
יהוה
INSTITVTIO THEOLOGICA
ANDOVER FVNDATA MDCCCVII.
Ps. CXIX 169.
JOH. XVII. 17.
ὁ λογος ὁ σος αληθεια ἐστι.
ΑΚΡΟΓΩΝΙ
ΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

IOANNIS CALVINI

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

AD FIDEM

EDITIONUM PRINCIPUM ET AUTHENTICARUM

EX PARTE ETIAM

CODICUM MANU SCRIPTORUM

ADDITIS PROLEGOMENIS LITERARIIS,

ANNOTATIONIBUS CRITICIS, ANNALIBUS CALVINIANIS

INDICIBUSQUE NOVIS ET COPIOSISSIMIS

EDIDERUNT

GUILIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN XI.

BRUNSVIGAE

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM.

(M. BRUHN.)

1873.

CORPUS REFORMATORUM.

VOLUMEN XXXIX.

IOANNIS CALVINI

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

EDIDERUNT

GUILIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN XI.

BRUNSVIGAE

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM.

(M. BRUHN.)

1873.

THESAURI

EPISTOLICI CALVINIANI

TOMUS II.

EPISTOLAE AD ANNOS 1540—1544 PERTINENTES.

THESAURUS

EPISTOLICUS CALVINIANUS

SIVE

COLLECTIO AMPLISSIMA

EPISTOLARUM TAM AB IO. CALVINO QUAM AD EUM

SCRIPTARUM

QUAS MAXIMA EX PARTE E CODICIBUS MANUSCRIPTIS ERUTAS

ADDITISQUE PROLEGOMENIS LITERARIIS

ET ANNOTATIONIBUS CRITICIS ET HISTORICIS ILLUSTRATAS

EDIDERUNT

EDUARDUS CUNITZ ET EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN II.

MDXL.

204.

DER RATH ZU BERN AN DIESSBACH UND NAEGELI.

Die Gesandten sollen die Religionsverhältnisse in Genf erkunden, woselbst, laut öffentlichen Gerüchts, eine katholische Reaction sich vorbereitete, und je nach Befinden dem dortigen Rath Vorstellungen machen, namentlich auch hinsichtlich des in Verfall gerathenen Collegiums.

(Berner Staats-Archiv. Instructions-Buch 1534—1541, fol. 354 v.)

Instruction. Hannsz Rudollf von Dieszbach vnd Hannsz Rudolff Naegeli.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Demnach alls an m. G. Herrn gelanget wie zu Gennff der Religion sachen nit zum besten standind [1]) vnd insonders ein büchli [2]) da gedruckt sye, offentlich veyll gehallten vnd die jungen knaben darusz leerind darin das papstum gantz vnd gar vergriffen, ist vch bevolhen dasselbig eigentlich ze erkunden ob dem allso sye vnd ob von noedten ettlich knaben beschicken vnd sy fragen der büchlin halb oder in der schul selbs erfaren. Wann jrs dann also findend, sollend jr soellichs dem Rhat anzoeugen vnd trungenlich fürhalten das m. G. Herrn hoechst bedurens darab habind vnndt besonders das sy das Collegium abgestellt, [3]) vnd alls m. g. H. landmaers wysz bericht sind ettwas abgangs am Spital beschaechen, vnd daruff sy trungenlich vermanen in ansaechen das m. g. H. jnen die Kilchengütter zu erhalltung der armen vnd des Collegiums gelassen, das sy beide den Spital vnd Collegium wider vffrichten wellind vnd wie die vor in Waesen gsin wider vffstellen, vnd darnaeben dwyl sy offtmalen zugsagt vnd sich berümpt in religion sachen minen g. herrn glichfoermig ze laeben, jr Reformation ze hallten das sy demselbigen statt gebind vnd die offen laster veppigkeiten mutwillen vnd ergerlich handlungen so mit worten gepaerden vnd thaten fürgand abzestellen, damit ergernusz vermitten vnd den paepstlichen nitt vrsach geben werde die euangelische religion ze schaellten vnd schmaechen. In diesem allem habennd jr gwallt alles das ze thund fürzenemmen vnd ze handlen so zu der Eer Gottes vnd fürderung sins heilligen worts reichen vnd dienen mag vnd darüber von gedachten herrn von Gennff ein antwort ze ervordern vnd vszzebringen. Actum iij. Ianuarii anno etc. xl.

Stattschryber zu Bernn.

205.

COLLOCQUE AMIABLE

tenu a la Bonneville entre Maistre Thomas [1]) le doyen, Maistre Guillaume Farel, M. Pierre Viret, M. Zebedee, M. Iehan Chaponneaulx et aultre freres du conte de Neufchastel avec Maistre Pierre Caroly. [2])

---

204. 1) *Es war allerdings Veranlassung zu verdoppelter Wachsamkeit hinsichtlich katholischer Umtriebe, aber die Sache wurde von der* 1538 *unterlegenen Partei sehr übertrieben. Vgl. Kampschulte, I.* 350 *ff.*

2) *Darüber ist nichts näheres bekannt, und die Geschichte lautet sonderbar.*

3) *Abgestellt wurde es nicht, nur konnte seit Sauniers Entlassung, Ende* 1538, *kein ordentlicher und tüchtiger Director mehr gefunden werden. Es trat mehrfacher Wechsel ein, und man behalf sich sogar mit Unterlehrern. Bétant, p.* 11. *Galiffe, p.* 306.

205. 1) Maistre Thomas *om. S.*

2) *Voyez le N.* 177 *et les auteurs cités à cette occasion.* — Le doyen Thomas *est le ministre Barbarin.*

Procès-Verbal de la Conférence des ministres de Neuchatel avec Pierre Caroli. Cette conférence avait eu lieu au mois de Iuillet 1539; mais la présente pièce ne fut rédigée que six mois après.

(Autographe de la bibliothèque des Pasteurs de Neuchatel. Notre Collègue M. Charles Schmidt possède un exemplaire que nous supposons être l'une des copies contemporaines faites pour les intéressés et dont nous marquons les variantes avec S. en laissant de côté ce qui ne regarde que l'orthographe. En tête il y a un titre latin, écrit, si nous ne nous trompons fort, de la main de Farel: *Caroli apostatae impudentissimi confessio Agathopoli facta in amico colloquio, et quae rursus Argentorati, ubi nebulo eadem et plura revocat in dubium quae Agathopoli confessus fuerat.* L'orthographe y est un peu plus régulière.)

Premierement a este propose audit *Caroly* pourquoy appres avoir oy les presches de M. Guillaume *Farel*, M. Pierre *Viret* et aultres a Geneve et a Lausanne et aultres pourpoz pour cognoistre leur doctrine laquelle il avoit approuve, disant icelle estre bonne sans aulcune admonition particuliere (de laquelle debvons admoneste nostre prouchain quant il fault) il a accuse iceulx comme tenantz les erreurs des arriens et sabelyens, ainsy quil conste tant par ce qua este faict au synode tenu a Lausanne que a Berne, ou lesdictz accusez furent proununcez innocens et iniustement accusez tellement que la seigneurie ordonna quil vuidast le pays, tant pour le trouble qui sen estoit suivi que aultres choses que furent demenees. Et quant on demandoit reparation de liniure faicte estant remys au consistoire, au lieu de recongnoistre sa faulte de 3) ce quil avoit impose et navoit peu monstrer, il persevera, appelant encore iceulx hereticques en mespris de toutes les congregations de 4) Lausanne que de Berne, ou avoit este pronunce iceulx droictement sentir 5) comme les eglises chrestiennes helvetiques, en subscripvant a la confession de la foy par icelles faictes. Surquoy le consistoyre remist la cause devant le conseil, lequel la remist a la iustice quon appelle le droict, ou sont poursuictes les causes, 6) ou ledit *Caroly* ne comparut point, ains se retira a Saleure ou il tint aulcuns pourpoz peu crestiens et 7) faveur de labomination de la messe, et de la se retirant a Lyon vers le cardinal de Tornon a envoye a Romme devers le pape pour estre reabilite comme il disent, en blasmant grandement la doctrine evangelicque quon enseigne pardeca, et chargeant iniquement ledit *Farel* comme chiefz des hereticques, et tous aultres avec lesqueulx il consent en doctrine destre arriens et sabelyens, et aultres plussieurs oultrages contenu en sa supplication, et quon entend quil a dict tant en predication que aultre part. Et oultre ce de ce quil avoit prins sa femme de bonne rasse et gens de biens en luy faisant iniure, et a la saincte parolle de Dieu en blasmant le sainct estat de mariage a dict icelluy estre illegitime, en demandant de ce pardon au pape comme dune chose meschante.

Surquoy ont demande audit *Caroly* sil avoit entendu en la predication de *Farel* ny des aultres ny aultrement en leur doctrine que aucunement ilz nyassent la divinite de Iesus Christ et qui ne fust vray Dieu esgal au pere et dune mesme essence, comme Arius nyoit, ne aussy la vraye distinction qui est entre le pere et le filz et le sainct esperit, les confondans comme Sabelius et quil naye vrayement declairer combien que le pere le fil et le sainct esperit ne soye quun Dieu, une mesme essence divinite et sustance, neanmoings le pere nest point le filz et nest point engendre du filz, mais le filz est engendre du pere eternellement et nest point le pere, et le sainct esperit nest le filz ne le pere mais il procede diceulx, et le pere et le filz ne procedent point du sainct esperit: et sy ne tient telle doctrine estre sainne. Et sy scaict rien en toute la doctrine quon propose quil le die rondement et franchement car on est prest de loyr amiablement.

Surquoy respondit ledict M. *Caroly* que aultrefoys il a dit quil tenoit les predications bonnes et que desdictz *Farel* et aultres navoit oy que choses de sainne doctrine et quil ne les tient aultres que bien sentans, principalement avoir veu la confession faicte a Berne de vouloir user du nom 8) des personnes, et que ce quil avoit faict estoit a cause daucuns rapors quil avoit oy, et quil nentendoit pas sy bien lintention de ceulx quil avoit accuse comme de present, et que aussy avoit este occasionne de ce quon disoit les symboles navoir este droictement approuve de leglise, et quon disoit que en iceulx il y avoit une repetition quon appelle battalogie ou 9) consonnance ridicule, de dire Dieu de Dieu, lumiere de lumiere, Dieu vray de Dieu vray, comme aussy de ce que la confession de ceulx de Genesve contenoit que Iesuchrist estoit 10) Iehova qui a eu tousiours estre de soy avant que la declaration fut faicte de ce, neanmoings quil estime aultrement: car sil estimoit les freres hereticques quil ne fust pas retorne de par deca. Mais quelque chose quil y aye en la supplication, laquelle il nye estre faicte de luy mais avoir este couchee par lofficial de Lyon, et il ne tient ne repute les freres aultres que vrays chrestiens

3) a *S.*
4) tant de *S.*
5) sentir, et comme ils disoyent sentir *S.*
6) *add.* diniure *S.*
7) et en *S.*

8) de la trinite et *S.*
9) vattalogie en *S.*
10) est *S.*

et droicts annonciateurs de levangile, et par ainsy il ne tient ne repute *Farel* et les aultres que vrays chrestiens et leur ministere tant de present que du passe estre de Dieu, [11]) priant que de tout ce quest passe durant la contention que fut faicte au synode de Lausanne et de Berne et que de la procedure on nen face point mention. Et touchant cela qua este faict et dict a Saleure et a Lyon et aultrepart, que le troublement et les gens avec qui on [12]) conversoit esmouvoyent et contraingnoient a beaucop de choses, combien que estant hors dycy il a tache de presche le plus purement quil luy a este possible selon le lieu et le temps, preschant la iustification de la foy en Iesus Christ et mesmes un [13]) sermon quil fit a Montpelier devant le chancelier de France, cardinaulx evesques et aultres: il esmeust tellement les adversaires de verite pour ce quil prescha que par deca on preschoit et enseignoit de bon pointz, comme par la foy en Iesuchrist on estoit iustifie. A cause quil ne condemnoit point tout ce quon enseigne yci il fust banni du royaulme de France. Et apres a presche en Avignon tant purement quil a peu. Dont ceulx qui ayment levangile desqueulx y a grand nombre de par dela estoyent grandement consolez et leur faisoit toute assistence mesmes aulx prisonniers: comme par avant il avoit faict a Lyon, admonestant aulcuns secretement et priant pour eulx et pour leur deslivrance. Surquoy ainsy quil pardonne de bon cueur a tous, il prie a tous quon luy pardonne. Quant est de sa femme il confesse que cela quest en la supplication est mal faict et que iamais il ne luy [14]) a mis, mais lofficial de Lyon, et quil lavoit efface et que en la bule nen est faict aulcune mention, et que en sa conscience il en avoit ung grant scrupule et grand regret en son cueur destre sy loin et sy long temps separe de sa femme laquelle il na iamais oblie, mais de son pouvoir luy a assiste, et depuis quil est hors du pays luy a envoye plus de quattre vings escuz, et vouldroit que ladite supplication neust iamais este faicte, et ne se trouvera point quil aye parle contre le sainct estat de mariage quil ne soit licite a tous et quil veult vivre en icelluy sainctement, et que cest une des causes qui la meu [15]) de venir de pardessa pour vivre en ce sainct estat de mariage et pour garder la foy quil a promise a sa partie et aussy pour la liberte evangelicque quest ycy ou levangile est preschee purement et qua tous est loysible de vivre selon levangile et que en France et la ou il a este nest parmis ne tenu aussy, car en preschant purement levangile il ne [16]) pouroit subsister. Daultrepart la bonne union quil voit en tous et que tous sont de bon accord la grandement esmeu.

A ce fut respondu quon estoit grandement iouyeux de luy et de sa venue, priant nostre seigneur quelle fust en son bien et salut et edification de tous, et que son occasion nestoit pas soufisante pour avoir meu ung tel trouble, veu que sy clerement [17]) on declairoit la divinite de Iesuchrist et que sy appertement on monstroit la vraye distinction entre le pere et le filz et le sainct esperit selon laquelle on avoit enseigne, quil ne se debvoit combatre ainsy: car au commencement de la predication de levangile on regardoit cela questoit plus dedification et ce que le peuple pouvoit plus facilement comprendre: non point quon reiectast les motz, ne quon les condemnast, ne ceulx quen usoyent, ce que iamais nadvint, et ce quon a confesse estre utile et convenable den user cest [18]) pour entretenir paix et concorde et pour entretenir une eglise avec laultre, et que pour les motz lon ne se combate point et que lune ne mesprise point laultre a cause dyceulx et que plus facillement lum se puisse entendre lum avec laultre. Et quant aulx symboles nous ne sommes cy na [19]) la reiection ne reception, mais ce que disons du pere du filz et du sainct esperit est suffisant pour ung crestien comme aussy la confession de la divinite de Iesuchrist. Et de cela qui est dict de Iesuchrist qui est Ieovah qui a tousiours eu estre de soy, la on ne regarde point le nom de la personne, mais la divinite et essence. Or disons nous de Dieu quil est sans fin et sans commencement et quil est de soy mesme et que tout vient de luy et luy de nully. Ainsy quant on considere Iesuchrist absolument comme Dieu, tout ce que compete a Dieu luy est atribue: ce que comprent le mot Ieovah. Mais quant on considere la personne de Iesuchrist non point absoluement en sa divinite mais comme filz de Dieu, on dit quil est eternellement du pere et a son estre dycelluy, comme asses a este declare, et bien leussiez peu entendre quant eussiez voulu traicte amiablement par avant, et Dieu vueille quon ny alle iamais en telle sorte comme lon y [20]) a procede, mais en bonne admonition exhortation, comme nous debvons les ungs envers les aultres en tachant de bien entendre lung laultre comme apertient et de bien edifier les eglises.

A ce il respondit quant estoit de Ieovah quil

11) *Add.* et selon Dieu *S.*
12) *Il faut lire sans doute:* en.
13) au *S.*
14) ly *S.*
15) le meut *S.*

16) ny *S.*
17) ouvertement *S.*
18) cest *om. S.*
19) *c'est à dire:* ne a.
20) ny *S.*

estoit asse content par la declaration que sur ce avoit este faicte, ce que par avant il navoit point entendu, et que doresenavant on y procederoit daultre sorte, aidant le seigneur comme il en avoit le bon vouloir tacher a ledification de tous.

Apres fut dict: puis que vous tenez les ministres de nostre Seigneur estre vrays et fideles serviteurs de Dieu et leur ministere sainct et bon, et que plus ne les tenez ne hereticque ne de maulvaise doctrine, comme par avant, il reste, puis que avons entendu quaulcuns ont voulu dire que vous avez preschez pour la messe et contre ceulx qui la condemnent, affin que les choses soyent playnement clarifiees et sy nostre seigneur nous donne union ensemble et paix et que lunion soit entierre et la paix ne soit point forree, mais que rondement nous convenons selon Dieu, vous ne prendre point a mal sy on veult scavoir de vous que vous en sentez, si vous la pense estre bonne et quil y aye aulcune chose ny en tout ny en partie qui soit ainsy bon ny utile ainsy quil doit estre, ny selon Dieu ainsy comme il est.

Lors il respondit que certainement il y avoit de tresgrandz abutz ainsy quelle estoit et mal prinse et mal applicquee.

A qui fut dict: il fault que nous le deschifrons plus particulierement. Premierement le mot nest point trouve en toute la saincte escripture en ceste signification la ou ouvertement le mot de la cene de nostre seigneur Iesuchrist est exprime: pourtant ce mot Messe obfusque et aneantit la saincte cene du seigneur[21]) et lusaige dicelle. Car la messe est ung renuncement de la mort et passion de Iesuchrist, daultant quon la dit estre sacrifice propiciatoyre pour les pechez entant quon dict quelle est ung sacrifice qui est offert pour la redemption des ames, comme contient le canon ouvertement. Daultre part quon dict que le pain par le souflement ou prolation des parolles faict sur icelluy il nest plus pain et la sustance du pain ny est plus mais est transubstancie et change au corps et a la chair de Iesuschrist qui est la ou estoit la substance du pain, aussy grand[22]) comme il estoit en larbre de la croix, ainsy du vin, ce quon faict adorer, faisant adorer la creature au lieu du createur lequel doibt estre adorer en esperit et verite, non point en choses visibles ou corruptibles ny en signes ny umbres. Daultrepart la priere du seigneur est dicte en lengaige que le simple peuple nentend point, applicquant les choses dictes de Iesuchrist aulx creatures, renversant lescripture ce que lappostre deffent en la 1. Cor. 14.[23]) Enquoy tout aultre chose qui est dicte en la messe en lengaige latin et qui nest point entendu est dit contre le commandement de Dieu, et oultre cela combien y a il de pieces prinses de la saincte escripture desquelles on ne peult comprendre droicte intelligence pourtant quelles sont coppees par morceaulx en delaissant ce qui sert a lintellige.[24]) De la mocquerie des habillementz il nest besoing de parler car cela ne sert ny a honnestete civille,[25]) veu que ainsy qui en est accoustre cest plus mocquerie de karesme-prenant et dhomme desguise en femme que chose honneste ne prinse de Dieu ne de sa parolle mais pleine de superstition et de folie: et de telle maniere de procede et de faire comme contient la messe nest faicte aulcune mention dans la saincte escripture et ny a aulcuns exemplez ny commandementz, pourquoy elle est du tout abominable et detestable plus quon ne seroit dire. Car par icelle tout ce que Dieu a ordonne a este abatu, veu que la saincte predication de Iesuchrist[26]) que contient toutes les ordonnances du seigneur a este abolie: car le prestre na estime avoir aultre office que de dire la messe, veu que le prestre allant querir son dernier ordre comme on dit, il dit ie men vois querir ma messe.

Surce il respondit: il est vray ce nom la Messe ne se treuve en telle signification en lescripture et quil vouldroit bien que le nom et droit usaige de la cene fust garde en leglise et que ainsy que le mot signifie et quon le prent cest ung sacrifice pour la remission que vrayement cest ung renuncement de leficace de la mort et passion de Iesuchrist. Car il ny a que ung seul sacrifice propiciatoyre pour les pechez qui a este faict une foys quant Iesus est mort pour nous, et que celle transsubstantiation que le pain ne demeure plus pain est contraire a lescripture, comme aussy imaginer charnellement le corps estre au lieu du pain imaginant une presence locale, comme aussy ladoration qui est vraye idolatrie, et certainement cela qui est de la saincte escripture est pris non dehuement et contre le commandement de nostre seigneur. Et mesmes tous rendent tesmoingnages que leglise par avant ne prioit pas ainsy en lengaige incognu mais que tout le peuple entendoit comme se doibt prescher levangile et proposer la saincte escripture. Et ne fault dire les abuz quilz sontz, car ainsy quelle est praticquces et donnee entendre et a ce quon la faict servir, il ny a rien qui ne soit faict et dit contre

21) aneantit le mot de la saincte cene comme la messe offusque et aneantit la saincte cene du seigneur *S.*
22) aussy gros et aussy grand *S.*

23) *Cette phrase est obscure. La leçon de la copie S. ne la rend pas plus claire:* Daultrepart . . . . n'entend point (ce que lapostre deffend 1. Cor. 14) applicquant . . . . . lescripture.
24) lintelligence *S.*
25) civilite *S.*
26) de levangile de Iesuchrist *S.*

Dieu. Et de moy il a cincq ans que ie ne lay dicte et nay intention de la iamais dire, tant sen fault que ie la vueille mainctenir, car se ie leusse voulu maintenir[27]) ie ne fusse pas icy venu.

Oultre fut dict: Vous naure a desplaisir si de ce que encorres nous avons oy nous parlons encorre avec vous. Cest quon a dict que vous tenez le purgatoyre comme on disoit que vous mainteniez la messe et que vous dictes quil fault prie pour les trespassez.

Lequel respondit: Il est certain que en toutte la saincte escripture ne trouve aulcun fondement de purgatoyre mais le tiens comme chose songee et controuvee: pourquoy ie iuge toutte souffraige prieres et toutes aultres choses qui sont faictes pour retire les ames du purgatoyre estre chose vayne superstitieuses et folles et qui ne sont nullement selon la doctrine de Dieu laquelle le seigneur nous donne grace de suivre et observe.

Surquoy fut prie le seigneur en luy rendant graces du bien qui nous faict de nous donne grace de vivre en bonne paix et union en taschant en ledification de tous, avanceant[28]) toutes choses bonnes et destruisant toutes choses meschantes, tellement que de cueur entier nous servions a Dieu en vraye et vive foy ouvrante par charite.[29])

Et ie Anthoine *Bretel* humble secretaire du conseil[30]) de la ville de Neufchastel certiffie a tous fideles que par ordonnance de l'honnorable conseil de la ville dudict Neufchastel suis este envoye et transmis ambassadeurs en ladicte ne^lle[31]) et desdictz ministres avant nommez ait oyr fidellement les colloques quil ont fait ou nom de Dieu avec ledict *Caroli*, et en signe de pure verite iay soubsigno ceste de mon seing accoustume le xxixme iour de Ianvyer 1540.

A. Bretel Not. (*avec paraphe*).

Et moy Iacques *Bourgeoy* testiffie la chose susdicte estre vraye ayant aussy charge avec ledict sieur secretayre luy assistant pour et au nom de messeigneurs les quattre ministraulx et conseyl de la ville dudict Neufchastel, tesmoings mon nom et bichet en desoub[32]) escript et faict le xxix^e de Ianvier mille cinq cens et quarante.

Bourgeoy (*avec paraphe*).
(L. S.)

Et nous Pierre de *Gloresse*[33]) escuyer chastellain de schlossberg et maire pour et au nom de tresredoubtez et puissant seigneur Monsieur de Bale, *Turin Clare* maire dudict lieu de la Bonneville, Iehan *Dote* banderet, Iehan *Ymer* iadis maire et Iehan *Petitmaistre*, tous bourgeoys et conseilliers de ladicte Bonneville, que avons este present ou le parlement et collocque sy devant mentione a este faict, voulans rendre tesmoignage a verite certiffions, comme desia avons faictz en presence de nos conseigneurs et combourgeois de la Bonneville, que les choses ont este ainsy demence comme elle sont escripte a ce present traicte par la vertu duquel tesmoignaige a este ordonne de mectre le seeau de la maiorie en placquart en signe de verite en ce present traictez duquel lon use en ladicte ville et resortz dicelle. Faict et donne ce iour dernier de Ianvier lan 1540.

(L. S.)[34])

206.

CALVINUS FARELLO.

Iterum cum eo expostulat de Carolo nimis leniter tractato: verum quae facta sunt, iam in iis persistendum docet. Quid ipse pro homine egerit exponit. Ubique rerum inveniri quae deplorentur. Anabaptistae Argentorati resipiscere velle videntur. Caesaris et Regis foedus parari dicunt, quod maxime metuendum si fiat. Serio ipse cogitat de ducenda uxore, in deligenda haeret.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 36 cuius apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 28, in Archiv. Bernens. Epp. VII. p. 327 et Tiguri in Simlerianis Vol. 47. — Anglice legitur in edit. Edinb. T. I. p. 147. Cf. etiam Henry I. 407 seq.)

Fratri meo integerrimo G. Farello Neocomensis ecclesiae fidelissimo pastori. [1])

Obsecro, mi frater, quod tecum expostulo, te obiurgo, tibi succenseo, te accuso, id perinde accipias ac si haec tecum ipse faceres. De *Carolo* Dominus dabit consilium quo si quid peccatum est corrigatur. Nostri quoque se leniores fuisse fatentur quam oportuerit. Sed quia non ea est severitas disciplinae apud nos quae esse deberet, coacti sunt indulgentius eum tractare quam optassent. Inprimis vero fefellit

27) tenir bonne *S.*
28) annonceans *S.*
29) *Icy s'arrête la copie S. Une autre main du 16e siècle a ajouté ces mots:* En loriginal se trouve ce que iadjouste au bas du Narré en ceste sorte. *Puis suivent les visa des officiers publics.*
30) et du conseil *S.*
31) Neufveville *S.*
32) mon nom cy dessous *S.*

33) *Dans le document N.* 177 *on l'appelait:* De Lieresse. *Dans la copie S. nous lisons:* Gleresse.
34) Icy est pose le seau en placquart *S.*
206. 1) *Farellus adscripsit:* 6. Febr. 1540.

nos omnes error ille, quod putavimus vobis reconciliatum. Nam hac eum lege recepimus ut ratae manerent omnes pactiones quibus Agathopoli vobiscum rediisset in gratiam. Si redierit, cavebimus ne quid nostra facilitas detrimenti vobis afferat. Illic nescio an poterit nocere etiamsi velit. Si de nobis obloquatur, vix ut spero audietur: scio enim *Ametium*[2]) de nobis melius sentire quam ut temere admittat ullam criminationem. Ego quoque, ut verum fatear, illum *Rognaco* commendavi, sed in hanc formam, quod resipuisset, quod se ad nos recepisset, quod agnita culpa veniam impetrasset: nos sperare illum ex animo ad nos reversum. Itaque rogabam, si se non aliter gereret quam decet Christi servum, ne quid illa alienatio ei obesset. Non venit ad *Rognacum*, ideo non usus est ea commendatione. Illic tamen *Alexander* receptus est in gratiam *Robertivallis*,[3]) cuius fuisse olim in familia nosti. Quum huc postea missus esset, scripsi *Rognaco* me conscientia fuisse impeditum, quominus domi reciperem aut cum eo verba facerem. Ipse humaniter excusavit se ignorantia peccasse, quod excommunicatum esse nesciebat. Venturus autem huc est cum uxore hac quadragesima. Tum de *Carolo* diligenter percontabor.

Quod quereris sacrum ministerium tam misere istic collapsum, sic res habet. Quocunque vertas hodie oculos, innumera reperias quae deplores. Ego certe dum finem nullum video, animum prorsus desponderem, nisi me haec una cogitatio sustineret, quod opus Domini, quidquid accidat, nunquam est deserendum. Tamen inter tot mala interdum aliquid dat Dominus quod nos recreet. *Hermannus*,[4]) qui adversus nos Genevae disputavit, diem a me petiit ad colloquendum. In paedobaptismo, in humanitate Christi, in aliis quibusdam, se graviter lapsum esse iam fatetur. Sunt alia quaedam in quibus nonnihil haeret: sed bona spes est tot difficultatibus perruptis. Comes *Ioannis* tandem puerum quem habet natu satis grandem[5]) obtulit ad baptismum. Ignovi aliquamdiu eius infirmitati, quum diceret sibi constare optimam rationem differendi. Tandem dixit, se non morari eos quorum pervicacia nullo modo frangi queat.

Quod de ingressu *Caesaris* istic fertur est fabulosum: hominem illic habebant nostri qui omnia perspiceret. Certum est, de rebus seriis nullum sermonem fuisse habitum. Verum dictus est dies ad Calendas Martias, quo simul *Caesar* et *Rex* Samarobrivae[6]) conveniant. Si poterit inter eos convenire, merito timendum est ne ad nos perdendos conspirent. Aderit *Ferdinandus*, qui iam itineris magnam partem progressus est. Rumor est *Sabaudum* quoque per Italiam iter facere ut Alpibus Tridentinis in Germaniam veniat. Et sane nihil ei spei restabit ad sua recuperanda, si eo absente duo illi transegerint. Nostri *Caesarem* de sua pollicitatione appellant. Interim tamen non secus tumultuantur, ac si bellum esset iam indictum. Superiori mense visi sunt nimis esse resides: nunc mirum est quam sint excitati.

Atqui inter tantos motus mihi tantum est otii ut de uxore ducenda cogitare audeam.[7]) Oblata mihi erat puella quaedam, nobilis genere, et supra conditionem meam dotata. Ab eo coniugio duae rationes me absterrebant: quod linguam nostram non tenebat, et quod verebar ne sui generis ac educationis nimis memor esset. Frater eius vir pientissimus instabat, nec alia causa nisi quod ita erat amore mei excaecatus ut se ipsum negligeret. Uxor etiam studio simili cum eo certabat, ut dare manus propemodum cogerer, nisi me Dominus liberasset. Quum enim respondissem, nihil me facturum, nisi puella reciperet se linguae nostrae discendae animum adiecturam, illa tempus ad deliberandum petiit. Statim igitur fratrem meum cum bono quodam viro misi, qui mihi alteram adduceret: quae, si famae suae respondeat, satis magnam dotem sine ulla pecunia secum adferet. Mirifice enim commendatur ab iis qui norunt. Si veniet, quod certo speramus, nuptiae non ultra decimum diem Martii proferentur. Utinam tunc adesses, ut benediceres nostro coniugio. Sed quia te anno praeterito plus satis fatigavi, non audeo rogare. Si quis tamen ex fratribus in animo haberet nos invisere, optarim ut eo tempore, quo vices tuas sufficeret. Quanquam ridiculum me facio si contigerit me ista spe decidere. Sed quia Dominum mihi adfuturum confido, perinde ac de re certa delibero.

Redeo ad publicum statum. Quoniam *Caesar* per Londensem[8]) indicavit nostris principibus, se de conventu habendo consilium non abiecisse, ne imparati deprehendantur, iusserunt Schmalcaldiae adesse aliquot eruditos viros qui de ordine actionis dispiciant. *Bucerus* ante vicesimum huius mensis eo profecturus est. Vale, frater optatissime. Dominus te aliosque omnes tuos collegas conservet: quos meo nomine amantissime salutabis, nominatim *Capunculum*,[9]) *Corderium* praeceptorem meum, *Tho-*

2) *Guillaume de la Mark Seigneur de Iamets.*
3) *N.* 193, *not.* 22.
4) *Herm. de Gerbihan, Leodiensis, anabaptista. Cf. N.* 56. 59. *Gaberel, I.* 280. *Kampsch. I.* 294. *Ott, Ann. p.* 98.
5) rather big for his age. — *Simler emendandum putat:* Ioannes.
6) *Amiens. De hoc conventu rumor dubius, nam mense Ianuario Imperator ex Hispania Belgium petens aliquot dies Parisiis commoratus fuerat.*
7) *Cf. N.* 172.
8) *legatum suum in conventu Francofurdensi.*
9) *Hunc omittunt Cod.* 111, *B. S. et Anglus.*

nam, *Cunerum*, et *Nicolaum*. Nostri te diligenter iusserunt salutari. Has literas scribo per *Britonem*, quem hic optassem anno uno diutius retinere, nisi cogerer rationes eius comprobare. Argentorati, 6. Febr.

Calvinus tuus.

207.

FARELLUS CALVINO.

Caroli causa dudum et toties fatigatus nihilominus eandem denuo recoquit, et multus est in excusando, carpendo et protestando, quasi bene sibi conscius, se adhuc rei non satisfecisse. Etiam de Fromento queritur.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium Epp. Farelli fascic. II. N. 3.)

Quam carissimo fratri Io. Calvino Gallorum pastori. Argentorati.

S. gratiam et pacem a Deo. Et omnes fratres et ego vel maxime lassi sumus toties causa *Caroli* fatigati: tractabatur in coetu nostro ob *Grynaei* amicas literas [1]) ad omnes scriptas, ac propter ea quae tu scribis de aperienda omnium mente in fratres quos in Domino colamus, quos et optamus semper magis ac magis in ecclesia Christi proficere, non solum sibi verum etiam aliis. Dolet non parum tam multos bonis fratribus abuti. Sed plus affert consolationis magisque recreat, quod boni quoque non inutilem experiuntur tam piorum fratrum operam. Quare discupientes ut unum sint et vere habeantur cum omnibus qui istic Christo militant, ut omnium nomine scriberem, quamvis mihi conscius quam sim ineptus ad hoc praestandum, ac quam posset commodius ab alio fieri, cui nihil intercessisset cum *Carolo*, quique et bona valetudine ac vi dicendi potentior esset, quum utrisque destituerer, conarer a me onus reiicere: verum pergentibus, quum in hoc sim ut fratribus bona suadentibus nemo reluctetur, fuit mos gerendus. Hoc impetravi ut tantum per te indicarem aliis, sic tamen ut nihil proponas nisi quod ad perfectam caritatem conservandam et ecclesiae commoda fecerit. Nam eo tendit omnium affectus. Primum igitur hoc exoptant fratres, ut dona Dei tam insignia tantorum Christi ministrorum, sicut integerrime ipsis utuntur multa fide ac diligentia boni viri, ita caute multa circumspectione, idque ubi ecclesiae causa agitur. Nam in propriis ut suspicax non est caritas, sic in iis quae totum respiciunt corpus Christi nihil deferendum huic aut illi, sed vel cum iactura membri, si res poscat, corpori est consulendum. Quod experti in nobis dolemus, dum aliquando cupientes adesse alicui vel ab aliis persuasi, quantum nonnullis indulsimus, tantum ecclesiae parum prospeximus. Hic te appello si non et contigerit dum admiramur titulos ac audimus affectibus propriis inflammatos, qui etiamnum sic ardent ut sibi excidant. Siquidem ita ferri quosdam video ut quidquid probent aliqui illis improbetur: sufficiens est causa ut respuant: non ingratum aliis esse quae amplexentur ab aliis non probari, ac si Marius omnes reputaret amicos qui Syllae non placent. Hic flagitant diligentem rerum examinationem, non personarum affectum. Sane qui vel ut viscera in Domino mihi cari et intimi fuerunt, hac ratione tam graviter me offenderunt ut tantum memoria me cruciet. Si factiones in omni republica sunt perniciosae, in ecclesia mihi sunt ipsa pernicies. Ego cum fratribus causam Domini volo tantum curari et non alicuius. Omnes deiiciantur et nihil sint in se ipsis, ut Christus exaltetur et omnia sit, cui quam miserrime servitur iam: tam sunt plerique omnes ambitiosi, seque quaerentes ac sua, ut Christi nullam habeant rationem. Et quo plus pergo, plus experior in iis quos ardere oportet pro Christi gloria. Hic, frater, laboro ne quibusvis fucis sub Christi nomine fides habeatur, ac tanti fratres illorum non serviant affectibus. Quam vellem hic possem fratribus satisfacere, ac quod expertus sum eloqui: sed te puto capere quid velim.

Alterum est quod currentes ut alios Domino lucrifaciant, ac satagentes ut concilient omnes si potest fieri, sic agant ut multo parta labore non pereant ac coniuncta non desiliant, neve fiat ut quae stabant cadant, quae surgebant suffocentur, et quae prodire poterant impediantur et desperata firmentur. Nam quae a nostris prodeunt, si non recte fiant, quantam putas ruinam cient? *Ab Altomonte* [2]) nobis est testis infelix, sicut et opera quibus potest papismus vel in parte firmari. Hoc iubebar attingere, sed peculiariter de fovenda vel potius resarcienda concordia cum Tigurinis, [3]) quorum ecclesia non potest contemni, siquidem a nonnullis subindicabatur parum convenire. Bene ut conveniat hic valde laborandum. Vereor ne per eos, qui fratribus se fingunt qui istic sunt amicos, et aliis quoque semina odii imo incendium alatur, ut in aliis etiam est videre. Dum interdum liberius scripta non ut scribuntur, aut non a quibus oportet, accipiuntur, suppressa expediret magis aliqua, et nescire multos.

207. 1) *Cf. N.* 195.

2) *De Haultmont, nomen Ludovici Du Tillet adscititium.*
3) *Inter quos et Argentoratenses exorta fuerat dissensio propter Ep. Bullingeri libello Vadiani praemissam.*

At Satan illud urget ut quaerant non pauci quod ad dissidia facit magis quam paci servientia. Intelligo istinc scriptum fuisse, huc missa fratrum acta,[4]) sicque per nos celata, ut ad alios non pervenerint. Si missa fuerunt, mihi sane non fuerunt missa: nam ex fructu actionis illius de quo agitur, unam acerbissimam cogebar tunc devorare, quum nihil magis ad mortem raperet me quam ecclesiarum per illum facta ruina, ut taceam de viri commilitonibus, et ut aliquid inter ea quae fratrum sunt de meis immisceam, iudices solos effecisse ne triumpharet actor. Quis speret aliud cogitare in hac causa eos qui audent affirmare, quidquid ab aliis fit aut curatur, quamvis nemo minus resciat quam ego, autorem me esse.

Quum hac transiret *Viretus* Berna rediens, contuli nonnulla quae scribis ad me. Miratur praetexere *Carolum* quod desideret aliquid in doctrina, et quod abrogata a nobis non sic essent abroganda, quum secus loquutus fuisset Agathopoli: quod *Viretus* tum tibi tum aliis indicasse affirmabat, dum essetis Basileae, adeo ut tam possetis omnia tenere quam qui aderant. Per ea quae varia accurrunt ac literas Grynaei, quibus puto fratres admonitos ut de omnibus tractarent cum homine, iudico non venisse in mentem audita de actione Agath[*opolitana*] . . . .[5]) quaecunque ipse vellem tantum efficere ut fratres incumberent lucrifaciendo *Carolo*, ut victus officiis fratrum se . . . . tur: nam sic volebam, ut toties indicavi, officiose praestari omnia quae possunt sine iactura ecclesiae . . . . . [*dis*]ciplinae eversione. Non attigeram acta inter nos in quibus nihil concludebatur, sed spes affulgebat omnia certe componenda tandem. Satis fuit intelligere per alium vos accepisse quae oportebat, ne quid fieret nisi ut decet. Non intellectam dicis nostram commendationem tantum civilem fuisse, sicut nec civiliter unquam proposuimus commendare, sed ex animo et in Domino, nec aliter quam vellemus nobiscum agi. Tamen de ministerio neque cum illo nec cum aliquo mentionem unquam fecimus. Reputo posse aliquem nobis commendatum censeri valde, cui nos studentes officiis adesse non praefecimus eum nec praeficiendum iudicavimus ministerio: quumque queraris de solenni illa poenitentia, qua nunc vix emergentes carent ecclesiae, quod uti non licuit, non te fugit plerisque conclusum fuisse, poenitentem in numerum ministrorum non admittendum, et eos qui defecerant a clero tarde admissos in communionem plebis, sed tardissime restitutos in numerum ministrorum. Quum ea quae difficile introduci nunc possunt, ob male cohaerentes ac sic varie in hac re affectos fratres symmystas, fieri non potuerunt, praetermissa sunt quae fieri convenientissime poterant. Quid enim aliud subsequutum fuisset quam omnium aedificatio, si frater, admonitus quam graviter peccasset quamque omnes aegre tulissent, audiret omnes plurimum in Domino gaudere quod rediisset ac huius gratia carissimum esse, quod perditus quum esset a Domino sit inventus, mortuus revixerit: quare omnes precibus ad Dominum adiuturi sint ipsum, ac omnia acturi quae Dominus dederit in gratiam ipsius. Tantum contendat ita aedificare quantum destruxit, ut omnes merito adigantur rationem ipsius habere in ecclesia Domini. Hoc sane non parum afficit quod concessa et affirmata negat ut dubia. Magis cum fratribus expostulare videtur quam reconciliationem cupere. Sic aiunt qui acta viderunt in ipsis haberi, quod non putatur evenisse nisi quod et tu indicasti alios ex iis qui non tantum Dei et aequitatis imo et sui immemores fiunt, dum affectus urgent ipsos. Non inexperto loquor, vidisti: nihil decessit, si non accreverit maximo ecclesiarum malo. Hoc enim pessimum est, timorem Domini ac omnem quo rapi in Christum debemus nobis excuti affectum, nec ecclesiarum nullam habere rationem, modo nobis indulgeamus. Quam sunt ii vitandi vastatores ecclesiarum. Si scires, frater integerrime, quibus artibus impetantur optimi fratres, ut purioris vitae ita sanioris doctrinae, ab iis qui praeter nugas indoctas nihil didicerint, et quanto mens fuit indoctior tanto vita impurior, non possis non stupescere. *Triticeus*[6]) noster primus domi post uxorem in lolium degeneravit, et de quibus nihil minus speravissemus, quum tam mala audirent apud sectarum amatores quibus infensi erant. Videntur hostium morem agere, non ut Christi milites, ut causam evangelii toto pectore tueantur, sed veluti coniurati sese tueantur, ut possint alios in ordinem cogere. Hic res pergit non tam male ut olim. Laborandum nobis est in fovendis iis qui nobis pro fratribus erant hostes. *Capunculus* iam olfacit quid olim tentatum fuerit ac quorsum rogatus sit saepius, ac miratur tales esse. Nonnulli quum sibi ac ecclesiae perniciem conciverint alios impellentes, impulsi rursus nescio an a pontificiis aliquid capiant. Pergunt semper nec culpam agnoscunt. Dominus ex alto succurrat et quae instant mala avertat: nam indicibilis apparet tolerantia Dei, quem flagitamus omnibus propitium miseris nobis succurrere, cor novum omnibus largiri fugatis vitiis veras indet[7]) omnibus virtutes.

Nicolaus tui amantissimus, miro discendi studio raptus, idque ex te ac aliis qui istic agunt, voluit istuc descendere: cui non potui reluctari etsi opera multorum hic valde necessaria esset, imo currentem

4) *Acta Agathopolitana (N. 205) nuper tandem edita.*
5) *charta deficit hic et infra.*

6) *Froment, cuius uxor prius iam male apud vulgus audiebat.*
7) *sic.*

hortatus sum. Ex eo potes omnia intelligere, quae me fovent, quae angunt. Si commendatione apud te esset opus, commendarem studiosius: siquidem et aegro et utcunque restituto mihi ministravit non improbe, potissimum si affectum quis intueatur. Omnes salutabis quam officiosissime, *Capitonem*, et inprimis *Bucerum*, *Hedionem*, *Bedrotum*, et nunquam praetereundum *Sturmium*. Gallos omnes saluta plurimum, quos in Domino cupio pergere ut per eos Christi gloria illustretur. Quam te cupiant omnes fratres salvum, malo te ut potes apud te reputare, quam possim frigide indicare. *Thomas* praecipue, *Capunculus*, *Michael* uterque et totis votis *Capitonem* et *Bucerum* cum aliis symmystis, quibus optant arctissimo nexu perpetuo iniunctos se perdurare. Non possum non addere *Fatonum* cum *Cunero*. Utinam sic possem ipsorum affectum exprimere ut ardenter optant vobis omnia in Domino felicia. Vale, nec patere aliquid de pio fratrum affectu labefactari in te et fratres, ob scriptionem hanc tam miseram. Omnia eram laceraturus, nisi apud te reputarem tantum mihi licere, ac sperarem te misere ac improvide scripta feliciter ac prudenter redditurum, additis quae desunt, suppressis quae item oportet. Praeterea cum istis agitur quos satis novi plus in me intueri quid velim quam quid dicam. Vale iterum, ac omnes tecum. Neocomi, 6. Febr. 1540.

Tuus totus Farellus.

208.

MELANCHTHON CALVINO.

Commendat ei Italum quendam olim sacerdotem in Sabaudiam proficiscentem.

(Ex autographo bibl. nation. Paris. Collect. Dupuy Cod. 268, fol. 7. Bretschneiderus non habet.)

Egregia doctrina et pietate praedito D. Calvino amico suo carissimo.

Argentinae.

S. D. Hic tabellarius Senensem se esse ait, et fuisse sacrificulum, et venisse in periculum propterea quod quaedam liberius dixerit adversus pontificum et sacerdotum luxum. Apud nos sane modeste vixit. Nunc cupit proficisci in Sabaudiam, ubi sperat se plus posse proficere, aut fortassis etiam servire ecclesiis. Rogo igitur te ut eum Sabaudiensibus commendes. Degustavi multa italica ingenia. Sed si possumus beneficiamus aliquibus. Te ex animo amo et precor Christum ut te gubernet. Spero *Bucerum* et nos brevi in conventu Smalcaldensi una futuros esse. Habeo apud me hospitem Gallum Ioannem *Fraxineum*, eruditum et probum hominem, qui de te amanter et saepe loquitur. Bene et feliciter vale. XI. die Februarii 1540. [1]

---

208 bis.

STEPHANUS INCERTO. [1]

Rogat eum ut pergat in Thesauro emendando et locupletando. Ipse aere alieno pressus non potest neque emere neque vendere nisi praesente pecunia. Quos libros sibi ille petierat, quanti constent et quo modo mittenda.

(Ex autographo Cod. Gothani 404 fol. 792.)

Recepi literas tuas 16. Februarii ad quas pluribus respondere non possum propter occupationes. Perge, obsecro, in emendando nostro thesauro et colligendis quae ex probatis illis autoribus deerunt, eo usque ut ne graviora postponas. Feci partim quod volebas de libris. Non soleo a nostris bibliopolis quidquam accipere nisi praesenti pecunia. Praesentem non habeo propter aes alienum multum quo laboro ad quod etiam dissolvendum totis viribus nitor. Magnam enim ea res molestiam affert mihi. Rem totam narravi amico tuo qui mihi tuas literas reddidit. Minoris multo emissem nomine meo praesenti pecunia, quam fide mea interposita. Libri omnes quos petis emuntur quinquaginta tribus francicis praesentibus compacti (fortasse alias vix emas 58). Non potui amplius tua causa quam summam tibi scribere. Praestiterit fortasse totum negotium Fresconio [2]) committere, sunt enim vecturae molestae: ille vero novit quibus daturus esset. Hoc mihi crede (nisi quod dixi aes alienum meum obstitisset) ea ipsa hora tibi emissem. Utinam . . . . . [3]) maiora praestare queam. Dominus aliquando liberabit me huiusmodi curis gravissimis. Dominus Iesus cum spiritu tuo. Amen. Parisiis, 1540 16. Februarii.

Tuus quem nosti.

---

208. 1) *Subscriptio adest nulla sed certissima Philippi manus.*
208 bis. 1) *In tergo scriptum legitur alia manu:* Robertus Calvino. *Iam hic Robertus quin Stephanus sit, ὁ πάνυ, dubium nobis non est, minime vero nobis persuademus epistolam ad Calvinum datam esse. Ne tamen quid temere omittamus nostro iudicio unice confisi, eam tibi negare noluimus.*
2) *Freslonio (?) qui Lugdunensis bibliopola erat.*
3) *Duae voces dubiae.*

209.

VIRETUS BULLINGERO.

Spe eum conveniendi frustratus saltem literarum commercium cum eo inire cupit. Status ecclesiae in universum minime laudandus. Rarus apparet evangelii fructus. Pia sunt desideria ministrorum, hominum studia vel impia vel saltem ignaviae dedita et disciplinam respuentia quae fere nulla est.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 166, fol. 226, olim Epp. T. XXIV. Exstat quoque ap. Simlerum Vol. 47.)

Pietate et literis ornatissimo D. Henricho Bullingero Tigurinae ecclesiae pastori vigilantissimo.

Tiguri.

S. gratia et pax. Gaudebam mihi superiore aestate occasionem in Germaniam peregrinandi fuisse oblatam, sperans fore ut ad vos quoque, quo institueramus iter, tandem perveniremus, ac tua doctissimorumque virorum, quorum magnus est isthic apud vos proventus, praesentia et suavissimis colloquiis frui et oblectari contingeret. Sed nescio quo casu e medio cursu revocati hac spe nostra et desiderio frustrati sumus, quo fit ut in praesentia, postquam te coram videre et alloqui negatum est, cogar saltem utcunque literis sarcire quod tunc praestare non licuit. Scribo itaque, non quod mihi pollicear ullam te voluptatem ex tam ineptis scriptis percepturum, aut inde aliquid ad te rediturum utilitatis, sed quod ea spe ducar ut mihi persuadeam aliquid mea me importunitate abs te literarum extorsurum, quibus mihi recreetur animus, et quarum lectione doctior evadam, sicque afficiar ut redeam ad pietatis studia alacrior et ardentior. Puderet procul dubio tam impudenter te, virum undequaque doctissimum, gravissimis ac maxime seriis studiis occupatum, interpellare et remorari meis nugis et ineptiis, nisi et ipsae alicuius essent momenti, et quaedam secum seria ducerent. Tua ergo fretus humanitate, quam mihi tot encomiis D. *Grynaeus* communis amicus noster commendavit, ac cuius impulsu prius iam apud te aliquid audere coepi, accingar iis exponendis de quibus magnopere cupio tuam audire sententiam.

Qualis sit rerum nostrarum conditio non putavi prolixius prosequendum, quum id abunde narraturus sit tabellarius, quem nihil latere arbitror, utpote qui non tantum mihi arctissima necessitudine coniunctus est, sed omnium etiam consiliorum et cogitationum conscius et particeps. Unum est quod inprimis tecum optarim conferre: qua de re nonnihil attigi in meis ad D. Casparem *Megandrum* literis. Sumus plerique, et paene quotquot penitius introspiciunt expenduntque diligentius quam arduum hoc sit munus quo vilissimi homunciones fungimur, quos magnae ac graves curae teneant sollicitos et valde perturbent, quod tam rarus appareat evangelii fructus, tantus sit verbi et sacramentorum contemptus, tanta fidei et caritatis inopia, tanta peccandi securitas, nullus Dei metus, nulla prorsum religio, adeo ut vereamur ne paulatim labamur in atheismum quendam, semel deleta ex animis religione et omni Dei timore excusso. Nam quid nobis accesserit ex profligato papismo, non sentimus aliud quam quod vice abominandae illius sacrificulorum lanienae et sacrorum exsecrandorum sacras habemus conciones, ingentem quidem et pretiosissimum thesaurum, felicem commutationem, nisi quem ex ea decerpere fructum debueramus defloraret praeriperetque nostrorum hominum ignavia, et religionis neglectus tam impius et pertinax, ut saepe soleam cogitare hanc nobis lucem adfulsisse quo graviores irato Domino poenas nostrae impietatis et perfidiae luamus. Optamus omnes quidem profectum uberiorem, maiores pietatis auctus et incrementa: sed nihil aliud quam optamus. Deploramus istam temporum iniquitatem, at interea nemo est nostrum qui mederi tantis malis valeat. Incertus sum plane idne nostro contingat vitio, an populi, an utriusque, quod probabilius esse coniicio. Meditabamur disciplinam aliquam in ecclesiam, quae sic dissoluta est, revocare, id enim necessitas nos cogit facere: qualem vero, nobis non satis constat. Cuius ecclesiae exemplum nobis proponamus imitandum, non satis novimus: tum quod quibus vivatur alibi institutis, et qua disciplina contineatur quisque in officio, haud satis liquet, tum quod rarissimae sunt eae ecclesiae in quibus non iisdem laboretur morbis et iisdem sit opus remediis. Porro veterem disciplinam restituere haud est in promptu, nec expedit, partim quod non suis careat vitiis, et plurima contineat quae, ut nonnihil discedunt ab apostolorum puritate, ita reduci citra conscientiarum periculum et papismi speciem atque suspicionem non facile possunt. Cupimus disciplinam, sed quoad eius fieri poterit simplicissimam, purissimam, et nihil ab apostolica variantem e viris vere apostolicis. Qua vero via aggrediamur hoc negotium, unde incipiamus, quorum labore, industria, fide, diligentia et favore ad hanc rem utamur, quid proponamus et deliberemus, in tanto affectuum aestu, sinistris suspicionibus, religionis neglectu, haud nobis satis compertum est. Morbos sentimus et cognoscimus, sed plus valet arte malum et indies magis ac magis invalescit, dum nemo manum medicam admovet, nemo occupatur inquirendis antidotis, aut si qui id dent operam, aut cunctantur nimium aut non videntur agere ea fide et diligentia quam res ipsa postulat, atque ita semper in eodem haeremus luto et consenescimus, nihil veriti ne posteris ecclesiam relinquamus omni

solutam disciplina, mire turbatam et dissipatam, quae prius paene interit quam nata sit. Tu igitur, obsecro, aliquo consilio et admonitione hac nos leves molestia, et hanc sedes perturbationem. Minime enim dubium est quin vos quoque huiusmodi exerceant et exagitent cogitationes: quo fit ut sperem me vestris consiliis et monitis non parum adiumenti percepturum. Saluta quaeso meo nomine collegas et symmystas tuos, fratres in Domino nobis omnibus observandissimos. Salutant te collegae mei et fratres qui apud nos sunt. Vale optime et meam loquacitatem boni consule. Lausannae 20. Februarii 1540.

Tuus Petrus Viretus.

210.

LIBERTETUS CALVINO.

Praemissis paucis de Carolo et disciplina ecclesiastica, rationes reddit de negotio venditionis librorum Olivetani, nunc tandem ad finem perductae.

(Ex antographo bibl. Genev. Cod. 109, fol. 2.)

Suo Ioanni Calvino fratri et amico integerrimo. Argentinae.

S. De negotio *Caroli* nihil nunc scribo quod omnia superiore hebdomade viderim apud *Comitem* et *Viretum*, et quae scripsistis et quae ipsi ac *Zebedaeus* respondent. Unum tantum dixerim, mutuas hasce demonstrationes ad serio quaerendam ecclesiasticam disciplinam plurimum conducere, citra quam nescio qua possimus conscientia diutius hic ministrare, quum hac in parte sic ab huiusmodi miseris hominibus misere prostituamur quotidie, dum simplicitati nostrae fucum facere noverint egregie. Quo fit ut bonum nostrum maledicentiae sit obnoxium. De negotio tuo ac fratris mihi commisso breviter accipe. Habetis rationem divisionis, appretiationis librorum qui in sortem vestram inciderunt. Ex quibus nonnullos mihi indicto servavi pretio usque ad summam 42 fl. 5 s. Alios partim vendidi, partim bibliopolae Lausannensi venales tradidi. Quod bonam partem mihi retinuerim hac ratione factum existimetis, ne fratris annotationes mihi quidem perutiles aliis in vanum committerentur, ne dicam calumniatoribus, qui aranearum natura praediti flores in venenum et retia convertunt. Sed multos libellos profanos parumque pudicos hac ratione dicto retinui pretio ex quibus, ut didici ab ipso, aliquid fructus decerpere potuero. Nunc supputemus: Recepistis 14 ▽, quibus addantur 2 ▽, quos *Michael* pro Bibliis latinis se vobis soluturum recepit. Item pretium Bibliorum ac psal. hebr. 6 fl. 10 s. cum tribus libellis gallicis quos pro laboribus ipsi *Michaeli* ac *Guilielmo* dederam 10 s. Summa omnium quae pro receptis sunt habenda 82 fl. 4 s. Supersunt ex 106 fl. 6 s. 24 fl. 2 s. Ex quibus detrahe 2 ▽ solares quos nunc mitto, unde remanent 14 fl. 10 s. Sed vereor ne ultra medium horum ex indictis pretiis decidendum postremo veniat. De exemplari N. T. Io. *Girardus* et *Antonius* Vellensis [1]) dixerunt pauca esse in eo praeter Io. *Michaelis* editionem, cuius prototypum esse asserunt. Ego tamen exactius id expendam. Exemplar vero Bibliorum fratri *Armentiano* tradideram, qui praeter ea quae ad chalcographiam conferunt nulla fere annotamenta reperisse se asserit. Sed et ipse delusus est. Ubi enim pentateuchum ab eo correctum extorserunt Antonio *Marc.* [2]) et *Morando*, huic muneri incumbentibus illum praeterierunt. Nec defuerunt qui dicerent *Olivetanum* quiescentem suis non indigere laboribus. Sed iis respondeo anabaptisticam esse satisfactionem, quae non satis, imo nihil, mihi ac piis omnibus faciat. De *Petri* [3]) nostri procrastinatione ac negligentia si nunc enarrare liceret incommoda, quae pauperculo fratri omnia sua piis usibus exponenti contigerunt, abunde excusandum censeretis. Quod autem in postremis meis literis excidit, meo vertendum vitio. Quam primum licuerit, persoluturus est omnia fideliter et iam ipse mecum in hoc laboramus. Vale amicorum decus. Saluta si placet nomine nostro *(Alexandri)* ac piorum fratrum D. *Capitonem*, *Bucerum*, *Sturmium*, *Haedionem* et curatum cuius nomen excidit.[4]) Ipse qui olim istic parochum agebat bonus vir. Fratrem tuum et *Enardum* mihi carissimos non praeteribis. Commendatissimam habete hanc ecclesiam et me potissimum ac omnes in precibus vestris. Quandoquidem Satan iisdem initiis ac per eosdem ruinam mihi minatur ut vobis Genevae, nisi Dominus averterit. Tononii 21. Febr. 1540.

Tuus quantus quantus est
Christoph. Libertinus.

Quum in reditu ex Berna harum turbarum gratia *Gaucherius* mihi occurrisset, rogatus a me tres coronatos *Petri* nomine tradidit quos cum

---

210. 1) *An Pignaeus?* (N. 156.)
2) *Marcurtio.*
3) *Non Olivetani (cuius hoc unicum praenomen fuit, Robertus gentilitium), sed potius alius de quo* N. 185, *ubi etiam, quem mox habebis, Alexander.*
4) *Firmium.*

nostris duobus pro *Petro* tibi mittimus. Dixit enim se non pluribus teneri vobis. Quid autem Bernae egerim, quo vultu, quave congratulatione exceptus fuerim, nil aliud tam brevi licet scribere quam me forte Uriam esse.

211.

CALVINUS FARELLO.

Dissensum inter Turicenses et Argentoratenses resarciendum esse, et resarciri posse ostendit. Lutheri et Zwinglii comparatio, quorum ille prior altero multo maior. De Carolo iam sapienti sat. Nuptias paulo post pascha celebraturus est. Conventus Smalcaldicus. Anabaptistarum conversio.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 22. Exstant quoque ibid. Cod. 111, fol. 43, et in Archiv. Bern. Epp. VII. p. 333, exemplaria apographa saec. superioris. Habet etiam Simlerus vol. 47.)

Exposui diligenter fratribus nostris quae tu collegii vestri nomine mihi mandaveras. Exceperunt aequissimis et animis et auribus vestras monitiones. Nam et a quibus animis proficiscantur optime norunt et vident non esse vana pericula quae timetis. Dabunt igitur operam quantum licebit in his turbulentis temporibus, ne frustra moniti videantur. Extremum illud de sarcienda cum Tigurinis concordia [1]) magno argumento est, vos non satis intelligere, quanta fide sit in eo a nostris laboratum. Nullum non moverunt lapidem ex quo habitus est postremus ille conventus, [2]) quo eorum animos aliquantulum saltem mitigarent. Nam ad solidam benevolentiam tam cito reducere, ne sperare quidem audebant. Meminerant enim et quo modo accepti illic essent, et quo modo dimissi, et quae deinde sparsae de sua actione voces, et quae literae scriptae. Quoniam vero per se parum proficere poterant, adhibuerunt bonos omnes quibus erat aliquid autoritatis vel gratiae apud illos, ut aliqua tandem pacificatio inveniretur, vel certe moderatio. Interea *Bullingerus* Epistolam illam [3]) divulgat in qua versipelles ac vertumnos numerat inter evangelii obstacula, quibus nominibus nostros velut digito designari, nemo est qui non videat. Nostri tamen tacere et supprimere tantam indignitatem donec huc venisset *Erasmus*, [4]) unus ex ministris Tigurinis. Apud eum placide et comiter expostulavimus. Illi ne verbo quidem satisfacere curarunt, sed aliquanto post non sine ipsorum conscientia *Bibliander* scripsit ad *Sturmium* falsa suspicione nos torqueri. *Bullingeri* enim consilium fuisse, non *Bucerum* perstringere, sed eos qui ex agro Wirtembergensi concordiae accessissent, [5]) quia professi essent, sibi non semper rectam coenae intelligentiam constitisse. *Bucero* autem ipsi in faciem Tiguri esse dicta, quae dicenda videbantur. Itaque non est quod nobiscum agatur, perinde ac si per nos steterit, quominus optime conveniret, vel stet etiam hodie quominus optima fide reconciliemur. Atque, ut verius loquar, nos illis amici esse non desinimus, utcunque illi hostiliter nos tractent. Si scias qua moderatione [6]) se gerant nostri, pudeat te plus aliquid ab ipsis petere. Uruntur boni viri, si quis *Lutherum* audet praeferre *Zuinglio*. Quasi evangelium nobis pereat, si quid *Zuinglio* decedit. Neque tamen in eo fit ulla *Zuinglio* iniuria; nam si inter se comparantur, scis ipse quanto intervallo *Lutherus* excellat. Itaque mihi minime placuit *Zebedaei* carmen [7]) in quo non putabat se pro dignitate laudare *Zuinglium*, nisi diceret: Maiorem sperare nefas. Quum cineribus [8]) et umbris maledicere inhumanum habetur, tum vero de tanto viro non honorifice sentire impium certe esset. Verum est aliquis modus in laudando, a quo ille procul discessit. Ego certe tantum abest quin illi assentiar, ut maiores multos nunc videam, aliquos sperem, omnes cupiam. Quaeso, mi *Farelle*, si quis ita *Lutherum* extulisset, nonne Tigurini quiritarentur prostratum esse *Zuinglium*? Stulte, inquies. Quasi vero qui *Luthero* favent, omnes sapiant. Sed haec tibi in aurem dicta.

Caroli negotio toties retractando ego quoque

---

211. 1) *N.* 198. 199. 207. *not.* 3.

2) *mense Aprili* 1538 *exeunte* (*Pestalozzi*, *Bullinger. p.* 207. *Kirchhofer*, *Myconius p.* 306.)

3) *Vadiani libello praemissam.*

4) *Simlerus hunc Fabritium appellat, sane suo iure. Certe non confundendus cum Leonis Iudae nepote, Ioanne Fabritio, tunc admodum iuvene, postea Curiae ministro.*

5) *Schenckium Ulmensem notat.*

6) *certe non maxima, addit Simlerus in margine.*

7) *Ad haec illustranda facit ep. Rud. Gualtheri Turicensis ad Bullingerum d. Laus.* 12. *Dec.* 1539 *quam praebent Archiv. Turic. olim Kasten B. Epp. VII. P. I. nunc Plut. VI. vol.* 113 *f.* 1033 *ubi inter alia haec leguntur:* Est Orbae vir doctus natione Geldrus, And. Zebedaeus nomine, qui nunc verbi ministrum agit. Qui quum hisce diebus in carmina quaedam germana incidisset quibus Capnionis, Oecolampadii, Erasmi, Lutheri, Zwinglii laudes continebantur eadem latinis hisce versibus expressit, quos quum mire elegantes cernerem etiam illo non invito ad te mittendos existimavi . . . .

DE ZWINGLIO

Maiorem sperare nefas: fortasse petendum
Ut dent vel unum saecula nostra parem.
Os doctum, pectus sincerum, spiritus acer,
Unius in laudes incubuere Dei.

8) *Apographa male habent:* viventibus.

fatigatus sum vehementer, vel potius fractus. Itaque patiar te libenter in posterum quiescere nisi novi quid acciderit. Utinam semel mihi liceret in sinum tuum familiariter deponere quid sentiam, ac vicissim tuum consilium audire, quo melius essemus praeparati. Optima tibi occasio erit huc concedendi, si fiet quod de coniugio speramus. Exspectamus enim puellam paulo post pascha: sed si mihi receperis certo te venturum, nuptiae in tuum adventum differentur. Satis enim habebimus temporis ad diem tibi indicandum. Hoc ergo primum abs te summi beneficii loco postulo, ut venias, deinde ut venturum te confirmes. Omnino enim aliquem oportet istinc venire, qui matrimonium sanctificet. Ego vero neminem malim quam te. Ergo delibera an dignus tibi videar, cuius causa profectionem hanc suscipias.

Exspecto quid nobis parient tumultus illi quibus nunc Geneva exagitatur. Res, ut spero, aliquo inclinaverit priusquam huc venias. Germania, ut solet, suspensa est magnarum rerum exspectatione. Nemo enim est qui non suspicetur, *Caesarem* plura moliri quam prae se ferat. Nostri nunc conventum agunt Smalcaldiae,[9]) in quo consultabunt in utramque partem, ut, sive pugnandum sit rationibus, sive bello decernendum, non deprehendantur imparati. Hoc boni dedit nobis Deus, quod tres episcopi electores potius se nostris adiungent ad tuendam patriae libertatem, quam ut cum *Caesare* ullo modo conspirent. Ecclesiola nostra pro more suo se sustinet.

Hermannus ad ecclesiae societatem rediit optima, nisi fallor, fide. Confessus est extra ecclesiam non esse spem salutis, apud nos veram esse ecclesiam, ideo defectionem fuisse quod sectam ab ea separatam habuit: huius criminis, cuius se reum fatebatur, veniam petiit. De libero arbitrio, de divinitate et humanitate Christi, de regeneratione, de paedobaptismo et aliis passus est se doceri, ac nostram doctrinam amplexus est. Tantum in praedestinatione haesitabat, in qua tamen mihi propemodum subscripsit, nisi quod se explicare non poterat a differentia praescientiae et providentiae. Deprecatus tamen est, ne ea res impediret, quominus ipse cum liberis in ecclesiae communionem reciperetur. Ego ea qua decuit comitate illum excepi, petentique veniam manum ecclesiae nomine porrexi; postea baptisavi eius filiolam quae biennium excesserat. Nisi me supra modum fallit opinio, est homo religiosus. Quum ipsum hortarer ad alios in viam reducendos, minimum, inquit, est ut non minus laborem in aedificando quam feci in destruendo. *Ioannes* etiam, qui Ulmae habitat, dicitur resipiscere. At vero, ne in hac re gloriemur, Dominus nos mille modis humiliat. Nihilo enim melius apud nos res habent quam istic, ubi dicis pessime habere. Sed in rebus alias deploratis hoc semper solatii nobis superest, quod non frustra Domino servimus, etiam dum in speciem videmur ludere operam. Literas ad fratres scriptas[10]) dabis si videbitur, sin minus, remittes, aut apud te servabis. Eos singulatim nostro omnium nomine salutabis quam amicissime, quanquam velim et[11]) meo seorsum. Vale optime et integerrime frater. Salutant te peramanter omnes, praesertim *Capito*, *Sturmius* et *Claudius*. Nam *Bucerus* abest, sed omnes simul mihi provinciam rescribendi mandaverant, quum vestras monitiones ad eos detulissem, quibus tantum abest ut fuerint offensi, ut potius confirmata fuerit eorum erga vos benevolentia, quae tamen alioqui summa est. Vale iterum, anime mi. Ego tametsi dormiturio, abstrahi tamen a scriptione non possum. Argentor. 4 calend. Mart.[12])

Calvinus tuus.

9) *Indictus erat in Cal. Martias. Adfuerunt Wittebergenses et Bucerus. Sleidan, II.* 159. *Seckendorf, III.* 257. *Marheineke, Deutsche Ref. IV.* 1.

10) *deperditas.*
11) *Apographa exhibent:* ut.
12) *Simlerus: die* 4. *Martii, nescio utrum casu an de industria emendans, v. supra not.* 9.

212.

LEO IUDAE CALVINO.

Epistolas eius duas de rebus hoc saeculo necessariis germanice vertit, alteram Basileae prelo submisit, alteram si autori placuerit Augustae submittet.

(Manu scripta non exstat. Legitur ap. Bezam Gen. p. 22, Laus. pag. 41, Hanov. pag. 46, Chouet pag. 26, Amst. pag. 12, cf. Prolegg. nostra Tom. V. p. 40.)

Gratiam et vitae innocentiam a Deo patre per Christum.

Superioribus annis, vir doctissime, epistolas duas dedisti non tantum doctas, sed etiam valde utiles et necessarias maxime praesenti rerum statu. Has ego ambas verti germanice, ut et ii fructum harum perciperent qui latine ignorant. Altera quam ad Episcopum scripsisti, Basilea excusa est mea opera: alteram noluerunt excudere typographi, metu periculi fortasse deterriti. Nam in hac liberrime et pro christiana παῤῥησίᾳ loqueris quo pacto se gerant qui sub papae tyrannide vivere ac degere coguntur, damnans interim eos qui utroque genu claudicant: et non tam Deo quam papae servire volunt, putantes

satis esse si fidem corde veram et inconcussam servent: etiamsi corpus sanguine Christi consecratum foris idolis prosternant et inclinent, consortes simul Satanae et Christi, si fieri posset. Hanc ergo receptam *Zuikio* misi Constantiensi, qui eam non sine gratulatione legit, rogans ut sibi per me liceret, ut Augustam eam epistolam mittat excudendam: se scire quendam qui eam typis mandare velit, modo autoris nomen (quod ego tuo bono in versione suppresseram) permittatur praefigi. Hic ego pro te nihil dicere potui vel asserens vel negans: statui ergo expiscari literis tuam voluntatem, eamque a te receptam *Zuikio* rescribere. Tu ergo, frater, si consultum reipublicae christianae velis, et succursum multorum conscientiis, non negabis ut praefigatur nomen tuum, quum alea semel iacta sit. Non enim te eum puto qui ob declinandam invidiam aut periculum, tantum fructum impedire velis. Non dubito si liber hic evulgetur, multos fore qui abiecto iugo pontificio et excusso metu in castra Christi libero spiritu sint advolaturi. Tu vale, doctissime vir, et mentem tuam hac in re mihi literis significa primo quoque tempore. Tiguri, ultima Februarii. M. D. XL.

Leo Iudae tuus. [1])

213.

CALVINUS BULLINGERO.

Post diuturnum imo nimis longum silentium tandem aliquando ad eum rescribit et nihil antiquius habet quam ut concordiam inter duas ecclesias falsa suspicione turbatam quantum in se est stabiliat. Argentoratenses collegas a sinceritate commendat, de dogmate ipso mallet coram agere quum literis vix fieri possit.

(Autographon exstat in Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 24. Sequitur ibidem exemplar aliud fol. 25 ab amanuensi exaratum, cui Calvinus et inscriptionem et subscriptionem manu propria addidit; apographa recentiora habes Cod. 111, fol. 42, Bernae in Archiv. Epp. VII. 340, Turici ap. Simler Vol. 47. Anglice edita est l. l. Tom. I. 88, ubi falsissime ad a. 1539 refertur.)

Ornatissimo viro Henricho Bullingero Tigurinae ecclesiae pastori, fratri mihi vere observando.

Gratia tibi a Deo patre nostro et Domino Iesu Christo, frater mihi observande.

Nescio qui factum sit ut totum fere sesquiannum ex quo huc concessi, nihil ad te literarum prorsus dederim: quum et saepe habuerim in animo id facere, nec deesset argumentum, et oblata fuerit non semel occasio. Sed quum primis mensibus non venisset in mentem, et iam aliquantum temporis praeterisset, quasi amissa opportunitate factus sum in posterum negligentior. Nuper vero, quum *Erasmus* vester, dum hic apud nos erat, operam mihi suam obtulisset ad ferendas literas, si quas vellem scribere, avide arripui, quod maxime expetebam. Promisi ergo me scripturum. Quia tamen sero domum e diversorio eius redieram, et ipse postridie mane abire statuerat, profectionem eius nolui morari, quanquam pro sua humanitate paratus erat exspectare, si tantum mihi placere indicassem. Sed quo erat ad obsequendum propensior, eo magis puduit ipsum rogare, praesertim quum possem triduo post literas submittere Basileam, unde facile ad te perferri poterant. Tametsi autem illa quoque opportunitas mihi elapsa erat, putavi tamen mihi aliquando agendum esse quod nimis diu distuleram. Quid autem potius, mi *Bullingere*, hoc tempore agamus scribendo, quam ut fraternam inter nos amicitiam et conservemus quibuscunque possumus modis, et confirmemus? Videmus enim quanti intersit, non nostra modo, sed totius christiani nominis, eos omnes quibus aliquam in ecclesia sua personam imposuit Dominus, vera inter se consensione conspirare. Id quoque videt Satan ipse, qui dum exitium regno Christi modis omnibus machinatur, nullam in rem magis incumbit, quam ut dissidia inter nos serat, vel certe alios ab aliis utcunque alienet. Proinde officii nostri est, eiusmodi artibus obviam ire, et quo magis nititur hostis ille noster coniunctionem nostram distrahere, eo constantiore animo ac intentiore cura eniti ad eam fovendam. Quum autem sedulo nobis id curandum est, ut cum omnibus Christi ministris societatem amicitiamque colamus, tum vero inprimis contendere in hoc nervos omnes necesse est, ut ecclesiae, quibus verbum Domini administramus, fideliter inter se consentiant. Ego amicitiam nostram quibus auspiciis inita est, et quibus nunc fulturis sustinetur, salvam atque integram ad extremum fore confido. Ego certe, quantum in me erit, daturum me operam recipio, ut firma perseveret. Nam quia semper tibi plurimum detuli, singulari etiam dilectione, ut par erat, complexus sum, nec isto in te animo unquam esse desinam. Inter hanc ecclesiam ac vestram, tametsi video nihil esse dissidii aut simultatis, plus tamen coniunctionis, vel potius necessitudinis esse cuperem. Unde autem id fiat, quominus sic inter

---

212. 1) *Leo Iudae, alias Keller, Gemariensis Alsata, sacerdotis filius natus* 1482, *et ipse sacerdos in oppido S. Hippolyti in Alsatia, Zwinglii condiscipulus, tum successor ad B. V. Eremitarum* (*Einsiedeln*) *denique collega Turici ad S. Petrum, pluribus scriptis clarus, maxime versione duplici S. S. germanica et latina, obiit* 1542. *Vide Miscell. Tig. III. Pestalozzi, L. Iudae, Elbf.* 1860.

se cohaereant, ut desidero, non audeo statuere, nisi quod animadverto infaustae illius contentionis reliquias nimium animis nostris adhaerescere. Hinc sinistrae multae suspiciones, quae ubi nos semel occuparunt, nulla inter nos solida amicitia aut esse, aut diu stare potest. De nostris hoc certe polliceri atque etiam spondere ausim, nihil eos magis cupere, quam ut depositis omnibus discordiis fraternam amicitiam sincere vobiscum colant: deinde non aliud quaerere concordiae vinculum, quam puram Dei veritatem. De *Capitonis* sinceritate, quia satis perspectam vobis esse puto, non multum loquar. Pro *Bucero* respondebo, non esse causam, cur ulla in re debeat vobis esse suspectus. Tametsi enim singulari perspicientia iudiciique acumine praeditus est, nemo tamen est qui religiosius studeat in simplicitate verbi Dei se continere, ac alienas ab ea argutias non dico minus captet sed magis oderit. Iam si quid in eo desideratis, qua est modestia et facilitate, non modo admoneri a vobis, sed etiam obiurgari, si opus est, sustinebit. Tantum ostendite eam vos nobiscum expetere communicationem quae servis Christi inter se esse debet. De controversia ipsa non est quod tecum agam. Res enim est quae vix per literas possit expediri. Et ego fortassis temere arroganterque facere videar, si quid in eo genere tentare ausim. Temperare tamen mihi saepe nequeo, quin cupiam mihi occasionem aliquam dari huius quaestionis coram tecum familiariter tractandae ac disceptandae. Scis enim me nunquam tecum sic verbis de ea contulisse, ut scire possim quid plenam inter nos consensionem impediat. Quia autem, quidquid illud est, indignum esse sentio, quod dissidii causam nobis praebeat, peto abs te, mi *Bullingere*, vel potius te etiam atque etiam obtestor, ut non modo ab omni odio ac contentione, sed ab omni etiam offensionis specie simus alienissimi. Ignosces meae sollicitudini. Neque enim haec dico quod vel de prudentia tua, vel de voluntate, vel de animi firmitudine constantiaque dubitem, sed habet hoc proprium caritas, ut dum nihil non speret, sit tamen interim non[1]) sollicita. Deinde si consideras quot undique pericula, praesertim hoc infelici nostro saeculo nos circumstent atque obsideant, locum, ut spero, meae huic simplicitati, nedum veniam, concedes. Vale, eruditissime vir atque integerrime. Saluta quaeso mihi reverenter fratres omnes, *Pellicanum*, *Leonem*, *Theodorum*, *Megandrum* et alios quos ego in Domino bona fide veneror. Utinam me quoque libere admonere ne graveris.[2]) Argentorati 12. Martii.

Calvinus tuus.

Isti boni viri Galli sunt honestis familiis nati, quos ad hanc profectionem suscipiendam curiositas non improba vos regionemque istam visendi impulit. Eos igitur qua solos humanitate quaeso excipias.

214.

CALVINUS FARELLO.

Anxie et cupide literas exspectat quae ipsum de rebus Genevae gestis certiorem faciant, etsi de spe reditus minime sibi gratulantem. De coniugio adhuc suspensus est. Turbae iuvenum Gallorum Argentorati. Leonis Iudae epistola nupera. Caesaris et utriusque Regis varia molimina et machinationes.

(Epp. et Resp. ed. 1576 p. 418, Chouet. p. 576, Amst. p. 259. In caeteris non exstat. Versio anglica Tom. I. p. 151.)

S. Iam frustra tam diu literas tuas exspectavi, ut dubitem an debeam amplius exspectare. Sustinet tamen adhuc spem meam illarum desiderium: ac paucos etiamnum dies sustinebit. Verum si quando sperare desiero, senties quam indigne tulerim hanc frustrationem. Ac eo minus ferenda est tua negligentia, quod tam copiosum scribendi argumentum praebet tibi Geneva hoc tempore.[1]) Tametsi enim mihi scripsit *Talearis*, non tamen assequor ad liquidum ex eius verbis, qualem habuerit catastrophen illa fabula. *Michaël* etiam typographus mihi *Blechereti*[2]) verbis indicavit, reditum illuc mihi posse confici. Sed centum potius aliae mortes quam illa crux: in qua millies quotidie pereundum esset. Tecum hoc obiter communicare volui, ut pro virili occurras eorum consiliis, qui me illuc retrahere tentabunt. Atque ut ne contra rationem tendere videar, consilium meum tibi exponam si quando petieris. De coniugio adhuc suspensi sumus: quod ideo me male habet, quia instant propinqui nobilis illius puellae, ut eam mihi sumam. Quod nunquam facturus sum, nisi Dominus mentem penitus mihi abstulerit. Quia tamen molestum est recusare, praesertim talibus qui sua benevolentia me obruunt, cupio vehementer me hac difficultate liberatum. Brevi tamen hoc futurum speramus. His diebus

---

213. 1) non *deest in apogr. nonnullis et in versione anglica.* 2) *Sequentia omnia desunt in autographo Genevensi, sed ex epist. ipsa f.* 25. 26. *desumpta, ubi a Calvino ipso addita sunt. Annum scriptae epistolae* 1540 *esse, non vero* 1539, *vel ex primo versu elicias, item ex N.* 211.

214. 1) *De magna illa conversione rerum m. Febr. Genevae facta v. Kampsch. p.* 361 *seqq.*
2) at Blecheret. (*Angl.*)

quatuor aut quinque totam de ea re sollicitudinem adimet mihi alia occupatio, quae me aliquantulum exercebit. Quoniam temere ad coenam irrumpebant multi: quum die paschatis edicerem futuram nobis coenam proximo die dominico, simul denunciavi, neminem admissum iri a me, qui non prius se ad probationem obtulisset. Praecipua autem difficultas erit in corrigenda stolida cupiditate, quae Gallos quosdam sic occupavit, ut vix revelli ex eorum animis queat. Scis leges illas esse latas, ut scholastico habitu contenti gladios deponant, ut nomina edant apud rectorem, et similes. Eas ut eludant, eiurant professionem literarum. Sed quia apparet manifesta contumacia, eam statui nullo modo ferre. Malo enim abeant omnes, quam ut hic maneant cum disciplinae iactura.

Rogavit me nuper Leo *Iudas*, ut sibi epistolam meam, ex duabus illis, quas ante annos quatuor scripsi, priorem, edere germanice liceret addito nomine. Alteram enim sine nomine his nundinis publicavit, qua scilicet papisticos episcopos demulceo et adulor. Responsio quam dedi, fuit peramica: sed tamen simul acres monitiones continebat. Paulo ante simili fere argumento scripseram ad *Bullingerum*. Si bene succedet, scies quid consilii capiam.

Nostri adhuc in consultatione desident. Tempus autem ideo sic proferunt, quia nondum certum responsum habent a *Caesare:* qui tamen multo mitiorem se ostendere incipit. Ferociam eius nonnihil domuit congressus *Angli* cum *Rege* nostro: qui multum momenti habere poterit ad commutandas omnes eius rationes. Hoc sophismate usus fuerat, ut regi nulla in re fidem suam obstringeret: multis autem ac liberalissimis spebus ipsum inflaret. Iam ergo *Rex* sibi Mediolani esse videbatur.[3]) Nuper autem quum animum eius tentaret per legatum, comperit non facile eo adduci posse. Dicitur enim rerum omnium optionem detulisse Regi: modo ne Mediolanum peteret. Ea igitur de causa profectus est ad illum *Connestabilis:* qui si non impetraverit, paratiores fore ad bellum quam unquam fuerint suspicamur. Neque vero in tanto rerum cardine cessabit Anglus: multo etiam minus Admiraldus,[4]) qui in pristinum honoris ac gratiae locum restitutus est. Ante paucos menses videbimus, nisi fallor, miram scenae conversionem. Sed interim ardenter rogandus est Dominus, ut in hac nostris et consilium expediat, et animum confirmet. Dominus vos omnes diu sibi incolumes servet. In primis vale integerrime frater. Salutant te *Capito*, *Sturmius*, *Bedrotus*, *Claudius*, frater meus. *Nicolaus* et alii nesciverunt me scribere. 4. Calend. April. 1540.

3) *Ranke, IV.* 146.
4) *Earl of Southhampton.*

215.

FARELLUS CALVINO.

Farraginem novarum rerum politicarum et ecclesiasticarum explicat, etiam martyrum plurium supplicia enarrat. De illis quae C. rescire voluerat circa res Genevae gestas ne γρῦ quidem.

(Ex autogr. lectu difficillimo Bibl. pastorum Neocomensium, Epp. Farell. fascic. II. N. 2.)

Quam carissimo Io. Calvino
Argentinae.

S. Quod cupis praestem his, tam mihi fuit ad manum quam stellas, ut dicitur, proponere. Non puto, quamvis locus hic saepius destituatur omnibus quibus velis ut amicis te paulo apertiorem facere, excipiendo non prorsus sordide, carne ita destitutum esse ut fuit mihi. Nam neque domi neque foris potui invenire quod fratribus offerrem. Ideo si minus praestiti quod vel tua causa cupiebam, non contigit sine animi moerore. Saepius scripsi quando velis me istuc venire, si confecta sint omnia in Christi gloriam, tuo commodo ac ecclesiae aedificatione: cupio ut in tempore mihi significes. Nam sum iam tardum mobile, nec habeo ad manum quae statim sunt necessaria: nisi prius prospiciam, vix possem aliquid. Si me praeteris non potes gravius in me peccare. Non igitur sine me fiat tua benedictio. Postquam *Anglus* spem facit maiorem, videndum esset ut suae ditioni consulens Gallis quoque prospiceret: si pii praeficerentur ministri, in ea parte regni quae gallice loquitur et Galliae est coniuncta, hoc fieret commodissime. Vereor ne *Borbonius*, et si qui sint huius farinae homines, non multum profecerint apud regem, vel potius rex cum talibus. Quo fit ut verear ne per eiusmodi alios iudicet. Si per pios Germanos tandem possit effici in Galliae aedificationem, bene erit: tu insta pro Christi gloria. *Hieronymus*[1]) apud Agenenses non procul a Burdegala igni exstinctus fuit. Tolosa furit, capti non pauci in diversis locis in quibus pius senatus ille,[2]) adiudicati et exstincti aliquot igni. Senatus etiam Gratianopolitanus plures vinctos habet, ac praecipue *Chiranum* prius absolutum: rursus nescio an apud regem procurante raso frater illius, per quem prius fuerat captus. Audisti, ut opinor, quo modo tandem *Michaelius* fuerit suffocatus. Lutetiae detinentur aliquot Sedanenses, unde est *Iacobus*, qui damnati sunt igni. Pridem miser

215. 1) *Hier. Vindocin, e coetu Iacobinorum. Hist. des Martyrs* 126. *Hist. eccl. I.* 25.
2) *Deest verbum (iurisdictionem exercet?).*

Sedanae exustus fuit. Haec omnia Domino committenda sunt, quem debemus precari ne patiatur Galliam sanguine innocentium conspurcari, sed propitius det ut agnita veritate foveat quae sunt fovenda. Dudum misissem literas *Christophori* cum iis quae una misit, sed verebar ne non redderentur: praeterea ipse ferre decreveram. Verum hos nactus, ipsis credidi. Tu si exceperis significa. Plures dedi ad te literas, sed in tuis non indicas an exceperis. *Viretus* quoque referri cuperet, ut suae fuerint exceptae a *Capitone*. *Iacobum* cupiebamus huc evocatum: at postquam occasio sese isti offert diutius istic agendi, vereor ne nostrum audiat consilium. Invocet Dominum ut quod optimum est peragat. *Caspar*, ut iam subindicavi, ad *Tussanum* est impulsus per nos concedere: praefectus est ludo literario. Non prorsus male consultum est ipsi. *Comes* non infeliciter pergit iam. Esset admonendus Comes *Guilelmus*, ut in ditione quam vicinam habet Monbelgardensi curaret adnunciatum evangelium. Hac via Burgundiones possent lucrifieri. Laborabis in hoc opere: nam audio nullis rasorum minis et fulminibus abarceri posse ab auditu evangelii, quin confluant audituri ubi adnunciatur per ditionem Comitis *Georgii*. Quo minus fructificat evangelium, eo magis contendendum est ut latius propagetur, ut tandem terram bonam fructum afferentem alicubi esse audiamus. Tam plena sunt spinis omnia ut semen passim suffocetur sicque sine fructu cadat. *Capunculus* laboravit defluxu in spinam dorsi: nondum sanitati plene est restitutus. Alii omnes satis recte valent. *Michael* novus pater familias non parum gravatur domestico onere: sic exercet eum Dominus. *Corderius* optimus est domus curator, ut nosti. Valet et pergit suo more. Sunt qui cupiunt, Burdegalam repetat, spem facientes regnum Christi illic erigendi. Floret collegium in literis, mussitatur aliquid de pietate: hoc putant grande aliquid. *Rufus* praeceptor meus fertur intentus esse verbo adnunciando, eleemosynis, ac educandis aliquot in literis. Faxit Christus ut sancte pergat. *Vauriensis* mire commendatur ob interpretationem Pauli iugem, ac iuges conciones. Tu et alii quos potestis nosse in opere Domini pergere, literis eos debetis sollicitare ut diligentius et purius pergant. Christus Iesus omnes suae gloriae ut ex animo serviamus faciat. De Geneva nihil certi audio. Cuperem admonitos omnes peccata sua agnoscerent, Dominum toto pectore invocarent, et in Domino convenirent. At scis quam parum pia sit Lutetiae (?) unio rubrae ac viridis factionis, in hoc sese ut tueantur, rursus inter se conflicturae. Tamen id Pauli . . per . . . ionem, [3]) modo pax constaret inter eos, mihi esset solatio. Sed quum peccata nec agnoscuntur, nec displicent, Deus non invocatur, nescio quid sperare debeam. Propitius sit omnibus coelestis pater. Vale ac Dominum pro nobis precare. Saluta omnes, *Capitonem, Bucerum* si redierit, *Sturmium, Bedrotum, Claudium, Iacobum,* ne fratrem tuum praeteream. Valde placet quod Tigurinos literis convenis: perge, quaeso. Omnes salvum te esse cupiunt. Neocomi, 16. Aprilis 1540.

Viridis nebulo perditissimus mire offendit ecclesiam et ministerium pessumdat: tamen ita novit sese insinuare ut *Conzenum* et *Richardum* regat pro nutu. Haec *Codrefinus Capunculo*. Quam sunt plerique amantes pulponum. Dominus prospiciat. Certe indignus est qui usquam agat. Pii negliguntur. Sed quid tam multa quibus obrui te. Ne sic quidem Deum invocamus ut adsit suae ecclesiae. Quod faxit sua ingenti bonitate, ut et faciet.

Farellus tuus.

3) *voces maxime dubiae.*

216.

CALVINUS VIRETO.

Commendat duos iuvenes in Helvetiam proficiscentes.

(Ex autogr. Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 38. Exstat manu Ionvillaei descripta ibid. Cod. 111a, fol. 36 v. Apographa recentiora habes ibid. Cod. 111, fol. 32. Archiv. Bern. Epp. VII. p. 346 et Simler vol. 48.)

Optimo fratri meo Petro Vireto, Lausannensis ecclesiae ministro fideli.

Gratia Domini tecum. Quia hi duo iuvenes valde familiariter et amice vixerunt mecum, maior etiam, qui notam gerit in oculo, coniunctissime, nolui permittere ut urbem vestram praeterirent te insalutato, partim ut te viderent, ac si ita ferat opportunitas taedium fatigationemque ex itinere contractam colloquio tuo levarent, partim ut eos de statu nostro posses interrogare, ac rebus omnibus quae hic aguntur. Nam nihil est quod non teneant, et non detrectabunt tibi referre, siquidem per occasionem itineris licebit. Id excipio, quia non libenter quos nacti sunt comites deserent propter viarum difficultatem. Caeterum quod nihil abs te literarum recipio, et mihi permolestum est et nostra amicitia valde alienum. Proinde vide ut posthac sis hac in parte officiosior solito, nisi vis mihi expostulandi causam dare. Saluta mihi amantissime collegas tuos *Comitem* et *Iacobum*, *Cornelium*, *Con-*

radum, uxorem et materteram. Dominus vos omnes conservet. [1])

Calvinus tuus.

217.

CALVINUS VIRETO.

Laudat eum ob scriptam post longum silentium epistolam, speratque meliora in posterum. Bonam valetudinem quovis alio loco sibi potius quam Genevae restauratum iri. Vireti studia in Iesaiam, quibus autoribus iuvari possint, quorum merita et defectus expenduntur.

(Ex autographo Genev. Cod. 106, fol. 35 cuius apographa exstant ibid. Cod. 111a, fol. 1 v. manu Ionvillaei scriptum, et recentius Cod. 111, fol. 35 tum in Arch. Bern. Epp. VII. p. 348 et ap. Simler vol. 48. Edita est, sed non absque mendis, ab Henry Tom. I. App. p. 68 et anglice ap. B.-C. Tom. I. p. 162.)

Integerrimo fratri meo Petro Vireto fido Lausannensis ecclesiae pastori.

Iam aliquid saltem mea expostulatione profectum est: quod ingratum istud tot mensium silentium aliquando rupi. Verum istud me male habet, quod quum deprecari simpliciter culpam deberes, ἀντικατηγορίᾳ expedire te maluisti. Pares enim nos facis, hoc uno excepto quod quum cessatum ab officio utrinque fuerit, ego scribere tandem prior occupavi. Ita scilicet evadere te posse sperasti. Quasi vero non centies interim ad *Farellum* scripserim ea lege ut mihi esset apud te internuncius: quo tempore nec literam abs te accepi, nec fuit qui vel salutem nunciaret, nisi quam in tuis ad *Bucerum* literis semel adscripsisti. Quamobrem non te prius reis eximam quam mihi tuam in posterum diligentiam comprobaris, ut si tuo more pigrescere pergas duplicem mulctam petere adversum te mihi liceat. Ne tamen acrius instare videar, iam tibi quidquid peccati est libenter remitto: modo posthac et sedulo ipse officium facias, et mihi ignoscas si remissior forte fuero. Epistola tua mihi maiore ex parte luctuosa fuit, eoque magis quod satis coniicio carnificum saevitiam supra modum fervere, ut solet quoties semel ebulliit. Et occurrendi nulla se offert ratio. Scripsi enim ad *Farellum*, ea spe, quae diu suspensos tenuit, iam nos excidisse. Quare, nisi quam novam rimam Dominus aperiat, miseris fratribus aliter opitulari non licet quam precibus atque exhortationibus. Quae tamen ipsae adeo periculosae sunt eorum capitibus, ut sit consultius abstinere. Quod ergo unum fere restat, Domino eorum salutem commendemus. Eam vero epistolae partem non sine risu legi, ubi tam bene valetudini meae prospicis. Genevamne, ut melius habeam? Cur non potius recta ad crucem? Satius enim fuerit semel perire quam in illa carnificina iterum torqueri. Ergo, mi *Virete*, si salvum me esse cupis, consilium istud omittas. Gratissimum tamen fuit quod intellexi *Fontaninos* fratres ita fuisse de incolumitate mea sollicitos, et te quoque animum eo intendisse. Vix equidem dignum me esse puto cuius causa tantopere laboretur. Non possum tamen non laetari isto erga me bonorum studio.

Capito in suis praelectionibus quaedam habet quae tibi ad enarrationem Iesaiae conducere plurimum possint. Sed quia auditoribus nihil dictat, et nondum ultra decimum quartum caput progressus est, tibi ad praesens adiumento esse non potest eius opera. *Zuinglius*, tametsi dexteritate non caret, quia tamen nimiam libertatem usurpat, saepe a mente prophetae longe evagatur. *Lutherus* non adeo anxius de verborum proprietate aut historiae circumstantia satis habet fructiferam aliquam doctrinam elicere. Nemo ergo adhuc diligentius *Oecolampadio* in hoc opere versatus est, qui tamen etiam scopum non semper attingit. Verum ut te interdum deficiant adminicula, Dominus tamen, ut spero, non te destituit. Nihil de rebus nostris scribo, quo amplior supersit *Farello* scribendi materia. Omnes te amicissime resalutant: *Capito, Bucerus, Matthias, Sturmius, Pedrottus. Hedionem* nondum vidi ex quo literae tuae mihi redditae sunt. Mihi vicissim saluta *Conradum*, *Cornelium*, *Iacobum*, *Isnardum* et alios. Materteram quoque tuam matrem meam, [1]) et uxorem, quam semel videre cupio. *Conradi* mentio mihi quod exciderat suggessit. *Gaspar* ille, qui apud eum aliquamdiu vixit, nuper hic fuit ac *Sturmio* conquestus est graviter, quod se mandato *Grynaei* apud bonos viros inhumaniter [2]) traduxissem. Apud me subticuit, nec aliud quam salutavit, quum a lectione mea egrederetur. Hoc te scire volui, ut posthac sitis cautiores. Vale, optime et

216. 1) *Epistolam hanc mense Aprili* 1540 *scriptam esse Argentorato vir doctus in margine Cod.* 111 *adstipulante Simlero demonstravit ex omisso in subscriptione nominis* Ioannis, *qui mos olim Nostro fuit, ex eo quod dicit de taedio et fatigatione itineris quod minime cadit in viros Geneva profectos, maxime vero ex eo quod mox* (*N.* 217) *laetitiam suam exprimit quod hac sua expostulatione tandem Viretum adegerit ad scribendum.*

217. 1) *Henry interrogationis signum apponit, non animadvertens Calvinum Vireti materteram ita appellare, reverentiae et pietatis causa. Anglus matrem omittit, et ipse quoque nodum in scirpo quaerens.*

2) insuaviter *Apogr. et H.*

suavissime frater. Dominus te nobis conservet. Argentor. 19. Maii.

Calvinus tuus.

218.

CALVINUS FARELLO.

Genevae res in melius verti gaudet, multa tamen adhuc esse affirmat quae desideret aliquis, et a reditu, maxime si Farellum simul revocare recusent, se usque abhorrere. Quis exitus fuerit conventus Smalcaldici et qualis status rerum respectu publicorum negotiorum. Argentoratensia porro explicat, speciatim quo modo ipse coenae celebrandae confessionem aliquam, sane non papisticam, praemittere instituerit, caett.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 39, coll. cum exemplaribus recentioribus Cod. Genev. 111, fol. 33, Arch. Bern. Epp. VII. p. 352, Simler. Vol. 48. — Anglice legitur l. l. Tom. I. p. 154. Inscriptio nulla adest.)

Quod tibi nuper fueram pollicitus, me de rebus omnibus prolixe tibi scripturum, in eo ut fidem meam aliqua saltem ex parte liberem, totum hunc diem tibi destinavi. Habebis igitur plenas atque ponderosas literas, nisi qua forte negotia ex insperato me interpellabunt. De statu ecclesiae Genevensis fusius coram disseremus ubi huc veneris: mihi sane periucundus fuit ille nuncius, quum audirem qualemcunque finem discordiis ac contentionibus esse impositum. Nihil enim boni de misera illa urbe sperari posse semper putavi, quamdiu illo fatali malo laboraret. Tantum optarem in Domino ipsos coaluisse: nam, quemadmodum tu quoque dicis, nisi vinculum nostrae consensionis sit Christus, maledicta erit. Quorsum enim proficiet extra Christum conspirare, quum audiamus dissipatum iri a Domino omnes eiusmodi syncretismos? Ego vero nondum video illos in Dominum respicere ut oportuerat, siquidem nec quid egerint satis cogitant, nec ad corrigendum id ipsum quod peccarunt animos applicant. Periculum ergo est ne hac sua inter se inita reconciliatione [1]) nimis securi, de facienda autem cum Domino pace parum solliciti, luant tandem graves poenas huius securitatis. Proinde, tametsi nonnihil resipuerunt, quum ex tantis simultatibus redierunt simul in gratiam, non tamen adhuc eam mentem induerunt quae optanda illis esset. Verum est id aliquid quod coeperunt esse aliquantulum sanabiles, etiamsi nondum sanitati sint restituti.

De concionatoribus nondum audeo pronunciare, nisi quod semper multa in illis desidero. Nam quod meam ad *Sadoletum* responsionem, quae illic est edita, [2]) pro argumento accipis animi non malevoli, in eo falleris, si mihi verum scripserunt alii. Indicarunt enim restitisse [3]) quoad in se fuit, senatum vero invitis illis concessisse. Quanquam illud parum me afficit: modo se in officio suo ita gerant, ut mihi et aliis possint occasionem omnem agendi praeripere. Quemadmodum enim mea nihil refert, ita minime curo per quem agatur negotium Domini, modo bene agatur. Sed in hoc scilicet falluntur quod sine alieno auxilio sufficere se posse existimant, quum vix ad dimidium spatium perventuri sint etiamsi a multis adiuventur. Quod semper dico, me ad solum revocationis auditum exhorrere, in eo plus satis causae me habere nosti. Neque vero illud me solum terret quod te pertinaciter recusant: quanquam fateor mihi summum esse. Sed multa quoque alia sunt quae nec commemorare necesse est, et melius in tuum adventum differentur. Quo longius progredior, eo clarius conspicio e quo gurgite me Dominus liberarit. Hunc exitum habuit principum et civitatum conventus. [4]) Quum se ad omnes aequas conditiones obtulissent, modo *Caesar* totius imperii synodum convocaret, ambiguum responsum acceperunt. [5]) Interim *Caesar* ab adversariis intelligit eos ne pilo quidem cessuros sententia, sed tentare vias omnes quibus alios in partes suas pertrahant. Ergo rationem excogitat qua utrisque satisfaciat, papistis scilicet ac nostris. Subornat *Granvillanum* cancellarium et duos comites [6]) qui sese tanquam intercessores ingerant, ac nostrorum animos pertentent, quo possint melius *Caesari* explicare et impetrare quod aequum erit. Si artem nondum intelligis, nostri conventum sibi promissum summa contentione urgebant: papistae altera ex parte classicum canebant, rem indignam esse clamitantes, ut *Caesar* diutius nostrorum tergiversationes ferret. Ille, ut nunc res eius impeditae sunt, quia neque arma movere audet, nec synodum haberi posse existimat sine concussione totius Germaniae, papistarum furorem retardat quum dicit se velle dispicere ne quid temere ac intempestive agendo eum quoque secum bello implicent, et nostris nihil concedit. Quanquam autem videbant se hac simulatione ludi, nihil tamen quod ad pacem tranquillitatemque ecclesiae facere videretur recusandum censuerunt. Responsionem ergo conscripserunt *Granvellano*, ex qua intelliges quid habeant animi. Quoniam *Caesar* nec latinam

218. 1) *in solenni civium conventu Cal. Febr. congregato.*

2) *V. Prolegg. nostra T. V. p.* 45 *seq.*
3) that the preachers who opposed it made amends.
4) *Smalcaldiae.*
5) *Sleidan. II.* 177 *ss. Hortleder, I.* 130 *ss.*
6) *Nuenar et Manderscheid* (*Ranke,* IV. 149).

linguam nec germanicam tenet, visum est illis gallice scriptam mittere. Mitto autem ea lege ne palam abs te evulgetur. Duo tantum exemplaria praeter hoc quod accipies descripta sunt, quorum alterum ad *Caesarem* perferetur, alterum D. *Ulrichus* Solodurum tulit ut per legati manus ad *Regem* perveniat. Velim igitur ut cum paucis communices: describi vero ne ullo modo sinas, te summopere obtestor. Hic porro omnium animus est: si lacessantur, statim obviam eundum esse, nec exspectarent nisi conscientia sua impedirentur. Nemo enim est qui non sit paratissimus ad omnia pericula subeunda potius quam ut via Christo praecludatur: tantum abest ut ferre velint quidquam ei adimi.

Senatus hic misso legato repudiavit iudicium camerae. Si pergant cum suis illis inanibus terriculamentis, magnos motus excitabunt. Adhuc pendent controversiae inter *Caesarem* et *Regem.*[7]) Ea est causa quae *Caesarem* moratur ne protinus in nos impressionem faciat. Papistae sane strenue moliuntur, eum aliis omnibus negotiis explicare, quo se ad nos impetendos accingat. Praecipue autem *Brunsvicensis*, qui *Gueldrum* nuper ad eum perduxit, quo de illo ducatu paciscantur. Nostros autem adeo virium suarum non poenitet, ut minime istis machinamentis terreantur. Tres electores medii erunt, *Palatinus*, *Coloniensis*, *Trevirensis*, ac potius se nobis adiungent quam passuri sint nos opprimi. Duos habemus ex professo nostros. *Fcdericus* optabat per nostros aliquid a *Dano* obtinere: non potuit, quod aequum esse *Landgravius* quoque iudicabat. Sic cogitur fovere *Caesaris* amicitiam. Vides quanti sit Christus ubi animum hominis mundus hic occupavit. In Anglia nunc comitia habentur. Nunciatur nobis piorum omnium animos optima spe erectos esse. Si Dominus *Regi* nunc adspiret stabilietur illic evangelium. Donec aliquam inclinationem audierimus, frustra agitaremus de Caleto.

Res meae [8]) eodem loco sunt quo prius. Nuncius noster hic ante septem dies adfuturus est nisi fefellerit. Ergo *Iacobum* retinui ut si quid erit possit in tempore tibi nunciare. Quanquam, ut iam apud se statuerat, non diu morabor eius profectionem. Paulo enim post festum pentecostes eum dimittam. Ipse triduo ante viam corripere in animo habebat. Quod de literis *Vireti* rogas, non aliud possum tibi respondere quam *Capitoni* semper videri, et *Viretum* et vos omnes morosius quam par sit vel certe scrupulosius hanc causam persequi. Quando illud semper polliciti sunt, se non commissuros ut aditum istuc illi patefaciant: quin potius impedimenta omuia obiecturos quibus viam praecludant. Minime tamen offensus fuit: si tamen consilium meum audietis, utrinque de ea re disceptare desinemus. Itaque literas *Comitis*, quas tu nuper miseras, suppressi ne quid offensionis parerent. Erant enim ita compositae ut gratae esse non possent, ac quo ansam omnem praecidam contentionibus, a responsione quoque abstinebo.[9])

Horreo quum ita crudeliter pios audio vexari in Gallia, hoc praesertim tempore quo nihil opis afferre possumus. Nec dubito quin optimi quique ut plurimum periclitentur. Quo enim quisque cordatior est ac constantiore animo Christum praedicat, eo minus a Satana ferri potest. Quanquam fit interdum ut optimos etiam Dominus in tuto servet dum alii ad supplicium rapiuntur. Conterraneus [10]) *Iacobi*, qui Sedanae exustus est aut Melduni, superiore anno hic fuerat et exhortatoriam epistolam ad eius regionis fratres a me petierat: postea certo intellexi fuisse infectum erroribus anabaptisticis, ac maxime omnium insaniisse. Poenituit me igitur quod aditum meis literis ad multos bonos patefecissem. Vereor ne morte sua evangelium magis infamarit[11]) quam promoverit. Quod dico non habeo ex incertis rumoribus, sed ex eius propinquis. Is cuius sororem in matrimonio habuit non dissimulat qualis fuerit. De morte *Michelii* non satis cum tua epistola congruebant eius sermones qui spectaculo interfuerat. Verum hanc regulam nobis tenendam puto, ut de iis, qui pro evangelii testimonio passi sunt, quam possumus optime et sentiamus et loquamur. Modo ne quid nimium, ubi non liquido constat qualiter se quum in vita tum vero praesertim in morte gesserint.

Gaspari prospectum esse gaudeo, est enim dignus, ac profuturum scholae [12]) spero. *Tossanus* tres aut quatuor a me petierat, si tot haberem hic, quos iudicarem regendis ecclesiis idoneos: nominatim *Iacobum* flagitabat. Sed ille se vobis servare maluit. Quae illa sit ditio comitis *Guillelmi*, nondum potui diligenter sciscitando scire. Tu quum hic eris forte melius nobis indicabis. Simul de iis omnibus commentabimur quibus remedium afferendum putas. Si putarem *Corderium* deliberare an Burdegalam redire expediat, libenter proferrem quod sentio. Verum non opinor tam caecum esse ut consultationem ea de re instituat. Gallis illis episcopis cur scribendum non putem, coram tibi indicabo. Magnam gratiam habeo fratribus quod meum consilium adeo aequis animis acceperunt. Quando tamen periculum est ne alii indigne ferant vos incepisse,

7) *de ducatu Mediolanensi.*
8) *matrimoniales.*

9) Forte de se revocando Genevam hic loquitur. *Simler.* (?)
10) *Totus hic locus usque ad finem pericopae* (. . . ea res differatur) *in Cod.* 106 *cancellatus est. Caeterum supplicii de hoc viro sumpti alibi mentionem factam non vidimus.*
11) set on fire *(inflammarit?).*
12) he will have the charge of the school.

non displiceret ut aliquantulum adhuc ea res differatur.

Quod examen illud nostrum, de quo scripsi, bono fratri scrupulum iniecit, nihil miror. Neque enim novum est bonos animos formidare ne quam in superstitionem relabamur, quoties audiunt nos aliquid statuere quod ullam vel affinitatem vel similitudinem habet cum papisticis figmentis. Verum ut illam sollicitudinem excutere illis nolim (non enim possumus hac parte iusto esse intentiores), ita optarim illos in seligendo a paleis et quisquiliis tritico paulo esse diligentiores. Saepe id tibi testatus sum, non videri mihi utile esse ecclesiis abrogari confessionem, nisi id quod nuper institui in eius locum subrogetur. Quo rationem meam tibi melius exponam, prius obiter demonstrandum est, quale illud sit. Quum instat dies coenae edico ut qui communicare cupiunt prius se mihi repraesentent, simul adiungo in quem finem, ut qui rudes sunt adhuc et religionis imperiti melius formentur, deinde ut qui opus habent speciali monitione eam audiant, postremo ut si qui aliqua conscientiae inquietudine torqueantur consolationem accipiant. Quoniam autem periculum est ne plebs, quae non satis discernit inter Christi iugum et Antichristi tyrannidem, se in novam servitutem redigi putet, huic dubitationi etiam occurro. Confessionem papisticam non tantum mihi improbari testor, sed rationes palam ostendo cur displiceat: deinde in genere pronuncio, non tantum a superstitionibus illis abhorrendum esse quibus implicita fuit, sed nullam omnino ferendam esse legem quae conscientias laqueis astringat. Christum enim unicum esse nostrum legislatorem cui simus debitores. Postea doceo, nihil hic derogari libertati nostrae, quando nihil penitus iniungo quod non Christus ipse praescripserit. Quantae enim impudentiae esset non dignari fidem tuam ecclesiae approbare, cuius communionem petis? et quam misera erit ecclesiae conditio, si in tanti mysterii participationem recipere cogatur quos vel penitus ignorat, vel forte suspectos habet? Atque ut de ecclesia taceam, minister ipse, cui hac lege demandata est huius gratiae dispensatio ne eam canibus ac porcis prostituat, ne temere dignis simul ac indignis nullo delectu profundat, quomodo hoc onere defungetur, nisi certam aliquam dignos ab indignis discernendi rationem ineat? Sed ego ineptus sum qui haec apud te longius prosequor. Praeterea tempus quoque me deficeret. Accidit enim quod verebar, me non semel a scriptione avocari. Postremo loco necessitatem huius ordinis utilitatemque declaro, quam tu velut a me explicatam bono viro referes.

Tres illi nobiles adulescentes quos hospitio excepisti, eo magis comitatem liberalitatemque tuam commendant, quo diligentius excusas, te minus quod volebas praestitisse. Quin etiam rideri se putant,[13]) quod ita tuam erga se beneficentiam extenuas. *Capito*, *Bucerus*, *Sturmius*, *Bredrottus*,[14]) *Claudius*, omnes Galli te amicissime salutant: quorum nemo est qui non adventum tuum avidissime exspectet, non minus mea causa quam ut aspectu tuo fruantur. Quia enim utrumque amant, cogitant de utroque. *Nicolaus* et *Heinrichus* strenue nunc student. *Nicolaus* praesertim totus ardet. *Iacobum* his diebus ad me recipiam donec abeat. Omnes quoque isti reverenter te salutant, una cum fratre meo. Omnes fratres vicissim mihi non vulgariter salutabis, meisque verbis nunciabis eos animo meo vere insidere. *Corderius* praeceptor meus et *Michael* excusabunt vel saltem ignoscent quod nullas a me literas recipiunt. Vale, frater suavissime. Familiam tuam ne praetermittas.[15])

Calvinus tuus totus.

Hic nuncius est vir sinceri animi. Ideo iussi ut recta ad te diverteret.

219.

CALVIN A FAREL.

Lettre de recommandation. Devoirs à remplir envers l'Eglise dans le choix des pasteurs.

(Cette lettre a été insérée par Colladon dans sa traduction française de la vie de Calvin, comm. sur Iosué 1565, p. 172, éd. Franklin p. 245. Nous ne l'avons pas retrouvée ailleurs.)

A mon trescher frere et singulier ami M. Guillaume Farel, fidele ministre de Iesus Christ pasteur de leglise de Neufchastel.

Combien que N. s'est tellement gouverné par deça et aussi a acquis si bonne reputation envers moy particulierement quil meriteroit que ie luy donnasse ung bon tesmoignage tout au long, toutesfois pource que ie voy que ce seroit chose superflue en vostre endroit ie men deporteray. Ie nay pas peu encore bien entendre a quelle charge vous lavez destiné: mais cependant ie desire quelle soit telle que ce soit pour lavancer plustost que le retarder. Car si nous voulons bien pourvoir aux profits de leglise il nous fault appeller a loffice de pas-

---

13) they think they see *(videre?)*.
14) *sic.*
15) *Farellus addit:* mense maio 1540. *Et quidem medio, si quid videmus, scil. post d.* 9 *quo conscripta fuit responsio ad Caesarem supra memorata, et probabiliter ipso d.* 19 *statim post epistolam ad Viretum.*

teurs telz gens quilz puissent quelque iour soustenir la charge apres nous. Combien que ie soye ieune toutesfois quand ie voy ma debilité et indisposition de mon corps, iay soin de ceux qui seront apres nous comme si iestoye desia vieil. Ie ne vous escriray du tout rien ne du publiq ne de noz affaires particulieres pource que ie luy ay declaré tout au long les choses que ie vous vouloye faire savoir, et il vous racontera beaucoup mieulx de bouche tout le discours que ie ne scauroye faire par lettres. Saluez ie vous prie en mon nom bien affectueusement la compagnie. De Strasbourg le 30. de May 1540.

220.

FARELLUS CALVINO.

Fuse narrat historiam Caroli, maxime quae olim cum eo Genevae ante adventum Calvini gesta sunt.

(Ex thesauro Bezano Genev. p. 58, Laus. p. 91, Hanov. p. 102, Chouet p. 75, Amst. p. 34.)

Vide quae mentitur *Carolus* dignus qui pontifici serviat: sed pudet pontificios talem admittere qui tam impudenter sit impudens. Et sane illi contigit quod inter sceleratos non raro evenit, ut sit aliquis adeo consceleratus ut scelesti ferre eum non possint. Venit primum Genevam, non exspectatus neque expetitus: alios enim cupiebamus habere, ut pium *Stapulensem*, qui non sine lacrymis audiebat, gratias agens Deo, ordinem ecclesiarum, et cupiebat, ut erat amans Galliae, ita videre compositas ecclesias. Ubi venisset, dicebant omnes episcopum gallicum venisse, et erat apparatus, non pecunia ipsius *Caroli*, sed aliorum qui cum eo erant, quique questi tandem sunt de iniuria ipsis facta: ut is qui docuit apud D. Gervasium, Ioannes *Tardivus*, qui aiebat se ab eo aliquot circumventum coronatis. Nos hominem invisimus in diversorio et post salutationem agere coepimus de ratione dispensationis divinae, quod urgeat ad confessionem sui nominis refugientes et qui veritatem cognitam dissimulant: ut *Carolo* dicebamus evenisse, qui immerito pulsus esset, quum nihil egisset pontifice indignum nec Christo dignum. Gallia exierat, nunc absens scribendo praestaret ac resarciret, quod tacendo et dissimulando damni ecclesiae dederat. Non fuit satis grata *Carolo* haec cantio quae in prandio canebatur. Aliud erat consilium, nempe de remittendo in Galliam famulo, qui dum curaret aliquid emungere de sacerdotiis *Caroli*, [1]) apud nonnullos efficeret ut erogarent pecunias in usus pauperum Gallorum qui multi confluerent. Ego mirabar hominis studium, quod statim anxius esset de pauperibus, edoctus quosdam monachos paria olim movisse et Lutetiae emunxisse aliquid pecuniae de qua nihil rescivi unquam pauperibus datum: ac novi quosdam nolle quaedam pauperibus ex testamento relicta dispensare, nisi tam clam ut nemo resciat: et non legantis nomine, sed ipsorum, si quid dent: et tamen plus videbantur illi in pauperes affecti quam *Carolus.* Ideo quod nunquam emendicaram, nolui suasu *Caroli* ordiri: sed dixi, prius nobis agendum esse ut panis verbi detur animo quam cibus corpori: eum qui hactenus prospexit pauperibus nobis non defuturum, neque pauperibus. Quum dies aliquot egisset, ac tum ipse tum alii qui cum eo erant non imminuerent famam quae spargebatur de episcopo, et qui pro evangelio laborabamus eam non minueremus, quamvis modestius loqueremur aliis, rati non prorsus incommodaturum cursui verbi (quod non prorsus contemnendi aliunde migrarent ad loca ubi evangelium praedicatur) coepi rogare *Carolum* ut concionaretur, et id instantius: sed is multa causatus, nimirum quod novus adventasset, velletque plenius rationem tenere docendi, se rapi concionibus nostris, et id genus alia addens, petebat ne gravate ferremus, si statim non concionaretur. Doluit id nobis, fateor; sed alius dolor hoc nobis in gaudium vertit. Siquidem intelleximus magistrum nostrum theologice agere, hoc est, vino theologico magistraliter et Sorbonice uti, et quod sequitur, habere quae lectum eius sternerent, tibialia exuerent, ac familiarius dormituro adessent, ut alia taceam. Hic nos certiores facti, hominem admonemus de iudicio Dei, de offendiculo omnium, et obtestamur propter Deum, ut frustra non patiatur propter verbum pulsus Gallia, nec agat aliquid Christiano indignum. Videbatur non prorsus respuere quae primo dicebantur, et qui cum eo agebant, spem aliquam faciebant: quamvis dicerent hominem sui amantem, sibi vixisse et indulsisse genio: tamen pergendum: quod dum fit, incipit peccata sua tueri, et pergere. Nos admonemus si nobis adesse nolit, et prodesse non studeat, non adversetur in tanto rerum discrimine, quum luctandum nobis sit cum tot monstris, ut nulla prorsus sit spes domari ea posse, nisi praesentissima virtute Dei id fiat: non pergat sua improba agendi ratione cursum evangelii impedire. Is neque nos audivit, neque tamen aperte ausus quidquam fuit: sed clam in deterius proficiens, palam videbatur cautius pergere. Pontificiis invidiosus quum esset, nihil com-

220. 1) *Plures praebendas ei fuisse, inter alias etiam eas quas conferente Guil. Briçonneto ep. Meldensi acceperat, docet Hermj. I.* 172.

mercii cum eis habebat: nostra consuetudine non multum oblectabatur, licet nos haberet familiariores. Interea *Bernardus* cogitabat de exuenda cuculla:[2]) quod ubi nobis indicavit, respondimus hoc parum esse, nisi cum aedificatione maiori id faceret, ita ut omnes factum probarent: quod sane fieret si poneret aliqua, quibus doceret se legitime id facere, et id omnibus apertis rationibus persuaderet, seque ad respondendum omnibus publica disputatione offerret: quod placuit *Bernardo*, et ut suadebamus, senatum adiit et disputationem impetravit,[3]) quam nos desperabamus nostro nomine posse impetrari. Sed quia *Bernardus* civis erat, et quum convenissent Minores Gratianopoli, ubi capitulum quod vocant (ita suos conventus et synodos nominant) celebrabant, dicebat se cupere illos ad disputationem vocari: Annuit ad omnia senatus Genevensis: et quamvis pontificiorum erat pars maior, tamen ita omnibus placuit, et missae fuerunt ad conventum literae, ubi praeerat a *Cornibus*.[4]) Satagebat per *Bernardum Carolus* ut praesideret in disputatione, et omnia resolveret. Nos rati nihil prospere cessurum quod tam arroganter fieret (videbamus enim inanis gloriae hominem appetentissimum) et Deo et scripturae suum honorem salvum esse cupientes, Dominum tantum ex scriptura omnia resolventem diximus esse audiendum: cautum satis esse si essent qui curarent ne insolentius quis ferretur in disputatione, iuberentque ut partes pacate invicem audirent et loquerentur, idque libere. Quod et factum fuit: licet primus qui disputare coepit tergiversando nollet alium respondere quam *Bernardum*, qui proposuerat. Sed facile fuit ex iis quae proposita fuerant illi satisfacere. Actum est de libero arbitrio. Nos abunde ex scripturis satisfecimus, nec in eo plurimum laboris impendendum fuit, nec praecipua erat controversia nobis et pontificiis, ut de merito fideique iustificatione. Tamen super negotio liberi arbitrii non infeliciter loquutus est *Carolus*, aperiens quid certaminis fuisset cum Pelagianis Augustino, et quod victi abiecrint. Primo quod initium boni operis a nobis non esset, sed a gratia quae nos praevenit: ita et progressus et consummationem boni operis gratiae deberi, et frustra hominem conari sine gratia, nec ordiri, nec prosequi, nec perseverare posse. Quod ubi fecisset, nosque grati commendaremus (quid enim aliud cupiebamus quam gloriam Dei et plebis aedificationem? quae quum cerneremus, laeti approbabamus), tunc coepit *Carolus* argutari de successione regni terreni Christi, quod superstes virgo post filii mortem haeres fuerit. *Bernardus* nobis non adeo curantibus respondebat succedere matrem filio. Sed mox respondi non opus esse hic agere de terrena haereditate, quum Christi regnum non sit ex hoc mundo, bene convenire inter virginem Christi matrem et filium, nec quemquam ex plebe adesse ut intelligat quo iure mater velit filio intentare actionem, et quid ex successione petat: sed in hoc omnes convenisse ut intelligant, an quae pontifex instituit et quae servant pontificii, ex Deo sint vel contra, ut de missa, cultu divorum, et aliis traditionibus humanis. Hinc factum est ut ad alia se converterit, quae in positis haberentur, et missam aggressus est tueri: sed tamen ingenue fassus est posita vera esse, pia et christiana, seque ea nolle impugnare quod falsa sint aut talia credat, quum verissima esse sentiat: sed ut omnes intelligant rationem adversariorum, daturum se operam ut omnes ipsorum rationes et potiores etiam adducat, neque omissurum quidquam, quod et fecit diligenter. Et quamvis partem noctis impendisset in annotandis rationibus quibus posset missa ferri, nos tamen (ut nemo auditorum non potest hodie testificari) hominem memoria labentem et non satis tenentem quae annotarat adiuvabamus ut sua formaret argumenta: sciebamus enim unde desumpsisset. Quumque id fieret, fatebatur se velle id dicere quod nos ab eo petebamus an vellet dicere: tantum abest ut argumenta ipsius effugeremus, aut timeremus, ut gratum esset etiam adiuvare. Aliqui ex pontificiis, dum audirent rationes quae ipsis placebant, non audita responsione abibant ad canonicos, et *Carolum* commendabant: illi non ingrati vinum mittebant, et hortabantur ut strenue se gereret. Is recipiebat se omnia effecturum, iubens eos nihil moveri: si visus fuerit missam primo damnasse, et inter disputandum nonnulla damnet in ea, se tamen ita rursus eam corroboraturum, ut quam firmissima maneat. Sed qui audierunt utrosque, possunt referre quam id effecerit. Nam et argumenta in fumum omnia abibant, nec poterat stare sacrificium et redemptio vivorum et mortuorum, non invocatio divorum, actio quae peregrina fit lingua, adoratio panis et particularis sumptio sacramenti, et id genus alia, quibus tota foetet missa. Quumque *Viretus* tam aperte dissolveret omnia, ut adstantium nemo non assentiretur (scis quam ille apposite et diserte possit aliquid explicare) *Carolus* armis exutus, nesciens quid aliud afferret, coepit ore diducto insani more vociferari longum ba ba ba. Ego hominis dementiam taxans, quod senex theologus, et qui haberi velit ex numero eorum qui professi sunt evangelium Christi, modestiam abii-

2) *Iac. Bernardus guardianus Franciscanorum, nuper Farelli adversarius (Roget, les Suisses et Genève, II.* 136.)

3) *Reg. du Conseil* 23. *Apr.* 1535. *Roget l. l. Ruchat, III.* 357. *Vulliemin, Chroniqueur p.* 78. *Gaberel, I.* 207.

4) *Petrus Cornu sorbonista. Caeterum vide Hermj. III.* 295. *Colloquii actis deperditis haec nostra epistola locupletissimum eius monumentum exstat. Pertinebat a penultima Maii ad* 24. *Iunii* 1535. *Vide: Ruchat, Roget, Gaberel ll. ll. et Kirchhofer, I.* 187.

ceret, quum iuvenem quem ut tironem reputat, vixque censendum in numero aliquo pastorum, ita suo exemplo formet, ea admittendo quae nulla ratione in iuvene essent ferenda. Si Christus et apostoli ita cum Pharisaeis, scribis et aliis adversariis egissent, an ita plantassent evangelium? quid dicturi essent de nobis evangelii hostes et adversarii, si nos ita satisfaceremus eorum rationibus? num tam impudens esset quod coram plebe empta Christi sanguine, quae convenit ut intelligat quid sequi debeat, non rubore suffunderetur ita insane agendo? Et sane hominis amentiam tam potenter compescui, ut ipse, quamvis assuetus meretricia fronte omnia agere et pati, totus pudefieret, nec postea ausus fuerit tam temere ferri. Quod tam impudenter mentitur suis non fuisse satisfactum rationibus, vel unam afferat cui non fuerit plus satis responsum. Nolo hic interrogari eos qui non fuerant nobis aperti hostes, nec causae aequiores, sed iuratissimos hostes ex familia episcopi, qui quum nunquam antea nos audivissent, et sperarent *Carolum* triumphaturum in tuendis sacris pontificiis quae divinissima reputabant: quum audirent nos, tacti fuere, intelligentes humana et impia esse quae divina sanctissimaque arbitrabantur. Et quum vellet suas significationes in vestibus, et nescio quandam observantiam augustiorem in lingua peregrina et suis a magicis nihil evariantibus signis et actionibus, et aliis quibus coena Domini prorsus sublata fuit et obscurata obtrudere: nos contra proponebamus Christum qui purius docuit, patrem nempe spiritu et veritate sublatis umbris adorandum: ut iam non sit petendus mons neque Ierosolyma. Quumque sanctus rex Ezechias serpentem aeneum iussu Domini conflatum et erectum, in quo Deus praesentissimam virtutem suam exseruit, sanatis, dum inspicerent serpentem, laesis a serpentibus: cuius beneficii servatos serpens admonebat, et aliud longe maius praesagiebat, non fictum humano commento, sed quod Christus revelavit, nempe Iesum ipsum ita exaltandum esse et salutem daturum: haec omnia quum divina fuerint, nec fugerint sanctum regem, non tamen ideo censuit tantum incumbendum ut tolleretur superstitio, quod aegre sciebat se impetraturum, sed prorsus serpentem ignominiose iussit comminuendum: quid christianis ducibus et magistratibus non est faciendum in iis quorum superstitio et cultus omnem idololatriam Iudaeorum superat? in iis quae homines male feriati erexerunt, quibus significationes ex arbitrio addiderunt, unus sic, alter aliter? Ubi habemus purum Christi institutum, quem scimus omnium sapientissimum et considerantissimum: nec dubitamus fideliter fuisse conscripta a sacris scriptoribus apostolis et evangelistis, quae faciunt ad rem. Hic scilicet potuit hiscere *Carolus:* qui ex iis quae sensit in se Genevae, quantum poterant occurrere, dum videbat locum esse in disputatione Lausannensi[5]) utebatur, ut nos anteverteret: quod sane nobis non erat ingratum. Nam quid attulit Lausannae quod contra eum Genevae non fuerit dictum, praeter unam de transsubstantiatione, quam vocant, deductionem? quam dextre tractavit, ut alia non prorsus inepte. Quod scribit se admonitum ne tam praecise nobiscum ageret, scilicet *Carolus* erat quem timeremus? et aliquis aliquando metus nos tenuit ne vinceremur? Basileae,[6]) ubi erat *Erasmus*, *Berus*, *Zicardus*, *Cantiuncula* (theologi illi ut hi iurisperiti), in arenam descendimus, et sustinuimus argumenta non levia nostrorum, ut *Oecolampadii*, *Pellicani:* sed scripturis ita erant roborata, ut ne minimum quidem convellere potuerint. Sed quis metus potest tenere eos qui certi sunt, dum stant pro veritate, ex promisso Dei, se habituros os et sapientiam cui omnes adversarii non possint resistere? et qui non propriam gloriam neque ut vincant quaerunt, sed gloriam Dei, et ut Christus et veritas vincat, et id petunt in privatis et publicis precibus? At novit *Carolus* nos ardentius precatos esse, et omnes ad preces invitasse. Si quis forte nobis timens, ut olim contigit, ubi primum vocabar ad praedicandum,[7]) et accurrissent aliqui magni ut videbantur, ego vero nullus videbar (ut vere ex me sum), dicebant: Quid faciet hic miser? utinam nunquam venisset nec vocatus fuisset: non poterit subsistere, et omnes confundemur cum eo. Sed ubi collata fuerunt signa,[8]) et ultro adversariis ea quae volebamus tueri proponentes in arenam adversarium provocaremus: ibi is quem tantopere nonnulli formidabant, dixit se nolle disputare, neque dignum esse qui librum post me ferat. Si ita dictum fuerit *Carolo*, non satis novi: sed quod ego neque *Viretus* unquam cogitaverimus, hoc possumus certo affirmare: neque voluimus eum aliquid omittere eorum quae adduci possunt, imo potius, ut dixi, lapsum memoria et non satis tenentem quae dicenda erant, et unde coepisset orationem, saepius in viam reducebamus. Quid tentarit sub finem disputationis, quam, ut diximus, per *Bernardum* impetravimus, non prorsus ignoramus,[9]) sed per Dominum effectum est ut

---

5) *Ea scil. quae mense Octobre* 1536 *habita est, et ubi Carolus de transsubstantiatione verba fecit (Ruchat, IV.* 325).

6) *Pertinent haec ad m. Febr.* 1524, *quum Farellus e Gallia profugus disputationem habuit annuente senatu, invitis universitatis professoribus, maxime L. Baerio, Erasmi amico. (Hermj. I.* 193 *sq.* 202. *Kirchh. I.* 19 *sq. Herzog, Oecol. I.* 248.)

7) *m. Iunio* 1524 *Monbelgardi, suasu Basileensium et ex autoritate ducis Ulrici exsulis. Vide ipsum in praefatione Summarii sui ed.* 1552 *et Kirchhofer, I.* 34.

8) *scil. in disputatione Genevensi.*

9) *verum nos nescimus quid hic significet. Carolus se iam persuasum testabatur.*

illi non successerit. Recensita sunt quae tota disputatione fuerant tractata,[10]) ea fide ut intelligerent omnes rem ita habere. Quid enim attinet in veritatis negotio, amanti veritatis aliud quam vera afferre? Inde serio fuit admonitus magistratus, ut officium faceret pro gloria Dei et plebis salute:[11]) fungeretur officio patris; non pateretur filios a Domino sibi concreditos errare in iis quae tam aperte veritati divinae repugnant, alioqui reus esset omnium quae admitterentur. Adducta exempla piorum qui praefuerunt populo: quod quam moverit, ipsi norunt quibus dictum fuit. *Carolus* subinde cum canonicis et cum aliis ex urbe tractabat.[12]) Quis metus hominem coegerit Genevam deserere et montes circuire, nescio alium, nisi is fuerit qui contingit impio fugienti nemine persequente.[13]) Si dixisset pontificios minatos fuisse *Carolo*, forte aliquibus, qui consuetudinem illius cum pontificiis nescirent, persuaderet: nam illi et multis minati sunt, et aggressi nonnullos, et varias coniurationes habuerunt: et saepius admonitus non timui, etsi viderim laedi et occidi nonnullos a pontificiis: quod illis non bene cessit, nam aperta fuerunt eorum consilia. Sed quod aliquis qui non esset pontificius motum excitarit, vel aliquem ob religionem invaserit, proferat si potest *Carolus*. Qui pacis tempore in urbe non ausus fuit agere, neque aperta via ingredi, scilicet is est *Carolus* quem tam expetunt omnes perdere: tantus concionator, tam magnus disputator. O quot plagas accepit! in quot discrimina incidit! quot et quanta passus est! Quae Basileae egerit,[14]) nonne pudet Gallos omnes referre tam stolidum e Gallia sese ita venditare in Germania? idque apud *Grynaeum*,[15]) cum quo si *Carolum* conferas, Thersiten contuleris Achilli. Inde sequuta est vocatio in ecclesiam Neocomensem: quam quum is non plantarit, nec aedificare adeo demum studuit, quam fuerit legitima vocatio non dico. Quod nunc sentio vix potest impetrari: et quamvis, ut nosti, non sine magna anxietate data fuerit opera ut per optimos quosque iudicaretur quae sint partes pastoris, quae magistratus, quae plebis in debita vocatione pastorum; quid non fit ut fixa non maneant quae merito debent observari? Scilicet *Carolus* hac religione tenetur, ut caveat ne quid in vocatione desideretur: ut nosti quid oportuerit agere, ut is adduceretur quem omnes pastores praeter unum exoptabant, et tota plebs cum magistratu impensius rogabat. Sed ut intrant, boni scilicet, ita egrediantur. Quorsum attinebat Bernam mittere, et alibi interea haerere? illinc ad Montem Bellegardium, et omnia dispicere ut locum haberet? tot precibus petere ut hominem adiuvaremus, et haesisse quamdiu potuit etiam cum uxore, e qua tunc genuit prolem? Sed quando finis esset? Cuperem te ex *Vireto* accipere ea quae non succurrunt mihi iam: nam ultra ea quae particulatim ipsum tangunt, potest fusius omnia persequi. Accedit quod hic nobis opportune sese obtulit cui libellum darem et omnia quae habeo. Et in primis est quod te rogem ut instes summa cura pro legatione ad Regem, quae si fieri potest rotunde loquatur. Nam literis minus fit quam cantione. Sed si legatio mittatur et coram agatur mascule, non tantum iis pro quibus laborasti succurretur, sed aliis qui passim periclitantur. Vale et precare Dominum pro nobis.[16])

Farellus tuus totus.

10) *a quatuor secretariis inter quos Cl. Roset, archigrammateus.*

11) *Plura dabit Kampschulte p.* 163. *Cf. Froment p.* 144. *Roget p.* 157.

12) *et Actis colloquii subscribere recusabat.*

13) *Cf. Op. Calvini VII.* 305 *sq.*

14) *ibidem.*

15) *Hermj. III.* 372.

16) *Beza qui hanc epistolam solus servavit subscriptionem addidit:* Neocomi 11. Iunii 1543. *In quo evidenter erravit. Nam eo tempore Farellus Argentorati erat, ubi et Calvinus mox eum convenit, et Caroli res iam plane aliter se habebant, de quibus vide epp. m. Maio et Iunio* 1543 *scriptas. Quod VV. DD. non animadvertisse videntur. Cogitari nequit de anno quo C. et F. una et simul Genevae vivebant, aut Basileae, si vel in nomine urbis Bezam errasse dixeris. Et si errorem etiam in die et mense latere suspiceris, maius etiam dubium exsistet. Quod si haec bene se habere statuas, non nisi ad* 1540 *referri poterit, quanquam iam m. Februario Calvinus scripserit* (N. 211) *se Caroli negotio ad nauseam usque satiatum. Sin autem Bezae subscriptionem omnibus numeris damnaveris commode in illa hieme alicubi suum locum epistolae assignare potes, ita fortassis ut dicas Bezam* Iun. *pro* Ian. *scripsisse. Certe aliqua Calvini nobis deperdita praecesserat, quod iam indicant prima nostrae verba. Etiam quae de legatione ad Regem dicuntur ad ea tempora pertinere videntur quibus instabat colloquium Hagenoense. Unum tamen obstare videtur, et hoc gravissimum, scil. quod Farellus ipso hoc mense Argentorati fuit per aliquot dies.*

221.

CALVINUS FARELLO.

Relatio conventus Hagenoensis. Farelli inconsiderantia et levitas in divulgandis familiaribus literis. Tumultus Genevae nuper exorti. Marcurtii protestatio de Sadoleti epistola non corrupta.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 43. Recentiora exemplaria contulimus Genevae Cod. 111, fol. 36, Bernae Arch. Epp. VII. 366, Turici in Simlerianis Vol. 48. — Anglice edita est Tom. I. p. 165.)

Optimo fratri meo G. Farello Neocomensis ecclesiae pastori integerrimo et fidelissimo.

Postquam *Ferdinandus* duodecim circiter dies Haganoae principes exspectavit[1]) venerunt pauci quibus aut in animo est res novare, aut *Caesari* approbare suam obedientiam. De Electoribus nullum adhuc pertrahere potuit, praeter unum *Palatinum*. *Moguntinus* saepius vocatus semper excusavit quantum audio.[2]) *Coloniensis* et *Treverensis* spem dubiam fecerunt.[3]) *Saxo* nominatim caveri sibi voluit ne adventus suus fraudi suae intercessioni foret, quam in electione regis interposuit. Ad *Caesarem* vero communes cum *Landgravio* literas misit, quibus uterque simul significat, se non aliam pacificationis viam aut cernere aut ingredi posse quam quae Francfordiae proposita fuerat. Itaque si in eam rem iusta imperii comitia *Caesar* indicat, libenter se adfuturos: nunc minus sibi datum esse temporis, quam ut sociis suis denunciare possint: nihil ergo aliud sibi restare quam ut legatos suos mittant cum paucis theologis, ne quid videantur detrectare: se tamen et theologis et legatis et nunciis quibuslibet fidem publicam petere, ne violentur. Hodie profecti sunt legati.[4]) Ubi venerit *Philippus*[5]) proficiscentur theologi. Iam venit *Blaurerus*. Alii propediem exspectantur. Rogati fuerant a nostris Tigurini et Bernates, sed renunciarunt, se non venturos. Hoc ideo dico ne quid officii putes esse praetermissum. Nominatim etiam Basiliensibus scriptum ne *Carolstadium* mitterent. Nunc consultat adversa factio, quo genere certaminis aut qua parte nos adoriatur. Nostri se ad amicam compositionem paratos esse ostendent, modo ne quid veritati decedat. *Caesari* non tantum otii erit a rege nostro, ut possit vires suas in nostros conferre. Nondum inter eos quidem est bellum, sed emergunt semina, et ea praesidia noster ille sibi conciliat, quae dum amicitia illi cum fratre erat contempsit, et hodie contemneret, si eadem maneret. *Baifius*,[6]), qui legatione in conventu fungitur, huc venturus est ad tentandum vadum, ut multi coniectant. Fieri vix potest quin magni motus ante paucos menses excitentur. Nostri aliquid se consequutos esse sperant, quum tam procul abesse regem nostrum vident a *Caesare* adiuvando. *Anglus* hic silet. Non tamen dubito quin alibi aliquid moliatur. In negotio Domini parum dextre se gerit. Nuper exusti sunt tres plebeii homines, quod aliter de eucharistia loqui ausi fuissent quam ferat edictum regium. Id omnino pessimum habet quod, dum omnia sibi arrogare et quovis modo ad se trahere studet,[7]) non sustinet quidquam nisi autoritate sua suffultum. Ita fit ut Christus nihil illis nisi ex regis nutu valeat. Dominus hanc arrogantiam insigni aliqua poena vindicabit. Scriptum principum non sine causa cupio adhuc abs te supprimi. Veniet brevi tempus magis opportunum quo in lucem prodeat, vel certe iis communicetur quorum interest. Nuper in simili genere multum mihi obfuisti. Non enim credas quantum invidiae *Erasmus*[8]) mihi conflaverit illo suo nimis futili scripto, ubi dixit fuisse Argentinae excusum librum, in quo et *Lutherus* et Argentinenses egregie tractentur et tamen *Lutherum* salutem ei mandasse etc. Dum vult undique aliquid mendicare quod suae causae suffragetur, immerentes ita secum implicat. Et sane habeo hic cur tecum expostulem, qui familiarem epistolam, quae in sinu tuo latere debuerat, ita vagari passus es ut Bernam usque convolarit.

Nunc ad tuas literas venio. Non indigne tuleram quod tabellarius meus sine literis abs te dimissus foret, quum indicaret te in re adeo necessaria fuisse occupatum. Bene tamen facis quod excusas, modo intelligas ita mihi satisfieri ut in posterum sis diligentior. Neque enim facilis ero ad ignoscendum si quando cessaveris. *Franciscum* ignominiae causa dimitti non intellexeram ex superioribus tuis literis. Magis opinabar honestum aliquem praetextum quaeri. Nunc quantum ex verbis tuis suspicari licet, insimulatum esse video eius criminis, a quo certo persuasus sum illum toto pectore semper abhorruisse. Utinam aliquando tandem hic te habere possimus, quo haec omnia ex ore tuo *Capito* et *Bucerus* audiant. Minus enim aequis auribus videtur *Bucerus* accipere quae dico. Sed vereor ne, si exspectare velis meas nuptias,[9]) sero venturus sis. Nondum inventa est uxor, et dubito an quaerere amplius debeam. Nuper mihi puellam desponsaverant *Claudius* et frater meus. Triduo postquam redierant, delata sunt ad me nonnulla

221. 1) Prima aulae caesareae cautela fuit ut catholici non eo die qui protestantibus praefinitus fuit (6. Iun.) sed 23. Maii Hagenoae adesse iuberentur, ut cum iis agi possent quae expedire viderentur. (*Seckend. III.* 270. *seqq.* *Sleidan. II.* 188. *seqq.*

2) *Anglus addit:* that is he stoutly refused.

3) stood in doubt.

4) *Argentoratenses.*

5) *gravi morbo in itinere retentus Vinariae. Camerar. Vita Mel. ed. Strobel p.* 185. *Schmidt, Mel. p.* 369. *Corpus Ref. III. Annal. p.* 17.

6) *Anglus male* Baisius, *etiam in notis. — Lasare Bayfe, conseiller et maistre des requestes, Hagenoam missus fuerat a Francisco ut utrique parti bona verba daret, utramque ludificaturus. His ipsis Cal. Iuniis promulgatum est crudele regis edictum in haereticos* (*d. d. Fontainebleau*).

7) without being scrupulous as to the means.

8) *Ritterus Bernensis, in cuius manus incidit, nescio quo modo, Calvini ep. ad Farellum data. Epistola haec sicut alia Farelli ad C. de qua mox, desiderantur.*

9) I fear that if you intend to be with me on a certain event taking place, that you may have come too late. (!)

quae me coegerunt fratrem remittere, quo a conventione illa nos expediret.

Nondum satis compertum habeo qua de re Genevenses aut tumultuentur inter se, aut inquietentur a Bernatibus.[10]) Prospicio tamen pessimum exitum illis imminere, nisi Dominus mira aliqua ratione succurrat. Scis, opinor, quid scripserit *Marcurtius* in iis literis quae una cum tuis mihi redditae fuerunt. Deierat fortiter sibi nunquam in mentem venisse ut diceret, corruptam fuisse epistolam *Cadoleti*, ideoque vehementer rogat ne hanc suspicionem diutius insidere animo meo patiar.[11]) Ita respondebo ut videat me simultatum causas minime quaerere, ac nulla re minus delectari quam discordiis.

An eas ditiones in Burgundia teneat Comes[12]) quas nominasti, per occasionem inquiram. In Gallia certe nihil illi relictum. Itaque frustra de Ponte Veliensi et aliis laboras. Si bellum erit, nescio an restituetur. Mirari satis non possum, ubi somniaverit *Cressonerius* quod de mea recantatione *Gurino* retulit. Nec habeo quod dicam, nisi aut ebrium fuisse aut insaniisse quum illa effutiret. Ipsi tamen *Gurino*, quem video nonnihil turbatum, primo quoque nuncio satisfaciam. *Nicolaus* et *Henrichus* valde esuriunt.[13]) Proinde, nisi mature veneris, ineunda est ratio qua pecunia mittatur. Miseret me supra modum optimi *Zebedaei*, vel potius conditionis nostrae, quod nulla hodie disciplina est, qua furias istas a tanta intemperie cohibeamus.[14]) Quando tamen nihil in praesentia melius habemus, consulo ut, quod de ignorantia Christi docuit, eorum testimoniis confirmet quorum autoritas Bernae pondus habebit. Habet ex veteribus multos suffragatores. Verum non poterit maiore invidia adversarios gravare quam si *Lutherum*, *Bucerum*, *Brentium* et alios in medium proferat. Verum operae pretium erit haec vehementer exagitari: quantae impudentiae sit a pauculis hominibus indoctis et imperitis in tenebricoso angulo haereses damnari qui principatum hodie in ecclesia tenent. Haec ipsa Bernam ad *Conzenum* scribere et commonefacere quam odiosum ei futurum sit, si resciscant tales viri sua scripta ita impune lacerari etc. Crede mihi incendium istis nebulonibus excitabit quod non facile restinguent, modo dexteritatem quam potest adhibeat. Vale, frater mi integerrime. Cogor enim hic abrumpere sermonem, quia nimis sero exorsus sum. Salutabis mihi omnes fratres amicissime, *Capunculum*, *Corderium*, *Thomam*, *Michaelem*, *Fatonum* et alios. Benedictus Dominus qui virtute sua vobis adfuit in subigenda illa bestia quae adversus gloriam ipsius cornua extulerat. Saluta etiam mihi diligenter fratrem *Gaucherium* cum uxore. Dominus vos incolumes servet. Nostri omnes te salutant. Argentorati 21. Iunii.

Calvinus tuus.

---

10) *Plura dabunt Galiffe, quelques pages p.* 17 *suiv. Ruchat, V.* 136 *suiv. Gaberel p.* 316. *Kampschulte* 361. *Roget, hist. du peuple de Genève.* I. 171 *suiv.* 231 *suiv.*

11) *Epistola Marcurtii deperdita minus assequimur quid haec sibi velint.*

12) *Guilielmus a Fürstenberg.*

13) *i. e. pecuniam sibi necessariam exspectant. Anglus:* have excellent appetites.

14) Some method must be fallen upon by which we may restrain *etc.* — *Qualiter ipse Z. disciplinam exercuerit videre est in Pierrefleur, mémoires p.* 211.

222.

BUCERUS MINISTRIS BERNENSIBUS.

Quem Genevenses iam sibi expetunt Calvinum, is Argentorati tam necessarius est ut magis alibi non posset. Ipsa Argentoratensis ecclesia inter omnes eminet et plurimis pro seminario est cui suum decus suaeque vires adimi nequeunt. Iam et Metensibus prospiciendum, et Calvini praesentia Hagenoae requiritur.

(Ex apographo Ionvillaei quod exstat in Cod. Genev. 196, fol. 80 in cuius tergo legitur manu Farelli scriptum: Ad pastores Bernenses Buc. mense Iun. 1540.)

Gratia et pax, viri optimi, fratres carissimi. Venit huc *Pharellus* noster ferens multorum fratrum et mandata et literas ad carissimum fratrem nostrum *Calvinum* et nos, quibus a nobis contendunt, ne quid obstare patiamur quominus obsequatur *Calvinus* vocationi Genevatium, qua hi illum pastorem suum repetunt. Gaudendum, fateor, nobis est quod illi ad se redeunt et se Christum in ministris eius expulisse agnoscunt. At nihilominus id etiam videndum, ne inde ubi Domino hic plus quam Genevae fructus adferre potest avocetur. Extra Witembergam haud ita multae ecclesiae sunt praeter nostram, ubi et ministri et magistratus curam suam longe ultra et suos et quos nunc habent extendant, si cuique ecclesiae res sua salva esse videatur. De aliis ecclesiis, aut etiam posteritate, non valde sollicitas videas. Nostrum itaque esse merito arbitramur, ut demus operam ne id studii pro aliis et futuris ecclesiis, quod dominis nostris dedit, exstinguatur, et hoc qualecunque instituimus seminarium sacri ministerii dilabatur. Ad eam autem rem valde necessaria nobis est opera *Calvini* nostri. Praelegit in theologia admodum feliciter, et ad defendendum contra sophistas impios evangelium Christi plurimum institutus est, non tantum eruditione rara sed etiam

eloquentia insigni. Virtute quidem sua Christus nobis omnia apte conficere dignatur, sed requirit iure tamen ut ipsi ad salutem nostram ipsorum summo studio cooperemur, et quos cooperarios ac ministros ipse nobis fingit et donat toto pectore colamus. Quum itaque tantis hunc dotibus ornatum Christus nobis dederit, et videamus quantum hic ad regnum eius conservandum atque proferendum conferat (incertum est autem quid ad id collaturus Genevae sit) anxie dubitamus quid hac in re faciendum nobis sit. Utcunque res nostrae habeant, et quantis *Capito* et ego laboribus nostrae et scholae et ecclesiae indies minus sufficimus, tamen si constet, *Calvinum* plus Christo fructus facturum Genevae quam hic, absit ut non totis viribus eum illo etiam extrudamus. At id dum non constat, manifesto autem quotidie cernimus quanta ecclesiae Christi hic commoda adferat, nec id solum scholam nostram sed etiam gallicam ecclesiam aedificando, dimittere eum non sine magna animi molestia possumus: praesertim quum et non contemnenda spes sit de ecclesia Metensi [1]) per eum Christo lucrifacienda. Sic itaque dum haeremus, vestram per Christum caritatem obtestamur, ut nobis quam primum possitis quid de Geneva sperandum sit scribere dignemini, ne vel profectui regni Dei illic obstemus, neve etiam temere hunc servum Christi statione sua, qua Christo servit sane magno cum ecclesiarum fructu, quod in nobis esse poterit dimittamus. Magnum quidem est quod eum Genevates expetunt: nam argumento est, illos ita per eum Christi apud se disciplinam velle restitui, ut odio tantum disciplinae inde eiectus fuit. At sunt etiam subiti saepe nec firmi istius modi motus in vulgo quolibet. Non dubito quin clarissimus senatus vester optet restitutum hunc illi ministerio quo, quum improborum molitione deturbaretur, retinere eum laborarunt. Adferuntur [2]) subinde satis gravia de indignatione vestrae reipublicae erga Genevates: sed spero, ut antehac, paterno animo, si quid peccarunt illi, curaturum id potius quam severiter vindicaturum esse clarissimum senatum vestrum. Nolet destruere opus suum, et maxime in quo tantum et gloria et utilitas vestra sibi paravit. Quibus etiam Dominus plus dedit sapientiae et felicitatis, ab his poscit ut aliorum et stultitiam et miseriam et ferant et sanent. Sed haec vos indubie quotidie docetis et monetis, ut dociles. Hic novi nunc nihil quam quod ad 28. colloquium de religione, quod Haganoae constitutum est, auspicandum exspectamus, quo forsan et *Calvinus* ibit. Quare etiamsi non possit averti propitio Christo quominus redeat Genevam, differendum tamen existimamus, ad colloquium. Quantae esset sanctis consolationi, quantae hostibus Christi consternationi, si et ex vestris ecclesiis aliqui adessent. Sed Tigurinos, dum nemini cedere videantur, ista parum movent. Dominus doceat eos quid sit esse membra invicem, Christo vere credentes, vivere in ipso Domino et capite suo. Valete et Dominum orate ut adsit pusillo gregi suo. Imperator persequutionem innovavit in Brabantia. Anglus totus furit. Galliam petit valde sollicitat. [3]) Sed bene est Christo omnem potestatem datam in coelo et terra. Tantum det ut huic suae nos potestati rite accommodemus. [4])

223.

CALVINUS INCERTO.

Laudat eius studia sed simul hortatur ut ea ad puriorem religionem amplexandam convertat. Tum agit de duobus iuvenibus Gallis Argentorati degentibus sed aliquo idoneo modo familiis suis in patriam remittendis.

(Ex apographo Danielis in Cod. 141 bibl. Bernensis, N. 296 Sinneri. Legitur in eadem scheda descripta ac N. 9 et N. 17.)

Ita me vehementer delectarunt tuae literae, ut putaverim non aliter me officio meo satisfacturum quam si ipse ad eas, velut ad me scriptas, responderem. Primum tibi ex animo gratulor quod te video, quantum ex stilo iudicare licet, non esse ex otiosis illis canonicis qui sic tota vita in cibo, potu, alea, somno, foedis etiam libidinibus occupantur, ut de honestioribus studiis ne per somnium quidem unquam cogitent. Neque tamen miror te ab eo vitae genere nunc esse alienum, a quo memini te, quum nondum tibi Dominus illuxisset, singulari quadam naturae bonitate semper abhorruisse. Sed hoc quoque tibi in tuis studiis videndum est, ut non oblectamenti loco tibi sint duntaxat, verum in eum finem conferantur, ut aliquem usum Christi ecclesiae olim adferant. Eos enim qui nihil aliud in literis quaerunt nisi ut honesta aliqua occupatione otii taedium fallant, comparare iis soleo qui picturis

222. 1) *Tum temporis non nisi clam et privatim evangelium ibi praedicabatur; anno demum* 1541 *publice* (*Hist. eccl. III.* 433) *aut* (*sec. Sleidanum II.* 275) 1542.

2) *Abhinc ad finem textus cancellatus, scil. ne prelo committeretur, cui caetera destinata erant. Caeterum cf. Kampschulte p.* 364.

3) *sic! Vide an legendum:* sollicitam.

4) *Mense Iunio vergente scriptam fuisse, efficimus ex mentione conventus Hagenoensis propediem auspicandi, et ex vocatione Calvini per Genevenses, quae si revera tam frequenti applausu facta fuit victoriam factionis Guillerminorum d.* 6. *Iunii reportatam sequi debuerat. Roget, I.* 231 *suiv.* 273.

contemplandis tota vita detinentur. Et certe non multum sunt absimiles. Quorsum enim pertinet in hoc tantum philosophari ut doctus sis et censearis? Atqui illud necesse est evenire omnibus qui et profanis scriptis perpetuo immorantur, vel potius incubant, nec alio spectant nisi ut reconditam inde eruditionem referant. Ergo ut in verum scopum tua studia destinentur, fac primum ut sint eiusmodi quae ad vitam tuam reformandam valeant, deinde quibus ad alios iuvandos instructus sis ac comparatus. Id fiet si bonam temporis partem sacrae lectioni destinaveris, et eum animum ad legenda Domini oracula afferas, quem coelestis ille magister a discipulis suis requirit. Alioqui non est quod Deo approbari vitam tuam posse existimes, etiamsi hominibus centies satisfacias. Neque enim vel pauper es ut praetexas aequum esse tuam inopiam ecclesiae opibus sublevari, nec sic praedae expositae sunt ecclesiasticae facultates ut non certo aliquo iure obtinendae sint. Scio quam odiosa sit plerisque istaec mea severitas. Sed quid vobis, obsecro, in perniciem vestram blandior? Ne id quidem humanum esset, tantum abest ut sit christianum. Quanquam me etiam tacente satis te aliorum exempla monent. Multi enim exstiterunt qui praeclaram de se initio spem praebuerunt: ubi vero se in illam desidiam ac securitatem, vel potius socordiam tradiderunt, quotusquisque fuit qui non, ut ita loquar, evanuerit in fumum? [1])

Huc se nuper ad nos adolescentes duo [2]) istinc contulerunt, inconsultis suis, quemadmodum ex literis intelleximus quae paulo post sunt subsequutae. Communicarunt autem mecum praecipue Ioannis *Truschii* [3]) doctoris literas ea de re ad alterum ipsorum scriptas quoniam nonnihil ad me pertinebant. Iubebat enim ut *Sturmium* potius ac me in consilium adhiberet quam aequales suos. Obtemperavit ille quantum ad consilium petendum, sed quemadmodum rationes suas nobis exposuit, non potuimus aliud suadere quam ut alteram responsionem hic a suis exspectaret. Quid causae habuerimus tibi breviter indicabo, ut si qua tibi cum ipso *Truschio* familiaritas intercedat, ei quoque significes. Primum videbamus non posse hinc amandari quin propemodum invitus abstruderetur. Tanta scilicet cupiditate flagrabat nobiscum hic manendi. Quod si persuasus esset ut in Galliam rediret, nunquam tamen fuisset impetratum ut viveret Aureliae. Nam quum omnia nobis concederet, illud semper constanter excepit ne Aureliae agere cogeretur: se enim potius extrema quaeque tentaturum quam ut mensem unum istic haereat hoc tempore. Quoniam igitur videmus ipsum in Galliam adeo parum inclinare, ab Aurelia vero toto pectore abhorrere, veremur magnopere ne si istuc venerit maiores offensas in se excitet. At ea forte indulgentia tutorum est, ut ei concessuri sint quod petet. Ergo in Italiam mittetur? Quo ingenio praeditus est ipse iuvenis, et quibus corruptelis abundat illa regio, quid hoc obsecro aliud est quam laqueum illi induere? Ego conscientiam tuam appello. Sustineresne autor esse ut in Italiam mitteretur puer non malo alioqui sed lubrico flexibilique ingenio? Annon multo satius est ut hic ad continentiam integritatemque morum, inprimis vero ad pietatem formetur simul ac confirmetur? Memineris nos in ea deliberatione non esse an huc concedere debeat. Semel id factum est. Consideratene an secus, quid attinet quaerere postquam factum est? Sed quia hic sunt (de ambobus iam loquor) malim hic ad paucos menses proficere quam istuc protinus redire, cuius et ipsos poeniteat in posterum, et propinquos eorum amicosque pigeat. Quid enim aliud sperem ab eo qui in animum induxit quidvis potius experiri quam dimidium mensem eo loci transigere quo eum tutores revocant et ubi detinere ipsum cupiunt. Deinde fac istorum omnium nihil obstare, quominus se istuc recipiat, quid tamen faceret tam adverso anni tempore iuvenis et parum robusto corpore et delicate enutritus, et equo pecuniaque destitutus? Erat tantus aestus quum nobiscum deliberaret, ut nos Domi sedentes debilitaret. Nummus unus ad viaticum non suppetebat: erat obaeratus hospiti. Nihil istorum aut fingo aut amplifico. Ergo *Truschius* ipse, nisi fallor, si in consilium esset nobiscum adhibitus, nobis libenter assensus fuisset, nihil esse melius rebus ita impeditis quam exspectare usque dum non literis tantum vocetur, sed ad reditum instruatur. Interim tamen *Truschium* admonebis ut diligenter expendat ac reputet quid e re utilitateque iuvenis sit futurum. Hic neque seritur mihi neque metitur. Sed horreo dum considero imminere periculum saluti eius adulescentis quem salvum servare cupio. Iam finem faciam. Nam vides me epistolam longius extendisse quam initio proposueram. Salutabis mihi amantissime omnes nostros, cognatum tuum praecipue, cui meam ad *Sadoletum* responsionem offeres postquam legeris: [4]) mihi enim cum eo agendum est ut cum suis creditoribus solent debitores qui solvendo non sunt. Munusculis enim eos deliniunt, quo solutionis moram patientius exspectent. Vale optime vir et mihi in Domino di-

223. 1) Desunt nonnulla de Frambergo et de N. D. matre relinquenda si filium ad superstitionem colendam velit cogere. *Haec Daniel in margine.*

2) *In margine:* Do. Thibaut Rotom. Cophil (?) et Albaspinaeus episcopus Lemovicensis.

3) *Literas humaniores profitebatur, fortasse et iuridicis studiis deditus, Aureliae.*

4) *In margine:* hic aliquid deest. Frambergum, nisi expergiscat, lethargicum paene factum putabo.

lectissimo. Dominus Christus te suo spiritu roboret ad omne opus bonum. Argen.[5])

224.

IAC. STURM AN DIE SCHOLARCHEN ZU STRASSBURG.

Wegen einbrechender Pest räth er das Gymnasium nach Gengenbach zu verlegen, für so viele Schüler als mitziehen wollten. Auch Calvin soll mitziehen.

(Archiv. S. Thomae zu Strassburg. Lade 22 fasc. 2. Autogr.)

Den fursichtigen Ersamen vnd wisen hern Niclaus Kniebis vnd Iacob Meygern Altammeistern vnd des Regiments zu Strospurg mynen lieben hern vnd freunden.

Mein freuntlich willig dienst zuuor, lieben Hern vnd freundt. Ich vernemme hie das gott der Her vnss zu Strossburg mitt dem sterbett ettwas mherer dan hieuor heimsuchen will, Nun wissen Ir das wir vill feiner Iungen im collegio vnd ausserthalb von frembden vnd heimschen haben, solten die durch den sterbet hingenommen werden, wie den gemeinklich die geschicksten hingon, wer ein schad der in ettlichen Ioren nitt zu widerpringen. Derhalben ich gedocht so es sich ye also wie zu besorgen jnreyssen wolt, das gut were das das collegium sampt andern Iungen deren Eltern den kosten dran tragen wolten, yetzen an ein Ort do es sterbens halb sicherer wer gethon würden, Vnd hab an Gengenbach gedocht dan wie woll Wissenburg auch nitt vngelegen, so soll es doch do selbs nitt so gar rhein auch sein. So ist die Carthuss zu nahe bey der Statt gelegen also das nitt woll zugedencken, das es doselbs sicher bleyben möcht, zu dem das sy die mönch auch nitt gern haben. Wo vch nun die sach also gefiel, wer gut das man jemants hinüber gon Gengenbach mitt furschrifften geschicket vnd ein platz fur das collegium bestelt hett. Im fall so sich der sterbet mherert man dohin ziehen möcht. So mocht man auch durch die classiarios erfaren wie vill Iungen mitt ziehen wolten, Nochdem dan die anzall derselben wer, mocht man einem classiario oder zweyen erlauben der mitt hinuber ziehe vnd fur dieselben do jhensyt leeret, die andern so zu Strossburg blibben muss man vnder die classiarios so blibben teylen. Es were auch min gut beduncken das man *Caluinum* pro theologo mit dem collegio hinuber ziehen liess. Dergleichen das man Io. *Sturmio* erlaubnuss bey S. Thoman erlangt domitt er auch mitt hinuber züge, nitt allein das er die Iungen in grecis jnstituirt, sonder auch das man den man nitt verliere vnd er extra periculum were quia pestis solet prae aliis huiusmodi praeclaris hominibus insidiari. Man muss in disem fall den vnkosten nitt ansehen so uff das verziehen des Collegii gon würt, den es mochten vnss lichtlich ettlich Iungen abgon dofur man eins grossen gelts ermangelte. Wollen dén sachen nochgedencken wie jm zuthun sige. Ir haben hierin myn meynung die mogt Ir noch gelegenheyt vnd mitt Rhatt *Bedrotti Sturmii*, *Hedionis* vnd aliorum mindern vnd mhereren wie euch fur gut ansicht. Der her bewar Vch vnd unss alle noch siner gute, dem sigen bevolhen. Hagenow, mittwoch post Vlrici ao xl.[1])

Iacob Sturm.

225.

MUSCULUS CALVINO.[1])

Commendat Laurentium quendam Argentoratum profecturum. Laudat Calvinum concionatorem, professorem, scripturae interpretem. Cupit de statu ecclesiae Genevensis certior fieri.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 185.)

Singulari pietate et doctrina D. Iohanni Calvino Christi veritatem Argentorati profitenti fratri in Domino carissimo.

S. D. Quod ad ignotum scribo, *Calvine* frater in Domino dilecte, non est quod temeritati meae

---

5) *De tempore scriptae epistolae ita statuendum: Responsio ad Sadoletum iam exiit, ergo non ante Sept.* 1539 *exarata est. Iam vero aestus tantus nuper fuit ut vel domi sedentes debilitaret; ergo ad aestatem sequentem devenimus et probabiliter de gallica libelli editione agitur.*

224. 1) *Die Massregel wurde wirklich ausgeführt, doch ist von Calvins Uebersiedelung nichts gemeldet. Dieser ging vielmehr nach Hagenau. Cf. Schmidt, Sturm p.* 75. — *Das Datum bezeichnet den* 7. *Juli, denn St. Ulrich* (4. *Juli*) *fiel jenes Jahr auf einen Sonntag.*

225. 1) *Wolfg. Müslin ex oppido Dieuse Lotharingus, O. S. B., relicto ob religionem conventu Argentorati textoriam artem exercuit in summa paupertate, dum Bucero procurante ad ministerium evangelicum accersitus primum Argentorati postea Augustae sacro munere fungeretur. Tandem quinquagenario maior Bernae professionem theologicam adiit. Vita eius olim descripta est ab Abrahamo filio* 1595 *et nuper a Grote*, 1855.

deputes, sed quum εὐνοίᾳ meae quam ex scriptis tuis erga te concepi, tum amico isti communi, harum latori, qui, ut gallicae linguae pariter et latinae gnarus, conciones tuas et lectiones satis commendare nequit. Merito felix praedicanda est urbs vestra, cui hoc datum est ut non solum germanica sed et gallica lingua, ut scripta latina taceam, causam veritatis tueatur et promoveat. Frater hic, magister *Laurentius*, mihi iam olim summa coniunctus amicitia, sincerus est veritatis amator, et hoc, ut intelligo, studii habet, ut auditorium tuum apud dominicastros dominicis diebus reddat quam poterit frequentissimum. Ad quam rem et appositus est, hoc maxime nomine, quod quum in Lotharingia, communi nostra patria, tum in Gallia plurimum familiaritatis habet cum his praesertim qui rerum potiuntur, et quorum mentes, si bene instituerentur, apud eam gentem haud parum efficere possent. Hunc tu, quaeso per Christum, viri animum pro tua diligentia piis adhortationibus fove et provehe.

Epistolam ad Romanos commentariis tuis tam eruditis quam piis illustratam vidi et probavi. Addat Dominus isti tuae menti incrementum virtutis suae. De Gebennensis ecclesiae calamitate audimus hic satis periculosa. Obsecro, si quid certi de illius statu admodum exulcerato habes, quum opportunum fuerit ad me scribas. Iam dudum enim multum mihi ea ecclesia sollicitudinis in Domino peperit, propter singularem dilectionem, quam erga illam ab eo tempore concepi quo primum Christi evangelium amplexa est. Maxime vel hoc scire cupio, quomodo se illius ministri in Domino gerant et quid in istis tumultibus possint vel non possint, et quis sit illorum numerus et quae nomina. Tibi credo haec omnia nota esse ut qui olim isti ecclesiae praefueris. Si quando ad me scripturus es, id quod facies, per Christum te oro, potes uti opera amici huius, qui tuas mihi et meas tibi fideliter redditurus est, ut interea, dum hic haerere cogor, mutuo literario colloquio fruamur, donec coram apud vos (nam ad ecclesiam vestram iam secundo revocatus sum)[2] amicitiam in Domino provehamus. Commendo me et ecclesiam nostram precibus tuis, frater carissime. Bene vale. Augustae Vindelicorum 1540 Iulii 23.

Wolfgangus Musculus
tuus in Domino totus.

2) *scil. Vindelicis ad tempus tantum a magistratu Argentoratensi concessus.*

226.

MARGUERITE DE NAVARRE A CALVIN.

Elle a réussi à justifier Sleidanus aux yeux du Roi de France, lequel est aussi satisfait des services à lui rendus par Calvin et ses amis. Mariage de Jeanne d'Albret avec le duc de Clèves.

(Bibliothèque nationale, Collection Dupuy. Vol. 102, fol. 179. Copie. — Imprimée dans le Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français. T. XVII. p. 374.)

A Monsieur Calvinus.

Regina Margareta.

Calvyn I'ay receu vostre lettre par *Selidanus*[1]) lequel je n'ay eu grand peine de justifier envers le Roy, veu les bons tesmoings quil a eu de son service ausquels il a adiousté plus de foy que a tous les rapports faux qu'on luy eust sceu faire.[2]) Et entendez que ledit Seigneur est merveilleusement satisfait des bons services que vous et les autres lui faites par dela[3]) desquels il est bien adverti. Vous avez maintenant entendu la consummation du mariage qui a este fait de Monsr. le duc de *Cleves* et de ma fille.[4]) Ie vous prie croire et faire entendre à tous vos amis que[5]) le Roy de *Navarre* et moy nous tenons tant heureux de ce mariage que nous pensons que Dieu nous a donné un fils selon nostre coeur et esprit, par lequel nous esperons que nous ferons choses à son honneur et gloire.[6]) Vous priant que en se que vous verrez que je vous pourray faire quelque bon plaisir que ne m'espargnez et je vous asseure que je m'y employeray de bien bon coeur et feray pour vous et les autres tout ce quil me sera possible et selon la puissance que Dieu m'en donnera. Ie vous prie aussi continuer a faire le service au Roy que vous

226. 1) *Sleidanus. Cf. N.* 173.
2) *Peut-être s'agit-il de la part prise par Sl. en qualité d'interprète de l'ambassadeur (Morelet de Museau envoyé à l'assemblée de Smalcalde, en* 1540) *aux négociations avec les princes protestants.*
3) *Sans doute en travaillant à rapprocher ces princes du Roi.*
4) 15 *juillet* 1540 (*et non* 8 *juin* 1541 *comme le dit Sleidan II.* 187, 219). *Jeanne d'Albret n'avait que treize ans. Ce mariage fut rompu par le Roi trois ans plus tard après la défaite et soumission du duc par l'Empereur.*
5) Ie vous prie . . . . . amis que *omis dans le texte imprimé.*
6) *Ceci n'est pas exact. Elle avait fait elle-même désapprouver le mariage par les Etats de Navarre.* (*Muret*, hist. de J. d'Albret 1862 p. 47.)

aurez fait jusques icy qui sera lendroit ou je mettray fin à ma lettre escripte à la Chaussiere le 25e jour de jeuillet.

la bien vostre
Marguerite.

227.

CALVINUS FARELLO.

Stipendium sibi auctum nunciat, amico rependit quos ille nuper Hagenoae sumptus fecerat. Libros suos et aliorum a Wendelino in Helvetiam missos vendendos curet.

(Ex autographo bibl. Genev. Cod. 106, fol. 28. — Quocum conf. Cod. 111, fol. 18. Epp. Bern. VII. 297. Simler Vol. 46 et versionem anglicam Tom. I. p. 125.)

Farello fratri mihi inprimis observando.

Nihil novi accidit ex quo hinc te recepisti,[1] nisi quod eo ipso die, tribus circiter horis post tuum abitum, scholarchae stipendium mihi augere voluerunt.[2] Contulerunt enim sacerdotium centum florenorum, ea lege ut quae antea dederant resignarem. Sed quum in collegium canonicorum ventum esset, preces regias[3] nobis obiecerunt, hoc est, frustrationem qua nos excluderent. Ita nihilo factus sum locupletior. Mitto tibi capitatum[4] pro sumptibus quos meo nomine fecistis Hagenoae. Quanquam indigni eratis quibus nummus unus rependeretur. Debuistis enim me admonere. Ego iustam excusationem habeo, quod mihi nunquam in mentem venit, nisi post tempus. Quod scripseram ut si dolium aliquod istuc mitteret *Michael* Genevensis reciperes, eam rem *Wendelini*[5]) causa tibi curae esse velim. Si quis erit qui libros velit emere, vendes. Sed meos non minoris quam decem bathziis, aut novem ut minimum, nisi forte magnam copiam quis accipiat, ut *Cressonerius*. Tunc enim posses octo addicere.[6] Magno enim constitit[7] vectura, et adhuc constabit, priusquam ad te perveniant. Vale, optime et suavissime frater. Saluta plus quam diligenter et amanter omnes nostros fratres. Dominus vos omnes diu conservet. Argentorati 27. Iulii.[8]

Calvinus tuus.

Libri in vase (*primum scriptum erat:* dolio):

Calvini institutiones	67.	scribebat Mich. 69
Ad Romanos eiusdem	182.	
Hexemer. Capitonis	23.	
Ad Romanos Buceri	12.	
Ad Hebraeos Oecolam.	20.	
In Hiere. eiusd.	10.	
In Ezechiel	12.	

Institutiones et Capito in Hiere. mittantur, alia non.[9]

228.

CALVIN A DU TAILLY.

Relation du colloque de Haguenau.

(Archives de Genève 1250. — Copies: Bibl. de Genève Cod. 111, f. 24. — Bibl. de Zurich, Simler Vol. 48. Archives de Berne, Epp. VII. 375. — Imprimée dans Bonnet, L. fr. T. I. p. 24, et en Anglais T. I. p. 169.)

Monsieur *du Taillis*, pource que ie vous avois remis par mes dernieres lettres,[1] iusques a ce que nous aurions plus certaines nouvelles de lassemblee de Haguenau, pour vous en mander, ie nay voulu laisser aller ce pourteur sans mes lettres, combien que nous nen ayons encores la fin. Ie vous reciteray donc en brief ce qui en est iusques a ce iour.[2] Vous scavez que le Roy *Ferdinand* avoit appelle les princes de sa part, quelque temps devant les nostres, a fin de consulter avec eux par quel coste il nous fauldroit assaillir. Apres avoir tenu leur conseil, ilz ont advise deslire quattre arbitres a leur poste pour ouyr les controversies dune part et daultre, afin de venir a quelque bon appoinctement. Les arbitres estoient le Conte *Palatin*, l'evesque de *Treves*, electeurs; le Duc de *Bavieres*, et levesque de *Strasbourg*. Il ny a eu nul de noz princes qui soit

---

227. 1) *Farellus Argentorati fuerat m. Iunio* 1540. (*N.* 222.)
2) *Antea habuerat* 52 *fl. per annum, inde a Cal. Mai* 1539 (*als ein Zuhelfer*).
3) *Secundum ius primarum precum penes Imperatorem erat conferre eas praebendas quae primae in quoque capitulo vacabant post accessum ad regnum.*
4) a reckoning.
5) *Rihelii Argentoratensis bibliopolae, qui libros suis sumptibus editos Michaeli Du Bois Genevensi miserat, a quo iam ad Farellum devehebantur.* (*N.* 201, *not.* 11.)
6) then you may exercise your discretion.
7) will cost.
8) *In Cod.* 111, *item a Simlero et Bonneto perperam a.* 1539 *adscriptus est, de quo plane cogitari nequit tum propter Farelli in conventu Hagenoensi praesentiam supra declaratam, tum propter Calvini libros infra memoratos quorum alter demum m. Augusto* 1539, *alter sequenti anno prodiit Argentorati.*
9) *Haec alia manu adscripta sunt in tergo, ultima Farelli.*

228. 1) *elles n'existent plus. — Du Tailly gentilhomme français réfugié à Genève nous est déjà revenu plus haut sous le nom latinisé de Talearis.*
2) *Comp. Sleid. p.* 190. *Marheineke, IV.* 43 *ss.*

comparu pour ce quon les avoit appelles a trop brief terme, comme ilz ont faict leur excuse a lempereur. Mais ilz ont envoye avec saufconduyt leurs ambassadeurs et conseilliers avec gens de lettres, pour faire tout ce qui seroit de mestier. Iceux combien que a bon droit peussent recuser les arbitres quon leur presentoit, ou pour le moins une partie, toutesfois les ont bien voulu accepter, a fin de donner a congnoistre quilz ne vouloient nullement reculler. Mais il en est advenu comme nous avions bien tousiours pense. Quand il a este question de commencer a proceder, messieurs les arbitres ne sachans par quel bout commencer, ont demande a noz gens quilz vouloient dire. A quoy ilz ont respondu quilz desiroient que, selon la confession presentee a Ausbourg, les Eglises fussent reformees, se offrans de satisfaire a toutes les difficultez quon y trouveroit, et expliquer plus amplement ce qui ne seroit assez cler. Sus cela *Nausea* [3]) baille son conseil a *Ferdinand* de nous conceder le mariage et la communication soubz les deux especes. Du reste quil nest licite dentrer en dispute sans le conge de nostre sainct Pere. Cela est aussi bien approuve de *Faber*, *Cochleus* [4]) et leurs compaignons. Ainsi en la fin response est rendue [5]) par *Ferdinand* et les siens, quil ne tient que a noz princes quon ne cerche quelque bon moyen de s'accorder, car de sa part il estoit venu deliberer de faire une bonne et amiable conference, mais quilz nont daigne comparoistre. Neantmoins que lempereur est encores content de tenir une aultre iournee en laquelle les matieres soient disputees dune part et daultre. Mais a telle condition que apres toute dispute, la sentence definitive soit reservee a sa maieste et a la sainctete du Pape. Cependant quil ne seroit loysible a noz gens de se fortifier par nouvelles alliances, ne attirer personne a recevoir leur religion, mesmes que les alliances faictes depuis lassemblee de Nuremberg seroient cassees. Quant a ceste obiection que noz princes ont empesche quon ne traictast, elle a este bien aisee a souldre. Car il suffisoit bien davoir envoye leurs docteurs et conseillers avec pleine puissance. Davantage ilz avoient promis de venir, silz voyoient quon procedast a bon escient. De la conference ilz la recoivent tres-voluntiers: mais toutes les conditions ilz les reiettent comme intolerables, voire mesme ridicules. Car cest tout le contraire de ce que lempereur avoit promis a Frankford.

Lintention de noz adversaires estoit daugmenter leur ligue et diminuer la nostre: mais on espere que Dieu tournera ceste chance. Quoy quil en soit, les nostres cherchont de multiplier le Regne de Christ tant quil leur est possible, et nont point delibere de fleschir aucunement. Nous ne scavons maintenant ce quil plaira au Seigneur de nous envoyer. Une partie de noz adversaires ne demande que la guerre. Lempereur est tant enveloppe quil ne lose plus entreprendre. Le Pape de sa part ne se feindroit pas a se y employer. Car il a faict offrir par son ambassadeur trois centz mil ducatz pour commencer. Si tous ceux qui nont encores receu nostre religion se vouloient accorder a nous assaillir, lempereur ne feroit pas difficulte de prester son nom, et ne fust ce que pour briser les forces de lAllemaigne, a fin de la dompter plus aisement. Mais il y a un grand empeschement, cest que tous les Electeurs dun commun accord sont a cela, dappaiser toutes dissentions amiablement, sans venir aux armes. Le Duc de *Saxe* et le Marquis de *Brandenbourg* sont nostres: ainsi ilz ne peuvent faire aultre chose que poursuyvre leur cause. Larchevesque de *Cologne* nest pas des pires, car il entend iusques la que leglise a mestier destre reformee, et voit bien que nous sommes superieurs en verite. Le Conte *Palatin* desire aussi quelque reformation, laquelle il ne peut esperer que par moyens pacifiques. *Mayence* et *Treves* ayment la paix et liberte du pays desquelles ilz pensent que cest faict, si lempereur nous avoit subiuguez. Ces causes les meuvent a resister, quon ne procede contre nous que en conference paisible, telle que nous la demandons. Le *Roy* de France ne presente ayde sinon pour y proceder en facon chrestienne. Son ambassadeur est *Bayfius* [6]) lequel n'entend rien en nostre cause: neantmoins il nous recoit assez humainement, quand nous lallons voir. Et a delibere de cy venir, devant que retourner a la maison.

Tous les gens scavans qui sont venuz de nostre part sont bien unis ensemble. [7]) Pour ce quon a veu que les adversaires ne se faisoient que iouer, on a trouve bon de faire quelque consultation a part comment on pourroit dresser quelque discipline en leglise. Mais pour ce que cela ne se pouvoit conclurre, sans en communiquer avec les absens, comme avec *Luther*, *Philippe* et aultres, et tant moins executer sans le consentement des princes, on est seulement venu iusques la que un chascun a promis a son endroit de s'employer vers les princes et villes, quon tienne un Concil [8]) de nostre part pour

3) *Fréd. Grau coadjuteur de Vienne, plus tard évêque.*
4) *Jean Faber évêque de Vienne, mort* 1541. — *Jean Cochlaeus (Dobneck) célèbre controversiste.*
5) 16. *juillet. Sleid.* 191. *Calvin ne dit rien de la réplique des Protestants du* 21. *juillet.*

6) Baysius *B. dans les deux éditions. Cf. N.* 221 *not.* 6.
7) *Menius, Pistorius, Rhegius, Bucer, Brenz, Blaurer, Osiander, Schnepf etc.*
8) conseil *B.*

regarder a cela. Ce sera la chose de plus grande importance que nous ayons pour le iourdhuy. *Melanchthon* n'y est pas venu a cause de quelque maladie subite,[9]) et aussi qu'on presumoit bien qu'il n'estoit ia besoing de se haster avec danger. Ie ny ay este de ma part que par maniere desbat, ny mesme *Capito*. De Strasbourg, ce XXVIII. de Iuillet 1540.[10])

Vostre frere et bon amy

Iehan Calvin.

9) *N.* 221, *not.* 5.
10) *Ce même jour parut le décret de prorogation, qui ajournait l'assemblée au* 28. *Oct. à Worms.*

229.

GRYNAEUS CALVINO.

Commendat iuvenem theologiae studiosum. Farellus Basileam transiit: hic et caeteri cupiunt res Hagenoae gestas accuratius rescire.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 75. — Pauci versus ab initio typis mandati sunt a Beza ed. Genev. p. 365, Laus. p. 49, Hanov. p. 55, Chouet p. 501, Amst. p. 228. Unde etiam transscripsit Streuberus in Epp. Grynaei p. 56.)

D. Ioanni Calvino amico suo et fratri dilectissimo

Argentinae.

Iuvenis hic apud nos dies aliquot fuit. Discere istic religionem cupit. Est Nicaeus: videtur esse simplex. Si qua istic est tibi hunc iuvandi spes, oro ut des operam. Diu non scripsi ad te: oro ut ne interpreteris secus quam est factum. Nam in istis occupationibus vestris nolebam cuiquam esse molestus. Spero amicitiam nostram esse in Christo Iesu indissolubilem. Amicos [1]) omnes salutabis. *Farellus* hic praeteriens [2]) videbatur literas a vobis exspectare de eventu comitiorum.[3]) Oro ne negligas amicum, sed ad eos fratres scribas quae et vera scias esse, et illis aliquo solatio futura. Oro etiam te et *Sturmium* ut, quum primum aliqua saltem scribendi Tygurum occasio est, velitis eo scribere. Valde *Theodorum*[4]) *Sturmii* epistola oblectatum fuisse intelligo. Has literas oro te ut *Bedroto* des illico, si quo modo potest, Augustam mittendas. Vale. Pridie Augusti M. D. XL.

Simon Grynaeus tuus.

Saluta omnes amicos. Subito scripsi haec.

229. 1) Amicos . . . . . mittendas. *Haec absunt ab impressis.*
2) *Hagenoa Neocomum.*
3) *Errat in nomine. Colloquium celebrabatur Hagenoae, non comitia imperii.*
4) *Bibliandrum.*

230.

OPORINUS VADIANO.

Narrat quae ipse nuper Hagenoae vidit, quaeque recentius a Bedroto acceperat.

(Ex autographo Bibl. civic. Sangallensis MSS. T. 33 (al. IV.), fol. 361. Initium ut a nostris rebus alienum praeterimus.)

— — — — — — Hortatus sum *Myconium*, *Grynaeum*, *Porstium*, ut si quid haberent rerum novarum ad te per eundem tabellarium scriberent, neque dubito facturos esse. Interim ego, quae partim ipse praesens vidi, partim ex amicorum literis accepi non gravabor subiicere. Fui ante mensem Hagenoae, ut quid illic gereretur viderem. Vidi igitur *Regem* post missam admodum devote procumbentem et orantem solum. Interim vero episcopos aliquot, et inter eos potissimum *Spirensem* et *Tridentinum* una cum legatis Pontificis et Venetorum, item legato Galli Lazaro *Bayfio* garrientes, neque quod a sacrifico ageretur magnopere curantes. Atque eodem momento, dum ille missaret, reliquos proceres, barones, comites, et id genus terrae onera, in templo ultro citroque discursantes ac de nugis nescio quibus confabulantes affatimque ridentes, iactatis subinde manibus, ut scilicet aliqua re a vulgo differrent, qui *Regem* tanquam monstrum aliquod aut numen potius coelitus demissum spectabat. Summa, visa sunt mihi omnia instar comoediae, quae diversos histriones in theatro producere solet. Neque enim quidquam serii vidi, nisi nostros homines, qui serio etiam deplorabant se ita frustra ludificari, quum paulo antea, nempe intra biduum, eis interdictum esset [1]) ne domi suae legati concionatores suos concionari sinerent: neque enim id passurum *Regem* etc.

Interea dum discessi, ad me scripsit *Bedrotus* in haec verba: „*Philippus* Hagenoam non veniet; in itinere coepit laborare graviter, ut nosti, verum convalescere dicitur. *Noviomagus*[2]) heri una cum

230. 1) *Sleidan. p.* 190.
2) *Gerhardus a Niemegen autor historiae Batavicae Bas.* 1541 *editae. — Chr. Pistorius, prof. Lipsiensis. — Erh. Schnepf, olim reformator eccl. Nassoviensis, postea prof. Marburgensis, inde ab a.* 1534 *Superintendens Stuttgardiae. (Iul. Hartmann, Schnepf.* 1870.)

Pistorio et *Schnepfio* nostram urbem invisit. Concionem fecit heri in summo templo *Schnepfius*, vir valde facundus. Solventur brevi comitia, nisi me fallant omnes coniecturae. *Rex* tandem responsum dedit nostris. Colloquium toties petitum haberi iam non posse propter nostrorum principum absentiam et causas alias. Curaturum tamen se, una cum fratre *Caesare*, ut locus et tempus colloquio deputetur, ea tamen lege ut interea nostri eos restituant qui de spolio queruntur, idque iuxta camerae imperialis iudicium. Ita ludificantur nostros. Bellum non valde metuimus. Principes enim Rhenani inprimis pacis consilia sequuntur, a bello abhorrentes. *Palatinum* vere esse εἰρηνόποιον aiunt. *Coloniensis* vir bonus est.[3]) Cum *Hedione* solus nuper colloquutus est, circiter duas horas, nudius tertius etiam cum *Capitone* et *Bucero*. *Treverensis* an reversurus sit, ignoro. Unum est quod me valde excruciat. Id eo vobis communicare volui ut tanto diligentius Deum oretis qui respiciat suam ecclesiam. Ditiones *Ferdinandi*, quae vicinae sunt Turcis imprudente etiam rege suo apud Turcorum imperatorem ambire pacem dicuntur. Eam vero ut impetrent, tributum offerunt tyranno. Iam ubi factae fuerint tributariae coguntur Turco viam aperire per regiones suas, Silesiam maxime. Quae si patuerit illi, nemine impediente in Austriam et ad nos usque venire poterit. Ita paramus viam Turco quo quam citissime pereamus. Quae scribo, communia esse et *Grynaeo* et *Myconio* volo.“ Haec ad me *Bedrotus* ex Argentina scribebat 19. Iulii.

Paulo vero post, 26. Iulii, ita ad me scripsit idem: „Brevi, ut audio, solventur comitia, comitia inquam, quae acta sunt de nostro capite, ut comicum illud usurpem. Nihil enim aliud adversarii in animo habuerunt quam ut spe colloquii nobis facta ipsi interea suum foedus augerent, ac de nobis perdendis agitarent consilia. Verum, Deo gratia, non successit istis. *Treverensis* archiepiscopus non tantum abiit Hagenoa, sed et obiit in arce Hohentann. *Osiander* et *Linckius*[4]) apud nos agunt, non redituri Hagenoam etc.“ Haec, mi *Vadiane*, non piguit longius ad te scribere. Tu pro suavitate tua prolixitati huic meae ac importunitati, quaeso, ignosce . . . . Vale. Basileae, 3. Augusti 1540.

Io. Oporinus tuus ex animo.

---

3) *Herm. a Wied qui ipse Bucero in consilium adhibito reformationem ecclesiae in sua ditione tentavit.*

4) *And. Osiander tum temporis V. D. M. apud Norimbergenses cuius vitam scripserunt Wilken* 1840 *et Möller* 1870. — *Eius collega fuit Wenceslaus Linck.*

231.

MYCONIUS VADIANO.

Hagenoensia iam satis tristia, tristiora in posterum promittere videntur.

(Ex autographo Bibl. civic. Sangallensis MSS. T. 33 (al. IV.) fol. 363.)

D. Ioachimo Vadiano Consuli Sangallensi prudentissimo, domino suo in Christo colendo.

S. Adversarii quaerunt omnibus suis consultationibus ut foedus suum faciant quam latissimum, si sic queant reformationem evadere. Hic scopus adversariorum. Coacti sunt iidem ut adnuerint colloquium: rationem scribere per temporis brevitatem non licet. Conditiones autem colloquii tam angustas fecerunt quam possibile fuit. Conditionibus adiecerunt haec duo: prius, ut bona ecclesiastica restituantur spoliatis, vel respondeatur coram camera, vel bona illa permittantur ad iudicandum sequestribus; posterius, ne curent eos nostri qui post datam pacem Nurembergae ad se accesserunt, sive iure cum eis agatur, sive violentia, item, nec eos qui ad ipsos possent adhuc accedere. Posterius hoc urserunt admodum vehementer. Responderunt nostri ad articulum priorem: quod neminem iustum possessorem unquam deposuerint; bona ecclesiastica bona ex parte sua esse, postquam transtulerint quo iusserint canones. Si quid praeterea a quoquam teneatur, is responsurus sit proximo colloquio in quo iudicari debeat ad quemnam bona illa pertineant, et quis sit verus eorum usus. Petierunt nostri ut interim postulatio de restitutione, de camera et de sequestratione quiescat. Ad posteriorem articulum responderunt: se non posse reiicere quem Deus vocet etc. Ad haec *Rex* cum deputatis suis, quia solus egit, noluit respondere, sed omnia referre ad suos. Id quod fecit, sed ita ut *Coloniensis* et e principibus quidam petierint ut tota sibi actio scribatur. Quod et a nostris factum. *Regi* non fiditur quia se permittit *Fabro*. Colloquium *Rex* statuit septimanis decem post ultimum horum comitiorum Wormatiam. Hic ubi nostri petierant aliquot hebdomadas adiici, invenerunt rem esse longe aliam quam verba ferrent. Putant itaque camerae ius pristinum permissum iri contra nos. Deinde omnem curam in hoc futuram, ut foedere peraucto in nos opprimamur. Haec vera omnia, nam ex Hagenoa sunt. Putassem ex Constantia te novisse haec iam pridem. Vale cum tuis in Domino, et parce stilo celerrimo. Ursit enim me tabellio. Basileae, 3. Augusti anno 1540.

Os. Myconius tibi devotus.

232.

MORAND AU SÉNAT DE GENÈVE.

Il donne sa démission des fonctions de pasteur à Genève, parce qu'il a pu se convaincre que le public s'est détourné de lui. [1])

(Archives de Genève. Pièces historiques. N. 1237. Autographe. Au dos, de la main du Secrétaire: ce dix d'Aoust 1540.)

A magnifiques Seigneurs mes Seigneurs les Sindiques et Conseil de Geneve.

Magnifiques Seigneurs! Depuis deux ans passes que vostre Seigneurie impetra de mes magnifiques Seigneurs de Berne que de leurs Seigneuries ou par leur ordonnance ie prescheroie levangile de Iesuschrist ie veinse en la vostre pour la prescher pareillement. Ie lay annonce a vous et vostre peuple en toute purete et syncerite que ie nen crains reproche mesme de malings calumniateurs, la ou ie seroie en lieu auquel la cause pourroit estre menee et conclue par bonne iustice. Par faulte de quoy calumnies se sont demenees en telle sorte contre verite et contre nostre predication veritable que ie neusse iamais pense estre souffert, beaucoup moins dict ne pense, entre gens qui auroient nom de chrestiens. Ce donc considere et que gens plainement oysifz soy disans de levangile se sont retire et retirent chascun iour de nostre predication sans avoir cause laquelle ilz sceussent ou peussent ne osassent entreprendre defendre devant gens de bien et de scavoir: ie me suis retire vers mes magnifiques Seigneurs de Berne par lesquelz ie vous avoye este premierement donne, leur suppliant vouloir avoir pour aggreable mon partement de vous et vostre poeuple, faict pour certaines causes lesquelles par moy declairees ilz ont trouve aggreables me reprenant en leur service pour en leurs terres annoncer Iesus Christ de telle purete que ie le vous ay annonce et a vostre poeuple lespace de plus de deux ans. Ie vous supplie donc treshumblement, magnifiques Seigneurs, vouloir pareillement avoir mon dict partement aggreable et ne limputer a aultre cause que aux calumnies importables et blasphemes execrables contre verite et liberte chrestienne laquelle nous avons tousiours defendu es noz predications malgre tous malings mensongers et calumniateurs. Desquelz ie vous supplie vouloir faire telle iustice avec bonne prudence que mes bons freres voz ministres qui vous demeurent ayent meilleure occasion et plus grande cause de demourer avec vous en leur accoustumee fidelite que eux ne moy navons eu iusque a present. Aultrement nattendez aultre chose que ruine et famine telle que le Seigneur promet envoier a ung peuple ainsi ingrat et mescognoissant des benefices du Seigneur. Or pour ce, magnifiques Seigneurs, que par lordonnance de vostre noble Seigneurie iavoys receu quelque maignage pour mon usage et que ie ne voeux emporter aulcune chose qui ne soit mienne iay mis le tout en inventaire a celle fin que ce qui na este consumme par usage vous soit fidelement rendu par le porteur. Vous suppliant donner conge que le residu qui sera trouve estre a moy soit delivre a mon proufict ainsi que la raison le veult et que ie me confie bien en vostre bonne equite et iustice. Quant aux gaiges quil vous avoit pleu me ordonner par an iay este paye par Monsieur vostre thresaurier iusques au vinct deuxiesme iour du mois de Iuillet apres lequel iour ie me suis parti de vostre ville. A tant, magnifiques Seigneurs, ie prie nostre bon Dieu vous donner grace de gouverner tousiours vostre peuple en bonne paix et union par bonne iustice et equite et prosperite a vostre noble Seigneurie de laquelle ie veux tousiours demourer et de toutes gens de bien treshumble et fidele serviteur. Ce IX. iour daoust mil cinq cens quarante.

Iohan Morand tel comme dessus.

232. 1) *Après la victoire des Guillermins aux élections de 1540, et surtout depuis la catastrophe du mois de Juin, la position des ministres appelés en 1538 à la place de Farel et de Calvin, n'était plus tenable. Morand fut le premier à se retirer, Marcourt le suivit de près. V. Ruchat, V. 147. Gaberel p. 317. Kampschulte p. 367. Roget, hist. du peuple de Genève I. 271 suiv.*

233.

CALVINUS CAROLO.

Graviter cum eo expostulat ob iniustas in se et Farellum prolatas criminationes, quas quidem suo iure retorquere in illum posset. Minime tamen irreconciliabilem se esse affirmat, sed quantum ad curam ecclesiae alicui mandandam ante omnia de fide et doctrina inquirendum.

(Exstat typis expressa in edit. Bezae Genev. p. 50, Laus. p. 47, Hanov. p. 52, Chouet p. 64, Amst. p. 29. — Gallice in ed. Berol. p. 65. Anglice in edit. Edinb. I. 174.)

Gratia tibi et pax a Domino qui tibi ac nobis sanum consilium et rectam voluntatem inspiret.

Mallem huc te ad nos contulisses, [1]) de reconci-

233. 1) *Post colloquium Argentoratense (N. 187) Carolus aliquamdiu apud Rognacensem commoratus ad Metenses se*

liatione coram nobiscum acturus, quam literis id expertus esses, praesertim quales tuae sunt. Vehementer ideo laboras ne videaris absque iusta causa in ecclesia turbas excitare: quasi ulla turbandae ecclesiae honesta causa obtendi possit. Demus non habitam fuisse tui rationem a fratribus quam oportuerat: an ideo tamen protinus ita tumultuari fas fuit? Dicesne fuisse spiritum Dei qui te impulerit ad denunciandum omnibus certamen? Neque haec dico exprobrandi causa: utinam passus fuisses me prorsus tacere. Verum dum omnes eos qui tua saltem opinione non satis aequos tibi se praebuerunt cum Satana coniungis, nimis certe stupidos arbitraris, si posse hoc silentio transmittere existimas. Dicis te indignatione fuisse percitum, ut *Farellum* et me traduceres, quoniam literis nostris effeceramus ne tibi fratres Neocomenses locum darent. Primum id vel abs te confictum est, vel falso ad te delatum: nihil enim unquam mihi in mentem venit tale scribere Neocomensibus. In literis *Farelli* quantum audio (nihil enim habeo praeter auditum) longe durius tractatus fuerat *Michael* quam tu. Quum ergo neque verbo neque facto unquam te laesissem, imo quum ne minima unquam offensiuncula te pupugissem, cuius humanitatis fuit me usque adeo atrociter lacerare? Quod si qua in re privato tuo commodo obstitissem, quam aliena tamen homine christiano illa ratio fuit, ut vindictae cupiditate inflammatus in illud turbulentum consilium prorumperes? Quum tibi semper antehac sine dubitatione fuissem frater, qui fieri potuit ut momento uno fierem haereticus, a cuius communione abhorreres? Scilicet hoc non est sacrosancto Dei nomine abuti. Negas aliud tibi superfuisse, nisi ut nos irreconciliabiles proclamares (hoc enim est tuum verbum) sed paulisper, quaeso, tecum reputa, quam te ridiculum facias, quem constat in media pace classicum cecinisse. Verum fac tibi datam a nobis aliquam occasionem: quid tamen sibi vult verbum illud quo uteris? Certe irreconciliabilis dicitur is quem quum modis omnibus placare studueris, non potueris tamen ad ullam partem aequitatis inflectere. Quando tam praefractam ac pertinacem duritiem in nobis unquam expertus es? De me quod conquueraris non habes: ego vero iustissimam rationem habeo, cur tecum expostulem, ut nihil dicam gravius. Neque tamen de ultione cogitavi: tantum abest ut facinus ullum hostile in te designaverim. De *Farello* velim scire, quam iniuriam tibi fecerit. Scripsit ne admitterentur ad ministerium, qui ecclesias sibi commissas deseruissent: annon debuit? Neque enim minor est perfidia si quis ecclesiam relinquat, quam semel susceperat in suam fidem, quam si pater filios suos abiiciat. At te comprehendebat in eo numero, quum tamen ab ea culpa esses alienus. Si literas legeris, aliud comperies. Nihil enim postulabat a fratribus, quam ut diligenter inquirerent: si cognitio tuae causae te purgabat, nonne id ipsum optare debuisti? Metim venisti deinde: quanta intemperies fuit apud Christi adversarios iactare, te venisse instructum ut nos haereseos convinceres? Et tamen retines interea illam gloriam quod nihil contra evangelium moliaris. Sed quo exemplo hoc nobis probabis? Si quis ex professo bellum cum servo Christi gerat, eumque impediat quibus possit modis, quominus Christi regnum promoveat, mirum si talem hominem dicas ab evangelii partibus stare. Vide iterum frater atque iterum quo progrediare. Ministerium habemus a Christo minime disiunctum: si dubitas, habemus satis certum et fidele conscientiae testimonium. Blandiaris tibi ut voles, senties demum in impetendo contra stimulum te calcitrare. Interea quid nobis nocere potes? Haereticos vocabis. Ubi? Nempe inter eos qui te pro haeretico habebunt, etiamsi tua maledicentia ad tempus abutantur. Apud pios et doctos minime vereor, ne quid mihi obtrectando proficias. Haec omnia in eam partem spectant ac ita accipi abs te volo, ut coram Deo recognoscas, quam viam sis ingressus, neque alios damnando immeritos defensionem mediteris, quae non modo omni fundamento, sed etiam praetextu careat. Hoc si fuero consequutus, satis mihi est. Nolo tamen te propterea animum spemque abiicere. Nam si nobis vera et solida recti animi indicia ostenderis, parati sumus tecum mox in gratiam optima fide redire, omnia oblivisci, ignoscere, et prorsus ex memoria delere. Utinam pectus meum intueri posses, nihil enim magis cupio quam Deo te reconciliare primum, ut inter nos fiat firma coniunctio. Sed crede mihi, nunquam utiliter Domino servies, nisi istud supercilium deposueris, et linguae amarulentiam. Ergo si in gratiam nobiscum redire animus est, parati sumus ad te amplexandum: neque deerimus ullis officiis, quoad dabitur facultas. Verum in illam quam a nobis exigis pactionem, qui possimus descendere? ut tibi scilicet ecclesiam iam despondeamus? Primum ecclesiae non sunt nobis ad manum sicut nosti; deinde qua conscientia id tibi polliceremur, antequam de consensione doctrinae constet? Non dissimulas te a nobis adhuc dissidere: et tamen vis locum tibi destinari ad docendum. Tu ipse perpende quantopere istud deceat. Nos vero plusquam stipites merito iudicares, si tibi obsequeremur. Ut finem aliquando faciam, peto abs te, ut animo composito ac sedato tecum dispi-

contulerat, deinde ut videtur denuo conditionem quaesivit in ditione Neocomensi. Hic vero spe deiectus, vel repulsam passus, ad Calvinum literas dedit partim de eius Farellique inimicitia querentes, partim reconciliationem ambientes. Quae tamen aetatem non tulerunt.

cias totam causam, ut has etiam literas non alia trutina, quam iudicii ab iracundia penitus vacui, examines. Agnosces certe nihil esse melius, quam cursum male inchoatum reflectere. Si voles nos experiri, nullum amicitiae officium tibi a me defuturum recipio: hoc etiam *Farellus* serio pro se promittit. Sed memineris eius caritatis, quam tanta severitate ab aliis exigis, partem aliquam erga alios exhibere. Si tibi paulo asperior visus sum, quid literae tuae mereantur cogita: quanquam id quidem nequaquam respexi, sed tantum ut tibi prodessem;: quod facturus mihi non videbar, nisi ad peccati tui recognitionem te adducerem. Vale, frater mihi in Domino carissime: si modo diligi te, et fratris loco haberi pateris. Dominus Christus te spiritu consilii et prudentiae gubernet, ut ex istis periculosis scopulis, ad quos impegisti, et tempestuosa iactatione, in portum te cito recipias. *Farellus* salvere te iubet,[2]) optatque ut serio ad Dominum convertaris, et tam sis paratus in amicitiam et fraternam coniunctionem nobiscum redire, quam ipse te amplecti paratus est. Argentorati, 10. Aug. 1540.

I. Calvinus ex animo tibi amicus.

234.

LIBERTETUS CAVINO.

Inter studia sacra et medica suspensus haeret, non sine magna animi contentione. Negotium de libris Olivetani divendendis quo pacto tandem absolutum sit. Gratulatur Calvino de coniugio suo.

(Ex autographo Cod. Gothani 405, fol. 39.)

Suo Ioanni Calvino fratri et amico integerrimo Argentinae.

S. Inter hasce novissimas tragoedias, *Calvine* amicissime, non modo te ac longe dissitos fratres verum et vicinos quoque ingrato praeterii silentio, mei paene oblitus et more meo, quem probe nosti, ad eas mordicus persequendas omnino raptus, tuo sane ac piorum fratrum consilio mire adiutus. Ac sic tandem durare fecit me Dominus et omnia in felicem catastrophen deduxit, Satanae quidem moliminibus ita dissolutis ut hac parte posthac minus nocere valeat, quin fortius propugnaculum ab iis sit experturus quos semel tanta cribravit violentia, qua demum per potentiorem ipso fortiores atque cautiores evaserunt. Haec autem sic expedita supervacuum esset scribere. Multa sunt alia longe maioris ponderis ac periculosiorem portendentia exitum, nisi Dominus populi sui misertus ea averterit quae intempestivum sane scribere videtur. Peculiaria vero, et quae tibi communicata esse cupiam, *Farello* nostro literis aut ipse coram lubenter indicavissem, si istuc profecturum praescivissem. Atque utinam id saltem remissionis aliquando nobis concedat Dominus, ut te et strenuos verbi Dei ministros qui istic sunt invisere liceat, cum quibus unum quod D. *Capitoni* semel exserui rursus conferrem. De praxi medica loquor quae a sacrorum studio, quibus lubentissime totus incumberem, mire me avertit, animum angit et mentem atque memoriam ita retundit ut hebetiorem reddat. Nimirum omnibus perpetuo expositus, quumque imperitiam meam per tam varias distractiones resarcire non licet, assiduis rerum medicarum revolutionibus eo maiore animi anxietate velut in pistrinum dedor, empiricum agere coactus magis quam rationalem medicum. Et quia, nescio quo nisi Domini consilio, satis feliciter succedit, eo plures confluunt quotidie. Corporis quidem molestias et labores alioqui devorare non renuo, quum ad tuendam valetudinem mihi necessaria sit vel violenta exercitatio, verum potiora sectari dona cupio, totumque verbi ministerio me committere derelictis mensis. Utrique vero satisfacere, tantum abest ut in me situm agnoscam, ut unum alteri nunquam non detrahat et paene obsistat. De me loquor, cui quam curta sit suppellex et in sacris et in re medica non solum nosco sed et erubesco, malens uni diligentius incumbere quam sic invitum ad duo mihi impossibilia adigi. Nolim tum quidquam meo marte aggredi, sed id exsequor quod tuo ac piorum fratrum consilio probatum fuerit, licet in hac manens ecclesia id praestare esset difficile, migrare autem alio nunquam velim citra legitimam vocationem, quamvis id multum cupiam.

De mutuo nostro negotio nihil aliud scribere valeo quam quod nuper scripsi. Non solum venalium librorum reliquias distrahere non possumus, sed et fratres aliquot multos reddiderunt quos non indicato pretio sibi selegerant, neque pretio a *Michaele* praescripto vel paulo vilius emere volunt. Ego vero mea pecunia iuxta indictum ab eo pretium iam ferme exsolutos retinere malui, quam sic necessarios ac utiles libros fere pro nihilo tradere. Quum autem dederit Dominus, quod iustum fuerit adhuc mittam. Antapocham 10 ▽ quos primum miseram detrivi, ea contentus quam universalem postremo misistis. Nec existimate eam alia ratione a vobis petitam, nisi ut totius huius expeditionis absolutionem et testimoniales literas vel in inditio mihi at-

---

2) *Qui ergo tum temporis Argentorati aderat, probabiliter nuptiis Calvini interfuturus.*

que meis exorem. Nosti enim testamentum propria manu scriptum in posterum infirmari posse atque reiici, quum a nemine characteres agnosci ac comprobari valuerint. Plura non scribo, quod *Farellum* tibi omnia abunde narrasse arbitror. Memineris tuum mihi revelare consilium super hoc difficili nodo, nec id minoris apud me erit pretii quam si a patre proficisceretur. Sic sane *Calvinum* meum ut patrem usque complectar et unice exosculabor. Vale salutata coniuge tua, quam te nuper duxisse audivimus,[1]) utinam tam feliciter quam desideramus. Dominos *Capitonem*, *Bucerum*, *Sturmium*, *Haedionem*, *Isnardum* ac fratrem tuum nostro accurate salutabis nomine, si placet. *Alexander*, *Frum. Anton.* Armentianus (cui decanatum resignavimus) et nostri omnes vos impensissime salutant, maxime Petrus a *Fonte* qui omnia boni consuluit. Tononii, 17. Aug. 1540.

Tuus et fratris Christophorus Libertinus.

235.

FARELLUS LIBERTETO.

Agit de quodam quem ille commendaverat ministerio sacro alicubi in agro Neocomensi donandum. Uxoris Calvini laus.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocom. Epp. Farelli fascic. II. N. 6.)

Suo Christophoro Tononii.

S. Gratiam et pacem. Facis ut decet Christi ministrum, intentus non solum commodis ecclesiarum istarum, sed et aliarum, quum omnes sint unum corpus et prosit omnibus quod uni est utile, prout nocet universis quod cuivis officit. Cupimus et omnes hic paria facere, tibique gratias agimus, quod ubi morbus est difficilis medicum offers aegrotis appositum virum pro Christo pastorem, ac qui potius omnia deseruerit quam Christum, non cursorem, non ambitiosum, et alia quae tuis indicasti literis amicissimis. Iusserim[1]) ergo fratres ut istum horteris ut huc se conferat, nimirum visurus principem suam[2]) ac illam salutaturus in Domino, si quid possit effici per eam, et fratre accuratius inspecto, et donis Dei quibus valet, si visus fuerit aptior quam is quem iam pauci reputant non ineptum, poterit provinciam suscipere. Sed nihil fratri pollicearis: tantum persuadebis quod et certe debet facere, ut Dominam invisat et fratres qui hic sunt. Laborem non detrectandum, unde fructus speratur, pro tua prudentia ages, ut non tardet ante dies octo huc venire ut ecclesiae prospici melius possit. Literae tuae ad *Calvinum* probae et honestae uxoris, adde etiam formosae maritum,[3]) tardius fuerunt redditae: tamen curabo fratri redditas. Mirum est, quod et valde queritur *Viretus*, nos ita agere qui in Domino unum sumus, perinde ac si toto coelo totaque terra seiuncti essemus. Nos invises ubi respirare dabitur a tot negotiis quae feliciter et sancte per te Dominus absolvat. Interea non praetereas fratrem de quo scripsisti, et iam admonui huc mittere quod te rogant omnes. Vale bene ac semper cura oves quas tibi Christus concredidit. Salutant te pii omnes. Saluta omnes pios istic, ut praefectum non praeteream. Neocomi, 28. Augusti 1540.

Farellus tuus.

236.

FARELLUS CALVINO.

Gratulatur ei nomine collegarum occasione nuptiarum invitatque eum ut eosdem cum uxore proximo anno invisere velit. Piorum persequutiones Vesuntione factae, pro quibus Bernates intercedunt. Lamblini martyris memoria. Dolium cum libris Rihelii Geneva Neocomum missis advectum est. Tossanus de paucitate ministrorum queritur.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 1.)

---

234. 1) *Haec est prima mentio uxoris Calvini tandem aliquando revera ductae, neque de mense Augusto dubitari posse videtur quum iam ep. praecedente Farellus Argentoratum venisse dicatur. Alii Septembrem indicant (Staehelin p. 275. Bonnet, récits du* 16e *Siècle p.* 84. *Kampschultius autumnum ponit). De pompa in his nuptiis exhibita, deque praesentia legatorum Neocomensium, quod illi autores habent, in epistolis nihil. Caeterum uxorem, nomine suo Idelettam, s. Odilettam de Bure dictam, viduam fuisse Anabaptistae Leodiensis Ioannis Stordeur, non ita pridem a Calvino meliora edocti et paulo post conversionem suam peste interemti, res est inter omnes notissima.*

235. 1) *vox dubia. Et sequentia, pro more scriptoris, satis intricata.*

2) Jeanne de Hochberg, veuve de Louis d'Orleans duc de Longueville. *Erat eo tempore princeps comitatus Neocomensis. Obiit* 1542.

3) *Patet eum hanc coram vidisse, confirmanturque quae N.* 233, *not.* 2 *et N.* 234 *annotavimus.*

Quam carissimo Io. Calvino fratri et symmystae.

Argentorati.

S. Gratulantur et tibi et uxori fratres omnes quod clementia divina tam benigne alterum alteri iunxerit, optantque vobis omnia fausta, et iuxta spem quam conceperunt ex iis quae narrabamus omnia succedant, et plus quam possint sperare ac petant efficiat in vobis Dominus. Non erit vobis molestum si videamur ex vobis petere quod non facile in suis Moses ferret, nempe ut tu ante annum absolutum peregrinationem suscipias, ad nos usque veniens, ac tuam liberes fidem dudum datam quod nos inviseres; sed ut non censeas nos rigidiores in exigendo, quod in te queri possemus, quum cito et ad condictam diem iuberes nos adesse, locum, diem, personas, ac omnia perscribens, nos omnia in tuo volumus esse arbitrio quandocunque voles, modo cito, hoc est, non tardius quam ad septimanas tres. Adiunge tibi comites, imo duces, quos noveris facere ad illustrandam profectionem istam, siquidem te regie sumus excepturi pro more nostro. Sed vide ut dies aliquis dominicus contingat, vel ubi veneris, vel priusquam solvas, ut non tantum nos, verum etiam et plebs consolationem excipiat de tuo adventu, sicut vellem quoque de omnibus qui tecum venient. Vide ne nostram fallas spem, omnes ne prives exspectata aedificatione, quantum nos amas, imo Christum in nobis.

Bernates valde pie se gesserunt pro vinctis Vesuntione.[1]) Frater ille qui istic egit conterraneus *Iacobi*, quum literas ex me accepisset ad *Tossanum*, in Sancto Hippolyto, sic vocant locum, non procul Monbelgardo captus fuit cum commilitone, nostraeque literae Vesuntionem missae; quumque tribus verbis vinctorum meminissem, sanguinarii illi, per quos pius ille *Lambelinus*[2]) Dei amans et reipublicae commodis studens, adeo ut a ducentis annis Vesuntione non fuerit fidus magis illi urbi, neque de ea tam bene meritus, ut ipsi hostes etiam norunt, traductus fuit apud plebem perduellionis, quo possent odium pietatis morte pii viri exsaturare, acceptis Bernatium literis et ea quae in meis putant se divinare, quum (ut ex exemplari quod inde exceperunt apparet) non possent assequi meas literas, vinctos proditionis accusant, quod urbem velint Bernatibus tradere, meque sollicitarint et Bernates magis, quum ego nihil prius sciverim, neque qui essent, neque quot, tantum audieram vinctos esse propter evangelium. Sic terram coelo miscent scelerati pietatis hostes, quumque proditores ipsi sint, si vera narrant qui dicunt iam subesse urbem Dolano senatui per astum illorum qui timebant verbi adventum, omnes pios insimulant proditionis. Nam hic passim dicitur, tam per rasos quam per eos qui eorum factioni favent, factum ut urbs illa, hactenus libera et non postrema inter imperiales, iam Dolanos exceperit iudices, praecipue in iniquissima morte *Lambelini*, quem immerentissimum virum tam scelesto iudicio damnarunt. Rependat Deus, iudex iustus, perditissimis hostibus et suis etiam posteris, qui sanctos ac volentes tam bonum virum hunc sustulerunt, quod digne meriti sunt. Cupio te ac pios omnes vinctorum causam apud Dominum agere et apud omnes qui sunt Christi. Quid praetexent scelesti, qui neque sua tueri audent, neque ferunt audire causam piorum: quumque toties petitum sit ut conveniebat, idque saepius promissum, sed non praestitum, interea pios sacriloge trucident. Dominus prospiciat et omnium tangat corda ut tot succurratur malis.

Lutetiae detinetur pessimus Anabaptista quem vocant *Du Val*, appositissimus ad imposturas, scortator turpissimus: audio nebulonem perditissimum damnare matrimonium et abvocare quas potest puellas, suadere coniugibus seiunctionem vel ad tempus, ut mariti vices suppleat, quemadmodum ille ad S. Albanum faciebat. Quam contemptim loquantur omnes paene de sacramentis, quos flagitiosus nebulo afflavit suo veneno, horrendum est. Tuum erit, ac *Claudii*, scribere fusius ad fratres in Normania et alios, ut rectius sentiant ac meliora sectentur vitentque tales pestes. Fertur nebulo ille reservari colloquio *Regis*, qui audire hominem vult. Vides iudicia Dei.

Hic commendatus a *Vireto*, quum hic haesisset ac optimam spem fecisset de se, memor *Claudium* poscere aliquem appositum famulum, visusque dignus qui mitteretur. Si bene coniecerimus laetabimur: si minus, fraudi non sit *Claudio*. Alia essent scribenda, sed *Viretus* id praestabit, cuius ad te literas mitto priusquam responderim ad omnia. Si potes remittere, vel tu referre, facito. Vas [*Wende*]*lini*,[3]) de quo alias scripseras, advectum huc tandem fuit, nec decreveram illud aperire nisi postquam cum *Corderio* contuli. [*Qui?*] sensit aperiendum, quod bibliopola Lausanensis aliquot vellet habere, quos suasu *Corderii* tradidimus. Is tantum [*num*]eravit decem capitatos, reliquum persoluturus ubi requiretur. *Michaelis* literas ad te mitto. Inventus est librorum [*num*]erus, praeter duas Institutiones: nam tantum

236. 1) *Mense Iulio turbae Vesuntione religionis causa excitatae et plures ex primoribus urbis in vincula dati sunt, in quorum gratiam Senatus Bernensis ad Vesuntinum scripsit d.* 10. *Augusti. (Welsch Missivb.* 193, *Ruchat, V.* 145.*)*

2) *N.* 128, *not.* 5.

3) *Margine abscissa nonnulla perierunt hic et in sequentibus. Wendelini Rihelii bibliopolae nomen h. l. supplendum putamus. Cf. N.* 227, *not.* 5. *Vide etiam Postscriptum.*

67 sunt inventae et 23 *Capitonis* in Hexaemeron. Quod superest nescio qua ratione istuc mittam, neque navigio, neque curru, quum omnes in vindemiis occupentur. Qui advexit huc vas, petit libras quinque: sunt capitati quinque Sabaudici. Nondum persolvi.

Quaeso te ac *Claudium*, diligenter omnes admoneatis ne perditissimis nebulonibus fidem habeant, siquidem, ut hodie intellexi, quam plurimi se venditant passim quod hinc per nos ad Gallos sint missi, diuque nobiscum egerint, nosque idem sentire audent affirmare: quibus obviandum est, nam plurimos perdunt. *Tossanus* queritur de ministris quod pauci sint et nulli mittantur. Receperas te missurum pium fratrem. Mirum quod non feceris. Cura, quaeso, diligenter ut habeat istum, si plures iam non possit. Scribit et fratres valde periclitari qui capti fuere. Nescio an praeter alias causas senatus iste posset intercedere[4]) detentioni ipsorum, quod istic dederint operam literis, praecipue is qui egit cum *Iacobo*. Vide, quaeso, qua via succurri possit, et omnia tentato. Heri *Michaelem* invisi. Valet iam melius, sed non potest adhuc suo fungi munere. Tamen cogitur supra vires in vindemiis his oeconomum agere. Is te salutat, salutant et omnes fratres, ac tecum salvos cupimus omnes, *Capitonem*, *Bucerum*, *Bedrotum*, *Claudium*. Nolo praeterire coniugem tuam insalutatam, cum fratre ac *Philippo*. Nefas putarem non salutasse domicellam *Catharinam* et filium istius. Vale bene. Neocomi 6. Septembris 1540.

Farellus tuus totus.

Mutilata fuit epistola ad nescio quid obsignandum, ut temere fit, quumque non vacaret iterum scribere, sic fuit missa. Malo chartam quam cor non integrum.

237.

LIBERTETUS FARELLO.

Nunciat Genevenses iam serio de revocando Calvino deliberasse, et exponit rationem quam sequuti tam Bernensium quam Argentoratensium consensum obtinere sperant.

(Ex autographo Bibl. Genevensis. Cod. 111a, fol. 213.)

4) *Sic restituimus quod praebet autographon:* interdecere.

Suo Guillelmo Farello. [1])

Neocomi.

S. Duos totos dies in peragendo suscepto negotio insumpsi, atque feliciter successerunt omnia. Si *Thomas* Cortalliensis proxima hebdomade Thononium, ut pollicitus est, traiecerit, ego omnia illi aperiam ex ordine quae nunc non expedit scribere. Unum est ferme expeditum ac conclusum de accersendo *Calvino* generalis, ut vocant, consilii nomine, [2]) quo ministerii honor restituatur ac personae, tantumque tollatur offendiculum, quod eius consilii nomine seu potius umbra subreperat. [3]) Modus hic est: Legatus Dominos Bernenses primum conveniet, et quam gravissime profligationem piorum ministrorum ab illis donatorum hactenus tulerint exponet, cui ruinae prius mederi non valuerunt, quum nec eorum quidem sollicitationibus audiri potuerint. Nunc vero privatos esse duobus *Mor.* [4]) et *Antonio*, qui sua sponte, ipsis quidem insalutatis, eodem vale abiverunt, atque ideo populum palam *Calvinum* desiderare et expetere. Quamobrem rogabit legatus ut se iuvent literis ad senatum Argentinensem, quem posthaec adibit ac suam implere perget legationem, quam polliciti sumus literis ad *Calvinum* totis viribus iuvare, idque vobis indicandi provinciam suscepimus, ut et Basileae quoque aliquid auxilii a vobis transeundo inveniat apud *Grynaeum* aut alios. Da igitur operam, tu et quotquot fratres in hoc negotio aliquid potestis, ut mature scribatis. Volebant *Calvini* animum certo rescire priusquam negotium senatui proponerent. Ego vero asserui bonam spem esse, si hac via id tentaverint; nec *Calvinum* tantam occasionem illustrandi ministerii, restaurandi tanti aedificii ita ferme collapsi, reiecturum putamus: maxime a fratribus adiuratus et rogatus in nomine Domini, ne huius ecclesiae, quam penitissime gestat in pectore, desolationem patiatur, cui adesse ipse possit per Dominum. Plura scribere non valeo. Salutant vos omnes. Mitto tibi quod *Francisca* [5]) expetit, lavatorium manuum, quod hic emi duobus capitatis nummis. Poma granata illi per *Thomam* ferenda curabo, si reperientur. Saluta *Thomam*, *Fatonem*, *Capunculum*, et omnes. Genevae, dum me itineri accingerem, 25. Sept. 1540.

Tuus Christophorus.

237. 1) *Farellus adscripsit:* Thomae legenda et omnia pervidenda ac reddenda.

2) *Hic paulo ultra metam transsilit. Die 21. Sept. Senatus consultum factum est, Am. Perrino negotiationem de Calvino revocando committendam esse. Res nondum ad plebem delata.*

3) *sic!*

4) *Morando et Marcurtio, cf. N.* 232. *Roget, p.* 273.

5) *Videtur fuisse Farelli* οἰκονόμος *mulier, s. domus administra.*

Farelli manu haec addita leguntur: [6]) Quod iniungit frater piorum nomine, quam diligentissime nobis est peragendum ut perficiatur. Quam vellem *Thomam* rediisse. Dispicies apud te quid facto sit opus. Videbis meas ad fratres literas et obsignabis, si prius addideris quae videntur vel de modo citius mittendo vel differendo, donec veniet *Thomas* cui dent. Nam omnino est animus pro Christo in hac causa me totum impendere. Vale.

238.

CALVINUS FARELLO.

Gravi morbo initio mensis Septembris correptus est a quo nondum plane revaluit. Etiam uxor in simili discrimine posita. De itinere suscipiendo cogitari nequit. Conventum Wormaciensem appropinquare videt satis anxie, propter dolosas adversariorum machinationes.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 45. Apographa recentiora exstant ibid. Cod. 111, fol. 38. Archiv. Bern. Epp. T. VII. p. 383, unde descripsit Simlerus Vol. 48. In exemplari authentico inscriptio nulla adest. Cod. 111 exhibet titulum: C. Farello. De quo quidem quasi de tertio aliquo epistola loqui videtur, sed cave specie fallaris. Quod de itinere suscepto vel potius promisso dicit, apprime conveniunt cum iis quae nuper Farellus N. 236, quanquam ibi de Bucero nihil.)

Serius tibi respondeo quia et quum allatae primum sunt tuae literae vix prae imbecillitate corporis tollere digitum poteram, et ex eo tempore, quum ad hunc usque diem semper animi fuerim dubius, nihil certo scribere tibi potui. Siquidem, ne coniugium nimis laetum esset, Dominus antevertit gaudium nostrum temperando, ne modum excederet. Die tertia Septembris tenuit me capitis gravedo, malum adeo mihi familiare ut non magnopere commoverer. Die dominico qui proximus erat, [1]) quum in concione pomeridiana aliquantum incaluissem, sensi liquefieri humores illos qui caput occupaverant. Antequam illinc discederem, catarrhus me corripuit, qui continuo fluxu usque ad diem Martis admodum me vexavit. Eo die quum de more haberem concionem et magna in loquendo difficultate laborarem, quod et nares fluxione erant impeditae et fauces raucedine quasi praefocatae, sensi subitam commotionem fieri. Stitit enim catarrhus, sed intempestive, quum adhuc caput esset malis humoribus refertum. Acciderat autem die Lunae quod mihi bilem provocaret. Nam quum domicella, [2]) ut saepe liberius aequo loquitur, contumeliosum verbum fratri meo dixisset, ipse ferre non potuit. Neque tamen tumultuatus est, sed silenter domo excessit, iuravitque se non rediturum, donec illa mecum maneret. Ipsa quoque, quum videret me fratris discessu adeo moestum, alio se contulit. Filius interim apud me habitavit. Soleo autem, ubi vel bile vel aliqua maiori anxietate aestuo, inter edendum mihi excidere, et avidius quam par sit vorare. Quod mihi tunc contigit. Quum enim ventriculum in coena oppressissem, et immodico et parum apposito cibo, mane postridie excruciatus sum ingenti cruditate. Eam corrigere inedia promptum erat, et id solitus eram facere. Sed ne filius domicellae interpretaretur hanc esse obliquam artem qua eum ablegare vellem, malui cum valetudinis dispendio offensionem illam vitare. Martis ergo, quum catarrhus ut iam dixi desiisset, sub horam nonam a coena correptus sum animi deliquio. Concessi ad lectum. Sequutus enim gravis paroxysmus. Magnus ardor, mira capitis vertigo. Mercurii, quum surrexi, ita debilitatus eram omnibus membris, ut cogerer fateri me aegrotum esse. Pransus sum frugaliter: a prandio duas syncopas sum passus. Frequentes deinde paroxysmi, sed incertis horis, ita ut certam formam febris animadvertere non posses. Tantum sudoris ut culcitram fere totam madefaceret. Quum hunc in modum tractarer, venerunt tuae literae. Tantum aberat quin possem exsequi quod mandabas, ut tres passus aegerrime conficerem. Tandem, qualecunque illud genus morbi fuerit, conversum est in febrim tertianam, quae primum acres habuit impetus, sed tertio paroxysmo remisit. Habuit quidem postea unam vel alteram accessionem, sed quae non inclementer me vexaret. Quum revalescere inciperem, iam tempus praeterierat. Necdum tamen vires recollegeram quae itineri sufficerent. Quanquam hoc minime impedivit quominus velut integer et adhuc opportuno tempore cum *Capitone* et *Bucero* deliberarem, quid factu opus esset. Et in medio morbo non desieram *Bucerum* obtestari, ut vel solus potius proficisceretur, ne spem tibi datam falleremus. Ipse, tametsi propensissimus erat ad exsequendum quod receperat, malebat tamen me sibi comitem adiunctum esse. Neque ipsum permoverant *Grynaei* literae, quibus ipsum dehortabatur, utcunque venturum se nobiscum assereret, si pergeremus in diverso consilio. Quum adhuc ea, quam dixi, debilitate confectus essem, uxor mea in febrem incidit, a qua nunc demum incipit sanari, idque altero malo. Iam enim octo dies ita crebis vomitionibus et alvi profluvio exhausta est, ut difficulter corpus e lecto attollat.

6) *Fortasse ad Viretum scripta.*

238. 1) 5. *Sept.*

2) *Hanc et filium eius habuisti supra N. 236 in fine.*

Quanquam, ut verum fatear, nihil istorum obstitisset, nisi accessisset maius impedimentum. Sparsus enim rumor fuit ante dies quindecim, qui etiamnum constanter durat, *Caesarem* Wormaciam adventare ad habendum imperii conventum, quem Haganoae habendum esse decreverunt. Nullum quidem adhuc edictum emersit [3]) quo dies constituatur, sed verentur nostri ne eas artes sequi velit quibus usus est in concilio Haganoae edicendo. Ad eas enim angustias eos redegit, ut convenire inter se ad privatam consultationem antea non possent. Sic igitur hodie timent, ne velit deprehendere imparatos. Haec necessitas *Bucerum* hic tenet, nec patitur pedem movere. Rogat igitur te summopere, quando vides nulla sua culpa id fieri ut datam fidem non praestet, ut se excusatum habeas. Ego sane hoc tibi pro ipso polliceor, nunquam me hominem vidisse ad aliquid agendum paratiorem, quam erat ad hoc iter conficiendum, nisi hoc vinculo constringeretur. Constabit forte brevi, supervacuam fuisse hanc curam. Sed quid facerent nostri ubi audiunt iam hospitia designari Wormaciae, iam *Caesarem* appropinquare, nisi ut intenti essent? Interim, ut hoc quoque scias, *Caesar* ipse Flandriam, Holandiam, Brabantiam, Luxemburgum, inaudita rapacitate expilat, vel potius deglubit. Quod si nihil fiet, voca nos ubi visum fuerit: *Bucerus* sancte promittit nulla detrectatione statim se venturum. Iam in me excusando non est quod vehementer laborem. Neque enim potui cum Deo pugnare, qui me lecto affixerat quo tempore iter corripiendum fuit. De voluntate nihil te dubitare suspicor. Certe qui adfuerunt sciunt hanc querimoniam subinde mihi in ore fuisse: Ergo *Farellus* spe sua frustrabitur. Verum et te et me patienter ferre oportet, quod ita utriusque et spem et desiderium Dominus vel sustulit vel certe distulit. Credamus ipsum melius providisse quid optimum esset, quam nos consultando et ratiocinando divinare potuerimus. Novi hic nihil audimus, nisi quod *Rex* et *Caesar* certatim in pios saeviendo [4]) idolum illud Romanum sibi demereri student. Nuper hic fuit Vasco quidam, magnus vir ut apparebat (quinque enim equos ducebat), per quem *Reginae* scripsi vehementerque obtestatus sum ne in tanta afflictione cessaret. Publice nihil possumus rebus adeo dubiis. *Caesar*, ut audisti, Wormaciam iter intendit, sed non magna festinatione. [5]) Conventum tamen principum se velle habere ostendit, deinde totius imperii comitia Ratisponae, ubi et de religione, quod agitatum fuerit in priori conventu, definiatur et de statu imperii deliberetur. Est autem urbs illa pessimo loco sita, quod principes omnes qui pacis sunt amantiores propter itineris longitudinem ac difficultatem eo non accedent, et nostri minus tutum sibi accessum credent, quod est in medio Bavariae umbilico, cuius regionis principes infensos habent, et *Caesari* in foedere illo nefario coniunctos. Tubingae exustae sunt sexaginta septem domus. Ignem ab incendiariis subiectum dicunt, sed nescitur qui sunt illi, aut a quo subornati. [6])

3) *Imo iam Hagenoae d. 28. Oct. indictus et a Caesare Idibus Aug. approbatus est. Sleidan. II.* 196.

4) *Hic d. 20. Sept. Bruxellis edictum promulgavit contra fanaticos, sectarios et haereticos.* (*Spalatini Annales ed. Cyprian.* 494 *seqq.*)

5) *Imo Idibus Octobr. Bruxellas nondum reliquerat, et Granvellam sibi legatum instituit Wormaciae acturum.* (*Sleid.* 196.)

239.

MARCURTIUS CALVINO.

Farello se iungit enixe rogans ut Calvinus Genevensium ardenti desiderio motus novam vocationem eamque vere divinam non respuat.

(Ex autographo Bibl. Gothanae. Cod. 405, fol. 113.)

Et pietate et eruditione ornatissimo viro D. Ioanni Calvino fratri suo in Christo carissimo.

Argentorati.

S. Consideres oro, Domine mi *Calvine*, consideres, inquam, et summa diligentia animadvertas divinam illam providentiam qua coelestis pater miris modis suos agit: et ne latius vagari incipiam, recordare, obsecro, quanta ferocitate aut, si mavis, improbitate cives Genevenses e finibus suis te et reliquos pios et doctos fratres aliquando eiecerint, nunc autem ardenti desiderio te ipsum optant et maximis votis requirunt. Mira certe rerum vicissitudo, quam non humanam, sed prorsus coelestem et divinam censeo. Proinde frater noster *Guilielmus* nullis parcens laboribus ad te se recipit ut ex eo plene intelligas rem ut est. Ipsum igitur audias necesse est, assensum praebendo suis sanctis monitis et consiliis. Divina nempe est haec vocatio. Cave igitur ne detrectes: alioqui scito, te non hominibus sed spiritui sancto reluctatum fuisse. Videas, obtestor, et animo sereno revolvas, quantum fructus, quantum aedificationis per omnes Gallias inde orietur. Ecclesia, ut scis, Genevensis magni momenti est, quam si contingeret ob tuum dissensum

6) *Scripta est non mense Octobre, ut volunt Turretinus et Simlerus, sed vergente Septembre, quod facile efficies ex computatione dierum in ipso textu satis accurate indicatorum.*

labi, durissimum coram Deo subires iudicium. Ergo, mi *Calvine*, nedum celeriter venias, sed advoles citissime, non spreta tam insperata occasione. Labores, fateor, sustinebis et sudores, verum non frustra. Videbis enim fructum hinc promanare uberrimum: quandoquidem omnes, quotquot sunt, te velint et desiderent. Nec immerito. Nullus enim mortalium tam potenter, tam prudenter et apte posset huic ecclesiae consulere atque tu. Sic te Deus suis ditavit et ornavit donis et gratiis. Appono idcirco manum huic operi, nacta [1]) tam desiderata et utili occasione, et Dominus Iesus, cui vivis et militas, tibi aderit et tuis sanctis conatibus, felicem successum praebiturus. In quo bene vale. Neocomi kalendis Octobris 1540.

Tuus dum vivet, idque ex animo
Anthonius Marcurtius.

239. 1) *sic!*

240.

ZEBEDAEUS CALVINO.

Eiusdem argumenti sed acrius urgentis eloquii.

(Ex autographo bibl. Genevensis Cod. 109, fol. 204.)

Ioanni Calvino ecclesiae gallicanae quae est Argentorati pastori vigilantissimo et sacrarum literarum professori.

Argentinae.

In tanta tua erga Christi ecclesiam voluntate, summaque Genevensium tuorum miseria, et *Farelli* communis tecum eius ecclesiae pastoris tali apud te gratia et autoritate, fratrum denique omnium, quotquot hic ulla pietatis christianae et timoris divini habemus semina, incredibili de tuo adventu exspectatione, ut multis hic utamur argumentis, quibus quod tantopere necessarium est ut abs [*te*] impetretur tibi persuadeamus, nihil necessarium esse sumus arbitrati, praesertim quum ex *Farelli* praesentia et per te certissime ipse coniicies, et ipsius sermone plenissime et penitissime perspicies, quum quae quantaque de te speremus, tum vero quid tibi in ista miserabili populi iam serio tandem resipiscentiae angustia sit faciendum. Video quidem istic propter certas et graves causas quum multas tum magnas difficultates quibus ita distineare ut nulla ad nos veniendi facultas posse fieri videatur. Sed tamen nullae causae neque possunt neque debent esse tantae, quin perspecto Genevensis ecclesiae tam perturbato statu sola necessitatis consideratione quidquid erit difficultatis debeas et possis superare, idque hoc magis quod nondum omnia sint ita deplorata, quin per tuum ministerium multa, imo vero omnia, illic restitui posse sit nobis exploratissimum. Tam enim fuimus, propitio Christo, hac in re exploratores diligentes, ut nihil, quod ad eius rei fidem et tibi et nobis faciendam pertineret, possit quis a nobis quidquam desiderare. Cuius quidem explorationis omnem modum et rationem *Farel* ipse exponet tibi accurate. Quem dum cupidissime audies fidelissime omnia recensentem, nihil dubito quin ad tantam summi numinis benignitatem et clementiam, in tanta populi, ut hactenus fuit, ingratitudine et iniquitate prorsus obstupescas, ita tamen ut intelligas, his tantis initiis te ad suum tuumque populum velut signis elatis revocari, quo quod a te et *Farel* iactum erat magna felicitate felicique per initia successu fundamentum, et post astu Satanae per certa hominum monstra misere divulsum et paene subversum, ad suam integritatem et aequabilitatem per vos componatur et restituatur. Haec, o *Calvine*, tot tantisque signis Domini voluntas esse comprobatur. Neque enim temere fieri putandum, quod qui vestrae proscriptionis autores fuerunt ipsi aut hanc vitam cum tanta talis mortis infamia commutarunt, aut solum exsilii causa verterunt. In tanta sane iudiciorum Domini luce aliquid videt et multa sentit miserabilis populus. Palam idem et aperte sentit, quibus artibus ingressi sunt qui tam turpiter exierunt. Nam verbis paene sunt iam publice fassi, quod olim post vestrum discessum suo qualicunque ingressu re ipsa satis testabantur, se non tam pastores quam vicarios fuisse. Quod ipsum *Mω.* [1]) ad Genevensem S. P. Q. scribere nihil dubitavit. Merito itaque populus vos agnoscit, vos requirit pastores: fatetur culpam, sentit errorem, cupit a vobis per Christum agnosci, ignosci et reduci. Agnoscite, ignoscite, reditu vestro, conspectu vestro: reducite ministerio vestro. Relinque istic nonaginta novem ecclesias. Video enim quibus exaggerationibus utentur qui te velint retinere. Satis habent aliorum et bonorum pastorum. Offer te huic erranti oviculae, quae dum in erroris sui tam periculosi tanto sensu talique cognitione tam diligenter te quaerit, tam anxie te expetit, minus erit laboris, nihil molestiae, in ipsa ad caulam dominicam reducenda. Sed nae ego vanus qui te, iam huc tua sponte summaque celeritate accurrentem, his calcaribus velim vehementius urgere. Dominus te quo coepit spiritu ad honestissima quaeque, quaeque maxime ad suam gloriam suaeque ecclesiae pro-

240. 1) *Morandus?* (N. 232.) *Caeterum non hic solus sed et Marcurtius m. Augusto senatui se diutius manere non posse declaravit et Septembre abierat. Roget, I. p.* 271 *sqq.*

gressum erunt necessaria, pergat illustrare et incitare. *Capitonem, Bucerum, Sturmium* suae ecclesiae Dn. velet esse incolumes,[2]) meoque nomine salutabis diligenter. Neocomi Cal. Octobr.[3])

Zebedaeus tuus et omnium qui istic sunt fratres.[4])

241.

DU TAILLIS A FAREL.

Il a écrit à Calvin pour le presser de revenir à Genève, et prie Farel d'y insister de son côté.

(Autographe de la bibliothèque de la Compagnie des pasteurs de Neuchatel. Imprimé chez Bonnet Tom. I. page 24 avec changement de l'orthographe.)

Maistre Guillaume Farel ministre de la parolle.
Au noufchastel.

Grace et paix de par Dieu et nostre Seigneur Iesus Christ. Trescher frere. A la suasion des principaulx bons freres de par deça i'ay rescrit a nostre bon frere *Calvin* qu'il eust au besoin à subvenir a ses freres de Geneve sans avoir esgard à l'iniure qui avoit este faicte a Iesus Christ en le dechassant mais qu'il aye a considerer la desolation en quoy ilz sont et le debvoir a quoy il est tenu, parquoy luy ay rescrit qu'il m'en mandast son advis avan que on envoyast embasade par devers luy. Pourtant vous supliray que de vostre part ayes a luy mander et persuader se qu'il a afaire: ie ne vous en dy plus. Vostre lettre a este fort bien prinse de ceux de par deça et croy qu'elle leur proffitera grandement et se tiennent grandement tenus a vous qu'avez souvenance d'eux en leur necessité et a cela congnoissent qu'estes le vray pasteur, nompas ceux qui les laisent en danger. Au reste le Seigneur a faict son plaisir du S^r. Michel *Baltazar:* c'est un grant doumage pour la ville a ce que peut considerer l'homme: toutesfois sa volunté soit faicte et non autre. Que Dieu vous doint persister comme avez commence. De Geneve le 3e de Octobre 1540.

Le tout vostre frere et amy
Du Taillis.

2) *hoc comma dubiae lectionis.*
3) *De anno non est quod dicamus post praecedentem.*
4) *sic! lege*: fratrum.

242.

BEDROTUS MYCONIO.

Nomina colloquutorum qui propediem Wormaciae convenient significat.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VIII. vol. 40 (olim C. 22), fol. 367. Initium tantum describimus, omissis quae ad nostra non pertinent.)

S. Tuis inclusas obsecro Bernam quam primum poteris commode mitti cures. Ad 28. Octobris, ut nosti, Wormaciae convenient utriusque partis colloquutores. Nostri mittent *Capitonem, Bucerum, Calvinum* et *Sturmium*, cum legatis senatoribus Iacobo *Sturm* et Matthaeo[1]) *Pfarrer* consule. Mittent et alii confoederati suos doctos. A Bavaris venient doctores quatuor sophistici, *Eccius*, *Marstallerus*, *Kratzius* et *Apelles*. Caeterorum nomina ignoro.[2]) — — — — — —.

16. Octobr. Tuus Bedrotus.

243.

CALVINUS FARELLO.

Exponit causas quibus motus a se ut Genevam redeat impetrare non potest. Attamen et aliorum consilio aures non obturabit. Ante Wormaciense colloquium absolutum nihil de ea re decerni poterit.

(Ex Autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 48. — Edidit Beza Ed. Genev. p. 24, Laus. p. 50, Hanov. p. 55, Chouet p. 28, Amst. p. 13. — Gallice exstat ed. Col. p. 16. Anglice in edit. Edinb. I. p. 186. In editis plura occurrunt vitia.)

Non dubito quin fratribus, quicunque me ad reditum per literas hortati sunt,[1]) diligenter excusaris, quod nihil eis responderim. Nosti enim eo biduo tanta animi perplexitate me aestuasse, ut vix dimidia ex parte apud me essem. Postea tamen ut tibi morem gererem, aliquid ad eos in commune scribere conatus sum: sed postea quum cogitarem

242. 1) *sic, pro Matthia.*
2) *Dabunt Spalatini Annales p.* 441. — *Pfarrerus vir praestantissimus, septies Consul, saepissime legatus in comitiis Imperii, reformationis in urbe patria meritissimus promotor. Cuius nomen misere depravatum* (Pfafferinus) *legitur in Corp. Ref. III.* 1142; *ibidem vero p.* 1219, *sic scriptum ut ministrum verbi designare credideris:* Matthias, Pfarrherr. *Quod ad pontificios attinet, Eccium miserat dux Bavariae Guilelmus, Matthiam Kretzium* (sic) *dux Ludovicus, Archiepiscopus Iuvaviae vero Leonh. Marstallerum Ingolstadiensem, Nic. Appel, Mospurgensem et Io. Wenzlerum, provincialem Minorum.*
243. 1) *Plures scripsisse videntur quam quos modo legisti.*

quid evenire soleat communibus istis literis, mutavi consilium. Nam quod ad paucos missum est, volitat statim per multorum manus, donec passim fuerit evulgatum. Haec igitur mihi ratio fuit, ut tibi uni scriberem: ne alios adhibeas lectores quam a quibus videbis nihil esse periculi. Cur autem nolim latius dissipari quod in sinum tuum depono, intelliges ubi ad finem perveneris. Tametsi animi mei sensum penitus tenere te confido, et aliis etiam bona fide exposuisse, breviter tamen hic repetam qualiter hodieque sim affectus. Quoties memoria repeto, quam misere illic habuerim, fieri non potest quin toto pectore exhorrescam, ubi agitur de me revocando. Illam inquietudinem omitto, qua sursum deorsum iactati perpetuo fuimus, ex quo tibi adiunctus sum collega: scio enim, quocunque concedam, mihi infinitas molestias esse propositas: si velim Christo vivere, hunc mundum fore mihi semper turbulentum: vitam praesentem certamini esse destinatam. Sed dum cogito quibus tormentis excruciata tum fuerit conscientia mea, et quibus curis aestuarit, ignosce si locum illum velut mihi fatalem reformido. Tu ipse mihi una cum Deo optimus es testis, non alio vinculo me illic tamdiu retentum, nisi quod iugum vocationis, quod mihi a Domino impositum esse noveram, non audebam excutere. Quamdiu igitur sic eram alligatus, malui extrema quaevis perferre, quam in mentem recipere cogitationes mutandi loci, quae saepe alioqui mihi obrepebant. Iam vero ubi Dei beneficio semel sum liberatus, si in gurgitem quem mihi exitialem esse sum expertus, non libenter me immergo, quis non mihi veniam concedat? imo vero quotusquisque erit, qui non me arguat nimiae facilitatis, si sciens ac volens me praecipitem dedero? Quid autem quod etiamsi nullo meo periculo absterrear, ministerium tamen meum illis utile fore vix confido? Nam quo ingenio praediti sunt illic plerique, neque ipsi mihi tolerabiles erunt, nec ego ipsis. Est[2]) aliud quod me vehementer perturbat. Neque enim multum profecturus mihi videor nisi manum auxiliarem praebeant qui, quantum ad nocendum valeant, experimento didicimus. Atqui videmus quam procul absint ab omni studio consensionis, ne dicam opis ferendae, nisi mihi Dominus eos praeter hominum spem subito conciliaverit. Quid futurum putas, si ministros suos a communione mea arceant, quod olim fecerunt? Adde quod mihi maius ac difficilius certamen erit cum collegis[3]) quam cum extraneis. Quid unius hominis opera poterit, tot undique impedimentis fracta? atque ut verum fatear, etiamsi omnia valde expedita mihi forent, nescio qua tamen desuetudine oblitus sum artes regendae multitudinis.[4]) Mihi hic cum paucis negotium est, et quorum pars maior me non tantum ut pastorem audit, sed ut praeceptorem observat. Dices me nimis esse delicatum, qui his blanditiis delibutus nullam asperiorem vocem nunc audire sustineam. Falleris vero si haec putas; sed quum paucis atque his nonnihil obsequentibus bene praeesse mihi arduum sentiam, ad tantam multitudinem continendam qui sufficerem? Quo autem consilio me revocent, vix audeo apud me aestimare: nam si sincero animo ducuntur, cur me potius quam eum[5]) cuius ministerium non minus necessarium ad instaurandam ipsorum ecclesiam esset, quam principio ad eam fundandam fuit! Quid si me ideo vocant ut vicinis sint ludibrio, quod sint ab iis destituti, quorum subsidio freti nos ablegare ausi fuerant? Neque tamen ista omnia efficiunt, ne vocationi obtemperem. Nam quo magis ab illa provincia animus meus abhorret, eo magis mihi sum suspectus. Itaque nec mihi de ea re deliberare permitto, et a nostris peto ne me in consultationem adhibeant: ac quo liberius sinceriusque statuant, magna ex parte istos cordis mei aestus dissimulo. Quid facerem? malo enim prorsus caecutire, ut me ab aliis regi patiar, quam lippitudini meae temere fidendo aberrare. Porro si te interrogem, quorum maxime arbitrio permittere me debeam: respondebis, nisi fallor, non alios esse ad consulendum mihi magis idoneos, quam *Capitonem* et *Bucerum*. Quid autem illi sentiant audisti ex ipsorum ore. Utinam diligenter fratribus exponas: ac illi nullo praeiudicio occupati, serio expendant. Summa haec sit. Nihil hic astute me agere coram Domino testor, nec rimas scrutari quibus effugiam. Siquidem ut Genevensi ecclesiae prospectum cupio, ita malim vitam centies exponere, quam eam deserendo prodere. Sed quoniam ad reditum animus non sponte inclinat, paratus sum eos sequi, quos mihi fidos ac tutos duces fore bona spes est. Caeterum non est quod ante finem conventus Wormatiensis laborent de me recipiendo: quando legatum nondum miserunt. Die Dominico habebitur hic publica supplicatio per omnia templa: Lunae solvemus.[6]) Vos etiam sanctis precibus nos ad certamen hoc sustinendum adiuvate. Quid moliantur adversarii nostri palam est. Nempe, ut omnes Imperii ordines in nostram perniciem arment. Quibus autem artibus nos adoriri instituerint, incertum est. Quidquid tamen habent calliditatis in hac postrema

2) Est aliud . . . . . . quod olim fecerunt? *om. edd. Etiam Bonnetus autographon non inspexit. Beza hunc locum expunxit quia evidenter Bernenses titillat.*
3) *Supererant H. De la Mare et Iac. Bernard.*

4) *Ex ungue leonem. Argentorati pastor erat parvi gregis peregrinorum. Genevam non rediturus erat nisi reformator reipublicae.*
5) *scil. ipsum Farellum.*
6) 25. *Octobr.*

actione explicabunt. Vale optime et integerrime frater. Saluta omnes amicissimo, *Corderium*, *Thomam*, *Fatonum*, *Clericum* et reliquos. Omnes nostri tibi et illis bene precantur. Argentor. 21. Octobr. 1540. [7])

Calvinus tuus.

7) *non* 27. *Oct. ut habet Bonnet.*

244.

VIRETUS CALVINO.

Etiam hic Calvino autor est ut redeat.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 111a, fol. 53. Apographa exstant ibid. Cod. 109, fol. 5, tum in Arch. Bernensibus Epp. T. VII. p. 394, et inde apud Simlerum Vol. 48.)

Doctissimo ac vere pio Io. Calvino fratri et amico singulari.

Argentinae.

S. Sic novi animum tuum ut non valde necesse esse putem meis te literis hortari ac impellere, id ut facias quod pii omnes non cupiunt solum sed votis ardentissimis efflagitant, tibi ut persuaderi sinas, si modo restitui optes pristino statui, et aliquando florentem ac incolumem videre miseram illam ecclesiam adeo collapsam, laceram et dissipatam, ut nemo sit bonus quem non angat incredibiliter, in luctu atque moerore detineat tanta calamitas. Adeo immutata urbis facies, ruina tam desperabilis, nisi tuos supposueris humeros. Nam nullum potuimus consilium remediumque praesentius excogitare, neque nobis via ulla alia patet commodior, et quae plus faciat spei viris probis, qui aliquo suo studio veteres ruinas conantur erigere et ecclesiis consulere. Sed quid mei oblitus instituti huc delapsus sum, id agens quod me principio facturum negaveram, quasi te, quem res tanta, tam lugubris et funesta, non permoveat, mea oratio accendat? quem non paternus trahat affectus, mea loquacitas impellat? Idcirco tecum verbosius agere non statui, aut de statu rerum nostrarum prolixiorem texere Iliada, nihil addubitans quin facile vim tuis facias affectibus, te vinci patiaris, obsequaris piis fratrum consiliis, ut tuos revisas filios quos Christo Domino genuisti fovistique, nihil moratus quorundam ingratitudinem, improbitatem barbariemque plus quam scythicam. Age igitur, carissime frater, da operam ut brevi meum expleas desiderium quo flagro tui videndi, et tuo adventu in squalore, luctu et moerore iacentem ecclesiam erigas, exhilares, recrees et reficias. Saluta, obsecro, fratres omnes, praecipue D. *Capitonem*, *Bucerum*, *Sturmium* et reliquos tuos symmystas et bonarum literarum professores. Salutant te nostri omnes quam officiosissime, qui pari mecum tenentur desiderio. Diaconus [1]) noster laborat ex morbo periculosissimo cuius gratia non parum sum anxius, metuens ne eum nobis Dominus auferat. *Hymbertus* [2]) quoque nonnihil afflictatur. Reliqui omnes recte valent. *Cunradus* [3]) graecus professor proficiscitur in Montempessulum, quo fit ut simus de alio substituendo [4]) solliciti. Tu si quid hac in re habes consilii et nos iuvare queas, negotium habeto commendatum. Vale. Lausannae 22. Octob. 1540.

Tuus ex asse P. Viretus.

245.

LE SÉNAT DE GENÈVE A CALVIN.

Vocation officielle.

(Nous avons pu collationner pour cette pièce l'original compris dans le Cod. 109 des MSS. de la bibl. de Genève fol. 4, qui porte encore le sceau de la République; une copie se trouve dans le même volume fol. 3; une autre aux Archives P. Hist. N. 1241, une aux Archives de Berne, Epp. VII. 392, enfin une chez Simler Vol. 48. Elle est imprimée dans Roget p. 292, dans Henry T. I. p. 77 des pièces, et dans une note des Lettres françaises de Bonnet I. 32. Nous rétablissons ici l'orthographe de l'original.)

Au Docteur Caulvin ministre Evvangelique nostre bon frere et singulier Amy.

Monsieur nostre bon frere et singulier amy tresaffectuosement a vous nous recommandons pource que sumes entierement informes que vostre desyr nest aultre synon a lacroyssement et avancement de la gloyre et honneur de Dieu et de sa saincte parolle, de la part de nostre petit grand et general conseyl (les queulx de cecy fere nous hont [1]) grandement admonestes) vous pryons tresaffectes [2]) vous volloyer transporter par devers nous et en vostre prestine plache et ministere retourner. Et esperons en layde de Dieu que ce seray ung grand bien et fruyct a laugmentation de la ste Evangile. Voyeant

244. 1) *Iac. Valier* (?)
2) *Prof. hebr. Lausannensis.*
3) *Celeberrimus Gesnerus qui deinceps se rerum naturalium studio maxime dicavit* (*Hanhart, Gesner p.* 72).
4) *Qui fuit Io. Ribittus, quem iam frequentissime obviam habebimus.*
245. 1) sont *H.* font *Bt.*
2) affectueusement *Bt.*

que nostre peuple grandement[3]) vous desire. Et ferons avecque vous de sorte que aures occasion vous contenter. Actum[4]) 22. Octobre 1540.

Vous bons amys
Les Sindicques et Conseil de Geneve.[5])

246.

CALVIN AU SÉNAT DE GENÈVE.

Réponse au sujet de la vocation qui lui est adressée. Son indécision. Le colloque de Worms l'engage en tout cas pour le moment. Il propose d'appeler en attendant Viret.

(Archives de Genève 1250. — Copies: Bibl. de Genève Cod. 111, f. 41. Arch. de Berne Epp. VI. p. 37. Bibl. de Zurich, Simler Vol. 48. — Editée par Bonnet Lettres fr. I. p. 29 et angl. I. p. 184. Comp. Ruchat, V. 515.)

A magnificques et honnorables Seigneurs Messieurs les Syndicques et Conseil de Geneve.

Magnificques, nobles et honnorables seigneurs. Combien que oultre les lettres qu'il vous a pleu de menvoyer, vous eussiez donne charge au porteur de me declairer plus amplement de bouche vostre bon voulloir, et qu'il ne me ait pas trouve au lieu ou il me pensoit trouver pour accomplir son messaige, toutesfois par icelles iay suffisammont entendu la somme de vostre intention. Pour responce, ie vous puis testifier devant Dieu que iay en telle recommendation vostre Egglise que ie ne vouldroys iamais defaillir a la necessite d'icelle, en tout ce que ie me pourroys employer. Or maintenant ie ne doubte pas quelle ne soit fort desolee, et en dangier destre encor dissipee dadvantaige, sinon quelle soit subvenue. Et a ceste causse ie suis en merveilleuse perplexite, desirant de satisfaire a vostre demande, et mefforcer de toute la grace que Dieu ma donne de la reduyre en meilleur estat: et daultre part ie ne puis pas legierement quicter la charge en laquelle le seigneur ma icy appelle, sans quil men delivre par bon et legitime moyen: car iay ainsin tousiours creu et enseigne, et ne me puis encores de present aultrement persuader, que quand nostre seigneur constitue ung homme pasteur en une eglise pour lenseigner en sa parolle, quil se doibt penser estre comme attache au gouvernement dicelle, pour ne sen point facilement retirer, sans avoir certitude en son coeur et tesmoignage devant les fideles, que le Seigneur len ha descharge. Oultreplus il a este ordonne par Messieurs du Conseil de ceste ville que iyrois avecques aulcuns de mes freres a lassemblee de Wourmes, non seulement pour servir a une Egglise, mais a toutes, au nombre desquelles la vostre est comprise. Ie ne mestime pas estre de tel scavoir ne prudence ne exercice que ie puisse estre la fort utile; mais puis quil est question dune affaire de si grande consequence, et quil a este ordonne non seulement par le Conseil de ceste ville, mais aussi par aultres que ie viengne la pour me presenter a tout ce ou il plairoit a Dieu de menployer, ie suis contrainct de suyvre, et ne puis, en saine conscience, negliger ceste vocation.

Me voyant doncques en tel trouble et incertitude, iay communicque voz lettres aux principaulx pasteurs de ceste Egglise, lesquelz ont tousiours ayme singulierement vostre bien et aedification, et desireroient de tout leur cueur de vous ayder selon leur pouvoir tant en cest endroict comme partout. Nous avons advise ensemble, que puisque il me fault faire ce voyage, sil vous plaisoit en attendant appeller nostre frere Maistre Pierre *Viret*, vostre Egglise ne seroit point destituee, car il ne seroit point nouveau entre vous, et auroit telle affection envers vostre Egglise comme celluy qui la aedifiee des le commencement: ce temps pendant nostre seigneur nous fera ouverture dune part et daultre, comme nous esperons, selon que vostre necessite requerra lors,[1]) et que vous congnoistres estre expedient. Ie vous promectz de ne rien reffuser de ce quil me sera licite, mais de memployer a vous faire service, tant quil me sera permys de Dieu et de ceulx lesquelz il me commande descouter.

A tant Magnificques, Nobles et honnorables seigneurs, apres mestre humblement recommande a voz bonnes graces, ie supplie le Seigneur Dieu de vous conserver tousiours en sa saincte protection, multipliant de iour en iour ses biens et dons en

---

3) *omis H.*
4) A Geneve *H.*
5) *Pour ce qui est des Arrêtés visés dans cette lettre, voici ce qu'en disent les Procès-verbaux du Conseil d'Etat. Vol.* 34 *fol.* 485 *suiv.*
Mardi 19. *Oct.* Conseil des Deux Cens. Resolu: Affin que lhonneur et la gloyre de Dieu soit avance a este resolu que lon cherche tous les moyens quil sera possible pour avoyr pour predicant M. Caulvin.
Mercredi 20. *Oct.* Conseil general. Pour laugmentation et lavancement de la parole de Dieu a este ordonne denvoyer querir a Estrasbourg M. Iehan Calvinus lequel est bien scavant pour estre nostre predicant evangelicque en ceste ville.
Jeudi 21. *Oct.* Il a este advise de envoier querre M. Caulvin pour estre predicant en ceste ville et a este depute pour y aller le Sr. Amy Perrin avecque un herauld, et que lon doyge escripre a Berne a Basle et Estrasbourg pour obtenir licence desdits Seigneurs dEstrasbourg davoir ledit predican.

246. 1) bon *Bt.*

vous, et faisant que servans a la gloire de son nom, vous puissiez tousiours prosperer. De Strasbourg, ce XXIII. dOctobre 1540.[2])

Vostre humble serviteur[3])

Iehan Calvin.

247.

MINISTRI ARGENTORATENSES SENATUI GENEVENSI.

Eiusdem plane ac praecedens argumenti, et quidem ad ipsum Senatum non vero ad ministros Genevenses scripta est.

(Buceri autogr. in Archiv. Thom. Epp. Buceri T. III. N. 167. Praeterea in Archiv. Genev. P. hist. N. 1240. — Apographa exstant in Bibl. Genev. Cod. 111, fol. 25. — Turici ap. Simler. Vol. 48. Bernae in Arch. Epp. VI. p. 47. — Edidit Beza Gen. p. 26, Laus. p. 55, Hanov. p. 62, Chouet p. 32, Amst. p. 15.)

Gratiam et pacem a Deo patre et Domino nostro Iesu Christo precamur vobis in dies magis confirmari et augeri, viri prudentissimi et cordatissimi, dominique observandi. Exhibuit nobis vestras ad se literas *Calvinus* symmysta et frater noster carissimus et colendus, quibus rogatis, ut ecclesiae vestrae desolatae consilium salutare adferat, quo rite et ex sententia Christi restitui et confirmari queat. Gratulamur hunc animum vobis, quod hunc vestrum olim fidum ministrum respicitis eiusque uti consilio statuistis. Vere enim Christus ipse contemnitur et iniuria afficitur ubi tales Christi ministri reiiciuntur et indigne tractantur. Bene itaque nunc habent res vestrae, dum Christum in hoc praeclaro eius organo rursus agnoscitis. In eo certe hic animus perpetuo illi perstitit, ut saluti vestrae consulere cuperet, etiamsi non labores modo maximi, sed etiam sanguis insumendus esset. Nunc autem quid faciat, non solum ille, sed nos quoque (quibus inconsultis, etiamsi id non oporteret, hactenus nihil magni fecit) non videmus. Cras aut post biduum abeundum ei nobiscum Wormatiam est ad colloquium de religione, quod *Imperator* et Rex *Ferdinandus* cum Principibus germanicis instituit ad quaerendam concordiae restituendae inter ecclesias viam et rationem. Sicque res comparatae sunt, ut nisi hoc colloquio via ista et ratio inventa fuerit, exspectanda sit nobis satis gravis rerum germanicarum perturbatio. At religione in Germania profligata,[1]) verendum ut et alibi affligatur. Non videtur igitur consultum, ut[2]) *Calvinus* rescindat vocationem Domini, qua ad hoc colloquium deputatus est. Id speramus vos ipsos quoque agnituros. Ne autem interim ecclesiae vestrae aliquid gravius accidat, visum est *Calvino* et nobis e re vestra fore si opera Farelli et aliorum impetretis a *Vireto* viro vere pio, prudente et cordato, ut Lausanensi ecclesia fideli alicui vicario interim commissa, apud vos ecclesiam Christi sustineret et instauraret, donec institutum illud Wormatiense colloquium finiretur. Tamen volente Domino, hoc est, si non obstet gravius et quod in aliud tempus reiici nequeat negotium ecclesiarum, aliqui ex nostris ad vos venire ipsi vellemus, et praesentes id consulere cum *Calvino*, et agere quod possemus cognoscere ecclesiae vestrae profuturum. Hoc est quod nunc dare vobis consilii, et operae quod offerre vobis in praesenti possumus. Id ut boni consulatis rogamus. Nam certe ecclesiam vestram maximi facimus: ut quae recte constituta lucem Christi in Italiam et Galliam inferre feliciter possit.

Id autem[3]) ut consequi liceat, hortamur vos in Domino, ut cum clarissimis Dominis Bernatibus et inter vos ipsos restituere et confirmare veram animorum consensionem studeatis. Utrinque enim Christum profitemini. At in hoc cognoscitur quod Christi discipuli sumus si diligamus nos invicem. Quid etiam Dominus per Bernates vobis et vestri occasione ipsis praestiterit, memores esse utrinque debetis, et sicut vos Dominus coniunxit, praestando utrisque per utrosque tam grande beneficium, ita studendum etiam utrisque est, ut se organa huius divinae beneficentiae mutua caritate Domino servent et istam beatam adeo coniunctionem toto pectore colant. Hoc studii si Dominus vobis dederit, multae non videbuntur iniuriae quae nunc habentur gravissimae. Tum nulla iniuria tam gravis erit, nedum videbitur, quam non libeat condonare, modo vera in Christo consensio retineatur. Haec det Dominus perpendere vobis, ut qui sic coniuncti divinitus estis, ut si vos mutuo ametis et iuvetis,[4]) utrinque florere et augeri modis omnibus possitis, distracti non perire non possitis. Concordiam vero, et inter vos ipsos et cum clarissimis Dominis Bernatibus, resti-

2) *Il se présente ici une grave difficulté. Comment Calvin peut il répondre à Strasbourg le 23, à une lettre écrite le 22 à Genève? Car ces deux dates sont positives. Pour l'une nous avons les Registres du Conseil, pour l'autre la perspective du voyage de Worms qui devait se faire le 25* (N. 243, 247.) *Calvin répondrait-il à quelque lettre antérieure, peut-être confidentielle? Comp. N.* 252 *not.* 1.

3) *Signature autographe.*

247. 1) *Sic. edd. Autographon distincte exhibet:* commota.

2) *Beza hic inseruit:* calumniis, *vel potius sic legit pro:* Calvinus, *hoc deinde nomen de suo addens. Laus. correxit.*

3) Id autem . . . . . adhibeantur. *Totam hanc partem epistolae Beza suppressit, scil. de Bernatibus potius silendum esse ratus quam quidvis praedicandum.*

4) *Apogr.* timeatis.

tuere et confirmare summo studio operam detis, lucrum putaturi quidquid, ut ista tam necessaria concordia vobis conservetur et perstet, dissimulandum, ferendum, concedendum sit, salvo tamen regno Christi: quanquam non dubitemus, facile obtineri posse, ut nihil imponatur iniquum aut noxium, modo animi non exacerbentur et vera remedia quaerantur atque adhibeantur. Bene valete in Christo, qui et ecclesiam et rempublicam vestram tranquillet et beatam reddat. Amen.[5])

Dominationum vestrarum in Domino addictissimi
Wolfgangus Capito. D.
Gaspar Hedio. D.
Martinus Bucerus.
Io. Sturmius.
Iac. Bedrotus
ac caeteri ministri ecclesiae Argentoratensis,
manu mea
M. Buceri subscripserunt.

248.

CALVINUS FARELLO.

Etiam huic de reditu scribit circa quem ambiguus usque haeret. Interea Wormaciam proficiscendum esse suaserunt collegae Argentoratenses, qui etiam Genevensibus autores sunt ut Viretum vocent.

(Epp. et Responsa ed. Genev. p. 32, Laus. p. 69, Hanov. p. 77, Chouet p. 40, Amst. p. 18. — Versio anglica ap. B.-C. Tom. I. p. 256.)

Quum mihi allatae sunt tuae literae, iam habebam meas ad te paratas: quae tametsi non omnino consentiunt cum tuis postulatis, mittendae tamen fuerunt, ut scias in quo affectu me deprehenderunt. Nunc postquam vidi te ulterius insistere, et illos etiam veteres nostros hospites palam se adiungere ad causam, adhibui de integro nostros.[1]) Lectis tuis et Genevatum literis, consului ecquidnam factum opus fore censerent. Responderunt minime esse disputandum, an omisso conventu[2]) deberem illuc extemplo concedere. Neque enim aut nunc esse integrum: aut oportuisse illud in dubium vocari, etiamsi nihildum esset decretum. Ergo ad iter nos accingimus: ut autem praesenti ecclesiae illius necessitati succurratur, quam nolumus esse desertam, censent modis omnibus eo accersendum *Viretum*, interim dum alia vocatione distrahor: ubi redierimus non recusant, quin illuc redeam. Quin etiam *Bucerus* se mecum venturum pollicetur. In eam sententiam visum est ipsis scribere, quo certior fides fieret: meis literis suas quoque *Bucerus* addidit. De meo animo sic accipe: mihi si detur optio, quidvis libentius sim facturus, quam ut tibi hic obtemperem: sed quoniam non esse mei iuris memini, cor meum velut mactatum Domino in sacrificium offero. Itaque non est quod suspiceris tibi verba dari; nostri nihil nisi ex animo promittunt. Et ego nihil aliud obtestor, quam ut nulla mei ratione habita dispiciant quid maxime sit ex Dei gloria et ecclesiae utilitate. Tametsi non sum valde ingeniosus, non tamen deficiunt me effugia, quibus ita clanculum elabar, ut facile apud homines excusem per me non stetisse. Verum scio mihi esse negotium cum Deo, qui huiusmodi astutias deprehendit. Ergo animum meum vinctum et constrictum subigo in obedientiam Dei: et quando proprio consilio destituor, me his regendum trado, per quos spero Dominum ipsum mihi loquuturum. Quum *Capito* scripsit, putavit, ut video, me prolixa epistola tibi expositurum totam deliberationis nostrae seriem, sed satis est quod summam habes. Quanquam eram id quoque facturus nisi tempus defuisset. Verum totus dies variis avocamentis mihi consumptus est. Nunc a coena longiori lucubratione valetudinem alioqui dubiam tentare nolui. Hic se ad natalem Domini rediturum promisit cum carruca, in qua poterit afferre *Vendelino* ex libris suis decem exemplaria Institutionis, sex commentarios in Ieremiam:[3]) ea dabis illi advehenda.[4])

249.

FARELLUS CALVINO.

Post priorem epistolam nobis deperditam iterum amicum adit ut Genevensium vocationi obtemperet.

5) *Diem non addiderunt sed idem omnino designandus est ac praecedenti, quum dicant Calvinum cras aut post biduum Wormaciam profecturum. Ergo stat quam supra adscripsimus observatio critica. Subscriptiones absunt ab exemplari Argentoratensi.*

248. 1) our magistracy.

2) *Wormaciensi scil. Anglus vero:* without calling any previous meeting.

3) *Oecolampadii.*

4) *Beza et Bonnet errant in natalibus epistolae definiendis, quam ad a. 1541 referunt, ille, ut videtur, de conventu Ratisbonensi cogitans, hic vero incaute mensem Augustum adscribens, quo Calvinum adhuc haesitasse perhibet an rediret. Talia confutationem non requirunt.*

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fascic. II. Nr. 5. Maior pars epistolae manu amanuensis scripta, finis Farelli.)

Quam optatissimo fratri Io. Calvino symmystae carissimo.

Vormaciae.

S. Potesne dubitare iam de tua revocatione, an [a] Deo sit? Putas aliam esse certiorem? Fassus est senatus et populus, se merito passum omnia maioraque debere ob profligatos pastores, tamque atrocem iniuriam in Deum et verbum suum, et hanc unam superesse viam ut verbum pure doceatur et excipiatur: quod ut fiat, te evocandum ac nihil non agendum ut venias. Idque cum lacrymis decretum, vel potius auditum et narratum: sed cum multa laetitia discessum. Habes igitur bonum senem, qui vel Lausannam usque alia causa noluit venire, causatus quaedam: sed ubi rogatus fuit pro tui revocatione, statim sese obtulit, ultro Bernam concessit, cum senatu egit, cui fuit quam gratissimum: idque responsi habuit, valde placere senatui affectum tam pium Genevatium in te, remque tam sanctam esse, imo quam sanctissimam, adeo ut non dubitent Argentoratenses ultro facturos. Ideo in re tam aperta scripto non esse opus. Illinc me invisit ac ut secum venirem rogavit, senatus literas mihi tradens, quibus iubeor omnia agere ut redeas. Ego, si sperarem te difficiliorem fore, certe iterum te adirem: sed puto te nolle divexari me magis, quum satis te invitet Christi causa. Vide igitur diligentissime cum fratribus de constituenda ecclesia, et ut non solum *Bucerus* tecum veniat, verum una aliquis pius senator, ut res sic componatur quo regnum Christi latius extendatur et altiores agat radices. Si comitia Vormaciensia te aliquamdiu remorantur (non enim deserendum est tantum opus), tamen cura ut te ipsum expedias, et ad tantum opus diligentissime adcurras, neque negligas ut suus Christo honor restituatur in te, ac quae sunt vicinae ecclesiae componantur. Si scires ut gestiant omnes pii te videre, ac quam ringantur lupi, dum audiunt de te verba fieri, totus extra te esses. Grande est opus Domini hoc in quo tibi gratulor, teque obtestor per Christum Iesum ut diligentissime exsequaris id ad quod te revocat Dominus. Nam sic te expulit ut potentius in populo Domini ac maiori autoritate tuum absolveres munus. Vale et veni, si Christum non prorsus aversaris vocantem. Saluta omnes in Domino. Christus omnibus adsit. Neocomi 31. Octobris 1540.

Gravissima [1]) persequutio intentata est Provincialibus, imo passim in Galliis: nec sunt expertes Pedemontani quos *Rex* dederat comiti *Gullielmo*. Si iuvari possunt, cura quaeso. De his tu et alii potestis intelligere.

Farellus tuus.

249. 1) *Sequentia Farellus manu propria. — De persequutione ipsa cf. Sleidan. II. 219.*

250.

DER RATH ZU STRASSBURG AN DEN ZU GENF.

Eine bestimmte Antwort auf das Genfer Begehren kann erst nach Calvins Rückkehr von Worms gegeben werden.

(Ex Archivis Thomanis Argent. Eiusdem schedae tergo alia manu versio latina inscripta est, quae etiam exstat in Arch. Genev. Reg. T. 34 p. 533.)

Antwort eines Ersamen Rats der Stat Straszburgk den geschickten vnd gsandten ainer Stat Jenff Iohannis Caluini halben gegeben.

Erstlich last ein ersamer Rath der Stat Straszburgk einem Erbarn Rath der Stat Jenff Irs freuntlichen dienst zu vnd anpieten gantz freuntlich danckhen vnd so ein Erbarer Rath der Stat Straszburgk Inen von Jenff hin wider dienen khinden das wollen sie mit gantz freuntlichem willen vnd gern thun.

Vnd so vill der gsandten von Jenff begeren Johannis *Caluini* halben belangen thut da sey derselbig herr Johannes *Caluinus* jetzo nit anheimsch sonder jn gemeiner Kirchen vnd ainer stat Straszburg gschefften jetzo vff dem gesprechtag zu Wormbs. Derhalben man Inen jetzo mit antwort nit begegnen khind: so aber herr Johannes *Caluinus* von dannen von Wormbs wider alher vnd anhaimsch khomen werd wolle ein Ersamer Rath deren von Jenff vnd Ir der gsandten beger Im furhalten lassen, desselben gemuts vnd willen darüber horen vnd vernemen vnd Inen von Jenff demnach mit gepuerender antwort nach gstalt der sachen begegnen. Actum Sambstag den sechszden Nouembris Ao. etc. 40.

251.

BUCERUS BLAURERO.

In colloquio Wormaciensi parturiunt montes, et omnia sic disposita sunt ut nascatur ridiculus mus.

(Argent. Archiv. S. Thomae. Epp. Buceri T. II. N. 136 autogr.)

Fido et satagenti Christi servo M. Ambrosio Blaurero pastori ecclesiae Constantiensis symmystae et fratri carissimo et colendo. [1])

S. D. Admodum dolet, *Ambrosi* frater venerande et carissime, te non advenisse, quanquam divinare non possim quid adversarii agere nobiscum instituant. Tales enim adsunt[2]) a quibus nihil exspectes Christi, ut a Pontifice, Rege, Bavaris, Maguntino et Argentoratense.[3]) Comes Palatinus designavit, Marchio Brand. Coloniensis et Lubecensis miserunt a quibus impetres quod aequum sit. Ego divinare nihil possum. Orandus Dominus est ut ecclesiae suae adsit. Nostri ad unum consentiunt ut nihil remittatur quod per se Christi est. Papae nuncius iactat se mandata habere ut omnia nobis concedat quae habemus, tantum ut ipsum invicem agnoscamus et praedicemus principem ecclesiae, i. e. apud nos iuxta Christum collocemus, in aliis ecclesiis patiamur depulso Christo in sede Christi ipsa eum adorari. A Germanis[4]) aliquid accessionis exspectandum esset: ideo hostes istum iniquissimum delectum fecerunt, ne status omnes adsint. Sed hoc boni est quod hic nihil concluditur. Libenter efficerem ut tu denuo voceris, sed nescio qui apud vestros valerem, quum nostrorum et Ulmensium petitiones posthabuerunt. Agnosco causas magnas cur te detineant tui, et Dominus dignetur eas tollere vel mitigare. Et si te mittent, fac quaeso ut venias. Potest quidem fieri ut non sit etiam nostrorum aliquis usus: potest rursus accidere ut certe omnibus opus sit. Res est in magno apparatu: an autem parturientibus montibus nasciturus sit ridiculus mus, Dominus novit, qui det nobis ne causae suae et nostrae desimus. Vale feliciter cum sorore, frater — — — Worms, 9. Nov. 1540.

M. Bucerus tuus.

Salutant vos *Cap.*, *Brencius*, *Calvinus*, *Sturmius*, legati ambo Iac. *Sturmius* et Matthias *Pfarrerus*.

251. 1) *Blaurerus adscripsit:* 15. Nov. 1540. Wormatia.
2) *scil. legati.*
3) *episcopo.*
4) *vox dubia.*

252.

CALVIN AU SÉNAT DE GENÈVE.

Il remercie le Conseil de l'honneur qu'il vient de lui faire en le rappelant à Genève, et s'excuse de ne pouvoir accepter cette vocation tant que la mission qu'il remplit actuellement le retiendra au service de Strasbourg.

(Archives de Genève. Pièces hist. Liasse 1250, autographe. Au dos on lit: Lotre de maystre Caulvin escripte a Vormes receues ce 26. nov. 1540. — Copies: Bibl. de Genève, Cod. 111, fol. 40. Archives de Berne Epp. VI. p. 38. Bibl. de Zurich, Simler Vol. 48. — Imprimée chez Henry Tom. I. App. p. 78. Bonnet lettres fr. I. p. 32. Comp. Ruchat, V. p. 517. — Traduction anglaise I. p. 190.)

A Magnificques nobles et puissantz Seigneurs Messieurs les Syndicques et conseil de Genefve.

Magnificques puissantz et honorables Seigneurs, iay receu les lettres quil vous a pleu de mescrire, ensemble entendu le rapport de voz ambassadeurs conforme a icelles. Quant il ny auroit que lhumanite et gratieusete dont vous usez envers moy en toutes sortes, ie ne me pourrois aultrement acquiter de mon debvoir que en mefforseant entant quil est en moy de satisfaire a vostre demande. Dadvantaige elle est tant raisonable quelle me doibt bien induire de faire ce quelle contient. Toutefois il y a encores une raison laquelle me contrainct plus a regarder les moyens de pouvoir obtemperer a vostre vouloir. Cest le singulier amour que ie porte a vostre esglise, ayant tousiours en memoire quelle ma une fois este recommandee de Dieu et commise en charge, et que par cela iay este oblige a iamais de procurer son bien et salut.

Toutefois ie pense avoir excuse si iuste et suffisante de ce que ie nexecute point si tost mon desir et le vostre, assavoir de vous declairer par effect laffection de mon cueur, que vous ne serez pas mal contentz de la response que iay faict a voz ambassadeurs. Ie vous prye doncq, comme ie vous ay naguere escrit,[1]) de vouloir tousiours considerer que ie suis icy pour servir selon la petite faculte que Dieu ma donnee a toutes les esglises Chrestiennes, au nombre desquelles la vostre est comprise. Et pourtant que ie ne puis pas delaisser une telle vocation, mais suis contrainct dattendre lissue quil plaira au Seigneur de nous donner. Car combien que ie ne soys rien, il me doibt suffire que ie suis constitue en ce lieu par la volunte du

252. 1) *Ceci prouve que la lettre du 23. Oct. (N. 246) ne répondait pas à celle des Genevois du 22 (N. 245) comme nous l'avons déjà indiqué dans une note précédente.*

Seigneur: affin de memployer a tout ce ou il me vouldra applicquer. Et combien que nous ne voyons pas les choses disposees a proceder fort avant, si nous fault il mectre toute diligence et nous tenir sur noz guardes, daultant que noz ennemis ne demandent qua nous surprendre au desproveu. Et qui plus est, comme ilz sont plains de cauteles, nous ne scavons pas ce quilz machinent. Parquoy il nous fault preparer dattendre une aultre iornee nouvelle, silz obtiennent par leurs practiques quil ne se depêsche rien icy. Cela faict que pour le present ie ne puis pas venir pour vous servir en la predication de levangile, et au ministere de vostre esglise. Pareillement en telle incertitude ie noserois vous determiner aulcun temps certain, a cause, comme iay desia dict, que ceste assemblee nous en produira possible une seconde a laquelle ie pourrois estre envoye, et ne scaurois refuser. Tant sen fault que ie doubte que ceste response ne vous soit aggreable, que, si la chose estoit en vostre main, iattendrois ung mesme conseil de vous.

Ausurplus incontinent que Dieu maura donne le loysir et opportunite, cest a dire que ie seray delibvre de charge extraordinaire, ie vous asseure que en toutes sortes quil me sera possible de memployer pour subvenir a vostre esglise, ien feray mon debvoir, aultant comme si iavois desia accepte la charge en laquelle vous mappellez, voire aultant que si iestois desia entre vous faisant office de pasteur. Ceste solicitude que iay que vostre esglise soit bien entretenue et gouvernee, ne souffrira point que ie ne tente tous les moyens quil me sera possible, pour assister a la necessite dicelle.

Bien est vray que ie ne puis pas quicter la vocation en laquelle ie suis a Strasbourg sans le conseil et consentement de ceux ausquelz nostre Seigneur a donne auctorite en cest endroict. Car pour ne point confondre lordre de lesglise: comme [2]) nous ne debvons pas entreprendre le gouvernement dune esglise bien riglee sans quon nous le presente: aussi nous ne debvons pas laisser les esglises qui nous sont commises a nostre phantasie: mais attendre que ceux qui ont la puissance nous en delibvrent par bon et legitime moyen. Ainsi comme nestant pas libre, ie desire tousiours de me gouverner par le conseil de mes freres, qui sont au ministere de la parole avec moy. Mais cela nempeschera pas que ie ne soye prest a vous faire tout service dont le Seigneur nous vouldra faire la grace. Car leur affection nest pas aultre que de me induire, plus tost que me retirer, de secourir vostre esglise, entant quilz congnoistront estre expedient pour le salut dicelle. Parquoy ie vous suplye affectueusement de vouloir avoir ceste fiance, que mon couraige est du tout a cela, de monstrer que iay aultant en recommandation dassister, entant quil me sera licite, a vostre esglise, et faire quelle soit proveue, selon la consequence quelle porte, comme de chose du monde. Au surplus ie vous remercie tres humblement de la bonne affection quil a pleu de vostre grace declairer envers moy, comme ie lay entendue par voz lettres et encore plus amplement par le rapport de voz ambassadeurs.

A tant, magnifiques puissantz et honorables Seigneurs, apres mestre humblement recommande a vostre bonne grace, ie supplye le Seigneur de vouloir vous augmenter de iour en iour ses graces quil a commencees en vous, et vous conserver tellement par son sainct esperit, que vous puissiez servir en vostre dignite a la gloire de son nom: et ainsi que vostre gouvernement et lestat de vostre ville par sa benediction iornellement prospere. Sur toutes choses ie vous prye au nom du seigneur Iesus, de maintenir bonne paix et concorde tant quil vous sera possible, et entre vous et avec ceux qui vous sont conioinctz en nostre seigneur. De Wormes ce XII. de Novembre 1540.

Vostre humble serviteur en nostre Seigneur,

Iehan Calvin.

2) *Ici il manque quelques lignes dans le texte de Henry, qui n'a eu à sa disposition que la copie défectueuse de Simler.*

253.

ARGENTORATENSES ET BASILIENSES GENEVENSIBUS.

Gratulantur iis de revocato Calvino. Qui tamen pro tempore iis concedi nequit, tum ob negotia publica quibus implicitus est, tum ob gallicae Argentoratensis ecclesiae ministerium, denique et ob scholae theologicae ibidem florentis momentum.

(Duo exstant exemplaria huius epistolae, utrumque mendosum, ita tamen ut paucis locis exceptis, in quibus vel coniectura opus fuit vel lectio vera tuae sagacitati permittenda, alterum ex altero facile emendari potuerit. 1°. Archiv. Bern. Kirchl. Angelegenheiten 1540—1559. 2°. Paris. Bibl. nation. Cod. Dupuy 268, fol. 3 seq.)

Gratia et pax a patre nostro Deo et servatore nostro Christo. Valde nos in hac molestia, qua vobis merito compatimur, recreavit, quod Dominus hunc vobis animum immisit, ut revocaretis ad Christi apud vos ministerium, quem aliquando praeoccupati a salutis nostrae hoste ob id ipsum ministerium a vobis depulistis, vel depelli consensistis. Ut enim

Christus eiicitur, quum fidei eius ministri reiiciuntur, ita repetitur quoque quando ii repetuntur qui eum vere praedicant. Repetitus autem non poterit non adesse: et adesse ut sentiamus eum mali omnis depulsorem et bonorum omnium conciliatorem. Gratulamur itaque vobis hunc animum et vere salutarem cogitationem, quae indubie non minus vobis commodorum adferet, quam est grata Domino ac omnibus qui nomen eius ex vero animo invocant. Hunc nos precabimur, ut mentem istam vobis servet et in eo perseverare vobis largiatur, ut non quoslibet, sed eos semper expetatis Christi ministros, qui totum Christi ministerium praestare vobis laborent, hoc est, nihil omittant, quominus quidquid ovium Christi ab hoc ipso suo bono pastore alienatum adhuc erat ad caulas eius perducatur, et quidquid ab his rursus digressum fuerit ad eas revocetur, quidquid aliquid fregerit vel vulneratum fuerit curetur, quidquid debile sit confortetur, quidquid sanum et vegetum custodiatur: qui instet universis et singulis opportune et importune, ne quis vel a gratia excidat, vel eam in vanum amplectatur. Nec enim satis pastori est, ut publice doceat et sacramenta administret: sed tum se curatorem animarum rite exhibebit, quum ut pater filios, ut nutrix alumnum curarit, foverit et instituerit gregem sibi commissum et ex eo grege quemlibet, ut pater inquam et nutrix, quas duas imagines Paulus proponit, quin ut Christus ipse, quo nihil potest esse moderatius aut mitius atque amabilius. Commodum enim est iugum Domini et onus eius leve. Nihil duri, nihil inhumani in disciplina Christi est. Rex hic, ut in suo ipsius corpore, ita etiam in servis suis venit humilis et mansuetus, non ut dominetur sed ut serviat, non ut ipsi ministretur sed ut ipse ministret nobis, etiam impendendo vitam suam, ut nobis per omnia bene sit. Quid hoc? quod caput membris et membrum membro praestat in sano corpore, hoc praestatur in ministerio Christi cunctis et singulis in ecclesia, quae Christi corpus est. Quare non utilis tantum et salutaris, sed etiam grata et iucunda sit oportet omnis doctrina, exhortatio, correctio quae fit ab idoneo ministro, quae exhibetur a ministerio Christi. Quemadmodum igitur ante discessum *Farelli* et *Calvini*, qui vere rara et eximia organa Christi sunt, uti unum Domini corpus invicem cohaerebitis et coagmentati perseverabitis, unum cor unamque animam habere studebitis, probatum omnibus sanctis ministerium constituetis, idque ut Christi ministerium observabitis cunctamque ab eo institutionem et admonitionem atque etiam increpationem et correctionem [1]) spiritu Christi factam ut Domini disciplinam, sicuti revera est, amplectemini. Haec Dominus vobis, ut benigne coepit, impleat et confirmet servetque semper.

Porro quod *Calvino* fratri et symmystae nostro venerando et carissimo, autores nunc esse non potuimus, ut se statim ad vos reciperet, causa una est quod communi nunc omnium ecclesiarum ministerio et eo perquam necessario sane detinetur. Dum enim *Imperator* et quam plurimi principes pacem Germaniae quaerunt, et ea constitui non possit nisi religionis dissidio sublato, et hoc tolli nequeat nisi admittatur puritas doctrinae et sinceritas disciplinae Christi, dici vix potest ut laboretur ab adversariis, qui hic frequentes adsunt ex Roma et Italia atque aliis nationibus, episcopi, doctores, monachi et fratres variarum sectarum, ut videantur ipsi pacificationem ecclesiae quaesiisse, nos vero reiecisse. Quum itaque ista molimina contra Christum videamus, et institutum sit semel de controversiis religionis serio colloqui, pietatis est, ut et ipsi ita adsimus et conatus adversariorum excipiamus, ne videamur causae Domini et salutis nostrae ipsi defuisse. Haec itaque causa prima est cur *Calvinus* nunc ad vos venire non queat, quod etiam boni consulere debetis, quum non minus hic vestrae quam aliarum ecclesiarum ministerio inserviat. Altera causa cur modo vestram amplecti vocationem non potest, est quod videndum ei sit, ne vel eam, quam modo certam vocationem habet, temere deserat, neve vestram non recte et ordine amplectatur. Habet in hac, qua nunc apud nos detinetur, vocatione, duo certe praeclara et ecclesiis utilia ministeria. Pastor est ecclesiae gallicanae apud nos, parvae quidem, si numerum spectes populi, at qui considerat hic lectos quosdam ex omni Gallia iuvenes ad Christum instituí, is agnoscet facile *Calvini* ministerium, quod hic quamlibet paucis exhibet, patere in totam ferme Galliam, et ut hi aliqua ex parte possunt illum ad vos sequi, certum tamen est id, quum propter alias quae hic habentur praelectiones, tum etiam propter loci commoditatem, et linguae Germaniae usum, atque alias causas, non omnes esse facturos. Iam alterum ministerium, quod in schola praestat, explicando sacras scripturas, multo latius patet. Eo enim Germanis, Italis et Gallis maximam utilitatem adfert, eamque non solum docendo Christum eos, qui ex hisce nationibus ad nos confluunt, suisque postea quem apud nos didicerint Christum hoc felicius praedicabunt, sed etiam conservando hac opera sua studium illud et institutum ecclesiae et reipublicae nostrae certe perquam necessarium, ut aliarum quoque ecclesiarum curam gerat, et inducendo illis ministros et communia omnium ecclesiarum negotia, totamque Christi causam pro sua virili procurando. Iam praeter Wittenbergensem ecclesiam et scholam, certe in Germania nulla est,

253. 1) coercitionem *Bern.*

quae excitare aliquod seminarium hominum ad sacrum ministerium idoneorum aut instructorum moliretur, aut etiam quae ecclesiis in communi necessaria sunt et utilia sibi curanda duceret. Dedit quoque Dominus ut hoc qualecunque ecclesiae nostrae studium et institutum plerisque ecclesiis haud parum commodarit et commodaturum sit adhuc amplius, et certe ut *Calvinus* ipse donis, quae habet amplissima, tantum ecclesiis, postquam a vobis discesserit, commodarit, ad id hoc ipsum ecclesiae nostrae institutum tamen aliquid contulit. Quo igitur alibi minus est huius sanctae et necessariae pro ecclesiis sollicitudinis, hoc magis enitendum omnibus, ut id, quod apud nos Dominus quantulumcunque sit excitavit, conservemus et provehamus. Ad hanc vero rem dedit Dominus *Calvino* quam plurimum conferre, adeo ut neminem uspiam sciamus, quem ei vel aliqua spe, non dico paris, sed aliquantulum accedentis ad eam quam ipse praestitit utilitatis, sufficiamus. Interim vero nos, qui in hac relinquimur ecclesia, senio morbis ac laboribus fracti, non solum quod ecclesiarum necessitates tam multa et varia requirunt, sed nec id, quod hactenus utcunque praestitimus, sustinere poterimus. Id autem verendum, ut ecclesiis multo maius damnum det, quam nunc omnes perpendimus. In tam sancta igitur et necessaria vocatione *Calvinus* quum sit, certe non est reiicienda ei, nisi admodum clare videat, quod maiorem possit apud vos ecclesiis Christi utilitatem adferre. De hoc itaque illi et nobis diligenter inquirendum est, ne abiiciens certum et amplectens incertum Dominum tentare videatur. Iam licet de vocatione vestra sic statuamus, ut eam vobis gratulemur, tanquam eam qua, ut diximus, non partem ministerii Christi sed totum ministerium, idque non tepidum sane vel ignavum, sed ardens et satagens restitui vobis quaeratis, tamen est certa tradita in scripturis ratio, qua *Calvino* explorandum sit, si ipse is sit, per quem velit Dominus apud vos regnum suum tueri et amplificare. Dubitari enim non potest, si debeat id prodesse apud vos, quod per dona, quae a Domino habet, potest necessario requiri, ut non solum a vobis, sed etiam a vicinis vobis, et maxime Bernatibus ministris ecclesiarum, expetatur. Hinc in veteribus canonibus constitutum legimus ut episcopus etiam iniuria a suis pulsus, non restituatur tamen, nisi vicinorum episcoporum iudicio, per quos id scilicet curetur, ut sic munus suum repetat, assentientibus et sese Christi disciplinae tradentibus omnibus quorum id interest, ne facile novae offensiones incidant. Atqui istam explorationem nunc obtinere non potest: quocirca rogamus et obtestamur vos in Domino, ut quod certum nunc nec ipsi consulere nec ille statuere de vestra vocatione potuimus, boni consulatis, agnoscentes, id nullo certe vocationis vestrae contemptu, sed religione Domini necessaria fieri. Ne autem haec mora vobis fraudi sit, hortamur vos in Domino, ut nihil praetermittatis, quo *Vireti*, viri ut ad Christi ministerium utilis ita sane et vestris necessitatibus accommodatissimi, opera interim, dum *Calvinus* certum aliquid constituere queat, possitis,[2]) qua de re et nos ad magnificos Dominos et Senatum ac etiam fratres nostros eius ecclesiae ministros literas fecimus, ea certe spe, ut si una instetis, fore vos voti compotes nobis polliceamur.[3])

Praeterea et istuc oramus Dominum, ut postquam vobis tantum regni sui desiderium restituit, etiam largiatur, ea omnia apud vos submoveri et exstingui, quae instaurationi regni sui quoquo modo obstare queant. Vos quoque per Domini gloriam et salutem vestram rogamus, hac in re Domino vos cunctis humanis affectibus repressis accommodetis. Ut igitur nec ipsi dubitare potestis, vix aliud aeque restituendo apud vos regno Christi obsistere, atque intestinum civium vestrorum et sociale cum Bernatibus dissidium, ita vos per hoc ipsum Domini regnum, ex quo cuncta expetenda vobis constabunt, obsecramus et obtestamur, ut totis in hoc viribus incumbatis quo utrumque dissidium exstinguatur penitus et aboleatur. Audimus admodum magnum numerum esse exsulum, qui vel pulsi urbe vestra sunt, vel ultro eam reliquerunt: hi certe, quum Christum non plene[4]) habeant in se viventem, non poterunt non dies noctesque cogitare, et moliri, non solum ut sedem et res suas repetant, sed ut se etiam de iis ulciscantur quos suae calamitati causam dedisse arbitrantur. Et Dominus talium conatus tum demum reprimit, quum nos bono vincere illorum malum studemus, dum de illis ex misericordia, quale scilicet a Domino nobis petimus, iudicium facimus, dum Christi denique spiritum sequimur, qui non perdere sed servare homines etiam peccatores satagit. Fatemur, periculosum est factiosos cives in republica admittere. At quum illi tamen cives sint, et nostri adeoque multi (nam et multitudo delinquentium semper causam praebet humanas poenas mitigandi), danda opera est ut clementia et misericordia animos nunc factionis morbo infectos amantes reipublicae faciamus. Quamlibet feroces sint et factiosi, malent tamen, vel hoc exsilio humiliati, si tolerabilibus conditionibus recipiantur, moderatos et legibus obsequentes cives praestare, rebus suis et familiis fruentes, quam his destituti et exsilii calamitatibus pressi tantum moliri ut vobis noceant. Et nisi malum inimicorum nostrorum vinci nostro bono posset, ad id nos Domi-

2) *Sic in utroque exemplari. Excidisse videtur voc.* uti.
3) *Quae sequuntur in exemplari Parisiensi linea superinducta deleta, ut nobis videtur, ne typis evulgentur.*
4) bene *Bern.*

nus per apostolum suum et alios non esset hortatus, nec clementia roborari thronum regis dixisset, per regem sapientissimum, si clementia seditiosis daretur causa nocendi potestatibus legitimis. Cicero spiritum Christi non habebat: ea tamen luce, quam Dominus ethnico animo infuderat prudentissime Romanis suis consulebat, quum factiones in ea republica invaluissent, ut eas perpetua omnium iniuriarum condemnatione et oblivione consopirent. Et certe rempublicam illam servasset, si suum consilium obtinere potuisset. Precamur itaque vobis hanc mentem a Domino, ut tum publicas, tum privatas iniurias exsulibus vestris ex animo condonetis, nisi sint quibus citra oblaesionem iustitiae Dei illae condonari non debeant, tum ut vias quaeratis promovendi illos ut suam insolentiam atque iniquitatem etiam agnoscant: deinde ut optimis legibus et viris, qui eas leges optima fide exsequantur, rempublicam vestram sic firmetis quo minima sit malis civibus turbandi occasio: denique ut, postquam exsules ad agnoscendam culpam suam promoveritis et administrationem civitatis vestrae quum legibus tum legum ministris magistratibus communieritis, petentibus veniam exsulibus haudquaquam negetis, sicque eos restituatis, ut evangelicum in vobis animum et verum quaerendi salutem hominum studium sentiant, quae res sane rempublicam ab illorum vel aliorum malis conatibus tutissimam reddet. Nam ut illos ista vestra evangelica mansuetudo non corriget, Dominus tamen, qui civitatem non frustra custodit, molitiones illorum malas nullo negotio repellet, et efficiet ut sentiatis misericordiam vestram omni studio praestitam vobis nunquam fraudi futuram. Ea in re eorum, quorum ratio habenda est, quos adhuc intra moenia vestra habetis, amicos et necessarios illorum exsulantium, quos clementia ista sic vobis devincietis, ut et ipsi invigilaturi sint ne quid sui porro peccent, proque se etiam hoc in suis accepto a vobis beneficio permitti, praestare cives fideliores et obsequentiores dabunt operam.[5]) Eodem Christi spiritu et avertenda erunt, quae a magnificis Dominis Bernatibus molesta incidunt. Cogitandum hic erit, quid per hos vobis Dominus praestiterit. Certe enim ex faucibus leonis horum vos opera eripuit, utque evangelii et civili libertate fruamini, horum sane ministerio consequuti estis. Quare etsi, sicut homines sunt, et multi homines pleraque in nos statuissent aut statuerent non tam humaniter quam cupitis, haud tamen ulla potest esse iniuria, quae salva religione Christi ferri queat, quam non merito illis condonetis, cogitantibus[6]) quanto vos ante beneficio affecerint. Iam non est etiam illi praeclarae reipublicae imputandum quod pauci aliquando vel imperitia vel etiam malitia peccent. Eam adhuc illi gravitatem et aequitatem praestiterunt, ut nos haudquaquam dubitemus, sic[7]) de rebus omnibus rite et moderate doceantur, eos ita se temperaturos ut futurum ab iis non sit, de quo magnopere queramini. Attamen et illud cogitandum est, Dominum solere nonnunquam per eos ipsos nostram tentare patientiam, per quos singularibus nos cumulavit beneficiis. Fecit Dominus occasione vestrae necessitatis ut et Domini Bernates propter auxilium vobis latum immortale decus et ingentem etiam utilitatem perciperent, et vos eo auxilio religionem libertatemque confirmaretis, et opes quoque non contemnendas consequeremini, e summo discrimine erepti, in quo tot iam annos misere et periculose conflictati eratis. Sicut itaque utraque urbs alteri instrumentum exstitit maximorum Dei beneficiorum, ita visum nunc Domino est, ut altera alteri etiam organum sit cuiusdam probationis, sed ut, si hanc christiana prudentia et modestia excipiatis, rursus Dominus utriusque ministerio ad augendam et ornandam utramque praeclare usurus sit. Hoc consilium Dei perpendetis et ei vos religiose accommodabitis, semper cogitantes Dominum eos exaltare qui sese humiliant, et reddere centuplum pro eo quod pro ipsius gloria relinquimus. Non potest non maximam evangelio ignominiam adducere, si ita cum Dominis Bernatibus dissentiatis, et occasionem detis ut hostes Christi iactent: En spiritum novi evangelii! Bernates destruere conantur quos iactabant se Christo vindicasse et servasse: Genevates exercent inimicitiam cum consortibus evangelii sui, cumque iis per quos se Christo restitutos gloriabantur. Proinde si causa huius offendiculi depellendi et necessariam inter has urbes amicitiam retinendi et confirmandi aliquid de iure vestro conceditis, id indubie Dominus centuplum etiam hic rependet. Nam ut Dominus tot vos vinculis sanctae coniunctionis coniunxit, ita nihil facietis ei gratius quam si hanc vestram coniunctionem colatis et firmam reddere studeatis. Et vae homini qui disiunxerit quos ita Deus coniunxit. En ipsi videtis quam non appareat ullum hodie instrumentum aliud, quo religionem et libertatem vobis conservare Dominus velit, quam soli Bernates. Qui enim cum Christo non faciunt, certe contra eum faciunt, nec possunt non nocere velle filiis Dei, quique suis omnem ademerunt libertatem, quam tuerentur vobis? Quoniam vero innumera mala inde exsistere possunt, si a societate resiliretis Bernatum, vestra ipsorum prudentia facile perspicit. Ergo unde Dominus et praestitit et praestandas ostendit suam opem et summas utilitates, eo toto pectore

5) *Hic aliquis latere videtur error, sed consentiunt exemplaria.*

6) cogitantes?

7) *lege:* si.

respicietis, et quidquid ullam possit iniicere offensionem, id summo studio removebitis, quod procul dubio sicut in gloriam Christi et utilitatem regni eius, ita et maximo vestro quum decore, tum commodo facietis. Dominus Iesus, unicum caput nostrum, cuius omnes membra sumus, quemque cum vero corde servatorem invocamus, donet vobis haec quae monemus omnia pio animo expendere, bonique ea facere, et quatenus ipsius sunt sequi, ut cum religione Christi libertas vobis et omnimoda felicitas confirmetur et quotidie augeatur. Amen. Commendamus nos vestris caritatibus in eodem Domino et servatore nostro Iesu Christo. Datum Wormatiae 13. Novembris anno 1540.

Dominationibus et caritatibus vestris[8]) addictissimi

Wolffgang Capito.
Simon Grynaeus.
Martinus Bucerus.
Iohannes Sturmius.
Ministri ecclesiarum Argentinensis et Basiliensis missi ad colloquium de religione Wormaciam.

254.

CALVINUS FARELLO.

Quid Genevensibus promittat, quid sibi ipsi cupiat et eligat, adhuc dubius haeret. Farelli consilium expetit.

(Epp. et Resp. ed. 1576, p. 414, Chouet p. 577, Amst. p. 259. In caeteris non exstat. — Versio gallica Col. p. 38. Anglica B.-C. I. p. 194.)

S. Si meo loco esses, optime *Farelle*, fortassis pars aliqua dubitationis istius, quae me vehementer cruciat, te quoque nonnihil sollicitum haberet. Nam neque ego solus conturbor: et qui mecum laborant non carent multis et iustis causis: quum tamen non soleant alias de nihilo commoveri. Vos soli sine controversia pronunciatis quid facere debeam. Sed quum ego nonnihil vacillem, et alios omnes videam fluctuari, nihildum possum statuere: nisi quod paratus sum omnino sequi Domini vocationem simul ac mihi fuerit patefacta. Quum legati literas Senatui obtulissent, responsum est me abesse: sine cuius consensu nihil polliceri vellet. Exceperunt se libenter huc venturos, ut de meo animo sciscitarentur. Praemissus est eques celeri cursu, qui nobis indicaret. Biduo eos antevertit. Iubebat autem Senatus legatos suos dare operam, ne quid pollicerer. Nunquam credidissem me tanti esse apud Senatum nostrum. Nec literae sine admiratione eorum qui aderant lectae sunt, quod de me retinendo essent adeo solliciti, quibus videbar parum esse notus. Sed fortassis ideo fecerant, quia non me satis noverant. Quid enim habeo in me commendatione dignum? Utcunque tamen sit, legati mihi literas interpretati prius, hortati sunt ut apud me expenderem quid maxime putarem in Christi gloriam fore: interim tamen satis declararunt quid haberent animi. Dies ad consultandum datus est. Adhibui statim fratres in consilium. Aliquid agitatum est. Melius tamen putavimus, si omnia nobis integra manerent usque ad eorum adventum: ut intellecto urbis statu, certius de toto negotio iudicaremus. Ubi haec acta sunt, propositis tuis et *Vireti* literis rursum petii consilium. Qua oratione usus fuerim, nihil opus est dicere. Obtestatus tamen sum quibus potui modis, ne me respicerent. Quam serio autem id a me diceretur, intelligebant ex re ipsa: quum plus lacrymarum efflueret quam verborum. Quin etiam bis ita sermonem interruperunt, ut secessum quaerere coactus fuerim. Non progrediar longius. Hoc tantum tibi confirmo, me optime conscium mihi esse summae sinceritatis. Huc tandem ventum est, ut non me adstringerem in praesentia, sed tantum bonam spem Genevensibus facerem. Obtinui tamen ut reciperent nostri, se impedimento non fore quominus eo concederem absoluto hoc conventu, si modo Bernates responderent, se ab eo consilio non abhorrere. Senatus quidem, ut video, me aegerrime dimittet. Legati qui hic sunt vix consentient. Nec in alia opinione est *Capito.* Sed *Bucerus* efficiet, ne retinear: modo ne quis ventus adversus istinc flaverit. Tu eos in spe concepta confirmabis: ac interim diligenter mihi exponas, quidquid putabis nostra interesse. Quum redierimus, si expediet me venire, tunc magis urgendum erit. Plus tamen impetrabis tuis literis, quam ullus alius. Sed de illis ubi tempus venerit. Quid sperandum sit de hoc conventu, breviter complexus sum in charta quam tibi fratres ostendent. Et paulo ante tibi exposueram. Plura quum otii plus fuerit. *Viretum* salutabis amantissime et diligenter excusabis quod nihil rescribam, rogabisque ut his literis satisfieri sibi patiatur. Vale, frater optime et carissime. Dominus vos omnes conservet. Wormatiae, 13. Novemb. 1540.

8) *Cuinam proprie haec epistola destinata sit, non satis distincte apparet. Quae dicuntur* Dominationes *Senatum quidem appellant,* Caritates *potius alios. De Senatu supra (post not. 2) ut de tertio dictum, quum suam epistolam N. 247 memorarent. Si quid videmus haec epistola publici documenti instar esse debebat, et Senatui et ministris mittendi.*

255.

PARENS [1]) FARELLO.

Se in Calvini absentis locum suffectum nunciat, quum modestiorem conditionem huic muneri praetulisset. Ministerii dignitas et gravitas. Rei domesticae angustiis pressus Farelli auxilium petit.

(Ex autographo Bibliothecae pastorum Neocomensium. Apographa habentur in Bibl. civic. Turicensi MS. B. 217 p. 108 et apud Simlerum vol. 48.)

Pietate et eruditione praedito Guilelmo Farello verbi Dei ministro Neocomensi

Neocomi.

S. Quum tam sedulo perscribat ad te Dominus *Calvinus* ea quae hic fiunt, mi *Farelle*, non est quod in eis exponendis te diutius detineam. Puto enim esse nefas agentem seria earundem rerum frequenti subinde repetitione interturbare, vel potius obruere. Sed tamen et sunt quaedam quae et tibi significare mea plurimum refert, et te scire, si non iuvet, tamen incommodi nihil allaturum arbitror. Habeo enim te ut Christi servum, et eum te agnosco cuius opera et ministerio dignatus est Dominus uti ad regnum suum propagandum et suam ecclesiam aedificandam cui rei hactenus intentis nervis studuisti. Faxit is qui coepit, ut felicius indies pergas. Ego paulo antequam abirent nostri Wormatiam, missus sum ad evangelii praedicationem, mihique manus sunt impositae a *Bucero* et *Calvino* simul, XIV. die Octobris in sacro nostro conventu statim post concionem vespertinam (erat autem dies dominicus), relictusque sum ab eis ut pastoris munere fungar hic tantisper dum aberit *Calvinus* noster. Ego vero id nequaquam exspectabam, imo vero sperare tantum munus non fuissem ausus, praesertim in hac nostra ecclesia. Scis autem quae apud me aliquando proponerem: deliberationem enim animi mei paucis tibi manifestaram domi *Calvini*, quum ad nos primum venisses. [2]) Consului equidem te num operae pretium videretur ut ad parentes redirem, docturus eos, si qua ratione fieri posset in Domino, viam veritatis et evangelium Christi. Neque meum animum etiam eo videbaris improbare, quod et ipse iudicares quam caute mihi esset in ea re agendum, agendique modum praescriberes. Constitueram etiam et illud, me scilicet transacturum tempus aliquod meae iuventutis in docendis pueris unquam in iis locis ubi nihildum ex evangelio esset cognitum, ut etiam aliquid facerem fructus in regno Christi mei illic fungens evangelistae munere, donec paulo grandior in Christo factus, depositis his carnis concupiscentiis meque ipso abnegato, aptior essem ad regnum Christi annunciandum, id est evangelium veritatis. Subduxeram equidem ad tempus me ab hoc onere annunciandi evangelii, cui me imparem et sensi et sentio. Quis enim terrestris et imbecillis homo agere possit opus tam divinum, sublime et arduum, quum omnis homo mendax et vanitate ipsa vanior sit, et in ipsissimis ignorantiae tenebris versetur: quomodo tantam veritatem, tam solidam doctrinam, tamque claram evangelii Iesu lucem, non dico aliis proponere et explicare, sed etiam vel videre vel sustinere possit? Hic certe magnum Dei opus, magnam eius erga homines benevolentiam agnoscimus. Denique et illud addam, non videri praecipuum ministri verbi in hoc esse situm, ut verbis quidem annunciet evangelium, nisi et ipse eo afficiatur in corde, vitamque suam formet ad eius praescriptum, quo aliis sancto vitae exemplo praeeat. Sed quid sus Minervam? Haec dico, mi *Farelle*, ut mei animi candorem habeas. Vae mihi si non annunciem Dei salutem per Christum Iesum: vae et mihi si spiritum regenerationis, beneficium Christi erga me vere ipse non sentiam, eoque me sanctificante et ad bona opera consecrante, innocentia, bonitate et puritate vitae aliis non praeluceam. Tu ergo, mi D. *Farelle*, admone obsecro si quid olim adverteris in me quod parum Christi ministrum deceret. Instrue me, rogo, ut veteranus et bellandi peritus, id est, hostes invadendi et eorum insultus excipiendi: instrue, inquam, me ut tironem et adhuc militiae rudem. Existimo certe magnam a Deo mihi gratiam fieri, si a te et tui similibus officii mei commonefiam, et si etiam ab aliis admonitus benevolentiam in me Dei agnoscam. [3]) De his satis. Caeterum nescio qua conscientia tandem tantillae pecuniae solutionem differant debitores mei. Tantum abest ut mihi aliquid de suo mutuent, mihi inquam in scholis versanti, ubi non sine magno sumptu vivitur, quum etiam id quod debent non persolvunt. Certe parum considerati sunt homines, ne dicam parum pii. Puto autem mihi deberi adhuc coronatos tres aut circiter, quibus si vel tu vel quispiam alius addere vellet quartum quum ad me mittentur (missos vere iam vellem), polliceor me redditurum posthac et brevi. Ego enim hospiti meo iam incipio debere, deficiente pecunia et *Calvino* absente, qui ubi adfuerit certior ero eorum

255. 1) *Nic. Parent, pro tempore Calvini collega s. adiunctus in ministerio coetus Gallorum Argentorati, postmodum fuit V. D. M. apud Neocomenses. Ex eo quod infra de debitoribus suis dicit, fortasse efficiendum ipsum Neocomensem fuisse; sed parentes saltem eius alibi locorum quaeras oportet quum evangelica sacra nondum amplexi fuisse videantur.*

2) *Farellus ter videtur Argentorati fuisse, prima vice statim post Calvini adventum, secunda, ad eius nuptias, tertia Wormaciam petens m. Decembre* 1540.

3) *Reliqua omisit S. usque ad* . . . . . offerat.

quae agam, neque volo cuiquam esse oneri. Igitur te oro, mi *Farelle*, ut hoc tempore et hac in re mihi si liceat succurras, par aliquando pari relaturo si quando sese tempus offerat. Vale in Christo Iesu semper. Salutat te uxor *Calvini* et tota eius familia. Salutat te *Enardus*. Salutant et te qui mecum sunt omnes. Salutabis etiam tuos nostro nomine, praecipue vero *Capunculum*, *Mullotium*,[4]) *Corderium* et *Iacobum*, et totam domum tuam. Vale XVI. novemb. 1540.

Tuus Nicolaus Parens.

256.

BEDROTUS MYCONIO.

Scripserat Myconius de quodam qui libros ex Argentorato sibi mittendos postularat. Cui hic respondetur istos libros apud Calvinum, nunc absentem, esse et certis de causis remissum non iri.

(Ex autographo Bibl. civic. Turicensis. Plut. VIII. vol. 40 olim O. 22, fol. 805. Omissis nonnullis finem tantum epistolae hic inscrimus.)

— — — Scripsisti uxori *Buceri*[1]) de libris *Aldebergii* cuiusdam, qui apud vos tantisper exspectabit dum libri mittantur etc. Novit bonus ille vir libros, si quos hic reliquit, esse apud *Calvinum*, et novit qua conditione apud hunc sint. *Calvino* igitur scribere debebat potius quam *Bucerae*, nihil prorsus scienti de libris istius. Misi literas tuas hoc nomine scriptas ad *Calvinum*. Mihi certe videtur frustra sumptus facere exspectatione ista. Homo est phantasticus, quod in aurem tibi dictum volo. Vale, mi *Myconi*, et brevitati mearum boni consule: plura enim adiicere non vacabat, nec erat etiam opus adeo. Habes enim legatos Genevatium a Vangionibus[2]) redeuntes, ex quibus tanquam oculatis testibus intelliges omnia. Rursus vale cum uxore. Cursim Arg. 17. Novembris.

Bedrotus.

4) *Cf N.* 95, 135 *seqq.*

256. 1) *Elisabetae Pallass olim moniali, qua* 1541 *peste abrepta, Bucerus viduam Capitonis duxit.* (*Roehrich, I.* 160. *Baum, p.* 137.)

2) *Wormatia.*

257.

LE SÉNAT DE GENÈVE A VIRET.

Appel adressé à Viret, de venir desservir l'église de Genève en l'absence de Calvin.

(Exemplar autographon exstat in Bibliotheca pastorum Neocomensium MSS. fascic. B. Legitur quoque in Codice Bibl. civic. Turic. B. 217, p. 213, in Perroti vita Farelli MS. quae Neocomi, Bernae et Turici servatur, denique ap. Simlerum vol. 48.)

A Maystre Pierre Viret Predicant et Ministre Evangelique nostre singulier Amy.

Monsieur, de bon cueur a vous nous recommandons. Suyvant la declaration du grand desyr que nostre peuple a envers vous lesquelx toutiour sont en tel volloyr, vous envoyons les propres lettres[1]) que avons receupz des ministres evangeliques et de monsieur *Caulvin* lesquelles vous playraz voyer et dempuys nous renvoyer, suyvant lesquelles vous pryons tresassertes vous volloyer transsporter par deca et croyes entierement que ne seryes fere plus grande ouvre envers Dieu et les homes fidelles que iceste, voyeant comme nostre ditz peuple vous az fort aggreable. Et si par aventure nesties prompt az layser le lieu aut il az pleu a Dieu vous constitue az present vous playraz nous donner le moyen par lequelt puyssies fere vostre departement a lhonneur de Dieu et en appres de vous. Et surce vostre amyable responce.

Actum 22. Novemb. 1540.

Vous bons amys Les Syndiques et Conseil de Geneve.[2])

258.

BEDROTUS CONZENO.

Laudat eum ob vigilantiam in haereticos, suspiciones de suo in eum animo mutato dissipare studet. Calvini familiaritatem non abnuit, imo commendat.

257. 1) *Il s'agit sans doute des N.* 246 *et* 247*; car dans le N.* 252 *il n'est pas question de Viret Cependant le N.* 253 *aussi pouvait déjà être entre les mains du conseil.*

2) *Reg. du Conseil vol.* 34, *fol.* 532*:* Lettre de Caulvin et des predicans Destrabourg. Lequel sur la priere qui luy a este faicte de venir icy . . . . . il est pres apres la iournee de Vurmes a obayir . . . . et que cependant lon demande Me. P. Viret. Surquoy resolu de escrire audit Viret quil viegne icy et quil luy soit envoye doble des lettres.

Quem Genevenses revocant sed pro tempore frustra. Novissima ex Wormatia.

(Ex autographo Bibl. civic. Zofingensis Cod. XIV. Pars. I. N. 95.)

Domino Petro Conzeno ecclesiae Bernensis ministro fidelissimo suo amico singulari.

Bernam.

In Conzeni absentia dentur M. Simoni Sultzero.

S. Literas tuas 14. Novembris datas accepi 20. eiusdem. Hae mihi mirum in modum gratae fuerunt. Praeter enim singularis doctrinae testimonium, qua dogmatistas novos refutas, declarant et summam animi erga me tui benevolentiam. Ut vero ad tuas ordine tibi respondeam, mi *Conzene*, vehementer ego tuum consilium probo, qui quantum ipse potes advigilare soles, ne dogmata impia et ipsissimum Arianismum redolentia herbescant in vestris ecclesiis. Utinam otiosuli isti tempus iis rebus potius impenderent, quae ad aedificationem faciunt. Abunde est quod agamus cum fructu, modo libeat agere operarios non erubescendos. Ego, quod reliquum est, orabo Dominum, ut in hoc sanctissimo instituto te confirmet. Neque vero est ut, vel apud me vel *Bucerum*, sermonibus aut scriptis istorum tua possit existimatio ulla ex parte imminui. Scio ego quanti te tuamque fidem et prudentiam faciat *Bucerus*. Si quid scripsi ad *Sulzerum*, eo factum est ut quid alii de te mussitarent, non quid ego crederem, ille sciret, et ideo sciret ut te monere commodum posset, quid cum istis hominibus agenti tibi faciendum vitandumve nobis videatur. Tantum sane abest ut ipsis assentiar, ut quum de vobis sermo incidit, quod quidem rarissime fit me praesente, ego vos et libenter et constanter defendam. Nec est mihi ulla familiaritas cum iis qui in agro Allobrogico sunt. Nullus horum unquam ad me dedit literas, nec a me quod sciam recepit. Eum qui apud nos est,[1]) quia mihi in schola est collega, suamque functionem diligenter obit, familiarius amplector, ipseque me vicissim, utcunque sciat optime mihi vobiscum intercedere consuetudinem, et veterem et iucundissimam, atque adeo talem ut eam cum totius gentis Gallorum, adde et Regis, amicitia vix commutarem. Haec eo ad te commemoro, mi *Conzene*, ut tibi evellam suspicionem nescio cuius amicitiae aut credulitatis potius, cui scilicet locum dare soleam quum istos audio. Scriberem non illibenter plura de hac re, sed occupationes non ferunt, et de meo erga te animo nihil dubitare spero.

Si nescis, legatos miserunt tum ad senatum nostrum tum ad *Calvinum* Genevates, huius revocandi gratia. Responderunt nostri se nunc valde opus habere *Calvino* ad colloquium, partim propter scripturae partim linguae gallicae cognitionem: daturos autem responsum ubi colloquium finitum fuerit, quod quando futurum sit nescio. Primum enim hac septimana incipient colloqui, modo id visum fuerit cancellario Caesaris *Granvell*, qui 21. huius mensis primum Wormatiam ingressus est.[2]) Istuc ille transiit, magnificis lautiis atque adeo poculis a republica nostra exceptus. Scripsit ad nos *Bucerus* ante paucos dies in haec verba: „Inter regem Gallorum ac Caesarem intercedunt iterum magnae molitiones, etiam de ipsorum conventu. Hinc etiam has moras fieri quidam suspicantur. Mundus it se perditum. Principes tamen multi veram pacem spectant et quaerunt.“ Haec ille. Noster senatus postam disposuit pridie ut intra 18. horas, si opus sit, hanc habere a legatis Wormatiae possint. Si quid actum fuerit, vos non celabo: modo sint nuncii. — — — —

Argen., 24. Novembris.

Bedrotus.

259.

BEDROTUS MYCONIO.

Iterum de negotio librorum apud Calvinum pignoris vice depositorum.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. MSS. F. tom. 80, olim Carol. XLV. fol. 33 sine inscriptione. Initium tantum describimus.)

S. Rogo te, mi carissime *Myconi*, *Albergio* Gallo, qui apud vos exspectat nescio quos libros, dicas ne *Bucerae* negotium facessat toties.[1]) Nihil enim de libris ipsius novit. Quin scribit *Calvino* bonus iste vir? Qui certo ei respondere potest. Nisi enim fallor, quosdam huic libros pignori dedit. In summa frustra nobis scribit: frustra etiam exspectat *Calvino* absente, aut nesciente quidnam petat. Quanquam nunc ipsum scire arbitror. Quas enim *Albergius Bucerae* scripsit, misi Wormatiam. — — — —

25. Novembris.

Bedrotus.

258. 1) *Calvinum puta.*

2) *Sleidan. p.* 197. *Veniebat a Vesontione.*

259. 1) *Vide omnino N.* 256.

260.

CALVINUS PARENTI.

Gaudet statu ecclesiae vel ipso absente tranquillo et ordinato. Utinam et Genevae similia contingerent. Quo an redire debeat nondum constitutum habet. Consilium de coena Argentorati celebranda.

(Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 49, apographon antiquum ex autographo descriptum; recentiora exstant ibid. Cod. 111, fol. 26, Siml. Vol. 48. — Arch. Bern. Epp. VI. p. 42. — Anglice edidit Bt.-C. I. 196.)

Optimo fratri meo Nicolao Parenti ecclesiae gallicanae apud Argentoratenses diacono.

Ego mihi ecclesiaeque nostrae magis quam tibi gratulor, mi *Nicolae*, quod omnes ita diligenter ad concionem veniunt et reverenter auscultant. Id enim summum meum votum fuit quum discederem, ut ne quid fratribus nostris, quos ministerio meo regebat Christus, ex mea absentia decederet, ne quid ex eo ordine deperiret quo christiani gregis incolumitas continetur. Atque id ipsorum magis interest quam mea. Ut enim gloria et corona pastoris ecclesia est bene constituta, ita neque gaudere vel gloriari nisi in eius salute ille potest. Benedictus ergo Dominus, qui nostrorum omnium animos in tali verbi sui reverentia continet, et te etiam iis donis instruit quae satisfacere illis possint. Utinam sic aliquando Genevensibus quoque prospiciat, ne me amplius sollicitent. Illud enim vehementer me angit quod illis cupio opitulari, sed rationem nullam video. Quanquam ab ista sollicitudine animum quoad possum revoco, donec istuc redierimus, et *Farellus* rescripserit quomodo apud illos res habeant. Ea enim lege nobis sumpsimus istas inducias, ut ex statu ecclesiae, qui tunc erit, consilium capere liceat. Nunc igitur, dum omnia sic suspensa sunt, interquiesco, et ab ea anxietate, quam mihi huius consultationis difficultas attulerat, nonnihil respiro. Verum redeo ad ecclesiam nostram. Placet sane quod absentiam meam non magno desiderio ferre potest. De coena Domini celebranda bene facis quod mones. [1]) Neque enim mihi in mentem venerat quum abirem: sed nimis sero id fecisti. Praeteriit enim dies quo denunciari oportuerat, aut certe ante elapsus erit quam literae meae pervenire ad te possint. Et vereor ne, si probationem solitam [2]) remiserimus, ea varietas turbationem aliquam nobis generet. Proinde satius fore arbitror, si nunc supersedeas, quando non fuit in tempore cogitatum, nisi forte redierit *Claudius*, [3]) ut cum eo possis deliberare. Nam si ipse tecum expedire censuerit, nolim differri. Tantum vereor ne in posterum nobis fraudi sit, si quid innovetur. Alioqui, si salvo ordine fieri posset, nihil morarer. Vale, mi *Nicolae, Sebastianum* [4]), *Enardum*, et alios tuos sodales amantissime nomine meo saluta. Dominus vos omnes conservet, et spiritu suo sancto ad omne opus bonum dirigat. Wormaciae, 26. Novemb.

Calvinus tuus.

260. 1) You have done well in giving intimation.
2) *singulorum communicantium.*
3) *Feraeus, alter ecclesiae gallicae diaconus.*
4) *Castellionem, vide eius Defensionem p. 360.*

261.

LE SÉNAT DE GENÈVE A FAREL.

On lui demande ses bons offices dans l'affaire litigieuse entre Berne et Genève concernant les biens de S. Victor.

(Exemplar autographon exstat in Bibliotheca pastorum Neocomensium, fascic. epp. divers. Legitur quoque in Codice MS. Bibl. civic. Turic. B. 217 p. 110, in Perroti vita Farelli MS. et apud Simler. Vol. 48.)

Aut Docteur Farel Ministrez Evangelique nostre singulier Amy.

Monsieur, appres nous estre recomande de tresbon cueur az vous illest certaine que havons entendus le bon cueur grand ameur et zele que nous portes az nous fere´ service et playsir, dont tresassertes vous mercions. Et croyons que par nous ambassadeurs estant par devers vous estes asses advertys de laz cause encoire par appellation pendante entre nous treschiers Combourgeoys les Seigneurs de Berne et nous [1]) et pource que en cest affere nous pouves servyr vous pryons nous havoyer entierement pour recomandez et quil vous playse vous employer pour nous laz aou cognoytres estre neccessayre. Et en ce nous feres aggreable playsir lequell nous paroffrons desservyr Dieu aydant, autquell pryons quil vous doient prosperer.

De Geneve, ce 26. Novembre 1540.

Vous bons amys
Les Syndicques et Conseyl de Geneve.

261. 1) *Berne prétendait avoir des droits sur les biens du Chapitre de S. Victor, dont les baillis de Thonon et de Gex venaient de s'emparer au nom de la république. Genève les assigna en révendication aux journées de marche qui se tinrent en Novembre, mais l'affaire n'y fut pas vidée. Elle reviendra fréquemment encore sur le tapis, Calvin finit par s'y intéresser à son tour. Ce n'est qu'en* 1544 *qu'elle se termina par un accommodement. Il ne saurait être question ici de la vocation de Viret. Voyez sur l'affaire de St. Victor le récit détaillé de Roget, hist. du peuple de Genève* I. 171 *suiv.* 259 *suiv.* 279 *suiv.*

262.

VIRET AU SÉNAT DE GENÈVE.

Il est disposé à se rendre à l'invitation du Conseil, si l'on obtient le consentement de Messieurs de Berne.

(Archives de Genève, Pièces historiques N. 1169 autogr.)

A Magnifiques et honnorables seigneurs Messieurs les Syndiques et Conseil de Geneve.

S. Grace et paix et misericorde par Iesuchrist nostre Seigneur. Magnifiques et honnorables Seigneurs: Ainsyn que ie cognois le grand desir et laffection que vous avez a recouvrer bons et fideles ministres pour consoler et restaurer vostre pouvre eglise tant desolee et dissipee ie croy aussy que vous ne ignorez pas le bon vouloir et ardant desir que non seulement moy mais aussy que tous vrays amateurs de verite ont a la consolation et restauration dicelle. Mais ainsy que touchant ce affaire nous sommes tous avec vous unys de voulunte de desir et de cueur, aussy sommes nous en telle perplexite que vous estes pour trouver les moyens et occasions iustes et raysonnables pour y pourvoir a la gloire de Dieu et edification de toutes les eglises. Vous avez veu ce que nostre frere *Calvin* vous respond, qui vous doibt aussy touchant mon couste abundamment satisfaire pour moy. Car non obstant quil y aye entre luy et moy grande difference quant a la doctrine et erudition toutefoys quant au cueur et a laffection envers vous et les eglises de Dieu soyez asseures que nous ne sommes pas beaucoup differans. Ie ne me estime pas estre mien mais aux eglises auxquelles le seigneur ma dedie et consacre. Pourquoy mon vouloir ne tire a aultre chose fors que ie serve fidelement a ma vocation en quelque lieu quil plaira au Seigneur mappeller par les moyens quil a ordonne. Vous ne ignorez pas combien ie doibs estre tenus a leglise en laquelle le Seigneur ma maintenant constitue ministre, et quel debvoir iay selon dieu a mes princes et seigneurs, par lesquelz premierement dieu ma tire et appelle a ce sainct ministere et par eulx grandement assiste. Ie ne depens en rien des hommes et ne vouldroye pour prince seigneur ne creature vivante me forvoye de la droicte voye et obmettre aucune chose qui me fut en charge de dieu: mais aussy ne oseroye ie rien entreprendre legierement ne temerairement sans estre asseure de ma vocation et user des moyens que le seigneur nous presente en toute edification. Ie voys le conseil que ces bons freres vous donnent: ie cognois le desir quilz ont de secourir a ceste eglise et en quelle reputation ilz lont. Ie desireroye bien de mon couste estre tel quilz mestiment et bien idoine a laffayre auquel ilz me vouldroient employer et duquel pareillement ilz mont rescript tresaffectueusement, madvertissant et admonestant que ie ne me monstre point difficile si mes princes et seigneurs auxquelz ilz en ont faict requeste et priere de telle chose men solicitoient...... Et a cecy ie ne puys voir ne mes freres aussy meilleur moyen que celluy que ces bons personnages vous baillent, cest a scavoir que vous impetrez cella que demandez de mes princes et seigneurs .... Sil plait au Seigneur vous adresser a eulx et leur donner le cueur de menvoyer a vous pour ung temps, pour restaurer ceste pouvre eglise tant ruinee ainsy qui leur a baille pour la plantation dicelle: ie me offre de ne rien refuser que ie ne employe mon ame corps et sang et toutes les graces quil playra a dieu me bailler pour vostre salut et edification .... De Lausanne, ce 26. de Novembre 1540.

Le tout vostre humble et petit serviteur et amy Pierre Viret.

263.

FARELLUS MINISTRIS BERNENSIBUS.

Acriter urget ut quantum in ipsis sit Calvini reditum promoveant, interea Viretum in eius locum Genevae sufficiendum curent.

(Ex apographo satis mendoso et latinitatem autoris alioquin non tersam magis etiam foedante. Bibl. past. Neocom. Epp. Farelli fascic. II. N. 12.)

S. Gratiam et pacem. Quum Christi expendo praeceptum de quaerenda summo studio fratris salute, ac potissimum quod iubet pastores praestare erga oves, non amplius apud me sum, fratres quam carissimi ad summum vocati munus, quum videam me tam fractum ac prorsus nullum in opere Domini, post horrendum illud facinus Genevense: quo sic omnem vel cogitationem aliquid agendi ablegavi, ut tantum putarem expedire privatim Dominum invocare, ut mei misertus non pateretur a se prorsus excidere, felicia omnia omnibus faceret, emitteret eos qui tum nos vincerent modis omnibus, in tam sacra functione, in qua indignissime fueram versatus, ac iuxta sanctam Dei dispensationem ea liberatus, quam impar semper fui ad rem tam arduam. Vix in tanta animi defectione potui a mea ignavia extorquere ut literas communes scriberem, quibus commonefacerem omnes, sua agnoscerent peccata,

quibus accepta ferrent omnia: particularem aliquem Genevae literis convenire mihi religio fuit, ne forte privatum, liberius indulgens affectibus, ut sumus homines, aliter formarem quam oportebat vel existimaret aliquis: quod tamen ausi sunt nonnulli dicere, sed mentientes, nos clam moliri aliquid. Scio me causas iuxta carnem posse non paucas nec leves adducere, quibus factum non veniret improbandum. Sed quid omnia possunt ad tribunal Christi? Qua ratione subsistent ad ea quae dixit exemploque docuit Christus, et praestiterunt ipsi apostoli, praecipue quod videre est in Paulo? Hic me detestor ac damno quod pro tanta non egerim ecclesia, imo pro omnium paene aedificatione, quod unius tantum homuncionis causa merito facere debebam. Quamvis in tanta ruina non passus sit Dominus me malo unquam affectu cupivisse aliquid detrimenti miserae ecclesiae, sed Deo in precibus et fratribus commendasse. Sed erant longe alia praestanda: non enim satisfacit animo meo cucurrisse ultro ad concordiam cum pastoribus firmandam, quo mea carissima pignora sub illis possint melius foveri sub alis Christi, festinasse ut pastorem rursus haberent: ut testis est mihi Dominus. Paratus etiam sum, senex et fractus, ad extrema orbis penetrare, si meus labor succurrere possit. Sane non possunt omnia iam acta quietam conscientiam reddere, quin plurimum arguar apud Dominum et negligentiae et imprudentiae. Vos estis, o fratres, quos elegit Dominus, quorum opera prospici potest ac consuli discerptae ac dissipatae ecclesiae. Sua habet Dominus, qui se ipso solo [1]) potest omnia, quibus hic agit instrumenta. Quae si quis non admoveat operi, tentat Dominum. Si meam cerneretis miseriam, anxietatem, ac omnium qui hodie vivunt miserrimam conditionem, quae ipsa etiam saxa emolliret, certo mihi sum persuasus, mea refocillaretis viscera, ut vobis dedit Dominus: non ferretis sic distrahi tam gravibus ac non ferendis torminibus. Sed quid mea vobis propono, ipse dignissimus qui longe plura feram? Etsi Deum testem invoco, me bona conscientia in hunc diem versatum in tanto ministerio, nec aliud quaesivisse nisi solam Christi gloriam, tamen dignitas ministerii et quae exigit tanta functio, facit ut meae mihi conscius infirmitatis, et quam nihil sim, me iudicem omnium indignissimum. Non igitur mei ratio habeatur, sed ecclesiae talis et tantae, ac omnium qui inde ad Christum viam aliquam habebant accedendi. At indigna est ac ingrata. Sit omnium indignissima et ingratissima. Decet eos, per quos Dominus tam benigne auxiliatus est misellae, tanta cum aestimatione apud Deum, ne dicam apud homines, non sine fructu, utcunque obganniant aliqui quorum oculos nequam video quod Deus bonus sit, potentiam non refero, neque ditionem, decet inquam istos iuxta praeceptum et exemplum Domini optime mereri de indignis ac ingratis, officia officiis addere, si hosti carbones in caput sint congerendi, omnium officiorum quid fratri licet indigno et immerito. Hic exoptarim pios et christianos gratia posteriori vincere priores, nomenque praeclarius in coelis sibi parare, ac in terris etiam suspicienda relinquere exempla. Verum omnium dignissimus Christus, qui ita vulneratus, confossus, supra quam dici potest crudelissima morte affectus, ut illam miserrimam sibi acquireret ecclesiam. Fratres a Christo Iesu dilecti, constituti ut suae prospiciatis ecclesiae, quaeso hanc unam non malignitatem nec ingratitudinem plebis fixo intuitu contueamini, quamvis hic ausim coram Deo meo testari, si rem ipsam ut habet prorsus resciretis, ac ut sunt pectora illic Christi amantia, et propter Christum vestri, non aliter causam ipsorum susciperetis quam animae vestrae. Sed dies patefaciet qui pacem quaerunt Israelis ac verum Dei cultum, quique offendicula ac divisiones serunt. Proinde, o amantissimi fratres, propter Christum Iesum vos obtestor omnes, totis incumbite viribus instaurationi illius ecclesiae, ac instate, vos oro, ut quem petunt *Calvinum* habeant. Id agite quod boni medici apud aegrotum, dum spes aliqua est recuperandae salutis: si videant salubre aliquid appetere, etiamsi prius respuebat optima, laeti offerunt. Omnia sunt tentanda ut levemus aegrotum. Argentoratenses non facile reddent semel fugatum. [2]) Videtis quam expediat: cogite ut velint. Omnes accurrite ad sublevandam illam ecclesiam. Non erit hoc indignum vobis, nec ingratum Christo, nec inutile vestris ecclesiis. Hac via poterit aliqua subintroduci disciplina. Dum vicini pastores [3]) revocatum introducent pastorem, fiet aliquis progressus. Quod aliorum non habeatur ratio, non moveat: plus scitis quam vel cogitare possim, in tali perturbatione, vel ruina potius, minimum esse accipiendum, interea dum *Calvinus*, ut nostis, in tam sancto opere, ut voluerunt fratres, audiet vestrum studium pro ecclesia illa, et alii [4]) quam alacer veniet, qui attonitus paene quid dicat non satis habet. Recreabitis omnes fratres, qui ex vestra diligentia plenius intelligent hoc esse opus Domini. Et ut Satan, qui sanctis semper reluctatur conatibus, nihil vobis possit parare offendiculi, date *Viretum* dudum flagitatum vel ad tempus. Potestis apud senatum: non dubito. Sed quid miser

263. 1) *sic!*

2) *Sturm Antipapp. IV. p.* 21: Quum haec Wormaciae agerentur, venerunt literae Argentina a senatu ad Iac. Sturmium et M. Pfarrerum quibus scribebatur C. a Genevensibus postulari: viderent legati qua ratione retineri posset. Indicabatur etiam his literis, si C. nobiscum quam Genevae esse mallet, quod a Genevensibus petebatur senatum recusaturum.

3) *Bernenses.*

4) *sic!*

mei oblitus verba apud vos profundo? Quasi vobis tam misello sit opus monitore, quum iam et velitis et noveritis, ac non dubito agatis, iuxta gratiam quam dedit vobis Dominus, pro illa ecclesia. Verum non puto vos vel secus accepturos quam solemus languentis excipere vota, et quae proponit varia, ut putat posse suo mederi languori, sic mea quae rogor ita prodigere excipietis, plus quid velim quam quid scribam expendentes. Nam iuvat ita, pro insigni iniuria qua sic me prostratum video, dum non se gerit nec gessit pauper ecclesia [*ut*] decet, conari ut illi prospiciatur, etiam si possem summa mei calamitate . . . .[5]) habeas, ac credant omnes me puerum meum exstinxisse, ac eum qui utcunque superest nihil minus esse quam meum: non, quaeso, dividatur. Unus servetur. Illius ratio habeatur ne pereat. O fratres, adiuvate me, ne pereat mea culpa tanta ecclesia curate: nam id maxime poscit Christus et omnium aedificatio. Quod olim petebamus ut ecclesiae, quae iam annos aliquot caret pastore[6]), meliora sibi studente, qui praeerat parare sic non apud Dominum idoneus illi daretur ditione Vallenginiana, nondum est effectum, etsi miser populus saepius petierit: nec Landeroni etiam aliud, neque post prohibitionem nec[7]) ego vel decanus *Thomas* eo iremus, quidquam pro Christo est actum. Populus ille miser sub pontifice agens neglecti omnia pontificis habens in senatum, non dubium est quin loquatur quod sacerdotium, et quidquid rasus olim percipiebat, colligat ac nullum praeficiat. Vestrae erit prudentiae ut expedit de his agere cum quibus est operae pretium, ut non male audiat nomen Domini nostra causa, nosque cum nota Deum insuper nobis sentiamus iratum. Valete Christi servi. Servet vos tantus Dominus, ac det ut sanctissime ipsi serviamus omnes. Cupio vestris commendari precibus, ne perpetuo sine pectore iaceam. Fratres vos omnes salvos cupiunt, optantque Genevensem ecclesiam vobis esse quam commendatissimam.[8])

5) *vox dubia.*

6) *Quae sequuntur corrupta videntur. Vallenginianae ditionis comitissa reformationi quocunque potuit modo obstabat* (*Ruchat, II.* 201, *III* 59, *V.* 146). *Oppidum Landeron, inter utrumque lacum situm, evangelicum ministrum recipere usque recusabat.*

7) ne?

8) *Epistolam Bernensibus scriptam fuisse et quidem ante medium m. Decembrem* 1540, *non est quod dubites. Bernenses soli ii erant quos de Vircto Genevensibus concedendo adire poterat, deque rebus Neocomensium ecclesiasticis promovendis. Atque eodem fere tempore Farellus Wormaciam profectus est ad visendum Calvinum. Exemplari quod solum superstes est manu propria Farellus subscripsit:* Christi fideli servo Ioanni Calvino symmystae tum pio tum docto Wolmaciae. In conventu Wolmatiae. 30. Ian. 1541. *Fortasse de hac epistola ab amico certior factus, eam videre cupiverat Calvinus.*

264.

CORDERIUS CALVINO.

Ut Genevam redeat, enixe instat, multis et variis rationibus rogationem suffulciens, confutatis iis quae contra valere possent.

(Ex autographo bibl. Genev. Cod. 110, fol. 89.)

Ioanni Calvino optimo et carissimo fratri.
Argentinae.

Gratia et pax a Deo patre nostro et Domino Iesu Christo.

Etsi, frater carissime, is ad te nuncius[1]) proficiscebatur et literis nihil opus esse videretur, praesertim quum sola huius praesentia plus apud te possit quam omnes omnium epistolae, tamen huius rei vel magnitudo vel dignitas effecit, ut mihi in tanto negotio silendum esse hoc tempore non putarem. Itaque haec ad te celerrime scripsi, non tam ut te hortarer (etenim res ipsa te satis hortari impellereque debet), quam ut tibi et nomine tuo ecclesiae Christi gratularer. Quae enim res maior, post hanc ipsam ecclesiae instaurationem, visa est in tota ecclesia? Quis triumphus huic conferendus? O admirabilem Dei nostri potentiam, bonitatem, providentiam! Ecquis hoc humanis viribus factum iri sperare potuisset? Cantemus igitur Domino qui hanc totam causam suo consilio gubernavit, cantemus, inquam, Domino et laudemus eum cum omni gaudio et alacritate. Quae mens, quae lingua filiorum Dei nunc cessare poterit, ubi primum facti huius fama dimanarit? Itane Dominum profligasse inimicos suos ut suis amicis in tempore provideret? Quae bonitas, nisi a Domino? Quae potentia nisi a Domino Deo? Ecquis erit tam caecus, nisi forte publicus hostis Dei et ecclesiae, qui tantam gratiam ac beneficium a solo Deo profectum esse non agnoscat, non fateatur ingenue? Si in duris et adversis rebus summo illi omnium bonorum autori gratias agimus et debemus, nos in hac tam insigni ecclesiae felicitate tacebimus, praesertim quum hic agatur de magna et manifesta Dei nostri gloria? Veni igitur, propera, mi frater, veni, veni, ut exsultemus Domino, ut iubilemus Deo servatori nostro. Etiam cessas? Etiam deliberandum censes? Non vides te revocari non ab hominibus sed omnino a Deo per ipsos homines? At ego, inquis, non queo sustinere ut hanc deseram tam honestam ecclesiam, tantopere mihi a Domino

264. 1) *scil. Farellus qui hanc secum Wormatiam auferebat, ergo ineunte m. Dec. scriptam. Corderius scholae Neocomensi praefectus erat.*

Iesu commendatam. Ergone sanctissimus ille apostolus idcirco dici potest ecclesiarum desertor, quod in evangelii administratione nulli certo loco sese privatim addicebat, sed quasi omnium gentium debitor tota vita huc et illuc instinctu spiritus sancti peregrinabatur? Nonne illum assidue sollicitabat omnium ecclesiarum cura? Quod si etiam ad comparationem veniendum est, cui quaeso ecclesiae obstrictus es arctiore vinculo quam illi tuae Genevensi, de qua laborasti usque ad exsilium? Si te huius rei argumentis aut docere aut permovere niterer, nae essem homo ineptissimus, iureque proverbio illo deridendus: sus Minervam! Ergo facessant rhetorica illa, valeat oratorum artificium. Plus enim momenti ac ponderis scio apud te habitura haec quae sunt longe potiora, nempe fratrum omnium hac in re consensum, Satanae cladem maximam, ecclesiae dignitatem, id est, pulcherrimam victoriam, et, quod est rei caput caetera omnia complectens, Domini Dei nostri gloriam et honorem. Nam quid hic tibi proponam aut famam tuam aut gloriam? Quae tamen ipsa, si more humano loquendum est, hic vertitur maxime: sed nihil equidem dubito, quin summum bonum tibi sit servire gloriae Domini: in cuius nomine tu vere et pie vel in mediis malis gloriari potes. Si tibi non esset in manu quem istic statim praeficeres, et quasi successorem relinqueres, non adeo instaremus. Verum non modo in hac parte, sed etiam in toto negotio tantae concurrunt opportunitates ut Christus sua ipse manu te deducere videatur. Nam quod migrationis difficultatem, aut certe aliquam rei familiaris iacturam causari velis, me profecto pudet cogitare, quomodo famulo Dei tam abiecta res haerere possit in animo. Denique tibi etiam atque etiam considerandum relinquimus, quot bona, quot commoditates occurrant, si redieris: sin autem recusaris, quanta mala, quanta pernicies ecclesiae illi miserandae futura sit. Quid enim, si victa ob auxilii desperationem relabatur in tenebras et pristinam calamitatem? Nam a quibus tandem propius subsidium petat, quam a suis pastoribus? Ad quos et certius et tutius confugiat, quam ad progenitores suos? Quod si ab iis se derelictam viderit a quibus potissimum tuendam se putat, quae spes miserae et afflictae reliqua est? Verum illud etiam vide ne, quod avertat Dominus, si venire renueris, te ipsum sero poeniteat, neve dicaris spiritui sancto voluisse resistere. O gaudia, o gratulationes, o applausus universae ecclesiae, de hac restitutione tua! Quis igitur relictus est recusandi locus? quid restat porro nisi ut invocato Domini auxilio, adhibitis in consilium fratribus, commendata ecclesia, relicto idoneo successore, quam primum venias, aut potius advoles? Ac nisi me invaletudo retineret, iam istic essem, certe, si tardares, istinc sublimem huc protinus raperem. Sed quid opus verbis? Quasi vero aut prudentiae ac facilitati tuae, aut etiam divinae providentiae diffidamus. Superest igitur ut tibi omnes precemur prosperum et facilem cursum profectionis tuae. Quam rem tibi Dominus concedat per filium suum Dominum nostrum Iesum Christum. Amen. Universis et singulis fratribus ecclesiae vestrae salutem plurimam [quos omnes obtestor per Dominum Iesum ne quid impediant hunc reditum et restitutionem tuam].[1]) Etiam atque etiam vale, fili carissime. O quando illum diem videbimus, quo te ipsum corpore praesentem hic salutare et osculari possimus!

Nosti manum tui Corderii.

265.

CALVINUS PARENTI.

De coena quod ordinavit bene fecit. Casum gravem disciplinae sollicitudini eius commendat. De vocatione Genevensi perplexus haeret. Varia Argentoratensia.

(Ex apographo antiquo Cod. Genev. 106, fol. 49 cuius apographa recentiora exstant ibid. Cod. 111, fol. 26, Archiv. Bern. Epp. VI. p. 43 et Turici Simler. Vol. 48. — Anglice editam legis l. l. I. p. 198.)

Nicolao Parenti fratri meo carissimo, diacono ecclesiae gallicanae.

Placet quod sacram coenam in alterum mensem distuleris, quia eam nunc administrare non poteras, nisi neglecto eo ordine quem non sine causa diligenter servatum esse cupio. Ecclesiolam nostram quod audio stare incolumem, ita ut nullum ex mea absentia incommodum sentiat, id me mirum in modum exhilarat, vel certe, ut in rebus malis, valde recreat ac solatur. Tametsi obiter tantum ac paucis verbis tibi sub discessum indicavi quid mihi operae pretium videretur, dedi tamen fidele consilium cui te obtemperare gaudeo: non quia meum est, sed quia et tibi non inutile, et aliis salubre esse confido. De pauperibus non parum sum perplexus in ratione excogitanda qua possimus illis succurrere. Sed vides ecclesiae nostrae inopiam. Neque efficere unquam potui, ut e Gallia subsidii aliquid mitteretur. Clavem alteram *Sturmius* domi suae reliquit.[1]) Si tantum reperietis in aerario unde possitis usque ad meum reditum praesentem necessitatem sustentare,

---

264. 1) *uncis inclusa in margine scripta.*
265. 1) *Videtur is ecclesiae gallicanae thesaurarius fuisse.*

tunc deliberabimus coram melius quidnam agendum sit. Vagos istos errones,[2]) quos nullo consilio sed sola levitate cursitare intelliges, non est quod multum moreris.

De *Philippo* mihi sane dolet quod tam diutino morbo afflictatur. Iuvenis est pius, modestus, integer, prudens, ut mihi videtur. Itaque si Dominus eum nobis servet, optimam spem de ipsius ingenio concepi. Salutabis eum diligenter meo nomine. Alterum, quo magis est destitutus, ope et solatio debemus sublevare. Quod de vetula narras, quia monstri simile erat, non potui statim adduci ut crederem. Neque tamen temere factum abs te putabam quod me monueras, quum res esset multorum sermonibus vulgata. Neque enim dissimulanter ferenda nobis sunt quae ita rumoribus iactantur, etiamsi obscuris et parum firmis. Nam temere conficta opprimere officii nostri quum sit, non possumus verum a falso discernere, si negligenter praeterimus ea quae sunt in ore omnium. Nunc ubi *Carolus* non tantum de illis indiciis lasciviae, ex quibus suspicari flagitium magis quam iudicare licet, sed de nuptiis etiam confirmavit, penitus obstupui. Portentum est sane quod merito sancti omnes abominari debent. Quid enim magis videtur fabulosum, quam quum apud poetas legimus, mulieres sexagenarias adhuc catullire? Atqui anicula ista septuagesimum iam attigit: filium habet ea aetate, quae mulieribus etiam coniugatis finem libidinis afferre debet. Saltem si viro alicui devexae iam aetatis se coniunxisset, poterat obtendere, se aliud quaesiisse quam thori delitias. Nunc omnem non tantum defensionem sed etiam excusationis speciem sibi ademit. Belle se consulere suis rationibus putarunt, quum ad clanculariam benedictionem confugerent: sed experientur brevi ambo quam sit periculosum cum Deo ludere. Si iam quaeris quid officii tui sit, vix tibi possum expedire. Nam etsi obiurgandos severe censeo, neque id effugere nos posse nisi officio nostro deesse velimus, quia tamen periculo non caret, opus est magna cautione, ut ne exacerbati a nobis, eadem qua coierunt temeritate, maiore flagitio gravioreque offendiculo dissiliant. Ergo, nisi singularis aliqua occasio viam tibi fecerit, non consulo ut verbum cum ea facias. Sin vero opportunum aliquando fuerit, tantum ostendas, eam parum suae existimationi et ecclesiae aedificationi consuluisse, tibi graviter displicere, et neminem esse gravem honestumque hominem qui non maxime improbet: te etiam non dubitare, quin hic mihi acerbissimus tristissimusque nuncius sit futurus. Interim tamen, ne prorsus vel frangatur vel erumpat in insaniam, ea qua poteris verborum lenitate rei asperitatem mitiges, et horteris ut male coeptum meliore exitu compensare studeat. Denique ita tibi moderare, ut omnia mihi integra sint quum venero.

In vocatione Genevensi ita sum perplexus vel potius confusus animo, ut vix audeam cogitare quid mihi agendum sit. Quod si quando in hanc meditationem ingredior, exitum nullum invenio. Itaque quantisper hac anxietate constringor, mihi sum merito suspectus, ideoque aliis me regendum permitto. Interim rogemus Dominum ut viam nobis demonstret. Vale, mi frater. Saluta mihi amantissime omnes nostros. Wormaciae, 14. Decembris.

Calvinus tuus.

Quum missurus essem has literas venerunt alterae tuae quibus epithalamium describis. Audacter certe abs te factum est, quod ausus es *Matth.* aggredi, qui non facile se admoneri, nedum reprehendi patitur. Gaudeo tamen adeo bene cessisse. Simus ergo contenti hac amica expostulatione, neque ulterius ecclesiae nostrae ius prosequamur. Hoc exemplum forte in posterum nos admonebit, ne quid de ordine praetermittatur. In coniugibus hoc temperamentum servare te velim, ne ex stultis insani fiant. Novi fastum, amarulentiam, arrogantiam mulierculae. Monacho hibernas noctes domi nimis longas esse puto. Timendum ergo ne ad fallendum taedium alio se conferat. Scis enim huic hominum generi esse errandi privilegium. *Sturmium* admonui, tametsi facturus sponte erat, quod petis. Itaque illa per *Crattonem*[3]) literas recipiet. Vale, carissime frater. Haec celeriter, quum nuncius vellet equum conscendere. Saluta mihi amicissime *Sebastianum* et *Enardum* et alios omnes.

Calvinus tuus.

266.

CAPITO FARELLO.

Dolet, amicum suo hospitio non usum esse neque a se visum. Calvinum Argentoratenses Genevensibus non denegabunt.

(Ex autographo bibl. Genev. Cod. 110, fol. 64. Schedula nullam habet inscriptionem.)

S. Totum tempus pomeridianum cum pertinaci quodam anabaptista consumpsi, atque adeo sum fatigatus ut te coram invisere non potuerim. Utinam frugali ac tenui mensa domus meae usus fuisses

2) those flying reports which are spread with no evil intent but from mere idle folly.

3) *typographum* (*N.* 197, *not.* 14.)

meoque hospitio, et plus spatii ad colloquendum patuisset. Verum novi animum tuum et coram Domino fideliter agam, ut et Geneva sentiat nos eam ecclesiam saluti etiam fratris praetulisse. Sed exspectandum est donec ex eo se negotio explicaverit in quo nunc est impeditus. Tu Dominum ora pro me et scribe diligenter quae me facere velis. Literae tuae sunt apud me plurimi ponderis. Te Christus noster servet.

V. Capito.

Literas redde *Grynaeo* omnes. Is per suos aliis alias reddet. [1])

267.

CALVINUS MINISTRIS NEOCOMENSIBUS.

Ex Wormatia non est quod multa narret, quum omnes fere otiosi sedeant, scilicet ab adversariis delusi. Caetera Farellus ore coram.

(Ex apographo satis mendoso Bibliothecae pastorum Neocomensium.)

Honorandis collegis meis et carissimis fratribus, fidelibus et Christi ministris et ecclesiasticis pastoribus in provincia Neocomensi.

Gratia et pax vobis a Deo patre nostro et Domino Iesu Christo, fratres mihi amicissimi et observandi.

Quum non de scribendo prius cogitavi quam optimus frater noster *Farellus* [1]) se ad iter accingeret, et illi omnia coram exposui quae de mutua ista nostra actione referre possum, ideo a longiore scriptione supersedebo. Et maluissem in totum abstinere, nisi ipse meam negligentiam severis verbis castigasset. Videor enim mihi rem agere non modo supervacaneam sed prorsus absurdam, quum tali nuncio literas ad vos perferendas trado. Quia tamen hoc officium me negligere non patitur, mos gerendus est eius voluntati. Non est tamen quod a me longam historiam exspectetis eorum quae hic geruntur. Sedemus in castris otiosi quia hostes pugnandi copiam minime faciunt. Quum putamus omnibus eorum effugiis esse occursum, novas subinde rimas excogitant. Sed has artes, quibus tantopere sibi placent, speramus in magnam Domini gloriam cessuras. Intelliget enim mundus cuius conscientiae fuerit lucem adeo reformidasse. Nos sane et verbis sumus testati et re ipsa demonstravimus, nos ad reddendam doctrinae nostrae rationem esse animo paratos, utcunque male instructi simus. Illi quum saepe eludendo et tergiversando nos extraxissent, tandem non dissimulanter confessi sunt, se ab eo quod prae se tulerant agendi consilio penitus abhorrere. Idque faciunt quum omnibus aliis rebus, praeterquam causae bonitate, sint multo superiores: cognitores [2]) habent quales illis visum est e sua cohorte deligere. Is quem velut moderatorem ferre cogimur, non obscure illis favet. Opibus, potentia, aliisque omnibus praesidiis abundant quibus destituimur. Sed mala conscientia consternat, ut nemine persequente fugiant. Quid autem si Dominus, non tantum quo potentius eos prosternat ac maiore miraculo, sed etiam ut nos humiliet hac trepidatione, ipsorum animos percellit, ne in certamen nobiscum descendant? Neque enim digni sumus quorum industriam ad causae suae defensionem adhibeat. Utcunque sit, modo salva maneat eius veritas, et gloria splendidius elucescat, satis superque nobis esse debet. Verum etsi non in acie palam consertis manibus confligimus, memineritis tamen, optimi fratres, nobis esse occultum cum obliquis Satanae astutiis certamen. Quod ideo moneo ut sanctis precibus adlaboretis, ne Dominus suorum simplicitatem talibus captionibus irretiri sinat. Causam fratrum, qui crudeliter ab impiis vexantur, qua decet fide ac diligentia suscipiemus. Nihil aliud possumus in praesentia polliceri, nisi quod operam dabimus ut sentiatis nostrum studium ipsorum saluti non defuisse. De adventu ad vos meo nihil audeo certo dicere. *Farellus* novit quibus impedimentis distinear. Cupio tamen diem illum videre quo vos omnes semel amplectar in Domino. Valete integerrimi fratres. Dominus vos confirmet

---

266. 1) *Haec brevissima epistola difficillimis adnumeranda. Farelli nomen adscribimus ex mera coniectura, neque habemus quo hanc asseramus. Iam illa recepta caetera sic expediri posse videntur. Capitonem, qui cum collegis Wormatiam iverat, inde fortassis ante finem colloquii Argentoratum reversum ponas, quum Farellus medio fere Decembre transiens illac ad Calvinum visendum proficisceretur. Quem, quo die in urbe fuit, quum videre non contigerit, eum paucis his versiculis salutat, simul fasciculo epistolarum Wormaciam asportandarum eius curae commisso. Verum haec omnia satis dubia et suspecta, et si quid rectius aliquis noverit, ambabus cupidi amplectemur.*

267. 1) *Quamdiu Wormatiae commoratus sit, nescimus. Quam ei ad Neocomenses asportandam tradidit epistolam Melanchthon d. Stephani scripta est. Illuc se contulerat ut pro Gallis persequutione vexatis, maxime Delphinatibus, intercessores suscitaret, tum etiam ut a theologis scriptum aliquod eliceret pro instituenda disciplina ecclesiastica. Quod exaravit Melanchthon.* (*Corp. Ref. III.* 1249. *Kirchh. II.* 22.)

2) *nomina suppeditabunt Spalatin. Annal.* 441. 457 *seqq. et Corpus Ref. III.* 1160, 1217. *Moderator Granvella.*

magis ac magis ad opus suum. Wormaciae 24. Decemb.

Calvinus vester.

268.

CALVINUS INCERTO.

Fuse narrat quae Wormatiae gesta sunt inde ab initio.

(Describimus hanc ex apographo Archiv. Bern. [A] Kirchl. Angelegh. 1540—1559, ubi exstat in tergo epistolae Melanchthonis ad Neocomenses de qua vide praecedentem not. 1. Contulimus aliud quod habetur in Bibl. civic. Bernensi [B] Cod. 141, N. 48, manu satis antiqua scriptum sed difficile lectu; item tertium mancum in Bibl. pastorum Neocomensium [N], in eadem scheda scriptum quae exhibet Calvini epistolam ad Neocomenses d. 24. Dec. datam; etiam hoc mendis scatet. Varietatem lectionis pluribus in locis neglectam non est quod doleas.)

Quod rarius tibi scribo inde fit quod [1]) nimis sumus otiosi. Haec tibi ridicula videbitur excusatio, quia est prorsus inusitata. Verum ex animo loquor. Nam si vel in speciem aliqua actio hic institueretur, mihi scribendi argumentum subministraret. Nunc quid aliud literis complectar quam quod tanto animi sensu [2]) recognoscere mecum piget ac pudet: nos scilicet alterum iam mensem frustra exspectando hic desidere. Viginti [3]) dies elapsi erant ab adventu nostro, antequam nos arbitri vocarent. Nam quum *Granvellus* distineretur in asserenda et constituenda reip. Vesontinae libertate, absentiam suam excusaverat et alterum [4]) subrogaverat, qui vice sua fungeretur. Isti autem suppressis literis exspectarunt dum nunciatum esset adventare et non plus biduo [5]) abesse. Tunc demum, nobis et adversariis convocatis, primum literas iusserunt recitari, deinde fidem omnem ac diligentiam in hac cognitione se adhibituros receperunt, ac vicissim stipulati sunt a nobis, ut deposita omni contentione et acerbitate paci et concordiae studeremus. Responsum [6]) est utrinque non alio animo venisse quam ut ecclesiae tranquillitati consuleretur. Nostri tamen semper addebant: si qua inveniri pacificatio poterit secundum verbum Domini. Postea agitatum de modo et ordine actionis. Utraque pars arbitris detulit ut quem putarent optimum praescriberent salvo tantum repudiandi iure. Illi pro sua aequitate adversariis concesserunt, quantum vix palam ausi essent postulare. Nostri tamen, ne viderentur statim ab initio in rebus non magnis impendio morosiores, paucis exceptis capitibus concesserunt. Putas, opinor, haec omnia intra dimidiam horam fuisse absoluta. Atqui tam actuosae nobis sunt caeremoniae, ut saepiuscule convenire nos oportuerit antequam aliquid transigeretur. Est autem haec agendi forma et series: duae sunt aulae duabus partibus destinatae, in quibus seorsum consultant. Tertiam habent cognitores, in quam utrinque convenimus quum est aliquid publice agendum. In eam tamen nimis familiariter commeant hostes nostri, ut consilia cum arbitris communicent. [7]) Neque id faciunt clanculum aut verecunde, sed sub oculis etiam [8]) nostris, dum illic adstamus, non dubitant capita conferre. Et quid aliud facerent? *Moguntinus* [9]) et *Bavarus* [10]) et *Argentinensis* suos miserunt qui nobiscum disceptarent [11]) et disceptationi praesiderent. Illi singulos e suo numero praesides deligunt, sed ea lege ut cognitores vocentur, hostium partes impleant. Interim [12]) venerat *Granvellus* qui 25. [13]) Novembris urbem ingressus, tertio post die orationem habuit nobis non usque adeo aequam, quod videretur culpam omnium malorum in nos derivare. Eius exemplar tibi mitto quoad potuit ab ore loquentis a notariis excipi. Fideliter certe tota summa comprehensa est, nec est ulla particula omissa, in qua esset aliquid momenti. Postridie responsum est communiter omnium nomine, quanquam nostris vehementer displicebat. Sed quid fecissent, quum aliter non permitterentur. [14]) Iam ante audierat ipse *Granvellus*, aut certe ex re ipsa suspicabatur, nostros fremere et indignari sibi factam esse nimiam iniuriam, quod falso perstringerentur iam ante actionis ingressum. Proinde illis excusavit, se nihil minus in animo habuisse quam illos vel minimum offendere. Ab eo tempore aliquot diebus fuit de formulis agitatum in quibus illi mille effugia captarunt. Nos, ut in apertum campum eos attraheremus, nullam iniquitatem subire recusavimus quae saltem nobis salvam [15]) causae defensionem relinqueret. Aliquantum temporis intercessit, quo inter se nobis non adhibitis

---

268. 1) quod *om.* N.
2) consensu B.
3) triginta B. *quod praestat, quum colloquium c.* 25. *Nov. inceperit. Granvella adfuit d.* 21.
4) alterum *om.* B.
5) biduum N.
6) Responsum . . . . . iure. *om.* B. *Hoc factum est d.* 29. *Nov.*
7) *Sic* B. constent A. consultant N.
8) etiam *om.* B.
9) B. *add.* enim.
10) Ganatus A.
11) disputarent N.
12) interim *om.* B.
13) 23 B. *Cf. tamen N.* 258, *not* 2.
14) permitteretur B.
15) salvam *om.* N.

consultarunt. Nostri non modo a sua parte nihil esse impedimenti ostendere, sed urgere etiam et passim reprehendere hanc moram. Tandem verecundia coacti finxerunt se velle incipere. Cecinerunt igitur missam suam de spiritu sancto ut auspicato aggrederentur. Nos etiam solennes supplicationes in templo nostro habuimus. Nemo erat qui non putaret mox futurum ut ad certamen accingeremur. Eo tamen die nobis feriae fuerunt atque etiam postridie. Mercurii vocamur tanquam ad rem maxime seriam. Postquam ad aulam praesidum[16]) ventum est, indicatum est *Granvello*, qui aliquanto post subsequutus est. Tunc accersitus fuit nuncius apostolicus qui nos sanctissimi *Pauli*[17]) nomine ad studium concordiae et reconciliationis cum ecclesia hortaretur. Erat autem illi apposita sella e regione *Granvelli*, qui in superiore loco cum electorum legatis sedebat. Processit tamen illi *Granvellus* quatuor aut quinque passibus obviam, ne sanctam sedem apostolicam prorsus contemnere videretur. Orationem habuit compositam ex elogiis caritatis, deploratione praesentium temporum, exhortatione ad tollenda dissidia. Cuius exemplar tibi mitto. Quum finem dicendi fecisset, secedunt suo more legati electorum ad deliberationem. Erat enim forma conventus imperialis. Petunt adversarii ut in commune respondeatur. *Saxo*,[18]) qui unus est ex professo noster, reclamare et firmis rationibus ostendere,[19]) nobis esse seorsum respondendum. Nos enim oblique fuisse perstrictos, ideoque privatim esse de iis quae obiecta erant satisfaciendum, quum tota culpa in nos dirigeretur. Deinde nos pati non posse ut partes aliquas honoris sibi in consessu[20]) hoc sumeret. Ergo protestatione iam aliqua esse sibi utendum, ne quid tribuere illi crederentur. Iam vero nullo modo coire[21]) posse duorum orationes, quorum alteri titulum sanctissimi patris illi deferrent, alteri Dei hostem et ecclesiae tyrannum vocarent, alteri obedientiam ei omnem pollicerentur, alteri se velle eius[22]) regimen expugnare, prae se ferrent. Quum ad *Granvellum* esset ventum, ille vero rogare et suadere ut omnes ordines in aliquam responsionem convenirent. Cursitatum est ultro citroque, octies aut circiter, antequam nostri flecterentur. Postulant demum ut saltem permitteremus, illi agi gratias, nulla Pontificis mentione facta. Hoc a se impetrari passi sunt, ne omnia negarent. Haec omnia fiebant in eius conspectu, et adeo non procul ut exaudire interdum voces aliquas posset. Responsione habita, cuius formam hic quoque habebis, discessum est, quanquam nostris plurimum doluit, vices loquendi tunc sibi fuisse ereptas. Cordatiores tamen iudicant, nobis tacentibus non parum fuisse effectum eo die. Nam qui olim, imo ante paucos annos, ad latus *Caesaris* supra omnes electores recipiebatur, nunc ex subsellio loqui coactus fuit. Quum *Paulum* Dominum suum nominaret ac honoris causa retegeret, nemo sequutus est, ne ex adversariis quidem: quum *Caesaris* mentionem faceret, omnes pileum deponebant. Quae autem ignominia maior hoc statu rerum papae irrogari potuit, quam ita responderi a *Caesare* et ordinibus imperii eius legato, ut eius nomen prorsus[23]) subticeretur? Hoc certe parum abest a manifesto ludibrio. Nam et tanquam homini[24]) privato responsum est, et silentium de pontifice notabili contemptu non caruit. Si quid asperius a nobis dictum esset, non novum esset a tam contumacibus indomitisque capitibus. *Caesarem* vero et totam filiorum eius catervam tantum nobis dare ut ipsius meminisse non liceat, id vero eius maiestatem non parum imminuit. A prandio adversarii nostri inter se deliberarunt, quo primum vulnere[25]) deberent nos conficere. Placuit ordine excutere totam confessionem. In primo[26]) articulo controverso, qui est de originali peccato, quum biduum depugnassent, secessionem fecerunt: sex receperunt nostram confessionem, quinque reclamarunt. In quibus erat Achilles ipse *Ecchius*[27]). Tertio die formulam nescio quam conscripserunt, in quam pariter consentirent. Illic autem non damnabatur dogma nostrum, sed adhibita moderatione mitigabatur. Ventum est postea ad iustificationem, in qua mirum est quam tumultuose inter se rixati sint. Haec autem tantae perturbationis est causa, quod Brandeburgenses prorsus nostri sunt, Palatini aliquantulum accedunt. Clivienses et Colonienses non sunt iniquissimi. Alii vero, quasi[28]) furiis correpti, nihil aequi, nihil moderati, nihil sani ferunt. Ideo autem in eorum parte est *Marchio*, quod quum se nondum decretis *Caesaris* opposuerit, nec in foederis societatem concesserit, ex grege nostro non habetur. Quum elector sit, non potuit praeteriri. Ergo eum recipere hostes nostri coacti sunt. Nostri interea conqueri, tum apud praesides, tum apud *Granvellum*, quod ita extrahantur. Instare enim sextum Ianuarii, qui Ratisbonensibus comitiis sit indictus: nimirum esse non dubiam[29]) tergiversationem, ut re infecta discederetur. Istis flagita-

16) praesidis N.
17) P. Pauli N.
18) faxo N.
19) contendere B.
20) in concessu B. in concesse N.
21) convenire B.
22) *Hic subsistit N. Caetera desunt.*

23) prorsus *om.* A.
24) nomini A.
25) ulcere B.
26) primo *om.* A.
27) Elicius A.
28) quasi *om.* B.
29) dubio B.

tionibus coacti, coeperunt ordiri novam telam: Formulam iuramenti protulerunt, qua volunt obstringere notarios. Erat autem adeo iniqua, ut a nostris admitti non debuerit. Neque tamen impetrari potuit ut remitteretur apiculus unus. Et est sane causa cur illi boni viri eam sic mordicus teneant. Est enim illic cautum, ut acta supprimantur et nemini mortalium communicentur, nisi *Caesari*. Ne tamen omnem spem praecidant, exceptionem addunt, ut edantur ea partibus quae ipsi censuerint. Videmus quid aucupentur, nempe ut, quum irati hinc abierimus, invidiam suo more in nos aliquo praetextu derivent. Cedendum ergo erit, nisi volumus occasionem praebere iis qui captant. Atqui, meo quidem iudicio, ita magis se apud omnes bonos iugulant. Neque enim dubitabitur cuius conscientiae fuerit pro actis[30]) supprimendis tantopere laborasse. Certe nisi causae nostrae bonitati confideremus, non cuperemus omnia publicari; et nisi illi lucem reformidarent, non hoc refugerent. Vereor tamen ne, ubi istis praeludiis vellicati[31]) fuerimus, tandem sine certamine dimittamur. Quantus omnium hic risus, putas, excitabitur, si tantus apparatus in fumum evanuerit. Verum quid si Dominus, elusa humana providentia, opus suum velit peragere, et arte industriaque nostra non adhibita, prosternere verbi sui adversarios? Bona igitur conscientia simus contenti, neque plus appetamus, quam ut ab eius nutu suspensi tantum agamus quantum ille voluerit. Sane, quantum ad nos attinet, non sumus adeo formidabiles, nisi Dominus ipse terrorem ac trepidationem hostibus nostris incuteret. Si conserendae erunt manus, *Philippus* primo loco verba faciet, quo nihil unquam vidi cordatius. Alius est penitus quam fuerat ante annos quatuor: neque tamen mutavit sententiam, sed animo factus est confirmatiore, quemadmodum ipse dicit, quod vidit sua moderatione nihil se proficere apud eos quibus lucrifaciendis intentus erat. Si audires dimidiam horam, te plurimum exhilararet. Reliqua scribam quum fuerit opportunum. Vale optime, integerrime et amicissime frater.[32])

30) aliis A.
31) *vox dubia.*

269.

LE SÉNAT DE BERNE A VIRET.

Permission accordée au pasteur de Lausanne d'accepter la vocation des Genevois.

(Archives de Berne. Welsch Missiv-Buch. B. fol. 228).

A honorable doct nostre tresaime maistre pierre viret predicant de lausanne.

Nostre amiable salutation devant mise. honorable doct tresaime. Ilz nous ont nous Combourgeoys de Geneve requeste et prie que feust de nostre plaisir de leur oultroyer de vous transpourter ver eulx pour ung espace de temp leur anunce la parolle de dieuz, esperant que par ce moyen lhonneur de dieuz seroit avance et plusieurs desordres entre eulx rabillies. Sur ce desierans avancer lhonneur de Dieu et chrestiene honestite avons advises de leur complaire en ce endroit. Et par ainsy a vous donne le choisy dy vous transpourter sy vous est loysible et agreable et y desmourer par lespace de dimie an ou de le reffuser, dequoy nous avons par ces presentes voulsiez advertir. Datum ultima Decembris anno etc. xl.

Lad. et C. de Berne.

32) B. *simpliciter:* Vale optime, *caeteris omissis, sed addito loco* Wormatiae. A *hoc nomen non exhibet sed addit subscriptionem:* Calvinus (*sine praenomine*). *Iam de Calvino autore cur haesitaremus non videmus. Nam quae de Melanchthone dicit ante hos quatuor annos minus cordato, non de visu sed de animo ex scriptis cognoscendo dicere videtur. Farello non scripta est qui ipse aderat: an forte Vireto? Verum huic etiam de rebus Genevensibus scripsisset. Potius de Neocomensi aliquo ministro cogitandum. Nam exemplar N. in eadem scheda ac N.* 267, *exemplar A in tergo ep. Melanchthonis ad Neocomenses* 26. *Dec.* 1540. *Corp. Ref. III.* 1249. *Scriptam credimus m. Dec. vergente.*

MDXLI.

270.

BADUELLUS CALVINO.

Pecuniam ei mittit pro bibliis olim ab ipso mutuo acceptis. Quod Bucero debet alia occasione mittet. Carpentoracti conditionem nactus est satis bonam.

(Ex autographo bibl. Genev. Cod. 109, fol. 154.)

D. Ioanni Calvino.

Mitto ad te duos coronatos pro bibliis quae Argentinae abs te accepi, petoque abs te ut mihi ignoscas si ea diutius apud me retinuerim aut pecuniam non miserim. Superiore anno volui dare cuidam quem audio servum tuum fuisse, sed id oneris ille ferre noluit. Nunc vero quum haberem Germanum mercatorem, hominem cui recte dare possem, malui pecuniam mittere, eamque magis opportunam iudicavi, tametsi biblia tua tam sunt integra et munda quam quum mihi dedisti. Tamen quia tamdiu tu illis caruisti, malui ea retinere et pecuniam eam tibi mittere, qua librum abs te ipso aestimatum memoria tenebam. *Felino* [1]) debeo decem coronatos quos ad te mittam quum primum a Carpentoractensibus accepero. Interim mihi gratum facies, si eum de hac mea voluntate et fide certiorem feceris, eique promiseris me, simul atque accepero, pecuniam missurum. Non fallam opinionem tuam nec fidem quam de me dederis. Sunt mihi a Carpentoractensibus trecentae librae constitutae ex quibus ei satisfaciam. Te rogo ut me in eorum numero habeas qui Deum timent. Dominus Iesus sua virtute te confirmet nosque misericordia sua respiciat. Vale. Carpentoracti VI. Ianuarii. [2])

Tuus Baduellus.

---

270. 1) *Bucero.*
2) *Ex mera coniectura annum adscribimus* 1541. *Patet ex ipsa epistola Calvinum tum temporis Argentorati commoratum esse. A.* 1540 *Baduellus Parisiis relictis Nemausum se contulit Gymnasii rectoratum auspicaturus. Carpentoractense munus postea demum adiit. Cf. N.* 125.

271.

FONTANINUS CALVINO.

Diuturnum silentium excusat eo nomine quod falso rumore deceptus Calvinum mortuum crediderit. Iam gratulatur ei de nuptiis et recuperata valetudine.

(Ex autographo bibl. Genev. Cod. 109, fol. 159.)

D. Passellio amico integerrimo
Argentinae.

Officium in scribendo meum postremis literis accusare videris, et eandem in me negligentiam arguere quam prius in fratre notaveras. Displicet sane et pudet, talem te de utroque opinionem induxisse: sed hoc in pudore id me consolatur, quod silentium nostrum inde profectum non putas, quod officium vicissim tuum curamque in rescribendo desideremus. Neque certe ea fuit tarditatis nostrae causa. Nolimus ita esse difficiles morosive ut, pro binis aut ternis literis nostris si unicam reddideris epistolam, non ample et largiter nobis satisfactum putemus. Neque enim ita sumus inepto iudicio aut rerum ignari, ut non satis noverimus longe gravioribus negotiis detineri te, quam ut in familiaribus epistolis [1]) otium teras. Instant tibi plurimi, scio, si non amiciores, digniores certe, quibus te impendas. Illis ut operam tuam non invidemus, ita ex ea particulam aliquam vendicare nobis licere pro nostra amicitia confidimus: qua in re infitiari no-

---

271. 1) *Autor epistolae ex veteribus Calvini amicis fuisse videtur, vel saltem Francofordiae, casu ei obviam factus, arctiore familiaritatis vinculo se adstrinxisse. Etiam Passelii nomen ab eo usurpatum hoc indicat. Cf. N.* 217, *supra p.* 36.

lim te ita amici partibus defunctum, ut non sit quod de te conqueri possimus. Verum enimvero si silentii nostri causam requiris, multa equidem causari possem: ad manum non fuisse tabellarios, occupasse quotidianam interpretationem, detinuisse domestica negotia, quae omnia bona etiam fide allegarem, nisi scirem, iis nihil aut minimum deferre te, apud quem vulgaria haec legitimae excusationis locum non habent. Quare id solum proponam, tametsi sine horrore non possum, quod et re vera in causa fuit ut tardius scriberem. Id est quod nobis de morte tua renunciatum fuerat idque ab iis qui tui sunt studiosissimi. Confirmabant Germani aliquot qui de *Philippo* quoque addebant, pronostici illi puto, nescio quo malo omine, gravissimi eius morbi tui, de quo mihi significas. Id quo magis metuebamus ne accideret, eo magis verisimile nobis fiebat. Morem enim eum iis esse qui alteri bene velint deque eo sunt solliciti, vel ex Mitione Terentiano nosti. Credulitatem nostram adiuvabat insueta literarum tuarum longior exspectatio, quae et ipsa dolorem per se immodicum augebat. Mortuus enim nobis eras. Quid homini mortuo scripsissem? Atqui nec sepulcro quidem scribere recusassem, sed quotiescunque de scribendo cogitavi, ita me punxit tam pia sanctaque tui recordatio, ita me agitavit doloris impatientia, ut tantum non lacrymas exprimerem, praeter metum extorquere a me nihil possem: toties me totum biduum molestabat officiosa animi aegritudo, quae sic me a scribendo remorabatur. Et remoraretur etiamnum cruciaretque, nisi eam aut omnino levare aut propter incertitudinem non satis iustam aliqua ratione confirmare aliquando deliberatum esset. Scripsi itaque tandem, sic tamen ut de accipiendo per te responso spes mihi nulla esset. Tu autem, quoniam opinionem nostram vicisti, quoniam Domini beneficio salvum te nobis reddiderunt literae tuae, eius nuncii nomine tam laeti quidvis a te perpeti paratus sum. Si causam meam admittis, placet quod te non offenderim. Sin quasi falsam eam reiici vis, et id longe omnium gratissimum est, quod falsam eam intelligam, ut iam mihi leve sit aut ingratum aut negligentem dici, quandoquidem exstat qui desidem pulset, negligentem excitet, ingratum notet, notatum convictumque monitum dimittat, insuper etiam peccatum condonet et ignoscat. Caeterum ut aliis etiam epistolae tuae capitibus satisfaciam, gratiam habeo quod cum pergrato valetudinis tuae nuncio de nuptiis etiam tuis certiores nos reddideris. Id eo libentius scimus, quod per te scimus, speramusque faustum tibi et felix fore coniugium, cui pia et proba ex animi sententia contigerit uxor. O te fortunatum, qui tam ampla dote ditatus es, quam amplissimam exspectabas. Meministi illud *Philippi*, quum Francoforti in coena essemus: cogitare te de accipienda uxore. Gaudeo quod bene successerit amici chiromantia. Morbum autem tuum, qui coniugium proxime sequutus est, eo minus molestum tibi fuisse credo, quod uxor molestiae partem tulerit. De me quod tibi significem nihil est, nisi quod haud ita pridem, cum pila me exercerem, confossus fere mihi est alter oculus, sic ut de visu per aliquot dies desperarint. Convalui tamen Dei gratia, salvo utroque lumine. Accidit et iamiam quod omnino tibi vellem significari non posse. In scribenda hac epistola subitus rheumatis fluxus me corripuit ita vehemens, ut intorto collo absolvenda mihi fuerit. Incertum est quid futurum sit. Saluta quaeso mihi suavissimam uxorem tuam et carissimum fratrem *Antonium*. Tu cura ut valeas et nos amare perge. Bitur.[2]) Idibus Ianuarii.

Totus tuus Anto. Fontaninus.

272.

FARELLUS CALVINO.

Viretus Genevam se contulit a Senatu vocatus et summo civium studio acceptus est. Nihilominus de Calvino accersendo usque agitur.

(Exemplar authenticum sed non autographum exstat in Bibl. past. Neocomensium Epp. Farelli Fasc. II. N. 12 ubi subiicitur epistolae ad Bernenses ministros, in eadem charta in Calvini usum descriptae.)

Christi fideli servo Ioanni Calvino symmystae tum pio tum docto Wolmaciae
in conventu Wolmaciae.

S. Festinat nuncius et ego capite laboro: paucis ergo agam. *Viretus* non sine contentione piorum, acclamantibus aliis qui Genevam volunt perditam, literas habuit a senatu quibus liberum fit, si velit, Genevam eat. Quod effecit septimana superiore. Nemo hominum unquam ita acceptus fuit. Nulla ecclesia tam ardenter accurrit ad audiendum verbum Domini. Summa: non puto apertiora signa gratiae Domini edita esse. Agitur iterum de legatione ad te mittenda, quod dissuasi, ne sumptum et operam perderent, quum venire non possis nisi absoluto colloquio.[1]) Tu vide ne spiritui sancto re-

2) *Bituriges, Bourges. Annum* 1541 *designant praeteritae nuptiae Calvini, Argentorati adhuc commorantis.*
272. 1) *Reg. du Conseil* 26. *janv.* 1541: Claude Roset est envoye a Basle pour noz affaires. Il ira de la trouver Me. Caulvin a Str. pour le faire venir icy. *Colloquium Worma-*

lucteris. Ne te moveant qui iis literis nulla ratione moti sunt, adeo ut magis contendant secus agere etsi verbis et literis egregie mentiantur aliter facere, ut intellexi. Non ergo [*est*] quod hos moreris, sed Christum tantum et ecclesiam intuearis. Fratres ac senatus dici non potest quantum aedificationis ac consolationis perceperunt ex literis quarum gratia omnibus gratias ages quam maximas. Vale. Neocomi, 30. Ianuarii 1541. Saluta[2]) quaeso omnes. Farellus tuus ac omnes qui hic sunt.

Cura causam fratrum afflictorum.

273.

CALVINUS FARELLO.

Narrationem de colloquio Wormaciensi continuat et ad finem perducit. Invitus etiam ad comitia Ratisbonensia profecturus est iussu senatus et petente Melanchthone. Genevam si non demigrabit, certe excusandi causa ad tempus se eo conferet.

(Impressa ed. Genev. 1576 pag. 415, Ed. 1617 pag. 578, Amst. pag. 260. Alibi non exstat.)

Tandem sub finem tertii mensis domum rediimus. Subinde enim novas artes excogitarunt illi, ut tempus extrahendo nos deluderent. Quum autem *Caesar* appropinquare diceretur, putabamus eos satis bonum praetextum habere ad se explicandum. Nam quum tota actione impudentissimis tergiversationibus elapsi essent ne congrederentur, cur non causati essent sibi iam non esse integrum incipere, quum *Caesar* Ratisbonam pergeret? Quum autem se omnes ad discessum accingerent, ecce illi ex insperato colloquendi copiam nobis faciunt[1]): sive quod tanta vicinitate *Caesaris* nos nonnihil perculsos fore sperabant: sive quod videbant in sua potestate fore discedere, quoties liberet: sive quod dedecus se effugere non posse verebantur, si nihil vel in speciem saltem inchoarent, quum omnes quas nobis imposuerant conditiones recepissemus. In hoc enim totum mensem incubuerunt, ut iniquissima quaeque postulando nos ad aliquid negandum adigerent. Ita iactassent a nobis fuisse impedimentum. Nostri vero sua patientia eos frustrati sunt in hac exspectatione. Animos enim obstinaverant ad recipiendas potius quaslibet conditiones, quam ut videri possent subterfugisse. Quidquid ergo salva causae defensione concedi potuit, admiserunt. Ventum est in colloquium. *Ekcius*,[2]) quem adversarii actorem delegerant, orationem habuit duarum horarum. *Philippus* respondit aliquanto brevius. A prandio *Ekcius* iterum detonuit. Postridie *Philippus* summa modestia respondit. *Ekcius* iterum a prandio. Pronunciarunt boni et sancti iudices satis de eo articulo esse disputatum. Quum adversarii primo et ultimo loco dixissent, excepimus videri nobis illud intolerabile. Illi Areopagitae inflexibili gravitate perstare in sententia. Obtinuimus tamen ut iterum liceret loqui: sed ea lege, ut postremas adversarii haberent. *Philippus* ergo postridie praeclare clausit eam disputationem. *Ekcius* paulo moderatius solito clausulam quoque suae actioni imposuit. Dices hanc rationem videri tibi minime idoneam. Nulla, fateor, magis inepta inveniri potuit: sed quia ex aliorum praescripto agendum fuit nobis, necesse habuimus id ipsum sequi quod summopere displicebat. Non referam hic quanto fastu, quanta audacia, insolentia, impudentia, vociferatus sit ille nugator. Propone tibi effigiem barbari sophistae inter illiteratos stolide exsultantis, et habebis dimidiam partem *Ekcii*. Iterum pronunciarunt boni cognitores hanc controversiam satis diligenter utrinque fuisse excussam. Tantum hoc restare, ut quatuor inter se committerentur, qui formulam aliquam conscriberent. Ita posse ad aliquam consensionem perveniri. Permissum *Granvello* ut eligeret quos vellet. Elegit *Philippum* et *Bucerum* a nobis. Ab adversariis *Ekcium* et suffraganeum Moguntinum[3]) quem iudicabat fore aliis moderatiorem. Verum quum ille non esset repertus domi, errore adductus est Dominicanus quidam *Mesingerus*:[4]) non homo, sed furia importunissima. Ille principio nihil aequi admittere. Sed quum *Ekcius* a Caesarianis delinitus (abutuntur autem tanquam morione) dedisset quod tota actione strenue negaverat, et *Granvellus* approbaret, hic *Mesingerus* posita pertinacia leviter assentiri. *Philippus* et *Bucerus* dixerunt se nihil illic videre quod reprehenderent: sed velle ad nos referre. Dum consultamus, advocantur omnes a *Granvello*, recitantur *Caesaris* literae, quibus missionem nobis dabat. Ita re infecta discessum: sed quia *Caesar* promittit se Ratisbonae cogniturum de hac causa, decretum est ut aliquot theologi eo adducerentur. Ubi auditum fuerit *Caesarem* recta illuc contendere, nos hinc solvemus. Me enim *Bucero* adiunxit senatus. Hoc *Philippus* non sine magna obtestatione petierat: quod ideo dico, ne me de

---

ciense d. 18. Ian. finem habuit et Farelli epistola Calvinum iam Argentorati reducem offendit (cf. seq.). Rosetus Basileam missus est ad Bernh. Meyerum consulem quem Genevenses et Bernenses arbitrum suae litis delegerant. Roget I. 269.

2) *Haec ultima verba Farelli manu adiecta.*

273. 1) *d.* 13. *Ian. (Sleidan p.* 202, *Corp. Ref. V. p.* 26.)

2) *Wiedemann, D. Ioh. Eck. Regensb.* 1865 *p.* 300.

3) *M. Helding, cf. Corp. Ref. V.* 86.

4) *Mensinger, suffraganeus Halberstadtiensis (ibid.)*

industria alio abduci suspiceris, ne me iterum repetant Genevates.[5]) Quum enim legato nostro valediceret, tam anxie illi commendavit, ut me vehementer puderet. Quum ego conatus essem interpellare, dixit se non morari meas excusationes, sibi eius postulationis optimam constare rationem. Adiunxit postremo, se omnino velle ut adducerer. Et paucis ante diebus in eandem sententiam loquutus fuerat. Nam sub id tempus quo nobis obtulerunt colloquium, quia spes omnis sublata erat, petieramus *Grynaeus, Sturmius* et ego, ut domum redire nobis liceret. Compositis iam sarcinis, cursitavimus ad salutandos amicos. Ubi ventum est ad *Philippum:* Aliis permitto, inquit; ad tempus *Calvinum* discedere non patiar. Et statim domum nostram accurrit, ut profectionem impediret. Vides igitur, mi *Farelle,* teneri me adstrictum: nec quidquam hic vafre compositum esse frustrationis causa. Quanquam ego ineptus sum, qui eam suspicionem, quae neque in animum tuum subire neque de nobis concipi potest, diluere conor.

Ubi domum redii, multum negotii mihi fuit cum *Claudio.*[6]) Sic enim tuis rationibus eum vel imbueras, vel inebriaveras, ut nullum dissentientem ferre posset. Ego vero, ut scis, et tuo et ipsius consilio libentissime obtemperassem iamdudum, et hodie paratus essem obtemperare: si modo obicem illum tolleretis, qui viam mihi nunc praecludit. Quanquam, crede mihi, etiamsi me nemo sollicitasset, ego mihi satis diligens, imo assiduus fuissem hortator et impulsor. Quia si mihi non esset permissum eo demigrare, statueram tamen vel omnibus invitis illuc statim venire excusandi causa. Non enim eram nescius, quantum profuturum esset hoc officium ad eos confirmandos. Et aliquid fortassis dedissem eis consilii: quod si sequuti essent, aliquantulum collegissent suam ecclesiam ex hac dissipatione. Nunc me excusatum habeant oportet, quod ne illa quidem excusatione defungor. Unum me solatur ac recreat, quod audio de *Vireto* confectum quod cupiebamus. Ergo status mei incertus, relicta domo incomposita, fortassis ad sex vel octo menses peregrinabor. Taceo, quantum domesticis meis rationibus obsit, quod hic nolo me addicere. Ista est causa cur mihi non augeatur stipendium. Eo autem quod nunc penditur vix possum octo menses transigere. Nec est quod conquerar: quia mihi cogor imputare. Scribam iterum tibi ante abitum. Vale integerrime frater. Saluta diligenter omnes fratres. Argentorati pridie Cal. Februar. 1541.

5) *De iis rebus quae hic obiter attinguntur plura invenies ap. Sleidan. p.* 203. *Caesaris literas ad Granvellam habes in Corp. Ref. V.* 28 *ss. De Calvino Ratisbonam misso v. Sturmii Antipapp. IV. p.* 22.

6) *Feraeo.*

274.

BERNARDUS CALVINO.

De reditu veteris collegae et Genevae et sibi gratulatur.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 92. Beza edidit quidem sed multis locis variatam Genev. p. 22, Laus. p. 52, Hanov. p. 58, Chouet p. 26, Amst. p. 12. Varietatem lectionis integram adscribere non attinet.)

Domino Ioanni Calvino in Christo patri venerando Argentinae aut Wormaciae.[1])

S. Quod ad te hucusque non scripserim, praecipue per M. Ludovicum *Du Four* legatum Genevensem, ne putes propterea factum, venerande ac observande pater, quod aut dedignatus sim aut tua mihi redintegratio displiceret. Hanc idcirco ad te pro praesente destinavi epistolam,[2]) ut certo scires, primum me tum non adfuisse Genevae (petieram enim Lausanam, consulturus D. Petrum *Viretum* super nonnullis quae concernebant statum ecclesiae nostrae),[3]) praeterea quam bono erga te sim ac christiano animo, et quantum mihi placeat quod videam te denuo a nostris agnosci bonum pastorem ac fidelem: potissimum quod hoc sciam via spiritus sancti actum. Siquidem una dominicarum dierum, quum praedicarem[4]) apud Rippam,[5]) et viderem ecclesiam nostram desolatam (abierant enim qui curam ipsius susceperant, *Morandus* videlicet et *Marcurtius*[6]): remanserat vero solus *Henricus* mecum — sed qui sumus pro tanto populo soli conducendo?[7]) Sane nihil!), admonui populum lacrymas effundendo ut conversus ad Dominum Deum humili oratione per Christum, pastorum pastorem, ab eo imploraret pastorem, et quidem talem qualem cognosceret[8]) suae profuturum ecclesiae. At,[9]) ne mentiar, tui non recordabar, nec te talem[10]) sperabam fore. Quod et fecit populus, maxima ut dicitur cum devotione. In crastinum vero ducentorum congregatur consilium, et omnes petunt *Calvinum.* Congregatur et generale sequenti die[11]); itidem clamant omnes: *Calvinum*, probum et doctum

274. 1) *Inscriptionem om. edd.*
2) idcirco nunc ad te dedi ut *etc. Edd.*
3) quae ad ecclesiae nostrae statum pertinebant, ac *etc. Edd.*
4) una dierum dominica quum haberem concionem *Edd.*
5) *St. François de Rive, olim Franciscanorum, nunc Gymnasii. (Archinard, édifices religieux de la vieille Genève* 1864, *p.* 87. *Galiffe, Genève hist. et arch.* 1869, *p.* 208.)
6) *Edd.* Morentus vid. et Marcutius. — Henricus *(De la Mare.)*
7) regendo? Continere me non potui quin populum in lacrymas effusum videns admonerem, ut *etc. Edd.*
8) agnosceret *Edd.*
9) Et *Edd.*
10) illum *Edd.*
11) *N.* 245, *not.* 5.

virum, Christi ministrum volumus. Quod quum intellexissem non potui non laudare Deum, aliterque indicare quam quod a Domino esset factum istud et esset mirabile in oculis nostris, quodque lapidem [12]) quem reprobarant aedificantes in caput fieret anguli. Veni ergo, veneraride mi pater in Christo: noster es profecto. Te enim nobis donavit, ut audis, Dominus Deus. Suspirant etiam post te omnes. Videbis quam gratus fuerit adventus tuus omnibus, quam [13]) benigne recipieris. Cognosces me insuper non qualem hactenus relatione quorundam, nescio, [14]) putasti (parcat illis Dominus!), sed pium, sincerum ac fidelem fratrem ac amicum tuum, quid dico? in omnibus votis tuis obsequentissimum ac deditissimum. Ne ergo tarderis venire, ut videas Genevam, hoc est, gentem novam renovatam sane opera (Dei gratia) D. Petri *Vireti*. [15]) Faxit Dominus Iesus ut velox adventus tuus sit ad nos. Vale, ecclesiaeque digneris succurrere nostrae. Alioqui requiret de manu tua sanguinem nostrum Dominus Deus: dedit enim te speculatorem domui Israel quae apud non est. Iterum vale. 6. Februarii anni 1541.

Salutabis nomine meo, si placeat, observandos illos patres meos ac Dominos, D. *Bucerum* ac D. *Capitonem*, caeterosque ecclesiae illius ministros. Nec non et Thomas *Baudechon*. [16])

Tuus est Iacobus Bernhardus minister evangelicus Genevae.

275.

VIRETUS CALVINO.

Iam Genevae ministerium capessivit, operosum quidem sed ex successu gratissimum. Calvinum omnes exoptant, exspectant, efflagitant. Ipse Lausannensem ecclesiam non ultra sex menses deserere potest. Novi Senatores et Syndici bonae causae patrocinantur.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 111 a, fol. 54. In eodem codice fol. 126, exstat exemplar aliud non Vireti sed coaeva manu fortasse amanuensis sub Vireti dictatu scribentis exaratum per omnia priori consentaneum, sed non integrum. Tota autem iterum recurrit in Apographo Cod. 116, fol. 72, et in Archiv. Bernens. Epp. VI. p. 57, denique ap. Simlerum Vol. 49. Edita est in Hundeshagen, Conflicte des Zwingl. etc. p. 380, ex Bernensi exemplari.)

Eximia eruditione iuxta ac pietate ornatissimo Ioanni Calvino fratri et amico carissimo Argentinae aut Wormatiae.

S. Quod rarius ac parcius ad te scripserim et reliquos fratres Argentoratenses, id ne mihi vitio vertas obsecro quasi non iustam habuerim nostrae amicitiae rationem, aut curam ecclesiae abiecerim. Non causabor negotia et occupationes, quamvis iure queam, sed tabellariorum potius inopiam, et quod malim differre tantisper, dum certius quidpiam occurreret dignum quod scriberetur. Nam audiebam te gravioribus occupatum et nullam esse spem tui ad nos adventus, priusquam comitia Wolmatiensia dimitterentur, cupiebamque mihi ecclesiae Genevensis statum esse exploratiorem, ut ad te omnia diligentius certiusque perscriberem, quo tu paratior esses, et de eius instauratione certius aliquid cum fratribus constitueres, priusquam ab illis dimittereris. Nunc vero, postquam ita visum est Domino, ut vestris acquiescenti [1]) monitis hucusque tandem venire licuerit, bona principum Bernensium venia, atque singula propius intueri et explorare, nihil iam prius habeo quam ut te manibus pedibusque impellam ut tu te huc mature et quam poteris ocyssime conferas. Spero enim ex tuo adventu non solum ad cives sed pios omnes, quos haec habet vicinia et Gallia tota, plurimum voluptatis et utilitatis rediturum. Vix tibi persuaseris quo applausu excipiantur conciones, quantus sit ad eas hominum concursus, quae perseverantia, quae tranquillitas reipublicae, quam tota sit immutata et aliam penitus faciem induerit. Fracti sunt omnes tam crebris factionibus et seditionibus, miroque afficiuntur taedio, adeo ut exhorrescant ad earum mentionem, coganturque omnes manum Domini agnoscere et fateri, ac quam severus vindex sit evangelii atque eius ministerii contempti ac reiecti. Nullas audias turbas, nemo qui insolescere ausit, omnes coguntur in ordinem. Magistratus verbum reveretur, ministerium in summo habet pretio, nihil temere adgreditur in causa Domini eo inconsulto, paret et libenter aures praebet monitori. Offert nobis Dominus occasionem peropportunam, quam si neglexeris, *Calvine*, haud dubie poenas neglectae ecclesiae non abs te solum, sed iis qui te remorabuntur, reposcet Dominus. Quam si nobis elabi sinamus e manibus, timeo valde ne nos sero nimium [2]) poeniteat. Ipsissimus est temporis articulus quo huic ecclesiae reparandae advigilandum

---

12) *sic.*
13) quod *Edd.*
14) nescio *om. Edd. caeteris interpunctione corruptis.*
15) opera Dei, gratia D. P. V. *Genev.* gratia Dei, opera D. P. V. *Amst.* opera, gratia Dei D. V. *Laus.*
16) *Haec postrema sic scripta om. Edd.*

275. 1) *Supple* mihi. *Quod non videntes B. et H. scripserunt* acquiescendi, *quod S. emendavit in* acquiescendum. *Quae omnia absurda.*
2) nimium serio *B. S. H.*

et serio incumbendum censemus, quo mature occurrendum est, ne ullus posthac relinquatur turbulentis istis et tragicis rerum vicissitudinibus locus. Fingenda cera est quamdiu mollis est et ad omnia sequax: flectendae quo voles arbusculae quamdiu flexiles sunt, priusquam obriguerint induruerintque,[3]) quas postea frangas potius quam corrigas. Magistratus didicit prophetas revereri, populus parere:[4]) et famelicus nunc avidissime vorat quod proponitur in gloriam Domini. Negotium hoc nullas patitur moras. Huic oneri paucissimi humeros subiiciunt. Ego quid mei valeant quotidie experior. Huc concessi fretus spe adventus tui: non possum diu abesse ab ecclesia Lausannensi nisi secus fuerit prospectum. Multa mihi sunt devoranda quae tua praesentia redderet suavissima. Bernenses suis literis neque adegerunt ut huc venirem, neque prohibuerunt, sed meo permiserunt arbitrio utrumlibet eligere placeret, ita tamen ut manifestam darent significationem pii et benevoli in hanc ecclesiam affectus, cuius instaurationem desiderant, non ruinam, quidquid machinentur capita quaedam male feriata. Concessus est mihi in hanc ecclesiam aditus, sed in semestre tantum. Quod temporis spatium haud satis tuto conficere licet, quin saepe meos revisam: et si maxime totus hic affixus essem, non sufficeremus tamen, quotquot hic sumus, tantae moli sustinendae. Conamur quod possumus. Multa impetramus. Sed tam multa sunt quae medicam manum requirant, ut non solum plurimis, sed et peritissimis et exercitatissimis sit medicis opus, quibus si tu accederes speramus nobis salva fore omnia. Magno exspectaris omnium desiderio, quod ne fallere velis te per Christum obtestor. Ptochodocheum, nosocomium, collegium, et quidquid dignum est cura pastorali, tuam opem[5]) efflagitant.

Sammartanus[6]) vir doctissimus, quem tibi de nomine opinor esse notissimum, quum intellexit me hic esse, et te propediem adventurum, confestim huc se recepit: cui speramus nos facile persuasuros ut hic pedem figat, ubi rebus suis prospexerit nonnihil, praesertim sponsae cui non ita dudum fidem dedit. Literas fratrum classis Thononiensis, quibus testantur quam tua praesentia non solum utilis sed valde necessaria futura sit huic ecclesiae, mitto carissimis tuis fratribus et symmystis, quos non dubitamus ecclesiarum salutem semper privatis commodis et affectibus praetulisse. Nisi mox adveneris, aut ipse cogar deserere coeptum opus, aut penitus conficiar. Tot ac tantis undique premor negotiis, iisque adeo reipublicae commodis et necessariis, ut quo me vertam nesciam, quo potius accurram, quid praeferam,[7]) quum nec solus simul tam multa obire nequeam, neque rursum citra damnum quidquam omittere. Crede mihi, ego plus decies manum huic chartae admovi, priusquam licuerit epistolam absolvere. Magistratus plurimum nobis defert et nostris consiliis, quo fit, ut nequeam non mihi felicem exitum polliceri.[8])

Viri boni optant, si fieri potest, ut viros aliquot doctos isthinc tecum adducas, aut saltem unum aliquem qui etiam germanice calleat, quoniam illis deest interpres fidus, si quandoque literas germanicas accipiunt. Nolui[9]) prius tibi valedicere quam intelligerem qui creati essent syndici, ut tu re cognita certius colligeres quid tibi de novo magistratu sperandum esset, qui absque seditionibus, factionibus et ulla ambitionis aut simultatis specie electus est, si hactenus unquam. Interea insperato advenit socer *Sonnerii*,[10]) cum genero altero qui etiam profugus est. Narrarunt qua via Dominus liberasset, quibus adhuc terroribus fratres[11]) concuterentur. Nulli relaxati sunt ex captivis, multi suppliciis affecti. Qui supersunt valde sibi metuunt. Audivistis, opinor, de ministro illo Valdensium, qui captus ab hostibus mille quadringentas domos accusavit, quae lanienae omnes[12]) expositae sunt. Sed me recrearunt Farelli literae, quibus spem faciebat optimam, fore ut aliquid miseri fratres solatii perceperint. Negotium tibi commendatius est quam ut mea sit commendatione opus. Uterque, *Carbonellus* et gener, te salutant. Syndicos habemus electos citra tumultum, magna cum tranquillitate, *Curtetum*, *Bandierum*, Dominicum *Darlo*, Pernetum *de Fosses* cebetarium[13]) virum bonum. Speramus feliciter omnia cessura. Vale. Genevae, 6. Februar 1541.[14])

Tuus Petrus Viretus.

---

3) intumuerintque *B. H.*
4) pavere *H.*
5) curam *B. S. H.*
6) *N.* 55. *Qui ultra biennium carcere propter religionem inclusus tandem* 1540 *libertatem recuperaverat: post varia discrimina Lugduni professor linguarum creatus, tandem altiores inter Iureconsultos honores adeptus est (v. Haag).*

7) proferam *B. S. H.*
8) *hic subsistit exemplar Cod.* 111[a], *fol.* 126.
9) Volui *S.* Volui non *B. H.*
10) *Nomen Sonnerii in apographis corruptum. Innuit quem infra nominat Carbonellum.*
11) *in Gallia.*
12) *Pro:* omnes *Cod.* 116, *et inde B. oscitanter scripsit:* corpus, *quod ex coniectura H. mutandum censet in:* corporis, *S. in:* quoad corpus.
13) *Quid hoc sit nescire nos fatemur, apographa omiserunt, interpositis punctis, caeteris nominibus varie corruptis.*
14) *Apographa et H. habent octavum.*

276.

VIRETUS MINISTRIS BERNENSIBUS.

Hortatur ut et ipsi pro virili de Calvino restituendo satagant.

(Ex Cod. bibl. Genev. 111 a, fol. 126. Sine ulla inscriptione, tantum spatio aliquo interiecto sequitur epistolam praecedentem, alia tamen manu scripta, nec Vireti, et quidem satis mendose, ut dixeris amanuensem vel minus doctam, vel minus attentum autoris dictantis verba incautius reddidisse. Manifestos errores vel tacite emendamus, vel ad marginem proposita coniectura iisdem mederi conabimur. Titulum itidem facimus ex coniectura eaque vix addubitanda. Interpungendi cura scriba se fere omnino exoneravit, qua negligentia oratio alioquin non parum intricata nequaquam lucidior facta est. Alibi non exstat.)

Quum toties vocatus essem a senatu populoque Genevensi, quotidianis paene conviciis a plurimis iisque optimis viris efflagitare hortaremur [1]) impellerentque fratres quibus creditum est verbi ministerium, non solum Genevae sed in nova quoque provincia, [2]) quorum votis accessit Argentoratensium et Basiliensium consilium et literae (eorum, inquam, qui et Argentinae sunt et Volmaciam convenerunt) quibus Genevensem senatum admonebant, ut me huc deducere curarent, Bernenses bona cum venia id permitterent precabantur, ac me denique ne morosum ac refragarium nimium praeberem, si iusta mihi offeretur [3]) occasio: non potui, quamlibet formidolosus trepidus [4]) ad tantam subeundam molem, cui nimium meos sentio humeros impares, meae conscius imprudentiae oscitantiae temeritatis et inscitiae, bona conscientia tot ac tantorum virorum confirmatus autoritate et testimoniis iustam hanc esse vocationem Domini dubitare, diutius me ipsum flagitanti ecclesiae denegare, quin ad tempus inviserem et pro meo modulo studerem collapsam erigere, [*exp*]erturus nimirum si eius instaurandae spes aliqua affulgeret. Descendi itaque in rem praesentem, impetrata mihi Genevatium et Argentoratensium studio et precibus a principibus venia, negotio fratribus Lausannensibus communicato, qui aliorum vota suis quoque suffragiis approbarunt. Quod apud vos quoque facturus eram, nisi denegato otio temporis brevitas impedivisset, et vobis satis probatum iri existimassem, eo confirmatus argumento, quod D. *Erasmus* [5]) et D. *Sultzerus* hanc apud [6]) causam egissent Lausannae, consilio opinor eorum qui tunc in hac ecclesia verbi ministerio praeerant. Quo factum est ut vobis haud ingratum fore non dubitarim, quod aliquando voluistis et tantorum virorum consensu et sententiis confirmare [7]) videtis. Porro postquam mihi iam cuncta diligentius rimanti et exploranti compertum est quod certo ad vestros scribam, diuturnum hoc meum silentium volui abrumpere, cuius hactenus adeo tenax fui, quod vererer ne incerta pro certis scribere contingeret, meaque fallerer opinione, si fretus primo isto applausu quo acceptus ab omnibus fui omnia iam sarcta tecta ac in tuto esse persuaderem mihi. At iam multa sunt quae testantur haudquaquam fixos [8]) esse animos, sed totos in hoc esse ut veram inter se habeant animorum consensionem, firmam amicitiam atque concordiam foveant, non solum inter se sed vicinos ac praesertim principes nostros, cum quibus olim foedus inierunt, cuius sunt maiorem posthac quam hactenus unquam rationem habituri, si modo semel contigerit duas istas respublicas coalescere et ad pristinam redire amicitiam: cui nisi sedulo omnes incumbimus, declaramus nos nihil habere pensi, nullam curam tantarum ecclesiarum, imo Christi, christianae religionis et caritatis. Non possunt enim istae respublicae animis dissilire, seiungi, sibi ipsis adversari, nisi maxima evangelicae pietatis iactura, omnium ecclesiarum damno, piorum moerore et cruciatu, impiorum applausu, utriusque reipublicae incommodo, molestia et ignominia. Id autem spero tandem effectum iri, et forte minus esset malorum, si tam multi incendium exstinguere conarentur, quam multi frigidum suffundunt, et addunt oleum camino utrinque. At Dominus iustus iudex tandem probet autores horum malorum et qui pios nostros principes in taedia curas et molestias istas pertraxerunt. Utut res habeant, cura est nobis suscipienda ecclesiarum, etiamsi homines essent bipodum [9]) omnium nequissimi. Video certissima resipiscentiae signa, fastum deiici, simultates paulatim revelli ex animis, maximum ad sacras conciones concursum, frequentissimum et attentissimum auditorium, quotidianam perseverantiam, calorem prius conceptum augeri et magis accendi, magistratum ac totum populum verbi ministerium revereri, cuius contempti satis sentiunt se poenas luere. Si non desint boni pastores, non puto defuturos bonos cives: si desint calumniatores et ad mala [10]) seditiones et factiones impulsores, spero etiam istas reipublicae pestes cessaturas. Ergo si serio studemus promovendae gloriae Christi, si vere ecclesias habemus commendatas, hoc saxum omnes volvere necesse est, nisi offendiculis potius et ruinis quam profectu evangelico oblectantur. Vos

276. 1) *lege:* efflagitarer, hortarentur.
2) *scil. Bernensis ditionis, cuiusque caput Lausanna erat.*
3) offerretur.
4) et trepidus.
5) *Ritterus.*
6) apud vos? nos?
7) confirmari.
8) *vox dubia.*
9) *sic.*
10) malas?

igitur per Christum obtestor ut Argentoratenses literis interpelletis, idemque ut praestet senatus hortemini, ut *Calvinum* ab omnibus anxie exspectatum huc emittant, ecclesiam quam coluit et fovit instauraturum. Quum malorum suasu a tam multis, qui adversus Christi ministerium coniuraverant, expulsi essent et reiecti fratres, literis ecclesiarum helveticarum,[11]) Bernensium legatione commendabantur, eorum causa fovebatur: nunc vero, postquam maior est animorum in revocando quam eiiciendo consensus, quanto magis par est id dare operam ut miseri cives suis minime frustrentur desideriis, illis[12]) restituantur qui multorum factione et coniuratione eiecti nunc omnium voce clamore et applausu repetuntur, nisi in animis hominum volumus hanc relinquere suspicionem id tum ioco, non serio, tentatum, et voluisse in causa tam divina ludere. Quam ob rem vos iterum atque iterum oro, obtestor, obsecro, ut miserae ecclesiae confidatis.[13]) Viam autem non video commodiorem quam si *Calvinus* suo ministerio restituatur, quo ipse valeam citius Lausannensem ecclesiam revisere, quam non possum diu deserere, et *Calvinus* hanc informet, erigat, foveat, qui ut est eximia pietate et eruditione minime vulgari, ita valet rerum peritia, et huius reipublicae statum ac mores gentis habet exploratiores quam alius quivis: quae res maximum habet gradum ad hanc instaurationem, quam boni omnes optant moliuntur et provehunt. Non enim magis refert medicum in temperaturam[14]) morbi causam et symptomata probe novisse, cuius curam suscepit, quam pastorem eorum mores et ingenia quos habet suae demandatos fidei. Valete felicissime, et pios vestros conatus studia et animos ad reparandas et continendas ecclesias re ipsa in hoc negotio declarate. Genevae, 6. Febr. 1541.

Vester P. Viretus.

277.

CALVINUS FARELLO.

Consensio cum Lutheranis retinenda. Bene est quod Viretus Genevensi ecclesiae prospicit. Ipse Ratisbonam trahitur propediem profecturus, metuit tamen ne propterea male audiat, quasi Genevensi vocatione de industria detrectata. Lis Bernensium cum Genevensibus componenda si fieri possit. Persequutiones in Gallia nihil cessant.

11) *add.* et?
12) illi?
13) consulatis?
14) *sic.*

(Ex autographo bibl. Genev. Cod. 106, fol. 52, cuius apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 46, Arch. Bern. Epp. VI. 156, Simler V. 49. — Anglice versa legitur ap. Bonnet-C. Tom. I. p. 203.)

Optimo fratri meo Guillelmo Farello Neocomi.[1])

Ego literis tuis non parum fui oblectatus, mi *Farelle*, nec minorem ex iis voluptatem cepit *Bucerus*, quod animadverteret uterque nostrum nihil te prorsus omittere quod ad retinendam consensionem[2]) faceret, et mirum te illic[3]) pietatis ac tuae in ecclesiam tum caritatis tum sollicitudinis ardorem exposuisse, quo permoveri debuerint. Si nihil profectum est, ut tu dicis, miserrima est nostra conditio, qui ex saxeis cordibus pendemus, sed ego vix adducor ut credam non esse aliquantulum emollitos. Nam et suis ad nostros literis ostendunt, se aliquo iuvandae illius ecclesiae studio teneri, et res ipsa non sinit eos secus facere. Ergo bene speremus, utcunque non ita mox affulgeant bonae spei argumenta, scis exasperatos animos mitigari sensim et mansuescere, non uno die placari. Hoc vero me singulari laetitia affecit, quod video ecclesiae Genevensi prospectum *Vireti* adventu. Plurimum enim verebar, ne si diutius maneret destituta, aliud accideret quam vellemus. Nunc rem esse extra periculum confido.

De me non est in praesentia laborandum. Utinam ea excusatio mihi deesset quam obiicere illis cogor. Invitissimus enim Ratisponam trahor, tum quia ipsam profectionem mihi molestissimam prospicio fore, tum quod valde timeo ne diuturna mora futura sit, ut solent saepenumero comitia ad decimum mensem producere, tum quod minime idoneus mihi ad tales actiones videor, quidquid alii iudicent. Sed Deum sequar qui novit cur mihi hanc necessitatem imponat. Miratus sum quod *Sulzerus* in suis literis scripsit, *Philippi* iudicio me probatum esse etc.[4]) Unde enim habuerit, divinare nequeo, quando magnopere deprecatus eram ne verbulum diceres. Providebam enim non fore sine invidia: fortassis enim interpretaretur me ambitiose iactasse, quod tu ex ipsius ore audisti:[5]) sed hoc quoque Domino gubernandum permitto.

Litem inter Bernates et Genevenses[6]) pendere iam ex arbitrio Basiliensium gaudemus, quod speramus sine tumultu brevi compositum iri. Tu insta ut

277. 1) *Farellus adscripsit:* 19. Febr. 1541.
2) *Helvetiorum cum Lutheranis.*
3) *sic autographon. Caeteri omnes:* illis, *quos sequitur Anglus.*
4) *Pro hoc:* etc. *apographa omnia, et cum iis Bonnet legerunt:* scire. *Caeterum cf. N.* 273. *Sulzeri epistola ad quam alludit non exstat.*
5) *Vides Farellum ipsum Wormatiae fuisse.*
6) *Cf. N.* 261. *Basileenses arbitri facti rem dirimere non potuerunt quae usque ad a.* 1544 *protracta est.* (*Spon. I.* 282, *Trechsel I.* 176, *Hundesh. p.* 146.)

Genevenses rei iudicatae obtemperent, quidquid fuerit pronunciatum: neque enim approbare suam pertinaciam poterunt, si ulterius insistant. Effice igitur ne quid adversus iudicium moliantur: si alii resciderint, nemo erit qui non eos damnet.

De fratribus [7]) valde fui consternatus, quum spargeretur rumor ille non iam haereseos accusari, sed seditionis ac tumultus. Memineram quid aliquando ex ore *So.* [8]) audissem, ita suspicabar esse parum sobrie institutos in hac parte. Nuper tamen scripsit Cardinalis ad *Morlerum*, [9]) qui ad nostros a rege missus est, regem ad ignoscendum iam paratum. Hoc audivimus ex aliis summa contentione fuisse impetratum, sed gratiae sunt agendae Domino quod utcunque tamen saevitia et illic et in toto regno mitigatur. Martis [10]) hinc solvemus: si quid erit, habebis hic *Capitonem*. Ego enim solus cum *Bucero* proficiscor. [11]) Rogo te et obtestor ut crebris et longis literis taedium meum sublevare studeas: nam nisi amicorum solatiis sustinear prorsus enecabor. [12]) Vale optime et suavissime frater. Argent., 19. Februarii. [13])

Calvinus tuus.

Saluta mihi diligenter fratres omnes. Dominus Iesus vos semper confirmet suo spiritu. Nostri omnes te plurimum salutant, *Claudius* [14]) praesertim cum suis, qui tibi gutturis sui [15]) curam commendant.

Est quidam Cadomensis theologus *Bertelottus* [16]) qui paene ex medio incendio se proripuit. Nam effigies eius exusta fuit. Quoniam non habebat quo se diu sustineret, aiunt vel istuc [17]) vel Genevam concessisse. *Claudius* noster, cui satis notus est, optimum illi testimonium reddit, virum esse pium, integrum et doctum. Quo rariores sunt istae dotes, eo maiori in pretio esse apud nos debent. Si ad vos venerit, cupimus tibi esse commendatissimum: sin autem contulerit se Genevam, *Viretum* in tempore moneas ne ipsum negligat.

7) *Gallis.*

8) *Sic autographon. Caeteri exhibent:* Io. — *Sonerium innuit qui ipse olim apud Valdenses fuerat cum Olivetano.*

9) *Morellet de Museau (Maurus Musaeus) legatus Francisci regis ad Argentoratenses et caeteros status protestantes. Cardinalis iste vel Turnonius vel Sadoletus.*

10) 22. *Februarii. Epistola haec scripta est d. Saturni.*

11) *ex theologis puta. Nam Argentoratensium legati fuerunt Iac. Sturmius et Beat. de Duntzenheim XIII. vir. (Sturm, Antip. IV. p. 22.)*

12) I shall be in darkness.

13) *Farellus adscripsit* 1541.

14) *Feraeus, de quo mox plura.*

15) *Apographa habent:* tui (your throat.) — *Imo vinum sibi ex Helvetia mittendum curasse videntur.*

16) Bechelossus, *in apographis, Anglo:* Becholoz. *In Historia Martyrum laudatur aliquis Andr. Bertelot, Flandrus a.* 1566 *supplicio affectus, Cadomensis alibi mentionem factam non vidimus.*

17) to Strasbourg, *imo Neocomum.*

278.

CALVIN AU SÉNAT DE GENÈVE.

Il s'excuse de ne point encore pouvoir se rendre à Genève, à cause de la mission qu'il vient de recevoir pour Ratisbonne. D'ailleurs sa place est bien occupée par Viret.

(L'original se trouve à la bibl. de Genève dans un portefeuille marqué 197 aa. Pièce N. 4. — Imprimé dans les Lettres françaises Tom. I. p. 36, et en anglais Tom. I. p. 201. — Au dos de l'original on lit: De maystre Caulvin ce 5. Aprilis 1541.)

A nobles puissans et honorables seigneurs Messieurs les Sindicques et conseil de Genesve.

Nobles, honnorables et puissans seigneurs, suyvant la response faicte a voz ambassadeurs [1]) par messieurs de ceste ville, incontinent apres nostre retour de Wormes, iay procure quon regardast de subvenir a vostre eglise, comme ie doibz avoir en recommandation quelle soit deuement pourveue. Et sil eust este trouve bon que ie y feusse alle, ie me feusse mis en mon debvoir, car combien que la charge de gouverner une telle eglise me fust fort difficile, toutesfois pource que ie suis a Dieu et non pas a moymesme, ie suis tousiours prest de memploier la ou bon luy semblera de m'appeller. Et aussi puis quil vous a pleu davoir tant de fiance en moy, ie me sens tenu de satisfaire en tant que a moy seroit a vostre desir, oultre lobligation perpetuelle que iay envers vostre eglise a laquelle nostre seigneur ma une fois donne. Toutesfois il est intervenu ung empeschement qui ne ma permis de poursuyvre plus oultre, cest que on ma dellegue pour aller a la iournee de Regesbourg laquelle vocation ie ne puis eviter, veu que en icelle ie sers a vostre eglise, comme a celle de ceste ville, en tant que cest une cause commune. Ce pendant iay este fort ioyeulx dentendre que nostre frere maistre Pierre *Viret* avoit prins la charge de vous instruire en la parole de Dieu. Car il est de telle fidelite et prudence que en layant vous nestes pas despourveuz. Parquoy, messieurs, il vous plaira mavoir pour excuse de ce que ie ne viens a vous puis que nostre Seigneur me tire ailleurs, et toutesfois en tel lieu que cest sans me retirer de vous, veu que de

278. 1) *Comp. N.* 272, *not.* 1.

coeur et daffection ie suis tousiours conioinct avec vous, et espere de iamais ne en estre separe davantage. Ie vous prie de adviser tous les moyens de bien constituer vostre eglise afin quelle soit regie selon lordre de nostre seigneur. Nous esperons pardeca, a ce que nous avons entendu, que les controversies que vous avez avec Messieurs de Berne seront en brief appaisees, dont nous rendons grace a Dieu, congnoissant quil ny a rien en ce monde qui vous soit plus proffitable que dentretenir la bonne amytie que Dieu a ordonne entre vous.

Nobles, puissans et honnorables seigneurs, apres mestre humblement recommande a vostre bonne grace, ie prie nostre bon Dieu de vous entretenir premierement en lobeyssance de sa saincte parole, et vous confirmer de plus en plus en son esprit pour vous diriger en vraye prudence et iustice pour bien gouverner vostre ville, vous faisant prosperer en tout bien. De Strasbourg ce dixneuf[me] de febvrier mil cinq cens quarante et ung.

Vostre [2]) humble serviteur et entier amy,

Iehan Calvin.

279.

FARELLUS MINISTRIS BIELENSIBUS.

Praemissa petitione pro paupere aliquo ministro illius ditionis cui ut prospiciatur rogat, totus est in commendanda ecclesia Genevensi et restituendo Calvino, cui negotio ut ipsi quoque operam dent impensissime suadet.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. MSS. F. 47 olim XII. fol. 46. Apographa invenies ibid. B. 217 P. II. p. 3, et apud Simler. Vol. 49.)

Fidis ecclesiae Bielensis pastoribus Iacobo et Petro fratribus quam carissimis. [1])

Bielis.

S. Gratiam et pacem a Deo. *Robertus* [2]) vobis satis notus, qui maluit tenuitatem evangelicam crucemque Domini amplexari, quam apud suos suaviter ample ac iuxta carnem honorifice vivere, cum discrimine aut vitae deserendae aut abnegandae veritatis (nam alterum evenire oportebat si diutius in Gallia egisset.) Quum igitur assumptus fuerit in verbi ministerium, ac designata ipsi fuerit ecclesia in qua non infeliciter docet, vix, licet parcissime vivat, potest se alere. Interea rasus, qui prius fuerat plebanus, partem otiosus vorat eorum quae pastori pendenda veniunt, et quanto res est angustior *Roberto*, tanto veteri plebano latior et copiosior. Nam et substantiam habet familiarem amplam, ut audio, satis, et rursus accedit aliquid ex sodalitio canonicorum, in quorum albo erat Sancti Hemerii. [3]) Quae non adeo fratrem moverent, nisi tam arctae et concisae essent res domi, et miser ille non tam impius esset, quum nullus sit in concionibus. Toto siquidem *Roberti* tempore vix sexies interfuit concioni, ad mensam semel tantum accessit. Ego aliquando ascendi, satis frequentes alios videbam, illum nunquam vidi: sed quum non procul ab eius aedibus praeterirem ac cursitanter ex suis rogarem cur non interfuissent sacrae concioni, praeter sannas nihil excepi. Interrogans aliquot cuius essent aedes, intellexi plebani, qui male affectus in evangelium omnes habet pessime domi compositos et alienos a pietate, ut ferunt. Vestrum ergo erit, fratres, rationem pastoris habere, ne lupus ea voret quae pastori debentur. Indignum sane est, pium pastorem verbum pure annunciantem esurire, et impium consumere in otio quae laboranti debita sunt. Agetis apud pium senatum ut pro sua prudentia prospiciat. Sane tales fratres negligendi non sunt.

Superest ut vobis indicem quae *Viretus*, qui Genevae fuit, mihi de illa ecclesia scripserit. Non vidit plebem unquam tam ardentem ad audiendum verbum, neque tam frequentem in concionibus, aut quae magis cupiat ex praescripto verbi vivere. Mirantur omnes creationem magistratuum tanta pace ac concordia peractam, adeo ut qui interfuerunt incredibile affirment etiam ipsis, nisi praesentes ac oculati testes fuissent. Tanto ardore expetunt *Calvinum* ut nihil magis. Scripsit *Viretus* et alii non pauci: at hactenus nihil effectum est. Argentoratenses quum videant ecclesiam gallicam apud se optime compositam, ac dotes fratris non vulgares, tam in lectionibus ac aliis quae Gymnasium ornant et studiosis bonarum literarum prosunt (si praeter haec alia non subsint quae Christianis sinimus iudicanda, ut non praeteream quod *Philippus* valde contendit ut ille pedem non moveret), quum deberent prospicere Genevensi ecclesiae toties rogati, non possunt induci ut remittant ac reddant quem deberent cessantem conviciis extrudere ad opus tam sanctum ac tam necessarium. Quum essemus Tiguri, commendantes omnibus Genevensem ecclesiam,

---

2) *Signature autographe.*

279. 1) *Iacobo Würb et Petro Sartorio s. Schnider (Simler.) Quorum prior eccl. Bielensem reformaverat a.* 1528.

2) *Hunc Simlerus satis temere cum Olivetano confundit. Imo videtur iunior aliquis fuisse nuper e Gallia profugus.*

3) *Saint-Imier. De bonis Capituli ex parte canonicis et ecclesiae reservatis, ex parte ministrorum stipendio destinatis v. Ruchat, III.* 223.

ut illi consuleretur, urgebant omnes *Calvinum*, inter quos ego decumbentem etiam supra quam facile quis credat premebam, ne fratrum sententiis reluctaretur: etsi oleum et operam sciebam illic peritura, quia quid proponeretur de hostili animo ipsius magistratus et eorum qui cum eo faciebant? Tamen non cessatum fuit sed totis viribus effectum ut *Calvinus* eo contenderit. Nunc ubi pii fratres tanto ardore flagitant *Calvinum*, tot literis, tot nunciis, quare omnibus modis conandum esset ut vel acquiesceret populus excipere fratrem, nemo adest piis in tam sancto desiderio, nemo ex illis ecclesiis quae Tiguri convenerant instat ut redeat *Calvinus*. Vobis relinquo dispiciendum quid merito unusquisque potest apud se cogitare de fide constantia integritate eorum qui Genevam scripserunt ac fratres adegerunt eo proficisci, nimirum ut nihil minus fieret quam quod petebatur: quod si futurum sperassent non magis tunc egissent super hac re quam agunt. Sane pro gloria Domini ac pro tanto ministerio concredito debent fratres satagere, ne quis ita de ipsis merito sentire debeat. Verum nihil sit quod quis ita deberet iudicare, quod vel caeci vident, aliter non posse fieri. Numquid aedificatio ecclesiae talis ac tantae omnes debet movere, si non sumus ex aedificatoribus Babel, qui se non intelligunt, nec unum sunt corpus vivens ac sensus habens, in quo membra sentiunt et curant quae aliis utilia ac necessaria, ut contendant singuli ut compos fiat voti in tam sancto desiderio? Privabitur ecclesia propter malos tali pastore? nec poterit tantum pia et ardens flagitatio efficere pro restauratione ecclesiae ac piorum consolatione, quantum iniquissimorum persceleratissimorum ablegatio? Fratres, quantum estis Christi ac vultis ecclesiis consultum, vos obtestor, agite in re tam necessaria apud omnes, ne gravis ira Dei ob tale sacrilegium nos feriat: non enim possum aliter existimare, prohibitionem pastoris et denegationem, ubi omnibus tam instanter exposcitur, quam nefandum sacrilegium, cuius merito omnes debeant poenas luere. Demiror talem et tantam negligentiam, in minima etiam ecclesia non ferendam, ne dicam in tali unde ruina aut aedificatio maxime in omnes derivatur, praecipue Gallos. Curate, o fratres quam carissimi, modis omnibus ut prospiciatur ecclesiae, quae opem implorat, et tam supplex pastorem reposcit suum. Dominus Iesus omnium tangat corda ut toto ipsi pectore serviamus, aliud non quaeramus quam eius gloriam, intenti omnium ecclesiarum aedificationi. Valete quam optime ac mihi salutate officiosissime senatum vestrum, commendate ecclesiae tam misere in Gallia divexatos fratres ob evangelium, ne Dominus sinat eos in manibus hostium, nec patiatur quoque aliquid indignum Christo agere, sed constantes ac firmos conservet in veritate christiana: siquidem non parum tot malis concutiuntur, adeo ut, nisi Dominus praesens eos adiuvet, timendum quoque ne peccent et offendant graviter. Quod Dominus avertat. Neocomi, ut soleo alia scribere saepius interpellatus. 21. Februarii 1541.

Farellus vester totus.

Literas nostras ad Tigurinos per fidum aliquem mittetis.

280.

LE SÉNAT DE BERNE A CELUI DE LAUSANNE.

Ceux de Lausanne impatients de voir revenir Viret avaient sollicité son rappel. Ils sont invités à se contenter provisoirement de leurs autres ministres.

(Archives de Berne. Welsch Missivbuch Vol. B. fol. 285. En tête on lit: *Losanne Viretus.*)

Aux nobles prudans nous treschiers et feaulx Bourgimaistre et Conseil de Lausanne.

Nostre amiable salutation devant mise. Nobles prudans treschiers et feaulx. Nous avons receuz vous lectres concernants maistre pierre *Viret* et le contenuz dicelles bien entenduz. Surquoy vous advisons que pour le bien et redressement de lesglise de Geneve a nous Combourgeoys dudict lieus avons oultroye le dict maistre pierre par certain temp lequel nest pas passe: dont ne scavons reculer de nostre promesse, ains estre passe ledict temp reduisrons en memoire vostre dicte lectre. Cependant nous tenons pour asseures puis quaves ancore aupres de vous des bons experts et honestes predicants que nadviendra aulcung escandale ne erreur. Dat. xxij. februarii anno etc. xlj.

Lad. et C. de B.

281.

CAPITO FARELLO.

Denuo instantem et acrius urgentem ut tandem aliquando Calvinus Genevensibus concedatur, exspectare iubet dum ille Ratisbona reversus fuerit.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 62.)

Amicissimo meo in Domino fratri et maiori Wilhelmo Farello Christum docenti Neocomi.

S. Facis ut soles, mi *Farelle*, tanta cura prospiciendo Genevensi ecclesiae quam tu primus Christo peperisti. Instas violenter ne pastor illi negetur. Nos nostra argumenta habemus quae tu a nobis coram. Interea non impedimus sed potius adiuvabimus proficisci volentem. Periculum est ne illic seditionibus constrictus committat, quo se reddat posthac inutilem aliis ecclesiis, quum sciam quam sit difficile non admisceri partibus in publica turbatione, et quam Deo displiceat confusio officiorum. In publicis rebus consulendis homines sunt alii quorum opera Deus non utitur in ministerio ecclesiastico, neque ministrorum relicto verbo Domini ministrare mensis. Utraque functio totum hominem occupat. Caeterum quum absentes nihil statuere possimus, et tu urges tantopere, credo fore ut coram de voluntate Domini constituant finita Ratisponensi tractatione. Interea velim tibi persuadeas, nobis non mediocriter cordi esse tantam ecclesiam, et *Calvinum* dignum qui sit amplissimae ecclesiae praefectus. Nec fieri posse arbitramur ut semper haereat apud nos in tanta bonorum hominum penuria. Vale et Deum patrem per Christum pro nobis invoces. Argent. 25. Febr. An. 1541.

V. Capito tuus.

22. die hinc abierunt *Bucerus*, *Calvinus* et Dominus Iacobus *Sturmius:* incertum an sint ante sextum mensem redituri, et an Dominus eos sit ex illa publica scena exempturus ante finem tragoediae quae paucis annis non finietur. Autumant enim *Caesarem* ardua moliri. Deus bene vertat.

282.

LE SÉNAT DE BERNE A VIRET.

Il peut tranquillement continuer son ministère à Genève.

(Archives de Berne. Welsch Missivbuch B. fol. 235 v.)

A honorable doct nostre tresayme maistre pierre viret predicant a lausanne.

Nostre amiable salutation devant mise. Honorable doct tresaime. Nous avons receuz vous lectres [1]) et le contenuz dicelles entenduz, lesquelles nous sont tresagreables et selon le contenuz dicelles pouves proceder en la restauration de lesglise de Geneve ainsy que vous avons oultroye par nous lectres datees le dernier iour du moys de Decembre. Dat. xxv. februarii anno etc. xlj.

Lad. et C. de B.

282. 1) *Il paraît que Viret, informé des démarches de ceux de Lausanne* (*N.* 280), *s'était adressé au Magistrat pour savoir où il en était.*

283.

TOSSANUS FARELLO.

Desiderat aliquem quo diacono utatur Monbelgardiae vel ruri concionatore, hunc vero a Calvino commendatum quem iam Farello mittit minus idoneum iudicat.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium.)

Guilielmo Farello patri meo observando.

Colendissime frater, *Calvinus* noster fratrem hunc ad nos miserat, sperans fore ut conditionem apud nos nancisceretur. Caeterum quum princeps abest, qui hic illi sunt a consiliis hominem recipere noluerunt, praesertim lectis *Calvini* literis, in quibus illum quidem a probitate vitae pietatisque et literarum studio commendat, sed opus habere dicit duce ac moderatore, a quo retineatur, ingenioque esse aliquo non satis ad modestiam et gravitatem confirmato. Nam hic fratre aliquo adhuc opus habemus, sed pio et certo homine, qui vel hic diaconum agat vel ruri concionetur. Et eam ob causam aliasque multas statueram ad te venire, sed nunc non licet per Dominum: spero tamen ut te invisam brevi, aut saltem diffusius ad te scribam. Interea fac, obsecro, ut dispicias si quis usquam sit qui nobis possit esse commodus. Nam plus nobis a nobis ipsis timeo quam ab omnibus huius mundi adversariis. Dominus te servet cum Barbarino et caeteris fratribus omnibus. Vale in Domino. Monbelgardi 26. Feb. [1])

Tuus Tossanus.

Nihil erit opus huic fratri ostendere literas *Calvini*, nec dubito quin sit alicubi futurus usui ecclesiae Christi.

283. 1) *Epistolam ad a.* 1541 *referimus ex mera coniectura. Certiorem quidem ex ea haud facile aliquis eliciet.*

284.

CALVINUS BERNARDO.

Quod ipsum ad resumendum Genevense ministerium hortatus sit, id eum bona fide fecisse non dubitat. Sunt tamen nonnulla serio consideranda antequam aliquid certi statuere queat. Quae olim ibi acciderunt magis dissuadere reditum possent, et praesens officium non leviter et temere abiiciendum putat. Interim collegam monet ne verbis et protestationibus officio suo satisfecisse sibi fingat.

(Edidit Beza in Appendice editionis suae Genev. 1576, p. 416, unde etiam transiit in ed. 1617, p. 580 et Amstel. p. 260. In caeteris desideratur. Gallice versa legitur Colon. p. 39, anglice l. c. T. I. p. 210.)

Io. Calvinus Iacobo Bernardo Genevensis ecclesiae in verbi Dei dispensatione ministro, fratri mihi dilecto.

S. Literae tuae [1]) mihi redditae sunt quum iam ad ingrediendum iter essemus compositi. Itaque excusabis si exspectatione tua serius respondeo. Hanc quoque epistolam, si brevis erit et incomposita, velim hoc nomine excusatam habeas, quod ex medio itineris curriculo scribitur. Quod me ad suscipiendam ecclesiae Genevensis administrationem pro tua parte hortaris, id te bona fide adeoque optimo animo facere non dubito, quod eam non aliter posse restitui iudicas, quam si subsidio venerint ii quorum discessu factum est ut ita misere affligeretur. Proinde argumentum illud, quo permovere me studes, apud me semper multum ponderis habuit. Quia enim verebar ne Deo resisterem, illam vocationem nunquam ausus sum repudiare. Rursum in ea quam sustineo vocatione constrictum me tenet mea conscientia, nec deserere facile ipsam patitur. Esse enim legitimam et sanctam tum animus meus coram Deo tum multi pii coram mundo testes sunt. Nam post calamitatem illam, quum mihi videretur infelix infaustumque meum ministerium, statueram omnino apud me nullum unquam suscipere ecclesiasticum munus, nisi me clara voce Dominus ipse accerseret, hoc est, nisi qua tanta necessitas accidisset ut reluctari non possem. Huic sententiae pertinaciter insistentem non destiterunt Argentinenses percellere multis machinis, donec tandem impulerunt. Neque tamen fregerunt primo impetu. Sed quum viderent se parum proficere, multis argumentis ad extremum minati sunt, me non posse magis Dei manum tergiversando effugere quam Ionas olim effugisset. [2]) Itaque stationem, in qua me Dominus collocavit, non mirum est si non leviter relinquam. Alioqui non ita sum loco affixus, quin paratus sim identidem migrare, quoties ecclesiae iudicio fuerit constitutum. Verum sine ordine legitimo non sum facturus. Haec fuit causa cur totam hanc cognitionem ad ecclesiae nostrae arbitrium referrem. Porro fratres ac collegae mei, quos ego pro ipsorum merito in Domino veneror, ac quorum autoritati defero non secus ac si parentes forent, tametsi me invitissimi dimittunt, eo tamen inclinabant ut ego cum *Bucero* istuc [3]) proficiscerer, ac cognito ecclesiae statu constitueremus quod maxime utile visum esset: sed id quominus statim exsequeremur hac profectione sumus impediti. Simul vero ac domum redierimus, rem nobis curae futuram non est quod dubites. Quod ad te privatim attinet, scis vestrum omnium ingressum merito semper mihi displicuisse. Et ab initio tam inauspicato nihil boni potui exspectare, nisi quod Dominum semper rogabam ut vos sibi faceret idoneos ministros. Interea multa referebantur quae nec libebat credere, nec tamen refellere licebat. Certe non absque gravissimo moerore audiebam quae spectare providebam tantum ad sacri ministerii dedecus. Nam quod parum amice tractari me fratresque meos audiebam, id vel nihil animum meum affecit, vel ita leviter pupugit ut nullum ulcus faceret. Quanquam mihi fateor tanti fuisse *Farellum* et *Coraldum*, prout eorum pietas, eruditio, sanctitas merebatur, ut non sustinerem aequis auribus quod in eorum contumeliam diceretur excipere. Hoc ideo non dissimulo ut intelligas me candide ac simpliciter tecum agere. Iam vero quia egregium animum in literis ostendis, et interiorem affectum respondere verbis confido, plurimum tibi gratulor. A me vicissim exspectare secure potes, ac certo tibi polliceri, quod ab homine primum pacis amante et a contentionibus alieno, deinde amico tibi tuaeque salutis studiosissimo, postremo in remittendis offensionibus non difficili. Interea per nomen Dei obtestor, ac tremendum eius iudicium, ut cum eo tibi negotium esse memineris, qui olim severissimo examine omnium rationem exiget, nec verbis sibi patietur satisfieri, aut levi aliqua excusatione. Deinde ut assidue reputes te in munere versari, ut omnium praestantissimo, ita maxime periculoso, nisi summa diligentia intentioneque incumbas ad officium. Quod si me te approbare vis, unum hoc te praemoneo, nihil me abs te requirere, nisi ut fidum te sincerumque Domino servum praebeas. Vale, frater mihi carissime. Dominus Iesus te spiritu suo ad omne opus bonum praeparet ac confirmet. Saluta quaeso pios omnes meo nomine. Ulmae Calend. Martiis 1541.

284. 1) *N. 274.*
2) *Lege ipsum in Praef. ad Psalmos de hac vocatione loquentem.*
3) *Genevam scil. ut bene vertit Gallus.*

285.

CALVINUS VIRETO.

Exponit cur reditum reformidet, non refugiat, et quo pacto pro tempore impeditus illum in aliud tempus remittere cogatur. Tum vero cum Bucero venturum se promittit.

(Ex autographo Cod. Goth. 404, fol. 3, coll. c. apogr. Genev. Cod. 111a, fol. 1. Cf. etiam Cypriani Abgedrungener Unterricht etc. Beil. p. 41 et vers. angl. I. p. 206. Impressa est in ed. Genev. p. 25, Hannov. p. 59, Laus. p. 53, Chouet. p. 30, Amst. p. 14.)

Docto et pio viro Petro Vireto, ecclesiae Christi fideli ministro, fratri meo carissimo.

Quum mihi literae tuae redderentur, iam eramus ad iter accincti. Et non memini profectionem fuisse mihi in vita magis tumultuosam. Itaque quum non possem ipse respondere, mandavi *Claudio Feraeo* [1]), quem mecum vidisti Basileae, et fratri meo ut *Farello* rescriberent, quid haberem animi. Nunc aliquantulum otii nactus scribere etiam tibi ex medio itineris cursu volui. Excusabis autem quod confuse tibi et breviter respondeo, quia nec epistolam tuam habeo ad manum, ut singula capita possim ordine et perspicere et excutere, nec tantum temporis datur viatori in caupona, ut aliquid bene meditatum et quasi concoctum [2]) liceat mandare literis. Quantum autem memoria teneo, duae sunt praecipuae literarum tuarum partes. Priore [3]) ostendis non esse mihi deserendam ecclesiam Genevensem, altera contendis maturandum quoque esse reditum, ne quid impedimenti, si longius differamus, Satan obiiciat. Ad illam non aliter respondeo quam quod semper solitus sum: nullum esse locum sub coelo quem magis reformidem; non quod oderim, sed quoniam tot difficultates illic mihi propositas video, quibus superandis sentio me longe esse imparem. Quoties superiorum temporum subit recordatio, facere nequeo quin toto pectore exhorrescam, si cogar me iterum antiquis illis certaminibus obiicere. Si mihi cum ecclesia illa tantum esset negotium, animo essem quietiore, certe minus terrerer. Sed vicinos [4]) cogito, qui mihi olim tantum molestiae exhibuerunt. Necesse est te multo plus intelligere quam dicam. Hoc habe uno verbo. Dum multis signis intelligo, eius qui plurimum nocere potest inexpiabile in me odium manere; dum reputo quot circumcirca pateant illi aditus ad malefaciendum, quot flabella semper inflata sint ad excitandos contentionum ignes, quot occasiones, quae nunc a me provideri minime possunt, sese daturae sint, prorsus metu exanimor. Sunt et plurima alia in ipsa urbe quae mihi non parum sollicitudinis iniiciunt. Quo plus progredior eo melius cerno quam arduum sit munus ecclesiam [5]) regere. Neque tamen omnia haec efficiunt, quin ad opem miserae ecclesiae ferendam sim paratissimus, si quid me valere intellexero. Quaecunque enim me in hac re turbant cogitationes, tametsi nonnihil afferunt remorae, dum animum meum anxium tenent, mihi tamen excutere hoc nequeunt, quin facturus sim omnia quae in eius salutem factura putavero. Testis est *Farellus*, me nunquam uno verbo detrectasse illam vocationem, sed deprecatum esse duntaxat ne male consulendo ecclesiam semel perditam bis perderet. Interim satis ostendi nihil mihi magis esse in votis, quam vel animam meam impendere, ubi opus esset. Possem tibi coram luculentis argumentis planum facere, quam nihil hic simulaverim. Sed hoc mihi certissimum videtur, quod quum venissent legati Wormatiam, nostros multis cum lacrymis per omnia sacra sum obtestatus, ut mei obliti dispicerent coram Deo, quid ecclesiae fidem eorum imploranti maxime esset salutare. Ubi domum [6]) ventum est, quamvis nemo insisteret, non cessavi interpellare, ut eam curam serio susciperent. Nec ipsi etiam, crede mihi, officio suo defuerunt. Sed quod suspicabamur fore, [7]) paulo post decretum est, ut *Bucero* adiungerer. [8]) Hoc non videri mihi factum composito, ut antea *Farello* scripsi, ita nunc tibi sancte assevero. Ita enim propemodum constitutum prius fuerat quam Wormatia rediremus, idque eorum consilio qui de Geneva minime cogitabant. Equidem, si me interroges, non video causam cur mittar. Verum ut minime sim idoneus, non tamen fuit meum recusare. Necessario igitur veniendum erat, nisi vellem passim audire pessime. Proinde dum literae tuae venerunt, quum integrum iam non esset deliberare, putavi me tibi satis superque fore excusatum re bene intellecta. Habes nunc ad utrumque tuum postulatum quo satisfiat ad hunc usque diem: me scilicet nec venire unquam recusasse, nec potuisse hactenus. In posterum hoc tibi pro certo polliceor, me consilium istuc proficiscendi nunquam mutaturum, nisi maior aliqua vis mihi viam praecluserit. Tangor enim illius ecclesiae cura, ut par est, et iam nescio qui factum sit ut animo incipiam esse inclinatiore ad

---

285. 1) *Edd. exhibent:* Ferrex.
2) conceptum *Edd.*
3) *N.* 275.
4) *Verba:* vicinos . . . . exhibuerunt *omittunt editiones, etiam anglica. In autographo vocabulo* vicinos *a recentiore manu superscriptum:* multos, *in Cod.* 111a.: alios. *Caeterum vicinos hic dicit Bernenses, maxime Consenum et consortes.*

5) *Beza:* ecclesiasticum. *Inde Laus. emendat:* gerere.
6) *Argentoratum sc. mense Ianuario.*
7) fere *edd.*
8) *scil. in legatione Ratisbonensi.*

capessenda eius gubernacula, siquidem ita res postularit. Sic autem inter nos convenit ut statim post reditum ego cum *Bucero* istuc concedam; ex re praesenti in commune consultemus quid expediat; neque tantum de pastore constituendo sed de totius ecclesiae instauratione cogitemus. Ita plus autoritatis habebit sententia et certior erit in futurum, quoniam adhibebuntur ii a quibus postea timendum esset. Re semel constituta, iam suo ipsi iudicio obstricti erunt, ne reclament amplius aut quidquam ad ordinem nostrum turbandum moveant. Interim, mi frater, per Christum te obsecro, ne animo frangaris. Quo magis incertum est quamdiu simus hic futuri, eo minus conturbare te debet longioris morae cogitatio. Scio esse permulta quae tibi et anxietatem et taedium afferre queant. Sed cogita tibi has partes nunc esse a Domino delegatas, sustinendae [9]) usque in adventum nostrum eius ecclesiae cui vis consultum. Pridie quam literas tuas reciperem, Senatui vestro excusaveram, quod in praesens non possem istuc venire. Excusationem meam acceptam esse confido. Bene vale, frater suavissime et amice integerrime. Saluta diligenter meo nomine pios omnes. Dominus spiritu suo vos confirmet ad omne opus bonum. Ulmae Calendis Martiis 1541.

286.

CALVINUS FARELLO.

Nimium urgendo nihil ille efficiet apud ipsum in praesenti rerum statu. Rogat ergo ut vehementiae modum adhibeat.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 54. Apographa invenies duo in Archivis Bern. Epp. VI. p. 50 et 145 unde habuit Simlerus Vol. 49.)

Farello meo. [1])

Quum allatae sunt tuae literae iam eramus ad abitionem comparati: [2]) et erat profectio magis tumultuosa quam verbis explicare tibi queam. Proinde quum ipse respondere tibi non possem, *Claudio* et fratri meo [3]) exposui quid meo nomine vellem ipsos scribere. Id quia fecisse confido, nolo supervacuis literis te onerare. Sane me vehementer conturbarunt ac consternarunt tua illa fulgura, [4]) quibus mirabiliter nescio quam ob causam detonas. Scis enim me reformidasse illam vocationem tantum, non etiam refugisse. Quid igitur necesse fuit tanto impetu in me ferri, ut amicitiam propemodum renunciares? Atqui spes fere omnis postrema mea epistola tibi abscinditur. Id si feci, ignosce, quaeso, imprudentiae meae. Neque enim aliud volui, quam obiecta necessitate huius profectionis, tibi excusare quod non protinus venirem. Quum ergo mihi hoc minime fuerit propositum, quod putas, spero te veniam daturum, re melius expensa et animadversa. Verum, quantum intelligo, maluisses me illuc prius concedere. Quid si non potuerim? Nam sesquimense opus fuit [5]) minimum: siquidem paucos dies subsistere illic oportuisset. Quod omnino necesse erat, nisi vellemus nos prorsus ridiculos facere. Rogo igitur ut huic tantae vehementiae modum moderationemque adhibeas. Sed fac potuisse. An utile fuit absque *Bucero?* Videbis, nisi fallor, et fateberis, te immodico festinandi desiderio fuisse nonnihil abreptum. Utinam ea mercede mihi venire concessum esset, ut potuissem me eximere ab hac provincia, cui me sentio prorsus ineptum, vel certe imparem. Se ne tu quidem mihi permisisses. Deinde nobis defuisset subsidium illud in quo plurimum reponimus. Nempe ut *Buceri* aliorumque autoritate componatur ecclesiae ordo quem certum firmumque habere volumus. Caetera ex *Claudio* et fratre. Literae mihi una cum tuis a Iacobo *Bernardo* venerunt, usque ad nauseam adulatoriae. [6]) Quoniam censeo nihil esse melius, quam ut omnia nobis servemus integra in adventum nostrum, quod humanitatis erat respondi. Mandavi fratri ut tibi exemplar describeret, quo ipse signatas accipiat. Quas ad *Viretum* scribo resignatas tibi mitti iussi. Hic dimidium diem restitimus, capturi consilium, navigio [7]) an equis debeamus reliquum itineris conficere. Quidquid erit istic, quod mea scire referet, diligenter perscribe et mature. Vale frater mi optime integerrime et carissime. Ulmae. Calendis Martiis 1541.

Calvinus tuus.

---

9) *Edd.* sustinendae ex te.

286. 1) *Farellus hic sua manu addidit:* 1. Martii 1541.

2) *N.* 281 *post-scr.*

3) *Feraeo et Antonio.*

4) *Quae si minus bene in Ep.* 272 *cadere videantur aliquam recentiorem deperditam ponas oportet.*

5) *Vides eum non de reditu in pristinam conditionem loqui, sed tantum de visitatione breviore cum Bucero facienda.*

6) *N.* 274.

7) *Cf. N.* 288.

287.

FERAEUS FARELLO.

Transmittit tres proxime praecedentes epistolas Ulma Argentoratum delatas, et nunciat Calvinum iam in reditum propendere.

(Impressa Genev. p. 26, Laus. p. 55, Hanov. p. 61, Chouet p. 31, Amst. p. 15.)

Profecturus Ratisbonam *Calvinus* mihi iniunxerat, ut ad te (quoniam tum ei non vacabat) de negotio Gebennensi scriberem: atque ille mihi conceptam quandam argumenti formulam illorum quae tibi scribi volebat, reliquerat: quae dum exsequi volebam, ecce adferuntur ex illo literae, quas ille Ulmae scripserat. Misit haud obsignatas atque ita mitti ad te iussit, propter illas ad *Bernardum*, quarum exemplar tibi scribi voluit. Illas igitur sic omnes mitto. Ex illis poteris satis intelligere quid constituerit: quare non opus est toties repetere:[1]) nihil enim aliud mihi mandarat scribendum, praeter id quod ex illius ad te et *Viretum* literis cognosces, se scilicet post suum reditum una cum *Bucero* ad vos venturum, seque facturum quod e re illius ecclesiae vobis omnibus videbitur. Quare tu interim res omnes cura, ut certo exspectasse te ubi adveniet comperiat. Illud interim addam, quod post acceptas tuas postremas literas,[2]) omnino suscipere illam provinciam constituerit. Antehac enim licet non aperte ac plane reluctaretur, videbatur tamen inclinare potius in aliam sententiam: verum tuae literae omnino in hanc nostram sententiam confirmarunt: in illis enim Periclis tonitrua mihi audire videbar. Gratulor itaque tibi ob illam tuam vehementiam, qua effecisti quod vehementer cupiebam, utileque toti reipublicae christianae providebam. Vale, tui *Feraei* in orationibus tuis memor. Nostra tota familia te salvum cupit. Argentinae viij. Martii.

Tuus Claudius Feraeus.

287. 1) *Haec corrupta in edd. leguntur:* nostro opus est *etc.*
2) *Cf. N.* 286 *not.* 2. *Hic conferenda Praefatio Calvini Commentario in Psalmos praefixa.*

288.

CALVINUS FARELLO.

Ratisbonam advectus est satis in tempore, nihildum enim inchoatum, neque omnes adsunt qui exspectantur.

(Ipsa quidem Calvini epistola in sua authentica forma non exstat. Sed legitur in Codice F. 80 olim Epp. Tom. XLV. p. 119 v. Bibl. civic. Turic. unde etiam habuit Simlerus Vol. 49 excerptum sequens Myconii manu scriptum.)

Ex literis Calvini ad Farellum, die xj. Martii.

Sexto demum die postquam Ulma solveramus huc adpulimus.[1]) Tardior biduo fuit navigatio propter adversam tempestatem. Venimus tamen satis in tempore. Nulli principes adhuc adsunt praeter *Bavaros* fratres et *Heinrichum* Brunsvicensem. Nam *Wirtembergensis* iunior et *Albertus* marchio Badensis, quia a *Gulielmo* Bavaro sunt adducti, in capitibus non censentur. *Caesarem* pessime habet quod alii tam diu differunt. Quum Moguntini moram legati excusarent, quod senex et podagricus et in duobus episcopatibus ordinandis occupatus non ita posset festinare, respondit, his causis non debuisse impediri imperii cancellarium, quem ex officio deceret alios omnes antevertere, quum videret *Caesarem,* podagra quoque laborantem, relictis duobus regnis nihilominus properare, ne in rebus imperii negligentior esse videretur. Apud *Fridericum* Palatinum magna contentione institit ut quam maxime festinaret, ac hospitium suo propinquum illi attribuit, quo possit commodius ad se commeare. Is hoc vesperi ingressus est urbem. Marchio *Brandenburgensis* se adfuturum huc scripsit. De reliquis electoribus nihil adhuc certi. *Landgravius* quemadmodum ex eius literis est intellectum, cras iter ingredietur. *Caesar* non sine indignatione dixit, si principes protestantes adessent sibi aliorum absentiam morae non fore, quin protinus de religione institueret actionem. Ac quo se adprobaret non iniquum esse nostris, quod in causa Goslariensium postulaverant apud *Heinrichum* curavit. Deinde quum audisset novum libellum ab ipso *Heinricho* compositum adversus nostros principes plenum atrocissimis criminationibus, vetuit ipsum publicari. Quum *Bavari* et ipse peterent ut *Heldum*[2]) accerseret, quo haberent idoneum apud ipsum interpretem, quum nec *Granvella* nec *Pratensis* eo munere fungi valent, respondit, petenti datam esse missionem: se permittere ut beneficio suo fruatur. Quum rogarent annon illi ingratum futurum esset si suo ipsi

288. 1) *Si plura desideras de comitiis s. colloquiis Ratisbonensibus praeter Acta a nobis edita Tom. V. Opp. adeas Corp. Ref. IV. p.* 119 *seq. Hergang, das Rel. Gespräch zu R. Cassel* 1858. *Marheineke, deutsche Ref. IV.* 65 *ss. Ranke, deutsche Gesch. IV.* 161 *ff. Eiusd. röm. Päpste I.* 151.
2) *De Matthia Heldio, procancellario, protestantibus infestissimo, vide Opp. Tom. V. p.* 497 *seq.* 507 *seq. Sleid. II.* 161. *De caeteris vide supra laudatos libros. Cf. etiam Kampschulte I.* 334 *et Calv. Opp. V.* 659. *De Granvella non est quod h. l. dicamus. Adeas Rankium, Fürsten und Völker p.* 149. *Eiusd. Deutsche Ref. V.* 82.

nomine eum advocarent, respondit, suum non esse illis praescribere quorum opera utantur. Adsunt iam episcopi sex aut septem. Cras veniet cardinalis *Contarenus* etc. Eum tres illi obsequentes Romanae sedis filii excipient, atque honoris causa obviam ibunt. *Caesar* senatum Ratisbonensem ad se accersitum rogavit quem honorem illi exhibere in animo haberent? Responsum est, facturos quod ei visum esset: non esse tamen moris solenni pompa eum excipere. Iussit ergo non aliud facere quam quod soliti essent. Et addidit: neque se honorem illum ei exhibiturum.

Ex literis Calvini xj. Martii dictis.

289.

CORDIER AU SÉNAT DE GENÈVE.

Lettre de recommandation pour Claude Budin qu'il désire voir appelé comme professeur au Collége. Nous n'en donnons ici que le commencement qui est d'une portée plus générale et constate le revirement des opinions qui s'était opéré à Genève en faveur de Calvin.

(La pièce se trouve à la Bibliothèque de Genève, dans un Carton portant le numéro 197aa. Elle est imprimée dans la notice de M. Bétant sur le Collége de Rive p. 19 et dans le Bulletin de la Société de l'histoire du prot. français. Vol. XV. p. 414.)

A Magniffícques seigneurs Messgrs. les Syndicques et conseil de Geneve.

Le Seigneur Dieu pere de toute bonté et misericorde soit benist et glorifié des grandes et inestimables graces quil a faictes envers vous et principalement en ce que dernierement il luy a pleu de confondre les perverses et dangereuses machinations de Satan, en chassant de vostre cité toutes mutineries et divisions et vous reduysant a une si belle concorde et alliance fraternelle que maintenant d'ung noble cueur et affection treschrestienne vous estudiez tous ensemble a pourchasser la gloire de nostre Seigneur en chassant et destruysant a vostre pouvoir tout ce qui peult empescher ou destourber le cours de sa saincte parolle et lavancement dicelle, et au contraire cerchant tous les moyens quil vous est possible pour restaurer et relever toutes bonnes choses ainsi que desia vous avez bien monstré par cydevant en plusieurs cas et mesmement a la peine et diligence que vous avez employee a ravoir nostre frere *Calvin* vostre bon ministre et fidele serviteur de nostre Seigneur Iesus, tellement que plusieurs qui paravant avoient esté fort troublez et scandalisez a cause de la division de vostre eglise sont maintenant grandement consolez et tres bien edifiez voyans la grande benediction que le Seigneur Dieu vous a faicte, voire si tresevidente que mesme les ennemys de Dieu en sont si estonnez quilz ne savent plus ou ilz en sont, et si vous persevererez a rendre a Dieu son honneur ainsi que devez poursuyvre envers ledict *Calvin* et comme vous avez esté advertiz de faire touchant *Courauld* vous en verrez une edification merveilleuse et serez de plus en plus consolez et reiouys. [1]) — — — — — —
De Neufchastel le xij[e] iour de Mars 1541.

Vostre serviteur frere et amy
Maturin Cordier.

290.

CALVINUS FARELLO.

Tristissima ex Argentorato nunciantur, ubi pestis crudeliter grassatur suamque ipsius domum dissipavit. Inter omnes maxime Feraei mortem luget. Tum continuatur narratio de comitiis cuius summa est, rem minime progredi, Caesare unice de Turcis sollicito, pontificiis in procrastinatione salutem quaerentibus, dum evangelicos utrique ludificantur. De itinere Genevensi interea cum Bucero fere convenit.

(Ex autographo bibl. Genev. Cod. 106, fol. 55 seqq. Alibi non exstat. Beza hanc magna ex parte, sed neque fideliter neque integram editioni suae inseruit: Genev. p. 27, Laus. p. 57, Hanov. p. 63, Chouet p. 33, Amst. p. 15. Translator Anglus Tom. I. p. 213 hunc textum solum adhibuit, autographo non inspecto.)

Guillelmo Farello ecclesiae Neocomensis pastori fidelissimo fratri meo observando. [1])

Ex quo hic sum nihil tibi scripseram, sed mandaveram *Claudio* meo ut quidquid a me acciperet curaret ad te pervenire: nam nec erat dignum ali-

---

289. 1) *Suit une longue et pressante recommandation de* Claude Budin, lequel est à present à Bourdeaux en Gascogne, demourant au college de la dicte ville et la il travaille à instruire la ieunesse en telle sorte que depuis quatre ou cinq ans qu'il y est il a faict courir un merveilleux bruict touchant ledict college. — *Cordier était à cette époque recteur du collége de Neuchâtel, d'où on essaya de le rappeler à Genève. Neuchâtel le retint; cependant plus tard il le quitta pour Lausanne.*

290. 1) *Farellus addidit:* 29. Mart. 1541.

quid tua lectione: et ego abs te literas prius exspectabam, quas ea mercede remunerarer. Interim dum exspecto nunciatur mihi gravis calamitas, *Claudium* nostrum quem unice diligebam, peste[2]) absumptum esse, *Ludovicum*[3]) fratrem *Caroli* triduo post sequutum, domum meam misere dissipatam esse, fratrem meum cum *Cardo* in vicinum pagum concessisse: uxorem se ad fratrem recepisse, minimum ex *Claudii* discipulis decumbere. Ergo ad doloris acerbitatem accessit vehementer anxia pro iis qui supersunt sollicitudo. Mihi dies ac noctes animo obversatur uxor consilii inops, quoniam capite suo caret. Cruciat me mirum in modum optimi *Caroli* orbitas, qui intra quatriduum fratre unico, et praeceptore quem patris vice coluit privatus est. Novi autem ipsum tenerrimo esse animo. De *Malherbio*[4]) cogitare non possum, quin simul in mentem veniant optimi iuvenes qui eum custodiunt. Quanquam autem haec mihi tantum afferunt moerorem, ut mentem prorsus obruere et frangere animum possint, incredibile tamen est quanto luctu ob *Claudii* mei mortem conficiar: neque mirum videri tibi debet. His duobus annis quantum mihi opus fuerit certo et fideli amico, qui me in tot tamque variis molestiis ac perturbationibus sustineret, potes cogitare. Ille vero se non modo fidelissimum sed per omnia obsequentissimum mihi exhibuit, adeo ut ipso aeque propemodum familiariter ac fratre meo uterer. Quum animi suspensus, ut scis, nuper discessissem, sanctissima fide receperat se quocunque annuissem venturum, neque mihi unquam defuturum. Ergo quo magis reputo quantopere indigeam bono consiliario, qui a latere meo nunquam discedat, ab altera parte quam rarum sit hoc tempore exemplum talis benevolentiae et fidei, non aliter possum iudicare quam Dominum mihi hunc auferendo voluisse in peccata mea graviter animadvertere. Sed dum obiter volo meas miserias attingere, ultra modum diffluo. Hoc facit quum optimi viri memoria (quae utinam tam suavis mihi aliquando sit, quam sancta semper erit) tum pia de reliquis sollicitudo.

Caesar hactenus exspectavit dum venirent Principes: adfuerunt ab initio duo *Bavari*[5]) et latro *Brunsvicensis*, Germaniae dedecus simul et exitium: sensim venerunt legati, alius post alium. Tandem sequuti sunt ex Principibus, *Federichus* Palatinus Electoris frater, *Otho* eius nepos, iunior *Wirtembergensis*, *Landgravius*, *Moguntinus*, *Albertus* Badensis, Princeps ab *Anhalt*, *Saxonis* legatus: Elector *Brandeburgensis* brevi venturus est, alios non desinet sollicitare *Caesar*, donec pertrahat.[6]) *Saxo* iustissimis causis absentiam suam excusavit per legatos. Duae sunt urbes in foedere, Coslaria et Brunsvicum, quas *Henrichus* sub praetextu banni multis praedationibus et latrociniis aliquamdiu infestavit. Nuper nostri decreverant, ut armis communibus defenderentur. *Caesar* interea ne impedirentur comitia, omnia iudicia in nos intentata suspendit:[7]) omnes etiam sententias contra nos latas irritas esse voluit, donec de tota summa hic cognosceretur. Eo edicto promulgato mandavit etiam *Brunsvicensi* nominatim, ut quae rapuerat restitueret, et in posterum a vi abstineret. Quanquam facturum se omnia recepit, pergit tamen ut coeperat: dicas ipsum cum *Caesare* colludere. Quidquid sit, in tanta certe necessitate deserere socios non potest *Saxo*: itaque manet in specula, ut si quid iste moverit, statim se obiiciat. Deinde ex quo tempore denunciatae erant illae suspensiones, citatus fuit ad audiendam banni, hoc est clarigationis vel proscriptionis, sententiam. Paucis post diebus id ipsum nobis est factum. *Caesar* nescio qua religione, magna tamen asseveratione, testatur haec sibi magnopere displicere: ac daturum operam ut in fumum abeant: fiunt tamen non sine magno nostro periculo. Quid enim si cras pronunciarent? pedem hinc efferre non possumus, quin caput nobis auferatur. Exciderat mihi *Sabaudus*[8]) qui huc se sistit ad fidem imperio obligandam, quo nostris opibus recuperet possessiones, quas quum teneret, Imperio accenseri nunquam voluit. Sero igitur, sed missus a rege Galliae legatus, advocatus *Raimundus*, qui pro ducatu Sabaudiae in fidem ac clientelam Imperii ipsum recipi peteret. Legationes exterarum gentium adsunt multae et magnificae. *Contarenus* Cardinalis pro suo Pontifice, qui nobis primo ingressu tot cruces aspersit, ut biduo post brachium illi ex fatigatione laborasse arbitrer. Mutinensis episcopus[9]) filius Hieronymi *Moroni* sub nuncii titulo separatim missus est. *Contarenus* sine sanguine subigere nos cupit: proinde tentat omnes vias conficiendi ex sua utilitate negotii citra arma. *Mutinensis* totus est sanguinarius, et bellum subinde in ore habet. Uter-

2) *Peste anno* 1541 *Argentorati grassante usque ad hyemem praeter innumeros alios absumpti sunt etiam Bedrotus et Capito, et ex studiosis Oecolampadii, Zwinglii, Hedionis filii.*

3) *De Richebourg, de quo mox in singulari epistola dicetur. Cf. Castellionis Defens. p.* 360.

4) *Hic videtur fuisse Gallorum aliquis qui Argentorati studiis incumbebant, de quibus plura praebebunt Roehrich II.* 60 *et Schmidt, Sturm p.* 75 *ex ep. Sturmii ad Zasium.*

5) *quos papae stipendiatos appellat.* (*Actes de R. p.* 672.)

6) in the meantime he spins out the time for their appearance.

7) *Marheineke IV.* 66.

8) *Dux Carolus, cui in comitiis Imperator locum assignavit inter Landgravium et Brunsvicensem, ne hi tum temporis sibi invicem infensissimi et libellis editis civile bellum gerentes vicini essent.*

9) *Thomas.*

que in hoc totus est, ut omnes amicas tractationes praecidat. Sed hoc postea. Veneti suum habent legatum, splendidum hominem. *Anglus* vero praeter ordinarium quem habere solet, *Vintoniensem* misit magno apparatu, hominem ad malitiam nimis acutum. Omitto *Portugallum* et reliquos. A rege quoque Galliae est quidam *Velius* [10]) homo stolidus et importunus. Quum Principes nominarem, totam faecem ordinis pfafici praeterii excepto uno *Moguntino*. Adsunt tamen episcopi frequentes, Ratisponensis, Augustanus, Spirensis, Bremensis, Salzburgensis, Brixinensis, Wormaciensis, Bambergensis, Heidelsemensis, [11]) et aliquot alii. Superest ut tibi scribam quid futurum suspicemur, si tamen ullo modo divinare licet. Nam ego non satis certa indicia video, ex quibus sumi queant probabiles coniecturae. Nostrorum omnium animi vehementer sunt exacerbati adversus *Henrichum*. Nam virulentissimis libellis eos proscidit nimis atrociter. Itaque rogant *Caesarem*, ut pro calumniatore censeatur, si compertum fuerit ipsum impudentissimis mendaciis eorum famam lacerasse. Nec video qualiter istud componi queat, nisi ad ordinum cognitionem referatur. Iam enim *Landgravius* negavit *Caesari* se passurum ut transactione aut arbitrio controversia haec finiatur, ne *Caesarem* quidem ipsum voluit arbitrum recipere. Hoc impedimentum tametsi minime videtur ad summam rerum pertinere: quoniam tamen turbabit initia, verendum est ut multum officiat. Iam negotium religionis sic habet. *Caesar* quia res suas plurimum impeditas cernit, non libenter novas sibi molestias accersit. Timet impressionem Turcicam. A rege Galliae aut dubia pax aut aperti belli periculum. Quanquam de Turca varii rumores dissipantur. Quum Hungaricus ille monachus, qui mortuo *Ioanne* rege pupilli tutelam arripuit, aegre *Ferdinandum* sustineret, auxilium a Turca petiit: ille non nisi exiguas copias subsidio misit, quae Pestam *Ferdinandi* urbem aggressae sunt. Urbs est in ripa Danubii e regione Budae: ad eam obsidionem solvendam miles colligitur. Iam alii Turcam ipsum adventare ferunt magno exercitu et apparatu, alii hunc eius apparatum nescio quo domestico motu fuisse interpellatum asserunt. Videbimus tamen brevi quale illud sit: non enim dubium erit quin valde domi sit impeditus, si a Walachis abstineat. Post defectionem a suis tyrannis in eius potestatem, ut nosti, se tradiderant. Ille Palatinum ex eorum stirpe praefecerat, sed alumnum suum: nescio qui factum sit, ut eius saevitiam experti tentare extrema maluerint, quam sub eius dominio manere. Hac igitur hieme trucidato Palatino quidquid etiam Turcarum apud se fuit sustulerunt. Novum sibi Ducem crearunt, quem iureiurando adegerunt ad promittendas cum Turca aeternas inimicitias. Arcem occuparunt munitissimam, quam ipse mira celeritate aedificaverat ad fines Poloniae. Hanc contumeliam si non vindicabit, sciemus alibi esse occupatum: et utinam sit, ut dum ille curat sua vulnera, nos spatii aliquid ad colligendas mentes ac vires habeamus. Polonus vicinos suos Walachos posset optime adiuvare, nisi Tartari eius regno molesti essent: qui superiori hyeme magnas praedas subita incursione abegerunt, et videntur velle pergere ulterius. Quidquid sit, Caesar compositam habere Germaniam cupit, donec ab illis se difficultatibus explicuerit, nec ullos motus hoc tempore excitabit, nisi magna hostium nostrorum importunitate invitus in aliquam necessitatem pertrahatur. Nostri semel audientiam sibi fieri volunt: deinde quia nullam fidam aut diuturnam pacem fore sperant, nisi constituta religionis concordia, et ecclesiis in ordinem reductis, urgebunt ut hanc actionem Ordines serio suscipiant. Alioqui nihil magis cupiunt quam omnes dissensiones pacificare sine tumultu, nec bellum aliter horrent quam certam patriae suae perniciem. Itaque quoad poterunt se a turbulentis consiliis alienissimos esse ostendent. Alterius partis tria sunt genera: sunt enim qui classicum canunt, ac palam insaniunt, quod non primo die impetamur. Huius classis principes sunt *Moguntinus*, *Bavari*, Brunsvicensis *Henrichus*, et eius frater episcopus *Bremensis*. Alii quia consultum patriae volunt, cuius interitum vel gravissimam calamitatem ac vastationem a bello prospiciunt, huc conferunt omnia sua studia, ut sine religionis constitutione qualiscunque pax fiat. Tertii tolerabilem aliquam et doctrinae et disciplinae ecclesiasticae correctionem libenter admitterent: sed quoniam vel nondum eousque progressi sunt, ut caussam penitus cognitam habeant, vel sunt animo submissiore, quam ut eius consilii autores se profiteri audeant, ita se gerunt ut videantur nihil nisi publicam tranquillitatem quaerere. In eo ordine sunt *Coloniensis* et *Augustanus*, ex grege sacerdotali: ex Principibus ambo fratres *Palatini*, *Otho* eorum nepos, et fortasse Dux *Clivensis*. Qui turbare moliuntur, quia pauciores sunt numero, et omnes bonos sibi reclamantes habent, vix consequentur quod captant. Deinde *Caesaris* animus, ut dixi, omnino ad pacem inclinat, si poterit obtinere, ut reiecto in aliud tempus religionis studio, hoc nervis omnibus contendet: sed nostri non facile acquiescent, et habebunt socios in flagitanda ecclesiae reformatione. Sic, tametsi exigua, nonnulla tamen spes est aliquid agendi. Legati Pontificis pro solenni suo more fortiter adversantur, ne descendamus in aliquam actionem: actum enim de regno suo putant, si ulla de religione disceptatio, si consultatio de ecclesiae

10) *Du Veil.*
11) *lege:* Hildeshemensis.

reformatione, sine idoli illius autoritate instituitur. Palam simulant se promovere quam petimus colloquutionem, sed clam magnis quum pollicitationibus tum minis nos oppugnant. *Caesarem* parati sunt adiuvare grandi pecunia, si ad arma volet prorumpere, aut quod *Contarenus* mallet, si potest nos sine caede reprimere: sin aliquid concedat romanae sedis tyrannidi minus consentaneum, fulmina illa minantur, quibus totum orbem concutere solent. Propter res italicas obnoxius est *Caesar.* Ergo eo, si licebit, confugiet, ut pace temporaria, vel paucorum annorum induciis, Germaniam componat intacta causa. Quod difficulter impetrabit. Vides nunc quod initio dixi, tam obscuras esse coniecturas, ut ne divinationi quidem relinquatur locus. Quid ergo agimus? Invocabimus scilicet nomen Domini, precabimurque ut hanc maximam et gravissimam causam, in qua et ipsius gloria et ecclesiae salus continetur, sua moderatione gubernet, ac in tanto articulo ostendat, sibi nihil esse pretiosius quam coelestem illam sapientiam, quam nobis in evangelio revelavit, et eas animas quas sacro filii sui sanguine redemit. Eoque intentioribus et animis et studiis nobis flagitandus est, quo sunt omnia ab omnibus incertiora. Si totum huius negotii progressionem ac seriem diligenter expendimus, reperiemus ipsum mirificis modis, sine hominum vel consilio vel auxilio, atque etiam praeter omnium spem, eventa gubernasse. Ab hac igitur virtute, quam toties exseruit, nunc toti rebus tam perplexis pendeamus. Unum me terret, quod tantum inter nos video securitatis: id vero non me terret modo, sed consternat penitus, quod nova quotidie offendicula excitantur, quale est *ἐν τῇ διγαμίᾳ* vel potius *δυσγαμίᾳ*: neque tamen ideo deiicior. Quidquid accidet, nunquam se ipsum Deus abnegabit.[12]) Nuper a *Vireto* literas recepi, quibus ideo breviter respondeo, quod nunc minime integrum est nobis de ea re deliberare. Utinam, mi Farelle, concedere istuc primo die liceat: sed quid vis faciam? Teneor hic constrictus, et vereor magnopere, ne taedio hic contabescam. Vale optime et dulcissime frater. Saluta amantissime meis verbis omnes fratres, *Capunculum,*[13]) *Thomam, Michaelem,* cui magnum moerorem afferent istae literae, *Corderium* praeceptorem meum, et reliquos. Ratisponae 4. Calendas Apriles.[14])

Quum[15]) iam literas meas clausissem, allatae sunt *Vireti* literae ad *Bernenses* et ad *Grynaeum* alterae, cum appendicula tua. Tuae etiam ad ipsum *Grynaeum.* Quum *Bucerus* omnes legendas mihi dedisset, rogavi ut illas priores *Vireti* et tuas legeret. Unas abdidi, quia verebar ne magis exulcerarent quam aliquid bene agendum commoverent. Atque ut tuam acerbitatem recognoscas, tibi eas remitto. Ego, mi *Farelle,* quidquid abs te prodit placidissimo animo accipio. Neque vero aequum est, ut quum mihi tantum iuris apud te sumam, tibi legem dicam. Apud me igitur omnia impune dices et facies: sed cogita esse alios qui indigne sibi impietatem et perniciem ecclesiae impingi ferant. Istud neque tua neque mea causa dico, sed ne viam nobis obstruamus. Quoniam ita vis, nec dimoveri a sententia potes, ego paratissimum me offero etiam ad devotionem. Quid vis amplius, quam ut me dedititium tibi tradam? Non sunt verba. Videor mihi satis ab initio declarasse, me non iocari in hoc negotio. Sed quia id tibi persuaderi non potest, non habeo quod faciam, nisi Dominum precor, ut animum tibi meum aperiat.

Bucerus nondum legit. Tentavi tamen illius animum, an sustineret se illuc duci ab istis comitiis, priusquam domum revertamur. Non visus est mihi aspernari. Nihil ergo melius video quam ut consilium istuc prosequamur. Rogo, ut sine tanta vehementia *Capitoni* exponas, id tibi videri reliquum: quando priori spe frustrati vos sumus. Ignosces quod liberius scribam. Coniicere tamen potes, quanto moerore sim afflictus, dum talem amicum mihi ereptum esse,[16]) uxorem, fratrem *Carolum* quem fratris loco habeo saltem secundi, et totam familiam, quique ad opem nobis ferendam accurrerunt in praesenti mortis periculo esse. Atque utinam hic esses ad horam unam. Novi tuam humanitatem. Non posses me sine ingenti tristitia inspicere. Ego enim dies et noctes sum in luctu: nec elugere possum. Sed quid tibi molestus sum mea miseria, quum nihilo magis me exonerem, quam si eam, ut soleo, tacitus devorarem. Vale igitur, mi *Farelle.* Dominus tibi laetiora. Vides me prioribus literis non ita flebiliter calamitatem meam deplorasse: quia malebam solus esse miser, quam partem in amicos devolvere. Sed dum excusare me tibi volo facio quod homines consternati solent, qui non respondent sine magno tumultu, etiamsi blandiri velint.

---

12) *deest hoc comma in edd.*
13) *hoc nomen om. edd.*
14) *Bonnet male* 28. *Mart.*
15) *Quae sequuntur absunt ab impressis.*
16) *deest verbum. Loquitur de Feraeo et C. Richeburgio.*

291.

CALVINUS VIRETO.

Totus est in deploranda Argentoratensium et suae domus calamitate. Ratisbona relicta Genevam ver-

sus excursionem facere, minime convenienter ab illo suaderi.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 58, cuius apographon manu Ionvillaei scriptum exstat ibid. Cod. 111a, fol. 22, et aliud recentius Cod. 111, fol. 49. Reperies etiam Bernae in Archivis Epp. VI. p. 160, et apud Simlerum Vol. 49.)

Vireto fratri meo carissimo.

Quod in tanta animi perturbatione de his comitiis scribere potui, diligenter et copiose in meis ad *Farellum* literis [1]) complexus sum. Paucis abhinc diebus mihi renunciatum est, me fidelissimo et summa familiaritate mihi coniuncto amico esse orbatum; deinde adulescente optimae spei qui me ut patrem colebat et a me non secus ac filius diligebatur. Domum meam utriusque morte esse funestam. Tertium [2]) decumbere. Uxorem meam concessisse ad fratrem suum. *Carolum* cum fratre meo alio diffluxisse. Haec quum per se miserrima sunt ac moestissima, tum haec quoque res auget acerbitatem quod illos in periculo esse audio nec possum succurrere, vel saltem mea praesentia aliquantulum solari. Quantum ad tuas literas, puto iam tibi esse satisfactum. Nam ante abitum scriptis ad senatum Genevensem literis [3]) excusaveram, quod istuc non cito venirem. Quum autem mihi, dimidia fere hora postquam nuncio meas dederam, tuae ad me perlatae essent, nec tibi respondere tunc liceret, simul atque Ulmam veni studui efficere ne me in curanda illa ecclesia nimis negligentem putares: simul *Farello* purgare me conatus sum, [4]) qui vehementior in me obiurgando fuerat. Si illae omnes literae ad vos, quod spero, pervenerunt, facile profecto intelligis, me nullo modo potuisse huic tuo vel consilio obtemperare vel studio morem gerere. Nam quod dicis, fore nobis per aliquot dies inducias, hoc tibi concedo. Nihildum enim est inchoatum. Sed quoniam tempus, modum, ordinem agendi habent in manu sua hostes, nos hic stare omnibus momentis paratos necesse est. Deinde libros, vestes, impedimenta alia, advehere nobiscum oportuit, quod istinc fieri non poterat. Postremo non credas quam magno hic vivitur. Non minoris in singulos dies constant civitati nostrae singula capita quam novem batziis. Coniunge ministrum cum quovis nostrum, fient octodecim. Neque hic equos comprehendo. Satius igitur fuit parcere urbi non opulentissimae, ne tam immanes sumptus ante tempus faceret. Sed nihil me magis distulit quam quia nihil sine collega [5]) tentandum mihi videbatur. De *Samarthano* placet quod senatus ei bonam spem fecit. [6]) Finem hic faciam, quia in alteris ad *Farellum* modum excessi. Et iam mihi ad tertias et quartas transeundum est. Vale optime et integerrime frater, animo meo carissime. Dominus te spiritu suo semper dirigat. Saluta omnes amicos diligenter. Ratisponae 4 nonas Apriles.

Tuus I. C. [7])

De statu vestro velim mihi prima quaque occasione diligenter scribas, et quis tandem litis exitus vel fuerit vel exspectetur.

291. 1) *N.* 290.
2) *Malherbium, v. ibid. ut etiam de caeteris.*
3) *N.* 278.
4) *N.* 286.
5) *Bucero.*
6) *N.* 275 *not.* 6. *Videntur eum Genevae in collegio retinere voluisse.*
7) *monogramma.*

292.

MINISTRI TURICENSES FARELLO.

Pollicentur se Calvino ut Genevam redeat autores futuros. Ipsum vero Farellum monent, ne quid confessioni papisticae simile instituat Neocomi, ut ex rumore publico resciverunt.

(Exemplar authenticum asservatur in Bibliotheca pastorum Neocomensium Vol. lig. A. Nr. 5.)

Clarissimae et spectatissimae fidei viro D. Guilhelmo Pharello ecclesiastae Neocomensi fratri in Domino venerando et dilecto.

Gratiam a Domino. Quas misisti, *Farelle* carissime, literae tuae [1]) magnopere nos delectarunt: magna etiam animi voluptate illas perlegimus. Intelligimus enim hisce nos tibi adhuc esse, qui olim eramus, iunctissimos. Rogamus ut, quemadmodum tibi ex animo bene volumus, tuique amantissimi sumus, tu nos quoque in Domino semper redamare velis. Quae rogas multisque flagitas, quia iusta ac pia nostrique officii esse iudicamus, summo studio diligentia et fide exsequemur. Nec soli etiam conficiemus, sed una cum Basiliensibus, ecclesiae Argentoratensis doctis et reipublicae proceribus, ipsique *Calvino* scribemus, [2]) vires et nervos inten-

292. 1) *Vide N.* 279 *post-scr. In eadem ep. dicit se iam ipsum Turici fuisse ea de causa cf. etiam quae Kirchhoferus II.* 20 *ex Vita Farelli MS. affert.*
2) *vide proxime sequentem. Quam ad senatum scripserunt eam non reperimus.*

dentes omnes quo ecclesiae Gebennensi suus restituatur pastor. Tuum fratrumque omnium erit interim precibus agere apud Deum, ut quod ad suam gloriam ecclesiarumque salutem promovendam facere viderit, institutum et curatum velit.

Rogamus te plurimum, omnium carissime *Farelle*, ut quemadmodum hactenus probe pie et sinceriter, ita semper agere velis omnia, repudiatis Papae dogmatibus et neotericis inventis non aurem quidem, ne animum praebere dicamus. Rumor est vagans, sed potens, literas in agrum Neocomensem quendam attulisse, [3]) flagitantes et contendentes ne posthac ad sacram synaxim quemquam admittatis, nisi prius de fide probe examinatum. Ista de te ambigentes non scribimus: maioris enim autoritatis, eruditionis et sinceritatis nobis es, quam ut ista de te suspicemur, ne dicam credamus. Sed quid hoc aliud, obsecramus, mi *Farelle*, si eo dementiae veniremus omnes, ut ad sacram coenae actionem nisi fide examinatus a nobis nemo admitteretur, quam confessioni auriculari viam sternere et fundamentum ponere papisticae? Quam tu una cum piis omnibus non modo odio flagrasti, sed totis viribus tanquam perniciosum rei christianae malum impugnasti, Christique ecclesia reiecisti et repulisti. Spectandum nobis, observande *Farelle*, ne papistice agere incipiamus, qui hactenus pie sancte et apostolice transegimus omnia. Scribimus ista, quemadmodum supra dictum, non autumantes aut suspicantes de te, sed quod officiî esse iudicavimus, ut fratres sussurronis et rumoris illius admoneremus: rogantes ut boni omnia consulas, nosque commendatos habeas, et si quid in nobis desideras, libere semper admoneas. Non solum lubentes parebimus, sed admonitori tibi gratias agemus fideli. Bene vale salvis omnibus Neocomensibus fratribus. Tiguri, Aprilis 4. Anno 41.

Pastores et doctores ministri ecclesiae Tigurinae, tui ex animo.

293.

MINISTRI TURICENSES ARGENTORATENSIBUS.

Ne Genevensibus Calvinum sibi reddi postulantibus adversentur rogant.

3) *Citra dubium loquuntur de Ep. Melanchthonis d. d.* 26. *Dec.* 1540 *Wormatiae, qua disciplinam instituendam severiorem commendat, quamque Farellus ipse secum attulerat.* (*Corpus Ref. III.* 1249 *et supra N.* 267.) *Sane mireris eos Farellum nunc de disciplina restauranda satagentem interpellare, quum simul Calvinum olim ea ipsa de causa Geneva eiectum revocare studeant.*

(Exstat in Archivis Turic. Plut. VI. Vol. 105, olim Epp. T. I. fol. 329, per amanuensem Bullingeri scripta. Habet etiam Simlerus Vol. 49.)

Fidelissimis doctissimisque pastoribus et doctoribus Argentinensis ecclesiae ministris fratribus in Domino venerandis et dilectis.

Gratiam et pacem a Deo patre per Dominum nostrum Iesum Christum. De Gebennensi ecclesia qualis olim fuerit nostis, fratres in Domino venerandi et dilecti, qui virum clarissimum D. Ioannem *Calvinum*, ab illa indignissime eiectum, suscepistis et fovistis humanissime, magna cum laude omnium bonorum. Nec ignoratis qualis nunc per Domini gratiam affecta sit. Honestissimam enim ad vos legationem misit, [1]) fidelissimum pastorem suum *Calvinum* revocatum. Dum enim is abest ab ecclesia et quasi in exsilio agit, Dominus ecclesiae illius ingratae res sic temperat, ut palam cernere ac sentire cogatur quales nunc meruerit habere pastores, et quales olim pepulerit. Atque hoc nomine bonitati divinae merito magnas agimus gratias, quae oviculas dispersas et sua sponte in perniciem proruentes recollegit ac revocavit. Debetis autem vos inprimis opus illud Domini, quod coepit. vestro favore prosequi, et vestris consiliis, quo absolvatur, iuvare, id est, omnibus anniti viribus, ut ecclesiae suus reddatur pastor, quem ipsa tot votis tantisque expetit suspiriis, quem denique tam honesta legatione repetiit. Suadet hoc ipsum vobis iusta illa, qua Deo obstricti estis, obedientia. Nam divinae se opponere vocationi est Deo rebellare: vocantem sequi, obedire. At *Calvinum* divina vocatione repeti quis negabit? Poscit hoc ipsum a vobis pietas in Dominum Iesum, cuius regni pomoeria haud dubie proferre cupitis. Proferetis autem latissime, si *Calvinum* suae ecclesiae restituatis. Novistis Gebennensem ecclesiam in confiniis quasi Germaniae et Italiae sitam esse, unde vir ille, praeclarissimis a Deo ornatus muneribus, aliquot regnorum ecclesiis plus prodesse, et regnum Christi amplius propagare queat, quam si uspiam alias terrarum doceat. Flagitat hoc ipsum a vobis ipsa in fratres caritas christiana, quae Gebennensibus nedum *Calvinum*, sed vestras ipsorum animas impendere iubet. Urget denique consilia vestra exemplum ecclesiae apostolicae, Antiochenae videlicet, in qua tametsi utiles adeoque necessarii essent Paulus et Barnabas, quum tamen ipsi vocarentur gentibus praedicatum evangelium, vocationi divinae neutiquam sese opponebat, sed cessit benigne, iuvit amplissime, abeuntesque prosequuta est caritate et orationibus ardentissimis. Hoc ipsum si fide bona et dilectione sincera imitati fueritis, fratres colendissimi, gratiam a Deo reportabitis et ab hominibus

293. 1) *ex decreto senatus* 21. *Oct.* 1540.

mirifice commendabitur pietas atque humanitas vestra. His iungimus iam preces nostras, et oramus vos, fratres in Domino dilectissimi, per nomen Domini Iesu, ne periclitanti desitis ecclesiae: oramus per caritatem Domini Iesu ut pastorem suae reddatis ecclesiae. Soli vos, si vultis, potestis illam servare ecclesiam. Si vero vel negaveritis, vel non strenue *Calvinum* urseritis, miseram in summum discrimen coniicietis. Speramus autem plurimum apud vos valituras, primum quidem tot sanctorum *Calvinum* repetentium querelas, deinde vero et nostras preces, qui amamus et colimus vos in Domino sincere, qui denique in Argentinensis ecclesiae fratrumque gratiam alacri mente quidvis, si ita res postulet, obiremus. Concedite, quaesumus, *Calvinum* ecclesiae suae, amate nos, vivite ac valete in Domino nostro Iesu Christo, fratres in Domino venerandi et carissimi. Tiguri, 4. Aprilis 1541.

Pastores et doctores ministri ecclesiae Tigurinae, vestri.

294.

MINISTRI TURICENSES CALVINO.

Vocationem Domini ne aspernetur, neque cur Argentorati haereat tam graves sibi causas esse fingat, et Christi et apostolorum exemplis propositis hortantur.

(Impressa in edit. Genev. 1576 pag. 417, Chouet pag. 581, Amsterd. p. 261. In caeteris non exstat.)

Doctores ac pastores ecclesiae Tigurinae Calvino fratri in Christo observando.

Quanquam nobis semper iucundissimum fuerit scribere ad te, vir clarissime fraterque in Christo venerande: hoc tamen tempore non iucundum modo, sed maxime necessarium esse iudicavimus, nisi gloriae Dei, ecclesiarum Christi, officiique nostri desertores dici et haberi velimus. Scribimus enim ad eum quem nobis et Christi amor et summa virtus arctissimo amicitiae vinculo coniunxit, apud quem non dubitamus nos omnia et posse et impetrare. Nec opus est ut longa praefatione attentionem et benevolentiam nobis conciliemus apud te, quum nobis benevolentia tua erga nos iam dudum perspectissima sit: unde et arbitramur te nostris in literis plus simplicitatem et candorem, quam ornatum aut splendorem perpensurum esse.

Quantum Satanae astus et hypocritarum artes possint non est ut recenseamus, quum in te uno exemplum evidens proditum est, qui improbis illorum machinationibus et conspirationibus ante annos aliquot ex urbe et ecclesia Gebennensi eiectus, [1]) ad Argentoratenses venisti, qui te exsulem et patria expulsum summo cum honore exceperunt. Receptis per gratiam Domini oculis, fidem et diligentiam tuam, quam prius expendere non potuerant, ac qui veri qui falsi prophetae coeperunt agnoscere, adeo ut eiectis aliis, te unum summis omnium votis per honestissimam legationem, [2]) ut audimus, repetierint, eoque innocentiae et fidei tuae testimonium egregium tulerint. Quae res nobis et omnibus piis, ut par est, non parum gaudii attulit. Nec dubitamus te quoque singulari quodam gaudio affectum huiusmodi nuncio, utcunque factum sit ut hactenus reditum ad Gebennates tuos distuleris. Quare te nostris literis, quae apud te plurimum, nisi fallamur, valere existimamus, inhortari voluimus, ne vocationem hanc Dei negligas ac contemnas. Non sumus ignari quas remoras obiectare caro soleat, ut te a proposito deterreat: Eiecerunt absque causa, indigni quos revisam, inconstantes ac futiles, et huius generis innumera. Ad has vero voces seu blandas, seu vanas, aures obturare militem Christi convenit. Audienda potius vocatio Domini, eique illico obtemperandum. Vocationem Domini esse hanc, nihil est ut probemus, quum conscientia tua huius rei testis tibi sit, ut id nobiscum fateri quoque cogaris: quam vero inhonestum sit Domino reluctari, quantoque cum periculo coniunctum, historia et exemplum Ionae satis indicat. Iam ut Argentorati haereas, non sunt tam graves causae, quum te abeunte ecclesia Argentinensis nihil iacturae faciat, quae tot tantosque viros doctos et praestantes habeat ut vix alia: ecclesia vero Gebennensis praeter unum *Viretum* habeat neminem: cuius humeris totum onus idque gravissimum incumbit, quod tantisper sustinet donec ad oves suas revocetur: ut interim taceam quanto cum periculo ecclesiae Lausanensi desit suus pastor. Fuit et aliquando celebris ecclesia Antiochiae (ut Actorum apostolorum caput decimum tertium testatur) in qua prophetae et doctores plurimi erant, utiles nimirum et necessarii tum ecclesiae Antiochenae. At quum Dominus alio vocabat, non repugnabant vocationi divinae neque apostoli neque ecclesia, quin dimitterent Paulum et Barnabam in opus, ad quod segregaverat eos spiritus sanctus. Age nunc, Antiochia quaedam Argentina est, in qua doctores et prophetae, interque hos *Calvinus*, qui propter eximiam eruditionem singulariaque dona a Deo concessa ecclesiae eidem utilis est et necessarius. Caeterum Dominus alio vocat: cui vocationi, nostro iudicio, non tam *Calvinus* quam ecclesia Argentina obtemperare debet, adeo ut non modo non retineat *Cal-*

294. 1) *Cf. N.* 292 *not.* 3.
2) *Reg. du Conseil* 22. *Oct.* 1540.

vinum, sed cunctantem et renitentem emittat ac abmandet. Accedit iis evidens doctrina Christi et exemplum. Quanta enim sollicitudine, quanto labore ille aeternus pastor ovem perditam quaerere et servare docuerit, Lucae caput quindecimum luculenter explicat: quin ipse nonaginta novem in deserto relictis erraticam illam ac perditam insequutus est, inventam molliter in humeros sublatam ad ovile reportat. Quid faceret si oves sua sponte pastorem requirerent, qui fugientem tanto studio insequitur? Ultro offert Christus suam gratiam indignis, nolentibus, repudiantibus. At omnis Christi actio exemplo nobis esse debet: Exemplum, inquit, vobis dedi, ut quemadmodum feci, et vos faciatis. Qua nunc mente, quo spiritu, quave conscientia tibi occurrentes, te unice potentes deseres et fugies? Paulus quas verbo Dei genuit ac instituit ecclesias saepius invisit, et ut in officio perstarent, multum literis est inhortatus. Tua opera, tuoque ministerio, Gebennatium ecclesia in Christo renata est: ergone liberos post parentem suum eiulantes ac clamantes negligere ac contemnere potes? Patierisne ut tot oviculae praedae pateant, pro quibus sanguinem fudit Christus? Ne viles tibi sint quas tanto pretio Christus redemit. Quod praedae pateant quid opus est probare, quum *Sadoletus* ille dicendi artifex mira ratione et quasi per cuniculos nuper in ecclesiam Gebennensium irrepere tentarit: nec absistet qui semel spe praedae illectus coepit, sed hoc acriorem intentioremque impressionem in gregem Christi inermem et pastoris praesidio destitutum faciet. Neque vero difficile videatur quod Deus agere iubet, ne pigeat sequi vocantem Dominum: dabit virtutem, sapientiam, patientiam qui potens est. Mentiri nescit, ut facile vincas ea incommoda quae obstare iudicio carnis videntur. Nunquam defuit Dominus invocantibus se in veritate. Quum tot ecclesiae te orent, vel huius solius rei causa confidentius agas. Porro de utilitate non est quod multa dicamus. Eruis oves plurimas e luporum faucibus, coronam immarcessibilem tibi apud Deum contexis. Nosti Gebennam in confiniis esse Galliae, Italiae, Germaniae, ut magna spes sit isthinc evangelium latius in conterminas urbes disseminandi, et pomoeria regni Christi ampliandi. Nosti apostolum sibi delegisse metropoles in quibus praedicarit verbum evangelii, ex quibus facile in alias urbes finitimas dimanaret. Quantum vero regno Christi ex hac urbe adiicere queas ipse melius nosti, non praedicando solum, sed et scribendo. Haec sunt, mi *Calvine*, quae nos movent ut te rogemus, obsecremus, obtestemur, ne vocationem hanc, quam a Domino esse non dubitamus, non reiicias, sed incunctanter et absque mora sequaris. Nec dubia est apud nos fides tua et voluntas, sed currentem ultro, ut ocius fiat, calcaribus quibusdam impellimus. Iam preces et supplicationes nostras apud te aliquid posse speramus. Scis quam te amemus, quid tui causa et in gratiam tuam faceremus, scis quam te suspiciamus et colamus, et propter dona illa egregia tibi a Domino collata revereamur. Tui autem illi, tuique nominis studiosissimi, et ecclesiarum ac veritatis amicissimi, te fratrem et amicum nostrum oramus ac per Christum obtestamur: quos contemnere, quibus refragari turpe fuerit. Speramus enim et nos non omni parte spiritu Dei vacuos et ex carne tantum consulere. Tu vale, frater in Domino semper observande, et pro nobis precare Deum. Ex Tiguro, 4. Aprilis 1541.

295.

CALVIN A RICHEBOURG. [1]

Lettre de condoléance à l'occasion de la mort de son fils.

(Le texte original se trouve dans une copie incomplète conservée à la Bibl. nationale Coll. Dupuy Vol. 102, fol. 52. — Une traduction latine a été publiée par Bèze Gen. p. 280, Laus. p. 42, Hanov. p. 47, Chouet p. 384, Amst. p. 175, mais sans la note: *Ex gallico*. Le texte latin a été retraduit en français, Ed. de Berlin p. 21, et en anglais T. I, p. 222.)

Quand les nouvelles me furent premierement apportees de la mort de Maistre *Claude* et de vostre fils *Louis*, ie me trouvay tellement tout esperdu et confus en mon esprit, que par plusieurs iours ie ne pouvois rien faire sinon pleurer. Et combien quen la presence de Dieu ie me confortois aucunement et soulagois par les aides quil nous fournit en temps dadversite: toutesfois devant les gens il me sembloit que ie nestois point moy mesme. [2]) Pour vray quant a toute la besongne que i'ay accoustume de faire, ie ne my trouvois non plus dispose que si ieusse este un homme demi mort. Car dun coste ie me contristois d'avoir perdu un si bon et fidele amy, au temps ou il nous faisoit plus de besoing: voire un personnage avec lequel iavois si grande familiarite quil nest pas possible

---

295. 1) *Gentilhomme français, d'ailleurs inconnu, dont deux fils étudiaient à Strasbourg sous la direction particulière de Claude Féray, mort en même temps que l'un des jeunes gens. Un M. Claude Philippe de Richebourg émigra lors de la révocation de l'édit de Nantes, et fonda la première colonie en Virginie.* (*Weiss, hist. des réfugiés I.* 379. 430.) *Bèze se trompe en mettant la lettre en* 1540. *Voyez N.* 290 *et la lettre que Mélanchthon joignit à celle de Calvin* (*Corp. Ref. IV.* 239) *où cependant les noms propres sont ridiculement défigurés.*

2) nullus fere eram (I was almost a nonentity.)

de voir gens mieux mis ensemble que nous estions nous deux. D'autre part me saisissoit dueil et douleur quun ieune enfant de si grande esperance comme estoit vostre fils nous eust este oste et emporte au commencement de la fleur de son aage. Voire celuy que iaimois comme sil eust este mon fils, pour ce qu'aussi de son coste il m'honoroit comme si ie luy eusse este un second pere. Or qui plus est ceste tristesse tant amere estoit aussi accompagnee de grand soucy et perplexite de pensees touchant ceux quil avoit encore laissez en ceste vie. I'entendois que nostre maison estoit comme en debant, les uns estant escartes de ca les autres de la. Le danger de *Malherbe* en partie maffligoit grandement a cause de luy mesme, en partie aussi madvertissoit de penser aux autres. Il me venoit en lesprit quil ne se pouvoit faire que ma femme ne se trouvast abbattue et pressee de grand ennuy. Mais sur tout iavois incessamment comme devant mes yeux nostre fils *Charles*. Car comme il est dun bon naturel et a tousiours eu envers son frere et son maistre non seulement un amour naif, mais aussi une honnestete et reverence, ie ne doubtois point que le povre enfant dangoisse ne fondist tout en larmes. Une seule chose me souslagoit quelque peu, cest que mon frere estoit avec luy duquel iesperois quil ne recevroit pas peu de consolation en telle calamite. Mais dautre part ie ne pouvois penser a cela que quant et quant il ne me vinst en lentendement, queux deux aussi nestoyent pas encore eschappez du danger. Aussi iusqua ce quautres lettres mont este depuis apportees, contenant que Malherbe estoit malade sans danger de mort, que *Charles* et mon frere avec ma femme et les autres se portoyent bien, ie suis demeure quasi accable de tristesse et angoisse, sinon que comme iay desia dit, afin que ie ne succombasse du tout, ie me soustenois et confortois en la presence du Seigneur par prieres et sainctes meditations quil nous fournit en sa parole. Or ie vous recite tout cecy afin que les remonstrances et admonitions desquelles ie desire maintenant vous consoler ne laissent destre de grand pois envers vous pour ce que par aventure il vous pourroit sembler quil mest bien aise destre constant et vaillant quand il est question de laffliction dautruy. Et de faict ie ne mets point icy en avant ma constance en laffliction dautruy, mais dautant que Dieu par sa bonte singuliere ma faict ceste grace de me delivrer en quelque partie ou alleger de laffliction et douleur qui mestoit commune avec vous quasi en mesme degre, ie delibere de vous communiquer, entant quune lettre et brieve lettre le peut porter, les remedes que iay pris et que iay apperceu mavoir beaucoup profite au milieu dun tel ennuy. Combien quen cest endroit ie scay bien quil me faut tellement avoir esgard a la tristesse que pouvez sentir en tel cas, que cependant il me souvienne que iescry a un personnage grave, meur en prudence et doue dune grande constance. Car ie nignore point comment vous estes tres bien fourni de toutes bonnes resolutions et aides propres pour porter patiemment quelque affliction et tenir tousiours une bonne moderation. Mesmes ie ne veux pas vous alleguer les consolations ordinaires quon amene coustumierement entre gens de scavoir et d'apparence selon le monde, ascavoir que vous ne pleuriez point la mort de celuy que vous scavez bien avoir este engendre mortel, quen ce triste accident vous monstriez un courage vertueux et magnanimite telle que requiert vostre esprit excellent desia en son naturel, et davantage poly par la congnoissance de beaucoup de bonnes sciences, comme aussi le porte vostre aage et grande experience de plusieurs affaires, brief la reputation en laquelle vous estes. Ie me deporte dije de vous faire ces remonstrances et autres de semblable sorte. Car il y a une consolation certaine et ferme a laquelle il faut que vous avec vos semblables vous arrestiez entierement, laquelle procede de ce sentiment interieur de la vraye congnoissance de Dieu dont ie scay quavez en abondance. Ainsi donc voycy en un mot ce quil vous faut faire, cest de ramener vostre esprit aux considerations que nostre bon maistre nous chante et redit tant souvent en leschole de sa vraye religion. Or nest il point icy besoing que ie vous en face une deduction, veu quelles vous sont toutes familieres et cogneues comme a moy. Et toutesfois ie croy que paraventure suyvant la vraye crainte de Dieu qui est en vous et lamour que vous me portez de vostre grace vous serez trescontent et prendrez bien a gré de revoir en mes lettres ce que vous mesmes entendez assez sans quon vous le remonstre. Le Seigneur a retire a soy le fils quil vous avoit donne et comme mis en garde entre vos mains. Icy defaillent et tombent tout a plat ces vaines complaintes mal dressees et deraisonnables quon oit en la bouche des folles gens: O mort aveugle! O inique destinee! O desastre rigoureux inevitable et obstine! O cruelle fortune! Le Seigneur qui lavoit pour un temps estably pour seiourner en ceste vie la maintenant rappelle. Quand nous oyons que cest une chose que le Seigneur a faicte pensons quant et quant que ce nest point temerairement ny a lavanture ou par cas fortuit ne de quelque cause survenante dailleurs, mais par son conseil par lequel il nordonne et ne fait rien, sinon ce quil prevoit estre non seulement droit et iuste, mais aussi bon pour nous et nostre salut. La ou il y a droiture, iustice, equite, il nest pas licite daller a lencontre ou de contredire. Mais quand avec lequite nostre profit aussi est conioinct luy tenant compagnie, quelle in-

gratitude seroit ce de ne recevoir pas paisiblement et en douceur desprit tout ce qui est du bon plaisir de nostre pere? Combien que la seule providence de Dieu delle mesme fournit asses abondamment et en toute suffisance confort et allegement aux fideles quoy quil leur puisse advenir. Car il ny a rien qui nous mette en plus grand desconfort et abbatte nos esprits que quand nous nous enveloppons en ces discours de complaintes et demandes: Pourquoy en ceste sorte? Que na ce este dune autre facon? Pourquoy en ce lieu la? Tels propos se pourroyent dire et auroyent quelque lieu, sil y avoit quelque faute de nostre coste, et avions defailli a nostre debvoir, mais quand nous ny avons rien mesfaict, il nest point question de telles complaintes. Cest donc Dieu qui nous a redemande le fils lequel il nous avoit baille a nourrir a la charge quil seroit tousiours sien. Et la nommement retire parceque dun coste cestoit son profit de partir de ce monde, dautrepart il vous estoit bon que vous estant oste, ce vous fust un moyen ou de vous humilier, ou de practiquer que cest davoir patience. Maintenant si vous ne pouvez comprendre quainsi il vous fust bon et profitable, le premier est de prier Dieu quil le vous monstre et si mesme en le vous cachant il vous veut encore exercer et affliger plus avant, il luy faut faire cest honneur de croire quil est plus sage que ne peut porter la petitesse de nostre entendement. Quant a vostre fils, si vous considerez en vous mesmes combien il est plus que difficile en ce temps corrompu iusques au bout de bien conduire le cours entier de la vie, vous lestimerez bienheureux quil en ait este delivre de bonne heure avant quil luy fallust passer par tant de dangers qui nestoyent pas loing et qui luy pouvoyent survenir en laage ou il entroit. Car cest tout autant comme si en une mer grandement esmeue de vents et tempestes dangereuses il advenoit a quelquun destre retire incontinent au port en seurte avant que d'estre porte bien loing en la haute mer. Car vivre longtemps est tellement un don de Dieu que ce nest pas a dire que nous perdions rien, quand apres lespace de quelque peu dannees nous sommes retirez et transportez en une meilleure vie. Au reste dautant que le Seigneur luy mesme, qui est nostre pere a tous, avoit voulu que *Louis* fust vostre fils, il vous a fait ceste grace par sa liberalite infinie de voir devant la mort diceluy le tant beau fruict de la bonne nourriture quen aviez faict. Il vous a, di ie, faict ceste grace afin que sachiez que vous avez part en sa benediction, qui est: ie seray ton Dieu et de ta semence. Il a des sa premiere enfance selon que laage le pouvoit porter, este enseigne es bonnes lettres. En icelles il avoit desia si bien profite quil nous donnoit occasion den avoir grande esperance a ladvenir. Ses moeurs et sa facon de faire estoit telle que toutes gens de bien y prenoyent plaisir. Sil luy advenoit aucunefois de faillir non seulement il souffroit destre admoneste et tance, mais aussi se rendoit docile et obeissant aux remonstrances. Vray est quil y avoit quelquesfois en son naturel quelques traits dun esprit vehement, mais non pas pour venir iusques a opiniatrete. Ainsi ces secousses qui passoyent un peu mesure estoyent reprimees incontinent sans grande difficulte. Or ce que nous debvons estimer plus que tout, il estoit si bien abbreuve de la premiere cognoissance de la vraye piete quil entendoit ce qui concerne la droite religion, et avoit en son coeur empreinte une crainte de Dieu naive. Il faut bien pour vray que ceste tant excellente grace de Dieu envers nostre lignee ait plus de vertu pour addoucir lamertume de la mort que na pas la mort pour nous navrer de tristesse. Quant a de moy, si nos enfans neussent iamais prins le chemin pour venir icy ou ie suis, ie ne sentirois maintenant rien de douleur que iay de la mort de maistre *Claude* et *Louis*. Toutesfois le dueil bien grand que iay de lun et de lautre ne scauroit iamais faire que ie me puisse repentir du iour que nous estans addressez de la main de Dieu, plustost que guidez de leur propre mouvement, ils furent par moy receuz en amitie, qui non seulement a persevere iusques a la fin, mais aussi croissoit, augmentoit, et se renforcoit de iour en iour. Ainsi donc de la sorte quils ont este, ie me resioui de ce quils ont vescu avec moy. Et puis quil leur falloit mourir, adonc ie me resiouis mesmes de ce quils sont mortz chez moy ou ils ont rendu plus paisiblement et en repos leurs ames entre les mains de Dieu, que sil leur fust advenu de mourir es lieux ou limportunite de ceux qui debvroyent servir de secours leur eust donne plus de fascherie et de mal que la mort mesme. Or est il quentre les sainctes remonstrances et en la ferme invocation du nom de Dieu, ces ames fideles sen sont allees de ce bas monde, alaigres en la compagnie de Christ. Ie ne voudrois pas mesme maintenant estre exempt de toute ceste tristesse a la condition que iamais ie ne les eusse cognus. Car iespere que ie tiendray iusques a la fin pour saincte, voire mesmes douce et agreable, la memoire diceux. Mais que me sert il, direz vous, que mon fils ayt este un enfant de grande esperance, veu quil ma este enleve en la premiere fleur de son aage? Voire comme si Christ par sa mort navoit pas bien merite davoir la domination sur les vivans et sur les morts: que si nous sommes a luy (comme il faut que nous soyons) pourquoy naura il puissance sur nous et a vie et a mort? Comment quil en soit donc qua vostre opinion ou a la mienne vostre fils aye vescu peu de temps, il nous doibt suffire

quil a accomply le cours que le Seigneur luy avoit determine. Pourtant ne pensons point qu'il soit descheu estant encore en fleur, veu qu'en la presence du Seigneur il estoit venu a estre meur. Or ie dis tous ceus la estre venus a maturite, lesquelz le Seigneur retire d'icy: si d'aventure nous ne voulons plaider contre luy, comme si a l'estourdie il emportoit quelcung avant le temps. Et c'est........

(Le reste manque dans l'unique copie de l'original. Nous l'empruntons à la traduction latine imprimée:)

Hoc quidem de omnibus verum est: sed in *Ludovico* certior alia est et magis propria ratio. Eo enim aetatis progressus erat ut veris documentis sese Christi membrum approbare posset. Hoc fructu edito exstinctus est et nobis sublatus. Imo ex hac fluida et evanida vitae umbra in veram immortalitatem receptus est. Neque te eum perdidisse existimes, quem in beata resurrectione in regno Dei recuperabis. Sic enim vixerant, sic mortui sunt ambo ut non dubitem apud Dominum esse. Pergamus ergo ad hanc metam quam attigerunt. Non dubium quin illos et nos simul individua societate tunc colligaturus sit Christus in illa incomparabili gloriae suae participatione. Cave igitur filium lugeas ut perditum quem agnoscis conservari a Domino, ut perpetuo tuus maneat qui precario tantum fuerat tibi ad momentum temporis commodatus. Nec parum solatii ex eo accedet si bene expendas quid relictum tibi sit. Habes superstitem *Carolum* de quo id iudicium habemus omnes ut nemo sit nostrum qui non sibi talem filium cupiat. Ne putes hoc me dare tuis auribus, vel aliquid in tuam gratiam amplificare. Hoc nec mei ingenii neque mei moris est. Simpliciter ergo dicam quod revera sentio, et quod apud extraneum quemlibet dicturus essem. Excellere adolescentem illum primum singulari pietate ac vero Dei timore, qui est sapientiae nostrae summa: deinde humanitate ingenii, morum suavitate, rara modestia et continentia. Neque hoc illi ex rumore vel auditu tribuo. Semper enim intentus fui ut ipsius ingenium perspectum haberem. Hoc enim discriminis inter duos fratres, quum ambo viverent, notavi. Ingenii celeritate praestabat *Ludovicus*, sed hic solida rerum intelligentia et iudicio longe antecedebat. Promptior ille ad proferendum quod legerat vel audierat, hic tardior et verecundior. Paratior ille et expeditior, tum ad capessendas artes, tum ad omnes vitae actiones, hic consideratior et constantior. Atque id etiam ferebat corporis constitutio. Siquidem *Ludovicus*, ut erat sanguineus, plus habebat hilaritatis et alacritatis. *Carolus*, qui in melancholia nonnihil communicat, tanta facilitate se non exserit. Modestiae et comitatis hic semper plus habuit, quae in eo etiam mirifice eluxit quod potuit sua tolerantia fratris ferociam domare. Haec quoque in eo longe superiora: moderatio, gravitas paene virilis, et in tota vita quaedam veluti aequabilitas. Talis ergo filius quantum valere debeat ad elevandam orbitatis qua te nunc Dominus afflixit molestiam, tu ipse iudicabis, et ita iudicabis ut ne sis in hac re Deo ingratus. At difficile est, inquies, patrium amorem ita vel excutere vel supprimere, ut nullum ex filii interitu dolorem capiam. Ego vero id abs te non contendo ne doleas. Neque enim hanc philosophiam discimus in schola Christi, ut eam quam nobis Deus indidit humanitatem exuendo ex hominibus lapides fiamus. Haec omnia eo duntaxat spectant ut iustissimo tuo moerori modum et quasi temperamentum adhibeas: ut persolutis quae naturae et paternae pietati debentur lacrymis tibi in lugendo minime indulgeas. Neque tamen ideo me interpono quo tuae prudentiae, constantiae animique celsitudini diffidam, sed tantum ne meum tibi officium hic deesset. Quanquam si literae istae supervacuae erunt, quod mihi credibile est, pro tua tamen eximia humanitate boni consules hanc meam sollicitudinem nimis fortasse anxiam, sed ideo venia non indignam, quod ab immodico meo erga te amore proficiscitur. Quin etiam *Philippum*[3]) et *Bucerum* rogavi ut meis literis suas quoque adiungerent: quia hoc tibi non ingratum fore officium sperabam, si benevolentiae erga te suae testimonium aliquod tibi redderent. Vale, clarissime vir et mihi plurimum in Domino observande. Christus Dominus te familiamque tuam conservet, ac spiritu suo semper vos omnes dirigat donec perveniatis quo *Ludovicus* et *Claudius* praecesserunt.

296.

BUCERUS MINISTRIS ARGENTORATENSIBUS.

Primitiae colloquii Ratisbonensis.

(Apographon Archiv. S. Thom. Argent. Epp. Buceri T. II. N. 139. Inscriptio: Bucerus symmystis ex comitiis Ratisbonensibus. Cf. Sleid. II. 216. Spalatini Ann. p. 566.)

3) *Qui inter alia haec habet:* Etiamsi tibi ignotus sum, tamen quum essem hic apud Calvinum et de morte filii tui Iodoci *(sic!)* quem sciebam fuisse adolescentem egregia indole, virtute et eruditione praeditum, ad te darentur literae, meas quoque adiungendas esse putavi, praesertim quum et mihi immatura mors talis adolescentis magnum dolorem attulerit ...... Ac spero argumenta ad consolandum efficacissima tibi a Calvino copiosius et melius perscribi, non solum quia eruditione et facundia superat, sed etiam quia, quum filium tuum norit familiarius, plura de eius virtute et pietate commemorare potest *caett.*

Gratiam et pacem, venerandi et carissimi fratres. *Imperator* mentem suam exposuit v. Aprilis quae velit agi in his comitiis, de religione componenda, de auxiliis contra Turcas, de reformanda politia. Et de religionis dissidio componendo initium faciendum videri sibi declaravit a colloquio paucorum quos ipse, nisi melius consilium adferrent status imperii, deligere velit viros bonae conscientiae et pacis studiosos. Hac propositione intellecta a statibus omnibus communiter consultatum est, seorsim a nostris, seorsim a reliquis statibus. Nostri primum petierunt perduci colloquium coeptum Wormaciae. Quum autem *Imperator* perstaret in postulatione colloquii contractiore, consenserunt ei. Reliqui principes variarunt inter se in eo quod alii vellent colloquutores deligendos esse a statibus, alii vero consentirent *Imperatori* permittendam electionem colloquutorum, verum ita ut ex statuum consilio fieret. Posterior sententia apud status quae electorum erat obtinuit, sed ab *Imperatore* recepta non est. Instetit enim ut sibi electio libere permitteretur, pollicitus electurum se qui facile omnibus probarentur. Rursus igitur hi status concilium inierunt, et scissi sunt in quatuor partes. Alii enim *Imperatori* quod petebat simpliciter negandum esse censebant: alii simpliciter concedendum. Qui medium quoddam inter has sententias quaerebant, in duas divisi sententias sunt: differre igitur responsum volebant dum Marchio *Brandeburgensis* adveniret, qui hodie advenit valde magnificus. Sed *Imperator* instetit ut hodie responderent. Consenserunt itaque tandem ut *Imperatori* electionem colloquutorum quidem permitterent, sed ut ipsis, quum *Imperator* quos velit nominavorit, liceat excipere contra nominatos, siquidem videantur minus idonei. Quid nunc futurum sit incertum est. Habetis acta dierum novem. Legati civitatum caeterarum, quae inter catholicos numerantur, quum (quod Principes aliquamdiu solent) a Principibus non sunt rogati sententiam, dederunt ipsi per se responsum *Imperatori* nostro consonum. Nostris etiam adiunxerunt se Nordlinga et Dunckelsbuhel, item legati ducum *Bipontinorum*. Sunt plerique qui reformationem iustam, plerique qui aliquam sed non plenam, sunt qui prorsus nullam admissuri videntur. Dominus adsit nobis. Nostri inter se pulchre consentiunt, et nemo est qui quidquam velit concedere quod ex verbo Dei non plane iubeamur concedere. Idem se et *Marchio* elector facturum dixit *Landgravio* heri in itinere, quum illi *Landgravius* ivisset obviam. Exspectandum itaque est quid Dominus dare velit, quem assidue pro ecclesia oremus, atque pro iis qui actioni adhibebuntur, ut agamus, ut constanter, ita etiam moderate et diserte. Ut prorsus Satanam deiiciamus spes parva est: ut tamen aliquid ipsi eripiamus et Christo addicamus, bona spes est. Nemo enim ex Principibus profanis repugnat iam praeter solos *Bavaros* duos et unum *Brunsvicensem*. Inter episcopos quoque sunt qui .... [1]) Oremus Dominum et instemus diligenter. Id vobis sit cordi ut crimen maximum quod intenditur nobis, neglectae disciplinae, melius diluamus. In hanc restis tuendam incumbite. Seni optimo nostro *Matthaeo* Dominus donet plene convalescere. Salutant vos fratres qui hic sunt omnes: *Philippus*, *Cruciger*, quatuor Hessi, *Schnepfius*, *Baltassar*, *Frechtus*, *Musculus* et *Iohannes* Bremensis. Tot sumus hic dimicaturi contra infinitam colluviem inferorum. Christus vos et vestros, quibus nos et nostros commendamus, tueatur et beet. Ratisbonae 14. Aprilis anno salutis 1541.

Mart. Bucerus vester.

297.

BUCERUS MINISTRIS CONSTANTIENSIBUS.

Status rerum et principum molimina inter initia colloquii Ratisbonensis.

(Ex adversariis autogr. Buceri in Arch. Thom. Argent. Epp. Buceri T. II. N. 140. Voces passim dubias asterisco notamus.)

Eximiis ac fidelissimis servis Dei Ambrosio Blaurero et Ioanni Zviccio pastoribus et doctoribus ecclesiae Constantiensis symmystis suis venerandis et carissimis.

Gratia et pax, venerandi et carissimi symmystae. Quanquam scribet [1]) copiose ad vos quae hic homines varie moliuntur, nondum gerunt, tamen salutare vos his literis, et summam molitionum quae hic sunt officii causa ad vos scribere volui. *Imperator* compositas res Germaniae videtur serio optare, utinam tam Christo quam sibi. Quum autem videt id religione non composita fieri non posse, huic componendae vias quaerit. Habet summum cubicularium D. a *Brito** et quosdam alios, sed paucos, qui tolerabilem reformationem expetunt. Intelligunt enim vitia religionis et videntur a Christo haudquaquam alieni. Ut autem ipse *Imperator* prima* vitia religionis adhuc intelligat, perpauci sunt qui hoc sperare ausint. Pontifex et qui cum eo faciunt, ut *Bavari*, cum paucis aliis (de *Maguntino* enim dubitant nunc quum *Imperatorem* videt alio inclinare, antea faciebat cum *Bavaris*) omnem

---

296. 1) *Lacuna in apographo.*
297. 1) *nomen scriptoris raptim ipse scribens omisit.*

cognitionem et discussionem controversiarum de rebus ecclesiasticis ad concilium generale reiicere volunt. Caeteri mallent eas controversias nunc inter nos decidi. Sed paucissimi, vereor, sunt qui pure pleneque Christi regnum restitutum velint. Fermenti veteris retinere plus omnes volunt (uno et altero excepto) quam ut societas cum illis nobis in Domino constitui valeat. Summa itaque spes in eo est, si Dominus ex causae suae agitatione rursus aliquibus lucem suam plenius effulgere faciat, et aliquam regno suo accessionem faciat. In difficillimo sane statu ecclesiae sunt. Apud nos disciplina paucis in locis recte habet: sine hac vero doctrina pura diu non erit. Apud adversarios ita aboletur omnis religio, ut populus turcismo totus praeparetur. Deinde sic inter nos hodie comparati sumus, qui de evangelio Christi gloriamur et pontificii, ut nec pacem inter nos constituere, nec pace non constituta retinere Germaniae tranquillitatem possimus. Sed de his necessitatibus liberare nos Dominus facile poterit ad se serio conversos et assidue orantes. In hunc itaque curas nostras reiiciemus et rogabimus ut ita adsit nobis, ne quam occasionem gloriam suam illustrandi praetermittamus: et sic tamen quae occasiones offeruntur arripiamus et usurpemus, ut gloriae Christi per nos nihil decedat, sed ita actionem omnem attemperemus, ut si non multos Domino, tamen aliquos lucrifaciamus. In hoc optime valete. Salutat vos *Calvinus*, D. Ia. *Sturmius* et Io. *Sturmius*. 19. Aprilis. D. *Thomam* [2]) et symmystas oro* nomine meo officiose salutetis.

M. Bucerus vester.

298.

DER RATH ZU STRASSBURG AN DIE ZÜRICHER PFARRER.

Antwort auf deren Verwendung beim Strassburger Rath in Betreff der Rückkehr Calvins nach Genf.

(Autograph im Züricher Archiv ehemals Kasten B. Epp. T. I. jetzt Gestell VI. Band 105, fol. 330. — Simler Vol. 49, Henry I. Beil. S. 80, beide mit veränderter Schreibung, letzterer unvollständig.)

Den würdigen hochgelerten christlichen Herren Heinrichen Bullinger vnd anderen Pfarrherren Lesern vnd Dienern des worts Gotts der loblichen Kirchen zu Zürch mynen günstigen lieben Hern vnd Freundt.

Frid vnd gnad vonn gott dem vatter durch hiesum Christum vnsern lieben herren sey euch zuvor, würdigen hochgelerten Christlichen günstigen lieben heren vnnd fründt, mit erbietung meiner gantz gutwilligen vnd früntlichen dienst. Ich hab euwer guthertzig Schrybenn, [1]) betreffen hern *Calphinum* inn myner ankunfft empfangen vnd gelesen, aber die anderen zwen brieff, [2]) da der ein an myne lieben hern vnnd fründt die predicanten vnd verkynder des wort gotts alhie zu Straszburg, vnd der ander an Hern *Calphinum* stond, sindt zuvor vnd ehe ich anheimsch khommenn denselbigen mynen hern vnd fründen obgenant zuhanden gestelt worden, wie dann der brieff so an sie steth von Inen verlesen vnd wie ich mich versihe Ir antwurt vch auch zugeschribenn, vnd mir gesagt, es soll von Inenn hern *Calphino* sein brieff mit nechster bottschafft zugeschickt werden: vnd fürwar ich khan ouch üwer Christenlich vnd gutt bedencken so Ir des *Calphini* halben mir zugeschriben nit anders dann für Christenlich vnd billich erkhennen. Aber diwyl Her *Calphinus* yetzt nit hie ist vnd nit wol mag in seinem abwesenn fruchtbarlich gehandelt werdenn, hab ich euwer lieb begeren vff dismal an einen Ersamen Rhat nit gelangen lassen, will aber sollichs thun mit Gotts hilff sobald er sampt vnsern gesanten von Regenspurg by vns wider ankummen. gutt hoffnung, myne Herren vnd die prediger auch *Calphini* nach selbs werden das beharrlich erfordern deren von Genff vnd fürgegeben besserung der kirchen zu hertzen füren vnd das fürnemen das dieselben kirchen vnd Gotts ehren auch gelegenhait vnd vermoegen des *Calphini* am gemessesten sein mag, darzu ich auch gern verhelffenn vnd einen Ersamen Rhat trüwlich ermanen will vnd das nit allein der sachen halb die ich nit anders dann für Christlich vnd recht verstehe, sonder auch vch mynen lieben Hern zugefallen, welchen ich gern wolte danckbar sein des vilfaltigen gutten willens halb so Ir alle zugegen mir erzoeugt haben, dann vch sampt vnd sonders meins vermoegens gutwillig vnd fründlich dienst zu bewyszen sollen Ir mich alleweg willig befinden. Der allmechtige woelle vch vnd die euwern gnediglich vnnd langwürig zu seinen ehren erhalten. Datum den 19. Aprilis, anno xli.

Euwer allzyt williger
Hanns Bock [3]) von Gerszheim Ritter.

---

2) *Blaurerum Ambrosii fratrem.*

298. 1) *Ist nicht aufgefunden worden.*
2) *N.* 292 *und* 294.
3) *Bock v. Erlenburg, d. Z. Stättmeister.*

299.

CAPITO BULLINGERO.

De Calvini reditu ipso absente nihil statui posse. Caeterum neque ministros neque senatum, quamvis talem virum aegre dimissuri sint, quo minus abeat si velit, obstituros.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. vol. 117 c., olim Epp. T. 3 p. 152. — Simler Vol. 49.)

Eximio viro Domino Henrico Bullingero pastori ecclesiae Tigurinae amico et maiori suo in Domino observando.

S. Literas tuas, quas communi nomine ad nos scripsisti, [1]) gratissimo animo susceperunt symmystae et collegae mei, mihique negotium dederunt vobis reverenter rescribendi. *Calvino* absente de eius migratione nihil statui potest. Nam, ut iussimus scribi ad vos per *Grynaeum,* [2]) nunc coeperunt Reginospurgi de componenda religione considerare, et facere delectum paucorum hominum qui reformationis rudimenta designent. In qua re illius usus multus erit. Verum illud sentietis, vestras literas et autoritatem plurimum adiumenti attulisse. Iohan. *Bock* pariter incumbet nobiscum ut Genevatibus obsecundemus, vel vestri causa, quamvis aegre est tantum hominem a nobis dimittere. Senes sumus, [3]) exhausti laboribus, et parvam admodum spem de iis videmus qui post nos hoc saxum volvere deberent, et tamen publicam ecclesiarum salutem huic nostrae privatae ut anteferamus necesse est, id quod monetis prudenter ac pie. Rogo igitur, symmystis tuis, fratribus ac maioribus meis in Domino colendis excuses, quod pro voluntate nostrorum non honorifice respondi: nam tempore excludor, et maius est amicitiae vinculum inter nos quam quod literario firmamento sit continendum. Quod si causa religionis ex arctiore colloquio in publicum certamen venerit, rogo atque obtestor vos ne dubitetis vocati accurrere, tanquam ad commune incendium restinguendum. *Melanchthon* id literis graviter scriptis efflagitabit. [4]) At fieri potest, quod propemodum auguror, adversarios nunquam commissuros, ut causam religionis sinant publice disceptari. Ex Basiliensibus omnia scietis, quibus etiam minutiora exponemus. Nam credunt plerique fore ultimum actum huius tragoediae. Idcirco accuratius invigilandum. D. *Bibliandrum, Pellicanum, Erasmum, Megandrum*, et optimum quemque ex me salvere iubeas. Vale. Argentorati, 20. Aprilis anno 1541.

Wolfg. Capito.

299. 1) *N.* 292.
2) *Haec epistola non exstat.*
3) *Ipse natus a.* 1478 *m. Nov. huius anni peste absumptus est.*
4) *quae non servatae sunt, si revera scriptae.*

300.

BUCERUS MINISTRIS ARGENTORATENSIBUS.

Continuatur relatio de actis Ratisbonensibus.

(Epp. et Responsa ed. Genev. p. 23, Laus. p. 61, Hanov. p. 68, Chouet p. 27, Amst. p. 13. Archetypum in Bucerianis Archiv. Thom. non invenimus.

Salutem et Pacem.

A datis proximis literis, nil quam coitionibus in diversoriis Electorum *Saxonis* et *Brandeburgensis* ac *Lantgravii* faciendis (ad quas ex Imperatoriis et Regiis multi convenerunt) operam dedimus. In die Paschae [1]) etiam coenam in diversorio *Lantgravii* celebravimus, communicante ipso quoque *Lantgravio.* Haec usque ad xx. huius, quo die *Imperator* delectum colloquiorum [2]) enunciari fecit nostris, et legatis Electorum. Postridie indicatus is delectus est, et toti coetui Imperii, et de eo consultatum utrinque. Electores statim consenserunt, sed in consilio principum non potuerunt statim convenire. Quidam enim etiam legatum Pontificis adhibendum esse contendebant: sed praevaluit tamen sententia Electorum, ut *Imperatori* omnia relinquerentur. Nostri etiam biduo consultarunt quod delecti nos [3]) sine arbitris congredi cum tribus alterius partis detrectabamus, et quidam nostrum differri negotium nova intercessione nolebant, ac metuebant ne a parte altera ineptiores adiungerentur. Tandem tamen vicit heri eorum sententia qui nostram supplicationem quam in Cancellaria invenietis *Imperatori* exhibendam [4]) iudicarunt. Ad vesperam heri sub tertiam appellavit nos sex delectos *Imperator* apud se per Dominum *Anaves* [5]) astantibus primis conciliariis, et negotium dedit ut omni studio vias quaereremus piae et sanctae concordiae, eoque in negotio tantum Deum et ecclesiarum salutem spectaremus, non dominos nostros aut ullum affectum. Nos post detrectationem modestam petivimus adiungi quosdam, ut

300. 1) *d.* 17. *Aprilis ministrante Pistorio concionatore.*
2) *Vide an legendum sit:* colloquutorum.
3) *Bucerus ipse in numero erat.*
4) adhibendam *Gen. et Amst.*
5) *Io. Naves (Navius) ICtus Lucemburgius Vice-Cancellarius.* (*Sleidan.* II. 197. *Adami vitae Ictor. p.* 40.)

testes utrinque. Id *Imperator* in deliberationem recepit, et rursus graviter hortatus est, ut hanc causam optima fide ageremus. Deditque dextram venientibus, et discedentibus ut hoc non ignoretis scilicet. Invenit tamen viam ut nobis satisfiat, quam post nostram appellationem *Lantgravio* aperuit: ut adhibitis utraque parte duobus testibus,[6]) per Praesidentem quem designavit *Friderichum* Palatinum. Orate Dominum. In horam exspectamus ut initium fiat. Delecti sunt ab altera parte Iulius *Phlugius*, Ioannes *Eckius*, et *Gropperus* Coloniensis.[7]) A nostra *Philippus*, *Pistorius*[8]) et ego. Vigesima secunda April. 1541.

301.

LUTHERUS MELANCHTHONI.

Consolatur eum de manus luxatione. Etiam in maioribus Deo fidendum, qui vel pro quiescentibus pugnabit.

(Epp. et Responsa ed. Genev. p. 28, Laus. p. 62, Hanov. p. 69, Chouet p. 28, Amst. p. 13. Nos hanc recipimus ne quid a Beza receptum a nostra editione absit. In Corpore Ref. non legitur, neque apud De Wettium, Seidemannum et Burkhardtum.)

Lutherus Melanchthoni.

Accepimus iam alteras vestras literas, mi *Philippe*. Et licet dextrae tuae confractae[1]) me misereat, tamen ego neque tuis ominibus,[2]) neque meis credo. Res nostrae non casu, sed certo consilio, non quidem illo nostro tam felici, scilicet, imo solius Dei geruntur. Verbum currit, oratio fervet, spes tolerat, fides vincit ut palpare cogimur, et nisi caro essemus, dormire possemus feriarique, scilicet memores Mosaici illius: Vos quiescetis, Dominus pugnat pro vobis. Nam etiamsi omnia aliter velimus consulere, dicere, facere, vigilantissimi, si Deus non pugnarit, frustra vigilaverimus: illo vero pugnante, non frustra dormierimus. Et certum est ipsum pugnare, et paulatim et pedetentim descendere de throno ad iudicium illud exspectatissimum. Multa sunt nimis signa quae id mihi persuadent. Res in domibus vestris salvae sunt, gratia Dei. Nolite timere, estote fortes et laeti, nihil solliciti. Dominus prope adest. Agant quidquid possunt *Henrici*, Episcopi, atque adeo Turca, et ipse Satan. Nos regni filii sumus, qui illum consputum et occisum denuo ab istis *Henricis* salvatorem colimus et exspectamus. 22. Aprilis 1541.

302.

CALVINUS FARELLO.

Usque luget, imo lugere iuvat, post tantam dilectorum cladem. Rogat amicum ut de rebus Genevensium scribat, sed moderate, ita ut dictis fidem faciat sermonis temperamentum. Ratisbonae colloquutores delecti a Caesare. Pflugii, Gropperi et Eccii elogium.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 59, cuius apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 47, Arch. Bern. Epp. T. VI. p. 158, Simler. Vol. 49. Versio anglica ap. Bonnet-Constable T. I. p. 229.)

Optimo fratre meo Guillelmo Farello Neocomensis ecclesiae pastori fidelissimo.

Literae meae postremae[1]) satis clare tibi ostendent, quam afflicto animo tunc fuerim. Proinde si quid stomachi habebunt, ignosces incredibili meo dolori, qui me tunc fecerat solito morosiorem. Nunc vero utcunque me paulatim recolligam, nihil tamen amplius quam modicam levationem sentio. Quin etiam, quod fateri pudet, adeo lugere iuvat, ut id ipsum quodammodo suave sit, non prorsus a luctu liberari. Interea literas a *Taleari* accepi, Argentina[2]) datas, quibus significabat, nuncium abs te in itinere esse, qui me de vestro statu certiorem facturus esset. Sed quum tamdiu moratus sit, exspectare desino. Si quid habes quod scribas, ut certe multa esse puto, literae compendio ad me perferentur, si *Mirabilis*[3]) eas ad regium legatum miserit cum inscriptione ad *Ulrichum*.[4]) Satis enim frequentes istinc nuncii ad nos commeant. Cupio autem exponas nobis fideliter et dilucide, quo illa contro-

---

6) *Sic. edd. Phrasis imperfecta. Nomina testium suppeditat Sleidan. p.* 217.

7) *In nominibus Pflugii et Gropperi varie erraruni edd.*

8) *De hoc v. Corp. Ref.* IV. 292.

301. 1) *Curru in itinere everso luxationem passus est neque unquam penitus ἀποκατεστάθη ἡ χεὶρ ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη.* C. R. IV. 142. 175.

2) *Sic. bene Laus. et Han. Caeterae male:* omnibus.

302. 1) *N.* 290.

2) *pro hoc nomine quod autographon praebet caeteri omnes, etiam Anglus, habent:* trigesima. *De Taleari (du Tailly) saepius iam dictum.*

3) *Hunc Bonnet gallico nomine* Mirabeau *appellat, T. I. angl. p.* 230; *Kirchhofer II.* 27: Hans Wunderlich. *Farello amicitia iunctus erat. Regius legatus Maurus Musaeus nisi fallimur.*

4) *Chelium medicum.*

versia inter duas urbes[5]) evaserit, quo sint animo Genevates nostri, quo modo se ecclesia illa sustineat, quid agat *Viretus*, quae spes, quae studia sint omnium, modo ne incalescas. Nam et ego iam plus nimio sum consternatus, et hoc tua vehementia proficis, ut minus tibi fidei habeant quos oportuerat permoveri. Nec est quod de ipsis mireris, quum ne apud me quidem hanc opinionem effugias te aliquid humanum hic pati. Omnino tamen consulo, ut iterum urgeas, et graviter obtesteris, ne obliviscantur quid promiserint. Mihi placeret in reditu, ut superioribus literis indicavi. Neque difficile est conficere, si tu modo adiuves.

In his comitiis nihil dum inchoatum est memorabile. *Caesari* permissum erat, ut paucos homines pios et graves deligeret, qui examinatis et bene perpensis controversiis de ineunda concordia deliberarent, et quae inter se statuissent postea referrent ad ordines. Vicesimo die mensis huius nominavit ab adversariis Iulium *Pflug*, Ioannem *Cropperum* Coloniensem et Ioannem *Eccium*, a nobis Philippum *Melanchthonem*, Martinum *Bucerum* et Ioannem *Pistorium*.[6]) Principem quoque se designaturum edixit, qui actioni praeesset.[7]) Nostri habita deliberatione rogatu nostro[8]) postularunt, ut plures testes adhibeantur. Nondum scitur quid sint impetraturi, nisi quod spes est facta, id curae fore *Caesari*. Interim vocati sunt illi sex delecti: comiter omnes excepti a *Caesare*, manus illis primo congressu et quum valedicerent porrecta. *Caesar* per interpretem sancta admodum exhortatione usus est: quum eorum pietate, doctrina, integritate confisus tantas eis partes mandasset, exspectationi suae respondere vellent. Itaque ut gloriam Dei, pacem publicam, gentium omnium salutem prae oculis haberent, ne quid ambitioni, ne quid pertinaciae, ne quid hominum gratiae darent. Responsum est utrinque separatim. Ergo, quod Deus bene vertat, propediem aliquid inchoabitur. Porro si divinare licet, quid futurum multi suspicentur, paucis accipe. Primum autem hominum ingenia nosse operae pretium est. *Iulius* ille homo est facundus et expolitus humanis disciplinis: sed in theologia minime exercitatus, deinde ambitiosus et aurae captator: alioqui homo non impurae vitae.[9]) Quum ergo nec rectam intelligentiam habeat, neque animo satis sit firmo, dum ambitione sua impeditur, cogita quantulum sit ab eo exspectandum. *Cropperus*[10]) aliquanto ultra processit. Verum ipse quoque ex eo hominum genere, qui dimidium nescio quid fingere moliuntur inter Christum et mundum. Talis est tamen ut cum eo non sine fructu agi possit. *Eccium* nosti: nemini dubium est quin Davus ille sua importunitate sit omnia turbaturus.[11]) Ego quidem non audeo desperare, sed facere nequeo quin subinde Wormaciae recorder.[12]) Certe si quid praeclare fiet, erit praeter spem meam. Ubi primum factum fuerit initium, certius aliquid audies. Bene vale, optime et integerrime frater. Dominus te diu ecclesiae suae conservet ac confirmet, una cum omnibus sanctis fratribus nostris, quos omnes mihi diligenter salutabis. Non possum omnes enumerare, tu nominatos puta. *Viretum* crebris exhortationibus sustinebis, ne animum deiiciat. Quanquam plurimum fui exhilaratus, quum nuper mihi nunciatum foret, uxorem et supellectilem Genevam asportasse. Hoc accepto nuncio coepi esse minus sollicitus. Ratisponae 8. calendas Maias.[13])

Calvinus tuus.

Scriptum est huc nuper, multas gentes asiaticas a Turca defecisse. Ipsum igitur detineri nunc bello persico, quominus Hungariam vexet. Sed quia ex Hungaria scriptum est, vix audeo fidem habere. Cupio magis quam credo. Hodie quoque allatum est, monachum qui regni gubernationem pro pupillo susceperat a suis captum. Itaque non dubitant quin ista occasione Buda in potestatem *Ferdinandi* sit ventura. Dicuntur multi milites in agrum Bremensis episcopatus convenire. Quanquam ipsi non prae se ferunt, cuius auspicia sequantur, suspicantur tamen multi *Henrichum* nostrum Brunsvicensem esse architectum: nam iidem sunt duces quos antea in nos armaverat. Si quis erit tumultus, periculum est ne occasionem magnis bellis praebeat.

303.

TOSSANUS FARELLO.

Grynaeo scripsit de Calvino Genevensibus restituendo.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium.)

---

5) *Bernam et Genevam de terris Abbatiae S. Victoris.*
6) *N.* 300, *quam conferas etiam ad sequentia.*
7) *Palatinum scil. Fredericum concordiae studiosum.*
8) at my request.
9) *Postea episcopus Numburgensis. Cf. A. Jansen, de Iulio Pflug eiusque sociis et ecclesiae concordiae et Germaniae unitatis studiosis. Berol.* 1858.
10) *Prof. iuris canonici Coloniensis. (Sleidan.* II. 48.)
11) *De hoc Burcardus cancellarius ad Bruckium:* Quae potest esse spes propagandae veritatis quum ebrius sophista Eccius ad talia negotia adhibetur, qui pluris facit Bacchum quam ullam religionem. *(Corp. Ref.* IV. 185 *ubi etiam de Pflugio et Groppero.*
12) *Vide T. V. p.* 658.
13) *Farellus adscripsit* 1541.

Guilielmo Farello fratri meo observando.

S. Ego, ut iusseras, diligenter sum *Grynaeum* adhortatus, ut in hoc summam navet operam quo carissimus frater noster *Calvinus* primo quoque tempore Genevam remittatur. Qua de re certum est Tigurinos et Basilienses non semel Argentinensibus studiosissime scripsisse seduloque posthac scripturos, ut bona sit spes brevi fore quod bonus ille frater suis ovibus restituatur, nisi forte obstinate repugnent qui ad hanc rem maxime primique omnium incumbere deberent . . . . [1])

Mombelgardi, 24. Aprilis. Saluta mihi diligenter fratres, inprimis *Barbarinum* et *Corderium*.

Tuus Tossanus.

304.

VIRETUS BULLINGERO.

Enixe Turicensium efflagitat suffragia et auxilium, tum pro sublevandis Gallis crudelissime vexatis, tum pro Calvino Genevensibus restituendo.

(Ex apographo vitioso Arch. Turic. Plut. VI. vol. 105 olim B. I. fol. 327. Simler Vol. 49.)

D. Henricho Bullingero suo. [1])

Zurich.

S. Gratia et pax. *Farellum* fratrem obnixe rogavimus ut ipsam [2]) ad vos peregrinationem susciperet, vobis fratrum qui in Gallia periclitantur religionis gratia ac simul Genevensis ecclesiae causam expositurus commendaturusque: quibus qua via consulamus, nisi vestris adiuti precibus, opera, studio et diligentia, non videmus. Quibus sint expositi periculis miseri fratres, quam saeva in eos grassetur tyrannis, quam tristes nobis quotidie e Gallia nuncii afferantur, dum alios audimus lanienis impiorum hominum destinatos, pagos excidendos ac funditus evertendos, alios in vincula coniectos, alios vivos fuisse exustos, recenserem prolixius, nisi notiora ac compertiora *Farello* essent, quam ut nostris literis sit opus, qui vobis singula fide optima melius enarrare poterit. Nullus paene nobis dies, imo ne hora quidem elabitur, qua afflictorum fratrum non audiamus querelas, pericula, cruciatus, ab iis qui ex hostium manibus elapsi se Genevam, quasi in portum post naufragia, tutissimi [3]) piorum omnium asylum recipiunt. Nullus est fere in Gallia locus quem non invaserit crudelis persequutio. Nam praeter fratres Provinciales, quorum tragoedia nec recitari nec audiri siccis oculis potest, Aureliorum, Andagavi, Divioni, Romani, Gatianopoli [4]) plurimos intelleximus in carcerem detrusos, et quosdam etiam extremo fuisse affectos supplicio, quod ex oculatis ac certissimis testibus didicimus. Sed nemo est, quamvis omnes nobis sint carissimi, cuius vincula maiorem animis nostris moerorem iniecerint quem *Sarmartani*, [5]) viri multa eruditione ac pietate, cuius opera sperabamus collegium Genevense collapsum ac tam misere disiectum felicissime erigendum, bonas literas, quae post eiectos fratres contemptorum et squalidorum in situ et pulvere iacuerant, pristino restituendas nitori, hoc prospectum [6]) tempore quo Deus deploratis [7]) illius ecclesiae ita misertus est, ut evangelii fructus atque successus omnium exspectationem longe superet. At secus visum est Domino, ne quid esset ex parte [8]) beatum, qui nobis nullum iam solidum voluit esse gaudium in hac mortalitatis conditione, quod non aliqua tristitiae portiuncula deflorarct. Pergebant res Genevensium felicissime ac indies maiora accipiebant incrementa: sed casus iste nostros conatus valde remoratur. Omnia nunc nobis sunt in manu; nunc ipsissimus est temporis articulus et peropportuna occasio instaurandi omnia quae collapsa fuerant. Sed desunt viri doctrina et pietate commendabiles qui hoc praestare queant. Magistratus et populus denique totus in hoc est ut reipublicae optime consulatur, tollantur offendicula, factiones, seditiones et reliquae id genus reipublicae pestes ad malos corvos relegentur, ministerio verbi suus reddatur honos, iuventus probe instituatur, nosocomia et xenodochia reparentur, quae factiosorum et impiorum hominum opera corruerant: sed paucissimi sunt qui pios eorum conatus adiuvent et promoveant, quum tamen non desint plurimi qui obturbare potius ac remorari conentur, et ecclesiarum invideant tranquillitati. Hactenus Dominus non mediocriter nostros labores fortunavit. Sed nemo est cuius pares sint humeri tanti [9]) moli sustinendae, nedum mei, qui sum animo et corpore

---

303. 1) *Reliqua huc non pertinentia omittimus.*

304. 1) *Ad omnes potius Turicenses ministros hanc scriptam fuisse infra patebit.*

2) *forte legendum:* ipse. — *De futura quadam peregrinatione loqui videtur, alioquin vide quae ipse F. in N. 279. habet. De gallica persequutione v. Hist. eccl. I. 37. Sleidan II. 219. 380. Salig, A. C. II. 245.*

3) *lege:* tutissimum.

4) *lege:* Gratianopoli. *Etiam in reliquis non omnia bene se habere videntur, certe si grammaticos audias.*

5) *lege:* Sammartani. *Cuius fata nobis minus bene innotuerunt. De his vinculis Haagius nihil habet.*

6) praesertim?

7) deploratae, *vel:* deploratis rebus.

8) omni ex parte?

9) tantae.

adeo imbecilli ut mirum sit me hucusque perdurare potuisse. Perstiti quod[10]) potui, verum nisi mox accesserint qui hanc in suos humeros provinciam suscipiant et decertantem adiuvent, magnopere timeo ne nobis omnis laborum fructus pereat, et nisi me Dominus mirabiliter fulsisset viresque addidisset, pridem imposito oneri succubuissem, tot et tantis obrutus ac submersus negotiis. Vos igitur per Christum Dominum oro omnes et obtestor, ut huius ecclesiae curam suscipiatis, nec secus vestrae commissam fidei arbitremini, quam eae quibus praeestis, detisque operam ut *Calvinus*, vetus illius ecclesiae pastor, omnium suffragiis revocatus, ac omnibus desideratissimus, et anxiis expitis[11]) suspiriis, ei restituatur, quo nullus hodie vivit qui plus in ea possit et cui sunt omnia in ea exploratiora, ut simul ecclesiae consulatur et ministerio verbi suus restituatur honos, nisi videri vultis omnium ecclesiarum curam abiecisse, et in Christum perfidi et fratrum proditores qui vestram opem implorant, quam denegare non potestis, nisi omni careatis humanitatis sensu. At meliora de vobis omnibus semper sperare didici, quo fit ut iterum vos per sacra omnia adiurem et obtestor[12]) ut primo quoque tempore huic saevo[13]) negotio manum admoveatis, nec nostram de vobis fallatis exspectationem, ac simul literas hortatorias et monitorias ad honestos scribatis: ut, quemadmodum in *Calvino* revocando testati sunt pium in verbi ministros affectum, devraruntque[14]) eorum impietatem et perfidiam a quibus tam turpiter indicta causa, nulla servata iuris religione, reiecti sunt fratres a quibus docti fuerant, ita in aliis quoque facere pergant, et aliquam habeant disciplinae ecclesiasticae rationem, et offendiculi quovis terrarum sparsi, praesertim in *Coraldo*, quem tam indignis tractatum modis post vincula, in solatium suae caecitatis, in exsilium relegarunt, nulla eius paupertatis infirmitatis et miseriarum habita ratione, et laborum quibus vir bonus se ipsum paene exhauserat. Perscribite omnia quae vobis visa fuerint cessura in gloriam Christi. Minime dubium est quin lubenter per omnia vestrum sunt[15]) consilium amplexuri. Valete, fratres dilectissimi et patres observandi, et illius sitis ecclesiae memores cuius casus caecus[16]) multarum trahit ruinam, cuius successus et profectus latissime diffunditur. Genevae vicesimo septimo Aprilis.

Vester ex asse
Petrus Viretus.

10) *Suspicamur vel:* quoad, *vel:* Praestiti *legendum.*
11) expetitus.
12) obtester?
13) sacro?
14) *sic! vide an legendum sit:* deieraruntque.
15) *sic!*
16) *Simlerus bene coniicit legendum esse:* secum.

305.

BEDROTUS GRYNAEO.

Novissima militaria, literaria, politica, in quibus et Lutheri et Calvini recentes lucubrationes.

(Ex autographo bibliothecae civicae Turic. MSS. F. 80. olim. Epp. T. XLV. p. 38. Simler Vol. 49.)

Dom. Simoni Grynaeo suo amicissimo.
Basileae.

S. D. A proximis, quarum ad te misi exemplum, nullas interea dederunt ad nos ex comitiis nostri. Id cur faciant miramur omnes vehementer. Aut nihil agitur de quo scribant, aut literae intercipiuntur. Exspectamus in singula momenta nuncios. *Gerardus*[1]) ille secretarius animum prae se ferre dicitur verae concordiae cupidiorem quam Wormatiae. De Turca sparguntur diversissima. Alii enim Pestum expugnatum omnesque Christianos misere trucidatos: contra alii asseverant Turcas, postquam ter frustra oppugnassent urbem, caesos a Christianis, praeter exspectationem in illos eruptione facta. Utra fama sit verior brevi cognoscemus. *Lutheri* scripto[2]) etsi nonnihil offensus sum, eo maxime quod alii offenduntur, iucunda tamen mihi illius lectio fuit, propter capita quaedam certa accurate ab ipso tractata, ut est de duplici ecclesia et utriusque inter se collatione: historia ad haec Lutherismi atque origo, de restitutione, de re et personarum.[3]) Similia denique habet quaedam mire apposita. Vidi his diebus *Brunsvicensis* scripta bina illa postrema.[4]) Vidi, inquam, modo, legere enim non potui. Adeo mihi stomachum moverunt horrenda maledicta, quibus proscindit omnium bipedum nequissimus et nostros et causam nostram. Consilium Pauli III. mitto:[5]) ex cuius officina prod-

305. 1) *Granvellae secretarius quem Bretschneiderus (C. R. IV.* 378) *et Acta nostra Ratisbonensia* Volcruck, *appellant, Wiedemann (Eck, p.* 311) *recte* Veltwyck.
2) *Contra Henricum Brunsvic. eo ipso tempore edito:* Wider Hans Worst.
3) *sic!*
4) *Replicam scil. et Duplicam, ap. Hortleder T. I. l. IV. c.* 16.
5) *Calvini scriptum ψευδώνυμον. Opp. T. V. p.* 461 *ss. Proll. p.* 52.

ierit explicatio, facile coniicies. Nos satis commode iam vivimus. Pestis plane desiit.[6]) *Sleidanus*[7]) hac transiit, rediturus in aulam Regis ex comitiis. Nihil aliud is retulit quam quae nuper ad nos *Bucerus*. Tu quaeso meas cura Bernam perferri, idque primo quoque tempore. Adiuvare te poterit hac in re vel *Billingius* vel *Oporinus*. Rogo ne negligas. Scripsi enim *Telamonio* de filio quae nosse hunc plurimum refert. Sed vale et *Myconium* saluta amicissime. Penultima Aprilis.

Bedr.

306.

FARELLUS MINISTRIS TURICENSIBUS.

Turicensium laudes canit suumque erga eos devotissimum testatur animum. Quibus praemissis defendit se a crimine quod in ipsum nuper oblique intenderant, quasi ritus pontificios Neocomensi ecclesiae obtrudere voluisset.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. vol. 105 olim B. I. fol. 336. Exstat ap. Simler. vol. 49.)

Praeclarissimis Christi administris pastoribus doctoribus et ministris insignis ecclesiae Tigurinae in Domino quam maxime observandis.

Tiguri.

S. gratiam et pacem a Deo. Quum redirem ex agro mihi redditae fuerunt vestrae literae[1]) quas mira cum animi laetitia excepi, ac gratulatus sum fratribus quod priores una congregati eas legissent. Sane, observandissimi fratres, quorum pietatem et doctrinam nemo pius non suspicit, et agnoscere et fateri vel hostes coguntur, si vel vestrum unus ad me scribat mire afficior, non secus mihi contigit accendi communibus literis, quam admotis pluribus lignis facile ardentibus ignis iam valens augetur. Rogatis ut respondeam in sancta vestra in me voluntate, amemque vos quos pectore toto in Domino colo; idque multa flagitatione contendo, ut sic de me vobis persuadeatis, nihil in Christo mihi carius sancta cum piis coniunctione, pace[2]) ac concordia, caritate ardentissima commissa, quam mihi apud vos incorruptam semper perdurare exopto: nec dubito ita futurum per Christum, cuius gratia vobis gratiam habeo, quod Genevensis ecclesiae una cum aliis ecclesiis rationem sitis habituri, ut omnibus prospiciatur. Faxit Christus ut iam volenti purius evangelium sectari non desint qui opem ferant, praeteritis omnibus obliteratisque, et non pro dignitate eorum qui peccarunt, sed ut dignus est Christus ac omnium poscit aedificatio, succurrere studeant. Si non perspectissimum haberem, vos totis viribus conari ut bene sit omnibus ecclesiis, quantum intelligitis posse vos aliquid, iterum ac iterum vobis commendarem illam ecclesiam. Pergitis, o vere christiana pectora, nos hortari ut agamus semper probe, pie ac sinceriter omnia, repudiatis omnibus inventis. Quum nos liberasset Dominus a tam honorifico onere sacrosancti ministerii, in quo semper versati sumus magno cum timore, quod vires requirat humanis imo angelicis maiores, sicut semel susceptum deserere nefas reputantes, ita exonerati amplius non incumbere tanto ministerio decreveramus, nostrae nobis conscii infirmitatis, ac pervidentes quid Satan domi nobis moveret: hic omnes effecistis ut rem morte ipsa graviorem rursus aggrederemur, submittentes iterum humeros importabili iugo, ad quod tam officiose nos impulistis. Nunc postquam coacti per Christum, qui peregit ut hic ministremus (licet valde refragati simus) vos summo studio contenditis ut pure perseveremus ne bonis mala subdamus. Quis, nisi Christi expers, non exciperet tam sanctum a tantis profectam Christi servis admonitionem? Pater ille coelestis det ut tam pure absolvam verbi cursum, ac mecum omnes, quam vos exoptatis. O si crebrae essent inter omnes qui Christi esse censentur, praecipue qui ministrant in verbo, sanctissimae istae exhortationes pro clancularis detractionibus, darentque omnes operam fratres adiuvare, non impedire, palam cum eis agendo ipsos ad meliora invitare, et non cuniculis hostiliter aggrediendo prorsus perdere, nulla Christi neque ecclesiae habita ratione, quanto haberent se melius ecclesiae! Vosque ob Christum rogo, carissimi ac mihi colendi fratres, ut pergatis cum omnibus, ut mecum iam quidem coepistis, agere: nec poenitebit vos operae. Nam nemo unquam frustra facit quod iussit Christus. Semper suo tempore sequitur fructus. Audivistis quam crudeliter ageretur cum piis: id etiamnum fit hodie. Nam ferro et flammis multos e vita tollunt tyranni. Fratres permoti iusserunt Wormaciam adirem, rogatum pios qui illic coacti erant ut efficerent, si per Dominum possent, quo tanta rabies mitigaretur. Lubensque non possem exprimere quid invenerim in coetu illo. Nam pietatem, eruditionem, benignitatem et affabilitatem hostes cogebantur admirari. Ego vero laudabam Dominum, talia orbi data esse

6) *O miserum, quem mox ipsum abreptura erat. Obiit a. d. XI. Kal. Dec.*

7) *qui tunc temporis Lutetiae Card. du Bellay a consiliis erat.*

306. 1) *N.* 292.

2) pia *S.*

lumina pro instaurandis ecclesiis. Visum fuit ipsis fratres salutare literis. *Philippus* ille[3]) provinciam suscepit ac omnium nomine scripsit. Ego fratribus dedi. Et quamvis post alios legerem, tamen mihi non sunt visae nisi piae ac dignae quas audire debeant pii. Attingit idem alia de institutione illa ante coenam, praecipue quod ad fidem attinet, quod fratribus non videtur absurdum, non quod velint pontificium aliquid revocare, siquidem vel ad solam pontificis antichristi nomenclaturam horrent, quidvis potius admissuri quam tantum hostem pietatis vel aliquid ab eo profectum. Sed quum experiamur omnes, sanctissimam coenam et nulla ratione profanandam ecclesiae communionem offerri profanissimis et summe impiis hominibus, qui nihil tenent neque norunt Christi, quos si prius intincti non essent nemo admitteret, nisi interrogatos de fide, ad sacrum lavacrum: alioqui profanare merito diceretur sacrosanctam Christi institutionem, qui ita sine aliqua exploratione intingendos tales curaret, non minori religione, ne dicam maiori, sanctissima coena danda venit, a qua merito excludimus quos ab intinctione non arcemus. Atque, ut ego ingenue fatear, nulla re magis angor animo, nec quidquam in ecclesia ago quod ita me urat, ut coenae administratio. Me tantum non perdiderunt qui multis aliqui esse videntur, sibi vero maximi, quos studebam attollere ut Christo servirent. Verum illis alius non est Christus quam quaestus, gloria cum otio voluptatis pleno. Hi tam perfunctorie agunt omnia quam rasi olim suas obmurmurabant preces: ita coenam et intinctionem expediunt, vix ipsis denegaturi canibus, modo placeat populo quam agunt fabulam: aliud non puto eiusmodi credere. Hanc confusionem ecclesiae ac omnium dissipationem catenamque malorum, quum nova indies emergant auctis prioribus, acceptam fero profanationi mysteriorum Dei, dum sine delectu porcis ac canibus obtruduntur omnia. Magistratus quomodo se gerat passim, alii vident: hic quid desideremus iuges docent expostulationes. Qui primas tenet, primus ac praecipuus per familiam offendit ecclesiam, nec dubito esse qui tantum panem auferunt a coena, verbum neque sequuntur neque audiunt.[4]) Has labes ecclesiae, ne pestes dicam, si de fide prius liceret interrogare, haberemus coenam magis compositam et plus fructus ex ea: et quanto frequentior esset, ac maior participantium pane Domini ratio haberetur, tanto magis experiremur Dominum efficacem, per spiritum suum, in suis sanctissimis mysteriis. Nunc quum vocatus hic omnia tam inordinata repererim, ac querar apud Dominum et pios, ex animo cupio consultum, aut me prorsus latere liberum a tanto onere, quod deponere non audeo quum a Domino impositum sit, neque ferre possum: pios hortatores in Domino excipio et gratiam habeo studentibus ad meliora me invitare ad quae aspiro. Non enim quiescit animus in tam incompositis rebus. Hanc igitur esse viam puto, quum aliud non cernam, ut quos non prius novimus, ac de quorum fide merito dubitamus, interrogemus quid credant et sentiant de iis in quibus cardo nostrae salutis versatur, et sic diligentius quid talibus expediat pernoscamus ac curemus. Nam si quis rumpatur concionando et non hos conveniat et audiat, nihil efficiet. Paulus non tantum omnes una docuit, verum etiam per singulas domos. Existimo pastoris esse gregis exactiorem habere curam, ut singulas, quantum fieri potest, contempletur oves, ac unicuique recte prospiciat, iusto et ordine et modo, ut errantes revocet, dispersas congreget, sicque agat ut bene habeant et sanae sint oves: quae negligentius omissa video. Non pauci plus satis putant se fecisse si vel frigide literam enarrarint tantum Iudaeis notatis: quid plebs agat, ut vivat, quid fructus reportet ex auditis, non curant. Aegrotorum, pauperum, ignorantium, iuventutis, ne dicam omnium, nulla habetur ab his ratio: quibus pudet me tantum accedere, ac uror quod prospicere non possim. Nam qui hos nomine tenus pastores audierunt, plus eis tribuunt quam omnibus scripturis. Quam est mihi cum his molestum certare? Sed Christus, qui mihi adfuit contra pontificios, non deerit contendenti ut purius et diligentius in ecclesia tam sancta et suscipiantur et distribuantur. Nam horreo videre tales hodie constitui pastores, per quos omnia profanantur. Taceo de plebe passim, quum in pastoribus utcunque cum fratribus hic prospectum sit. Non videtur negligenda plebs, quin melius formetur et sanctius conveniat et utatur tam sanctis mysteriis. Hic lubens meum vobis aperio pectus. Vellem ut plures, si Dominus daret, una tractaremus de his, invocato Domino. Interea boni omnia consuletis, plus rem ipsam et affectum expendentes quam quae mihi in his anxietatibus excidunt. Nam supra modum gravor, et quo minus possum eo pluribus obruor, ut vix putem hodie vivere hominem cuius sors sit calamitosior. Ita visum est Domino, cuius nomen sit benedictum. Omnes qui hic docemus vos obtestamur, ut dignemini nos admonere eorum quae cupitis nos sequi in Domino. Intelligetis sane quam grati parere contendemus tam nobis in Christo observandis ecclesiae luminibus. Cupimus vobis commendatos esse varie afflictos propter evangelium, ut pro viribus eos adiuvetis. Valete nostri memores in vestris precibus. Dominus Iesus prospera vobis omnia faciat, et suae ecclesiae

3) illam? — *Melanchthonis epistolam habes in C. R. III.* 1249.

4) *Cf. Hottinger K. G. III.* 747.

cui praeestis ab eo vocati, et vobiscum omnibus tum pastoribus tum ecclesiae, quorum pacem ac sanctam in Domino concordiam Christus ipse det, ut omnes studiosissime procurent et sanctissime conservent. Neocomi ultimo Aprilis 1541.

Vester totus in Domino
Farellus.

307.

CALVINUS FARELLO.

Non est quod tam impatienter satagat de reditu promovendo, quum nemo obstet. Sed ipse Argentoratum prius petet quam Genevam.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 61. Apographa extant ibid. Cod. 111, fol. 50. Archiv. Bern. Epp. T. VI. p. 161, unde descripsit Simler. Vol. 49. Versio Anglica l. c. Tom. I. p. 234.)

Optimo et carissimo fratri meo Guilelmo Farello, Neocomensis ecclesiae pastori fidelissimo [1])

Tametsi satisfactum abunde tibi puto superioribus meis literis, quia tamen per *Frellonium* [2]) dabatur mihi commoda scribendi occasio, eam non volui praetermittere: praesertim quum nova causa accessisset. Nam Tigurini nuper, ut audio, nostros vehementer rogarunt, [3]) ne profectionem meam impedirent. Me quoque privatim alteris literis [4]) graviter obtestati sunt, ne vocationem Domini respuerem. Id tuo impulsu factum esse nostri facile iudicant. Quum autem video te ita sine intermissione satagere, fieri non potest quin mihi in mentem veniat te aliud de me et aliis suspicari quam debeas. His suspicionibus liberare te ab initio volueram, quum scriberem *Philippi* rogatu me huc iterum amandari. Quod si ego coniecturis tuo more indulgerem, potius alio inclinaret animus: parum abfuisse, quin eorum consilio domi manerem, quos autores huius profectionis fuisse opinaris. [5]) Sed ego frustra his cogitationibus me nolo excruciare. Maluissem excusare, si conscientia mea passa esset. Quamquam serio [6]) excusavi, sed non licuit ad extremum detrectare. Certe non ausus sum, ne viderer Deo et hominibus refragari. Huc ergo vel missus sum vel extrusus. Nunc quibusdam veluti compedibus ligatus sum, quas abrumpere ante tempus, etiamsi maxime velim, nequeo: dissolvere tamen sensim conabor. Quoniam videbam tuo desiderio vel celeritatem moram esse: consilium, de quo nonnihil attigi literis prioribus, ceperam, ut hinc recta illuc [7]) confecto negotio pergeremus. Sed multae rationes me cogunt redire prius domum. Efficiam tamen, si potero, ut ante nundinas [8]) me Argentoratum recipiam. Inter nundinas illic concionabor. Mox istuc evolabo. Non video quid amplius flagitare a me possis, nisi forte hoc ipsum te iuvat, tuis querelis me conficere et tantum non exanimare. Feram equidem, si exorare non potero, ut te aliquanto mihi aequiorem praebeas, sed impetrare abs te malim ut ne me flagelles nisi meritum. Tigurinis, quum primum habuero nuncium, amicissime respondebo. [9]) Literas enim neque amiciores, neque honorificentiores scribere non poterant: sed crede mihi, istud totum supervacuum fuit. Nam nostri multis signis declarare mihi videntur, se de me retinendo nihil amplius laborare. Hoc tamen boni attulerunt illae literae quod quoquomodo expedit, foveri inter istas duas ecclesias coniunctionem. *Bucerus* certe ea causa plurimum fuit exhilaratus. Tu *Viretum* interea crebris exhortationibus confirmabis, ne morae taedio frangatur, et haec ipsa cum eo communicabis. Magnopere scire velim an literae ad vos omnes meae pervenerint. Sub abitionem meam tibi, *Vireto*, senatui Genevensi eodem nuncio scripseram. [10]) Ulma deinde alteras submisi, [11]) hinc ternas. [12]) Istae erunt quaternae. Primas et secundas misi Argentoratum, tertias Solodurum. Mihi etiam rem non ingratam feceris, si indicaveris quot adhuc tibi supersint exemplaria Institutionis. Gratissimum vero officium si praestare voles, fideliter ac diligenter quis istic sit rerum status expone. Vale, optime et integerrime frater. Saluta mihi reverenter omnes fratres, *Capunculum*, *Thomam*, *Corderium*, *Michaelem*, et reliquos. Ego scribendo sum fatigatus. Hic enim est tertius nuncius quem literis onero. Ratisponae 4 nonas Maias.

Calvinus tuus.

---

307. 1) *Farellus adscripsit:* d. 4. Maii 1541.
2) *typographum Lugdunensem?*
3) *N.* 293.
4) *N.* 294.
5) it would have made little difference had I remained at home in presence of the Council. (coram consilio Cod. 111). Who do you think can have been the advisers of this journey?
6) when it was too late.

7) *Genevam.*
8) *Quae Argentorati c. festum S. Ioannis Baptistae celebrabantur.*
9) *Vide ad ultimam huius mensis.*
10) *N.* 277 *et* 278. *Ep. ad Viretum non exstat, nisi ipse forte fallitur in die definiendo (N.* 285*).*
11) *N.* 286.
12) *N.* 288. 290. 302.

308.

CALVINUS FARELLO.

Pergit in declaratione rerum Ratisbonae gestarum.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 62. Apographa exstant nulla quum Beza hanc ediderit Gen. p. 30, Laus. p. 68, Han. p. 70, Chouet p. 37, Amst. p. 17. Versio anglica Tom. I. p. 236, authenticum exemplar non respexit.)

Carissimo fratri meo G. Farello Neocomensis ecclesiae pastori fidelissimo.

Etsi hic adesse multis de causis piget, venisse tamen nunquam poenitebit. Delirare me putas? scio quid dicam. Et me non sine ratione loqui, aliquando coram audies. Nunc collige ex narratione [1]) quantum poteris. Delecti nostri de peccato originali non difficulter transegerunt: sequuta est disputatio de libero arbitrio, quae ex Augustini sententia composita fuit: nihil in utroque nobis decessit. De iustificatione acriores fuerunt contentiones. Tandem conscripta est formula, quam adhibitis certis correctionibus utrinque receperunt. Miraberis, scio, adversarios tantum concessisse, quum legeris exemplar, ita ut postrema manu correctum fuit, quod literis inclusum reperies. Retinuerunt enim nostri doctrinae verae summam: ut nihil illic comprehensum sit, quod non exstet in scriptis nostris: scio, desiderabis clariorem explicationem, et in ea re me tibi assentientem habebis. Verum, si reputes quibuscum hominibus negotium nobis sit, agnosces multum esse effectum. Ventum est deinde ad ecclesiam: in definitione congruebant sententiae: in potestate dissidere coeperunt. Quum nullo modo possent conciliari, visum est articulum illum omittere. In sacramentis rixati sunt nonnihil: sed quum nostri suas illis caeremonias, ut res medias, permitterent, usque ad coenam progressi sunt. Illic fuit insuperabilis scopulus. Repudiata transsubstantiatio, repositio, circumgestatio, et reliqui superstitiosi cultus. Haec adversariis nequaquam tolerabilia. Collega meus, [2]) qui totus ardet studio concordiae, fremere et indignari, quod intempestive fuissent motae eiusmodi quaestiones. *Philippus* in adversam partem magis tendere, ut rebus exulceratis omnem pacificationis spem praecideret. Nostri habita consultatione, nos convocarunt. Iussi sumus omnes ordine dicere sententias: fuit una omnium vox, transsubstantiationem rem esse fictitiam, repositionem superstitiosam, idololatricam esse adorationem, vel saltem periculosam, quum fiat sine verbo Dei. Me quoque exponere latine oportuit quid sentirem. [3]) Tametsi neminem ex aliis intellexeram, libere tamen sine timore offensionis, illam localem praesentiam damnavi: adorationem asserui mihi esse intolerabilem. Crede mihi, in eiusmodi actionibus opus est fortibus animis, qui alios confirment. Vos istic precamini diligenter Dominum, ut illo fortitudinis spiritu nos sustineat. Scriptum deinde a *Philippo* [4]) compositum, quod ubi *Granvellano* oblatum est, asperis verbis repudiavit, quod illi tres delecti ad nos retulissent. Haec quum fiant in ipso limine, cogita quantum adhuc supersit difficultatis, in missa privata, in sacrificio, in communicatione calicis. Quid si ad apertam praesentiae confessionem veniretur? quanti tumultus effervescerent? Literae tuae a *Plumario* [5]) altero mense quam scriptae fuerant mihi redditae sunt: mirabor, si non propediem aliae non veniant. Salus fratrum mihi commendata est ut debet, sed haeremus adhuc in illo obice, quem nosti. *Maurus* [6]) qui ea de causa missus est, diligenter satagit in solvendo hoc nodo. Spes solito maior affulget: *Landgravius* enim aliquam sentire frustrationem unde omnia sperabat incipit: ergo inclinabit in illum nostrum. Id si fiet, habebitur, ne dubita, singularis fratrum ratio, et *Maurus* pro sua virili, ut est vir pius et cordatus, incumbet. Crede mihi, fideliter hactenus se gessit. Nihil tamen amplius impetratum, quam ut illis domum impune redire liceret, modo apud episcopum abiurarent. Ἀρχιγραμματεὺς [7]) nobis est molestissimus: Dominus eum vel tollat, vel emendet. Vale optime et mihi dulcissime frater. Saluta amantissime omnes fratres. Dominus Iesus vos conservet. Ratisponae, 11. Maii 1541.

I. Cal. tuus.

Philippus et *Bucerus* te salutant. Nudiustertius quum pranderemus cum *Landgravio*, facta est mentio tui amica. Consule ut hanc formulam [8]) mittas ad Bernates. Inibis cum hoc officio aliquam gratiam.

I. Calv. tuus.

308. 1) *Cf. Sleidan. p.* 217, *C. Ref. IV.* 188 *seqq.* 252. *Spalatin, Annal. p.* 572, *et Acta a nobis edita. Opp. T. V.* 515 *seqq.*
2) *Bucerus.*
3) *Acta Ratisb. Tom. V. p.* 568.
4) *ibid. pag.* 563.
5) *Genevensium nuncio. (Io. le Plumassier, Reg. du Conseil.* 19. *Aug.* 1541.*)*
6) *Morelet legatus cf. N.* 311.
7) *In edd. simpliciter* N. *legitur.*
8) *cf. not.* 4.

309.

CALVINUS FARELLO.

Idem argumentum continuatur.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 63. Alibi MS. non exstat. Impressa ap. Bezam Genev. p. 30, Laus. p. 64, Han. p. 72, Chouet p. 38, Amst. p. 17, Anglice T. I. p. 238. Versionis autor exemplar authenticum non vidit.)

Optimo et integerrimo viro G. Farello fratri meo dilectissimo Neocomensis ecclesiae pastori.

Nuncius die uno serius abiit quam putabam: hic dies nobis aliquid peperit. *Granvellanus* quum spem omnem suo responso nostris abscidisset, postquam de *Ekcii* apoplexia [1]) audivit, forte quia illius hominis importunitatem remoram concordiae afferre cernebat, iussit *Pistorio* quoque excluso reliquos quatuor inter se absque arbitris consultare: quantum potui intelligere, si essemus dimidio Christo contenti, facile transigeremus. *Philippus* et *Bucerus* formulas de transsubstantiatione composuerunt ambiguas et fucosas, [2]) ut tentarent an adversariis possent satisfacere nihil dando. Consilium hoc mihi non placet, tametsi rationem habent quam sequuntur: sperant enim fore, ut brevi haec sponte elucescant, si patefactus erit aditus doctrinae. Itaque transsilire malunt, nec flexiloquentiam istam reformidant, qua nihil alioquin esse nocentius potest: polliceor tamen et tibi et piis omnibus, utrumque optimo esse animo, nec aliud cogitare quam ut promoveant Christi regnum. Nec possis ab illis quidquam desiderare, quod non fideliter et constanter praestent, nisi quod in modo agendi se tempori nimis accommodant. Male autem me habet quod *Bucerus* invidia se apud multos gravet. Quia sibi est optime conscius, securior est quam utile sit. Neque enim sic contenti esse debemus conscientiae integritate, ut non habeamus fratrum respectum: sed haec apud te defleo, mi *Farelle*, vide ergo ne effluant. Unum hoc, ut in malis, mihi gratum est, quod nemo est qui vehementius nunc pugnet contra impanatum Deum, quam *Brentius.* [3]) Sic enim ipse appellat. Nolo plura, quo avidius meum ad vos adventum desideres, ut istis narrationibus aures tuas expleam. Vale, mi optime frater. Saluta omnes nostros diligenter. *Frecthus* [4]) et *Musculus*, et *Brentius* te salutant, imo prorsus omnes. Ratisponae.

Ekcius, ut aiunt, convalescet: nondum meretur mundus ista bestia liberari. Exciderat quod minime praeteritum oportuit. Habet D. *Maurus* famulum qui aliquando *Ludovico* [5]) et mihi servivit Basileae, probum iuvenem, fidum et modestum. Ille ante annos quinque, quum propemodum puer esset, inscio patre, inter pocula puellae coniugium promisit: quum pater re indicata reclamasset, iuvenis dixit sibi fuisse impositum. Re male cognita, peius expensa, pronunciarunt vestri iudices, autore *Marcurtio*, ratum debere esse coniugium. Ille, ut hanc necessitatem effugeret, patria cessit. Nunc nuncium accepit de morte patris, sed simul hortantur eum sui, ut puellam accipiat: ad hanc rem hortator est etiam illi *Mirabilis.* Tentavi et penitus excussi animum eius: sic abhorret, ut non sustineam magis urgere. Et tamen fatetur honestam esse puellam: sed asseverat se nunquam animum ad eam adiecisse. Quia salvum cupio, velim si fieri queat, amica transactione componi negotium: sic et puellae consuleretur. Ea de re scripsi ad *Mirabilem.* Nolo tamen in meam gratiam quidquam facias, nisi quod aequum esse iudicabis. Neque enim ipse plus facturus essem si res in meo arbitrio poneretur. [6])

309. 1) *d.* 10. *Maii. Corp. Ref. IV.* 280. 306.
2) *Ibid.* 262 *sqq.*
3) *a Saxonibus vocatus non diu adfuit. (Hartmann u. Jäger II.* 104. *C. Ref. IV.* 265.*)*
4) *Edd. male:* Freithus.
5) *du Tillet (?)*
6) *Farellus adscripsit:* 12. Maii 1541.

310.

ZWICKIUS CALVINO.

Gratissimum exspectat Calvini adventum. Communibus omnium viribus pro ecclesia dimicandum, et Ratisbonae et alibi.

(Impressa Genev. p. 34, Laus. p. 65, Hanov. p. 73, Chouet p. 43, Amst. p. 20.)

Salus et pax Christi.

Arctissima familiaritas est quam parit fides: sic mihi scripta tua familiarissima sunt. Erit autem gratissimum, si tuo adventu semel familiaritatem istam in Domino initam firmes: quod ut brevi fiat, etiam atque etiam rogo. De comitiorum tractatione nescio quid dicam: statui autem, ut uno verbo dicam, ab eventu omnia aestimare, interim precibus interpellabo Dominum ne causae suae desit. Audimus autem *Philippum* et reliquos constantes esse et apertos, quae res nos ministros summo gaudio afficit, et decet certe nos nihil vacillare. Ah! quanto tempore adhuc regnabimus? Si primum uno ore glorificemus Deum et patrem D. N. Iesu Christi,

deinde pergamus nobis non esse dissimiles. Non decet in hac causa cum vulpibus vulpinari, et cum astutissimis huius mundi sapientibus astutia certare: certandum est nobis sola perseverantia, pietate, simplicitate, adde et patientia crucis: hanc mentem donet nobis Christus Dominus. Proinde, quo diutius regnemus in Christo, exhortare obsecro reliquos fratres omnes quantis potes viribus, ut quoniam ecclesiae disciplina [1]) maxima ex parte evanuit, et forte sine graviore malo restitui in ordinem vix potest, ut saltem et principes et magistratus nostri strenue animadvertant in vitia et scandala publica, quo saltem hac via purgetur ecclesia, nomenque Christi apud reliquos melius audiat, quod ipsum quoque donet Christus suo spiritu. Ah! ne opprimat nos ingratitudo et iniustitia qui de bonitate et iustitia Dei tantum gloriamur. Quanta bonorum ecclesiasticorum habenda sit ratio, non opus est recitare: tantum da operam apud bonos omnes, ut nostros ad sanctum illorum usum serio exhortentur. Huc enim ventum videtur (quod tamen non sine gemitu dixerim) ut magna nostrorum pars credat sese tum demum vere regnum Antichristi evasisse, si cum bonis ecclesiae ludant pro libito, nec ulli disciplinae subsint. O egregium christianismum! Da ergo operam ut non solum cum papistis vobis negotium sit, sed inter vos quoque et cum vestris tractate quae in rem ecclesiae Christique gloriam facere possunt, quaeque placare possunt Dominum: ne ingrati pessime pereamus. Hanc sollicitudinem et curam largiatur nobis filius Dei Iesus Christus. Amen. Ille te cum bonis omnibus diutissime servet. Sed ne graveris meo nomine salutare omnes fratres, *Philippum*, *Bucerum*, *Frechtum*, *Musculum* [2]) et reliquos, et servet eos omnes spiritus Christi in unitate, perseverantia, simplicitate, veritate et tolerantia. Orate vero omnes pro ecclesia quae est Constantiae, ut in fide crescat. Salutant autem te et reliquos *Ambrosius* [3]) et reliqui omnes symmystae, rogantes Dominum strenue ut in illo optime habeatis, et evangelii negotium bene succedat. Amen. Ex Constantia, 12. Maii 1541.

Tuus Ioannes Zuick.

---

310. 1) *quam ipse cum Blaurero Constantiae severiorem instituendam curaverat* 1531. *(Pressel, Blaurer.* 170, 547.*)*

2) *a senatu Augustano Ratisponam missum. (Corp. Ref. IV.* 267. *Grote, Musc. p* 76*)*

3) *Blaurerus, a.* 1540 *e Wirtembergia dimissus. (Pressel p.* 451.*)*

311.

PRINCIPES GERMANI REGI FRANCISCO.

Clementiam eius et iustitiam appellant pro Valdensibus et Delphinatibus ob religionem misere vexatis.

(Impressa Genev. p. 283, Laus. p. 66, Hanov. p. 74, Chouet. p. 389, Amst. p. 177. — Gallice versa in edit. Colon. p. 36. Exstat quoque in Corp. Ref. IV. p. 325 in Melanchthonis Epp. ed. Lond. l. III. ep. 2, fol. 488, Gerdes hist. ref. IV. app. p. 100.)

Salutem et obsequium nostrum, Serenissime atque Christianissime Rex. Quoniam ea benevolentiae signa Regia dignitas Vestra nobis semper exhibuit, quae argumento esse possint, Regiam Maiestatem Vestram optimo esse et amicissimo erga nos animo, aliquando etiam experti sumus apud Regiam Cels. Vestram nostras preces non parum habuisse momenti: itaque nunc etiam de quorundam privatorum incolumitate, qui partim in variis regni Vestri locis, praesertim Gratianopoli et aliis Provinciae urbibus, capti tenentur, partim cum parvis liberis miseri [1]) reliquerunt suas domos, et in cavernas fugere coacti sunt, propterea quod de doctrina christiana idem sentiunt quod ecclesiae nostrae profitentur, scribendum et apud Regiam Cels. Vestram intercedendum duximus. Magno dolore afficimur, quod quum negari non possit multos veteres abusus haerere in ecclesiis, ita tamen exarserit iracundia passim, ut et salutares sententiae obruantur, et non solum homines privati, sed etiam gentes totae veniant in periculum. Quae quum supplices fiunt Regiae Cels. Vestrae, existimet Regia Cels. Vestra non nos tantum, sed ipsam ecclesiam Christi lugentem iacere ad pedes summorum regum et opem implorare ac petere, ne lux exorientis evangelii exstinguatur, et ut modestis hominibus ac Christi membris parcatur. Scimus hos qui propter piam doctrinam sunt in odio, interdum praegravari aliis criminibus, ac dici seditiosos. Vidimus autem confessionem [2]) aerumnosorum illorum oblatam Curiae Gratianopolitanae, et purgationem obiectorum criminum. Quare magis deprecandum esse pro eis duximus, quia doctrinae confessio pia est, et haud dubie pura sententia catholicae ecclesiae Christi, quam et nos profitemur. Oramus igitur Regiam Cels. Vestram, ut tum captorum illorum, tum aliorum, si qui propter easdem causas

---

311. 1) avec leurs miserables enfans. — *Agunt de ruina oppidorum Cabrières et Mérindol, vide Hist. eccl I.* 37. *Hist. des Martyrs* 141. *Thuan l. VI. c.* 16. — *De occasione huius ep. v. Sleid. II* 219.

2) *scri tam* 6. *Apr.* 1541, *editamque locis modo laudatis Hist. eccl. et Martyrum, et ap. Gerdes IV. app.* 87.

periclitantur, vitae parcat, eosque dimittat incolumes. Audimus quidem nonnullis ita veniam concedi, ut abiiciant confessionem doctrinae, quam ipsi piam esse non dubitant: quod quum facere ipsa morte sit acerbius, oramus ut Reg. Cels. Vestra id quoque propter Deum mitiget. Neque ignorat Maiestas Vestra, quam grave sit aliquid praesertim in religione contra conscientiam approbare. Erit haec clementia grata Deo et habebit praemia divinitus, sicut Psalmus inquit: Beatus qui intelligit super egenum et pauperem, in die mala liberabit eum Deus. Quare ut hac in re erga miseros illos, ubicunque sint, se clementem praestet Regia Maiestas Vestra, etiam atque etiam oramus. Idque erit tum nobis, tum omnibus istis qui nobiscum eandem religionem profitentur, maximi beneficii loco, praesertim si intelligamus illos nostra intercessione fuisse liberatos: et apud bonos omnes non vulgarem clementiae et moderationis laudem Regia Dignitas Vestra obtinebit. Haec si impetrabimus, quemadmodum bona spes est, studebimus vicissim, quibus poterimus officiis memores et gratos animos testari, optantes ut Deus Opt. Max. Cels. Vestram diu servet incolumem et florentem. Datae Ratisponae xxiij. Maii, anno christianae salutis M. D. XLI.

Principes, Legati, Status, et Ordines coniuncti Augustanae Confessionis iam Ratisponae congregati.[3])

---

3) *Autorem epistolae Viri docti Melanchthonem fuisse perhibent (v. Gerdesium et Bretschneiderum) tamen cf. N.* 321.

312.

SENATUS GENEVENSIS SENATUI TURICENSI.

Rogant ut sibi apud Argentoratenses de restituendo Calvino petentibus adesse velint.

(Autographon ad Senatum missum non reperimus in Archivis Turicensibus, verum ibi exstat exemplar authenticum Ministris traditum una cum literis Genevensium sub Nr. 315 descriptis, Epp. Vol. I. nunc Plut. VI. vol 105, fol. 333. Simlerus habet Vol. 49. — Eadem epistola missa fuit ad Basilienses et Argentoratenses. — Exstat quoque a recentiore manu in Bibl. Genev. Cod. 111, fol. 51 et in Archivis Bern. Epp. T. VI. p. 45. Edita est ap. Henry Tom. I. App. p. 75.)

Clarissimis potentissimisque Principibus, Do. Consuli et Senatui urbis Tigurinensis, amicis nostris integerrimis.

Tametsi in urbe nostra vel a viginti annis citra variis quidem ac gravibus procellis turbati fuerimus, o principes illustrissimi, nullis tamen tumultibus seditionibus atque periculis talem cervicibus nostris impositam Dei iram experti sumus, quam hisce annis proxime fluxis, posteaquam factiosorum seditiosorumque hominum arte et machinationibus fideles nostri pastores ac ministri (quibus nostra haec ecclesia fundata constructa atque conservata longo tempore magna quidem [1]) consolatione aedificationeque fuerat) inique profligati magnaque ingratitudine reiecti fuerunt, praeteritis plane ac oblitis gratiis et beneficiis haud sane vulgaribus, quae a Domino horum ministerio obtinuimus. Ab ea enim hora qua eiecti fuerunt nihil praeter molestias inimicitias lites contentiones dissolutiones seditiones factiones et homicidia habuimus, adeo ut iam paene obruti fuissemus, nisi Dominus misericordia sua benigne nos intuitus fratrem nostrum *Viretum*, qui et olim fidum hic egit pastorem, misisset ad miserum gregem, ita dispersum ut vix ullam amplius prae se ferret ecclesiae faciem, recolligendum. Agnoscentes igitur tantum Dei furorem hoc ideo super nos irruisse, quod sic Dominus noster Iesus Christus in famulis ac ministris suis reiectus ac contemtus fuerit, nosque indignos esse qui veri eius discipuli unquam habeamur, vel unquam habituri simus in republica nostra requiem, nisi offendicula haec resarcire conemur, quo sanctissimi evangelici ministerii honor condignus debite restituatur. Nihilque ardentius communi quidem consensu desideramus, quam ut fratres et ministri nostri in pristinum statum in hac ad quam vocati a Deo fuerant ecclesia restituantur.

Quam ob rem, colendissimi Domini, vos Christi nomine rogamus, quatenus ecclesiarum bonum et salutem quaeritis, ut illustrissimos principes Argentinenses nostri gratia rogare urgereque dignemini, quo sua erga nos benevolentia non solum fratrem nostrum *Calvinum* nobis reddant, quum [2]) maxime nobis sit necessarius, et a populo nostro tam avide expetatur: [3]) verum etiam ipsi ad hanc suscipiendam provinciam et huc quam brevissime licuerit venire, *Calvinum* [4]) urgere et id ei persuadere dignentur. Nostis quidem quam necessarii sint nobis viri docti ac pii, qualem novimus *Calvinum* et reliquos pristinos pastores nostros, quum hic velut ostium Galliae Italiaeque simus, unde mira aedificatio aut ruina contingere potest. At quum ex iis ac aliis regionibus, vel etiam circumvicinis, quotidie affluunt multi, quanto cum solatio aedificioque redeunt, si urbem nostram eo quo decet ordine compositam

---

312. 1) *insere:* omnium *quod habent exx. Argent.*
2) qui *H.*
3) expectatur *S.* expetitur *H.*
4) Calvinum *om. Argent. exemplar authenticum.*

intueantur. Id autem fieri non potest, nisi eos habeamus pastores ac conductores quales ostendimus huic ecclesiae competere: quemadmodum quotidie experimur, siquidem ab eo quo frater noster *Viretus* a carissimis amicis ac confoederatis nostris Dominis Bernensibus nobis ad aliquot menses concessus fuit, mirum profecto quam uberrimus ex praedicationibus evangelicis emanarit fructus, in quanta pace et unanimitate nunc constituta sit urbs nostra, ex magna hac consolatione et aedificatione per eum a Domino accepta extraneisque communicata.

Quum autem per dimidium anni tantum, idque aegre, a dictis Dominis Bernatibus exoraverimus *Viretum*, timentes ne absoluto hoc temporis spatio, quod proximo mense finietur, Lausannam revocetur, considerantes quam sit nobis necessarius, populo nostro gratus, et quantum ex donis ac gratiis a Deo acceptis singulis quoque diebus fructificet promoveatque, praevidentes quoque futurum hic ruinae periculum, si tantum hoc opus, quod Dominus manibus illius commisit, nunc deserat: vos obnixissime rogamus et per nostram communem professionem amicitiamque christianam rursus obtestamur, ut quemadmodum [5]) vestra pro nobis diligentia patrocinioque cupimus ut frater noster *Calvinus* nobis reddatur, ita etiam faciatis ut clarissimis amicissimisque concivibus ac confoederatis nostris Dominis Bernatibus placeat, Viretum per aliquod temporis spatium, saltem usque ad *Calvini* adventum, hic apud nos sinere, donec ecclesia nostra magis reformetur. Haec si praestiteritis, magnifici principes et amici singularissimi, optimum opus, Deo gratum, nobisque incomparabile feceritis beneficium, atque ideo devinctiores nos vobis reddetis. Dominus, qui in admirabilem suam lucem vos vocavit et confirmavit, gratias et dona sua in vobis perpetuo adaugeat. Valete. Genevae. [6])

Vestri ad obsequium paratissimi amici ac vicini Syndici et Senatus Genevensis civitatis.

---

312 bis.

DER RATH ZU GENF AN DEN ZU ZÜRICH.

Uebersetzung des Vorigen. [1])

(Apographon exstat in Archivis Thomanis Argentorati.)

Den fürtreffenlichisten vnnd gewaltigisten herren Burgermeyster vnnd Rath der Statt Zürich vnnsern allerbesten fründen.

O Jr fürtreffenlichisten herren Wiewol wir by den xx. Jaren här mit vyl vnnd manigerley schwärer wällen angefochten worden Haben wir doch mit keynerley vnrůwen vffrůren noch gefaarligkeyten den zorn Gottes so schwärlich vff vnnsern Halsz gelegt sin befunden dann dise nechstuerschinenen Jar nach dem vnnsere getrüwen Hirten vnnd Kilchendiener (mit wellichen vnnser Kilchen oder Cristenliche Gemeynde mit groszer vnnser aller trost vnnd erbuwung vffgericht vnnd lannge Zyt erhalten worden ist) durch list vnnd gefaarliche vffsätz ettlicher vnrüwiger vffrůriger Lüthen, vnbillicher wysz verjagt, vnnd mit groszer vndangkbarkeyt vertriben, vnnd Jr grosze gůtthät, die wir durch Jren dienst von dem herren erlangt, genntzlich fürgangen vnnd jnn vergessz gestelt worden. Dann von der stund an alsz sy vertriben sind, Haben wir nützit annders by vnns gehept dann vnwillen, vygentschafft, hader, zanngk, zertrennungen, vffrůren, vnrůwen vnnd Todtschleg dermaasz das wir yetz gar nach zů grund gerichtet gewesen Wo vnns der herr mit siner barmhertzigkeyt nit so fründtlich angesechen vnnd vnnsern Brůder *Viretum* (der vornacher ouch vnnser trüwer hirt gewesen ist) widerumb zů dem armmen hüfflin gesenndt, dasselb hüffli (wellichés yetz dermaasz zerströwt das es schier keyner Kilchen glych meer sach) widerumb zesammen zesammlen, vnnd erkennend wol das der zorn Gottes billich darumb dermaasz über vnns gefallen das vnnser herr Jhesus Cristus also jnn sinen knechten vnnd dieneren by vnns verworffen vnnd verachtet worden ist Vnnd das wir deszhalb vnwürdig das wir yemermee für sine Junger geachtet werden söllen, oder das wir yemermee jnn vnnserm Regiment růw haben werdint Wir vnderstandint dann söllich verletzlich Ergernuszen widerumb zerecht zebryngen damit dem allerheyligisten Euangelischen aampt sin gepürende Eer widerumb geben werde Darumbe wir dann mit eynhelligem willen nützit Inbrünstigers begerend dann das vnnsere Brüder vnnd diener widerumb jnn vorigen stannd jnn diser Cristennlichen gemeynd (zů deren sy von Gott berůfft warend) gesetzt werdint Darumb Eerende herren bitten wir üch jnn dem nammen Cristi souil alsz Jr der Cristenen Kilchen oder gemeynden glügk vnnd heyl begerend, Jr wellind die fürtreffenlichisten herren von Straszburg von vnnserntwegen bitten vnnd sy vermögen das sy vnns vmb der sunderbaren liebe willen die sy zů vnns tragend, nit alleyn vnnsern Brůder *Caluinium* widerumb gebind diewyl wir siner vast notturfftig vnnd er ouch von vnn-

---

5) *Argentoratense authenticum habet:* ut quemadmodum cupimus Calvinum nobis restitui.

6) *ab alia manu add.* 26. *Maii* 1541. *Sic quoque in ex. Argentoratensi. Caeterum de mense et anno imprudenter erravit Henry. Calendis Maiis demum plebiscitum factum est de revocandis ministris.*

312 bis. 1) *Versio haec sine dubio Turici in usum Senatorum confecta. Quam exempli causa hic transscribimus quum et alibi similia studia cancellariorum et secretariorum tecum communicare potuissemus.*

serm volgk so begirlich erfordert wirt, Sunder ouch das sy sölliche sach über sich nemmen vnnd den selben *Caluinium* so erst es yena gsin mag, hyehar zekommen vermögen vnnd bereden wellind Dann Ir wüszend wie notturfftig wir frommer vnnd geleerter Menner hye sind. Wie wir dann *Caluinum* vnnd anndere vorige vnnsere hirtten erkennend wie wir ouch hye alsz vil alsz ein thüren sind desz Frangkrychischen vnnd Italischen Lannds, dardurch eyntwäders wunderbare erbuwung oder abfallung begegnen mag, dann so von denselbigen vnnd anndern ouch von den vmbliggenden Lannden vnnd Nachpuren die Lüth täglich durchwandlend mit was fröuden vnnd trosts sy zů vnns jnkeerend So sy sechen werdent vnnser Statt widerumb jnn gůtte ordnung vnnd rechtes wesen pracht sin Das aber nit sin mag wir habind dann vnnsere hirten vnnd fürer die wir üch anzeygt vnnserer Kilchen fůglich sin, Wie wir dann täglich erfarend, dann syd der zyt har vnnd vnns vnnser Brůder *Viretus* von vnnsern allerliepsten fründen vnnd pundtsgnoszen den herren von Bern ettlich Monat gelichen worden, jst nit zesagen was groszer frucht vsz dem Euangelischen predigen gefolget, vnnd jnn was groszem friden vnnd Eynigkeyt vnnser Statt yetz syge vsz dem groszen trost vnnd vffbuwung durch Jn von dem herren empfangen vnnd den vnseren mitgeteylt So wir aber denselben *Viretum* alleyn vff ein halb jar (vnnd dennocht daszelb kümerlich) von gedachten herren von Bern erbetten vnnd wir besorgen müszend das er villicht nach verschynung söllicher zyt widerumb gan Losannen berůfft werde Wir darneben ouch bedengkend wie gar notturfftig wir sinen vnnd wie angnäm er vnnserm volgk syge Ouch wie grosze frucht er täglichs schaffe vsz den gaaben vnnd gnaden die er von Gott empfangen Dermaasz wir schaden vnnd abfaal endtsitzen müszend So er ein söllich werch das jm Gott jnn sine hennd geben yetz verlaszen sölte. So bitten wir üch gar treffennlich vnnd ermanend üch vffs hœchst by gemeyner vnnser verjechung vnnd Cristennlicher fründtschafft grad wie wir durch üwer hilff vnnd flysz vnnsers Brůders *Caluinen* widerumb begerend Also wellend ouch by vnnsern allerfründtlichisten Mittburgeren vnnd pundtsgnoszen vnsern herren von Bern anhalten das sy gedachten *Viretum* noch ettwas zyts vnnd nemmlich bis zů desz *Caluinen* zůkunfft by vnns laszen wellind vnntz vnnser Kilch bas reformiert werde Daran thůnd Jr Groszgeachte herren vnnser fürnemiste fründ Gott vorab vnnd vnns ein gůt und angnems wärch, vnnd machend vnns dardurch üch noch meer anhängig vnnd verbunden Der herre welle üch jnn dem wunderbarlichen liecht darjn er üch berůfft vnnd bestättiget, sine gaaben vnnd gnaden Eewigclich meeren vnnd damit Gott beuolchen. Vsz Jhennff xxvj tag Meygens 1541.

Uwer allerwilligiste fründ vnd Nachpuren

Schaffner vnd Rath
der Statt Jhennff.

313.

SENATUS GENEVENSIS SENATUI ARGENTORATENSI.

Eadem ac praecedens.

(Exemplar authenticum asservatur in Archivis nostris Thomanis lectionem variantem unam aut alteram exemplari Turicensi adscripsimus. Caeterum per omnia ad verbum huic respondet excepto uno loco quem hic transscribimus:)

Quamobrem, colendissimi Domini, vos Christi nomine rogamus, quatenus ecclesiarum bonum et salutem quaeritis, ut pro vestra erga nos benevolentia non solum fratrem nostrum Calvinum nobis reddere, quibus est maxime necessarius et a populo nostro tam avide expetitur, verum etiam ipsi *caett.*

314.

SENATUS GENEVENSIS SENATUI BASILIENSI.

Eadem ac praecedens.

(Apographon reperimus in Archivis Thomanis Argent. Omnino concinit cum exemplari Turicensi supra descripto. Adest datum.)

315.

SENATUS GENEVENSIS MINISTRIS TURICENSIBUS.

Eiusdem argumenti.

(Autographon exstat in Archiv. Turic. Plut. VI. vol. 105, olim Epp. B. Tom I. fol. 332, Apographa Genev. Cod. 111, fol. 51 v. et in Arch. Bern. Epp. VI. p. 51. et 155, bibliopegi errore discerptum, tum ap. Simler. vol. 49. Caeterum eadem epistola etiam Basiliensibus et Argentoratensibus missa fuit.)

Vigilantissimis prudentissimisque pastoribus ac ministris ecclesiae Tigurinae amicis nostris in Domino observandis.

S. Non ignoratis, fratres et amici integerrimi, in quos tumultus et horrenda incidimus scandala, ab eo quo pii pastores ac ministri nostri, magna quidem iniuria, tumultu et conspiratione potius quam iudicii ordine, ab urbe nostra iniuste profligati fuerunt. Quibus nequaquam mederi possumus, neque id tam periculosum curare vulnus, nisi pios habuerimus pastores et ministros, peritos, sapientes et Deum timentes, ad hanc resarciendam ruinam. Quam ob rem ad vos confugimus, quos tanta teneri sollicitudine huius ecclesiae nostrae, quanta earum quae vobis istic concreditae sunt, certo novimus: huiusque vel aedificationem vel destructionem pariter vestrarum esse ducentes, quod abunde demonstrastis dum totis viribus magistratui nostro persuadere conati estis, carissimorum fratrum fidorumque ministrorum nostrorum, *Farelli*, *Calvini* et *Choraudi*, [1]) restaurandum esse ministerium, in pristinum quoque statum et officium esse reintegrandos.[2]) Quod tunc importunitate ac praefractione eorum qui populi turbatores erant nullo fieri pacto potuit: unde ingentem piorum ac proborum virorum turbam ad gemitum et lacrymas adegerunt, animadvertentes urbem nostram tanta Dei ira concussam esse. Nunc autem quum pientissimus pater benignitate sua nos visitaverit, et in gregem unum nos congregaverit, in nomine Domini vos ardentissime oramus ut qui adeo laborastis in restituendis fratribus et pastoribus nostris fidelibus, dum per eos reiecti essent qui propriam sectabantur concupiscentiam potius quam Dei voluntatem, nunc quoque in his revocandis nos iuvare velitis, dum ab ipso magistratu totoque requiruntur populo, abunde sentientes quam gravem hinc iacturam sustinuerint et adhuc sustineant. Placeat igitur vobis, in tanto opere nobis adesse, iuxta tenorem literarum nostrarum ad magnificos dominos principes vestros scriptarum, quas ideo ad vos cum earum exemplari transscripto mittimus, ut si necessarium et utile duxeritis reddantur, sin minus, retineantur. Omnino agite prout vestra providentia et consilio magis expedire videritis, sive reddatis, sive dominorum vestrorum excellentiam ipsi pro nobis conveniatis, ea quae[3]) in ipsis continentur literis propossituri eis. Omnia enim vestro committimus iudicio, vobis perinde atque nobis confidentes, certo persuasi, vos totis viribus in hoc tam gravi serioque Domini negotio nobis auxiliatrices manus porrecturos. Id autem facientes declarabitis quanta sit vobis cura et sollicitudo christianae ecclesiae, qua demum vigilantia super grege ipsius attendatis, quave dilectione rempublicam nostram prosequamini. Dominus vos omni benedictione et gratia impleat ad perficiendum atque illustrandum hoc suum opus quod vobis concreditum est. Valete. Genevae 26. Maii 1541.

Vestri ex animo amici Syndici
et Senatus Genevensis civitatis.

316.

LE SÉNAT DE BERNE AU SÉNAT DE GENÈVE.

Permission donnée à Viret de rester encore six mois à Genève.

(Archives de Berne. Welsch Missiv-Buch B. fol. 247 v.)

Nobles etc. pour le desir quavons tant de vous gratiffier que pour avancer la gloire du seigneur sommes contans de vous laisser maistre pierre *Viret* ancores lespace de demy an pour vehu que ledict maistre pierre *Viret* soit contant de desmourer avecq vous: car contre son voulloir et bon plaisir ne le vouldrions contraindre a ce faire, combien que esperons qui nen feraz reffus voyant le fruict que le Sgr. faict par son ministere. Prians le Sgr. quil augmente de bien en mieulx la cognoissance de sa saincte mageste Nous escripvons presentement et derechief au secretayre vyennois que doibie liberer voz prisonniers [1]) moyennant caution et nen plus prendre sans en avoir especial commandement de nous. Dat. penult. maii 1541.[2])

L. E. C. D. B.

317.

LE SÉNAT DE BERNE A VIRET.

Même sujet.

(Archives de Berne. Welsch Missiv-Buch B. fol. 248.)

---

315. 1) *iam a.* 1538 *mortui.*
2) *sic!*
3) *Codex:* eaque. *Simler ex coniectura:* quaeque.

317 1) *Nous ignorons les faits auxquels cela se rapporte.*
2) *Ruchat (V.* 162*) s'est trompé en calculant que ce congé n'expirait qu'en juillet* 1542.

Ladvoyer et Conseil de Berne a honnorable etc. Pierre Viret salut.

A la requeste et postulation des Seigneurs Sindicques et conseil de Geneve noz combourgeoys sommes contans de vous laisser ancore deux[1]) an au service de Dieu et ministere de sa parolle audict Geneve voyant le fruictz a jusque a present le Sgr. jl az faict par vous. Toutesfois que ad ce ne vous vouldrons astraindre ny par force sy vostre bon plaisir ne pourte dillecq desmourer Esperans neantmoings que gratiffieres auxdict de Geneve veu que la necessite presente le requiert. Dat. penult. maii Anno 1541.

318.

CALVINUS MINISTRIS TURICENSIBUS.

Gratias iis agit de epistola quam ipsi scripserunt. Revocat iis in memoriam qua de causa olim Geneva excedere coactus interea non redire potuerit; declarat, quo nunc animo sit, quid promissum, quid actum sit in hoc negotio, eorumque sollicitationem apud ipsum, quamvis non invitum, maximi ponderis esse affirmat.

(Ex autographo in Archivis Turic. olim B. Epp T. I. nunc Plut. VI. vol. 105, fol. 334, unde descripsit Simlerus vol. 49, Henry T. I. App. p. 81, Versionem anglicam ed. B.-C. Tom. I. p. 241.)

Clarissimis et egregia eruditione praeditis viris pastoribus ac doctoribus ecclesiae Tigurinae, fratribus ac dominis mihi plurimum observandis.

Gratia vobis et pax a Deo patre nostro et Domino Iesu Christo. Clarissimi viri et fratres inprimis observandi. Literae vestrae[1]) duplici nomine gratissimae mihi fuerunt: tum quod fideliter ac prudenter me de officio meo, pro ea quam Dominus inter nos esse voluit coniunctione, admonetis, tum quod de ecclesia Genevensi, cuius salus commendata mihi esse debet,[2]) video vos serio esse sollicitos. Itaque non meo tantum sed ipsius quoque ecclesiae nomine singulares gratias et habeo et ago: quod et illam vestro patrocinio et me consilio adiuvandum censuistis. Quanquam autem anxia illa exhortatione qua usi estis non adeo indigebam, qui iam sponte satis propensus eram ad agendum quod suadetis, mihi tamen id quoque iucundum fuit, in difficili perplexaque deliberatione vestro iudicio confirmari. Sed quia animadverto, vos de meo animo nonnihil dubitare, primum breviter vobis exponam quid obstiterit, quominus eo celerius venerim: deinde quid tandem facere de fratrum meorum sententia constituerim. Quum primae literae venerunt quibus voluntatem meam Senatus tentabat, fateor me non leviter perculsum fuisse, quod viderem me in eas angustias retrahi, unde semper iudicavi me singulari Dei beneficio fuisse liberatum. Ego, quamdiu ecclesiae illius gubernationem cum optimo et fidelissimo collega meo *Farello* sustinui, vias omnes bona fide tentavi quibus illa conservari posset. Ac tametsi molestissima mihi provincia erat, nunquam tamen de loco deserendo cogitavi. Arbitrabar enim me velut in statione a Deo collocatum, e qua pedem movere nefas esset. Et tamen incredibile vobis futurum scio, si minimam partem vobis referam molestiarum, vel potius miseriarum, quae toto anno devorandae nobis fuerunt. Hoc vere possum testari, nullum praeteriisse diem, quo non decies mortem optarem, relicta autem ecclesia alio migrare ne semel quidem mihi in mentem venisse. Itaque quum ad extrema ventum esset, quia videbamus, salutem illius in hoc esse positam si gubernacula nobis non excuterentur, pro retinendo nostro ministerio non minus laboravimus, quam si de capitibus nostris certamen fuisset. Ac si mihi, homini non acutissimo, esset obtemperatum, multo facilius tunc fuisset vel labanti ecclesiae subvenire, vel ex parte collapsam sublevare, quam nunc sit penitus perditam restituere. Optimum erat remedium quo periculo obviaretur, si ad vestram synodum fuissemus vocati.[3]) Impetrari non potuit. Alterum vero, si causam nostram in commune serio ecclesiae suscepissent. Visus sum omnibus insanire quum praedicerem quod postea sequutum est. Quum porro mihi viderer ad ultimum defunctus, contuli me quieta conscientia in secessum cum *Farello*. Ille statim avocatus est alio. Ego ab omni in posterum publica functione abstinere statueram. Et fecissem, nisi me certae causae hanc in qua nunc sum vocationem suscipere coegissent. Ergo mihi, ut verum fatear, minime iucundus fuit ille nuncius, quum revocari me illuc audirem. Neque tamen illa omnia moror quae mihi impedimento esse creditis: irrogatam mihi ignominiam, inhumanam tractationem et similia. An iniurias meas ulcisci soleam, Deo et hominibus qui experti sunt relinquo iudicandum. Verum etiamsi vindictae essem alioqui cupidissimus, cur tamen de Geneven-

---

317. 3) *lisez:* demy.

318. 1) *N.* 294.

2) whose administration, as a sacred charge, has been entrusted to me.

3) *Mense Aprili* 1538 *non vocati fuerunt, sed sponte et privatim aderant. Si de hac synodo loquitur, quae tunc in suam gratiam facta sunt, non sufficientia fuisse affirmat.*

sibus vindictam aliquam expetere debeam nulla est causa. Quaecunque contigerunt, sic acta sunt urbis nomine, ut in paucis autoribus culpa haereret. Atque illi ipsi per seditionem conductis operis totam rem egerunt. Ac ne Argentinenses quidem, tametsi pro paterna qua me complectuntur benevolentia retinere me apud se cupiunt, impediunt tamen quominus vocationem hanc suscipiam, si modo Genevensibus utilem esse ac salutarem compertum fuerit. Quam fideliter illius ecclesiae salutem semper curaverint, ego optimus sum testis. Quam singulari vero omnium ecclesiarum sollicitudine tangantur, in dies magis experior. Quid igitur remorae est? dicetis. Quum literae illae venissent,[4] iam decretum erat a senatu nostro ut ad Wormatiensem conventum proficiscerer. Hanc excusationem habui cur nihil certo illis constituerem. Literas tamen scripsi amicissimas quibus, ut me venturum minime recipiebam, omnia tamen officia pollicebar quae ab homine sibi devinctissimo possent flagitare. Illi vero non exspectato responso legatos submiserunt qui adventum meum urgerent. Iam eramus Wormatiae. Eo usque prosequuti sunt. Ego, re cum iis deliberata quibus me regendum dederam, cum hac promissione eos dimisi, nos simul ac domum rediissemus facturos ex animo quod ex ipsorum utilitate esset. Exposui etiam consilium nostrum: videri nobis, non melius consuli ipsorum ecclesiae posse, quam si ad inspiciendum eius statum aliquot ex vicinis ecclesiis venirent, qui ex re praesenti caperent ac darent consilium. *Bucerum* igitur mecum venturum, nisi aliqua maior necessitas interveniret, bonam quoque nobis spem esse, a reliquis ecclesiis impetratum iri ut suos mitterent. At antequam Wormatia discederemus, iam de altera hac profectione[5] timor iniectus fuit. Paucis vero post reditum diebus mihi denunciatum fuit ut me ad iter compararem. Ita spe illuc veniendi abscissa moram iterum excusavi.[6] At videbor fortassis aut captasse, aut certe libenter arripuisse hos praetextus, quibus me ab illa vocatione extricarem, a qua animus alioqui abhorrebat. Ut me ab hac suspicione liberem, totum animi mei sensum vobis breviter aperiam. Quia illis contentionibus, quibus olim tantum non confectus fui, longe me imparem sentio, fateor me onus hoc vehementer reformidare. Imo quoties memoria repeto illa certamina, quibus nos exercuerunt quos minime id decebat, totus fere exanimor. Proinde si animo meo acquiescerem, trans mare potius quam illuc. Verum quum ea causa suspectus mihi sum, me ipsum non adhibeo in consilium: eos consultare iubeo qui et sano iudicio sunt et integro animo. Ac ne id astute facere videar, obtestor per Christi nomen ne quem mei respectum habeant.[7] Quod si nulla hic difficultate impedior, scitis tamen nihil mihi in tanto negotio movendum esse sine eius ecclesiae autoritate cui sum obstrictus.[8] Porro una omnium sententia est ut, quum primum ab istis comitiis erimus liberati, eo nos conferamus. Censent enim expedire ut eo me *Bucerus* deducat, quo simul consulamus quid factu sit optimum. Atque utinam a vobis quoque obtineri posset, ut ex vestro collegio unum daretis qui nobis adesset. Quidquid erit, non est metuendum ne ecclesia Argentinensis, quo prospiciat sibi, alteram negligat. Neque sane causam habet etiamsi velit. Quamdiu illic fui, ne nihil agerem, adhibuerunt me ad lectionem theologicam. Caeterum non tantum est operae meae pretium, ut multum incommodi passura sit schola ex meo discessu. Una res duntaxat *Capitonem* et *Bucerum* reliquosque anxios habet: quod parum aedificationis ex meo ministerio exspectant, nisi se mihi bona fide adiungant Bernates, et quasi auxiliarem manum porrigant.[9] Neque dissimulo, in eo me praecipuam spem habere si sua consensione adiuvare nos velint. Eo ut adducerentur, libuit ante cum illis communicare quam aliquid aggrederemur. Illi non alieno animo se esse ostendunt, si modo constiterit illam ecclesiam meo ministerio et instaurari posse et conservari. Quo igitur in statu sit res videtis. Ego provinciam hanc, utcunque mihi sit ingratissima, non modo nunquam recusavi, sed ne subterfugi quidem. Pridem etiam victus vel potius fractus multorum piorum fratrum flagitatione, concedere saltem illuc decrevi, ut ex praesenti[10] aspectu deliberem quid mihi agendum sit. Mihi tamen, ut initio coepi dicere, magnae voluptati est vestrum quoque calculum huc accessisse: nam quum vos semper merito coluerim plurimum, nihil optatius accidere mihi potest quam me, quidquid ago, ex vestra et similium autoritate agere. Itaque illud in postrema epistolae vestrae parte mihi gratissimum fuit, quum dicitis non esse vobis dubium quin pondus habitura sit apud me vestra hortatio. Nam quum istam ecclesiam singulari reverentia semper sim prosequutus, vosque semper plurimi fecerim, gaudeo hanc de me persuasionem vos induisse, ut de mea in vos observantia nihil non vobis polliceri audeatis. Potestis certe id tuto. Non enim fallam

4) *De his omnibus vide quae* 1540 *mense Octobre et seq. ultro citroque scripta sunt.*

5) *Ratisbonam.*

6) *N.* 278.

7) I protest against any one harbouring such an opinion or thought of me, as though here I felt no difficulty.

8) of which I am a member.

9) *qua spe deceptus est. Kampsch. I.* 379, *cf. N.* 254.

10) *Sic omnino legendum cum Simlero. Autographon distincte praebet:* praesertim.

expectationem vestram. Quo hic in statu sint res non audeo scribere. Sic enim omnia sunt adhuc partim suspensa, partim involuta, ut divinatione sit opus, si quis velit certum aliquid habere. Deinde, quidquid est, non dubito, quin vobis Constantienses fideliter perscribant. Proinde finem faciam. Valete, fratres mihi in Domino dilectissimi et suspiciendi. Salutant vos omnes qui hic sunt, *Philippus*, *Bucerus* et reliqui. Dominus Iesus vos spiritu suo ad ecclesiae suae aedificationem confirmet. Ratisponae pridie Cal. Iunias.

Ioannes Calvinus vestri amantissimus et studiosissimus.

Principes [11]) nostri et Civitates Regi Galliae fratrum salutem diligenter commendarunt. Quia literae datae sunt legato, non sum ausus meas adiungere, quibus *Farello* indicarem quid actum esset. Obtestor tamen vos per Christum, ut literas etiam a Senatu vestro scribendas quam primum curetis. Audio enim in multis regni partibus impiorum saevitiam. Spero autem hoc tempore aliquam mitigationem posse impetrari.

11) *Hoc post-scriptum omisit H. De re ipsa v. N.* 311.

319.

DER RATH ZU ZÜRICH AN DEN ZU STRASSBURG.

Dem Wunsche der Genfer gemäss bittet er um Entlassung Calvins.

(Exemplar authenticum c. sigillo in Archivis Thomanis Argent.)

Den frommen fürsichtigen Ersamen wysen Meyster vnnd Rath der Statt Straszburg vnnsern besonders gůten fründen vnnd vertrüwtenn Lieben Nachpuren.

Den frommen fürsichtigen Ersamen wysen Meyster vnnd Rath der Statt Straszburg vnnseren gůten fründen vnd vertrüwten Lieben Nachpuren Entbyettennd wir Burgermeyster vnd Rath der Statt Zürich Vnnser früntlich willig dienst, sampt was wir Eeren Liebe vnnd fründtschafft vermoegennd zuvor. Vnnserer gůten fründen vnnd Lieben Nachpuren von Jhennff beschwärlich anliggen, mitsampt Jrer früntlichen bitt Vnnd was sy hierzu bewegt vnnd verursachet, werdent Jr vsz hiebyligennder abschrifft Jres schrybens (das vsz dem Latin Jnn tütsch by vnns verthollmetschet) [1]) gnugsam verstenndiget, Vnnd diewyl vnns dann söllich Jr loblich vnnd cristenlich fürnemmen jnn dem herren gar hoch vnnd wol erfröwt, Wir ouch genntzlich wol wissend das Jr die Eer vnnd warheyt Gottes, ouch cristennliche vnnd Burgerliche eynigkeyt alles vermögens zefürdern hoch vnd wol geneygt, daran Jr vnntzhar (Gott bestäte es fürter.) nützit erwynnden laszen haben, So bitten wir vch vmb der Eere Gottes, ouch der gemeynen Cristenlichen fründtschafft willen die wir gegeneynannder thragennd, Jr wellennt den frommen Gottseligen lüten Jres gůthertzigen begerenns früntlich zewillen werden Vnnd Jnen den herren *Caluinum* so fürderlich es yemer sin mag, zuerbuwung der heyligen Gemeynde Gottes widerumb zukommen laszen, Daran thůnd Jr Gott sonnder zwyffel angenems vnnd vnns gar früntlichs gfallen, Styffer hoffnung zu Gott, Er vermittels göttlicher gnaden vnd gaaben vyl gůts da schaffen vnnd dem herren vyl Seelen gewynnen, Der es mit synem Göttlichen schirm trost vnnd hilff (desz wir Jn thrungenlich bittennd) gnediglich vergelten, Vnns ouch gnad geben werde, sollichs hiewiderumb Jnn thruwer fründtschafft gegen vch zubeschulden, Desz wir vnns hiemit willig erbotten Vnnd siner mayestet vch darneben früntlich beuolchen haben wellennd. Vsz Zürich zynstags nach pfynngsten. [2]) Anno etc. 1541.

319. 1) *N.* 312*bis.*
2) 7. *Juni. Ostern war auf den* 17. *April gefallen.*

320.

SENATUS TURICENSIS GENEVENSI.

Genevensium precibus obtemperantes laete et lubenter Argentoratensibus de Calvino, Bernensibus de Vireto scripserunt.

(Archiv. Genev. Pièces historiques 1262. Exemplar authenticum cum sigillo et inscriptione: Receu le 27. Juin 41.)

Praestantissimis viris Syndicis et Senatui urbis Genevensis amicis nostris praecipuis.

Magna laetitia, amici praecipui, sanctum cordium vestrorum desiderium super repetitione priorum ecclesiae vestrae ministrorum, quantumque fructuum, quantam itaque pacem et concordiam pius ille vir *Viretus* ministerio suo apud vos effecerit,

ex literis vestris [1]) audivimus, ob id Deo Opt. Max. ingentes agendo et laudes et gratias. Praeterea sanctae vestrae petitioni summa benevolentia annuentes, amicis et confoederatis nostris praestantissimis Argentinensis et Bernensis civitatum summa diligentia scribendo eos oratos habuimus, [2]) ut causa Dei pro meliori reparatione ecclesiae vestrae sancte admodum iam desolatae Argentinenses nempe *Calvinum* remittere, Bernenses vero *Viretum* apud vos sinere dignentur, sperantes illud Christi ac nostri gratia nobis vestro nomine non negaturos. Porro si quid amplius pro honore ac bono vestro poterimus, promptos nos et paratos habebitis ad quaecunque beneplacita amicos. Deus Maximus vos in sancto proposito conservet et fidem piam clementius augeat. Valete. Ex Tiguro vij. Iunii Anno 1541.

Consul et Senatus Tigurinus.

321.

CALVINUS FARELLO.

Nunciat quid Ratisbonae in causa Delphinatum actum sit, satis frigide id quidem et meticulose. De itinere Genevam versus suscipiendo usque cogitat.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 64. Apographa exstant in Arch. Bern. Epp. T. VI. p. 146 und 156 item apud Simler. Vol. 50.)

Optimo et integerrimo fratri meo Guil. Farello Neocomensis ecclesiae pastori fidelissimo. [1])

Ignosces, mi *Farelle*, quod non fusius, ut causae magnitudo videtur postulare, tibi respondeam. Si nuncios haberemus ad manum, diligentiam atque assiduitatem meam hac in parte minime desiderares. Sed vides per quas manus haec transeant. Aliquanto antequam literae tuae venirent a *Macrino* [2]) admonitus institeram apud nostros ut precibus intercederent. Iam ad iter paratus erat nuncius, quum afferuntur illa τραγικώτερα. [3]) Retexuerunt ergo quod scripserant ut confessionis mentionem insererent, ac nominatim peterent, ut eiurationis necessitas remitteretur. Plus impetrari hoc tempore nullo modo potuit. Nam quominus πρεσβεία mittatur, id ipsum hodie quoque obstat quod impedimento nobis esse tunc audiebas, quum in prato apud Vangiones [4]) colloqueremur. Nisi me fallit coniectura, brevi fiet aliqua conversio. Illa occasione data strenue advigilandum erit. Nunc ferre oportet quod Deus dat. Ac ne in scribendo quidem sequuti sunt quod consulueramus ego et *Philippus*. Exspectemus ergo paululum dum illi ipsi, qui adeo nunc meticulosi sunt ne quam amicitiae significationem Βασιλεῖ dando Αὐτοκράτορα offendant, captent sponte quod nunc rogati respuunt. Ego haec omnia ex alto securus despicerem nisi pios respicerem. Itaque mihi ipse vim facio ut me in eorum consuetudinem insinuem, per quos adiuvare illos me posse quoquo modo spero. Verum omnia coram. De veteri nostra ecclesia stat consilium. Ubi primum fuero explicatus, et collega se adiungere mihi volet, [5]) eo accurram. Sin ab illo destituar, veniam tamen solus potius [6]) quam spem illorum frustrari patiar. Vale frater mi optime et suavissime. Ratisponae 5. *eid.* Iunias.

Passelius tuus.

322.

DER RATH ZU BASEL AN DEN ZU STRASSBURG.

Bitte um Entlassung Calvins.

(Apographon sine inscriptione in Archivis Thomanis Argent.)

Vnnser freuntlich willig dienst zuuor, fůrsichtig Ersam wysz jnnsonders gut freundth vnnd vertrauwt lieb Nachpuren, Wellicher massen vnser lieb vnnd gut freundth, die Sindicen vnnd Rath der Stat Jenff, vns, als denen die sy vil by Euch vermögen verhoffennd, geschryben, vnnd mit was Jfer vnnd Ernst sy vns gebetten Euwer lieb, das Jr Jnen den Wurdigen vnsern lieben Bruder *Caluinum* zu vffbuwung Jrer kilchen widerumb zuschicken wellend, bittlich anzekeren, Das alles habennd Jr, vsz hierinn verschlossener Jres Brieffs Copy [1]) zuerlernen, Diwyl wir nun, den vffgang Euangelischer warheyt zufürderen, nit allein begirig son-

---

320. 1) *N.* 312.
2) *Literas ad Bernenses datas reperire non contigit.*

321. 1) *Farellus hic adscripsit:* 9. Junii 1541.
2) *Vide N.* 335, *not.* 3.
3) *Ex Delphinatu. Vide N.* 311, *cuius autorem alium potius quam Calvinum produnt quae hic dicuntur. Neque Melanchthon is fuisse videtur.*
4) *Wormatiae in Vangionum finibus. Simlerus: apud Vangionem.*
5) *Bucerus.*
6) *ad tempus scil. non vero mansurus.*

322. 1) *N.* 314.

der auch schuldig, Vnnd deshalben vnsern guten freunden von Jenff Jror bitt zuwillfaren gneigt, Vnnd dann Euch des herren wort zu fürdern bedacht sin wüssend, So gelangt an Euch, vnser jnnsonders gut freundth vnnd vertruwt lieb Nachpuren, vnser gantz freuntlichs begeren, Jr wollennd vmb Gottes Eere vnnd wolstand siner heyligen kilchen deren von Jenff begeren willforen, Jnen *Caluinum* Jren alten hyrten widerumb zukommen lassen, vnnd den vff das beldest zuschickenn, Darann werden Jr Gott vnserm Schoepffer angenems gefallen thun, den frommen Gleubigen zu Jenff so der Euangelischen warheit begirig zu hilff kommen, vnnd zu Erbreyterung des heilsammen wort Gottes furdersam sin, Das begerend wir vmb Euch gantz willig zuuerdienen, Bitten Euwer willfarig Antwort. Datum Sampstags den xj[ten] tag Junii Anno etc. xlj[o]

Iacob Meyger Burgermeister vnnd der Rathe der Statt Basell.

323.

BEDROTUS MYCONIO ET GRYNAEO.

Colloquii Ratisbonensis dubius exitus. Calvinus rediturus est propediem.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. MSS. F. 80 olim Arch. Hotting. XLV. fol. 37.)

Dn. Myconio et Grynaeo maioribus suis in Christo observandis

Basileae.

S. Quanquam non dubito *Conzenum* optima fide relaturum vobis quae Ratisbonae agantur, eadem tamen ego ad vos scribere volui, ne quidquam in meo officio desideraretis. Pridie ascensionis colloquium est conclusum et oblatus est *Caesari* liber [1]) qui a principio colloquutoribus propositus fuerat, ut illic quasi viam monstraret ad dirimendas controversias. Illum, inquam, illi quinque (nam *Eccius* nondum convaluit prorsus) obtulerunt *Caesari*, additis nostrorum sententiis seu correctionibus in quibus convenire non potuerunt, [2]) ut de missa privata, hierarchia pontificis, invocatione sanctorum, confessione auriculari, satisfactionibus, utraque specie et quibusdam aliis. *Caesar* librum accepit clementer [3]) et iussit ut etiam abusus, si qui sunt in ecclesia, colligerent et scripto sibi offerrent. Quid sibi velint illa bona verba, aut quid exspectandum sit, nemo divinare certo potest. Videtur tamen quibusdam laboraturus ut, si non omnes, aliquos tamen ex reliquis controversiis componat. Urgetur multis necessitatibus et per se videtur cupere ecclesiis consultum etc. *Bucerus* ad nos scribit, nihil esse admissum quod non oportuerit. Tamen ad reformationem omnia esse suspensa: si illa non succedat, nihil erunt omnia. Praeterea nullam esse rem propter quam audiamus peius quam quod nulla apud nos fidei sit professio, nulla ecclesiae obedientia et disciplina, utcunque adversarii nihil quam larvas harum rerum teneant. *Brentius* rediit. Statim *Calvinus* etiam remittetur [4]) et *Frechtus*. Man bedarff ir basz daheymen — — — — — Postridie trinitatis. [5])

323. 1) *Quod Sleidanus ultima Maii factum dicit,* p. 222.
2) *Actes de Ratisb. Opp. T. V. p.* 563. *Corp. Ref. IV.* 348 *ss.*

3) *d.* 8. *Iunii. Seckend. p.* 223. *Actes l. l. p.* 583.
4) *Qui d.* 20. *Iunii Ulmae fuit,* 25. *Argentorati. Vide Epp. Frechti N.* 332 *et Bedroti N.* 329. *Frechtus iam antea discesserat.*
5) *Anno* 1541 *festum paschae incidit in d.* 17. *Aprilis, ascensionis in* 26. *Maii, trinitatis in* 12. *Iunii.*

324.

SENATUS ARGENTORATENSIS GENEVENSI.

Cur pridem non responderint declarant, et cum Calvino de reditu se acturos pollicentur simul ac ex Ratisbona appulerit.

(Archiv. Genev. Pièces historiques 1264. Exemplar authenticum c. sigillo. In tergo: de Strasbourg receuz le 27. juin 1541.)

Praeclaris et prudentibus amicis et vicinis suis carissimis Syndicis et Senatui Genevensis civitatis.

Praeclaris et prudentibus amicis et vicinis suis carissimis Syndicis et Senatui Genevensis civitatis Iohannes *Bock* eques auratus magister et Senatus Argentinensis sal. plur. dicunt, amicitiam et benevolentiam suam paratam offerentes. Amici carissimi, literas vestras [1]) ad nos iam datas, quibus petitis D. Iohannem *Calvinum* ex causis et rationibus in iis literis indicatis vestrae ecclesiae restitui, ac-

324. 1) *Quas nos habemus* (313) *eae scriptae erant d.* 26. *Maii. Postea d.* 10 *Iunii alias missas fuisse fortassis aliquis ex N* 326 *collegerit: quod tamen nobis valde dubium videtur, nisi dicas Genevenses morae impatientes iterata petitione responsum extorquere voluisse.*

cepimus. Petiistis idem ante hac quum *Calvinus* ex nostro commisso in communis religionis et ecclesiae negotiis Wormatiae esset. Tum ad vestram petitionem respondere nihil potuimus, quemadmodum dubium nobis non est quin id in recenti memoria adhuc teneatis. Factum est interim ut ad mandatum et requisitionem Romanae Caesareae M[tis] praedicta communis ecclesiae christianae negotia Ratisbonnam devoluta et pertracta sint: eo ut *Calvinum* ad ea negotia antea nostro nomine destinatum etiam cum aliis nostris mitteremus, necessitas efflagitabat. Isthic adhuc haeret, ita ut ne nunc quoque ad literas vestras quidquam certi respondere nobis detur. Quam primum autem ea negotia suum finem consequuta fuerint, redieritque ad nos *Calvinus*, quae iam scripsistis sibi proponemus, vestroque nomine cum eo agi curabimus, responsuri deinde vobis pro ecclesiae necessitate, quantum quidem ea permiserit. Haec iam ad vos, ne nihil responderemus perscribere placuit, ad obsequia amica et benevola vobis praestanda paratos offerentes. Datae xvj. Iunii Anno Domini M. D. XLI.°

325.

DER RATH ZU STRASSBURG AN DEN ZU ZÜRICH.

Antwort auf dessen Verwendung für die Genfer in Betreff Calvins.

(Hochobrigktl. Registr. in Zürich. Truck 431, Bündel 5, Nr. 1. Exemplar authent. ex quo etiam descr. Simler. Vol. 50.)

Den Ersamen weisen vnsern bsondern guten freunden vnd vertrawten lieben nachpurn dem Burgermaister vnd dem Rath zu

Zürich.

Den Ersamen weisen vnsern besondern guten freunden vnd vertrawten lieben nachburn dem Burgermaister vnd dem Rath zu Zürich Entpieten wir Hans *Bock* Ritter der maister vnd der Rath zu Straszburg vnser freundtlich vnd willig dienst. Besonder guten freundt vnd vertrawten lieben nachpauren. Ewer Schreyben jr vns jetzo vff pittlich schreyben vnserer lieben freundt von Jenff gethan, vnd begern das wir denselben, avsz Christlicher freundtschaft so wir gegen denen tragen, Herren Iohannem *Calvinum* zukommen lassen welten etc. haben wir alles seins jnnhalts vernommen, vnd geben euch daruf ganz Christlicher vnd freuntlicher maynung zu erkennen, das nachdem hieuor gleichsfals von ermelten von Jenff an vns begert worden, das ernanter Herr *Calvinus* damals von vns jnn des Christlichen Gesprechs vnd also jnn gmayner Kirchen Sachen gehn Wormbs verschickt was, vnd wir jnen damals mit satter antwort nit begegnen koenden: nach dem vnd aber dieselben gmainen Kirchen Sachen, wie Jr wissen moegen, damals fürgeschoben vnd durch die Röm. Kay. Ma[t] vnsern allergnädigsten Herren vff jetzigen Reichstag wider fürhands gnommen, vnd mehr gerürter *Calvinus* zu denselben als sonder gelert vnd gschickt zu gprauchen gewesen, haben wir denselben widerumb daselbsthin mit andern vnsern gelerten abermals verschickt, da er dann nochmaln ist, vnd dernhalben wir vns seinethalben auch jetzo kainer satten antwort endtschliessen koenden. So aber dise gmainer Kirchen sachen jr endt nemmen vnd herr *Calvinus* wider anhaimsch kompt, wölln wir vns mit demselben endtschliessen, vnd demnach genanten von Jenff jrs begerens antwort zukommen lassen. Das haben wir euch vnsern sondern guten freunden vnd vertrawten lieben nachburn, den wir alleweg freundtlich dienst zuthun gnaigt seindt, gantz guter wolmainung zu begerter antwort nit wölln verhalten. datum den xvj[t] Iunii anno etc. viertzig vnd ains.

326.

MYCONIUS BUCERO.

Genevenses iterum de Calvino ad senatum et ministros Basileenses scripserunt.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. MSS. F. Vol. 81. ol. Archiv. Hotting. T. XLVI. fol. 372. Apographa exstant ibid. Vol. 58. p. 758 et Simler Vol. 50.)

D. Martino Bucero theologo doctissimo sincerissimoque in Christo observando suo

Ratisponae in Comitiis.

Addam de *Calvino* verbum. Scripserunt denuo Syndici et Senatus Genevensis Senatui nostro et nobis ad x. Iunii, [1]) mirabili confessione de peccato quo pastores suos pridem expulerunt facta, et evangelii profectu, quod per *Viretum* conductitium hactenus praedicatum est, mirabiliter commendato, fle-

326. 1) *Si in hoc non fallitur, literae hae deperditae sunt.* (*Vide N.* 314 *et* 324) *Vix crediderimus illos intra paucos dies bis in idem devenisse responso non exspectato. Quum tamen explicite dicat id denuo factum, res non omni specie destituta videtur.*

biliter postulantes, in hoc simus ut per Argentinenses liceat redire *Calvinum*, et per Bernates a se recipi. Quod quidem ut a Senatu nostro susceptum est, ita nos quoque operam nostram promisimus. Tam continenter deprecari, nescio si queat non esse a Deo. Videat itaque *Calvinus* qualiter tam anxiae vocationi sit responsurus. Vale in Christo. Gratia spiritus sancti sit cum omnibus vobis. *Calvinum* nomine meo salutabis. *Melanchthoni* sic bene volo et opto ut non possim melius cuiquam. Basileae xvj. Iunii anno M. D. XLI.

Os. Myconius tuus.

327.

LIBERTETUS FARELLO.

Viretum in alterum semestre Genevensibus concessum, et Calvinum propediem eodem venturum esse, magna cum voluptate accepit.

(Ex autographo bibl. pastorum Neocomensium. Fascic. epp. Fabri N. 38.)

Suo Guilielmo Farello fratri et amico quam carissimo evangelii Christi ministro fidissimo Neocomi.

S. Non possumus non maximas agere gratias optimo patri nostro pro novissima hac peregrinatione tua,[1] *Gulielme* quam carissime, quam ex *Vireto* et *Fatone* mirae frugis futuram audivimus, et ita ex divina providentia speramus. Quae istic nuper mihi commissa fuerant, conatus sum expedire, quamvis tardiuscule, ob varia quibus detinebar negotia. Res tamen bene cedit, quod Domini *Viretum* sinant Genevae semianno adhuc agere. *Calvinum* quoque proximo mense venturum accepi.[2] Tantum desiderantur viri pii et docti ad restituendum collegium.[3] — — — —

Tononii raptim 17. Iunii 1541.

Tuus Christof. Libertinus.

327. 1) *Fortasse Bernae fuerat ut Viretum Genevensibus servaret* (317).
2) *Scil. ab aliquo minus recte coniiciente.*
3) *Bétant p.* 12.

328.

SENATUS TURICENSIS GENEVENSI.

Quid cum Argentoratensibus de Calvino egerint declarant.

(Archiv. Genev. Pièces historiques N. 1262. Exemplar authent. c. sigillo.)

Praestantibus viris Syndicis ac Senatui urbis Genevensis amicis suis longe carissimis.

Salutem et officium nostrum, viri praestantes, amici singulares. Magistratus Argentoratensis ad nostra scripta pro remissione Domini *Calvini* hodie per literas speciales respondit, *Calvinum* ipsum in negotiis christianae religionis ad Comitia Ratisponensia una cum suis doctis missum, negotiisque ipsis ex ordinatione ipsorum impraesentiarum involutum esse, quem quam primum redierit, super petitione vestra convenire et vobis mentem suam uberius communicare velint. Quod vos hac ratione celare noluimus, ut meliori spe quietiori manere possetis animo. Ex Tiguro vicesima quinta Iunii M. D. XLI.

Magister Civium
et Senatus Tigurinus.

329.

BEDROTUS GRYNAEO.

Νόστοι Ratisbonensium. Dum Turca fores pulsat, Germania misere dissipata de transsubstantiatione litigat. Pestis usque saevit. Calvinus pro tempore Argentorati detinetur.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. MSS. F. 80 olim XLV. pag. 29. — Simler. Vol. 50.)

Grynaeo suo Basileae.

S. Quid Ratisbonae agatur ex epistola ista bene longa *Buceri* ad te facile intelliges. Eam *Calvinus* postridie Ioannis[1]) attulit. Rogaverat me *Bucerus* ut in tuam gratiam describerem sua κακόγραφα (ita enim vocat), verum non vacavit: et satis commode semel scripsisse mihi videtur. Sed et nuncius praeter opinionem iter acceleravit. Putat *Calvinus* pa-

329. 1) *d.* 25. *Iunii.*

cem solidam minime exspectandam a *Caesare*, imo talem nunquam posse sperari, nisi in religione conveniat et in reformatione consentiatur.[2]) At quando id futurum existimas? *Eccius* egregie Davum egit in transsubstantiatione, ut hic atque adeo initio fere turbaret omnia. *Groperus* minus intelligit rerum sacrarum quam putabatur Wormaciae. Redierunt domum *Brentius*, *Musculus*, *Frechtus*, *Vitus* Noribergensis. Abiturit etiam *Cruciger*. *Hessus* item abiit bona pace *Caesaris*. Ipso die corporis Christi venatum iverunt *Otho Henricus* et Elector *Brandenburgensis*. Ille in civitate sua Neumarck pompam et circumgestationem sacramenti fieri prohibuit. *Faber*[3]) mortuus est, episcopus item Seccoviensis et decanus Wormaciensis. Advenit quidam episcopus Ungaricus Franciscanus, qui status Imperii ad ferenda subsidia contra Turcam fortiter est hortatus, diserte dicens, armis nunc potius quam precibus adversus tantum hostem pugnandum. Miserunt et Austriaci legatos miserabiliter petentes auxilia: adventare enim maximis copiis hostem etc. At nostri interim de transsubstantiatione delitigant. O miseram et miserrime dissipatam Germaniam! Pragae conflagrasse arcem regiam[4]) et bonam partem civitatis, audiisti opinor. Cum *Calvino* nihildum agere potuimus de vocatione Genevensi. Per nundinas hic manebit ob Gallorum frequentiam, qui huc commeare solent et audire concionantem sua lingua. De rebus nostris, mi *Grynaee*, prae luctu vix scribere possum. Obiit heri peste filius *Gerbelii* nostri,[5]) adolescentulus maximae spei: neque enim habuimus quem ipsi praeferremus. Mater ex spasmo et abortione ita decumbit ut exigua vitae spes sit reliqua. Quam igitur afflictus sit optimus pater, facile divinare potes.[6]) Allatus est item heri nobis *Tilmannus* Bernensis, sed mortuus. Tribus enim milliaribus ab urbe nostra exspiravit. Verum de hac re prolixius ad *Myconium*. Decumbunt et alii qui ex officio mihi accedendi sunt. Nec *Capito* ita valet[7]) ut rationes ecclesiae nostrae exigunt. Sed tu vale, mi *Grynaee*, in Domino. Cursim 27. Iunii. Rescribe.

Bedrotus.

2) *Sic etiam Lutherus indicavit cf. Hergang p.* 19, *Marheineke IV.* 100. *Planck, III.* 2, *p.* 136. *De Caesare tamen C. mitius, quam h. l. perhibetur, dicit in Actis Rat. Opp. T. V. p.* 652, 663. *Quae iam sequuntur ex ore Calvini excepta.*

3) *Episcopus Vindobonensis obiit d.* 21. *Maii.*

4) *Fulmine tactam.*

5) *Nic. Gerbelius Phorcensis, ICtus et litt. hum. Argentorati professor.*

6) *In margine additum legitur:* Oporino indica mortuum esse iuniorem Gerbelium ut patrem adhuc inconsolabiliter lugentem epitaphio aliquo recreet.

7) *m. Novembre ineunte moriturus.*

330.

AUGUSTA [1]) CALVINO.

Gratias agit ei de literis sibi scriptis, et fuse disputat de matrimonio et caelibatu, cuius aestimatio in Bohemorum coetu peculiaris est, tam legibus quam opinione vulgi sancita.

(Ex autographo Bibl. imper. Paris. Collect. Dupuy Cod. 268, fol. 10.)

Eximio viro D. Ioanni Calvino literarum ss. professori celeberrimo ac pastori ecclesiae gallicae Argentorati fratri mihi plurimum amando.

Caritas placabilitasque Dei patris per Christum filium suum promerita, a spiritu sancto cordibus infusa, evangelio promulgata, a vobisque cum multa fiducia recepta, ad veram pacem erga Deum spemque vitam aeternam possidendi habendam, adsit tibi, frater nobis in Christo carissime!

Nunquam putavi cogitavive a te quidpiam literarum mihi datum iri, vir eximie, licet quibusdam libellorum tuorum lectis, ipsemet de te, quis sis ubique locorum degas crebrius percontatus sim, aliisque sciscitandi provinciam iniunxerim. Nunc vero nihil tale exspectantem literis tuis me invisisti. O quam gratam rem mihi fecisti. Non solum enim compos voti mei factus sum, verum vultum quoque tuum hominis interni graphice mihi depinxisti, ut non alium te esse putem quam consortem Christi fratrumque renatorum simul ac meum, et fidelem ministrum ac socium in evangelio Christi. Magnas igitur habeo tibi gratias quod adeo familiarem propensumque te mihi exhibueris, in orationibus quoque tuis mei memor non obliviscendo. Ego vicissim parem tibi referre gratiam apud me constituens, ibidem facere non intermitto, haudque intermittam. Deus concedat nobis ut, si non hic, in coelis tamen facie ad faciem nos invicem conspiciamus. Nos profecto magnopere vobis gratulamur, audientes et re ipsa experientes, quod Deus Opt. Max. eo voluntatem conatusque vestros dirigat, ut ministerium purum a Christo Iesu institutum ordinatumque, et in ecclesia primitiva observatum, ecclesiae sanctae nunc restituatur, quo in fide vera cognitioneque Domini nostri Iesu Christi renovari reformarique

1) *Io. Augusta Pragensis, natus a.* 1500, *anno aetatis vigesimo quarto fratrum Bohemorum coetui se adiunxit, apud quos per octo fere lustra concionator et praesul fuit maximae autoritatis. Rex Ferdinandus eum per sedecim annos duro in carcere detinuit. De quo vide Pelzl, böhm. Gelehrte II.* 67 *seq. Bucholtz, Ferdinand I. Bd.* 6, 432 *ff. Gindely, böhm. Brüder I.* 220 *et passim. Luthers Briefe, ed. De Wette. V.* 500. *Seidemann, VI.* 466.

queat: id gemitibus ac incessabilibus votis optatum est. Oramus ut Deus felicem successum huic inchoatae operationi suae praebere dignetur, talem qualem ipsimet optetis, praesidiisque ministerialibus vos ac populum suum destitui non permittat: quae ubi praesto non sunt, ecclesia bene stare regique non potest. Ubi vero scripsisti mihi de caelibatu, non opus certe fuit tot purgationibus excusationibusque se occupare; argumentum siquidem est pium, remque disciplo, non papae, verum evangelii ac verbi Dei necessariam spirans. Sic igitur decrevi, ut breviter rei seriem tibi proponerem, unde certo tibi liqueret utrum aliquid periculi in ea sit quod nocere praesentibus et posteris possit, quod ne sit apud nos vereris. Primo ergo omnium occasiones, quae distrahunt avocantque quominus Deo serviatur libere, circa matrimonium aut caelibatum concurrentes se nobis contemplandae offerunt. Hic si defigere volumus oculos in statum conditionemque modernorum ecclesiae ministrorum, quam certa videlicet dimensaque stipendia laborum suorum habeant, beneque illis provisum sit, uno duntaxat loco ubi habitant alligati sint, unae[2]) reipublicae astricti, quis non videt in tanto talique rerum cardine haud plus obesse illis matrimonium ac caelibatum? Imo impugnare non ausim annon plus adiumenti adferat, maxime quum uxor pia ducitur, liberi deinde morigeri exsistunt. Verum si faciem primitivae ecclesiae apostolorum eorumque coadiutorum intueri voluerimus, quos huc illuc per mundum vagari ac cursitare, non diu in uno loco commorari, nulla stipendia certa habere, eo quod quis benevolo animo illis impertiebat non plus exigendo sustentari, et ex laboribus manuum suarum etiam cum discipulis suis vivere, sicque laborando infirmos recipere, egenos iuvare, periclitari et quotidie exsilium aut aliquid adversi exspectare, multaque id genus experiri oportuerat: eos denique qui per civitates ac ecclesias ex communi coetu selecti ab illis constituebantur itidem manuum suarum labore sibi providere, citra id quod aliquis sponte eis dedisset non exigere, a concivibus vicinisque suis multa perpeti, ac qualibet fere hora in quibusvis periculis versari oportuisse (cuiusmodi miseriae et nos exceperunt, nec aliter comparatum est nobiscum) — haec si ob oculos nobis posuerimus, sic coniicio quod consilio divi Pauli, qui prae caeteris donis spiritus sancti fulgebat, nihil tutius, consultius comperiemus, qui harum rerum rationem habens dicit, bonum esse uxorem non ducere ab eaque solutum esse propter instantem necessitatem, ut sine distractione Deo servire possit. Id etiam apud nos ipsa res ac experientia testatur, quandoquidem opera virorum bonorum idoneorumque per civitates habitantium, qui matrimonio addicti sunt, etiamsi maxime velimus adnitamurque, in rebus ac functionibus ecclesiasticis perparum adiuvamur. Non quod eos matrimonium indignos efficiat, verum propter varia obstacula, distractiones, avocamenta et plura intervenientia quae omnem aptitudinem ad negotia ecclesiae pertractanda illis excutiunt. Secundo, quod nonnihil decoris autoritatisque matrimonium aut caelibatus ministerio Christi conciliare debeat, absit id a nobis sentire. Sat equidem per se sublime excellensque est ministerium Christi et non ineptas aut qualesvis personas sibi vendicat. In nostris regionibus iam dudum coenobia deserta, imo maiori ex parte demolita soloque aequata sunt. Caelibatus et existimatio eius plane evanuit. Ad solos duntaxat sacerdotes eum pertinere ac penes eos nonnihil momenti habere, hi soli affirmant qui non prorsus a papa defecerunt: alias nullum nomen nullamque autoritatem in vulgo habet. Quod vero nonnihil gloriae coram Deo, et plus quiddam quam maior facilitas aptitudoque Domino serviendi ex caelibatu ad nos accedat derivetque, opinio haec remotissima est a nobis, neque aliquando in mentem nostram subiit. Tertio, quod attinet ad legis caelibibus praescriptionem, severitatemque quae eos a matrimonio veluti re minus conducibili etc., etiam in articulo necessitatis absterreat, non te lateat nos totum id papae reliquisse, ad legem perfectae libertatis, spiritus tamen et non carnis, confugisse: ita quod veluti ad caetera, similiter nec ad caelibatum (cuius cordi Dominus influxu quodam id non instillaverit, ut velit possitque sponte ac libenter per virtutem Dei se continere, ea sola intentione ut facilius ac expeditius citra distractiones et avocamenta Deo in ecclesia eius inservire queat) neminem aliqua re, extra hanc Dei internam impulsionem, adigimus aut cogimus: scientes nos non esse dominatores cordium humanorum, verum servos illius, cui habitare in illis complacuerit. Hoc tamen libere fatemur, quod sicuti ad caetera cordis dona externe administramus, et primo omnium verbo evangelii ad assequenda potiundaque ea, deinde vero ad successum et conservationem in eis, iam non solo verbo vocali, verum etiam praesidio laudabilium ordinationum et rituum, quae iustitiae fidei et decalogo non repugnant neque ea violant, idem et in causa caelibatus facimus: scientes ministerium nostrum iis demum profuturum et utilitatem allaturum, in quibus Domino complacuerit opus suum operari, ubi vero operatio haec divina interne cessat, ibi et ministerium nostrum illico destitit nullamque amplius efficaciam habet. Eiusmodi autem qui donum hoc perdiderit Deo commendatur. Praeceptum siquidem Domini, quid in ea causa porro agendum sit, non habemus. Ad haec si quis Deo fidem servat vocationeque sua digne vivit, peccatis mortalibus scandalizantibusque se non polluendo,

2) *sic!*

eiusmodi consors Christi cohaeresque vitae aeternae a nobis esse creditur, libertatemque mutandi vitae genus habet, modo id legitime pieque in Domino faciat. Quod si ecclesiae praesenti placeret ac ex re eius esset, id, quoties sibi possibile et facile, non solum non interdicitur sibi ab officio functioneque ecclesiastica, verum quemlibet talem gratulantes tanto bono adiuvamus ac suas partes agimus. Verum id nimis rarum est apud nos, partim ob causas superius recitatas, partim quod perpauci horum reperiantur, qui gratiam continentiae a Deo sibi concessam habentes, in eaque multis temporibus pie perseverantes, levibus deinde causis perciti contumaciter eam abiiciunt perduntque, ut non simul amittant conscientiam quoque bonam erga Deum, quique perinde ac Demas ille, cuius mentionem facit apostolus ad Timotheum, non discedant post dilectionem huius saeculi vitaeque propriae, etiam cum multis scandalis piorum. Denique et id non negabo quod nesciamus, utrum aliquis talium fuerit aliquando in unitate nostra, aut nunc reperiatur, qui propriae saluti providens, in eaque sagax sit, nedum in functione ecclesiastica: quibus prodesse, aut eos iuvare etiamsi maxime velimus, nihil possumus. De vobis autem vestrique similibus, qui Deo gratiam suam praestante e regno papae in Christi asciti estis, aliud est ac esse debet iudicium. Apud nos hercle non est opus caelibes ad mutandam castitatis propositionem sollicitare matrimoniique eos admonere, sicuti in papatu, quandoquidem nullis legibus papisticis similibus, nisi dono duntaxat divino, neque ob aliam causam atque propter regnum Dei, facilitatemque Deo sine distractionibus avocationibusque serviendi, ad caelibatum adstringuntur obliganturque. Porro nos ad id solum prae caeteris omnibus nitimur, ut exemplo apostolico personae dignae beneque moratae, habentes uxores pias et liberos in timore Domini educatos, ex omnium communi coetu desumptae per ecclesias nostras libere constituantur eisque praeficiantur. Verum tantum facilitatis nobis non conceditur, potestate sublimiori officiis dignitatibusque politicis eos aggravante, liberosque eorum non nisi infames reputante, si parentes functionibus ecclesiasticis occupentur. His omnibus et id accessit, quod paucis praeterlapsis annis totius regni consensu in comitiis publicis sancitum et decretum est, tabulis deinde regni inscriptum, nullos sacerdotes uxoratos in regno ferendos patiendosve, hancque libertatem nullatenus eis concedendam esse. Licet autem apud nos matrimonio addicti nonnulla munia ecclesiastica obeant, et nonnunquam exhortationes concionesque publicas in ecclesia praesenti ad populum habeant, et consultationibus deliberationibusque publicis interesse soleant, tamen quotidianam curam sollicitudinemque de ecclesiis omnibus eos habere prorsus impossibile est. His omnibus discussis, frater in Christo amantissime, iudicare (simul ac omnes pii) potes, utrum aliquid eiusmodi apud nos appareat quod libertati legis Christi spiritualis repugnet et adversetur, posterisque officere queat. Deus ecclesiae suae incolumem te conservet. Salutant te salutatione vere fraterna omnes fratres unitatis nostrae, orationibusque tuis commendantur. Vale. Datae in Bohaemia Iunioris Boleslaviae[3]) 3 Kalendas Iulii Anno 1. 5. 4. 1.

Ioannes Augusta
ex animo tuus.

331.

MYCONIUS BEDROTO.

Basileenses Genevam propediem se conferent litem cum Bernensibus composituri atque hac occasione Calvini negotium commode tractabunt.

(Excerptum ex autogr. Bibl. civic. Turic. MSS. F. 81 olim 46, fol. 373. Apographum exstat ibid. Vol. 58 olim 23, fol. 758.)

M. Iacobo Bedroto viro doctissimo fratri in Domino observando suo

Str—burg.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ibunt praeterea Genevam optimi quique e senatu nostro post dies aliquot, si queant reconciliari Bernenses et Genevates.[1]) In his erit consul,[2]) vetus nunc. Si quid de *Calvino* esset agendum, nunquam fuerit tempus magis accommodum. Quamvis nunc videatur exspectandum quid confecturi sint mediatores illi nostri. Si res feliciter reciderit Bernenses quoque *Calvino* erunt amiciores. Gaudemus *Capitonem* revaluisse — — — — — —

Basileae kl. Iulii anno 41.

Os. Mycon. tuus.

---

3) *Jung-Bunzlau.*

331. 1) *N.* 261, 278 *etc. Hoc ipso mense Iulio conventus agendus erat Genevae legatorum Bernensium et commissariorum Genevensium praesentibus arbitris Basileensibus. Unde tamen post plurium hebdomadum disceptationes infectis rebus discessum est (Roget I.* 286).

2) *Iac. Meyer, qui hoc ipso anno peste abreptus est.*

332.

FRECHTUS BULLINGERO.

Calvinum vidit ex Ratisbona redeuntem. Qui et laeta et suspecta attulit. De Bucero ipse non securus est.

(Excerptum ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 108 olim epp. T. IV. part. I. fol. 214. Reperies ap. Simler. Vol. 50.)

Egregie docto et pio D. Heynricho Bullingero Tigurinae ecclesiae fidelissimo ministro Domino colendo et carissimo fratri.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Calvinus 20. Iunii ex Ratisbona huc redierat et postridie mox hinc solvebat. Qui hoc, quod maxime scire cupiebam, boni nuncii narrabat: superioris Germaniae ecclesias arctius nunc copulatas quam unquam. Deo enim perpetua gratia. Unanimiter illud Caesareum scriptum [1]) nobis displicuit et reiectus articulus de transsubstantiatione etc. De *Bucero*, quod et me angebat maxime, *Calvinus* quoque narrabat, per omnia bene ei cum reliquis fratribus convenire, etsi nunc subodorer nescio quas singulares deliberationes illum habuisse. Scit *Calvinus* quam opportune importune Ratisponae *Bucerum* monuerim, obtestatus fuerim, ut non nimium indulgeret conciliationibus. Verum temporis angustia excludor nunc de iis et aliis scribendo. Obtestatus *Calvinum* sum ut, quia me diutius Ratisponae haeserat, ad vos scriberet. Sed grammatophorus iste reliqua exponet vobis. Bene vale cum dominis et fratribus symmystis observandis, quos et nostri cupiunt salvos mecumque petunt vestris precibus commendati esse. Ulmae raptim. 2. Iulii 1541.

T. ex animo M. Frechtus.

333.

OPORINUS VADIANO.

Excerpta quaedam ex literis Bedroti et Buceri de negotio Ratisbonensi deque Calvino transmittit.

(Ex autographo Bibl. civic. Sangall. MSS. t. 34 alias V. fol. 39. Excerpta tantum damus omissis quae ad nostra non faciunt.)

Clarissimo viro D. Ioachimo Vadiano Sangallensium consuli dignissimo Domino et amico suo plurimum observando

Sangallo.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

De comitiis Ratisponensibus libuit ad te scribere quae hisce diebus ex Argentina ad nostros scripta sunt. Ita autem *Bedrotus* ad *Grynaeum* nostrum (xxvij Iunii) [1]): „Quid Ratisbonae agatur ex epistola ista bene longa *Buceri* ad te facile intelliges. Eam *Calvinus* postridie Ioannis attulit. Rogaverat me *Bucerus* ut in tuam gratiam describerem sua *κακόγραφα*, ita enim vocat. Verum non vacavit, et satis commode semel scripsisse mihi videtur. Sed et nuncius praeter opinionem iter acceleravit. Putat *Calvinus* pacem solidam minime exspectandam a Caesare, imo talem nunquam posse sperari nisi in religione conveniat et in reformationem consentiatur. At quando id futurum existimas? Cum *Calvino* nihildum agere potuimus de vocatione Genevensi. Per nundinas hic manebit ob Gallorum frequentiam, qui huc commeare solent et audire concionantem sua lingua . . . . ."

Ex literis *Buceri* communibus ad fratres Argentinenses: „In eo haerent res. In utraque parte sunt qui toto corde omnem consensionem fugiunt. *Imperator* cum paucioribus concordiam quaerit. Externam pacem omnes clamitant, sed qui ullam eius rationem adferat, est nemo. Nec video quae adferri possit non graviter oblaesura ecclesias. Tamen libet et annitimur pacem facere extra Christum. *Calvinus* instetit diu ut rediret. Equidem mea sententia maluissem eum retinere. Miserum enim, quum diu plerique hic frustra haeserint, tum abripere se, quum primum instituit iusta consultatio. — — — — Cal. Iulii 1541.

Io. Oporinus tuus toto pectore.

334.

CALVINUS FARELLO.

Narrat quae ante suum discessum Ratisbonae acta fuerint, unde profectionem maturavit, ibi inutilis, domi necessarius.

(Servata est in edit. Bezae Genev. p. 31, Laus. p. 68, Hanov. p. 76, Chouet p. 39, Amst. p. 18. — Anglice legitur ap. B.-C. Tom. I. p. 247.)

Quum nullum amplius in conventu usum mei

332. 1) *Liber Ratisbonensis, qui neutri parti satisfecit (Actes de Rat. Opp. T. V. p.* 515, *Corp. Ref. IV.* 190, *Hergang p.* 47). *Bucerum in conscribendo illo libro aliquas partes habuisse, nonnullorum opinio fuit (Mel. l. l. IV.* 578).

333. 1) *vide supra N.* 329.

fore suspicarer, magna improbitate missionem extorsi magis quam impetravi: nam et *Bucerus* me aegerrime a se abire patiebatur, et *Philippus* qui se mihi fore in ea re adiutorem semper receperat, quum tempus instaret, rogabat ut manerem. Ego tamen me quoquo modo explicui. Neque me tam privatae meae rationes quam publicae, ut adeo instarem, impulerunt. Videbam scholam nostram ex quo coeperat *Capito* laborare, destitui. Verebar ne his nundinis ecclesia [1]) praesentiam meam desideraret. His etiam causis utcunque adducti sunt nostri, ut mihi tandem concederent. Exponam autem breviter, quo in statu res fuerint quum discessi. Ex quo in quaestione eucharistiae semel dissiliimus, [2]) de nulla alia potuit amplius inter nos convenire. Scis unam fuisse inter nos omnes sententiam, transsubstantiationem rem commentitiam esse, nec tantum cum verbo Domini, sed cum sacramenti etiam natura pugnare: adorationem esse vel idololatricam, vel nimis periculosam, repositionem superstitione non carere. Quum in hac responsione tres illi delecti constanter pergerent, [3]) acerbis verbis invectus in *Philippum* est *Granvellanus:* quo fracto, sperabat a reliquis duobus non tantum fore negotii. Dum nihil extorqueri posse videt, ad alia pergere praecipit. Interim Marchio *Brandeburgensis* clanculum, non tamen sine conscientia *Caesaris*, unum ex Principibus ab *Anhalt* legatum *Luthero* mittit, quia speraret magis in hac quaestione fore propitium Papistis quam nos omnes, propter veterem illam concertationem. [4]) Quid attulerit, nondum rescivi. Confido tamen omnino non male fuisse a *Luthero* responsum. [5]) Restabant in causa eucharistiae tres quaestiones disputandae, de sacrificio missae, de privatis missis, de utriusque speciei distributione. Adversarii, sublata missarum nundinatione et multitudine, unam tantum missam in singulis templis quotidie retinebant, idque ea lege, ut non sine aliquo coetu, cui mysterium exponeretur, deinde ut ad communionem exhortatio fieret. Calicis participationem volebant esse liberam, ut haberent qui peterent. Sacrificium fucabant sophistica expositione, quam unde sumpserint, tu ipse coniice. Illa omnia sunt repudiata, scripti a *Philippo* in contrariam sententiam articuli, et oblati. Ventum deinde est ad confessionem, in qua moderationem dabant adversarii, scrupulosam enumerationem remittendo, sed necessitatem exigebant confessionis et absolutionis. Formulam contrariam nostri dederunt. Sic de invocatione sanctorum, de primatu Papae, de autoritate ecclesiae collatum est: nec convenire potuit. Articuli omnes nostri libro adiuncti. *Caesar* delectis illis gratias liberalibus verbis egit, quod fidelem operam praestitissent. [6]). Ipse deinde totam deliberationem ad ordines retulit. [7]) Et quoniam nihil statui poterat, nisi descripto libro: oblatus est in medium cum articulis. Mox tamen *Caesarem* poenituit facti. Sed quod semel decretum erat, ordines ratum esse voluerunt. Dum id agitur, datus est Senatus legatis Hungariae et Austriae, qui suppliciter auxilia sibi dari petierant. Institit quoque *Caesar*, ut omissa religionis actione ad illam consultationem se converterent ordines. Quum illas inducias vidi datas esse, occasionem praeterire nolui: sic elapsus sum. Rerum seriem breviter perstrinxi. Quod ad secretiora consilia attinet, nonnihil audies quum venero. Velim autem id abs te impetratum, ut *Buceri* reditum exspectemus. Quantum ad fratres attinet, qui ob evangelium laborant, non feci quod volui. Causa enim gravem aliquam legationem flagitabat, quam minime ferunt tempora, id est, vitiosi hominum affectus. [8]) Literas ergo impetravi. Quod ipsum factum fuerat, antequam Senatus admitteret. Sed curavi mutari ac inseri nonnihil eorum quae mandabas. Charta plus non capit. Tu ista omnia, si videbitur, curabis *Vireto:* excusabisque apud eum quod non scripserim: opprimor enim, crede mihi, assiduis interpellationibus, ut aegre liceat respirare. Vale carissime frater. Saluta omnes diligenter. Dominus vos omnes conservet. Argentorati, Iulio, 1541. [9])

Ioannes Calvinus tuus.

334. 1) *gallica scil. affluentibus peregrinis.*
2) *Corp. Ref. IV.* 422. *Ranke, IV.* 168. *Marheineke, IV.* 76. *Hergang, p.* 15.
3) *Quorum habes apologias C. R. IV.* 271, 275 *sq.* 318.
4) *Seckendorf III.* 361. *C. R. IV.* 379, 385.
5) *Luther's Briefe, De Wette V.* 366, 376. *Cf. Hergang, p.* 20. *Planck. l. l. p.* 136. *Seckend. p.* 362.
6) *d.* 31. *Maii. Sleidan.* 222. *Cf. C. R. IV.* 348.
7) *d.* 8. *Iunii. Sleidan. p.* 223. *C. R.* 389.
8) *Caesar scil. aegre ferebat Protestantium cum Rege vel legato eius assidua commercia. De ipsius Melanthonis studiis Caesari suspectis v. C. R. IV.* 320, 327.
9) *et quidem primis huius mensis diebus, quum Vireto d.* 12. *Iulii scribens ad hanc alludit.*

335.

CALVINUS VIRETO.

De caeteris eum ad Farellum ablegans cui nuper plura scripsit, hic nonnulla speciatim de intercessione Principum pro piis in Gallia fratribus addit. Rihelii negotium ei commendat.

(Autographon non exstat. Legitur manu Ionvillaei descripta in Bibl. Genev. Cod. 111a, fol. 2. Recentiora apographa reperies ibid. Cod. 111, fol. 53, in Arch. Bern. Epp. T. VII. p. 398 et ap. Simler. Vol. 50.)

Scripsi tibi per *Fortunatum* [1]) gallice, partim quia eiusmodi negotium tractabam ut literas oporteret iis communicare qui latine non intelligunt, partim quia ex lecto dictabam nec mihi erat in promptu amanuensis qui aliam linguam exciperе posset quam gallicam. Quatuor fere horis post abitum *Fortunati* venit *Alexander*, quem misit ad me Ioannes *Girardus* ut certo indicarem quid actum sit in causa fratrum. Scripsi autem ad *Farellum* quod proferre licuit. Nam secretiora consilia premere cogor, magno meo cum dolore. De legatione minus contendi, quia sciebam me non impetraturum. Ne literae quidem datae sunt quales volebam. [2]) Quanquam meo rogatu, postquam allata quae *Farellus* miserat, aliquid addiderunt. Siquidem biduo ante, admonitus *Macrini* [3]) literis, obtinueram ut scriberetur. Correcta igitur nonnihil est prior illa formula post acceptum secundum nuncium. Duo capita inserta: confessionis quae Aquensi curiae oblata fuerat approbatio, et deprecatio ne abiurare cogerentur. Nihildum ad illas literas erat responsum quum discessi. Verum si quid afferetur habeo illic qui mihi statim scribat. Curabo ut nec diligentiam nec fidem meam desiderent pii fratres. Interim hortare ipsos ut in Deum unum respiciant, neque a mundo aut carne auxilium exspectent, id est, ut eo solo auxilio contenti sint quod Dominus dederit. Si velit ut ab hominibus deserantur, etiam in summa desperatione ab ipso pendeant. De meo istuc adventu nihil possum asserere aliud quam quod semper dixi. Si *Bucerus* brevi redierit, pertraham eum mecum. Magnopere enim interest ut mecum veniat. Sin nimis diu moretur, ex te et *Farello* consilium capiam. Hoc scribo ut scias me non tergiversandi animo petere ut diem mihi prorogetis. Causam autem non parum promovebit, si totam actionem inter duas urbes nobis perscribas, non ut patronus alterius partis sed ut historicus. De comitiis intelliges ex meis ad *Farellum* literis, quas tecum iussi communicare. Heri accepi a *Bucero* literas, [4]) quibus significat id quod semper divinaveram, nostros auxilia negare *Caesari*, nisi pax sibi constitueretur. Itaque *Caesarem* rediisse ad priorem consultationem: adversarios bis inter se contulisse, maiorem partem insanire, non modo contra nos, sed etiam contra *Caesarem* qui tantam nobis humanitatem exhiberet. Sed Dominus illo furore abutetur ut boni reddantur nobis aequiores.

Nomen *Wendelini* [5]) ut in tuto sit, omni studio, cura, industria contende et effice. Res tibi non erit difficilis, quum habiturus sis senatum satis propensum. Summa est 48 florenorum. Mitto eius literas unde convincas ipsum esse *Wendelino* obaeratum. Eas diligenter servabis. Ubi monueris quid opus sit, melius te instruemus. His literis *Sonerio* et Ioanni *Girardo* respondeo. Neque enim operae pretium est eadem saepius repetere. Vale optime et integerrime frater. Argentorati 12. Iulii 1541.

Ioannes Calvinus tuus.

335. 1) *N.* 185 *not.* 3.
2) *Cf. N.* 321 *not.* 3.
3) *Fortasse hic habemus poetam satis clarum eius aetatis, Salmon Macrin de Loudun, Fabri Stapulensis discipulum, praeceptorem filiorum Renati Sabaudi, et reformatis faventem. Iam supra occurrebat N.* 321.
4) *deperditas.*
5) *Rihelius Genevae vix aliter negotiis implicitus esse potuit, ac libris Calvini bibliopolae cuidam Genevensi commissis, qui se male fidum debitorem praestabat. Certiora non habemus.*

336.

FRECHTUS CALVINO.

Commendat ei exsules Gallos in patriam revertentes. Communium Ratisbonensium studiorum memoriam recolit, Buceriana quaedam et Melanchthoniana sibi mittenda significat.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 109, fol. 6.)

Egregio pio docto et integro viro D. I. Calvino Argentinensis ecclesiae doctori domino et fratri suo venerando

Strasspurg.

Salutem in Domino, *Calvine* frater venerande. Si salvus domum rediens istic salva quaeque reperisti, est quod gaudens congratulor tibi. Nos Dei gratia hic valemus ita ut coram vidisti. Nisi quod interea tuis etiam caruimus literis, id quod valere nostrum nonnihil gravat. *Bucerus* noster 5. Iulii ad me sed laconice satis scripsit, ut cui nimium sit negotiorum et turbarum: heri omnium brevissime cum hisce fratribus exsulibus [1]) scripsit, pollicitus tamen se brevi perscripturum ad me satis diligenter, praesertim de articulis conciliatis et non conciliatis. [2]) Forte hoc nunc ad vos cum harum latoribus

336. 1) *qui ergo Ratisbonam venerant ex Gallia auxilium imploraturi, et nunc in patriam redibant.*
2) *N.* 332 *not.*

scribit. Obsecro, quantum per otium tibi licebit, ad me saepe scribere non graveris. Mussitant quidam *Calvinum* et *Frechtum* Ratisponae magis solitos *βουκεριζειν ἢ φιλιππιζειν.* Utrumque merito colimus et veneramur, etsi interdum a nonnullis quorundam consiliis et discursibus dissentiamus, amanter tamen et salva virtute, quae et istuc nos docet ut in iudiciis non simus praecipites. Bene ille monuit modeste de magnis ingeniis iudicandum esse. Sed quid memorem ego moneo, et occupatum meis nugis occupatiorem reddo? Ita abituriere[3]) isti fratres, ut nunc neque pluribus tecum, neque paucis cum observandis Dominis et fratribus tuis collegis, D. *Capitone*, D. *Hedione*, *Bedroto* et *Sturmio* agere potuerim, quibus enixe oro me officiose commendes et simul excuses de silentio. Nostri carissimi symmystae et vos omnes salvos cupiunt, inprimis M. Ioh. *Bernhartus*. Scis quid in memoriali dato tibi iniunxerim, praesertim de annotationibus *Buceri* in Malachiam a stipendiato aliquo Ulmensi describendis[4]) et mature mihi mittendis, praeterea quae typographus vester *Crato*[5]) recens excudit, Philippica maxime. Mirum ignavos nostros bibliopolas aut nihil aut parum quod apud vos excuditur huc afferri curare et vendere. Bene vale cum honesta tua uxore et omnibus nostri amantibus. Et mea costa tuam salvam cupit. Raptim Ulmae 14. Iulii 1541.

T. ex animo M. Frechtus.

Fratres illos volui pluribus tibi commendare, quod scio quos commendat *Bucerus*, imo ipsa pietas, tu commendatos hos maxime habes. *Caesar*, quod *Bucerus* apposuit, molitur abitionem.

337.

TOSSANUS CALVINO.

Quum neque in Comitiis aliquid perficere potuerit, neque apud Metenses ianua aperta sit, Genevam ut redeat unice aequum et utile est. Pro Nicolao in ditione sui Principis nihil impetrare potuit.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 172.)

3) *sic!*

4) *ex adversariis auditoris cuiusdam, non ex libro edito.*

5) *De nomine constat, quanquam margine arrosa imperfecto. Crato Mylius tunc Melanchthonis Declamationes excudebat, nonnulla alia eiusdem paulo antea ediderat. (Strobel, miscell. V.* 140.*)*

Doctissimo viro Domino Calvino fratri meo observando.

Argentorati.

S. Si putassem te istuc reversum esse, non omisissem quin aliquid ad te literarum per nostros homines misissem. Ego multis de causis vehementer gaudebam te esse in comitiis, sed quum non est magna spes (ut video) concordiae et alio vocatur *Caesar*,[1]) gratias ago Domino Deo quod nobis sanus et incolumis redieris. Sed non est, frater mi in Domino Iesu observande, ut in animum inducas istic diutius haerere. Si ianua tibi aperta non est ad Metenses,[2]) Genevenses te vocant magnoque, ut ipse vidi, desiderio exspectant: quorum exspectationem si fallas, non video quomodo sis coram Domino responsurus. Quare obsecro te per Dominum Iesum et pietatem tuam, ut primo quoque tempore ad iter accingaris. De *Nicolao*[3]) quem huc miseras vere mihi et ex animo doluit non satisfactum esse tuae voluntati. Sed hic nobis non licet quemquam recipere sine testimonio, Principisque et suorum autoritate. Itaque quum ille huc venit, si volui hominem retinere, necesse habui exhibere literas tuas, in quibus illum sic a pietate literarumque studio commendabas, ut nihil unquam minus mihi venisset in mentem quam ut ob illa pauca quae in homine desiderabas non reciperetur: et soli, teste Domino, Cancellario literas tuas ostenderam ut cui prae caeteris fidebam. Quanquam, ut vere dicam, non tam fuerit in causa testimonium tuum, quo minus ille receptus sit, quam quod hic erant iam eo tempore nescio quae turbae exortae, quae nobis interea plurimum exhibuerunt molestiae. Et putabant consiliarii me, Principis mandato contempto, illum huc eis insciis advocasse, invitisque ministros velle obtrudere, quemadmodum hoc mihi eo ipso die, satis severe exprobrarunt. Et habemus hic nescio quos perditos ac deploratos homines, qui multa certe designarunt veris verbi Dei ministris indigna, sed quorum flagitia omnia in me reiiciuntur qui tales vel advocarim vel receperim, ut nunquam maiore animi moerore fuerim confectus quam hodie. Proinde obsecro te, mi frater, ut non solum ignoscas mihi, si quid in *Nicolai* causa invitus peccarim, sed Dominum etiam pro me interpelles, salutemque

337. 1) *scil. in Italiam, Sleidan. II.* 241. *Corp. Ref. IV.* 636.

2) *De primordiis reformationis Metensis parum felicibus v. Herminj. I.* 259 *s.*, 371 *s. Schelhorn, amoen. lit. IV.* 360 *ss. Eiusd. Acta hist. eccl. Ulm.* 1738 *I.* 156 *ss. Olry, persécution de l'Egl. de Metz ed. Cuvier, Introd. p.* 13. — *Quo tempore Comitia Ratisbonensia celebrabantur Metenses liberam religionis professionem flagitabant* (*Hist. eccl. III.* 433) *sed frustra.*

3) *Fortassis eo de quo N.* 214 *et* 221.

mihi dicas plurimam uxori, fratri et amicis nostris omnibus. Vale in Domino. Mombelgardi 20. Iulii.

Tuus ex animo
Tossanus.

338.

CALVINUS VIRETO ET FARELLO.

Ex Buceri literis nonnulla refert de fine comitiorum. Metensem concionatorem iuvenem, suum pro tempore hospitem, sibi successorem destinat, animo iam ad discessum firmato. Commendat duos adolescentes literariam aliquam conditionem quaerentes.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 65, cuius apographa exstant ibidem Cod. 111a., fol. 3, Cod. 111, fol. 54, Archiv. Bern. Epp. VII., p. 402, unde habuit Simler Vol. 50. Anglice versa legitur ap. B.-C., Tom. I., p. 250.)

Optimis ac fidelissimis Christi servis, Guilelmo Farello Neocomensis ecclesiae pastori, Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori et Genevensis administratori, fratribus meis carissimis.

Nuper habuimus a *Bucero* communes literas, quibus indicabat non magnum in negotio religionis progressum esse factum: nisi quod principes adversae partis atrocissimum in nos responsum Electoribus obtulerunt.[1]) Tametsi etiam adiungit, fuisse in consessu, qui fortiter reclamarent, animumque ostenderent minime a nobis alienum. In quibus nominat *Othonem Henrichum*, Episcopum *Augustanum*, et *Constantiensem*, Abbatem *Campidunensem*. Est autem mos in comitiis imperialibus, ut Comites et Abbates, qui sunt in Comitum consilio, quod censuerunt ad principes referant, isti quoque ad Electores, tum in commune sententiae exponantur civitatibus: quibus liberum est vel accedere, vel dissentire. Nunc exspectatur, quid responsuri sint electores, quos speramus aliquanto mitiores fore. Nam *Palatinus*, et *Brandeburgensis*, et *Coloniensis* prae se ferunt, se non esse nobis iniquos. Solum *Moguntinum* habemus infestum: *Trevirensis* enim, quoad suo commodo poterit, sibi moderabitur. De civitatibus non est dubium, quin omnes tranquillitati nostrae consultum velint: pleraeque etiam ad evangelium adspirent. Nostri quoque ex adverso ultimum responsum daturi erant: quod quale futurum esset, non dicit. Auxilia deinde adversus Turcas promissa esse narrat: sed quibus conditionibus non exponit. *Caesar* tamen, ut dicit, velut rebus praecipuis confectis, in Italiam arbituriebat.

Is qui literas attulit, concionator scilicet Metensis,[2]) de quo audisti, retulit, fuisse illic constantem rumorem, ante finem huius mensis discessurum.[3]) Ne tamen videatur actionem abrumpere nondum finitam, vicarium relinquet, qui caetera peragat. Brevi, nisi fallor, recipiemus literas pleniores, aut *Bucerus* ipse aderit. Quid enim ultimo[4]) responso dato amplius illic moretur? De fratrum[5]) causa nihil audio. Scripsi tamen ad *Raymondum* diligenter, rogavique ut mihi bona fide ostendat, quid sperare debeamus. Concionator Metensis, quem dixi, iuvenis pius, doctus ac modestus, nunc apud me habitat: donec redeat doctor *Bruno* legatus urbis,[6]) qui apud senatum causam eius graviter acturum se recepit. Quantum ex eo et omnibus etiam civibus, qui magno numero hic fuerunt in nundinis, intelligere potui, annus non praeteribit quin tumultus aliquis excitetur; nisi sponte remedium adhibuerit nobilitas. De Geneva, quidquid erit, facite[7]) ut in tempore resciscam. Nam si lis composita erit, libentius me nostri dimittent. Sin aliter, de remedio saltem cogitabimus. Periculum, quod olim a *Carolo* timebamus, nobis nullum erit. Quia enim fidem fefellit, nunquam a nostris recipietur. Et iam, ut audio, de reconciliatione cum suis Sorbonistis agitat. Proinde hospes meus, ut arbitror, mihi succedet.[8]) In scholastico munere plus laborant. Neque enim reperiunt idoneum. Sed illud non faciet ut me retineant, si secus ecclesiae Genevensis utilitas postulabit. Certe quominus veniam,[9]) nihil impediet, si Dominus mihi concesserit.

Caeterum duo isti iuvenes, qui literas meas vobis reddunt, vixerunt hic paulo ultra mensem. Habeo fidos testes, qui noverunt eos esse ex honestis familiis. Sed quia insciis parentibus huc se contulerunt, venerunt male a pecunia instructi. Quia hic magno vivitur, nec facile reperiuntur hospitia, conditiones autem nullae, istuc concedere voluerunt, ubi aliquanto plus commoditatis sibi fore sperant. Cupiunt autem, si qua literaria conditio offeratur,

---

338. 1) *Actes de Ratisb. Opp. T. V. p.* 649. *Corp. Ref. IV.* 455.

2) *Petrus Brusli, cuius comes erat Watrain du Bois, eius vicarius. Cf. Ep. praeced. not.* 2.

3) *Iter ingressus est d.* 29. *Iulii.*

4) *Verum ultimum non fuit. Loquitur enim de eo quod datum est m. Iulio medio* (*C. R. IV.* 529). *Plura sequuta sunt ultimis mensis diebus* (*ib.* 589. 617. 621. 631).

5) *Gallorum.*

6) *Metensis sc. ad Argentoratenses.*

7) *sic: non vero* facile, *ut habet B.-C.:* it is easy for me.

8) *Et revera successit. Hac prima vice de reditu ad Genevenses loquitur tali ut Argentoratensi ecclesiae omnino valedicat.*

9) the leave of any one!!

operam suam locare, interim dum experiantur an aliquid a suis elicere queant. Sin minus, minore [10]) tamen sumptu responsum illud, qualecunque erit, istic exspectabunt. Peto igitur a vobis ut eos habeatis commendatos. Mihi enim digni auxilio bonorum visi sunt. Neque ingenio, neque doctrina carent, et modestiam prae se ferunt. Si qua igitur erit apud vos conditio ipsis apta, rogo ut in ea impetranda eos adiuvetis, quo se aut nullo, aut modico sumptu sustentare queant, donec a suis habuerint responsum. Tunc enim res suas constituent melius. Quidquid erit, facite ut vestram humanitatem sentiant. Valete fratres optimi et integerrimi. Argentorati. [11])

339.

CALVINUS VIRETO.

Alteram nactus occasionem Viretum seorsim salvere iubet, aliud argumentum scribendi non habens.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 67. Apographa varia reperiuntur ibid. Cod. 111, fol. 54. Cod. 111a, fol. 2. v. Arch. Bern. Epp. T. VII., p. 408 et Simler Vol. 50.)

Optimo fratri meo Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori et Genevensis administratori fidelissimo.

Scripsi hodie ad te et *Farellum* festinanter. Sed quia hic putabat sibi fieri iniuriam, nisi aliquid tibi a me ferret, evicit ut scripturum me pollicerer. Scribo igitur, sed sine argumento. Finges tamen te aliquid serii recepisse, ut tu quoque fabulae servias. Videbis in alteris literis quid me hic moretur. Simul ac redierit *Bucerus*, istuc advolabimus ambo, aut sine mora solus me eripiam. Salutabis omnes bonos. Meum adventum ipse patienter exspectabis. Excusabis quod ita tumultuarie scribam. Sum enim peraeque occupatus in accipiendis iis qui assidue ad me confluunt atque canonici nostri in episcopo eligendo. [1]) Vale optime et suavissime frater. Saluta iterum omnes pios. Argentorati 25. Iul. 1541.

Ioannes Calvinus tuus.

10) remora tamen sumpta *Simler.*
11) *data* 25. *Iul.* 1541. *De die et consule ex proxime sequenti constat.*
339. 1) *Guil. ab Hohenstein obierat d.* 29. *Iunii* 1541 *Tribus Tabernis. Capitulum ei successorem elegit virum moderatum Erasmum a Limburg, cuius soror vidua Comitis Georgii a Wartheim evangelicis sacris addicta erat.*

340.

FARELLUS VIRETO.

Transmittit ei epistolam Calvini ambobus nuper scriptam, eaque occasione praeter nonnulla alia de huius reditu urgendo et exspectando scribit, et iuvenes illos tabellarios iterum commendat.

(Est post-scriptum quod vocant epistolae Calvini ad utrumque ex Argentorato datae, quam supra habuisti sub N. 338, subiectum, Cod. Genev. 106, fol. 66. Alibi non exstat.)

S. Quid agas et ut vivas non intelligimus et interea anxie cupimus tibi et rebus omnibus probe consultum. Si aliquid audiremus vel precibus adniteremur tibi adesse. Alteras *Calvini* ad te literas [1]) misi quas puto te recepisse. Petebam ut remitteres, verum, ut arbitror, ne aliquid scribas, retines remittendas literas quae continent aliqua mihi curanda, quorum non satis memini. Hortatus sum *Calvinum* ne differret suum adventum. Sed tu et iste, [2]) dum cessatis hominem urgere, magis revocatis eum quam ego possim quibuscunque rationibus invitare. Non possum satis mirari quod diligentius non curetis et apud *Calvinum* et omnes Argentoratenses, tum pastores tum senatum, ut non solum ipse veniat *Calvinus*, verum alii quoque, [3]) ut omnia componi possint melius et sanctius, quum ventum fuerit in rem praesentem. Sed ita stupentem revocant quae istic iam tractantur, in quibus, sat scio, Satan omnes nervos intendit ne quid fiat in Christi gloriam et ecclesiarum aedificationem: unde coniicio omnes sic adobrui ut vix aliud cogitare liceat. Sed te non puto sic involvi, quum nullius causam tuearis, nec alicui sis addictus parti, tantum quae pacis sunt et concordiae optans, quin possis de ecclesia magis esse sollicitus, ac ut *Calvinus* ocyus veniat curare, nosque omnes ad preces hortari, subindicatis iis quae nulli possunt obesse, sed omnibus prodesse, affectusque monere ad sanctas preces. Ages pro tua prudentia ut dabit Dominus. Hi iuvenes, tum spe *Calvini* quem statim istuc putant venturum, tum tui causa, et ut possint commodius aliquid intelligere et recipere a suis parentibus, voluerunt istuc venire nisi forte eorum alter Orbae aliquamdiu diaconum adiuvet. Non est quod eos tibi commendemus post *Calvinum*. Quae potuimus, ut per otium licuit, ex eis intelligere, satis confirmant quae scribit *Calvinus*. Non dubito quin viam indices qua possint commodius et minoris vivere, si prorsus non possint conditionem vel literariam vel quamcunque aliam, dum exspectant aliquid

340. 1) *N.* 335.
2) *An Bernardus?* (274)
3) *Argentoratenses aut Basileenses.*

a parentibus, invenire. Unus horum omnino fixa sententia istuc venire voluit, alter a *Michaele* Blasiensi[4]) petebatur. Sed ubi intellexit fratris inopiam, et furta quibus expilatus fuit, maluit Orbam petere ut ex labore viveret potius, quam depressum prorsus opprimere, pectus pium testatus et generosum. Valde afficitur *Tossanus* ob *Feretum*,[5]) cui literas ferunt datas a senatu Bernensi, quibus sua abitio non damnatur et veretur ne fratres Gayenses idem faciant, approbentque mercenarium, ne dicam lupum, pro pastore. Cuius si potes, eos admonebis, ne in Domino peccent. Quam vereor ne praesenti ultione Dei feriantur multi, qui sic ludunt in tam sancto ministerio, quod faxit Christus ut longe purius administretur et recipiatur. Vale. Saluta mihi omnes in Domino. Iubent te nostri omnes salvum esse cum uxore, matertera et aliis omnibus. Neocomi 5. Augusti 1541.

Farellus tuus.

341.

CALVINUS VIRETO.

Bucerus rediit. Ipse morae impatiens vel cum illo vel sine illo iam aderit. Comitia finierunt re infecta, neque spes aliqua superest de promisso concilio. Commendat matronam gallicam cui commodo hospitio excipiendae prospici cupit.

(Autographon exstat in Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 68. Ibidem Cod. 111a, fol. 2 v. habetur aliud exemplar manu Ionvillaei scriptum. Apographa recentiora Cod. 111, fol. 65, Archiv. Bern. Epp. VII. p. 409, Simler Vol. 50, Versio anglica T. 1, p. 254.)

Optimo fratri meo Petro Vireto, Lausannensis ecclesiae pastori fidelissimo et Genevensis administratori.

Iam quintus dies agitur ex quo *Bucerus* rediit.[1]) Nondum tamen urgere ausus sum, ut itineri accingeremur: tum quia sciebam me non facile impetraturum, ut veniret, quamdiu compositores[2]) illic essent, ne quid aliud agere videremur: tum quod hactenus occupatus fuit, partim scriptione admodum necessaria,[3]) partim domestico negotio, quo hodiernus primum dies eum expedivit. Verum scriptio illa brevi, ut arbitror, finietur, et iam in singulas horas exspectamus, dum renuncient Basilienses quidnam egerint. Me vero plus centies poenituit, quod Ratispona reversus non statim illuc accurrissem. Nam etsi istic parum profuisset mea praesentia, me tamen magna anxietate liberasset: quod nunquam desii esse sollicitus, quorsum res evaderet, et simul vereri, ne in istis difficultatibus nostris deessem. Sed me ex altera parte retinuit diversus timor, ne quid aliud suspicarentur illi nostri veteres amici, qui solent omnia in sinistram partem rapere. Simul tamen atque aliquid allatum fuerit, non cessabo donec *Bucerum* mecum abripiam. Quod si me adhuc differet, veniam nihilominus, saltem ut consilium ex re praesenti tecum et cum aliis capiam. Nam neque longiorem moram patitur ecclesiae necessitas, nec quieto esse animo possum in ista dubitatione, nec meae quoque domesticae rationes ferunt, ut diutius ita suspensus maneam. Itaque in scholis nuper edixi me amplius non lecturum, donec aliquid in utramvis partem constitutum foret. Finis comitiorum[4]) talis fuit, qualem ego fore semper divinavi. Tota enim pacificationis actio in fumum abiit, quum ad concilium universale reiecta est, vel saltem nationale, si illud brevi obtineri nequeat. Quid enim hoc aliud est quam frustrari. Nam quod postea additum est, post sesquiannum habenda nova comitia, si consiliis nihil proficitur: primum id est nimis longum tempus, deinde non multum spei nobis dederunt superiora, postremo credibile est *Caesarem* ita fore tum occupatum aliis curis ut a comitiis habeat iustam vacationem. Quidquid sit, sentiunt tamen adversarii, se non parvum vulnus accepisse. Et dies hoc magis declarabit. Sed nolo hanc narrationem longius prosequi, quia potero coram melius: quod spero propediem volente Domino futurum. Haec matrona circiter quindecim menses apud nos fuit. Sed quia est ei molestissimum in ea terra vivere, ubi non intelligatur, deinde quia timet ne postquam abiero magis destituatur quam ante, se istuc conferre maluit. Habet unde vivat. Tu modo eam in reperienda domo adiuvabis. Aetas hoc meretur, et habet filios honestissimos. Fac igitur ut sentiat meam commendationem sibi profuisse. Haec, quae abs te requiro, humanitatis officia poteris ei exhibere, ut opinor, citra magnam molestiam. Non tamen consulo ut eam domi tuae habeas, sed tantum ut ei domum aliquam per amicos iusto locationis pretio, procures, ne haerere diu in

4) *pastore ecclesiae in S. Blaise, ad lacus Neocomensis ripam septentrionalem sitae.*

5) *An Petr. Furet, olim Coppeti ministrum?* (*Herm. IV.* 92.)

341. 1) *Ratisbonam reliquisse videtur sub finem Iulii, simul cum Melanchthone.*

2) *Arbitri Basileenses de lite cum Bernatibus componenda. Qui c. Idus Aug. Genevam reliquerunt infecta re. cf. N.* 331.

3) *Actis Ratisbonensibus, nisi fallimur.*

4) *d. 29. Iulii cf. Sleidan. p.* 235. *C. R. IV.* 626.

publico diversorio cogatur. Vale, optime frater. Dominus te conservet ac dirigat ad opus suum Argent. 13. Aug.[5])

Ioan. Cal. tuus.

342.

SENATUS GENEVENSIS SENATUI ARGENTORATENSI.

De Calvini ex Ratisbona reditu certiores facti denuo ut tandem mittatur rogant.

(Exemplar authenticum in Archivis Thomanis Argent.)

Praestantissimis viris Dominis Sculteto et Senatui Urbis Argentinensis amicis suis imprimis observandis.

Argentinae.

Salutem et obsequium nostrum paratissimum Viri praestantissimi et amici praecipui.

Vestras accepimus literas[1]) quae nos valde recrearunt, tum quod non vulgarem nobis dederint vestrae in nos atque rempublicam nostram benevolentiae et humanitatis significationem, tum quod nobis fecerunt spem optimam de *Calvini* pastoris nostri restitutione, cuius adventum ut ardentissimis expetimus votis, ita eius moram sentimus huic ecclesiae nostrae non parum esse damnosam. Quamobrem vos iterum atque iterum obnixe rogamus, Viri eximii, ut quod vos vestris nuper literis facturos recepistis, id primo quoque tempore, non tam in nostram gratiam quam ecclesiae Christi, praestetis. Audimus *Calvinum* ex comitiis rediisse ac apud vos esse. Quod si nostra causa vestra apud illum intercesserit autoritas, ut pristino suo gregi restituatur, rem feceritis nobis gratissimam, ecclesiae utilissimam, et vestra dignam pietate, nosque reddetis Celsitudini vestrae devinctiores. Et si quid est in quo vobis queamus gratificari (quamvis nihil ex nostra tenuitate felici vestrae reipublicae possit accedere) fidem, operam et diligentiam nostram nusquam a vobis patiemur desiderari. Dominus vos et vestram rempublicam diu servet incolumem. Valete. Genevae 20ª. Augusti 1541.

Syndici et Senatus Genevensis.

343.

BEDROTUS MYCONIO.

Calvinus discessum properat. Bucerus scriptis occupatus est. Pestis denuo grassatur.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VIII., vol. 40, olim C. Epp. XXII. f. 298, Simler Vol. 50.)

Myconio suo Basileae.

S. Rogo, mi carissime frater, nos edocere velis quidnam legati vestri Genevae confecerint. Rediisse enim tandem ipsos auguramur. Scire haec nos refert imprimis *Calvini* nomine, qui profectionem suam nimium accelerare nobis videtur, quod tibi in aurem dictum velim. Sum ego occupatissimus nunc propter nugas quasdam comitiorum, quas ut verterem *Bucerus* voluit.[1]) Videbis quidquid id est brevi. Pestis hactenus satis clemens nobis fuit. Mense enim toto non sunt mortui ultra 160 homines. Verum iam atrocius saevire incipit.[2]) Tu itaque pro nobis Dominum ora et rescribe ad me prolixius. Non continebis lacrymas ubi legeris praefationem *Camerarii* de *Grynaei* obitu.[3]) Eam tibi communicabit *Oporinus* — — — — — — — — — Vale in Domino cum uxore. 24. Augusti.

Bedrotus.

344.

FARELLUS CALVINO.

Eum usque cunctari ratus nimiam et intolerabilem moram exprobrat.

5) *Sic autographon et Ionvillaeus. Caeteri:* tertium *Augusti diem exhibent, quo neque Bucerus redux fuit, neque Calvinus aliquid de fine comitiorum rescire potuit.*

342. 1) *N.* 324.

343. 1) *Quas hic nugas dicat nescimus. Buceri Acta sub finem Septembris prodiere* (*C. R. IV.* 662) *apud Rihelium.*

2) *Ipse Bedrotus mox absumendus erat, m. Novembre.*

3) *Calendis Augustis mortui. Praefatio ista praefixa est Theophrasti operibus Bas.* 1541 *editis. Cf. etiam Melanchth. C. R. IV.* 723 *qui Grynaeum veneno Wormatiae hausto exstinctum putat, quum peste abreptus sit.* (*Id. idid. p.* 654.)

(Impressa Genev. 1576 p. 419, Chouet. p. 584, Amst. p. 262. In caeteris desideratur.)

Satis arbitror te discupere, quid Genevae agatur, rescire: ego non minus angor, quod non audiam aliquid: verum malo nihil prorsus intelligere, quam sinistrum aliquid. Tu certe dignus es, qui nihil resciscas, quum omnibus illis iam praesens hortator esse deberes ad optima: sed quem accusem magis, te an *Viretum*, nescio. Dudum advolasse debueras, etiam omnibus reclamantibus: nam quid movere aliquem unquam debet, si tu non cogeris currere ob ea quae te pertrahere debent quam citissime in illam ecclesiam? Exspectas ut lapides vociferentur? Hostes ipsi coguntur fateri te a Deo illuc vocari, teque non posse aliter, nisi repugnare Domino velis. Piorum quis est, quae Christi ecclesia, rem intelligens, quae non te arguat cessantem, et non stupescat te tamdiu differre adventum? si dum moras tuas cogito concidam, prorsus nescio ubi sim, et dum *Viretum* video non aliter incumbentem ut sublevetur tanta rerum mole pressus, illis scilicet stipatus, corpore sic affecto, reque tam urgente, quam verum sentio illud, prudentiores esse filios saeculi filiis lucis. Nam quis negotiatorum tantam iacturam non totis nervis vitaret? quis tam praesens et amplum lucrum non sectaretur avidissime? quae tarditas maior nostra esse potest, dum tam sancta sunt subeunda? Te quaeso cum piis omnibus diligenter invocato Domino, vide ne mora ista pecces, et ecclesiam perdas, et pium fratrem. Si vera sunt quae audio de comitiis, non potest differre amplius adventum suum *Bucerus*.[1]) Iampridem certiora omnes hic de te referente audire sperabamus, tuis admoniti literis: sed miramur quod tantum cesses. Nec eam habebit, timeo, fidem tua narratio, quam si prius venisses: utinam non etiam apud Genevenses aliquid decesserit ista mora. Haec ante menses, et, ut mihi videtur, ante annos, idque praeter morem, nam non nisi exspectante nuncio literas scribo. Sed hae nuncium anteverterunt: rogant omnes et obsecrantur, ut omnia agam, ut te quam citissime habeant praesentem, quem tamdiu exoptant et magnis suspiriis queruntur absentem: iubetque ut te comiter Senatus suis literis.[2]) Hic tu et alii tecum non advolabitis? et qui iam ante menses debeatis venisse toties rogati, ita flagitati, quod in quovis detestaremini, non audictis tam sanctas preces? non parebitis Domino qui per suos tam enixe vos obtestatur? Sed non possum id de vobis sperare. Quum videam Genevenses semper pergere in petendo, non, quaeso, ludas illam ecclesiam: sed omnes urge ut tibi adsint, veniantque tecum, qui prodesse poterunt instaurationi ecclesiae. Quam te rogent omnes fratres et omnes ecclesiae, nemo dixerit: nemo non miratur istam tarditatem omnium tardissimam, nec satis possunt apud se constituere quid dicendum ipsis sit. Si tam tardus fuisses ad abeundum, dum iubebaris mecum egredi, quam tardas redire rogatus saepissime, non ita res haberent. Quem offendes Dominum et omnes pios, si non protinus venias? Si alios ex me ipso metior, nescio quo te sint habituri loco, siquidem nullius in ecclesiam culpa tuae conferri poterit, si non advoles vel serus, et ita conficiens omnes tam avide tuum adventum exspectantes. Verum non puto te tam saxeum ad ecclesiae preces, ut tam impie eas reiicere possis, sed audies et tandem parebis spiritui Christi, nec amplius differes. Si iuxta condictum tu et alii venissetis, non dubito quin melius consultum fuisset rebus ecclesiae: sed praestat sero quam nunquam.[3]) Quam vellem eos qui vident manum Domini in populo, Saulis in Gabaonitas peccatum intelligerent, ne sic impunitum iram Dei descendere in plebem faciat. Alia sunt digna quae precibus deprecemur multa, sed praesentes poterimus conferre. Vale et veni, sed cito. Saluta mihi omnes diligentissime et officiosissime, *Capitonem*, *Bucerum*, *Bedrotum*, *Sturmium*, *Hedionem*, Matthiam *Stuenum*,[4]) nec praeteream senatores *Sturmios* et scribam. Nostri omnes te salvum cum omnibus cupiunt. Neocomi, 25. Augusti. 1541.

344. 1) *Cuius reditus ergo* (*N.* 341) *Farello nondum innotuit.*
2) *Paulo post ad Senatum Neocomensem de mittendo Farello scripserunt.* (*Gaberel pièces just. p.* 115.)

3) *Mireris Farellum d.* 25. *Aug. ad Calvinum scribere quasi cunctantem, quum iam d.* 22. *senatus Genevensis de eius adventu certior factus fuerit.* (*Reg. du Conseil. Gaberel l. c.*)
4) *In hoc nomine vel Beza erravit vel typographus. An Zellium scribebat?*

345.

SENATUS ARGENTORATENSIS GENEVENSI.

Calvinum inviti concedunt iis et quam primum remittendum.

(Exemplar authenticum exstat in Bibl. Genev. Carton 197[aa], N. 2. In tergo legitur: Destrabourg a cause de maystre Calvin recyeux le 13 de Septembre 1541. Adiecta est ibidem versio gallica Farelli manu scripta. Apographon recentius invenies Parisiis in Bibl. nation. Collect. Dupuy Vol. 102, fol. 78. Alia duo reperimus in Archivis Thomanis Argent. cum adnexa versione germanica, textum nudum sine inscriptione exhibentia.)

Prudentibus et praeclaris amicis et vicinis suis carissimis Syndicis et Senatui Genevensis civitatis.

Prudentibus et praeclaris amicis et vicinis suis carissimis Syndicis et Senatui Genevensis civitatis Hildebrandus a Mulnheim et Senatus Argentinensis S. P. dicunt, amicitiam et benevolentiam suam paratam offerentes.

Amici carissimi. Literas vestras ad nos datas 20. Augusti accepimus, quibus nos, ut quod de D. Iohanne *Calvino* nostris nuper ad vos literis [1]) recepimus facturos, id primo quoque tempore non tam in vestram quam ecclesiae Christi gratiam praestemus, rogatis, et ut nostra apud illum, ut suo pristino gregi restituatur, intercedat autoritas optatis. Nos autem, tametsi vobis, ut caetera bona omnia, ita maxime idoneos doctores et pastores ecclesiae vestrae ex animo cupimus, tamen quum de restituendo *Calvino* nos antehac appellastis nihil amplius nos nostris literis facturos recepimus, quod exemplum illarum testatur, quam, dum *Calvinus* defunctus fuisset publicis ecclesiae negotiis quibus tum detinebatur, tum dispecturos de vestra petitione, et id curaturos, quod e re ecclesiae futurum cognosceremus: intelleximus autem eo nec nostram nec vestram singulatim, sed universam ecclesiam. Cui profecto, re omni considerata quoad licuit, adhuc utilius iudicamus fore si *Calvinus* maneret apud nos, idque non tantum (quanquam etiam hac de causa) ut nostrae ecclesiae et scholae inserviret, sed ut maiore otio et opportunitate usus universae ecclesiae commoda tum scriptis tum consultationibus et aliis actionibus ecclesiasticis, pro praeclaris donis quibus illum Dominus ornavit, promoveret. Nam qui communibus ecclesiae negotiis gerendis et facultate scribendi ad defensionem causae Christi satis instructi sint, rarissimi hodie exsistunt. Itaque hortati *Calvinum* in praesentiarum sumus, quantum potuimus, ut apud nos maneret et daret operam ut vestrae ecclesiae per alium consuleretur, quod nos multo facilius fieri posse arbitramur, quam inveniri qui in communi ecclesiis praestet quae hic, si apud nos maneret, praestare posset. Verum dum ille affirmaret, conscientiam suam urgeri promisso quod vobis fecisset, de se vobis semel ita exhibendo, ut in re praesenti cognosceret utrum ei quam vos offertis, an ei in qua hic detinetur vocationi inservire se Dominus velit, noluimus eius conscientiae ullam inferre molestiam, ac permisimus ut ad vos concederet, consideraturus utro in loco Dominus eius opera uti velit. Sicut ergo rogamus vos ut eum, sicut novistis, virum ad regnum Christi promovendum et ardentissimum et multis magnisque donis instructissimum excipiatis et audiatis, ita vos per Dominum obtestamur, ut communem ecclesiarum necessitatem vestrae commoditati praeferentes eum nobis ecclesiae universae hic fructuosius inserviturum quam primum remittatis. Quare non dubitamus vos Christo [2]) vere gratificaturos, et non minus communi quam etiam vestrae ecclesiae rectius consulturos. [3]) Eam etiam nos gratis animis excipiemus et compensare studebimus. Datae prima Septembris anno Domini M. D. XLI.

Magister et Senatus reipublicae Argentoratensis.

345. 1) *N.* 324.

2) vos et Christo *Arg. utrq.*

3) *Inter haec et sequentia deesse aliquid videtur. Certe pronomen* Eam *non habet ad quod referatur. Versio germanica simpliciter:* Welches wir vor einen groszen dankh haben *etc.*

346.

DER RATH ZU STRASSBURG AN DEN ZU BERN.

Meldung von der Abreise Calvins und Empfehlung desselben.

(Berner Archiv. kirchliche Angelegenhtn. Band. 1540—1559. Original mit Siegel. Im Auszug im Archiv zu S. Thomae zu Strassburg, in zwei Exx. mit der einfachen Ueberschrift (1.) Ahne Bern, und (2.) Jn Bern.)

Den Ersamen weysen vnnsern sonndern lieben guten freunden vnd vertrawten Nachpaurn dem Schulthaiszen vnd dem Rath zu Bern.

Den Ersamen weysen vnnsern besonndern lieben guten freunden vnd vertrawten Nachpaurn dem Schulthayszen vnd dem Rath zu Bern Empieten wir Hiltbrandt von *Mülnheim* der Maister vnd der Rath zu Straszpurgk vnnsere fründliche willige dienst.

Lieben guten freund vnd vertrawten Nachpaurn Wir zweyffeln nit Jr tragen noch wissen welcher gestalten vor jaren herr Iohann *Caluinus* zu Jennf hinweg khommen, da Jr wie wir bericht selbst das er widder derendts [1]) einkhommen mœcht handlen lassen haben, vnd er sollich zeit also vsz Jennff gewesen, aber ettlich jar sich bey vnns enthalten hatt. Nachdem wir nun denselben seyner [2]) Kunst halben jn gemainer vnnser Religion vnd der Kirchen haendell sonderlich vershinnen [3]) zu Wormbs vnd jetzo jüngst zu Regenspurgk gepraucht, seind wir eben offt ernstlichen durch ermelte von Jenff

346. 1) des Endts *Strg.* 1.

2) seiner fürbindigen Kunst *Strg.* 1.

3) verschinnen *Strg.* 1, verscheinen *Strg.* 2.

so[4]) durch pottschafften vnnd dann schrifftlichen ersucht worden das wir jnen gedachten herrn *Caluinum* zu jrer Kirchen notturft widderumb zukhommen lassen wolten dasz wir nuhn bisz der gemainen Kirchen vnd dann auch vnnserer Schulen haendell halben vffgezogen haben, So wir aber jetzo widderumb gantz ernstlich durch die von Jenff schrifftlich ersucht seind, haben wir mit jm herrn *Caluino* lassen handlen vnd hetten gantz gern gesehen das wir jnen als der vnnser Schul gantz fugklich vnd dienstlich, auch dem gemainen Religion handell vnd Kirchen Christi bey vnns vil nutzer dann zu Jenff sein moecht, bey vnns hetten behalten moegen Aber befinden dz er von denen von Jenff vnd auch von den brudern jm Herrn daselbst so hoch mundtlich vnd schrifftlich ersucht vnd jnn seynem gewiszen dermaszen getroffen worden das er jnen hie vor gewilligt sie zu besuchen vnd jren Kirchen standt vnd wesen zu besichtigen, So haben wir jnen, dweyl er vnns nichtzig verpflicht gewesen vnd seyner gewiszen halber sich schuldig geacht zu jnen zu reyten vnd jr Kirchen zu besichtigen, nit abhalten künden. Vnd langt[5]) demnach vnnser gantz freuntlich pitt an euch dieweilen herr *Caluinus* jetz hinuff reutet vnd es sich fuegen moecht das er bey jnen von Jenff bleyben würde Jr wollen jnen seyner fürpündigen[6]) Kunst, damitt er nitt allein der Jennffischen sondern auch der allgemeinen Christlichen Kirchen wol vnd hoch erschieszlich vnd der Eer des Allmechtigen gantz fürderlich sein mag, auch seyner frommkeit vnd redlichkeit halben, auch wir jnen biszher nit annders dann fromm Gottsfoerchtig vnd fridsam jnn seyner leer vnd leben befunden, jn gutem beuolhen vnd gefürdert haben, das er sicher gen Jenff khommen vnd dann auch vnnser fürdernüsz gegen euch genoszen zu haben befinden mœg: Das wœllen vmb euch vnnser guten freundt vnd vertrawten Nachpaurn wir hinwidder jeder zeit mit freundlichem vleisz gutwilligklich haben zuuerdienen.[7]) Datum Donderstags den ersten Septembris anno xlj.

4) sodann *Srg.* 1.
5) gelangt *Str.* 1, 2.
6) fürbündigen *Str.* 2, fürbindigen *Str.* 1.
7) *Die Berner gingen auf diese Bitte nicht ein und verhielten sich passiv, aus alter Abneigung gegen Calvin.*

347.

DER RATH ZU STRASSBURG AN DEN ZU BASEL.

Meldung in derselben Angelegenheit.

(„Extract ausz der Missiven ahn Basell wegen Herrn Ioann. Calvini" im Archiv zu St. Thomae. Bruchstück. Zwei Exemplare wovon das eine, ein blosses Concept, vielfach durchstrichen und wenig lesbar, weiter oben anfängt, aber ebenfalls unvollständig ist.)

. . . . vnd auch Jnen h. *Caluinum*, als der vns dannocht nichtzit verpflichtet ist, von seynem fürnemmen die Kirchen von Genff zu besuchen nicht abhalten koennen, sonder gestatten müssen das der allso jnn dem nammen Gottes daselbsten hinzeucht u. s. w. So[1]) wir aber dannocht nit wüssen mœgen ob vnnsere lieb vnnd gutte freundt vnnd vertrawte nachpuren, die von Bern, disser zeytt vnnd die sachen zwüschen jnen vnnd denen von Genff jnn etwas widerigen stand dessen vylleicht beschwerden haben möchten, haben wir euch, als die desselben mehr wüssens haben mœgen, freundtlichen zuersuchen nit wœllen unterlassen, ob vylleicht sie von Bern an dem das *Caluinus* hienuff züg verdrüssig sein würden, das Jr mit fugen souil Jr mœchten durch Bottschafft oder schrifften sollichs bey denselben wolten ableynen u. s. w. Auch vnnd dwyl diser *Caluinus* eyn besonder gelehrter Mann den wir biszhär jn allen Kirchen diensten nit anderst dann gantz trew fromm redlich vnnd hochnutzlich erkant haben, durch die eweren oder sonst verschaffen, das der sicher gehn Genff kommen mœcht, ob Er auch daselbsten pleyben vnnd nit mehr zu vnns herab kommen würde, Jhnen jn gœnstigen vnd freundlichem befelh zu haben, das wœllend wir hinwiderumb u. s. w. Datum Donnerstags j. Septemb. Anno etc. 41.

348.

MINISTRI ARGENTORATENSES SENATUI GENEVENSI.

Elogium Calvini Genevam proficiscentis.

(Ex autographo Bibl. Genev. Carton 197aa, N. 1.)

347. 1) *Hier beginnt auch die zweite Abschrift.*

Clarissimis viris Syndicis atque toti Senatui reipublicae Genevatum Dominis suis summopere colendis.

Gratia et pax a Domino, viri ornatissimi ac religiosissimi!

Venit tandem ad vos *Calvinus*, [1]) eximium profecto et rarissimum, cui vix secundum, si tamen secundum ullum, organum Christi hodie nobis exstat, si maxime zelum et industriam aedificandae ecclesiae et facultatem spectetis scriptis propugnandae et ornandae. Qui sicut universae ita et vestrae, si ea idoneum alium pastorem habere queat, hic indubie prodesset, et plurimum. Venit ergo, dimissus ratione ea quam noster Senatus perscribit, ut nimirum redeat. Sed sive redeat, quod praestare omnino credimus, sive maneat istic, audite eum, vel potius in eo Christum, ut imprimis disciplinam Christi, eius et aliorum fratrum sententia, constituatis et servetis quoque, nec vestri potius quam regni Christi [*causa*] expetivisse eum videamini. Quumque Christum ab hoc discere instituitis, cogitate, ut Christi non fuit, ita nec Christianorum esse quidquam spectare aut quaerere aliud quam gloriam patris coelestis. Huius voluntas vestra salus, huius glorificatio vestrum decus est. Malum, a quocunque veniat, non nisi bono vinci potest et is plura semper lucratur qui Christi causa plura perdiderit, opes, potentiam, animam. Multa sunt decora vobis, magnifice fecit Dominus vobiscum. Huic grati esse studete. Iniuriam ferre et beneficiis compensare, proprium Christianorum esse cogitetis. Dominus dirigat et adiuvet vos ut sanctificationi nominis eius et restituendo regno eius vos accommodetis, pro amplitudine beneficiorum eius in vos, pro opportunitate loci, temporis et ministrorum quos vobis Dominus dedit. In hoc optimo valete et nos habetote commendatos. Calend. Septemb. 1541.

D. vestrae
addictissimi in Domino
Concionatores ecclesiae Argentinensis
per Martinum Bucerum.

349.

BUCERUS MYCONIO.

Et hic et illic et ubique vivos negligi, mortuos coli. Calvinum retinere voluerunt abiturientem. Quem quomodo alio suffecto in posterum missum faciant pro tempore nesciunt.

(Ex autographo Bibl. civic. Turicensis MSS. F. 80, olim Epp. T. XLV. p. 145, Simler Vol. 50.)

Praestanti et ornatissimo Christi servo D. Os. Myconio pastori ecclesiae Basiliensis symmystae et fratri colendo et carissimo.

S. D. Ita praesentem odimus, absentem virtutem requirimus. *Grynaeum* si hi viventem recte agnovissent, nunc minore incommodo desiderarent mortuum. Sed haec deploranda sunt, emendari non possunt. Utinam autem in sublatis icti sapiamus de relictis. *Calvinum* adiuvate, qui et ipse nunc negligitur a multis, quem in cubilia sua ingressum frustra colent. Prophetarum sepulcra ornare quam prophetas audire, nostrum ingenium mavult. Hunc vero Senatus et nos modis omnibus retinere optavimus et laboravimus: sed urget illius conscientiam promissum, nostra conscientia et voluntate factum, ut vel inviseret Genevatium ecclesiam et dispiceret utra in ecclesia Christo fructuosius servire possit. Sed tamen sperabamus vobis iuncti cum eo Genevam nos venturos, et vel reducturos eum, vel relicturos, ecclesia illa etiam Bernatium tam politiae quam ecclesiae administrorum praesenti consilio et auxilio constituta. Nunc visitatio Domini [1]) nos hic retinet. Vos, si potestis, supplete nostram et vestram vicem, de qua re noster Senatus ad vestrum. Detis ergo operam ut iuvetis virum certe eximium, et cuius profecto parem, excepto *Philippo*, nullum habemus, ardore, eloquentia et iudicio. Vobis vero cavete modis omnibus ab omnibus qui schisma amant. Qui sic sunt, ecclesiae non sunt: nisi non satis admoniti sitis in eo qui tam beneficum in se *Grynaeum* ne morientem quidem invisit. [2]) De *Vilichio* nos nihil. Sed de *Schoto* quodam, quem nobis *Philippus* magnopere commendavit, quique noster totus est, omnium dogmatum et formarum loquendi consensione, eum nos in locum *Calvini* destinavimus. Si iam *Calvinus* ad nos reverti posset, illum possemus dare vobis. Deinde *Latomus* [3]) adhuc forsan ducentis ad vos et tolerabili matrimonio perduci queat. Is quidem laetioris est vitae, sed verus, constans et certe doctus atque eloquens. Opus est omnino in his Principe. Sed valde nos nunc impedimur et perturbamur multis, maxime ego editione Actorum in Comitiis. [4]) Alias plura et certiora. Vale cum uxore et fratribus, et nihil praecipitetis

348. 1) *Argentoratum reliquisse videtur d. 2. Sept. quum pridie Nonas iam fuerit Basileae.*

349. 1) *pestis.*
2) *Simlerus suspicatur Carolostadium hic innui. Qui et ipse ante finem anni eodem morbo abreptus est. De cuius fine pauca tantum apud Füsslinum et Jaegerum, nonnulla ap. Ruchat V.* 168.
3) *Fuit aliquis Io. Steinlin minister Argentorati* 1530.
4) *Quae paucis hebdomadibus postea prodierunt, sed annum* 1542 *in fronte professa.*

de successore *Grynaei* et iuvetis *Calvinum*. Calendis Septembribus 1541.

M. Buc. tuus ex animo.

350.

DER RATH ZU BASEL AN DEN ZU GENF.

Empfehlung Calvins der nach Genf zum Besuche geht, um sich dort für die Zukunft zu entscheiden.

(Genfer Archiv. Pièces historiques N. 1268. Urschrift mit Siegel. Auf der Rückseite: *De Basle a cause de maystre Calvin receus le* 13 *septembre* 1541.)

Den fürsichtigen Ersamen wysen den Sindicquen vnd Rhat der Stat Jenff, vnsern besondern lieben vnnd guten Freunden.

Vnnser freuntlich willig dienst zuuor, fürsichtig Ersam wysz Lieb vnndt gut freundth. Demnach vnnd wir vff Euwer vilfaltigs Ansuchen by vnsern besonnders guten freunden vnnd vertrauwten Lieb Nachpuren von Straspurg so vil Erlangt, das sy Herren Iohansen *Caluino* Euwer Kilch zu besuchen vnnd dero am wort des herren zedienen, oder sich widerumb genn Straspurg ann sinen Stannd zuüerfugen bewilliget vnnd heimgestelt, haben wir ob Es glich von vnnoeten nit vnderlassen moegen Euch disen frommen vnd gelerten mann, zu dem freuntlichisten zebeüelchen, Vnnd ist hieruff vnser Ernstlichs begeren Jr wollend disen frommen mann jnn gunstigem beüelch haben, vnnd Euch dermassen gegen jme bewysen, das Er by Euwerer Kilchen zubliben, vnnd nit widerumb gen Straspurg zukeren Vrsach habe das würd vch angezwiüelt zu wolstannd Euwerer Kilchen vnnd pesserung gemeinen Christenlichen Lebens hoch dienstlich sin. Hiemit Euch freuntliche gutwilligkeyt zubewysen sind wir geneigt. Datum Sontags den iiii^ten tag Septembris anno xlj°.

Adelberg Meyger Burgermeister
vnnd der Rhat der Stat Bassell.

351.

DER RATH ZU BASEL AN DEN ZU BERN.

Aehnlichen Inhalts wie der vorhergehende.

(Berner Archiv, kirchl. Angelegenheiten Band 1540—1550. Urkunde mit Siegel.)

Den fromen fürsichtigen Ersamen wysen Schultheſz vnd Rhat der Stat Bern vnnsern jnsonders guten freunden vnd vertrauwten Lieben Eydgenossenn.

Vnnser freuntlich willig dienst sambt was wir Eeren Liebs vnnd Guts vermœgend zuvor, Fromm fürsichtig Ersam wysz jnnsonders gut Freundth vnndt vertrauwt Lieb Eydgnossen. Wir habend vff das vilfaltig Ansuchen Euwerer Mitburgern zu Jenff vnserer guten Freunden besonders auch vmb willen das hiedurch herr Peter *Philethus* [1]) Predicant zu Losanna denn jr denen von Jenff zur Erbauwung jrer Kirchen bitzhar gutigklichen gelichen dester Ee vnnd one nachteyl der Kilchen zu Jenff daselbst ledig werden vnnd widerumb zu siner Kilchen kommen moecht by Euweren vnnd vnseren jnnsonders guten Freunden vnd vertrauwten Lieben Nachpuren, den Meister vnd Rath zu Straszburg, so vil befunden vnnd Erlangt, das sy dem würdigen herrn Johansen *Caluino*, vnangesehen das sy jnne jnn Religion vnnd Kilchen Sachen vff dem gesprech zu Wormbs vnnd yetzigem Rychstag zu Regenspurg auch sonst vilfaltig gepruchet vnnd allwegen vffrichtig treuw vnd fromm befunden, auch sinen selbs noch wol bedorfften, die Kilchen zu Jenff zu besuchen verwilliget, vnnd derselbigen am Wort des herrn zu dienen oder widerumb zu jnen an sin verordneten Stand zukommen zu sinem gefallen gestelt, alles der Hoffnung Euch vnd Euwern Mitburgern zu Jenff damit zu dienen. Es habend vns auch genante Euwer vnd vnser vertrauwt Lieb Nachpuren von Straszburg früntlich gepetten Euch zeschryben das jr disen frommen Man alwegen jnn gunstigen beuelch haben vnnd nit beschweren wolten, jnne by denen von Jenff Euwern Mitburgern damit sy jnne dester Ee by jnen zubehalten bewegt werdend mit Euwer freuntlichen fürschrifft auch sonnst ob es von nœten sicher gen Jenff zefurdern. Wellichs wir Euch zethund hiemit gantz ernstlich gepetten vnnd zu Got versehen wœllen, So diser frommer Man der Kilchen zu Jenff mit Euwerem vnnd jrem willen vorstadt, Es werde Gott gnad geben, das durch sin des *Caluini* getreuwe christenliche verkündung des

---

351. 1) *sic!* (*Viret.*)

herren worts die Kilchen zu Jennff groszlich Erbesseret vnnd jre hertzen mit merung Christlicher Lieb vnd Einigkeyt gegen Euch vnnd vns allen Entzündth werden, der herr geb gnad das sin Nam geheyliget vnnd der vffwachs des Gotlichen worts reichlich erbreytert werde, hiemit Euch vnsern innsonders guten Freunden vnnd vertrauwten fürgeliebten Eydgnossen Lieb vnd dienst zebewysen sind wir geneigt. Datum Sonntags den iiij. Septembris anno etc. xlj.

Adelbert Meyger Burgermeister
vnnd Rath der Stat Basel.

352.

CALVIN AU SÉNAT DE GENÈVE.

Il annonce sa prochaine arrivée, qu'il effectuera en passant par Berne. Pour le moment il a dû s'arrêter à Neuchâtel à cause des troubles qui ont surgi dans cette église.

(Archives de Genève. P. H. 1250. Original avec souscription autographe. Au dos: *De maistre Calvin receue ce* 12 *sept.* 1541. — Copies: Bibl. de Genève Cod. 111, fol. 55. Archives de Berne Epp. VII. 413. Simler. Vol. 50. — Imprimé chez Bonnet, Lettres fr. I. p. 38. — Angl. I. p. 258.)

A Magnificques nobles et honnorables seigneurs
Messieurs les Sindicques et conseil de Genefve.

Magnificques et honnorables seigneurs quant je seray arrivé pardela je vous exposerai les raisons pourquoy jay este retarde et espere de vous en satisfaire facilement. La presente sera seulement pour vous signifier que ayant entendu à Soleure quil y avoit quelque trouble en ceste eglise, [1]) jay este contrainct selon Dieu de me destourner de mon chemin pour veoir sy ie y pourrois aucunement remedier de ma part. Apres mestre acquicte de mon debvoir, jay delibere au plaisir de Dieu de partir demain de grand matin pour aller a Berne, pour presenter a messieurs de la ville les lettres quon leur envoye de Strasbourg et Baslo. Quant jauray faict cela je poursuyvray mon chemin sans m'arrester nulle part car le desir que jay de me representer a vous de ma promesse ne me laissera point tarder en lieu qui soit. Iay retenu le herault [2]) quil vous a pleu menvoyer pour me tenir compaignie estimant que ce ne seroit point contre vostre intention; mais je laisse ceste excuse et toutes aultres jusques a mon arrivee.

A tant magnificques et honnorables seigneurs apres mestre humblement recommande a vostre bonne grace, je supplie nostre seigneur vous conduire tousiours par son esperit a gouverner [3]) bien et sainctement vostre ville, entretenant lestat dicelle et voz seigneuries en bonne prosperite. De Neufchastel, ce sept de septembre au soir.

Vostre humble serviteur,

Iehan Calvin.

352. 1) *Depuis la fin de Juillet il y eut un mouvement de forte opposition contre Farel, à l'occasion du blâme qu'il avait prononcé en chaire à l'occasion d'un scandale publiquement donné par une personne de haut rang. Voyez une série des lettres qui suivent (Perrot, vie de Farel MS. p.* 60 (87), *Ruchat V.* 164, *Kirchhofer II.* 23, *Hundeshagen p.* 147.)

2) *Eust. Vincent. (Reg. du Cons.* 22. *Août.)*
3) conduire *B.*

353.

BUCERUS ITALIS.

Laudat eorum in evangelio progressum et cavere iubet ne in dogmate de eucharistia se vanis et funestis controversiis implicari patiantur.

(Vetus apographon exstat in Archiv. Thom. Argent. Epp. Buceri II. N. 145. Impressa ed. Genev. p. 35, Laus. p. 73, Hanov. p. 81, Chouet p. 44, Amst. p. 20 et in Buceri Tom. anglic. p. 687.)

Christum pura fide invocantibus fratribus qui sunt Bononiae et Mutinae, [1]) sibi venerandis et carissimis.

Gratia et pax a Domino nostro Iesu Christo, fratres venerandi, ac membra in hoc ipso servatore nostro dulcissima. Audimus vos cognitione Christi in dies proficere, utque natura fert fermenti evangelici, per vos eadem cognitione complures quotidie imbui. Ea res nobis merito magnam affert consolationem in Domino et laetitiam. Quem oramus ut numero, se apud vos pura certaque fide invocantium, semper aliquos adiungat, eademque fide magis magisque perficiat eos quos adiunxerit, ac quidquid liberae nominis sui invocationi et confessioni vobis omnibus obstiterit, clementer amoliatur, Satanamque pedibus vestris subiiciat. Amen. Nunciatum praeterea est, disputationem de sacra eucharis-

353. 1) *Bononiae peregrinorum multitudo, Mutinae Estensis dynastiae patrocinium satis mature novis doctrinis aditum patefecit. Praeter opera generaliora adeas de his Seckend. III.* 68. *Gerdesii Ital. ref. p.* 61.

tia inter quosdam fratres agitari: qua in re eos fratres per Christum rogo et hortor, ut ea inquisivisse satis ducant, quae eo faciunt, ut carne Christi et sanguine vere pascantur, hoc est, ut in Christo vivant plenius, et illum viventem in se potentius sentiant, et omni vita prolixius explicent ad proximos. Quae apud nos de hoc mysterio agitata quaestio est, damni nobis dedit plurimum. Quare vel nostro malo docti, artes hic Satanae diligentius cavere debetis. Haec docuit Dominus clare nostram carnem et sanguinem regni Dei haereditatem non posse percipere: hoc est, iustitiam, et vitam aeternam. Sua itaque nobis carne et sanguine opus esse: quibus qui non pascitur, eum vitam in se habere nequire: qui vero carnem hanc edit, et sanguinem bibit, hunc victurum in aeternum, quia mansurum in ipso, et ipsum habiturum manentem in se. Hanc vero carnem et hunc sanguinem dare vescendum et bibendum, et verbo quidem et singulariter symbolis sacrae eucharistiae. Panem enim quem frangimus, non panis tantum, sed etiam corporis sui esse communicationem, et calicem gratiarum actionis sanguinis sui, non vini tantum. Unde praebens panem dixit: Accipite et manducate, hoc est corpus meum. Bibite, hic est sanguis meus. Vere enim pane corpus, vino sanguinem suum dabat in cibum et potum non periturum ventris, sed vivificum mentis indeque et totius hominis. At coelestem tamen: in coelis enim est et manet Dominus, id est, in inaccessa patris gloria quae nullo loco mundi alligatur: quia ille mundum reliquit et ad patrem in vitam coelestem transivit, hoc est, conditionem huius saeculi exuit, et gloriam quam ab initio habuit repetiit, in qua tamen et hic cum suis est usque ad consummationem huius saeculi: nam et ipsos nos pater in ipso convivificatos et excitatos etiam in coelestibus in eo iam collocavit et dedit in coelis nostrum habere *πολίτευμα*. Quo ut respiciamus ecclesia etiam patrum tempore, quum iam tractanda essent mysteria sacra, invitabat, iubens habere sursum corda. Nihil itaque hic terreni, nihil huius saeculi cogitandum, etiamsi et nos et propter nos symbola totaque externa actio mysteriorum huius adhuc saeculi res sint. Addicit amicus amico fidem symbolo praebitae dextrae, sed si vere et amice res geritur, hic non contactum manus sed animum mentemque fidem suam obligantis amici is cui fit promissio respicit, eaque re mirifice recreatur et confirmatur: tametsi frivole saepe, et nulla certa benevolentiae significatione dexterae iungi soleant. Sufflabat in discipulos Christus et iubebat tamen illos accipere spiritum sanctum quem et vere illis eo symbolo dabat, sed nec in eo oris dominici flatu localiter inclusum aut eidem ulla huius saeculi ratione adiunctum: vere tamen atque realiter eo signo exhibitum. Sic natura ab ipso Domino facti sumus ut in promissionibus et exhibitionibus rerum non visibilium, quae sunt magni momenti, et quarum cupimus vel promissionem vel exhibitionem quam gravissime facere, signa semper exhibeamus visibilia. Ita ut fieri videmus in magnis emptionibus et venditionibus, actis et foederibus, collationeque magnarum dignitatum et potestatum. Deus ergo qui sua inter nos agi vult quam gravissime et ardentissime, recte et symbola et quae pro ingenio nostro ad excitandum et inflammandum animos consideratione et sancta cupiditate donorum suorum valeant, adhiberi in exhibitione donorum suorum voluit. Hinc et ipse, ut sanitates impositione manuum, digitorum, sputi linitione vel attactu, ita et benedictionem impositione manuum, et spiritum sanctum flatu, et corpus et sanguinem suum pane et vino praebuit, suosque iussit ablutionem coelestem qua regeneramur tinctione vel aspersione aquae, sanitates et benedictionem spiritualem potestatemque sacri ministerii imponendo manus conferre. Ad eundem modum egit et cum populo veteri. Hanc itaque tantam patris et magistri nostri coelestis Christi *φιλανθρωπίαν* in usu sacrorum symbolorum pie excipiamus et exosculemur, non curiosis et profanis quaestionibus contumelia afficiamus. Spiritus sanctus per Paulum et alios apostolos tradidit nobis quod illi acceperant a Domino. Hic autem instituturus hoc mysterium discipulos suos sibi adiunxit qui adhuc sectabantur et doctrinae eius studiosi habebantur. Hoc nos vere esse studeamus, nec alios ad haec mysteria admittamus, dum penes nos eorum administratio fuerit: non minus demus operam tamen, ut quos licet, eius veros discipulos faciamus: id si nequeamus nihil detrahet nobis, si alii etiam palam Iudaei sint. Nec nos propter malos bonis Domini fraudari decet. Deinde ut minister non sua sed Domini verba loquitur, ea nos fide vera ut verba Domini excipiamus. Agit gratias patri: agamus una. Accipit panem et vinum, eaque distribuens iubet accipere: ea accipiamus et nos, minister ad distribuendum et sumendum, plebs ad sumendum. Subiunxit: edite bibite: edamus et bibamus, non circumferamus vel includamus. Addit: Hoc est corpus meum, hic sanguis meus: id credamus, nec dubitemus haec dari nobis his ipsis symbolis, et dari in cibum et potum vitae aeternae, ut magis magisque vivamus in Christo et habeamus illum viventem in nobis. Adiunxit: quod traditur pro vobis, qui funditur in remissionem peccatorum pro vobis et pro multis, qui est novum testamentum: haec credamus et gratias Domino agamus, quod immolatione sui nostra peccata expiavit, et foedus gratiae novum et aeternum inter patrem et nos sancivit et confirmavit: ut ille nobis pater, nos ei filii simus. Iubet denique haec facere in commemorationem sui: totum itaque circa haec mysteria Chris-

tum praedicemus, et quae pro nobis fecit omnia: addicamusque invicem nos ei, et nostra omnia: idque testemur nostra confessione fidei piis laudibus, precibus et oblatione munerum, nec enim vacuis in conspectum Dei veniendum est: sed pro esuriente et sitiente, nudo et hospite, infirmo et vincto Christo in suis, munus semper aliquod offerendum. Ista si ita simpliciter credamus et geramus, vere discipuli Domini erimus, vereque ipso pascemur in vitam aeternam: supervacaneasque quaestiones, quae tantum ad inanem gloriam et contentionem valent, facile evitantes, toti in id incumbemus ut hac sancta pastione Christum viventem in nobis et plenius sentiamus ad nostram ipsorum consolationem et pietatis profectum, et omni studio bonorum operum ad alios exprimamus et exhibeamus. Quae inter nos Germanos de hoc mysterio dura nimis exstitit concertatio opus carnis fuit. Nos D. *Lutherum* putabamus Christum coelestem terrenis siguis nimis dicendo affigere. Nos illi nihil in coena, quam panem et vinum agnoscere vel tradere. Dedit tandem Dominus, ut tam de verbis, quam de re pulchre convenerit: et ita utrinque haec mysteria commendemus, ut nec ille nostris videatur indigna Christo tribuere, nec nos coenam Domini sine Domino celebrare. Duas enim res hic percipi utrinque confitemur: terrenam, panem et vinum: et coelestem, corpus et sanguinem Christi Domini. Quidam re vera dilutius, nonnulli crassius de sacramentis his loquebantur: ii ad mediocritatem piam et verbis Domini consonam se receperunt: indeque est pia in ecclesiis nostris etiam hac de re constituta consensio. Hanc et vobis retinere aut restituere, sicubi labefactata sit, studete, imitantes nos in eo quod Christi est, non in eo quod carnis erat: ut est omnis inter sanctos contentio et concertatio. Dominus nos ipse doceat sua mysteria omnia, perficiatque, et ad perfectionem salutis et beatae cum ipso communionis largiatur. Amen. Huic nos precibus diligenter commendare velitis, et hosce nostros fratres, qui sanctissime apud nos vixerunt et sedulo studuerunt, visceribus Domini complecti et fovere studeatis. Argentorati x. Septemb. anno Christi 1541.[2])

Deditus vobis in Domino Martinus Bucerus manu mea.

2) *Hanc epistolam recepimus ea sola de causa quod in Thesauro Bezano exstat, quem tibi integrum exhibere voluimus.*

354.

CALVINUS FARELLO.

Itineris ex Neocomo Genevam versus descriptio. Bernae a magistratu satis frigide et parum comiter exceptus est, a ministris non sine benevolentia. Farelli causam, quoad potuit, egit.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 70 cuius apographa habes ibid. Cod. 111, fol. 56. Archiv. Bern. Epp. VII. p. 415 et Simler. Vol. 50. Versio anglica l. c. T. I. p. 259. Cf. etiam Hundeshagen p. 148 not. In autographo inscriptio adest nulla. Exemplar Bernense exhibet: Ad Farellum vel Viretum.)

Simul atque Bernam appuli, literas obtuli vicario consulis. Postquam legit dixit, Argentinenses et Basilienses petere ut mihi [1]) daretur salvus conductus. Respondi hanc postulationem esse supervacuam, quia neque ego facinorosus essem neque in terra hostili versarer. Deinde exposui quid illi intelligerent. Senatus nihilominus crassa ignorantia sic accepit quod de conductu scriptum erat.[2]) Quominus senatum adirem, adversa valetudo impedivit. Nec videbam quantum operae pretium facturus essem. Postea excusavi proconsuli, quum rogaret cur non venissem ipse. Responsum est a senatu, nihil esse mihi opus fide publica in pacata regione. Caetera officia mihi esse paratissima. Vides quantum ludibrium. Apud fratres comperi magna benevolentiae argumenta.[3]) *Conzenus* aberat. *Erasmus* ac *Sulzerus* suo et illius nomine profectionem[4]) meam approbarunt. Fidem ac opem suam polliciti sunt satis liberaliter. *Sulzerus* seorsum multa mecum familiariter contulit. Ut video, retinendus nobis est. Hoc multum proderit. Et ostendit se ad eam rem voluntarium. Causam tuam egi,[5]) ut iudicare potes, non negligenter. Missa est legatio.[6]) Nihil amplius potui impetrare. Et *Giro* asseruit operam me perditurum si ulterius contenderem. Dominus tamen neque consilio neque praesidio tibi deerit. Valè cum omnibus fratribus. Morati.[7])

Ioannes Calvinus tuus.

354. 1) *Anglus:* you.
2) *Idem:* as if it hat been written in reference to a convoy.
3) *Vides ministros iam veteres dogmaticos scrupulos contra C. missos fecisse, senatum politicis usque adhaesisse. — Erasmus est Ritterus.*
4) my declaration *(professionem?)*.
5) *Hinc patet epistolam ad Farellum scriptam fuisse, non ad Viretum quem caeteroquin propediem Genevae visurus erat. Cf. N.* 352 *not.*
6) *Io. Iac. de Wattenwyl Consul et M. Augsburger. (Kirchh. p. 27) Neocomum missi sunt ut Farelli negotium tractarent. I. Bonnet cogitat de legatione ad Franciscum de Waldensibus.*
7) *Farellus in tergo adscripsit:* mense Septembri 1541. *Simlerus ex coniectura d. decimum. Nos undecimum mallemus. Octavum in itinere consumpsit, unum ad minimum Bernae, unde Moratum se contulit.*

355.

CALVINUS FARELLO.

Quae statim post adventum egerit cum Senatu de regimine ecclesiastico constituendo. Turbas Neocomenses compositum iri sperat, sed amicum hortatur ut ipse quoque sibi caveat et temperet.

(Bonnetus in ed. angl. I. 260 autographon exstare dicit in Cod. Genev. 106. In quo fallitur; neque illic exstat neque alibi. Servata est epistola a Beza ed. Genev. p. 44; Laus. p. 97, Hanov. p. 109, Chouet p. 57, Amst. p. 26. Sed in hac postrema sola recte ad a. 1541 relata est, in prioribus male ad 1543. Gallice versa legitur ed. Berol. p. 48.)

Quod bene vertat Deus, hic retentus sum ut volebas. Superest ut *Viretum* quoque mecum retineam, quem a me avelli nullo modo patiar.[1]) Tuae quoque omniumque fratrum partes, me hic adiuvare, nisi vultis me frustra excruciari ac sine commodo esse miserrimum. Ubi operam meam senatui detuli,[2]) exposui non posse consistere ecclesiam, nisi certum regimen constitueretur quale ex verbo Dei nobis praescriptum est et in veteri ecclesia fuit observatum. Capita deinde quaedam attigi unde intelligerent quid vellem. Sed quia tota res explicari non poterat, petii ut nobis darentur qui nobiscum conferrent. Sex nobis dati sunt.[3]) Conscribentur de tota ecclesiae politia articuli quos deinde senatui exhibebimus. Collegae tres[4]) se nobis duobus consentire prae se ferunt: aliquid saltem obtinebitur. Qualiter cum vestra ecclesia agatur, rescire cupimus. Quanquam speramus Bernatium et Biellensium autoritate motus illos vel compositos in totum esse vel nonnihil sedatos.[5]) Quando tibi cum Satana est certamen, et sub Christi vexillis militas, dabit victoriam is qui te armavit atque in hanc pugnam pertraxit. Verum quoniam bona causa bono actore indiget, vide ne sic tibi indulgeas ut sit aliquid quod boni quoque merito desiderare in te queant. Non hortamur te ut bonam ac puram conscientiam hic praestes, de quo nihil ambigimus. Tantum cupimus ut, quoad per officium licebit, te populo magis accommodes. Duae sunt, ut nosti, species popularitatis: altera quum ambitione et placendi cupiditate favorem aucupamur, altera quum moderatione et aequitate animos allicimus, ut se nobis dociles praebeant. Ignosces si liberius tecum agimus. Hac in parte videmus te bonis quoque ipsis non satisfacere. Etiam si nihil aliud sit, in eo tamen peccas quod his non satisfacis quibus te Dominus constituit debitorem. Scis quantum te amemus, quantum te colamus. Hic affectus, imo haec observantia nos impellit ad istam exactiorem ac rigidiorem censuram: quia cupimus in illis eximiis dotibus quas in te Dominus contulit, nullum exstare naevum qui malevolis carpendi occasionem quam captant praebeat. Haec scripsi ex Vireti consilio: ideo plurali numero usus sum. Vale, optime et amicissime frater. Genevae 16. Septemb.[6])

355. 1) *Saepius etiam cum Bernensibus de retinendo Vireto tractatum fuit, qui tandem mense Iulio* 1542 *Lausannam rediit.*

2) *Ipso adventus die.*

3) *Reg. du Conseil.* 13. *Sept.* 1541. *Vol.* 35, *fol.* 324: Me Iehan Calvin nostre evangelicque. Lequel est arrive Destrasbourg et a delyvre des lettres dudit Estrasbourg et de leurs predicans aussi de Basle lesquelles ont este lisues. Enapres a tout au long faict ses excuses de la longue demeurance quil a faycte. Et a prye mestre ordre sus leglise et que icelluy fust par escript redigie. Et que lon elize gens du conseyl pour havoyr conference avec eulx lesqueulx feront la relation en conseyl. Et quant a luy il sest offert destre tousiours serviteur de Geneve. Et pour aultant que les Seigneurs Destrabourg entendre que ledit Calvin retourne vers eulx: Resolu de le pryer que entierement il doybge demeurer icy et de cella leur faire responce. Aussy resolu que lon envoye querre sa femme et son menage. Quant aux ordonnances sus leglise et consistoyre a este resolu que lon doybge suyvre apres icelles fere. Et hont este esleus pour havoyr conference avecque les susdits predicans assavoyr les Srs. Claude Pertemps, Amyes Perrin, Claude Roset, Iehan Lambert, et en grand conseyl M. le lieutenant Goulaz et Porralis. Et dempuys a este advise que au lieu de M. le lieutenant soyt mis le Sr. Iohan Balard.

4) *ministri puta.*

5) *Quae spes eum mirum quantum fefellit. Vide seqq.*

6) *Annum non adscripsisse videtur, alioqui Beza non tam mire in definiendo errasset.*

356.

CORDERIUS CALVINO.

Roberti cuiusdam res ei curandas commendat Farelli negotium male habet, ex quo Bernenses legati adsunt.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 91.)

Io. Calvino fratri carissimo
Genevae.

S. P. *Robertus*[1]) noster ad te scribit de rebus suis Genevensibus, quae quam misere afflictae sint credo te satis intellexisse. Non ignoras quantum vir ille suo labore profuerit ad rem non modo literariam sed etiam christianam promovendam. Itaque

356. 1) *N.* 279, *not.* 2 *(?). Certe de Stephano cogitari nequit, qui tum temporis nondum Genevensis fuit neque unquam Neocomensis.*

etsi res ipsa illum satis commendabat, tibi praesertim homini et literato et vere christiano et eius amicissimo, tamen visum est mihi in tanta occasione aliquid etiam commendationis eius nomine adiicere. Te igitur oro atque obtestor, ut eius negotium perinde suscipias ac si tua res omnino ageretur. Difficile est, fateor, hoc maxime tempore, quum de istius ecclesiae tuae instauratione tantopere laborandum est, istis rebus te immisceri, sed tamen pro solita caritate tua ad amici et fratris optimi rem tuendam aliquid temporis suffurabere. Habes istic adiutores fautoresque optimos, quum *Viretum* nostrum, tum ipsum *Gulielmum* qui fuit *Michaeli* socius,[1]) non ille quidem in rebus turbandis, sed quoad potuit adiuvandis. Hic autem noster *Clemens*, qui tibi has literas reddidit, is est quem *Robertus* adeo cupit domui et rebus servandis custodem praeesse, si vobis commodum videbitur: sin minus, hominem ad me remittite. Sed de his hactenus. De *Farelli* negotio paucis accipe. Pridie quam haec ad te scripsissem, hora fere a meridie tertia, venerat a senatu Bernensi publicus tabellarius cum literis, senatum illum decrevisse, ut *Farellus*, si modo ipsi ita videretur, hac urbe excederet, propterea quod, ut legati renunciarant, bona pars huius plebis eum abesse vehementer cuperet. Quid facturus esset nondum satis sciebamus. Omnes tamen fratres, duntaxat qui hic praesunt verbo Dei, in hac sententia persistunt ut *Farellus*, si quo modo posset consistere, hic permaneat in administratione ecclesiae. Eius rei causas tute ipse satis nosti. Vos autem quid sentiatis scribes ad nos primo quoque tempore. Nam et fratrum concioni eo ipso die placuerat ut de hac re consulerentur ecclesiae gallicae,[2]) atque adeo germanicae, si commode fieri posset. De legatione Bernensium, et caeteris quae post discessum tuum acciderunt, partim scribent alii, partim nunciabunt. Mihi certe in tanta docendi occupatione vix haec ipsa licuerat celerrime scribere. De me nihildum placuit fratribus statuere, donec scilicet expeditum videant hoc tantae molis negotium. *Vireto* et nostris omnibus meo et fratrum nomine salutem dicito. Commendamus vobis hos tres aurifices, qui Lutetia ob nomen Iesu Christi profugi sunt. Eorum fortunam hic noster Clemens vobis narrare poterit. Vale. Neocomi 16. Cal. Oct.[3])

Tuus Corderius.

---

356. 1) *Uterque Du Bois, typographi.*
2) *scil. in Helvetia.*
3) *Ex iis quas de Farello narrantur annum* 1541 *facile elicies.*

357.

SENATUS GENEVENSIS SENATUI ARGENTORATENSI.

Gratias agunt de restituto sibi Calvino.

(Exemplar authenticum in Archivis Thomanis Argentorati.)

Prudentissimis et clarissimis viris vicinis nostris et amicis plurimum observandis Magistro et Senatui Argentinensi

Argentinae.[1])

Prudentissimis et clarissimis viris vicinis et amicis plurimum observandis Magistro et senatui Argentinensi S. et obsequium promptissimum. Si iusta nobis prius fuerit, ornatissimi viri, vobis gratias agendi occasio, ea nunc se offert multo iustissima, postquam declaratis, non verbis solum sed etiam re ipsa, quam propensa vestra sit in nos benevolentia, et quam sancto studio cupiatis rebus nostris optime consultum, hac vestra qua in nos utimini humanitate in restituendo *Calvino* suae ecclesiae, quam ei ita Dominus commiserat, ut non facile potuerit eius curam bona conscientia abiicere, ac eo se penitus onere exonerare quod semel fuerat eius humeris a Domino impositum. Vestris haud dubie literis satis intelleximus quam gravate hominem amiseritis, et quo animo bona cum venia vestra permiseritis ut hunc suum gregem reviseret: non quod gravaremini id nobis praestare officii, sed quod vobis aliud non vestrae solum sed et universae ecclesiae necessitas suadere videretur. Argumenta, quibus persuadere conamini quam id futurum sit in rem ecclesiae ut apud vos maneat, non temere damnamus aut vana esse iudicamus: sed quo magis eius praesentiam vobis necessariam affirmatis, eo magis nostram nobis necessitatem ob oculos contemplandam ponitis, et magis nostrum accenditis eius retinendi desiderium. Nihil enim isthic praestare potest, quod hic non possit multo cumulatius. Nam praeterquam quod sacras conciones non parum acceptis a Domino coelestibus dotibus ornaturus est, dictu incredibile quantum scholae nostrae sit commodaturus, et quam late praelectionum eius spargendus sit fructus. Quod si sua qua pollet scribendi facultate ecclesiam Christi aedificare velit, non minus hic quam isthic ei otii suppetet, dabimusque operam ut quam minimum fieri poterit eius valetudo atteratur aut gravetur labori-

---

357. 1) Ordonné de faire par escript des remerciments a la Seigneurie de Strg. de ce quil leur a pleu nous laisser permettre venir Me. Iehan Calvin, les avertissant quil est tres propice en ceste eglise et que en icelle est retenu (*Reg. des Cons.* 16. *Sept.*)

bus. Porro si vos, aut ecclesia universa, eius egueritis opera, non minus vestrum eum esse quam nostrum cogitetis, qui non solum se vestris commodis in tempore, sed nos omnes, si qua in re opus esset, et nostra omnia in gratiam vestram ad quidvis paratos offerimus. Vos ergo per Christum rogamus, ut ita in animum vestrum inducatis, hac in re nos non nisi gloriam Dei quaesivisse et totius ecclesiae salutem, commoda privata noluisse Christi ecclesiae praeferre, et ut boni consulatis hoc nostrum consilium, quod et vos nobis ultro daturi fueratis, si in re praesenti licuisset considerare, quanto plus ornamenti et utilitatis ad universam ecclesiam ex eius laboribus hinc quam isthinc redire possit. Valete, eximii viri, et nos ut soletis commendatos semper habetote. Genevae 17. Septemb. 1541.

Syndici et Senatus Genevensis.

358.

THOMASSINUS MINISTRIS BIELENSIBUS.

Quid Neocomi in Farelli causa factum sit et quid faciendum videatur pluribus declarat, eosque rogat ut in hoc discrimine collegae ne desint.

(Hanc simpliciter describimus ex apographo Simleriano Vol. 50. Simlerus se ex autographo in Tomo Epist. p. 81 apud Scheurerum theologum Bernensem sumpsisse testatur; quod ubi nunc lateat nescimus.)

Antonius Thomassinus pastor ecclesiae Cornensis [1]) Iacobo ac Reliquano [2]) Biellensis ecclesiae pastoribus suis quam carissimis Christi conservis salutem d. p.

Caeteris Neocomensis classis fratribus verbi ministris in multo gravissimis difficillimisque rebus occupatis hoc tempore, negotium ad vos ut nomine omnium scriberem mihi datum est. Quas tandem tragoedias diabolus quantasque tempestates in ecclesia Neocomensi peperit (iam dudum enim eas parturiebat) non vos solum rescivistis, quos summa etiam diligentia certiores fieri oportebat, vestro ut consilio nos consolaremini; sed non dubito quin etiam ad extremas gentes, si quid Satan inde aliunde sibi metuat, fama fuerit perlatum. Audito itaque tanto motu legati a senatu Bernensi Neocomum missi sunt, [3]) qui sciscitarentur quid causae esset quamobrem de suo pastore tantopere tumultuarentur, atque ostenderent, Bernates pro vetere amicitia ac civitatis iure libenter, si quid possent, componendis eorum rebus operam daturos. Quid multa? Quum pars *Farellum* in suum pastorem agnoscere se negaret, pars ne alium quidem quam *Farellum* habere aut velle ostenderet, contrariisque digladiarentur studiis, legatis postulantibus consensuque omnium res haec iudicio Bernatum tota commissa est. Sed negligentia ac socordia nostrorum [4]) summa in hoc profecto exstitit quod quum alii coram legatis ita verba facerent quasi antea iam multitudine convocata certamen fuisset initum utri plures utrius essent sententiae, quasique pars ea plures habuisset quae *Farellum* in pastorem sibi ecclesiasticum recusabat, nostrorum nemo quispiam tum surrexit qui factum hoc negaret: sive non satis attenderent quid illi dicerent, sive tum forte aberant qui audacter restitissent. Quare legati a maiori numero civium recusari fratrem falso persuasi Bernam reversi sunt senatumque ita docuerunt. Idque biduo post allatis Berna ad *Farellum* literis [5]) a senatu perspicue intelleximus. Quarum summa est ut quum bona maiorque pars eum nolit, satius sit illinc cedere, ubi maiorem ruinam quam aedificationem sit facturus, ac sequi quo eum Deus advocet. Scitote enim, fratres, quod nec Bernates ignorant, senatum Genevensem a Neocomensibus, ut hunc fratrem nostrum ad aliquod tempus sibi concederent, nuper postulasse. Atque haec est literarum earum clausula, ut quid sibi Dominus consuluerit videat. Qui ad gubernatorem [6]) quoque totius huius comitatus atque ad universum populum Neocomensem scripserunt, ne quid aut praecipitanter in hac causa agerent, aut in iam renascentem teneramque adhuc evangelii Christi gloriam temere committerent, et quae sunt eius generis. Visum est ergo fratribus ministris, ut *Farellus* causas, quibus ipse iudicaret illam ecclesiam, ad quam a Deo tam perspicue esset vocatus, in tanta seditione deserere sana conscientia se nullo modo posse, Bernam rescriberet. Qui vero fratres ex plebe sunt, certum fratrem inter se deligunt qui eo profectus senatum et voce et literis doceat eum pro veris falsa credidisse, nec unquam multitudinem in hoc congregatam fuisse ut videre-

358. 1) *Corneaux vicus inter lacum Neocomensem et Bielensem situs.*

2) *Iac. Würbius et Io. Rhellicanus, s. Müller a Rellikon, Turicensis philologus, olim Bernae professor, nuperrime V. D. M. apud Bielenses (obiit* 1542*).*

3) *Iac. a Wattewyl et Mich. Augsburger. Caeterum Bernates de toto hoc negotio demum per ipsum Calvinum certiores factos esse, quae Hundeshagenii sententia est (p.* 148*) nobis minime persuademus.*

4) *et Bernatium alienus animus, qui et a severiore disciplina lege publica sancienda abhorrebant et cum proceribus Neocomensibus ex parte connexi erant.*

5) *d.* 14. *Sept. (Kirchhofer p.* 29.*)*

6) *Georg. de Riva Sr. de Prangins.*

tur, pluresne vellent *Farellum* an nollent pro pastore. Sed nec tam multos esse qui eum nolint quam qui velint. Id quod, fratres, certum est, si accipiantur illi quorum autoritas in agendis rebus esse debet, seniores dico ac primos quosque in familiis ac domibus: qui omnes pastorem suum sequuntur, paucissimis exceptis, illis quidem ipsis qui iam inde ab initio, quum *Farellus* Neocomi verbum Dei seminaret, verbo et ministro eius semper restiterunt. Quid mirum si etiam nunc resistant? Qui tamen seniorum primorumque numerus, si cum turba lascivientium adolescentium conferantur, quis non videt sanos quam insanos esse pauciores, melioremque partem a maiore vinci? Sperant autem, *Farello* non pastore, sed alio nescio quo cui supra modum inhiant, otiosos festorum dies et saltationes et nequitiae omne genus in urbem refluxurum esse: quae omnia pastore *Farello* vi verbi Dei magna ex parte exsularunt. Quare vos oramus, fratres carissimi, ut adsiduis ad Dominum precibus nobis in tanta perturbatione adsitis, nostramque ut sollicitudinem vestram esse existimetis. Quumque ipse, qui haec scribo iussus a fratribus, et pastor Neapolitanae ecclesiae Clodius *Clericus*[7]) literas fratris nostri Bernam simus cras ad senatum delaturi, a vobis etiam atque etiam petunt fratres vestri, ut si vestrum alter ambove aliqua valetis autoritate, vel apud ministros Bernatum, vel civem quemlibet qui aliquid possit, literas ad eos quam primum scribatis,[8]) aut si alii sint Biellae qui prodesse huic rei eadem ratione valeant, eos ne in tanta necessitate scribendi officium praetermittant exhortemini. Quorum literas atque vestras huic fratri dabitis ut eas ad nos cito deferat. Cras enim, ut dixi, aggredienda nobis est via. Idque pro vestro in gloriam Dei egregio studio quam maxima poteritis diligentia agetis, ne ita omnis disciplina evertatur ecclesiastica, sed honeste atque ordine cuncta fiant: neve sine aliqua causa improbis liceat, quemcunque certe pieque pastoris fungentem officio ferre non possint, suo arbitratu protinus exturbare. Quod si aliquid indignum pastore se videre iactant, id proferre compellantur iureque agere. Quae enim insania est haec: vitam ac doctrinam reprehendere non possumus, sed pastorem eum amplius nolumus? Nam ita cum *Farello* agunt. Is vos privatim etiam salutat atque a *Reliquano* petit, sibi ut ignoscat quod literis ipsius nihil responderit, quum propterea quod in tantis curis nondum licuit, tum vero etiam quod in sua causa suam sententiam non libenter proferre poterat. Dominus autem suo spiritu in omnibus vestris et factis et dictis vobis adsit. Valete. 17. Septembris.

7) *Claude Clerc, olim pastor in Saint-Aubin, nunc in Neuveville* (*Vulliemin, Chron.* p. 90).
8) *Si scripserunt, certe non exstant.*

359.

LIBERTETUS FARELLO.

Genevae omnia laeta. Simul ex Calvino de rebus Neocomi turbatis audivit, amici causae tuendae prospexit, quem interea ut fortiter agat hortatur.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium. Fasciculus Epp. Fabri N. 39.)

Suo Gulielmo Farello ecclesiae Neocomensis pastori fidelissimo fratri et amico perquam venerando ac intimo

Neocomi.

S. Quemadmodum in turbulenta tempestate profligationis totiusque desolationis spectatores fuimus, ita et nunc mirae consolationis in restauratione ac revocatione participes sumus cum gaudio, brevi sperantes omnia in melius reformata iri[1]) per Domini gratiam. Scribimus ad *Isnardum*;[2]) literas legere poteris, num arrideant et probentur. Sic enim videtur *Calvino* ac *Vireto* ut huc se recipiat. Plura de iucundo *Calvini* adventu et piorum applausu nil opus est scribere, quum abunde scribat *Viretus*, opinor[3]) . . . .
. . . .
Auditis ex *Calvino* quae in te nebulones moliuntur, non possumus non deprehendere ignem a Domino magis ac magis ardere, ut in piis ad maiorem sanctificationem, ita in reprobis ad impudentiorem sorditiem et ingratitudinem. Ea enim est humanorum ingeniorum perversa in ministros inclinatio. Hieremiam (ut Hieremias est) non poteris absolvere quin Hieremias saltem in parte fias, alioqui hiereminianum non referres spiritum. Sic enim fecerunt Hieremiae patres eorum. Si Satan et mundus, quo diligentius atque sincerius Christum praedicamus, impietatem et iniquitatem arguimus, eo acrius nos (qui in ministerio tantum novitii et velut infantes sumus) in dies invadunt et percellunt, quanto acerbius te ac alios tui similes molestabunt et lucem nunc tantopere splendescentem tenebris et nubibus obscurare tentabunt, in his potissimum postremis ac periculosis temporibus? Sis igitur qualis es ac

359. 1) *sic!*
2) *Eynard Pichon, classis Neocomensis minister, qui postmodum nomine collegarum Basileam, Turicum, Constantiam et Argentoratum petiit ecclesiarum intercessionem pro Farello sollicitatum.* (*Kirchhofer* p. 31.)
3) *Ipsum Farellum simul cum Calvino Genevam venturum, saltem ad tempus quo illustrior eorum introitus foret, plurimi cupiverant.* (*Reg. du Cons.* 30. *Aug. Gaberel P. hist.* 115.) *Ille autem, quo loco tum apud suos erat, vix eorum desiderio obtemperare potuisset.*

fuisti, in doctrinae puritate et prophetico ardore perseverans etsi totus insaniat mundus. In protrahendis aut abbreviandis concionibus et in emittendis tonitruis, si non possis Boanerges naturam (ut non expedit) exuere, saltem temperantiam aliquam sive moderationem adhibere precor, bonique consulito si filius carissimum patrem admonere praesumit, ut patris animum tenet. Vale, Dominus te ac omnes Christi candidos et strenuos milites corroboret et conservet ut sunt ecclesiae suae tantopere necessarii . . . . .

Genevae, 18. Sept. 1541.

Tuus si suus est Christoph. Libertetus.

360.

FARELLUS CALVINO ET VIRETO.

Culpam omnem turbarum a se avertit et iure se id fecisse contendit quod ansam sive praetextum iis suppeditavit. Quo iam in statu res sit exponit.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fascic. II. N. 10. Difficillima lectu.)

Christi servis Io. Calvino et Petro Vireto quam carissimis symmystis

Genevae.

S. Tam vobis optamus et precamur fausta prospera et tranquilla omnia, quam hic secus habent, ita et nostris et plebis exigentibus peccatis, quae supplices petimus patrem propter suum unigenitum relaxare. Non vos fugit Herodem et Ahabum in sui ipsorum perniciem perditissime paruisse mulieribus, et illum ob Herodiadis filiam Ioannem occidisse, quod per non dissimilem iam conatur Satan, non per saltatricem tantum sed per prostibulum tam foedum,[1]) ut horror sit vel cogitare, ut alia taceam tam praeclara acta, hoc est nephandissima. Qui vestras legerunt literas, licet pauci (non enim convenire datum), valde permoti fuerunt: gratias quoque agunt Domino super tanto consensu. Visum fuit nonnullis *Claudium* fratrem meum[2]) istuc ad vos debere venire, ut vestrum aliqui huc concedant,[3]) et cum legatis et hac ecclesia agant potentius. Nam hoc proximo dominico[4]) concludetur, et quamvis sint hic qui tumultuentur, nec puto vos ignorare, e quibus aedibus prodierit cum suis factiosis unus ducum. Huic ante adventum legatorum causa erat credita, ovis sane lupo. Tamen omnia ex Bernensium pendent arbitrio. Si quidem unis literis qui coelum erant ex alto deturbaturi quiescere iussi tacent, nec vocem edunt minacem, nisi quantum possunt intelligere ferri posse a Bernensibus. Utinam sint qui, ut decet, apud illos sanctis agant rationibus, ut permoveantur omnes. De senatu nihil ambigo, sicut multa mihi polliceor de legatis. Sed quam vereor, quod dicere solet is qui huius tragoediae pars magna est, Iudas ille qui nobis tot intentavit, plus retrahere unum retrocedentem equum, quam decem possunt qui valde adnitantur progredi. Verum pugnante Domino pro nobis, quid poterunt omnes adversarii? Agendum quum sit instantissime cum Bernensibus, non erit committendum quin diligentissime cum hac agatur ecclesia, idque ab omnibus: nec reputarem inutile, si ista tota ecclesia, quae suo magno malo et ingenti dedecore maximaque omnium offensione didiscit[5]) quam sint perniciosi tumultuantes et quam supra modum cavendum ne pellantur pastores, modis omnibus adnitatur persuadere huic ecclesiae tumultus ut vitet et statim occurrat, detque operam, si quis in aliquem habuerit aliquid, sancte id expediatur, non per seditionem et tumultum, et ut mortem horreat datum a Domino pastorem fugare, ne una Christum expellat, et eiusmodi alia quae potestis ipsi coniicere, ut melius multo monuistis: nec fuerit inutile recensere beneficia horum in istam ecclesiam, tum in bello tum in excipiendo pastore, quem infelicissimum istinc eiecerant, et de his gratias agere: adde quod veniam ab his precari debent quod in eos peccarint, dum eum per quem Dominum agnoverunt et per quem evangelium audierunt sic . . . . . .[6]) relegarunt. Pete quoque ne hi similia agant. Mihi videtur hoc non parum expedire, et ecclesiam istam merito hoc debere praestare et quo res possit minori invidia excipi, admoneantur ut sanctis Bernensium monitis audiant, quod dum non fecerunt istic, sed recusarunt et eos et ecclesias audire, tantum non venerunt in extremum discrimen, rogentque ut affectibus et perturbationibus non patiantur se regi, quum quae praecipitanter fiant impetu perturbationum diuturna conficiant poenitudine, et semper angunt vel recogitantem quam misere egerit. Sed haec mature oportet fieri. Exspecta-

360. 1) *Cf. Myconium infra N.* 365.
2) *qui Guilelmum sequutus iam a pluribus annis in Helvetia pedem fixerat.*

3) *Vide N.* 362.
4) *d.* 2. *Octobris.*
5) *sic!*
6) *vox dubia.*

mus adventum *Antonii* [7]) cum uxore et omnibus quae advecturus est: quod ut fiat cito et feliciter precamur Dominum. Pestis gravissima grassatur nobisque aufert bonos viros: *Ioannem* scribam amantissimum Christi. Qui hic nihil quum dicant se gladiis perdituros, quam vereor ne mox pestem nullo gladio domandam sentiant de ipsis triumphare. Faxit Christus ut resipiscant sanique mente et corpore Domino serviant. Quod actum sit in negotio huius, ex eo facile fuerit audire. Valete mihi in Domino omnium carissimi, nosque omnes iuvate vestris sanctissimis precibus, et ab omnibus istic id petite quos salvos esse cupimus. Neocomi 27. Septembris 1541.

Hic ego a vobis deprecari veniam deberem, quod sic vobiscum agam, magis per (haec) vos a melioribus quae tenetis super his expedire avocans, quam qui afferam aliquid utile: sed apud quos audebo, si non apud vos? ut magis me pudeat veniam petere a vobis, quam castigandum aliquod designare quum nihil mihi possit gratius esse quam a vobis corripi. Si aliae ecclesiae idem agerent, et tempus id ferret, potestis coniicere quam expediret.

Vester Farellus.

361.

MINISTRI ARGENTORATENSES SENATUI GENEVENSI.

Respondent ad literas Genevensium quibus hi de restituto sibi Calvino gratias egerant.

(Ex autographo Buceri in Bibl. Genev. Carton 197aa N. 1.)

Praestantissimis viris et amplissimis Dominis Syndicis atque Senatui reipublicae Genevatum dominis suis summopere colendis.

Gratia et pax a Domino, amplissimi viri domini observandi. Quod *Calvinum* fratrem nostrum carissimum, eximium profecto organum Christi, recepistis, non nobis sed Christo Domino agere gratias debetis. [1]) Nos enim, quum videremus in re praesenti quantum non huic modo sed universae quoque ecclesiae hic commodaret, non autem quid apud vos commodaturus esset, ut certam nobis vocationem incerta mutaret consulere profecto non potuimus. Ut quidem vos in Domino complectimur, vobis optabamus plures etiam Calvinos, modo nobis noster relinqueretur. At quia non tantum vos, sed symmystae etiam quidam quorum nobis sententia gravissima est, tantopere confirmastis, istic eum quam apud nos Domino uberiorem fructum allaturum, passi sumus ut in rem praesentem ipse veniret, et omnino statueramus aliquos ex nostris una mittere. Sed nos Dominus iniecta manu retinuit: pestem enim satis saevam nostrae ecclesiae immisit. Quum itaque *Calvinus* ipse vobiscum et cum fratribus in re praesenti statuit se revocari divinitus ad vos, nos libenter haec credimus acta esse spiritu Christi. Itaque vobis redditum pastorem vestrum, quanquam summopere doleat nobis ereptum, vobis gratulamur: sed in Domino hortamur vos et obsecramus, sicut cupide hunc ecclesiae doctorem et pastorem repetiistis, ita religiose quoque audiatis, et Domino Iesu in ipsius ministerio, quod praestabit indubie sincerissime, pie in omnibus obtemperetis. Quo enim hic frater amplioribus donis Domini ornatus est, ut omnino par summis et nemini secundus in his exsistit, hoc gravius Dominum offenderetis, si parum morigeros vos Domini voci, quam solam et puram hic vobis annunciabit, praestaretis. Dabitis igitur operam ut sicut per *Calvinum* et *Viretum* ecclesiae administratio apud vos quam optime instituetur, ita per vos et civilis administratio sic regno Christi accommodetur, ut vere populus Dei sitis, gens sancta, regnum Dei. Quod si studeatis, externa quoque omnia vobis Christus optime cadere faciet. Quaerentibus enim regnum Dei et iustitiam eius caetera necesse est omnia adiici, quia id Dominus dixit. *Viretum* adhuc manere apud vos, et ut vel in vestra ecclesia exemplum aliquod verae disciplinae Christi constituatur operam suam conferre, quia pium et necessarium iudicamus, instabimus apud Bernates quantum possumus, ne is vobis adhuc eripiatur. Dominus Iesus servet vos et dirigat in omnibus, cui nos commendetis vestris precibus, quod mutuum facietis. Argent. 29. Septemb.

D. V. ampliss.
dediti in Domino
Ministri ecclesiae Argentoratensis
Capito, Hedio, Bucerus et caeteri.

---

7) *Calvini fratris, ex Argentorato fratriam cum reculis suis deducentis. Senatus ipsa adventus Çalvini die decreverat publicis sumptibus eius uxorem c. impedimentis ex Argentorato advehendam esse, et d. 11. Oct. scriptum legitur in commentariis:* les chevaux et le chariot qui ont amené de Strg. la femme et le menage de M. Calvin achetez des doniers de la ville seront vendus aux encheres.

361. 1) *Quas ministris Argentoratensibus scripserunt Genevenses, eas non reperimus. Verum facile nobis persuademus id factum eadem occasione qua et ad senatum literas dederunt* (357).

Faxitque Christus, sicut vos ex animo, ut scribitis, pacem solidam et consensionem cum civibus vicinis defensoribus fratribus et membris vestris in Domino D. Bernatibus quaeratis, ut ita solidam atque perpetuam inveniatis, ne vestrarum ecclesiarum maximo damno deterrimum praeterea exemplum aliis obiiciatis. Ad quod vitandum nihil prope videmus tanti esse quod non contendendum sit, potius quam tantum malorum subire. Dominus Iesus doceat et regat vos. Amen.

Iidem vestri in Domino toti.

362.

LES MINISTRES DE GENÈVE AU SÉNAT DE NEUCHATEL.

Lettre de créance et instructions données à Viret, envoyé en mission à Neuchâtel à l'occasion des troubles de l'église.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Cod. 145, fol. 151, 152. Les deux feuillets y ont été transposés par le relieur, de sorte que la lettre elle-même se trouve au f. 152 et l'instruction qui y est jointe, au f. 151. En tête de la lettre on lit une note de la main de Viret: *Lettres envoyees a ceulx de Neufchastel quant on vouloit chasser Farel leur ministre, portees par Viret envoyé de la part des ministres de Geneve avec les instructions suyvantes pour leur monstrer en leur conseil.* — Imprimé par Bonnet L. fr. I., p. 39, angl. I. p. 262.)

Magnificques et honorables seigneurs, ayant entendu que vostre eglise nest pas encore delivree des troubles et fascheries qui y sont naguere advenu, nous avons pense que cestoit de nostre debvoir envoyer quelquun de nostre compaignie, pour se offrir a vous, si loccasion soffroit, que nous vous peussions servir en cest endroict, en tant que nostre vocation et office porte, a esteindre ce scandale que le Diable a suscite entre vous. Pourtant nous avons advisé de vous envoyer nostre bon frere et fidele ministre de Iesuschrist, et ancien pasteur de vostre eglise,[1]) pour vous donner a entendre le desir que nous avons de vous faire service en nostre seigneur, et la solicitude que nous portons pour le salut de vostre eglise. Vous suppliant, Magnificques seigneurs, que vostre bon plaisir soit lescouter en ce quil vous dira au nom de nostre assemblee, pour satisfaire a nostre conscience, selon le debvoir de nostre ministere qui nous oblige et contrainct de nous entremectre en ceste cause, veu quelle est ecclesiasticque et ainsi nous attouche, entant que nous sommes membres dun mesme corps. A tant, Magnificques et honorables seigneurs, apres nous estre humblement recommande a voz bonnes graces, nous supplions le Seigneur Jesus, seul bon pasteur et gouverneur de son eglise, de vous bien conseiller en ceste cause, comme elle est de grosse importance, et apres avoir bien appaise les troubles que le Diable tache de semer en vostre eglise, pour ruiner loevre et edification du pere celeste, nous le prions aussi quil vous vueille tousiours maintenir en bonne prosperite. De Genefve, ce xxix de septembre 1541.

Vos humbles serviteurs en nostre seigneur.
Jehan Calvin.
Ayme Champereau.[2])
Jacques Bernard.

La somme des choses que nous desirons que nostre frere Maistre Pierre *Viret* remonstre a la seigneurie de Neufchastel en nostre nom. Le pryant de suivre ce qui sera icy couche,[3]) comme instruction.

Premierement il aura a faire nostre excuse de ce que nous nous entremeslons de cest affaire, leur declairant que cela est du debvoir de nostre office. Car la communion des sainctz emporte cela principallement, que les esglises voisines ayent solicitude mutuelle de se conserver[4]) lune laultre. Et quant il survient quelque necessite a lune, que laultre luy survienne.[5]) Or que oultre cela, nous avons encor en singuliere recommandation leur esglise: et quelle nous attouche de plus prez pour plusieurs causes, lesquelles il pourra reciter.

2. Apres leur remonstrera quel ordre nous pensons debvoir estre tenu en lesglise a deposer un ministre. Assavoir quon y procede, comme lescriture commande, par forme de iugement, voire spirituel, et non point par sedition ne tumulte.[6]) Et quant il se faict aultrement, que cest deshonorer Dieu et troubler la police de sa saincte cite.

Que si on oste un homme de son lieu sans

---

362. 1) *Viret avait passagèrement desservi l'église de N. en* 1536. (*Herminj. III.* 390. *Schmidt, Farel et Viret p.* 40.)

2) *D'après Archinard* (*Genève ecclés.*) *il fut pasteur à Genève depuis* 1540. *Cela s'accorde assez avec nos sources qui le nomment ici pour la première fois* (*Reg. du Conseil. T.* 34, *fol.* 461). *D'après Gaberel p.* 389 *il y aurait été dès* 1538.
3) contre *B.*
4) confermer *B.*
5) subvienne *B.*
6) *comme cela eut lieu en cette occasion* (*Ruchat V.* 164). *Comp. la lettre de Thomassin* (358).

cause et raison iuste, et quon le contraingne dabandonner lesglise laquelle il a fidelement servie, et par ainsi quon le retire iniustement de la vocation en laquelle il a este constitue de Dieu: que lhomme nest pas seulement oultrage par ce moyen: mais Dieu aussi: veu que sa vocation legitime est violee et faicte vaine.

Item quelle opinion nous avons de *Farel*: et en quelle estime il est envers tous fideles. Cest que nous le iugeons avoir bien et loyaulment tousiours verse en loevre de nostre Seigneur. Et pourtant quon ne le peult priver du ministere, iusques a ce quil apparoistra du contraire, sinon contre droict et raison.

Les advertir des inconveniens qui en pourront advenir tant en leur ville comme dehors. Singulierement les scandales qui sen ensuivront. Que ce sera pour diffamer levangile de nostre Seigneur entre les meschans; offenser tous les bons, troubler les infirmes. Et que comme leur esglise a este bien renommee, quelle sera daultant plus descriee.

Que dedans leur ville les bendes [7]) sen pourront enflamber dadvantaige, iusque a mutineries et basteries. Et mesme que entre les ministres il sen pourroit engendrer quelque schisme. Alleguer si bon luy semble quelques exemples anciens, sans attoucher le temps present.

Finalement les admonester que cest que lire de Dieu a coustume dapporter, quant nous la provocons: ainsi quon feroit, en commectant un tel desordre.

Puis en son nom il pourra adiouster ce que bon luy semblera, apres avoir expose ces choses de par nous. [8])

Iohan Calvin.

---

362 bis.

LUTHERUS CALVINO.

(*Talem epistolam, si revera unquam exstitisset, hodie inter omnes memorabilem et singularem anxie et attente perlegeres. Titulum vero hoc loco reponimus dubium et suspectum. Venit ille inter eos quos nobis tradidit Henricus Sarrau ille Burdigalensis de quo in Prolegg.* §. *ultima diximus, his verbis conceptus:* 6. Oct. 1541. Lutherus. Viro eruditissimo D. Ioanni Calvino apud Geneventes (*sic*) administro amico et patrono suo singulari. *Operae pretium vix facturi essemus, si pluribus demonstrare vellemus hanc inscriptionem non eam esse cui implicite fidem habere possis. Ut de caeteris taceamus quae suspicionem movere debent, minime tibi persuadebis Lutherum senem Calvino vix tricenario patroni dignitatem ultro obtulisse. Itaque in Lutheri nomine error aliquis latere videtur. Iam si quaeras cur non ipsi rem incunctanter ad liquidum perducere conati simus inquisitione apud schedas administrum facta, supra suo loco de hoc thesauro eiusque possessore satis dixisse nobis videmur.*)

363.

CALVINUS BUCERO.

Narratio rerum praesente Vireto Neocomi gestarum in causa Farelli nunc ingravescente. Genevae leges ecclesiasticae nondum a Senatu acceptae. Viretus diutius ibi retinendus et Lausannensibus alio modo prospiciendum. Pestis etiam Basileam affligit.

(Ex autographo Archiv. Thoman. Argentorati Epp. variorum T. II. N. 1, cuius apographon exstat apud Simlerum Vol. 50, et versio anglica apud B.-C. T. I. p. 264.)

D. Martino Bucero, Argentoratensis ecclesiae pastori et doctori fidelissimo, patri meo venerando.

Calvinus Bucero S.

Quum uxor appulit, nondum redierat Neocomo *Viretus*, quo eum paulo ante miseramus, ut si nihil aliud, saltem et bonis et malis testatum nostro nomine faceret, quam alienum sit a pia et christiana ratione, plebem ob minimas, vel etiam interdum ob nullas causas insolescere contra ministrum. Nobis renunciatum erat, diem esse dictum amicae compositioni; eo die adfuturos Bernenses. Adfuerunt *Watevillensis* et *Auspurgerus*. Primo adventu consuluit eos *Viretus*, quidnam agendum sibi foret. Exemplar literarum nostrarum exhibuit, mandata exposuit: imo ea quoque de scripto recitavit: ne quid nisi ex eorum autoritate tentaret. Nam hoc diserte professus est, se nihil esse acturum, si ita iuberent. *Watevillensis* suo more ambiguis responsis ludere hominem. Suum non esse illi praescribere. Esse quidem ipsum sub ditione Bernensium, sed nunc commodatum Genevensibus, licet ad breve tempus. Faceret ergo quod videret expedire. Aderant ex certis classibus fratres. His figurato sermone subindicavit, minus prudenter fecisse, quod tantum ausi essent. Vos, inquit, subditi estis. Ad extremum tamen annuerunt, ut se interponerent. Antequam aliquid fieret, auditus est *Viretus*: qui sua oratione malos sic fregit, bonos animavit, medios vel infirmos excitavit, ut res propemodum confecta videretur. Certe si transigere inter se debuissent, facile ani-

---

7) cendres B.

8) *La première déclaration de Farel contre la dame en question avait été faite le* 31. *juillet. Il reprit plus tard encore le même sujet et s'emporta contre la négligence du magistrat jusqu'à ce qu'enfin vers la fin d'Août le peuple le destituât.*

madversum fuit, cessuros sponte adversarios fuisse. Verum iam Bernates petierant, ut sibi arbitrium permitteretur. Illi ex formula, quam domo attulerant,[1]) pronunciaverunt, si non esset post duos menses sedata discordia, ut *Farellus* discederet. Hoc decreto audito sic commotus est *Farellus* ut *Watevillensi* minatus sit, Dominum graves de ipso poenas sumpturum, qui tantam plagam ecclesiae et sacro ministerio inflixisset. Ita qui parum erat antea *Farello* amicus,[2]) nunc factus est solito infestior. Et sane praestitisset, *Farellum* sibi tunc temperare: atque, ut non dissimulasset quod habebat in animo, placidius tamen et leniori oratione hominem excipere. Sed cogimur in tanto Christi organo huic nimiae vehementiae utcunque ignoscere. *Viretus* biduo post conatus est mitigare hanc offensam: sed minus profecit quam volebat, recenti adhuc vulnere. Fuit quidem *Farello* iusta causa, cur homini sic excandesceret. Sed magis expendere debuit quid expediret: ne, dum sibi et irae suae indulget, frustra hominem irritaret, et commodando et nocendo validum. Sed quia corrigi non potest si quid peccavit, rogandus est Deus ut hoc, qualecunque est, ex memoria deleat. Quanquam vereor ne haec *Farelli* denunciatio vaticinium fuerit. Est enim vir ille mirum in modum mutatus. Diceres ablatam illi fuisse mentem, ex quo profanis rationibus in bona ecclesiastica involavit.[3]) Summus est derisor: ut nullam fere vocem sine cavillo aut scommate, aut loedoria emittat. In negotio *Farelli*, quum quidam apud eum diceret,[4]) quam sancta debeat esse Domini vocatio: totum illum sermonem ludibrio excepit. Quasi, inquit, cogere me quis possit, ut mancipium domi retineam, quod mihi displicet. Atque hac comparatione non semel usus est. Licet mihi mancipio, si non placet, solvere mercedem et iubere ut abeat: cur non liceat ministro? Haec indignitas *Farellum* impulit, ut cum eo severius ageret. Et vereor, ut iam dixi, ne nimis verus fuerit vates: quum sic post tantam lucem, post insignes gratias acceptas, alienatus est ille a Deo, qui reliquis omnibus praeire debuerat. Verum haec inter nos sepulta esse oportet. Nunc ita res habet. Quia melior numerus, hoc est, quidquid piorum hominum in urbe est, *Farellum* habere cupit, decrevit ipse non cedere, nisi legibus sive imperio coactus fuerit. Nec alio animo illic detinetur, quam quod non audet locum sibi a Deo destinatum deserere. Nunc ineunda est ratio, si fieri poterit, ut nulla, vel saltem quam minima Bernatium offensione hoc fiat. Nulla autem in causa tam perplexa mihi videtur expeditior, quam si vestra ecclesia, et aliae, quae plurimum autoritatis habent, antequam illi duo menses elapsi fuerint, suo iudicio suum *Farello* ministerium stabiliant. Sic enim fiet, ut non necesse habeat *Farellus* arbitrorum sententiae resistere. Tu etiam facile apud Bernates excusabis, quod ideo petierit vestrum consilium, ut periculo obviaret; ne cogeretur rei iudicatae se opponere. Quanquam minime opus erit ullam arbitrii mentionem in responso vostro facere. Literae ad magistratum, ministros, et plebem scribendae erunt. Minime dubium nobis est, quin uno momento pacatam ecclesiam sitis reddituri, utcunque adhuc factionibus aestuet. Plurimi enim sunt inter malos, qui arbitrii illius fiducia animos resumpserant, qui audito vestro nomine protinus concident. Non instabo vehementius, ut miserae ecclesiae succurras, ne tibi diffidere videar. Tantum moneo. Hortatione enim scio te nihil indigere. Et hic frater, qui alumnus et discipulus vester est, quod deerit meis literis oratione sua supplebit.

Ad reliqua literarum tuarum capita non possum nunc tam copiose respondere quam cuperem, et res ipsa posceret. Quod praecipuum est, formulam ordinis ecclesiastici quam concepimus mittere nunc non licet. Eam obtulimus senatui, decimo quarto post die quam negotium nobis datum erat.[5]) Nondum habuimus responsum. Nec mihi adeo displicet, quod sunt aliquanto tardiores: et speramus eo certius fore quod nobis concedent. Ne quid illis suspectum esset, monuimus, ut si ita videretur communicarent prius cum ecclesiis germanicis,[6]) nec quidquam nisi ex earum sententia statuerent. Id facturos suspicamur. Brevi itaque mittemus.

De *Vireto*, quum literas a senatu obtineri posse confidis[7]) rogo ut diligenter conficias. Scimus enim quam difficiles futuri sint Bernates, vel ob id tantum, ne sint nobis minus benigni. Sed patientur forsan, se per senatum vestrum exorari. Ego omnem lapidem movebo, ne a me abstrahatur. Instabo apud *Sulzerum*. *Conzenum* suppliciter orabo. Denique nihil omittam. Sed hoc simul cavendum erit, ut Lausanensi bene consulatur. Id fiet, si petes a *Conzeno* et *Sulzcro*, ne quem, nisi ex consilio *Vireti* et *Comitis*, qui alter est minister, praeficiant. *Comes* ille, etiam si alias non sit optimus, hoc tamen boni habet, quod bonum collegam expetit, et quum adeptus est non modo tolerat, sed fovet. Quod si *Viretus* non audiatur, periculum est,

363. 1) *Kirchhof p.* 27 *not.* 21.
2) *scil. Bucerianus et lutheranizans.*
3) *De quibus v. Ruchat V.* 222. *Hundesh.* 177.
4) In the affair in question, when Farel remarked to him *etc.*

5) *De his vide Prolegomena nostra ad Leges ecclesiasticas Tom. X. P. I. p.* 15.
6) *quod non fecerunt Promulgatae sunt leges d.* 20. *Nov.*
7) *Vide in fine huius mensis.*

ne qua pestis illuc ingeratur quae totam viciniam inficiat.

Tota illa pars epistolae, qua excusas, quod non habitus istic fuerim ut merebar, supervacua est. Memini enim, et semper agnoscam, plus honoris vos mihi detulisse, quam iure meo exspectare debuerim. Salvus ille conductus, et alia[8]) quae in discessu contigerant, leniter fateor pupugerunt meum animum. Sed ideo effundere in sinum vestrum libuit, ne quid intus continerem. Scitote igitur, illa omnia evanuisse. Concordiam cum vicinis nostris, et si promiserint, fraternam quoque benevolentiam colere studebo, summa qua potero fide et diligentia. Nemini certe, quod in me erit, dabo materiam offensionis. Peto autem abs te, ne ex meis ad te literis aestimare velis, quid hic agam vel dicam. Donec professus fuero, me non amplius posse ferre, ne dubita fideliter me praestare, quod vobis recepi. Et si qua in re spei vestrae non respondeam, scis me sub tua potestate esse. Admoneas, castiges, omnia facias quae patri licent in filium. Ignoscas meae festinationi. Non enim credas quam tumultuanter scribam. Urget enim hic frater, ut iussus est a suis collegis: et tot negotiis implicor, ut non sim apud me.

Quum pestem ita saevire audio,[9]) non habeo quid dicam, nisi Deum armata manu certare cum nostra pertinacia. Si quidem plus nimio stupidi sumus ad tot plagas. Et quemadmodum istic saevit manus Domini, ista nobis incumbit. Serpit enim versus nos pestis: et si hac hyeme nobis pepercerit, proximo tamen vere non effugiemus. Quid ergo restat, nisi ut ad preces confugiamus et lacrymas? quod fit certe nimis segniter. Quo magis verendum est, ne isto tanto torpore iram iudicis nostri magis adhuc provocemus. De vobis sumus soliciti, ut par est. Nam ex calamitate ecclesiae Basiliensis[10]) aestimamus quid nobis futurum sit, si Dominus vos eriperet. Ego certe non velim esse superstes: neque sustinerem, nisi Deus mirabiliter me fulciret. Vale pater mihi semper in Domino honorande. Saluta mihi quam diligentissime D. D. *Capitonem*, *Hedionem*, *Matthiam*,[11]) *Bedrottum* et alios. Item *Conradum*:[12]) excusabisque quod nihil scribam. Adeo multi continuo mihi obstrepunt, ut subinde cogar abrumpere. Saluta etiam amicissime uxorem tuam. Dominus vos omnes conservet, regat, tueatur. Amen. Genevae 15. Octobris 1541.

Ioannes Calvinus tuus.

Uxor mea salutat tuam peramanter, et totam familiam.

8) *De salvo conductu satis inopportune dixerant in N. 346. Quaenam alia contigerint quibus pungeretur, non assequimur.*

9) *Baum, Butzer p. 528. Paucis post diebus perierunt Buceri uxor cum liberis et Capito cum filia.*

10) *Obierant nuper Grynaeus et plures professores, item Consul Iac. Meyer (Ruchat V. 168).*

11) *Zellium.*

12) *Hubertum.*

364.

TOSSANUS CALVINO.

Miratur Calvinum reditum suum ad Genevenses tamdiu differe. De comitiis nil sperandum, adversarii hostiles spargunt rumores, piis vigilantia et fortitudine opus est. Capito et Bucerus non nimis audiendi.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 170.)

Ioanni Calvino fratri suo colendissimo Argentorati.[1])

S. Amicissime frater, recepi literas tuas, nec vacat nunc satis ob abitum nuncii celeriorem diffusius ad te scribere. De Metensibus, quando res ita habent ut scribis, non improbatur mihi tuum consilium.[2]) Sed vehementer miror quare differas redire Genevam aut qua conscientia, nunc praesertim, deserere possis illam ecclesiam, quum multis de causis plurimum expediat ut illuc redeas non solum propter urbem illam, sed propter alias quoque et approbationem tuae doctrinae. De Comitiis satius esse puto ut voluntatem Domini exspectemus, et omnes etiam in hoc certamine moriamur, quam ut adversariis quidquam concedamus adversus gloriam Dei, vel unde populus possit posthac relabi in errorem. Pietatis adversarii hic et in vicinia incipiunt triumphare, et hos quos ad te mitto spargunt articulos,[3]) quos adserunt a nostris ad Caesarem missos. Sed praestaret nos omnes iam esse suspensos quam sic evangelii veritatem adversariis prodere, eisdemque gladium praebere, quo posthac passim optimos quosque perderent. Scribo nonnihil ea de re *Capitoni* et *Bucero*, urgente me conscientia, tametsi nihil dubitem de eorum pietate ac prudentia. Scis ex quibus initiis emanarunt nobis impii isti cultus ut nunc magis sit nobis vigilandum. Nec

364. 1) *Nesciebat ergo iam Genevam petiisse.*

2) *Nulla exstat Calvini ad Tossanum a. 1549 antiquior. — De rebus Metensium v. N. 337.*

3) *nobis ignotos.*

est dubium quin Dominus (ut coepit) adfuturus sit nobis, si omni impietate abnegata, periculosisque caeremoniis reiectis, in simpliciatte ac veritate evangelii permanserimus. Quare obsecro te per Dominum Iesum, frater mi in Christo Iesu colendissime, ut ad hanc rem modis omnibus advigiles, causamque hanc religionis carissimo fratri et Domino meo *Sturmio* commendes. De fratre illo quem ad nos misisti[4]) nihildum certi ad te scribere possum, nisi quod hic nobis erit alendus aliquamdiu priusquam ad verbi ministerium admittatur. Si istic aliquem haberes commodiorem, ut habere te audio, gratum faceres, si huc primo quoque tempore mitteres. Gaudeo et gratias ago Domino Deo quod tu et fidelis tua in Christo socia convalueritis quorum utrique mea salutem plurimam adscribit, item *Nicolaus*[5]) et reliqui fratres. Vale. Montbelgardi 22. Octobris.

Tuus ex animo Tossanus.

Mon trescher frere ie vous prie a lhonneur de nostre seigneur que ne laissez ces paouvres gens de Geneve quoy que *Capito* ou *Bucere* vous conseillent, car ilz ne me semble pas quilz entendent assez les afferes. Vous pouriez la faire grand fruict et attendre que le seigneur Dieu vous appella ou a Metz ou a quelque autre lieu. Ce pourteur mavoit dit quil partiroit plus tost quil na: dont ie voz escript ces presentes assez a haste. Nostre seigneur vous doint tousiours sa saincte garde.

365.

MYCONIUS BULLINGERO.

Nunciat ei adventum legati Neocomensium in causa Farelli Turicum profecti.

(Excerptum ex autographo Archiv. Turicens. Plut. VI. vol. 108, olim Epp. T. IV. P. 1, fol. 229, Simler Vol. 50.)

D. Heinricho Bullingero doctissimo Tigurinorum antistiti vigilantissimo fratri in Domino venerando suo.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Veniet Neocomensis quidam [1]) post dies aliquot ad te propter *Farellum*, quem impii nonnulli cupiunt eiectum. Quaeret consilium, quid huic faciendum. Putat enim quod sine Dei indignatione munus in quod legitime positus est relinquere, maxime propter scortum, imo adulteram valde generosam, non possit. Praemoneo ut consilio quaesito, dum aderit ille, citius eum absolvas. Ego quidem iam longo tempore novi severitatem *Farelli*: verum eam in hoc negotio videtur plane abiecisse, adeo moderate gessit omnia. Quocirca totus illi faveo. Utinam aliquid inveniatur ad concordiam pastoris et ovium maxime adcommodum. Habet quidem vocationem alio,[2]) verum per priorem, quae iustior esse non potuit, arbitratur sibi non cedendum, postquam praeter adulteram, a qua Princeps[3]) cum omni civitatis faece stat pertinaciter, non subest alia causa cur audire nolint eum amplius. Habet a se parochos omnes, bonam partem senatus, e plebe multos: trahit tamen Princeps secum numerum maiorem. Hinc timenda seditio nisi praecaveatur. Possem addere de *Farello* quaedam, quae forsitan ad consultandum nonnihil facerent, sed otium non est ob institutas in crastinum diem supplicationes. Vale in Christo cum tuis. Basileae 24. Octobr. anno 41.

Os. Myconius tuus.

366.

MINISTRI BASILIENSES FARELLO.

Minime dubii quin immerito ab adversariis exagitetur, tamen moderationem et patientiam ei commendant.

(Ex autographo Myconii in Bibl. civica Turicensi olim Archiv. Hottinger. MSS, T. 46, nunc F. 81, fol. 374. Exstat quoque F. 58, p. 754 in apographo, item ap. Simlerum Vol. 50.)

Salutem et pacem in Domino. Accepimus literas *Calvini*, una cum literis fratrum Neocomensium,[1]) ex quibus intelleximus abunde quae tibi parantur ab hominibus non piis, nulla causa exsistente quam ob rem sic vel cogitandum vel faciendum. Dolet ea res valde nobis, ut quae supervenit haud exspectata. Bene speravimus de ecclesia ista, maxime quia haberet rectorem *Farellum*. Et postquam te iam tribus, credo, annis per quietem audi-

---

4) *Fortassis eo de quo N.* 337.
5) *collega Tossani.*
365. 1) *Eynard Pichon* (*N.* 359).

2) *Genevam?*
3) *N.* 358, *not.* 5.
366. 1) *Neque has neque illas habemus, nisi fortasse harum exemplar in N.* 358 *supersit. Cf. Kirchhofer, p.* 27 *et* 31. *Etiam quae infra allegantur non repertae sunt.*

visset, nihil succurrit, nisi nomen et gloriam Domini pulchre isthic et sanctificari et adcrescere. Age, Dominus habet huius rei causam, ut qui non raro tale aliquid parat verum ad finem optimum. Nostrum est consilia et facta eiusmodi superare per patientiam. Nos hic, postquam satis quid agendum foret nobis expenderamus, ad senatum nostrum ivimus, et causa exposita precati sumus ut propter Dominum et ecclesiam Neocomensem senatum Bernensem ad concordiam inter te tuosque faciendam excitarent et promoverent pro virili: non esse alios qui et te retinere et praecavere tumultum possent efficacius. Voti compotes effecti scripsimus et nos ad fratres,[2]) cogitantes stimulum suis adderent non segnem, ne scandalo fieret obnoxia ecclesia ista quod pati cogeretur si tu sine causa expellereris, imo si expellereris quod mulierem adulteram tolerare non velles, et si hac quidem ratione daretur occasio malevolis eiiciendi pastorem vel a Deo datum, quoties in corripiendis peccatis paulo ferretur liberius. Speramus et a senatu et a fratribus in re tam honesta obsequium non defuturum. Iam abs te illud efflagitamus, posteaquam Dominus Deus te hactenus, ut organo haudquaquam abiiciendo, in aedificanda ecclesia sua velut de novo est usus, eorum memineris quae ad erigendum, non ad demoliendum maxime pertinent. Inter prima cogitabis, quibusnam Christus evangelium de se voluerit depraedicari, nempe electis, qui tamen in mundi huius mortiferis actionibus adhuc volutarentur. Est enim haec sacri verbi virtus ut e mundo passim destinatos ad vitam velut aurum ex fimo colligat, donec totus Israel salvus fiat. Propter hos multa sunt toleranda et facienda, ne gratia priventur evangelii: quod fieret tamen si saeculi huius filios veluti vi conaremur attrahere. Nam hic facilius erit ut boni pastoribus et evangelio careant, quam ut mundus lucrifiat Domino. Docendum putamus igitur ut poenitentia et remissio peccatorum piis non auferantur per temeritatem impiorum. Sed lege sunt hi coercendi. Maxime vero ita ne coercitio illa praedicationem tollat evangelii, et ita damnum patiantur, quod ad nos attinet, boni ac pii. Dico, quod ad nos attinet, hoc est, ad officium nostrum, et ne laedatur nobis conscientia. Nam Deus novit suis semper providere ne pereant. Si excommunicationis disciplina foret in ecclesiis quas hodie Dominus donavit evangelio, quasi nullo contra flagitia labore pastores agere possent: quia qui nomen dedisset Christo, deinde autem peccaret, eiiceretur communi consensu de ecclesia, usque dum per poenitentiam reduceretur. Nunc vero, postquam Dominus hanc disciplinam non dedit omnibus, agendum videtur ne nostra culpa etiam illud quod datum est auferatur. Arbitramur itaque nihil non faciendum tibi ut cum tuis redeas in gratiam, ac deinceps agas ut pessimi quique sic te revereantur, qualiter filius malus revereri compellitur patrem suum. Non diligit, verum interea ne hiscere quidem audet adversus illum. Quae autem hic sit ineunda ratio, non nostrum est praescribere viro praesertim in hoc exercitii genere tam experto. Ipse per Domini gratiam invenies quae huc potissimum spectant. Quamvis Paulus artifex hac in re, sicut etiam in omnibus, mihi videatur optimus ubi Timotheum ita docet: Porro servum Dei non oportet pugnare sed placidum esse erga omnes, propensum ad docendum, tolerantem malos cum mansuetudine, erudientem eos qui obsistunt, si quando det illis Deus poenitentiam ad agnoscendum veritatem, et resipiscant e diaboli laqueo, capti ab eo ad ipsius voluntatem. Nam his verbis apostolus quid aliud vult quam ut omnem adhibeamus diligentiam, qua peccatores Domino velut illecebris lucrifaciamus: non certe quod peccatis sit parcendum, ut contra quae clamandum, sicut contra diabolum autorem eorum, sed quod peccatoribus, ut qui corripiendi et emendandi sunt per dilectionem. Caeterum quid obstinatis facies? Tradendi sunt excommunicationi si glorientur de ecclesia: sin aliter, magistratui permittendi. Ad me enim, qui praeses sum ecclesiae, nihil pertinent. Atqui piis obsunt malo exemplo. Cavebo per verbum omni studio, et per preces quantum valeo, non dubitans quin aliquid sim effecturus. Quid putas, mi *Farelle*, nos iam hic per decennium devorasse, ut praedicatio poenitentiae et remissionis peccatorum maneret integra. Scis enim qualis sit civitas nostra, quibus studiis inhiet, quae sit petulantia, quae contra verbum temeritas, qui praedicatorum contemptus. Sed Dominus dedit ut correptionis severitate commode servata, evangelium retinuerimus sanum et integrum, quamvis eiectionem et nos aliquando timuerimus. Haec scripsimus, *Farelle* doctissime, non profecto quod te docere velimus, sed ut nostrum agamus officium. Decet enim ut curam inter nos geramus propter ecclesias Christi quam maxime sedulam. Tu qualiacunque sunt aequi bonique consulas rogamus. Vale cum fratribus piis omnibus in Christo et Dominum pro nobis ora. Basileae 30. Octobris anno 1541.

Os. Myconius
iussu fratrum.

---

2) *Turicenses puta, aut alios etiam (N. 365), non Neocomenses, ad quos paulo post demum scripturi erant (N. 370), et in quos quae hic referuntur scribendi causae non cadebant.*

367.

MINISTRI ARGENTORATENSES ECCLESIAE NEOCOMENSI.

Farellum a Christo ipso missum evangelistam et legitima vocatione in ministerio iam iterum confirmatum repudiare religioni habeant.

(Autographon Buceri multis lituris et additamentis oneratum descripsimus ex Arch. Thom. Argent. Epp. Buceri T. II. N. 151. Plura in hoc difficillima lectu, quae asteriscis notamus, vel punctis interpositis praeterire cogimur.)

Quanquam per se ingens necessitudo est et quodvis verae caritatis atque etiam familiaritatis officium merito imperet consensio religionis, societas Christi qua nobis invicem membra sumus, tamen nescio quo nos singulari huius ipsius societatis in Christo vinculo adstrictos vobis sentiamus, eo quod ecclesia vestra ministerio *Farelli* nostri (quo in adserendo et provehendo regno Christi nos certe ardentiorem nullum novimus) primum Christo restituta est idque postea tam vera canonica electione et sancta vocatione omnium ordinum repetierit. Accedit huc et praeclarum illud facinus quod Domini spiritu succurrendo ecclesiae Genevatium in extremo discrimine laboranti designastis. Sic ergo coniunctis addictis vobis in Domino non possunt non magnopere curae nobis esse ea quae ad salutem et ornamentum ecclesiae vestrae maxime intersint, tum etiam ad alias vel aedificandas vel gravi exemplo laedendas plurimum momenti habeant. Quale profecto est gravis ista vestra de ministerio *Farelli* perturbatio. Audivimus enim quosdam apud vos viri, ut Christo toto pectore ardentis ita in causa Christi semper vehementis, sinceritate sic offensos esse, ut etiam aliis, qui eum tamen in Domino venerantur et retentum * in ecclesia vestra velint, plerisque consultum videatur, illum ministerio ecclesiae vestrae ultro cedere. Istuc [1]) quum rescivimus, magno certe, ut par erat, dolore et moerore affecti sumus, quum vestrae tum aliarum quoque ecclesiarum causa. Nam vere * nec vestra nec ulla perstabit ecclesia si non Christi ministros veros ut Christi ministros amplectatur et audiat, hoc est, ut eos in quibus Christum ipsum Deum et servatorem nostrum se audire credat, iuxta illud: Qui vos audit me audit, qui vos contemnit me contemnit. Minister quidem vester est *Farellus*, sed in hoc ut Christo vos adducat: quare magis Christi minister est. Huius ille negotium agit, ab hoc missus est. Hic siquidem e coelis dat apostolos, evangelistas, prophetas, doctores et pastores. Quid ergo infelicius, quid perniciosius excogitari queat quam reiicere eos quos Christus nobis mittit administros aeternae salutis, dispensatores mysteriorum vitae beatae? Nostis quid acciderit illis qui servos coelestis regis ad nuptias vocantes reiecerunt ac contumelia affecerunt. Iam *Farellum* a Christo ipso ad vos missum, et primum quum ultro veniret, et quum eum nuper solenni et certe sanctissima vocatione revocastis, quis dubitare possit fide vel mediocriter imbutus? Purum enim ille vos Christi evangelium pure et ardentissimo studio cum vera vitae innocentia et sanctimonia apud vos et plantavit et provexit fructumque haudquaquam vulgarem Domino apud vos attulit. Quod nemo potest nisi a Domino ad hoc missus: quomodo praedicabunt, nisi mittantur? Ut multos itaque paedagogos habeatis in Christo non tamen habetis alium quam hunc patrem: hic vos per evangelium Christo regeneravit, hic aluit, hic ad praeclara incrementa educavit, alitque fovet et provehit adhuc maxima cura et fide, ut nullus uspiam illam ecclesiam. Loquimur quod verum scimus, testamur quod in Domino compertum habemus. Quid igitur in eo displicet, ut quem Christus, non homo, vobis misit, et misit administrum salutis vestrae, non dico reiiciatis sed dimittatis? ut patrem regenerationis vestrae, non dico abdicatis, sed eripi vobis patiamini? Mutavitne doctrinam et quod in Domino aedificavit nunc destruit, aut quod destruxit nunc reaedificat? At quum semper sinceriter, nunc docet sincerrissime: et quae bene ac salutariter aedificavit nunc absolvit et perficit: quae pie ac necessarie * destruxit nunc penitus submovet et abolet. In vita igitur * vitium est? At ea est sanctitate ut et hostes admirari eam cogantur. Sed offendit reprehensionis acerbitas. Quid vero reprehendit, optimi viri et fratres? Quae in reprehensione eius acerbitas? Num quid * reprehendit ea quae spiritus Christi in scripturis, quaeque illa aeterna morte digna esse praedicat? Quid iam acerbum adeo dici queat ut par sit acerbitati peccati quo offenditur Deus, quo abiicitur regnum Christi, accersitur gehenna? Quid denique tanta * vestri caritate flagrantissimus animus in vestra peccata dicere tam severum et vehemens possit, quod acerbum dici mereatur? Quam * vero meliora sunt haec vulnera huius et tam unice * diligentis vos et sitientis salutem * vestram, quam oscula eorum qui ad mala vestra connivent * ac ideo vos vere oderunt? Minister est hic spiritus Christi, huius est reprehendere mundum de peccato, nunquam non poenitentiam praedicare, semper cor conterere et spiritum vero peccati dolore contundere. * Quin irascimur peccatis nostris quae nos alienant a Deo, quae haereditatem coelorum sanguine Christi partam commutant * gehennam paratam Satanae et angelis eius, non peccatorum reprehensioni quamlibet du-

367. 1) *lapsus calami.*

rae, quae a morte revocat, quae ad salutarem poenitentiam excitat? Sed dicetis fortasse: haec agnoscimus plerique et hunc verae * fidei et zeli probatissimi Christi ministrum patrem et pastorem nostrum retinere cupimus, multoque huius duras obiurgationes quam aliorum blanditias malumus. At dum nonnulli ex nostris ferre eum non possunt, alium laturi * fructum paci et tranquillitati ecclesiae et reipublicae, nostrum hic desiderium posthabere debemus. Cui quaeso paci, fratres, cui tranquillitati? Non potest esse pax in ea vel ecclesia vel civitate in qua non suo loco habentur administri pacis verae, quam cum Deo per Christum habemus. Revertitur enim ad ipsos pax Domini quam eius iussu attulerant, quum repellitur Dominus ipse, ut testatur Dominus. Et irascitur adeo rex Deus iis qui servos suos *, quibus vocat ad beatas filii sui nuptias, repellunt aut contumelia ulla afficiunt nec ut angelos Dei, angelos salutis et pacis, amanter et reverenter amplectuntur atque habent, ut eos penitus exscindat et urbem ipsorum incendio absumat. Dicunt, eorum esse ministros dimittere quorum accersere. Et vere id dicunt. At Christus, ut omnis, ita et vestrae ecclesiae caput et pater familias, *Farellum* vobis corpori suo et familiae suae misit, dedit, addixit, ut suum vobis dimensum distribueret, dimensum vitae aeternae. Quare hunc a Christo datum vobis pastorem non ex sententia * Christi a ministerio ecclesiae vestrae relegare, est Christum ipsum et salvificum regnum eius reiicere, seque iis adiungere qui Christo renunciant: (Nolumus hunc regnare super nos!) eoque se ipsos supplicio quod Dominus talibus minatus est obnoxios facere. Spiritus sanctus per sanctam illam et tam consentientem omnium ordinum ecclesiae vestrae *Farellum*, sacrique ministerii, senatus utriusque et plebis electionem et vocationem inter vos episcopum constituit: ergo nunc rursus eum hoc munere destituere, propter aliquos qui opus spiritus sancti, severiorem propter peccata increpationem, male ferentes *Farellum* habere pastorem nolunt, quid hoc aliud sit quam repugnare spiritui sancto? Et ut non ad Christi missionem, non ad spiritus sancti institutionem respicere hac in re velletis (quod nullo modo facietis, quia extremae impietatis esset), tamen non ii soli *Farellum* in ministrum ecclesiae vestrae elegerunt qui nunc relegatum cupiunt, sed vos omnes, totum ministrorum evangelii collegium, totus maior et minor senatus, plebs universa. At quam multi indubie ex his omnibus ordinibus sunt quibus nihil queat accidere gravius quam si spoliari eos contingat tam sancto et praecellenti *Farelli* ministerio, quibus incompensabilem iniuriam fecerint quicunque talem ipsis animarum suarum curatorem, tam sancta ratione ab ipso Christo eis missum, a spiritu sancto institutum eripuerint. Quae iniuria toti quoque ecclesiae gravissimum simul vulnus eo infliget, quod sanctissimam et salutarem illam legem et constituendi pastorum rationem, quam indubie ipse spiritus sanctus vobis instituit, violabit. Admodum enim consentienter ad verissimam rationem eligendi et praeficiendi ecclesiis pastores eligere et constituere vos pastores solere audivimus, quod singulare spiritus sancti beneficium vobis etiam magnopere gratulamur. Hoc enim et ab apostolis ipsis et sanctis patribus in ecclesia semper servatum est, ut electioni et constitutioni ministrorum ii praeessent et moderarentur qui in ministerio iam probati essent, eoque de idoneis ad hoc ministerium iudicare facilius et exactius possent. Inde veteres canones iubent totius provinciae episcopos convenire, si quando episcopus alicui ecclesiae instituendus sit, ut nimirum multis praesentibus, qui et assumendos ad sacrum ministerium perfectius nossent, et quae ad sacrum hoc ministerium rite obeundum requiruntur non lectione tantum vel auditione sed usu etiam et experientia exploratum habere possent, minus valerent studiis imperitiorum hominum irrepere in locum huius sanctissimae functionis, qui eam recte obire non didicissent. Iam ut hi nunquam aliquem populis episcopum non etiam ab ipsis comprobatum et expetitum ordinarint, ita audimus etiam apud vos, quum ministri dispexerint qui eligi a vobis, ab ipsis ordinari in ministerium ecclesiae posse videatur, sistere eum senatui, cui scilicet inter * omnia publica negotia religio et huius administratio curae primae esse debet, tum etiam plebi, quo qui praeesse omnibus debet eligatur etiam ab omnibus. Quum enim ministros oporteat absque crimine esse, nemo in omni ecclesia non audiri deberet, si quam criminationem vel verisimilem contra instituendum ministrum adferre velit. Hac itaque ratione tam sancta, tam vere canonica, tam certo ab ipso spiritu sancto constituta quum *Pharellus* sit apud vos in ministrum quidem, et ministrum omnium * (sed non ut cuiusque hominibus affectibus, sed ut Christo Domino apud vos ministret, et salutem eius vobis administret) eoque non in mancipium, pro qualicunque voluntate abiiciendum, sed in pastorem et patrem vestrum, dum vixerit *, nec alio ob meliorem * ecclesiarum necessitatem legitime vocatus * fuerit commutandum * a Christo ipso et spiritu sancto, tum etiam ab omnibus ecclesiae et reipublicae vestrae ordinibus indubie spiritu Christi ad id in sanctis electus, expetitus, assumptus et ordinatus sit, debet profecto vobis huius ministerium sic sacrosanctum haberi, ea veneratione et observantia coli, ut non solum illud nulli hominum perturbatorum inconsideratae indignationi prodatis, sed a nemine etiam contemni, quod quidem in vobis esse Dominus dederit, patiamini: non dubitantes Christi maiestatem laedi et salutem morte eius partam repelli, si huius

viri ministerium ulla ex parte violetur. Iis igitur qui videntur sibi ab huius severitate laesos dicendum est, quanquam nec ovium sit fidelem pastorem in ius vocare, nec filiorum quamvis duram veri patris increpationem pro iniuria deputare, tamen ut illorum infirmitati aliquid deferatur, dicendum eis erit ut adferant quo se indigne ab illo habitos existiment, constituatur iudicium ecclesiasticum ex probatissimis ecclesiarum ministris, ex religiosissimis aliis viris de utroque senatu ac coram, si videbitur, ipsa plebe excutiantur illorum hominum querelae, ut eis, si quid iuste querantur, legitime satisfiat: sin ut in viam redeant, in Christum ipsum, in cuius tam fideli atque eximio ministro iniurii et contumeliosi inveniantur. Si vero iudicio experiri nolint, sicut non credimus hunc tam sanctum virum ab ullo homine iure in ius vocari posse, detur opera ut exacerbati illorum animi mitigentur et placentur, moveantur magis peccatis suis in quae *Farellus* gravius dixisse videtur, quam piae, paternae atque salutari eius obiurgationi irascantur, cogitentque nullam esse iustam causam ministros ecclesiarum veros riteque electos et vocatos mutandi, nisi vel perperam doceant vel curam animarum non bona fide et vigilanter obeant, aut vita reprobi inveniantur. Quumque nullam harum causarum impingere *Farello* queant, imo cogantur [*fateri?*] his tribus rebus, doctrina sana, cura animarum vigilanti, et vita inculpata nemini esse secundum, nulla eos ratione posse remotionem ministerii huius viri petere.[2]) Dicere enim acrius in peccata, causa esse non potest ut quisquam, nedum servus dei tantus, locum ministerii mutare debeat. Quare si toti tyrannidi Antichristi hactenus fortiter restitistis ne Christi regnum abiiceretis, si hoc non datis, et merito, principi vestro, ut sacra ministeria mutetis, quare inconsulte perturbatis nunc animis aliquot vestrorum civium hoc concederetis? Quos in manu est facile sedare. Nam aut boni sunt et magistratus suos in debito honore habent, aut minus: quod tamen de eis nolumus statuere. Si boni, aut (ut diximus) diiudicari legitime suas querelas patientur, aut gratiae et autoritati vestrae, qui *Farellum* merito probatis, eas commode admoniti et placati condonabunt. Si vero neutrum ferre illi velint, quo illos iniquitatis evasisse haudquaquam credimus, aderit vobis Dominus, aderunt pii socii, ne quid tamen * illi contra legem, contra tranquillitatem reipublicae designent, utque permittant frui vobis tranquille eius ministerio, quem Christus vobis et spiritus sanctus petentibus, et approbantibus omnibus ecclesiae et reipublicae ordinibus dedit, profecto integerrimum, fidelissimum et accuratissimum ministrum, pastorem et patrem. Haec vobis ex officio communis in Christo societatis, tum etiam singulari qua vos vestro merito complexi sumus caritate, scribere voluimus, non quod timeremus ne Christum in *Farello* abiiceretis vel etiam dimitteretis, verum ut vos in studio et observantia *Farelli*, saluberrimi vestri apostoli et episcopi, confirmaremus, ne vel cupiditate externae tranquillitatis, aut molestia eius quae exorta est in *Farellum* apud aliquos perturbationis nimium deiiceremini. Sed quum nec *Farellus* ob hanc perturbationem gregem Domini deserere possit, nisi mercenarii crimen et poenam * subire velit, nec vos illum dimittere nisi Christi iugum abiicere et perdere salutem vestram velitis, ut etiam nostra admonitione confortati maiorem curam impenderetis iis qui cedere suis affectibus *Farellum* cupiunt (si qui tamen id constanter cupiunt), vel pia satisfactione atque commonefactione sanandis, vel autoritate legitimae potestatis sedandis, libet itaque hanc nostram epistolam concludere verbis Pauli: Rogamus vos, fratres, ut agnoscatis eos qui laborant inter vos et qui praesunt vobis in Domino, et admonent vos, ut habeatis illos in summo pretio per caritatem, propter opus illorum. Pacem habete cum eis.[3]) Id, confidimus in Domino, libenter facietis, et nihil admitti apud vos sinetis quod in iniuriam sacri ministerii sicque * et in certam ecclesiae vestrae perniciem et gravissimum aliarum ecclesiarum scandalum evadere queat. Dominus Iesus itaque omnia apud vos tranquillet et donet suos fideles ministros, in salutem vestram sempiternam vobis ab ipso missos, ita ut pium et vobis salutare est, agnosci, audiri, observari ab omnibus, ut vos illorum et illi vestra sint gloria in die eiusdem Domini et summi pastoris atque episcopi animarum nostrarum Iesu Christi. Amen.[4])

Caritati et praestantiae vestrae deditissimi in Domino fratres et conservi Domini nostri Iesu Christi

C. Hedio. M. Zellius. M. Bucerus.
Iac. Bedrotus cum caeteris.

Ecclesiam nostram quae nunc peste graviter invisitur a Domino et extremo vitae discrimine laborantem fidelissimum et utilissimum servum Domini Wolff. *Capitonem* precibus vestris quam diligentissime commendamus.

---

2) *Tota haec phrasis evidenter ἀνακολούθως scripta.*

3) 1. *Thess.* 5, 12.

4) *Alia manus adscripsit:* Anno 1541, sub finem Octobris. *Quod omnino rei consentaneum. Capito enim quem precibus Neocomensium commendant obiit a. d. III. nonas Nov.*

368.

BEDROTUS MYCONIO.

Argentoratenses causam Farelli apud Neocomenses fortiter scriptis literis egerunt, et non immerito.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. MSS. F. 80 olim Epp. T. 45, fol. 44 v. — Legitur ap. Simler. Vol. 50.)

Herr Oswald Myconio predicanten zů Basel minem liebem herren vnn fründt

Basel.

Ne nescias, mi *Myconi*. Impetravimus a Senatu literas ad Neocomenses pro *Farello.*[1]) Iisdem scripsit et *Bucerus* nomine fratrum prolixe et diligenter, non decere tantum ministrum scilicet movere loco, nisi convictum vel quod impie doceret vel quod male vivat. Rem esse pessimi exempli propter acerbiorem reprehensionem in vitia connivere temere tumultuantibus quibusdam iisque paucis. Si peccavit constituatur iudicium ecclesiasticum ex probatissimis ministris, praecipuis et minime partialibus civibus, excutiantur querelae, detur locus accusato. Est quidem eorum dimittere ministros quorum est accersere. Sed dimittendi sunt ex sententia Christi qui *Farellum* Neocomensibus dedit. Electus est et vocatus per omnes ordines: per omnes igitur dimittatur, si iustam dimittendi causam habent, non per paucos qui clamant: Nolumus hunc regnare super nos. Quam multi sunt procul dubio quibus fieret atrocissima iniuria, si impune permitteretur paucis grassari in *Farellum*. Summa: non est causa mutandi: non enim vocatur ad aliam ecclesiam necessitate graviori urgente. Acerbitas hominis intempestivior et nobis diplicet. Sed non tantopere peccavit ut dignus sit qui moveatur loco. Scripsit et privatim *Farello Bucerus* et hortatus ipsum ad modestiam. Haec te nescire nolui. Praestat Neocomi manere et quibuscunque modis retinere ipsum, quam ut Gebennam se conferat, ob multas causas quas tu facile potes divinare. Irrevisum hoc ad te.[2])

Bernam quaeso meas mittas.

Bedrotus.

368. 1) *N.* 367 *non senatus sed ministrorum est. Alteram non vidimus.*
2) *Epistolam hanc item sub finem Octobris scriptam esse, ante Capitonis mortem et post praecedentem, vel ex ea quae proxime sequetur Myconii efficies.*

369.

DER RATH ZU STRASSBURG AN DEN ZU BERN.

Sie bitten Viret noch länger in Genf zu lassen.

(Berner Archiv. Kirchl. Angeleg. 1540—1559. Urschrift mit Siegel.)

Den Ersamen weysen vnnsern besonndern lieben guten freunden vnd vertrauten Nachpurn dem Schulthaiszen vnd dem Rath zu Bern.

Den Ersamen weysen vnnsern besondern lieben guten freunden vnd vertrauwten Nachpurn dem Schulthaiszen vnd dem Rath zu Bern Entpieten wir Vlman *Boecklin* der Maister vnd der Rath zu Straszburgk vnnser freundtlich willig dienst. Besonndern lieben guten freund vnd vertrawten Nachpurn, Nachdem wir hievor durch vnnsere guten freund zu Jenff so lang angesucht das wir zuletst vmb der notturft willen vnd zu jrer Kirchen wilfaret jnen herrn Johann *Caluinum*, den wir warlich nit allein zu vnnserer Schulen sonnder der algemeinen Kirchen obligen gantz wol bedorfft vnd zu gepruchen gehapt hetten, zukhommen laszen haben, damit die Eer Gottes bey jnen erweytert, sein heylig wort desto fruchtbarer gepredigt vnd jr Kirch, die wie wir bericht bey jnen noch jn zerstreuter vnordnung sey, zu guter besserung angericht vnd gepracht werden moechte: Nun seind wir vor der weil von ermelten von Jenff, als wir denselben deszhalben mit zuschickung *Caluini* nit gleich willfaren khoendten, gepetten worden, das wir neben anndern bey Euch helffen wolten zu pitten, das Jr jnen Petrum *Viretum* den Jr gon Losana das wort Gottes zu predigen verordnet vnd jnen von Jenff ein Zeit gelichen noch lenger laszen wolten. Da wir nun bericht werden das Jr villeicht willens denselben von jnen abzufordern vnd aber dasselbig[1]) ein frommer gelerter Gottsfoerchtiger vnd frid lieb habender man sein soll, das so er von jnen khommen solt es dem handell Gottes vnd desselben seligmachenden Euangelii gantz nachteilig vnd hinderlich sein, das obgemelter *Caluinus* villeicht, so der abkhomme, souil frucht als jn vnd mit seynem beysein vnd zuhilff er verhoffte allein nit getrew[2]) vszzerichten vnd rechtschaffne Christliche Kirchenordnung anzuschicken vnd jnn uebung zu pringen. Derhalben von ettlichen fridlichen vnd gutbertzigen vnnsern Predigern geschriben worden vnd dieselben bey vnns angesucht vnd gepetten das wir bey Euch

369. 1) *sic!*
2) *getrauwete?*

wolten helffen pitten vnd fürdern, damit ermelter *Viretus* doch zum wenigsten ein zeit lang vnd bisz die Kirchen Ordnung jn besserung angeschickt vnd gepracht zu Jenff gelassen wurde. So es nuhn ein handell der die Eer Gottes seines Sons vnnsers lieben herrn vnd heylands gesponsen die Kirchen belangen thut, da wir vnns vsz Christlicher Pflicht schuldig erkhennen zu thun was wir fürderlich erschieszen mœgen auch nit zweyffllen das Jr selbs zu solcher sachen vnd fürderung der Eeren Gottes geneigt vnd willig seyen vnd daneben verstanden das obangezogener *Viretus* vsz Eweren gepieten vnd also der Ewern einer sey das wir dafür haben dasz er desto mehr gneigts hertz gegen Euch als seynen obern haben vnd jn den vnendtscheidnen spennen die villeicht noch zwüschen Ewern vnd den angezognen von Jenff sich halten auch nit vnfürderlichen sein mœcht, das die desto eher zu freundlichem vnd guten binlegen gelangen khondten, haben wir geacht das wir widder Euch har jnn auch nit handlen vnd pitten also gantz freundtlichs vleisz Jr wœllen allen sachen zu gut fürnemlich aber damit der Kirchenhandell desto fruchtbarlicher zu Jenff geschafft, die Eer Gottes vnd der armen Seelen heil hardurch gefürdert werde vnbeschwerd sein vnd mit gutem vnd freundlichem willen, wo es on Ewern mercklichen nachteil oder beschwerd jmmer sein mag den dickgananten *Viretum* doch zu wenigstem noch ein jar lang denen von Jenff zu lassen vnd gonden, Des werden Jr zu dem es Got gfellig jnen freylich ein angenem gefallen beweisen vnd sie zu Ewern diensten vnd willen damit desto mher verursachen. So wœllen wirs vmb vnnser sonder guten freund vnd vertrauten lieben Nachpurn auch mit allem guten willen gantz freundtlich haben zu verdienen. Datum Montags den letsten Octobris A° xlj.[3])

370.

MINISTRI BASILIENSES MINISTRIS ET SENATUI NEOCOMENSIBUS.

Intercedunt pro Farello quem eiici summae foret iniustitiae adeoque imprudentiae.

(Autographon Myconii sine titulo habetur in Bibl. civica Turic. MSS. F. 80, olim Epp. T. 45, fol. 17. Inscriptio a recentiore manu addita est haec: *Ad Neocomenses invectivae Basiliensium ob eiectum Farellum.* Apographon exstat ibid. F. 58, p. 751.)

Gratiam et pacem a Deo patre et Domino nostro Iesu Christo. Prudentissimi doctissimi optimique viri, pervenit ad nos nescio quale dissidium in ecclesia vestra adeoque republica exortum esse, idque tam acre ut quibusdam in mentem venerit eiicere pastorem, quo tamen mox ab initio restituti per Dei misericordiam evangelii ceu organo electo ad condiscendam philosophiam divinam estis usi. Graviter accepimus et magno cum dolore, utpote qui nihil tale exspectavimus, sc. sanctam ecclesiam Neocomensem,[1]) ut in qua prae caeteris ob doctorem eruditum et pium nomen Dei sanctificaretur et gloria eius augmentum caperet in dies. Tametsi vero non sumus tam imprudentes ut non succurrerit, vos vestra prudentia motibus eiusmodi compescendis esse satis, noluimus tamen negligere officium quo ecclesiae inter se obligantur, et fratres debent fratribus,[2]) omnino sperantes quod hoc officii genus a nobis animo gratissimo sitis excepturi. Nam in hoc prorsus incumbemus, ut concordia composita deinceps sic simul conversemini qualiter decet populum sanguine Christi redemptum.

Viri clarissimi, nondum arbitramur oblivioni vos tradidisse, quam sancta et legitima vocatione communiter vos omnes ante aliquot annos D. Gulielmum *Farellum* ad ecclesiam vestram gubernandam adcersiveritis, et tum quidem quum esset a vicinis vestris velut exsilio multatus ob praedicationis severitatem quandam, et sanum zelum domus Dei. Quae res adeo vos non movit contra virum pium, ut non dubitemus calcar inde subiectum quo fervidi magis ad ipsum vocandum fueritis effecti. Iam vos non latere potest, quiqui communi voce et animo sic vocantur ab ecclesiis, a Deo vocari, praesertim si nihil fuerit vocatis iniunctum nisi praedicatio salutis, hoc est, Iesu Christi Domini nostri. Quid ergo, quum deligeretur ille, vobis fuit in animo nisi doctrina salutis? Quem alium condiscere voluistis nisi Iesum Christum filium Dei vivi? Annon cogitastis tum de abnegando nosmet ipsos? annon de fuga mundi? annon de arcendo Satana? Igitur dum hic fuit animus, dumque viro doctrinam iniunxistis, per quam adsequeremini quae dicta sunt, non potest esse dubium, quin *Farellus* fuerit vobis datus a Domino. Hunc talem itaque movere loco valde horrendum est. Sumus enim in hac sententia quod qui sic tentet, Deum quoque movere loco satagat. An vos putatis aliquid esse discriminis? Abiectus est olim a Iudaeis Christus ac reprobatus: ideo et Deus qui miserat illum reprobatus est. Ex quo dictum etiam a Domino: Qui vos recipit me recipit, et qui me recipit, recipit eum qui misit me. Et iterum: Qui vos audit me

---

3) *Ueber den Erfolg vgl. Kampschulte* 387.

370. 1) *sic!*
2) *sic!*

audit, et qui vos spernit me spernit; qui autem me spernit, spernit eum qui misit me. Haec Domini verba, subinde repetita ministrum Christi, qui vere minister est, efficiunt gratum apud fideles: tam abest ut ab uno atque altero verbo severiore odiosum reddant.

Hactenus autem intelleximus pastorem vestrum ita perdurasse in doctrina sana quam vos imposuistis, ut ne latum quidem digitum ab ea discesserit, imo ut vel qui putantur inimici virum tamen et a vita et a doctrina commendent. Ergo si vocatio legitima est, et *Farellus* egit hactenus officium quod vos ipsi commisistis, quid esse, per Dominum, potest quod ecclesiam istam perturbat? Severior est forsitan quam ut aliqui libenter ferant. Sed hoc de ecclesia vestra non libet credere. Qui namque vel hominem agit, taceo christianum, in corde suo novit esse oportere qui peccata corripiant ad emendationem. Quod si hoc novit, invitus accipere non potest dum vitia taxantur, nisi Deo vacet cor eius. Sed esto, severior sit, dum videt flagitia graviora per impudentiam, ne dicamus per impietatem, patrari ad dehonestandum sanctum nomen Dei, ad contaminandam ecclesiam, ad malum omnium exemplum: iam tum in officio delegato recte versatur. Spiritus sanctus enim arguit mundum de peccato et de iustitia et de iudicio, et pastor fidelis organum est per quod agit spiritus. Iam tum agit verum pastorem, lupum abigens pro viribus, ne vel oves invadat vel iam vulneratas penitus dilaceret. Iam certe patrem agit qui ferre nequit ut liberi sui peccatis conspurcentur ac pereant: imo iam in memoriam revocat quid Deus comminatur prophetis suis per Ezechiel: quod sanguinem delinquentium requisiturus sit de manibus eorum, si peccator per dissimulationem ipsorum perierit. An esse potest, praesertim in ecclesia vestra, in qua Christus per verbum suum tanto tempore habitavit, qui ad correptionem peccatorum vel aures non habet, vel teneriores habet quam ut id pati valeant? An est qui oblitus pastoralis curae et officii vocem paulo severiorem tam iniquo fert animo ut propterea pastorem bonum ac fidelem cupiat eiectum?

Si tales sunt, viri optimi, dolemus, nobis credite, supra quam dici potest, vicem vestram, imo illorum et vestram. Hanc, quod scimus oculos vestros non posse protervitatem impiorum intueri sine magno dolore, multis suspiriis, ferventibus lacrymis. Illorum, quod lapsum intelligimus gravissimum, nempe a regno Dei quod est lucis ad regnum Satanae quod tenebrarum est. Hac re quid infelicius potest dici? quid miserius audiri? Veteres de lapsis multo labore et magna contentione disputaverunt, an ad poenitentiam debeant admitti, et id vix tandem invenerunt: adeo peccatum istud grande et grave fuit in cordibus eorum. Verum tantam Dei misericordiam in scripturis viderunt praedicatam, ut eius magnitudo peccata quaevis atrocissima, item et lapsorum, posset obtegere. Huc et exempla fecerunt Manassae, Petri et aliorum, ut concluserint sicut auditum est. Quae adiicimus ut si qui sunt (nam perpetuo spes est, quod et modo sumus testati, rem secus quam ad nos devenit habere) quos Deus ita labi permisit, ad se redeant et ad Dominum, et is eorum miserebitur. Hoc autem si facere detrectaverint, magisque placuerit perdurare in tenebris, praeter iram Dei quam graviorem cervicibus suis ob pertinaciam magis ac magis imponent, facile videmus quae mala sint consequutura. Principio non desinent a tumultuando donec compotes voti fuerint effecti, hoc est, donec *Farellum* viderint eiectum et alium quempiam subrogatum, qui dicere compelletur placentia. Imo non compelletur, sed sponte sua mulcebit auditorum aures. Cavebit enim ne sit *Farellus*, nisi et ipse velit expelli. Quod si fuerit in animo, nunquam se praebebit successorem. Neque igitur habebitis meliorem, neque aequalem si illum eieceritis. Quamobrem et fames erit verbi in ecclesia vestra, quam famem nunquam immisit Deus olim quam dum extreme fuit peccatum, dumque grandi aliquo supplicio populum suum visitare voluit. Et profecto fieri poterit (quod omen Deus avertat!) ut paulatim Satan, ut est mille artifex, semen spargat, quo tandem gravis aliqua factio suboriatur inter cives. Quae res ut cavenda sit, prudentia vestra non difficulter providere potest. Illud constare videtur, ex parochis totius comitatus vestri nullum esse qui velit alium ob doctrinam et pietatem, non ob singularem aliquem adfectum, praeter *Farellum*.. Ergo dissidium nunc est, priusquam de eiectione sit conclusum, et de successore aliquid statutum. Praecaveat Deus dissidium fratrum in suis ecclesiis. Nam hoc adfirmare audemus, extremum diaboli conatum istum ipsum esse.

Quid vero de scandalo dicemus quod ecclesiis piis et papisticis inde praeberetur? Horrebunt illae, turbabuntur et misere erunt adfectae. Neocomi, dicent, evangelium habere volunt, et non possunt tolerare *Farellum* patrem. Quale oportet evangelium illud esse quod placebit? Nimirum quod docet, Christum mortuum sine resurrectione et sine acceptione spiritus sancti. Atqui hoc tale est quod ducit ad inferos, nam praedicat mortem Christi sine poenitentia. Papistae vero annon clamabunt: Nunc tandem patet quae sit doctrina quam hodie cupit mundus, nempe vivere pro libitu, vivere per licentiam carnis, credere Christum satisfecisse pro peccatis nostris, tantum ut voluptatibus indulgeamus. Haec ansa daretur impiis sacrosanctum evangelium Christi calumniandi, quatumvis praedicatores pii omnes nitantur in contrarium.

Vos igitur, o optimi viri, vos item, o pastores, cavete pro virili ne scandalum tale ac tantum vestra culpa e civitate vestra progrediatur. Certum est enim, absque magno detrimento animarum vestrarum vos ita permittere non posse. Principio igitur omnes, quos Deus in hac causa spiritu suo servavit, preces fundetis ad Dominum, qui Deus est pacis, ut dissidium istud per suam gratiam ad concordiam velit redigere: tum et adesse, quo deinceps evangelium ipsius per tranquillitatem in gloriam eius queat depraedicari in finem usque. Dein, quod in vobis est, nihil prorsus omittendum quod facere poterit ad reconciliationem. Precibus pulsate adversarios, utimini blanditiis, iram placate, adlicite, advocate, adducite quibuscunque modis poteritis, tantum ut fiat pax in qua possit evangelium doceri libere. Nam haec libertas si defuerit, non evangelium praedicatur sed hypocrisis et mendacium. Quae quidem si feceritis eo quo decebit et opus est studio, speramus Dominum vobis adfuturum. Strenuos enim operarios diligit ac iuvat libenter.

Quod ad nos attinet, viri piissimi, rogamus et obsecramus ut animum nostrum, non verba quamvis multa, consideretis. Vellemus enim vobis et ecclesiae vestrae consultum esse in Domino. Quod si non obtinebimus, dolore non vulgari discruciabimur. In hoc igitur, quaesumus, estote animo et corpore, ut vobiscum gaudere brevi et gratias agere Domino valeamus. Valete in Christo. Basileae, 3. Novembr. anno 1541.

Fratres parochi Basilienses
in Domino vestri.

371.

FARELLUS CALVINO.

Status rerum Neocomi. Turbae nondum sedatae pestis supervenit. Interim coena celebrata pacem restituere conatus est. Viretus Genevae maxime necessarius. Pauci cum ipsis per omnia concordes.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 11. Charta passim est mutila et lacerata.)

Quam carissimo symmystae Io. Calvino pastori gregis Christi Genevae.

S. Ita mihi eveniunt omnia vel potius sic afficior instantibus ut mihi excidam et quae primo curata cupio praeterm[*ittam*], dignus certe qui ab omnibus praeterear. Non iniuria apud *Fatinum*[1]) questus es, et in tuis literis quas nuper accepi, quod tui non meminerim: putabam tantum te moleste ferre quod ad te non scripsissem, ut et aliquot audio quos non admodum curo, nec ideo peccatum tam grave ducebam. Sed tuae literae quum testentur nihil in literis ad *Viretum*[2]) de te scribi, hoc sane, si ex animo factum, esset gravissimum et indignissimum, nec levis est tanta in me negligentia. Dabo tamen operam posthac ut non sim in amicos tam socors. Hic quid agatur non facile est dicere. Pestis et oppugnatio religionis quae fit a Turcis pridem nos urgebat ut plebem ad preces invitaremus, et, ut intellexeramus Argentorati actum, ad coenam Domini. Quod quum impetravimus, praemonui omnes ne se ab ecclesia seiungerent, verum se unum omnes testarentur sumpta digne coena. Ad quam veniret nemo, qui vellet privatam pastore suo ecclesiam, quique nollet datum a Domino agnoscere et fovere, ut iuxta verbum Domini tenetur. Hic multi, his et aliis multis praemoniti, ad coenam venerunt, sententiamque mutarunt, alii non mutata sententia ausi sunt sese adiungere. Qui aperte adversantur indigne tulerunt tot coenae interfuisse, nam ea videtur irritum facere id decretum, imo iuxta id quod plebi fuit propositum ostendere, coaluisse animos sic ut pastorem velint retinere: tamen tantum sperant per praefectum se effecturos, ut quod mihi denunciatum fuit locum habeat, et hic polum arcticum mire elevabunt. In crastinum coenae quidam nullius paene hic existimationis indigne ferens ecclesiae successum, commendabat ex tumultuantibus . . . . quod mihi dolet, peste hinc sublatos, quod me et nescio quot millibus mihi similibus probiores essent. Non tulit hoc qui audiebat, aiebatque non ita illi loquendum esse se praesente, nisi manu armata. Concurrit ille ad arma,[3]) interea invitans suae farinae homines: alii rursus magno numero, quibus pares illi non erant. Imo bona pars eorum qui nos non aversantur in hoc erant ne q[*uis*] laederetur, iubentes tamen adversarios pacatos esse et postea nihil eiusmodi attentare. Qui non ausi fuerunt amplius de more insolescere. Instamus qua possimus lenitate, exspectantes quem dabit exitum Dominus. Olfacio multa, nec levis est res. Agitur enim per eos qui non facile a coeptis desistunt. Sed quid ad Christum eorum conatus et potestas? Hunc ergo precabimur ut se ducem hic praestet in piorum liberationem et impiorum dignam confusionem, nec patiatur apros vineam quam plantavit vastare, neque

---

371. 1) *N.* 201, *not.* 2 *quem alii cum Fatono confundunt.*
2) *deperditis.*
3) *De his alibi nihil, ita ut minoris momenti fuisse videantur.*

lupos gregem disperdere. Nam in hoc toti sunt aliqui. Quid valeat pius collega, satis intelligo, cui adiuncti sunt fuci. [4]) Non immerito times ne priveris *Vireto* quem unum habes, alii [5]) quidquid . . . . rapere in invidiam adnituntur, et quidquid strenue contenderis manibus et pedibus dissipabunt, si vel tantillum su . . . . . . [*n*]e surgat impedient. Christus Iesus tibi adsit nec patiatur in isto suo agro bovi coniungi asinum, quandoquidem istas copulas [*non vult*] [6]) Dominus, sicut nec varia semina, quae vereor istic seri. Premimur hinc inde, quod nos valde movere debet ad studiose invocandum Dominum. Qui tuas reddidit literas forte aptior esset ad ludum literarum quam ad ministerium verbi. *Corderius* virum Lutetiae novit. Dispiciendum esset ubi posset melius Domino servire. Hic non videtur spes aliqua. Retinuimus *Casparem* [7]) hactenus, quem praefectus et nos ludens differt, duas sedes suo servans, ut si unam non possit, alteram det: nos interea parum in re tam seria prospicimus. Quod scribis de *Christophoro* valde probarem, sed vide quam sit ecclesiae plagam illaturus qui hoc fecerit. Mire me torquet quod sentio imminere ecclesiis, et ut omnia magis sint impedita et veluti ruina ruinam [*excipiat. Nunc*] adest *Zebedaeus.* [8]) Omnia conantur nonnulli ut introducant aliquem qui nihil se ipsos obscuret, sed vita et moribus populum male ad Christum affectum pertrahat in contemptum pietatis, ut passim videmus. Siquidem timent sibi plurimi, ne nimis nos reddant suae fidei commissos. Si daret Christus ut apud pastores Bernenses [9]) tantum per Dominum valeres ut diligentius et consultius prospiceretur ecclesiis, nec tantum possent ventris animalia, verum plene cognita cum omnibus suis technis in ordinem cogerentur, foret hoc e re ecclesiae. Placet valde quod excitare studes igniculos et scintillas verae in Christo amicitiae cum illis. Cupio ad perfectum perduci quod coeptum. Ego ad *Sultzerum* scripsi, sed me pudet: nosti enim quam sim ineptus, unde fit ut non nisi coactus scribam, quum et sententiae et scriptura sint obscurae. Demiror *Einardum* tamdiu in via haerere. Si tu cupias quid egerit rescire, ego non minus. Hic tibi referet quid habeat negotii. Olim poteram nonnihil, nunc tantum obesse valeo: ita mecum agitur. Tu familiae huius rationem habebis, quo possit eam fovere in Domino, et per te et alios eum adiuvabis, et valebis bene, salutatis piis omnibus, ne *Viretum* praeteream, minas et plagas ab eo passurus, ut abs te, ob tantam negligentiam. Et si non procul absint vestrae in Domino sorores, [10]) salvere istas uterque iubete, meque admonete ut quae anxietas, senium et negligentia mihi adimunt, vestra suppeditet diligentia viribus. Neocomi, 8. Novembris 1541.

Farellus tuus.

4) *Collegae Farelli erant Barbarinus, Malingrius et Capunculus.*

5) *Bernard, De la Mare, Champereau.*

6) *vel:* detestatur.

7) *Carmelum puto de quo iam saepius.*

8) *Locum alium sibi quaerens fortasse in ditione Neocomensi aut ipsius Vireti absentis.*

9) *ergo non tam solide reconciliatos quam nuper Calvinus dixerat (354 not. 3).*

10) *i. e. uxores.*

372.

BLAURERUS BULLINGERO.

Acta Ratisbonensia nuper missa sibi reddi cupit. Legatum Neocomensium commendat de negotio Farelli iam et Turicenses aditurum.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 108 olim Epp. T. IV. P. I. fol. 217. Apud Simler. legitur Vol. 50.)

Clarissimo viro D. Heinricho Bullingero Tiguricen. antistiti incomparabili fratri suo cumprimis colendo et carissimo.

S. Scripsi ad te nuper, mi carissime frater, additis actis illis comitiorum Ratisponensium, [1]) quae valde rogo ut nuncii opportunitatem nactus quam primum remittas, quo nostri quoque legant. Nunc unum illud scribo quod pius hic et eruditus vir *Erhardus,* [2]) Gallus quidem sed nunc Neocomensis urbis et agri fratrum legatus, vel paucissimis tibi a me indicari voluit, nempe quo felicius suscepto munere fungatur, et a vobis quoque, quae ab Argentoratensibus, pariter et nobis, impetret. Age igitur, mi venerande *Bullingere,* adesto optimo viro causam plane iustam et optimam agenti, ut votorum suorum compos evadat. Rem omnem ex ipso bona fide audies. Pessimum profecto exemplum fuerit, si vel semel praeclarus aliquis, qualis etiam *Farellus* est, ecclesiae Christi minister, quorundam libidini et insolentiae cedere cogatur, in iis puto locis ubi Christi verbum receptum est. Quare nemo puto bonus non existimabit fortiter hic principiis obstandum: vos praecipue, qui vestrum hunc locum praeter caeteros valde quam constanter tuemini. Bene vale, mi carissime et optime frater. Salveat tota

372. 1) *vel Buceri, m. Octobre editis, vel manu scriptis aliis, quia remittenda erant.*

2) *Eynardus. (N. 359. 365.)*

tua domus cum omnibus administris tuis in Domino. Nostri omnes amanter et reverenter vos optant in Domino valere, cui ut sedulo nos commendetis iterum atque etiam rogamus. Constantiae, 10. Novembris anno 1541.

T. ex animo Ambr. Bl—us.

373.

CALVINUS FARELLO.

Respondet ad proxime praecedentem amici. Quae hic circa coenam celebrandam Neocomi fecit approbat. Quoad ecclesiam Genevensem, Vireti praesentia rerum cardo est, omni modo retinendi, plebe quidem bene disposita, collegis vero minime sufficientibus.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 71. Impressa legitur in Epp. a Beza editis Genev. p. 32, Laus. p. 76, Han. p. 85, Chouet p. 41, Amst. p. 19 ad quem textum conformata videtur versio anglica T. I. p. 282.)

Optimo et carissimo fratri meo G. Farello Neocomensis ecclesiae pastori fidelissimo.

Non est quod de mea expostulatione sis multum sollicitus: magis enim iocari tecum quam serio conqueri volueram. Satis enim scio me animo tuo non excidisse, etiamsi centies in literis praetereas. Itaque te securum esse hac parte iubeo. Utinam tam facilis esset tibi compositio cum iis, qui te et ecclesiam tuam vexant et fatigant. Quanquam, ut dicis, bellum cum mundo et carne reformidare non debemus, si Christo servire libeat, imo ex animo appetendum est: sed tamen optandum est, ut quidquid hodie cum Christo bellum gerit, in voluntariam obedientiam potius se dedat, quam vi et armis subactum frangatur, non corrigatur. Verum quia vult nos exercere Dominus in sua militia, nec quiescere nos patitur, pugnemus sane forti et constanti animo, modo iis armis quibus nos instruxit. Nam sub eius auspiciis victoria semper erit in manu. Quod coena Domini celebrata est, [1]) praesertim cum hac denunciatione quam refers, erit optima ratio, ut spero, ad recolligendam ecclesiam. Et audio ea moderatione, quam nunc adhibes, [2]) partim sedari, partim frangi multorum animos. Dum succedit, nihil omittas quod ad sanandum vulnus quovis modo valeat. Erit hic pulcherrimus triumphus, si Satan cum paucis antesignanis a sua acie deseratur. Quod ad nostras rationes attinet, plus satis verum esse experior, quod scribis [3]) de iugo inaequali: sed tolero quod tollere non licet. Itaque si mihi *Viretus* auferatur, prorsus perii: nec ecclesiam hanc salvam retinere potero. Quare te et alios ignoscere mihi par est, si omnem moveo lapidem, ne eo spolier. Volo interim consultum Lausannensi ecclesiae, idque ex piorum fratrum sententia, et tuo quoque ipsius arbitrio: tantum ille mihi maneat. Id Bernae nervis omnibus contendo, verum ne in malam partem fratres acciperent, si ipsis praeteritis ad alios me converterem, [4]) nuper veni Viviacum. [5]) Effeci illic meis rationibus, quod vix sperabam: ut non modo annuerent se minime intercessuros, si eum nobis concederent Bernates, sed assererent sibi videri ex communi ecclesiarum bono fore, si mihi ad tempus adiungeretur. Hic nolim te multis hominibus, alioqui non facillimis, esse morosiorem: nam plus multo hic negotii nobis est quam putes. Plebem habemus utcunque [6]) obsequentem. Conciones saltem frequentantur diligenter: mores satis sunt compositi, sed multum adhuc vitii et in capite et corde: quod nisi curetur sensim, vereor ne in pessimum ulcus demum erumpat. Cum illis intestinis et absconditis malis pugnatur non sine summa difficultate, ut bene nosti; et scis quales habeam commilitiones, [7]) hoc remoto. Fratri consuluimus fideliter quod videbatur. Caeterum quoties volet, reperiet me ad omnia paratum: verum ideo nunc supersedi, quod non putabam esse utile. Si dissentias, sequar te potius, nec quidpiam eorum quae mihi iniunges detrectabo. Quamdiu aliquid valebimus nos duo, non est quod queraris te nihil posse, scis enim nos esse penitus tuos. [8]) Vale, optimo et integerrime frater. Saluta diligenter omnes, Corderium praesertim, cui quum primum licuerit respondebimus. Totam familiam cupimus esse salvam. Genevae. [9])

---

373. 1) *N.* 371, *probabiliter occasione exortae pestis.*

2) *De qua et Kirchhofer p.* 33 *ex ep. Liberteti d.* 24. *Nov. data.*

3) what I wrote you.

4) that, passing by them, I went to Vevay.

5) *ubi celebrabatur conventus classis.* (*Ruchat V.* 161.)

6) on both sides (*utrinque*).

7) *Iac. Bernard, H. de la Mare et A. Champereau, de quibus vide etiam Gaberel p.* 360.

8) for you know that it is not you alone who have cause to complain.

9) *Farellus add.* 11. *Novembris* 1541 *quod habet etiam Amst. Aliae edd. male* 2. Nov.

374.

CALVIN A LA DUCHESSE DE FERRARE. [1])

Il la met en garde contre son confesseur ou prédicateur de la cour qui, tout en manifestant des sentiments évangéliques, la poussait à conserver la messe. Démonstration de l'incompatibilité des deux points de vue.

(Minute autographe. Bibl. de Genève Cod. 196, fol. 77. — Bonnet, Lettres françaises I, 43.)

Madame, ie vous supplie humblement de vouloir prendre en bonne part la hardiesse [2]) que iay eu de vous escripre ces presentes, estimant que sil y a en cela trop grande simplicité, elle ne procede pas tant de temerité ne oultrecuidance que de pure et vraye affection de vous faire service en nostre Seigneur. Car combien que ie me recongnoisse fort inutile serviteur de lesglise, toutefoys il ma esté advys expedient de me employer en cest endroict, selon la grace que le Seigneur ma faicte. Et mesme ay pensé quil mestoit necessaire dainsi faire, si ie me vouloys acquiter de mon debvoir, non seulement pource que ie me sens obligé envers vous de procurer, en ce quil mest possible et en ce qui est de mon office, vostre bien et profict, combien que cela seul est assez suffisant pour me mouvoir, mays pource que considerant lestat et preeminence ou le Seigneur vous a constitué, il me semble que nous tous, lesquelz le Seigneur par sa bonté a appelé pour estre ministres de sa saincte parole, devons avoir en singuliere recommandation de nous employer envers vous, daultant que beaucoup plus que persones privees, [3]) vous pouvez promovoir et advancer le regne de Iesuschrist. Dadvantaige iay congneu en vous une telle crainte de Dieu et fidele affection a luy obeyr, que mesme la haultesse ostee quil vous a donné entre les hommes, iay en estime les graces quil a mises en vous, iusques la que ie me penseroys mauldit, si ie omectoys les occasions de vous servir et profiter, quant elles me seroient presentes. Ce que certes ie dys sans aulcune flaterie ne fainctise, mays en sincerité de cueur, et parlant comme devant celluy qui congnoit toutes noz secretes pensees.

Madame, par aulcuns [4]) bons personaiges qui sont icy passez en divers iours, iavoys entendu comment maistre *Francoys* [5]) lequel vous avez ordonné pour prescheur en vostre maison, apres se estre assez bien acquité en predications au prys que on pouvoit attendre de luy, vous avoit persuadé quil ne seroit pas maulvays, apres avoir ouy la messe, de faire quelque communion laquelle servit [6]) de la cene de nostre Seigneur. Ce qui ne feust pas trouvé bon de quelqune de voz damoiselles, laquelle, selon la congnoissance quelle avoit receu de Dieu, ne voulsit contre sa conscience attenter ce quelle pensoit estre maulvays. Et que a ceste cause, [7]) a la poursuite du dict maistre *Francoys*, avoir aulcunement esté destorné delle le bon vouloir que avez acoustumé de luy porter, dont les choses sont demourees en ce point que vous estes informee tous ceux qui font comme elle ne debvoir estre supportez, daultant que par leur importunité ilz engendrent scandales sans propos entre les fideles. Parquoy iugeant que chose de si grande consequence [8]) nestoit a dissimuler, voyant que on vous donnoit les choses a entendre aultrement quelles ne vont, [9]) selon quil a pleu au Seigneur de me reveler de son escripture, iavoys pensé de vous en communicquer ce que le Seigneur mavoit donné dintelligence en ceste matiere. Mays comme iestoys en suspens et en doubte de ce faire, iay esté adverty de la part de Madame de *Pons*, [10]) que desiriez tres fort den estre plus amplement instruicte, daultant que entre tant de difficultez que vous voyez, dune part et daultre [11]) il vous est

374. 1) *Renée de France, fille de Louis XII. et belle-soeur de François I. née en* 1510, *et morte en* 1575, *mariée en* 1527 *à Hercule d'Este, duc de Ferrare. C'était une princesse distinguée qui alliait le goût des lettres aux croyances éclairées qu'elle avait puisées dans l'intimité de Marguerite de Navarre. Elle reçut à sa cour Clément Marot, Curione, Sinapius et Calvin, avec lequel elle entretint une longue correspondance. La présente lettre serait la plus ancienne de celles qui nous en restent. Voyez cependant la note finale. On y lit au dernier feuillet ces mots écrits d'une main étrangère:* „Contre ung certain aumosnier, maistre Francois, qui faisoit aller (Madame) a la messe, et l'incitoit contre ceulx qui ne vouloyent pas aller, comme contre scandaleux. Il y est amplement traicte des choses licites et non licites, et comment il faut fuir les scandales.“ (*Münch, Renata v. Este. Aachen* 1831. *Renäta v. Ferrara, mit Vorwort v. Giesebrecht, Gotha* 1869. *Blümmer, Renata v. Ferrara, Frkf.* 1870. *Haag, France prot.*)

2) *Ceci semble militer en faveur de l'hypothèse chronologique que nous avons adoptée.*

3) princieres *Bt.*

4) aultres *Bt.*

5) *personnage d'ailleurs inconnu, mais sans doute un ancien prêtre dont les convictions n'étaient pas arrêtées dans le sens de la réforme.*

6) seroyt *Bt.*

7) et a esté cause *Bt.*

8) importance *Bt.*

9) sont *Bt.*

10) *Anne de Partenay, fille de Jean de Partenay, seigneur de Soubise, gouvernante et dame d'honneur de Renée de France. Elle épousa Antoine de Pons, comte de Marennes, et fut instruite par Calvin lui-même dans les croyances réformées, qu'elle chercha plus tard à propager dans ses terres de Saintonge. Après sa mort* (1556) *son mari épousa une fervente catholique, et persécuta les protestants.*

11) voyez, d'aultre part *Bt.*

bien difficile de vous bien resouldre. Ce messaige ma encores plus conformé en mon propos de oser entreprendre de vous en exposer fidelement ce que ien congnoys: affin que apres le iugement soit vostre. Et quant vous aurez plainement entendu la verite de Dieu, que la suiviez en toute obeissance, comme vostre zele nest pas de rebeller a lencontre, mays de humblement et avec toute benignité la recepvoyr. Toutesfoys, Madame, devant que commencer, ie vous prye ne vouloir concepvoir [12]) de moy quelque suspicion que ie face cecy estant suscite [13]) par aulcuns de voz domesticques, ou pour favoriser a personne aulcune particuliere. Car ie vous puys testifier [14]) devant Dieu que ie le faiz sans en estre requys de personne, et mesmes comme ie vous ay desia asseuré ladvertissement ma esté faict [15]) par gens passans qui ne pensoient point que ieusse moyen de vous escripre. Daultrepart iaymeroys mieulx estre confondu en abysme, que de destorner la verité de Dieu pour la faire servir a haine ou faveur de creature quelquonque. Mays ce qui me faict parler est que ie ne puys tolerer que la parole de Dieu vous soit ainsi cachee, pervertie, corrumpue et depravee en choses tant necessaires, par ceux ausquelz vous avez quelque fiance et donnez auctorité.

Touchant de maistre *Francoys*, quant ien diray sobrement ce qui men est certain pour vous advertir de ne vous trop fier en sa doctrine, ie ne doibs craindre quil vous puisse venir quelque maulvaise opinion comme si par haine ou envye sur ce personaige, ien parloys. Car ie nay matiere ne occasion de avoir envie aulcune sur tout ce quil a, et la haine que ie luy ay iusques a ceste heure porté, cest que iay tousiours taché de tout mon pouvoir a ledifier en bien. Mays quant iappercoys quelquun par maulvaise conscience renverser la parolle du Seigneur, et estaindre la lumiere de verité, ie ne luy pourroys nullement pardonner, et feust-il cent foys mon propre pere. De cest homme icy iay congneu par longue experience que tant peu que Dieu luy a donné dintelligence de son escripture, il la tousiours faict servir a son profict et ambition, la preschant quant il voyoit estre expedient a son avarice, la renonceant incontinent quelle luy tournoit a facheries, et pourtant toutefoys et quantes quil a eu auditeurs, personaiges de credit pour le porter, et riches pour luy remblire son bissac ou sa bourse, lesquelz le requeroient de donner gloire a Dieu, il y a mys peine pour leur satisfaire en leur vendant bien tousiours sa parole. Daultrepart sil y est advenu quelques troubles de persecutions, il avoit tousiours son renoncement prest pour en eschapper. Tellement que on ne peult congnoistre en luy sinon que la parole saincte et sacree de Dieu luy est en ieu et mocquerie: daultant quil la tourne ainsi en farce, iouant maintenant ung personaige, maintenant laultre, selon le passetemps quon y prent. De sa vie ie ne y touche point, sinon quelle seroit a desirer meilleure en ung ministre de la parolle. Ie scay, Madame, que loffice dung homme Chrestien nest pas de detracter a son prochain, ce que ie nay voulu faire. Car si ie me feusse estudié a mal dire, iavoys bien aultre chose sur luy que ie dissimule. Mays nostre Seigneur ne veult pas que quant nous voyons ung loup, soubz apparence et couleur de pasteur, dissipant son troppeau, nous nous taisions de paour de mal parler de luy. Plus tost il nous commande de descouvrir la perversité de ceux qui comme pestes corrumpent et depravent son esglise. Et de moy ie ne tenteroys pas ce moyen icy, si ie voyoys quelque meilleur remede, reputant la mortelle haine [16]) de telles gens que ie provocque envers moy. Car ie nay auiourdhuy si grand guerre a personnes que a ceux qui soubs umbre de levangile caphardent envers les princes, les entretenans tousiours par leurs finesses et cauteles enveloppez en quelque nuee, sans les mener au droict but. Mays que y feroys ie aultre chose? Si ie ne me adresse a eux, ie voys leur cueur estre tellement desnué de toute crainte de Dieu que ce ne leur est que fable de son iugement. Mays quant ie les descrips telz quilz sont pour les faire congnoistre a ce quilz ne puisse[*nt*] plus abuser: ie trouve que par ce moyen ilz sont mieulx empeschez de plus seduire et abuser. De cestuy cy iay souventefoys taché de le reduire en bonne voye, iusques a luy faire confesser son iniquité, combien que impudemment il la voulut excuser devant les hommes, estant convaincu en sa conscience devant Dieu. Neantmoyns avec une horrible obstination et dureté de cueur, si perseveroit il de dire quil ne laisseroit pas de faire ce que il congnoissoit estre maulvays, sinon que une foys apres avoir veu quelque mien traicté, [17]) avec grosses imprecations il protesta que iaymays nassisteroit a la messe pour la grande abomination que cestoit. Mays ie congnoissoys si bien mon homme que ie nestimoys gueres plus son iurement que le chant dune pie. Pourtant, Madame, si ie ne le vouloys laisser perseverer a mal faire au grand detriment de vous et du peuple de Dieu, ie suys contrainct de vous adresser mon advertissement,

12) recepvoir *Bt.*
13) incité *Bt.*
14) certifier *Bt.*
15) ma esté faict *omis Bt.*

16) furie *Bt.*
17) *Il s'agit sans doute des* Deux Epitres *de* 1537.

voyant que envers luy il ne profiteroit de rien. Ce que ie vous ay dict de luy est tant certain que ie ne vueil pas que foy y soit adioustee, sinon que vous layez premierement experimenté. Car si vous y prenez garde, vous congnoistrez a loeil quil ne presche la parole de Dieu sinon en tant quil pense vous gratifier pour attraper benefices et aultres proyes, et ce pendant de ne desplaire a aulcun qui luy puisse nuire.

Maintenant, Madame, laissant le personaige, ie viens a la matiere presente. Il vous donne a entendre que la Messe nest pas si meschante ne abominable quil ne luy soit loysible de la dire et aux fideles de louir. Tellement que ceux qui en font conscience sont perturbateurs de lesglise, suscitans scandales entre les infirmes, lesquelz il nous est commandé de supporter. Quant au premier poinct, ie doubte si ie me y doibs arrester, daultant que iestime cela vous estre tant resolu, que la messe est ung sacrilege le plus execrable que lon puisse penser, que ie crains de me faire ridicule envers vous, mectant poine a prouver une chose qui ne vous soit nullement doubteuse. Et aussi la briefveté dune lettre ne scauroit comprendre ce qui est suffisant pour remplir ung gros libvre. Toutefoys ie vous en toucheray en brief, et comme en passant, affin qne nen puissiez avoir aulcune doubte. En tant que la messe est ung sacrifice, ordonné des hommes pour la redemption et salut des vifz [18]) et des mortz, comme leur canon le porte: cest ung blaspheme intolerable par lequel la passion de Iesuschrist est renversee, comme si elle navoit eu nul efficace. Car ce que nous disons les fideles avoir esté rachaptez par le sang de Iesus, avoir obtenu par iceluy remission de leurs pechez, iustice et esperance de vie eternelle, cela se doibt entendre pour tant que ce bon saulveur en se offrant au pere, et se exposant a estre immolé, sest offert soy mesmes en sacrifice eternel, par lequel noz iniquitez ont esté purgees et nectoiees, nous receuz en la grace du pere, et en la participation de lheritaige celeste, comme lapostre le declaire assez amplement en lespitre aux Hebrieux. Si doncque la mort de Iesus nest recongneue pour ung sacrifice unicque qui ayt esté une foys pour toutes faict affin davoir une vertu eternelle, que luy reste il plus sinon de estre effacee comme de nulle efficace? Ie scay bien que ces menteurs disent pour couvrir leur abomination quilz font le mesmes sacrifice que Iesus a faict, mays de cela sensuivent plusieurs blasphemes. Car il ne pouvoit estre faict sinon par luy mesmes. Et lapostre dict que sil est maintenant sacrifié, quil fault quil souffre encores. Partant vous pouvez voir quil fault lung des deux, ou recongnoistre lhorrible blaspheme de la messe et le detester, ou en lapprouvant mectre soubz le pied la croix de Iesus. Combien elle est contraire a la cene de Christ, ie vous le laisse a considerer en vous mesmes apres que aurez veu [19]) aux escriptures linstitution dicelle. Mays la grande execration qui se y commect est lidolatrie quon y faict, adorant pour Dieu une creature. Ce qui est du tout inexcusable. Ces choses considerees, advisons comment on ne la peult ne dire ne ouir sans offenser griefvement Dieu en communicant a tant dabominations. Car que pouvons nous pretendre, que nous ne soyons iustement arguez davoir consenty a toutes telles iniquitez, puys que nous les recepvons avec plus grand honneur de reverence que la parolle de Dieu? Si vous voulez entendre comment cela plaist au Seigneur Dieu, Il le declaire par son prophete Ezechiel au 20. chapitre, ou il denonce au peuple dIsrael quil les ayme mieulx plainement idolatres comme les gentilz, que ilz meslent [20]) son nom parmy le nom de leurs idoles, comme voulant moyenner contre ses ordonnances par lesquelles il vouloit estre servy, et leurs folles inventions par lesquelles ilz vouloient decliner de sa parolle. Item par laultre prophete disant quil dissipera tous ceux qui iurent en son nom, le recongnoissant pour leur Dieu, et dautre part testifient en avoir aultre que luy, en adorant aultre que luy seulement. Si quelquun obiecte quil ne peult chaloir des choses exterieures, mes que le coeur soit droict par dedans, a cela nostre Seigneur respond quil veult estre glorifie en nostre corps lequel il a rachapté par son sang, quil requiert de nous confession de bouche, et que toutes les parties [21]) de nous soient consacrees a son honeur, nestant aulcunement contamines ne pollues par les choses qui luy sont desplaisantes. Mays pource que cecy seroit long a traicter, comme il appartient, [22]) vous aurez pour plus ample instruction vostre recours au traicté ou iespere que vous y trouverez assez de raison pour en estre satisfaicte. Reste le scandale par lequel vostre aulmonier dict que les consciences infirmes sont troublees, si quelqung estimé fidele a la messe en tel horreur quil ne se y vueille ne trouver ne rencontrer. [23]) Mays il considere point

18) vivants *Bt.*

19) que vous aurez leu *Bt.*

20) mettent *Bt.*

21) prieres *Bt.*

22) *Au lieu de ce qui suit, C. avait d'abord écrit:* Iay mieulx ayme Vous en envoyer ung traicte que ien ay faict expressement voyant combien de gens auiourdhuy y estoient abusez. Ie vous supplie, Madame, que quant Vous aurez loysir que Vous y vueillez lire pour plus ample instruction de ceste matiere. Car iespere *etc. Si notre combinaison chronologique est juste le* Traicté *serait celui de* 1537 (*note* 17).

23) *En marge:* Après avoir entendu la volunté de dieu, donner conseil.

que aux choses qui nous sont commandees de Dieu ou defendues, quant tout le monde sen debvroit offenser, quil ne fault neantmoyns oultrepasser son ordonnances. Ce qui nous est commandé de supporter noz freres infirmes, en ne faisant chose qui les puisse blesser ou offenser, cest quant aux choses moyennes, lesquelles nous sont indifferentes et permises en nostre liberté, comme toute lescripture porte. Dadvantaige tout ce qui nous est commandé de ne scandalizer nostre prochain tend a ce but de lediffier en bien, comme S. Paul monstre au 15 des Romains. Il sensuit doncques quil ne luy fault complaire ez choses qui ne tendent point a son edification, mays a sa ruine. Et de cela nous en avons la doctrine de S. Paul en la premiere aux Corinthiens chap. 8 et 10, ou il dict que si par quelque chose exterieure que nous facions nostre prochain est edifié a mal faire, combien quil ny ait pas quant a nous maulvaise conscience, que en cela nous pechons contre Dieu et perdons nostre frere. Comme voicy: nous scavons la messe estre mauldicte et execrable, nous y assistons pour contenter les ignorans, ceux qui nous y voient assister entendent[24]) que nous lapprouvons et ensuivent nostre exemple. S. Paul repute cela ung gros crime, combien que nen facions nulle difficulté. Parquoy, Madame, ie vous prye ne permectre que soubz le nom de scandale on vous abuse. Car il ny a scandale au monde plus pernitieux que quant nostre frere chrestien par nostre exemple trebuche en ruine et est precipité en erreur. Si nous voulons eviter tout scandale, il fault chasser Iesuschrist arriere de nous, lequel est la pierre doffense a laquelle la plus part du monde choppe et trebusche. Et mesmes a esté ainsi en scandale aux Iuifz et Israelites pour lesquelz il estoit envoye. Comme tousiours une grand partie de ceste nation la sest offensee en son Dieu. Il nous fault doncques tenir ceste reigle, Que, quant aux choses commandees ou defendues de Dieu, il est tant necessaire de les faire ou sen abstenir, quil ne fault estre desmeu de son obeissance pour loffense de tout le monde. Or puys que ainsi est que Christ et son evangile est en scandale aux malings, il nous fault attendre que si nous le voulons suivre, ilz se scandaliseront tousiours en nous. Quant aux choses qui nous sont libvres et moyennes, cestadire que nous pouvons selon lopportunité faire ou omectre, il nous fault accommoder a noz freres Chrestiens, affin que nostre liberté soit subiecte a dilection.[25]) Et en cela encores fault il regarder de tellement supporter leur infirmité quilz soyent edifiez en Dieu. Car si par nostre exemple nous les amenons et attirons a faire chose quilz pensent estre maulvaises, nous sommes causes de leur perdition. Il y en a bien peu qui ayent quelque goust de la verité de Dieu, qui ne congnoissent en partie liniquité de la messe. En la congnoissant, il est impossible quilz ne desirent a la fouir. Estans en tel scrupule et doubte, quant ilz nous y voient communicquer, ilz suivent nostre exemple sans en estre aultrement resoluz. Voila le pire scandale qui puisse advenir, daultant que leurs consciences sont navrees et blessees a mal. Sil est vray ce que iay entendu, quil veult faire acroire cest affaire estre de si legiere importance que les esglises dallemaigne nen prennent point de debat, ayans[26]) que les unes laissent et permectre[27]) les aultres avoir la messe, en cela il faict ung grand tort et iniure aux esglises de Dieu leur imposant une chose que vous congnoistrez estre faulse quant vostre plaisir sera de vous en enquerir. Car non seulement entre toutes les esglises lesquelles ont receu levangile, mays entre tous les particuliers, cest article est resolu que labomination de la Messe ne se doibt endurer. Et de cela *Capito* qui est lung de ceux qui tachent fort a moderer les choses, a nagueres escript[28]) ung libvre[29]) lequel il desdie au Roy dangleterre, ou il enseigne que cest loffice des princes Chrestiens de oster de leurs pays une idolatrie tant execrable, silz veulent faire leur debvoir, comme il appartient.[30]) Brief il ny a auiourdhuy nul homme de renom qui ne soit de cest accord.

Puys doncques, Madame, quil a pleu a ce bon Seigneur Dieu par sa misericorde infinie de vous visiter par la congnoissance de son nom, et vous illuminer en la verité de son sainct Evangile, recongnoissez vostre vocation a laquelle il vous appelle. Car il nous a retiré des abysmes de tenebres ou nous etions detenuz captifs, affin que suivions droictement sa lumiere sans decliner ne ca ne la, et que de plus en plus nous cherchions destre instruictz de luy en profitant plus abondamment en ceste saincte sapience[31]) de laquelle il nous a baillé quelques commencemens. Et sur tout nous bien garder de restraindre son esperit, comme font ceux qui ferment les yeulx et les aureilles a la verité evidente, estans contens de ignorer ce que le Seigneur leur veult faire congnoistre. Ce nest pas ainsi quil nous fault faire, de paour que le Seigneur ne punisse ung tel contemnement et ingratitude en

24) concluent *Bt.*
25) delection *Bt.*

26) disant *Bt.*
27) *sic. Bt.:* permectent.
28) inscript *Bt.*
29) De missa, matrimonio et iure magistratus in religionem. D. Wolfgango Capitone auctore. Arg. Rihel 1537. — *On remarquera le verbe au présent:* Capito est . . . . *et le mot* nagueres.
30) *fol.* 112 *verso.*
31) patience *Bt.*

nous. Mays plus tost avons a nous estudier de profiter tousiours en leschole de ce bon maistre iusques a tant que serons venuz a perfection en sa doctrine, qui sera quant nous serons despouillez de ceste chair pesante et terrienne, pryans avec ce bon David quil nous enseigne a faire sa voluntė. Certes si nous y procedons de ce zele et affection, il nous conduira tellement que il ne nous laissera esgarer du droict chemin. Et encores quil y ayt quelques reliques dignorance en nous, il nous en donnera plus ample revelation, quant il sera de mestier, selon quil le congnoit mieulx que nous. Le principal est de congnoistre comment sa saincte doctrine doibt fructifier en nous. Cest quelle nous transforme desperit et de cueur tellement que sa gloire reluise en nous, laquelle gist en innocence, integrité et sainctetė. Si cela ny est, nous prenons bien le nom de Dieu en vain, en nous glorifiant de la congnoissance de son evangile. Cela ne dis ie pas pour vous admonester de faire ce que vous ne faciez de present, mays affin que loevre de Dieu qui est commencé en vous de iour en iour soit confermé. Seulement ie vous prye, comme iay du commencement faict, de pardonner a ma simplicité. Si cest vostre plaisir destre plus amplement instruicte en ceste matiere, principallement comment une personne chrestienne se doibt gouverner quant aux scandales, ie tacheray selon que le Seigneur ma donné de vous en satisfaire. Ce pendant ie vous envoye une epistre [32]) laquelle y est propre comme vous verrez si vous lestimez tant que de y vouloir employer quelques heures de vostre plaisir. Et dadvantaige ung petit libvret [33]) que iay nagueres faict, lequel, comme iespere, selon sa briefveté, vous pourra servir de quelque consolation, daultant quil contient assez ample doctrine . . . . . . [34])

---

32) *Ici encore comme plus haut (notes* 17 *et* 22*) il est parlé d'une seule épître (d'un traité). C'est que celle à Du Chemin s'occupe plus particulièrement du sujet traité ici.*

33) *M. Bonnet suppose quil s'agit du traité de la Cène* 1541. *Cela n'est pas impossible. Ce serait l'élément positif, après la polémique contre la messe. Nous avons songé, de notre côté, à une certaine lettre datée du* 12. *Sept.* 1540 *(Oeuvres T. VI. p.* 579*) qui traite précisément du sujet en question. Mais pouvait-il appeler cette lettre un livret? Du reste tout cela dépend de la question de savoir quand la présente lettre a été écrite. A cet égard nous renvoyons le lecteur à la pièce suivante.*

34) *La fin de cette lettre manque dans l'original français.*

374 bis.

CALVINUS D. N.

(De hac epistola ambigere poteris. Beza eam edidit Genev. p. 151 ex gallico versam, ut ipse dicit, et ad annum 1554 retulit. Repetita est Laus. p. 323, Hanov. p. 361, Chouet p. 203, Amst. p. 93, sed omissa nota anni. Evidentissime eadem est ac praecedens, sed tam libere variata ut nullo modo ab amanuensi translatam, vix ita ab ipso Beza refictam crediderimus. Praeterea notandum Capitonem hic laudari ut vita defunctum, dum in gallico quasi adhuc superstes producitur. Et in ultimis versibus quorum archetypum gallicum desideratur, diserte libellus Calvini *de Scandalis* allegatur, quem anno demum 1550 editum scimus. Haecne revera autoris mens erat, an translatoris libere vertentis coniectura? Fortassis etiam aliquis in eam sententiam inclinaverit ut diceret Calvinum ipsum, denuo aliquando occasione oblata, epistolam pridem gallice ad Ducissam scriptam iam latine versam alii cuidam misisse, et sic libellum de Scandalis diserte laudare potuisse. Verum huic sententiae vix, ac ne vix quidem, calculum adiecerimus. Bezae fides habenda videtur, qui gallicum archetypum se tractasse affirmat, quum hunc textum typographo traderet. Praeterea etiam literas D. N. (Dominae anonymae?) Ferrariensem potius quam privatum aliquem significare putamus, et nomen Ducissae ab editore expunctum fuisse nemo mirabitur.)

Quod ad te aperte et libere scribere institui, omnem in modum a te peto ut illud boni consulas, atque sic existimes, si quid hic simplicius egisse visus fuero, illud non a temeritate vel audacia, sed ab uno et certo obsequii tibi secundum Deum praestandi affectu profectum esse. Ut enim me ipsum nimis inutilem servum in heri mei domo apud me sentio, ita tamen abstinere omnino non possum, quin pro gratiae ab ipso in me collatae modulo aliquid ad te usque transmittam: adeo ut non parum mihi ipse defuturus videar, nisi te quamprimum isto ad te scribendi officio adeam atque compellem. Neque vero in eo me deficiunt satis idoneae rationes. Una est, eaque una iusti per se momenti, quod non tuae minus quam aliorum salutis, pro Domini vocatione qua fungor, habendam mihi rationem existimem. Altera, quod quum tuam illam celsitudinem et supereminentiam intueor, quae ad regni Dei incrementum, uti ab illo est, ita etiam non mediocriter conferre possit, sic mihi persuadeo, a nobis qui ministerio fungimur peculiarem quandam vestrum curam eo nomine habendam esse. Mea vero, quod ad te, sic est ratio, ut quum a tua illa Excellentia discessero, eum in te tamen Dei timorem, et serium illi obsequendi affectum agnoscam, ut ferendus omnino non sim, nisi ad omnem occasionem procurandae salutis tuae intentum me praebeam. Quod ita me testante mea conscientia procul a fuco vel adulatione tibi testificari, novit ille cui aperta sunt occulta et intima cordium et cogitationum. Accepi a multis iisque fide dignis de N. quem concionatorem habes, quod quum ad tempus et pro suo modulo aliquid non poenitendum praestiterit, idem

nunc tibi autor sit, quod id nullum incommodum habere dicat, ut post missam auditam aliqua communionis species subiungatur, quae coenae Domini loco sit. Illud porro a quadam ex tuis probari non potuisse, quod verita sit, ne quid hic fieret non ex Dei verbo, quod aperte malum esse sentiret. Te autem bono illo N. autore non tantum erga illam vultum tuum immutasse, sed et in eam sententiam adductam, ut minime ferendam illam mulieris et similium morositatem existimes, quae sua importunitate scandalum infirmis sine causa adferat. Ego vero quum istius rei tale momentum esse viderem, ut dissimulari nullo modo posset tibi etiam ea proponi quae longe aliter se haberent, apud me decreveram, quid ipse sentirem, si quid ex Dei verbo percepi, scripto tibi aperire. Quumque in ea cogitatione defixus haererem, commodissime a N. mihi significatum est te hoc ipsum a me expetere, ut quid in re perplexa tibi sequendum esset, semel et serio intelligeres. Inde igitur animus etiam crevit huius apud te fungendi officii, quo ut spero rem ipsam ita tibi ob oculos ponam, ut quid de ea statuendum sit, non ita difficile colligas. Fac igitur ut quum Dei veritas in medium prodibit, sic illam agnoscas, ut zelus iste tuus tam ab omni contumacia absit, quam te Dei timentem et verbi ipsius auditioni reverenter subiectam mihi hactenus agnovisse visus sum. Et quod ad illas occasiones quibus factum est, ut rumor iste primum ad me perveniret, noli in illis exquirendis haerere, quum et qui illa referebant, non putarent te a me istorum admonendam unquam esse, ego vero centies perire malim, quam ut ullius mortalis gratia vel occasione, Dei verbum inflexisse aut protulisse etiam dici possim. Summa causa igitur haec una est, quod ferre non potuerim verbum Dei ita sepeliri, inverti, corrumpi, depravari in rebus tanti momenti, et ab illis ipsis quibus fidem adhibes, et quos apud te non vulgari loco esse vis. Quod igitur ad N. attinet, si tibi aperiam quid de illo mihi compertum sit, ut deinceps tibi prospicias, neque ipsius doctrinam confidentius admittas, timendum mihi non putem, ne in sinistri affectus opinionem apud te incidam, cuius causas procul habeo. Ac si quod meum in hominem odium notari potest, illud eo uno stetit, quod hominem urgere nunquam desierim, ut sese serio ad ecclesiae aedificationem in verae doctrinae sincera professione applicaret. Qui vero verbum Dei mala mente, malo animo convellat, et veritatem ipsius exstinguere conetur, non si meo mihi parente coniunctior sit, parcat illi oculus meus, quin ut instrumentum Satanae accipiam. Istius porro hic fuit semper scopus, quantum ex certa experientia percepi, ut quantulumcunque intelligentiae scripturae a Domino accepisset, illud totum ad quaestum et ambitionem conferret. Sic igitur et quod verum esse sciebat, non reticuit, ubi illinc aliquod emolumentum captavit; et ubi vel minimum molestiae subolfecit, non minus strenue recantavit. Illa conscientia praeditus, quum sibi coram hominibus alicuius nominis, vel bene nummatis, concionem habendam praecepit, et qui apud ipsum, ut Deo gloriam daret, instarent, ita illis quidem satisfacere studuit, ut simul non gratuitam a se locatam operam satis indicaret. Quum vero aliud theatrum succederet, noster homo ad palinodiam apposite instructus sibi perinde consuluit. Quare de illo iudicari aliter non potest, quam de eo cui verbum Dei sit pro fabula: et qui persona quadam parasiti indutus in theatrum prodeat, ut sese his vel illis venditet. Privatos mores non attingo: qui utinam concionatoris nomini minus male responderent. Alienum est, scio, ab homine christiano, alteri detrahere. Hoc si quaererem, nimis idoneas occasiones praetermisi. Sed illud me urget, quod clamat Dominus, ne lupos toleremus sub pastorum larva gregem ipsum dispersuros: quod iubet istorum improbitatem retegi, qui praesentissimae sint pestes ad ipsius familiam et inficiendam, et enecandam. Et tamen si mihi hominem ipsum appellare integrum fuisset, illum potius quam te primum nunc officii admonendum duxissem, quum satis cogitem quam irreconciliabile istorum mihi odium conciliem. Nulla enim hoc tempore mihi acerbior est contentio, quam cum istiusmodi, qui sub evangelii nomine principum animos fermento suo illaqueant, atque illos suis artibus et dolis semper quasi ex nebulis suspensos tenent, neque unquam ad veram lucis fruitionem adduci sustinent. Quid igitur facerem cum illis, quos Dei timore ita vacuos novi, ut et ipsius iudicii nomen ipsis futurum sit pro cantione vel naenia? Quod unum superest igitur, ne ignoti deinceps fallant, et plus damni dent, depingendos mihi apud illos statuo, qui ad ipsorum technas magis sunt expositi. Haec via mihi consultior visa est, ut quibus maxime timendum est, opportune quoad possum non desim. Istum porro semel in viam reducere conatus sum, ut ad suae pravitatis agnitionem hominem adegerim. Atqui ille nihilo minus in eo perstabat, ut se non reiecturum aut ab eo recessurum diceret, quod impium esse ipsi constabat. Semel tamen quum in meum quendam tractatum incidisset, serio et non sine gravibus imprecationibus protestatus est, quum missae abominationem plane exploratam haberet, illi se nunquam interfuturum. Scilicet iuranti credidissem, quem non minus futilem quam graculum garrientem iudicarem. En igitur quae meae huius ad te ipsam admonitionis causam plane necessariam: nam et apud istum operam lusissem, et tibi certius consulere aliter quod sentirem non potui. Sed quod de illo testificatus sum, fac non satis esse mihi compertum, ut tu ipsa periculum facias. Si

enim penitus inspexeris, sic colliges, hominem in tractando Dei verbo hoc unum sibi propositum habere, ut ita gratiam apud te ineat, ut et inde beneficia et eiusmodi lucra captet, et in nullius offensionem unquam incurrat.

Nunc omisso homine, rem ipsam aggrediar. Hoc est igitur illius consilium: quod missa non ita abominanda sit, quin et ipsi illam facere, et aliis qui fideles sint, missae interesse liceat: quibus vero hoc agere religio sit, illos perturbare ecclesiam, esse infirmis scandalo, quorum praecipuam causam apud nos voluerit esse Dominus. Quod ad illud attinet, quid missa valeat, vix scio operae pretiumne facturus sim, si quid ad illud apud te praesertim regeram. Sic enim mihi persuadeo illam a te non alio quam horrendi sacrilegii loco haberi, si quid aliud eo nomine censendum sit. Verendum igitur ne ridiculus apud te sim, si illud probare contendam, de quo te non dubitare non magis ipse dubitem. Brevitas etiam epistolae vix ea complecti posset, quae iustum volumen caperet. Quare ut obiter aliquid attingam, ut minus adhuc perplexa haereas, sic habe. Missa est sacrificium ab hominibus institutum, pro redemptione vivorum et mortuorum, ut certo loco canon missae perhibet. Missa igitur exsecranda est blasphemia, qua passio Domini convellitur, atque vis ipsius evanida et inanis prorsus redditur. Quum enim dicimus fideles effuso Christi cruore redemptos, peccatorum remissionem, iustitiam, vitae aeternae spem adeptos esse, hoc non aliter accipi potest, quam quatenus bonus redemptor noster patri se ipsum offerens, atque victimam immolandam sistens, semetipsum illo ipso actu obtulit in sacrificium aeternum, quo nobis constat purgatio et emundatio ab iniquitatibus nostris, ac proinde de nostra in gratiam apud patrem coelestem receptio, cum regni etiam caelestis speranda participatione, uti pluribus ostendit diserte, et manifeste evincit apostolus ad Hebraeos a 7 ad 11. Quo pertinet haec illius appositissima exhortatio, quam ex doctrina de efficacia unius sacerdotii, et sacrificii Christi in aeternum colligit. Quum habeamus, inquit, per Christi carnem viam illam et recentem ac vivam, accedamus corde puro ad Dominum. Nam si una Christi mors unicum illud sacrificium non complectitur, quod peractum semel perpetuam causam habeat, ut vis illius aeterna sit, inducatur nempe et pro nullo habeatur. Respondent sacrificuli praestigiatores, se non offerre novum sacrificium, sed ipsissimum Christi sacrificium. Sic magis blasphemiis sese involvunt. Quis enim prodibit ad offerendum sacrificium Christi praeter Christum ipsum idoneus? Quid vero apostolus de unico illo sacrificio incomparabili? Si, inquit, ut per Christum peccata aboleantur, unicum illius sacrificium non sufficit, sed iterum illud offerendum sit, iterum etiam sit ipsi moriendum (Heb. 9, 24 sqq.). Quare duorum alterum hic statuendum est, ut aut horrenda missae blasphemia aperte exsecranda habeatur, aut si retinetur, ut crux Christi (quod absit) pedibus conculcetur. Quam belle vero missae conveniat cum coena Domini, ipsa coenae a Domino institutio me tacente tibi suggeret. Cumulus autem abominationis ipsa quae ibi primas tenet elementi adoratio est. Hoc enim nullum colorem habet. Quae quum ita se habeant, qua fronte ille affirmare audeat missam esse quid medium, et non ita intolerabile, nisi convictus fateatur tot horrenda in Deum peccata, ipsamque abominationem quae illic caput attollit, res perinde etiam esse levis alicuius momenti? Quid enim quis obtendat, quominus tam horrendae impietatis societate teneatur, qui illam se supra verbum Dei revereri, et magis impense observare convictus sit? Quam vero illud Domino placeat, testatur ipse apud Ezech. 20 cap. 39 vers. Agite, inquit, et merum idolorum cultum profitemini gentium ritu, neque sanctum nomen meum cum vestris idolis permiscete. Sic enim ipsi cogitabant conciliandam esse obedientiam legis Dei cum vanissimis gentium superstitionibus, quas sibi asciscendo a Dei lege sese prorsus avertebant. Hoc alibi confirmat (Soph. 1, 5), ubi ait, illos se perditurum qui iurarent per nomen suum ut Dei veri, ac nihilominus alios simul Deos sibi affingerent. Neque valet illa responsio, praecipue a Deo mentem requiri, ut illa pura sit, quidquid externo gestu quis prae se ferat. Nempe hoc refutat Dominus, quum testatur eodem illo corpore se glorificari velle, pro quo non minus quam pro anima se ipsum impenderit: sic oris confessionem requirit: sic nullam nostri partem non sibi consecrari iubet. Hoc vero locum habere non potest, quin illis omnino valedicamus, quae a se reprobari non minus aperte testatus sit. Hic vero ne sermonem magis intendam, quod epistola non ferret, reliqua facile erit petere ex tractatu a me edito: Quid pio homini cum papisticis superstitionibus commune esse possit, utque se illic gerere debeat. Illic te reperturam confido, quo tibi plenius satisfactum agnoscas.

Superest altera quaestio, an dicendum sit turbari infirmorum conscientias, si quis fidelis a missa penitus et omnimodo abhorreat. Ille hoc asserit. Ego vero videre non possum, quomodo hoc illi exciderit quod tam secure praetergreditur, estque praecipui momenti in hac quaestione. Primum enim illud est in Dei cultu, et irrefixum stare oportet, quidquid Dominus iubet aut vetat verbo suo, ab eo observando ne latum unguem discedere fas esse, quamcunque in partem hoc alii interpretentur. Iam res quasdam non eo loco esse concedo, sed quae mediae sint, quod ad ipsum usum vel abstentionem: quumque illae quasi nostro delectui relictae sint, videndum quid captus proximorum ferat, ne nostra

libertate ad illorum infirmitatem iis in rebus non temperata, periculose offendantur. Ac nominatim apostolus Rom. 15 vers. 2 scopum evitandae proximi offensionis statuit, ut illum in bonum aedificemus. Ex quo sequitur nihil nocentius a nobis ad proximum pervenire posse, quam quod non ad ipsius aedificationem, sed ad destructionem pertineat. In epistola vero ad Cor. 1, 8 et 10 cap. disertius etiam hoc exsequitur, ut ostendat, sic ius nostrum et illius apud nos sensum ad fratrum et proximorum captum temperandum esse, ne plus audendi quam sibi licere conscii sibi sint, exemplum a nobis ducant: quod non aliud est quam exitium proximo quantum in nobis sit accersere. Iam ad rem. Fac interesse missae aliquem ex iis, qui pii habentur, et cui missae impietas explorata sit, tantum ut ignorantiae aliorum adstantium fortasse sese, ut loquuntur, accommodet. Annon vero qui illic adstant cum sua ad missam devotione, dum nostra praesentia illam nobis quoque probari non temere colligunt, in malum a nobis confirmantur? Quam grande scelus a Paulo illud pronunciandum existimamus (quidquid de illius magnitudine nostra pervicacia subducat), quum rerum illarum usum attingens, quae per se fidelibus promiscuae esse poterant, tam destricte tamen monet, ut nobis non addicti, proximorum praecipua potius causa sit: propter conscientiam, inquit, non tuam sed alterius, quae vel offendetur et in malo confirmabitur, vel quasi fractis repagulis exemplo tuo in exitium ille abripietur. Vide igitur in primis, ne isto offendiculi et scandali nomine tibi imponatur. Ut enim gravissimum illud est offendiculi genus, ubi nostro exemplo frater in praeceps mittitur, ac corruit qui erigendus erat nostra moderatione: ita etiam si omnia scandala in utramvis partem evitare cogitamus, unum compendium illud est, facessat Christus a nobis. Etenim ille perpetuus est offendiculi lapis, ad quem hominum maxima pars impingit. Et in populo Iudaico perinde hoc olim exstitit, quum ad illos primum missus sit Dominus. Imo Deus ipse iam ante offendiculo illi suae genti maxima ex parte fuerat. Iterum igitur regulam quam supra posui repeto, quod quidquid iubet aut vetat verbo suo Dominus, ab eo ne latum unguem discedere fas esse vel cum totius mundi offensione. Quumque Christus impiis sit semper offendiculo, non est exspectandum, ut iidem minus offendantur, quum nos evangelium profiteri animadverterint. Quod vero ad illa attinet quae quod ad usum media sunt, ut a nobis usurpari omittive possint integra conscientia, in illorum usu videndum, ne nihil non fratribus concedamus, ut libertas illa nostra caritatis legi perpetuo inserviat. Et tamen ista infirmorum susceptio seu tolerantia eo referri debet, ut ipsi sensim ad ea quae recta sunt promoveantur, et ad Deum propius accedant. Nam si exemplo nostro ipsorum conscientia quasi vim patitur, nos illorum exitio causam damus. Et quod ad illos attinet, qui nunc aliquo pietatis gustu imbuti sunt, quum paucissimi sint quibus missa iam in idololatriae suspicionem saltem non veniat: nostro tamen illo exemplo ducuntur ut ab illa non abstineant, quum iam assistendi scrupulus conscientiam pungens revellitur. Illud vero deterrimum est scandali genus, quo infirmae conscientiae et a spe sanationis non remotae, transversae nostro exemplo ab omni sensu pietatis, ad nostri facti perniciosum argumentum semel abripiuntur. Audio postremo bonum nostrum N. scandali istius de missa adeunda gravitatem elevare velle germanicarum ecclesiarum exemplo, quae, inquit, liberum cuique faciunt missas adire vel non adire. Cedo vero autorem istius imposturae et contumeliae adversus tot Dei ecclesias? Res aperta est, si vel minimum inquiri iusseris. Ego vero tibi confirmo, hoc ita receptum esse, non tantum apud omnes quae istic sunt ecclesias, sed et apud unumquemque ex fidelibus, missam abominationem esse non ferendam. Et *Capito* ipse qui moderationis studiosior habitus est, scripsit librum ea de re ad regem Angliae non ita pridem, quo docet principum esse in illud incumbere inprimis, ut munus suum praestent, ut exsecrandam illam idololatriam semel e medio tollant. Neque ullus exstat hodie alicuius in ecclesia nominis, qui non perinde sentiat. Quum igitur Dominus te dignatus sit cognitione nominis sui, teque evangelii sui veritate illuminaverit, fac ut coelestem illam vocationem agnoscas. Neque enim alia de causa e nostris illis tenebris ad lucem suam admirabilem transtulit, quam ut illi uni irretorto oculo adhaereamus: demusque operam ut magis ac magis eruditi, continuum profectum in ipsius sapientia meditemur, uti illius rudimenta iam ab ipso accepimus. Inprimis vero cavendum, ne spiritum ipsius exstinguamus: uti illis accidit, qui et claudunt oculos, et aures obstruunt, illiusque rei unam ignorationem affectant, quàm Dominus omnibus patefactam voluit. Absit vero a nobis tantum scelus, ne ingratitudinem illam et contemptum severissime tandem vindicet. Quin potius eo unice studium applicemus, ut in optimi magistri schola assidue proficiendo, tandem ipsius doctrinae scopum apud illum consequamur. Illud vero tum dabitur, quum ex corporeo istius molis ergastulo ad illum emigrabimus, ut perpetua haec nostra cum Davide schola sit: Doce me Domine facere voluntatem tuam (Psal. 143, 10). Atque ubi illo affectu et zelo ducemur, non est dubitandum, quin ita ab ipso dirigendi simus, ut nihil in via nos sit remoraturum. Ad nostros vero defectus et ignorantiam sublevandam non deerit ipsius gratia, quae maiorem lucem afferat, quatenus ipse novit quid expediat. Summum est

ut teneamus, qui legitimi sint nostrae vocationis fructus: nimirum ut Dei verbo cor nostrum et mens etiam transformentur, ut gloria Domini in nobis elucescat, quae in integritate, innocentia, sanctitate consistit. Ubi ista non exstant, vanum est evangelii nomen, et inanis illius professio. Quod igitur facere coepisti, ita deinceps persequere, ut opus Dei provectius in te agnosci possit. Iterum vero huius meae liberae et sincerae admonitionis veniam deprecor. De scandalis [1]) si quid amplius desideras, ut certam viam inter anfractus istos teneas, dabo operam, ut plenius etiam a me in posterum satisfiat. Ad eam rem pertinet, quam ad te mitto, epistola. Si vacabit legere, appositam, ut spero, iudicabis. Scripsi etiam libellum de scandalis, qui sua brevitate, ut spero, ad te consolandum usui esse poterit, quum doctrinam ipsam satis copiose illic me complexum esse existimem. Dominus te respiciat in ista tua infirmitate, et spiritus sui virtutem tanto efficacius exserat, quae te non minus in domo ipsius conspicuam reddat, quam in praesentis vitae conditione supra multorum sortem communem evectam voluit. Genevae. [2])

375.

MINISTRI TURICENSES MINISTRIS SENATUI ET POPULO NEOCOMENSIBUS.

Concordiam et reconciliationem commendant, Farellum laudant et excusant, ipsumque ante omnia appellant ut viam pacis aperiat.

(Exstat in Archiv. Turicensibus per amanuensem Bullingeri scripta Plut. VI. Vol. 105 olim Epp. T. I. fol. 337. — Simler. Vol. 50. Cf. Kirchhofer, Farel II. 41.)

Fidelissimis ecclesiarum ministris, Praefecto, Senatui utrique totique populo apud Neocomum fratribus ac Dominis carissimis colendissimisque.

Gratiam et vitae innocentiam a Domino. Dolemus ex animo, fratres in Domino dilectissimi colendissimique, scissam esse nonnihil ecclesiam vestram, quod certo constet schismate non esse aliud virus pestilentius ecclesiae. Certe Dominus noster Iesus Christus nihil perinde inculcavit suis atque fratrum concordiam et ecclesiae unitatem, caritate suam familiam ceu nota certissima ab aliis omnibus interstinguens. Sed et vas electionis Paulus ad hoc omnes vocat et id unice in votis habet, ut omnes in Christo unum sapiant. Nam, obsecro vos fratres, ait, per nomen Domini nostri Iesu Christi ut idem loquamini omnes et non sint inter vos dissidia, sed sitis integrum corpus, eadem mente et sententia. Verum inimicus salutis nostrae hoc diligentius concordiae vinculum dissolvere satagit, quo intelligit clarius in unitate et concordia fratrum summam versari religionis verae, quam iste nunquam non cupit labefactatam atque subversam. Id quod haud dubie et apud vos ambivit, adeoque et impetravit huius nonnihil, quod tamen non diu retinebit, si modo vos ad Christum regem et Dominum nostrum, qui illum nobis vicit, conversi, ordine quisque suo firmiter consistens, adversus illum fortiter pugnarit, et fecerit officium quod singulis a summo imperatore iniunctum est. Neque enim frustra dictum est ab apostolo: Subditi estote Deo, resistite autem diabolo et fugiet a vobis; appropinquate Deo et appropinquabit vobis.

Haec autem sunt, *Farelle* in Domino carissime et venerande frater, quae a te, ut a primo ecclesiae Neocomensis pastore, requirit Dominus: ut videlicet pascas gregem Christi quem acquisivit sanguine suo, pascas autem verbo veritatis et vitae, ac secundum institutionem Christi pastoris summi, dicentis ad apostolos suos: Sic oportebat Christum pati et resurgere a mortuis tertio die, et praedicari nomine eius poenitentiam ac remissionem peccatorum. Porro qui vere docet poenitentiam, is profecto conversionem ad Deum, aversionem autem ab omni malo et a sceleribus constantissime suadet: quemadmodum videmus fuisse Ioannem Baptistam praecursorem Domini. Ergo scelera, qualia et quanta sint, exacte describat et diserte accuset atque damnet necesse est, quisquis vere et secundum regulam Christi poenitentiam praedicat. Ubi enim vitia virtutum inducunt vocabula, ibi pro virtutibus scelera regnant, et ubi foeditas criminum non agnoscitur, ibi a criminibus disceditur tardius. Nam scelerati non intelligunt, tam spurcam esse vitam suam quam revera est in conspectu Domini. Quomodo enim intelligant ex civili et involucris obvelato sermone, nisi minister loquatur diserte, ac ficus ficus, quod et proverbio celebratur, ligonem ligonem appellet? Colligimus ergo tuarum partium esse, *Farelle* optime, peccata atque scelera populi diserte et citra involucrum, interim tamen cum prudentia et gravitate,

---

374 bis 1) *vide quae monuimus in fronte huius epistolae.*

2) *De aetate epistolae iam satis diximus. Hoc tamen addemus. Si revera Bezae translatoris opus hic habemus, fidem eius non ab omni suspicione liberam esse concedes. Ita et nomen Genevae non addita diei et anni significatione dubium movere poterit, quum verosimile non sit Calvinum ad Ducissam adeo negligenter scripsisse. Si tamen nomen urbis authenticum fuerit, et Capitonis mors nondum autori nota quo tempore hanc exaravit, patet eam primis post reditum mensibus conscribi debuisse, neque ultra primos Novembris dies eius natalitia posse differri.*

pro loci et temporis qualitate designare accusareque denique et insequi intrepide. Possemus quae proposuimus hactenus commonstrare praeceptis atque exemplis Christi, prophetarum et apostolorum, nisi sciremus eo labore nos apud te, rerum sacrarum peritissimum, aquam derivare in oceanum. Caeterum vulneri inflicto iussit idem ille magister vitae medelam adhibere Christi meritum, praeteritis et reiectis omnibus aliis medendi rationibus. Quae tametsi praesentissima sit ac pretiosissima, exoritur tamen ex ipsa ministerio et ministris varia tentatio, odium mundi et persequutio gravis. Praedixit hoc futurum ipse Dominus in evangelio, et ita factum esse confirmant exempla apostolica, quae te consolantur haud dubie, si paria cum ipsis odia propter veritatem sustines, cogitans utique nihil novi tibi obvenire a Domino. Quinimo spiritus Domini et exempla apostolorum pollicentur, eos qui oderunt aliquando infensissime mox amaturos ardentissime. Nosti quid usu venerit Galatis et Paulo, quid Athanasio et Alexandrinis, multisque aliis ecclesiarum praesidibus cum suis ecclesiis. Proinde non putamus tibi, frater in Domino venerande, ob commotam turbam et odia multorum relinquendam esse ecclesiam. Speramus enim amaturos te aliquando sobrios qui nunc affectibus abrepti te plus quam Vatiniano odio persequuntur. Praeterea Dominus in evangelio: Quicunque, ait, non exceperit vos neque audierit sermones vestros, exeuntes ex aedibus aut ex civitate illa excutite pulverem pedum vestrorum. Ergo quicunque excipiunt et audiunt te verbum Christi praedicantem non sunt relinquendi. Venit Corinthum apostolus, praedicavit verbum salutis, sed erant qui audire renuerent, erant qui ex animo verbum evangelii cuperent, quos neutiquam sibi tantus apostolus deserendos propter insolentiores relicta urbe putavit. Perdurato ergo et tu in ministerio tuo, ad quod vocatus es. Ora Dominum autorem et amatorem pacis, ut oves tuas sibi aliquantulum ereptas restituat, ut ad ovile redeant, disciplinam et correctionem non fugiant. Interim cum Paulo in omnes te formas converte ut aberrantes reducas in viam salutis. Haec, inquam, et his similia existimamus tui esse officii, o pastor bone: quae si summa fide et diligentia, religione et prudentia exsequutus fueris, nihil dubitamus Satanam, nunc nonnihil triumphantem, prostratum iri, captivumque nunc denuo Christi virtute per te ducendum fore. Id quod tibi concedat Christus victor. Amen.

Ad vos autem, o fratres symmystae, pastores ac praedicatores evangelii filii Dei, per ecclesias urbis et agri sive comitatus Neocomi, ipse salvator noster in evangelio dixit: Vos estis sal terrae; quod si sal infatuatus fuerit quo salietur? ad nihil valet ultra nisi ut proiiciatur foras et conculcetur ab hominibus. Intelligitis pro eruditione et pietate vestra quid exspectetis et quid vobis metuendum sit in praesenti negotio *Farelli*, si fueritis insipidi, imprudentes et ignavi. Sal acrimonia sua servat a putredine et corruptione. Vos itaque pietate, consilio, prudentia ac sedulitate conservate ecclesias vestras et ministeria commendata a Domino. Luxatum vero erit ministerium vestrum si propter parrhesiam pelletur *Farellus*, neque vero et ecclesiae vestrae salvae esse quibunt, sine idoneo et heroicis facultatibus donato ac insigni quopiam ministro, qui in urbe vestra primaria curam gerat et urbicae ecclesiae et omnium pariter ecclesiarum vestrarum in agro. Quem autem invenietis, quaeso, *Farello* isto nostro (absit verbo invidia!) idoneum rei tantae magis? *Farellus* pius est, sanctus, prudens, temperans, fortis, intrepidus, doctissimus et eloquentissimus: denique optima quaeque dona, quae requiruntur a fideli episcopo, divina bonitas in hunc unum transfudit liberalissime. Sed et multa per eandem Dei gratiam diutino usu et exercitatione varia didicit, praeterea senex est et senescendo permulta vidit. Huius ministerio prima apud vos rudimenta ac fundamenta religionis verae iacta sunt. Huius ministerio usus est Dominus ad res maximas, et exstant ubique quam plurima apostolatus eius egregia testimonia. Sustinuit ille in corpore suo persequutiones ac verbera propter Dominum. Perseveravit hactenus in summis periculis invictus in praeconio et confessione veritatis. Unde et magna et illustris est *Farelli* fama ac gloria in Christo apud Germanos, qui hoc nomine hactenus Neocomensium ecclesiam iudicavimus felicissimam esse, quae a Domino tantum accepisset ministrum. Idcirco non oportebit vos, o fratres, facile admittere ut vir tantus praeter meritum et indicta causa pellatur. Sal estis ecclesiarum vestrarum: prudentes ergo et constantes estote, curate ut valeant leges et iura. Agite quod ab apostolorum temporibus semper egit Christi ecclesia. Convocetur ergo synodus ex pastoribus, senatoribus, adeoque ex ipsa plebe optimi quique et sanctissimi. Vocentur et *Farelli* accusatores. Audiatur, cognoscatur et discutiatur causa diligentissime ac iustissime aequissimeque. Quod si quid deprehensum fuerit a *Farello* esse peccatum, age, memores estote verborum apostoli dicentis: Adversus presbyterum accusationem ne admiseris nisi sub duobus aut tribus testibus: eos autem qui peccant coram omnibus argue ut et caeteri timorem habeant. Quod si nihil peccavit *Farellus*, ne admittatis ut ex ecclesia, quae nomen Christi adhuc confitetur et in qua iura ac leges valere adhuc videri volunt, eiiciatur. Alioqui enim factum hoc improbissimum malum exemplum dabit omnibus aliis ecclesiis. Sed et hostes nostri papistae damnabunt hanc levitatem quam ipsi nunquam admitterent. Iam et tanta iniustitia et libido infirmis quibusque

ut teneamus, qui legitimi sint nostrae vocationis fructus: nimirum ut Dei verbo cor nostrum et mens etiam transformentur, ut gloria Domini in nobis elucescat, quae in integritate, innocentia, sanctitate consistit. Ubi ista non exstant, vanum est evangelii nomen, et inanis illius professio. Quod igitur facere coepisti, ita deinceps persequere, ut opus Dei provectius in te agnosci possit. Iterum vero huius meae liberae et sincerae admonitionis veniam deprecor. De scandalis [1]) si quid amplius desideras, ut certam viam inter anfractus istos teneas, dabo operam, ut plenius etiam a me in posterum satisfiat. Ad eam rem pertinet, quam ad te mitto, epistola. Si vacabit legere, appositam, ut spero, iudicabis. Scripsi etiam libellum de scandalis, qui sua brevitate, ut spero, ad te consolandum usui esse poterit, quum doctrinam ipsam satis copiose illic me complexum esse existimem. Dominus te respiciat in ista tua infirmitate, et spiritus sui virtutem tanto efficacius exserat, quae te non minus in domo ipsius conspicuam reddat, quam in praesentis vitae conditione supra multorum sortem communem evectam voluit. Genevae. [2])

375.

MINISTRI TURICENSES MINISTRIS SENATUI ET POPULO NEOCOMENSIBUS.

Concordiam et reconciliationem commendant, Farellum laudant et excusant, ipsumque ante omnia appellant ut viam pacis aperiat.

(Exstat in Archiv. Turicensibus per amanuensem Bullingeri scripta Plut. VI. Vol. 105 olim Epp. T. I. fol. 337. — Simler. Vol. 50. Cf. Kirchhofer, Farel II. 41.)

Fidelissimis ecclesiarum ministris, Praefecto, Senatui utrique totique populo apud Neocomum fratribus ac Dominis carissimis colendissimisque.

Gratiam et vitae innocentiam a Domino. Dolemus ex animo, fratres in Domino dilectissimi colendissimique, scissam esse nonnihil ecclesiam vestram, quod certo constet schismate non esse aliud virus pestilentius ecclesiae. Certe Dominus noster Iesus Christus nihil perinde inculcavit suis atque fratrum concordiam et ecclesiae unitatem, caritate suam familiam ceu nota certissima ab aliis omnibus interstinguens. Sed et vas electionis Paulus ad hoc omnes vocat et id unice in votis habet, ut omnes in Christo unum sapiant. Nam, obsecro vos fratres, ait, per nomen Domini nostri Iesu Christi ut idem loquamini omnes et non sint inter vos dissidia, sed sitis integrum corpus, eadem mente et sententia. Verum inimicus salutis nostrae hoc diligentius concordiae vinculum dissolvere satagit, quo intelligit clarius in unitate et concordia fratrum summam versari religionis verae, quam iste nunquam non cupit labefactatam atque subversam. Id quod haud dubie et apud vos ambivit, adeoque et impetravit huius nonnihil, quod tamen non diu retinebit, si modo vos ad Christum regem et Dominum nostrum, qui illum nobis vicit, conversi, ordine quisque suo firmiter consistens, adversus illum fortiter pugnarit, et fecerit officium quod singulis a summo imperatore iniunctum est. Neque enim frustra dictum est ab apostolo: Subditi estote Deo, resistite autem diabolo et fugiet a vobis; appropinquate Deo et appropinquabit vobis.

Haec autem sunt, *Farelle* in Domino carissime et venerande frater, quae a te, ut a primo ecclesiae Neocomensis pastore, requirit Dominus: ut videlicet pascas gregem Christi quem acquisivit sanguine suo, pascas autem verbo veritatis et vitae, ac secundum institutionem Christi pastoris summi, dicentis ad apostolos suos: Sic oportebat Christum pati et resurgere a mortuis tertio die, et praedicari nomine eius poenitentiam ac remissionem peccatorum. Porro qui vere docet poenitentiam, is profecto conversionem ad Deum, aversionem autem ab omni malo et a sceleribus constantissime suadet: quemadmodum videmus fuisse Ioannem Baptistam praecursorem Domini. Ergo scelera, qualia et quanta sint, exacte describat et diserte accuset atque damnet necesse est, quisquis vere et secundum regulam Christi poenitentiam praedicat. Ubi enim vitia virtutum inducunt vocabula, ibi pro virtutibus scelera regnant, et ubi foeditas criminum non agnoscitur, ibi a criminibus disceditur tardius. Nam scelerati non intelligunt, tam spurcam esse vitam suam quam revera est in conspectu Domini. Quomodo enim intelligant ex civili et involucris obvelato sermone, nisi minister loquatur diserte, ac ficus ficus, quod et proverbio celebratur, ligonem ligonem appellet? Colligimus ergo tuarum partium esse, *Farelle* optime, peccata atque scelera populi diserte et citra involucrum, interim tamen cum prudentia et gravitate,

---

374 bis 1) *vide quae monuimus in fronte huius epistolae.*

2) *De aetate epistolae iam satis diximus. Hoc tamen addemus. Si revera Bezae translatoris opus hic habemus, fidem eius non ab omni suspicione liberam esse concedes. Ita et nomen Genevae non addita diei et anni significatione dubium movere poterit, quum verosimile non sit Calvinum ad Ducissam adeo negligenter scripsisse. Si tamen nomen urbis authenticum fuerit, et Capitonis mors nondum autori nota quo tempore hanc exaravit, patet eam primis post reditum mensibus conscribi debuisse, neque ultra primos Novembris dies eius natalitia posse differri.*

pro loci et temporis qualitate designare accusareque denique et insequi intrepide. Possemus quae proposuimus hactenus commonstrare praeceptis atque exemplis Christi, prophetarum et apostolorum, nisi sciremus eo labore nos apud te, rerum sacrarum peritissimum, aquam derivare in oceanum. Caeterum vulneri inflicto iussit idem ille magister vitae medelam adhibere Christi meritum, praeteritis et reiectis omnibus aliis medendi rationibus. Quae tametsi praesentissima sit ac pretiosissima, exoritur tamen ex ipsa ministerio et ministris varia tentatio, odium mundi et persequutio gravis. Praedixit hoc futurum ipse Dominus in evangelio, et ita factum esse confirmant exempla apostolica, quae te consolantur haud dubie, si paria cum ipsis odia propter veritatem sustines, cogitans utique nihil novi tibi obvenire a Domino. Quinimo spiritus Domini et exempla apostolorum pollicentur, eos qui oderunt aliquando infensissime mox amaturos ardentissime. Nosti quid usu venerit Galatis et Paulo, quid Athanasio et Alexandrinis, multisque aliis ecclesiarum praesidibus cum suis ecclesiis. Proinde non putamus tibi, frater in Domino venerande, ob commotam turbam et odia multorum relinquendam esse ecclesiam. Speramus enim amaturos te aliquando sobrios qui nunc affectibus abrepti te plus quam Vatiniano odio persequuntur. Praeterea Dominus in evangelio: Quicunque, ait, non exceperit vos neque audierit sermones vestros, exeuntes ex aedibus aut ex civitate illa excutite pulverem pedum vestrorum. Ergo quicunque excipiunt et audiunt te verbum Christi praedicantem non sunt relinquendi. Venit Corinthum apostolus, praedicavit verbum salutis, sed erant qui audire renuerent, erant qui ex animo verbum evangelii cuperent, quos neutiquam sibi tantus apostolus deserendos propter insolentiores relicta urbe putavit. Perdurato ergo et tu in ministerio tuo, ad quod vocatus es. Ora Dominum autorem et amatorem pacis, ut oves tuas sibi aliquantulum ereptas restituat, ut ad ovile redeant, disciplinam et correctionem non fugiant. Interim cum Paulo in omnes te formas converte ut aberrantes reducas in viam salutis. Haec, inquam, et his similia existimamus tui esse officii, o pastor bone: quae si summa fide et diligentia, religione et prudentia exsequutus fueris, nihil dubitamus Satanam, nunc nonnihil triumphantem, prostratum iri, captivumque nunc denuo Christi virtute per te ducendum fore. Id quod tibi concedat Christus victor. Amen.

Ad vos autem, o fratres symmystae, pastores ac praedicatores evangelii filii Dei, per ecclesias urbis et agri sive comitatus Neocomi, ipse salvator noster in evangelio dixit: Vos estis sal terrae; quod si sal infatuatus fuerit quo salietur? ad nihil valet ultra nisi ut proiiciatur foras et conculcetur ab hominibus. Intelligitis pro eruditione et pietate vestra quid exspectetis et quid vobis metuendum sit in praesenti negotio *Farelli*, si fueritis insipidi, imprudentes et ignavi. Sal acrimonia sua servat a putredine et corruptione. Vos itaque pietate, consilio, prudentia ac sedulitate conservate ecclesias vestras et ministeria commendata a Domino. Luxatum vero erit ministerium vestrum si propter parrhesiam pelletur *Farellus*, neque vero et ecclesiae vestrae salvae esse quibunt, sine idoneo et heroicis facultatibus donato ac insigni quopiam ministro, qui in urbe vestra primaria curam gerat et urbicae ecclesiae et omnium pariter ecclesiarum vestrarum in agro. Quem autem invenietis, quaeso, *Farello* isto nostro (absit verbo invidia!) idoneum rei tantae magis? *Farellus* pius est, sanctus, prudens, temperans, fortis, intrepidus, doctissimus et eloquentissimus: denique optima quaeque dona, quae requiruntur a fideli episcopo, divina bonitas in hunc unum transfudit liberalissime. Sed et multa per eandem Dei gratiam diutino usu et exercitatione varia didicit, praeterea senex est et senescendo permulta vidit. Huius ministerio prima apud vos rudimenta ac fundamenta religionis verae iacta sunt. Huius ministerio usus est Dominus ad res maximas, et exstant ubique quam plurima apostolatus eius egregia testimonia. Sustinuit ille in corpore suo persequutiones ac verbera propter Dominum. Perseveravit hactenus in summis periculis invictus in praeconio et confessione veritatis. Unde et magna et illustris est *Farelli* fama ac gloria in Christo apud Germanos, qui hoc nomine hactenus Neocomensium ecclesiam iudicavimus felicissimam esse, quae a Domino tantum accepisset ministrum. Idcirco non oportebit vos, o fratres, facile admittere ut vir tantus praeter meritum et indicta causa pellatur. Sal estis ecclesiarum vestrarum: prudentes ergo et constantes estote, curate ut valeant leges et iura. Agite quod ab apostolorum temporibus semper egit Christi ecclesia. Convocetur ergo synodus ex pastoribus, senatoribus, adeoque ex ipsa plebe optimi quique et sanctissimi. Vocentur et *Farelli* accusatores. Audiatur, cognoscatur et discutiatur causa diligentissime ac iustissime aequissimeque. Quod si quid deprehensum fuerit a *Farello* esse peccatum, age, memores estote verborum apostoli dicentis: Adversus presbyterum accusationem ne admiseris nisi sub duobus aut tribus testibus: eos autem qui peccant coram omnibus argue ut et caeteri timorem habeant. Quod si nihil peccavit *Farellus*, ne admittatis ut ex ecclesia, quae nomen Christi adhuc confitetur et in qua iura ac leges valere adhuc videri volunt, eiiciatur. Alioqui enim factum hoc improbissimum malum exemplum dabit omnibus aliis ecclesiis. Sed et hostes nostri papistae damnabunt hanc levitatem quam ipsi nunquam admitterent. Iam et tanta iniustitia et libido infirmis quibusque

offensionem suppeditabit non exiguam. Interea vero dum haec summa fide agitis, orate quoque Dominum Deum ut is omnibus consiliis et factis vestris dexter affulgeat, docete omnes iudicium Dei, exhortamini omnes ad poenitentiam, proponite minas et iram Domini: inprimis autem cavebitis ne ille citra vestra suffragia privetur ministerio, qui non sine vestris calculis ministerio inauguratus est, et huic initiatus mysterio. Dominus autem largiatur vobis, per filium suum Dominum Iesum, spiritum sanctum, qui in hoc negotio sancte vos dirigat. Amen.

Et tu, sanctissime senatus, patres ac Domini colendissimi, audite vocem Domini Dei vestri per prophetam clamantis: Si audieritis omnia quae praecepero vobis et ambulaveritis in viis meis, feceritisque quod rectum est in oculis meis, custodiatis statuta mea et praecepta mea, ero vobiscum et aedificabo vos. Neque enim Hieroboamo haec duntaxat, sed omnibus in eminentia constitutis dicta sunt. Caeterum auditis quae praecepit vobis Dominus, quum ministros verbum evangelii praedicantes nomine Christi auditis. Et sicut ipse praecepit docere, sic sinite, quaeso, ministros docere, nulla regula alia docendi ipsis praescripta: ne Dominus gravia illa in vos detonet quae leguntur apud Isaiam in 30. cap. in haec verba pronunciata: Populus iste amarus ac rebellis est et filii falsi, filii qui renuunt audire legem Domini. Nam dicunt prophetis: Nolite videre! et episcopis: Nolite nobis prospicere recta, sed loquimini nobis blanda, videte errores. Atqui vos, Domini et fratres colendissimi, non estis in quos dira haec insideant. Cavete tantum porro ne ullum apud vos locum inveniant unquam. Iam vero statuta Domini ritus sunt ecclesiastici ad exercendam religionem et fidem instituti, et ut conservetur in pace ecclesia. In his autem ita ut instituit ambulare, et non supra legislatorem et decreta Dei elevari convenit. Noluerunt apostoli Domini esse sine disciplina ecclesiam: statutum ergo Dei est disciplina ecclesiastica. Eam quum revocatam cupiunt ministri ecclesiarum, sancti magistratus est auxiliares porrigere manus, et iuvare quo certa sit ratio admonendi peccatores et coercendi flagitiosos. Quis enim in privatis aedibus ferat familiae petulantiam nimiam? Et pastores populi a Deo ordinati ferent licentiosam in ecclesia quorumlibet libidinem? Statutum apostolicum est ut episcopi, id est, pastores sive concionatores ab ordinatione episcoporum non secludantur. Nam qui, obsecro, melius et rectius de doctrina et vita pastorum iudicabunt quam ipsi pastores? Recte ergo primum consilium de eligendo pastore fit a pastoribus. Recte vero et senatus sive presbyterorum accedit calculus. Rectissime vero electus toti populo, cui praeficiendus est, ab aliis proponitur qui totius ecclesiae praesides sunt, ut communibus votis omnia agantur in ecclesia. Sic autem factum esse olim, et eum ad modum ordinatos pastores per manuum impositionem, testantur post Acta apostolorum etiam sinceriores canones et ipsum adeo ius imperatorium, quemadmodum videre est in nonnullis constit. 1 2 3. Sic hodie quoque observatur et sancte custoditur pastorum ac ministrorum ordinatio in ecclesia nostra Tigurina. Caeterum quem non nisi pastorum consilio recipitis, eundem pari ratione non sine iudicio et consensu episcoporum ab officio removebitis, si modo in statutis Domini ambulare volueritis. Et certe exigit a vobis Dominus non tantum ut sciatis et audiatis verbum ac statuta eius, quin potius ut in praeceptis eius ambuletis et statuta eius faciatis. Talibus enim promittit se affuturum, tales promittit se aedificaturum. Quamvis ergo artibus suis nonnihil sanctum Dei aedificium apud vos concusserit Satanas, ruinas tamen adhuc arctiores facile reparabitis, si non defueritis vestro officio, sed secundum verbum Dei et apostolica veterisque ecclesiae exempla *Farelli* causam agi sustinueritis, defenderitisque innoxios, assertis interim et utilibus ecclesiae legibus. Dominus adaugeat vobis fortitudinem et virtutem. Amen.

Tu vero popule, grex ovium Christi, expende quaeso apud temet ipsum positis paulo affectibus, quos tibi praefecerit pastores divina bonitas, cordatos, pios, fideles, veraces et ubique optimos et laudatissimos viros. Expende quaeso quantum sit peccatum coram Domino talibus rebellare. Expende quid usu venerit patribus in deserto contra Mosen et seniores murmurantibus et insurgentibus. In Hierosolymitas gravissima dixit Dominus noster Iesus, quod antistites religionis et doctores pietatis apostolos et apostolicos viros prosequerentur. Veniet super vos, inquit, omnis sanguis iustus qui effusus est super terram, et relinquetur vobis domus vestra deserta. Cavete, cavete, fratres carissimi, ne de horum grege sitis, qui ingratitudine et rebellione in se divinum provocant iudicium: quin amate potius praepositos vestros et obedite illis. Non nescitis, gravissima exstare exempla ubique testantia, pulsis fidelibus doctoribus praeter meritum, simul et felicitatem populi magnam et pacem ecclesiae esse repulsam atque dissipatam. Si nulla alia dissidii vestri causa est quam *Farelli* liberior ac severior obiurgatio, cogitate qualia sint exempla prophetarum et apostolorum, cogitate quid pastori cuilibet praecipiat pastorum princeps, cogitate quales sint mores mundi et quid communis mereatur corruptio. Profecto nos persuademus vobis, infelicissimos vos futuros, nisi talis esset *Farellus* qualem esse multi nollent. Pater est, nobis credite, *Farellus*, qui zelo ardet sancto erga liberos, quique ingenue agere novit, adulari et palpare nunquam didicit. Et o uti-

nam plures hodie haberemus huiusmodi pastores: ita enim melius ac rectius haberent res ecclesiasticae. Fuerunt apud gentiles qui maluerunt relegari ad corvos quam ad adulatores: minus itaque pietas vestra *Farelli* ingenuitate offendi debet. Proinde si quid hactenus ex affectu per indignationem et iram a quoquam vestrum conceptum aut designatum est contra *Farellum*, oramus per dilectionem Christi ardentissimam et mortem eiusdem amarissimam ut posito affectu nullum porro locum detis diabolo, sed singuli invicem condonantes delicta atque peccata principio inter vos omnes, deinde cum *Farello*, fideli pastore vestro, redeatis in gratiam. Imo si qua consolatio in Christo est, si quod solatium dilectionis, si quae communio spiritus, si qua viscera ac miserationes, complete gaudium nostrum, ut similiter affecti sitis, eandem caritatem habentes unanimes, idem sentientes, ne quid fiat per contentionem et inanem gloriam, sed per humilitatem animi alium quisque se praestantiorem existimet, ne sua quisque spectetis, sed unusquisque quae sunt aliorum.

Haec scribimus vobis, Domini ac fratres colendissimi, diserte, ingenue, candide, et citra omnem fucum, quia amamus vos et bene vobis esse cupimus: ita servet nos Christus. Amavimus autem candorem vestrum iam annis aliquot, libenter audivimus de prompta vestra obedientia et studio erga pietatem liberali, deque constantia firma. Hoc ergo nunc magis indoluimus de dissensione illa vestra. Sed speramus nubeculam illam, quae modico tempore oculos vestros conturbavit, nunc per divinam gratiam protinus disparituram. Dominus Iesus redigat vos omnes spiritu suo sancto in concordiam arctissimam et stabilissimam. Oramus vos, fratres, et precibus vestris nostri nostrarumque ecclesiarum memores sitis apud Dominum. Tiguri, 15. Novemb. anno Domini 1541.

Vestri amantissimi, studiosissimique

Leo Iudae, Caspar Megander, Erasmus Fabritius, Conradus Pellicanus, Theodorus Bibliander, Heinrychus Bullingerus, ac reliqui ministri ecclesiae Tigurinae.

376.

MINISTRI BASILIENSES NEOCOMENSIBUS.

Graviora ex Bernensium ore de causa Farelli et statu rerum apud eos acceperunt, quibus ut fidem adhibeant vix a se impetrare possunt. Adiurant collegas ut ne rem ad seditionem usque progredi sinant.

(Manu Myconii scripta sine titulo exstat in Bibl. civica Turic. MSS. F. 80, olim Epp. T. 45, p. 19, Apographa invenies ibidem F. 58, p. 757 et ap. Simlerum vol. 50.)

Salutem et pacem. Egimus apud senatum nostrum omnia quae potuimus, iuxta instructionem literarum vestrarum, [1]) de negotio *Farelli*, et illud effecimus ut senatus apud Bernenses tabellione misso nihil omiserit quod ad concordiam conficiendam inter pastorem et oves aliquid momenti habere potuit. Scripsimus et nos ad fratres Bernensis ecclesiae, obsecrantes in hoc essent, ut ad eandem concordiam omnibus viribus magistratus ipsorum intenderet. [2]) Idem petiimus a vobis, senatu vestro et *Farello*. Verum ubi responsum maxime a vobis exspectavimus, ut si opus esset melius agere possemus, vobis tacentibus tam horrenda senatus noster accepit, [3]) ut ex ipso nemo non fuerit turbatus, e nobis autem, postquam eadem ad nos quoque per ipsum devenerant, turbatissimus. Erant autem ea de seditione ex qua timebatur sanguinis multi effusio, si *Farellus* pertinaciter Neocomi durare praesumeret. Et scripserat quidam *Farellum* ita statuisse. [4]) Nos statim: si hoc verum est, *Farellus* non agit virum evangelicum. Nam qui talis est Christum servatorem docet mundi, et si quis repugnarit, se ipsum, non alios, ut quod docuit confirmet, exponit morti. Si viderit seditionem futuram, lubens, ut eam praecaveat, cedit, ne sit in culpa ut sanguis fundatur. Novit enim quam id sit grave et grande peccatum coram Domino, praebere occasionem, ut sanguinem quis praeter necessitatem et praeter auctum fidei perdat. Et ita quidem agit in negotio summo de fide Christi. In aliis vero quae possunt accidere, qualia sunt bona opera et peccata, tam abest ut tumultuetur, ut a corripiendis sceleribus ad tempus, et certo quodammodo ab adhortatione etiam bonorum operum, tantum ut servet praedicationem poenitentiae et evangelii integram, abstineat. Hic autem accipimus, contentionem non fieri ob fidem Christi, sed ob nescio quod scortum: igitur quidquid erat patiendum magis, quam ut res ad seditionem exacerbata fuisset. Nihil in seditione boni, mala autem sunt innumera. Et ut reliqua taceamus, illud tacere nec licet nec libet: scandalum quod totam Galliam pertransiturum esset a seditione ista, et effecturum, ut vetus opinio de evangelio seditioso robur acciperet, et in futurum nunquam aboleretur. Quod vero Galliam praecipue nominamus, vestra causa fit: nam scimus quam omnibus votis in hoc sitis ut regnum illud totum aliquando

376. 1) *quas Eynardus attulerat.*
2) *Ministri Bernenses, Farello minus aequi, in hoc negotio intervenisse non videntur.*
3) *Literis d.* 10. *Nov. datis.* (*Kirchhofer p.* 30.)
4) *postquam scil. Farello legati Bernenses hanc conditionem imposuerunt ut duos menses Neocomi maneret, tum vero munere se abdicaret. Ad quod hic respondit se Satanae non cessurum, et mille potius mortes passurum quam ut tali ratione ecclesiam proderet.*

illustretur donis spiritus sancti. Alioqui quid putatis finitimas quasque regiones, maxime impias, inde calcaris accepturas ad pertinaciam contra novam (ut est papatui certe nova) doctrinam? Tametsi vero de *Farello* nihil sinistri concipimus, monemus tamen, si res sic ut accepimus habent, cedat potius quam seditionis vel speciem excitet, etiam in iustissima causa. Gladium venit Christus mittere in terram, non pacem. Sed, bone Deus, quam longe alia ratione. Quocirca rogamus et obsecramus, si migratio *Farelli* seditionem poterit abscindere, viro velitis potius carere quam videre sanguinem ob peccatum sine fructu evangelii per seditionem fundi. Hoc enim nisi fiat, indignationem Domini non effugietis. *Farellum* novit Dominus sustinere, ut non sit opus eam ob rem curis se macerare quenquam. Boni consulite exhortationem nostram. Valete in Christo. Basileae 24. Novembris anno 1541.

Fratres parochi Basilienses vestri.

377.

LIBERTETUS FARELLO.

Genevae leges ecclesiasticae promulgatae sunt.

(Excerptum ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Fabri N. 40.)

Fideli Christi servo Gulielmo Farello fratri et amico integerrimo.

Neocomi.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Genevae feliciter succedunt omnia, et iam publico edicto singulis diebus Iovis omnes concioni interesse iubentur, etiam famuli et famulae, qui eo die ab opere quotidiano cessare iubentur, donec solutus sit coetus et sacris interfuerint.[1]) Disciplinae aliquam esse praxim audio, et formulae partem[2]) obtinuisse fratres. Praelectionem ac colloquiorum[3]) fructum vel in circumvicinos uberrimum derivari videmus ac sentimus. Dominus opus suum ubique perficiat regnumque suum in dies augustiorum reddat. — — — — — — — Thononii 24. Nov. 1541.

Tuus quantus quantus est per Domini gratiam Christoph. Libertetus.

377. 1) *Haec non ita leguntur in legibus eccles. a senatu promulgatis. (Vol. X. Part. I. p. 21. Cf. Kampschulte p. 450.)*

2) *imo totam.* Les Ordonnances de leglise hont este passees sans contredite. *(Reg. du Conseil 20. Nov.)*

3) *Neutrarum tum temporis fit alibi mentio.*

378.

CALVINUS FARELLO.

Tristes nuncii ex Argentorato. Farelli praesentia Genevae exspectata et utilis. Schola restauranda. Literae ex Germania desideratae. Albergii criminationes et fata.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 72. Impressa, sed ex parte tantum, legitur ap. Bezam ed. Genev. p. 33, Lausann. p. 77, Hanov. p. 86, Chouet. p. 42, Amst. p. 19.)

Suo Guillelmo Farello.

Scripturus eram longiores literas et accuratiores, ita enim res poscebat: verum quum mihi bonus hic frater nunciasset, sublatum esse nobis optimum patrem nostrum et sanctae memoriae *Capitonem*,[1]) *Bucerum* vero peste laborare,[2]) ita fui mente et animo perculsus, ut nihil aliud nunc queam quam lugere. Ignosces igitur, mi frater, quod breves et confusas literas de re magna et seria a me accipis. Scis ita fuisse inter nos ab initio constitutum, ut si redirem, tu me reduceres,[3]) quo utriusque ministerium, quod unum fuit, simul restitueretur. Non passus est hoc Satan, qui sub id tempus eam tempestatem excitavit, ut non posses ab ecclesia tua sine magno, imo praesentissimo naufragii periculo pedem movere. Distulimus eo usque dum te istis turbis Dominus liberaret. Nunc quum eius beneficio res istic pacatiores esse audiamus,[4]) quum ministerii nostri communis, tum mea privatim, tum ecclesiae etiam universae interest, te semel huc venire: si nulla alia ratio esset, praestare tamen te decet quam mihi fidem dedisti. Verum sunt, ut dixi, plures et maiores causae, quae nullam tibi excusationem relinquunt. Audiebam quum istic essem, praetextus nescio quos, qui mihi displicebant. Dicebas te a populo expulsum, non posse igitur a se-

378. 1) *obiit a. d. III. Non. Novembris.*

2) *De Bucero rumor falsus erat, verum mortui sunt plures liberi cum eorum matre.*

3) *non invito senatu Genevensi. (Reg. du Conseil 30. Aug.)*

4) *post reditum Enardi et lectis ecclesiarum literis.*

natu, hoc est, a paucis hominibus restitui. Quasi vero tumultuosa illa perditorum hominum factio populus fuerit. Et si fuit, quasi non illud plebiscitum satis superque tibi esse debeat, quo populus ipse pronunciavit, te iniuria pulsum esse.[5]) Constat eos qui te expulerunt, aut capite poenam luisse, aut urbe esse profugos:[6]) reliquos autem pudore tacere, aut fateri suum scelus. Nondum illud plebiscitum factum fuerat, quo populus innocentiam nostram una voce comprobavit, quum tu nimia importunitate a me extorseras, ut venturum me reciperem. Tunc tamen, ut verum fatear, habebam in animo aliquid primo adventu de innocentia nostra testari, et totam causam nostram exponere, ut omnis non tantum maledicendi, sed etiam mussitandi occasio improbis tolleretur. Tametsi non sum optimus dicendi artifex, non verebar tamen quin tam bona causa plausibilis futura esset: verum ubi populus sese damnando, et culpam suam confitendo antevertit, putavi hac necessitate nos esse prorsus liberatos. Imo praeter id quod futurus erat supervacuus labor, videbam tentari hoc non posse sine specie aliqua inhumanitatis. Quid enim hoc aliud fuisset, quam prostratis hostibus insultare? Quum autem huc venissem, obiter quidem perstrinxi qua fide et integritate in hac ecclesia versati simul essemus. De adversariis verbum unum facere puduit: ne eorum causam, qui a Deo et hominibus, suoque ipsorum iudicio damnati essent, viderer in dubium vocare. Sed haec ego coram tecum malo disputare. Nunc ad id quod instat: non rite te vocari dicis a senatu, quum eiectus sis a populo. Atqui nondum annus est, quum primis senatus literis contentus eras, et iam quodammodo eras ad iter accinctus. Unde nunc ista nova religio? Quid quod latum est ad populum de te nominatim, quum populus scivit, in urbem reducendos esse eos quos expulerat? Neque enim aut de me aut quopiam alio facta mentio est, sed in haec verba: Nonne hic pronunciatis iniuriam esse factam Farello et sociis eius? Quid ultra requiris a populo, quam ut tuam innocentiam approbando reum se faciat? Additum est: Vultis ut *Farellus* cum sociis suis, etc. Dabis veniam mihi, optime frater, si quid durius dixero: sed haec difficultas a morositate potius, quam a recto iudicio, proficisci videtur. Mihi sane perspecta est animi tui sinceritas: neque mihi tot exempla exciderunt, quibus satis declarasti, quam parum te respicias. Sed vide ne quid tale suspicari queant qui te non penitus norunt: imo ii qui non suspicabuntur, ansam tamen arripiant obtrectandi. At ecclesia pro modo offensionis nequaquam satisfecit. Quis negat? verum si inspicias quam res adhuc sint hic tenerae, ne quid asperius dicam, ipse consulas non esse ulterius progrediendum in hoc negotio. Te igitur per Christum obtestor, mi *Farelle*, ut non quoslibet audias consultores: sed eorum acquiescas consiliis, qui nec prudentia carent, et non minus de tui ministerii honore sunt solliciti quam tu ipse. Quod si nos nihil sapere, nihil videre, nihil iudicare existimas, patere tamen ab amicis te semel exorari.[7])

De schola *Viretus Corderio* respondet. Nobis certe placet mirum in modum idea illa quam delineavit.[8]) Sed utinam decimam partem eorum quae praescribit assequi possemus. Valeat igitur hic proverbium: Quando non fit quod volumus, velimus quod possumus. Fac ut de utraque re brevi ex animi nostri sententia aliquid audiamus. Senatus iam missurus erat, nisi hic adfuisset. Effeceramus tamen ego et *Viretus* ne publicus nuncius mitteretur, donec certam spem fecissent nobis vestrae literae. Vereor ne difficile sit persuadere *Corderio* ut hanc conditionem suscipiat. Tuum erit tamen non quiescere, donec hominem eo perduxeris. Vide igitur ne quid omittas, nisi a me audire velis eas expostulationes quibus tu dignus es.

Nescio quid hoc rei sit quod hic nuncius a vobis est dimissus sine ullis literis. Neque enim credibile est, *Enardum* nihil mihi ex Germania[9]) attulisse. Quanquam hoc ei novum non est, diu circumferre literas antequam reddat. Fortassis consulto fecit, quia sciebat nihil illic contineri nisi magni moeroris materiam. Sed in eo parum bene mihi cavit, quod nihilominus sum iam in luctu, qui tunc recrudescet quum literae venerint.

Gaucherius, opinor, tibi de *Albergio*[10]) aliquid indicavit. Ex quo fuit in carcerem coniectus, plus veneni quam antea evomuit. Tandem iussus est confiteri, se mihi fecisse iniuriam ac veniam precari. Quae est, ut scis, ignominiae species. Miris tergiversationibus conatus est effugere. Parere tamen sententiae tandem oportuit. Vocatus postea in senatum, iussus est urbe excedere. Ne tamen sine talione hinc discedat, actionem mihi iniuriarum nunc intentat, propterea quod vocatus fuerit a me magnus nebulo. Obtuli me ad probationem. In hac causa te ac fratres tuos testes citare institui. Et iam mihi gratissimum officium erit, si testimonium, quale potestis, mihi subscriptum miseritis. Vale optime

5) *Plebiscito Calendis Maiis facto.*

6) *Io. Philippe capitis damnatus, Cl. Richardet in fuga casu periit, Io. Lullin et Am. Chapeaurouge exsules mortui sunt.*

7) *Quae sequuntur in edd. non leguntur.*

8) *Videtur Corderius de restauranda schola normam aliquam proposuisse, qua a senatu accepta ipse se rediturum receperit.*

9) *ex Argentorato, fortassis et Constantia vel Basilea.*

10) *De hoc vide Ep. Calvini ad Myconium* 14. *Mart.* 1542.

et carissime frater. Saluta amantissime fratres omnes et totam familiam. 3. Calend. Decemb. 1541.

Io. Cal. tuus.

379.

MINISTRI NEOCOMENSES BASILIENSIBUS.

Gratias agunt de testimonio fraternae sollicitudinis nuper ab iis accepto et conciliationem partium iam feliciter procuratam laeti nunciant.

(Autographon non exstat. Exemplaria apographa duo habes in Bibl. civica Turicensi, alterum coaevum MSS. F. 81 olim Epp. T. 46, fol. 428, alterum Simleri Vol. 50.)

Salutem et pacem a Domino Iesu, fratres in Domino carissimi et maxime observandi. Etsi, quum redderetur nobis posterior epistola [1]) vestra quam accepimus quinto Calend. Decemb., pauci admodum fratres aderamus, tamen ne videremur vestrum istud erga nos officium, quod a tanta benevolentia et christiana caritate profectum est, contemnere, existimavimus aliquid in praesentia respondendum, [2]) pluribus verbis alias rescripturi, quum hic aderunt alii symmystae frequentiores. Inprimis igitur oramus vos, fratres amantissimi, ut nobiscum gaudeatis in Domino, eique ut aequum et pium est una gratias agamus immortales. Nam eo ipso die quo tabellarius vester in hanc urbem advenerat, ita pacifice in senatu compositum fuerat negotium de confirmando ministerio *Farelli*, eoque retinendo in hac ipsa civitate, ut iam nullus (quae mira et subita Dei virtus exstitit) neque seditioni neque dissidio relictus sit locus. Nec minus tamen idcirco tum vobis tum universo senatui magnam habemus gratiam, quod de *Farelli*, imo vero Iesu Christi negotio, cum tanta caritate ac diligentia laborastis, ut non solum ad nos et senatum populumque Neocomensem, sed etiam ad Bernenses ipsos de hac re diligentissime atque humanissime scripseritis. Quod autem scribitis, horrenda istuc partim nunciata partim scripta esse de futura tam cruenta seditione, Dominus Deus hactenus ita prospexerat, ut nihil minus quam illud metuendum putaremus. Tametsi enim optimi quique sic animati erant in hac ipsa causa Domini, ut negarent se passuros *Farelli* ministerium indicta causa violari, tamen decreverant omnia prius experiri et omnem movere lapidem potius quam ut in tantam civitatis perniciem ea res evaderet. Nunc autem, quemadmodum videmus, Dominus ipse pro sua bonitate et sapientia longe melius providit, quam quod ab humanis viribus exspectari posset hoc tempore. Audivit enim, non dubium est, preces et gemitus ecclesiae suae eamque tanto impendenti malo in ipso tempore liberavit. Non igitur ille merito laudandus? Non illi agendae publice privatimque gratiae? Quae victoria de humano imperio, quis triumphus cum hoc vere divino opere conferendus? Sed haec alias pluribus. Quod ad *Farellum* pertinet, ut est prudentissimus et maxime pius in administratione sibi a Domino tradita, certe nihil unquam vehementius exhorruit quam ut ad fundendum inter cives sanguinem veniretur. Nec enim ignorat quam sit illud formidandum in ecclesia Dei, quamque perniciosum, praesertim in evangelico negotio. Itaque in hac tota et tam diutina civium contentione nihil unquam nec temere nec humano affectu faciendum putavit: sed semper totum sese permisit Domini iudicio ac voluntati, quam spiritus sanctus ex fratrum consilio et unanimi sententia perspicue comprobaret. Sic enim dicebat: Sive manere me, sive abire statuerit Dominus, nihil mea refert, nihil moror, sum enim paratus in utrumque: sed quum omnino hic agatur de Christi honore et gloria, atque id omnium maxime intersit ecclesiarum, cedendum profecto esse non arbitror sine illarum certissimo iudicio atque approbatione legitima. Quamobrem et nos ad preces assiduas hortabatur, et in conventu nostro inter caeteros non semel censuit, ut de hac re ipsa consultum mitteremus et nostrates et vestrates ecclesias. Quod quum diligenter fecissemus, omnes ecclesiae uno eodemque instinctu atque afflatu spiritus Dei responderunt, nihil non esse tentandum, quod quidem liceret per verbum Domini, ut *Farellus* retineretur in administratione huius ecclesiae, quam privatim tam sancta electione tamque manifesta et legitima vocatione ipse Christus et spiritus sanctus illi commisisset. Quae quidem ecclesiarum sententia ita confirmarat eius animum alioqui infractissimum, ut sibi potius mortem appetendam esse duceret quam ab ea vel latum unguem discedendum. Quin etiam, ut colligimus ex iis quae passim quotidie audiebamus, si forte vel formidine vel molestia victus solum vertisset, eo res spectare videbatur ut maior clades et sanguinis effusio ex eius abitione quam ex ipsa mansione futura crederetur. Verum optimus ille coelestis pater et servo suo et ecclesiae admirando certe consilio ita prospexit, ut sine sanguine et sudore omnia in gloriam ipsius quam optime successerint. Unde et nunc potissimum experimur, illud esse verissimum quod in epistola vestra posteriore scripseratis his verbis: „Quae quidem si

---

379. 1) *N.* 376.
2) *ergo statim post acceptam epistolam.*

feceritis eo quo decebit et opus est studio, speramus Dominum vobis affuturum. Strenuos enim operarios diligit ac iuvat[3]) libenter." Quis igitur christiano duntaxat iudicio, modestia et caritate praeditus *Farellum* hic reprehendat, aut de illo sinistrum aliquid suspicaretur? Quis autem non potius haec omnia ad Dei voluntatem ac providentiam referat, atque adeo illum admiretur in operibus suis? Quare, optimi fratres, desinamus in hac re tanta et tam divina de servo Domini quidquam sanguinarium cogitare. Quin potius dicamus cum illo sanctissimo propheta: A Domino factum est istud et est mirabile in oculis nostris. Valete in Christo, fratres integerrimi, et hanc nostram ex tempore rescriptionem in bonam partem accipite.

Pauci ex fratribus vestris Neocomensibus[4]) qui tum aderant quum literas vestras accepimus.

380.

FARELLUS VIRETO ET CALVINO.

Causa tandem diremta iam ultima discrimina, iter Bernense et Neocomensium decretum de ipso retinendo, raptim enarrat, et dignitate ministerii fortiter servata gloriatur.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 8. Cruces interpretum haud paucas tibi permittimus.)

Quam carissimo Ioanni Vireto et Petro Calvino[1]) symmystis

Genevae.

S. Quum[2]) rediisset *Einardus* et feliciter peractis apud omnes quos adierat, primo Basilienses, inde Argentoratenses, Constantienses et Tigurinos literis instructus pastorum ad ministros, magistratum et plebem qui sunt hic, dederunt etiam Senatores Argentinenses, Constantienses et Tigurini literas ad magistratum hunc, quas audio vehementes esse et pias. De literis pastorum non est quod referam: satis ac superque se ipsas commendant. Utinam quae cum suspiriis audivi, tam mihi adessent, quam ego absum procul ab ea cogitatione talem me esse, sed Christus meus supplebit et sarciet quod deest et male haeret. Erant literae ad senatum Bernensem Argentoratensium et aliorum, quas cui daremus non offendentes, visum fuit ut *Einardus* eas perferret, haesitque diu. Nam senatum intravit cum *Conzeno*, qui causam egit strenue, propensus ut officium amici faciat in me, idque tuis excitus[3]) literis et aliorum, unde firmanda erit amicitia, ut ecclesiae Christi prosit. Ubi revertitur, venit cum nuncio Bernensi, qui literas ad me attulit, quibus mox vocabar. Quaerendus fuit equus et qui mecum iret, quod quamvis tarde inventum fuit, tamen eo die sed intempesta nocte Bernam appuli. Iusserat *Gironus* ad se diverterem: quod feci. Erat is dies Veneris.[4]) Crastino die Consulem adeo, qui iussit senatum intrarem. Sed prius quam haberetur senatus, Ludovici *Ammani* senatoris vere pii funus curatum fuit, quo me diducit *Sulzerus* quem inviseram. Post elatum funus *Conzenum* salutavi, qui funeri interfuerat. A quo exceptus fui satis aperta fronte. Inde circiter undecimam, quum timerem me praeteriri, iamque apud me indigne ferrem quod senex, sic vocatus, tali via tam cito paruissem, et negligi viderer, quum oporteret me hic esse sequenti dominico, et alia id genus, tamen vocatus fui, rogatus quid detrectarem parere iis quae legati, ne qua sanguinis effusio hic fieret, decreverant, quum satis mihi temporis constitutum fuisset, ut possem mihi consulere, possemque alibi cum fructu agere uberiore, quum maior pars nolit me ministrum habere, fieri quoque posse, ut qui nunc nolint me rursum repetant, ut contigit Genevae, quum quem eiecerant *Calvinum* revocarint. Hoc non sine quadam mei nota dicebatur, admonebarque ne quid sinerem rursus mihi fieri quod Genevae, ut potius cum gratia quam pulsus exirem Neocomum. Hoc addebant se iure civitatis astringi Neocomensibus, ut quod plures statuissent tueri debeant: quare si a suis civibus cogentur, ut literis receperint et iure iurando, causam horum sint suscepturi. Hic respondi ad singula: nihil minus esse quam quod maior pars ita velit, sed aliam esse causam, nimirum quod ferre non potuerim ea ob quae evangelium male audit, et hic ac in Gallia, nec me posse ecclesiam quam mihi commisit Dominus deserere, nisi qui me vocavit revocet aut alio vocet. Addidi multa, et de Geneva respondi, me potius velle discerptum fuisse si eam deseruissem, nisi fugatus, aut sancte ut expedit alio vocatus. Actum itaque fuit ut huc literae mitterentur, quibus omnes admonerentur, non

---

3) *Sic omnino legendum vide N.* 370 *paucis versibus a fine. Codex exhibet:* vovet.

4) *Vix a vero aberrabimus hos potissimum in ministrorum numero quaerendos esse rati.*

380. 1) *sic!*

2) *Attende ad stilum autoris.*

3) *sic!*

4) 25. Nov.

in hoc pronunciasse legatos ut abirem, sed ut res componi amice posset. Egredior tarde Bernam, sed ita equito ut satis tempestive venirem ante horam concionis. Populus convocatur et protrahitur hora ad decimam. Conclusum fuit me retinendum. Sic peracta fuerunt omnia. Populus coepit frequentior multo esse in concionibus. Vestrum erit *Conzenum* in officio retinere, ac efficere ut sanctius prospiciatur ecclesiis, ne pro pastoribus pietate, sana doctrina, incorruptis et christianis moribus ornatis, qui sancte intrent et administrent ecclesiam, impostores impii, perversae doctrinae moribusque corruptissimis praeferantur sine ordine in ruinam omnium, et qui peccarunt gravius plectantur. Non enim in hoc ministerii habenda est ratio ut impune ferantur mali ministri omnia agere, ut nonnulli volunt vel dicunt, sed, ut dicebam in senatu Bernae, tum belle ratio habetur sacrosancti ministerii, si quae in aliis fieri possunt hic gravius plectantur, coganturque in ordinem qui non pergunt ordinate. Et istic vobis incipiendum, aliis ne sitis exemplum perniciem ecclesiarum dissimulandi et ferendi. Sed dedit vobis dona Dominus quibus potestis prospicere ecclesiis, quibus certa in Dominum fiducia utendum vobis est. Serio tandem tractanda venit ecclesiae disciplina, praecipue in ministris. Ubi omnibus destituimur, causa prorsus committenda est Domino, sed ubi nobis uti vult, non est negligendum quod dat Dominus. Habetis viam, et per vos et per alias ecclesias, agendi ut purgetur ista ecclesia: ne negligatis, quae magis nocent, et quae primo sunt curanda non postremo attingantur. Hic nobis est invocandus Dominus. Nam video non tantum pastores, ne dicam impostores, in vertendis omnibus intrudere: verum etiam non raros in magistratu qui putant sibi licere pastorem deturbare e loco uno ut in alium sufficiant, non iusta vocatione, sed insana confusione. Hic non debemus prodere ecclesias. Existimo vos accepisse ingentem illam cladem quae contigit ecclesiis tam orbatis tot claris luminibus, *Capitone* ultra *Grynaeum*, quibus adiuncti fuerunt tot insignes reipublicae christianae curatores, iam in pace cum Domino agentes, quibus indignus erat mundus. Christus Iesus excitet nobis non inferiores illis. Quam angor super *Bucero*, quem fulciat et sanet diu nobis Dominus pro tam certis damnis. Incerta quaedam feruntur de Metensibus, quod pontificia omnia amandarint, quodque Lutetiae [5]) insignes sint quatuor concionatores, qui constantissime pergant ac purissime in verbo, praeter eos de quibus olim auditum fuit aliquid, cogentesque legere scripturam et sequi, exstentque passim biblia gallica, et alii ad pietatem facientes libri, venduntur que impune. Tanta passim fertur aviditas audiendi verbi, ut devorent qui audire possunt. Si quid certius istic accepistis, non celetis nos, ut gratias agentes Domino sublevemur a moerore non vulgari. Valete et nobis pios fratres salutate in Domino. Impiis meliorem mentem et resipiscentiam dignam precamur, ut eos salutare possimus. Sanctas vestras coniuges in Domino salvas esse optamus.

Neocomi, 1. Decembris 1541.

Vester Farellus.

Partem literarum legere iterum non valui propter concionem et coetum.

5) *vagi rumores fuisse videntur, saltem ap. Coquerellum (Egl. de Paris) et in Hist. eccl. frustra haec quaesiveris.*

381.

CALVINUS FARELLO.

De lite fratrum Farelli cum curia episcopali circa bona eorum olim confiscata. Corderius Genevam revocandus ad instaurandum collegium. Doleti prelum in voluminibus sacris excudendis occupatum. Alia laeta ex Gallia.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 74 sine inscriptione. Apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 57. Archiv. Bern. Epp. VII. p. 417. Simler. Vol. 50. Versio anglica l. c. T. I. p. 284.)

Retinuimus apud nos hunc nuncium. Nolebam enim nisi communicatis cum *Vireto* literis eum dimittere. Mane fieri non potuit. Interim nobis afferuntur literae, quae iam pridem redditae esse debuerant. Haec fuit causa, quominus a prandio hinc solverit. *Viretus* enim domi tunc non erat, nec rediit nisi paulo ante concionem. Quantum ad fratrum [1]) negotium, video regios et episcopales inter se litigare de spolio, quasi confecta iam belua. Ubi alterutri fuerit adiudicata haec praeda, procul dubio statim manum iniiciet, nisi obviam eatur. Poterunt quidem fratrum procuratores intercedere, atque ita extrahere causam, dum ad Regem scribant Bernates: fortassis plus ponderis haberent literae si bellum aliquod immineret. Verum si exspectare hanc occasionem non libet, aut si videtur esse periculum in mora, nunc efficiendum erit apud Bernates ut tueantur suum erga fratres tuos beneficium. Interest

381. 1) *Quum saepissime in his literis fratrum Gallorum ob religionem vexatorum mentio fiat, hoc anno maxime Valdensium et Delphinatum, Bonnetus etiam hoc loco de iisdem agi arbitratur et plura affert ex historia ad rem illustrandam. Non animadvertit V. D. Calvinum Farello scribentem dicere:* fratres tuos, *non:* nostros. *Loquitur ergo de Farelli consanguineis quorum bona olim confiscata, a rege liberata, etiamnum ab episcopo eiusque curia retinebantur.*

enim ipsorum maxime, quae Rex illis concessit non sinere ita perire. Res erit facilis impetratu apud eos. Et si serio compositae fuerint literae, quod libenter faciet *Gironus*, pudebit Regem non praestare quod illis semel promisit. Si videtur expedire, literas meas adiungi ad sororem, tantum indicate. [2])

Quantum ad senem illum attinet qui nunc agit cum *Corderio*, nihil audemus recipere, donec responderit ipse *Corderius* quidnam debeamus de se exspectare. Scholae enim melior constitutio in eius adventum suspensa est. Si in animum induxerit esse noster, et putaverit illum fore idoneum sibi adiutorem, praemittat. Ego libenter eum apud me alam usque dum locum habuerit: non enim refugio sumptus unius aut alterius mensis. Sin vero *Corderius* animum deposuerit quem habebat, postremis nostris literis absterritus, vix audeo bono viro certo quidpiam promittere, donec cum nostris hominibus egerimus. Quanquam, ut iam dixi, libenter sustinebo sumptum unius aut alterius mensis. Verum obsecro te, mi *Farelle*, ne patiaris *Corderium* detrectare hanc provinciam quae offertur. Neque enim aliter spes ulla est erigendae scholae, nisi oblitus sui Domino hic servierit.

De Metensibus nihil habemus. Lutetiae feruntur esse aliquot boni concionatores: nolo tamen ut nimium gaudio vel potius laetitia exsultes. Cupio verum esse quod dicitur, vix tamen ex dimidia parte credo. Nec literae amicorum tantopere nobis praesentem statum commendant. Lugduni hoc boni est quod *Doletus* [3]) nunc Psalterium excudit, mox biblia incipiet, ac versionem *Olivetani* sequetur. [4]) Eant nunc qui negant Satanam esse Dei ministrum. Ego funesto illo nuncio de morte *Capitonis* sic prostratus fui, ut ex eo tempore nec corpore nec animo valuerim. Quum istae literae ad te pervenient, iam tuae, nisi fallor, erunt in itinere, quibus nobis spem adventus tui dabis. Vale. Saluta omnes fratres. [5])

Io. Calvinus meo et Vireti nomine.

---

2) *In margine additur:* Erit tamen tutius nuncium mittere, aut ita commendare legato literas, quod responsum habeant. *Soror illa est Margaretha Valesia.*

3) *Steph. Dolet Aurelianensis in humanioribus doctus, de rebus religionis ultra quam Calvino placuit libere sentiens, a.* 1542 *haereseos accusatus, quadriennio elapso post varios casus Parisiis supplicio affectus.*

4) *sic, scil. in bibliis excudendis. Talis editio Lugdunensis illius aut proximi anni an exstiterit, dubitamus.*

5) *Farellus adscripsit:* mense Decembri 1541. *Quum ad praecedentem Farelli C. non respondere videatur, iam ante illam receptam hanc scriptam fuisse iure conieceris.*

382.

LEO IUDAE CALVINO.

Calvino summis cum laudibus salutato nonnulla proponit dubia quae doctrinam de sacramentis ex mente eius consideratam ipsi minus certam fecerunt.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 113, fol. 79.)

Ornatissimo viro D. Ioanni Calvino amico et patrono in Domino semper observando.

Gratiam et pacem a Deo patre per Christum Iesum servatorem nostrum. Quod te virum doctissimum et mihi incognitum incondita hac epistola adorior, nulla fit temeritate aut arrogantia, sed impetu quodam pio et studio in te supra modum ardenti, quo non solum ducor aut trahor, sed rapior plane. Quum enim nuper tua legerem, vir eruditissime, cerneremque omnia tam esse docta, elegantia insuper et fortia, quae tu pro Christo in adversarios veritatis torques et eiacularis, quibus eos tenes et stringis, ut elabendi nulla eis via pateat: quum rursum expenderem fidei dogmata tam esse solida tamque firma talique arte tradita, ut vel nolentem vincere possent ac persuadere, ingenti quadam laetitia cor meum perfusum est, ita ut in me subsiliret: quin et os meum coram throno coelestis regis in laudem et gratiarum actionem erupit. Nec id mihi uni contigit sed aliis quoque qui me et eruditione et pietate longe antecellunt. Quidni gratias ageremus patri nostro pientissimo qui te tam locuplete spiritu donavit? O felix saeculum in quo tam ubertim sua dona in nos effundit divina misericordia! O ter miseros nos si hanc tam ingentem Dei patris beneficentiam et gratiam vel non agnoscimus vel agnitam negligimus! Incensus ergo tam dulci meditatione divinae bonitatis, considerationeque humanitatis tuae, quae in scriptis tuis quasi scintillulis quibusdam emicat, animum meum firmavi ut auderem hasce ad te dare literas, quibus a te impetratum cupio ut me paulisper de sacramentis, quae me suspensum tenent, tecum patiaris commentari. Hoc ingenue confiteor nihil me de horum ratione legisse antea, vel brevius, vel clarius, vel absolutius. Hoc vero mihi scrupum iniecit quem eximere omnino mihi ipsi non possum, quod sigilla vocas sacramenta, quae nobis promissiones Domini firment atque obsignent. Quod promissiones oculis spectandas subiciant, quod eas repraesentent, refricent, quod de voluntate Dei nobis testificentur, quod fidem excitent adiuventque: in hoc, quod sensus externos huc vocant, ut hoc agant quod fides intus, libenter concesserim. Verum quod fidem aut promissionem obsignent aut confirment, hoc mihi omnino videtur absurdum. Nam 1. solum spiritum eum

esse puto qui obsignet corda nostra, et fidem et promissionem, nec 2. posse rem spiritualem aut spiritum ulla re corporali ullaque creatura confirmari aut obsignari posse, neque 3. id verbum externum potest, multo minus sacramenta. Verba enim in hoc instituta sunt ut doceant nos de Dei voluntate, de eius gratia et benevolentia. Caeterum inanis erit omnis praedicatio ubi spiritus cor non illustraverit, ut perpetuo sit verum: nemo venit ad me nisi pater traxerit eum. 4. Quae de obsignatione diplomatum adducis, duplici ratione quadrare non videntur: tum quod sigilla quae res sunt temporales, diplomata quae item sunt temporalia obsignant, sacramenta vero res corporales sunt, promissiones vero et fides res sunt spirituales et aeternae: tum quod sigilla literas omnes quibus appenduntur obsignant, sacramenta vero a multis sine fructu accipiuntur, quibus nihil confirmant, nisi vim quandam inesse illis dicamus, quam ubicunque fuerint exhibita exserant, quod tu plane in tua expositione, et recte, negas. Quod vero 6.[1]) Paulus σφραγίδα vocat circumcisionem, videtur mihi hanc vocem pro signo aut signaculo posuisse, quemadmodum et vetus interpres signaculum interpretatus est, non sigillum, aut certe quadam translatione usum esse apostolum hac voce, quod sentis: non infrequens est ut sacramentis tribuant quod est potioris partis in sacramentis. Haec sunt, dulcissime vir, quae me impediunt ut huic sententiae accedere non possim. Iam te per Christum servatorem nostrum obtestor, ac ardentissimis precibus pulso, velis hanc operam tibi sumere et mihi locare, ut de hac sententia, quam tu veram asseris, me certissimis rationibus persuadeas. Nam nihil contendo: simpliciter et sinceriter tibi mentem et cogitationem meam pando. Nec obluctabor veritati agnitae unquam, sicubi eam emicare videro. Scio, non negabis fratri tam suppliciter obsecranti quod Deus tibi revelavit, in quo et Deo cultum exhibebis gratissimum, et fratrem, sicubi errat, lucrifacies. Insuper me tibi perpetuo obsequio devincies. Vale, eruditissime vir, et hanc meam sive temeritatem sive stoliditatem boni consule. Ego quaero gloriam Dei et cognitionem veritatis. Iterum vale. Ex Tiguro.

7. Hoc exciderat. Fides, ut perfecta hic esse nunquam potest, ita et subinde novis auctibus crescere potest et confirmari certius, verum hanc confirmationem a Deo esse affirmo. Quare pater illius filii dixit: Domine adiuva incredulitatem meam. Sic apostoli Christum appellant, dicentes: Domine, adauge nobis fidem. Augmentum ergo fidei Christo adscribimus, non sacramentis, quod in Petro videmus, qui mox a sacramento infirmitatem suam pandit, donec Christus eum misericorditer respiceret, et spiritus novo quodam modo coelitus daretur. Dominus te diu servet ecclesiis in Gallia, in qua adhuc multa millia habentur quae genua sua Baal non inclinant.[2])

Leo Iud tuus ex animo.

---

382. 1) *Aut in numeris erravit aut in praecedenti duo distinguit.*

2) *Ex hac clausula efficimus Calvinum iam Genevam rediisse. Leo mortuus est d.* 19. *Iunii* 1542. *Certiora quum non habeamus, hanc ad calcem anni* 1541 *relegamus.*

383.

RECONCILIATIO MORGIENSIS.

(Perrot, vie de Farel. Manuscrit de la bibliothèque de Neuchatel, p. 59.)

Le magistrat, recognoissant le tort fait à Farel Calvin et Coraut par plusieurs preiuges sinistres impressions quavoyent donnees ceux qui leur avoyent succede de leurs personnes et doctrines, leur en fist recevoir convenable satisfaction quelque temps apres quils eurent este congedies: et se trouvent les articles de la reconciliation faite dans la ville de Morges au respect de Farel Calvin et Coraut, cestui ci quoyque decede, en ceste forme en latin signes de la propre main de Calvin, et qui furent envoyes à Farel pour les voir.

Praeteritorum conviciorum et iniuriarum memoriam perpetuo abolitam volumus utrinque, et aures nostras in posterum delatoribus obstructas.

Primo fatentur fratres Genevenses carissimi, satius et consultius ante ingressum suum ad ecclesiam Genevensem plures doctos viros consuluisse, inprimis vero *Farellum*, Iohannem *Calvinum* et *Coraldum* carissimos fratres, qui fidi pastores eius loci erant et statum eius ecclesiae melius noverant.

Quia non paucas occasiones e concionibus nostris intelligimus, quaeque nollemus minime eo tendendi instituto menteque nostra, ad calumniandum ministerium et doctrinam carissimorum fratrum antecessorum nostrorum, *Farelli* dicimus, *Calvini* et *Coraldi*, pollicemur summo studio et quoad fieri potest advigilaturos, ne quemquam incautiore dicto offendamus aut ab illis alienemus.

Recipimus item nos communi ope fratribus nostris dilectis ex agro Bernati adfuturos, ne quam deinceps iniuriam conviciave apud nos impunita experiantur.

Promittimus item quae in ecclesia desiderantur, ut est disciplinae publicae labefactatio, pauperum neglectus, scholae, et si quae sunt alia, summa

fide vigilantia et studio instauraturos, quantum in nobis est, neque ulla in parte parum officiose cessaturos.

Nos vicissim, in agro Bernensi ministri, recipimus et amplectimur dictos ministros Genevenses tanquam fratres carissimos et verbi Iesu Christi fidos ministros, et admittimus mutuas liberasque admonitiones et colloquia. Deinde pollicemur nos in eo omnino laboraturos ut quotquot esse possunt ubivis gentium fratres, qui hactenus a nobis studiose stare visi sunt, eosdem Genevensis ecclesiae ministros tales agnoscant recipiantque quales nos et agnoscimus et recipimus.

Au bas se trouve escrit de la propre main de Calvin:

Ego me huic concordiae accedere profiteor
I. Calvinus. [1])

---

383. 1) *Nous n'avons rien trouvé ailleurs qui nous permît de fixer la date de cette pièce, ou de la réunion des pasteurs du pays de Vaud à Morges dont elle est émanée. D'après la note de Perrot cette déclaration pourrait bien remonter à l'année* 1539, *mais la souscription de Calvin et l'envoi fait à Farel ne sauraient être antérieurs à l'automne de* 1541.

MDXLII.

384.

CALVINUS N.

Amico cuidam longe, ut videtur, a Geneva habitanti narrat quae sibi acciderunt quaeque ipse gessit et effecit ex quo eo rediit. Maxime vero de collegis queritur.

(Impressa Genev. ed. 1576 p. 419, Chouet. p. 585, Amst. p. 262. Alibi non occurrit.)

Ut de rebus meis aliquid tibi referam ne tantum ex auditu scias, hic partim in restituendis rebus collapsis, partim in conservando qualicunque statu non leviter exerceor. Dum me comitia morantur, Bernates *Viretum* nostris velut precario dederant usque ad meum adventum. Is mihi non parum quidem levationis attulerat, efficere tamen non potuerat, quin omnia adhuc essent difficillima. Quum reposceretur, obtinui ut mihi prorogaretur tempus ad sex menses. Eius opera, consilio, fide, studio adiutus, utcunque in meliorem formam restitui quae vel prorsus eversa vel fracta, lacera ac dissipata erant. Principio hinc fuit inchoandum, ut leges ecclesiasticae scriberentur.[1]) Nobis adiuncti sunt sex e senatu qui eas conciperent. Intra 20 dies formulam composuimus, non illam quidem satis absolutam, sed pro temporis infirmitate tolerabilem. Ea suffragiis populi recepta fuit.[2]) Constitutum deinde iudicium quod morum censuram exerceat, ac ecclesiae ordini servando invigilet.[3]) Volui enim, sicut aequum est, spiritualem potestatem a civili iudicio distingui. Ita in usum rediit excommunicatio. Quoniam pestis in Germania saeviebat, et altera ex parte bellum, feci ut supplicationes extraordinariae decernerentur.[4]) Precationes quibus in iis uteremur conscripsi.[5]) Ad haec ut in sacramentorum administratione amplior ac luculentior haberetur explicatio, novas formulas addidi. Tandem veni ad catechismum, in quo scribendo Dominum mihi adfuisse confido.[6]) Paucorum dierum sunt istae lucubrationes, fateor: sed inter tot avocamenta quibus subinde huc illuc abripior, nullus labor non difficilis. Non enim memini ex quo hic sum, duas horas sine interpellatione mihi datas esse. Adde quod Institutionem latinam absolvere oportuit, in qua postquam exierit, videbis me non leviter sudasse.[7]) Haec tamen omnia mihi facilia sunt toleratu, praeut est aliud malum quod me mirifice excruciat. Habemus enim collegas minime nobis commodos: quorum duo, quum expulsi essemus, in locum nostrum irruperant.[8]) Alter interea nescio quomodo obrepsit.[9]) Nam duo ex iis qui vacuam possessionem initio occuparunt, fugam sibi consciverunt.[10]) Tertius[11]) etiam me aliqua parte molestiae iam levavit, quia petiit missionem, quam non difficulter impetravit. Restabant adhuc duo, qui mihi plurimum negotii facessent, nisi resipuerint. Alter feroci vel potius truculento ingenio nullis sanis consiliis obtemperat. Alter autem vafer ac versipellis totus ex mendaciis et astu conflatus

---

384. 1) *De his et seqq. cf. Kampschulte p.* 392 *ss. et Annott. nostras Tom. X. P. I. p.* 15.

2) 20 *et* 25. *Novembris.*

3) *V. Kampsch. p.* 431, *Gaberel pièces justif. p.* 118 *et nostram Edit. l. l. p.* 22. 29.

4) *Kampsch. p.* 386.

5) *Opp. T. VI. p.* 161 *et Prolegg. p.* 14.

6) *Opp. T. VI. p.* 1 *ss. Reg. du Conseil,* 24. *Nov.* 1541: Que le dymenche lon suyve a lyre et fere respondre les enfans du catechisme.

7) *De edit. III. loquitur quae tamen demum a.* 1543 *prodiit.*

8) *Iac. Bernard et H. de la Mare.*

9) *Am. Champereau.* (*N.* 362.)

10) *Ant. Marcourt et Io. Morand.*

11) *Probabiliter H. de la Mare, qui iam Epistolae N.* 362 *non subscripsit.*

est. Ambo indocti iuxta et superbi. Ad inscitiam accedit incuria et securitas, quia nunquam vel per somnium cogitarunt quid sit ecclesiae praeesse. Inter has spinas mihi necesse est versari. Rogabis, quae sit haec necessitas. Paucis tibi exponam: scis faecem in dolio relinqui, quae exhauriri nequit quin liquidum ac purum vinum corrumpatur: ita hic mihi accidit. Poteram quum veni uno verbo, si libuisset, eos abigere, sed expendi quid ferret temporum conditio. Tunc excitatus erat horribilis tumultus in ecclesia Neocomensi, ad quem restinguendum ex itinere deflexeram: nec tamen aliquid profeceram, nisi quod mitigatis paulatim animis, locus erat remediis datus: quae tamen difficilia fore videbam. Hic nullus erat ad manum qui substitueretur, si quem curarem amovendum. Ita ecclesia manebat destituta, si quid tentassem. Tertium impedimentum inde erat, quod rationem disciplinae nondum habebamus constitutam, qua illos aggrederer. Nolebam autem violenta eiectionis specie malum exemplum edere, vel in hoc tempus, vel ad posteritatem. Hoc etiam aliqua ex parte me tenuit, quod periculum erat ne qui me cupidius hanc causam vindicandi potius animo, quam recto zelo persequi suspicarentur. Quanquam hoc solum moram nullam attulisset, si caetera adfuissent. Ergo in animum induxi eos quoquo modo tolerare, quia tollendi facultas non erat. Nec me latebat quam duras in me leges reciperem. Neque enim satis est collegam aliquem habere, nisi cum eo pacem simul colas. Pacem vero constare mihi non posse satis succurrebat, nisi magna eam moderatione et tolerantia redimerem. An istuc, inquies, tam durum? Sane, ut me nosti, iudicare potes quam non mihi proclive sit. Facio tamen vim ingenio meo, ac mea moderatione illorum improbitatem sic teneo conclusam, ne palam erumpat. Nec ipsi diffitentur multo se humanius fuisse a me tractatos et hodie tractari, quam sperare ausi essent. Neque erga solos ipsos, sed alias quoque reliquias factionis eam adhibui moderationem, ut velint nolint cogantur hoc agnoscere ac praedicare. Nam si scias quam plausibile futurum fuerit, si plenis velis in eos invectus forem, mireris me tantam occasionem praetermisisse. In senatu quum verba facerem, [12] sic ministerii mei honorem asserui, ut adversariis in totum pepercerim. Quid enim attinebat, inquies, canibus mortuis insultare? multos enim reperias qui vix sibi temperassent. Ubi in concionem prodii ad populum, nemo non erectus erat magna exspectatione. Atqui commemoratione earum rerum quas omnes certo exspectabant penitus omissa, pauca de muneris nostri ratione disserui: adiunxi deinde modicam et verecundam fidei et integritatis nostrae commendationem. [13]) Haec praefatus, locum explicandum assumpsi in quo substiteram: quo indicabam me ad tempus intermisisse magis, quam deposuisse docendi munus. Quantum ad calumniarum purgationem attinet quas scelerati illi de nobis sparserant, populus mihi in ea anteverterat. Nam in eo plebiscito quod de revocando me factum fuerat, vocabant fidum suum pastorem. [14]) Alterum deinde plebiscitum sequutum erat, quo Senatus Populusque fatebatur gravem nobis factam esse iniuriam, et veniam eius facinoris a Domino precabatur. [15]) Post reditum impetravi ut legatio ad *Guilelmum* collegam meum mitteretur petitum, ut gregem suum reviseret: tum deinde in eam urbem ubi alter sepultus est, ut mortuo apud ecclesiam illam testimonium redderetur. [16]) Habes aliquam partem eorum quae mihi acciderunt. Tu, mi frater, nunc Deum precare ut ista omnia in bonum finem dirigat, ac mihi consilium, animum et vires subministret ad opus suum fideliter et prudenter peragendum. Nam quo longius progredior, eo melius sentio quam negotiosam atque arduam provinciam sustineam. Si quando illinc ad nos transvolare potueris, scis quam gratus mihi futurus sit tuus conspectus: et spero tibi proximas ferias vindemiales fore ad eam rem opportunas. Vale mihi carissime frater. Genevae. [17])

12) 13. *Sept.* 1541.

13) *Kampschulte p.* 386.
14) *N.* 245 *not.* 5.
15) 1. *Mai* 1541 *Kampsch. p.* 377.
16) *Idem p.* 387. *Reg. du Conseil.* 17. *Ian.* 1542.
17) *Nihil cunctati hanc mensi Ianuario* 1542 *et quidem vergenti adscribimus. Hucusque enim narratio rerum gestarum deducitur. Amicus anonymus, quem sperat feriis vindemialibus Genevam venturum esse, professor aliquis fuisse videtur, satis longe remotus ut quae hic referuntur ignorare potuerit.*

385.

CALVINUS FARELLO.

Gratulatur ei laetum negotii molestissimi exitum et animum eius erigit in miseriis omnis generis fortitudine egentem.

(Ex autographo Genev. Bibl. Cod. 106, fol. 75 cuius apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 61, in Archiv. Bern. Epp. VII. p. 421 et ap. Simler. Vol. 51. Anglice Tom. I. p. 287.)

Fidelissimo Christi servo G. Farello, Neocomensis ecclesiae pastori, fratri carissimo. [1])

Literae tuae vehementer nos initio percule-

385. 1) *Farellus adscripsit:* quinto Febr. 1542.

runt,[2]) quum et actionem tuam tragicam nominarent, et de hostium successu facerent mentionem. Postea nos aliqua ex parte recreaverunt, ubi intelleximus, laetiorem fuisse exitum, vel saltem minus tristem, quam timueramus. Est ut dicis, optime *Farelle:* Dominus totum hoc negotium mirabiliter gubernavit. Sed experti sumus in hoc certamine qualis lerna sit Satan, qui in uno oppidulo tot hydras fovere potuerit. Verum, ut pro uno monstri genere suboriantur centum et pro uno capite mille renascantur, certo scimus nos fore invictos, modo sub vexillis Christi nostri militemus et pugnemus eius armis. Hoc tamen simul meminisse nos oportet, nihil omittendum quo hostis nostri insidiis obviam eamus. Ad hanc rem instruxit nos Dominus spirituali prudentia: quae ut zelum nostrum non enervat, neque emollit, ita ad certam moderationem componit ac temperat. Neque haec ideo dicimus, quod hoc temperamentum nunc in te desideremus, sed ut magis ac magis caveas ne quem habeant praetextum adversum te impii, ad ornandas suas calumnias. De *Coraldo*[3]) confidimus tibi satis factum. Tibi si non praestiterunt nostri quod debuerant, temporum miseriae imputabis: atque hanc condonabis infirmitatem ecclesiae, cui tam graves offensas ignoscere potuisti. Quod petis de novo mandato,[4]) nisi spes admodum nos fallit, nullo negotio obtinebitur. Interim sis bono animo, et simul te ad patientiam compara. Nam ubi veneris, bene te exercebimus. Vale optime et amicissime frater. Saluta symmystas omnes et omnes domesticos diligenter. Dominus vos custodiat. Genevae Nonis Februarii.

Io. Calvinus meo et Vireti nomine.

386.

MYCONIUS CALVINO.

Gaudet ei tam belle cum Genevensibus convenire. Basileae magistratus laicis nimiam vindicat autoritatem in rebus ecclesiasticis. Carolostadius nuper defunctus dogmatis huius promotor. De Vireto ad Bernenses scribet. Bucerus Spiram abiit ad comitia.

(Ex autographo Bibl. civ. Vratislaviensis Cod. III. B. fol. 35. Edidit Beza Genev. p. 40, Laus. p. 87, Hanov. p. 98, Chouet. p. 52, Amsterd. p. 24.)

D. Ioanni Calvino doctissimo pientissimoque ministro Christi apud Genevam diligentissimo optimoque symmystae carissimo in Domino suo.

Quia hactenus scribendi consuetudo non fuit inter nos, *Calvine*, doctissime, potuissem et nunc supersedere, nisi legati Genevenses[1]) tam officiose tuo me nomine salutassent, et petiissent ut aliquid ad te perscriberem. Gaudeo igitur imprimis quod intelligo ex literis Bernatum, quam belle inter vos conveniat: id enim fuit vel primum quamobrem ego sollicitus cum illis egerim, ut omni studio niterentur, ut in Domino foveretis concordiam. Videbatur ea res habitura momenti aliquid, ut facilius inter civitates quoque fieret in posterum reconciliatio. Id quod etiamnum insidet, tantum vos qui estis a concionibus, quod vestrum est, adhibere ne negligatis. Qui in Domino et eius doctrina sunt amici, non videntur indigere labore, ut in caeteris etiam fiant concordes. Quod illi scripserunt de te, idem scribunt de *Farello:* itaque spes est, ut amicitia sic manente, propediem audituri fructum aliquem simus, quales ex eiusmodi radice solent suppullulare. Gaudium illud eo maius est in me, quod hactenus sensi, quantum sit malum in ecclesiis dissidium inter fratres. Bone Deus quam ea res devastavit nos! Nam etiam *Carolostadio* defuncto,[2]) non video fierine queat ut ecclesia nostra coalescat aliquando: adeo semen odii ac invidiae a malo isto Satana seminatum est, qui haud novit quiescere praesertim ubi Christi gloria per evangelii sinceram praedicationem efflorescit. Quia coepi, dicam, quod non instituеram, rem, imo dogma valde turbulentum ac pestilens, in quo se quidam miris versant modis laici, sed in potestate positi, si quando possint nos qui verbo praesumus, autoritatemque nostram labefactare. Senatus, inquiunt, ecclesia est. Alii sic efferunt, ecclesia super curiam est. Quae ratio sit dogmatis patet: libertatem nostram vellent oppressam quum in docendo, tum in corripiendo: nam etiam nunc excommunicationis vim omnem ad se rapuerunt. At quis sit autor,[3]) etsi novi, libenter hoc tempore in dubium verto. Non bene erit illi quondam coram tribunali Christi. Quid animi vero putas, *Calvine*, inesse tali viro, nisi quod hac ratione, quidquid prius vendicavit in munere ecclesiastico sibi papa, illud ipsum, quisquis ille tandem, conatur vendicare magistratui? Consilium hoc tanto peius, quanto magistratus hodie sunt a literis atque a cognitione rerum divinarum et ecclesiasticarum

---

2) *Circa medium mensem Ianuarium, recrudescentibus adversariorum moliminibus, Farellus Bernam vocatus fuerat. Sed tandem res compositae. Vide N.* 388 *et Kirchhofer p.* 46.
3) *Cf. N.* 384 *not.* 16.
4) *Farellum Genevam revocandi?*

386. 1) *de componenda lite missi v. N.* 261. 278 *etc.*
2) 25. *Decemb. De rebus quae hic attinguntur v. Kirchhofer, Mycon. p.* 322 *sqq. Agebatur de gradu doctorum a ministris exigendo, tum de ecclesia magistratui civili subiicienda.*
3) *De Carolostadio loquitur.*

remotiores. Aiunt Mosem principem saecularem (sic didicerunt ab autore dogmatis) praescripsisse Aaroni fratri omnia, Davidem regem sacerdotibus aliosque reges pios: quidni igitur fieret idem in sacerdotio novi testamenti? Quid si laicis huiusmodi argumentis fuerit persuasum? Haec breviter apud te dicta velim, non etiam apud alios: et gratum faceres, si per otium ad ea responderes aliquando mihi, par reddituro, ubiubi fuerit occasio et facultas. De *Vireto*[4]) scribam ad Bernates quum primum potero, sed fratrum nomine, ut autoritas sit maior, si quid impetrari valeat. Vellemus enim et nos istam ecclesiam esse, in bonum aliarum, quam instructissimam. *Bucerus* abiit, si nescis, Spiram ad comitia,[5]) profecturus forsitan inde Coloniam.[6]) Quid illic negotii sit, nondum comperi. De comitiorum actis ideo nemo quidquam movit, quod adhuc non omnes sunt congregati. Spargitur dissensionem esse inter principes et civitates ob pecuniam, et milites dandos contra Turcam.[7]) Gaudeo quod Christus Dominus est, alioqui totus desperassem. Ille servet ecclesiam suam. Vale in Christo cum *Vireto* mihi carissimo, et cum tota ecclesia tua. Basileae, x. Februarii, anno 1542.

Os. Myconius tuus.

387.

MYCONIUS CALVINO.

De Albergio Gallo nunc Basileae commorante cur Genevae in carcerem coniectus fuerit edoceri cupit.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 6.)

D. Calvino doctissimo pientissimoque Christi ministro apud Genevates optimo symmystae in Domino carissimo suo.

S. Putaram Genevates tuos hinc abiisse, et ecce post diem octavum redeunt ad me, inter alia conquerentes de *Albergio* Gallo[1]) quem nosti, quod negotii aliquid fecerit, ut propterea vocarit ipsos senatus noster. Equidem valde sum admiratus quod narrabant istum grave quidpiam tentasse Genevae contra te, qua de re tamen ne verbum quidem fecerat apud me, dum reliqua quae istic acciderant exposuisset omnia. Post obitum D. *Grynaei*, quoties huc venit saepius me invisit, at de rebus tuis nihil exposuit unquam, neque ego quaesivi: nihil enim ad me. Quae in itinere aliquando acciderunt narravit. Inter quae fuerunt quae obvenerunt Genevae, quae tamen omnia quia in dubium verteram, praeterii, usque dum a tuis vera esse intellexi. Non quod hi rem omnem dixerint, sed tantum quod fuerit coniectus in carcerem et eius rei causam. Quam quidem causam ubi eodem quo acceperam die illi referrem ita negavit, ut peteret terra deglutiret, si res talis in mentem vel erga te vel erga alium venisset unquam. Ego in medio sto, non quidem iudex, sed tantum auditor: vellem scire igitur ex te, quid verum, quid falsum, non certe quod tuis diffidam, sed quod eius tam secura negatio nonnihil iniecit, quamobrem ex te ipso cuperem nosse quae causa carceris illi fuisset. Et cur hoc, inquis? Scis quam decipiamur, etiam periculose, ab erronibus qui hodie hic cras degunt alibi. Et quia parum ille, quantum ego novi, distat ab illis, vellem de eo certior fieri si alicubi designasset quod non esset boni viri, quo cavere possim deinceps melius. Nolo totam tragoediam quae istic acta est, sed tantum quae causa carceris. Quaeso te, me liberes si fieri poterit, per otium. Nihil nunc peto aut volo aliud. Quae reliqua sunt enim, in prioribus literis exposui. Vale in Christo Domino cum ecclesia tua tota et fratribus omnibus. Basileae raptim 19. Febr. anno 1542.

Os. Myconius tuus.

388.

MINISTRI NEOCOMENSES TURICENSIBUS.

Narrant exitum dissidii civilis de Farelli ministerio exorti.

(Ex autographo Arch. Turic. olim B. Tom. I. nunc Plut. VI. vol. 105, fol. 341. Subscriptio nulla adest. — Simlerus habet vol. 52.)

Omni pietate eruditione et caritate ornatissimis Tigurinae ecclesiae pastoribus nobis in Domino Iesu quam maxime observandis.[1]) Tiguri.

Salutem gratiam et pacem a Deo patre et Do-

4) *Genevensibus diutius concedendo.*
5) *Sleidan. II.* 252. *Seckend. III.* 382. *Planck III.* 2 *p.* 196.
6) *Hermannum Electorem in reformanda ecclesia adiuturus.*
7) *Ranke IV.* 187.
387. 1) *De hoc vide supra N.* 378 *not.* 7 *et infra N.* 389.

388. 1) *Respondent ad N.* 375.

mino Iesu Christo. Tandem aliquando, fratres humanissimi et in Domino Iesu maxime observandi, visum est Domino et patri nostro clementissimo, laborantem ecclesiam suam non modo consolari et revocare, sed etiam, ut confidimus, omnino liberare gravissimo illo periculo in quo, non sine sensu nostro maximi doloris, tam longo temporis spatio versata est. Qua in re quis erit tam stupidus qui non maximopere admiretur ipsius Dei nostri potentiam bonitatem ac providentiam, ut qui in summa rerum desperatione tam opportune, tam mirabiliter suis adesse noverit? Nam in hoc *Farelli*, optimi fratris, negotio, quo periclitabatur sacrosancti huius ministerii autoritas, rem eo redactam esse aliquando vidimus ut etiam optimi quique, praeter unum aut alterum, censerent expedire, ut is cum bona pace ac testimonio civitatis, relicta huius ecclesiae administratione, alio quam primum demigraret. Quin etiam interdum verebamur ne quo furore ac tumultu praecipiti res ad arma et bellum civile verteretur.[2]) Quo tempore quisquis tantum spectaret hominum vires et consilia nihil aliud exspectabat quam omnibus horis quasi imminentem fratris nostri expulsionem. Quae res etsi more humano illi optanda esse videbatur (afferebat enim magnam et animi et corporis quietem, imo et iuxta verbum Christi felicitatem atque gloriam), nihil tamen neque nobis neque nostris ecclesiis futurum apparebat miserius aut magis luctuosum. Quid enim, per Deum immortalem, futurum erat de nobis homunculis si loco is motus esset quo uno, secundum Deum, omnes ecclesiae huius linguae nostratis tanquam columna validissima nituntur? Qua tandem ratione, quo animo diu potuissemus in hoc ministerio consistere incolumes? Verum Dominus Deus, qui servum suum posuerat quasi murum aeneum, tanto robore, tanta constantia illum armaverat, ut usque ad extremam sanguinis sui guttulam pro tuenda ecclesia et sacro ministerio conservando viriliter stare paratus esset. Et quanquam plerisque non adeo magni momenti videretur, si pacifice et cum omnium gratia decederet, hoc tamen illi semper erat in ore, ut mille mortes, si posset fieri, obire mallet quam sponte consentire ut ipso quasi connivente ecclesia Dei aliquid detrimenti caperet, praesertim ubi sanctissimum ius atque honos divini ministerii aliqua ex parte violaretur. Ergo quidquid acciderit, nunquam ab illo animi perpetuo tenore deiectus est: sed quo magis causa desperata videbatur, eo constantius persistebat in proposito.

Sed quorsum tam multa, humanissimi fratres? Nempe ut tantam Dei gratiam tantasque virtutes in servis eius perpetuo agnoscamus, laudemus, admiremur. Unde enim quaeso hae tantae dotes profectae sunt nisi ab illo aeterno fonte bonorum omnium? Quotusquisque, nisi sic munitus divino spiritu, non ad unum aut alterum impetum continuo terga vertisset? O vere magnificum et mirabilem Dominum in omnibus operibus suis! O quanto consilio hic providit aeterna illa sapientia! Nec enim voluit ecclesiam suam tam acerbo vulnere quassari, hoc potissimum tempore, quum tantam spem nobis ostentavit de regno evangelii sui latius propagando. Qua in re non dubitamus quin et vestrae et aliorum optimorum fratrum preces magnopere profuerint. Nam quid dicemus de vestris literis quos ad nos senatumque et populum nostrum tanta scripsistis diligentia? Quam opportune, quam in ipso tempore nobis redditae sunt? Quid utilius, quid iucundius nobis contingere potuit ab optimo maximo Deo, praesertim miserrimis illis ac turbulentissimis temporibus? Nec certe dubium est, instinctu afflatuque spiritus sancti divinitus scriptas esse: adeo nihil non spirituale et divinum continebant: adeo erant piae, eruditae, plenae fraterno amore, eloquentia minime fucata, divino consilio, sincera doctrina, denique omni consolatione, et admonitionibus sanctissimis. In summa, unum illud coram Deo et Domino Iesu vobis affirmare audemus, nullas unquam literas neque iucundius a nobis acceptas, neque libentius auditas fuisse, neque magis profuisse ad nostros omnium animos vel docendos, vel consolandos, vel confirmandos. Etsi enim ante res ipsa, quum a persona tum a causa, satis nos hortabatur ut nusquam deessemus officio, tamen ipsae vestrae literae nescio quomodo tantos stimulos nobis addiderunt, ut quidquid antea de re illa egissemus nihil esse, aut certe pusillum videretur, adeoque putaremus nostrarum esse partium, ut, quemadmodum per literas illas vestras sanctissime nos admonebatis, multo maiore cura studio et diligentia in ipsam causam incumberemus.

Ac nos quidem superiore tempore, quum privatim tum publice in sacris concionibus, admonendo atque hortando populum, iam dederamus operam ut plerique omnes studerent converti ad Dominum, quo pater ipse benignissimus fidelium placatus precibus populum suum percutere desineret, tandemque omnibus et maxime huic ecclesiae suae fieret propitius. Huc autem vehementer nos impulerat communis universae ecclesiae necessitas. Etenim perspiciebamus quot et quantis calamitatibus illa undique premeretur. In primis audiebamus tyrannum illum saevissimum, quem nemo nescit hostem esse infensissimum omnis gentis quae Christi nomen profitetur, nostris propemodum capitibus imminere. Ad hoc videbamus eam, qua manus Domini iam pridem populum suum longe ac late flagellat, pestilentiam atrocissime passim grassari, eandemque in hac etiam

2) *Cf. N.* 376.

civitate non paucos iam coepisse attingere. Haec igitur et alia Dei nostri flagella haud mediocriter, ut supra diximus, nos commoverant, ut gregem Christi ad pie precandum sedulo ac diligenter hortaremur. Sed maxime nos incitabat optimi fratris nostri negotium, utpote quod omnium primum et inter caetera maxime commendatum haberemus. Satis enim apparebat ingens offendiculum et cladem irreparabilem fore in ecclesiis, si tantus Dei servus, a cuius ministerio nostra omnium secundum Deum penderet autoritas, indicta causa ex hac ecclesia sua, tot nominibus sibi a Christo commendata, per factionem et tumultum cedere cogeretur.

Sed ut ad institutum redeamus, nostra insuper eiusmodi hortatione, Dominus ante vestras literas sic affecerat universae plebis animos, ut summo consensu cum maxima caritate et pietatis studio coena Domini, extra ordinem et tempora constituta, non solum in hac urbe, sed in tota etiam Neocomensi regione palam celebrata fuerit. Quae res profecto non parum consolationis et ad causam adiumenti nobis attulit, propterea quod permulti simplices et illius satanicae fraudis ignari (qui initio ab ipsis tragoediae autoribus specie veritatis seducti ac depravati fuerant) eo tempore resipiscerent erroremque et culpam faterentur. Ita factum est ut causa ipsa, quae prope deplorata videbatur, melioris successus spem et argumentum in posterum tempus ostenderet. Iamque per Dei gratiam et ferventius et maiore frequentia populus ad auditionem verbi concurrebat indiesque rei successus augebatur: nec solum ex ipsa praedicatione, sed quod etiam pastor ipse vigilantissimus singulos aegrotantes quotidie inviseret, ut eos cum omni officio et caritate solaretur. Huc accedebat quod iuxta Christi praeceptum, ut quisque fratri nostro inimicus erat acerbissimus, ita hic illum maxima benevolentia prosequebatur, studebatque plurimis afficere beneficiis, praesertim ubi de aliquo bene merendi occasionem aut morbus offerebat aut alia quaevis necessitas. Ita fiebat ut adiuvante Domino Deo paulatim molliretur animorum ferocia, omninoque ad summam concordiam res ipsa inclinare videretur.

Et res quidem fere ita se habuerant toto illo spatio duorum mensium, quibus (ut ad vos ante scripseramus) ex pronunciatione Bernensium legatorum suspensa fuerat haec ipsa controversia. Quum autem eius temporis exitus instaret, ecce noster nuncius commodum a vobis reversus [3]) praesto nobis fuit cum vestris literis et iis quas a vestra civitate publice scribendas vestra diligentia curaverat. Hae quum redditae essent, magistratui visum est ut intra paucos dies uterque senatus cogeretur. Quo tamen die coactus est ob senatorum infrequentiam de causa nihil actum fuit: tantum decretum est ut proximo die christianae vacationis [4]) senatus populusque universus conveniret. Interea vero Bernenses sic affecti fuerant iis literis quas a vestro senatu acceperant ut misso tabellario cum literis publicis *Farellum* nostrum celeriter accersiverint. [5]) Cuius gravissima oratione in senatu audita continuo in hanc urbem tabellarium remittunt cum literis quibus apertius explicabatur sententia eius pronunciationis de qua supra mentionem fecimus. Audierant enim male interpretatam fuisse a nostris adversariis, qui ita dicebant pronunciatum esse ut iis duobus exactis mensibus hic noster pacifice et sine ulla controversia ministerii provinciam duntaxat in hac civitate depositurus esset. Haec igitur fuit earum literarum summa: Quidquid antehac de causa *Farelli* a nostris legatis pronunciatum est senatus eo demum pertinere voluit ut praesens populi furor ac tumultus compesceretur, atque interea populus ipse, si fieri posset, cum pastore suo rediret in gratiam. Quod superest, pergratum nobis feceritis si concordiae et publico ecclesiarum bono consulentes retineatis ipsum illum pastorem vestrum et confirmato eius ministerio deinceps cum illo vivatis unanimes. Eae Bernensium literae ab universa fere concione mirifico applausu probatae sunt. Censet populus ex literarum sententia pastorem in suo ministerio retinendum confirmandumque in perpetuum. Praeterea ex populi consensu ac suffragiis decernit senatus et quatuor consules ut in eandem sententiam ad D. D. Bernenses rescribatur. Literae in praesentia scribuntur, obsignantur, tabellario statim dantur. Pauci fuere ex adversa parte qui praefectum [6]) provinciae tunc absentem exspectandum esse dicerent, eamque rescriptionem in adventum eius differendam, propterea quod ipse cum legatis Bernensibus de illa duorum mensium dilatione pronunciasset. Quum igitur illi pauci a communi sententia dissiderent, e curia praeter voluntatem magistratus excesserunt. Inde factum est ut postea varia quidem sed levia dissidia emerserint, et concordia illa, quamvis publice confecta esset, turbata fuerit nec satis rata firmaque potuerit permanere. Itaque rei summa iterum in longum tempus protracta est. Nostri tamen ex eo tempore et numero et personarum autoritate longe superiores semper exstiterunt. Quid verbis opus? Nisi ille rediisset qui a primo, licet occulte, dux et autor fuerat huius factionis, iam eo ventum erat ut tota dissensio ferme sepulta

3) *Eynardus Pichon Neocomum rediit mense Novembre, inter Idus et Calendas.*

4) *d. 27. Novembr. ut colligi potest ex ep. Farelli Cal. Dec. scripta.*

5) *Vide ibidem.*

6) *Geo. de Rives Sr. de Prangins.*

esse speraretur. Verum in eius adventu reliquiae illae factiosorum statim adire hominem, nova inire consilia, copias instaurare, fremere, tumultuari, unumquemque appellare, suffragia viritim colligere, [7]) eos acerbius increpare qui defecerunt, sollicitare Bernenses, breviter omnia miscere ac turbare. Diceres profecto Satanam tum alicubi aut ergastula solvisse, aut certe ingentem carcerem effregisse. Habebant enim illi hunc ipsum quem paulo ante significavimus prorsus impulsorem, nedum fautorem, qui et consilio et caeteris omnibus modis latenter adiuvabat. Nimis longum ac difficile foret singulatim referre quid moliti essent, quae consilia cepissent, ut supradictum illud senatus consultum de *Farello* retinendo aut tolleretur penitus aut certe infringeretur. Ad ultimum tamen sua importunitate Dominos Bernenses perpulerunt ut legatos rursus alios [8]) mitterent, qui diligenter cognoscerent unde istaec nova turba emersisset, deinde causas cognitas senatui fideliter renunciarent. Legatis gravissime constantissimeque a nostra parte responsum est, nequaquam id rescindi oportere quod a senatu populoque Neocomensi legitime convocato proxime transactum esset: nihil hic nec dolo nec vi nec clam actum fuisse: itaque perpetuo standum esse iis literis quae nuper ad DD. Bernenses publice ex senatus consulto missae fuerant, quibus rebus satis constaret ratumque esse oporteret, *Farellum* ex consensu publico retentum et confirmatum esse in administratione ipsius Neocomensis ecclesiae. Huc addiderunt sese animam et quidquid Dominus dedisset potius relicturos quam passuros esse ut evangelio Christi et ministris eius tanta ignominia, tam atrox contumelia fieret. Contra vero pars altera, quum iam antea se omnibus modis inferiorem esse perspiceret, non iam de pastore expellendo magnopere laborare videbatur, sed querebatur de nescio quibus verbis quae in suum dedecus palam dicta esse affirmaret. Itaque hac contentione ad aliquot horas producta legati re infecta domum revertunt. Sed tandem sub finem mensis Ianuarii pauci utrinque delecti fuere qui Bernam missi sunt de hisce rebus disceptatum. Senatus Bernensis auditis utriusque partis rationibus, quum videret vix fieri posse ut aliter dirimeretur controversia, statuit ut in comitiis, quae inde ad octavum diem haberentur, certaretur suffragiis, atque ita pars ea quae praepolleret voti compos efficeretur, nisi forte interim meliorem sarciendae concordiae rationem Dominus ostenderet. Quod posterius si contingeret, mandatum est Neocomensibus ut nuncium de hac re statim Bernam mitterent: sin minus, venturam inde Neocomum legationem quae ipsis comitiis quasi spectandi et testificandi causa interesset. Intra igitur eos paucos dies, quum ex utraque parte lecti essent duodeni quibus summa rei demandata fuerat, et pacis conditiones variae hinc atque illinc essent propositae, iam inter utrosque convenerat ut *Farellus* perpetuo remaneret, eumque omnes in verum ac legitimum pastorem agnoscerent. Sed unum illud denique obstitit quod postularent aliquot ex adversa parte ut concionibus eius interesse non cogerentur. Tenebantur enim religione ob quoddam temerarium super hac re iusiurandum, quo iam inde ab initio discordiarum sese invicem obstrinxerant. Eam vero conditionem admittere nostri plane recusarunt. Erat enim contra bonos mores et christianam religionem, adeoque futura videbatur quasi seminarium et origo quaedam ad nova schismata semper excitanda. Tandem igitur, quemadmodum a Bernensibus constitutum fuerat, ad populi suffragia deventum est. [9]) Nostri fere dimidia ex parte superiores fuerunt. Confecta res est (quod soli Domino acceptum ferre debemus) adeo facile, adeo pacifice ut iam non appareret ullum unquam dissidium intervenisse. Haec ideo, fratres optimi, pluribus verbis exposuimus, ne quid molestiae vobis afferret eius historiae ignoratio.

— — — — — — — —

Scriptae quidem pridie Cal. Mart. datae vero VI Cal. Apr. Neocomi 1542.

Vestri nominis amantissimi et ad omne in vos officium paratissimi fratres vestri in Domino ac symmystae Decanus ac caeteri classis Neocomensis ministri in verbo Domini.

389.

CALVINUS MYCONIO.

Fata et gesta sua Genevensia enarrat inde a reditu. De collegis queritur, Viretus ut sibi servetur unice cupit. Albergii historiam fuse recolligit.

(Manu scripta non exstat. Legitur in ed. Genevensi p. 45, Laus. p. 102, Hanov. p. 115, Chouet. p. 58, Amst. p. 26, Gallice in edit. Berol. p. 51, Anglice in edit. Edinb. I. 288.)

Quum huc primum appulissem, non potui, ut

7) au nombre de soixante (*Perrot, Vie de Farel*). *Kirchhofer* p. 45.
8) *Rud. ab Erlach et Iac. Tribolet.*
9) *circa pridie Cal. Febr.*

petieras,[1]) de statu huius ecclesiae te facere certiorem: quia ne ipse quidem satisdum habebam compertum, qualis esset: ab eo quoque tempore non ausus sum certo aliquid asserere, rebus adhuc parum confirmatis: ne paulo post ante tempus laudasse poeniteret. Atque haec causa fuit, cur abstinuerim a scribendo, quum reipublicae nostrae legati istuc proficiscerentur. Nunc quando in hac mea cessatione pro tua humanitate antevertisti, diutius iam differre non licet, quin tibi respondeam. De rebus nostris sic paucis habe. Primus mensis ex quo ministerium recepi, tantum mihi negotii ac molestiarum exhibuit, ut propemodum conficerer. Tantae molis est collapsum aedificium instaurare. Quanquam enim *Viretus* multa iam restituere feliciter coeperat,[2]) quia tamen totam ordinis ac disciplinae formam in meum adventum distulerat, fuit velut ab initio inchoandum. Quum, superato hoc labore, respirandi otium mihi datum iri crederem: ecce novae curae et illae non multo aliis prioribus leviores me subinde excipiunt. Hoc tamen me utcunque solatur ac recreat, quod non sine fructu laboramus: qui etsi non tam copiosus exstat quam optarim, non tamen ita est exiguus, quin appareat aliquam esse in melius factam commutationem. Et spes in posterum amplior affulget, si mihi relinquatur *Viretus*. Quo maiorem tibi gratiam et habeo, et ago, quia huius sollicitudinis partem mecum suscipis, ne eum reposcant Bernates: ac te vehementer per Christi nomen obtestor, ut sedulo ac diligenter id facere pergas. Nam quoties de eius abitione cogito, totus exanimor. Fratres, ut spero, fideliter hac in re nos adiuvabunt (de ministris Bernensibus loquor) ita enim amamus inter nos, ut mihi de ipsis optima quaeque non secus ac de me ipso, audeam polliceri. Sed vereor, ne senatus parum se facilem praebeat. Quidquid erit, omni studio, diligentia, assiduitate in id incumbamus. Tuque adeo ipse, quoad potes, enitere apud fratres, quemadmodum facturum te recipis. Quanquam enim voluntarios fore non dubito, proderit tamen vestram simul exhortationem accedere. Collegae[3]) alii impedimento nobis sunt magis quam subsidio: multum arrogantiae et ferociae habent, nihil zeli, minimum doctrinae. Quod autem est pessimum, fidere illis nequeo, etiam si maxime velim: multis enim argumentis suam a nobis alienationem declarant: fidelitatis ac sinceri animi nullum fere indicium prae se ferunt. Tolero tamen eos, vel foveo potius summa lenitate: a qua me abduci eorum improbitate non patiar. Quod si tandem necessitas ipsa postulabit acrius remedium, dabo tamen operam, modisque omnibus effectum curabo, ne discordiis nostris turbetur ecclesia. Horreo enim factiones, quas ex ministrorum dissensione semper emergere necesse est. Potui eos si voluissem, primo meo adventu abigere: atque id nunc quoque in manu nostra est. Sed me huius quam adhibui moderationis nunquam poenitebit: ne quis me nimis vehementem fuisse merito queratur. Haec ideo tibi obiter refero, quo melius perspicias, quam miser sim futurus sublato *Vireto*.

Quod ecclesiae vestrae exemplo commemoras quam noxia sit pestis ministrorum dissidium, id ego quoque superioribus annis expertus sum plus satis in huius ecclesiae calamitate. Nobis,[4]) qui hic eramus, nihil coniunctius esse poterat. Sed quum Satan infaustam illam simultatem inter fratres et nos excitasset, nosti ipse quid sequutum sit. Itaque hoc prorsus apud me statueram, nisi reconciliata cum illis gratia, hanc provinciam nunquam recipere: quia desperaveram posse ullo modo utile esse hic meum ministerium, nisi manum illi mihi porrigerent. Interim multi in eorum coetu sunt mihi parum amici, alii etiam palam infensi.[5]) Sed hoc diligenter caveo, ne quid contentionis exoriatur. In urbe, ut iam dixi, habemus intestinum semen dissidii: sed nostra mansuetudine et patientia efficimus, ut ecclesia nihil incommodi inde sentiat, atque ut nihil perveniat ad ipsam plebem. Norunt enim omnes quam placido humanoque ingenio sit *Viretus:* et ego nihilo sum asperior, hac saltem in parte. Vix credes forsan: sic tamen res habet. Tanti enim mihi est publica pax et concordia, ut manum mihi iniiciam: atque hanc laudem mihi adversarii ipsi tribuere coguntur. Quin etiam ex inimicis nonnulli sponte in dies amici fiunt, alios comiter allicio, et proficere me nonnihil sentio: utcunque non ubique succedat. Poteram quum veni magno plausu exagitare hostes nostros, et plenis velis invehi in totam illam nationem, quae nos laeserat. Abstinui. Possem quotidie, si liberet, non modo impune, sed cum multorum approbatione perstringere. Supersedeo: imo summa religione id fugio, ne verbulo uno insectari aliquem videar: nedum simul omnes. Hunc animum mihi Dominus confirmet. Accidit tamen interdum ut necesse sit collegis nostris resistere: sed nunquam id facimus, nisi vel sua importunitate nos cogant, vel aliqua gravior causa nos urgeat.

Referam tibi exemplum unum, cuius me querimonia illa quae in literis tuis continetur, propter

---

389. 1) *scil. Basileae, viva voce.*

2) *Iam inde a nonis Aprilis cum Senatu de rebus eccl. agere coeperat, speciatim de constituendo consistorio.* (*Gaberel, P. hist. p.* 116.)

3) *N.* 384, *not.* 8 *et* 9.

4) *Farello et Coraldo et ipsi.*

5) *Scil. qui Articulantium nomine veniebant* (*vulgo Artichauts*), *d.* 6. *Iunii* 1540 *a Guillerminis s. Farellianis victi et varie mulctati.*

argumenti similitudinem, admonuit. Quum de erigendo ecclesiastico iudicio cogitaremus, atque id nobis senatus detulisset, boni isti viri coram assentiebantur: quia scilicet contradicere in rebus tam apertis pudebat. Postea seorsum circumire, et prehensare singulos senatores, ne quod haberent in manu ad pedes proiicerent (sic loquebantur), ne protestate, quam illis Deus contulisset, se abdicarent, ne darent occasionem seditioni: et eius generis permulta.[6]) Dissimulanter transire hanc perfidiam nullo modo licebat: et tamen dedimus operam, ut id sine contentione transigeretur. Nunc habemus qualecunque presbyterorum iudicium[7]) et formam disciplinae, qualem ferebat temporum infirmitas. Sed ne putes id nos sine maximo sudore fuisse consequutos. Ubique enim erumpunt profani illi spiritus, qui, ut disciplinam et ordinem effugiant, quem nullo modo ferre queunt, quoslibet quaerunt praetextus ad labefactandam ecclesiae autoritatem. Et mundus hoc habet solenne, quod pro libidine regnare cupit, Christo autem imperium resignare non sustinet. Sed utcunque plausibilem mundo et carni causam agant eiusmodi impostores, modo tamen coniunctis animis et studiis obviam eamus, fortique et invicti zelo pugnemus pro sacra illa potestate, quam inviolabilem esse decet, Dominus Christus spiritu oris sui eos conficiet. Illustrior enim est in hac re Dei veritas, quam ut mendaciorum offuciis facile induci queat. Mosem allegant et Davidem. Quasi vero non aliud muneris habuerint illi duo, quam ut populum civili potestate regerent. Dent igitur nobis insani isti similes magistratus, hoc est, singulari prophetiae spiritu excellentes, et utramque sustinentes personam, non proprio consilio, aut affectu, sed Dei mandato et vocatione: nos talibus id quod postulant libenter largiemur. Quin Moses ipse ante consecratum Aaronem sacerdotis munere fungitur: postea Dei iussu praescribit quod facto opus est. David quoque non sine Domini permissu ad ordinandam ecclesiam accingitur. Pii alii reges constitutum ordinem tuentur sua potestate, ut decet: ecclesiae tamen suam iurisdictionem, et sacerdotibus partes illis a Domino attributas relinquunt.

Sed ego ineptus sum, qui in hanc sylvam ingrediar, quum tabellarius iamiam abituriat: quo fit, ut ad narrandam *Albergii* historiam non sit in praesens satis otii. Incipiam tamen et sequar, donec veniat nuncius, qui literas semiplenas e manibus mihi abripiat. Hoc principio habe, hominem istum iam multis annis nihil aliud quam huc illuc cursitare, ab aliis emungere pecuniam, vestes ab aliis: ita per imposturas victitare: quemadmodum errones isti solent. Venerat huc saepius ante nostram expulsionem, locum petierat: sed non reperiebatur idoneus, quia volebat scholam celebrem, quae in his regionibus nulla est, et magna stipendia. Paulo post rediit, deplorans suo more, spoliatum se fuisse a latronibus. Concedit in vicinum oppidulum,[8]) scholae praefecturam ambit: non impetrat: hanc repulsam nobis imputat: qui adeo nihil illic vel autoritate vel gratia poteramus, ut si cognitum fuisset nobis displicere, eo solo nomine impetraturus fuerit. Et tamen testis est nobis Deus, eo tempore nihil aliud conatos, quam ut alicubi conditionem sibi aptam et commodam inveniret. Venit postea Argentinam, ubi viginti batzios a me extorsit, quos ego aliunde mutuo accipere coactus sum. Nam libros tunc vendideram, et omnino eram exhaustus. Redditurum se intra paucos dies promiserat. Cistulam nullius pretii apud me pignoris loco deposuit. Reversus aliquot post mensibus, petiit subridens, vel potius illudens, an non sibi mutuo aliquot coronatos dare vellem. Respondi me illa summula egere, quam habuerat. Nebulo interim cistulam clanculum a mea bibliotheca subductam uxori *Buceri* commendat: illa reiicit, ac me admonet: ego impudentiam eius coram aliquot testibus castigo. Dimidio anno post, aut integro anno scribit ad me simplices literas, se obsideri Badenae, totam regionis nobilitatem in se conspirasse: non aliter posse evadere, quam si ego mitterem baiulum, qui eum in cista mercatoria asportaret. *Bedrotus* habuit fere similes: nos risimus, ego etiam paucis respondi. Nam multis coniecturis deprehendimus, ipsum in urbe esse. Ab eo tempore non comparuit: sesquiannus elapsus interea est. Quum scirem multas nugas inclusas esse in cistula, aperui coram multis testibus. Erant illic mala putrida, et omne genus scruta, libri semilaceri, et ii vulgares, ut Despauterius[9]) et similes. Reperi etiam literas, quas mihi subripuerat. Novit hoc *Sturmius*, quem ego advocavi. Reposuimus omnia, non sine multo risu. Quum Wormaciam veniret sanctae memoriae *Grynaeus*, nunciavit esse Basileae. Mandavi meis discedens, ut cistulam remitterent. Nebulo, ea accepta, clamitare me esse furem, sustulisse multos incomparabiles libros. Venit Lausannam: eadem retulit *Vireto.* Nuper quum huc se contulisset, decem circiter dies me inscio in urbe fuit. Postea *Vireti* impulsu eum aggredior, rogo an non actionem furti mihi velit

---

6) *Quod hic ipse fatetur, de occulta quadam contradictione nonnullorum, eius rei alibi vix ullum vestigium exstat.*
7) *Consistorium, iam olim efflagitatum, non tamen adhuc omnibus Nostri votis respondens.*

8) *in finibus Bernensium puta.*
9) *Io. Despauterius Flandrus, saeculo XV. vergente clarus maxime ob libros grammaticos triviales a.* 1512 *et saepius editos. Cf. Fabricii bibl. lat. mediae et infimae aet. s. h. t.*

intentare: quum diceret se perdidisse praeclaros libros, vocavi impudentissimum nebulonem. Postridie aggressus est me domi meae non modo contumeliosissimis verbis, sed furioso impetu: eam ob rem in custodiam datus est. Quum bona fide pro eo deprecarer magistratum, ac iam vocaretur sine ulla molestia dimittendus, nunciat custos carceris multo atrocius fuisse illic in me loquutum: ita non passus est sibi benefieri, et tamen infra meritum poenas luit. Quod autem sublatum sibi aliquid queritur, vetus est eius cantilena. Non poterat olim tria passuum millia conficere, quin incideret in latrones. Ubique iactat se habere magnam librorum inaestimabilium farraginem. Quemadmodum libros mihi oppignerabat, quos habebat Basileae, quum meum auxilium in solvenda Badensi obsidione flagitaret: ita semel Bernae, quum a me et *Farello* decem coronatos peteret, dicebat se habere domi tuae magnum dolium librorum, et quinquaginta ducatos bohemicos. Nuper etiam in cauponis nihil aliud praedicabat, quam nobilem bibliothecam, quam Basileae reliquisset. Quanquam indignum est, ut de mea purgatione verbum faciam: puto enim sic me vixisse, ut sim extra furti suspicionem. Iam literae iterum poscuntur. Vale optime et mihi plurimum observande frater. Dominus Iesus te spiritu suo ad opus suum semper dirigat, ac tuam familiam gubernet. *Viretus* te plurimum ac reverenter salutat. Genevae 14. Mart.

Ioannes Calvinus totus tuus.

390.

MYCONIUS CALVINO.

Calvini labores et constantiam commendat, de praesentibus συμπαθῶν, de futuris securus. Albergium notat. Buceri acta Coloniensia spei quam fructus pleniora. Comitia Spirensia nihil fuisse queritur.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 8.)

Dn. Ioanni Calvino viro doctissimo piissimoque ministro Christi diligentissimo symmystae in Domino observando suo.

S. Ex morbo familiari [1]) restitutus utcunque calamum in manus accepi, ut aliquid ad tuas, quae multo gratissimae fuerunt, responderem. Qui tibi labores sint ferendi, dum instauras ecclesiam istam, ipse satis novi. Dominus concedat ut perdurare valeas, praesertim in falsorum fratrum medio de quibus et *Farellus* his diebus flebiliter scripsit: propter eos namque sine *Vireto* te posse persistere difficile putat. Mirum vero, quid tales, postquam Christum profitentur, impellat ut resistant veritati. Adfectibus malis exundare oportet quibus satisfieri cupiunt, quousque tandem dissimulent. Et nisi periculum foret interea ecclesiae, suaderem ut sineres eos hac via grassari: nam non diu ferent impune. Expertus loquor, et quod equidem feci libenter aliis suadeo, maxime postquam finis est consequutus quem a Domino manebam. Constat tamen, quam multa succrescant interea, quae deinde maiore difficultate sunt exstirpanda. Age vero, laborandum est nobis, quamdiu sumus in hoc agro constituti: tantum illud Dominus largiatur, ut fructus enascatur qui ipsi placeat.

Proderit contra pravos istos amicitia Bernensium, [2]) quam feliciter redintegratam valde gaudeo: neque ego solus sed et *Bucerus* mecum. Optamus autem ut ea non solum permaneat, sed in dies magis ac magis adcrescat in Domino: sic fiet enim ut malitia ista cedere cogatur aliquando. Tametsi vero supplicio gravius vivere inter huiusmodi lupos exsistit, consolatur me tamen quod scribis, etiamnum in manu tua esse ut abigantur. Si ecclesiam plus iusto premere perrexerint, facere oportet invitum te quod ipsi commerentur. Bono sis igitur ac forti animo: nosti enim quis sit qui laborantes ipsius laborem fortiter adiuvat.

A Bernensibus nihil de *Vireto* responsi adhuc habeo. [3]) Nescio qui fiat quod tabellionum tanta raritas est. Aliquot septimanis nihil scripserunt. Interim tamen urgere non desinam, donec vel aliquid effecero, vel desperare cogar. Caeterum quid vis de *Albergio* scribam? Nescio ubinam sit. Postquam legatos vestros in senatum hic pertraxerat veniebat ad me, et quod factum erat exponebat. Ego protinus: profecto, *Albergi*, rem gravem coepisti: tu ferre non poteris: bonum esset si relicta causa in tempore abires. Mihi forsitan non obtemperasset, nisi *Amorbachius* [4]) idem suasisset. Hoc igitur audito discessit, me insalutato. Si quos libros hic reliquit ego nescio, apud me nihil unquam deposuit. Dedit mihi ante annos aliquot pignori duos vel tres aureos ungaricos pro viginti plus minus batziis quos

---

390. 1) *Pestis domum Myconii adeoque ipsum in suggestu concionantem invaserat cf. Kirchhofer Myc. p.* 532.

2) *ministrorum.*

3) *Intercesserant Basileenses pro Vireto Genevensibus concedendo.*

4) *Bonif. Amorbach, prof. iuris et civitati Basiliensi a consiliis iuridicis, Erasmi ex testamento haeres.* (*Adami, Iselin, Kirchh. Myc. p.* 316.

ubi reddidit aureos recepit. Olim displicuit mihi vita eius vaga, non potui tamen divinare quid ageret, praesertim ubi verba funderet apud me fidem ac pietatem prae se ferentia. Itaque hominem aliquoties admisi ad colloquium, sed nunquam quidquam credidi. Tandem huc veni ut putarem, neque solus, nonnihil delirare. Placet profecto ut ad nos nunquam redeat.

Rediit tandem *Bucerus* a *Coloniensi* episcopo, [5]) totum dicit nostrum esse, verum non mox omnia posse quae velit, propter eos quibus obnoxius est. Tentare tamen ipsum aliquid, quod si modo procedat, non obfuturum. Quid id sit, non ait literis committendum. Eam ob rem tantilla haec in sinum tuum effundo. In comitiis praevalet tyrannis, regnat *Maguntinus* et *Bavarus*, qui hactenus prohibuerunt ne causa religionis in tractationem admissa sit. [6]) De pecunia in bellum conferenda usque huc actum est. Imponuntur decimae quas principes, comites, nobiles receperunt dandas de reditibus, non de bonis propriis. Civitates coguntur dare de bonis omnibus. Mercatoribus decimae duplicantur. De his rebus digladiantur hactenus, nescio quid fiat tandem. Rumor est ad quartum Aprilis [7]) *Regem* [8]) ad respondendum adactum. Quid responderit nescitur. Reliqui articuli quibus de agendum fuerat, ut de communi iudicio omnibus aequo, de pace communi, de correctione monetae, reliquisque rebus politicis, in comitia proxima, si isti praevalebunt, reservabuntur. [9]) Vides, *Calvine*, quo res Germaniae devenerint. Et nisi didicissemus Dominum, nescio quo in tam impudenti malitia boni ac pii viri ruerent. Verum quia manus illius non est abbreviata, sperant se visuros aliquando et ipsum exaltatum et impios deiectos, tanquam non fuerint. Hanc spem et ego credo non frustraneam: tantum nobis illud Dominus concedat ut quod coepit in nobis confirmet. Vale in Christo Iesu cum omnibus piis. Inprimis cum *Vireto* cuius sinceritas tam longo tempore inviolata, me totum sibi vindicavit. Valeat semper in Domino. Basileae 8. Aprilis anno 1542.

Os. Myconius tuus.

5) *Hermannus a Wied ecclesiae in sua ditione reformandae studens m. Nov.* 1541 *Bucerum arcessiverat: cf. Baum p.* 532. *Seckend. III.* 435. *Deckers, Herm. v. Wied.* 1840. *p.* 72. — *Sleidanus II.* 251 *in eo errat quod Buceri profectionem ad Coloniensem m. Febr.* 1542 *susceptam dicit.*

6) *Planck. l. l. p.* 197. *Seckendorf, III.* 382 *de his paulo aliter.*

7) *Comitia a. d. III. Idus Apriles dimissa sunt. Sleid. p.* 260.

8) *Ferdinandum.*

9) *Lutheri Opp. ed. Walch. XVII.* 1002. *Planck. p.* 198.

391.

CALVINUS MYCONIO.

De episcopo Coloniensi nimia non speranda. Comitia imperii pro more religionem profanis negotiis postponunt. Viretus Genevae pernecessarius. Münsteri laus. Genevensium et Bernensium conciliatio adhuc in suspenso.

(Autographon non exstat. Antiquissimum amanuensis exemplar habetur in Cod. Genev. 106, fol. 76. Recentiora praebent Cod. 111, fol. 63. Arch. Bern. Epp. VII, 423. Simler. Vol. 51. Anglice legitur in ed. Edinb. I. 296.)

Fidelissimo Christi ministro D. Osvaldo Myconio Basiliensis ecclesiae pastori, fratri mihi plurimum observando.

Bucerum vobis salvum rediisse gaudeo. Spes quam de episcopo concepit ne admodum infirma sit vereor, nisi aliquid demum incipere ille audeat, vel suis omnibus invitis: nam si exspectat dum sibi auxilio sint canonici in restituenda ecclesia, longum tempus desidebit. Quod si animum colligat, et illos non moretur, rem totam ut mihi videtur in manu habet. Nam civitas aut assentietur, aut non magnopere pugnabit. Fortassis etiam porriget manum. Verum utcunque nihil praeclari efficiat, placet tamen eo esse animo, ut et ipse nihil noceat, et aliorum rabiem utcunque mitiget, donec eum plenius Dominus inspiret.

Quantum ex literis tuis intelligo, nihilo meliore statu nunc est germanicum imperium, quam fuit sub finem conventus Ratisponensis. Atque illic quidem initia nonnihil laeta erant. Hic, ut video, omnes actionis partes illae furiae occuparunt, quae nihil aliud quam turbas captant. Quum haec narrantur satis coniicio quid Marchioni *Brandeburgio* acciderit. Ut est gloriae cupidior quam par sit, eum oblata belli administratione inebriarunt. Hoc tamen me ut in rebus desperatis solatur, quod impiorum regnum tam effraene consistere uno loco diutius non potest et Dominus, ut dicis, causam suam tandem suscipiet. Domi et foris sunt satis multa superque, et plura emergunt in dies quae nos non modo debilitent, sed exaniment prorsus: nisi sciremus nos illius negotium agere. Ergo in nostris maximis miseriis haec cogitatio nobis sufficiat, Christum victoriam de mundo semel esse consequutum, cuius fructum perpetuo sentiamus.

Quod ad hanc ecclesiam privatim attinet, cum *Vireto* utcunque sustineo eius onus. Si is mihi ereptus fuerit, mihi durior erit conditio quam verbis enarrare queam. Et tamen periculum est ne in istis simultatibus multum obtineri queat. Sed Dominus viderit, in quem hanc curam cogor reii-

cere, ne me frustra ante tempus torqueam. Interim non desino omnia tentare quae ad impetrandum factura mihi videntur. Gratissimus nobis fuit *Munsteri* [1]) adventus, tametsi non licuit eum excipere ut merebatur et nobis cordi erat. Nam sua festinatione id passus non est. Exhibuimus tamen quae potuimus benevolentiae signa.

Nos admodum anxii sumus quod non citius post dictam sententiam Bernates et nostri exponunt quid habeant in animo, sed quum nostros urgemus, semper obiiciunt, aequum esse ut alteri praeeant, et id nunc scire cupiunt, an aliquid ab illis responsi habuerit Senatus vester. Si quid de ea re elicere clanculum poteris, vehementer rogatum te velim, ut mihi significes. Ego modis omnibus daturum me operam recipio, ne nostri sint nimium difficiles. Quanquam hoc ipsum non potui adhuc extorquere ut priores responderent, sed ubi ad summum ventum fuerit, illic me totum impendam. Interim utinam hoc officium nobis praestes. Vale optime et mihi observande frater. *Viretus* te et collegas omnes tuos reverenter salutat, quibus etiam salutem dices meo nomine. Dominus Iesus vos diu conservet ac spiritu suo semper dirigat. Vale iterum. Genevae 15. Calend. Maias 1542 [2]).

Io. Calvinus tuus.

392.

FARELLUS MINISTRIS TURICENSIBUS.

Gratias iis agit de pace Neocomi eorum maxime consilio et autoritate restituta. Calvini et Vireti Genevensis ecclesiae restauratorum laus. In Genevensium cum Bernensibus lite componenda si quid facere possint omnino ne negligant hortatur.

(Ex autographo Archiv. Turic. olim B. Epp. Tom. I. nunc Plut. VI. Vol. 105, fol. 345. — Simler Vol. 51.)

Praestantissimis pastoribus et doctoribus insignis ecclesiae Tigurinae viris summa fide pietate et doctrina suspiciendis.

Tiguri.

S. gratiam et pacem a Deo. Quam sit necessaria pax et sancta coniunctio Christi Iesu in fidelium ecclesia, ipse copiosus est testis, dum tam studiose suis eam commendat, et tam ardenter a patre efflagitat hinc ad illum migraturus, huius rei quis hodie periculum non facit? Si vel minimus eorum qui hic ministrat seiunctus ab aliis fuisset, actum erat prorsus de ecclesia hac: si ex vicinis ecclesiis quae Christo nomen dederant aliqua separata fuisset, perieramus, quod res ipsa clamat. Nam si post omnem operam vix potuit impediri Satanas, ita commotus et furens longa et diu pressa ira, conflatis innumeris quibus sese invictissimum credebat, quid si ea quae dedit Dominus nobis in destructionem Satanae in nos versa fuissent? Ut de aliis nunc taceam qui vobiscum laborarunt, o fratres summa pietate integritate et doctrina nobis merito observandi, vos in ipso articulo, ne funditus haec ecclesia everteretur, occurristis, omnia quae ad rem facerent exactissime attingentes. Quid vestris literis [1]) absolutius? Quid omisistis fulciendum muniendum et erigendum in castris Domini, quo nullus pateret hosti aditus? Loca omnia pervidistis quibus viam sibi sterneret Satanas in gregem Christi: stationem suam unicuique recto ordine, et quid faciendum cuique esset, designastis, ut facile hostis impetum ferre sine detrimento et hostem deturbare posset. Rursus ita fecistis hostium castra piis penetrabilia, omnibus dissipatis Satanae munitionibus per solidam veritatem Dei, inimicos ita denudastis, ut nullo negotio aut herbam porrigere aut iugulum praebere cogantur. Experti sumus omnes miram Dei nostri vim in vestris literis, et verbi efficaciam unde desumptae sunt. Admonitus unusquisque officii intellexit, quid et quo esset animo gerendum, et in quo non satis responderet vocationi. Inter quos ego ingenue testor tantum mihi accessisse, ut meam apud me detestatus socordiam (ut alia praeteream quae audivi gemens et me deflens) quod tam procul ab eo quem depingitis essem, ut iam non de petendo procul secessu amplius cogitarim, ut prius, dum indigne ferrem quod a piis fratribus, praecipue a symmystis, iterum in has angustias coniectus fuissem, ad quas dum Basileae essem [2]) obsecrabam ne me rursus iniicerent, praedicens tunc eis ventura haec omnia, ut privatus in literis (a quibus me totum paene haec vocatio abduxit) vitam transigerem, nec amplius pellerer, non a pontificiis et iis qui evangelium detestantur, quod leve esset, sed, quod gravissimum est, ab iis qui evangelium profitentur. Verum sic affectus fui vestra admonitione ut maioribus animi viribus esse perdurandum statuerim, invocato Domino, ut mihi ea largiretur quae vos mihi partim adesse, ex vobis ipsis me ipsum metientes, scribitis, ac quae ut

391. 1) *Sebast. Münsterus Palatinus, olim Franciscanus, postea Basileae studiis mathematicis et hebraicis deditus, denique prof. theologiae, et doctissimus polygraphus, cuius cosmographia et plurimi libelli hebraici hodieque eius memoriam commendant, sicut et textuum editiones.*
2) *Male Simlerus:* die XV. Maii.

392. 1) N. 375.
2) *mense Iunio* 1538.

praestem admonetis. Si pro hac gratia qua usus est Dominus in me et fratres symmystas, per integritatem vestram absolutam, neglectus a vobis fuissem, ut multa quae in Dominum admisi merentur, ne dicam longe graviora, quid mihi contigisset misero? Urebat me huius ecclesiae ruina longe magis quam si mille rotis omnia mea confringerentur ossa, et supra omnes maleficos dilaniarer. Si vos sensissem, ut aliqui feruntur, dixisse: Actum est de *Farelli* ministerio, totus iam confunditur, prorsus concidit nunquam surrecturus, iam poenas dat non recte administratae functionis, et id genus multa, quae gestientes dicebant illi qui se ipsos sub umbra evangelii semper quaesierunt, et nihil unquam Christi: in pontificem docti clamare, et nihil aliud: si, inquam, pro benigna Dei nostri per vos consolatione, illa audivissem, quam funditus periissem. Sed potentior in vobis fuit Dominus ad me erigendum et roborandum, quam Satanas et sui omnes fuerint ad deiiciendum et enervandum. Si Christus nos iubet de hostibus bene mereri et eos amare, quid non vult me agere pro tam caris amicis, imo patribus in Domino, qui tanto studio me foverunt ne perirem. Merito igitur mihi colendi estis et omni officio prosequendi. Verum vires quum desint, et non satis sciam quod in Domino discupio praestare, meum excipite votum: quod utinam vobis aliquando in Christi gloriam comprobare possim. Sed dum aliud non possum, toto pectore Christum flagito ut vobis rependat dignam pro tantis laboribus mercedem, vosque et ecclesiam vobis concreditam servet, maioribusque gratiis et donis cumulet in omnium aedificationem et salutem.

Post sedatos tandem hic motus, quod prius urgebant *Calvinus* et *Viretus*, et multo quoque studio Genevensis senatus, ut Genevam peterem et me in hoc appararem, magnis demum id flagitationibus peregerunt. Veni et vidi non vulgare aedificium opera *Vireti* illic erectum, cui non parum accessit per adventum et laborem *Calvini*. Sed non tam facile illis est aedificare, tantumque opus erigere, quam fuit aliis facile demoliri. Et quamvis Satanas omnia conatus fuerit dissipare et perdere, tamen id non potuit prorsus: semper enim relicti fuerunt qui genua ipsi Baal non flexerunt, nec potuerunt pertrahi ut probarent illam insanam vivendi rationem in tanta licentia et scortationis et ebrietatis, in quae e verbo Domini non satis a quibus oportebat dicebatur: ne commemorem quae audiverim laudata fuisse. Ita nunc non sic rursus aedificari et instaurari possunt omnia, quin ruinae lacrymas moveant, iis qui viderunt stare olim quae nunc propemodum iacent. O quam praestaret nunquam natos esse tam impuros ecclesiae eversores, qui non attendunt quanto cum timore versandum sit in opere Domini, et quam diligenter videndum sit ne quid diruatur aedificii sancti. Quot cladibus se, suos et populum Domini affecit scelestus ille Dathan cum consortibus suis? Itaque non est mirandum, si ingens labor *Vireto* fuerit subeundus, ut populum reduceret in viam: in quo solus laboravit ante *Calvini* adventum, idque maximo cum fructu. Et nunc si *Calvino* et *Vireto* supra vires sit laborandum, ut forma ecclesiae reddatur qua per Christum conservari possit, et flagitiosis non tam facile pateat accessus, in quam rem soli quum incumbant, utinam nulli essent qui, pro ope quam merito ferre deberent, non impedirent tam pios conatus. Huic labori accedit metus ne *Viretus* illinc auferatur, quo sublato statim actum erit de *Calvino*, sicque prorsus corruet illa ecclesia. Nam, ut ingenue fatear, hodie alios non novi quibus tantum onus possit imponi, neque qui possint vel umbram horum referre. Non est de me tam bene merita Geneva ut magis illi cupiam consultum quam alteri. Sed Christus me cogit qui illam delegit ut suum in ea nomen illustret, per magnam credentium quae illic est multitudinem: cui accedit maxima omnium Galliarum aedificatio, dum stat illa ecclesia, ut ruina incredibilis sequitur dum cadit et desolatur. Ut de aliis taceam. Quare, o vere Christi amantia pectora, sicuti olim pro illa laborastis ecclesia, et nuper tam strenue pro hac, ita incumbite in hoc ut quod coeptum iam illic est, quodque iam multam facit spem, et erectum assurgit, absolvatur, in hoc tam piis et insignibus Christi servis perdurantibus *Calvino* et *Vireto*, quumque hos coniunxerit Dominus, precemini, quaeso, ne qua separentur ratione, sed ut pergant semper magis ac magis, ut vere unum sunt, omnes in Christo illic unum reddere. Et qua valetis gratia et autoritate apud ecclesiam Bernensem, efficite ut id fiat. Optime speramus de pastoribus apud quos non levis est vestra autoritas, qua det Christus in hac causa sancte utamini, et in aliis quoque quae faciunt ad aedificationem ecclesiarum: in qua vereor ne nonnulli praepostero ferantur zelo, sese cum aliis in ruinam trahentes. Satis nota sunt Christi verba, quod perditum non venerit sed servatum, cum quo qui non colligit dispergit. Sane quos nobis concredidit Dominus et nobis coniunxit, pro viribus, ut serventur et unum sint nobiscum, elaborandum est; candideque coram Deo angelis et hominibus est pergendum, non duplici corde, non pressa intus multa iracundia, quae sese exserat protinus ubi rimula patet, qua possimus sanctis conatibus reluctari, nulla Dei neque ecclesiae habita ratione. O quam malum est plausus populi quaerere. Sed quid? Non colimus hic agros sine spinis, quas Dominus evellat prorsus ex omnium cordibus.

Alterum est quod vos obtestatos velim ut curetis, et ut magistratus iste curet quoque per Dominum, nempe dissidium illud tam perniciosum et

tam pestilens[3]), quo nihil minus decet contendentes, qui ex coniunctione et foedere inter eos icto, et iis quae Dominus egit in nexu illo, tantum debent unum esse, tamque in sancta concordia et vera pace vivere, ut nulli qui hodie vivant magis sint adstricti, siquidem tantum utrisque accessit, ut hac una ratione hi illis et contra illi his longe plura cedere debeant, quam sit id de quo contenditur. Nam quid non debent sibi mutuo propter Christum, qui nunc contendendo dissident? Ubi iam est quod Christus tantopere expetit, nimirum ut inimicos diligamus et auferenti tunicam pallium cedamus? Convicium certe non vult retaliare quenquam. Hic satis videmus quae sit hominum conditio, et quam vere per prophetam queratur Dominus, se educasse et grandes effecisse filios a quibus tandem spernatur, dum iussis paternis non parent. Quam laborent hic *Viretus* et *Calvinus* apud Genevenses, Christus novit. Ego non puto me magis unquam post fidei doctrinam efficere apud Genevenses conatum, quam illam concordiam, quam tam ardenter expetivi, ut mihi satis etiam hodie esset, ut aliqua ratione firma constaret. Quid responsi acceperim non est quod referam. Videndum est ut per admonitiones et exhortationes singuli suum officium faciant, invocato Domino, qui Satanam dissidii autorem dissipet et disperdat, faxitque ut omnes videamus ecclesias plene concordes, imo orbem totum sub principe pacis patrem spiritu et veritate adorantem, veraque pace, perfecta quoque caritate coniunctum. Quod dum petimus discupientes, pro viribus ecclesias ornare contendamus, et eas potissimum unde illustrior reddi potest Christi gloria, quas maxime solet Satanas oppugnare, ut est illa Genevensis, quam supra omnes quas hodie norim hostis ille oppugnavit et propemodum expugnavit. In qua videre videor id actum, post traditam puram Christi doctrinam, quod Corinthi contigit, praeter alia quae rempublicam concernunt. Dominus Iesus, qui ecclesias proprio acquisivit sanguine, det ut omnes agantur ipsius spiritu, quo unaquaeque alteri succurrat et adsit, prout christiana coniunctio et nexus[4]) ille spiritus Christi poscit, et in singulis ecclesiis omnia membra ordinate et diligenter suum munus obeant in aedificationem et conservationem totius corporis. Valete optimi et doctissimi fratres. Salutate quam officiosissime consulem vere Dei timentem et pium istum senatum. Fratres qui hic sunt vos salutant in Domino. Neocomi 19. Aprilis 1542.

Vobis quam deditissimus in Domino
G. Farellus.

3) *inter civitates, Bernensem et Genevensem.*
4) *sic!*

393.

FARELLUS CALVINO.

Nova ex Lugduno. Buceri iudicium de exitu negotii Neocomensis. Impatienter fert Genevensium silentium. De vicinis ministris et collegis non est quod omnino gaudeat.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 13.)

Quam carissimo fratri Io. Calvino pastori fido. Genevae.

S. Hodie intellexi eum qui Lugduni concionabatur[1]) iussum fuisse cessare, idque ob fictas istinc literas, quibus primi in gente pontificia admonebantur ne scelestum illum sinerent concionari, quod perniciosus esset haereticus ecclesiaeque vastator, et istic uxorem et liberos haberet. Mihi haec rescribit *Bernardus* qui praefecti *Mirabilis*[2]) nomine Lugduni agebat circa palmarum diem[3]). Miror defuisse viro quid responderet, quumque feratur literis munitus regiis, sic facile prohibitum fuisse. Precibus et consilio sunt boni adiuvandi. Ego non credo istinc scriptum fuisse, ut ferunt. *Bucerus* amicissime scripsit literas, quibus inter alia non probat quod suffragiis vicerim, quum res mali sit exempli, ne dicam pessimi: quod sane mihi nunquam placuit. Affert multa de disciplina ecclesiae quae me oportet fratribus cras indicare, et alia quae scribit. Quod si egissem ad te misissem eas quas scribit, ut videres in eis quid velit, et (ut vult) communes mihi eas facias quas ad te mittit: quod facies ubi per otium licebit. Tibi succenserem et *Vireto* quoque, quod post multas scriptiones nihil respondetis. Sed sat scio plus satis vos gravari tanto quo pressi estis onere, cui quantum adiicit[4]) molestiae quae hinc inde occurrunt in dies emergentia, tantum detrahit, ne ut cupitis expedite fiant quae agenda sunt, mala vel non satis firma valetudo, quam Deus tam bonam det quam expedit vos et mente et corpore recte valere. Non est igitur quod, nisi res valde id postulet, vos scribendo fatigetis: imo labores istos sic attemperate ut diutius ferre possitis. Dabit Dominus tandem ut meliores habeatis adiutores, rebusque melius constitutis labor levior sit et utilior, quae[5]) nunc retrocedentibus nonnullis et clam sub-

393. 1) *De praedicationibus evangelicis Lugduni habitis eo tempore nihil certi memoriae proditum est; de nonnullis sed irritis conatibus, tam anterioribus* (1535) *quam recentioribus* (1546) *v. Hist. eccl. I.* 22. 55. *Herminj. III.* 389.
2) *N.* 302 *not.* 3.
3) *i. e.* 2. *Aprilis.*
4) *sic!*
5) *lapsus calami.*

vertentibus, dum alii student progredi et erigere, olim ubi ista fuerint sublata, omnibus ordinate et unanimiter pergentibus, ex tanto taedio et molestia vertetur in gaudium prompti successus et felicioris conditionis. Dum apud me cogito perditum istum proditorem, vix me contineo: nam sat scio gravem esse vobis et multa perperam facere. Si *Bernardus* pergat nos adiuvare et ecclesiae aedificationi studere, cupio salvum esse. Aliis qui salvam nolunt ecclesiam, quid possum optare nisi ut alii fiant et aliter sapiant et agant. *Alexander* nihil egit eorum quae iussus erat. *Gabriel* cum *Marcurtio* stipitem curaverunt in ministerium assumi. *Richardus* [6]) potenter est refragatus, sed nihil effecit. Christus ecclesiae suae prospiciat. Vale et tecum *Viretus* cum omnibus piis, ne vestras coniuges praeteream. Neocomi 19. Aprilis 1542.

Farellus tuus.

Frater nescio quid egit de libris acceptis.

394.

FARELLUS CALVINO.

Ad coetum classium Neocomensium invitat. E Gallia laetiora afferuntur. Domi non omnia ex voto cedunt, neque quae fiunt omnibus probantur.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fascic. II. N. 14.)

Christi servo Io. Calvino fratri et symmystae quam carissimo.

Genevae.

S. Hodie primum mihi redditae fuerunt tuae literae et quas scripsit *Viretus* paulo ante quam tuas, ut mirer tam tardare tabellarios. Quod dicebam prius idem rursus dico, ne te in scribendo fatiges, neque *Viretus*. Satis et plus satis est quod agatis. Utinam addat nobis adiutores Dominus pro remoris istis, ut onus tantum levius fiat. Scripsi de coetu nostro qui 9. huius mensis est nobis datus, [1]) cui optarent fratres te vel *Viretum* adesse, ut iam ad *Viretum* scripsi. Si fieri potest sinite id a vobis impetrari. Quae te urunt non sinunt me quiescere: Dominus nobis aperiat viam qua consuli sancte possit omnibus ecclesiis, quam omnes sequamur, omnibus postpositis. In literis *Buceri* video me plurimum peccare, dum nihil accidit quod ille deflet: nimirum dum linguas malas vitamus, dumque timemus offendere quos optamus in officio continere, non pauca omittuntur quae agenda essent. Christus sit nobis propitius et spiritu consilii, sapientiae et fortitudinis nos donet. Audio confessionem Provincialium [2]) probatam fuisse a *Rege* et factam fuisse copiam Roberto *Stephano* imprimendi biblia gallica. [3]) Unde coniicio viam satis apertam ad verbum, si essent qui qua oportet ratione pure et apposite verbum Domini proponerent. Sed vereor multos esse, qui, si attigerint unum aut alterum abusum pontificis, reputent se statim totum evangelium praedicasse. Tu qui in hoc vales et multos nosti, potes admonere, ut non dubito facis, ut istic eniteris repurgare quae ferri non possunt. Is qui omnia potest sua te roboret virtute, qua possis quod sancte cupis. *Hannonius* non primus nobis imposuit, nec erit postremus, ita faecibus saepe adsumus, dum credimus bonis bene facere. Hic felix est *Barbarinus* neque ego minus: sed per familiam et quia locus non est pauciores excipio. Huic quid consilii visum sit dare, ex eo audies. Tractavit quaedam cum eo *Zebedaeus* quae non satis probantur. Sed de his alias. Vale et omnes saluta, praecipue *Viretum* cum vestris coniugibus. Fratres mei tibi salutem et omnibus dicunt. Neocomi 2. Maii 1542.

Farellus tuus totus.

Literas *Buceri* non remitto, nunc statim per alium mittam.

395.

CALVINUS FARELLO.

Narrat quid Genevae cum Carmelita Lugdunensi actum sit. Negotiis oppressus Neocomum venire nequit.

(Manu scripta non exstat. Edita est in Bezae Thesauro Ed. Genev. p. 37, Laus. p. 79, Hanov. p. 88, Chouet. p. 46, Amst. p. 21. Gallice legitur in edit. Berol. p. 43.)

Postridie aut saltem biduo postquam tibi scripseram, [1]) venit Carmelita Lugdunensis, a quo non

6) *N.* 159 *not.* 2.

394. 1) *Classium omnium, ad res ecclesiasticas et maxime disciplinam ordinandas. Cf. Ruchat, V.* 206. *Kirchhofer p.* 48.

2) *Mérindol etc. (Hist. eccl. I.* 39.)

3) *Teste Renouard (Annales de l'impr. des Estienne), prodierunt anno* 1543. *Le Long tacet. Nos nullam Stephani gallicam editionem usquam vidimus.*

395. 1) *quae epistola deperdita est.*

frustra timuimus.[2]) Non fefellit nos diu: vultu, verbis, toto denique corpore, qualis esset prodidit. Neque tamen obstitit quominus cum eo humaniter ageremus. Omitto privata benevolentiae testimonia. Quantum ad ministerium ipsum attinet: ut obviam iremus periculis omnibus, quae varia hinc inde instabant, contulimus cum collegis nostris, quaenam erga eum ratio tenenda foret. Communiter censuimus eum ad nos vocandum esse, rogandumque ut nobis consilium suum exponeret. Condiximus in posterum diem. Ad primum postulatum respondit, se eo animo venisse ut ecclesiae serviret. Tum excusare coepi, quod non statim eum reciperemus, ordinem eum esse nobis praescriptum a Domino, quem in ullius hominis gratiam violari nefas esset. Id quoque ad exemplum pertinere, ne admitti se alii quoque eodem modo postularent. Hortatus sum ut cogitaret rem non esse in manu nostra sitam: quum aperto Dei verbo conscientiae nostrae constrictae tenerentur.[3]) Quod si timor Dei nos non impediret, ne per homines quidem licere: quia eius rei compositam formulam haberemus, cui stare nos oporteret. Deprecatus sum deinde, ne contemptu sui aut diffidentia nos differre existimaret. Addidi eius quoque inprimis interesse, ne ita subito onus subiret, satius fore multo, si aliquantulum adhuc temporis ad deliberandum sibi sumeret. Tota oratio quum erga eum honorifica erat, tum plena benevolentiae ac humanitatis. Excepit breviter, se petere, ut fides sibi extemplo daretur: duas esse causas cur nollet suspensus diutius manere. Nunc se habere idoneos comites a quibus deduceretur, et equo etiam ac viatico instrueretur: posthac non eam sibi commoditatem fore. Deinde si in Galliam sibi remigrandum foret, nihil esse melius quam id citissime fieri, antequam rumor de eius ad nos adventu latius manaret. Iussimus paulisper secedere ex communi consilio. *Viretus* longam et gravem orationem de religione ac diligentia, quae in vocandis ministris servanda esset, habuit. Produxit tum ex verbo Domini, tum ex veteris ecclesiae historiis exempla, rationes adhibuit quae ad causam facere videbantur. Erat huiusmodi oratio, quae hominem non lacesseret: et tamen ab importuna illa festinatione retrahere eum deberet: quae denique, si quid haberet pudoris ingenui sine exprobratione aliqua permovere ad verecundiam posset. Atqui adeo fractus non fuit, ut inde ceperit maiorem ferociendi audaciam. Si Domini, inquit, spiritum vos habere putatis, ego eo non sum destitutus. Scio igitur quid liceat. Non hic sum quidem ut quae a vobis obiecta sunt refellam: constat tamen apostolos non fuisse vicissim probatos alios ab aliis. Hoc autem proferebat tanto fastu, ut videretur a refutatione abstinere, quoniam non essemus digni quibuscum experiretur. Addidit, se libenter id passurum fuisse, si ante proximam quadragesimam[4]) huc venisset: nunc quum in ecclesia tam vicina specimen sui ediderit, notiorem se debere esse quam ut nova probatione opus habeat. Respondi non esse illic ecclesiam, ex qua iudicium de pastoribus sumi oporteret. Quod si aliquid nominis illic comparasset, mirum non esse: evenire enim Gallis quod ait Solomo, nempe animis famelicis etiam amara esse dulcia. Ad haec magnam infirmitatem declarasse in suis concionibus. Nos quidem, non exprobrandi animo haec commemorare, sed ineptis eius iactantiis cogi. Ita discessum est, nisi quod unusquisque pauca verba subiecit, ad hominem mitigandum: scis quid profectum fuerit. Paulo post dixit in diversorio, se hic nullos reperire doctos homines: atque ut videas hominem plane furiosum, dixit nulla occasione. Quum unus fortasse me et *Viretum* nominasset, respondit fastuose, myriadem esse in Gallia multo doctiorum. Quid refert? inquies. Ego vero istas ineptias, ut par est, rideo. Animadverto tamen esse certa argumenta malevoli ac maligni animi. Rogabis quam sit doctus qui in alios omnes adeo severus est censor. Vidisti multos asinos, finge te unum ex illis videre.[5])

Dum haec scribo, literae mihi tuae [6]) afferuntur, quibus rursum flagitas ut alter nostrum istuc veniat. Atqui si scias quam multa et necessaria nos hic detineant, facile excusatos habeas. Magnam fratrum multitudinem nunc habemus,[7]) quibus in singulas horas respondendum est. Inter eos duo sunt saltem, de quibus non modo bene speramus, sed splendide nobis pollicemur. Alii sunt etiam non inepti, sed illi duo excellunt. Nuncius tuus nondum colloquutus est nobiscum, sed post catechismum ad me veniet. Vale, frater integerrime. *Viretus* te plurimum salutat, cuius nomine haec scripsi, longe plura additurus si otium foret: sed iam alio vocor. Utinam liceret chartam hanc implere: materia enim suppetit et animus non deest, sed abrumpere omnia cogor. Iterum vale. Genevae 10. Maii 1542.

---

2) *Hic fortasis ille ipse erat de quo Farellus nuper ad Calvinum* (N. 393).

3) *Calvinus monachorum fidem et mores suspectos habebat, neque immerito. Cf. quae scribit in libello de scandalis, Opp. VIII. p.* 61.

4) *quod optime quadrat in N.* 393, *not.* 3.

5) *Plura dabit Ep. N.* 397.

6) *N.* 394.

7) *scil. candidatorum s. ministerii.*

396.

VIRETUS MYCONIO.

Proxime Lausannam revocandus anxius hueret respectu futurae Genevensis ecclesiae conditionis, ubi Calvinus fere solus et valetudinarius vix officio praestando par erit.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. olim Archiv. Hottingeri Epp. T. 47 nunc F. 82, fol. 213. — Simler. Vol. 51.)

Singulari eruditione ac pietate [1]) D. Os. Myconio ecclesiae Basiliensis pastori vigilantissimo
Basileae.

S. Gratia et pax. Quo minus viam nobis excogitare licet qua ecclesiis consulatur nostrae fidei demandatis, eo magis angimur, eo et *Calvinus*, et minor suppetit auxilii et consilii copia. Commissa est nobis ecclesiarum cura, quas nec deserere possumus, nec tamen pro rerum necessitate adesse. Instat tempus quo Lausannam sum revocandus. [2]) Ego vero quorsum me vertam haud satis video. Utcunque sors casura sit, non possum non involvi inexplicabilibus molestiis ac difficultatibus. Si Genevam desero, facile animadverto quaenam sequutura sint incommoda in tanta ministrorum penuria, in ecclesia et republica tot ac tam periculosis vicissitudinibus ac motibus obnoxia, in tanta *Calvini* imbecillitate, [3]) cui tam gravem molem soli [4]) sustinendam relicturus sum. Nec abs re dico soli, quem forte solum esse praestaret. Videor iam mihi audire fratrum querelas, qui me velut desertorem ac transfugam habituri sunt, qui non putant me bona conscientia posse ab hac discedere ecclesia, idque multas ob causas quae mihi quotidie obiiciuntur: nec tamen spes ulla amplius, aut, si qua est, perexigua omnino superesse videtur impetrandi a Bernatibus ac denique a Lausannensibus, ut ab eorum ecclesia absim diutius, hanc vero curem. Quod si non liceat, bona eorum omnium pace facile coniicis, opinor, plus inde ecclesiis incommodi quam commodi accessurum, et simultates hac ratione potius auctum iri quam minuendas. Taceo calumnias quae undique in me struerentur, quas ne sic quidem effugiam omnes, nec hactenus potui, quamvis Christi negotium ea curaverim simplicitate et sinceritate, ut minime dubitem me candidis animis ac bonorum virorum conscientiis saltem aliqua ex parte satisfecisse. Crede mihi, valde perplexus haereo, videorque mihi lupum auribus tenere, incertus quomodo retineam, aut quomodo amittam. Si mea tantum res ageretur, facillimum mihi esset ex his me taediis expedire. Nihil enim mea refert, utut res accidat, si mei tantum ratio habenda esset. At nihil minus volo quam me respici, sed solam Christi ecclesiam cuius me ministerio semel totum addixi et consecravi. At vereor ne in plerisque plus valeat humanus affectus quam iusta ecclesiae et seria sollicitudo, in tanta temporum iniquitate et animis adeo exulceratis. Nec Geneva ministris nisi magna evangelii iactura carere potest, nec Lausanna diutius perdurare nisi sacris prospectum fuerit: mihique perinde accidit atque ei qui undique videt amicorum aedes conflagrare, pendens animi, anxius ac incertus quo potius accurrat, cui potissimum succurrat, quum peraeque caros habeat omnes. Hoc duntaxat sedulo precor Dominum, ut me faciat meae vocationis certiorem, extrudat quocunque volet ac ubicunque mea volet uti opera, nec sinat me quidquam meis aut cuiusquam hominum indulgere affectibus, meum fortunet suis auspiciis ministerium, ne mea culpa eius gloriae quidquam valeat derogare. Te vero et reliquos fratres nostros oro et obsecro ut vestris nos precibus et consiliis iuvetis, Dominum precemini ut ministros sanctos suis praeficiat ecclesiis ac nos his angustiis liberet. Vale. Genevae, 16. Maii 1542.

Tuus ex asse
Petrus Viretus.

396. 1) *sic!*
2) *ante Cal. Iulias.*
3) *Cf. proximam Liberteti. Caeterum de Calvini adversa valetudine hoc tempore alibi nihil legimus.*
4) *Caeteri his Dioscuris ὡς μὴ ὄντες.*

397.

CALVIN AUX FIDÈLES DE LYON.

Il les met en garde contre le moine carmélite qui avait naguère prêché à Lyon, et qui avait voulu se faire régulièrement consacrer à Genève sans se soumettre à un examen.

(Minute originale: Bibl. de Genève Cod. 145, fol. 131. Au dos on lit: *Lettre contre le carme.* — Bonnet, Lettres fr. I. 57. — Trad. anglaise I. 299.)

La grace et paix de Dieu nostre pere par nostre Seigneur Iesuschrist, soit et demeure tousiours sur vous par la vertu de son sainct esprit.

Treschers freres, nous desirerions davoir matiere de vous escripre qui vous vint a plus grande consolation, car quant quelque aultre vous contristeroit, nous serions les premiers qui vouldrions mec-

tre peine a vous resioyr. Mais la necessité nous contraint pour ceste heure de user envers vous daultre argument que nostre vouloir ne porteroit, si cestoit a nous a choisir. Toutesfois pource que nous esperons bien que nul de vous ne pensera que nostre intention soit aultre sinon de vous edifier, consoler et confermer en nostre Seigneur, nous ne ferons point plus longues excuses en cest endroict, touchant le contenu des presentes, que vous ne preniez point en maulvaise part ce quil vous pourra apporter plus de fascherie que de resioyssance. Nous scavons bien aussi que cest chose odieuse de vituperer ung homme qui non seulement est en bonne reputation, mais a acquis quelque bruit et renommee. Mais quant vous aurez entendu les raisons qui nous meuvent a ce faire, nous ne doubtons point que vous ne vous teniez trescontens de nous. Pour vous advertir en brief, nous avons a vous escripre quelques nouvelles touchant le Carme [1]) qui a la presché le caresme dernier, lesquelles ne tourneront pas a sa louenge. Ce que nous en faisons nest point de cupidité que nous ayons de detracter de luy. Car encores que nous ayons quelque occasion qui nous peult induire a cela, nostre courage nest pas tel, et nen avons point la coustume. Mais quant nous vous aurons exposé la raison qui nous meut, elle vous pourra plainement satisfaire. Daultant quil sen est retourné par devers vous mal content du recueil que luy avions faict, comme il a dict a quelques ungs, nous pensons bien que estant pardela il vous pourra faire beaucoup de complainctes, et ne fust que pour se purger de ce quil retourne de rechef en labisme dont le Seigneur lavoit delivré. Or nous voyons daultre part quelle offense vous pourriez concevoir contre nous, si vous nestiez deuement advertis de toute laffaire. En tant doncques que nous sommes tenus a vous acause du lien duquel le Seigneur nous a conioinctz ensemble, et que nous serions coupables devant Dieu envers vous, si nous ne mections paine dobvier a tous les scandales que le diable tasche desmouvoir pour nous separer et aliener de lunité que le Seigneur a mise entre nous, et nous a semblé advis bon de vous reciter simplement lhistoire du recueil et traictement que luy avons faict, et au contraire comment il sest porté, pour vous laisser le iugement de ce qui la peu esmouvoir a se mescontenter de nous. Ce que nous vous en reciterons sera comme devant Dieu, lequel nous appellons en tesmoing le priant de manifester la verité telle quelle est, et confondre ceulx qui vouldroient user de mensonge et calumnies aucunes.

Quelques iours apres quil fust arrivé, ayant desia parlé a luy en particulier, et luy ayant monstré signes de humanité et amytié, nous lappellasmes estans ensemble pour scavoir sa deliberation. Apres quil nous eust dict quil estoit venu pour servir a lEglise de Dieu, nous le priasmes de ne prendre point en mauvaise part ce que nous ne luy avions point presenté du premier iour la chaire. Pareillement le priasmes de nous vouloir excuser, si nous differions encores quelque temps, et luy remonstrasmes les ocasions [2]) qui nous empeschoient de nous haster. Premierement pource que nostre Seigneur nous a baillé nostre reigle par escript, laquelle il ne nous est licite de oultrepasser. Cest quil nous a deffendu de recevoir homme au ministere devant que lavoir bien et deuement approuvé, que ceste reigle nous doibt estre inviolable, si nous voulons avoir bon ordre et police en lEglise. Nous ladmonestasmes de considerer combien lexcellence [3]) du ministere nous estoit recommandee de Dieu, laquelle seroit vilipendee si on y recevoit ung homme a la volee sans observer forme legitime. Secondement nous luy remonstrasmes en quelle consequence cela pourroit venir, si nous lintroduisions ainsi hastivement, a scavoir quung aultre vouldroit estre receu a son exemple, et en quelque sorte quil en advint que nous tomberions en une plus grande confusion quil ny a eu le temps passé, faisant dispense a lung et la denyant a laultre, laquelle inequalité est une ruyne mortelle en lEglise de Dieu. Tiercement nous lui dismes que quant nous aurions si mauvaise conscience de vouloir en sa faveur transgresser le commandement de Dieu, quil ne nous seroit point permis neantmoins, pource que nous avons noz loix ecclesiastiques reduictes par escript lesquelles nous chantent une lecon toute diverse. Or il nous les fault observer, veu que tout le peuple a nostre instance [4]) sy est obligé. Pour le quatriesme, nous luy remonstrasmes que cestoit mesme son profit que la chose se fit meurement, pource que ce pendant il auroit le loisir [5]) de considerer combien la charge est difficile et fascheuse, afin de prendre conseil sur cela de ce quil auroit a faire. Semblablement de cognoistre nostre forme et maniere afin de sy accommoder, de peur de scandaliser le peuple lequel est tendre et delicat, car les plus rudes sont quelque fois les plus difficiles a contenter. Neantmoins si luy donnasmes nous bien a entendre que nostre intention nestoit pas de le tenir long temps en suspend et le faire languir, mais plustost de regarder en brief, et plustost que possible nous sera, de lapplicquer au service de Dieu. Sur cela nous le priasmes davoir

397. 1) *Voyez N.* 395.

2) causes *Bt.*
3) la police *Bt.* (the rule).
4) coustume *Bt.* (of our manner of worship).
5) plaisir *Bt.* *La traduction anglaise a bien mis:* leisure.

encores ung petit de patience en actendant que les choses se fissent selon lordre de Dieu, et que ce pendant il usast de nous privement comme de ses freres, nous offrant de luy faire service et plaisir en toute chose que le Seigneur auroit mis en nostre main.

Il nous sembloit bien que noz propos estoient si raisonnables quil les debvoit prendre en payement. Davantage nous parlons aultant amyablement quil eust sceu demander, et sommes[6] certains que tout homme craignant Dieu et ayant bonne conscience, eust esté bien satisfaict. Qui plus est ung homme mesme de mauvais coeur, moyennant quil eust eu quelque honnesteté et neust pas esté du tout effronté, eust eu honte de contredire. Nostre moyne pour toute response nous somma de lasseurer sur le champ, nonobstant toutes les raisons que nous avions alleguees. Et ce pour deux causes: la premiere cest quil avoit pour lors compaignie qui le pouvoit conduire seurement hors des dangers et luy fournir monture et argent, et quil nauroit point tousiours ceste opportunité en main. La seconde que sil avoit a sen retourner en France, le plustost seroit le meilleur, devant que le bruit de sa venue pardeca fust publié. Nous vismes bien par ceste response quil ne scavoit que cestoit ne de lEglise, ne du ministere, et que sil avoit peu dintelligence, encores avoit il moins de coeur et de zele. Toutesfois layant faict retirer et ayant parlé ensemble entre nous, encores luy fismes nous une response fort doulce et gracieuse, luy priant quil nous pardonnast si nous nobtemperions point a sa requeste, veu que nos consciences estoient atstrainctes par la parole de Dieu, et ce qui luy avoit esté dict auparavant luy fust explicqué et conformé davantage tant par tesmoignages de lEscripture que les exemples de lEglise ancienne. On luy fist aussi des exhortations qui le pouvoient bien rompre et reduire a meilleure raison, sil neust esté par trop esgaré, et affin quil ne luy semblast quon ne luy fist point lhonneur qui luy appartenoit, nous luy touchasmes quon avoit bien usé de telle forme envers ceulx qui le valoient, et que iceulx sestoient voluntiers assubiectis a cela.

Luy au lieu de se renger replicqua plat et court que si nous pensions avoir lesprit de Dieu, quil nen estoit pas destitué, et monstra bien que tout ce que nous avions mis en avant, il le prenoit a mocquerie. Nous luy respondismes premierement quen ceste matiere nous avions la parole de Dieu tant clere que noz consciences estoient suffisamment asseurees. Et encores que la chose fust doubteuse ou que nous en eussions quelque scrupule, que nostre office estoit de ne rien attenter contre ce que nous penserions estre le vouloir de Dieu. Toutesfois que ce que nous alleguions estoit si cler quil nestoit ia[7] mestier den faire plus longue dispute. Davantage quil se debvoit tenir plustost pour suspect que nous a cause quil ne regardoit[8] que son particulier, et que de nostre part nous navions aultre consideration, sinon de suyvre lordonnance[9] de Dieu. Il nous replicqua aussi que sil fust venu devant le caresme, il eust bien souffert destre examiné, mais plus[9] quil avoit preché en une Eglise si voisine quon debvoit bien tenir cela pour approbation. Sur ce point nous luy dismes quil en advient en France, comme dict Salomon, ascavoir qua une ame affamee les choses ameres semblent estre doulces, car le povre peuple est la tant affamé de la vraye doctrine, que quant on luy en touche ung petit mot, ne fusse qua demy, il est tellement ravy et transporté quil na loisir de iuger. Au reste touchant ce quil se vantoit davoir la preschê, nous luy dismes quil nen dressat point les cornes, et que nous scavions bien en quelle infirmité ce avoit esté. Et toutes fois nous protestasmes que ce nestoit point par reproche, et que nous ne sommes pas si inhumains que nous ne supportions ceulx qui sont aucunement infirmes en tel danger, mais que cestoit pour linduire a se recongnoistre afin quil ne senorgueillist point en vain, ayant plus de cause de se humilier. En la fin nous taschasmes de rechef de ladoulcir et luy donner bon courage, et luy de sa part ne fist pas daultre semblant destre irrité.

Le lendemain estant en une taverne en grande compaignie en laquelle il y avait envyron une dizaine de prescheurs dicy alentour, apres quon eust devisé de quelque matiere, sans quil fust provocqué ne quil en eust occasion aucune, comme sil eust esté un contrerolleur de tout le monde, il dict quil ny avoit point dhomme scavant par deca, et parla encores plus oultrageusement que nous ne disons, et comme la verité vient tousiours en lumiere avec le temps, nous avons esté depuis advertis que du premier iour quil estoit entré en ceste ville, il navoit cessé de mesdire maintenant de lung ou de laultre, maintenant de tous, iusques a prononcer quil ne trouvoit nul goust ne nulle edification en toutes noz predications et lectures. Et toutesfois il estoit si effronté[10] que ce pendant il osoit bien venir disner chez nous. Nous voyons bien quelle raison le menoit a cela, cest que le povre homme est si affamé de gloire quil brusle tout, et neantmonis nous ne voyons pas quil ayt rien en quoy

6) soiez *Bt.* (you may rest).

7) à *Bt.*
8) rendoit *Bt.*
9) considérant . . . . l'ordre . . . . puis *Bt.*
10) *A partir d'ici les détails sont postérieurs à la lettre du 10. Mai.*

il se puisse glorifier. Car quant on aura bien espeluché tout ce quil a au ventre, on ny trouvera que pure asnerie. Il scait ung peu moins en la langue latine quun enfant de huit ans ne debvroit faire. En lEscripture il y est aussi ignorant quung caffart, et toutesfois il est si enyvré dambition quil ne se peult tenir sur ses piedz. Nous vous laissons a reciter plusieurs mences quil a tenté. Tant y a quil neust pas tenu a luy de troubler nostre Eglise, si le temps y eust esté disposé. Mais ce nest pas ung exemple nouveau, car telle maniere de gens a eu ses predecesseurs des le temps de S. Paul, qui, par semblable artifice, cest a dire en se vantant deulx mesmes et detractant le sainct apostre, troubloient tout pour sadvancer, comme nous pouvons voir aux Epitres des Corinthiens et des Gallates.

Sur la fin ce bon preudhomme ayant deliberé en son coeur de sen partir, vint a lung de nous pour se purger, et premierement se voulant iustifier de tout ce quil avoit respondu, il luy fut dict que ce seroit son profit de bien considerer le tout devant Dieu pour saccuser et condemner, sans estre tant arresté a maintenir son honneur par parole, apres lavoir de faict et doeuvre ainsi blessé, que sil perseveroit a contendre ainsi contre raison et verité, quil viendroit a mauvaise fin, daultant quil fault que ceste sentence soit vraye, quiconque sexalte sera humilié. Touchant des foles paroles quil avoit proferees en la taverne, il vouloit estre creu en les nyant et que on estimast menteurs tous ceulx qui les avoient ouyes. Il luy fust respondu quil plaidast doncques contre nostre Seigneur qui a voulu quen la bouche de deux ou trois toute parole fust certaine. Et toutesfois quil nestoit ia mestier de se debatre beaucoup de ce point, daultant quil ne nous chault pas beaucoup combien on prise et mesprise nostre scavoir, et que nostre principale gloire est destre serviteurs de Dieu. Ainsi que nous tenions cela pour une chose ridicule et de neant, mesme pour ce que nous ne luy defferons pas tant que de le recongnoistre pour iuge competent. Toutesfois que nous appercevions bien en telles paroles que son coeur estoit si enflé et quasi crevé de venin quil fust contrainct de le vomir en parlant ainsi, et que ce signe de malvellance nous offencoit, veu que nous ne luy en avions point donné doccasion. Touchant le troisieme point il ne peult pas nyer quil neust mesdict en quelque sorte de noz predications, combien que il estoit bien difficile quil en peult donner certain iugement,[11]) encores quil eust eu scavoir pour ce faire. Car ia soit quil y vint aucunefois par contenance, si est ce que de peur destre veu escouter pour apprendre, il lisoit en ung livre a part, en quoy on peult voir sa fole ambition davoir si peur que sa reputation ne diminuast, quil ne daignoit pas faire cest honneur a la parole de Dieu de luy donner audience.

La fin de ce propos fust que celuy auquel il sestoit adressé luy dict quil feroit assembler ses compagnons pour parler a luy en commun et luy donna[12]) bien a entendre quil ne debvoit point craindre que nous voulsissions par vengeance le reculer, non plus que sil se fust gouverné bien saigement. Sur cela il soupa avec ung de noz compaignons, et luy fist acroire quil vouloit prendre logis pour sarrester en ceste ville. Le lendemain matin il monte a cheval, et en montant mesdict de nous a bride avalee plus que iamais navoit faict. Sil a eu iuste cause ou non, nous vous le laissons a iuger, apres avoir leu ce recit que nous vous avons faict, lequel nous protestons devant Dieu estre simplement faict a la verité, sans y avoir rien adiousté, et prions le Seigneur de vous donner esprit de discretion pour congnoistre et droictement iuger afin de ne vous point scandaliser de quelque rapport quil vous face, car nous navons eu aultre intention en escripvant ces lettres, sinon de vous contenter comme nostre devoir est, afin quil ne vous semblast que nous eussions esté trop inhumains envers luy. Car a la verité pource quil avoit pleu au Seigneur de se servir par dela de ses predications, et que quelque edification sen estoit ensuyvie, nostre vouloir et desir totallement estoit de ne le point reiecter. Mais nostre conscience ne nous permectoit point de le recevoir incontinent, iusques a ce que son orgueil fust ung peu abbatu, quil eust apris de se fier ung peu plus en Dieu, et quil eust encores profité ung petit pour enseigner fidelement et purement. Car il avoit trois choses lesquelles a bon droict nous desplaisoient. Premierement ceste vaine[13]) persuasion de soymesme. Secondement quil estoit si adonné a la cuysine quil luy sembloit advis que terre luy devoit faillir, comme sil ny avoit point de Dieu au ciel pour nourrir les siens. Tiercement il y avoit de lignorance dont nous fusmes fort esbahis, car en nostre congregation ou on lisoit ung texte de S. Paul qui contient belle matiere et copieuse, et doibt estre fort commun[14]) a tous ceulx qui preschent par dela, pource que cest lepitre du premier dimenche de ladvent,[15]) quant ce vint a son tour, non seulement il parla maigrement, mais il renversa tout ce que S. Paul disoit, non point par malice, comme nous pensons, mais par pure

11) argument *Bt.*

12) et comme il luy donna *Bt.* (as he gave him).
13) bonne *Bt.* (good).
14) connu *Bt.* (known).
15) *Rom.* 13, 11 *suiv.*

bestise. Nous laissons daultres vices, comme la vanité mondaine et semblables, afin quil ne semble que nous le poursuyvions par haine et inimitié. Ce que nous vous en disons, cest pour vous advertir de peur que ny soyez abusez a vostre dommage. Quant est de luy, nous prions le Seigneur quil luy vueille donner esprit dhumilité [16]) et mansuetude, corrigeant la haultesse et folle presumption quil a, et surtout quil se cognoisse tel quil est, car lors il aura bien occasion de sabbatre. Pour faire fin, tres chers freres, nous vous recommanderons a la saincte sauvegarde de nostre Seigneur Iesus qui est le vray pasteur de tous fideles. De Villefranche. [17])

398.

LIBERTETUS FARELLO.

Calvinum et Viretum Tononii exspectat, Farellum invitat.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Fabri N. 41.)

Suo Gulielmo Farello Christi ecclesiae ministro fideli ac diligentissimo fratri et amico integerrimo Neocomi.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Proxima hebdomade *Calvinus* et *Viretus* huc profecturi sunt, sed *Viretus* per aliquot dies post *Calvinum* (si prius quam velimus solverit) aliquanto plus refocillandarum virium gratia hic acturus est, si Dominus permiserit. [1]) Utinam et tu commode adesse posses — — — — — — — — — Tononii, 25. Maii 1542.

Tuus Christoph. Libertinus

16) humiliation *Bt.*

17) *La date est facile à déterminer. Cette lettre ne peut être écrite que peu de jours après celle du* 10. *Mai à Farel, dont elle reproduit fidèlement la substance, et dont elle ne continue guère le récit. Il est plus que vraisemblable que l'individu en question n'aura pas tardé à déguerpir dès qu'il eut vu qu'on se méfiait de lui.*

398. 1) *Haec paulo obscurius dicta. Quae iste habet de refocillandis viribus tu sane de Calvino dici facile tibi persuaseris. Vide tamen an scriptoris phrasis re vera hunc significet. Si quid videmus Libertetus coniicit Calvinum prius quam ipse velit soluturum, et Viretum aliquanto plus Tononii remansurum esse. Caeterum post parenthesin primo scripserat:* balnei et, *quod delevit.*

399.

MINISTRI BASILEENSES BERNENSIBUS.

De Vireto Genevensibus diutius concedendo senatum suum adeant, sic ecclesiae alias periturae succurrentes.

(Ex autographo Myconii, in Bibl. civic. Turicensi MSS. F. 81, olim Arch. Hottinger. T. 46, fol. 376. — Apographa exstant ibid. F. 58, olim T. 23, fol. 759 et Simler. Vol. 51.)

D. Petro Contzeno reliquisque fratribus evangelium Bernae fideliter docentibus symmystis in Domino carissimis et summe observandis suis.

S. Scripserat Myconius [1]) nuper de *Vireto* retinendo Genevae, nisi velletis ecclesiam eam perditam, sed nihil responsi datum. Adhortatus est ad idem senatus noster diebus superioribus Dominos vestros admodum diligenter, verum ut audimus frustra. Quod dolet nobis plus quam dici queat, quum illi videntur non habere causam adversus rationes quae sunt dictae partim et quae dici possent, curnam *Viretus* deberet a Genevensi ecclesia tolli. Nam quod de vocatione legitima *Vireti* [2]) posset obiici, nihil est recte considerantibus vocationem praesentem. Quam rem vobis expendendam relinquimus, ne putetis quod aliquid hic docere velimus quod nesciatis. Nobis ita videtur, si probe fuerit expensum quid de ecclesia Genevensi futurum sit si discesserit *Viretus*, longe aliud vos et vestri sitis sensuri. Dicemus itaque paucis. Peribit ecclesia Genevensis. Onus etenim quod illic est a *Calvino* gestari non poterit, quum ob valetudinem, tum ob gravitatem. Nec est, quod sciamus, alius quispiam qui dari possit si *Viretus* adimatur. Restituit ecclesiam post *Calvini* et *Farelli* abitum: [3]) petit ea per eundem servari cum *Calvino*. Quod quidem dum ipsa tam anxie, tam indesinenter petit, mirum si quis repugnare ausit. Sed suum repetunt Lausannenses. Esto: nos vero credimus, rebus et causis recte propositis, modo sit pietas in eis, id quod non dubitamus, non esse repetituros: adeo aequum bonum et utile est quod rogant Genevenses. Postquam enim animo suo non fuerit satisfactum, norunt *Calvinum* esse rediturum unde nuper vocatus est, [4])

399. 1) *Se scripturum profitebatur ep. ad Calvinum data* 10. *Febr. Aliam eius de hoc negotio non habemus. Cf. etiam N.* 389.

2) *Lausannensi scil.*

3) *Genevam se contulit mense demum Ianuario* 1541.

4) *Argentoratum scil. ut bene monet Simlerus. Hoc tamen Myconius de suo dicit aut eorum memor quae ante mensem Septembrem ultro citroque dicta fuerant. Nunc Calvinus de relinquenda Geneva minime cogitabat.*

non ob aliud nisi quod oneri ferendo impar est. Quid tum erit? Diximus: periit ecclesia illa, nam qui reliqui sunt, esse tales audimus ut demoliri, non exstruere valeant. Cavebitis ergo, fratres in Domino carissimi, ne vos aut vestri sitis in causa cur nomen Domini nostri Iesu per evangelium in tanta civitate minus promoveatur. Imo cavebitis ne aboleatur, vel praedicando magis dehonestetur quam si deleretur in totum. Tale aliquid nos certe formidamus. Quia vero, tametsi aequo duriores estis, a spe nondum penitus decidimus, adhuc rogamus et obsecramus, per nomen Domini nostri Iesu Christi, efficiatis ut senatus vester mutet sententiam, nec dicat: Dominos non audivimus, audiremus illos? Ecclesia rogat in praesens, cui aliquid negare haud decebit. Summa: nos hic requirimus officium vestrum et speramus obtinuisse. Facite ne laboremus ac speremus incassum. Valete in Christo Iesu cum ecclesia vestra.

Basileae, 27. Maii anno 1542.

V. fratres Basiliensis
ecclesiae nomine.

400.

MYCONIUS CALVINO ET VIRETO.

Quid in causa Vireti Genevensibus servandi egerit, quid aliis ut agerent iniunxerit, quid ultra facturus sit, exponit. Vireti laudes, nova de Bucero et Turcis.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 7.)

D. Io. Calvino et Petro Vireto viris doctissimis et piissimis in Domino fratribus inter primos colendis suis.

S. Nihil diligentiae seu laboris omisimus quod attinet ad retinendum *Viretum*. Scripsi namque ad fratres Bernenses, adii consulem nostrum, conveni D. *Bernhartum*. Bernenses nihil responderunt hactenus. Consul promisit quod et praestitit. Senatus enim diligenter Bernenses est adhortatus nuncio in hoc etiam misso. D. *Bernhartus* similiter nihil officii omisit. Verum omnia frustra, quod Lausannenses dicunt id non permissuros. Argumentis igitur esset agendum cum eis, quibus non possent resistere, nisi adfectus audire mallent. In veritate dico, mihi sic videri: neminem pium contradicere posse causis quas ego scripsi et nunc de novo concepi. Taceo si tu aut alius quispiam, qui pars negotii exsistit, suas esset propositurus. Nos de novo tale consilium concepimus in quod et *Bernhartus* consensit, ut adhuc tentemus simul Argentinenses, et nos ecclesiae nomine, si quid fieri possit. Exspectamus itaque literas a *Bucero* [1]) quas nostris adiunctis mittemus, sperantes aliquid nos sic viribus collectis impetraturos. *Bernhartus* iturus Argentinam cum *Bucero* coram aget, unde is re bene cognita forsitan conficiet aliquid. Rogavi, quod facturus est in tempore faciat, terminum enim Vireti appropinquare. Reliquum est igitur ut, si videbitur consultum, aliquis agat cum Lausannensibus, ut consentiant, si forte Bernenses in eis allegandis vellent pertinaciter durare. De *Comite* [2]) nescio quid est ab illis etiam scriptum quod petitionem senatus nostri impediit. Quid si et cum hoc ageretur quod e re posset esse? Nos profecto sumus anxii propter ecclesiam istam: timemus enim ne quid mali patiatur, si tibi fuerit tam fidus adiutor ademptus. Age, precabimur Dominum ut hic auxilium suum non abneget.

Vireto gratias ago quod scripsit tam familiariter. [3]) Dein placet, ut quod maxime, quia ministrum se talem exhibet, ut ubicunque Dominus opera ipsius uti voluerit promptum animum sit inventurus. Decet enim nos quos in evangelium posuit Christus omnino tales esse. Non enim voluptas, aut opes, aut gloria nobis quaerenda, sed sanctificatio nominis Dei. Ad hanc autem inveniendam non locus facit, sed homines pietatem expetentes, quales audio certe multos esse hodie Genevae. Dominus eis adsit. Amen.

Credo vos pridem intellexisse de nuptiis *Buceri* cum *Wibrande Capitonis* defuncti. [4]) Feliciter cedunt omnia, et nemo est qui non faustum esse cupiat quod factum est. Conflictamus hic cum pietate multorum qui contra iusiurandum profecti sunt ad Gallum contra Caesarianos, cumque his qui tales tueri conantur. Sic fructificat evangelium apud nos. De Turca nihil audimus, neque de his qui contra eum proficiscuntur, quorum certe numerus

---

400. 1) *vide infra N.* 401.
2) *Beato Comte pastore Lausannensi.*
3) *N.* 396.
4) *Wibrandis Rosenblatt civis Basileensis vidua alteri marito nupsit Oecolampadio, tertio Capitoni, quarto Bucero, cuius prior uxor m. Nov.* 1541 *peste correpta obiit. Quas nuptias demum d.* 4. *Oct.* 1542 *celebratas esse (Baum, Butzer p.* 529) *ex documento in Archivis nostris Thomanis asservato collegeris, quum nempe eo die instrumentum matrimoniale coram notario de utriusque coniugis re familiari, deque dote et privignorum iuribus reservandis conscriptum fuerit. Verum non solum h. l. nuptiarum fit mentio, sed et in sequentibus Bucerus ipse de uxore loquitur iam sua. Quid quod iam m. Ianuario* 1543 *filium ex ea suscepit, v. Sulzerum ad Calv.* 31. *Ian.* 1543.

est magnus. Rumor est tamen illum petere inducias, quae si permittentur timeo futurum quod accidit Rhodiensibus. Sin minus, habet quod de Caesare et fratre conqueratur. Si Christum habebunt ducem, is docebit et ducet quo debet et conveniet. Valete in Christo Domino cum vestris et bonis fratribus omnibus. Avocant me negotia, longior alioqui fuissem. Basileae, 30. Maii anno 1542.

Os. Myconius vester.

401.

BUCERUS MYCONIO.

Argentoratenses, quod rogati sunt, in gratiam Vireti et Genevensium fecerunt. Addit quaedam de synodo habenda satis obscure dicta.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. F. 80, olim Epp. T. 45, fol. 187. — Simler. Vol. 51.)

Optimo viro D. Os. Myconio pastori ecclesiae Basiliensis amicissimo symmystae et fratri venerando et carissimo.

S. D. Causam Genevatium de *Vireto* egimus apud senatum nostrum. Is scribit Bernatum senatui et vestro, ut literas cum suis mittant. Scribimus nos ministris. Tu cura reliqua. Querelis tuis et nostras opponere possemus, quanquam id nimis portentosum est, de synodo habenda nihil istos [1]) vobiscum deliberare. O praeposteram rationem agendi negotia ecclesiae! Dominus te cum fidelibus συνεργοῖς adiuvet et corroboret. Novit Dominus in quem finem nostros labores adhibere voluerit. Instemus nos opportune et importune dum Dominus hic servat. Erit tamen etiam nostri laboris suus fructus, suum operae pretium, etiamsi oporteat adhuc sordescere magis qui sordidi sunt. Multum me cruciat de illo qui tibi de synodo indicavit. Ah quae est ista fiducia. Quae ecclesiasticae actionis ignoratio! Saluta diligenter *Marcum* [2]) et alios symmystas, atque uxorem nostro nomine, quam tecum et mea salutat, [3]) cum tuis collegis fidelibus. Argent. 10. Iunii 1542.

M. Bucerus tuus.

---

401. 1) *Simlerus in margine:* Professores puto Basileenses.
2) *Bersium s. Bertschy Rorschachiensem, pastorem ad S. Leonhardi, Oecolampadii et Myconii fidum Achaten.*
3) *Cf. ep. praecedentem Not.* 4.

402.

CALVINUS FARELLO.

Obitum narrat Am. Poralis syndici.

(Manu scripta non exstat. Edita est a Beza ed. Gen. p. 38, Laus. p. 81, Hanov. p. 90, Chouet p. 48, Amst. p. 22. — Anglice legitur T. I. p. 307.)

Utinam ita ad praesentis vitae contemptum, ac sanctae mortis meditationem erudiar, ut hic annus multis piorum funeribus mihi luctuosus fuit. *Poralis* [1]) primus urbis syndicus ad Dominum migravit: cuius mors nobis, ut par erat, tristis atque acerba fuit. Ipsius vero mortis species ut nonnihil mihi solatii attulit, ita ex adverso mihi dolorem auxit, dum cogito quantum in eo homine perdiderimus. Postridie quam in morbum inciderat, quum essemus apud eum ego et *Viretus*, denunciavit se de vita periclitari: morbum enim quem patiebatur, familiae suae esse fatalem. Habuimus deinde longum sermonem de rebus variis: sic loquebatur, quasi sana esset ac integra valetudine. Biduo quod proxime sequutum est acrius laboravit, sic tamen ut ingenio et loquendi dexteritate magis vigeret, quam tota vita: quisquis ad eum visendi causa accesserat, audiebat praeclaram aliquam exhortationem: ac ne putes futilem fuisse loquacitatem, quantum fieri potuit aptissime singulis accommodabat, quod illis conveniret ac prodesset. Coepit inde meliuscule habere, ut spes optima esset restitutum propediem iri. Triduum duravit hic status: tandem iterum morbus ingravescere, ut constaret maximum esse periculum. Quo tamen afflictior erat corpore, eo spiritus vividior fiebat. Taceo medium illud tempus. Quo die mortuus est, circiter nonam ante meridiem, illuc venimus ego et *Viretus*. Quum pauca verba fecissem de cruce, de gratia Christi, de spe vitae aeternae, nolebamus enim prolixis sermonibus eum fatigare, excepit se accipere Dei nuncium ut par erat, se enim scire quam vim haberet Christi ministerium ad confirmandas conscientias fidelium. Illic de ministerio ac toto illius usu ita splendide disseruit, ut nos stupore ambos afficeret, ac quoties mihi in mentem venit adhuc obstupesco. Sic enim loquebatur, ut videretur orationem ab aliquo nostrum diu ac diligenter meditatam referre. Hanc partem sic concludebat, ut diceret se remissionem peccatorum, quam ex mandato Christi polliceremur, non aliter accipere quam si angelus sibi e coelo

---

402. 1) *Ami Porral, Calvino addictissimus, plus semel syndicus, olim strenuus libertatis civicae vindex adv. episcopum. Vide Roget Hist. du peuple de G. passim. Galiffe, Bezanson Hugues p.* 131. 295 *etc. Kampschulte p.* 289. 301.

apparuisset. Descendit postea ad unitatem ecclesiae, quam miris elogiis commendavit, testatus nullum se habere melius nec certius solatium in certamine mortis, quam quia in illa unitate iam plane confirmatus esset. Collegas autem nostros paulo ante vocaverat, ac redierat cum illis in gratiam, ne si in illo dissidio perstitisset, eo exemplo alii abuterentur. Dixerat autem nobis: Quum publica ecclesiae aedificatio vos cogat ad illos pro fratribus tolerandos, cur non eadem ratione pro pastoribus agnoscerem? Admonuerat tamen eos serio, ac illis quid peccassent in memoriam reduxerat. Sed redeo ad illam postremam orationem. Conversus ad eos qui adstabant, hortatus est omnes ut ecclesiae communionem haberent commendatam; eos vero qui in caeremoniis et diebus [2]) sunt superstitiosi admonuit ut deposita pervicacia nobis acquiescerent: nos enim melius ac prudentius videre quid expediret quam illos: se quoque in illis fuisse magis obstinatum, sed datos sibi demum oculos, ut videret quam noxia esset contentio. Postea confessionem edidit brevem ac gravem ac luculentam. Inde nos hortatus est, quum ad alias officii partes, tum vero ad constantiam: nec secus ac vates aliquis de futuris difficultatibus sermonem habuit. De republica mirum quam sapienter dixerit quod ad rem pertinebat. In primis ut reconciliandis sociis urbibus [3]) pergeremus operam studiumque impendere commendavit. Quidquid vociferentur clamosi aliqui, dicebat, non oportet vos animis frangi. Non habeo tantum temporis ut omnia persequar. Nos ubi aliqua subiecimus, concepimus orationem. Sic discessimus. Secunda pomeridiana, quum uxor mea venisset, iussit bono animo esse quidquid accideret: cogitaret se non temere, sed mirabili Dei consilio huc adductam, ut ipsa quoque evangelio serviret. [4]) Paulo post denunciavit, vocem iam sibi eripi. Caeterum etiam sine voce confessionem se retinere in animo, quam prius ediderat, ac in ea moriturum. Illic recitato Simeonis cantico, atque eius interpretatione ad se applicata: Vidi, inquit, et manu tetigi salutare istud, atque ita se ad quietem composuit. Exinde sermone fuit destitutus, nutibus tamen indicabat, se nihil de animi vigore perdidisse. Sub horam quartam veni illuc cum syndicis. Quum aliquoties erumpere in sermonem conatus esset, et faucibus impediretur, iussi ne sibi molestus amplius foret, abunde eius confessione satisfactum. Coepi tandem loqui ut potui: audivit vultu admodum composito et tranquillo. Vixdum eramus egressi quum sanctam animam Christo reddidit. Haec narratio vix tibi erit credibilis, si expendas hominis naturam: verum scito fuisse novo prorsus spiritu tunc donatum. Nunc in deligendis novis collegis sumus valde occupati, eoque magis quod, dum putamus nobis contigisse aliquem idoneum, postea deprehendimus nostrae exspectationi non satis respondere. Ubi aliquid constituerimus intelliges. Neque enim, quum absis, iuvare nos consilio potes. Vale. 16. Iunii 1542.

2) *de quibus olim acriter c. Bernensibus disceptabatur.*
3) *Berna et Geneva.*
4) *Hoc bene notandum, quum tam pauca de ea sciamus.*

403.

BUCERUS BLAURERO.

Obitum collegarum, abitum Calvini deplorat. Constantiensi alicui fratri paratam esse parochiam in vicinia significat.

(Ex autographo Archiv. Thoman. Argent. Epp. Buceri Vol. III. N. 18.)

Fratri optimo Ambrosio Blaurero pastori ecclesiae Constantiensis symmystae venerando et carissimo.

S. D. Optime et carissime mi Ambrosi. O quam sentio ereptos *Capitonem, Bedrotum* et *Calvinum*. Opprimor mole negotiorum. Boni ergo consule quod nunc non plura. Rogant scholarchae ut inspectores pro more mittant quatuor urbes quae gaudent stipendio *Pufleri.* [1]) Fratrem illum si libet mitte. Parochia dabitur illi quae mediocrem provisionem habet. Nam si pius est et Christum intelligit, poterit multum fructum facere. Sed erit ei parochia ista primum instituenda. Non procul ab urbe est. Si venire nollet, quam primum indica, ne boni homines negligantur. Nunc enim lupo liberati sunt et vacare locum diu non bonum. Saluta diligenter fratrem et *Zvicios*, atque omnes symmystas tuamque optimam uxorem. Argent. 10. Iulii 1542.

Vale felicissime, carissimum caput meum. M. Bucerus tuus.

403. 1) *Quum Gymnasium Argentoratense conderetur statim de stipendiis ad sustentandos minus fortunatos studiosos accommodandis cogitatum est, maxime Bucero autore et impulsore. Verum etiam Blaurerus hoc negotium sibi promovendum praesumpsit, eiusque suasu sex civitates suevicae, Constantia, Lindavia, Memminga, Isnya, Biberacum et Ulma de suo Argentoratensium res auxerunt. Inter caeteros operis fautores eminebat Petrus Bufflerus mercator Isnyensis qui sex scholaribus providit hac conditione ut et caeterae civitates similia instituerent stipendia (Roehrich. II. 53.)*

404.

VIRETUS CALVINO.

Quid Lausannae actum sit quum appelleret refert.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 111a, fol. 55. Apographa exstant ibid. Cod. 116, fol. 74. Arch. Bern. Epp. VII. 428. Simler. Vol. 51.)

Doctissimo Io. Calvino verbi ministro fidelissimo

Genevae.

Salutem. Veni vidi obstupui, atque utinam non tam vera essent quae de huius ecclesiae statu audiveramus. Eo ipso die[1]) ac eadem paene hora qua huc ego appuli, appulit et canonicus *Perrinus* cui ob sermonis delitias Chrysostomi cognomentum obtigit, vulgoque dictus est os aureum, nebulo ut indoctus bonarum literarum ita vafer et astutus. Sed divina, utri, mihine an illi, plus honorifici vini oblatum sit? Imperitus fueris admodum coniector nisi divinaris. Quas voces in vulgus sparserit de sui statns restitutione, quibus vanis pollicitationibus spem fecerit suae farinae hominibus, per te satis coniicis. Mihi hominem videre non licuit, nec diu haesit in urbe. Eius adventus commonui praefectum,[2]) sed frustra. Die Mercurii fratrum fuit sententia ut ad diem Martis proximum[3]) Viviacum ad synodum conveniamus. Ubi redierimus audies quod tua te scire referet. *Genistonus*[4]) narravit, opinor, quid audierit quum hic esset. Die Iovis[5]) senatum adii quem sui quidem admonui officii, sed in genere, ne prius conqueri viderer quam appulisse, si ad species devenissem. Pollicitus sum omnem meam operam et animum promptissimum: videant ipsi modo, suo ne desint muneri. Quae tunc speciatim admonere oportuit id malui a *Comite*[6]) subiungi, qui inter reliqua, meo suasu, rogavit ut edictum de publicis precibus renovaretur quae penitus exoleverant: quod et factum est, ita ut postero die plures solito convenerint ad concionem, sed quae nihil habuit quod a quotidianis differret. Dabo autem operam ut proxima hebdomade alia ratio habeatur. Nihildum concionatus sum. Decrevimus propediem psalmos canere quos *Gindronus*[7]) ad numeros composuit vestris multo faciliores et suaviores, quos malim excusos fuisse quam quibus usi sumus. Cogitare coepimus de praeficiendo *Zebedaeo*[8]) huic collegio, quem spero ad diem dominicum huc concessurum, ac de rebus necessariis nobiscum deliberaturum. Scripsi enim ad illum et *Farellum* de rebus nostris, et meo a vobis discessu et ministrorum ordinatione. *Zebedaei* et *Malingrii* negotium suspensum est ad adventum legatorum utriusque urbis,[9]) ad subducendas cum praefecto rationes. Vetula quae ad *Malingrium* concesserat rursum hic conduxit hospitium, cuius maritus hinc hodie abiit. Audio non bene inter ipsos convenisse. Quum haec scriberem ex insperato advenerunt Ioannes *Tornacus*,[10]) *Franciscus* Viviacensis et *Christophorus*, cum quibus nondum licuit conferre. Ipsi te plurimum salutant et nostri omnes. Non licebit nobis, quantum ex ipsis audio, ad diem Martis convenire. Saluta uxorem et amicos omnes nostro nomine. Vale. Lausannae, 21. Iulii 1542.

Tuus P. Viretus.

404. 1) *quem hodie accurate definire non possumus. Ruchat V.* 162 *et Hundeshagen p.* 163. *d.* 12. *Iulii indicant, quod satis arridet, cf. not.* 5 *et N.* 407.

2) *Seb. Naegeli (Ruchat).*

3) 25. *Iulii.*

4) *Matth. de Geneston, cf. N.* 409.

5) *Quum ipse hanc scribit d. Veneris* (21), *si de proxime praecedente die dicere voluisset sane* heri, *non vero* die Iovis *scripsisset. Hunc diem igitur d.* 13. *Iulii fuisse recte conieceris et sic omnia optime concinunt.*

6) *Beato collega.*

7) *De hoc in doctissimo Riggenbachii opusculo nihil relatum invenimus. Cuius tamen v. Kirchenges. s. Basel p.* 42. *Ipsi psalmi absque dubio Marotiani erant. Caeterum cf. N.* 37 *et Herminj. IV.* 233.

8) *Qui tum Orbae erat pastor, mox Ebrodunum concessurus. Anno demum* 1546 *Lausannae professoris munus adiit (Ruchat V.* 219. 298*).*

9) *Orbae et Ebroduni puta; nam hic tum temporis Malingrius decanus fuit. De negotio ipso non habemus quod dicamus.*

10) *Io. de Tournay olim Augustinianus (Hist. eccl. II.* 589*), a.* 1534 *pastor Paterniaci creatus. Herminj. III. p.* 100. 260. *IV.* 92. *Christophorus iste Tononiensis fuisse videtur, Viviacensis verum nomen pro tempore ignoramus.*

405.

SULZERUS CALVINO.

Vireto Genevam orbatam dolet. Nova et varia affert ex Berna, Basilea, Turico, Argentorato, item de bellis exteris et civilibus Germanorum.

(Ex apographo satis recenti et mendoso Bibl. nation. Paris. Cod. Dupuy 102, fol. 80. Plurimos errores librarii tacite correximus, insanabiles asterisco notamus.)

Si deplorando publicum ecclesiarum statum proficeretur in melius, deplorarem sane, idque acerbe et vehementer, tecum et privatum et communem dolorem, propter ademptum inquam *Viretum* nos-

trum, cuius abscessus non potuit non grave pectoribus vulnus infligere et ecclesiae toti moerorem. Amisisti enim tu dimidiam tui partem et populus fidum pastorem. Verum quia consolare* praestat sanare potius dolorem quam memorando refricare, studio praetereo quae hac in parte meum angunt animum. Precor autem Dominum Iesum ut quod huius fratris migratione decessit alterius alicuius collegae fide operaque sarciatur, quo subsistere tu, mi frater, statione et iminenti* et periculosa queas ad nominis sui profectum: maxime vero uti catholicam* pro ecclesiis sollicitudinem instillare dignetur eorum praesertim animis qui rerum praesident gubernaculis, in quibus si exstinctis affectibus ea esset fides, is zelus, qui esse debebat, summa offendiculorum minus* esset, et uberior feliciorque successus. Nobis certe, utcunque accidat, et patienti et forti animo ferenda sunt omnia: quos ad omnem eventum convenit esse paratos. Quae tu ipse dudum nimirum et sapienter et cordate dispexisti, ut mea nihil sit monitione magnopere opus. Unum vero hoc abs te magnopere contendo, tuarum ut rerum omnium statum significes mihi, et si quid per me praestari in tui gratiam atque ecclesiae velis, confidenter iubeas. Dabo operam ut fidem erga te tuosque *Sultzeri* cognoscas.

Nos quiete satis agimus, nisi quod negotium subinde aliquod nobis Noster ille [1]) facit cum suis: quanquam nihil magnopere efficiant Domini beneficio, nisi quod suspicionibus sinistris autoritatem nostram quasi ad papismum respirantem* labefactant. Sunt gravia et haec, sed aequanimitate superanda, et intendenda modis omnibus cautio pia ne quid per incogitantiam admittam tanto indignum ministerio. Basileae a *Carolstadii* [2]) obitu in mutuam gratiam redeunt fratres symmystae, et coit quoque scholae et cum ipsis et inter se concordia: id quod nuper non sine singulari voluptate istic cognovi. Diem obiit inter eos Ioannes *Luthardus* hospitali* urbis minister. Tiguri vero Leo *Iudae* [3]) decessit relictis quatuor orphanis. *Bibliandro* autem cum febri est negotium, ut iam mensibus aliquot vacare praelectioni sacrae nequiverit. Argentorati *Bucerus* non* solus molem sustinet et valetudine utitur satis firma, non sine miraculosa Domini gratia. Interea bellicis apparatibus tumultuatur tota Germania. Nam praeter expeditionem turcicam, quae Budam versus paulatim movere dicitur, et eam quae contra Gallum magnis paratur conatibus, etiam alia bella surgunt, quae partim a *Brunsvigo* et *Moguntino* moventur contra urbes saxonicas Goslariam et Brunsvigam, partim a *Geldrio* contra *Mariam*, Caesaris puto sororem. Quare exercitus 24000 a praestantibus [5]) urbibus atque ordinibus conscriptus *Hesso* duce militabit et comite Guilelmo a *Furstemberg*, qui ad eam occasionem servatus aegre dicitur. Basilienses legati hodie hic tentant in concordiam redigere duas respublicas: quorum pio studio adspiret totius unanimitatis pacisque exemplum Christus Iesus. Bene vale, mi frater, cum tuis omnibus, praecipue Iacobo *Bernardo*, quem cupio meis verbis salutes amanter et diligenter. Bernae, 24. Iulii Anno 1542.

Salutant te Contzen Beatusque

Tuus Sultzerus totus.

405. 1) *Fortassis innuit Erasmum Ritterum qui solus iam superstes erat ex rigidioribus Zwinglianis, et Lutheranisantibus collegis Conzeno, Sulzero et Gerungio hoc pacto negotium facessere poterat (Hundesh. p.* 159*).*
2) *Obiit* 25. *Dec.* 1541 *de cuius cum Myconio et aliis certaminibus v. Kirchhofer Myc. p.* 322.
4) *Peste abreptus d.* 19. *Iunii (Hottinger KG. III.* 751*).*

5) protestantibus?

406.

BUCERUS CALVINO.

Turbas bellicas in Germania a duce Brunsvicensi motas, et quae a Caesare et Ferdinando contra Turcas et Gallos parantur enarrat.

(Ex apographo amanuensis Myconii in Bibl. civic. Turic. olim Epp. T. 45 nunc F. 80, fol. 118. — Recentiora ibid. F. 58 fol. 759. Simler. Vol. 51.)

Eximio servo Domini D. Ioanni Calvino pastori ecclesiae Genevatis suo in Domino colendo symmystae et fratri carissimo.
(Communes Calvino Farello et Myconio.) [1])

Gratiam et pacem. Nihil a proximis literis accidit cuius referat te certiorem fieri, carissime et mihi colende *Calvine*, nisi tumultus tyranni *Brunsvicensis* causa excitatus. [2]) Dum enim ille legatis *Ferdinandi*, postulantibus eum stare suspensioni proscriptionis a iudicio camerae pridem contra Goslarienses decretae, respondit se id nullo modo facturum et statim comparare equitem et peditem instituit, decreverunt principes foederis nostri et imperatores, Elector *Saxoniae* et *Lantgravius*, illum iusto bello coercere. Nam tyrannus suis quotidia-

406. 1) *Haec omnia manu ipsius Myconii qui fortassis autographon sibi servavit, Calvino et Farello descriptum misit.*
2) *De hoc negotio v. Sleidan. II.* 276. *Ranke, deutsche Gesch. IV.* 217.

nis vexationibus ac direptionibus Goslariam et Brunsvicum eo redegerat ut intra trimestre tempus aut urbibus illis potitus esset aut ad eas conditiones compulisset, ut paulo post potiri illis facile potuisset. Diu distulit nostros iniquitas temporis huius propter bellum Turcicum. Sed extrema nostrarum urbium necessitas, et metus ne tyrannus illis potitus vicinia evaderet intolerabilis, compulerunt negligere invidiam huius temporis. Decima nona Iulii indictum bellum est, copiis nostris iam fere coactis. Miles cupide confluxit, utcunque iam Germania delectibus ad bellum contra Turcos, tam dudum a Caesarianis habitis contra Gallum, et subductione eorum qui ad Gallum dilapsi sunt, exhausta sit. Socii tyranni ex foedere adversario adhuc nihil movent, nisi quod Bavari et Ferdinandici suos provinciales iubent esse in armis et delectus faciunt. Moguntinus adhuc nihil prorsus movet, quumque ditio Moguntina in eo foedere non sit, per eam nostri milites deducti et arma aperte devecta sunt, tyranno [3]) quum maxime voluisset conducere, nec pedites tamen nec equites comparare potuit: et bona pars equitatus, qui in tyranni ditione est, cum nostris paciscitur. Itaque creditur tyrannus praeter manum provincialium, et eam parvam, nihil habiturum militum quibus arces suas tueatur, quarum tres tantum habet munitas. Primam autem, et ipsius sedem, quae germanice nomen habet a bursa lupi [4]), eximie munitam. Dabunt nostri summam operam ut provinciales tyranni, quos ipse in extrema fere deduxit, minimum affligantur. Unus metus nostris est, ne diu desidendum sit ad arces quas tyrannus forsan relinquet, et se aliquo dabit unde nostros incendiis et latrociniis vexare possit. An socii eius eum aperte bello adiuturi sint, adhuc incertum est, nec multi credunt id eos facile facturos. Nostri socii omnes bellum commune habent, praeter unum *Wirtembergensem*, qui temporis iniquitatem et periculum a foedere adversario causatus solus decrevit se non facere belli huius participem, ut scilicet se gratum *Lantgravio* praestet. Vos igitur in ecclesiis vestris Dominum rogabitis ut populo suo adsit. Certum enim id est, quidquid inimicitiae nostris cum hoc tyranno exstitit, causa evangelii exstitisse. Nihil enim prorsus negotii aliud eis cum illo fuit, imo *Lantgravio* fuit coniunctissimus et ab illo summis beneficiis adiutus. Et iurant quoque ambo principes [5]) quam sanctissime propter famosos et blasphemos eius libellos arma contra eum hoc quidem tempore nequaquam sumpturos fuisse. Et quod decreverunt bellum, una causa tuendi urbes socias suscepisse, quum eas nulla alia ratione servare contra vim tyranni potuerint. Exercitus qui contra Turcos cogi debuit, nec hodie creditur totus convenisse, quum nostri milites tertium iam mensem in castris agant, et prope omnium evangelicorum. Multi obedientium ne hodie quidem suos mittunt. *Ferdinandus* etiam nihil prope earum rerum praestitit quas in se recepit: nec enim bombardas et quae ad eas necessaria parata habet, nec suas copias. Legati Turci Viennam nuper venerunt petentes, ut fertur, inducias trium annorum. Eas forsan necessitas nostris extorquebit, praesertim quum *Caesar* tantum bellum suscipiat. Copiosum enim exercitum in Italia habet quem indies auget. Idem fit in Belgis. Deus respiciat nos, ne sic distractum nostrum regnum prorsus desoletur. Certe si unquam tempus fuit, nunc est, ut veram supplicandi rationem Deo revocemus et quidquid in nostris plebibus aures habet audiendi, in severiorem obedientiam Christi adducamus.

Nos hic satagimus quidem, efficimus autem adhuc non multum. Instandum itaque precibus est ut Dominus efficiat nos et sentire eius plagas et vera cordium nostrorum contritione misericordiam ipsius implorare. Dominus te servet et uxorem totamque ecclesiam, et omnes fideles tibi cooperarios. Salutant te *Hedio*, *Sturmius* et *Sevenus* [6]) meaque uxor, et tuae precatur ut uterum commode gerat et feliciter exoneret suo tempore. Argentorati, Iulii 25. anno 1542.

M. Bucerus.

3) *Sic codex, Simlerus emendat:* tyrannus.
4) *Wolfenbüttel.*
5) *Saxo et Hessus.*
6) *Gerhardus Sevenus Saxo prof. Gymnasii, Sturmii amicus.*

407.

CALVINUS FARELLO.

Silentium diuturnum excusat. Vireto Bernam profecturo ne comitem se addat dissuadet. Novi concionatores Genevenses. Psychopannychia et lectiones in Genesin. Farelli summarium et collega. Uxoris morbus.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 79. Apographa occurrunt ibid. Cod. 111, fol. 60. Arch. Bern. VII. Epp. p. 435 et apud Simlerum Vol. 53. — Anglice vertit Bt.-Constable I. p. 313.)

Suo Farello.

Ego vero meam negligentiam ex animo accuso damnarique libenter patiar, ac vix petere veniam audeo: ita nihil est excusationis quod praetexam.

Quod tamen nihil per *Corderium*[1]) scripsimus, illud partim in causa fuit quod putavimus illum vivae epistolae loco fore, partim quia hic nunc nonnulli erant qui dicebant brevi se istuc ituros: sed hoc habent vitii communiter quod iam ad iter comparati et accincti abire se denunciant, ac tunc rogant num quid ad te velim. In hunc modum *Sebastianus*[2]) quum nuper istuc profectionem institueret quam non absolvit, venit ad me sub noctem dixitque postridie summo mane se iturum. Ego autem nec eo die scribere audebam ne valetudini officeret, et non soleo tam mane surgere, ut antevertere mea diligentia eius celeritatem possem. Adde quod habenda mihi erat concio. Sed istis sermonibus supersedeo ne excusationem meditari videar, quam confessus sum nullam mihi esse.

Nisi *Viretus* iam est in itinere, non ultra diu differet quin Bernam adeat. Sic autem inter nos convenerat ut te in reditu potius inviseret, ne malevoli suo more instructum abs te calumniarentur, si quid odiosi afferret quod necesse erat. Voluimus ergo te hac invidia sublevare, tot aliis modis plus satis gravatum. Hoc ideo dico ut si consilium nostrum improbabis, intelligas tamen ratione non carere. Quae ante eius discessum hic gessimus vel quae nobis contigerunt, omnia tibi melius coram verbis exponet: haec causa est cur praeteream. Fratres quos nuper elegimus spero non ineptos fore: modo accesserit mediocris exercitatio. Tametsi qui est omnium doctissimus, et cui tribuimus inter illos primum locum,[3]) minime est popularis. Habet enim confusam dicendi rationem, atque ut ordine ac distincte loqueretur, sermo tamen ipse obscurus est. Aliis tribus[4]) feliciter initia succedunt, tametsi nihil ad *Viretum*. Itaque qui proficere cupiunt, simul optant me saepius solito concionari. Quod facere incepi facturusque sum, donec alii plus gratiae sibi conciliaverint. Proximo die dominico Satiniacum proficiscor ad *Iacobum*[5]) ordinandum. Impedior in commendatione, sicuti facile coniicere potes, verum quod esse in aedificationem populi cognovero id sequar.

In libello meo[6]) hoc mihi displicet quod non factum est ut optabam et ante tres annos statueram. Nempe ut aliqua abs te praefatio adderetur. Nec possum aliud dicere nisi quod Satan impedivit quominus hoc abs te extorquerem. Puduit enim abs te petere, ne quis aliam in partem acciperet. Sed ille pudor non fuit ex prudentia spiritus, quemadmodum nunc certe iudicare possum. Quanquam aliud etiam ex obliquo intervenit. Promiseram enim *Michaeli*[7]) me, simul atque ex conventu Wormaciensi rediissemus, exemplar missurum, cum hoc commento ut ipse in praefatione diceres[8]) te eius editionem curasse. Abiit ille: sic tota nostra ratio turbata fuit. Mirum tamen est nisi ille noster encomiastes existimet mihi magis dolere, quod non illae tam amplae, vel potius prodigae laudes quas mihi tribuit in prima pagina leguntur. Neque enim tam prudentem, opinor, esse censes, ut non illi hoc in mentem venire queat. De iis quos perstringit praeterire satius est, ne eius cupiditati obsequamur. Videmus enim quid captet.[9]) Ergo sit illud pro non dicto.

Summarium[10]) ubi miseris libenter percurram, non ut censor, sed unus ex numero lectorum, nisi quod, si quas cautiones adhibere potero, ne sit liber obnoxius improborum calumniis, hac parte tibi serviam. Quantum ad meas in Genesim observationes attinet, si Dominus longiorem vitam dabit et otium, fortassis ad eum laborem manum adiiciam. Sin minus, non habeo magnam spem in auditoribus.[11]) Hoc mihi praecipuum caput est curarum, ut saeculo meo serviam ac praesenti vocationi. Si quid est reliquum opportunitatis, id posteris impendere conabor.

Scripturus eram plura, sed quum uxor nunc laboret non sine periculo, animus alio abstrahitur. Hoc addam tamen: semper moderationem tuam plurimi feci in ferendo collega,[12]) teque semper hortatus sum uti pergeres. Sed quum audio qualiter se gerat, nihil possum aliud iudicare, nisi apertius esse tractandum. Nam illud remedium mihi minime placet ut ab illo caveatis ac semper dissimuletis. Nam ille, quum suspectum se animadvertit, eo fit deterior: simpliciter ergo potius eum monete. Vale

---

407. 1) *Genevam revocatus m. Iunio* 1541, *redire recusavit. Nuper vero amicos ibi inviserat.*

2) *Castellio, de quo vide Bétant, Notice p.* 12. *Mähly Seb. Castellio. Bas.* 1863. *Bonnet, Nouveaux récits P.* 1870. *Erat iam prof. in Collegio, et concionator in vico Vandoeuvre.*

3) *Phil. de Ecclesia. (Roget II.* 40.*)*

4) *Vide Ep. ad Viretum proxime sequentem N.* 409.

5) *Bernardus pastor fuit in vico Satigny ab a.* 1542 *ad* 1559 *(Archinard). Anglus scribit:* Cartigny, *et sane Calvini literae* S *et* C *nonnunquam confundi possunt.*

6) Psychopannychia, *quae eo anno primum prodiit. Bonnet cogitat de Catechismo vel Tractatu gallico de coena. Sed uterque antiquior.*

7) *Du Bois, bibliopolae. Quae sequuntur satis obscura, et ex parte ironice dicta videntur.*

8) *Simlerus perperam corrigit:* dicerem *sive* diceret.

9) *Apographa habent:* cuperet.

10) Summaire et briefve declaration daucuns lieux fort necessaires a ung chascun Chrestien etc. *Libellus Farelli iam saepius recusum (nuper etiam Baumio editore* 1867*). Tunc ut videtur novam autor parabat editionem.*

11) I do not expect to have many hearers. *Quod dicere non poterat quum iam lectiones inaugurasset. Imo dicit, nisi ipse eas edat, auditores vix eius officium suppleturos.*

12) *Fortasse Capunculo qui utrique postea negotia facessebat.*

mi carissime frater. [13]) Dominus te diu conservet. Saluta fratres nostros omnes, tuos etiam cum uxoribus diligenter.

Lege literas solus vel cum paucis ac remitte ne quid exeat. [14])

408.

CALVINUS TEXTORI.

Medicum suum rogat ut Genevam veniat, in itinere nobili quodam Bursini degente inviso.

(Legitur in iisdem schedis, tam autographo quam caeteris, ac proxime praecedens ad Farellum. Anglice legitur l. l. p. 312.)

D. Textori [1]) fratri et amico singulari.

Primum hoc abs te contendo ut quum te domum recipies hac iter facias, deinde ut circa Neodunum, vel paulo supra ab itinere deflectas ad nobilem quemdam, patrem eius adulescentis qui apud me vivit. Pagus eius vocatur Boursin. Rollae poterit tibi indicari. Erit illi gratissimus tuus adventus, ac ut spero beneficium agnoscet. Ego hoc abs te in eius gratiam impetratum esse velim.

409.

CALVINUS VIRETO.

Uxoris ex praematuro partu periculo torquetur Novorum ministrorum conciones primae et stipendia.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 106, fol. 78 cuius apographon exstat Cod. 111[a], fol. 33. Edidit Beza Genev. p. 368, Lausann. p. 202, Hanov. p. 226. Chouet p. 505, Amst. p. 230. Versionem anglicam habes Edinb. T. I. p. 311.)

Suo Vireto.

S. In quanta anxietate tibi scribam narrabit hic frater. Uxor enim parturit [1]) non sine extremo periculo quod nondum uterus partui maturus erat. Sed Dominus respiciat nos. Nostri omnes iam fecerunt periculum. [2]) Primus specimen ad populum dedit, quale semper exspectavimus. *Petrus* multo aptior ad docendum. *Genistonio* feliciter cessit prima concio, quartus spem nostram superat. In stipendiis horum non sumus consequuti, quod volebamus. [3]) Nam duobus aliis senatus sine magna disceptatione decrevit, quantum priores habebant: hoc est *Henricus* et *Champerellus*. Permiserant de diaconis consultationem syndico *Cornuensi*, Ioanni *Parvo*, [4]) et mihi. Verum postquam retulimus, non sunt obsequuti nostro consilio: Ergo *Genistonius* non ultra ducentos habet: alter duntaxat centum quinquaginta. [5]) Spem tamen melioris status interea fecerunt. Quum viderem difficiliores in hac re, acriter aurem illis vellicavi de administratione bonorum ecclesiasticorum: in tempore cogitandum illis esse, qualiter Deo et hominibus rationem reddituri forent: Papam fuisse furem et sacrilegum, videndum ne simus successores. Usus sum autem praefatione, quae attentionem excitaret: Meliora esse vulnera amici, etc. Item: Ne quaererent Balaam, qui illis in maledictione benediceret. Res in aliud tempus dilata fuit. Dixi enim omnino oportere brevi eius tractationem seriam suscipere. Domum tuam volebant relinquere vacuam, sed ego dissuasi non malis rationibus. Itaque Philippo *Ecclesiastico* data est. Vale. [6])

---

13) *Apographa et Anglus legerunt:* Farelle.

14) *Haec in margine. Subscriptio adest nulla. Titulo nescio quis adscripsit:* 28. Iul. 1542. *Farelli manum nobis agnovisse videmur. Simlerus refert ad m. Decemb.* 1543.

408. 1) *In hoc epistolio non omnia satis lucida. Textor medicus tum temporis Neocomi commorabatur, ita ut epistola ad Farellum scripta his paucis versibus aucta utrique simul pervenire potuerit. Quod de itinere dicit a Textore Neocomo* domum *suscipiendo, ita quidem ut primum Neoduni (Nyon) aliquem inviseret, hoc ita fortasse intelligendum ut Textorem in eo fuisse dicas ut Galliam, nempe Matisconem, adiret. Cf. Textoris epistolam d.* 19. *Dec.* 1542 *ad Calvinum datam.*

409. 1) *Puer non ultra primum mensem vixit. Caeterum Anglus vertit:* My wife has been delivered.

2) *Agit de candidatis s. ministerii qui hoc ipso tempore concionibus habitis sub examen vocati sunt, deinde si videretur eligendi ad munus rite obeundum.* (Opp. T. X. P. I. p. 17. 18.) *Quae sequuntur bene illustrantur ex Commentariis Senatus ad* 10. *Iulii:* Les predicans hont propose par la bouche de M[e] Calvin nostre ministre comment M. P. Viret pour la grande necessite quest en leglise de Lausanne sest transporte audit Lausanne et que le nombre des predicans restans ne pourroyent suffyre au ministere parquoy eet necessite den avoir encore deux predicans et deux coadiuteurs et hont presente quattre lesqueulx dyent estre suffizans: prient iceux vouloir accepter (*Reg. du Conseil Vol.* 36, *fol.* 65 *v.*). *Quatuor illi fuerunt Phil. Osias, alias de Ecclesia dictus, Petr. Blanchet, Matth. de Geneston et Lud. Treppereau. Primus ille infra Philippus Ecclesiasticus appellatur quod Anglus vertit:* the ecclesiastic.

3) *Galiffe, quelques pages p.* 89: les ministres avaient alors un salaire fixe de 200 à 300 florins (2400 à 3600 fr.); ils avaient en outre la jouissance d'une maison assez grande pour loger des pensionnaires, souvent aussi celle d'un jardin et de quelques pièces de terre.

4) *Amblard Corne et Iean Petit Senator.*

5) *Hoc comma abest ab impressis, non vero ap. Bt.*

6) *Epistolam hanc eodem fere tempore, fortassis eodem die scriptam esse quo et proxime praecedentes, vero simillimum est.*

410.

VIRETUS CALVINO.

Solatur amicum ob aegrotantem uxorem sollicitum. Propediem cum Farello Bernam petet, cuius itineris occasionem coram declarare mavult quam literis. Variorum negotia Calvino commendat.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 111a, fol. 55. Apographa habes ib. Cod. 116, fol. 75. Arch. Bern. Epp. VII. p. 432 et Simler. Vol. 51.)

Suo Ioanni Calvino fratri et symmystae coniunctissimo.

Genevae.

Salutem. Tam fuerunt mihi gratae tuae literae quam meum anxit animum domestica ista afflictio, qua te Dominus multis alioqui iisque gravissimis curis confectum exercere voluit, nec tantisper quiescet animus dum aliquid nuncii laetioris ea de re audivero. Quidquid tamen eveniat, fortiter standum est, nec magis animo frangi nos decet quam sanctum illum virum Iobum, quem tot simul mala oppresserunt, ut videretur Deus penitus [*eum*] deseruisse, ac totum permisisse Satanae ludibrio et libidini. Sed quid ista tibi occino veterano in hac arena militi, qui iam tot luctibus pridem penitus exhaustus esses, nisi te fides in morem Abrahae erigeret et fulciret?

Grata fuerunt quae de successu fratrum scripsisti, praesertim *Genistoni*, cui prae caeteris timebam, propter innatum illum pudorem et sui diffidentiam. De rebus nostris *Grynaeus* [1]) omnia referet. Conventuri sumus Viviacum ad diem Martis. [2]) Dimisso coetu, ubi primum licebit, iter Bernam arripiam, sed Neocomo iter facturus, praeter nostram utriusque sententiam. [3]) Nam id *Farellus* literis a me postulavit, ac se comitem adiuncturum, si videretur, recepit. Quamvis non levis erat causa, quae secus mihi faciendum esse suaderet, contigerunt tamen, ex quo abs te discessi, plurima, ac multa mihi sunt narrata, quorum causa consultius est ut cum *Farello* colloquar priusquam Bernam perveniam. Cuiusmodi eae res sunt, quia non tuto committuntur literis, nec earum ignoratio plurimum in praesens tibi obesse potest, malui differre tantisper earum narrationem dum aut tu nos aut te nos invisamus. *Farelli* literas ad te mitto. Causam *Gurini* [4]) ut habeas commendatissimam oro, quocunque modo homini adesse poteris. Claudius *Francus* [5]) me etiam oravit ut suam tibi saepe commendarem, quamvis nihil sit opus apud te commendationibus. Saluta uxorem, cui precor et eius fratri fausta omnia. Saluta omnes fratres meo nomine. Nostri te et tuam uxorem omnes salvere iubent. Vale. Lausannae, 30. Iulii 1542.

Tuus P. Viretus.

410. 1) *Thomas scil., Bernensis professor.*
2) *Cal. Augustis. Vide* N. 404, *not.* 3.
3) *Cf. N.* 407.
4) *Apographa etiam hic habent:* Grynaei.
5) *Eadem legunt:* Fremeus.

411.

TOSSANUS FARELLO ET CALVINO.

Evangelii proventus in variis terris hinc prosper illinc dubius nunciatur. Speciatim Metensium res exponuntur.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium.)

Farello et Calvino fratribus meis plurimum observandis.

S. Scripseram ad vos superioribus diebus de proventu evangelii et Christi regni propagatione apud multas gentes. Nec est ut de Austria dubitemus, sed ipse de Bavaris nonnihil dubito, quum interea ea de re nihil certi audierim. Et videbitis ex *Buceri* literis *Coloniensem* archiepiscopum lentius festinare quam putabamus. Ego 12. mensis huius Metim nuncium misi, qui si quid laeti retulerit faciam ut sciatis. Nam significatum est mihi his diebus, magistratum quorundam imprudenti zelo graviter offensum fuisse, qui sese eo non vocati contulerant, quique dominis urbis volentibus nolentibus concionari volebant. Sed tales nihil aliud efficient huiusmodi consiliis et cursitationibus quam ut magistratum irritent, et verbi Dei cursum vehementer impediant. Hunc fratrem, quoniam ei apud nos locus non est, ut multos hic habemus in praesentia otiosos vocationemque Domini exspectantes, *Buceri* sequuti consilium ad vos mittimus. Valete in Domino Iesu, mihique fratres omnes diligenter salutate, sed inprimis *Viretum*. Scribam posthac volente Domino de *Carolo* nostro, qui nobis omnibus invitis nos relinquit. [1])

Vester P. Tossanus.

411. 1) *Ex iis quae de rebus Metensium et Coloniensium dicuntur facile efficies hanc epistolam a.* 1542 *et quidem ante Farelli ad Metenses profectionem scriptam esse. De mense et die certi nihil habentes saltem ultra finem Iulii progredi non possumus. Sleidan. p.* 275 *ad a.* 1542: In hoc etiam tempore Meti docebant evangelium unus et alter ordinis dominicani, quumque sacerdotum turba non obscurum odium prae se ferret, plerique cives vehementer orabant senatum ne docentes impediret, omnem obsequentiam professi. *Similia praebet Meurisse p.* 35 *qui et Dominicanos illos nominatim inducit, sed ad a.* 1541. *Neque abnuerimus si quis Tossani epistolam iam ante m. Iulium scriptam perhibuerit.*

412.

VIRETUS CALVINO.

Nunciat se crastino cum Holardo Bernam profecturum. De disciplina ecclesiastica etiam Lausannae instituenda iam serio cogitat.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a, fol. 55 bis, cuius apographa exstant ibid. Cod. 116, fol. 76. Archiv. Bern. Epp. VII. p. 444. Simler. Vol. 51. Duo posteriora mendosa, ita ut S. coniecturis supervacaneis indulserit.)

Suo quam carissimo fratri et symmystae Ioanni Calvino.

Genevae.

Salutem. De rebus nostris audies tabellarium. Crastino die cum *Holardo*, [1]) qui meae profectioni comes adiunctus est a fratribus, solvam hinc, si ita Domino visum est, Bernam concessurus: cuius comitatus, praeter alias rationes, iustus mihi praetextus erit nostri Neocomo transitus. Nam quum iureiurando abhinc annos decem aut undecim [2]) finibus Friburgensis ditionis exsularit nec tutus illi illac transitus pateat, cogimur, etiamsi nulla intercedat causa alia, Neocomo iter facere aut alias quaerere viae ambages. Nihil aliud addam, nisi ut amicos salutes diligenter et, si qua ratione fieri potest, per hunc tabellarium ad me mittas formam disciplinae ecclesiasticae quam isthic instituimus. [3]) Hic nobis conantibus multa adversabuntur, pauca iuvabunt: audendum tamen erit aliquid, et bona spes est Dominum fortunaturum nostros conatus. Nihildum agressus aut conatus sum, sed Berna reversus constitui serio ac sedulo his ecclesiae ruinis manum admoliri. Puto te audivisse quid sparsum sit rumoris de ministrorum Bernatium emissione. [4]) Id enim legatis vestris Basilea redeuntibus indicavi, a quorum discessu nihil habeo compertius quod ad te scribam. Praesens melius omnia intelligam. Saluta uxorem meo nomine, fratrem et domesticos omnes et tuos collegas. Vale. Lausannae 8. Aug. 1542.

Tuus P. Viretus.

---

412. 1) *Io. Holard Orbensis, olim Canonicus Friburgensis, a.* 1531 *ob religionem urbe pulsus, primum Agathopoli, postea in oppido Bex in finibus Vadensium pastor. Vide Mémoires de Pierrefleur, publiés par Verdeil. Laus.* 1856 *p.* 15. 57. *ss.* 121. *Ruchat III.* 572, *Herminj.* III. 11.

2) *A.* 1531 *sec. Pierrefleur p.* 15 *et* 57. *Ruchat III.* 37 *annum non indicat.*

3) *Opp. T. X. P. I. p.* 15. *De hac etiam in agro Vadensi recipienda nuper Viviaci in conventu ministrorum actum fuerat.*

4) *S. coniicit legendum esse:* dimissione; *Hundesh. p.* 165*:* scissione. *Scilicet inter Ritterum et Lutheranisantes (Conzenum Gerungium Sulzerum) nuper denuo simultas oborta fuerat satis acris, ita ut senatus ipse de ea cognoverit.*

413.

BUCERUS VADIANO.

De libro suo apologetico proxime edendo, quo Ratisbonenses articulos expositurus est, et Pighii calumnias depulsurus.

(Ex autographo Bibl. Sangallensis civicae Tom. 34. al. V. fol. 133. excerptum.)

Amplissimo viro D. Ioachimo Vadiano viro consulari, amico suo summe colendo.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Suscepi explicationem Articulorum Ratisbonae conciliatorum et non conciliatorum. In quo opere dare operam institui ut controversias religionis quae inter ecclesias hodie vertuntur sic explicem et dissolvam, ut boni qui nobis adhuc nondum accesserunt videant nos in religione nihil novasse, et nos, quod ad necessaria ecclesiae dogmata attinet, a veteri et apostolica ecclesia nequaquam discessisse. [1]) Quum vero Albertus *Pighius* [2]) Campensis, homo doctus et acutus sed sophista impius, et calumniandi summus artifex, universam doctrinam nostram argutissime certe venenatis suis calumniatus sit magnis libris, praecipuas huius calumnias depellere constitui. Quo effectum est ut opus a me institutum tarde progrediatur, praesertim quum in me incumbant nunc etiam ii labores, quos optimi et sanctissimi viri *Capito* et *Bedrottus,* qui in coelum abierunt, et *Calvinus* qui Genevam revocatus est, sustinebant — — — — — Vale quam diutissime. Augusti 12. 1542 Argentorati.

M. Bucerus tuus ex animo.

---

413. 1) *Titulus fuit:* De vera ecclesiarum in doctrina caeremoniis et disciplina reconciliatione et compositione. Hic cognosces veros ortus et progressus dissidiorum in religione verasque vias illa tollendi et christianam consensionem restituendi. Responsio ad calumnias Alberti Pighii Campensis contra confessionem et apologiam protestantium nuper vulgatas et refutatio suggillationis Eccianae contra acta Ratisponensia. Per Martinum Bucerum s. a. et l. (*Wendelin Rihel*).

2) *Vide Prolegg. Tom. VI. p.* 23. *Praeter l. suum de libero arbitrio hic ediderat alium cuius titulus est:* Controversiarum praecipuarum in comitiis Ratisp. tractatarum et quibus nunc potissimum exagitatur Christi fides et religio diligens et luculenta explicatio (*Colon.* 1542. *teste Baylio*). *Hunc potius librum hic innui arbitramur quam illum contra quem Calvinus scripsit.*

414.

SACHINUS CALVINO.

Calvini laudes. Gratias agit de misso ministro; maxime vero cupit aliquando coram eius familiaritate frui.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 11.)

D. Ioanni Calvino fratri et amico singulari.
Sachins.

Si magnam aliquando ex ullis amicorum literis, ex tuis vel maximam cepi voluptatem: neque quantum ego existimo id abs re, utpote per quas felicibus, ut spero, auspiciis me nihil tale meritum ad amicitiam tam humaniter invitas, ad quam sane me iam olim ardentissimis votis aspirasse testes mihi sunt quam plurimi: idque quum eruditionis multiiugae nomine, quam in te, ut par est, unice sum semper exosculatus, tum vero multo magis, quod gloriam Dei, atque ipsum adeo Christi negotium sincere ac diligenter promovere te intelligam. Faxit Dominus Deus ut quod feliciter in te coepit felicissimo exitu coronet. Quod autem, carissime frater, piorum hominum sermoni nonnihil deferens, de me praeclarius sentis, ingentes per Christum tibi gratias ago: non quod iis laudibus quibus me oneras mirum in modum delecter, ut qui me iis ferendis imparem plane agnoscam, sed quod ea demum occasione christianum tui animi candorem habeam perspectum, qui ex egregiis suis dotibus aliorum metiatur virtutes. Adde quod haec haud aspernanda quidem mihi videtur adhortandi ratio, quam sane perinde ac commode nobis adiectum stimulum lubenti animo amplectimur. Quam vero cuperem (si ita Domino videretur) sacris istis interesse conventibus, in quibus crebri de rebus divinis serio miscentur sermones, humana conquiescunt somnia, ubi caritas aemulationis nescia mirifice suas exserit vires, ubi denique non tectus ac lacerus, sed apertus atque integer prodit Christus. Potior certe dies una in atriis Domini, quam mille anni vel in ipsis impiorum palatiis.

O utinam me posse frui dent numina tantis
Divitiis, quas ampla aequat non copia regum.

Sed forte sese aliquando offeret tempus illud, quo mihi, etsi nunc arctius irretito, olim tamen libero licebit evolare. Interim quoad spiritus hos reget artus, pro virili dabimus operam, ut ea necessitudo, quae Christo auspice inter nos feliciter est inita, maius indies accipiat incrementum. Caeterum quod ad eum attinet, quem nobis (quae tua est humanitas), diligenti cura ministrum exquisiisti, quam maximas possumus ex animo gratias habemus. Qui hasce perfert multis nominibus hominem nobis commendavit, idque quantum intelligo non ex auditu, ut quem praedicet se propius habere perspectum: itaque huic rem totam commisimus. Det Dominus ut is nobis sit tam commodus, quam nos ei vicissim apti simus. Nihil superest, frater in Domino amantissime, nisi Christum Dominum ex animo oremus, ut sacris sui spiritus dotibus ministerium tuum magis ac magis indies illustrare pergat, in quo te cupio valere. Salutat te unice frater meus: tu vero cura ut nos precibus tuis Domino iugiter commendes. Domi 12. Aug. 1542.

Tuus in Christo Clau. De Sachins. [1])

415.

PELLICANUS CALVINO.

Commendat Coelium Curionem ob religionem ex Italia profugum.

(Ex autogr. Bibl. Genev. Cod. 110, fol. 13.)

Piissimo theologo Io. Calvino ecclesiae Genevensis pastori fidelissimo. In Christo amicissimo fratri suo.

Salutem in Domino salvatore. Nihil optabilius audiendum nobis, amicissime frater, quam si cum ecclesia sancta Dei cui servis sancte valeas et ad Dei gloriam proficias, inque salutem animarum cum pace et constantia sancta. Nos nostro more Domino adiuti persistimus, corpore imbecilles, [1]) quantum ad me attinet et *Theodorum* [2]) nostrum: sed et *Leone* nostro amisso naturaeque concesso et vitae feliciori. Quin et aliquando *Bullingerus* debilem se experitur. Omnes tamen in fide et caritate firmiores, gratia Dei. Mittimus autem pariter caritati tuae hunc eximiae eruditionis et pietatis virum [3]) ob evange-

---

414. 1) *Quis hic fuerit et ubinam terrarum vixerit, id tibi pro tempore tradere non possumus, nempe ipsi ignorantes. Plures eiusdem infra leges epistolas.*

415. 1) *Natus a.* 1478 *iam sexagenario maior erat et fere senior in coetu Reformatorum.*

2) *Bibliandrum, iam et ipsum senem, de quo v. Hottinger. III.* 889. *Ruchat, VII.* 50.

3) *Coelium Secundum Curionem Ciriensem Pedemontanum, de cuius fatis docte disputavit C. Schmidtius noster in Zeitschrift für die hist. Theol.* 1860. *IV. Vide etiam Bullingeri ep. ad Vadianum infra* 19. *Dec.* 1542; *Et. Coquerel, de C. C. vita, Par.* 1857; *Stipani Vita C. C. in Schelhorn Amoen. lit. XIV. Linder in ZS. f. hist. Theol.* 1872 *III.*

lium ex Italia repulsum, ut indicabit. Qui quum nobiscum consistere utiliter ecclesiae nequeat, ad te pervenire cupiens a nobis tibi amice commendatur, si quo modo, ut lingua Pedemontanus, genti vestrae vicinior in evangelio nunciando proficere possit, vel etiam consistere cum suis de quibus referet non nuncio hic scribenda. Videtur prorsus nobis vir sanctus et idoneus evangelio plantando publice et privatim. Qua etiam ratione Italia pulsus vel ex Tusciae Luca ab antichristo, plurimos reliquit Christo fideles testes. Speramus in vestra quoque lingua plurima posse. Habet comites duos [4]) non prorsus eiusdem linguae, quos interim uti poterimus retinebimus, hunc vero magnopere omnium nostrum nomine tibi commendamus et ecclesiae vestrae. Quam cupimus ex animo proficere in pietate et pace. Vale, amatissime frater, omnium nostrum nomine in Christo feliciter. Tiguri 15. Augusti 1542.

Conradus Pellicanus
Tuus in Domino cum fratribus reliquis, *Bullingero*, *Theodoro*, *Megandro*, quibus per occupationes non licuit scribere hac vice.

416.

CALVINUS VIRETO.

Vireto ex Bernensi itinere reduci scribit quae nuper passim transacta sunt. Certamina privata Castellionis cum affinibus, publica Vandelii cum magistratu deplorat. Novos collegas non omni ex parte laudare potest. Farelli ad Metenses profectionem, Frumenti ad reginam Navarrae iter commemorat, nova ex Gallia refert.

(Autographon non exstat. Legitur in Cod. Genev. 111, fol. 29. Edidit Beza ed. Genev. p. 373, Laus. p. 673, Hanov. p. 757, Chouet p. 513, Amst. p. 234, sed non integram. Ex impresso vertit Constable T. I. p. 316.)

Iam pridem ad te scripturus eram, nisi quod sciebam literas meas nihilo citius ad te venturas esse, quam si in reditum usque tuum differrem. Nunc quia ex temporis supputatione rediisse te coniicio, accipe quae in mentem nunc veniunt. Simul atque abiisti, mira certamina inter *Sebastianum* [1]) et eius sororios exstiterunt, quae me exercuerunt diu et saepe, dum volo amico arbitrio ea componere. Has autem partes ideo suscipiebam, ne ad contentionem adhuc descenderent, cuius rumor cum infamia scholae [2]) longius manaret. Neque tamen id consequi potui magno studio ac diligentia, quin alius alium traduceret: atque ita passim fierent multorum fabula. Ubi communis controversia de solutione dotalis pecuniae sedata fuit, ecce novae lites inter *Sebastianum* et *Petrum*, [3]) partim de administratione rei familiaris, partim de habitatione. Nihil unquam vidi tam implicitum. Postquam multum inter se iurgati sunt, facta est qualiscunque transactio: sed quae mox novam controversiam peperit. Itaque sic exulcerati fuerunt hinc inde animi, ut vix solidam amicitiam unquam inter eos fore sperem, qualis inter fratres esse debet. Nunc quidem quieverunt turbae illae, sed vereor ne levi occasione subito rursum excitentur. Ac iam conquestus est apud me *Sebastianus*, sibi non sufficere sua stipendia: quae tamen ut augeantur vix impetrari a nostris poterit. Ego certe penitus despero, ut tentare nullo modo ausim. [4]) Ecce tibi scholae nostrae statum, ne nobis invideas.

Rursum *Nicolaus* Iussiacus [5]) novam molestiam nobis ante paucos dies peperit, sua superbia. Quum enim nescio quem commendasset, cui putabat iniuriam fieri, quum optimo iure in carcerem coniiceretur: quia non acquiescebant eius postulato assessores, in eos acerba oratione invectus est. Res delata ad senatum, qui laetus hanc occasionem eius expellendi arripuit. Nos intercessimus: non in hominis gratiam, qui non multis abhinc diebus mihi nimium deferri conquerebatur: sed ne perversum exemplum in ecclesia ederetur tam facili vel praecipiti potius ministri eiectione. Nunc amplius inquirunt: deinde, nobis adhibitis, pronunciabunt. Si video esse satis iustam causam, cur abdicetur, non ulterius pugnabo. [6]) Mirum quam fortiter philosophetur *Henricus* noster de asserendo ministerii honore: quia scilicet tam praeclarum huius constantiae exemplum nobis edidit. Quod ego minime tacui. Et tamen satisfeci meo officio, testatus palam coram omnibus, me non respicere quid mihi factum sit, sed quid fieri debeat.

---

4) *Quorum alter fuit Camillus Renatus.*

416. 1) *Castellionis sororii s. sororum mariti de dotali pecunia cum eo decertasse videntur.*

2) *Iam hic apparet Nostri in infelicem collegii Ripensis professorem male dispositus animus, quanquam evidenter cur eum vituperaret non habebat.*

3) *Petrus hic unus ex illis sororiis fuisse videtur, Vireto scilicet non incognitus. Bonnet tamen mavult de Petro Blanchet ministro cogitare.*

4) Ac iam conquestus . . . . . ausim. *Haec absunt ab edd.*

5) *Nic. Vandel V. D. M. in vico Jussy.*

6) *Vandelius a. demum 1543 loco cessit et successorem habuit H. de la Mare, qui proximo versu laudatur.*

Collegae nostri tolerabiliter pergunt in concionibus: verum in duobus timeo nonnihil κενοδοξίαν. Quis horum alter sit, intelligis:[7]) quanquam certe opinione nostra moderatiorem se praebet. *Petrus* autem aliqua signa iam dedit, quae mihi displicent: siquidem verum est quod mihi retulit *Genistonius*. Quoniam nondum satis id compertum habemus, decrevi propius iam observare. Si in eo falsi fuerimus, ubinam erit fides? *Ludovicus*,[8]) quod semper verebar, plus levitatis et incontinentiae habet in verbis et actione, quam ministerium nostrum deceat. Sed tempore, ut spero, vitium hoc corrigetur: modo non desint reliqua magis necessaria.

Quia Neocomo transisti quum Bernam ires, non dubito quin tibi ad plenum exposuerint fratres de *Farelli* profectione,[9]) quod tibi ex eius literis indicare possum. Proinde supersedeo: literas tamen ipsas mitto, ne quid desideres. *Frumentus* nuper Lugduno rediit. Refert Reginam *Navarrae* meliore nunc esse animo, quam unquam fuerit. Verum refert ex eius verbis. Nam cum ea familiariter est colloquutus. Tametsi non omnibus etiam nuncii verbis fidem temere habendam nosti. Sic enim hac gloria inebriatus est, quod in colloquium Reginae admissus sit, ut particulam sani cerebri, quae illi restabat, mihi videatur prorsus amisisse. Nam praeter caeteras ineptias, quum diceret Reginam meas literas desiderare, mihi volebat dictare argumentum: et quasi parum ingenio meo fideret, vetabat ne quid mitterem, nisi ante a se lectum ac recognitum. Rumorem in tota urbe dissipavit, minimum abfuisse, quin coram *Rege* concionatus fuerit. Mille sunt eius generis. Ne tamen putes ipsum omnia mentiri, partem eorum, quae narrat, habet vel a Regina, vel ab eius ministris. Sed artifices aulici quum viderent hominem credulum, eius facilitate abusi sunt in suum commodum, ut haec fama in Germaniam perveniret, quae reconciliaret piorum animos *Regi*, quos sciunt nunc vehementer alienatos esse. Inter alia persuaserunt *Cancellarium* non alia magis de causa teneri in carcere, quam quod iniussu *Regis* edictum illud de libris promulgandum curaverit, piosqne exuri iusserit. Quid plura? non modo omnia credidit: sed sibi ipse plura confinxit, quam audierat. *Rex* Galliae exercitum traiicit in Hispaniam,[10]) cui aiunt Turcam altera ex parte imminere. Dux *Aureliensis* nihil adhuc egit memorabile, nisi quod oppida duo exussit. Quanquam illud vetus est. Fortassis ab eo tempore multa contigerunt. Scis quid responsi dederint Bernates legatis Basiliensium. Nostri nunc sunt in ea consultatione.[11]) Nostris nunc nodus est difficilis[12]) ad solvendum: eoque magis, quod etiam si hinc omnia fuerint concessa, ambiguam spem adhuc altera pars facit. Evici tamen apud senatum minorem. Precare Dominum, ut ad felicem exitum res perducatur. Est enim periculum, ne quum in concionem ventum fuerit, omnia conturbent pauci illi, quos nosti esse veteres et exercitatos δημαγωγούς. Sed Dominus, spero, gubernabit, modo nos diligenter eum precemur. Vale optime et mihi carissime frater. Saluta fratres omnes, materteram tuam quoque ac uxorem: cui mea gratias agit de tam amica et sancta consolatione. Rescribere enim non potest, nisi per amanuensem. Et in dictando non parum esset impedita. Dominus certe nobis vulnus inflixit grave et acerbum in morte filioli. Sed pater est: novit quid filiis suis expediat. Vale iterum, Dominus tibi adsit. Utinam liceret istuc usque accurrere. Libenter tecum dimidium diem confabularer. Genevae, 19. Augusti.[13])

Ioannes Calvinus tuus.

7) *Putamus innui A. Champerellum, quum caeteri omnes nominatim introducantur. Cf. Gaberel I.* 299.

8) *Treppereau.*

9) *ad Metenses scil. ubi tum temporis denuo nonnulli ad evangelium purius praedicandum se converterant adeoque foederi Smalcaldico adiungi cupiebant. Farellus, non quidem vocatus sed suapte sponte, eo se contulit ut rebus prospiceret. V. Sleid. II* 275. *Schelhorn Acta hist. eccl.* 1738, *p.* 162 *ss. etc. Plura praebebunt epistolae ipsae intra proximi anni spatium scriptae.*

417.

CALVINUS VIRETO.

De decanorum Bernensis ditionis conventu proxime instante anxius haeret, quid audituri, quid facturi sint. Quaestionem de coena qualiter vindicari vult paucis repetit, modum procedendi qui senatui placuit minus probat.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 82 coll. c. apogr. Cod. 111ᵃ, fol. 3 v. — Edita est a Beza Genev. p. 39, Laus. p. 83, Hanov. p. 93, Chouet p. 49, Amst. p. 23. — Anglice legitur ap. Bonnet-Constable I. 321. Editiones latinae corruptum exhibent textum, quum Beza de Bernensibus nihil dicere voluerit.)

10) *Sleidan, l. l.* 272. *Ranke IV*. 195.

11) Scis . . . . consultatione *om. Edd.*

12) *Num de rebus ad disciplinam spectantibus loquitur? Annon potius de lite cum Bernensibus? (Roget II.* 91 *ss.)*

13) *Ex iis quae ad historiam politicam pertinent, a.* 1542 *incunctanter definimus.*

Optimo atque mihi amicissimo fratri Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fidelissimo. [1])

Utinam mihi iam redditae essent tuae literae quas in itinere esse non dubito. Nam etsi nihil laeti in illis exspecto, tamen hoc ipsum nonnihil me iuvaret aliquid certi cognoscere de statu ecclesiae Bernensis. [2]) Nunc scribere cogor de re mihi incognita, nec tamen mihi temperare queo quin scribam. Audio evocatos fuisse Bernam [3]) classium omnium decanos, ut audiant quidnam de coena Domini statuerit senatus. [4]) Nihil dicturus sum quod tu non iam satis superque meditatum apud te habeas. Magnitudo tamen ipsa causae tacere me ac quiescere non patitur. Duo hic spectanda esse vides: statum ipsum quaestionis et rationem agendi, quae partim ex circumstantiis pendet. De causa non opus est te monere ut cum decano vestro [5]) diligenter conferas. Hoc tamen velim tibi curae sit apud eum efficere, ut apud quoscunque loquatur non dubitet hoc testatum relinquere: non modo figurari in coena communionem quam habemus cum Christo, sed etiam exhiberi, neque verba illic nobis dari a Domino sed veritatem, ac rem constare cum verbis: hanc porro communionem non imaginariam esse, sed qua in unum corpus unamque substantiam cum capite nostro coalescamus. Excludat interim libera voce omnia absurda, excipiat, caveat. Modo in illo capite tam necessario nihil extenuet. Neque enim ambiguis aut obscuris verbis implicare licet quod summam lucem ac perspicuitatem requirit. In ratione agendi hoc expendere oportet, quale exemplum edituri sint fratres, si doctrinae iudicem habeant senatum, [6]) ut quidquid sanxerit amplectendum protinus sit atque habendum pro oraculo. Quale ac quantum sit hoc praeiudicium ad posteros. Certe si ita patimur nobis iugum imponi, prodimus nostra dissimulatione sacrum ministerium, neque hanc perfidiam vel coram Deo vel coram hominibus excusare poterimus. Verum minime necesse erit in hanc contentionem descendere, quando modesto civilique responso declinare hunc scopulum fratres poterunt, si dicent maiorem esse causam quam ut inconsultis suis collegis aliquid recipiant. Habebunt autem speciosos et favorabiles praetextus, quibus senatui [7]) satisfaciant. Illud quoque praetereundum non est, ut ubi bonam causam esse viderint, illuc serio se applicent, ne dum medii esse volunt deserant veritatis defensionem. Non intelligo ut se adiungant ad vitia, vel si ambae partes peccent se implicent alterius societate. Hoc tantum volo ut rectae sanaeque sententiae palam nec dissimulanter adhaereant. Postremo decano vestro [8]) expone quid de hominibus ipsis [9]) sentias et quid in illis deprehenderis: ut sciat quibus fidem habere ac dare debeat. Sed ineptus sum qui tam anxie te instruo: quasi non satis sit uno verbo signum dare. Finem igitur faciam.

Qui [10]) meas literas tibi reddit visus est mihi pius ac integer. Convenit hic cum pharmacopola quodam Viennensi, qui istic agit, de discenda eius arte. Interfui pactioni, quia erant hic qui pharmacopolam dicerent esse honestum ac probum virum. Si talis non erit locus est adhuc poenitentiae, ut iuvenis hic a contractu discedat. Velim igitur ut consilio tuo illum regas, commendatumque habeas. Neque enim sumptu te gravabit, aut molestus erit aliqua importunitate. Vale, optime ac suavissime frater. Dominus Iesus te spiritu suo semper regat ac confirmet magis magisque. Saluta mihi omnes fratres, uxorem, materteram. [11]) Genevae 23. Aug. 1542.

Ioannes Calvinus tuus.

---

417. 1) *Nomen Vireti adeoque inscriptionem totam suppressit Besa.*

2) ecclesiae vestrae *Edd.*

3) in urbem *Edd.*

4) princeps *Edd.* — *Ex quo Luthero autore controversia de coena recruduit, Senatus Bernensis lutheranismo minus favebat, et Consenus confessionem edidit in qua ubiquitate reiecta, Calvino fere adstipulatus est. (Füsslin centuria p.* 218. *Ruchat, V.* 224.) *Ad d.* 27. *Augusti decani omnium classium utriusque linguae Bernam vocati fuerunt ad audiendum senatus consultum de formula a.* 1527 *in disputatione Bernensi promulgata deinceps observanda, et ut Conseni novam acciperent. (Ruchat p.* 204. *Hundeshagen p.* 167.)

5) cum decano vestro. *Pro his Edd.* cum N. *exhibent.*

6) principem *Edd.*

7) illi *Edd.*

8) fratri nostro *Edd. De eo cf. N.* 421.

9) *vel ministris vel senatoribus.*

10) Qui meas . . . . . importunitate *om. in edd.*

11) *Duo haec postrema vocabula om. edd.*

418.

CALVINUS VIRETO.

Adhuc cupit certior fieri de actis Bernensium in conventu decanorum.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 81. Alia exemplaria exstant ibid. Cod. 111ª, fol. 33. Ionvillaei, Cod. 111, fol. 67. Turretini, in Archiv. Bern. Epp. VII. p. 442 et Turic. Simler. Vol. 51. — Anglice T. I. p. 328.)

Fideli servo Iesu Christi Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori [1])

Lausannae.

S. Adhuc exspecto quid Bernae actum sit, quid dictum sit decanis, quid responderint, quid obtinuerint. Ubi primum certus aliquis nuncius ad nos venerit, sententiam meam plenius vobis [2]) exponam. Nunc formulam mitto ex qua poteritis excerpere quod placuerit, expungere quod displicuerit. Quanquam Dominus fortassis aliquid melius dabit, ut neque corrigere neque sequi aliquid de meo necesse sit. [3])

Pudet me ac miseret nostri, *Virete*, quod in odium vel favorem hominum veritas Dei obruitur. Hoc ideo dico quia sic loquitur *Gurinus* [4]) ac si *Erasmi* causa optima foret, alii nihil nisi mendacium loquantur. Mihi videre videor quantum isti rumores praeiudicii contra sanam doctrinam afferant. Itaque ut conscientiae meae satisfaciam, statui non dissimulanter profiteri quid sentiam. Quid autem excusatione opus est? Neminem in hac ecclesia novi qui mysterium hoc vel mediocriter intelligat. Nunc male me habet, quum in errore non modo foventur sed etiam confirmantur, ut fiant prorsus insanabiles. Hoc iterum ideo dico ut, si quid mihi credis, nostris hac in parte non nimium indulgeas. Unum sentimus, unum igitur loquamur. [5])

419.

CALVINUS FARELLO.

Farello Metim profecto omnia prospera apprecatur. Pastor Morgiensis sibi eam provinciam ereptam queritur.

(Ex autographo cod. Genev. 106, fol. 84. Apographa habes in Cod. 111, fol. 64. Bern. l. l. p. 449. Simler. Vol. 51. — Anglus habet T. I. p. 325.)

418. 1) *Inscriptionem amanuensis addidit.*
2) *Apographa recentiora habent:* verbis.
3) *Sequi debebat ipsa illa formula, sed eam non addidit, fortasse separatim missurus, et in autographo dimidia pagina vacua mansit.*
4) *De lectione non ambigendum verum de persona. Simlerus Gironum archigrammateum innui putat, Bonnetus Beatum Gerung, nuper ex Argentorato Bernam vocatum. Sed utrumque Noster optime nosse poterat ut in nomine errasse vix crediderimus, et praeterea Gerungium cum Erasmo Rittero Zwingliano fecisse satis dubium videtur. Gurinus hic iam in ep. N.* 221 *occurrit et infra saepius.*
5) *Haec paucissimis diebus post praecedentem scripta est, ut ex eo patet quod de conventu decanorum dicit.*

Egregio Christi servo G. Farello fratri mihi carissimo ubicunque erit. [1])

S. Dominus, ubicunque sis, te salvum ac incolumem diu ecclesiae suae conservet, frater mihi carissime. Si Metim ingressus es, quod speramus, [2]) ostium istuc evangelio suo aperiat, teque spiritu sapientiae, prudentiae, moderationis, zeli, fortitudinis impleat, ut omni ex parte ad opus tam difficile et arduum sis instructus. Video enim quot ac quam periculosae certaminum species tibi immineant, quae singulare Dei auxilium requirunt. Verum neque ipse rudis es aut imperitus, ut vel magnis periculis terrearis; neque virtus Christi, quae mirabiliter semper tibi adfuit, est imminuta. Nos hic anxii admodum exspectamus quem tibi successum dederit. Scis enim hodie maxime regnare illud stultorum iudicium, ut ab eventu facta consiliaque omnia aestimentur. Interea mirum quas querelas spargat hic passim *Iacobus* [3]) Morgiensis: te currere, quum ipse vocatus esset, sibi gravem iniuriam factam esse, te invitis piis omnibus, qui istic sunt, advolasse. Nosti hominis ἀλαζονείαν, quam utinam in tempore cohibuisses. Nunc ita per aetatem invaluit, ut sit morbus incurabilis. Nunquam tamen sic palam insaniit ut nunc. Quanquam fratres Metenses partim in culpa sunt, qui ad eum solum confugerunt, quasi ad sacram anchoram, quum alios haberent et notiores et paulo aptiores. Sed istae nugae nihil te impediant. Neque vero iis tibi molestus fuissem, nisi quia verebar, ne aliunde rumor ad te manaret. Itaque malui praeoccupare. Ubi primum certior aliquis nuncius allatus fuerit, copiosius de statu nostro tibi scribam. Vale, optime et integerrime frater. Saluta amicos omnes, quibus precor et consilium et animum dari a Domino ut virtute spiritus eius fulti nihil reformident. Iterum vale. Genevae, penultima Augusti 1542.

Io. Calvinus tuus.

420.

CURIO CALVINO.

In Italiam profecturus ut inde familiam adducat, si quid Calvinus literarum ipsi committere voluerit, officio se praesto futurum ostendit.

(Ex autographo Cod. Gothani 404, fol. 795.)

419. 1) *Farellus adscripsit:* 30 Aug. 1542.
2) *Teste Calmet (hist. de Lorraine II.* 1242) *die demum* 8. *Sept. eo pervenit. Cf. Kirchhofer p.* 50.
3) *Iac. Gallus v. d. m. apud Morgienses.*

D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae integerrimo pastori et fratri in Christo ornatissimo.
Genevae.

Coelius Secundus Curio Ioanni Calvino S. P. D. per Christum Iesum.

Quum redditae a te literae essent *Vireto*, propterea quod nullam in his de me mentionem faceres, gravioribus te occupatum rebus esse putavi, quam ut mei posses meminisse. Quare quum ut tuae nostri memoriae, tum pietati erga te meae consulerem, nuncium idoneum nactus ad te hasce literas statim exaravi. Credo te ex *Vireti* literis intellexisse, quid de rebus nostris actum sit:[1]) nec quidquam scilicet nisi illud magnum quidem et praecipuum est (quod facile credam) nos cunctis ministrorum suffragiis esse comprobatos. Caeterum quum praetor, ad quem me habere literas a Bernatibus non ignoras, nondum redierit, quid nobis agendum praeterea sit, non facile perspicimus. Adest autumnus, et quidem satis adultus, et mox, ut ait Horatius, bruma recurrit iners. Mihi vero et Alpes et Apennini iuga bis ante hyemem superanda forent:[2]) quod ni fecero, incommoda gravissima consequentur. Nam neque ecclesiae Dei inservire neque familiae curam habere ullam potero. Atque interea omnes fratribus oneri esse cogemur. Quod quam invitus faciam, testis est quum mea ipsius conscientia et pudor ingenuus quidam meus, tum Deus quem spiritu meo atque animo colo. His ego, *Calvine* optime, distringor angustiis, quibus aliud nullum video remedium nisi ut Bernam cum fratrum literis eam et illic de rerum mearum summa cum principibus agam.[3]) Quos si Dominus nobis propitios dederit, in Italiam evolabo ut inde uxorem carissimam una cum dulcissimis liberis adducam. Sin nihil erit quo exsilium nostrum solari possimus, Domini in manus spiritum commendabo meum, non aliter ac David fecit quum a Saulo interceptus et circumventus nullam evadendi viam inveniret. Tu interim, optime frater, orabis patrem ut nobis in tantis difficultatibus adesse velit, quo illius bonitatem apud omnes depraedicare possimus. Si quid in Italiam scribere cupis, puta ad *Renatam* Franciae, principem optimam, seu ad Franciscum *Richardotum*,[4]) hominem doctissimum tuique amantissimum, aut alium, fasciculum huc ad Viretum mittes. Hic enim futuri sumus usque ad Idus Septembris ad summum. Sed tamen curabis ut vel ante Idus ipsas nobis reddantur. Praeterea *Turca* noster, ut scias, est Basileae, ut ex literis ipsius hodie et hoc nuncio accepi. Illuc enim a Tigurinis fratribus missus cum literis commendatitiis est, iam sunt multi dies, et tamen nondum eius necessitatibus prospectum. Quapropter rogo ut ad *Bucerum* scribas ut illi faveat, et portionem aliquam eius pecuniae, quam eo nomine ex Italia anno superiore accepit, ad illum transmittat. Nam scio illum egere. Id si feceris erit mihi mirum in modum gratum. Si ad ipsum *Georgium* literas dare placeat, mittes ad *Oporinum*. Is enim ubi *Georgius* diverterit novit. Vale per Iesum Christum, et ecclesiam domesticam meo nomine saluta. Lausannae 7 Idus Septembris 1542.

420. 1) *munus professoris in collegio Lausannensi ei oblatum fuerat a senatu Bernensi.*
2) *ad uxorem et liberos quos Luccae reliquerat adducendos.*
3) *in eum finem ut sibi venia concederetur itineris in Italiam faciendi.*
4) *Fuit is e Burgundia oriundus, ordini Minorum adscriptus, nuper professor theologiae Tornaci in Flandria, tum Lutetiae, pro tempore in Italia commorabatur fortasse Ferrariae, postea archiepiscopi Bisuntini suffraganeus, a.* 1561 *episcopus apud Atrebates (Ioecher).*

421.

CALVINUS VIRETO.

Decanorum in conventu Bernensi nimiam facilitatem in accipiendo senatus consulto severe perstringit. Castellionis versionem bibliorum gallicam invita Minerva inceptam notat.

(Ex autographo Cod. Goth. 404, fol. 6. Quod duae manus retractaverunt, altera antiquior, Bezae puta, quae partem posteriorem epistolae cancellavit, recentior altera quae editoris correctiones annotavit. Exstat igitur impressa sed non integra, Genev. p. 39, Laus. p. 84, Hanov. p. 94, Chouet p. 50, Amst. p. 23. Ex ipso autographo emendatius edidit Bretschneider p. 7. — Apographon legitur Cod. 111ᵃ, fol. 4. Versio anglica T. I. p. 326, non nisi partem epistolae exhibet. Cf. etiam Hundeshagen p. 169.)

Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fidelissimo, amico et fratri singulariter dilecto.[1])

Tertio die, ex quo tibi scripseram,[2]) venit ad me *Iacobus*[3]) decanus Gaiensis ac quid Bernae[4]) actum esset, breviter exposuit. Mihi vero, ut simpliciter tibi quod sentio fatear, summopere omnia displicent. De senatus consulto[5]) dicam postea.

421. 1) *Inscriptio abest ab edd. Bz. Serior manus in fronte (non in tergo, ut Br. dicit) addidit:* Petro Tossano.
2) *N.* 418.
3) Iacobus decanus Gaiensis. *Bz. simpliciter:* N.
4) *nomen urbis suppressum a Bz.*
5) edicto *Bz.*

Verum decanos quis coegit responsum illud dare,[6] quo praeiudicium collegis suis omnibus afferrent? Utinam vel abfuisset *Zebedaeus*,[7] vel aliud cor aliudque consilium ad hanc causam attulisset. Hoc ideo dico, quia *Iacobus*[7] mihi narravit, eius culpa factum esse, ut decani sic praecipitaverint. Video quid sit. Cui religio non est, periculi metu per omnes sanctos deierare, is deinde paucorum[8] hominum gratiae hoc vel illud concedere non dubitat: quia obnoxius, ut est, sibi videtur. Respondeant pro se Decani[7] quidquid volent: mihi tamen suam hanc facilitatem nunquam probabunt. Quantum ad summam ipsam spectat, ut tibi penitus assentiar, conscientia mea non patitur. Senatusconsultum[9] tolerabile esse censes, ac tuto a vobis posse recipi. Expendamus ergo id quod continet. Principio approbat *Conzeni*[7] formulam. At qualis illa est, obsecro? Tu *Buceri* obscuritatem vituperas, et merito. At nihil est in *Bucero* adeo perplexum, obscurum, flexiloquum, atque, ut sic loquar, tortuosum. Exceptio tamen additur, ut tam haec confessio, quam catechismus locum habeant, si secundum disputationem Bernae habitam[10] explicentur. Quo remittimur? Hoc ergo a vobis quaeritur, ut spondeatis vos nunquam discessuros a sententia vobis incognita. Deinde quid putas illic fuisse disputatum, nisi Christum non esse inclusum in pane. Id autem senatus[7] perinde accipit, ac si nihil aliud foret, quam signum. Quidquid sit, non ausim credere, mysterium coenae illic fuisse bene ac rite explicatum. At confessio Basiliensis[7] adiungitur. Equidem non nego quin istud multum sit: sed mihi non sufficit. Praesertim ubi omnia iterum ad disputationem illam, et formulam, quae in coenae administratione recitari solet exiguntur. Atque, ut hoc unum mali sit, persuaderi nequeo, Diacosios,[11] qui sententiam hanc tulerunt, sanam de hac re sententiam tenere. Iam eius erit interpretari, cuius fuit pronunciare. Ita periurii alligatus iudicabitur, qui secus docuerit, quam ipsi iudices assequantur. Neque hac sola in parte erit periculum. Vetant enim ne de ullo novo ritu, aut novis caeremoniis verba posthac fiant. Quis autem nescit, eos et excommunicationem, et frequentiorem coenae usum, et multa alia hoc nomine comprehendere, quae nos desideramus, ac restituta cupimus? Tacendum tamen erit. Quum ita scientes et volentes laqueum vobis induitis, cogitate non finem calamitatis hic fore, sed initium. Dominus enim vestram mollitiem severiore aliquo flagello corriget, si negligitis occurrere, quum palam iaciuntur fundamenta perniciosae tyrannidis. At quid faceret magistratus,[12] inquis? Nondum dico quid magistratus[13] peccaverit in ipso ordine agendi. Tantum demonstro, quam non sit tutum vos astringere, nisi magna cautione adhibita. Quod ad rationem modumque agendi pertinet, agnosco quod dicis, maiorem partem culpae in ministris haerere. Horreo tamen quum lego senatus consultum:[14] tanta illic et ferocia et superbia se ostendit. Sententiam suam vocant definitivum[15] ἄρεστον, cui contradicere non liceat. Promulgant, non ut libertas sit ministris respondendi, sed ut sequantur, teneant, observent quod dominis[16] placuit. Agnosco etiam quod postea commemoras, *Conzenum*[7] iustas poenas dare suae vel ambitionis vel malignitatis: quod in tam miseram servitutem cogitur, quia pati non potuerit fratres secum esse liberos. Sed nos simul plectimur. Imo in totam ecclesiam poena haec redundat. Nam hoc exemplo edito posthac necesse erit doctrinam nostram non modo potestati, sed nutui paucorum hominum, et quidem indoctorum[17] subiectam esse: ut loquendum sit aut tacendum, simulatque digito signum dederint.[18] Neque tamen expedire censebam ut fratres hac de re in certamen descenderent cum senatu.[19] Sed videbantur mihi habere honestum praetextum declinandi, si cum excusatione civili et modesta confessionem suam offerrent. Atqui non postulatur ab illis confessio, inquis. Ego vero ideo dandam fuisse puto. De[20] scriptis *Zwinglii* sic sentire ut sentis, tibi permitto. Neque enim omnia legi. Et fortassis sub finem vitae retractavit ac correxit in melius, quae temere initio exciderant. Sed in scriptis prioribus memini quam profana sit de sacramentis doctrina. Quod dixeram, neminem nostrorum habere plenam mysterii huius intelligentiam: id de plebe urbis huius dictum accipias velim. Atque id me tantum voluisse facile ex literis perspicies, si relegas. Neque vero me hoc dixisse

6) *Receperunt nimirum Conzeni confessionem nihil cunctati, et senatus mandatum de observanda vetere Bernensi formula (vide Füsslin Cent. Epp. p.* 218*).*

7) *Nomina propria ubique suppressa in edd. Bz. et litera* N. *in eorum loco expressa.*

8) paucorum *om. Edd. Bz.*

9) Edictum nempe *Bz.*

10) sec. disputationem B. habitam. *Pro his Bz.:* certo modo.

11) diacosios *om. Bz.*

12) princeps *Bz.*

13) ille *Bz.*

14) *in codice Bz. superscripsit:* statutum. *Edidit tamen ut supra:* edictum.

15) *sic autographon. Bz. scripsit:* vocat, *et Br.* definitum. *Item mox ille:* Promulgat.

16) *In codice Bz. superscripsit:* illi; *in ed. simpliciter suppressit.*

17) *Pro his:* paucorum . . . . . indoctorum, *Bz. edidit:* unius etiam hominis et quidem imperiti. *In codice omnia sana, tantum in margine additur:* principis et.

18) dederit *edd.*

19) cum senatu *om. edd.*

20) *Abhinc omnia absunt ab edd. Bezanis usque ad finem* (. . . . . tacitus devoro).

poenitet. Nam ut tu, dum eorum temeritatem, ac confidentiam deridere vis, soles dicere omnes esse magistros, sic serio asserere audeo neminem esse ex illis bonum discipulum in hac parte. Si mentior, aut erro, unum mihi nomina qui probe loqui de coena possit. Sed iam nimis multa. Scio enim nos aut nihil, aut perparum dissentire. Sed voluisti malum, quod tu ipse agnoscis, extenuando solatii aliquid mihi dare, ne me praeter modum affligeret.

Literae[21]) Farelli et fratris iam mihi allatae erant ante dies quatuor. Putabam autem ad te pervenisse, quoniam eas retulerat *Petrus* Cossoniensis.[22]) Nunc audi *Sebastiani*[23]) nostri delitias quae bilem tibi, simul ac risum moveant. Nudius tertius ad me venit: petiit an non mihi placeret suam Novi Testamenti translationem edi. Respondi opus habere multis correctionibus. Causam rogavit. Ostendi ex paucis illis capitibus, quae mihi in specimen iampridem dederat. Excepit, se fuisse in reliquis diligentiorem. Deinde iterum rogavit quid mihi placeret. Respondi me nolle impedire quominus imprimeretur: paratum tamen esse ad fidem solvendam quam dederam Ioanni *Girardo*,[24]) nempe ut inspicerem, ac corrigerem si quid corrigendum foret. Recusavit hanc conditionem: obtulit tamen se venturum, ac mihi lecturum, si certam horam condicerem. Negavi me hoc facturum, si centum coronatos daret, ut me ad certas horas adstringerem, deinde ut litigarem interdum duas horas super uno verbulo. Sic a me discessit, tristis, ut apparebat. Et tamen ut scias quam fidelis sit interpres, dum multa vult novare, plurima corrupit. Proferam locum unum. Ubi habetur: *L'esperit de Dieu, qui habite en nous*, mutavit: *hante en nous*, quum *hanter* non habitare, sed frequentare Gallis significet. Unus ille tam puerilis lapsus posset libro infamiam inurere. Ego tamen tales ineptias tacitus devoro. Vale mi frater. Dominus te semper conservet ac dirigat. Saluta omnes fratres: quibus tamen non communicabis omnia. Genevae 3. eidus Septemb. 1542.

Ioa. Calvinus tuus.

21) *Hinc incipit versio anglica. Farelli literae deperditae.*

22) *Si quid videmus Petrus hic verbi minister erat in oppido Cossonex inter Ebrodunum et Lausannam sito. Bonnet habet:* P. Cossonay (*Hermj. IV.* 92 *P. Masuyer*).

23) *Castellionis. Cuius Biblia gallica demum a.* 1555 *prodierunt, quadriennio post editionem latinam. Illa ap. Hervagium, haec apud Oporinum, utrumque Basileensem.*

24) *qui, ut videtur, Castellioni prelum suum concesserat.*

422.

SULZERUS CALVINO.

Farellus feliciter ad Metenses pervenit cui fausta omnia apprecantur amici. Nova bellica et politica ex Turcia, Gallia, Flandria, ecclesiastica ex domo.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 112, fol. 95.)

Eximio Christi servo Domino Ioanni Calvino viro doctissimo amico et patrono suo.

Salve mi Calvine frater. Literas hodie accepimus a confratribus nostris classis Neocomensis scriptas ad se a *Farello* nostro, non singulari animi voluptate, quippe quibus prosperum iter illi Metas contigisse cognovimus, nimirum optimis auspiciis, quae D. ad sui nominis profectum potenti manu diriget. Nihilo vero minus oblectavit συμφραγμόνων sanctorum cordatorumque sancta συμβουλία, quorum opera atque precibus certum est plurimum adiutum iri hunc fortem nostrum infractumque Christi militem, in tam arduo praesertim opere. Sic enim necessarium est ut communi circumspectione, ceu oculis undiquaquam intentis, res tantae peragantur, et cum primis coeleste advocetur praesidium. Certum enim est veteratorem Satanam omnibus machinis adnisurum, ut vel surgens impediat aedificium vel iam exstructum deiiciat, maxime quum tanta suppetat instrumentorum atque satellitum copia. Verum sic ut coepit agenti neque ope neque sapientia sua deerit coelestis architectus, perficietque quod misericorditer coepit. Sic etenim et de catholica ecclesiarum structura atque restitutione persuademus nobis, quamlibet iniqua rerum facie, fore scilicet ut convulsas sanet et redintegret. Neque enim est abbreviata manus Domini, neque in totum abiecit viscera misericordiae suae. Quare non abs re ingentem ex hoc nuncio voluptatem traximus, quae nos in perturbatione et publica et privata iucundissime recreat et reficit, ceu in magna tempestate effulgens ex parte serenitas: dabimusque operam ut pientissimos conatus cum ecclesia nostra iuvemus oratione sedula.

Accedit vero huic nuncio aliud quidpiam non prorsus inauspicatum: nempe navarchum Turcae vi tempestatis cum magna hominum naviumque multitudine oppressum, quum πρὸς συμμαχίαν Galli contenderet. Itaque falsum ea spe regem non mediocriter perturbari. Sed et Venetos Turcae negavisse transitum per suam ditionem, quod plerique mirantur. Famam autem hanc probat transmissum ex Genua in Hispanias italicum subsidium a Marchione *Guaiasco*, quod facile prohibituri Turcae fuerant, nisi fato aliquo profligati tutum praebere transitum

liberumque cogerentur. Interea fertur de Gallo queri turcicam legationem, quod minus sancte initis stet pactis, et nisi praestet pollicita, nescio quae, praedicere bellum ex Pannoniis adversus ipsum translatum iri. Sic forte constituit Dominus impiorum syncretismum dissipare tandem. Accipimus varia, imo horrenda, de copiarum regiarum in Germania inferiore successibus et populationibus per Flandriam exercitis.[1]) Manus est Germanorum militum a *Geldrio* coacta, quae et Lovanium improvisa cepit irruptione, studiososque circiter quingentos, solos ausos captis armis resistere interemit, per caetera vero et hanc et reliquas urbes reliquit nullo constituto praesidio versus Pyrenaeos montes properans, reliquo illic iungenda exercitui, qui versus Hispaniam tendit, ubi Imperator belli molem excipere constituit. In Pannoniis nihil, ut audio, perficitur. Dominum laudamus quod nulladum clades sit accepta. Protestantes fecerunt quod in se erat, et faciunt etiamnum, sed nihil proficiunt soli et reliquorum auxilio aut commeatu potius atque belli nervo pecunia destituti. Quare aut induciae suscipientur, vereor male faustae, aut de nova expeditione aerisque exactione providendum, quam et moliri feruntur.

Nos quidem quietem nunc agimus hic, sed vereor male pax ut firma duraturaque stare hac in ecclesia possit, eo durante homine[2]) qui assertionem sacri ministerii cum suis partibus . . . . . .[3]) non videtur, quam tamen nos obmittere neque possumus neque debemus, constanter, quantum in nobis est, advigilaturi uti ministerii agnoscatur autoritas. Symbolorum usus sacer augustusque habeatur, et catholica ecclesiarum pervehatur ac confirmetur consensio: qua in re Christus faxit Dominus, ne quid vel per ignaviam vel incogitantiam committamus nostra indignum functione publicaeque aedificationi obfuturum. Pestis in agro nostro germanico recrudescit, quae et absumpsit nobis aliquot eximia organa, ut in copiosa messe operariorum deploremus penuriam. Sed et haec Domini manus est ad poenitentiam vocantis. Dominus Iesus te servet et nos ama, amantissime Calvine. Literis tuis obsecro saepe me interpella, excita, mone. Saluta fratres et cooperarios in Domino. Salvum te cupiunt DD. *Conzenus*, *Beatus*, *Grynaeus*, *Telamonius*,[4]) iam ducta uxore et locuplete et honesta sponsus. Bene vale. Scripsi Bernae 16. Septemb. anno 1542.

T. Sultzerus.

---

422. 1) *v. Ranke IV.* p. 195.
2) *Utrum Ritterum significet, an Senatorum aliquem nescimus.*
3) *vox dubia.*
4) *Beatus Gerung, Thomas Grynaeus et nisi fallimur Bernardus Tillmann prof. philos. qui in hac cathedra ipsi Sulzero ad theologicam professionem promoto successit.*

423.

CALVINUS VIRETO.

Zebedaeum notat, Viretum ad nuptias Franci invitat, Lausannensium res tractat, quoad ministros et professores vocandos.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 85. Apographon Ionvillaei praebet Cod. 111a, fol. 24, Turretini Cod. 111, fol. 68, Bernense in Arch. Epp. T. VII. p. 446. Versio anglica legitur l. l. T. I. p. 328.)

Petro Vireto pastori Lausannensis ecclesiae fidelissimo fratri et amico carissimo.

Petis ut tuae prolixitati ignoscam.[1]) Ego igitur ne similem veniam petere abs te cogar, non modo brevis ero, sed abscissus etiam. De *Zebedaeo* non est facile consilium, quia parum proderit consultari quod exsequi simul nequeas. Duplicavit culpam stultae suae profectionis, et profani iurisiurandi, non correxit. Utinam istis documentis monitus aliquando discat non ita sibi indulgere. Si tibi commodum esset huc usque commeare, sermone forte plus quam literis efficeremus. Hoc partim dico quia Claudius *Francus* ad suas nuptias vult te accersere, quas altero ab hinc dominico die celebrabit. Sed altius specto, ut scilicet paululum te nobiscum reficias ex illis molestiis, quae te excruciant, et simul inter nos conferamus. De successore etiam haesito. Nemo enim idoneus erit, nisi bene exercitatus. Talem non habemus hic ad manum. Si *Coelius* illuc potius adiiceret animum quam ad scholarum praefecturam non displiceret. *Turterum* vero suffici nescio an expediat. Una illa me cura angit ac torquet, ne si diutius differamus, inquietus ille spiritus tanquam in vacuam possessionem irrumpat. Quid si ad Natalem istuc aut *Ribittus* aut alius quispiam concederet: et interea dispiceremus de certiore ratione? Hoc dico quia nihil melius occurrit. Atque, ut fatear, quum de te et vobis omnibus cogito fere exanimor. Obsecro tamen, quoad possum, ut sine literis, aut aliqua status tui significatione neminem huc venire sinas. De *Imberto* ita ut scripsi mihi narratum fuerat: imo etiam urbe aufugisse et se aut in Germaniam aut alio procul contulisse: sed non memini autoris. Tametsi illum salvum cupio, moriamur tamen, et ipse et nos omnes, quam ut tale crudelitatis exemplum et nostro saeculo demus et ad posteros relinquamus. Vale, frater integerrime et mihi in Do-

---

423. 1) *Vireti epistolam intercidisse statuas oportet si haec Calvini revera huc pertinet.*

mino carissime. Saluta omnes amanter, *Coelium, Imbertum, Ribittum* et familiam tuam. Iterum vale.

Ioannes Calvinus tuus.

Scripsi turbato animo, et tumultuarie, ac festinanter.[2])

424.

VIRETUS CALVINO.

De decanorum responso et actis Bernensibus non est quod sibi gratuletur. Quid timendum aut sperandum sit in hac rerum conditione. Curio iam in Italiam abiit.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 111a, fol. 56 cuius apographa exstant ibid. Cod. 116, fol. 77. Archiv. Bern. Epp. VII. p. 452 et Simler. Vol. 51.)

Pietate et eruditione ornatissimo Ioanni Calvino verbi ministro fidelissimo

Genevae.

S. De decanorum responso et formula *Conzeni* tecum sentio plane,[1]) de qua re fortasse alias familiarius colloquemur. Voluissem decanos sequutos nostrum consilium. *Zebedaeum* non potui convenire priusquam classem convocaret, necdum mihi visus est postquam Berna rediit, quamvis literis a me serio et instantissime vocatus. Alias, ecclesiae quum alligatior esset, ob levissimas quasque causas cursitabat: nunc paene solutus vix evocari ad res admodum necessarias potest. Noluit scholasticam conditionem admittere,[2]) sed quas ob causas, nondum habeo satis compertum. Quod tamen non puto sine numine factum. Nam ex quo hinc abiit *Coelius*[3]) cum literis nostris commendatitiis, quibus hominem commendabamus ut dignus videbatur, accepit praefectus literas a senatu, quibus monetur admissum esse *Coelium*, ad hanc conditionem ut ei domum adornet et collegium instruat ea qua opus est suppellectile. Additur praeterea ei a senatu decretum salarium 400 florenorum, modiorum tritici 3, vini curruum 2 aut 3. Puto et pecunias ad impensas esse additas, ut commodius huc familiam transferret. Priusquam mihi tuae literae redderentur, iam a nobis discesserat, quo factum est ut tuas ei reddere non licuerit, quas resignavi et asservavi. Quod autem vereris ne se committat periculis et praeiudiciis, id ultro facturus est quod consulis. Non enim decrevit Ferrariam praeterire.

Sed de his iam satis. Redeo ad tuas literas et senatus consultum.[4]) Ut ingenue fatear apud te quod sentio, est quod desiderem in hoc negotio, nec dissimulavi. In ea eram sententia ut clarius eloqueremur quod sentimus, occurreremus periculis et praeiudiciis quae tu colligis: sed aliis visum est, ipsis literis haec omnia satis caveri et nostris occurri querelis. Non putabam esse in certamen descendendum, sed minus tamen connivendum. Sed si nostri hac in parte fuere faciliores, ne putes ab aliis hanc pensari facilitatem maiore cura. Video et audio aliis melius esse satisfactum, nec constituisse aliud quidpiam esse respondendum. Ad praefixam diem Albonam[5]) me contuli, sed aliarum duarum classium[6]) nemo adfuit. Causatur adversam tempestatem *Pariatus.*[7]) Quid Gaienses impediverit, me latet. Dabo operam ut nostris ad senatum literis respondeatur quam fieri poterit mitissime, sed ita ut non penitus male consulatur nostrae libertati. Colligis multa incommoda, quae tametsi satis aperte inde consequi videantur, non arbitror tamen eo spectare autores. Toti eo rapiuntur ut papismum et lutheranismum excludant,[8]) quam causam ita agunt ut praecludere viam ad omnem disciplinam ecclesiasticam videantur, quamvis certo sciam plurimos esse ex eorum numero, qui non postremas partes in hac controversia tenuerunt, qui secus sentiant. Nam quum de aliis quibusdam ritibus ac praesertim excommunicatione nihil actum sit in disputatione,[9]) ne putes eos tam late voluisse suum edictum extendere, neque minus penes nos eius interpretationem quam ipsos autores futuram arbitror. Quod si tyrannidem exercere velint, poterunt etiam sine ullo suo edicto: sed video aliter affectos, quamvis nos non oporteat nimis esse securos et posteritatis negligentes. Porro, quod scribis nos ignota approbare, verum sane esset si Bernensis tantum disputatio proponeretur, sed huic Lausannensem[10])

---

2) *Turretinus ad m. Augustum s. Septembrem referendam hanc conicit. Neque nos certiora habemus. Etiam quae proxime sequitur Vireti de Zebedaeo et Coelio agit, et hunc quidem Calvinus nescit iam in Italiam profectum esse.*

424. 1) *Respondet ad Calvini epistolam N.* 421.

2) *A.* 1546 *demum munus academicum adiit, antea iam ut videtur ei oblatum.*

3) *Vide N.* 420.

4) *d.* 22. *Augusti factum, non* 15, *ut Simlerus habet.*

5) *Aubonne, prope Morges et Rolle in finibus Vadensium.*

6) *Quaenam altera fuerit praeter Gaiensem, non constat. In toto fuerunt septem: Lausanne, Morges, Yverdon, Payerne, Orbe, Gex et Thonon.*

7) *Cod.* 116 *habet:* Perratus (*Ger. Pariatus Tonon.*).

8) *Talem enim esse eorum religionem qui in Calvini vel Buceri sententiam inclinabant, adversarii Zwingliani praetendebant.*

9) *Bernensi a.* 1527.

10) *mensis Octobris* 1536.

annectunt, in qua quid actum sit tu testis es. Tametsi non omnia ad unguem expressa sint, nihil tamen obstiterit quominus clarior et fusior doctrina tradi possit, modo ea adhibeatur cautio ne quid durius excidat. Qui infensiores hostes visi sunt in hac causa, et acriores receptae opinionis propugnatores, non offenduntur tua quam profiteris in Institutionibus sententia, nec aliis forte, si te tuorum verborum audirent interpretem. Multa in nobis sita sunt, si modo prudenter simus dispensatores. Faciam ut exemplaria videas nostrarum literarum.

Caeterum de *Sebastiano* nescio quid scribam nisi quod a me audivisti. Doleo tibi tantum esse molestiarum. *Negelius* [11]) Bernam rediens multis apud me commendavit humanitatem et civilitatem Genevatium: qui videtur mihi et in te et civitatem non male affectus. Ego, quoad eius fieri potuit, conatus sum hanc ei opinionem augere et confirmare. Hic tabellarius tibi notus referet quae de *Farello* audivit Neocomi. Saluta omnes meo nomine. Nostri te salutant. Vale. Lausannae 19. Septemb. 1542.

Tuus P. Viretus.

11) *Naegeli, praefectus Lausannensis.*

425.

CALVINUS VIRETO.

Literae commendatitiae.

(Autographon non exstat. Cod. Genev. 196, fol. 83 v. exhibet Ionvillaei manum, Cod. 111, fol. 69, Turretini. Inde fluxit exemplar Bernense Epp. VII. p. 458, et ex hoc Simleri apographon Vol. 51.)

Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fratri mihi carissimo.

Hic frater, sicut nosti, commendatitias mihi attulit a *Matthaeo* quas tibi remitto, ut videas quidnam a me petat. Id enim melius fore censui quam verbis meis id referre. Nunc si qua erit ratio ipsum adiuvandi, rogatum te velim ut operam ei tuam impendas. Quamdiu enim hic apud nos fuit, semper optima signa dare mihi visus est recti ac simplicis animi, quod summum est ac praecipuum. Deinde, quantum potui observare, si ad munus aliquod adhibitus fuerit, sedulo ac diligenter in eo versabitur. Postremo, utcunque non sit doctissimus, tamen purae doctrinae studiosus apparet. Hoc praeterea me movet, quod non parum referet eum qui locum obtinebit ad quem adspirat, tibi esse obstrictum, et esse non malum. *Matthaeus* autem, ut vides, vehementer laborat, nec cessabit pro sua parte, donec aliquid efficiat. Nunc si suffragationem tuam addas, uterque tibi fiet coniunctior. Facies igitur quod fidei officiique tui [1]) esse statues. Vale. Hodie literas per *Nicolaum* scribam. 1542. 25° Septembris.

Io. Calvinus tuus.

426.

CALVINUS VIRETO.

Literas ad Senatum datas a ministris ditionis Bernensis probat. De bonis ecclesiasticis quid audierit, quid sentiat. Itali quidam Genevae adsunt religionis causa. Lis cum Bernensibus nondum composita, quamobrem amicum hortatur ut ipse Genevam adeat.

(Autographon non exstat. Sumimus ex Cod. Genev. 111a, fol. 24. Ionvillaei manu scriptam. In cod. 111, fol. 70 habetur exemplar Turretini, a bibliopego inverso paginarum ordine insertum. Inde fluxit apographon Bernense Arch. Epp. VII. p. 459. Edidit Henry T. II. App. p. 3 subinde corrigendam, vertit Constable T. I. p. 329.)

Solus lege. [1]) Quo die tibi per *Nicolaum* scripturus eram [2]) aliud negotium intervenit: quo factum est ut non praestiterim quod receperam. Nunc quum nuncium ad te quaererem hic frater commodum mihi oblatus est, nisi quod rogabat ut statim responderem. Verum quum excusarem me non tam cito posse quoniam instaret hora consistorii, non difficulter mihi totum diem concessit. [3]) Quia autem ne sic quidem multum temporis mihi restat, singula de quibus tecum agere institui breviter perstringam.

Literae ad senatum, [4]) quando aliud remedium, quod mihi videbatur melius, sublatum est, vehementer placent. Sunt enim satis viriles et animosae. Deinde viam praecludunt malis ac tyrannicis exemplis. *Erasmum* iudico nimis molliter tractari, praesertim quum alii durius castigentur, qui et meliorem cau-

425. 1) *apographa recentiora habent:* mei *et paulo post:* alteras, *pro:* literas.
426. 1) *Haec in margine.*
2) *cf. N.* 425 *in fine.*
3) *Consistorium celebrari solebat die Iovis, et re vera celebratum est d.* 21. *Sept. et* 5. *Oct. Die* 28. *Sept. vero conventus nullus fuisse videtur, certe in Commentariis eius nullum exstat vestigium.*
4) *Quarum exemplar Viretus Calvino interim transmisisse videtur.*

sam habuerunt, nisi fallor, et minus in agendo peccarunt. Neque tamen hoc ideo dico, quia velim vos illis[5]) adulari; sed videndum vobis est ne, dum plures merito reprehenditis, videamini in simili causa uni parcere. Utcunque sit, res tamen melius habet quam sperare ausus fuissem. Faxit Dominus ut literae vestrae bene ab hominibus exaudiantur.

De bonis ecclesiasticis[6]) nihil fere habeo praeter auditum. Dicam igitur primum quae audierim, deinde quid sentiam. Proscripserunt quidquid erat censuum ac redituum se vendituros hac lege ut pars ad manum numeraretur, ex reliqua summa conficeretur annua pensio. Addunt exceptionem, ne diutius asserant ac tueantur possessionem emptoribus donec provinciam obtinebunt. Hac conditione emit Petrus *Vendelius* prioratum mille quingentis coronatis, alii vites, alii agros, alii domos. Iam quid sentire possim, ipse per te coniicies. Vides alienationem fieri, ecclesiam relinqui nudam, ut magistratus det, quasi de suo, quantum libuerit: quod si officio suo non satisfaciat, possit eam ipsam portionem quam distribuet amputare,[7]) et de ea auferenda minari. Vobis autem quid faciendum sit non est facile explicare, praesertim quum pauci sint qui se magno animo invidiae obiicere audeant, plures connivendo malint partes suas deserere, atque ita retinere hominum gratiam, quam constanter ac fortiter loquendo incurrere in offensionem. In hoc autem negotio nihil agitur sine consensu. Ergo frustra aliquid inchoare studeas, nisi omnes habeas tibi coniunctos. Hoc tamen certe a nobis praestandum est ne aut verbis aut ulla alia significatione rem non bonam approbemus.

Gaudeo quod nuper me non frustra fatigaverim scribendo in Italiam, quando literae meae in tempore venire non poterant.[8]) Habemus hic quoque alterum Italum,[9]) hominem senem, et ipso aspectu reverendum. Fuit apud suos magnae autoritatis. Hic vivit sumptu suo. Si poterit linguam discere, erit aliquando summopere, ut spero, utilis.

Ioannes bibliopola[10]) nuper istac reversus mecum de Zebedaeo loquutus est. Dicebat, paratum esse huc venire si locus foret. Nihil aliud respondi nisi me tibi scripturum. Quid autem scribam non habeo, quia facultate, ut scis, destituimur. Et tu melius colligere potes quam multa nos impediant, quam ego scriptis complecti.

Est aliud quod me vehementer excruciat. Quum putarem compositam esse litem cum Bernatibus, ecce derepente omnia abrupta. Iam decretum erat a Diacosiis, remittendum esse Bernatibus quod petierant. Restabant comitia, de quibus habendis quum Senatus tractaret, *Amedaeus*[11]) noster dixit: se retractare quod censuerat. Deinde magnificis verbis disseruit quam turpis foret illa cessio. Nonnulli eum sequuti sunt. Eo ventum est ut Sexaginta, postea Ducenti vocarentur. Quum Ducentis res esset proposita, ecce *Paguetus*, quasi unicus Atlas reipublicae acerbis conviciis in eos invehi, qui sponte urbem tam praeclaro iure spoliarent. Eo autem usque contentione raptus est, ut Senatui forum lignarium minaretur, ubi decollari solent proditores. Tumultus gravis excitatus: tandem in eius sententiam discessum est, nisi quod iussus est flexis genibus suppliciter veniam a Senatu petere. Hoc vero totum, ut scias, ex *Macrini* prodiit officina, qui videtur mihi destinato consilio hoc captare, ut duae civitates perpetuo inter se dissideant. Nunc si posses per tuam commoditatem huc te mox conferre, valde mihi gratum foret. Nam etsi remedio nullus erit locus, hoc tamen me et te iuvabit quod hanc calamitatem inter nos deplorabimus. Verum ne dubita: multum proderit tuus adventus, modo Lunae[12]) huc te sistas. Causam tamen cave abs te quispiam intelligat. Nam iureiurando polliciti sunt silentium, quotquot aderant: itaque non sine periculo foret. Fructum tuae profectionis coram audies atque, ut spero, senties.

Vale, mi frater. Dominus te conservet, atque huc incolumem celeriter adducat. Saluta fratres omnes et tuam familiam meo et uxoris nomine. Genevae.[13])

Ioannes Calvinus tuus.

---

5) aliis Cod. 111 B. H. Anglus.

6) *Bernenses agro Vadensi potiti partem illorum bonorum civitatibus concesserunt ut in usum scholarum et pauperum ea administrarent aliaque publica officia curarent, aliam partem stipendiis ministrorum fundandis reservarunt, reliquis divenditis aerarium suum publicum ditarunt.* (*Ruchat IV.* 395 *ss. Hundesh. p.* 173).

7) *Sic omnes bene, praeter Ionvillaeum qui perperam, si quid videmus, scripsit*: imputare.

8) *Cf. N.* 424.

9) *Citra dubium innuit Bernardinum Ochinum, nuper generalem Capucinorum, et apud Mediolanenses, Venetos et Neapolitanos celeberrimum concionatorem. Circa tempus paschale ob liberam praedicationem Venetiis habitam, Romam citatus, suadente P. Vermilio in Helvetiam se recepit, quo ille alter eum mox sequutus est. Primum Turicum petiit, deinde Genevam; de tempore vero adventus accuratius definiendo ambigitur, cf. Schmidt in Realencycl. X.* 524, *M'Crie p.* 185, *Trechsel II. p.* 22, 29, 202 *ss. Simler in Gerdesii Scrin. antiq. III.* 1, *p.* 21. *Schmidt Vermigli p.* 47. *Ranke, Päpste I.* 142.

10) *Girard.*

11) *Perrin* (*Roget II.* 92 *ss.*)

12) *dies Lunae m. Octobre fuerunt* 2. 9. *etc.*

13) *De die scriptae epistolae ex iis quae not.* 3. *et* 12. *dicta sunt coniecturam feceris.*

427.

BUCERUS CALVINO.

De controversia nuper Bernae orta et iis quae sequutae sunt senatus et ministrorum actionibus idem sentit ac Calvinus. Tum Farelli acta Metensia pluribus exponit.

(Impressa Genev. p. 365, Laus. p. 70, Hanov. p. 78, Chouet p. 501, Amst. p. 229.)

De motu illo [1]) idem omnino quod tu suaseram, quanquam non tam plane scripseram. Circumstantias causae quas tu modo mihi exposuisti, ignoravi: ideo eam nunc petendam dilationem optaveram, dum remisisset sese illa animorum concitatio tam impie excitata, et recepissent sese fratres ad defensionem veritatis [2]) gravem et claram. Huius capita prima fuissent, disputationem [3]) nihil quam crassam illam praesentiam damnare, et necessario fatendum veram percipi in eucharistia corporis et sanguinis Domini communionem: tum caetera quae disciplinae sunt, clare a Domino praecepta esse ut dissimulari tacerique, nisi Christo abnegato, non possint. Tu me tuis literis perturbasti. Expertus enim sum multis in locis quantum causae veritatis nocuerit insincera defensio, et neglectus communionis. Christus gaudet virtutem suam sic explicare, ne videatur malorum affectuum patronus, et caput factionis. Literae meae, ut nunc queritur N., [4]) non sunt ipsis allatae. Consilium a me petit. Scribam igitur illi de sinceritate actionis, de necessitate communionis, de pia cautione ne quid admisceatur ad causam Christi, de explicatione clara, et ex scripturis ipsis manifeste deprompta, qualis tua est, quam ne inferi quidem calumniari queant. Denique de probis patronis, qui et Christi vere sint, et nostri tantum propter Christum. Illa tam exsecror de imaginibus, de adservatione symbolorum, ut libenter fingerem mihi conficta esse per calumniam. Nam vitiosa haec sunt, et submovenda, ubi remanserunt. De infirmorum communicatione [5]) motum aliquid audieram, et non improbabam. Tu vero pie et necessario facis, quod facis: etiam in infirmis et vitiosis fratribus defendenda est causa Christi. Sed simul danda opera, ut infirmi aliquando roborentur, et vitiosi corrigantur. At dum ita partim ipsi fugimus, partim Satanae prodimus pias synodos, quid nobis polliceamur? Christus caput esse vult omnium membrorum suorum, et agere per universa, non per singula.

Exhilarasti me, facta spe [6]) plenae inter Bernates et vestram Rempublicam conciliationis. Quanquam si non contrahatur et ecclesiarum societas, et restituatur una res ecclesiasticas tractandi facultas, nihil praestabis via conciliationis. Videmus quotidie, ut Dominus eos qui ipsius nomen iactant, coniungi in se non patiatur. Instabis igitur, et instabo ego tecum, ut causam Christi fratres quam simplicissime, et totam, et ex verbo Dei ipso, et συμμάχοις pure christianis agant. Per ministerium restitui omnia necesse est: ergo ministerium ipsum prius. [7]) Id vero non fiet, nisi conspirantibus et communiter agentibus quotquot inter se communicare poterunt.

Meti *Farellus* unam duntaxat concionem habuit, quod sciam, et in coemeterio Dominicanorum: qui quum aliud non possent, strepitu campanae suae verbum Domini populo avertere conati sunt. Sed *Farellus* noster voce intenta, usque ad summam raucedinem, campanae sonitum vicit. Postridie tria millia aderant audituri: [8]) sed praecipui inter eos qui evangelium petunt, et ipse consul [9]) a *Farello* impetrarunt, ut quiesceret dum rem eo deducerent, ut sine metu motus civilis concio haberi posset: quod brevi fore pollicebantur. Vocatus *Farellus* eodem die ad summum consilium, et rogatus quo iubente praedicasset, et quo petente, respondit: Christo iubente et petentibus membris: nec tamen voluit quenquam nominatim indicare. Et satis graviter ac pie coram illis de suo munere et praedicatione evangelii disseruit, eosque officii sui admonuit. Dum vero illi deliberarent quid de eo statuerent, fratres deduxerunt eum domum: et impositum equo, [10]) qui magnitudine et habitu non absimilis esse *Farello* videbatur, simularunt se fratres quidam educere *Farellum*. Interim quievit *Farellus*, exspectans legationem quam evangelii initio, statim quum ipse Metim venisset, miserant ad nostros, qui a nostris auxilium et ab universo foedere peterent. Visum enim fuit ut legati ex nostris Electorem *Saxoniae* et *Landgravium* adirent, et ab illis recipi

427. 1) *Bernensium circa coenam dominicam.*
2) *contra Zwinglianos.*
3) *Bernensem a.* 1527.
4) *Sulzerus.*
5) *aegrotorum communione.*

6) *vana.*
7) *Cui tamen magistratus sive Argentorati sive in Helvetia, Bernensis etiam minus quam caeteri, primas nequaquam concesserunt. Cf. N.* 429.
8) Farel ayant commencé de prescher au cimetiere des Iacopins esbranla tellement la ville que ceux de la religion romaine delibererent de faire tout leur effort au contraire (*Hist. eccl. III.* 433).
9) Gaspard de Heu Sr. de Buy, homme de haute et ancienne maison et qui avoit cognoissance de la verité (*ibid. Kirchh. Farel. II.* 51. *Ruchat V.* 209).
10) *Hunc locum male vertit Kirchhoferus l. l.*

in foedus nostrum Rempublicam Metensem, in saniore illa sui parte quae evangelium petit, postularent. Id factum est. *Landgravius* causam comprobavit, et ad Electorem statim retulit: interim tamen, quia res moram non ferebat, decrevit legationem mittendam ad Metenses, nomine communis foederis, quae postularet ab adversariis, ut nostris unum templum, et liberam concionem, et sacramentorum administrationem concederent. Dedit ipse legatum unum, alterum Francfordienses, tertius noster erat. Hi in mandatis habent, nihil non tentare ab adversariis, ut impetrent quod petitum missi sunt. Eo etiam adiuncto, foedus nostrum non posse deesse fratribus tam sancta et pia petentibus. Idque interesse totius Romani Imperii. Vide ut audeamus. Spes itaque est, etiamsi adversarii quod petitur ultro non concedant, ut tamen quieturi sint, si nostri hac legatione animati per se *Farellum* concionari fecerint. Satan in eo quoque multum laboravit, ut si evangelium non posset omnino, tamen ex parte averteret huic populo, aliquo pro *Farello* obtruso, qui non εἰλικρινῶς, οὐδὲ ζεστῶς. Obstitimus huic Satanae quoad licuit. Cras spero aut hodie reverso D. *Iacobo,*[11]) audiemus quid dederit Dominus. Multus illic populus Christum admodum sitit. Consul cum fratre R. fortissime agit. Moram hanc *Farellus* aegerrime tulit: nec immerito. Nam peste illic multi quotidie tolluntur, qui gravissime queruntur, se sine consolatione certa evangelii et sacramentorum hinc abripi. Si distulisset legatio unam tantum septimanam, indubie rursus aliquid ausi fuissent. Habes summam fere omnium quae Meti hactenus in hac causa acciderunt. *Bruno*[12]) admodum constanter egit, quanquam ad id opus habuerit multis cohortationibus. Bene vale. Uxorem et fratres diligenter atque officiose saluta. Sed quam mihi dolet illud de ignorata disciplina, de factiosa agendi ratione, de neglectu synodorum, de offensione sive retenta, sive affectata. Sed tu meum cor, meus animus, semper tuo, imo Christi bono omnia omnium mala vinces, quoad licuerit. Dominus Iesus te servet. Vale. Argentorati, 6. Octobr. 1541.

D. *Iacobus* heri vesperi venit, sed proh dolor, nihil boni attulit. Adversarii in urbe dominantur. Nostri, quum legatio adveniret, non aderant. Legationem itaque urbe excluserunt, et nec equos eorum hospitio accipere voluerunt. Vix tandem impetratum est, ut tres mitterent adversarii ex urbe, qui legatos audirent. Auditis, nullum responsum dederunt, causati senatum totum cogi non posse propter pestem quae uno die 50 absumit. Iurarunt omnino se extrema potius passuros, quam quod nos petimus, id est, regnum Christi admissuros. Consul volebat admittere concionem. Frater repugnavit et retraxit eum.[13]) Si neque eum pro se adeant cives pii, est iterum et hic misera Christi ecclesia. Nostri sine cruce Christum quaerunt. Adversarii propter Antichristum mille cruces subeunt. Oremus, supplicemus, flagitemus opem Domini.[14])

Tuus totus Bucerus.

428.

SULZERUS CALVINO.

Diuturnum silentium excusat quum inter turbas Bernenses, de quibus multa et peculiaria narrat, vix otii aliquid ad scribendum sibi concessum fuerit.

(Ex apographo saeculi superioris quod solum exstat in Cod. Paris. Dupuy Vol. 102, fol. 81. Mendosum textum hinc inde ex coniectura corrigimus, alibi errores evidentes asteriscis notantes.)

Salve mi amantissime atque observande frater. Non iniuria miraris in tam gravi ecclesiae nostrae tempestate, quae nuper tantum non semel est obruta, tam pertinax nostrum silentium, quippe qui nec instans periculum, nec invalescens certamen, nec denique totius huius tragoediae historiam perscripserimus amico, qui nimirum et consilio et consolatione nobis in tanta necessitate [*adesse*] poterat. Verum mirari desines in ipsa saltem actione nihil te literarum accepisse, si intelligas quot res simul nos omnes occuparint, quippe qui velut in altissima pace agentes nihil malorum non solum exspectabatur, * verum ne per somnium quidem praecogitabatur, * dum incendium ille noster[1]) unius horae spatio sic excitavit, effusa semel quam aluerat sub pectore virulentia, ut iam, quod alibi Hiero scribit, lamberet ignis tecta lateque pervagans vastaret omnia. Sic

11) *Sturmio. Alter legatus Theodoricus a Manderscheid.*
12) *Nomen suspectum. Fortasse Bucerus* Brusly *scripsit.*

13) La plus grand part des magistrats estant bandee contre leur maistre eschevin, le danger d'une grosse sedition estoit eminent, pour laquelle eviter Farel se retira à Montigny prochain village . . . . . . il se remit à prescher, ce que voyans ceux de la ville fermerent leurs portes à ceux qui y estoient allés usans de telle rigueur que plusieurs meres ayans laissé leurs enfans alaictans furent laissees dehors . . . . (*Hist. eccl l. l.*) *Frater ille erat Io. de Heu.*
14) *Edd. perperam a.* 1541 *apponunt, quum evidenter ad sequentem pertineat, quo Farellus circa initium Sept. Metim venerat.*
428. 1) *Er. Ritterus Conseni sermone quodam mense Iulio habito de caritate christiana publice impugnato.*

etenim properabatur illico in eo negotio, ut ne nobis quidem inter nos concederetur iusta deliberandi facultas, nedum, quod et par erat et nos unice flagitabamus, ut conferre cum aliis passim fratribus in re tanta liceret. Satisque adparebat iam ad certum temporis articulum antagonistae fuisse meditata praeparataque omnia. Triduo enim et coepta est et absoluta causa. Nos igitur, quod unum licebat, precibus ad Dominum confugimus, cuius manum in ipsa conflictus ἀκμῇ sane ancipiti et periculosa potentem sensimus: cecideratque tum pro voto quam publice acceperam a consule sententia, doctrinae libertatem relinquens pacemque commendans. Itaque tum contenti abunde et cum gaudio discessimus. Verum hoc idem mox aconito temperavit nescio quorum vafrities, ut tabulae negotii testificatrices non solum diversa rerum [*sed*] et pugnantia responso dato complecterentur, quibus et confessionis Basiliensis usus et Catechismi a *Bucero* repurgati penitus negabatur.[2]) Quod quum nos [*non?*] recepturos animadverterent, convocato minore, mox etiam maiore senatu, transigenda curaverunt principes civitatis eadem qua prius festinatione, ut ne tum quidem communicari cum aliis negotium fieret integrum nobis, nisi quod ego, nescio quid praesentiens, proprium meis sumptibus tabellophorum ad D. *Myconium* misi, a quo repentinam consolationem tantum accepimus.[3]) Intelligitis igitur, mi *Calvine*, te nulla neque negligentia neque oblivione tui esse praeteritum. Sed quod ne catastrophen quidem tragoediae perscripserim, inde factum est quod et nollem te nimirum eius historiae ἀκροάματι lassatum denuo fatigare, et quod *Viretum*, qui postremo eventui interfuerat, ipsum enarraturum singula coniiciebam. Verum si quid est in ea parte parum officiosa cessatione peccatum a me praestitum, cupio gratiam mihi fieri. Quidquid enim deinceps contigerit, faxo quam primum intelligas, qui nos et consilio et precibus iuvare plurimum potes. Nam nos quidem pacem ecclesiae constantem, ut optare possum[*us*], ita sperare non possum[*us*], quando novimus undequaque doctrinae sinceriori nobisque paratas insidias, neque hominem istum, quoad vivit, conquiescere posse. Sic est iustum iudicium Domini in nos his rationibus nos (ut scribitur) probantis et humiliantis. Sed perdet idem qui loquuntur mendacium, et vir linguosus non dirigetur in terram, * et incidet in foveam quam fecit. Donet modo nobis Christus constanter libereque stare pro veritate utque certare possimus, patienterque omnes Satanae insultus sustinere citra amarulentiae stationem: * his enim solis armis hostis vincitur. Causam hanc Christi esse et ecclesiarum novimus: quo magis advigilare par est ne quid per incogitantiam et nobis et ministerio indignum committamus. Opto rerum tuarum ecclesiaeque statum istic significes. Vale, mi frater observande, et nos ama. Pluribus in praesentiarum non licebat. Scripsi 4. Octobr. Bernae an. 1542.

T. Sultzerus.

2) *De his nihil apud Hundeshagen p.* 165 *ss.*
3) *Quae Kirchhoferus habet (Mycon. p.* 349) *vix ad haec illustranda faciunt.*

429.

SULZERUS CALVINO.

Pia vota pro reformatione ecclesiarum. Laeti nuncii ex Germania, de episcoporum voluntate evangelio ostium aperiendi. Minus grata de Metensibus. Lutherus catholicos quosdam ritus sustulit. Fagius Capitonis successor.

(Ex thesauro Bezae Ed. Genev. p. 41, Laus. p. 85, Hanov. p. 96, Chouet p. 53, Amst. p. 24.)

Binas ad te dedimus[1]) dierum non ita multorum intervallo. Itaque et tuas exspectamus iam, idque eo avidius, quo magis tuum ecclesiaeque statum cupio cognoscere. Quanquam enim audiam non sine voluptate felicem istic ecclesiasticae reformationis disciplinaeque communis successum, te tamen scribente et rectius liceat singula perspicere et animo meo magis exsultare, quippe qui spem foveam, aliquando nostram nobis ignaviam ecclesiam istam vel exemplo tacito opprobraturam utiliter. Neque nos sane spem abiecerimus, revocari aliquando ministerii sacri cum suis partibus autoritatem, ecclesiaeque vel aliquam faciem conformari posse: si sublato fatali dissidio liceat aliquando ὁμοθυμαδὸν in communem causam incumbere, praesertim quum tu et tui similes velut laetae aves praevolantes appareant, nec sinant despondere animum. Dominum itaque precor totius pacis caritatisque patrem, ut suum spiritum impartire nobis dignetur, uti prodigiosa haec lues tollatur e grege suo: nobisque donet ut certis, moderatis ac salutaribus consiliis cuncta peragamus.

Caeterum ex Argentorato heri *Adrianus* alumnus noster fausto nuncio significavit *Coloniensem* episcopum, profligata papismi impietate reformationem religionis per totam ditionem suam moliri D. *Buceri* auspiciis, qui denuo[2]) nunc serioque ab

429. 1) *N.* 422 *et* 428.
2) *Post pascha* 1542 *Argentoratum reversus, m. Decembre denuo ad episcopum Col. se contulit.*

ipso accersitur, crediturque eo profecturus vere sanctus Christi apostolus. Idem vero etiam *Monasteriensem* episcopum [3]) meditari, ac utrumque ad Protestantium foedus aspirare. Nam de *Argentinensi* nimirum accepisti, qui Argentinensium et quorundam suorum hortatibus impulsus colloquium in Molsheim instituit, [4]) quod hoc ipso tempore DD. *Bucero, Hedione,* aliisque praesentibus peragitur, mox nimirum auspicatoque aperturum per eam quoque provinciam evangelio ostium. Dominus Iesus largiatur felicem progressum, non solum propter horum ditiones amplissimas, verum etiam propter exemplum quod hactenus inusitatum: ita nimirum etiam alios invitaturum ad capessendam alacrius evangelicam veritatem, qui per metum forte nihil sunt primi ausi tentare.

De *Farello* nostro nimirum ex *Buceri* literis omnia intelliges, cuius angustiae mirifice meum animum sollicitum habent atque percellunt. Dominus et illius et ecclesiae misereatur, qui solus potest repressa tempestate serenitatem inducere, ut qui verbo mare sedat quamlibet fremens exitiumque minitans. Nos tantum eum precibus excitemus quum nostris tum ecclesiarum nostrarum, et verorum Christi membrorum *συμπαθείας* declaremus. Non desino exspectare laetius aliquod nuncium, quod utinam brevi accipiamus.

Vitebergae, ne et hoc nescias, D. *Lutherus* eucharistiae sublevationem, in coenae sacrae administratione exercitam hactenus, sustulit, [5]) tintinabulique pulsum, propterea quod et Gallos quosdam et Germaniae superioris studiosos ea caerimonia offendi intellexisset. Sed et in ecclesia Leipsensi [6]) ipso consentiente his mensibus, excepto uno, altaria omnia sunt confracta et simulacra omnia sublata, ut plane declararit se non tam cerebrosum praefractumque quam vulgo habetur et audit. Id igitur nuncium mihi ab homine fidei exploratae significatum eo me oblectavit impensius, quod sperem plurimum ponderis ad catholicam ecclesiarum consensionem habiturum quod factum, quando rituum vel copia vel diversitate apud Saxonas non pauci offenduntur hactenus, maxime quum non desint ubique artifices mire ad calumniam omnia detorquendi et cavillandi. Paulus *Fagius* [7]) Isnensis D. *Capitoni* piae memoriae successurus fertur tum in ministerio ecclesiastico tum theologiae professione, isque in horas exspectatur. Haec te scire volui. Quidquid erit te non celabo, quem ex animo et vere colo et diligo. Dominus te servet cum uxore et symmystis, quos meo nomine amanter et diligenter salutabis. Salutant te *Contzen. Beat. Gryn.* et *Telamon.* [8]) Vale. Bernae 21. Octob. Anno 1542.

Tuus Sultzerus.

430.

BUCERUS CALVINO.

Metenses infeliciter sibi consuluerunt. Coloniae reformatio bello impedita. Etiam Argentorati spes similis dubia. Petrus Martyr cum nonnullis aliis ex Italia advenit.

(Ex thesauro Bezae Ed. Genev. p. 42, Laus. p. 87, Hanov. p. 97, Chouet p. 53, Amst. p. 25.)

Gratiam et pacem. Quam infeliciter sibi consuluerint Metenses, quum regnum Christi non nisi certi de brachio carnis admittere voluerunt, in dies gravioribus calamitatibus patefit. Dominus corrigat quod a nobis peccatum est, et excitet regnum suum suo brachio. Colonia moliebatur aliquid pro Christo. Id vereor ut nunc bello, quod Brabanti intulerunt Iuliacensi, etiam differatur. [1]) Noster [2]) quoque moliri coepit aliquid, sed adversarii, dum non valet id advertere, extrahunt etiam tempus quantum possunt. Utinam sentiremus et bona et mala nostra, et conspirantes rite in Domino, veris supplicationibus incumberemus. Poenitentia vera, etiam apud evangelicissimos, ignoratur. Christus nos excitet et suo spiritu impleat. Res nostrae hic habent, ut solent, satis languide pro donis nobis collatis: orate pro nobis ut magis inardescamus. Ludus literarius non incommode habet. Advenit ex Italia vir quidam graece, hebraice et latine admodum doctus, et in scripturis feliciter versatus, annos natus quadraginta quatuor, gravis moribus et iudicio acri, *Petro*

---

3) *Franc. a Waldeck, qui iam foederi Smalcaldico se adiungere paratus erat. (Ranke IV.* 268, *Seckend. III.* 513).

4) *d.* 16. *Oct. habitum. Fuit is Erasmus a Limburg non ita pridem ad sedem evectus. Canonicorum capitulum de concordia ineunda tractare non abnuit, sed res effectum non habuit (Roehrich II.* 29. 277.)

5) *Haec non omni ex parte accurate hic narrantur. Vide Epp. Lutheri ap. De Wette V.* 235. 478. *Erl. deutsche WW.* 55, 256 *et* 56, 29. *Walch X.* 2759.

6) *C. G. Hofmann, Ref. Hist. d. Stadt Leipsig* 1739 *p.* 388. 421. *rem paulo aliter narrat.*

7) *Paulus Büchlin ex Tabernis Rhenanis, olim Capitonis discipulus, nunc Petri Buffleri senatoris opibus adiutus in oppido Isny literis hebraicis et libris edendis operam navabat, officina privata instituta. (Roehrich II.* 33. *Huber hist. de vita Buceri et Fagii. Arg.* 1562.)

8) *Cf. N.* 422, *not.* 4.

430. 1) *Cf. Baum, Butzer p.* 533.

2) *Erasmus a Limburg, episcopus.*

Martyri nomen est.[3]) Praefuit canonicis regularibus Lucae: adduxit tres,[4]) unum graece doctissimum, reliquos duos iuvenes studiosos. Hic laboravimus iam ne in tantis ecclesiae nostrae opibus hi esuriant. Respice nos Domine Iesu. Hic te servet et tuos, et habete nostram ecclesiam, ut soletis, in vestris precibus commendatam. Vale, Argent. 28. Octobr. 1542.

M. Bucerus.

431.

CALVINUS VIRETO.

Consilium de bonis ecclesiasticis tam ex iure communi repetitum quam respectu commodi ecclesiarum expositum. Varia de Italis Genevae degentibus, maxime de Ochino.

(Autographon non exstat. Exemplar antiquissimum Ionvillaei manu scriptum habetur in Cod. Genev. 111a, fol. 25. Recentiora apographa sunt ibid. Cod. 111, fol. 71, Turretini, tum Bernense Epp. VII. 467 et Simleri Vol. 52. Ediderunt Henry II. App. p. 5 subinde corrigendus, et Anglus T. I. p. 333.)

Literae tuae, quibus rogabas ut de bonis ecclesiasticis aliquid conscriberem,[1]) mihi die Lunae[2]) redditae fuerunt, quum adhuc essem in nuptiarum reliquiis[3]) occupatus. Quanquam illud me a scribendo minime impedisset: sed ab eo tempore nullum temporis momentum mihi vacuum fuit. Pestis hic quoque vehementior esse incipit, et pauci quos attigerit salvi evadunt. Destinandus fuit unus ex nostro collegio qui aegrotis adesset. Quia *Petrus*[4]) se obtulit facile omnes passi sunt. Si quid ei acciderit, vereor ne mihi post eum sit periclitandum.[5]) Nam, ut dicis, quia sumus singulis membris debitores, non possumus iis deesse qui prae aliis nostrum ministerium desiderant. Neque tamen meum consilium est ut, dum volumus parti consulere, ipsum ecclesiae corpus deseramus. Sed quamdiu sumus in hoc munere, non video quid praetexere nobis liceat si periculi timore eos destituimus quibus maxime auxilio opus est. Quantum ad vos pertinet, dixi tibi quid mihi videretur. Nunc quia vobis ille sublatus est, quaerendus est alter qui in eius vicem substituatur. Si nemo reperietur, ineunda vobis est ratio, sed de communi consilio fratrum.

Bernardinus noster miris machinis impetitus est[6]) ut nobis abduceretur: constanter tamen perstat. Et magna ex parte ansam praecidit Antichristo, ne posthac de eo sollicitando cogitet. Scripsit enim volumen concionum[7]) in cuius fine palam profitetur se nostrum prorsus ac sine exceptione esse. Multi Itali eum invisunt. Et iam duos alios concionatores habemus. Quicunque eum noverunt existimant non parvam accessionem factam esse Christi regno in uno capite. Me interea, ut scias, minime dormire oportuit. Quo penitius hominem considero, eo pluris facio: sed fatetur se magnopere adiutum et sublevatum a me quominus concuteretur. Senatus iam concessit ut concionetur[8]) quoties visum fuerit. Habemus hic Iulium *Camillum*,[9]) cuius tam diuturna mora nobis nonnihil suspecta est. Tametsi enim liberaliter ore iactat evangelium, quia tamen aliquid clandestini consilii habet, quod etiam incognitum nobis displicet, cum merito timemus. Sed bene habet quod *Bernardinus* sibi tanquam ab hoste cavet.[10])

Verum iam ad illud tuum de bonis ecclesiasticis postulatum revertor: nam iterum in memoriam revocas posterioribus tuis literis. Ego vero abs te peto ut mihi ignoscas. Scis enim huius quaestionis tractationem esse eiusmodi quae tempus, otium, animi quietem et diligentiam non parvam requirat. Quum Ratisponae essemus, commodavi meam operam *Bucero* in his colligendis, quae inter acta comitiorum edidit. Sed quia obiter duntaxat illic quaestio ista attingitur, quod illic scriptum est, vo-

---

3) *Petri Vermiglii Florentini vitam scripserunt Schlosserus V. clar. et Schmidtius noster Elbf.* 1858. *Ex Italia profugus m. Septembre Turicum venerat, deinde Argentorati apud Bucerum hospitio receptus mox professionem theologicam adiit.*

4) *Paulum Lacisium Veron. prof., Theodosium Trebellium et Iul. Santerenzianum Placentinum (Simler Vita Martyris ap. Gerdes Scr. III.* 17; *Meyer, Locarno I.* 29, *Bayle* etc.

431. 1) *Cf. N.* 426 *ad quam Viretus respondit, cuius tamen ep. non exstat.*

2) 23. *Oct. nisi fallimur, vide infra not.* 8.

3) *illarum puta de quibus N.* 423.

4) *Blanchet, qui mox ipse eodem morbo abreptus fuit.*

5) *Quod senatusconsulto* 5. *Iun.* 1543 *vetitum est.*

6) *Cf. Schelhorn, Ergötzl. III.* 982 *ss.* 1005 *ss. Trechsel II.* 208. *De Ochino hoc accipe, vel invito Henry.*

7) *Quod sequuta sunt alia quinque. Cf. Schmidt in Herzogii Encycl. Trechsel l. l.*

8) *Hoc factum est d. Lunae* 23. *Oct.*

9) *Quem an eundem dicamus ac Camillum Renatum Siculum cuius saepius mentio fit, ambigimus; Renatum cum Curione ex Italia profugum in Valle Tellina remansisse tralatitium est, quanquam alii demum in secundo itinere m. Novembre comitem se Curioni addidisse perhibent. Quod hoc solo loco Genevae fuisse traditur, id minime obstat quominus aliquis Renatum et Iulium eundem credat. Cf. Porta hist. eccl. ref. rhaet. I. p.* 26, *Trechsel II.* 75, *Meyer, Locarno I.* 47 *ss., Schmidt in Zs. f. hist Theol.* 1860 *p.* 585. *Pestalozzi, Renato in Realencycl. XX.* 531. *Bonnet, récits p.* 253.

10) *Apographa recentiora habent:* timet.

bis ad praesentem actionem non sufficeret. Aliquantulum tamen sumi poterit. Mihi autem bifariam videtur distribuenda causa. Primum, ut dicatis hanc alienationem multis gravibus offendiculis causam fore. Deinde, ut demonstretis esse illicitam. Offendicula sunt in promptu. Quod papistae passim evangelium inde infamant, idque facere coeperunt quo tempore non habebant tam speciosum praetextum. Antehac igitur calumniis usos fuisse, nunc iustam accusandi rationem habituros, quum de direptione bonorum ecclesiae loquentur. Deinde, quod plebs in tota provincia, quia palam non audet, in angulis omnibus de eo conqueritur. Ministri autem nihil habent quod respondeant. Nam quum adversus papae et totius sacerdotii papistici sacrilegia clamitaverint, qua fronte defenderent venditionem quae ecclesiam prorsus spoliet ac nudam relinquat, quum fructuum abusum non tulerint. Tertio, quod aliis principibus dent pessimum exemplum. Illos enim plus satis cupidos esse, ut non aliunde occasionem habeant. Nunc si in hac parte peccent, partem culpae dimidiam penes eos fore qui illis praeierint. Quarto, eos nescire neque habere in sua manu, quales futuri sint posteri. Fieri posse ut, quum nihil ecclesiae reliquum fuerit, ea occasione relinquatur deserta et solitaria. Quantum ad illud secundum caput pertinet, tenes illud argumentum in quo praecipuus cardo vertitur. Non esse magistratus, quod Christo et ecclesiae semel fuerit consecratum. Atque hic commemoranda erit lex illa et ratio vetus, qualiter dispensari haec bona oporteat. Erit igitur in eo insistendum: ecclesiae fuisse dedicatum, quod impii ventres occupaverant: constare satis quis sit legitimus usus bonorum ecclesiae. Eum nunc sequendum esse, alienationem anathemate non carere et maledictione, quia sacrum profanet. Interea tollenda erit omnis suspicio, ne vos affectare hic aliquid putent. Demonstrandum tamen erit, illam esse optimam reformationis regulam, quam Iosias rex praescripsit: ut magistratus inspectionem habeat, diaconi administrent. Poteritis tamen testari vos contentos esse ut magistratus plenum ius administrationis habeat, modo fideliter dispenset annuos reditus, et nihil ex fundo depereat.

Vides quam confuse et tumultuarie pauca ista percurrerim. Verum excusatione non utar, apud te praesertim qui scis neque negligentia neque temeritate me in tanta causa effutire quod primum in buccam venerit, sed necessitate coactum praecipitare quod libenter elaborarem si plus esset otii. Vale, optime et mihi carissime frater. De propinquo *Corderii* videbimus. Fratres te salutant, uxor mea et tota domus. Iterum vale. Dominus te et alios bonos conservet. Gaudeo plurimum te in illam domum demigrasse: quod nisi factum esset conviciis te istinc ubi eras expulissem. Vale. Dominus te consilio spiritus sui semper regat et te virtute sua protegat ex alto.

Ioannes Calvinus tuus.

Vix scio quid scripserim:
ita caligant oculi.

432.

STURMIUS CALVINO.

Intercedit pro debitore qui pro tempore solvendo non est. Obitum filioli Calvini deflet, alterum exspectari iubet. Res Metensium obiter tangit.

(Ex autographo cod. Gothani 404, fol. 800.)

Optimo et doctissimo viro D. Ioanni Calvino primario fidelissimoque Genevensis ecclesiae doctori.

S. P. *Petrus* concionator noster [1]) valde angitur de ea pecunia quam tibi debet: cupit enim vehementer tibi persolvere. Certum debitum est quum metuit debitor et cupit et cogitat. Promisi me intercessurum. Rogo ut adhuc aliquantulum temporis impetret, id quod te puto permissurum. Audio enim res tuas in bono esse statu: id quod, ut debeo, gaudeo. Quod uxor tua convaluerit, laetor. Quod filiolum vivum non habes, [2]) tametsi doleo, tamen est aliquid quod te virum esse declararis et exspectes alterum partum. Quod mihi negatum hucusque fuit tibi gratulor. Videor mihi videre parvulum *Calvinum* in aedibus tuis, quas tametsi non vidi, tamen formam earum animo complexus sum, ut etiam filioli. Uxorem meis verbis S. diligenter.

Res religionis apud Mediomatrices inclinata est, ut cognosces (ut opinor) ex literis *Farelli*. Plus saepe in hac [3]) proficitur agendo quam sapiendo. Deus adsit ei ecclesiae. Bene vale, mi Calvine. Argent. 29. Octob. [4])

Tui studiosissimus
I. Stur—.

432. 1) *P. Brulé, s. Bruly qui Calvino successit in ecclesia gallica Argent. et d.* 19. *Febr.* 1545 *Tornaci martyrium subiit.*
2) *Natus erat puer m. Iulio, et post paucos dies obiit v. N.* 409.
3) *Sic exhibet autographon phrasin imperfectam. Scribere voluerat:* in hac humana vita, *sed voc.* vita *non scripsit, voc.* humana *delevit, reliquis neglectis.*
4) 1542, *ut patet ex iis quae de puero nuper mortuo deque Farelli apud Metenses ministerio dicit.*

433.

BARTAUDIERE CALVINO.

Coelii fata recentissima. Ochini inexspectatus abitus. Rerum in aula Ferrariensi status, ubi iam omnibus petentibus succurri nequit.

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 7.)

A Monsieur
Monsieur Despeville.

S. P. Reddita mihi est epistola tua qua, quoniam mihi laborare videbaris ne parum a nobis diligens in scribendo putarere, operae pretium iudicavi ut per me certior fieres, quidquid a te proficiscitur tam hic esse gratum quam quod gratissimum. Delectamur enim quum recordatione tui, tum maxime tuis literis, ut nihil dubitandum tibi sit, habere te neminem cui quam nobis sint haec officia tua cariora: sed tamen, tu quia haud saepe fortassis habes cui ad nos epistolam recte dare possis, et es negotiis semper plurimis impeditus, nolumus hac literarum ambitione tuarum officium tuum conturbare. Te nihilominus etiam atque etiam rogo (quod facere tuo commodo possis) ne iustam occasionem ullam scribendi praetermittas. *Coelius* ἀνελπίστως periclitatus, [1]) singulari tandem Dei beneficio servatus, ad vos provinciam obiturus iam redit. Cui ne quid deesset, quominus et honeste et commode se reciperet, operam pro nostra facultate dedimus. D. vero *Bern*[i] [2]) nobis integritas ex multo iam tempore et usu familiari perspecta ac probe iudicata est. De quo tamen rarius est hic hominum sermo. Hoc quidquid est multorum sollicitat animos. Mihi autem non fit verisimile, hominem gravem, et eum senem, adductum potius esse desperatione rerum omnium quam cogitato consilio, ut profectionem in tanta hominum admiratione ac vulgi rumore meditaretur. Virum hunc bonum, [3]) qui a vobis ad nos est profectus, multis nominibus, sed tua etiam commendatione, inprimis autem quia frater est, complexi sumus: quem non tantum iuvare, sed rebus omnibus ornare cupiebamus. At nulla id ratione perfici potuit, cuius huc ipse se causa contulerat: quod facile iudicabit, cuicunque notae Princi[*pissae*] nostrae rationes erunt. [4]) Neque vero id ex re hominis esse potuisset. Quod ipsi etiam nullo monitore iudicare istic licebat. Huius itaque rei impetrandae quum nulla aut expedita aut tuta ratio potuit haberi, conatum *Ambrosius* et ego nostrum omnem in hoc meditati sumus ut honesto aliquo dono aliquantulum auctus ad vos rediret. Sed neque fuit haec hominis calamitosi et fortunis omnibus eiecti iuvandi satis exprompta ratio. Rogas quamobrem? Tanta est hominum hac de causa laborantium copia, quorum omnis huc inopia et calamitas commeare solet, ut mirer saepenumero principis liberalitatem non fatigari. Huius autem rei testimonium in *Coelio* erit illustre. Rogantibus itaque nobis et obnixe pro homine postulantibus, sui sibi tandem habendam rationem respondit: imparem se tam multis sumptibus, vixque excessisse biduum, quum uni x, alteri xx numerarentur: et id certe verum. Huic igitur confecimus quantum maxime licuit, et id quidem, quo est a nobis animo datum, eo ab ipso, qua est facilitate, est acceptum. Caeterum si qui istic erunt valde inopes, effice potius ut nos per literas certiores faciant, quam ut tantis cum incommodis huc properent. Nos, quantum studio officio ac opera praestari possit, tuis literis moniti statim perficiemus. Te Princ. D. *Pont.* maritus, [5]) *Sinapius* et uxor quae gestat uterum, Ambrosius idem tuus idem meus, caeterique omnes officiose resalutant, rogantque sui ut memineris ἐν τῇ προσευχῇ: maxime vero Prin. et *Pon*[na] quae *Bar*[o] ut suo nomine ac D. *Magr*[to] salutem dicas te obsecrant, quod et nos facimus. Ab humore melancholico moleste D. *Pont*[na] saepius aegrotat, cuius morbi depellendi in Christo spes omnis est. Tu et qui tecum sunt boni viri patrem orate pro ea. Vale, frater in Christo dilecte. Bono. [6]) pridie non. Novemb. 1542.

Tuus modis omnibus frater Bartaudiere.

---

433. 1) *Mense Octobre Ferrariam venerat, inde adiuvante Ducissa Luccam, unde tamen mox, quum periculum in mora esset, relictis filiabus et supellectile, cum uxore et filiis rursus in Helvetiam se recepit, in itinere mero casu persequentium manibus elapsus.* Cf. *Schmidt in Zs. f. hist. Theol.* 1860 p. 585.

2) *Bernardini Ochini, qui nuper et ipse Italiam reliquerat, de quo plura* N. 426. 431.

3) *Illum puta qui Calvini epistolam Ferrariam attulerat.*

4) *Scilicet maritus, politicis rationibus motus, arctioribus indies limitibus circumscribebat eius libertatem in recipiendis et adiuvandis Gallis exsulibus. Inter alios Clem. Marot tunc aulam eius relinquere coactus est. Plura invenies apud Blümmer, Renata* p. 104 *et passim.*

5) *Ant. de Pons, Sr. de Marennes, cuius uxor Anna de Parthenay, Soubisii filia.*

6) *Bononiae.*

434.

CALVINUS BULLINGERO.

Silentium nimis diuturnum negotiorum multitudine excusat. Leonis Iudae et aliorum nuper morte abreptorum virorum excessum deflet. Iuvenem Italum Turicensibus commendat.

(Ex autographo Cod. Gothani 404, fol. 14. Edidit Bretschneider p. 12. Anglice vertit Constable T. 1. p. 338.)

Praeclaro Christi ministro D. Henricho Bullingero Tigurinae ecclesiae pastori fidelissimo fratri mihi observando et amico integerrimo.

Quum hic qui literas meas tibi reddidit [1]) commendationem a me peteret, non dubitabam quin dignus esset: quando habebat testimonium a piis et certae fidei hominibus suae gentis qui hic nobiscum sunt. Sed hoc me male habebat quod inter istas occupationes, quibus nunc constringor, brevius tibi scribere cogar post tantum temporis intervallum. Quae tamen tua est humanitas, mihi ut spero non difficulter dabis veniam, ac locum huic meae excusationi concedes: praesertim quum certo coniicere possis me non inanem praetextum quaerere, neque negligentia facere quod non diligentius ac copiosius scribam. Satis enim tibi persuasum esse puto quanti te faciam, quantopere te colam, quam denique ex animo te amem. Quod autem tam diu tacui, ideo factum est quod, quum huc remigrassem,[2]) sic per aliquot menses obrutus fui in restituendis rebus penitus dissipatis et collapsis, ut alio convertere animum non liceret. Postea, quum mihi viderer occasionem praeteriisse, differre malui donec nova alia se offerret. Nunc, dum scribendi causa est, cuperem tempus quoque et otium mihi dari. Sed alias, spero, dabitur et ego libenter utar.

Mors *Leonis* nostri, ut merito bonis omnibus fuit luctuosa, ita me vehementer afflixit. Nam et privatim singularem amoris affectum mihi semper ostendit, et dum reputo quantam in huius viri morte iacturam fecerit ecclesia, non possum non graviter commoveri. Superior annus [3]) nobis plus satis fuit funestus. Nam et *Grynaeum* et *Capitonem* et multos alios insignes viros una cum *Leone* nobis abstulit. Quo magis danda est nobis opera, ut novum semen excitemus, ne ecclesia destituta maneat. Qua in re quum senatus vester egregiam operam navare ab initio non destiterit, audio eum novam adhuc accessionem nuper fecisse. [4]) Hac spe fratrem hunc mittendum ad vos censuimus. [5]) Nam et perquam tenues habemus scholas et facultates aerarii sunt angustae. Neque nostros hac in parte nimis urgere audeo: quoniam video satis solutum animum ipsos habere, sed manus ligatas. Non tamen hunc temere vobis commendo. Nam *Bernardinus* Senensis, vir praeclarus, [6]) et alii duo qui perspectos habent eius mores mihi serio testati sunt, optimum esse iuvenem et in quem [7]) senatus vestri benignitas conferatur. Peto igitur abs te ut eum mea causa suscipias, et autoritate tua apud senatum iuves. Neque te unum duntaxat hac de re oratum velim, sed alios quoque fratres meos venerandos, quibus salutem ex me dices. Dominus Iesus vos omnes spiritu suo semper regat suaque dona in vobis confirmet [8]) atque augeat. Genevae 6. eidus Novemb. 1542.

Ioannes Calvinus tuus.

434. 1) *Italus quidam iuvenis ut ex sequentibus apparet.*
2) *Argentorato Genevam.*
3) *Nodum in scir,o quaerunt qui Calvinum hic errasse putant, quum Grynaeus m Augusto* 1541; *Ca,ito Novembre, Leo demum Iunio* 1542 *obierit. Loquitur de anni luctuosi s,atio ,aulo latiori sensu.*

4) *Non tam de ecclesiastico quam de scholastico aliquo munere dictum videtur, quo creato Turicensis senatus publico commodo prospexerit.*
5) *Qui ergo talem aliquam functionem quaerebat.*
6) Vir praeclarus: *haec verba in codice a seriori manu deleta sunt.*
7) *In margine recentior manus supplet:* non indignum (in quem *Quod Br. recepit in textum, perperam scribens.* in quo.
8) conservet *Br.*

435.

OPORINUS CALVINO.

Tristem suam conditionem exponit, quippe qui a magistratu, quum Alcoranum latine edendum prelo subiecisset, in carcerem coniectus fuerit, et iam aere alieno oppressus Basileae frustra quaesiverit qui ipsi mutuum darent. Meliora Genevae exspectat.

(Ex autographo Cod. Gothani 404, fol. 769.)

D. Ioanni Calvino ecclesiastae Genevensi amico longe carissimo suo.

Genevae.

S. Prolixe scribere ad te cuperem ut casum tibi meum recenserem, qui nuper mihi accidit satis indignus: sed quia non vacat brevi summa tantum capita velut in amici carissimi sinum collecta depo-

nam. Hortatu Philippi *Melanchthonis* et *Lutheri* [1]) ego librum legis mahomedicae ex arabica lingua ante 400 annos in latinam translatum et ab illis ad me missum prelo commiseram, et magistratu nostro de eo ipso certiore facto, an in eo mihi pergere liceret, et nihil obstare dixit, [2]) idque ita dum absolveretur liber. Curaveram autem etiam adiici confutationes eiusdem legis non latinas solum, sed et Graecorum et Arabum in latinam linguam translatas, una cum historia rerum turcicarum a nongentis annis usque ad nostra tempora. Interim igitur invidia quorundam, mihi ex contentione illa graduum [3]) adhuc male volentium, persuasus senatus, nihil pestilentius ac ignominiosius futurum quam si liber ille publicari permitteretur, mihi libros omnes ademit et me praeter omne meritum in carcerem coniecit. [4]) Adhuc igitur libros illi apud se detinent, et ego sorte mea una cum usura careo. Haec res ita me confecit hactenus, ut quid faciam, quo me vertam, plane nesciam. Insumpsi in librum hunc excudendum amplius quam 400 florenos, et iam nihilo secius reddere illis oportet, quibus ego fidem meam obstrinxi. Nemo est qui ob indignum casum illum saltem longius differre creditum velit. Et qui libenter mihi adessent hac in re, ut sunt optimi quique hic, ii facultatibus destituuntur. Si solum amicum aliquem nossem qui 100 coronatos mihi ad anni spatium crederet, facile me extricarem. Nam brevi me spero privilegium caesareum habiturum ad Alcorani illius venditionem liberam. Tum, spero, mox me recolligam. Et in hoc iam versatur rei cardo ut, quam primum privilegium illud nactus fuero, libri vendendi potestas etiam a magistratu nostro mihi fiat. [5]) Hic ego tuum consilium imploro, mi D. *Calvine*, si ullo pacto potes, viam mihi aliquam uti excogites ne prorsus pereundum mihi sit. Non defuerunt hactenus apud nos qui ultro etiam pecuniam suam mihi mutuo dandam offerrent, saepe etiam non egenti. Iam postquam semel infortunio mulctatus sum, nemo est amicus alius, et necesse est habeam amicos longius dissitos implorare. Neque vero a te aliud peto, quam si forte aliquem nosses qui carere tantula pecuniola ad breve tempus posset, ab eo mihi opem illam implorares. Restituerem autem bona fide, cum foenore etiam, nempe sex coronatorum in centum, aut etiam amplius, pro spatio annuo. [6]) Facies me super hac re certiorem quum erit commodum, ac me tibi commendatum habebis, veterem scilicet amicum, et cuius servati te non facile, ut spero, poenitebit. Vale, mi D. *Calvine*, et hunc quoque *Claudium* qui hasce tibi literas affert, si qua in re citra molestiam aut incommodum tuum iuvare potes, meo nomine commendatum habe. Basileae 10. Novembris 1542.

Io. Oporinus, tuus ex animo,
ut nosti.

435. 1) *Vide Corpus Ref. T. V. p.* 10. *Hagenbach, Luther und der Koran vor dem Rathe zu Basel, in d. Beitr. zur vaterl. Gesch. T. IX.*

2) *Senatus Basil. Luthero rescribens, plane aliter loquitur, vide Hagenb. l. l. p.* 298.

3) *Hoc ad controversiam spectat in schola Basiliensi agitatam de retinendis gradibus magisterii et doctoratus. Oporinus hic Bonif. Amerbachium et Wolfg. Wissemburgium innuere videtur. Quibus obstiterunt ex adversis partibus Myconius, Grynaeus, alii. Bucerus, et qui nunc verus Alcorani editor fuit Bibliander, controversiam illam sedare studuerant.*

4) *Totum negotium fusius narrant praeter Hagenbachium, Streuber, zur Basler Buchdruckergeschichte, in Beitr.* III. 81. *Kirchhofer, Mycon.* 316 *ss.* 351 *ss. Pestalozzi, Bullinger* 311. *Praeter Basileenses operis fautores, Myconium, Borrhaum, etc. maxime Turicenses et Argentoratenses causam Oporini ap. Magistratum sustinuerunt. Mirum est h. l. Oporinum de Bibliandro omnino tacere.*

5) *Prodiit opus anno sequenti et iterum auctius a.* 1550 *in fol. De quo nonnulla habet Schnurreri bibliotheca arabica p.* 421, *plura dat Baumgarten in hall. Bibl. V.* 236. *Privilegium Caesaris nonnisi in priore editione exstat, cuius praefationi Bibliander d.* 20. *Ianuarii* 1543 *subscripsit.*

6) *Usque ad supremum suum diem* (1568) *miser ille et meliora meritus aere alieno obrutus frustra se expedire tentavit.*

436.

CALVINUS VIRETO.

Consilium itineris germanici abiecit pro tempore. Iacobum nimis molliter tractatum perhibet. Queritur de Neocomensibus. Erga Bernensem senatum cordate procedendum docet. Socerum fratris ab iniusta criminatione vindicat. Sonerium et Pagnetium notat.

(Exstat manu Ionvillaei scripta in Cod. Genev. 111a, fol. 28, et typis expressa, sed ex parte tantum, ed. Genev. p. 369, Laus. p. 204, Hanov. p. 228, Chouet p. 507, Amst. p. 231.)

Non peto ut ignoscas, si brevius et perturbatius tibi scribam, quam res postularet. Habes enim meam excusationem, quam tibi sufficere confido. Respondebo tamen ad singula epistolae tuae capita paucis verbis. De *Farello* id ipsum mihi nunciaverat *Tossanus* quod scribis. [1]) Itaque iam quietiore sum animo. Quod autem de profectione cogitabam, non alio spectabat, nisi ut in Germania causam promoverem, et Metensibus ipsis adderem animum, ne in bona causa adeo timidos se ostenderent. Sed

436. 1) *De Farelli fatis Metensibus plura infra. Hic conferas quae habet Kirchhofer p.* 52.

nunc exspectabimus, quid illis Dominus dederit. De *Iacobo*[2]) mihi non placet, quod tam molliter acceptum dimiseris. Nam si nolebas causam tuam facere, cur non simplicius obiiciebas eum nimis impudenter facere, quod rem ita contestatam negaret, implevisse eum totam viciniam suis querimoniis? Quum plus quingentis testibus convinci queat, audetne adhuc tergiversari? Tu autem tua dissimulatione videris mihi audaciorem posthac reddidisse ad negandum. Ego vero statueram, nisi memoria excidisset, literis adscribere: Legas *Iacobe*, et si quem habes humanitatis sensum, fleas. Si causam ex me quaesiisset, multo asperius exposuissem quam *Farellus*. Sic tractandi sunt isti ἀλάζονες. De Neocomensibus patienter fero, quod nuncio, ut hucusque meis saltem sumptibus veniret, non mandarunt. Sed iampridem novi ut sapiant. Negotium vero κακολογητοῦ sic tractari oportuit, nisi quod vestram constantiam in postremo actu nunc desidero. Ego si vestro loco essem, ac vellem summa lenitate cum eo agere, sic rationes meas instituerem. Causam totam haberem instructam, ac si iudici vellem demonstrare, unde pronunciaret. Darem postea optionem, malletne missionem hoc praetextu petere, quod Dominus multis de causis eum a ministerio excluderet: an cum fratrum praeiudicio Bernam ablegari: hoc est, omnibus sententiis damnari. Atque habito eius responso, urgerem ad fidem praestandam. Sicubi deflecteret, tunc palam in apertum campum eum retraherem. Neque enim aequum est, ut totius ecclesiae dedecore unius hominis, non dico qualis, existimatio redimatur. Non est autem cur hanc conditionem recuset: Dominus non patitur me amplius hoc ministerio fungi. Impedimenta autem non exprimat: sed ita dissimulet aut silentio transmittat, ne qua suspicio in ecclesiam derivetur, sed in eius familia potius resideat tota.[3]) Quod autem periculum vobis denunciant *Sulzeri* literae, fore ut senatus vos ad reddendam rationem vocet,[4]) id mea sententia vobis optandum est. Literae summa moderatione scriptae sunt. Causa nimis bona. Quod si illuc ventum fuerit, prima haec defensio vobis ad manum erit: Non potuimus tacere: quibus autem melius exponeremus hanc querimoniam quam vobis? connivere erat deesse officio nostro et prodere veritatem: si quis excessisse modum insimulet, literae ipsae aut pro nobis aut contra nos iudicent. Obiicient, alios communicare sacrilegiis quae a vobis reprehenduntur. Vestrum erit, illos libere ore damnare, imo totam asperitatem stringere in ipsos, qui, quum praelucere bono exemplo aliis debeant, excitent haec offendicula.

De socero fratris mei[5]) constanter affirmare potes omnes mentiri qui talem rumorem spargunt. Emisset forsan si probassem. Sed quum a me consilium peteret, idque antequam celebratae forent nuptiae, respondi quod sentiebam. Respondit se pecuniam prorsus in Rhodanum malle proiicere quam adversus meum consilium collocare. Ab eo tempore non modo nullam fecit mentionem, sed ne in mentem quidem illi venit.

Quod te pro *Sonerio* rogasse aiunt, id non aliunde quam ab eo profectum suspicor. Te enim proferre solet dum excusatione utitur. Quemadmodum nuper apud *Genistonum*, postea apud me quoque, an, si malum esset dicebat, pro me intercessissent *Farellus* et *Viretus?* Ego vero respondi continuo vos non potuisse id facere sine maxima perfidia, quum aliter coram Deo uterque sentiret. Sed nullo modo persuaderi mihi posse. Nunc speciosam excusationem scilicet obtendunt. Non fuisse se empturos nisi prostitissent. Ergo scortator qui publicum lupanar ingreditur quid peccat? Prostant enim scorta. Atqui *Sonerius*, ut scias, non tam verecundus est, ut ad eiusmodi subterfugia se recipiat. Nam sine ullo pudore dicit eos bene et pie fecisse qui proscripserunt, et se fuisse in Deum peccaturum nisi emisset. Et nos tam crassam hypocrisin in nostris palpamus, qui tam acres nuper eramus in papistas.

Itali te plurimum salutant, qui *Coelio* mecum ex animo plurimum gratulantur quod et salvus ad nos redierit et uxorem adduxerit cum parte sobolis. *Marotium*[6]) quum videro salutabo tuis verbis. Haec causa adventus, quod quum ex aula domum se conferret audierit decretum fuisse a curia Parisiensi ut captus illuc quamprimum adduceretur. Flexit iter alio ut diligentius inquireret. Re bene comperta huc recta concessit. Nunc penitus habere in animo se dicit, hic manere.

Quod me *Paguetii* rogatu hortaris ad nostros exstimulandos: utinam ipse tam bono animo ac tam prudenter observaret quod peccatur, quam ego fideliter cuperem in meas partes insistere. Sed quum stulta ambitione nunc ineptiat nunc insaniat, neque me socium habebit neque ministrum. Scis cur male

---

2) *Gallo Morgiense. (N.* 419, *not.* 3.)

3) *Reliqua in edd. desiderantur.*

4) *Haec pertinent ad Lausannensium ministrorum remonstrationem circa bona ecclesiastica ex parte divendita. (Hundesh. p.* 175.)

5) *Antonii Calvini uxori nomen erat Anna de Fer, socero Nicolaus. Hoc loco agi videtur de praedio aliquo emendo, circa quod negotium nescio qui sinistri rumores volitare poterant, fortassis et ipsum Nostrum petentes.*

6) *Ferrariam cum aliis Gallis relinquere coactus Venetias se receperat, unde a.* 1536 *intercedente regina Navarrae ut Parisios reviseret ei concessum est, ubi psalmos vertere incepit. De tempore quo Genevam se contulit ex loco nostro emendanda quae habent Hist. eccl.* I. *p.* 33 *et Haag.* VII. 275 *qui anno demum* 1543 *id factum putant.*

omnia habere putet? Quia non dominatur. At si penes me sit eligendi potestas, ne infimum quidem locum illi daturus sim. Nuper suis cursitationibus effecerat ut duo aut tres praetorem se facturos promitterent socerum. Quo res procederet, vulgabat rumorem quasi de re iam confecta. Atqui in Ducentis tres fuerunt duntaxat, ex quibus ipse unus erat, qui eum nominarint. In plebe nullum de eo verbum. Postea de novitate electionis conquestus est. Aliquid enim ex veteri ritu mutatum fuerat, sed ante lege promulgata et recepta. Quid plura? Homo est turbulentus, ut nosti, cui morem gerere nisi omnia turbando nequeam. Alium igitur quaerat.

Bene[7]) vale, frater carissime, cum tua familia et fratribus. Nostri te salutant, praesertim *Genistonius*, cui nata erat septimo mense filiola quae tertio die migravit ad Dominum. Puerpera graviter laboravit, sed nunc evasit periculum et satis alacriter se habet. Uxor mea te plurimum salutat. Dominus omnes vos conservet. Vale iterum. Genevae.[8])

Ioannes Calvinus tuus.

437.

SULZERUS CALVINO.

Quae Bernae proximis mensibus acta fuere, quoad ministrorum partes explicat et excusat, quoad magistratum vituperat et deplorat.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 96.)

Viro doctissimo pientissimo D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae antistiti praeceptori et amico sincerissimo suo.

S. Serius postremis illis tuis[1]) respondeo, tum quod interea vix unquam firma mihi valetudo fuerit, quae ἀγρυπνίᾳ partim, partim pituitae destillationibus sic iam diu perturbatur ut omnibus fere functionibus inidoneus reddar. Sic exercet probatque me Dominus non uno afflictionis genere. Eum precor ut parcat et gratiam largiatur, qui solus novit haec amara uberiore consolationis suae dulcedine temperare. Quod potissimum in actione nostra desideras, contra δημαγωγὸν nostram synodi postulationem, agnosco animum sententiamque tuam, qua meritissimo ecclesiasticas controversias ad legitimum etiam tribunal vocari velis, coramque synodis decidi de causis religionis, ut quarum iam inde a nascente ecclesia semper fuerit sacrosancta inter credentes autoritas. Atque ea tantum abest ut a nobis vel spreta vel neglecta sit, ut iam inde sub tragoediae huius initium nihil nobis gravius acerbiusque acciderit quam quod ceu obtorto collo ad disceptandum coram civili tantum iudice pertraheremur. Ubi quum nos primum ex scripturae autoritate, ut par esset, iusto vel symmystarum nostrorum coetu, vel exterorum et antistitum conventu responsuros profiteremur, ut deliberandi saltem cum iis facultatem concedi postularemus, adeo non obtinuimus, ut etiam in suspicionem pertracti simus pravae cuiusdam tergiversationis et factiosae propemodum rationis agendi: maxime quum ille tam se ad explicandam suam mentem coram ipsis promptum paratumque ostenderit, ipsosque diacosios ad definiendum constituendumque urgeret, mirando astu, quae ad disputationis habitae iam pridem incolumitatem pertinerent, ut facile iam tamen tum perspiceremus infructuosum tum de provocatione conatum fore.[2]) Itaque et capienda ea consilia erant quae sors, ceu in arena luctantibus, offerebat, quae sic tamen moderatus est choragus huius fabulae, ut si non qualem vellemus, saltem opinione meliorem catastrophen viderimus. In ratione docendi quod mones studiose observamus, ne quid ex pontificia abominatione redolere videatur, eamque ut decet semper etiam detestamur. Neque formulas, sic me Christus amet, piarum aurium offensivas ullas unquam induximus, nisi offensivae sunt quibus et scriptura utitur, sineque quibus ministerii ratio et nequit cognosci satis, aut nisi tum censendi sumus nescio quem vel papismum vel lutherismum[3]) inferre, quum primum . . . . . .[4]) quid in coena Christus atque baptismo praestet donet exhibeat cum symbolis perque sacrum ministerium animadvertendum monemus, ceu totius sacrae actionis basim, quam ea deinde quae per nos fiunt consequuntur, etc. Item quum de vocatione, clavium usu, utriusque potestatis discrimine disserimus, iis nimirum religionis capitibus quae tenere in ecclesia necessarium est, quaeque plane ferri poterant, etiam a quamlibet teneris auribus, nisi iam pridem noster ille[5]) plus quam tragicis calumniis gravasset com-

---

7) *Ex hac subscriptione Beza duos tantum versus recepit, primum et ultimum.*
8) *Mense Novembre* 1542 *vergente scriptam esse demonstrant quae de Curione refert.*
437. 1) *deperditis.*

2) *sic.*
3) *Cf. N.* 424, *not.* 8; *Hundeshagen p.* 168.
4) *excidit vocabulum charta discissa.*
5) *Ritterus.*

munem causam, implevissetque ecclesiam suspicionibus. Utinam vero te habere omnium anteactarum concionum et actionum possemus habere [6]) iudicem: cernas nos indignissime vel ignoratae disciplinae vel offensionis affectatae per ora etiam fratrum traduci. Quid quod eorum etiam insimulamur, quae ne per somnium quidem unquam cogitavimus, ut puta symbolorum adservatione imaginibusque, impudenti et hostibus etiam nostris cognitissima vanitate. In ipsa sane concertationis ἀκμῇ fateor plusculum nonnunquam affectibus indultum esse etiam a nobis, maxime *Contzeno*, qui natura quum sit vehementior, etiam atrocitate rei portentosaque vafritie ad calumniam omnia detorquendi permotus modestiae limites semet esse transgressum fatetur. Verum purgationem nostram cognosces exactius ex ea responsione quam propediem fratribus nostris Lausannensibus transmittemus [7]) ad amicam planeque fraternam ipsorum expostulationem. Modo citra recentem aliquem tumultum liceat consistere. Neque enim dubitamus iam pridem paratum insidiose catalogum, ... [8]) ex disputationis seu potius adversarii dictorum sententia, quo mox exagitemur denuo. Utinam sim vanus augur. Serio agit noster ille suis concionibus non solum ut virtus nulla tribuatur symbolis, nisi qualem in memorialibus aut repraesentatione scenica agnoscimus, quantamque humanae rationis prehendunt tenebrae, verum etiam ut magistratui plenam in reipublicae atque religionis administratione iurisdictionem adstruat: ministerio vero ecclesiastico nihil nisi docendi profitendique potestatem concedat. Idque tanta blandiloquentia, ut non possit in hoc quidem tam ambitioso theatro amplissimum et assensum et applausum [*non*] consequi, ubi nos exsibilatos [9]) iri certum est, simulac vel tectim etiam ecclesiae Christi oeconomiam et sacrosancti ministerii ἐξουσίαν explicare coeperimus. Moderatione igitur singulari et animis etiam opus est, et cumprimis doctore spiritu, qui sic moderetur regatque ora atque consilia nostra, ut neque verum dissimuletur, neque publica subvertatur aedificatio ulla nostra incogitantia aut importunitate. Quam ad rem tu quaeso, mi frater, nos et oratione et consiliis pro more iuvare perge, et suavissimis tuis literis me, tantum non et corporis imbecillitate et hisce tot molestissimarum aerumnarum taediis fatiscentem, semper refice et recrea. Valde gaudeo cum et *Philippo* inter amicos etiam primos video numerari. [10]) Dominus Iesus te conservet nobis suaeque ecclesiae. Bernae, 5. Decemb. Anno 42.

T. Sultzer.

Salutant te amanter *Contzenius*, *Beatus*, *Grynaeus*, *Telamonius*.

6) *sic*.
7) *De tali responsione ministrorum nihil nobis innotuit aliunde petendum. Plane alia fuit magistratus declaratio* (12. *Febr*. 1543) *eaque satis severa, de qua vide Ruchat V*. 231, *Hundesh*. *p*. 175.
8) *vox dubia*.
9) *sic*.
10) *sic*.

438.

ITALI MINISTRIS GENEVENSIBUS.

Inter varias et graves tribulationes evangelio firmiter ac fortiter adhaerentes Genevensibus gratias agunt, et de sana sibi quoque tradita doctrina et de beneficiis in profugos collatis.

(Ex autographo Cod. Gothani 404, fol. 1.)

Sanctis Dei qui sunt ecclesiae Gebennae membris ac ministris Domini fidelissimis fratribus nostris colendis in Christo et peramandis.

Gratia Dei vobis et pax per Iesum Christum Dominum nostrum.

Non ignoramus, fratres, quam toti in hoc die noctuque incubueritis, ut nos a veteris ignorantiae somno excitaretis, ac per vos Christi regno nobis patefacto Antichristus quoque sic diu ignotus tandem prodiret in lucem. De qua re quum Deo et patri immortales gratias semper egerimus, nunc multo magis, quia quotidie apud nos utriusque cognitio increbrescit augeturque non mediocriter, licet diverso rerum eventu. Nam eius, qui nos acquisivit sanguine suo, summa fit accessio: alterius vero, qui vult nos perdere immanitate sua, multa ubique cernitur diminutio, ita ut sperare possimus, brevi ea nos captivitate, qua acerbissime premimur, redemptos [1]) iri, praesertim quod videmus studium vestrum nobis in ea re non defuturum, nihilque praetermitti a vobis in quo iuvare possitis electos Dei, qui modo pro nomine eius sic crudeliter affliguntur. Audivimus enim quam ardenti caritate excepitis fratres nostros transfugas, quam etiam nunc benigne tractetis, quam communem eorum casum, sicuti est, commiserescendo feceritis, sentientes id in vobis quod et in Christo Iesu, qui nostri commiseratione impulsus lignum crucis ascendit, ut perpetuo viveremus, quam pie eos nunc adhortemini,

438. 1) *sic*.

erigatis, consolemini, ut bono sint animo, promittentes omnia haec sibi fieri ad salutem, ita ut ii sic a vobis animati refectique plus voluptatis accipiant quam moeroris ex iactura rerum sibi carissimarum, quas propter evangelium omnino fuerant relicturi, non secus ac si ex magna tempestate erepti in aliquem portum sese recepissent, ubi praeteritae calamitatis immemores secure ac feliciter vivant. Sic enim consuevit Dominus cum suis agere, ut prius corrigat quos amat, quassatos restituat, oppressos erigat, moribundos suscitet ac vivificet, ut discamus per haec, sub magna paupertate divitias, sub ingenti miseria summam felicitatem, sub altis doloribus laetitiam latere vel incredibilem, nihilque nobis deesse ubi Deus affuerit, qui quum filium suum nobis donarit, annon reliqua omnia, coelum et terram etiam cum illo recte dicitur communicasse, potissimum quum is apud patrem sempiternus pro nobis interpellator exsistat? Tantum abest ut vereamur, ea nobis firmiter concessa vel aliquando defutura. Tenemur itaque vobis duplici iure, quum quia iam pridem provocastis nos verbo veritatis ad salutem, ut evangelium gloriae Christi reciperemus, tum etiam quod opere complevistis fidei vestrae sinceritatem ac dilectionem, ita ut facti sitis forma quaedam qua scire possimus, non tam quid credendum, quam quid cum caeteris omnibus posthac sit nobis agendum. Pro qua re agimus Deo gratias sempiternas, quod dederit nobis homines sic eruditos tamque pios, qui potentes sint ac semper parati, nedum sana doctrina nos instituere hortarique, et qui illam oppugnarint facile convincere, sed etiam caritatis promptitudine ac summae benignitatis ministerio liberrime uti erga sanctos Dei, qui contumeliam patiuntur propter Christum. Id quod quum vinculum perfectionis dicatur esse, eo quod homines vere iungat eosdemque perpetuo tueatur atque unanimes servet, non est mirum vos a nobis idcirco tam mirifice diligi, unice observari, et ardenter amari, tamque vestri iam nos studiosos factos esse. Ita Deus faxit ut etiam facto id testari possimus, quam libentissime traderemus animas nostras pro vobis. At vos, quos Dominus posuit ad custodiam super gregem suum, advigilate interim et arcete lupos qui ubique hic imminent, ne sic libere crassentur [2]) ac omnino devorent oves eius, simulque expendite quanto adiumento quantoque usui futuri estis si volueritis, quandoquidem egregie coepistis, gloriae Christi propagandae, quam apud nos ita promotam videmus, ut omnino sperandum sit, approbante Christo, vobis quoque, qui nobiscum socii estis eiusdemque foederis consortes, in ea re iuvantibus, in veterem illam libertatem atque dignitatem vindicatam esse ac prope restitutam. Valete in Domino, quem pro nobis rogate, sicuti pro vobis agimus non inviti. Fratres, tam qui a vobis sunt humaniter recepti, quam qui isthic pie vivunt in Christo, eos maxime qui laborant in verbo et doctrina, nostri omnium nomine etiam atque etiam salutate. Datae Venetiis viij. Idus xbris M. D. XLII.

Universi fratres ecclesiae Venetiarum,
Vicentiae, Tervisii, vobis deditissimi. [3])

2) *sic.*

3) *Iidem paucis diebus antea scil. a. d. VI. Cal. Dec. similia ad Lutherum scripserunt, petentes ut Germani pricipes pro ipsis intercedant apud senatum Venetum. Cuius epistolae autor, ut fortassis et huius, fuit Balthasar Altieri Aquilensis Neapolitanus. Cf. Seckendorf III.* 401. *M'Crie p.* 93 *ss. Caeterum iam dudum Venetiis et Lutheri et Helvetiorum scripta semen evangelii purius docendi sparserant, quod pluribus demonstrant M'Crie p.* 88 *ss. Gerdes Italia ref. p.* 57. *Vide et Epp. Lutheri ap. De Wette III.* 289. *V.* 565. 695.

439.

CALVINUS FARELLO.

Breviter tantum inter lucubrationes varias proxime absolvendas pro tempore per occasionem scribit. Literas Farelli cupide exspectat.

(Ex autographo Cod. Gothani 404, fol. 27. Ed. Bretschneider. p. 14.)

Fidelissimo servo Christi Guill. Farello fratri et collegae meo carissimo.

Nuper quum nuncium ad te missuri essent Neocomenses, *Vireto* et Iacobo *Gallo* indicarunt. Ego autem illis non visus sum dignus cuius rationem haberent. Quanquam illis facile ignosco vel ob hanc causam quae nunc me cogit brevitatis veniam abs te petere. Distrahor enim, ut nosti: in corrigendo Novo Testamento sum occupatus, [1]) et Alberto *Pighio* respondeo, qui magnum in nos librum edidit in quo me nominatim provocat ac sibi petit antagonistam. Cupio autem efficere ut proximis nundinis exeat responsio. [2]) Haec ipsa causa est cur fratribus [3]) nihil scribam, quanquam tuto supersedere possum ubi tu ades. Exhortationem tamen aliquam a me habuissent, nisi obstaret quod dico.

439. 1) *Hinc aliquis coniicere posset Biblia gallica saltem ante a.* 1543 *Calvini manum non sensisse. Sed illorum fata cimmeriis adhuc tenebris obvoluta*

2) *Vide prolegomena nostra in T. VI.* p. 23.

3) *Metensibus.*

Salutabis omnes meo nomine diligenter. De rebus nostris et urbis statu referent hi duo fratres. Omnes pii amantissime te salutant. Literas tuas, quibus nobis exponas ut res istic habeant, dudum in itinere esse confido. Det Dominus ut nos prorsus exhilarent. Vix credas quantum me illae tuae prolixae [4]) consternarint: adeo ut parum abfuerit quin occupationibus et negotiis omnibus proiectis statim iter arripuerim. [5]) *Bernardinus* noster Senensis inter alios te salutat, vir magnus omnibus modis. Hic frater [6]) vir est pius et integer: quem tibi commendatum esse cupio. Dominus te et omnes suos istic conservet ac multiplicet semen suum. Genevae, 15. Decemb. [7])

Ioannes Calvinus tuus.

440.

TEXTOR CALVINO.

Calvino gratulatur ob valetudinem iam firmiorem et ecclesiae Genevensis florentem statum. Uxori vero opem ferre non posse sibi maxime molestum esse affirmat, oblique indicans se pestem ibi grassantem timere. Ab inimicorum calumniis se vindicat, eosque acerrime sed satis obscure perstringit. Vergerii cuiusdam libellum examinandum transmittit. De signaculo crucis quid censendum quaerit.

(Ex autographo Cod. Gothani 405, fol. 84. In tergo legitur Calvini manu scriptum: *Le conte de Lionais.*)

D. I. C.

Quandoquidem, ut certus sum, ex necessitate tot tantaque negotia te assiduo urgent et obsepiunt, Calvine animo meo optatissime, *Claudius* hic noster commode literarum tuarum vice fuit mihi, a quo non potui non citra ingens gaudium audire de rerum vestrarum statu indies favore Domini felicius procedentium, de profectu evangelii, fidei ac religionis augmento, praeterea de tua valetudine firmiore: cui iure sese adiunxit nuper vir tantus, [1]) quem haud dubie Dominus ipse pro sua benignitate tibi suaeque ecclesiae prospexit in magnum tuum solatium, adiumentum et ecclesiae utilitatem suffectum. Et ipse in hoc non ita pridem, si meministi, fui tibi veluti prognostes per meam ad te epistolam quum adhuc agerem apud Neocomum. Si quidem tunc, *Vireto* nostro istinc discedente, ardenter cupiebam in illius locum tibi ferre suppetias quempiam huiusmodi tanta sarcina degravato. Dominus tales multos, qualem vos nactos esse audivi, suscitet, quos longaevos et integros roboret suo gregi fideliter pascendo. Alii vero, nempe ventres pigri, rapaces lupi, eiiciantur, profligentur, proscribantur, pudefiant, nisi eos poeniteat. Caeterum permolestum est mihi quod uxor tua tam crebro aegrotet. Si visum esset Domino ut nostra industria pristinae redderetur sanitati, nolim ullo modo parci mihi, vel ob longissimi etiam itineris laborem, vel sumptum immodicum [2]) et iacturam gravem, modo satis esse queam. Nam quanquam quorundam iudicio me pestilentia terrefacit, non tamen detrecto amicorum causa, tempore et ubi exigit necessitas, subire quodvis discrimen. Tantum vero abest ut mortem extimescam, ut ea quoque maxime oblecter, si volente Domino acciderit. Alioqui quid opus est ut me ipsum temere praecipitem in periculum, quum adhuc pendeant a me uxor et liberi, amici et alii multi me saepissime accersant, quem forte, tametsi inutilem, manent in gloriam Dei vivi quae momenti sunt maioris. Tu igitur quoquo pacto indigeas hoc homuncione, oro, utere quam familiarissime, modo quod petis id possim praestare. Nec quisquam est profecto qui proclivius id ipsum exsequatur. Citra assentationem id dictum velim.

Quod autem attinet ad declinanda ea incommoda de quibus ultimo congressu apud te sum conquestus, in animo erat rem ipsam aggredi. Verum ut ingenue fatear, postquam satis me ipsum consului, diutius volutavi in animo, non sine precatione, centies quotidie idem expendendo repetens, nihil certum habeo, nihil firmum, imo totus haereo, ac in bivio, quod aiunt, sisto pedem, miris modis perplexus. Haud scio an Satanas hic sit mihi obstaculo, cuius instinctu quaedam hominum monstra mihi ingratissima, utpote collato a me in ea beneficio, linguae sane vipereae, perfrictae frontis ganeones, Neocomi, ut accepi, hanc mihi gratiam rependere pergunt, ut de me spargant falsissimum rumorem istuc usque volantem, nimirum *Textorem* studere avaritiae. Coram Domino loquor, et vere in ipso glorians id unum assero, hactenus longissime abfuisse me ab eo crimine, et nunc etiam magis ac magis abhorrere. Quin quo diutius datur hac aura frui, eo alieniorem me sentio a rebus huius saeculi. Non dubium est mihi quin isti ex eorum sint numero qui prodita patria in alios scilicet sunt bene-

4) *deperditae.*
5) *ut re vera fecit postea.*
6) *Supra de duobus dixit. Estne hic alter horum an tertius aliquis? Prius magis vero simile.*
7) *Bretschn. perperam Octobrem dedit.*
440. 1) *Hic non de ministro quodam, sed de Ochino cogitaverimus.*

2) *Vide quid metuat, qui mox avaritiae se falso insimulari queritur.*

fici. Nempe istuc irruperunt confidenter beluae horrendae, ut omnia depopulentur, omnia vastent, nisi avertat Deus: qui abiecta cuculla funesta animum impurum, sordes putidas ac purulentas in cuculla contractas perpetuo gestant, hypocrisin scilicet et omnem malitiam, qui suum virus istic quotidie evomunt omnia inficientes, et quae prius cuculla obtecti machinabantur eadem nunc perpetrantes, ingrati perfidi superbi, bonorum virorum tortores. Unde enim tot suspiria? Unde tot lacrymae in vobis? Avaritiae et ventris mancipia, indociles, otiosi, leves, temulenti, vani, garruli, susurrones, sycophantae, invidi, facile iudicantes, immisericordes, crudeles, conspiratores, stellae erraticae, fontes exarescentes. Faxit Dominus ut ab his caeterisque inimicis ipsius et nostris, obturato ore ipsorum impudenti, referamus palmam. Faxit Dominus ut istae pestes infestissimae, atrocissimae, perniciosissimae, se tandem suomet ipsorum indicio prodant, ac suo se iugulent confodiantque gladio. Dominus ista scandala protinus eradicet. Sed utinam liceret quibusdam ipsorum misericordiam adipisci. Porro non mea sed evangelii causa haec dico, et odio offendiculi. Neque arbitror me tibi adeo ignotum esse, aut illos tantae esse apud te autoritatis, ut ipsis facile fidem habeas.

Verum his omissis te oratum velim, eum libellum excutiendum suscipias per otium, quem ad te mitto, a viro quidem docto iuxta ac pio, Eligio *Vergerio* [3]) Matisconio ludimagistro, quondam praeceptore nostro consutum ex aliis, praesertim Erasmo, sed nonnulla continentem quae mihi a vero dissident, quae aegyptiam superstitionem resipiunt. Proinde eo opusculo sedulo evolvendo seorsim annotabis in charta errata ibi animadversa quae postea curabis nobis perferenda. Caeterum hominem tractabis tuo more, hoc est, per caritatem, candide leniter ac mansuete, omnique convicio procul remoto. Etenim, ut interim taceam non alium esse qui felicius te uno rem obeat, quantum confido, aequiori animo feret abs te se admoneri et argui, quum te magis suspiciat, idque merito, quam a nobis, cuius ferulae manum subduximus.

De rebus nostris, et si quid hic siet, latius disces a nostro hoc tabellario. Uxor mea, una cum tota familia per divinam benignitatem recte valens, te et tuam, amici te salutant. Secundum uxorem tuam, cui omnia bona precor, cuius incolumitatem tantopere sitio, salvere iubebis meo nomine illum optimum virum a vobis nuper receptum, item Sebastianum *Castalionem*, [4]) *Champerellum* etc. Vestris omnium precibus nos commendamus. Sed tu, o clementissime pater, da filiis tuis ut corpori filii tui unigeniti Iesu semel insiti augescamus ad iustam ipsius magnitudinem, da ut adversarios nostros benefactis superare conantes, quorum improbitas et nequitia per tuam providentiam nos exercet et probatos reddit, aerumnas huius vitae in amorem tui infracto animo perferentes, res fluxas et caducas aspernantes, coelestia cogitemus, animos ab humo seiunctos in coelum attollamus, eo adspiremus, ubi abolita morte, prostrato Satana, adsidet tibi a dextris Dominus noster Iesus Christus, solus servator, mediator, pontifex aeternus, qui veluti antesignanus viaque nobis strata nos praeiit, indesinenter te pro nobis deprecans, donec ad te evehamur hoc ergastulo soluti, quo adipiscamur quod per aenigma hic tantum cernimus, coronam immarcessibilem, vitam aeternam, cui soli cum filio et spiritu sancto debetur omnis laus et gloria in omne aevum. Amen. Matisconi 19. Decemb. 1542.

Tuus Benedictus Textor. [5])

Rogo ad me mittito, quum primum licebit, diploma literarum quas a *Guilelmo* nuper accepisti. Tabellarius enim quidam eas mihi perdidit in via. Insuper scribe mihi tuam de signaculo crucis sententiam et ad quid olim conduxerit, nunc vero utilene sit an non? siquidem proximis diebus inter duos orta de hoc litigatio adhuc est sub iudice.

3) *Verger? Duvergier? De cuius libro, quem theologici argumenti fuisse suspicamur, nihil certi habemus, neque an editus fuerit scimus.*

4) *Textoris popularem ex eodem comitatu (la Bresse) oriundum.*

5) *Eius scripta medica et botanica recensent La Croix du Maine, biblioth. de France; Verdier, bibl. française; Kestner, medic. Gelehrtenlexicon, Ioecher.* (Stirpium differentiae ex Dioscoride, Relatio praecavendae et curandae pestilentiae, De concro eiusque natura et curatione.)

441.

BULLINGERUS VADIANO.

Pluribus recenset Italorum nomina et fata qui nuper ob religionem patria relicta Turicum appulerunt, Curionis, Ochini, Vermilii etc. Item narrat quid Oporino acciderit propter impressum Alcoranum.

(Ex apographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 171, olim. D. Epp. T. II, fol. 119 coll. c. Simleri Vol. 52. — Ea tantum transscribimus quae huc pertinent.)

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Quae tu obiter annotasti de Italis illis, ea sic habent: Venit in Augusto ex Italia Capucini ordinis (ii desciverunt a Franciscanis seu ab Observantibus autore *Bernardino*[1]) Senensi ad austerius vitae genus) monachus vasti corporis *Hieronymus*,[2]) cuculla et monstrifera veste adhuc tectus, cupiens colloqui mecum de articulis religionis nostrae. Nam dicebat se libros meos in Italia adeoque in ipsa urbe Neapoli legisse, nunc autem persequutione pontificis pulsum ad me confugisse, conferendi de multis causa. Recepi ego hominem et audivi disputantem summa patientia: respondi item quantum mihi concessit Domini gratia. Quid multis? Deprehendo virum esse satis doctum et integerrimum alias. Quum itaque per mensem fere aluissem miserum, literis commendatum et viatico instructum misi Curiam, si forte hominis italicae linguae periti aliquis foret in ministerio evangelico usus. Verum non invenit locum commodum ideoque rediit. Interea dum ille abest, venit primo *Coelius* quidam *Secundus*,[3]) vir latinae et graecae linguae doctissimus, et in pietate ac omni literarum genere peritissimus. Quaerit annon *Hieronymus* quidam ad me venerit et quo abierit? Expono itaque ei quod acciderat. Mox intelligo et hunc pulsum esse Italia ac sedem quaerere aliam. Suadeo itaque ut Bernam concedat. Obsequitur, ac literis[4]) viaticoque instructus post aliquot dies Bernam abit. Commendaram ipsum consuli et optimatibus quibusdam Bernensibus, quorum opera factum ut mox scholae fuerit praefectus Lausannensi, in qua theologiam simul et bonas literas profiteatur. Nam Ticini primum, deinde Venetiis, Mediolani item et postremo Lucae in Italia bonas et pias literas hactenus publice professus est. Haec dum fiunt, adest et D. *Bernardinus* Senensis, vir insignis sanctimonia et eruditione, venerandus senex et canus, procerae staturae et miram prae se ferens maiestatem. Instruxerat hunc princeps Ascanius de *Columna*[5]) equis, ministris et viatico. Mansit apud nos per biduum, de rebus religionis nobiscum colloquutus. Brevia nobis apostolica complura exhibebat, quae a pontifice Paulo acceperat, iubente illum primo Ianuensibus, deinde Florentinis, inde Venetis praedicare. Ubi autem sensisset ipsum Christum praedicare, misso brevi apostolico Romam ipsum evocat: abit vir fortis, sed Florentiae prohibetur et in Germaniam ablegatur a piis, perhibentibus Romae paratum ipsi certum exitium. Abiit ergo Genevam tandem, ibi suis sumptibus victurus, propter Italiae confinium. Curat autem plurimos ibi[6]) sermones italica lingua scriptos imprimi et inde transportari in Italiam, ut per scripta audiant qui coram et viva voce concionantem audire non possunt. Habet autem non immerito maximam apud Italos omnes autoritatem, imo ipsum prope pro divo exosculantur. Habes hic decem eius sermones Genevae impressos et superioribus diebus ad nos per ipsum missos, quos tibi interpretabuntur qui apud te sunt mercatores italicae linguae periti. Post mensem redit e Lausanna *Coelius*, Italiam denuo ingressurus, ut inde curet in Germaniam transportari uxorem ac liberos. Orat principi scribam *Ferrariae*, quae *Ludovici* regis Franciae filia est. Obsequor ac inhortor principem ad pietatem, et ut pulsos propter Christum benigne foveat. Addo munus, commentarios meos in Matthaeum, quibus acceptis accingitur itineri ac abit. Vix ille abierat,[7]) en venit *Petrus Martyr*, quatuor advectus, quod dici solet, equis, pulsus et ipse Italia. Fuit is praepositus Lucae et Abbas Neapolitanus, ordinis ni fallor Praemonstratensis. Habuit socium itineris *Paulum*[8]) quendam, virum doctissimum: ipse vero doctus est latine graece hebraice et mediocriter chaldaice, vir humanus eloquens et pius. Consultat et hic quo cum sociis divertat. Placet Basilea, si forte locus illi detur profitendi publice. Haec quo rectius intelligas adieci epistolam eius a Basilea ad me scriptam quam remittes. Is nunc Argentoratum est vocatus et data est ei praelegendi publice functio. *Bucerus* vero 20. Novembris ascitus a Coloniensi episcopo abiit reformaturus forte episcopatus illius aliquot urbes, Osnabruck, Paderborn etc. Sero autem rediit *Coelius* ex Italia, advehens secum uxorem et liberos, mira de persequutione pontificis referens. Attulit quoque

---

441. 1) *Hic errat vir summus. Capucinorum ordinem instituit Matthaeus Bassi c.* 1526, *ad quos Ochinus demum a.* 1534 *transiit, magnum ordinis praesidium et decus et bis vicarius generalis* 1538 *et* 1541.

2) *Quem Simlerus egregie falsus et post eum Pestalozzius* (*Bullinger.* 259) *fuscum Capucinum cum albo Carmelita Bolseco, Italum cum Gallo confundunt, quod Bullingero ipsi minime accidere potuit. Bolsecus uxoratus et medicus multo serius in Helvetiam venit. Hunc vero Hieronymum Capucinum alibi obvium non habuimus, nam eundem fuisse ac H. Marianum Mediolanensem* (*de quo v. Trechsel II.* 77) *nobis non persuademus.*

3) *Etiam hic Nostrum memoria fefellisse videtur. Curio enim iam medio mense Augusto Turici fuerat* (*N.* 415, *not.* 3).

4) *ad Io. Franc. Naegelinum consulem et Hallerum thesaurarium* (*Schmidt ZS. f. hist. Theol.* 1860.)

5) *Quae illustris familia Ochinum maximo favore prosequuta erat. Cf. M'Crie p.* 109. 160. *Ascanium illum sunt qui eundem dicant ac cardinalem quem Paulus III. Venetias se recipere coegit, Iulius III. Romam revocavit.*

6) *loco tamen non indicato.*

7) *Schmidt, Vermigli p.* 47 *id postridie factum dicit, teste tamen non allato.*

8) *Lacisium.*

literas a regina illa sive principe *Ferrariae* scriptas ad me perhumaniter et summa cum pietate, quibus gratias agit pro munere, vicissim adhortans ad pietatem etc. Quumque *Coelius* Lausannam proficiscitur, mittit princeps Ascanius de *Columna* ministrum, percontatum quo abierit *Bernardinus* theologiae professor celeberrimus. Indico Genevam, quo mox ille proficiscitur, pecunias nimirum portans viro Dei. Rediens autem petiit a me literas ad ducem sive principem illum suum, pietatis studiosissimum et acerrimum pontificis hostem. Scribo itaque et munus adiungo commentarios illos meos in Matthaeum. Abit is alacer brevi pollicens responsionem: se enim intra menses aliquot rediturum ad D. *Bernardinum.* Haec facta sunt circa 6. diem Decembris. Ores Dominum pro illis cum omnibus tuis et laudes Deum. Meretrix illa babylonica iudicabitur et iudicatur. Deo laus et gloria!

Mira item haberem quae de Alcorano scriberem, si tempus et otium, praesertim vero capitis dolor sineret. Breviter tamen.[9]) Impressit Io. *Oporinus* legem Mahometi quam vocant Alcoranum, adiectis confutationibus graecis et latinis, historiis item arabicis saracenicis et turcicis ad haec usque tempora: opus insigne et memorabile. Paravit hoc D. *Theodorus* [10]) noster, idque in oppugnationem mahometanae perfidiae et turcici regni, praefixa eleganti praefatione. Exemplar Alcorani allatum est arabicum ex Italia: duobus usus est latinis, integrum manu rescripsit propria. Labore confectus decubuit in Iulio aliquot septimanis. Tanti constitit illud opus. Quumque iam erat vulgandum, suggerunt nescio qui asini clarissimo Basiliensi senatui, nequaquam permittendum ut lex turcica vulgetur ex urbe Basilea. Opponunt se pastores *Myconius, Marcus, Gastius,* [11]) *Cellarius,* caeteri, docentes pie vulgari. Verum isti vincunt et coniicitur *Oporinus* in vincula includiturque Alcoranus. Facta haec sunt ante nundinas Francofordiae autumnales. Interea audit *Lutherus* impressum esse Alcoranum Basileae. Scripsit itaque senatui et tantum non obtestatur ut vulgent: se enim mirum in modum semper cupivisse hunc librum videre etc. Exemplum epistolae habebis suo tempore. Nunc itaque exspectamus quid futurum sit. Scripsimus hisce diebus etiam nos [12]) quaedam qui ecclesiae ministramus Basileam. Quid futurum sit novit Dominus, nec tu ignorabis. *Der Tüfel rümpft sich vnd hat nitt gern das man jmm wil beyde hörner zerknütschen* — — — — — 19. Dec. 1542.

H. Bullingerus tuus.

9) *Legas ipsum Oporinum supra N.* 435.
10) *Bibliander.*
11) *Huius nomen abest a documento quod edidit Hagenbach, l. l.*
12) *Tale aliquid Hagenbachius habuisse non videtur, quem vide p.* 320, *quoad senatus consultum d.* 11. *Ian.* 1543 *factum.*

442.

CALVIN A VAROD.

Recommandation d'un malade au procureur de l'hôpital.

(Autographe des Archives de Genève. Pièces hist. N. 1250. Il n'y a point d'adresse. Une main plus moderne y a mis cette note: *Adressée je crois à Michel Varod procureur de l'hôpital en* 1542. Publiée par Bonnet, Lettres fr. I. 67. angl. I. 340.)

Seigneur Michel, ce paovre homme est si fort maleficie en son corps que cest pitie et mesmes horreur de le veoir. Il dict que cela ne luy est pas venu de paillardise. Pource que cest chose pitoiable il vous plaira de regarder sil y auroit moien de le secourir affin quil ne pourrisse. Ie le vous recommande daultant plus hardiement que ie pense quil soit de la ville: car sil estoit estrangier iaviseroye de moymesme dy proveoir en quelque sorte affin de ne donner point occasion de crier comme on faict. Mais puis quil est dicy ien faiz moins de difficulte. [1])

Vostre frere et bon amy
Iehan Calvin.

443.

CALVIN A UN CURÉ.

Réponse à un prêtre catholique qui avait écrit que la peste qui régnait à Genève était une juste punition de Dieu de la révolte contre sa sainte église.

(Autographe de la Bibl. de Genève. Cod. 107[a], fol. 365. Au dos on lit d'une autre main: Responce a un certain Curé qui avoit escrit durant que la peste estoit a Geneve: la ou il y a plusieurs instructions singulieres etc. L'original se lit dans

442. 1) *Nous insérons et intitulons ce billet sur la foi de l'anonyme qui a annoté l'original, lequel ne porte point d'adresse. M. Bonnet paraît avoir regardé l'adresse comme authentique.*

les Lettres fr. I. 68 suiv. [1]) Une traduction latine a été insérée par Bèze dans son recueil: Gen. p. 386, Laus. p. 684, Han. p. 769, Chouet p. 529, Amst. p. 241. La traduction anglaise T. I, p. 340. — La date ne peut être fixée exactement, la peste sévit encore pendant une grande partie de 1543.)

Monsieur le Cure, nous recongnoissons ce poinct de voz lettres estre bien vray, que la peste que nous avons en nostre ville est une verge de Dieu, et confessons que cest iustement quil nous punit et chastie pour noz faultes et demerites. Nous ne doubtons pas aussi que par ce moien il ne nous admoneste dexaminer noz consciences, pour nous induire et attirer a repentance. Parquoy nous acceptons bien ce que vous dictes quil est temps de nous retourner a Dieu, pour demander et obtenir pardon de luy et misericorde. Nous voions semblablement quen toute la Chrestiente a grant peine y a il un seul anglet qui ne soit afflige a son endroict. Dont il nous fault conclurre que lire de Dieu est fort emflambee sur le paovre monde. Et nest pas de merveille. Car les causes sont evidentes, et ne les fault pas chercher loing, veu quon voit quelle corruption il y a partout: et comme les vices regnent en extremite. Nous ne disons point cecy pour nous excuser en nous mectant du nombre des aultres, mais daultant que lire de Dieu nous doibt estre plus espouvantable, quant elle est ainsi espandue sur toute la terre, comme une espece de deluge. Or quant nous avons bien tout pense, nous ne pouvons aultrement iuger, sinon quoultre les vices qui regnent communement par tout, il y a deux choses entre les Chrestiens qui provocquent lire de Dieu. Cest que les uns le deshonorent par idolatrie et superstitions, et au lieu de recevoir sa saincte parole pour estre reduictz au droict chemin, non seulement la mesprisent et sen mocquent, mais lont en haine et en horreur, et la persecutent. Nous au contraire qui congnoissons [2]) par son evangile comment il le fault servir et honorer, ne tenons compte den faire nostre debvoir, tellement que la parole de vie est quasi oisifve et inutile entre nous. Nous ne voulons point nous iustifier en condamnant les aultres. Car entant quil a pleu a Dieu de nous retirer des horribles tenebres ou nous estions, et nous illuminer pour nous faire congnoistre le droict chemin de salut, daultant sommes nous plus coulpables, si nous sommes negligens a faire nostre devoir, selon quil est escrit: Le serviteur congnoissant la volunte de son maistre, et ne la faisant pas, sera plus asprement puny. Ainsi nous ne debvons pas estre esbahis, si nostre Seigneur nous visite au double, veu lingratitude qui est en nous, quant nous ne cheminons pas comme enfans de lumiere, et ne faisons pas les fruictz de la saincte vocation a laquelle il nous a appellez. Dadvantaige il denonce quil commencera son iugement par sa maison: cestadire quil corrigera ses domesticques les premiers. (1 Petr. 4.) [3]) Mais ce pendant si fault il estimer daultrepart que puis quil a sur tout sa gloire en recommandation, quil hait et a principallement en horreur les idolatries et superstitions par lesquelles il est deshonore, et en est plus griefvement offense que de nulle aultre chose. Pensez un petit a ce qui se faict entre vous. On y adore les pierres et le bois: on y invocque les mortz: on se fie en choses vaines: on y veult servir Dieu par ceremonies follement controuvees sans sa parole: la doctrine de verite y est ensepvelie, et si quelquun la veult remectre en avant, il est cruellement persecute. Estimez vous que Dieu puisse porter telles pollutions et blasphemes contre son honeur? Sainct Paul testifie que Dieu avoit envoie la peste en Corinthe a càuse que la saincte cene ny estoit pas traictee si reveremment quelle devoit. (1 Corinth. 11.) Que fault il doncq attendre puis quelle a este desia de si long temps convertie en un sacrilege [4]) execrable, comme est vostre messe? Ce que nous disons na pas mestier de longue preuve. Regardez linstitution de nostre seigneur Iesus: et faictes comparaison entre icelle et vostre messe. Vous y trouverez plus de distance quentre le ciel et la terre. Ainsi a la verite nostre office seroit de donner gloire a Dieu tous ensemble dun accord, en confessant noz offenses, chascun en son endroict (Daniel 9): cest que de nostre part nous sentions combien cest un grief peche a nous, de ne recevoir sa grace, comme il appartient, quant il nous la presente, et que nous ne vivons en aultre perfection, veu la congnoissance quil nous a donnee de son evangile, et les exhortations qui nous sont iournellement faictes par son commandement. Que ceux qui au lieu de la parole suivent leurs propres phantasies ou les traditions humaines, considerent que cest une abomination fort desplaisante a Dieu que de corrompre son service, comme ilz lont faict, dadherer a faulses doctrines, de mectre la fiance [5]) de son salut aux creatures, de renverser le droict usaige des sacremens, dabuser de son nom, et avec tout cela de persecuter les tesmoings de Iesuschrist, qui osent ouvrir la bouche contre leurs abus. Et si aul-

---

443. 1) *M. Bonnet dans une note insérée à cet endroit a reproduit l'accusation de Bèze qui prétend que Chastellion aurait lâchement décliné la mission d'aller visiter les malades à l'hôpital. Mais il révoque le fait en doute dans ses Récits du 16e Siècle p. 60, et il a raison. Les registres du Conseil qui donnent beaucoup de détails sur cette affaire ne nomment point Chastellion. Nous y reviendrons dans les Annales.*

2) *Il avait écrit d'abord:* qui congnoissons sa verite ne la faisons pas profiter comme il fauldroit mais en abusons.

3) *Les passages cités sont écrits en marge.*

4) sacrifice *Bt. fr. et angl.*

5) grace *Bt.*

cuns deux sont a present en prosperite, quilz ne se confient pas pourtant en cela. Car cest tousiours la facon des hypocrites, et nommement des idolatres, de se glorifier quant la main de Dieu ne les presse point, que cest a cause quilz ont bien servy Dieu en le deshonorant par leurs idolatries, et par cela sendurcissent en leur impiete, se flattant eux-mesmes, et condamnant les aultres. Mais que dict nostre Seigneur? Ie leur ay, dict-il (Osee 2), faict tous les biens quil estoit possible, et ilz ont pense que ce fust le loyer davoir paillarde avec leurs idoles: pourtant ie leur osteray tout ce que ie leur avoys donne pour descouvrir leur turpitude, et les contraindre de retourner a moy. Or maintenant quant il est question de chercher pour quelz meffaictz Dieu nous punit, et enquoy nous lavons offense, vous nous alleguez que nous avons change le service divin, et lordre de lesglise, qui estoit tant bien institue et observe en nostre ville. Ceste reproche nest pas nouvelle. Car on la faisoit a Ieremie de son temps, comme il recite au 44e chapistre. Cest que les hypocrites se plaignoient, depuis quon avoit laisse dadorer la Royne du ciel, quil ny avoit eu que famine, guerre et toute paovrete. Lactance aussi, ancien docteur de lesglise, et sainct Augustin demonstrent que de leur temps toutes les afflictions qui estoient advenues au monde, on les imputoit a levangile, pource quil avoit este cause de faire abolir les superstitions des paiens quon reputoit estre le service de Dieu. Vous replicquerez que ce nest pas tout un. Nous tenons que si. Quest il doncq de faire? Il fauldroit enquerir du faict a la verite, pour en bien et droictement prononcer. Or oultre ce que nous avons noz consciences paisibles devant Dieu touchant cela, la chose en peult clairement respondre pour nous devant les hommes. Car nul ne nous a encor remonstre que nous eussions rien change qui fust commande de Dieu, ne que nous eussions introduict aulcune nouvellete contre sa parole,[6]) ne que nous soions decline de la verite pour prendre quelque maulvaise doctrine. Au contraire cest chose notoire que nous avons reforme nostre esglise selon la pure doctrine de Dieu: qui est la rigle de la mectre et entretenir en bon estat. Il est vray que cest chose odieuse de changer ce qui estoit receu. Mais lordre que nostre seigneur nous a une fois baille, doibt estre a iammais inviolable. Ainsi quant il a este delaisse pour un temps, il le fault remectre au dessus, et le ciel se deubt il mesler avec la terre. Il ny a nulle anciennete, nulle coustume qui puisse preiudicier a cela, que le gouvernement de lesglise, estably de lauctorite de Dieu, ne soit perpetuel iusquen la fin du monde, puis quil la ainsi voulu et determine. Les raisons qui nous ont faict changer sont trop urgentes. Le premier poinct de la Chrestiente est dadorer Dieu droictement. Or nous avons congneu que la forme dadoration dont nous usions, estoit faulse et perverse; daultant quelle nestoit pas en esperit de verite (Ioan. 4); mais en ceremonies externes, et mesme en facons de faire superstitieuses. Combien quencor nous ne adorions pas Dieu seul, mais en son lieu les pierres et le bois, les peinctures, les reliquaires des mortz, et choses semblables. A ladoration de Dieu est conioincte la rigle de le bien invocquer. Et comment est ce quon linvocque en toute la papaulte, sinon avec doubte et defiance, daultant quon ne congnoit point loffice de Iesuschrist qui est de nous estre advocat et intercesseur, pour nous faire obtenir noz requestes? (Rom. 8. 1 Timoth. 2. 1 Ioan. 2. Hebr. 4.) Avec cela quelles sont les prieres publices[7]) sinon murmures ou ulemens sans intelligence? Tiercement combien y a il de blasphesmes, en ce quon attribue la vertu du seul mediateur a sainctz et sainctes, pour obtenir grace en leurs noms et par leurs merites? Apres linvocation sensuit le service. Or nous estions instruictz de servir Dieu par vaines traditions des hommes. Au contraire il veult et requiert que nous aions sa seule volunte pour toute rigle. (Deuter. 11. 1 Reg. 15.)[8]) Quant est de la fiance de nostre salut, qui est comme le fondement de tout, au lieu de la mectre en sa pure misericorde, affin davoir noz consciences a repos, et luy donner la gloire qui luy appartient, nous estions apris, comme le reste du monde, de la mectre partie en nousmesmes, partie en aultres creatures. Il nest ia mestier de racompter tout le reste, veu quil ny auroit nulle fin. Tant y a que la grace de Iesuschrist nous estoit quasi ensepvelie. Quant nous avons congneu et quil nous a este clerement approuve que tout cela estoit abomination devant Dieu, queussions nous faict? Estoit ce a nous de resister a Dieu, et a sa verite? Quant est de lordre de lesglise, sil eust este aulcunement tolerable, nous eussions este bien contens de le continuer: mais cestoit une babylonne si confuse, quil ne restoit aultre remede que de le renouveller. Que dirons-nous des sacremens? dont lusaige avoit este renverse tout aultrement que Iesuschrist notre seigneur ne les a ordonne? Combien y avoit il de folles ceremonies au baptesme controuvees par les hommes sans auctorite de Dieu? Et qui pis est, la vraye et pure institution de nostre seigneur estoit quasi abolie par telz fatras. Quainsi soit, on estimoit plus le chresme que leaue. Et auiourdhuy il vous semble quasi advis que nostre baptesme est nul, pource que nous navons retenu que ce que le seigneur a commande, et que

6) personne *Bt.*

7) *sic.*
8) *c'est à dire* 1 Sam. 15 (22).

les apostres ont tenu et observe. De la saincte cene, elle estoit encor beaucoup plus profanee. Nostre seigneur nous la laissee pour un gaige, affin que estans [9]) certains que noz ames sont nourries de son corps et de son sang, pour nous faire participans de tous ses biens, et singulierement de sa mort et passion. Pour ce faire on la devoit distribuer comme son commandement le porte, voire en declarant la vertu et le fruict du mystere. Au contraire on lavoit convertie en sacrifice, pour faire nouvelle reconciliation avec Dieu par loevre dun homme. Et non seulement pour les vivans, mais aussi pour les mortz. Le prestre, pour user du sacrement, se separoit de lesglise. Le tout se faisoit et disoit en langue incongneue, comme les enchanteurs font leurs charmes. Quant ce venoit a pasques, encor ne bailloit on au peuple que la moitie du sacrement, le privant du calice contre le commandement expres du maistre. De consentir a ces sacrileges la, il ny avoit nul propos. Et maintenant toutefois on nous reproche que nous avons abbatu ce sainct sacrement. Mais la chose monstre que nous lavons restitue et mis en son entier, la ou il estoit corrompu et pollue en tant de sortes. Sainct Paul voulant corriger un abus qui estoit survenu entre les Corinthiens en ce sacrement, les renvoie a la premiere ordonnance du seigneur, comme a un statut inviolable. (1 Corinth. 11.) Que pouvions-nous doncq faire pour corriger les abus infinis dont il avoit este contamine, sinon suivre ceste mesme rigle? Quon nous remonstre, si on peult, si nous avons rien en la facon que nous tenons qui ne soit conforme a linstitution de nostre seigneur, a lusance des apostres, et nous sommes prestz damender la faulte. Mais si on nous accuse sans propos et raison, cela ne nous esmouvera pas, pour nous faire renoncer la verite certaine. Pourtant ce que vous nous imputez a faulte, nous le prenons pour une oevre de Dieu, la meilleure que nous eussions peu faire. Ce pendant nous ne nions pas que nous naions grandement failly en beaucoup de sortes: dont nostre seigneur nous punit a bon droict, mais cest daultant que nostre vie ne respond pas a sa saincte doctrine de laquelle nous faisons profession.

Semblablement en nous exhortant de nous reduire a Dieu pour appaiser son ire, vous nous ramenez a des moiens qui sont plustot pour la provocquer et enflamber dadvantaige. Premierement vous vouldriez que nous fissions oblation du precieux corps et sang de nostre seigneur Iesus. Nous scavons bien que cest une chose acoustumee entre vous, mais pour scavoir si cest une oevre plaisante a Dieu, il fault enquerir si elle est selon sa volunte. Or il ne nous dict pas que nous offrions son corps, mais que nous le recevions. (Matth. 26. Marc. Luc, Paul) Prenez, dict-il, mangez. Au lieu de receppvoir le corps de Iesuschrist, si nous voulons faire acroire a Dieu que cest un sacrifice que nous luy offrons, ou trouverons nous approbation de nostre phantasie? Nous vous prions de bien considerer ceste raison. Vous nous conseillez de faire offrir le corps de Iesuschrist par un prestre, affin dobtenir grace. Nous respondons quil ne nous a pas donne son sacrement a telle fin, mais que cest pour le recevoir, affin destre participans du sacrifice unic et eternel que luy seul a offert, comme cest son office. (Heb. 7. 8. 9. 10.) Nous disons plus oultre que cela est deroguer a sa dignite: daultant quil a este consacre sacrificateur sans successeur ne compaignon, pour soffrir soy mesme, pource que nul aultre nestoit digne de faire un acte tant excellent. Car loffice de sacrifier est destre mediateur pour faire appoinctement entre Dieu et les hommes. Auquel adiousterons-nous foy? a Iesuschrist, ou a vous? puis quil y a telle contrariete. Vous nous alleguez puis apres les belles processions generales. Mais quest ce qui se faisoit la, sinon quavec grant pompe et ceremonies on vouloit appaiser Dieu? Vous nous direz que vostre intention est quon les fit avec devotion. Mais quelle devotion est ce de mectre sa fiance en chandeles et torches, en acoustremens braves [10]) et sumptueux, en images, en reliquaires des mortz? Ca bien este tousiours la facon des paiens, comme il appert par les histoires. Mais que telle facon convienne a la Chrestienté, il fauldroit scavoir comment. Nous ne disputons pas si on se doit assembler pour faire prieres solennelles a Dieu. Mais nous demandons que cest quil y a ez processions generales oultre la pompe des acoustremens, luminaires, reliques et aultres choses semblables? Or tout cela sent la Iuifverie, ou convient plustot a paiens qua Chrestiens. On y crie et chante bien. Mais quoi? cest en langue incongneue. Et par ainsi contre le commandement expres du sainct esperit (1 Corinth. 14.) qui veult que les prieres communes se facent en langue commune, affin que les rudes et idiotz y puissent participer, et dire amen a la fin. Vous nous exhortez puis apres a invocquer la vierge Marie et les sainctz, entre lesquels vous nommez sainct Pierre specialement, comme nostre patron. Mais Dieu nous appelle a luy seul, nous defendant davoir ailleurs nostre recours. (Psal. 49.) Et ce a bon droict. Car la principalle partie de sa gloire gist en cela, que nous linvocquions luy seul au nom de Iesuschrist. Mais encor que ceste raison la ny fust point, il y a tant dexhortations en lescriture de se retourner a Dieu

9) *La faute de rédaction a été corrigée par Bt. qui met:* (soyions).

10) beaux *Bt.*

avec prieres et oraisons en temps de peste, de guerre et famine. (Iesa. 44. 55. Ierem. 3. Osee 2.) Iammais il ny a un seul mot dict dinvocquer les sainctz. Ce seroit doncq trop inconsiderement faict a nous de suivre ce que vous nous dictes, en nous destournant de toute la doctrine de Dieu. Touchant de ce que vous appellez Sainct Pierre nostre patron, nest aultre chose que ce que dict le prophete: Israel, tes Dieux sont selon le nombre de tes villes (Ierem. 2). Car de ce temps la lintention du peuple dIsrael nestoit pas de forger plusieurs Dieux pour abolir le vray Dieu createur du monde. Mais en tant que chascune ville eslisoit un patron pour y mectre sa fiance, il leur est reprosche par le prophete que chascune ville a eu son Dieu propre. Aultant nous en voulez vous faire a present. Mais ia Dieu ne plaise que nous prenions aultre patron que Iesuschrist, lequel nous a prins en sa charge, pour nous recommander a Dieu son pere. Si nous avons este autrefois en cest aveuglement, les tenebres sont passees. (Ioan 10.) Le temps nest plus derrer ainsi que nous avons la clarte luisante devant noz yeux. Mais vous avez congneu par experience, dictes vous, combien cela profitoit. Ce nest pas chose nouvelle, comme nous avons dict, dattribuer les benefices de Dieu a noz folles oevres et perverses, comme si par idolatrie nous avions merite les biens quil nous envoye. Aultant en disent les sorciers, enchanteurs, divins, et aultres semblables. Mais nous avons nostre rigle certaine, cest que la raison precede, et que lexperience suive puis apres. Si nous faisons ainsi, nous nextravaguerons point, et ne declinerons ne ca ne la de ce que Dieu nous commande: et nous trouverons a la verite et sans tromperie que iamais son ayde ne default a ceux qui se fient pleinement en luy. Au contraire, en cherchant daultres secours, nous penserons bien quelque fois y avoir profict, mais en la fin nous y serons abusez.

Or nostre Seigneur Iesus vous veuille ouvrir les yeulx pour veoir que cest quil veult dire, quant il se nomme le seul salut, la seule vie, la seule sanctification, la seule sagesse, la seule fiance des hommes: affin que nous tous ensemble le congnoissant tel, dun bon accord le glorifions, tant de cueur que de bouche, et pareillement en toutes nos oevres, affin que comme nous avons tous receu un baptesme en son nom, nous aions une mesme confession de nostre Chrestiente.

444.

CAPNIUS [1]) CALVINO.

Placita et mores Libertinorum Parisiensium depingit.

(Exstat in Cod. Genev. 110, fol. 67 dictante ut videtur autore ab amanuensi satis male scripta et hinc inde ab illo emendata. Plures loci dubii vel mendosi a nobis asterisco notati.)

A Monsieur Monsieur Despeville Seigneur dapant.

A quo tempore mihi redditae fuerunt literae tuae postremae domum meum hactenus non inviseram, ob idque nec locum nec tempus scribendi opportunum nactus nullas potui ad te literas dare, tametsi id summopere desiderarem: inde certe veritus ne mea scribendarum epistolarum consuetudo languens videretur. Non hanc igitur moram aut culpam desidiae adscribas velim, sed privatarum rerum annuae occupationum.* Vides quomodo istac adversum te praefatione crebriores a te literas expostulem. Caeterum quod ad tuarum literarum argumentum seu potius responsum mearum attinet, id primum scias velim, hoc genus hominum *ἀχρίστων* [2]) usque adeo mihi invisum atque horrendum ut non solum illorum colloquia sed et quoscunque occursus sedulo effugiam. Scio enim scriptum esse quod illorum sermo serpit ut cancer, soleantque illi placidas aures suis delinimentis demulcere, et incautos plerumque inescare, quod mihi nondum in christiana palaestra admodum exercitato (confirmato tamen, ut spero) semper cavendum esse duxi, propterea * quibus in eam sententiam argumentis aut axiomatibus adducantur non facile est scribere. Quia tamen in necessariis illorum conversationibus nonnulla ab illis audivi quae gravem illius opinionis odorem mihi redolerent, quae illi tanquam sales lepidis sermonibus aspergunt, et obscurum aliquem ex illis lautis [3]) cum magna Dei mei fiducia de ea sententia libere mecum ex promisso disputantem

---

444. 1) *Antoine Fumée, seigneur de Blandé, conseiller au parlement de Paris*, 1536. Ledit A. Fumee a exercé iceluy estat par le temps et espace de 24 ans en réputation de bon Iuge et entier, hayssant les vices et criant souvent et déclamant contre iceux, résistant souvent en face aux plus grans qui ne cheminoyent droit: pourquoy il s'est exposé à l'envie de plusieurs hommes meschans, homme povre et craignant Dieu (*Mémoires de Condé* I. 223.) *Ob religionem suspectus et e vinculis causam dicere coactus, vix libertatem recuperavit: tandem Parisiis relictis in Parlamento Britannicae provinciae munere suo functus est* (*ibid.* 220. 265. *de Thou II.* 704. *Hist. ecclés. I.* 192. 255. *sqq. France prot. V.* 186). *Calvini epp. ad eum quae numero plures fuisse videntur omnes deperditae sunt.*

2) *Epicuraeos sui temporis, vel si mavis philosophos libertate cogitandi abusos in malam partem, innuere videtur.*

3) *Vox dubia.*

convenire contigit, ea quae modo potissimum teneo argumenta describam. Primum quidem Novi Testamenti fidem abrogant: eum qui illud conscripserit aut eius autorem summe eruditum, ingeniosissimum, prudentissimum, sagacissimum, ac paene divinum, ut Platonem, sic agnoscunt, *θεὸν δὲ εἶναι οὐδαμῶς*, nec ulla ratione id fieri posse contendunt. Idque eos maxime movet, ut inquit ille, quod Socrates, Plato aliique permulti philosophi divina pleraque, ac etiam diviniora evangelio scripserunt, qui tamen dii non sunt existimati. Veteris instrumenti locos in nostram adductos sententiam depravant, et si quibus urgentur, protinus historiae fidem abrogant, quumque illorum in refellendis tam sacratissimis scripturis nimia impudentia arguitur, hui! tam sanctae, inquiunt, scripturae, quae tot impudicis verbis et cantionibus refertae in Cantico canticorum passim deprehenduntur. Neque recipiunt illius linguae tropum explicatum de Deo, ecclesiam suam tanquam amicam amplectente. Praeterea quum de filio Dei aliquid audiunt, de eo dictum interpretantur qui probe sapientiam illam divinam sectatur, quemadmodum aliquo in loco scriptum est: Mons Dei, mons pinguis, et spiritus Dei[4]) i. e. ingens, et digitus Dei, et caetera quae paraphrasi hebraica dicuntur, et hanc nostram *αἵρεσιν* inventionem esse tanquam poetarum, qui celebres et eximios viros deos propter virtutem effinxerunt. Quum vero hoc argumento impelluntur, nullo in homine usquam tales virtutes apparuisse, tam insignes, tam divinas, atque certe Dei ipsius proprias, neque in factis eas tantum consistere (quia protinus negari possent), sed et in sententiis, quae si quid usquam in Platone aut Socrate boni reperitur id omne certe complectuntur, ac praeterea puram illam ac defaecatam Dei veri mentem, quantam illi (quia tantum homines erant) assequi non potuere, exhibent, omnibusque viris a Deo ipso praeparatis certam ac renudatam commonstrant: tum illi primum illius facta infitias ire non dubitant, deinde sententias et axiomata viri eruditi esse non negant, sed eas esse simplices et infimas, nullo demonstrationis genere expolitas, nihil denique habentes quod non cuique mediocriter erudito contritum sit et exploratum. Scias autem homines huiusmodi vix rationibus convinci posse: ita sunt apud me deplorati. Multis enim ac variis disciplinis imbuti nostrumque sensum pulchre callentes, tanquam qui aliquando a nobis desciverant, omni vallo ac sepimento demonstrationum se munierunt, et adversum nos ita obstinate sese obfirmarunt, ut vix unquam eos inde avelli sperem, in illorum caput ab apostolo dictum esse putans: Nam, inquit, fieri non potest ut qui semel fuerint illuminati, gustaverintque donum coeleste, et participes fuerint facti spiritus sancti, gustaverintque bonum Dei verbum ac virtutes futuri saeculi, si prolabantur, denuo renoventur per poenitentiam. Id solum praestare possumus quod maxime illos mordeat et excruciet, si vitam integram et puram in lege Domini constanter degamus, quod ut prosperet in nobis Dominus Iesus Christus etiam atque etiam oro et tu nobiscum orabis.

Quia vero de illis actum est, ipsos omittamus censeo, aliisque in dies nascentibus recentibus ingeniis occurramus, ne scilicet in grassatorum illorum manus incidant ac protinus conficiantur. Hic apud nos viros bonos et fideles aliquot esse ad hanc rem attentiores tibi assero, et certe in officio pro se sedulo quisque facit. Sed iam ingenti eorum hominum multitudine tantum non opprimimur, ita ut nunc tuam tuorumque similium operam hic summopere desideremus. Tuum erit munus non minus necessarium quam utile, si nonnulla in hanc sententiam collegeris, ut scripsisti, et ea eleganter, ut probe nosti, descripseris, quibus ferocia crescentium * ingenia ab illa patenti via deflecti possint, ac prudenter eam inire viam edoceantur quam primus stravit Iesus, atque in eam usque tanquam manu adducantur. Quod ut faustum felixque sit Deum opt. max. quaeso et filium eius Iesum Christum oro.

Caeterum quod ad communes res nostras[5]) attinet, nescio quid recte scribam: tanto sunt in errore et lapsu ut in brevi ruinam minitentur. Tot impendent nobis undique calamitates et plagae, ut non dubitem nos diu hoc statu non consistere posse. Idque dudum mihi praesagit animus. Hoc Deus avertat in cuius manu ac potestate nostra omnia sunt sita. Vale et me commendatum habe.

Tuus quem nosti Capnius.

Post has ad te scriptas literas, dum illas amico meo communicarem, cui et tuas quondam legendas dederam, ea quae maxime a me exigeres praetermisisse sum admonitus, teque maxime desiderare ut illorum hominum mores habitus et conversationes in republica nostra tibi deliniaram.[6]) Quod mihi longe facilius erit quam id quod supra conabar. Primum quidem sunt eiusmodi homines lauti, nitidi, obesi, *μαλθακοί*, nihil voluptatum omnium quae terra marique conqueri * possunt non affectantes, potant egregie, mensas siceliis illis lautiores ponunt, denique diffluunt undique voluptatibus, sicque agunt omnia tanquam postrema nullamque posthac rationem admittentia, et si quando doloribus morborum anguntur, tum maxime voluptatum agmina sibi asciscunt, quibus dolores illos inferiores reddant ac tandem in voluptate provoluti vincant: et si quando

4) *Gen.* 1, 2. *Psalm* 68, 16.

5) *Loqui videtur de statu rerum quoad libertatem evangelicam in regno Galliae et maxime in ipsa urbe.*

6) *l.* delinearem.

illis bene cessit egregia illa facta et hanc inventam artem praedicant, sic pulchre dolores morbos anxietates et caetera huiusmodi depelli posse admonent. Interim omnium metum et religionem deponi iubentes, palamque et intrepide haec dictitant, eam licentiam proiectamque audaciam luxuriosae vitae legibus nostris non coerceri prospicientes. Inter haec sunt elati admodum, contumaces, et veloces eorum pedes ad effundendum sanguinem, ita ut quotidie sublatam illam potestatem vitae et necis in servos nostros deplorent et conquerantur. Dicunt non magni interesse totius reipublicae si quis in negotio fratrem circumvenerit, praeterea et eum qui gloriam ex animis hominum sustulerit alas virtuti praecidisse, legemque nostram multis praeclaris et bene natis ingeniis ea de causa obstitisse, multosque tandem degenerare coegisse. Sic nos tanquam degeneres, **ταπεινοὺς καὶ ἀσήμους** despicientes uxores suas quam possunt arctissimis superstitionibus imbuunt, eo iure et vinculo eas retinere * et devinciri posse iudicantes, suam interim luxuriam in alias passim exercentes. Quidquid a principe etiam nefandissimum sancitum sit retineri volunt ob ...... [7]) Lutheranos interfici debere censent, sibi interim pulchre caventes ...... [7]) **εὐτραπελίαν** ubique exercentes, cum religiosis de religione pulchre disserentes, cum doctis erudite, cum superstitiosis superstitiose, denique ita versipelles et **πανοῦργοι** ut ab incautis non facile intercipiantur, neque tamen comparandis plausoribus et asseclis interim defatigantur, novitiis quibusdam et incautis insusurrantes, Deum optimum hominem non creavisse ut tandem perpetuo supplicio daret: id de Deo existimare impium esse persuadentes, perpetuumque illum ignem miris scommatibus irridentes, contendentes passim religionem nostram nihil praeter verba habere, eam neminem usquam assequutum nec potuisse assequi, tritum illud in ore habentes: vivere, bibere et laetari, summeque non **φιλόσοφοι ἀλλὰ φιλόζωοι**, hodieque maiores nostrae familiae his perstrepunt nec nos verentur, quos norunt et leges timere et potestatibus odiosos esse. Addam quod praeterea illi non dissimulant de Mose sentientes, prudentissimum illum ducem et praefectum rei militaris exstitisse, quem cum Deo tanquam Numa cum sua Egeria colloquutum aiunt. Haec sunt quae breviter * illorum moribus perstrinxi, quibus eos tanquam leonem ex unguibus dignoscere poteris. Quae omnia si pulchre depinxeris, illos, mihi crede, mordebis et punges acerrime. [8]) Vale iterum et rescribe si quid in tantis occupationibus otii aliquando nactus eris. [9])

7) *Charta lacerata.*

8) *Hoc comma, in codice falsa interpunctione misere deformatum, ostendit Calvinum talia ex Capnio sciscitatum fuisse, quibus contra Libertinos scripturus uteretur.*

9) *Ex ipsa hac epistola diem eius natalem elicere non possumus, verum ex ea quam Capnius paucis post mensibus scripsit (N. 466) hanc circa initium a. 1543, aut praecedente vergente scriptam fuisse efficies.*

MDXLIII.

445.

SULZERUS CALVINO.

Novissima refert de bello Pannonico, de comitiis Norimbergensibus, de concilio Tridentino, de Caesaris contra Turcas in Africam expeditione, denique de Lausannensium cum Bernensibus disputatione, ubi et Viretus notatur.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 86.)

Viro praestantissimo D. Ioanni Calvino Antistiti Genevensis ecclesiae amico et fratri suo coniunctissimo.

S. Utinam sit integrum tibi, *Calvine*, frater, crebrius quam soles, ad me scribere: esset unde novam subinde voluptatem ac recreationem caperem, neque eam prorsus sine meo ecclesiaeque nostrae emolumento, quippe qui tuis me consiliis ac monitionibus erigi atque iuvari sentio. Sed enim quia id minus tibi licet, propter peculiarem quandam eamque maxime seriam adque communem ecclesiam spectantem occupationem qua te in praesentiarum audio admodum distringi, moderatius literarum tuarum desiderium fero, ut quod publico bono compensatum iri nihil ambigo. Dominus Iesus pios tuos conatus dignetur provehere. Ac interim coeptam scribendi sedulitatem non intermittam ego, quod et semper tantum esse temporis a negotiis vacui esse credam ut vacet perlegere amici epistolam, et boni te consulturum, quod ab homine tui studiosissimi proficiscatur.

Porro aliud non est ad manum quod in praesentiarum significem, quam de communi temporum statu. Accepisti, arbitror, de clade Pannonica [1]) et satis turpi nostrorum discessu, qui perfidiam Ungarorum causati paucorum hominum culpa et scelere commoti, animos suos a gente tota tanquam in universum perfida abalienarunt, quum interim tamen constare videam, paucos et primarios quidem quosdam proditionis reos fuisse, et eius sceleris consciam non fuisse multitudinem. Verum miserrimo casu factum est, ut nostri non Turcam, qui minimum nocuit, sed coelum ipsum et Danubium et elementa omnia irata habuerint, ampliusque equitum et peditum viginti quinque millium amiserunt, peste, fame, frigore, morbis ventris et capitis absumptorum. Utinam tam verum non sit quam creditur Horatianum illud: quidquid delirant reges plectuntur Achivi. Sed irae Dei debemus quod et haec patimur quae nunquam non commeremur et passuri deteriora sumus, nisi et qui praesunt religionis professioni sanctiore exemplo praeeant et populus poenitentiae saccum indutus ad se percutientem convertatur, veraque sui abnegatione iusto furori eius placando insistat.

Norimbergam [2]) venit rex *Ferdinandus* (ut fertur) cum uxore et liberis aliquot, et in hoc totus est ut ordinibus persuasis nova paret subsidia et sumptus novis exactionibus resarciat, bellum Pannonicum quantis potest viribus redintegraturus. Cui instituto feliciter ut succedat precamur Dominum. Equidem quod ex anteactarum rerum casibus et praesentium miseriarum statu colligitur, vix in spem venimus ullum bellum a Germanis adversus Turcam prospere admodum vel institui, vel suscipi, vel geri posse, nisi demum unanimi principum omnium et magistratuum consensu conatuque omni a parte, nec parvis copiis, nec segnibus imperatoribus. Tyrannus ille longe omnium bellicosissimus petatur:

445. 1) *Hic vero rumor publicus nimia attulisse videtur. Expeditio quidem contra Budam et Turcas incassum suscepta, verum clades Germanorum nulla fuit.* (*Ranke IV.* 175.)

2) *Teste Sleidano* (*II.* 296) *rex demum* 17. *Ian. Norimbergae adfuit, ubi comitia Imperii pridie Cal. Febr. auspicatus est* (*Ranke IV.* 205). *Qui autores plura suppeditabunt de propositionibus regis bellum turcicum spectantibus.*

belli sumptibus non unum in annum sed admodum plures supputatis: quod si non fit, non est ut ullam nobis gloriosam victoriam polliceamur. Sapientum quidem iudicio, nisi miraculose ceu a machina adfulgeat coeleste praesidium. Sed de iis satis.

Certum est pontificem *Paulum* concilium suum nuper exorsum esse[3]) Tridenti, duobis Cardinalibus illo ablegatis, quorum alter Calaber est, alter Anglus. Erat et *Contarenus* eo venturus papae decreto, sed veneno, ut fertur,[4]) de medio sublatus est. Advolarunt[5]) episcopi italici decem, et e Germania abbates quidam nescio qui. Pontifex ipse Bononiae est, ex Caesareis Dn. *Granvella* tibi notus, nescio quid de pace acturus inter Caesarem et Gallum. Sunt qui putent et ipsum Caesarem ad comitia venturum *Carolum*, sed falli videntur. Aut enim non attinget ille unquam Germaniam mortuus: aut si superest, et aura mortali etiamnum vescitur ad mensem Aprilem[6]) primum aut Iunium Genuam adpellet hostem Turcam alicunde[7]) invasurus. Interim omnia classicum sonant. Rhaeti immontani ad duorum millium numerum selecti, militatum abiere ad Marchionem de *la Quasta*, gubernatori[8]) apud Insubres Caesareum qui et apud Gallum in agro Pedemontano cohortes hominum minimum duas.[9]) Eam rem aegerrime ferunt reliqui pagi immontani Helveticorum, hoc ipsum quod res habet praesagientes, ut dum contrariis dominis militia summittitur,[9]) simul et fides nostra dignitasque collabefactetur et nosmetipsos in mutua viscera hostilibus consiliis magna concordiae etiam domesticae clade venales facti concitemus: proinde et ab iis ad illos graviter scriptum, habitis ea de re Lucernae comitiis et alibi, adhibitaque ratione, qua suos revocare et in tantis rerum turbis et motibus retinere possint. At veremur ne in diversum rapiat violenter pectora auri sacra fames.

Caeterum de expostulatione fratrum Lausannensium erga nos[10]) scripseram nuper animo placido acceptam a nobis, neque moverat quamlibet acris παῤῥησία, ac proinde responsum paratum per me fuerat, quo et nostri in se animi plenam testificationem, et innocentiae hac quidem in parte fuerant agnituri. Verum ne procederet institutum, fecit communicata eorundem fratrum ad *Erasmum*[11]) epistola, qua certe praeter nostram exspectationem sic leniter, adeoque blande etiam cum eo homine agunt, ut non obscure deprehenderimus, haud eodem iudicio hanc causam ab ipsis expensam atque tractatam esse. Nam quum obiter tantum et civiliter accusent, neglectae communicationis cum fratribus aperte per nos excitatum istud incendium fatentur, cui restinguendo ille modum non satis commodum observarit, licet de proposito minime seditioso nihil ambigant. Itaque, ut verum fatear, mi frater, ad rem inexspectatam nonnihil obstupui, metuque nonnullo perculsus sum, non tam quod his videam illum nostrum animatum esse potius ad certamina minime frugifera quibus natus est, quin latere hunc tam acerba in nos fratrum invectio nequeat, non magis quam nos quae ad illum scripta sunt, quam quod animorum disiunctionem prospiciam, nisi Dominus plene abnegatos animos concesserit. Scis ipse quo erumpat in tanta teneritudine semel insidens animis suspicio, quae certe nasci coepit quum aperta significatione declarent, se in nos tantum effundere stomachum et esse diserti voluisse: maxime qui non dubitent erga antagonistam nos reos pronunciare, autoresque huius tam atrocis tragoediae. Adde quod audiam D. *Contzenum* a *Vireto* coram fratribus traductum per contentionem, neque mihi etiam parsum. Quapropter ea in re tota nonnihil prudentiae et aequanimitatis in *Vireto* nostro desidero, ut non dicam candoris etiam: quem miror sic vanis delationibus permoveri potuisse, ut amicos de se praeclare et loquentes et sentientes proscindere instituat, qui si calumniis digni essent maxime indignus tamen ille erat qui locum iis faceret. Itaque quod unum in praesentiarum ego possum efficere studeo, ne quam alienationem mentis admittat quisquam nostrum, dum coram audiatur. Id quod his diebus futurum arbitror. Scandalorum enim atque conflictuum plus satis est hodie. Equidem quod me attinet non committam arbitror, ut alienum ab ipso animum quisquam intelligat, qui hominem propter praeclaras ingenii dotes et indefessum provehendi Christi regni studium odisse non possum, etiamsi graviter laedat. Sed et de his proxime plura, quum coram forte auspicatius inter nos egerimus. Bene vale, mi frater. Bernae 8. Ianuar. Anno 43.

Salutat te Dn. *Contzenus*, quem volo coniunctissimum persuadeas tibi, item *Beatus*[12]) noster.

---

3) *Hoc quoque non recte dictum. Concilium Tridentinum mense demum Decembre* 1545 *vere inauguratum est, quum bulla indictionis emissa fuerit a. d. xj Cal. Iun.* 1542. *Legati commissi m. Octobre Cardinales Parisius, Moronius et Polus d.* 22. *Nov. Tridentum venerant, Mendosa vero et Granvella legati caesarei die demum* 8. *Ian.*

4) *Sleidan. p.* 281.

5) *scil. lentissime festinantes, sic iubente pontifice qui de procrastinando concilio unice cogitabat.* (*Le Courayer I.* 185, *Salig I.* 268.)

6) *Maio id factum fuisse refert Sleid. p.* 313.

7) *in Africa.*

8) *sic. De hoc viro Marquis del Gouast plura dat Brantôme, vie des grands capitaines, tum Iovius etc.*

9) *sic.*

10) *de disciplina et bonis ecclesiasticis* (*Ruchat V.* 220, *Hundesh. p.* 175.)

11) *Ritterum.*

12) *Gerung.*

Neutri de te quidquam sinistri in mentem venit, utcunque a *Vireto* offensi sint.

T. Sultzerus.

446.

CALVINUS MYCONIO.

Literae commendatitiae.

(Ex apographo Bibl. civic. Turicensis F. 59 olim 24, fol. 382 quod saec. XVII. factum videtur.)

Dn. Oswaldo Myconio Basileensis ecclesiae fidissimo pastori fratri mihi in Christo plurimum observando.

S. Hic iuvenis propinquus est ministri cuiusdam quocum mihi magna est familiaritas. Is me vehementer per amicitiam nostram rogavit ut has tibi scriberem, quibus tibi commendarem suum propinquum in causa honesta. Fecit in literis mediocres progressus, et quia videtur non ineptus esse ad maiorem profectum si pergat, cupit eum frater ille noster ulterius promovere. Sed quia nec ipse admodum dives est, et puer magis adhuc est tenuis, non potest quod optat obtinere nisi aliunde adiutus. Ergo si patrocinio tuo adiutus publicam istic eleemosynam impetrare posset, tunc ad reliqua sufficeret. Habebit enim aliquid pecuniae quum ad hospitium conducendum, tum ad libros comparandos. Proinde quoad sine tua molestia et incommoditate licebit, peto abs te ut eum in meam gratiam iuvare velis. Nam quum bonae sit indolis, spes est eum aliquando utilem fore ecclesiae Dei, ubi in schola vestra fuerit institutus. Bene vale, frater mihi plurimum in Domino observande. Dominus te et tuos omnes conservet. Genevae pridie eidus Ianuarias 1543.

Ioannes Calvinus tuus.

447.

CALVINUS MELANCHTHONI.

Dedicat ei librum adversus Pighium de libero arbitrio scriptum.

(Edidimus hanc epistolam Opp. Vol. VI. p. 229, cf. Prolegg. p. xxiii, ubi ad fidem editionum mensem ei natalem Februarium assignavimus. Verum mox pridie Cal. Febr. Sulzerum audiemus Calvino gratias agentem de transmisso sibi exemplari, et ipsum autorem d. 16. Febr. ad Melanchthonem scribentem se *nuper* ei illum librum dicasse. Incipit: *Etsi nec singulare illud* caet.)

448.

GASTIUS BULLINGERO.

Bibliandri Alcoranum iam vulgari permisit Senatus, sed invitus, et concionatoribus ne de eo loquerentur severe interdixit.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 156, olim B. epp. T. 34, fol. 241. Simler. Vol. 56.)

D. Heinricho Bullingero Tigurinae ecclesiae vigilantissimo pastori

zu Zürich.

Alcoranum [1]) est liberatum post multas consultationes, nec tamen Satan quiescit. *Marcus* [2]) locum de thesauro abscondito in agro [3]) sat dextre in concione publica tractavit Alcorani mentionem habens. Quid factum? Per consulem vocatus coram toto senatu rationem dare coactus illius dicti de Alcorano. Hoc esse, dixerunt, senatus decreta contemnere, populum commovere, doctos scholae exacerbare, odia inter fratres serere, sat altercationum hactenus habuisse. En conscientiam male sibi consciam. Dices: quidnam dixit *Marcus? Man sol Got loben das der Alcoran sige an tag kommen zu vnsern letsten zitten darin man sich in was irsal die tircken sigen steckenn.* Hoc excidit quod tam pessimo illos nostros habet. Vocati sumus altera die omnes quotquot ministerio verbi praesunt. Decretum praelectum ne quis Alcorani mentionem publice in rostro habeat, aut implacabilem senatum habiturum. Discessimus non sine admiratione, etsi falsi fratres nostri alacres abierint, utpote autores illius decreti. Haec volui paucis tibi communicare. Rumpantur et ringant, imo latrent more canum. Alcoranum habet *Oporinus* integrum et illaesum. Vale, et *Theodorum* meo nomine salutabis. 25. Ianuarii. [4])

Tuus Gastius ex animo.

---

448. 1) *De negotio hoc Alcorani latine a Bibliandro editi Oporino ministrante, vide huius ep. ad Calvinum N.* 435, *et quos ibi allegavimus.*

2) *Bersius* (*Bertschy*), *V. D. M. Basileensis, de quo N.* 401, *not.* 2.

3) *Matth.* 13, 44.

4) *In anno definiendo erravit Simlerus qui hanc ad a.* 1545 *refert. Constat Senatum Basileensem, qui Alcoranum edi vetuerat, postea ex decreto d.* 11. *Ian.* 1543 *Oporino permisisse ut eum vulgaret. Quod Gastius ut nuper factum Bullingero nunciat.*

449.

SULZERUS CALVINO.

Gratias agit pro munere sibi oblato. De intestinis ecclesiasticis discordiis queritur utque tandem interveniente Calvino componantur optat. Nova ex Germania politica transmittit.

(Ex apographo satis recenti Bibl. nation. Parisiensis Cod. Dupuy 102, fol. 79 verso.)

Viro praestantissimo D. Io. Calvino fratri et patrono suo in Domino observandissimo.

Salve, mi frater: pro munere tuo [1]) amplissimas habe gratias, id quod quum multis nominibus aliis gratum est mihi, tum eo potissimum quod a te proficiscatur, homine quem in Domino amo, suspicio atque colo. Silentium ut tam studiose purgares per *Mathaeum* communem amicum nil erat opus, ut qui licet literarum tuarum avidus, aequi tamen bonique hoc intermissum officium facio, quod mihi etiam publico emolumento, quod ex laboribus tuis donatur, compensari abunde mihi coniicio. Adde quod, scribas taceas, meum esse te et me tuum plane mihi persuadeam. A Gacensibus [2]) fratribus parum te amice nuper acceptum doleo, tum maxime quod plusculum sinistrae suspicionis subesse coniiciam: alioquin enim obviis ulnis te virum tam ad commoda ipsorum atque ecclesiae totius ultro expositum debuerunt amplecti. Sed enim haec humana quum sint, non debent nobis intoleranda iudicari, sed christiana nobisque digna patientia et aequanimitate superanda. Atque utinam occasio offeratur aliquando tibi, qua possis cum procere uno aut altero ex nostris familiarius et coram agere, quo adpareat, vere etiam animis conspirare, quos in doctrina religionis nihil discrepare ego quidem iudico: quam ad rem si quid praestare ego possim, non sine conatu sedulo defuturus. [3]) Cupio enim ex animo iis convenire in Domino quos eadem professio, idem ministerium iungit. Valetudo subinde adversa licet mihi tecum communis sit, tamen tua me magis quam mea sollicitum habet, neque id una ex causa. Dominum igitur precor, uti misericorditer utrumque restituat ecclesiae, donetque ut collaborare ipsi cum fructu valeamus. De *Bucero* anxie inquiro, sed nihil accipio sesqui iam mense: uxor filio eum recens nato locupletavit. [4]) *Brunsvicensis* varia consilia moliminaque in vindictam Protestantium architectatur. Unde sibi potissimum Memmingenses timent, [5]) latetque sub uno clypeo ingens pontificiorum caterva. Sed potens est Dominus impiorum consilia dissipare. Nec dormiunt cordati et principes et imperii ordines. Norinbergensia comitia [6]) ob Turcae instituta nescio quid parturiant. Paritura certe nihil putantur, quod ad incolumitatem orbis christiani faciat. *Caesar* concilium Tridenti institutum parum fertur adprobare, quod pontificem suspectum habeat ceu cum *Gallo* nimis faventem: *Granvellam* tamen mittet. [7]) Exercitum idem per Alsatiam conscribit in Germaniam inferiorem deducendum. [8]) Nos in vetere statu et valetudine sumus, pro quibus rogo precetis studiosissime Christum. Bene vale, mi frater. Scripsi Bernae pridie Cal. Febr. An. 1543.

Saluta uxorem et symmystas.

T. Sultzerus.

449. 1) *Iam liber contra Pighium mense Ianuario prodierat.*
2) *alias Gaienses audiunt (pays de Gex).*
3) *Sic codex, perperam sane.*
4) *Ecce litem de eius coniugio diremtam! cf. N.* 400 *not.* 4.
5) *Guelferbyto idibus Augustis* 1542 *a Landgravio et Saxone expugnato, Brunsvicensis molimina adversariis maiorem terrorem iam non incutere poterant. Quid vero Memmingenses ab eo periculi timuerint apud Unoldum (Ref. Gesch. v. M.) et alibi frustra quaesivimus. Caeterum cf. Ranke IV.* 203. *Sleid. II.* 276. *Hortleder I.* 771 *ss.*
6) *Qua hoc ipso die inchoata sunt. Textus corruptus.*
7) *Cf.* 445, *not.* 3.
8) *contra ducem Cliviensem.*

450.

PALEARIUS [1]) CALVINO.

Illum et evangelii purius docendi coryphaeos in Germania certiores facit de iis quae curia romana machinatur in negotio concilii. Severe notatis episcoporum vitiis, quid a talium synodo exspectari possit iisdem dispiciendum proponit, simul addita ratione

450. 1) *De vita fatis et meritis Aonii Palearii v. dissertationem F. And. Hallbaueri editioni operum eius praemissam. Ien.* 1728 *et prae caeteris Car. Schmidt, in Herzogii Encycl. XI.* 47. *Scripsit ille inter alia* Actionem in Pontifices romanos et eorum asseclas ad Imperatorem, Reges et Principes chr. reip. summos oecumenici concilii praesides quum de concilio Trid. deliberaretur, *in quo se, ut hic, servum I. C. nominat, et ad hanc nostram epistolam bis provocat, maxime in praefatione ubi dicit:* Meae literae unae atque alterae ad Helvetios et Germanos annis superioribus scriptae, sine praefatione nominis, quae spes, quod consilium, qui animi mei sensus fuerit, significare potuerunt. *Vides eum has literas scripsisse* superioribus annis, *quum* Actio *scripta sit eo tempore quo de concilio Trid. adhuc deliberaretur. Ex hoc solo loco facile collegeris Illgenii coniecturam de a.* 1545 *falsam esse. Plura de Paleario epistolae vero autore habent Schelhornius et Illgenius ll. in notitia lit. ll.*

quam sibi excogitavit de vero et incorrupto concilio cogendo in quo ii quorum causa agitur non ipsi iudices sedeant. Denique evangelicos ipsos ad pacem et concordiam hortatur.

(Ex Bibl. Guelferbytanae Cod. Aug. N. 54, fol. P. II. fol. 153 seqq. cuius exemplaris plurifariam mendosi naevos iam ex parte Schelhornius expurgavit. Hic textum edidit in Amoenitt. hist. eccl. T. I. p. 448 seqq. post eum Ch. F. Illgenius qui peculiari libello a. 1832 Lipsiae emendatius prodire iussit et commentario illustravit. Cf. etiam Saligii hist. Aug. Conf. II. 66 seqq. et annott. eiusdem T. I. p. 534. 538. Illgenii annotationes maxima ex parte adscribimus, quanquam de anno scriptae epistolae eius opinionem minime amplexuri.)

Servus[2]) Iesu Christi Martino Luthero, Philippo Melanchthoni, Martino Butzero, Calvino[3]) et Germanis Helvetiisque universis qui invocant Iesum Christum.

Etsi quae Romae geruntur perferet ad vos vel rumor ipse prius vel nuncii multorum quam meae literae (mira est enim inopia tabelliorum[4]) fidelium, et mercatores qui istuc ire consueverunt timore perterriti sunt, quod omnibus locis excutiantur), tamen vel quia serae significationes certissimae sunt, vel quia, quod ego sentio, cupio vos scire, neque vanum neque abs re visum est, si quem invenero qui adferat, aliquid ad vos literarum dare.

Pontifex romanus[5]) mirum in modum se parat atque expedit, ut quum primum potest Bononiam proficiscatur.[6]) Incredibilem diligentiam adhibet ut omnes sui instructissimi ad diem adsint. Ex omni numero delecti sunt aliqui quibus mandatum est ut octavo Cal. Aprilis Tridenti sedeant,[7]) caeteri curiales sequantur: qui non sequentur, hostium loco habebuntur. Ea de causa publicae literae scriptae atque impressae typis, iussumque ut per lictores in valvis templorum affigantur. Multi in urbem convenere ut ostendant se imperata facturos. Ab his curatur diligenter ne quid desit, quod in vos possit excogitari. Ipse pontifex, qui id aetatis non satis firma est valetudine, ne nocturnum quidem tempus sibi ad quietem relinquit. Magnam copiam consultorum habet, quibuscum ad multam noctem sermonem producit: interdum autem iurisperitos, aut usu rerum probatos, aut astutos homines, addite autem, si vultis, improbos consulit: nonnunquam sophistas theologos aut philosophos contentionis cupidissimos advocat, orat atque obsecrat, ut in communem curam incumbant et in hoc concilio[8]) de maiestate ecclesiae romanae, deque fortunis omnium episcoporum et summorum pontificum agi putent: nunquam laboris et industriae pertaesum iri, si ad disserendum contra vos sint acuti, ad dicendum uberes ac copiosi. Hoc[9]) ubi satis accensos atque incitatos vidit, convertit sese ad augendum collegium suorum, in quod heri decem et tres cooptavit,[10]) duos praeterea dixit esse designatos. Nolite quaerere, quam nobis, qui pro Christo emori possumus, stomachum fecerit. Nam quid hoc est nisi ambitus, nisi largitio ad concilium corrumpendum? Quid istuc in mentem venit, nisi ut aucupetur gratiam eorum hominum qui pileo accepto libertatem vendiderunt, empti ea causa ut abalienent a vobis, imo abducant a cognitione veritatis Caesarem et reges quos, credo, existimant truncos aut lapides esse qui haec neque audiant neque intelligant, episcopum concilio indicto struere has sycophantias, commoliri hos dolos. Nec stulti neque insani sumus ut huic et asseclis eius nos ipsos et Christi causam commiserimus. Non est, non est, inquam, iudicium committendum cupiditati episcoporum, qui veluti unum quoddam corpus conficiunt, cuius caput est pontifex romanus: membra omnia capiti annexa atque alligata inserviunt: hoc si laboret omnia fulciunt atque sustinent, quod eius vita sentiant, se quoque percommode vivere. Eius regnum non est iis, ut quis forte putat, odiosum, quod minimae etiam corporis partes in id adspirent. Sunt in Germania episcopi quatuor, aut ad summum quinque, boni, integri viri, peritissimi rerum divinarum, sunt in Helvetia tres, sunt fortasse in Italia duo, a quibus bona omnia possumus exspectare. Vel[11]) quantum est, in tanta multitudine imperitorum et cupidorum ho-

2) A quonam et quo anno literae illae datae sint non quidem indicatur. At ex argumento tamen colligere possumus ab Italo exaratas eas esse a. 1545 ineunte. Videtur ille Romae tunc fuisse, quod non minus concludi potest ex epistolae initio quam ex conspicua accurataque omnium quae illo ibi tempore gerebantur narratione. Ex nonnullis locis apparet scriptorem cum Luthero, Melanchthone, Calvino et Bucero epp. usu iam iunctum fuisse. (*Illgen.*)

3) Hoc ipsum libelli nostri exemplum quod in Cod. Guelfb. descriptum reperitur ad Calvinum datum fuisse, minime potest esse dubium, quum autor sub finem epistolae illum ipsum alloquatur, eique Ochinum commendet, quem novimus eo, quo missa illa nobis videtur, tempore Genevae versatum esse. (*Illgen.*)

4) tabellariorum S.

5) *Paulus III.*

6) *Quod d.* 26. *Februarii* 1543 *eum effecisse autor est Pallavicinus II.* 154. *Ibi enim Imperatorem conventurus erat qui tamen promissis non stetit. Haec maxime nos movent ut ep. ad initium eius mensis referamus.*

7) *Haec nonnullos turbarunt, de tempore scriptae epistolae ambigentes. Memineris concilium saepius subinde indictum et procrastinatum. Primum xj Cal. Iun.* 1542 *in Cal. Nov. indictum fuerat, hic vero in* 25. *Martii* 1543, *quum revera demum m. Decembre* 1545 *inchoatum sit.*

8) consilio *Cod.*

9) *Edd.* Hos *praebent quod praeferendum videtur.*

10) *Hoc Schelhornius refert ad m. Iunium* 1542. *Verum neque numerus novorum purpuratorum neque temporum ratio in hunc sensum conspirat.*

11) *Hoc sensui minus conveniens fortasse errori debetur.*

minum, quorum adulteria, incesta, corruptelae, superbiae, dominatus, saevitiae, cupiditates inexplebiles, et maxima non christiani animi indicia perspectissima sunt. Ego quidem non video, si pontificis et episcoporum iudicio standum sit, alios nos habituros sanctiores [12]) quam eas ipsas, quas illi semper probaverunt, ex quibus summam dignitatem et incredibilem censum, atque adeo non modo in nos, sed in Caesares et reges principesque universos summum imperium, imo vero tyrannidem iniquissimam sibi constituerunt. Horum commune consilium est ut pro his tanquam pro aris et focis pugnent. Veterem, aiunt, consuetudinem conciliorum et morem antiquissimum non esse immutandum: neque Caesarem neque reges posse eos adstringere novis legibus. Id si detur, negant in conciliis potestatem suffragii aliis esse quam sibi. Disserant, inquiunt, quantum velint. Sunt nobis opiniosi et contentiosi homines. Ubi diu fuerit concertatum, episcoporum iudicio standum est. His rebus elati atque inflati, ita de concilio statuunt atque decernunt, quasi de parta iam explorataque victoria. Existimant enim, nos confessos prodamnatosque [13]) eorum sententiis ad iudicium venire, in quo ex urbe usque quam attulerunt declarant in vos voluntatem.

Quid ergo? dicetis. In concilium non est veniendum. Modo Turca quiescat et spes pacis in quam venimus nos non fallat. [14]) Prius tamen diligenter, pro vestra sapientia, cogitare et prospicere debetis, quid mali quantumve periculi inferre possit potestas haec episcoporum corruptissimorum, si eorum iudicio standum sit, quorum causa agitur. Horum hominum audaciam, impudentiam, iniquitatem Liciniae leges antiquissimae et sanctissimae retundunt. Licinia [15]) est lex, atque altera Aebutia, quae non modo eum qui tulerit de aliqua curatione ac potestate, sed etiam collegas eius, cognatos, affines excipit, ne eis ea potestas curatiove mandetur. Etenim si populo consulis, remove te a suspicione tui commodi. Fac fidem, te nihil nisi populi utilitatem et fructum quaerere. Hae leges, quae antiquissimae et aequissimae sunt, petendae, et summa contentione a Caesare et regibus principibusque civitatum orandum, ut miseris perditissimisque temporibus in tanta corruptione episcoporum firmissimae habeantur. Sexcenta sunt quibus cavetur et ostenditur, neminem in re sua iudicare aequum esse. Qua in re imitari (ut alias ad vos est scriptum) debemus Cassianos iudices, quaerentes cui bono sit. [16]) Annon videmus quam grandem iis institutionibus pecuniam, quos census, quem quaestum, quae regna ad saevitiem, immanitatem, luxuriam, sibi, meretricibus, concubinis, propinquis posterisque eorum his sanctionibus licentiaque conciliorum compararint? Lustranda ergo omnia animo sunt quibus concilium sanctum, solenne, integrum, incorruptum esse possit. [17]) Nemo prope dubitat, pontificem romanum et eius asseclas atque episcopos eo spiritu adduci atque agi, ut per eorummet sententias firmentur eorum regna, census et quaestuosae traditiones. Nihil est igitur quod dicant, in spiritu sancto convenire se atque congregari in nomine Christi, qui nihil minus iussit quam divitiis inhiare, et pro primis cathedris, proque hisce rebus suos cogi, quos ne vestitus, ne cibi quidem voluit sollicitudine teneri: quibus, quum eorum duo aut tres convenissent, se affore recepit.

Quid mihi et fratribus quibusdam, dum in eam cogitationem incubuissemus, in mentem venerit volo commemorare. Id, etsi non longe abest ab eo consilio quod superioribus annis ad vos scripsi eo tamen magis placet quod dignitatis autoritatisque episcoporum summam rationem habere videatur: tum quod episcopi, si boni, si pii viri fuerint, diligenter nobis colendi sunt atque observandi, tum ut eorum dignitatis ratione habita, quidquid principes petierint facilius assequantur, tum ut inter nos atque illos minimum irarum relinquatur. Id tale est. Si iussu Caesaris, regum principumque civitatum, in Britannia, Gallia, Germania, Italia, Hispaniis caeterisque provinciis quae invocant nomen Domini nostri Iesu Christi, delectus habeatur ex iis qui rerum divinarum bene periti quam minimae suspicio-

12) *Locum mendosum iam Schelhornius bene sic emendavit:* alias nos habituros sanctiones, *collato alio autoris loco in Actione in pontifices supra laudata, ubi in praemissis* testimoniis ad gentes, *quae dicit, eadem omnino phrasi utitur.* (*Ed. Hallbauer p.* 242.) *Assentitur et Illgenius.*

13) confossos praedamnatosque (*Illgen.*).

14) *Schelhornius haec sic explicat obscurius dicta: Evangelici dicunt:* In concilium non est veniendum? *Palearius respondet: Veniendum omnino*, modo etc. *Illgenius sine interrogatione omnia sicut scripta sunt ab evangelicis dicta putat. Si quid videmus, Palearius suadet ut venire recusent. Ad quod illi: Faciemus*, modo Turca quiescat. *Tum regerit: Si venietis*, prius prospicere debetis *caet.*

15) *Haec* (*usque ad:* fructum quaerere) *sunt verba Ciceronis, de lege agraria Or. II. c.* 8, *quae Palearius alibi etiam* (*ed. Hallb. p.* 65) *producit. Utramque legem, et Liciniam et Aebutiam hic sub eodem nomine Liciniarum venire, ob argumenti similitudinem, patet. De quibus legibus viri docti in varias partes abierunt, nos te si plura desideraveris ad iureconsultos ablegamus quos laudat Illgenius ad h. l., satis habentes textum in codice mendosum* (removente omni suspicione) *ex Cicerone restaurasse.*

16) Cassiani iudices, *hic dicuntur a L. Cassio Longino tribuno plebis a. U. c.* 616, *qui in cognoscendis causis criminalibus id inprimis quaerendum esse aiebat, cuius bono fuisset perire eum de cuius morte inquireretur.*

17) *Hic utiliter conferes duo scripta P. P. Vergerii, alterum* de concilio papistico piis perpetuo fugiendo, *alterum:* cur et quomodo christianum concilium debeat esse liberum. *Edita sunt* 1551 *et* 1557. *Cf. Schelhorn, Amoen. II.* 393 *seqq.*

nis ut pontificios corruptelae affines sunt.[18]) Primus delectus per civitates sanctae Dei plebis sit: plebs, quos delegerit, deferat ad primarios viros. Primarii videant, qui hi sint quos plebs elegerit. Duo legati, alter plebeius, alter patricius, deferant ad Caesarem et reges nomina electorum. Quos omnes ubi principes iusserint convenire, sex vel septem ex singulis provinciis parem omnino numerum hominum selectissimorum statuant. Pontifex deinde atque episcopi ex omnibus episcopis duodecim episcopos legant spectatae vitae et sanctitatis, qui manus imponant iis lectis viris, orentque super eos, ut accipiant virtutem supervenientis spiritus. Hi firmissimi iudices omnium contentionum statuantur a pontifice, ab episcopis, a Caesare, a regibus principibusve civitatum: qui subscribant ac recipiant, sese, quidquid ii iudicaverint, statuerint, declaraverint, firmissime aeque omnes accepturos, curaturosque ut pro indubitatis habeantur. Mox decreto amplissimo facto (quo caveatur iis qui ad conventus peragendos aut ad dicendum venerint, quiqui sunt), pontificis, episcoporum, Caesaris, regum principumque civitatum nomine iussuque pronuncietur ut, quoniam in sancta synodo libere agendum est, consultum sit ut libere quisque, sine metu, sine periculo, possit dicere, et ut promissi pontifex, episcopi, Caesar et reges principesque civitatum se sponsores dent exsolvantque legibus omnibus, edictis, senatusconsultis, poenis et censuris omnes qui aut dixerint aut scriptum dederint apud hosce lectos viros, qui in loco quid[19]) agendum parato cum pontifice, episcopis, Caesare et regibus principibusque legatisve civitatum sedeant, audituros[20]) orationes, si quae habebuntur, tam harum quam[21]) illarum partium: quas postea iubeant sibi dari scriptas. Primo loco dicant vel promotores concilii, vel qui veluti accusatores causam controversiae statuant, vel petitiones adferant: secundo adversarii respondeant. Eorum accusationibus[22]) acceptis, si quae disputanda videbuntur, apud hos itidem disputentur. Post conflictum semper scribi petant quum argumenta tum responsa. Quae omnia ubi lectissimi sanctissimique viri viderint et legerint, et non modo oculis sed animo quoque perlustraverint atque perpenderint, videant ne quid detrimenti evangelium, doctrina apostolorum et respublica Christi capiat. Quam unam ob rem declarandam invocato spiritu sancto libere pronuncient statuantque quod gloriae Christi sit bonum felixque populo christiano.

Hoc consilium cogitatumque, quale quale est, iusserunt fratres, ut ad vos scriberem. Si placebit, eius vos necesse est moderatores esse atque duces. Haec enim miserrima et gravissima fortuna Italorum est, quod neque a quibus implorent auxilium habent, neque si habeant licet. Helvetii, qui abalienato sunt animo a Babylonia romana, per legatos a rege Galliae, apud quem audimus eos esse gratiosos, petere atque impetrare possunt, atque obtestari, nisi in petitione rex ipsis faveat, nunquam posthac se eius partes esse sequuturos: relicturos se, si destituti, si vero adiuti fuerint, ea de re publicum monumentum liberis posterisque eorum.[23]) Germani pii a Caesare nullo negotio impetrabunt, si precibus et obtestatione contendatur, ut quem imperatorem tot annos fidelissime sequuti sint, eius ope liceat Christi causam misere oppressam sublevare. Britanniae regem, qui alieno animo in pontifices romanos esse dicitur, sollicitare literis possunt quum Helvetii tum Germani, ut in hanc sententiam veniat, et commune consilium non spernat.

Haec omnia tam bona, tam exspectata, fratres, tamque utilia, imo vero necessaria reipublicae christianae vos assequutos video, si quas inimicitias habetis christiana pietate deponatis. Adfertur enim ad nos, nec obscuro nec vario sermone, magnas contentiones dissensionesque esse inter vos,[24]) quibus discrepantes non in unam sententiam, sed ne in eundem locum possitis convenire. Hem, fratres! date hoc Christo nostro saltem pro tempore, ut una concurratur, ne impetum sustinere possint adversarii. Si tot tantosque abusus romanae Babyloniae una reiecistis, si pro apostolicis institutis servandis defendendoque evangelio una mens est, idemque animi vestri sensus, quid unum, aut ad summum alterum caput vos tantopere distrahit ac disiungit? Adversarii instructissimi, potentes atque unanimes in vos feruntur. Colligite vos per Iesum Christum, ne si illi vicerint, quum postea volueritis, non sit Christi respublica quam iuvare ac tueri possitis. Defendenda sunt multa ista quae superioribus annis pulchre illustrastis. Reiiciendi superandique in concilio hostes evangelii. Si qua interpretationis varietas in aliquo est capite scriptorum divinorum, ne confodite vos. Unusquisque in suo sensu abundet. Dabit, dabit postea Deus pater Domini nostri Iesu

18) *Locum corruptum sic emendat Heumannus:* suspicioni pontificis corruptelae, *scil. eos carere diceret suspicione quasi ipsos corruperit pontifex. Verum bene observarunt Schelh. et Illgen. eadem verba etiam alibi apud Nostrum exstare (Opp. p. 540, Hallb.) et sic legenda esse:* quam minime suspicionis et pontificiae corruptelae affines sunt.

19) *lege:* ad c. *edd.*

20) *Heumann. emendat:* audituri, *probantibus Schelh. et Illgen. Verum emendatione opus non est.*

21) tam haec non *Cod.*

22) actionibus *Sch.*

23) *Desideratur aliquid. Illgenius cogitando repeti vult:* (si adiuti fuerint) *regem relicturum etc. Verum talia cogitando non supplentur. Heumanni coniectura:* sive destituti sive adiuti, *magis placet.*

24) nos *Cod.*

Christi ut in iis quoque, in quibus nunc contentio est idem aliquando sentiatis. Suscipite interim, defendite, tuemini ea de quibus non errantem et vagam sed stabilem certamque sententiam habetis. Quos animos sumpturos putatis eos homines, quos in Italia, Galliis atque Hispaniis scriptis vestris excitastis, si audierint Germanos non modo non esse dissipatos (quod primo quoque verbo obiiciunt adversarii, quod non sit dissensionis Deus), sed iis Britannos atque Helvetios esse coniunctos? Quid reges et principes? Annon putatis rationem habituros tantarum nationum? Quae si impetrabunt ut non apud corruptos sed sanctissimos et aequissimos iudices omnes aeque sine metu, sine periculo, possint dicere, non dubitare,[25]) sacrum, solenne, integrum, incorruptum concilium nos[26]) habituros. Id ut ab imperatore, regibus, principibusque civitatum prece admoniti obtestatione petatis, si respublica christiana loqui posset, vos vehementer etiam atque etiam rogaret.

Hoc consilium quoniam expendi desideramus a te, a Bucero, a Melanchthone, a Luthero, obsecramus, *Calvine*, per Dominum Iesum Christum ut ad eos singulos harum literarum exempla perferri diligentissime cures. Ad quos si meae literae prius quam ad te pervenerint, nihil erit mirandum, si ab iis quoque eat exemplum ad te et Helvetios nostros. Misimus enim hanc epistolam per alium tabellarium ad *Bucerum*: quae si ad hominem perferretur, oravimus ut exemplum mitteret ad te. Vale, bone et fidelis minister Iesu Christi. Commendo tibi conservum nostrum Bernardinum *Ochinum*.[27]) Quibuscunque eum rebus iuveris, Christum iuveris. Vale, mi frater.[28])

25) *Sic Cod. Schelh. coniicit*: dubitarem, *Illgen.*: dubitabunt, *aut:* dubitandum.

26) vos *Sch.*

27) ***Qui quum m. Septembre*** **1542.** ***Genevam primum venisset, hoc quoque ad definiendum ep. scriptae tempus facere videtur, neque probabile est talem commendationem a. demum*** 1545 ***factam fuisse. Caeterum quanti Palearius Ochinum fecerit, ex aliis eius scriptis elucet***, cf. Orationem pro se ipso ad patres conscriptos reip. Senensis (*Opp. p.* 102) *et* Actionem in pontifices *p.* 294 *et* 429.

28) ***Iam supra significavimus hanc ep. ad initium fere a.*** **1543** ***referendam videri. Illgenius eam biennio recentiorem facit. Fraudi fuerunt viro doctissimo quae de concilio iam indicto deque machinationibus curiae romanae hic dicuntur, quasi hae non perpetuae fuissent, illud vero Caesare flagitante et Pontifice reluctante saepius promissum, indictum, dilatum.***

451.

LE SÉNAT DE BERNE AUX MINISTRES DE LAUSANNE. [1])

Réponse aux propositions faites au sujet de la discipline, de la vocation des ministres, de la vente des biens ecclésiastiques et de la tenue des congrégations.

(Archives de Berne. Instructionenbuch ad h. a. p. 93. — Ruchat V. 221 suiv.)

Premierement: quant a la discipline Ecclesiastique autrement nommee excommunication, que plusieurs pourparlemens et iournees en ont este tenues par Messrs. et leurs adherans qui tiennent le parti de levangile, sans avoir iamais trouve commodite de dresser telle discipline a la forme requise par les ministres de Lausanne pour plusieurs raisons, dont craignans ordonner chose que lon nait pu maintenir ni entretenir en perpetuelle execution, leur a semble convenable le mode dexercer les consistoires, plustost que dentreprendre plus rigoureuse punition des vices, sans icelle pouvoir pousser avant ni mettre en effet: car trop mieux vault soy tousiours avancer, que des choses une fois presumees reculer. Et ne semble a Messrs. que les predicans ayent occasion se plaindre estre excluz de telle administration, veu quilz assistent eux mesmes aux consistoires avec pouvoir de dire leur opinion en equite de conscience et remonstrer a Messrs. les faultes, si aulcune par negligence ou aultrement se feroit auxdictz consistoires, lesquelles Messrs. se paroffrent de corriger et y mettre si bon ordre quil sera possible, sans toutesfois innover lordre iusques icy bien tenu et observe afin que les yvrongneries blasphemes orgueil pompe des vestemens paillardise danses et aultres vices non meritans punition de mort soient tellement chastiez que bons et maulvais y prennent exemple.

2. Touchant la vocation des ministres sont Messrs. deliberez de naccepter ministre nouveau quelconque quil ne soit premierement examine par les ministres du lieu et classe en laquelle il doibt

451. 1) *Voyez la correspondance de Septembre et d'Octobre* 1542. (*N.* 421 *suiv.*) *Hundeshagen p.* 172 *suiv. Ruchat V.* 220. *La classe de Lausanne avait présenté au gouvernement de Berne un projet de règlement sur les divers sujets mentionnés dans le texte et notamment des réclamations très-vives concernant la vente des biens ecclésiastiques. Cette pièce fut remise en novembre, une réponse verbale fut donnée le* 14. *janvier à une députation mandée à Berne et dont Viret fut membre. La présente note est du* 12. *Février. C'est l'instruction donnée aux Commissaires I. Fç. Naegeli et M. Augsburger, envoyés à Lausanne.*

exercer son office, ainsi que par le passe avec le conseil et deliberation des ministres de pardeca et du Pays conquis en tel cas a este besongne, sans aultres ceremonies ni imposition des mains qui n'est chose fort necessaire, la reste bien constituee et gardee. Car telle vocation ne peut ni doibt estre estimee contraire a lordre et vocation observee en la premiere eglise veu que les ministres sont tousiours les premiers qui en disent leurs avis et bon semblant.

3. Concernant les venditions des biens appelez ecclesiasticques sesbahissent Messrs. quen cela lon les veut calomnier, veu les effortz quilz ont faictz dadresser les estatz des ministres et escholes hospitaulx et tout cela enquoy lesdictz biens se doibvent employer, compris les aulmosnes extraordinaires, les gaiges des officiers et aultres choses desquelles se rend annuellement conte dung grand debouresement, oultre lesquelles le Pays conquis est tellement hypotheque et charge de cens, que possible ne seroit a Messrs. diceluy tenir regir et proteger sinon par le moyen des venditions qui se font: sinon quilz voulsissent pour le Pays conquis dissiper et aliener les revenuz de leur pays ancien et siege paternel, ce quilz ne sont deliberez de faire pour chose du monde, encore moins de tailler leurs anciens subiectz qui se sont aydez a conquester ledict pays en leurs propres despens et deniers, et sil est question de faire tailles et impostz aux subiectz du Pays conquis Messrs. vous laissent iuger si la misere et paovrete du peuple ne requiert plustost destre soulagee que tellement taillee et pressee, veu que telles tailles ne tombent que sur les paovres, si lon veult observer a la noblesse les anciennes franchises par lesquelles de tous temps icelle a este exempte et oultre ce participante aux exactions et tributz imposez aux paovres: et si lon veult dire que ne lung ne laultre se doibt faire respondent Messrs. que plustost que dacquiescer a celle ilz rendroient le pays en prenant les frais et missions pour iceluy soubstenuz, que de le tenir en telle forme et charge importable que presentement il est constitué, vous laissant penser si cela serviroit plus a lhonneur de Dieu et profit du paovre peuple et mesmement aussy des predicans, que de vendre les possessious et terres maltraitees par les admodieurs. Et pour les raisons susdictes disent Messrs. et entendent que les predicans dudict chapitre de Lausanne auteurs du traicte compose contre la distraction des biens ecclesiasticques, ne se debvroyent tellement eschauffer ni faire si soudain iugement sans mieulx peser les circonstances de la matiere et les raisons mouvantes Messrs. a suyvre ce conseil, ce qui los eust gardez de composer tel traicte. Dequoy pour ladvenir Messrs. veulent estre desportez et non souffrir telles reproches et calomnies immeritees. Car si cela plus advenoit ilz y pourvoiront en telle sorte que les detracteurs nen rapporteront ni honneur ni profit.

Et pour conclusion se sont Messrs. resoluz que le serment par lequel les predicans sobligent de tenir secretz les actes de leurs congregations ne doibge aulcunement deroger ni estre prefere au serment et debvoir quilz ont a mesdictz Seigneurs en choses concernant leur bien et honneur. Item que les Baillifz ne soyent excluz des congregations et colloques, afin quilz oyent et cognoissent si en aulcuns lieux lon cesse ou deffault dexecuter les mandemens et ordonnances de Messrs., si les vices demeurent impugniz et aultres faultes qui requierent emandement pour selon leur charge y obvier tant mieulx faire leur debvoir, se chastiant aussy eux mesmes quand par les predicans du colloque en seront au besoing fraternellement admonestez. Par tel commun accord pourra croistre lhonneur de Dieu et ledification de leglise, a quoy Messrs. de tout leur pouvoir tendent, ne desirans chose en ce monde plus fort que ladvancement du royaume de nostre Seigneur, ne pensant avoir iamais entreprins ni pense le contraire, ou faict acte pour lequel lon les puisse tirer en suspicion sinistre, ni agredir par exemples de sacrilege Iudas et aultres, hors de propoz au traicte susmentionne induictz, desquelz a ladvenir chascung se gardera faisant deuement son office sans insolences, qui sera chose aggreable au seigneur Dieu et a Messrs.

452.

SULZERUS CALVINO.

Quae Bernae cum Lausannensibus gesta sint ex Vireto accipiet. Ritteri tricae. Ex Germania et de Metensibus nova exspectantur. Commendat Italum quendam olim monachum.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 88.)

Viro doctissimo D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae antistiti symmystae et fratri observandissimo suo.

Salve, mi frater. Quis fuerit eventus negotii quod classi Lausannensi cum senatu nostro intercessit,[1]) ex *Vireto* indubie prolixe cognovisti. Nunc hic super ea re prorsus siletur. Sed novo scandalo subinde agitatur ecclesia a reditu nostri *Erasmi*, qui et pro concionibus sui est similis, et forensem

452. 1) Cf. *N.* 451.

controversiam sic agit, ut ea in parte omnem aetatem trivisse iudicari possit: adeo mirandis artibus litem in longum protrahit, quae et pacifice componi (quod detrectavit) et finiri citius potuit. Interim offensione horribili ministerium commune convellitur, necdum apparet ullus harum aerumnarum portus, ut mihi etiam vita acerba fiat haec spectanti mala, idque eo tempore quo oportebat ὁμοθυμαδὸν publicis calamitatibus occurrere. Dominus misereatur nostri.

Ex Germania nihil accipimus novi, neque a *Bucero* et *Farello* etiam:[2]) exspectamus tamen novum rerum multarum nuncium per Io. *Maiorem* nostrum, qui ad successionem in locum defuncti ludimoderatoris nostri accersitur publico tabellario urbis. Ex eo quidquid cognovero faxo mox scias. Frater qui has perfert oriundus e Sicilia est et abiurata monastica religione, in qua Neapoli vixit 15 annis, huc se contulit ante menses quatuor, ubi a magistratu benigne exceptus tornario artificio discendo eiusdem sumptibus incubuit: atque ita sese omni vita gessit ut testimonium fidei innocentiaeque amplissimum mereatur. Ad vos autem exacta hyeme se confert, quod istic in sua etiam lingua religionem sinceram doceri audiat, et hospites Italos etiam agere. Eum tibi commendo, ut qua soles pietate caeteros, hunc quoque peregrinum et advenam complectare. Bene vale, vir ornatissime et frater in Domino venerande. Bernae, 13. Februarii a. 1543. Cursim.

Salutat te peramanter *Contzenus* noster, cui scias *Viretum* plene reconciliatum, et *Beatus*, *Grynaeus*, *Telamon*.

T. Sultzerus.

---

2) *ille apud episcopum Coloniensem erat, hic apud Metenses.*

453.

ARRÊT DU PARLEMENT DE PARIS.

Condamnation de l'Institution de Calvin et d'autres livres hérétiques.

(D'Argentré coll. de novis erroribus II. 133. Gerdes, hist. Ref. IV. 102.

Veu par la Cour la Requeste à elle presentee par l'Inquisiteur de la Foy par laquelle et pour les causes contenues en icelle il requeroit que suyvant l'Arrest donné par ladicte Cour intervenu sur l'entherinement des Lettres de Remission obtenues par Estienne *Dolet*, les livres institulez les Gestes du Roy, Epigrammes de Dolet, Caton Christian, l'Exhortation à la lecture de la saincte Escripture, la Fontaine de vie, les Cinquante deux Dimanches composez par *Fabre* Stapulense, les Heures de la Compagnie des Penitens, le Chevalier chrestien, la Maniere de se confesser *d'Erasme*, le Sommaire du Vieil et Nouveau Testament imprimé par ledict *Dolet* en François, les Oeuvres de *Melancton*, une Bible de Geneve, Calvinus, intitulé Institution de la Religion chrestienne par *Calvin*, estre bruslez mis et convertiz ensemble en cendres comme contenant damnable pernicieuse et hereticque doctrine. Le tout à l'édiffication du peuple et à l'augmentation de la Foy chrestienne et catholique, et aussi deffenses estre faictes à son de trompe et cri public à tous Libraires et Imprimeurs d'imprimer ou faire imprimer et exposer en vente telz et semblables livres et à toutes personnes de quelque estat et qualité ou condition qu'elles soyent d'en avoir ou garder en leur possession: ainsi leur estre commandé et enioinct incontinent les mettre en Iustice sur peine d'estre puni comme heretiques. Et ouy sur ce le Procureur general du Roy lequel auroit requis ce que dessus, et tout consideré, La Cour a ordonné et ordonne les Livres ci dessus intitulez et denommez estre bruslez au Parvis de l'Eglise de Nostre Dame au son de la grosse cloche de l'Eglise, et inhibitions et deffenses estre faictes à son de trompe et cri public de ceste Ville de Paris et aultres de ce ressort à tous Libraires et Imprimeurs d'imprimer ou faire imprimer et exposer en vente telz et semblables Livres et à toutes personnes de tel estat ou condition qu'elles puissent estre d'en avoir ou garder en leur possession: ains leur commande et enioint icelle Cour les apporter et mettre en Iustice sur peine destre punis comme heretiques et fauteurs d'iceux et aultres peines à la discretion de la dicte Cour. Faict en Parlement le 14. iour de Febvrier l'an 1543.[1])

Maton.

---

453. 1) *L'histoire eccl. T. I. p. 30 contient dès 1542 cette note:* Ceste mesme année le Parlement de Paris feit tres-estroites deffenses de vendre les livres censurez par la Sorbonne et nommément l'Institution chrestienne de Iean Calvin. *Nous ferons cependant observer qu'à cette époque l'année commençait à Paris le 25. Mars, et que par conséquent, si d'Argentré n'a pas conformé la date à l'usage moderne, l'arrêt serait de 1544.*

454.

CALVINUS MELANCHTHONI.

Literae eius quarto tandem mense allatae ipsum valde recrearunt, optabile vero commercium inter amicos in altera demum vita exspectandum. Et Genevae et in Germania multa tristia, dubia, periculis et impedimentis plena.

(Sylloge Epp. a P. Burmanno edita T. II. p. 229, unde descripsit Simler. Vol. 52. In Corp. Reform. non exstat. Anglice legitur ap. B—C. I. p. 349.)

Vide quam pigro ventri literas tuas dederis. Eas enim vix quarto demum mense mihi reddidit et quidem multo attritu iam disruptas ac laceras. Hoc tamen ipsum quod vel sero ad me pervenerint magno in lucro posui. Nam dum eas huc atque illuc circumfert, mirum quod non alicubi reliquerit.[1]) Ergo utcunque eius negligentia singularis gaudii fructu privatus ad tempus fuerim, facile tamen veniam a me impetravit ubi eas recepi. Utinam vero, sicut dicis, saepius nobis, saltem per literas colloqui liceret. Tibi quidem nihil inde accederet, mihi autem nihil foret in hoc mundo optabilius quam in literarum tuarum suavitate acquiescere. Vix credes quanta hic negotiorum mole premar atque urgear. Sed inter has angustias duae res sunt quae me plurimum excruciant: quod mihi legitimus operae meae fructus non constat, deinde quod abs te paucisque aliis tantopere dissitus, illo quod me imprimis iuvare posset consolationis genere destituor. Verum quando ne hoc quidem optionis nostrae esse convenit, ut locum sibi quisque arbitrio suo deligat, ubi serviat Christo, in ea nobis statione manendum est, quam cuique nostrum destinavit. Hoc saltem nobis nulla regionum longinquitas eripiet, quin hac coniunctione, quam Christus sanguine suo consecratam spiritu quoque suo in cordibus nostris sanxit, contenti, dum vivimus in terra sustineamur beata illa spe, ad quam nos literae tuae revocant: in coelis nos simul perpetuo victuros, ubi amore amicitiaque nostra fruemur. Caeterum quod in lucubratione quam nuper edidi,[2]) abusus sum tuo nomine hoc vel amori erga te meo ignoscas, vel tuae humanitati concedas peto. Inter multas rationes quibus eo adductus fui, haec non postrema fuit quod *Sadoletum Pighius* delegerat cuius nomine suas nugas venditaret. Verum ideo subticui ne mihi ad comparationem descendere necesse foret. Neque tamen hic longa excusatione utar, quum testatus fuerim me fecisse quae mihi per tuam humanitatem benevolentiamque, quam mihi defers, licere certo confiderem.

454. 1) *Hoc comma om. Anglus.*
2) *Adv. Pighium. vide* N. 447.

De rebus nostris multa sunt quae scribam, sed hoc ipsum est quod me tacere cogit, quia nullum finem invenirem. Laboro hic et fatigor mirum in modum, proficio mediocriter. Et tamen mirantur omnes me tantum proficere inter tot impedimenta quorum magna pars est ab ipsis ministris.[3]) Haec tamen mihi magna est laborum levatio, quod non tantum haec ecclesia, sed tota quoque vicinitas fructum aliquem sentit meae praesentiae. Adde quod nonnihil in Galliam usque et in Italiam redundat.[4]) Statum vestrae Germaniae non sine acerbissimo dolore audio. Nec leviora sunt mala quae timeo quam quae lugeo. Nam si verum est quod narratur,[5]) Turcam maioribus rursum copiis bellum instaurare, quis obstabit quominus longe lateque pro libidine grassetur. Et quasi parum esset turpiter dilapso exercitu tot impensas frustra profudisse, tantum accepisse dedecoris, praeterea praecipuum roboris florem primum continua peste triennii, dein hac postrema lue perdidisse, nunc multo gravius ab intestinis dissidiis laboratur. Necdum tamen tam acriter perculsi nostri principes expergefiunt, ut dare discant Christo gloriam. Hoc tamen me nonnihil recreat, quod aiunt *Coloniensem* et alios quosdam ad repurgandas ecclesias animum serio adiecisse.[6]) Neque enim parvam accessionem esse duco quod episcopi, ex quorum ordine nullus adhuc nomen Christo dederit, nunc sublata manu profiteri ab idolo romano defectionem incipiant. Tantum nunc advigilandum et enitendum est nobis ut eorum cursum promoveamus, ne ex dimidio Christo peius monstrum renascatur. Interea romanus pontifex iam concilii simulacrum Tridenti ostentat, ut orbem exspectatione suspensum aliquantulum adhuc retineat ac moretur. Sed Deus non patietur diutius sibi illudi. Fallor, nisi hic annus maximam rerum conversionem parturiat, quae brevi emergat. Sed iam nimis multa. Vale igitur, vir modis omnibus ornatissime mihique semper in Domino colende. Dominus te diu servet incolumem in gloriam nominis sui et ecclesiae suae aedificationem. Miror quid sit causae cur tamdiu Danielem tuum domi suppressum teneas.[7]) Neque enim me lectionis eius fructu privari aequo animo patior. D. *Martinum* reverenter meo nomine salutes quaeso. Habemus hic

3) *De quibus iam non aeque iudicabat ac initio v. Kampschulte I.* 484. — *Etiam in promovenda ecclesiae constitutione, in legibus ferendis aliisque similibus quae ei maxime cordi erant, iam non omnia pro votis successisse patet.*
4) *Vide epistolam Venetorum a. d.* 8 *Id. Dec.* 1542 *et Kampsch. p.* 480.
5) *N.* 445, *not.* 1.
6) *Cf. Melanchthonis Hist. de initiis reform. Colon. in eius consiliis latinis P.* 1, *p.* 535, *et epp. Sulzeri et Buceri m. Oct* 1542 *scriptas.*
7) *Commentarius Mel. in Dan. prodiit hoc ipso anno Vitebergae et Lipsiae.*

Bernardinum Senensem, magnum et praeclarum virum, qui suo discessu non parum Italiam commovit. Is ut vobis suo nomine salutem adscriberem petiit. Vale iterum cum tua familia, quam Deus semper custodiat. Genevae 14 Calendas Martias 1543.

455.

PELLICANUS CALVINO.

Quaerit an verum sit quod de Farello circumfertur, eum de Turicensibus ministris male dixisse? Partes quasdam editionis Parisiensis bibliorum hebraicorum quos nondum possidet Genevae emere cupit.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 15.)

Piissimo doctissimoque theologo Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori sancto et fidelissimo amico colendissimo.

S. Quae de communibus christianae pietatis negotiis scribenda sunt, piissime doctissimeque *Calvine*, *Bullingerus* noster exsequitur tecum, ut eiusmodi nihil, scio, a me petas. Ego nihil aliud habeo quam desiderium profectus magnifici per te et tuos passim fratres ampliandi in Gallias et salutis incolumitatisque tuae, ut in agro dominico operose, fideliter et feliciter promoveas, ad gloriam Dei et animarum salutem. Accusatus est vero nobiscum nescio de quibus verbis iniuriosis candidissimus amicus meus et vir sanctus Guillelmus *Farellus*, quasi dixerit nos, Tigurinae ecclesiae perfidos doctores et minime sinceros, ac deceptores. Id ego non credo dixisse, mirarerque, si dixisset, qua ratione et quibus nostris demeritis provocatus dixisset. Si tu quidpiam in causa pietatis et doctrinae nosti a nobis perperam ac insincere vel contra sanum intellectum scripturae scriptum vel dictum, obsecro vel me non celes, etsi velis secreto servandum, ad emendationem morum vel doctrinae. Dolerem valde talem et tantum virum contra nos qualibet ratione iuste permotum nostra culpa, vel sua iniuste, quod aegre crediderim. Et haec tibi in aurem dixerim.[1]) Ulcus enim apud quosdam nostrorum suppurascit, qui praeter meritum et falso sic nos traduci a tanto viro credunt et dolent.

Est vero quod abs te vel a Domino et fratre meo *Vireto* officium exposco. Cupio enim Francisci *Vatabli* Parisiensis editiones hebraicas textus sacri[2]) consequi si qui sunt venales vobiscum, in illa forma qua iam nunc habeo Esaiam, Ieremiam, Danielem, XII Prophetas minores: hos enim, inquam, iam dictos quidem habeo. Optarem autem residuos quoque consequi ut sunt Salomonis libri tres, Pentateuchus, Ezechiel, Iob et Psalmi, in eadem ut dixi forma ob literam maiusculam quae mihi seni foret gratior. Si qui nunc tales venales sunt vobiscum, harum lator mihi adferet et pretium a me suscipiet dignum. Age per te vel alium ut sciam quid mihi sperandum.

Dominum et fratrem *Viretum* cupio in Domino semper cum ecclesia tecumque gaudentem. Commendatos credo habes tibi viros exsules Italos bonos. Et qui nobiscum sunt duo, bene et habent et agunt Dei gratia et hominum caritate. Vale in Christo Domino nostro. Quid Metis agatur prorsus ignoro.[3]) Cupio autem ut omnia ad gloriam Dei et consolationem fidelium. Tiguri 3 Martii 1543.

Tuus totus Conradus Pellicanus.

456.

CONZENUS CALVINO.

Blandis verbis eum demulcet, sibique iam dissensus inter ipsos alicuius neque causam neque vestigium superesse gratulatur, scilicet Bernae sibi attritis rebus iam Genevae fautorem quaesiturus.

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 9.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevatum episcopo vigilantissimo fratri sibi in Domino observando.

S. Rarius, fateor, quam animorum nostrorum exposcebat caritas, ad te scribo, *Calvine* dilecte, quem mihi fratrem in Domino amplexor desiderantissimum.[1]) Porro, etsi olim, dum ea fortassis duraret et rerum iniuria et simul fatorum passim inclementia, nonnihil dissiliisse videri poterant animi, in bonum tamen cooperata sunt utrisque omnia, adeo ut

455. 1) *Calvini responsum habebis infra* N. 462.

2) *Loquitur sine dubio de Rob. Stephani editione a.* 1539 *seqq. duodecim particulis comprehensa, quae a.* 1543 *ne absoluta quidem erat. Vide Masch. T. I. p.* 24.

3) *Evangelici legatos ad principes Germanos miserunt eo tempore, quorum auxilium invocabant, sed frustra. Pars adversa indies magis infensa et praepotens Farellum urbem relinquere coegit. Qui in vicum vicinum Gorze se recepit ad Comitem Guil. de Fürstenberg. (Kirchh. p.* 43.)

456. 1) *sic.*

toto nunc corde gratias agam Domino qui nos pro sua bonitate reconciliare dignatus fuerit utrinque. Penes me igitur nihil fuci, nec putridae simultatis haeret amplius, *Calvine* optime, quippe qui tam certam spem de tua conceperim iam caritate, qua amplexaris omnes quotquot sinceram diligunt veritatem. Ne ergo haesites, volo, quominus constantem existimes me fratrem inveniri et amicum integerrimum, quum ob id maxime quod sciam nobis in ipsa pietatis doctrina convenire solide, tum vero quod tu quoque eandem veritatem aliis passim cupis notam fratribus, quos pro gratia tibi a Domino in huius ministerii sortem luculenter concredita ad sanctam unitatem et communem ecclesiae Dei aedificationem tanto instruis ac provehis studio: primum quo ipsi verbum Dei intelligant pure, deinde ut in ecclesia Christi id ipsum dispensent fideliter, et demum sacra Christi symbola tractare discant quam augustissime. Certus sum ergo, frater in Domino observande, id unum omnibus quidem votis iam aestuare pectus tuum, ut semel in unum coalescamus animi sensum, idem sapiamus in Domino. Hanc igitur quum novi te in pectore gestare mentem, non potero non me tuae credere fidei, sperans fore propediem, *Calvine*, quo paulo rectius semel formentur multa, quae usque in hanc horam desiderentur a nobis omnibus. Iam etenim cum meis in summa fatisco rerum angustia, procurante nobis eam invidiae tempestatem quorundam sitibunda ambitione, qui nobis plebem fere totam impudenti nimis mendacio exacerbarunt impie. Sed videbit Dominus et diiudicabit inter nos, quinam sint quorum malitia turbetur ecclesiae tranquillitas. Tu vale in Domino, boni consulens has meas qualescunque ineptias. Salutant te fratres, cumprimis *Sulzerus* quem tibi nosti devinctissimum. Bernae 20 Martii anno 1543.

Tuus in Domino
Petrus Conzenus.

457.

TOSSANUS CALVINO.

De progressu evangelii apud Metenses et in ditione episcopi Coloniensis plura praefatus paucis suas ipsius res attingit.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 156.)

Vigilantissimo ecclesiae Genevensis pastori D. Ioanni Calvino, fratri suo observando Genevae.

S. Tam diu est ex quo nihil ad te scripsi vir colendissime, ut nunc propemodum scribere pudeat. Sed obsecro te per Dominum Iesum et tuam pietatem ne meum in te animum aestimes ex officio litterarum, quum meam satis noveris negligentiam, et, sive scribam ad te sive non scribam, me tui nunquam capiat oblivio, teque amore summo ac veneratione prosequar. Vehementer gaudeo Metis ianuam apertam esse, [1]) sed doleo maxime lupum iam aliquem [2]) novum subingressum. Et quanquam non ignorem quam sis istic utilis et necessarius ecclesiae Christi, cuperem tamen te illic esse, si id ulla ratione fieri posset, praesertim si *Farellus* non admittatur. Nec dubito quin sis semper facturus quidquid ad gloriam Domini pertinere iudicaveris. Bonnam conveniunt episcopum *Coloniensem Philippus, Hedio* et alii quidam eruditi, ad Christi regnum propagandum. [3]) Hic vivo multis de causis non sine labore ac molestia,[4]) tametsi (gratia Christo) Dux *Christophorus* animum pulchre adiungat ad evangelium. Caetera ex hoc nuncio intelliges. Bene vale in Domino qui te quam diutissime servet cum uxore et familia. Saluta mihi diligenter fratres omnes, nominatim autem *Antonium*. Mombelgardi 24 Martii 1543.

Tuus ex animo
Tossanus.

Si istuc ad te venerit aliquis ex nostris fac eum diligenter admoneas officii.

458.

CALVINUS VIRETO.

Pellicani literae oblique ipsum Calvinum petere videntur. Antonius incaute receptus cum eodem in gratiam redire cupit. Cum senatu de excommunicatione disceptatum.

---

457. 1) *Legati ducis Wirtembergensis, Landgravii Hassiae et Civitatis Argentoratensium c. medium m. Martium id effecerunt ut senatus Metensis unum templum liberae evangelicorum praedicationi se concessurum promitteret: quod tamen paucis post diebus in ipso festo paschatis novam sanguinis effusionem ex Guisiorum proditione non impedivit* (*Meurisse. Seckendorf III.* 399.)

2) *Petrum Caroli dux Aurelianensis Metim miserat, qui Farello se opponeret, eiusque autoritatem apud vulgus quoquo modo labefactaret.*

3) *Nondum tamen aderant, sed post medium Aprilem demum eo se contulerunt.* (*Deckers, Hermann v. Wied p. 74 ss.*)

4) *Fortassis alludit ad lutheranizantium theologorum molimina, quos Dux secum adduxerat, aut ad ea de quibus Arquerius in ep. proxime sequenti.* (*G. Goguel, précis de la réf. de Montbéliard p. 43.*)

(Exstat exemplar Ionvillaei Cod. Gen. 111a, fol. 32 verso. Edidit Beza, sed non integram Genev. p. 375, Laus. p. 676, Hanov. p. 761, Chouet p. 515, Amst. p. 235. Anglice legitur ap. Const. I. p. 358.)

Mitto ad te literas *Pellicani*,[1]) ut ipse quoque mecum cogites quorsumvergat quod scribit[2]) de *Farello*. Tametsi suspicabar me sub illius nomine potius notari, mihi tamen in mentem venerat ipsum simpliciter excusare, de me tacere prorsus. Nihil tamen facturus sum[3]) donec consilium tuum mihi exposueris. Nam quia de libris quos petit nihil certi habeo, exspectabo donec e nundinis redierit *Guilelmus*.[4]) *Antonius*,[5]) ut scis, receptus est, idque sine ulla controversia. Sic sapiunt fratres ut nihil melius iudicaverint quam tot flagitia silentio abolere. Fieri non potest quin Dominus ad hanc nostram socordiam vindicandam brevi tribunal conscendat. Mihi per *Matthaeum*[6]) indicavit, se hortatu *Sulzeri* redire mecum in gratiam cupere: sed qua lege ad hanc reconciliationem descenderem? Caeterum si colloquium semel petierit, Dominus viam aperiet. Nuper disceptationem habuimus cum senatu, sed quae statim fuit composita. Renunciaverat nobis syndicus in consistorio, senatum ius excommunicandi sibi retinuisse. Continuo excepi decretum hoc aut morte mea aut exsilio sanciri oportere. Postridie vocavi fratres: ex eorum consilio postulavi a syndicis ut senatum nobis extra ordinem darent. Annuerunt, etsi non libenter. Illic longa et gravi oratione de tota re disserui: obtinui nullo negotio quod petebam. Quantum intelligo acriter increpiti autores: quos si nescias divinare tamen potes. Bene vale. Dominus te custodiat et semper gubernet suo spiritu, frater mihi dilectissime. Saluta mihi *Ribittum*, *Imbertum* et reliquos.

De[7]) *Bellomontano* nihil scribo, quia si ad *Reginam* proficisci cogitat hac iter faciet. Est autem *Regina* ipsa Neraci. Neque illinc recedet ante partum. Pridie Paschatis.[8])

Ioannes Calvinus tuus.

---

458. 1) *N.* 455.

2) *Post hoc verbum:* scribit, *Beza interpungit omissis quae sequuntur; deinde pergit:* De libris *etc. Versio anglica impressum refert textum.*

3) *Respondit Pellicano d.* 18. *Aprilis.*

4) *Michaelis Du Bois filius, nisi fallimur.*

5) *Antonium ministrum Genevensem, si quidem de ministro agatur, praeter Marcurtium nullum scimus quocum Noster in gratiam redire debuerit. Hunc vero tum temporis Genevam rediisse ex Archinardo non patet.*

6) *Genestonum.*

7) *Haec quoque ab edd. absunt, neque certo scimus quis hic Bellomontanus, aut quem partum in aula Navarrena a.* 1543 *exspectaverit. (Cf. N.* 512.)

8) *Pascha a.* 1543 *incidit in* 25. *Martii. Nam de hoc anno agi ex iis quae de Pellicani literis dicit facile colliges.*

459.

ARQUERIUS[1]) FARELLO.

Tricae Tossano suscitatae a Cortesio. Falsi rumores sparsi de legibus ecclesiasticis Monbelgardi promulgatis. Neocomi quoque non omnia pro votis.

(Ex apographo Turicensi bibl. civic. Cod. B. 217, fol. 111. Simler. Vol. 52.)

Io. Arquerius pio ac docto Gulielmo Farello gratiam et pacem a Deo.

— — — — — — — — — — — — —

Superioribus diebus tanta fuit altercatio inter bonum illum virum *Tussanum* et generum *Capunculi*[2]) ut vix componi potuerit. Nebulo ille, quum ob malefacta quaedam timens Principem[3]) aufugisset, purgationes quasdam maledictis in *Tussanum* scatentes scripserat, et erant ex nostris duabus sellis sedentes qui utrique placere studebant. Tamen bona pars recto pede incessit. Tandem res tota, gratia Deo, composita est. *Tussanus* enim in multis eum mendacii arguit et convicit. Quare coactus est nebulo invitis omnibus qui illi favebant, culpam agnoscere et veniam deprecari. Hic est exitus huius dissensionis, cui si interfuisses, dici non potest quam graviter et iniquo animo tulisses. Ut eorum quae postremo loco dixi rationem reddam, sic accipe. Paucis ante diebus Dux *Virtebergensis* misit filio suo[4]) exemplar ordinationis ecclesiarum totius suae ditionis, ut per comitatum Monbellicardensem promulgare faceret.[5]) Hinc rediens Michael *Dubitatus*[6]) fratribus retulit cum magno animi dolore. Asseverabat enim in illa multa indigna Christianis contineri, nihilo minus tamen se recipere velle. Id quum

---

459. 1) *Videtur fuisse V. D. M. in Nova villa, alias Agathopoli.*

2) *Io. Cortesius (Courtois) gener Capunculi (Chaponneau) collegae Farelli, pastor fuit prope Blamont in vico Villars in finibus Monbelgardensis comitatus. Qui postea ipsum Farellum simili modo aggressus est.*

3) *Christophorum Wirtembergensem comitatus praefectum inde a m. Iulio* 1542. *De hoc enim potius cogitandum putamus quam de Neocomensi principe qui tunc adhuc puer erat sub tutoris potestate. Caeterum Neocomensis et Monbelgardensis ecclesia tum temporis propter Farelli et Tossani amicitiam arctiore vinculo inter se cohaerebant.*

4) *Ulricus Christophoro.*

5) Ecclesiasticorum rituum et cerimoniarum Ducatus Wirtembergensis regula in usum quorundam parochorum germanice nescientium e germanico in latinum versa, autore Erh. Schnepffio ecclesiaste Stuttgardiano 1543. 8. *Germanice promulgata fuerat a.* 1536 *(Richter, KOO des* 16. *Jhh. I.* 265, *Schnurrer Erläuterungen der württb. K. und Ref. G.* 1798 *p.* 172.

6) *M. Doubte, pastor in Exincourt, in agro Monbelgardensi, antea in vico Ormonts prope Aigle, in agro Vadensi. (Herminj. III.* 34 *ss. Chroniqueur p.* 59. *Goguel l. c. p.* 41.)

audivissent fratres valde mirati sunt, quod ea ecclesia semper habuerat cum eis omnia communia, nunc ipsis insciis aliquid tentaret. Dicebat enim *Michael* Ducem praecipere ut erigerentur statuae Christi, ut fierent orationes pro defunctis, et alia nugalia quorum omnium nulla fit mentio. Quum autem exemplar unum habuissemus, bone Deus, quomodo multi ex nostris irriserunt! Propterea quod ibi fit mentio feriarum Christi, apostolorum et aliorum quorundam, coenae aegrotis et qui ad mortem adiudicati sunt communicandae, festivi baptismatis, indigna quae reciperentur multi ex nostris adiudicabant. Deinde quia ibi sunt variae et multiplices orationes pro statibus mundi et necessitatibus ecclesiarum, inter quas sunt pro fructibus terrae et animis in tribulatione exsistentibus, irridentes dicebant esse orationem pro animabus in purgatorio detentis. Quae quum rescivissem male me habuerunt. Quorum omnium antesignani erant *Barbarinus* et *Gaspar*,[7]) quibus pro virili restiti. Hoc enim testimonium fero de hac ordinatione, veram esse et divinam, nihilque esse quod non libenter reciperes. Ex his intelligere potes, quam plerique nostrum sint pacis et paedagogiae amantes. In dies et horas conqueruntur quod populus non obediat evangelio, quod parvi faciant ministros. Malum quidem vident, sed causam mali videre non possunt. Causa mali est quod multi non faciunt suum officium, et populus disciplina non regitur. Illi monachatum damnant et tamen multi veri sunt monachi, hoc est, solitariam vitam agunt, non vigilantes super gregem. — — — — — — — — — — Huc usque tristia nunciavi, laeta nunc significabo. Summarium satis diligenter et emendate impressum est.[8]) Quidam ex fratribus, quum inciderent in locum quomodo aegroti petere debent coenam sibi dari, offensi fuerunt, dicentes te non debuisse haec in lucem emittere, quin prius fratribus communicasses. Quibus respondi, te cum *Calvino* et *Virdo* contulisse. — — — — —
Datum Novaevillae 27 Martii 1543.

460.

LE SÉNAT DE STRASBOURG A CELUI DE METZ.

On insinue à Messieurs de Metz qu'ils devraient accorder aux amis de l'évangile le libre exercice de leur culte, et veiller davantage à la sécurité de citoyens. [1])

(Extrait de l'Histoire de la naissance, du progrès et de la décadence de l'hérésie dans la ville de Metz et dans le pays Messin. Par le R. P. Meurisse, D. et prof. en théologie à Paris, Evesque de Madaure et suffragan de l'Evesché de Metz. Metz. 1670. p. 83 suiv.)

Honorables bien aymez et bons amys, Salut. Apres avoir consideré avec les Conseilliers des Princes et des Villes et les nostres les difficultés et noises qui sont entre l'illustre Seigneur, le Seigneur Guillaume Comte de *Furstemberg* et quelques personnes particulieres de devers vous, avec commandement d'y travailler serieusement et avec diligence, et faire ce qu'il seroit possible pour ladvancement de lhonneur de Dieu et pour la prosperité et utilité de vostre ville de Metz, comme nous vous avons mandé cy devant par escrit: nos deputez et envoyez à leur retour nous ont faict entendre ce qui s'est passé, mesme ce qui a esté ordonné et particulierement que vous avez accordé à vos Bourgeois la demande qu'ils faisoient davoir une Eglise pour y prescher la parolle de Dieu, et en ce cas que vous vous estes comportez avec une affection iuste et raisonnable: et pour l'autre chef, concernant voz Bourgeois deschassés et la somme dargent demandee sur vos Ecclesiastiques par ledit Comte, que vous l'avez mis en arbitrage. Nous avons entendu cela avec contentement, attendu qu'il regarde et concerne la parolle de Dieu, avec cela aussi la bonne affection qu'avez envers les nostres et les autres de nostre Confederation: dequoy nous vous remercions bien affectueusement, vous asseurants entierement que la suitte ne vous apportera et à toute vostre Ville que du prouffit, tant pour le salut des ames que pour la manutention d'une bonne union entre les Bourgeois, puisque c'est une oeuvre aggreable à Dieu. Nous ne vous cellerons pas aussi ce qui presentement est parvenu à nostre connois-

7) *Carmel, Delphinas.*
8) *N.* 407, *not.* 10.
460. 1) *Pour faciliter l'intelligence des deux pièces suivantes nous y ajoutons quelques extraits du récit du P. Meurisse. Après avoir raconté la sanglante surprise des protestants de Gorze près Metz, par Claude de Guise le jour de Pâques 25. Mars, il continue:* Ensuite le fort de Gorze fut attaqué et ceux qui estoient dedans furent contraints de se rendre. Ils eurent pourtant le soin et la charité de faire sauver leur ministre Farel au milieu d'une chartée de ladres, parmi lesquels ils l'avoient si bien caché en luy enfarinant si bien le visage et en luy donnant des cliquettes en main qu'on ne le put iamais reconnoistre . . . . Ce docte personnage de l'ordre des PP. Cordeliers nommé Fidelis, qui avoit un peu rabattu le caquet de Farel à Gorze, preschoit alors dans la cathédrale de Metz avec un tel succès que non seulement il contenoit ceux qui n'estoient point encore pervertis en la créance de l'Eglise, mais mesmes il remettoit tous les iours dans le bon chemin quelques uns de ceux qui s'en estoient esgarez. Les Lutheriens en crevoient de depit et remuoient toutes pierres pour le faire sortir de Metz. Et comme ils estoient tout fraischement unis à ceux de Strasbourg d'une tres-particuliere et tres-profonde intelligence, ils les induisirent d'escrire au Magistrat de Metz pour le faire chasser.

sance qu'outre le miserable accident qui est arrivé et survenu à des pauvres Chrestiens vos Bourgeois estans à Gorze, qu'il y a quantité de Cavalliers qui rodent aux environs et à l'entour de vostre Ville rençonnants les Bourgeois qui entrent et sortent d'icelle, et que tous ceux qui sont affectionnez à l'Evangile se trouvent denommez particulierement en leur billet et qu'ils les prennent et les emmenent, laissant passer librement les autres. Avec cela qu'il y a un Predicateur ordonné en vostre Ville lequel par sa predication calange et blasme ceux qui sont du party de l'Evangile et les iniurie ce qui cause des dissentions et castilles entre les Bourgeois et fait grandement soubçonner que cela se fait à l'instigation des susdits Ecclesiastiques. Ces actions sont non seulement contre l'honneur de Dieu et esmeuvent son ire et de suitte sa vengeance, mais encor si l'on n'y donne ordre et si l'on n'y apporte quelque remede, l'on pourroit iustement et raisonnablement proceder envers les contrariants. Et d'autant que ce sont des tribulations, calamitez et fascheries que l'enragé Sathan oppose aux enfants de Dieu pour les destourner de sa doctrine et connoissance, elles pourront estre empeschees fort facilement par la puissance Divine et par une constance, veu que d'elles mesme elles peuvent tomber en ruine. Nous n'avons peu manquer derechef pour la bonne affection Chrestienne et voisinage que nous avons des long-temps contracté envers vous de vous advertir de ces choses et avec une sincere et Chrestienne affection vous admonester et prier affectueusement vouloir constamment demeurer et perseverer en ce que vous avez commencé concernant le service de Dieu: d'user de toutes les voyes et moyens que vous trouverez et iugerez plus à propos en ceste affaire, à ce que telle oppression faicte aux Chrestiens innocens par voz Bourgeois puisse estre empeschee et reprimee: pareillement aussi d'insister auprès et envers les Ecclesiastiques qu'ils se portent de leurs actions et qu'ils ayent à congedier leurs Predicateurs qui preschent contre les partisans de l'Evangile, ou du moins qu'ils se desportent de leurs mesdisances et calomnies, et ne donnent aucun suiet de trouble et dissentions, et de vous comporter en tout cela courageusement pour l'advancement de la gloire et honneur de Dieu et pour le proffit et utilité de vous et de vostre Ville et de vos Bourgeois, comme une iustice qui ayme Dieu se doibt monstrer et comporter. Dieu vous aydera à accomplir cela pour son honneur et pour vostre prosperité. Que si les Electeurs, Princes et Estats de nostre union Chrestienne et nous avec eux nous pouvons assister de conseil et consolation, cela (comme nous esperons entierement) ne manquera en façon que ce soit. C'est ce que nous n'avons pu vous dissimuler ny celer comme à noz bons amis et voisins et à une Ville ancienne et Imperialle, laquelle Dieu Tout-puissant vueille conserver à son honneur en toute prosperité. Donné le Ieudy 5 Avril de l'an 1543.

Les Commissaires de la guerre
de la ville de Strasbourg
nommez les Treizes.

461.

LE SÉNAT DE METZ A CELUI DE STRASBOURG.

Brève réponse à la mission qui précède.

(Meurisse l. c. p. 86.)

Aux honnorables, saiges, nos singuliers chiers et bons amys les Treizes ordonnez de la guerre en la Cité de Strasbourg les Maistre Eschevin et Treizes iurez de la Cité de Metz amour et dilection.

Nous avons receu vos lettres en datte du cinquieme de ce present mois du contenu desquels vous tenons recors, vous remerciant amiablement en premier lieu du bon vouloir, affection et admonitions demonstrees en icelles vos lettres: surquoy vous faisons scavoir qu'à nostre gros regret ne voudrions endurer qu'on fist aucun tort à nos Bourgeois et subiects, ains les maintenir en leur liberté et franchise. Pourroit estre qu'on les arreste aucune fois à raison que sommes sur frontiere: mais nous advertis de ce faisons poursuittes de les ravoir et ne sont seulement arrestez (saulves toutes honneurs) ceux qui sont appetans la sincere parolle de Dieu comme escrivez, ains aussi autres qu'appellez contraires et adversaires, indifferemment. Quant au Prescheur que dictes estre en ceste Ville preschant chose contraire à icelle Evangile, ne voudrions endurer bonnement de nostre part que chose fust preschee contrevenant à icelle. Nous avons tousiours remonstré et prié à nos predicans des loing temps ne vouloir ce faire, autrement y voudrions donner ordre et provision raisonnable. Ce sceit le benoist Createur que prions à vous, chiers et bons amis, doint l'entier de voz desirs. De Metz ce 9 d'Avril l'an 1543. [1])

---

461. 1) *Le P. Meurisse ne parle pas de la présence de Caroli à Metz. Mais il fait voir comment la cause protestante, malgré les rapports de ses promoteurs avec les états d'Allemagne, en vint à perdre du terrain:* La creation d'un nouveau Maistre Eschevin, Richard de Raigecourt, aussi zelé

462.

CALVINUS PELLICANO.

Respondet ad epistolam nuper maxime de Farello scriptam, quem de Turicensibus unquam male dixisse omnino et fide interposita negat. Libri quos ille emi cupiverat nondum impressi sunt, Bullingeri literae promissae nullae advenerunt. Ochino testimonium orthodoxiae exhibetur. Commendantur duo iuvenes studiosi.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 87. Cuius apographa exstant Cod. 111, fol. 72. Bernae in Arch. Epp. T. VII. p. 474 et ap. Simler. Vol. 52. — Anglice T. I. p. 354.)

S. Aliquanto serius tibi respondeo: quia prius de libris quos petebas volebam certi aliquid rescire, quod tibi referrem. Nunc intellexi, nondum fuisse impressos. Si quando imprimi contigerit, curabo diligenter ut prima quaque occasione recipias. Officia mea, quacunque in re tibi usui esse poterunt, pluribus verbis non offero, quia puto te satis persuasum esse, nihil fore mihi gratius, quam sicubi liceat meam erga te benevolentiam et observantiam veris experimentis testari. Caeterum quia scribebas, *Bullingerum* mecum exsequi literis quae ad publicas ecclesiae rationes pertinerent, miratus sum qui factum esset, ut eae non simul allatae essent. Iam vero quum satis multis diebus elapsis nullae sequutae sint, aut quas scripsit intercidisse oportet, aut consilium mutasse. Utinam vero fecisset quod statuerat, ne eximio voluptatis fructu quem inde percipere poteram privatus essem. Rogabis tamen eum vehementer meo nomine, ut si quando illi per suum commodum licuerit, hoc mihi beneficium praestet: habet enim forsan de quibus me admoneri expediat. De *Farello* quod vobis relatum est, adeo mihi non est credibile, ut vel capitis mei periculo spondere ausim nunquam tale quidpiam illi excidisse. [Quam enim sunt illa atrocia.][1] Scio enim ut vos amet ac revereatur. Et certe ipsa verborum atrocitas satis bono argumento esse potest quam vana sit illa delatio. Si vos leviter et citra graviorem contumeliam perstrinxisse diceretur, permitterem aut fidem habere, aut aliquid suspicari, donec se purgasset. Nunc vero quale monstrum est, eum qui semper fuerit vobis coniunctissimus, qui vos hodie amet ac colat, ea probra in vos evomuisse quae inter capitalissimos hostes extrema forent? Tuum igitur erit, sanctissime vir, sinistram hanc suspicionem ex fratrum nostrorum cordibus penitus eximere. Praeterquam enim quod inhumanum est et alienum ab omni ratione hominem inauditum damnari, iniuriam certe faciunt *Farello*, dum talem eum non agnoscunt qualem semper sunt experti. Ergo hanc de nihilo natam malevolentiae radicem, antequam ulterius pullulet, omni studio et conatu exstirpa, ne Satanae detur occasio quam captat. Si *Farellus* Neocomi esset, non fuissem passus tamdiu cessare, quin diligenter se purgaret, usque ad solidam satisfactionem. Nunc autem donec nobis certo constiterit incolumem e faucibus mortis evasisse, Dominum rogabimus ut eum quamprimum restituat, ut aliquando faciat quod erat primo die facturus si adfuisset.

Est etiam aliud de quo ad te ut scriberem rogatus sum a *Bernardino* nostro. Nobis enim fuit indicatum, cuiusdam fratris, qui ex eius sodalitio fuerat, stultitia fuisse factum, ut istic nonnihil suspectus sit, quasi aut de trinitate aut de Christo minus recte sentiat. Non aliud in eius excusationem afferam, nisi simpliciter referendo quod verum est. Quoniam italicis plerisque ingeniis non multum fido, postquam exposuit mihi suum consilium de diuturna apud nos habitatione, contuli cum eo diligenter de singulis fidei capitibus, atque ita ut vix posset tegere si in ullo a nobis dissentiret. Comperisse mihi videor, et si quid iudicii habeo testari tuto possum, quum in aliis omnibus tum in hoc nobiscum prorsus convenire. Hoc tantum animadverti, quod nimis curiosas istarum rerum discussiones, quales sunt in scholasticis, repudiet. Et certe si expendimus quantum differant aereae[2]) istae sophistarum speculationes a sobria et moderata veterum doctrina, non aliter sentiemus. Hoc testimonium pio et sancto viro reddere visum est, ne qua vel exiguae suspicionis nota[3]) apud vos immerito aspergatur. Est enim praestanti et ingenio et doctrina et sanctitate.

Ut finem faciam, iuvenes isti duo ad vos studiorum causa proficiscuntur. Quoniam apud nos diu vixerunt et ita se gesserunt, ut de ipsorum probitate testari audeamus, et dignos censeamus nostra commendatione, peto abs te, mi *Pellicane*, ut quam bonis omnibus humanitatem exhibere soles, illis demonstres. Habent unde se sustineant mediocri sumptu, sed hoc tantum postulant ut in reperiendo commodo hospitio abs te iuventur.

---

pour la religion catholique que son predecesseur estoit passionné pour les erreurs de Luther, la deffaite des Lutheriens de Gorze par le duc de Guyse, les soins que le Cardinal Jean Evesque de Metz prenoit alors de son troupeau, les sollicitations des ecclesiastiques, et le desplaisir dont les bons catholiques estoient touchez du traicté et de l'accord passé entre les deputez de Metz et ceux des Princes et villes d'Allemagne, rallentissaient l'execution de cette deputation . . . . et la Religion Catholique reprit le dessus.

462. 1) *Haec ab autore deleta.*

2) acres, *Cod.* 111 *Bern. et S.* (subtle).
3) *Vox dubia. Apographa praebent:* umbra (shadow).

Bene vale, vir mihi plurimum in Domino colende. Saluta reverenter fratres omnes, praesertim *Bullingerum*, *Theodorum*, *Megandrum*. Dominus vos omnes perpetuo dirigat in ecclesiae suae aedificationem. Genevae 14 Calend. Maias 1543.

463.

FARELLUS MYCONIO.

Narrat ei quid Metis et Gorzae acciderit et quo modo per maxima discrimina salva vita Argentoratum pervenerit. Omnia pro more tam fuse quam confuse.

(Apographon exemplar, non vero ipsa epistola, exstat in Archivis Genevensibus, Pièces hist. N. 1206, sed lectio passim misere depravata et plus quam dubia.)

Pastori ecclesiae Christi D. Osvaldo Myconio et multa pietate et fide et eruditione ornato.
Basileae.

S. Legi tuas literas, Osvalde *Michoni*, quibus mihi gratularis de successu evangelii quod tam languide sequuntur passim omnes paene. Multa sunt quae passim desideres. Sed in Gallis mihi dolet reperiri tam miseros ministros qui, quum non ob Christum sed ut erectis cristis vociferarent libere valedixerunt pontifici, se tantum quaerentes sine disciplina vagantur et piis negotium facessunt, et id licet:[1]) quare ut tot malis occurratur vellem hinc incipi et demum ex verbo Domini progressum fieri. Merito mihi posses gratulari de ecclesia Metensi partes meas si exercitus fuissem: nam non vidi usquam tam ardentem in plebe affectum et non tantum in iis qui lectione aut auditione verbi aliquid norunt de Christo, verum pontificii quoque in plebe non refugiunt audire, nec inauditos damnant, neque audita invertunt sed candide et loquuntur et iudicant iuxta id quod intelligunt. Magnus ita affectorum numerus, adeo ut olim magistratus cum sacrificulis et quidquid est pro pontifice desperarit de impediendo verbo. Hic miraberis me quem Dominus rexit, quod ubi nullus paene volebat audire et nihil erat spei de verbo unquam admittendo ut praedicarem * nullis nimio neque prohibentibus impeditis, * causari sane plura possunt. Nempe haec mihi ratio satis fuisse * nota, viros graves, prudentes et pios qui quam optima dedisse consilia feruntur, quique ob oculos ponebant pericula maiora, * nam quid non contingeret praedicato evangelio repugnant tot et tam potentibus adversariis, sed suos non tueretur et hostibus non resisteret. Pars magistratus quae pietati non adversabatur et praecipuus[2]) regebat et iubebat, tacebat ad tempus. Alia sunt quibus me et omnes paene qui ita suadebant possem apud homines probare non male egisse imo consultissime et optime. Sed quid opus est subterfugia quaerere in iis quae sunt Domini, quum ipse verbis quibus respondi omnibus subindicans quid facto esset opus et quam graviter in Dominum peccaremus si quid obmitteremus in opere Domini verbis non subscribere aliorum sententiae, * factis rei in sententiam improbatam. Ideo est quod ingenue culpam agnoscam et veniam a Domino petam plus satis. Nolui vitare id cuius traducor, ubi verbum Domini sequor a sententia dimoveri non posse: quod si timuissem, bone Christe, quando intrassem aliquam ecclesiam. Interea pii dum ego taceo agunt ut per principes et urbes quibus Christus affulsit adiuventur,[3]) ut pacate et sine sanguine evangelium possint habere quod merito curare debuerunt, nam haec media quae offert Dominus quis prudens negligat? Sed omittendum non erat plebs fame verbi et peste gravi laborans quin verbo pasceretur et sanaretur mente dum corpora conficiuntur tabe. Audivisti ut opinor me docuisse non procul ab urbe Metensi[4]) et quam plebs ardenter occurrerit. Pontificii canonici, monachi et id genus cum magistratu omnem moverunt lapidem ut me impedirent: actum cum Burgundionibus, hoc est, cum iis qui sub Caesare militant ut per eos pii affligerentur. Capti ab eis fuerunt aliqui quibus numeranda fuit pecunia, qua se redimerent, et ego coactus locum deserere in quo docebam. Sed quum Gorzam petiissem,[5]) nec satis Burgundiones responderent votis eorum qui pios ex officio tueri debebant, visum illis fuit sollicitandos esse Gallos. Agitur cum *Guisano*,[6]) datur ei catalogus

---

463. 1) *Hic aliquid deesse videtur.*

2) *Gaspar de Heu scabinus.*

3) *Adierunt principes foedere Smalcaldico coniunctos (Seckendorf III. 399.)*

4) *in vico Montigny, per duos menses.* Farel demeura à Montigny iusques en Decembre continuant ses presches dans le chasteau de l'Evesque (qui estoit alors en la puissance des ennemys de la foy) où ses supports continuoient de l'aller ouyr et visiter: sur lesquels le magistrat donnant tousiours bon ordre que les portes fussent fermées toutes les fois qu'ils sortoient afin quils ne retournassent pas dans la ville, ce prophete fut contraint enfin pour mesnager le repos de ses sectateurs de desnicher encore de là et de porter ses revelations plus loing (*Meurisse p.* 56).

5) *ubi sub protectione Comitis de Furstemberg erat.*

6) Iean Cardinal de Lorraine, evesque de Metz, qui entre autres freres avoit ce grand Claude de Guyse le premier de cette branche de la maison de Lorraine qui a esté transplantée en France, eut recours à la pieté, au pouvoir et au credit de son frere qui ne manqua pas, avec le consentement du Roy, de mettre aussitost des trouppes sur pied pour lyu

piorum et ut possent Galli multos perdere quum Gorzam venirent pii Metenses (antequam pro legatis, qui arbitri fuerunt in Dominum comitem *Guillelmum*, et Metenses, constitutus fuisset concionator Metis ut audirent verbum et legati principum et urbium tantum hoc effecissent ut verbum praedicaretur et non esset concessus sacramentorum usus), coniicientes multos ad coenam venturos in die paschae, apparant se milites et paulo post decimam postquam coena fuit peracta. Sed miro affectu et recto ordine cum concione ubi populus veniebat ad secundam concionem ut tempestive posset domum redire, priusquam aliquis ingressus fuisset arcem in qua fiebat concio, ecce Galli equites, de quibus nihil prorsus timebatur quum bellum non haberent neque cum Comite neque cum piis Metensibus, intrant oppidum, tuba canit classicum, currunt equites, magnus fit clamor equitum et oppidanorum in Lutheranos Metenses: hi indicant illis persequendos, hic pius senex in vico impetitur et Iesum invocando deiicitur in terram cogitque eques ipsius equum conculcare iacentem, mortuo aufert si quid habebat pecuniae. Miles Germanus bombarda ictus extra arcem dum curreret ad arcem moritur. Mirum quum saepius in turmam piorum emissae fuerint bombardae, modo fugiunt huc modo illuc prout satagebant pii evitare Gallorum et Italorum furias et manus mulierum summa cute fuerunt attactae et circum capita virorum volarent lapides nemo tamen laesus fuit. Convertuntur milites ad praedam et diripiunt quidquid inveniunt quod sit Metensium. Capti vinciuntur qui possunt post praedam in aedibus inveniri et tum mulieres tum puellae septem abducuntur, quae accepta redemptione remittuntur sine iniuria, 7) quod supra miraculum duco, et sane nihil magis rogavi Dominum neque pios tam anxie obsecrati sumus ut peterent a Deo quam ut integrae servarentur nec cessavimus omnes precari valde anxii, donec servatas audivimus domum remissas. Iactura pecuniae fuit gravis, sed nihil ideo affecti fuimus. Dum haec fiunt in oppido, ut erat multitudo militum passim sparsa persequens fugientes per silvas, per vias omnes, properantibus aliquot ad portum ut traiicerent Mosellam, milites cum rusticis coegerunt aliquot amnem intrare et ingressos lapidibus impetebant unde factum est ut duo viri totidemque mulieres licet tres ferantur fuerint submersi, evaserunt aliquae vestibus expassis aquis evectae sese manibus tenentes. Tubicen perductus ad portam arcis effecit ut quatuor fuerint egressi quo possent colloqui cum duce turmae equitum qui hos quatuor voluerunt occidere, sed pro colloquio captivi fuerunt abducti. Haec est gallica et italica pietas, suum ita celebrarunt pascha. Haec sunt heroica facta, armati inermes consilio oppidanorum cauti et parati incautos et nihil minus cogitantes ut latrones nullo denunciato bello agressi sunt. In crastinum fecialis mittitur qui valde tremulus petiit arcem dedi *Guisano* regis nomine. Haec sunt belli iura dum contra pios gerendum est, post gravem illatam iniuriam fecialem mittere. Quis hic nunc dicet merito saevitum in Metenses pios, per quos scilicet impeditus fuit Rex aut *Guisanus* ne arx dederetur quum extra arcem essent et eorum nemo intrasset nisi depositis armis. Quid responsi datum fuerit feciali non novi. Audivi quod dicebat palam arcem petendo: quid milites in arce tractarent cum piis agens crebris concionibus et iugibus precibus non adeo curabam. Die Mercurii venit *Guisanus* et magnu sequitatus et quum arx, in qua est coenobium monachorum no. 8) sed insignium scortatorum, sita sit in valle et undique montibus saepiatur et velut fauces sane et gula quaedam, unde nomen Gorze gallicum retinent, erant milites in editioribus locis ut singuli videri possent ex arce armati omnes omnia occupantia * quasi nihil evadere posset. Actum fuit cum *Guysano* de arce et conditionibus quibus occurrit in manus regis. De Germanis nihil erat quod impediret, et abituris et mansuris offerebantur multa, quod pridie dictum fuerat ab oppidanis, se iussos esse quidquid esset officii praestarent D. Comiti et suis militibus, verum Metenses * et alios cum eis si qui egrederentur capti detinerentur. Ideo *Guisanus* petebat Metenses sed me non postremum quod Gallus essem. Germani quum post excursionem gallicam Metenses cepissent in arcem ut una viverent et morerentur, ut dici solet, noluerunt haec concedere sed ut omnes eadem egrederentur conditione: quod peractum fuit obsignatis hinc inde literis. Sed non tunc frigebant preces ob instans periculum, et ea quae absentibus fratribus timebamus, conciones fiebant et psalmi canebantur magis convenientes iis qui versantur in magnis periculis, quod valde displicebat aliquibus ex monachis et attonitos reddebat. Inviserunt me aliqui Galli, unus prae se ferebat pietatem, alter adversabatur, tertius me obiurgabat, offerebat primus mansuro multa seque tantum posse ut libere secum agerem.

rendre, en ceste meritoire occasion, toute l'assistance qu'il luy seroit possible. Et d'autant que Gorze estoit comme la place d'armes et le bastion de ces nouveaux Evangelistes, Claude de Guyse iugea qu'il les falloit aller desnicher de là. Il les surprit donc le propre iour de Pasques pendant qu'ils estoient à table *etc.* (*Meurisse p.* 80.) *Idem autor p.* 61 *transscribit epistolam Comitis Guilielmi d.* 8. *Oct.* 1542 *datam ad Senatum Metensem in qua sua exponit gravamina.*

7) Quelques huit ou dix femmes furent emmenées à Madieres près le Pont-à-Mousson, d'où l'on dit qu'elles ne retournèrent pas telles qu'elles y estoient allées. (*Meurisse* p. 81.)

8) nobilium.

Sed dum egrediendum esset, in me et aliis palam fecerunt cuius gratia venissent, nimirum ut me possent dignoscere. Ubi apparatus fiebat ad abitionem, eorum unus qui me sub noctem convenerat, ut videt Metenses cum militibus velle egredi, inquit: non abibitis o nequam, sed vos manere oportet. Nunciatum id fuit ducibus Germanis qui statim illum deierantem convenerunt quid prohiberet abire pios: an nollent pactis stare ut egrediantur omnes libere? ille ait: egrediantur, sed isti postremi. Quid enim huic faeci hominum et canibus cum militibus virtute praestantibus? Constanter duces responderunt non egressuros se, nec arcem daturos nisi medii egrediantur, inter pedites scilicet et equites. Quum aliud non possent contra nos efficere, dum aggrederentur, quidquid poterant conviciorum iactabant. Ego in curru iacebam cum aegrotis vestibus mutatis. [9]) Quum transirent boni illi qui me inviserant primi coeperunt vociferare, an coniectura, vel (quod non credo) quod me agnoverint tectum, omnino non moror. Secreti sunt alii omnes, et erant aliqui ex iis qui nihil non audent qui iam ad currum accedebant omnibus vociferantibus: sed eques maiestatis plenus cuius vultus et ornatus indicabant non gregarium esse, iis * concitato equo currentes antevertit voce gravi iubens: sinite, inquit, abire. Si in egressu arcis ita actum fuit et post iussum illius equitis cessatum fuit, ubi ventum fuit ad alveum limosum in quo haesit currus, triumphatum fuit, nam omnes Germani, forte ne augerent suspicionem quod in curru essem, praecesserunt: relictus fuit solus currus quem ambierunt equites Galli qui Germanos sequebantur lanceis in currum directis. Hic iubebat me Deum meum invocare ut me e limo educeret ille, ut concionarer, sicque efficerem ut equi possent trahere currum: alius ut sibi et aliis suum verbum Domini annunciarem, se bonam esse terram cui merito committi debet bonum semen verbi Domini. Erat pars equitum italica: quisque adnitebatur afferre aliquid quo superaret eum qui prius loquebatur, nemo tamen per nomen Domini iubebat me loqui, sed multi per nomen diaboli, quod sane quum ad alia dolerem conviciantium vicem et peterem ut Dominus ignorantiam condonaret, tamen hic in sinu tacitus deridens hortationes illas dicebam: alio oportet nomine ut extorqueas a me responsum, nam in istius gratiam nihil fecero. Iubebant alii ut descenderem, nec posse currum moveri quamdiu in eo essem, et ad aurigam: nisi hunc scelestum iubes descendere et e curru deturbas, tam est onustus peccatis, non extrahes currum. Et interrogabant aurigam quis essem, et aegrotantem Germanum qui aliquid gallice norat illis * respondens, se nescire, me nihil nunquam loquutum, quid agerent nesciebant. Haesimus supra dimidium horae et inde sequuti sunt directis lanceis paene ad miliare gallicum tantum non iniicientes mihi manum. Ita me alloquebantur quasi praesentissimum sed velut ab alio abstinebant manus. Quam praesentem tunc senserim Dominum et quae veniebant in mentem de Daniele et Semei, de conviciis Pharisaeorum in ipsum Christum, non est quod referam. Oportebat id gaudii * quod conceperam visis fratribus et piis mulieribus, quae sinea liqua iniuria laeti pergebant gratias agentes: pro quibus petieram ut eis liberatis in me verteret Dominus unum quidquid erat, saltem militaribus colloquiis temperari, quibus nihil datum nisi proxime accedere et manum per se admovere ut me tangerent, quod tamen non licuit, sed in verbis fusissime, nec cessarunt quaerere ubi essem donec navim ingressus sum. Admonitus fueram ut probe me tegerem, quod *Guisanus* ducentos coronatos diceretur offerre ei qui me caederet. Non afferam quid Hommiaci mecum egerit maior, me adigens ut egrederer post solis occasum, nec potuit adduci, licet rogatus, ut iure gentium mecum ageret quum ego poscerem prodire eos qui de me quererentur et multa afferrem et divina et humana, et quid posset ei contingere ubi res pervenerit ad notitiam eorum qui non libenter audient, et quos deberet timere. Ad pagum fuit migrandum ut exponerer faucibus pontificiorum qui illic sunt plurimi presbyteri et monachi. Sed quamvis supra modum fessus, cum aliquot viris gravibus qui senes iussi sunt migrare a Metensibus * garia neque currus neque equi haberi poterant diu in via egerim, * tamen omnes incolumes nullo damno accepto huc venimus magna sane misericordia Dei qui non deserit sperantes in se nec sprevit piorum preces, qui ut intelligo non pauci sunt passim, ut de te et symmystis tuis et nobis commissis ecclesiis taceam. Christus memor sit caritatis et affectus tam christiani qua pii ecclesiam Metensem prosequuntur et eorum quae in aedificationem illius curant. Galli pergunt, ut dicitur, persequi pios, et captivos abducunt quos habent descriptos. Currunt ad portas usque Metenses. Interea pii pergunt et qui illic docet fertur constanter agere, licet tantum festis agat diebus. *Carolus* contra, cum suis abbatibus et viris * calicibus facundis valde disertis, instat me * quid calami docebat, cupitque ut liceat cum haereticis agere, quod si Ratisponae fuisset omnes haereseos conviciesset. Ita insolescit apud suos abbates et id genus homines et multum affert detrimenti ecclesiae nascenti, traducens omnes qui pietatem sectantur, totus in hoc ut pontificia * fulciatur, verum spero Dominum non

9) Ils eurent le soin et la charité de faire sauver leur ministre Farel au milieu d'une charté de ladres parmy lesquels ils l'avoient si bien caché en luy enfarinant si bien le visage et en luy donnant des cliquettes en main qu'on ne le put iamais reconnoistre (*Meurisse, ibid.)*.

diu passurum tam graviter convicientem veritati. Hic fuit adactus .... rogavit fratres Metensium ut consilio poscerentur qui hic docent, quique summis viribus student Metensi ecclesiae adesse. Quid senatus laboret et quantum, non est facile exprimere. Omnes qui nomen dederunt evangelio et principes et urbes, quantum audio, ex animo curant ut agatur illa ecclesia, sed praecipue *Landgravius*, *Saxo* et *Virtebergensis*, cum hac urbe Frankfort. Comes *Guillelmus* aperuit viam dum ageretur de pace inter eum et Metenses quam pro pontificiis agebant componendam: hoc primum petebat, ut verbum esset liberum et duae decentes ecclesiae exsulibus admissis, qui ob verbum expulsi fuerunt. Sed puto te ex pio Henrico *Francho* qui causam *Comitis* agebat audivisse. Nam istuc profectum intelligo. Multum huic vero debeo quem meo cupio ut salutes nomine. Si arriserit tam longa epistola *Conrado* [10]) *Buceri* diacono, qui me impulit ut fusissime omnia scriberem, sin minus, meam accusa imperitiam qui nec aggredi nisi coactus aliquid possem nec aggressum * expedire. Faxit Christus ut laetiora posthac audias, ut puto te de *Bucero* accepisse qui magno fructu Christum annunciat. Vale quam optime. Argentorati 22. Aprilis 1543, ut licuit modo huc modo illuc distracto. Boni omnia quaeso ut consulas et quam officiosissime mihi omnes symmystas salutes, nec praeterieris pios senatores quibus opto concordiam illam pro qua tantum dissudarunt commendatam, ut si perfecta non sit tandem absolvatur. Vexilarium praecipue salvum opto. Frater salutem tibi dicit. Iterum vale.

Tuus totus Farellus.

464.

LE SÉNAT DE GENÈVE A FAREL.

On a appris sa mésaventure à Metz et on lui demande de ses nouvelles avec promesse d'assistance. [1])

(Autographe de la bibl. des Pasteurs de Neuchatel. Cahier de lettres diverses N. 8. — Copies à Zurich. Bibl. de la ville B. 217, p. 115. Simler. Vol. 52. cf. Perrot. p. 70, al. 103.)

A Maystre Guillaume Farel Ministre Evangelique nostre bon et singulier amy.

Maystre *Guillaume*, appres nous estre de fort bien bon cueur recomande a vous pource que havons apperceu que ainsy quil a pleu a Dieu haves heu quelque fascherie, chose que nous ha este fort deplaysante nous pourtant sumes estes consoles et reioys de scavoyer coment Dieu mercy estyes en sante. Mes pour aultant que ne sumes veritablement jnformes de la totale et pure verite de vous afferes, nous envoyons par devers vous ce present porteur, par lequell vous playra nous advertyr tout aut long des afferes, et si haves besoieng de chose que nous puyssions vous ayder nous vous pryons nous en advertyr et de nostre pouvoyer vous vollons assistyr et ayder de tresbon cueur: duquell pryons nostre bon Dieu jl luy playse voz preserver. De Geneve ce 24. Aprilis 1543.

Voz bons amys
Les Scindicques et Conseyl de Geneve.

465.

COMES WATTEWILLIO.

Multum queritur et acriter de Ritteri tricis, Consenum commendat, patronum adulatur.

---

10) *Huberto.*

461. 1) *Cette lettre a sans doute été écrite à l'instigation de Calvin. Le Sénat de Metz ayant refusé aux Protestants l'autorisation de célébrer la cène, ceux-ci se rendirent à Gorze, le jour de Pâques, sous la conduite de Farel.* Estans un iour de Pasques ceux de la religion assemblés en grand nombre pour la celebration de la cene, il survint une compagnie de cavalerie accompagnee d'un nombre de gens de pied françois lesquels ainsi comme enragés tuerent d'abord un homme ancien nommé Adam le drapier et de là se ietterent au travers de ces pauvres gens courans çà et là comme pauvres brebis esgarees plusieurs desquels n'ayans pu passer la Mozelle pour avoir été faite defense aux bateliers de ne passer personne s'y noyerent pauvrement tant hommes que femmes estans contraints à grands coups de pierres d'entrer au fil de l'eau: comme au contraire il y en eut qui passerent outre miraculeusement. Il y eut aussi plusieurs femmes prises violees et emmenees. Mais quoy qu'il en soit le dessein de ces bourreaux ne leur succeda comme ils pretendoient, s'estant la pluspart retiree en l'abbaye de Gorze qui puis apres fut assiegee et finalement rendue par composition. Et combien que Farel fust tres soigneusement recherché si est-ce qu'il eschappa de leurs mains ayant esté mis dans une charrette parmi les ladres. Le conducteur de ce tant inique et cruel acte fut Claude de Lorraine Duc de Guise pere de celuy leque la esté depuis tué au camp d'Orleans (*Hist. eccl. III.* 434). *Dans Seckendorf III.* 400 *on trouve une lettre du Comte de Furstemberg qui attribue le fait au duc d'Aumale, fils du duc de Guise. Le sort de Farel fut incertain pendant quelque temps. Il parvint enfin à se réfugier à Strasbourg avec d'autres fuyards. Ruchat V.* 212, *Kirchhofer p.* 62. *Les Princes allemands protestèrent contre cette aggression odieuse mais le roi de France leur répondit d'une manière évasive.*

(Ex familiae Wattewillianae Archivis edidit R. Ruetschi in diario Studien und Kritiken 1863. III. 547.)

D. Nicolao Wattevillio viro prudentissimo et mihi imprimis colendo.

Bernae.

Frigide sane volvit *Erasmus* sacras literas, quum non animadvertit Paulum dicere nullum legi esse obstrictum antequam lata atque promulgata fuerit ipsa, aut inique et malitiose nimis dissimulat quando sic pertinaciter illis nos legibus obnoxios facit, etiam priusquam ad nos illae vel pervenissent vel pervenire potuissent. Quod dum facit, apertam haud dubie praebet significationem suae erga me malevolentiae, planeque testatum facit se odio nostri obvium esse. Unde autem odium illud contraxerit, nulla certa ratione possum coniicere, nisi forte illi factus sum inimicus quod anno superiore, dum illius valetudinem curarem diligenter, nullis meis neque laboribus neque sumptibus peperci, atque ideo hanc mihi nunc gratiam homo — [1]) gratissimus refert. Verum age: perferamus et nos cum rustico morsum serpentis illius quem olim pie et admodum officiose in sinu fovimus. Caeterum haec ad te non scribo, vir mihi observande, quod honestum putem etiam de malis male dicere (id enim semper alienum esse duxi ab officio boni viri) quodque ex eo voluptatem capiam aliquam, sed id propterea scribo quod plurimum mea referre existimem, ut intelligas, quam iustas sui in me odii causas vir ille habeat, cuius benevolentiam neque magnopere expeto neque odium reformido, et cuius conatus omnes scis plane atque defero. [2]) Itaque non tam dolui propter alienatum a me *Erasmum*, quam vere atque ex animo sum gavisus ob benevolentiam illam singularem, qua me vir ille sanctissimus et doctissimus P. *Contzenus* complectitur. Hic enim lucrum facio paucis credendum, at illic ne vitiosae quidem nucis iacturam.

Porro quum haec omnia tibi iam satis cognita sint atque perspecta, quumque intelligas aequissimam esse causam nostram, in qua nobis tantopere reluctatur *Erasmus*, a te peto et a tuis omnibus amicis, ut aequitati causae nostrae adesse velitis: neque peto a vobis quidquam nisi quod videbitur bonum omnino et aequum. Denique id date operam ne nos magis premat unius odium quam sublevare totius causae nostrae bonitas possit. Vale, et *Beatum* tui observantissimum amare perge. Laus. 5. Cal. Maias 1543.

Tuus ex asse
B. Comes Donzarensis.

465. 1) *Sic lineola interiecta edidit R.*
2) *sic edit.*

466.

CAPNIUS CALVINO.

Gratias agit de libello contra Pighium sibi misso, innuit tamen hunc nimis severe tractatum, et autorem hortatur ut sepositis aliis negotiis navem ecclesiae per scopulos feliciter traducendam unice curet. Novam in Gallia exorsam persequutionem significat.

(Exstat ab amanuensi scripta sed ab autore manu propria correcta in Cod. Genev. 110, fol. 71.)

Redditae sunt mihi literae tuae una cum libello ad 14. Cal. Apriles, quibus profecto duobus supra modum delectatus sum, literis quidem, quibus de tua valetudine certior sum factus, libello vero, quo te non tam publicis civitatis negotiis distrahi (quod verebar) intellexi, quin etiam in plurimum vaces evangelio. Tu equidem probe nosti quam hodie personam sustineas, et quam multi etiam hic apud nos prope ab ore tuo pendeant, qui certe tua legentes mirum in modum afficiuntur. Ego vero, quia non tuis solum scriptis delector, sed et impensius gaudeo quod ea a nostris ita amplecti ac deosculari plane videam, non desinam te hortari semper atque admonere ut in tutanda orthodoxae fidei doctrina perseveres, ne quidquam temporis aliis expediendis rebus commutes. [1]) Tu qui nunc sedes in puppi clavum tenens, cave quoquam dimoveas oculos: non enim ignoras quantis in fluctibus navis nostra versetur. Sed de his hactenus. Sus enim, quod aiunt, Minervam docet. Quod autem ad tuum libellum attinet, quod in tempore accepi quo per otium legere liceret, quum iam nonnulla legissem, subiit in mentem existimare, si alius haec scripsisset, et ni te intus nossem et in cute, [2]) te *Pighium* illum tuum tanquam monstrum aliquod quod devincires commentum fuisse. Nondum enim innotuit apud nos *Pighius* quod resciverim, et quisquis fuit ille bonus vir, praeter spem nobis ut Thomas ecclesiae profuit. Ille tuos forte nonnihil remissos movit aculeos, effecitque ut ea quae tu forte tanquam minicula nec minus plerisque utilia neglexeras sedulo nunc colligeres omnibusque tandem, quantum coniicere possum, plane satisfaceres. Hic autem tuus libellus non alterius a te libelli [3]) exspectationem praecidit, sed iure distulit. Si quid a te iure antiquae nostrae amicitiae liberius postulo quam deceat, velim ne morem geras, sed quod melius nosti magis

466. 1) *In his versibus plura deprehendes quae Aristarchi romani stomachum moveant.*
2) *Fortassis ex quo vel apud Bituriges vel Lutetiae studiis operam dederat Noster.*
3) *De quo vide priorem Capnii epistolam N. 444.*

in commune ut consulas rogo. Dum autem lauti illi nostri epicureoli de quibus scripseram desinunt nobis negotium facessere, subito oborta est nobis nova quaedam persequutio atque calamitas. Nostri Χριστομάστιγες tandem furorem suum in parochum quendam nostrae urbis, [4]) virum bonum et fidelem, verbi Domini fidum ac perseverantem praedicatorem exercuerunt eumque carceri manciparunt, non sine magna (mihi crede) κατηχουμένων iactura. Ecclesia sine intermissione orat, necdum quis rei exitus sit futurus coniicere licet. Haec res enim ad multos manat. Ille praeter id quod fidus erat verbi Domini interpres, summus mihi atque intimus erat, dudumque simul amicitiam inieramus, quae bonis auspicata initiis nempe propter verbum iisdem hactenus coaluerat. [5]) Propter illum vehementer sum commotus atque ita defatigatus, ut vix animum ad scribendum potuerim instituere: sed hoc maxime ad scribendum confirmavit quod te idoneum amicum existimavi, in cuius sinum meum hunc dolorem deponerem. Hac causa ita derepente obturbati sumus, ut etiam nobis ipsis defuerimus. Sed non defuit Dominus, nec deerit. Interim indesinenter rogabimus ut exsurgat ipse causam suam iudicaturus. Non possum nunc aliis de rebus ad te scribere. Vale, et me semper, ut facis, ama. Tuas pro nobis preces vehementer etiam atque etiam rogo. [6])

Tuus Capnius.

Mitto ad te παράφρασιν nonnullorum psalmorum quam lusit meus quondam sodalis et amicus.

4) *Quis hic fuerit pro tempore nescimus. Fortassis aliquis cogitare posset de Francisco Landry, de quo nonnulla diximus in prolegg. T. VII. p. 14. Cf. Hist. eccl. I. p. 30, ubi tamen de carcere nihil.*

5) *Haec quoque suspicionem movent, a librario peccatum esse.*

6) *Annum et mensem, illum nihil haesitantes, hunc mera coniectura ex mentione Pighii definimus.*

467.

MELANCHTHON CALVINO.

Occasione libri contra Pighium scripti de quo sibi dicato gratias agit autori, hunc haud obscure hortatur ut charismate suo ad ea maxime perficienda utatur quae optimos ecclesiae fructus procurent. Suam ipsius de praedestinatione sententiam proponit, simplicem et usui accommodatam.

(Ex Bezae editione Genev. p. 279, Laus. p. 89, Hanov. p. 100, Chouet p. 384, Amst. p. 174, Corp. Ref. V. 107.)

Ex nundinis Francfordiensibus epistola ad me tua transmissa est, exempla vero editi scripti [1]) non sunt allata, tardius enim Francfordiam allata fuerant. Postea Bonnae [2]) apud D. *Bucerum* nactus exemplum, vidi τὴν προσφώνησιν ad me, et subito bonam partem disputationis evolvi. Quod autem honorifico testimonio ornaris, et de tota re, non solum pie, sed etiam eloquenter dissserueris, de utraque re, videlicet de mea gratitudine, et de ipsa disputatione coram nos, ut soliti sumus quoties una fuimus, prolixe colloqui posse optarim: etsi enim tantum vel ingenii vel doctrinae mihi non arrogo quantum tribuis, et nos imprimis in ecclesia agnoscere imbecillitatem nostram decet: tamen benevolentia erga me tua vehementer delector tibique gratiam habeo, quod in scripto luculento tanquam in illustri positam loco exstare significationem amoris erga me tui voluisti. Gratum mihi et illud testimonium tuum esse ingenue fateor, quod me et amare et quaerere simplicitatem dicis. Nam praedicare bona conscientia possum fuisse hoc meum studium, quum initio harum contentionum multa horridius et intricatius disputarentur, ut excerperem res utiles, easque ex illa caligine evolutas quantum possem plane et dextre recitarem, nec raro illud Euripidis mihi venit in mentem, Ἐσθλὸν τὸ σαφές, et ἄσοφον τὸ μὴ σαφές: nec nihil periculi adii dum quaedam praecidi confragosiora: retinui vero et illustravi utilia, quod tamen verecunde feci, ne irritatis vehementioribus ingeniis, discordias magis inflammarem. Fuit enim hoc quoque mihi curae, nostrum, hoc est, ecclesiae consensum in maioribus causis ut tuerer. Vides enim quam multae aliae causae utilissimae motae sint: ut autem ducum ars est leviora et πάρεργα interdum relinquere, ne impediantur in persequendis necessariis, ita nobis videndum est de quibus rebus maxime dimicandum sit.

Pontifices maiori spe quam unquam suas εἰδωλομανίας propugnant. Arbitrantur enim stultitia nostrorum principum nostra dogmata ruitura esse, quos vident implicari bellis civilibus, et irritare *Carolum* hactenus cessantem et quasi fugitantem bella germanica. Etsi hoc tanto malo moveor, quod quidem saepe praedixi vaticinans, οὐ μαντικῇ, ἀλλὰ φιλοσοφίᾳ τινὶ εἰκάζων, quum Principum πολυπραγμοσύνην et alios morbos viderem: tamen scio Deum inter fatales imperiorum tumultus ecclesiam suam servare mirabiliter. Non igitur frangamur animis, sed, dum possumus, sonemus ut conversus latro in

467. 1) *contra Pighium.*

2) *quo advenit initio Maii.*

cruce, doctrinam de filio Dei, deque arcana sapientia, quae est ecclesiae propria, de magnitudine humanae infirmitatis, de poenitentia, et fiducia promissae misericordiae propter filium, de vera invocatione et veris ecclesiae virtutibus, de mysteriis non polluendis, de ecclesiae politia, non illa quam fingunt pontifices, sed qualis fuit prophetarum et apostolorum, denique de vita aeterna. Ad harum maximarum rerum doctrinam ornandam transferas velim eloquentiam tuam: quae et confirmare nostros, et terrere adversarios, et sanabiles iuvare poterit. Cuius est enim oratio hoc tempore in disputando vel nervosior, vel splendidior? Nostra vel propter ingenii infirmitatem, vel propter eas aerumnas quibus consumpta est naturae vis, si qua fuit, est squalidior. Magnopere igitur gaudeo divinitus te ad evangelii explicationem excitatum esse, teque illa apostoli voce adhortor quam scribit ad Timotheum: *μὴ ἀμέλει τοῦ ἐν σοὶ χαρίσματος*. Etsi autem videor *ὀτρύνειν σπεύδοντα*, tamen ad confirmandos animos hae mutuae seu cohortationes, seu consolationes, praesertim in ecclesia aliquid conducunt, ut Paulus se ait velle *συμπαρακληθῆναι* aliorum piorum officiis ac commonefactione. Satis ubique est hostium qui Domino bellum inferunt, qui nos delere conantur: eo sit firmior consensus noster, *συμφερτὴ γὰρ ἀρετὴ κρείσσων*. Fortassis nostra Germania paulo post a Turcis vastabitur, quod si fiet, eo magis vobis alibi in locis tutioribus studia literarum excitanda erunt, et pugnandum vehementius, ut in reliqua Europa evangelii lucem accendatis, et retineatis.

Quod ad quaestionem de praedestinatione, habebam amicum Tubingae doctum hominem Franciscum *Stadianum*, [3]) qui dicere solebat, se utrumque probare, evenire omnia ut divina providentia decrevit et tamen esse contingentia, sed sese haec conciliare non posse. Ego quum hypothesin hanc teneam, Deum non esse causam peccati, nec velle peccatum, postea contingentiam in hac nostra infirmitate iudicii admitto, ut sciant rudes Davidem sua voluntate ultro ruere, et eundem sentio, quum haberet spiritum sanctum, potuisse eum retinere, et in ea lucta aliquam esse voluntatis actionem. Haec etiam si subtilius disputari possunt, tamen ad regendas mentes hoc modo proposita accommodata videntur. Accusemus ipsi nostram voluntatem quum labimur, non quaeramus in Dei consilio causam et contra eum nos erigamus, sciamus Deum et velle opitulari, et adesse luctantibus: *μόνον θέλησον*, inquit Basilius, *καὶ θεὸς προαπαντᾶ*. Excitetur ergo cura in nobis, et laudetur Dei immensa bonitas, quum et promisit auxilium et praestat. Sed petentibus, ut inquit Dominus, hoc est iis qui promissionem intuentur. Nam a verbo Dei ordiendum est, nec repugnandum promissioni, sed ei assentiamur, nec disputemus antea, tunc nos adsensuros esse, quum arcanum decretum Dei nobis monstratum fuerit: adsentientem autem Deus adiuvat, qui per verbum est efficax. Haec non scribo ut tibi tradam quasi dictata, homini et eruditissimo ac peritissimo exercitiorum pietatis. Et quidem scio haec cum tuis congruere, sed sunt *παχύτερα*, et ad usum accommodata.

Haec Bonnae scripsi apud D. *Bucerum*, quum eo accersitus est ut ecclesias in dioecesi Coloniensi, emendaret. Haec consilia Deo piis votis commendes. Rogo autem, ut mihi significes, an hanc epistolam acceperis. Nam si intellexero certo ad te perferri meas literas, scribam saepius. *Ἀντίδωρον* tibi debeo, quare et grati animi significationem ostendam. Bene vale. 11. Maii.

Philippus Melanchthon.

3) Amicus mihi quispiam est non vulgaris sub quo puer primum praeceptore in Suevis Tubingae dialecticis merui annum unum aut alterum, hactenus ut fratre semper familiarissime usus Fr. Stadianus *(von Stade)* eruditione ac vitae genere tali ut a bonis et doctis omnibus certatim diligi mereatur (*Mel. Orat. de studiis corrig. Cf. Camerarii Vita Mel. ed. Strobel p.* 15, *Schmidt, Mel. p.* 11).

468.

PELLICANUS CALVINO.

Quae nuper de Bullingero scripserat a Calvino male intellecta explanat. Farelli innocentiam minime suspectam iam asseri gaudet. Calvini novissima scripta laudat.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 14.)

Piissimo doctissimoque theologo D. Ioh. Calvino ecclesiae Genevensis pastori fidelissimo amico.

S. Soleo, doctissime piissimeque *Calvine*, tumultuarie et indiligenter scribere, ideo me non intellexisti scribentem, [1]) de *Bullingeri* nostri officio quod habet scribendi de rebus gravibus et publicis, me autem de minutis: ideoque raro scribere me, scientem nihil negligi per *Bullingerum*. Nihil autem prorsus habet contra te, nec minimum quidem, sed totus totum te diligit, observat, colit, miratur et laudibus evehit, sed magis in te Deum. Non ergo

468. 1) *Cf. N.* 455 *ubi tamen satis lucide dixerat, ut magis non posset.*

credas me voluisse quidquam tale scribere ad te, quasi habeat quod moneat te vel hortetur vel queruletur prorsus. Si rarius scribit, occupationes plurimae et magnae in causa sunt.

Et quae de *Farello* scripsisti ad me, gratissima sunt nobis omnibus et persuasissima, qui non credidimus rumori, nec fratri scribenti contra eum, [2]) quando eum *Farellum* experti sumus semper esse et perseverare virum Dei et nostrorum amantissimum, mei vero inprimis et *Bibliandri*, a quibus nihil abscondisset si quid habuisset contra doctrinam et mores ecclesiae nostrae et nos quoque, qui pro sua libertate et spiritu sancto, proque dextra sua amicitia ad nos nihil tacuisset, suo iure loqui et scribere. Fueramus tamen territi non modice ex falsa huiusmodi fama et minime exspectata. Ideoque tibi gratias agimus de sententia et testimoniis tuis: ingenue rogantes ut si quid nos monendos aliquando iudicaveris vel tecum *Farellus*, libere et amice velis. Homines enim sumus, sed pro gratia Christum interpellamus, parati audire semper meliora suadentes, et perseverare in piorum amicitia quam maximi facimus.

Audio te scripsisse denuo de locis communibus theologicis, quos propediem avidissime legam. [3]) Oro sic pergas. Et responsionem *Bernardini* nostri ad Lucenses oboleo officinae tuae opusculum esse certe utilissimum et verissimum. [4]) Dominus succurrat electis et ecclesiae sanctae servetque te eidem diutissime. De alio quoque Italo bene nos es consolatus. [5]) Plurimum te salvum cupiunt in Christo *Bullingerus* et *Theodorus*, utque excusatos habeas quod nunc quoque non scribunt occupati multis. Hic frater *Angelus* linguam quoque callet gallicam ut spes ei sit de loco inveniendo apud Bernatium ditionem. Dominus dirigat eius et aliorum gressus in viam salutis. Vale. Tiguri die penthecostes 1543. [6])

Tuus Conradus Pellicanus.

---

2) *Scripserat ergo aliquis V. D. M. contra eum ad Turicenses.*

3) *Institutionis ed. tertiam.*

4) *Hic bonum virum olfactus decepit. Responsio Ochini qua rationem reddit discessus ex Italia, ad Senatum Venetum scripta fuerat et iam a.* 1542 *edita* (*Obss. Halenses IV.* 412). *Haec ea ipsa esse videtur quam Schelhornius (Ergötzl. T. III.) contra Claudium Tolomei scriptam laudat. Caeterum non latine sed patrio sermone scribere solebat. Aliam apologiam scripsit ad Senatum Senensem italice quae exstat in T.* 2 *sermonum.* (*M'Crie* 107, *Trechsel II.* 203). *Calvini manus haec non tetigerat.*

5) *Fortasse per iuvenes illos quos commendaverat in Ep. N.* 462.

6) 13. *Maii.*

469.

CAROLI A FAREL.

Provocation envoyée de Metz à Strasbourg, à l'effet d'engager une dispute devant juges laquelle se terminerait par le supplice de celui qui serait condamné.

(Tirée de l'édition faite par les soins de Calvin et Viret, voyez les Proleg. du T. IX. page 65.)

A Guillaume Farel de Gap en Daulphiné.

Iesus † Maria.

In nomine sanctae et individuae Trinitatis Patris et Filii et Spiritus sancti. Amen.

Scaches *Farel* que, Dieu graces, ie ne crains plus tes menaces et menees, car l'Esprit de nostre Seigneur Iesus Christ m'a tellement en croix conforté et assisté, et par sa bonté tousiours comme espere m'assistera, que plus ne me trouveras si fragile que quelquefois ay esté, et pour ce si tu desires tant le combat, comme souvent es chayeres et ailleurs tu te vantes, iusques à la derniere goutte de ton sang: afin que sans plus user de feminines detractions et convices impertinens à nostre debat, la guerre dez l'an 1535 environ la Trinité entre nous deux à Geneve commencée puis à Losane et Berne continuée, en bonne compagnie ou soyent iuges competentz idoines et suffisans, par la mort de l'un ou de l'autre ou de tous deux ensemble prenne fin et que laissions en paix la saincte Eglise catholique:

Ie Pierre *Caroly* de l'authorité du sainct siege Apostolique docteur en theologie à Paris et compagnon indigne de Sorbonne, à la sustentation de nostre saincte Foy et de l'honneur de ma Mere saincte eglise Romaine et catholique, par la presente cedule ce iour seconde ferie de Pantecoste quatorziesme de May 1543 en grande multitude des Seigneurs et bourgeois de ceste noble cité de Metz durant mon sermon à S. Vincent de ma bouche prononcee et de ma main escrite et soubsignee, t'appelle devant le sainct siege Apostolique à Rome, ou le Concile general par mon sainct Pere *Paul* Pape tiers indict à Trent, ou par devant le tresvictorieux de Dieu coroné Empereur *Charles* cinquiesme, ou le Roy treschrestien *Francoys* premier de ce nom, ou en presence des tresscientifiques Docteurs theologiens des facultez de Paris ou de Thoulouse ou de Poictiers, ou si tu n'oses aller en France, de Salamanque ou de Alcala en Espaigne, ou si tu ne veux et te greve aller si loing, de Louvain es pays de l'Empereur ou de Padoue es terres des Venitiens, tous en matiere de Foy catholique, dont est nostre discord,

congnoissans et iuges suffisans, pour illec, insques à tant qu'il me conste que ie soys repenty, te maintenir tel que ie t'ay autrefois maintenu au conseil de Berne par feu monsieur l'avoyer Derlac [1]) mon parlier. Et d'avantage maintenir que ta doctrine est faulse heretique et schismatique et pour ce par la presente tresinstamment une deux troys fois te somme que pour abreger, tandis qui faict beau, dedans huit iours apres cest appel à toy signifié, tu me faces iuridiquement et solemnellement notifier lequel des iuges et lieux cydessus proposez tu auras esleu et le iour aussi que tu t'y presenteras, et en la presence de la saincte Eglise icy assemblee iure sur ma foy que si Dieu plaist ie ne fauldray au iour et lieu par toy assigné me presenter. Que si dedans lesdictz huit iours ne m'assignës iour et lieu ie te tiendray pour convaincu et tel partout te prescheray. Et si apres l'assignation par toy faicte par aucune finesse en me trompant tu ne te presentoys quant et moy, te declaire que moy et mes aderentz te tiendrons et par tout prescherons lasche fuyart meschant et convaincu de schisme et d'heresie, turbateur de l'Eglise catholique et perverseur du sainct Evangile de nostre Seigneur Iesus Christ afin que tous fideles se gardent de toy et de tes adherentz. Et si tu crains accepter ce combat ainsi conditioné, ie t'en offriray un plus abregé. Pour ce que raisons et authoritez ne servent plus de rien à convertir obstinez, ie bailleray articles contre ta doctrine accoustumee, m'offrant sans plus en disputer mourir pour les soustenir et pour mexecuter presentement de ma propre volunté me constitue prisonnier en ceste cité de Metz, pourveu que pour soustenir les tiens aux miens contredisans tu vueilles aussi sans plus disputer mourir. Et afin que ie soye asseuré et saisy de ta personne tu t'en iras constituer prisonnier entre les mains du Roy treschrestien desquelles tu ne puisses eschapper iusques à tant que ie soye pour mes articles executé: pourveu aussi que devant ma mort ie soye deuement informé que tu soys entre les mains dudict Roy treschrestien pour recevoir mort apres moy pour les tiens articles accoustumez. Et pour la quarte fois d'abondant te somme d'accepter l'un desdictz combatz ou autrement ie te maintiens traistre à nostre Seigneur Iesus Christ et a son Espouse saincte Eglise catholique. Et afin que cest appel ne soit fait en cachettes, te signifie que i'en envoye la copie signee de ma main au Pape, à l'Empereur et au Roy, à ma dame la Regente du pays bas, à mon seigneur de Lorraine, à monsieur de Guyse et à toutes les universitez cy dessus nommees, et n'y feray faulte. Et aussi i'entens comme raison le veult que toy et les tiens qui apportez nouvelle doctrine vous vous taisiez en ce pays et laissez ceste noble cité de Metz en paix iusques à tant que tu ayes fourny à l'un de ces deux combatz. Signé l'an iour et lieu dessusdictz par moy Pierre Caroly. [2])

469. 1) *d'Erlach.* (*Parlier, avocat.*)

2) *Le texte imprimé ajoute:* Fin de l'epistre.

470.

REPRÉSENTATIONS FAITES AUX ENVOYÉS DE METZ A LA DIETE DE STRASBOURG AU SUJET DE CAROLI. [1])

Outre ces représentations il y a aussi une réplique de Caroli.

(Archives de Genève. Pièces historiques N. 1303. Copie contemporaine. Au dos, de la main de Calvin: *Double de la seconde responsе de Caroli pour Messieurs.* [2]) Autre copie aux Archives de S. Thomas à Strasbourg: Argentoratensia hist. eccl. Vol. I. fol. 361 verso.)

Fust remonstre a Messeigneurs les envoyez de Metz a la diete des protestants faicte a Strosbourg [3]) le lendemain de penthecoste.

Que a linstigation daucuns spirituelz seroyt venu ung predicant nomme *Caroly* blasphemant et vituperant non seullement les estatz protestants et ceux qui ensuyvent la vraye doctrine evangelicque mais aussi le conte *Guillaume*,[4]) les appellans hereticques larrons et meschans. Pour autant tenyr a tel ledit *Caroly* quil desiste diniuryer et vituperer lesdits estatz protestans et aultres que ensuyvent la pure et sincere evangille. Du moins permettre la dispute a *Pharel* contre luy pour les parties ouyees, bailler a celuy qui aura tort sa desmeritee punition. Deffendre audit *Caroly* quil nayt a prescher contre lesditz estatz et protestans ny levangille ou du moins permettre la disputation estre faicte par *Calvain* et *Pharel* contre luy.

Le Seigneur Conte *Guillaume* est a la verite averty par lettres que ledit *Caroly* a presche le mardy seconde ferie de penthecoste que lon se garde de la nation germanique et quelle ne cerche fors que

470. 1) *Suscription textuelle.*

2) *Ce mot de* seconde responsе *s'explique peut être en ce sens que la provocation qui précède serait comptée pour la première.*

3) *sic. La Pentecôte tombait au 13. Mai.*

4) *de Fürstemberg, qui avait protégé les protestants en son château de Gorze.*

de trahir la cite de Metz. Et quon avoyt communye ceux qui estoyent pour faire la cene a Gorze le iour de pasques de pain que le Conte *Guillaume* avoyt derrobbe, appellant iceux protestans schismaticques et hereticques en proferant plusieurs autres parolles de tresdangereuse consequence.

Pour autant requierent les ambassades et envoyes des princes, du duc de *Wuirtemberg* et Lantgrave de *Hes*, et des citez Strosbourg et Francfort pour et au nom des aultres estatz et protestans et mesmement de la part dudit Sr. Conte *Guillaume* ung honnorable conseil de la cite de Metz vouloyr tenyr a tel ledit *Caroly* quil ayt a rendre conte de toutes et chascunes semblables parolles par luy dictes contre les estatz et protestans, et ilz commettroyent gens suffisans de leur part pour les parties ouyes en faire selon que de droict et raison est requys. [5])

Caroly interrogue respond au premier article.

Quil nest venu à Metz par linstigation dhomme vivant en ce monde mais de Dieu seullement ayant de long temps ung ardent zele et desir de soutenyr a son pouvoir la sincerite de la foy et lhonneur de la saincte eglise catholicque, et pour ce quant il a veu estre besoing de secourir a coste noble cite au peril de sa vye cest en icelle transporte pour empescher a layde de Dieu quelle ne fust toute infecte et derreur par la doctrine de *Farel* laquelle il maintient estre faulce, et na blasme ne vitupere les estatz protestans aultrement que font les catholicques mesmes dedans la Germanye qui sont leurs adversaires; bien a dict et monstre que la doctrine des docteurs protestans est faulce hereticque et schismatique, et sil disoyt le contrayre il debvroyt estre repute meschant et traistre a leglise catholicque.

Au second article *Caroly* de rechief dict quil nest besoing luy commander de desister diniuryer et vituperer lesditz estatz protestans entent que princes et citez imperialles, car il ne commenca iamais a les vituperer en telle qualite, mais a lopposite *Caroly* pour et au nom de toute leglise catholicque demande que tous les docteurs protestans effacent de leurs livres et retractent toutes les blasphemes iniures et vituperes et faulse doctrine que ont depuys 25 ans escripte et preschee contre Dieu, contre levangille, contre le sainct siege apostolicque, contre nostre sainct pere. le pape, contre les universitez et colleges des docteurs tant trespassez que vivantz et generallement contre toute la saincte Eglise catholicque leur mere, et lors *Caroly* et ses adherentz diront bien deux et desisteront a les reprandre, aultrement ne pourroyent selon Dieu les louer, car ce seroyt adherer a eux. Et certes *Caroly* dict estre fort dolent et marry que tant de nobles princes et citez par faulse doctrine soubz couleur de pur evangille se soyent separez de lunion de leglise catholicque comme clerement leur sera par les catholicques en ung bon concile general demonstre: ou a *Farel* en particulyer aux lieux ou ledit *Caroly* la appelle, qui sont devant le S. Siege apostolicque a Rome, ou devant le Concile general a Trente, ou devant le tresvertueux de Dieu couronne empereur, ou le roy treschrestien, ou les facultes de theologie a Paris ou a Thoulose ou a Poictiers, ou sil nose aller en France, a Salamanque ou Alcala en Espaigne, ou sil ne veult aller si loing, a Louvain ou a Padoue: et sil dict navoyr point dacces en France *Caroly* se porte fort sil veult venyr et le mener devant le roy et dedans la salle de Sorbonne a Paris et la ce fera iuste punition de celuy qui aura failly.

Au tiers quant a la deffence requise mesdicts Sgrs. de Metz respondront et dict *Caroly* quil ne presche contre, mais iouxte et selon la pure evangille de nostre Seigneur Iesuschrist, et est content *Caroly* que Calvain accompaigne *Pharel* a lung des lieux dessus ditz si ledit *Farel* se sent luy seul trop faible pour *Caroly*, combien qu'il n'ait appelle que ledit *Farel* au combat. Et pource que ledit *Farel* ne veult accepter aucung des lieux proposez et presente Metz qui nest pas lieu ou il y ait eschole authenticque et approuvee du sainct Siege apostolicque ou on puisse selon droict disputer de la foy que pourroyt cheoir au grand preiudice de la doctrine et de leglise catholicque, *Caroly* pour Metz presente dedans les limites de Germanye la faculte de theologie en la noble cite imperialle de Cologne.

Au quart respond quil a este faulcement escript

5) *Ce qu'on vient de lire est une espèce de protocole rédigé à Strasbourg dans une entrevue de délégués des confédérés de Smalcalde avec des députés de Metz, au sujet des invectives prononcées en chaire par Caroli. Mais on ne voit pas bien si ce qui suit* (*la défense de Caroli*) *fait partie du même protocole, ou si ce n'est pas plutôt une réplique envoyée de Metz après coup.* (*N.* 477, *note* 4.) *En tout cas c'est à cette seconde partie seule que s'applique la note de Calvin. Voici du reste ce que dit l'Histoire eccl.* (*III.* 435) *sur l'entrevue de Strasbourg:* (*Les Protestants chassés de Metz*) ayans esté receus tres-humainement par les seigneurs de Str. et assistés du Comte G. de Furstemberg, ils y firent de telles poursuites envers les princes et villes de l'Empire tenans la confession d'Augsbourg qu'en une iournee assignee audit lieu 1543 où les ambassadeurs d'une part et d'autre se trouverent, il fut conclu et arresté avec le consentement mesme des magistrats de Metz que les deschassés rentreroient dans leurs maisons et biens et que certain temple leur seroit assigné pour l'exercice de leur religion. Ce qui fut executé . . . . . . mais ce bien ne leur dura gueres *etc. L'affaire de Caroli est racontée tout au long dans Seckendorf III.* 400, *Ruchat V.* 212.

au Conte *Guillaume* touchant la nation germanicque: car il scayt assez que, Dieu graces, la plus grande part dicelle noble nation germanicque adhere encores a leglise catholicque. Et ne parla iamais que aucun de la dicte nation ny aultre entreprint de trahir ladicte cite de Metz: cela est malicieusement controuvé.

Au Ve respond que iamais ny en bien ny en mal en ses sermons ne nomma ne par indice aucung signifia le Conte *Guillaume;* bien dict il que la cene qui avoit este faicte a Gorze nestoyt pas legitime et catholicque, car ceux qui se separoyent de nous dressantz leur table a part se declaroyent eusmesmes scismaticques et hereticques et derroboyent le pain de leglise catholicque pour laller manger en cachette: par ce pain de leglise entendant nompas les biens temporelz du monastere de Gorze, mais le corps de nostre Seigneur Iesuschrist. Et soyent avertys les seigneurs protestans que ceux qui pardeca se fortiffient de leur puissance, parlent bien aultrement de leucharistie que ne porte leur confession de Ausbourg et de Ratisbonne, enquoy et plusieurs aultres choses ilz deshonnorent fort lesdits Seigneurs protestans.

Au VIe respondent Messieurs de Metz combien que *Caroly* nacceptera iamais pour disputer ladite cite pour les causes dessus dictes. Signé

P. Caroly.

471.

FAREL A CAROLI.

Réponse à la provocation qui précède.

(Imprimée par les soins de Calvin et Viret. Voyez les Prolég. du T. IX. p. 65.)

La Responce de M. Guillaume Farel, contre M. Pierre Caroly, docteur de Sorbone.

Guillaume *Farel*, serviteur de Dieu, non seulement baptisé au nom du Pere et du Filz et du sainct Esprit, un seul Dieu en trois personnes, mais aussi attiré a la congnoissance de l'Evangile de Iesus, et appellé par icelluy, pour prescher ceste tant saincte doctrine Evangelique, au docteur Papal de l'université de Paris, iadis compagnon de Sorbone, Pierre *Caroly*, qui tant de fois a tourné sa robbe, tout ce que ie puis desirer et demander selon Dieu t'avienne, en l'honneur et gloire de ce bon Dieu et edification de tous. Hier ie receu tes lettres, [1]) et avoir veu l'entree de cordelier, ton Iesus Maria, lisant plus oultre il m'a semblé, que tu te combas à ton umbre te disant estre si fortifié que tu ne crains mes menaces et menees, et que ie ne te trouveray plus tant fragile comme paravant. Mon amy Caroly, car encore ie t'ayme, puis que nostre Seigneur le commande. Qui t'a menacé? et qui tasche contre toy? pourquoy te troubles tu ainsi; est ce moy? Ie prens Dieu en tesmoing et ta propre conscience, si tu as iamais trouvé amy sur la terre qui ait plus tasché à ton bien et salut que moy. Ie ne t'ai menacé paravant, et ne te menace de present. Car ne suys envoyé pour menacer, mais pour monstrer la povreté ou est le monde, et le salut qu'il faut cercher en Iesus. Ie ne scay que c'est de faire menees. Ie n'ay travaillé à averer chose fors que la doctrine de Iesus eust lieu par tout: tu scais bien que ie pourrois dire de toy et de tes semblables. Mais quand seroit ce faict? helas que vous estes povres gens, qui ne regardez contre qui vous bataillez, et la cause que vous voulez destruire. Si i'ay desiré le bien et edification de l'Eglise, et t'ay argué de ta vie à Geneve, [2]) et resisté à ta povreté, et non seulement moy, mais en plus grande vertu l'ont faict aussi les vrays serviteurs de Dieu *Calvin* et *Viret.* Que ne cognois tu ta faulte comme tant de fois l'as confessé? Pourquoy batailles tu contre ce que tu scays et congnois? Tu par maniere de vitupere me rescris que i'ay de coustume de me vanter sur la chayre en representant le combat pour le soustenir iusques à la derniere goute de mon sang. Ie te prie, *Caroly,* confesse la verité: l'ay ie presenté à ceux qui en bonne paix et amiablement ont desiré de traicter de nostre Seigneur? ay ie iamais usé que de tresgrande douceur et de benignité selon la grace que Dieu m'a donnée parlant avec eux tant amiablement qu'il m'a esté possible? Et si quand la resistence estoit si grande, comme tous le scavent, et que par toutes sortes on ne taschoit que blasmer la saincte doctrine de Iesus: i'ay prié que les adversaires vinsent en avant, que i'estois prest de maintenir ce que i'avois enseigné iusques à la derniere goutte de mon sang. Est ce venterie? ay ie refusé à personne de respondre? ay ie nyé la verité de Iesus que i'ay une fois cogneue? Tu scais bien les dangers et peines ou i'ay esté, et si ne veux estre du tout oultrageux à la grace et

471. 1) N. 469.

2) Iam primo congressu (1534) eum admonuerat Farellus ut Christo vere aliquando servire inciperet ac compensare vitae integritate sancto zelo et bonis exemplis studeret anteactae vitae defectus. Sciebat enim qualis fuisset in Gallia . . . . Atque has fuisse primas offensionum causas inter ipsum et Farellum certo certius est: quod Farellus primo congressu illi adulari non sustinuerit, quodque inde liberius eum increpuerit de impudicitia, quod postremo hoc eius sacrilegium fortiter insectatus sit ut debebat *etc.* (*Calvini Opp. VII.* 302 *seq.*)

bonté de Dieu, il faut que tu le confesses, que ce grand, bon, puissant et tressaige Dieu, de sa grace a delivré sa povre creature tant petite, tant pleine de mal, selon sa nature, tant infirme et ne scachant les machinations des adversaires, et a faict son oeuvre par ce qui n'est rien. Certainement en la fiance de la seule bonté de Dieu, i'ay entreprins et poursuivy la charge que ce bon Dieu m'a donnée. Et remercie ce bon Seigneur seul autheur de toutes graces et biens, qu'il luy a pleu ainsi ouvrer par moy, me faisant proceder tout autrement que toy: car si i'eusse tasché de tirer ceux de l'estat Papal à Geneve, à Berne ou à Basle, et aussi ceux de Losane: et que moy et les autres eussions travaillé qu'ilz fussent esté appellez devant telz bons et fideles seigneurs, esquelz y a plus d'equité au moindre d'entre eux, qu'au plus grand qui soit en la court Romaine, comment eussent tous crié? Mais ilz ont esté appellez en leurs lieux propres, et leur a esté pleinement libre de dire et amener tout ce qu'ilz ont peu, ne sceu, et tu le scais bien comment à ce on a travaillé envers les bons seigneurs. Et tu m'appelles à Romme devant le Pape. Qui t'en a donné la charge? De moy ie ne fais rien pour le Pape ny pour son authorité, puis qu'il est declairé et est vray Antechrist, et ennemy de Dieu, Penses tu que pour toy au nom du Pape ie face quelque chose? Tu scais bien puis que le Pape est ennemy de Iesus, mon Seigneur et Maistre, que estant tel, il ne peut estre que mon grand adversaire et partie contraire et tu le veux avoir iuge? Et quand est des sainctes puissances ordonnées de Dieu, tant de la Maiesté Imperiale que Royale lesquelles nostre Seigneur veuille addresser en tout et par tout en son honneur et gloire, ie ne croy que tu aies aucune commission d'aucune d'icelles puissances, et si Dieu leur faict la grace de se vouloir employer d'un bon accord pour la pacification des differens qui sont en la chrestienté, certainement ilz choisiront autres personnages. Quand est de ma petitesse, ie pense bien que ne suis en telle estime envers leurs maiestez, qu'ilz n'en prennent de plus suffisans et plus exercitez que moy. Et de toy qui s'en voudra servir? Certainement nully, sinon telz comme de ceux desquelz la cuysine t'a tiré, qui sont dignes de tel personnage. Tout au fort, quand il plaira à Dieu m'appeller devant quelque puyssance qui soit, pour maintenir, comme il appartient, la doctrine que i'ay preschée, ie suis prest en tous lieux et places, et en maintenant la saincte doctrine que ie porte, et monstrant que les autres ont failly, ne demande tuerie ne effusion de sang, car ce n'est mon desir, mais le salut et amendement de tous. S'il y a mal, quil vienne sur moy. Si ie n'ay enseigné la verité de nostre Seigneur, que ie soye puny. Si les autres ont failly qu'ilz s'amendent au nom de nostre Seigneur. Mais, mon amy, que faut il faire tant du glorieux en proposant les villes et d'Espaigne et de Venise, comme si tu avois tout en ta main? Tu n'as point grand argent pour faire si gros despens, et ma finance n'est infinie. Que voulons nous aller si loing, puis que tu as tes abbez, prestres et moynes, et tant de gens de bien, comme tu dis, et que tu es comme le coq sur ton fumier? Tu es docteur en perche dedens Metz, et es tant fort. Moy ie n'ay autre que Dieu, combien qu'il a touché le cueur d'aucuns personnages qui ne sont à mespriser en la dicte ville de Metz, qui n'ont la pire affection envers moy, ie ne demande que tu viennes icy à Strasbourg, ou à Berne, ne devant Duc ne prince, si de leur grace ilz ne t'appellent, et que tu y voulsisses venir, et que tu ayes tant de peines d'aller ne ça ne la, afin qu'au Nom de nostre Seigneur, nous parlions devant tous ouvertement et paisiblement, comme il convient parler des choses de nostre Seigneur, en toute crainte et reverence, que ce soit en la ville de Metz, et là porte toy vaillamment, comme droict champion, et devant celuy que tu blasmes en absence, monstre en sa presence, si tu peux, que tu as dict vray et soubz l'umbre de cercher autre lieu, ne te declaire point estre ce que tu es, un droict menteur, et imposeur de crimes, mais tasche d'avoir lieu la ou tu es. Car si en la ville de Metz, ou tu es, et ou tu peux prescher, tu ne peux avoir tant d'authorité de faire, qu'avec toy librement et franchement on puisse parler devant tous, comment l'obtiendras tu en autre part, ou tu n'as lieu, et ne peux prescher? Si tu te tiens tant asseuré, comme tu dis, de povoir maintenir que ma doctrine est faulse, heretique et schismatique, que iour soit assigné, comme il fault, et prens des seigneurs de la ville deux ou trois de ta part, et i'en prendray autant de la mienne, et qu'iceux eslisent iuges et auditeurs non suspectz pour nous ouyr en tout ce que nous pourrons amener par la saincte Escriture, et si ie ne monstre que contre Dieu et toute verité tu as parlé de moy, et de la saincte doctrine que ie porte, comme en ce que sans honte tu te vantes d'avoir maintenu contre moy à Berne, que lors selon la deserte ie soye puny, ie ne refuse point d'endurer la mort, si i'ay presché contre la verité de nostre Seigneur, contre la vraye foy Chrestienne, et pour la destruction de la saincte Eglise. Quant est de ta doctrine, mais que tu m'ayes dict ce que tu tiens et croys, lors i'en diray comme il fault: de present ie ne scay desquelz tu es. Car du Pape assez scay ie, que si tu parles pour luy, c'est contre ta conscience et que tu ayes le cueur à Iesus ie n'en voy aucune apparence: trop es muable et inconstant, mais une fois tien bon et monstre que tu veux tenir

ce que tu dis, et ne cerche ailleurs ce qu'il te faut prendre à la maison pour toy, il n'y a lieu plus propre que Metz. Pour moy n'en fais rien, fors que pour te monstrer vaillant, obtiens le lieu et le iour: et à moy ne tiendra que ie ne me trouve. Mais si tu ne le fais, qui sera celuy mesme des tiens, qui ne te iuge estre un glorieux? qui te vantes de disputer et n'y veux entrer, ayant desia senty la vertu d'icelluy qui a besongné en ceux que tu appelles. Ie ne scay si ie dois rire ou pleurer en poursuyvant ta lettre, tu me metz huit iours, dedans lesquelz ie t'aye à signifier le lieu et les iuges, et que du tout ie t'advertisse, ou s'il ne me plaist que tu te constitues de present prisonnier à Metz pour estre executé, et que tu bailleras articles contre ma doctrine, pourveu que ie m'en voise rendre prisonnier entre les mains du Roy treschrestien, pour estre executé. Qui t'a ainsi apprins? es tu content de mourir, mais que ie meure? quel esprit est le tien? Iesus est mort pour nous donner la vie, tant nous a aymez, et mon Dieu scait, que pour le salut de mon prochain ie voudroye mourir, et ne demande la mort de personne, mais que tous vivent et se convertissent. Dy, ie te prie, mon amy *Caroly*, quelle maniere de disputer sera ce, quand tu seras à Metz, et moy entre les mains du treschrestien Roy? Sera ce par parolle? Il faudra bien crier pour estre ouy l'un de l'autre. Sera ce par escrit, si nous sommes executez? Ie croy que tu penses, qu'apres la mort tu pourras escrire, comme tu fais parler aucuns des tombeaux. Pense tu que tout le monde soit beste, et que personne ne entende ta folie? Ie te supplie ne soys tant suyvant tes affections. Si tu me proposoys, que ie me rendisse prisonnier en lieu ou ie fusse preschant comme tu es à Metz, et que i'eusse tes articles pour contredire à iceux, et que derechef tu respondisses aux contradictions, et avoir tout amené d'un costé et d'autre, le tout fust congneu, il y auroit quelque propos, mais ainsi que tu dis, quelle raison y a il? Tu scays bien que ie n'ay point de lieu en France, à l'instigation de tes compagnons, qui ne te veulent recongnoistre ne recevoir, ainsi que tu fais trop du president et du prevost, de constituer de ton authorité le iour, ce que ne t'appartient de faire, aussi es tu trop cruel, en demandant nostre mort: non point que i'en aye tant de peur, et tu le scais bien, mais ie te veux bien advertir de ta povreté: quelle arrogance est ce de dire, ce que toy ne creature qui soit, ny au ciel ny en la terre ne scauroit prouver, que ie presche nouvelle doctrine, et pourtant me deffendre la ville de Metz, ce que tu ne peux et ne doys. Le bon Dieu, par sa grace, ayt pitié de toy, et de tous autres, en tant que faillez par ignorance, et face que tout ainsi que la pure doctrine evangelique est preschée par moy, et autres aussi pareillement, elle ayt lieu, non seulement en un lieu à Metz, mais partout et en toutes pars du monde, et que toute faulse doctrine soit du tout chassée. Tu me menaces de me crier et prescher meschant, fuyart, heretique, de me tenir traistre à nostre Seigneur Iesus Christ et son Eglise, me penses tu avoir si peu profité en l'Evangile, que ie tienne aucun conte de ton dire ne prescher?

Certainement ie n'ay cerché la grace de *Caroly*, ne de ses semblables, et ne regarde qu'ilz disent, mais ie demande Iesus mon saulveur et considere ce qu'il a dict, et m'en trouve consolé et en sens fruict et vertu envers le prochain: pleust à Dieu que ie puisse à bon droict dire tant de bien de toy que tu taches de dire de mal faulsement contre moy, et que tu fusses si loyal a Iesus et a son Eglise, comme tu t'es porté laschement envers luy et tant de fois t'es moqué de son espouse. Ie crains grandement que Dieu ne te frappe soubdain. Il est temps et plus que temps de penser qu'il faut partir de ce monde, et ie te supplie au nom de Iesus, pense et à la vie et à la mort advenir, povre homme, que veux tu faire? pourquoy te tourmentes tu ainsi, faisant contre ta propre conscience? Ie scay bien que ta femme et tes enfans à qui tu as failly si grandement, pressent fort ton cueur, que tout ce que tu machines contre Dieu et ses serviteurs tombe sur ta teste. Tu te cerches et veux estre quelque chose, et tu te trouves perdu, et venir du tout à neant: ceste maudicte gloire ne sera elle jamais abbatue? O Seigneur Iesus, si lon te regardoit, toy qui t'es tant humilié pour nous, pour nostre salut, qu'on ne seroit tant apres un rien. Le Seigneur Dieu et Pere par sa grande vertu et puissance, assiste à ceux, qui de cueur s'employent à son honneur et gloire, et resistent puissamment, à tous ceux qui travaillent au contraire: ce qu'il fera, par sa grace au bien et salut des siens, et singulierement ayant mercy des siens et de son Eglise, qui est à Metz, l'augmente et accroisse en tous biens et graces, luy pourvoyant de pasteurs et de toute chose qui luy est necessaire, et oste tous les empeschements en dechassant tous seducteurs qui sement parverse doctrine et qui troublent les consciences, les destournant de la verité de Iesus, tellement que purement elle soit edifiée et entretenue par la parolle de l'Evangile en vraye paix et union et concorde.

De Strasbourg ce 21. de May 1543.

G. Farel.

472.

PROTOCOLE DE LA CONFÉRENCE DE STRASBOURG.

Propositions faites de la part des députés protestants, à ceux du magistrat de Metz relativement à la réintégration des Messins bannis pour cause de religion, et à la libre prédication de l'évangile à Metz.

(Archives de S. Thomas à Strasbourg: Argentoratensia hist. eccl. Vol. I. fol. 358 sous le titre: *Coppie d'aulcuns articles du Depart de la Journee tenue à Strasbourg touchant l'affaire de Metz.* Cette pièce est précédée ibid. fol. 354 ss. d'une rédaction allemande beaucoup plus étendue, et comprenant tous les éléments d'une relation diplomatique qui serait ici un hors d'oeuvre.)

Les Ambassadeurs apres avoir ouy et entendu les deux parties et principallement les deux points, cest à sçavoir touchant les Bannis pour lannontiation de l'evangille de Iesuchrist, Et la demande du Conte *Guillaume*, ont convenus à ces moiens: touttefois que ceulx de Mets laient premierement rapportez à leurs seigneurs. Cest a scavoir que les xiij bannis soient receupts dedans la cité de Mets Departs [1]) le Conseille franchement à leurs honneurs offices et charges esquelle il estoient auparavant, Et ne leur doit on porter domaiges nullement, ne blessure de leurs honneurs estat ou à leur lignee de ce quil sen sont alles au sermon de la parolle de Dieu. Et peuvent lesdits xiij bannis de ca en avant oyr la parolle de Dieu, sans estre empeches ny du Conseille ni de personne du monde. Et ont promis sur ce les Ambassadeurs de Metz aux Ambassadeurs des protestans que, veu les demandes de leur prince et cité et aussy l'excusation et prieres que les bannys ont fait cy devant et a ceste journee, quil feront tant avec le Conseille de Mets que incontinent leurs Relation faites, lesquelles ainsy il feront incontinant quil seront aryvez à Metz, que lesdi banis soien trappellez et les laisseront lon entrer en la cité de Mets tout franchement ainsy que desya est declarez. Parquoy aussy lesdits xiij banis doient aller incontinant a Montigney ou a Longeville, affin que apres que le conseille auray ouy la relation il les puis tant plustost rappeler.

Puis que le conseille de Metz est tenus de faire precher levangile tout franchement a Mets sans aulcun empechement, ainsy que le premier departi [2]) faict audit lieu de Mets contient, veu doncque que la place que lon leur a donnez est trop petit, Et que pour satisfaire a une telle communautez une seule personne nest point suffisante, et que une chacune eglise pour ladministration des sacrements doit avoir ses ministres suffisants, Parquoy pour ladvansement de lhonneur de Dieu et ainsy pour oster les discordes qui sont advenus entre les Magistrats et les bourgeois jl ne doit estre contre [3]) le Conseille de Metz de faire ordonner plaice et eglise plus convenante et suffisante, Et avec ce duce [4]) trois personnes et aultres personnages assez suffisants a ladministration des sacrements et aultres ordonnance de leglise. Ledj conseille doit aussy permestre de user desdj sacrement et ordonnance selon le contenus de la confession d'augspourg et doient estre lesdi serviteur et ministre de lesglise entretenus et noris de la Clergie conneus de ceulx qui use des biens des eglises. [5])

Apres ainsy que lon a entendu a cest journee que le precheur papisticque nomes *Carolus* blasme en ces predications levangille de Iesuchrist, les protestants et aultre singulier [6]) personnaiges, que doncque icelluy soit ostez de prescher, Et sil ne leur plaisoit de le faire taire pour ne plus prescher, quil faice doncque tant avec ledj *Caroly* quil mainteignent se quil ait preschez, Et quil donne raison de ses blasphemes et que ceulx quil ait acusez soient ouys Et quant il sera trouvez Menteur que lon faice de luy ainsy que la Raison le requiert. [7])

Les xiij bannis disent ainsy que tout ce quil ont faict il ne lont fait sinon dung zele quil avoient a la parolle de Iesuchrist, en quoy il povoient bien avoir transgressez leurs mandement, Et cela pourtant quil fault plustost obeir a Dieu que aux hommes, sy doncque en cela par parolles ou oevres le Conseille cestoit couroucés contre eulx ou quil eurent prin desplaisir, lesdj banis en estoient fort maris et desplaisant, et sur ce ils prient lhonneste Conseille quil leur veulle pardonner, car il ne lavoient point faict par une desobeyssance du Conseille, Mais pour lamour de leur consiance. [8])

---

472. 1) *de par.*
2) *départ* (*Abschied*).

3) *mot douteux ou plutôt estropié par le copiste* (zuwider).
4) *mot très-douteux* (noch drey personen).
5) dieselben predicanten und kirchendiener solten auch durch die clerisei zu Metz als die das kirchengut in jrer Verwaltung haben vnd vermoeg Goettlicher Schrifften vnd Rechten das zu thun schuldig seind mit ziemlicher notturfft vnd narung vnderhalten werden, dermassen dasz sie jren dienst der predig vnd kirchen vngehindert volnbringen auch notwendige Hospitalitet den armen Christen beweisen moegen.
6) sondere (*gewisse*).
7) *Le texte allemand ajoute:* Dardurch vnd hiemit solte also aller Vnwill Jrung spann vnd miszvertrawen, so zwischen E. E. Rath obgemelt, jren burgern vnd vnderthanen auch der clerisei sich bizanher gehalten, uffgehaben todt vnd ab sein, der Rath die vnderthanen alsz Vätter vnd obern gnedig, vnd die vnderthanen dieselben getrewlich vnd gehorsamlich meinen, vnd sich alle gegeneinander alsz haupt vnd glider eins leibs haben vnd halten.
8) *Suit un paragraphe qui n'a pas trait à l'affaire religieuse.*

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Les susdj moiens excepté celuy de recepvoir les xiij banis lesquelles se doient faire ainsy que dessus est dit, ont acceptes toutes les parties, touttefois il le veulent raporter a leur maistres et doit une chacune partie dedans xiiij jours apres la datte de cest departement escripvre et asseurer le *Landgrave* de Hessen et Messieurs de la cité de Strasbourg sy lesdj moiens leurs sont acceptables ou non. Escript le xxj jour de May 1543.[9])

473.

CALVINUS VIRETO.

Res Lausannenses et Neocomenses paucis attingit, de Metensibus paulo plura et novissima addit.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 121. Apographa continimus Ionvillaei Cod. 111ᵃ, fol. 36, Turretini Cod. 111, fol. 98 v., Bernense Epp. VI. p. 636 et Simleri Vol. 52.)

Petro Vireto Lausannensis ecclesiae fido pastori fratri mihi carissimo.

S. Narravit mihi Ioannes *Tornacus* [1]) summam actionis vestrae. Nos stultorum more ex eventu aestimabimus debueritne sic fieri. Quin potius, utcunque res cedat, fruemur hac conscientia coram Deo, sic fieri oportuisse quia non poterat aliter. Caeterum si ad me venerint, ac illud supercilium attulerint, paulo eos durius accipiam. Et certe praecavendum est ne quasi victores ferociant, quod facturos constat nisi severius coerceantur. Si quid ergo velint consequi, comparent se ad audiendum quod nolent. Nihil dicendum nisi quod ferre possim.

Capunculus, ut nosti, classem Neocomensem nunc turbat et se callide agere putat quod flabello [2]) ad inferendum incendium utitur. Miserant ad me fratres egregios illos articulos, rogaveruntque ut ad condictum diem venerim: sin minus, refellerem quod mihi displiceret. Verum *Ioannes* [3]) chirurgus qui attulerat non nisi septimo tandem die mihi reddidit. Verum per *Michaelem* aliquid rescribam, quia citius non potui.

Hic habemus *Boscanum* de quo toties audieras. Non caret acumine et est in doctrina christiana satis exercitatus. Quanquam minime est quod ferebatur. De *Carolo* tibi narratum fuisse arbitror. [4]) Non dubito quin eius insania optima via sit ad promovendum evangelium. Aliquid tamen audire vehementer cupio. Praeteribam quae mihi retulit fratris mei socer, [5]) quia istuc quoque perlata esse credibile est. Quia tamen non est periculum ne tibi taedio sit mea loquacitas, adhuc hic exponam. Quum Meti esset, citatus est senatus cum collegio canonicorum ad audiendam protestantium sententiam. Dies illis dictus est secundus post penthecosthen, [6]) quo Argentoratum convenirent. Captabant subterfugium canonici quia essent pars civitatis, sed quia nominatim se obstrinxerant ipsi quoque, senatus eorum causam suscipere noluit. Quae autem ex *Caroli* concionibus excepta fuerant obsignata a decem testibus perferebat Argentoratum consul anni superioris, [7]) quem comitabantur fere octoginta cives. De statu urbis optima spes erat. De comite *Guillelmo* [8]) verendum ne ultra modum progrediendo se praecipitaverit. Siquidem bellum indixit *Lotharingo*, quum neque satis iustam haberet causam et viribus longe impar foret. Nunc rescire cupio quid actum sit. Vale. Dominus te familiamque tuam et fratres omnes conservet, quos salutabis. [9])

---

9) *Suivent* les noms des trezes banis, *que nous supprimons.*

473. 1) *N.* 404, *not* 10.

2) *genero suo Cortesio. De toto hoc negotio iam antea plura habuisti et mox habebis satis superque.*

3) *Rogerius. — Quod scripturum se dicit Neocomensibus, id ipsum est quod hic proxime subiungetur.*

4) *Vide ep. Tossani N.* 457, *Seckendorf III. p.* 400: Questi sunt in conventu Smalcaldico scabinus Huyus et D. Iohannes [*Niedbrucker*] legati Metensium, referentes quod sacerdotem quendam Gallum a duce Aureliano regis fratre missum in urbe haberent de pulpito atrocissime evangelium criminantem, deinde quod connivente magistratu plebs infima concionatorem evangelicum in platea euntem variis contumeliis afficeret, denique etiam ferre nollent ut diebus non feriatis conciones haberentur *caett.*

5) *Nicolaus.*

6) 15. *Maii.*

7) *Caspar de Huy.*

8) *Fürstenbergius protestantium foederis Smalcaldici sociorum auxilium invocaverat, sicut et ipsi evangelici Metenses fecerunt de persequutione Gorsae orta in ipso festo paschatis querentes. De hac querimonia nomine foederatorum Senatus Argentoratensis nonis Aprilibus ad Metensem scripserat* (*N.* 460) *cf. Meurisse p.* 83.

9) *Omnino fallitur Turretinus quum in Cod. Genev.* 111, *huic ep. a.* 1544 *adscribit et mensem Decembrem, propter mentionem scripti cuiusdam Capunculi. Imo quae de rebus Metensibus hic narrantur luce diurna clarius ostendunt ad mensem Maium* 1543 *referendam esse, quae etiam Kirchhoferi sententia fuit* (*Farel II.* 73) *et Simleri.*

474.

CALVINUS MINISTRIS NEOCOMENSIBUS.

Cortesii et Capunculi placita de αὐτουσίᾳ Christi notantur.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 105. Cuius apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 93. Neocomi in Bibl. Pastorum, Bernae in Archivis Epp. VII. p. 592 et Turici apud Simler. Vol. 53.)

Neocomensibus.

S. Dolet mihi plurimum, fratres in Domino carissimi, quod non citius redditae mihi fuerint vestrae literae. Nam si in tempore eas recepissem, si non in totum, aliqua saltem ex parte voto vestro fuissem obsequutus. Quod ergo ad praescriptum diem [1]) neque veni istuc neque responsionem misi non negligentia factum fuit, sed quia Ioannes *Rogerius* chirurgus sexto demum ex quo huc appulerat die literas illas vestras una cum praeclaris *Cortesii* [2]) articulis exhibuit. Quia vero iam tempus praeterierat festinandum amplius non putavi donec scribendi occasio daretur. Nunc commodum se obtulit *Michael* hic noster, [3]) qui fideliter ad vos responsionem meam perferret. De *Capunculo* mirarer, quid hominem impelleret ad turbandam ecclesiam, nisi iam pridem eius ingenium novissem. [4]) Hoc tamen unum quin mirer temperare mihi nequeo, quid causae aut praetextus habeat cur mecum disputare velit. Si provocatus faceret, ne sic quidem satis iusta esset excusatio. Neque enim ut inter nos certemus vocati sumus in hoc officium, sed ut coniunctis animis communique consilio sub Christi vexillo simul militemus. Nunc vero, quum nihil unquam vel simultatis vel controversiae inter nos (quod sciam) intercesserit, hominem prorsus carere cerebro oportet qui in media pace classicum ita temere canat. Ad haec quantae est stoliditatis, qui grammaticae elementa nunquam bene didicerit in omni disciplinarum genere se venditare? Quanquam non incipit nunc primum hac inani iactantia insolescere. Memini quum *Alciatus* Lovanienses theologastros obiter aliquando notasset, quia impedire conati erant quominus trilingue collegium illic institueretur, eum adversus linguas et ius civile tumultuosa oratione acriter declamitasse. *Alciatus* tanta intemperie offensus, qui tamen alienum a sua dignitate existimabat contentionem cum eo suscipere, tantum indicavit magistratui postulavitque ut eius libido compesceretur. Quod factum est non sine aliquo eius dedecore. Nunc quidem et locus in quo habitat et officium quo fungitur moderatiorem deberent eum reddere. Verum quia sine iudicio ita caeco et effraeni impetu fertur, non quid mereatur eius petulantia sed quid me deceat reputabo. Hoc certe illi non concedam ut me sua provocatione in certamen fuisse tractum glorietur. Utinam in tempore quiescat et alios sinat quietos. Sin minus, vestrarum partium est autoritate vestra legitimoque ecclesiae et magistratus iudicio eius ferociam reprimere. Non abs re scripsit Paulus ut qui vult censeri in regno Christi sit nova creatura. Et tamen nondum exstitisse tunc puto eiusmodi homines turbulentos et importunos qui nulla de causa non ad rixam modo sed etiam ad verbera tam prompti paratique forent. O temporum nostrorum miseriam! Extremone angulo haerere in ecclesia potest qui medio foro superciliose iactat quasi egregium facinus, quod collegae suo propemodum manum attulerit? qui nisi a magistratu coactus fratrum collegio parere renuit? qui seditionis flabellum domi suae habet ac fovet? qui a reliquis omnibus separata habet consilia? Ut alia taceam quae nunc commemorare nihil attinet. Caeterum conclusiones, quas ut suspicamini *Cortesio* genero suo suggessit, nescio cur putetis ad me magna ex parte spectare. Unus est locus in quo palam me perstringit. Nihil praeterea video quod in me competat. Quantum ad locum illum ubi quasi ex tripode haereticos pronunciat qui dicunt Christum, in quantum Deus est, a se ipso esse, facilis est responsio. Primum mihi respondeat annon verus et perfectus Deus sit Christus? Nisi Dei essentiam partiri velit, totam in Christo fateri cogetur. Et Pauli expressa sunt verba: quod in eo habitet plenitudo divinitatis. Iterum rogo, a se ipsane an aliunde sit illa divinitatis plenitudo? At obiiciet, filium esse a patre. Quis negat? Id ego quidem libenter non modo semper confessus sum sed etiam praedicavi. Verum hoc est in quo asini isti falluntur: quia non considerant nomen filii dici de persona ideoque in praedicamento relationis contineri, quae relatio locum non habet ubi de Christi divinitate simpliciter agitur. Qua de re eleganter disserit Augustinus in psalmum 68, quem scriptorem isti identidem iactitant, quum tamen nihil unquam illius nisi rhapsodias nescio quas legerint. Verba sunt: Si quis interroget idemne sit pater quod filius, responde, secundum substantiam idem esse, non secundum quod ad aliud dicitur. Ad se enim deus dicitur, ad patrem filius dicitur. Rursusque pater ad se deus dicitur, ad filium pater.

---

474. 1) *Vide ep. ad Viretum proxime praecedentem.*

2) *Cortesius (Jean Courtois) Capunculi gener, Farellum in articulo de trinitate errare asserebat cf. Kirchhofer II. p.* 73. *Cf. etiam supra N.* 459.

3) *An ille de quo N.* 459, *not.* 6*?*

4) *Quem iam olim apud Bituriges noverat monachum satis libere pro illius temporis modulo praedicantem.* (*Hist. eccl. I.* 10.) *De nova hac controversia vide maxime Farellum infra* 8. *Sept.*

Quod dicitur ad filium pater, non est filius; quod dicitur filius ad patrem, non est pater. Quod dicitur ad se pater, et filius ad se, hoc est pater et filius idem deus. Hactenus ille. Iam ista distinctione adhibita, quid obsecro ambigui manet amplius? Quamobrem idem sanctus vir homilia in Ioannem 39, postquam movit hanc quaestionem qualiter pater et filius sint simul principium, hac solutione utitur: quod hoc solo numerum insinuant quatenus sint ad invicem, non autem quod ad se sunt. Item in Ps. 109: Si pater principium est, inquit, et filius principium, suntne duo principia? minime: sicut enim pater est deus et filius deus ita uterque est principium. Neque duo sunt, sed unum principium. Eat nunc magistellus vester et extenta cervice contra nos insultet. Homilia quoque 38 de tempore, quae titulum habet de trinitate et columba, copiose tractat quantum intersit relative aut substantialiter de Deo loqui. Quod si nondum frangitur eius pervicacia, non recuso a tali bestia vocari haereticus: modo Cyrillum habeam socium, qui iisdem quoque verbis non semel utitur. Sed quaenam ista est furia haeresim proclamare, quod tam ex sacris oraculis quam ex veterum patrum scriptis multa illustria testimonia habeat? Hac particula excepta nihil praeterea animadverto quod in me torquere velit. Quanquam non me solum hic contingit, sed vos omnes qui unam nobiscum professi estis confessionem quae id habebat. Vestrum igitur est communi omnium nomine et vobis et ipsi veritati irrogatam contumeliam persequi. Quod nisi facitis, decrevi pro mea parte non cessare. Intelligo, si istic sit adhuc qui se conclusionum illarum architectum profiteatur.

In aliis excutiendis quid frustra me simul et vos fatigarem? Multum concionatur de caritate, et fortiter succenset eam non bene servari. At velim scire cuiusnam sit caritatis abscindere ab ecclesia qui sensu doctrinae rite congruentes cum omnibus piis voces tantum quasdam respuant? Quid enim contentiosius, inquit Augustinus ad Pascentium epist. 124, quam ubi de re convenit certare de nomine. Si suspectos haberet, veniam darem. Sed in hoc tam praeciso rigore minime caritatis mansuetudinem agnosco. De essentia Dei non visa patribus ante Christi adventum quam pueriles ineptiae? Rogo enim, quibusnam oculis nunc videatur Dei essentia a mortuorum animis? Putatne Dei gloriam, quanta est, ab illis comprehendi? Dicet, non qualis est, sed qualem fert captus nostri tenuitas videri. Excipio igitur, visam fuisse suo certo modo ante Christi adventum: videri nunc plenius, visionem fore absolutam quum similes illi erimus. At totum sanctorum chorum reclamare obiicit. Sed ubi a sanctorum choro hanc cantilenam audivit? Negat fieri oportuisse. Sed qua ratione? Iactat facillimum esse ad probandum. Sed hanc probandi facilitatem demonstret.

Hactenus ineptire cum eo libuit. Nunc serio loquar. Quorsum, obsecro, istae speculationes? An non ex eo sunt genere quod tantopere execratur Paulus? Spiritum non fuisse unitum columbae ut persona una constitueretur, sicut in Christo extra controversiam esse arbitror. Quod Ioseph et Nicodemo perfectionem fidei adimit, nihil dissentio, modo ne cui alteri eam tribuat. Quod spiritus prophetiae non perstiterit semper in prophetis, documento est Saul: fateor. Sed aliud forsan intelligit quod a me non obtineret. De Anania et Sapphira ostendat necesse est quod aliud crimen praeter mendacium in illis vindicatum fuerit, si fidem haberi commento suo vult. Allegorias quod tam animose defendit, nihil mirum. Nam qui guttam unam intelligentiae non habent, nisi allegoriis frigidis et insulsis ludant, merito pro illis pugnant non secus atque pro aris et focis.

Verum prolixior iam fui quam statueram. Itaque finem facio. Valete, fratres mihi in Domino carissimi. Dominus vobis et sapientiam et fortitudinem magis ac magis augeat, ut quemadmodum coepistis pergatis in ecclesiae suae aedificatione. Amen. Genevae 5 Calend. Iunias.

Ioannes Calvinus vester.

475.

VIRETUS CALVINO.

Deperditis fortasse eiusdem literis antecedentibus haec paulo obscurior. Agit de actione quadam, cum Bernensibus puta, quam minus cordate aut severe persequuti erant Lausannenses quam debuissent. Etiam alias non omnia bene se habent. Pestis grassatur. Diaconus morti proximus.

(Ex autographo Cod. Genev. 111ᵃ, fol. 128.)

Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae fidissimo ac vigilantissimo pastori fratri quam carissimo Genevae.

S. Quod ad nostram actionem [1]) attinet, mihi doluit, ut ingenue fatear, quod non paulo severius represserimus supercilium et petulantiam quorundam, sed verebar ne, si quid mihi durius excideret, quam-

---

475. 1) *N.* 473.

vis iustissima esset occasio, viderer nimium implacabilis quod praecipue iniuria fuissem affectus, et ne meo forte exemplo alii commoverentur, quos non tam facile fuisset compescere. Utcunque res habeat, conquiescunt conscientiae nostrae, nec ullam eis reliquimus occasionem de victoria gloriandi, nec facturos existimamus. Non enim prorsum nos mutos invenerunt, et ipsis satis est conscientia sua, cuius iudicio non dubito nos absolvi. Praestat nos in hanc quam illam peccare partem, ac longe satius est nostram nobis patientiam verti vitio quam proterviam et ferociam. Satis est si non desit prudentia et constantia quibus ducibus simplici veritatis oratione facile calumniae et falsa crimina diluuntur. Sed, ut scribis, exitus acta probabit. Fecimus quod potuimus et quod res ipsa postulare videbatur. Porro tibi non dubito a Domino suppeditandam sapientiam, qua modereris ita tuas cum illis actiones, si congredi contingat, ut quid peccatum sit facile diiudicari possit, nec per te stabit, opinor, quominus coalescat amicitia, si modo eam ex animo requirant. Satis est si tu nulla haeres in culpa, nec te morosiorem exhibueris quam tua modestia postulat, qua haud dubie reliquos nullo negotio superaveris.

De Neocomensibus nihil habeo, nec de Metensibus, de quibus plura ex tuis literis didici quam haberem comperta. Res nostrae [2]) habent suo more, de quibus non penitus desperarem, si vel unus esset, ex eorum numero qui primas tenent in republica, qui ferveret vel mediocri iustitiae zelo, aut qui se opponeret murum pro domo Dei. Conticescunt penitus nostra consistoria, nec ulla mea importunitate quidquam efficere possum, nisi quod interdum pudore coguntur manus rebus deploratis admovere, sed tam frigide ut praestiterit dissimulasse. Nam protinus a coeptis desistitur, quo fit ut nulla sit ecclesiae autoritas. Laboro eadem difficultate in pestilenti hac lue qua anno superiore. Si perrexerit saevire decrevi aegrotos invisere, nisi alia ratione prospiciatur. Id enim malo quam aliunde conquiri aut cogi quempiam, qui id provinciae parum aequo suscipiat animo. Diaconus, nisi fallor, non detrectaret provinciam, sed eius vitae valde timeo. Nam decumbit conflictaturque cum morbo periculosissimo, adeo ut saepius de vita dubitare fecerit. Quum nuper isthic essem medici curarunt incidi tumorem et abscessum illum femoris qui claudicationem induxerat. Res mira ac paene incredibilis. Dependebat de femore sacculus plenus saniei, non dissimilis vesicae suillae aut bubulae, ac pari magnitudine, pelle admodum dura. Os vesicae adhaerebat cuidam iuncturae, per cuius meatum exsugebat saniem quae eo influebat. Coniice an potuerit excidi et cauterio inuri citra gravissimum cruciatum. At plaga satis bene habebat, nisi decimo abhinc die in febrim tertianam incidisset, quae hominis iam collapsas ac propemodum fractas vires atterit inclementius quam diutius ferre possit, nisi ei Dominus praesentissimus adsit. *Comes* [3]) abest iam totos decem dies. Abiit enim Neocomum curaturus *Mirabilem*, Regis interpretem. Audivisti, opinor, de venditione comitatus, Princeps nunciavit se non id dedisse in mandatis ei qui conatus est id efficere.[4]) Arbitror etiam te audivisse de latronibus qui spoliaverunt regium quaestorem. Salutant te nostri omnes. Saluta amicos diligenter. Vale. Lausannae 29 Maii 1543.

Tuus P. Viretus.

2) *de quibus Vadenses inter ministros et Bernensem Senatum ultro citroque disceptabatur, quum illi disciplinam instituendam urgebant, his renitentibus.*

3) *Beatus etiam medicum agebat et a.* 1546 *abdicato munere ecclesiastico totum se dedit arti hippocraticae.*

4) *De hoc negotio vide Ruchat V.* 216. Le prévôt de Valangin se fondant sur une prétendue procuration de Mad^e. de Longueville offrit aux Fribourgeois de leur vendre la ville et comté de Neuchâtel. Les bourgeois de la ville protestèrent, et s'adressèrent aux Bernois qui envoyèrent des ambassadeurs à Fribourg. Cela retarda la conclusion de l'affaire jusqu'au mois de Septembre où la princesse désavoua son prévôt et pria les Fribourgeois, de ne point donner suite à la negociation. Elle mourut encore la même année dans un âge très-avancé.

476.

FAREL AU SÉNAT DE GENÈVE.

Il remercie ces Messieurs de l'intérêt qu'ils lui témoignent, à l'occasion de sa mésaventure à Gorze.

(Autographe de la Bibl. de Genève. Carton 197^aa, N. 6. Au dos une main contemporaine a écrit: *Lettre de maistre Guillaume Farel precheur de extrabour le* 16 *de Iuing* 1543.)

A treshonnorez puyssans et magnificques Seigneurs Messrs le quatre Syndiques et conseil de la ville de Geneve.

A Geneve.

La grace paix et misericorde de Dieu nostre tresbon pere par son seul vray filz Iesus nostre seigneur en la vertu du sainct esperit vous soit donnee. Treshonnorez Seigneurs, en rendant graces a Dieu de tout mon cueur de vostre bon portement et de la saincte affection que pour lamour de levangile me portez, grandement vous mercir de vos

lettres [1]) et du bien que me presentez et ne refusant vostre ayde et assistance en laffere de nostre Seigneur apres avoir entendu par Monsieur *Calvin* vostre bon pasteur comment tout a este passe a Gorze comme desirez de scavoir ce qui ne mest possible de vous escrire pleinement pour le present: mais en ay cueilly pour le communiquer a ceux qui portent la parolle ce quay peu. Vous orrez de luy aucunes choses que le povre miserable *Caroly* propose a Metz [2]) contre ceux que ie scay bien vous aymez en nostre seigneur et desquelz aves le cueur ardent envers vous et regarderez au nom de nostre seigneur comment on pourra pourvoir en lhonneur de Dieu et si se peult faire que *Calvin* puysse venir iusques a la dite ville de Metz pour monstrer a ce povre ventre glorieux sa povrete devant tous, sera chose fort utile et de grosse edification: mais affin quen son absence ceux que autrefoys miserablement ont trouble ceste eglise comme ilz sont apres leur gloire et ventre ne feissent de leurs tours, seroit bon dy pourvoir comme il àppartient. Nostre Seigneur vous a donne prudence et scavoir et personnaiges telz pour pasteurs que facilement pourrez avec eux chasser les loups quelque habit quilz aient de brebis: lesquelz si par ses creatures Dieu ne veult icy en douceur corriger et ilz ne se amendent en cognoissant leur faulte, Dieu de sa grace pourvoyant a son eglise mette en exemple aux autres comment il fault entrer en sa bergerie et si conduire. Nostre Seigneur vous assiste en tel affere, car ne le fault mespriser en leglise de nostre Seigneur, lequel prie de tout mon cueur vous conserver et garder en vous donnant tout accroissement en tous biens et graces en son honneur et gloire et edification de tous. De Strasbourg ce 31 de May 1543.

Vostre humble serviteur
Guillaume Farel.

477.

LE SÉNAT DE METZ A CELUI DE STRASBOURG.

Il accorde la rentrée aux bannis, envoie une justification de Caroli, et référera à l'empereur au sujet des autres réclamations des princes et états de la ligue de Smalcalde.

(Copie aux Archives de S. Thomas à Strasbourg. Argentoratensia hist. eccl. vol. I, fol. 360 v. Une traduction allemande se trouve ibid. fol. 359 v.)

Aux honnorables prudents et saiges Les Maistre et Conseil de la Cite de Strasbourg, Nos chiers singuliers bons amys.

Aux honnorables prudents et saiges les Maistre et conseil de la Cite de Strasbourg, Les Maistre Eschevin et Treze jurez de la Cite de Mets, amour et dilection. Nous avons vehus et entendus le besoignes fait par nos envoiez au lieu de Strasbourg a la journee y assignee par Treshault excellent prince et seigneur Monsieur le *Landgrave* de Hesse, pour amiablement ou juridicquement appointer ou diffinir les poincts non vuydes contenus en deppart erigez icy a Mets. [1]) Et combien quils aient excedez (quant au poinct des bannys) leur commission et charge, Neantmoins pour lhonneur de Messieurs les princes, Conte *Guillaume*, des deux Cites et de Messieurs les envoiez et commys, Nous avons ehus alloyez [2]) quant a cedit poinct ce que par nosdits envoiez auroit este faict. Et incontinent la relation faicte par iceulx avons permis la rentree ausdits bannys, [3]) Comme ceulx qui desirent en ce et choses plus grandes faire service et plaisir ausdits seigneurs princes, Conte, Citez et ausdits ambassades.

Quant aux aultres poincts contenus en deppart erigez audit Strasbourg et par nosdits envoiez a nous exhibez apres les avoir ehus mesurement discutes et ponderez ensemble advisez a nos privileges statuts et ordonnances, Que nous ont este concedees despieca par les Majestes Imperiales et Royales des Rommains, Ratiffiez par la Majeste de lempereur moderne nostre sire, et aussi que nous avons ehus prestez le serment de fidelite a jcelle Majeste, Recongnoissants les preeminences et regalites que sadite Majeste doit et doibt avoir en ceste dicte Cite, desquelles au commandement dicelle coppie luy en fust baillee, Ne scaurions ou porrions bonnement vous faire response sur lesdits poincts sans reprehension de sadicte Majeste, Que premierement et avant toutes choses ne communicquions jceulx poincts ou facions communicquer a jcelle Majeste, Ce que ferons en toute diligence possible et le plustost que porrons, Estants de cestuy propos et jntention ensuyvre son commandement advis et conseil sur ce. Pour autant est nostre amyable priere prendre en bonne part ceste nostre response que

476. 1) *N.* 464.
2) *V. etiam Seckendorf* III. 400 (N. 473, *not.* 4) *Ruchat* V. 212.

477. 1) *c. à d. dont il avait été convenu dans l'acte antérieurement passé à Metz.*
2) *mot douteux* (angenommen).
3) *La traduction met ici partout:* Banditen. *V. Du Cange s. v.* Banditi. *Dans la pièce N.* 472 *il y avait:* Vertriebene.

debvions bailler au jour prefix sur le susdit mentionnez deppart. Et ne fauldrons vous bailler aussi enthiere responce sur jceulx poincts (apres lhumble communication faicte a sa dicte Majeste) en toute diligence possible.

Quant au fait de *Caroli* nous lui avons communiquez tous et chacuns les poincts que sont estez proposez a jceulx nos envoiez audit lieu de Strasbourg, Qui sur jceulx nous a fait responsе celle que vous envoions avec cestes par escript, soubsignee et soubscripte dicelluy,[4]) Priant a tant le createur que a vous honnorables chiers et bons amys doint lenthier de vos desirs. De Metz ce premier jour de juing l'an 1543.

478.

LE SÉNAT DE NEUCHATEL A FAREL.

Accusé de réception de différentes lettres et pièces concernant les affaires de Metz et notamment la provocation de Caroli, avec l'expression d'une entière adhésion. Note sur ce qui a été fait pour l'école.

(Autographe de la bibliothèque des Pasteurs à Neuchatel. Copies à Zurich, bibl. de la ville B. 217, p. 117, et Simler Vol. 53. Comp. Perrot p. 71 (104).

A Tresscientifficque personne Me Guillaume Farel Docteur en saincte Theologie nostre trescher pere et ministre du sainct evangille estant a Strasbourg.[1])

La grace pais et bonté de Dieu nostre pere par nostre Seigneur Iesu Christ en la vertu du sainct Esperit soit a iamais avec vous. Amen.

Tresscientifficque nostre trescher pere et fidelle pasteur en nostre seigneur, nous avons receu et veu voz lettres datees du 31e iour de may dernier passe en lan present et semblablement le double de certains articles preschez publicquement par ce venerable docteur papal *Caroly*, ioinct ung double dune lettre de deffiance a vous envoyee pour la disputacion et maintenance daucunes parolles par cy devant amenees en dispute aux lieux de Genesve, Lausanne et de Berne. Item la vostre responsive par vous sur icelle baillee. Quant et quant ung double du despart[2]) de messeigneurs les protestans. Le tout bien veu et entendu sommes pour le premier bien ioyeux et consolez de la grande magnanimite et constance des sieurs princes chrestiens appellez les protestans, laquelle cognoissons estre en eulx en la vertu de Iesus pour la maintenance de sa saincte doctrine et verite evangelicque: auquel prions que par sa bonte et infinie puissance les vueille preserver augmenter et fortiffier de sa grace. Aussi avons entendu vostre bon pourtement en l'oevre de nostre seigneur par dela et par vos dictes lettres comme le dict *Caroly* a este cause dinterrompre quelque bon appointement et traicte que les ambassadeurs des seigneurs protestans entendoient de faire avec les seigneurs de Metz, et mesmes comme il a esmeu monsieur le Conte *Guillaume* par ses lettres quil fut detenu pour rendre raison de son dire et autres pointz dedans contenuz et declairez. Or est il certain que le meschant en quelque lieu qu'il soit monstre tousiours sa meschanceté et le vertueux sa vertu, et l'esperit de Sathan avoir continuelles guerres contre celuy de nostre Seigneur Iesus. Touteffoys a la fin le Seigneur demeurera seigneur et maistre et rompra les astuces, finesses et menees de son adversaire et de ses adherans. Dequoy bien tost et a l'advancement de sa gloyre et edification de son eglise le puissions veoir. Au surplus nous sommes de bonne volenté de vous assister pour telz et semblables affaires et surtout pour la maintenance de vostre ministere. Sachans qu'a tort et sans cause il blasme iceluy et des autres tant vertueulx personnages nommez dedans les dits articles. Et entendons bien en brief avoir despechez quelques urgens et pesans affaires survenuz pardeça en user par bon conseil avec nos redoubtez seigneurs de Berne esperant que leurs magniffiicences et Seigneuries et nous, selon nostre pouvoir avec eulx ferons entendre tresacertes audit *Caroli* Docteur des medisans, qu'a tort et iniustement il a parlé. Ce neantmoings ce temps pendant moyennant l'ayde et faveur des dicts princes protestans poursuyvez virirellement[3]) a l'affaire pour reprouver la doctrine et faulses accusations du dict docteur papal et de ses semblables, en vous priant, si dedans ledict temps survient choses d'importance et dignes d'estre apportez par deça, et mesmement concernant le faict dudict *Caroli* attestees par actes deuement passez, que le nous vueillez faire entendre, pour tousiours y adviser par bon conseil, selon l'exigence, et le semblable ferons envers vous.

Et quant a instruyre enfans aux escolles et estudes, soubz la main de bons et savans personnages, affin que cy apres ils puissent servir au ministere de l'evangille, veu la necessite, d'autant que la

---

4) *Nous devons supposer que cet écrit de Caroli est celui-là même qui se trouve annexé ci-dessus au protocole du N.* 470.

478. 1) *Farel a ajouté ici ces mots:* de Neufchastel.

2) *c. à d. arrêté, résolution (Abschied).*

3) *sic.*

moysson est grande, y avons pourveu en ayant souvenance de vostre saincte inhortacion et d'autres bons personnages, tellement qu'au iourd'huy sont norris quatre enfans au respect que dit est soubz la main de maistre Mathurin *Corderius*, Recteur de nostre escolle, pour le commencement de leur fondement, et dès sa dite main plus oultre entendons les poursuyvre.

L'eglise pardeça vous salue en nostre seigneur avec desir de prier l'aucteur d'icelle qu'en brief, après la victoyre obtenue, en ioye et consolation puissiez rentrer en vostre prestin estre, que nous est chose bien desirable: et qu'il vous doient grace de puissantment prescher l'evangille de Christ dedans les villes desquelles avons esperance en nostre Seigneur: vous priant nous recommander de bien bon coeur à tous les freres de par dela, tant en general qu'en particullier, sans oblier vostre frere *Gauchier*.[4]) Nous pensons bien que les ministres du conte vous escripvent plus amplement des affaires. Qui nous cause ne vous faire plus longue lettre, en priant Dieu vous conserver en sa garde. De Neufchastel le xv[me] Iuing 1543.

Les bien vostres les quatre ministraulx conseil et communite de la ville de Neufchastel.

479.

SENATUS GENEVENSIS SENATUI ARGENTORATENSI.

Commendat Calvinum in negotio Metensi contra Carolum ab Argentoratensibus adiuvandum.

(Exemplar authenticum in Archivis Thomanis Argentorati. Cui adnexa est versio germanica in usum collegii facta: Durch Paulum Oelinger verteutschett.)

Magnificis prudentibus et clarissimis Dominis Consuli senatuique Argentinensi amicis nostris carissimis et honorandis.

Magnifici prudentes et honorandi Domini, amici carissimi et integerrimi. Quoniam Iohannes *Calvinus* pastor ecclesiae nostrae exposuit nobis Petrum *Caroli* doctorem sorbonicum,[1]) ut initia evangelii turbaret apud Metenses, multis maledictis atrociter lacerare omnes Christi Domini nostri servos, et nominatim *Calvinum* ipsum haereticum pro suggestu vocare: deinde sententiam arbitrorum,[2]) qui ab illustrissimis et clarissimis dominis protestantibus ad transigendas illic controversias fuerant constituti, recitavit, ubi hoc inter alia continetur, ut *Carolum* cogant Metenses vel tacere, vel rationem de eius blasphemiis reddere, censuimus non negligendam esse hanc occasionem, non tantum ut tollatur offendiculum quod improbus ille calumniator obiecit, sed etiam ut aditus sanae piaeque doctrinae magis ac magis patefiat. Nam si obtineri audientia poterit magnum inde fructum speramus. Ergo ne essemus in mora tam pio operi, non tantum permisimus *Calvino*,[3]) sed etiam autores fuimus ut hanc profectionem susciperet, ut eumque[4]) eius opera nunc magnopere indigeremus. Superest ut eum consilio et autoritate vestra in re praesenti adiuvare dignemini, quod non audemus a vobis vehementius petere, quia et vos ad causam pietatis sustinendam novimus satis ultro propensos esse: et hominem non dubitamus esse vobis commendatum, quum ecclesiae vestrae fideliter aliquamdiu servierit, et ad nos cum non vulgari testimonio a vobis remissus fuerit. Tantum petimus ut nostram hanc pro regno Christi propagando sedulitatem boni consulatis. Quae ne sit inanis et infructuosa per vos effectum iri confidimus. Valete. Dominus vos et rempublicam vestram florentissimos semper conservet. Genevae 18 Iunii 1543.

Sindici[5]) et Senatus Genevensis.

480.

VIRET AU SÉNAT DE GENÈVE.

Il annonce le départ de Calvin pour Strasbourg et raconte ce qu'il a appris à Neuchâtel sur l'état de l'affaire Caroli.

(Bibliothèque de Genève. Exposé dans une vitrine. Autographe.)

A mes treshonnores et magnifiques Seigneurs Messieurs les Syndiques et conseil de Geneve.

Grace et paix par Iesuschrist nostre Seigneur. Suyvant les propos quavez entendu des a fayres de

4) *qui était allé rejoindre son frère à Strasbourg.*

479. 1) von sorbona, ein doctor.

2) der entscheidherren. — *Agitur de priore parte documenti illius quod supra N.* 470 *habuisti. Cf. etiam Hist. eccl.* III. 435 *et Seckendorf l. l.*

3) *Reg. du Conseil* 16. *et* 18. *Iun.*

4) *sic! lege:* utcunque (obwol).

5) die beschirmer der gerechtigkeit.

Meitz et de *Carolus* nous avons expose la chose a Messieurs a Berne et avons este pardevant eux, mais leur advys na pas este que pour le present ie passasse plus oultre mais que ie revinse a Lausanne. Touchant nostre frere *Calvin* les ministres de Berne ont trouve bon quil alla iusques a Strasburg, pour voir en quel estat et ordre les choses estoient et pour consulter de lafayre avec Messieurs de Strasburg pour en advertyr Messieurs de Berne, et moy pareillement, pour en faire ce que sera requis. Il party de Berne Samedy [1]) avec la bonne compaignie qui estoit avec luy et se portoit bien quant a sa personne. Il vous en escript, [2]) mais il ne peult avoir le loysir ne l'opportunite, parquoy il me donna la charge de ce fayre. Iespere que en brief aurons tous de ses nouvelles plus amplement et de l'estat de Meitz. Dempuys que suys departy de Berne passant par Neufchastel i'ai veu des lettres que furent rendues dimenche dernier aux freres de la part de maistre *Guilliaume* avec quelque responce que *Carolus* avoit faict touchant les articles du depart des ambassadeurs des seigneurs protestans. [3]) Il escript comme *Carolus* a faict sa barbe pour chanter messe, et quil l'a chantee et presche le purgatoire comme les papistes. Il s'excuse tant quil peult quil na point blasme la Germanie ne les protestans et le Conte Guilliaume, mais seulement les docteurs des protestans, disant quilz enseignent doctrine faulse heretique et schismatique et quil est fort marry que tant de bons seigneurs ayent este seduictz par eulx et se soyent separes de l'union de leglise catholique. Quant a la dispute il ne la veult point accepter a Meitz et allegue pour rayson quil n'y a point en la dicte ville d'eschole authentique ne de universite et faculte en theologie approuvee par le sainct siege apostolique, parquoy le lieu n'est suffisant ne idoine. Mais il est content si *Farel* ne sose trouver aux lieux quil luy a assignes sans sortir de Germanie, de tenir la dispute a Cologne, et que si *Farel* se sent trop foyble pour disputer contre luy il est encore content quil admeine *Calvin* avec luy. Il y a encore daultres poinctz auquelz il respond, mais ie vous ay escript les principaulx et ceulx qui me sembloient plus necessayres de scavoir a fin que ne fussiez du tout ignorant de ces nouveles. Iespere que tantost en aurez de plus amples. Maistre Guiliaume *Farel* nest pas encore alle a Meitz mais est a Strasburg, et suys bien ioyeux de ce quilz pourront consulter ensemble, luy et Monsieur *Calvin*, et pense quil sera grandement resiouy de le voir la et du bon vouloir que vous avez a la gloire de Dieu, lequel prie quil vous ayt en sa saincte garde, me recommandant tousiours a vostre bonne grace et vous priant que me tenez tousiours pour vostre petit serviteur et entier amy. De Lausanne ce 21. de Iuing 1543. [4])

Vostre petit serviteur P. Viret.

480. 1) 16. *Iuin.*
2) *sic* (eut escript)?
3) *N.* 470, *cf. Kirchhofer p.* 68.
4) *Reg. du Conseil* 30. *Juin.*

481.

FAREL A CAROLI.

Seconde réponse à sa provocation.

(„La seconde Epistre envoyee au Docteur Pierre Caroly par Guillaume Farel prescheur de l'Evangile. Geneve 1543." Voyez les Prolégomènes du T. IX. p. lxvi.)

Le Pere de toute misericorde, qui pour nous a donné son trescher Filz, par son sainct Esprit illumine les entendemens, et inspire les cueurs, les renouvellant, pour cheminer selon sa saincte Parolle, par vraye et vive Foy ouvrante par charité.

Avoir receu tes lettres, telles comme chascun les lisant les peut congnoistre soubdain ie te respondiz. Et semble bien qu'avant que tu eusses receu mes lettres, que tu en deusses avoir rescrit d'autres, tant estois chaut. Mais depuis ie n'ay rien entendu de toy; fors un de ces iours, que Messieurs du conseil de ceste ville m'ont communiqué, de leur grace, un escrit de ta main: [1]) auquel il semble que tu as mis de l'eaue en ton vin, et ne te monstres tant aliené d'entendement comme en tes lettres. Mais, tout au fort, si est la chose tellement couchée que celuy, qui a quelque iugement, voit bien de quel esprit tu es mené. Ie t'avoye prié au Nom de nostre Seigneur de regarder à toy et de ne faire sy povrement contre ta conscience, en bataillant contre nostre Seigneur: car tout ce que tu fais sera en vain, et tout viendra en ta ruyne et de tes adherans. Mais ne te monstrant sy ouvertement estre hors du sens, tu parles plus froidement contre Dieu, et plus luy fais d'iniure.

Tu dis qu'il n'y a autre que Dieu, à l'instigation duquel tu sois venu à Metz et ce pour un zele que tu as eu de maintenir la Foy et l'honneur de l'Eglise catholique. Il seroit ia temps de laisser telles moqueries, et de soy iouer ainsi de Dieu: devant lequel ie prenz ta propre conscience en tesmoing, que tu scais autrement que tu ne dis et Dieu le

481. 1) *C'est la seconde partie du N.* 470.

manifestera à tous: et en rendras gorge, de ce que, par perverse instigation, et mené de toute maudicte affection, tu es venu contre Dieu à Metz pour faire (comme nostre Seigneur a dict à tes patriarches), les oeuvres de ton pere qui est menteur, en la ruyne de la vraye Eglise de Iesus: et tu oses dire que Dieu t'a incité pour [fol. 2] empescher la saincte doctrine que ie porte? Combien de fois as-tu confessé que la doctrine que ie porte est bonne et saincte: mais qu'elle n'estoit tenue? Tu scais et congnois que ie chemine et vay en la charge que Dieu m'a donnee et commise, en telle sorte et de telle affection, que i'aymeroye trop mieux mourir, voyre de mille mortz, que de proposer au peuple rachetté du sang precieux de Iesus, chose qui ne fut de Dieu et contenue es sainctes Escritures, lesquelles, comme dit le sainct Apostre, sont utiles pour enseigner, corriger, etc. Et bien peus avoir souvenance des prieres et des imprecations faictes à la disputation de Geneve:[2]) où toy parlant, comme celuy qui as esté tousiours un grand glorieux, là où l'on te recommandoit l'honneur de Dieu et le salut des ames, tu disoys, Ie veux qu'on sache qu'on a parlé à un homme savant, ayant plus d'affection de te monstrer, que dedifier les ames pour lesquelles Iesus, nonseulement a esté tenu pour fol, mais est mort d'une tresgriefve, treshonteuse et tresamere mort: où tu as là montré ce à quoy tu es à la fin devenu. Car avoir tout approuvé, comme chose de Dieu bonne et saincte, pour plaire aux Chanoynes, et pour ce qu'on t'en envoyoit (tu scais que ie diz) de tout ton povoir, voyre iusques à faire du fol, tu as bataillé ouvertement et en amertume contre ce que desia tu avoys congneu estre vray. Reduys un peu en memoyre les choses, et me reprens de mensonge, si tu peus. Or maintenant, ce que tu as confessé, comme il est, estre vray, comme un roseau ployant à tous vens, tu dis estre faux. Le Seigneur Dieu et Pere, qui m'a envoyé pour prescher Iesus Christ son seul Filz, vray Dieu eternel, eternellement engendré du Pere, et vray homme, conceu du Sainct Esprit, et nay de la Vierge Marie: et qui m'a assisté par le sainct Esprit, vray Dieu avec le Pere et le Filz, des quelz il procede eternellement, face par sa saincte grace, que par ses bonnes creatures, et par les moyens qu'il a donnez tu soys contreinct de rendre raison de ce que tant [fol. 3] meschamment tu dis, et que tes iniquitez et faulsetez et horribles blasphemes de tous soyent congneues estre telles comme elles sont: et que tous s'en gardent, et que tu apprennes de plus ne blasphemer. Mais convaincu, au lieu ou tu as osé si povrement condamner ce que toy et tous doyvent tenir pour sainct et de Dieu, et tel le maintenir iusques à la mort, et as approuvé ce que tous doyvent reprouver et condamner, et plustot mourir qu'y consentir: tu donnes gloire à Dieu, confessant ta faute, en l'edification de tous. Ou s'il ne luy plait ainsi, qu'il veuille tyrer la cause à soy, comme celuy qui de tel crime faict et commis contre celuy qu'il a envoyé Iesus Christ, comme il a dict qu'il en faira la vengeance. Car l'homme, combien qu'il soit ordonné icy de Dieu ne pourroit faire tel Iugement comme il appartient, ne la punition requise.

S'il est ainsi donc devant Dieu nostre sainct Pere, devant son siege de toute equité, ie me prosterne, et requier iustice contre toy de l'iniure et oultrage que tu fais à mon sainct ministere: et si luy supplie qu'il ayt en memoire tout le desir et l'affection qu'il m'a donnée et de laquelle il m'a poulsé pour servir au Royaume, à l'honneur et à la gloire de Iesus nostre bon Sauveur: entant que ie n'ay autre chose cerché ne demandé qu'icelle et le bien des povres ames. Que toutes les parolles que i'ay dictes en son honneur et gloire, monstrant la povreté et la misere de l'homme, mort par peché, et qui ne peut autre chose que mal, et la iustice, sainctеté, pureté, innocence, le bien et salut qui est en Iesus, en la mort et passion qu'il a endurée pour nous, au sang precieux qu'il a espandu pour nous, en la remission et purgation de noz pechez: et tout ce que i'ay proposé de ce bon Pasteur Iesus souverain Roy et souverain Sacrificateur, afin que toutes ames luy facent hommage et l'adorent, en se mettant et recourant à sa protection et sauvegarde, comme souz celuy, qui seul peut sauver son peuple: et afin qu'au seul sacrifice qu'il a faict une foys, parfaict et consommé, tous s'arrestent [fol. 4] par vraye et vive Foy, croyans que ce grand et souverain Roy et Sacrificateur est mort pour noz pechez, et est ressuscité pour nostre iustification, ne cerchans en autre salut, bien ne vie, qu'au seul Sauveur: et comme i'ay monstré l'ottroy et presentation de ces grans biens et graces, qui nous sont données en Iesus et par Iesus, par la saincte predication du sainct Evangile, et le droit usage de la Parolle, et des sainctz Sacremens esquelz nostre Seigneur par sa grace et en grande vertu ouvre és siens, qui les reçoivent comme il appartient: et singulierement en la saincte Cene de Iesus, en laquelle vrayement il nourrist noz ames de son vray et propre corps et sang, qu'il a exposé à la mort pour nous: tout ce que i'ay dict des biens et graces qu'avons de Iesus, et de ce qu'il a faict pour nous, afin d'inciter tous à servir, aymer et honnorer ce bon Sauveur, et pour l'amour de luy travailler au bien et salut du prochain, luy aydant en tout et par tout, comme Dieu nous en donne la grace nous

2) *en* 1535, *sur laquelle voyez Ruchat III.* 360. *V.* 18 *et le N.* 220.

gardant bien de l'induire à mal, et de le mespriser pour lequel Iesus est mort: et non seulement ce que i'ay travaillé par la grace du Seigneur de cueur entier, ne demandant autre que son honneur et gloire et la restauration de son Eglise, ne m'espargnant à personne: mais comme estant attenu et redevable à tous, me recongnoissant, comme en souspirs auiourd'huy me recongnois, serviteur inutile, regardant ce qui reste à faire, ayant grande angoisse en mon cueur des povres brebis qui sont ainsi esgarées sans pasteur, et de celles qui confessent Iesus, qui ne cheminent comme il faut: que tout ce vienne devant Dieu vray et iuste Iuge. Et aussi ce que i'ay faict envers toy, et la diligence et peine qu'ay prinse pour toy, pour procurer ton bien et salut, depuis le commencement que t'ay supplié au Nom du Seigneur Iesus, de t'employer et par vie et par doctrine à l'edification de tous, à cercher ce qui est de Dieu, et au vray renoncement de toy; mesmes tout ce qu'en particulier en prieres à nostre [fol. 5] Seigneur pour toy, et avec toy, et par autres, en tous moyens i'ay travaillé à ton bien et salut, ne demandant autre chose que ton amendement, et que tu servisses grandement à l'honneur et gloire de Dieu: tout vienne en memoire devant la Maiesté treshaulte de Dieu nostre Pere.

Et semblablement tout ce que tu as faict et dict depuis que tu as commencé pour happer quelque crosse ou mitre, voyant que par le moyen de parler de l'Evangile il y avoit quelque entrée: tout ton orgueil, toute ton ambition, toutes tes brigues, toutes tes noyses, tous tes esclandres, paillardises faictes, et non faictes, desquelles tu t'es vanté (car ne croy que Dieu ayt tant delaissé les personnages, de qui tu as parlé, d'estre telz comme tu les as dict estre) tout le sang qui a esté par ton iniquité espandu, tout ce que tu as faict en France, et depuis és Eglises de par-deça, tous les crimes que tu as tasché d'imposer aux serviteurs de Dieu, tout ce que tu as dict et faict és Eglises reformées chrestiennement pour ton honneur et ta gloire cerchant à proposer choses nouvelles: toutes tes inventions et machinations, pour ruyner le sainct edifice que Iesus avoit faict par ses serviteurs: les blasphemes et iuremens que tu as faictz de ruyner les Eglises, en sautant comme un enragé, viennent devant Dieu le grand Iuge, et rien de tout ce que tu as faict et dict depuis que tu es entré aux Eglises où l'Evangile est presché, ne soit en oubly devant Dieu. Mais toutes les iniures, et tous les outrages que tu as dictz et faictz contre les Eglises de nostre Seigneur, et contre la pure doctrine de l'Evangile, contre les sainctes ordonnances de Iesus, et singulierement ce que tu n'as esté seulement infidele, renonceant la Foy sy miserablement: mais as encore delaissé le soing et cure des tiens, et as condamné le sainct mariage, duquel, povre miserable, tu n'estoys digne: et as esté sy cruel et sy inhumain, sy infect, sy execrable, que tu as mieux aymé reietter ta povre femme. Laquelle pensant avoir prins un serviteur de Dieu, qui honnorast le sainct mariage [fol. 6] et ainsi estre femme d'iceluy, qui doit avoir sa maison en grande honnesteté, comme tu le sçais bien: et avoir eu lignée d'icelle, a esté sy meschamment par toy abusée. Car par deux fois tu as confessé, qu'elle ne povoit estre ta femme, et par-ainsi dis et veus qu'on tienne, que tes enfans ne sont legitimes, et que ta femme est une ribaude. O cruel putier. Si tu vouloys paillarder et estre tenu tel, que ne tenoys-tu aux bourdeaux du Pape? Et puis que tu avoys commencé ainsi en iceux, que n'as tu eu honte de t'en vanter? Pourquoy ne t'es tu tenu en tel estat, sans venir à l'honnesteté du sainct mariage, pour le delaisser et puis l'appeller une paillardise? Si tu eusses paillardé là ou tu as esté marié, on ne l'eust souffert: mais toy et la paillarde eussiez entré en prison. Te faut il ainsi abuser souz l'ombre du mariage les povres filles, toy ancien docteur, et ayant l'office de Pasteur?

Le vray et iuste Iuge ayt esgard à la hayne que tu as pour l'amitié que on t'a portée: au mal que tu as tasché de faire et tasches de present, au lieu du bien qu'on a tasché de te faire, et qu'on voudroit de present qui t'advinst, en l'honneur de Dieu et edification de l'Eglise. Et si tu ne desistes de blasphemer les droitz chemins de nostre Seigneur, et ce qu'il fait par les siens, et ne cesses d'empescher la saincte predication, et de retirer ceux que tu abuses, en confessant ta faute, comme tu doys: le Seigneur treshaut, tresiuste et trespuissant, qui voit, sçait et congnoit tout, iuge son iuste Iugement, me rendant selon ma iustice, innocence, droiture, et la rondeur de mon cueur, et selon que i'ay marché en son oeuvre et ce que i'ay demandé et desiré: et à toy selon ton iniustice, iniquité, perversité et mauvaistie de ton cueur, comme tu as besoigné et es allé es choses de Dieu et selon tes miserables machinations et affections decevables, tellement que tout soit amené en Iugement, et que de tout tu sentes iugement, et la droicte Main de Dieu. Et moy, et tous fideles, sentions l'ayde et consolation de nostre bon Pere et protecteur, et l'oeuvre de sa main, pour l'exaltation du [fol. 7] Royaume de Iesus. Auquel ayans nostre fiance, et par luy invoquans le Pere et requerans mercy et pardon, asseurez de sa grace et du desir et affection qu'il nous donne, de vouloir le bien, et de hayr le mal, de nous exposer pour l'Evangile; osons par la grace de Iesus et ce qu'il fait en nous, appeller le Iugement du Pere entre nous et noz adversaires,

qui contre leur conscience bataillent et viennent contre nous pour destruyre ce que Dieu a donné es siens et qu'il fait en iceux.

Pense à cecy mon amy *Caroli:* ie ne veux ta perdition, comme estant ta perdition, ne regardant autre que toy. Car ie prenz Dieu a tesmoing, que si ie n'avoye autre esgard qu'à ta personne, de bon cueur donneroye de mon sang pour toy, et comme desia ay prié, ie prieroye pour ta conservation. Mais ie desire que la doctrine de nostre Seigneur ne soit blasmée: ce que tu fais, et non par ignorance. Ie ne veux que le povre peuple soit seduict, lequel (comme font les questains, sachans bien qu'ilz mentent, parlans de leur reliques, foin et os), tu repais de mensonges, qui me contreint de demander à Dieu qu'il ne souffre telles iniures estre faictes à son sainct Nom, et telle povreté estre commise contre sa saincte verité. Et suis certain que Dieu m'ouyra: et que, si tu ne te retournes, en brief sentiras la Main de Dieu. Et au lieu de dire, Dieu m'a conduict à Metz, tu maudiras ceux qui iamais te parlerent d'y venir: et diras que le Diable t'y a bien amené, et que par luy tu y es venu: et ceux qui s'esiouyssent en toy, ilz maudiront l'heure, que iamais on parla de toy, et que iamais ilz te veirent et te laisserent parler. Povre miserable personne, faut-il que ton cueur soit ainsi endurcy contre ton Dieu, contre ton Seigneur, ton Sauveur, contre ton salut, pour gaster et pervertir tout? Ta hayne te transporte elle tellement, que tu ne regardes à autre chose qu'empescher ceux à qui tu portes hayne? S'il est vray, comme i'ay entendu, tu as presché que ie suys le plus grand heretique qui fust iamais. Pleust au Seigneur Iesus, que ie peusse si vrayement dire de toy [fol. 8] que tu es le plus fidele et meilleur serviteur de Dieu qui fut onc, pour-veu que les autres n'eussent rien moins de fidelité et dons de Dieu qu'ilz ont: comme faulsement tu dis de moy que ie suis le pire. Prens tu sy grand plaisir à mentir? Quand toy et autres seriez mes plus grans ennemis, ie ne voudroye pourtant dire autrement qu'il ne va. De dire que toy ny les Papistes parlez mal de la Trinité, ne de la vraye union qui est entre les deux natures divine et humaine en Iesus Christ vray Dieu et vray homme, ie ne le voudroye dire: ny aussi d'aucune chose qui soit dicte et tenue selon la verité. Mais en ce que vous magnifiez le Pape et ses ordonnances, en-tant qu'il usurpe et s'esleve contre Dieu, et qu'il anneantit l'efficace du sang de Iesus et le merite et vertu de sa mort et passion, faisant cercher le salut en autre qu'en Iesus: là ay-ie et chascun fidele avons occasion de parler contre luy et tous ceux qui en ce l'approuvent et le veulent maintenir: afin que les ames retournent toutes à leur Sauveur, et delaissent la perverse doctrine d'un tel adversaire de Iesus, qui par feinctes parolles, fait marchandise des ames. Et ne voudroye rien reprendre au Pape que ce qui est tout ouvertement contre la saincte Escriture: et suis fort marry de trouver tant de mal en luy et en sa doctrine, sans que ie le cerche. Et Dieu ne me laisse tant vivre, de dire contre la verité, contre mon prochain, ny autrement que ie sens en mon cueur. Et toy, tu as sy grosse hayne et tant d'affection de vengeance, que tu fais violence à toymesmes pour parler contre ce que tu scais et congnois, et tous les dons et graces que Dieu t'a données pour servir à son honneur et gloire, au bien et profit de ton prochain (qui te viendroit à gros bien et profit), povre creature, tu les convertis à servir à tes affections contre Dieu et ton prochain.

Si tu ne t'addressois encores que contre un pour satisfaire à ta cholere et rage, la chose ne seroit sy grieve: mais, sachant bien que tu ne dis vray, tu condamnes tous ceux qui preschent et enseignent es terres de Messieurs les Protestans: disant [fol. 9] que leur doctrine est faulse, heretique et schismatique. Mais tu as ton excuse preste, de laquelle tu as usé autresfois, si tu dois venir et retourner à ceux que tu blasmes, que pour prescher l'Evangile il t'a fallu ainsi dire, autrement tu n'eusses eu lieu: et as à qui plaist ta raison, c'est de ruyner Iesus pour le confesser. L'oeuvre de Dieu ne veut estre ainsi demenée. Si en autre chose le cueur double est vituperé, trop plus és choses de Dieu. Verité ne sera semée ne plantée par mensonges. Va rondement en besoigne: et ne blasme ceux que ta conscience iuge dignes de louenge selon Dieu, qui demandent le pur cours de la Parolle de Dieu, la droite administration des sainctz Sacremens, et tout ce que nostre Seigneur Iesus a ordonné avoir lieu en son Eglise: ce que tu scais bien es Eglises, qui sont souz la tyrannie du Pape, n'avoir lieu. Tu es un fort nouveau messager de Dieu qui t'arrestes aux personnes et aux lieux. Ne scais tu point (voire tu le scais bien) que tout ainsi qu'il est commandé de prescher l'Evangile à toute creature: aussi le droit veut, que partout on rende raison de ce qu'on a presché. Qui des Prophetes a refusé de maintenir ce qu'il avoit dict, au lieu mesme où il l'avoit dict? Et Iesus et ses Apostres en ont ils moins faict? La verité n'est elle point forte assez pour se maintenir et pour destruyre menterie en tous lieux? Bien te monstres avoir mauvaise cause, de ne la vouloir maintenir là ou tu l'as commencée: demandant autre lieu, que celuy auquel tu as parlé. Quand il y a different es autres causes, il faut bien souvent aller sus le lieu, et les enquestes plus se font sur le lieu, et tu le fuys? et as tes preiudices que tu ameines de la

doctrine de l'Eglise? Si tu entens par ceste doctrine, enfermer ceux qui disent la verité, et ne parler à eux qu'à grosses iniures et menaces, pour faire renyer tout ce qu'on croyt, en soy retournant à l'Antechrist, et à sa doctrine: et si on ne le fait, et qu'on sonne mot, de faire coupper la langue, et afin que ne de langue ne de rien on ne puisse plus parler contre l'iniquité papale, pour ce faire que [fol. 10] on soit bruslé: ie confesse que tu as raison, entendant de telle Eglise et de sa doctrine et practique. Mais si tu entens de l'Eglise de Iesus tu parles tresmeschamment: et fais les vrays Pasteurs et fideles fort contraires à Iesus et aux siens, qu'ilz ne puissent, là où ilz sont et preschent, maintenir leur doctrine, et confondre ceux qui disent du contraire.

Mais ie te demande en bonne amitié, *Caroly*, nostre bon Pere le Dieu de paix et d'union, ayant pitié du povre peuple de Metz, qui la plus part desire de suyvre la verité de nostre Seigneur, ne peut-il pas faire que par son S. Esprit, nous soyons touchez pour convenir et estre d'un bon accord, pour inciter le peuple à bonne paix et union et à tenir ce que le S. Esprit demande estre tenu en son Eglise? Et cecy ne le veus tu pas? et ne le demandes tu pas? De moy, Dieu me frappe soudainement, si ie demande autre chose fors que bonne paix et union en la vraye et pure Foy, et doctrine de nostre Seigneur Iesus: que la ville de Metz soit conduicte, gouvernée et regie par le S. Esprit. Et pour ce voudroye estre de tresgrand accord et avec toy et avec tous: et que tout le monde s'employast et que ie le deusse achetter de ma propre vie, car elle seroit bien employée pour un si bon affaire. Et de ce ie supplie nostre Seigneur qu'il ayt pitié de ceste ville, et la mette en paix vrayement chrestienne et au droit chemin.

Si cela se fait à Metz par la grace de Dieu par nostre colloque, que peus tu demander chose plus saincte et plus brieve? Si nous ne povons accorder, ce que Dieu ne permette, il ne peut estre, combien que nous ne soyons d'accord, que ce qui est de verité, ne surmonte mensonge, car la verge de Moyse se trouvera tousiours plus vertueuse que celle des enchanteurs, la parolle de Dieu est trop plus forte que celle des hommes. Mais tu y vas en mauvaise conscience. Et si tu ne fais autrement bien le sentiras et en brief. Quant à moy, mon Dieu et ma propre conscience m'est à tesmoing, que ie ne me soucie d'autre chose, fors que Dieu soit honnoré, que la verité ayt lieu, et [fol. 11] que de tous soit receue et que tous soient edifiez: car le sang de Iesus qu'il a espandu pour les pecheurs, m'est fort precieux. Pourtant ie desire qu'il soit cogneu: et qu'on entende la remission des pechez en iceluy pour vivre sainctement. Ie ne me soucie ny de vaincre ny d'estre vaincu: mais seulement que la verité ait la victoire. Car ie suis tout certain, que ie ne puys avoir victoire sy excellente, que celle ou la verité est cogneue et receue, et le mensonge descouvert et chassé; c'est quand Iesus est congneu et receu, et le Diable avec ses tromperies est descouvert et chassé. Ne te veus tu point employer à cela au Nom de Iesus? aymes tu mieux servir au diable, en maintenant ses tromperies, qu'à Iesus et à sa verité? Ie ne parle point à un ignorant. Faut-il que voyant et sachant tu te perdes? Quel loyer auras tu du diable? Qu'en attens tu à la fin? Tu as peur de ta vie? Qui t'a nourry iusques à present? Qui a envoyé ce de quoy tu as esté entretenu? Si cependant que tu t'es mal porté, la tresgrande bonté de Dieu t'appellant à penitence, t'a sy longuement nourry: que fera elle, quand tu te retourneras, en te portant comme bon serviteur fidele et loyal à ce bon Sauveur? Si tu prens courage, et te veus employer au Nom de nostre Seigneur Iesus, tu ne seras inutile.

I'ay bien souvenance de la grace que nostre Seigneur te donna sur le premier poinct de la disputation de Geneve du liberal arbitre. Et pleust au Seigneur Iesus, que tu eusses poursuyvy tousiours à magnifier la grace du Seigneur. Prens courage: Iesus nostre bon Sauveur est bon et misericordieux. Mets ton cueur à luy servir, et laisse ceste putain Romaine. Et au Nom de nostre Seigneur Iesus, qu'on travaille, non point à nous ronger et manger les uns les autres: car cela est afaire à diables. Iesus n'a faict ainsi. Il a monstré les fautes: mais ce n'a esté seulement pour confondre les pecheurs, ains pour les humilier et attirer à soy. Le diable et les siens ne touchent les pechez, ne rien qui soit, fors que pour augmenter le mal et le peché, et pour tirer à perdition. Laissons [fol. 12] ce meschant diable, et tout ce qui est de luy, et suyvons Iesus et tout ce qu'il commande: et ayans nostre fiance et esperance en luy, demandons son ayde. Si tu monstres que i'aye mal enseigné et mesusé et mespris en l'Eglise de nostre Seigneur Iesus: tien-toy pour certain, que tu ne feis iamais remonstrance à homme, qui t'en sceust meilleur gré, et qui soit plus prest à crier mercy à Dieu et à son Eglise: Dieu ne permette iamais que ie vienne à ceste povreté, que ie veuille defendre mes pechez, et les maintenir comme chose bonne: et que ie m'ayme tant, que i'ayme mieux maintenir faulseté et mensonge, que de confesser verité et Iustice: et plustost il m'oste la langue et tout ce qu'il m'a donné, avant que sachant et congnoissant, ie face rien servir contre son honneur et gloire au detriment de mon prochain. Advise y de ta part: et regarde que l'Eglise où tu es soit edifiée en nostre Seigneur. Si tu veus faire le

pareil, et ainsi que ie te propose, ne regardant point ce que tu pourrois dire ny amener: mais ce qui est en edification et salut des povres ames, ne mettant nostre colloque en autre part (car il n'y auroit point de propos) en faisant tout avec la saincte crainte de Dieu: quel fruict sera-ce? Faut-il donner la medecine, et la mettre sur la main, quand le pied est blessé?

Tu scais comment et par toy et par moy, ce peuple de Metz est tiré d'un costé et d'autre et y a de grandes amertumes haynes et detractions. Tu m'as presché hautement et de ton povoir as allumé le feu. De toy ie n'ay onc parlé: car sur tout, i'ay travaillé que Iesus fust cogneu, en ostant ce qui empeschoit la cognoissance d'iceluy. Tu scais à quelle conscience tu t'es ainsi eslevé. Si maintenant avec l'invocation du Nom de Dieu, en demandant l'ayde et l'assistance du S. Esprit, pour le bien et salut des errans, pour l'edification de l'Eglise, avec grandes exhortations faictes à tous, que tous prient, que nostre Seigneur, autheur de toute verité destruise toute chose faulse et mensongere et revele sa lumiere et la clarté de verité à tous: nous procedons en toute douceur [fol. 13] et charité, non comme estrivans et voulans confondre et perdre l'un l'autre, et avoir le bruyt, comme on fait à Sorbone, et es escholes, non point pour un exercice, pour monstrer son savoir et entendement: mais d'une saincte affection à la pure et saincte verité de nostre Seigneur, au salut des ames rachettées du sang precieux de Iesus: nous conferons amiablement, oyans patiemment l'un l'autre, et respondans en toute benignité, sans soy esgarer ne ietter hors de propos, comme la chose grandement le requiert. Car si en une maladie grandement dangereuse, où le patient est en danger de mort, celuy entre les medecins est grandement cruel et vray meurtrier qui au lieu de mettre en avant (ce qu'il cognoit estre utile au patient) des bonnes creatures de Dieu, pour le soulager: ou au lieu d'approuver ce qu'un autre a bien dict, pour se monstrer et pour fascher et resister aux autres il ameine tout le contraire, sans avoir esgard au patient: combien plus en l'affaire des ames et de l'Eglise la chose est trop plus que meurtriere, et pire qu'on ne sauroit dire? Y a il menaces ne maledictions telles par toute l'Escriture, que contre telz personnages? Dieu a il prins vengeance plus grieve que de telz?

Par ainsi, avec l'ayde de Dieu, conferons ensemble d'une grande affection à nostre prochain, d'un chrestien desir d'ayder à l'Eglise, et de proffiter à tous et avec grande crainte et reverence du sainct Nom de Dieu, devant lequel nous parlons, qui est Iuge, aymant verité, droiture et rondeur, et hayt mensonge, iniquité et fard, qui rendra à chascun selon qu'il aura deservy. Que pensons-nous autre chose advenir, qu'une grande benediction et vertu tresevidente de Dieu sur nous et tous? Et l'amitié de laquelle nous commencerons, combien, en procedant comme enfans de Dieu, croistra et sera parfaicte? Et l'Eglise, et tous, voyans qu'on ne demande que la verité, et que tous soyent edifiez en icelle, comment sera-elle edifiée? et tous oyans, combien seront consolez? Pourray-ie impetrer? Mais Iesus et son Eglise, fera-il de toy un tel faict heroïque en ceste Eglise [fol. 14] que rien ne soit demandé que l'honneur de Dieu? O quelles richesses! quelles ioyes! quelz biens nous en adviendront! O si ie povoye estre du tout anneanty, et que mon Seigneur Iesus fust du tout es cueurs de tous! O si sa saincte Eglise icy estoit edifiée, et que ie le veisse, que i'aymeroye trop mieux estre non seulement à la porte, pour estre portier, mais pour estre serviteur des serviteurs des portiers! I'aymeroye trop mieux un tel estat, que d'avoir tout le monde, tous les Royaumes et Seigneuries en estant privé de ceste Congregation. Et si mon Dieu, de sa grace, me veut plus advancer comme, helas, tant indigne i'ay esté advancé et tant et tant chargé: que par sa grace il m'assiste et me conduyse, pour me porter ainsi comme il faut.

O *Caroly*, au Nom de nostre Seigneur Iesus, qui t'a tant de fois appellé, et tant attendu, ayes pitié de tant de povres ames tant cherement achettées. Pense à ce-quil te faut trouver devant Dieu: et n'empesche l'honneur de Dieu, ny sa gloyre, ny le salut des povres ames: mais t'y employes, et ne te cerche point ny ton honneur, ny ta gloire, ne chose qui soit autre, que ce qui est à Iesus. Ne preus tant de couvertures de ça et de là, mais simplement et purement traicte, et ouvertement avec celuy qui desire, que tout serve à Dieu, et qui veut proffiter à tous: et que les dons donnez par le bon Dieu luy servent, ne desirant mal à personne: et change tes affections, soumets toy à Iesus: Et estant abbatu en toy, que tu triumpheras grandement en Iesus. Marche en toute rondeur et entierement, ne fay et ne dy du tout rien contre ta conscience, ne ce que tu congnois estre vray. Si en requerant mercy à Dieu de tes fautes passées, tu t'employes ainsi à l'edification de ceste Eglise, comme tresclairement tu congnois estre necessaire, et n'empesches rien qui luy soit utile, et en son edification, mais tant que Dieu t'a donné tu t'y employes, le Seigneur tant bening, pitoyable et misericordieux Pere te reçoive pour ton cher et aymé enfant, n'ayant aucune memoire d'aucun mal que iamais ayt esté en [fol. 15] toy; et face que tous les siens te tiennent icy en la terre, comme le bon Pere te tient au ciel: et qu'en son Eglise tu ayes tel lieu, que tu soys de plus grand fruict et

edification, en plus portant d'honneur à l'Eglise, que tu n'as i'amais gasté, ruyné ne dommagé, et plus que tu n'as i'amais faict de deshonneur: tant de ioye et de consolation en soit à tous, qu'on n'en parle qu'en remerciant et louant Dieu des biens et graces que nostre Seigneur Iesus t'aura faictes. Et non seulement à ton ame et en ta personne Dieu te remplisse de toutes benedictions, mais aussi les tiens, qui en nostre Seigneur Iesus s'esioyssent d'estre avec toy, ta povre femme, et tes enfans, qu'ilz vivent en toute honnesteté et benediction avec toy: que tu leur soys aux enfans vrayement pere, les voyanz loger honnestement: et à ta femme tu soys vray mary, ayant encore saincte lignée d'icelle, qui porte ton nom en memoire de la grande grace et benediction que Dieu t'a faicte. Prens la saincte benediction de Dieu et fuys la malediction. Si tu t'oublies pour Iesus, et n'as esgard à toy pour luy servir, et ne crains vitupere ne chose qui soit pour l'honneur de Iesus, tu trouveras que Dieu vrayement aura grosse souvenance de toy, et ne t'oubliera point, mais aura esgard à toy, et t'assistera grandement, et te donnera tant de bien et d'honneur, non point mondain et vain, mais celestiel et vray, que ton cueur sera estonné de merveilles des graces du Seigneur envers toy. Ce bon et misericordieux Pere face que nous recevions les grans biens qu'il presente. Tu m'advertiras s'il te plait, si tu veus prendre ceste conclusion en l'honneur de Iesus et edification de ceste Eglise. De Strasbourg ce 25. de Iuing 1543.

Guillaume Farel.

482.

CALVINUS ET FARELLUS SENATUI ARGENTORATENSI.

Petunt ut sibi copia fiat disputationis cum Petro Carolo concionatore Metensi et quid praeterea in hac re per legatos agendum sibi videatur exponunt.

(Ex Apographo coaevo, Petri Martyris nisi fallimur, in Archiv. Thomanis Argent. Cod. Argentoratensium hist. eccl. Vol. I. fol. 377.)

Quod clarissimus senatus Argentinensis iussit nos in formula perscribere, primum quid ab illustrissimis principibus et civitatum legatis nunc Smalcaldiae congregatis velimus nostro nomine postulari: deinde, si concesserint quod petimus, qua ratione censeamus agendum esse, ad utrumque respondemus.

Primum rogamus illustrissimos principes et reliquos status ut diligenter expendant quam noxia sit pestis D. *Carolus* apud Metenses. Neque enim tantum hostes veritatis confirmat ad pertinaciam, sed multos infirmos et nondum bene institutos concutit: et periculum est ne multos labefactet atque corrumpat, nisi remedium brevi adhibeatur. Et latius serpit eius venenum. Nam quia literis huc illuc missis iactat se *Farellum* ad certamen provocasse, ubique triumphat in Christi et evangelii contumeliam. Praeterea falsae eius criminationes ad totam viciniam manant, et quia non refelluntur eas pro veris habet vulgus hominum. Quin etiam dum videt se impune haec facere, maiorem indies impudentiam et audaciam colligit, nec alio spectant eius studia et conatus nisi ut per tumultum et seditionem evangelium ab urbe expellat. Hinc factum est ut die dominico nuper elapso, qui fuit vigesimus quartus Iunii, concionator [1]) arbitrorum decreto illic ordinatus fere trucidatus fuerit. Duo enim eum aggressi sunt malleis ligneis et securibus, nec aliter evasit mortem nisi mirabili Dei beneficio. Hinc facile colligi potest quis futurus sit exitus, si ulterius cessent ac dissimulent illustrissimi principes ac status foederis protestantium. Nam illius impii hominis rabiem magis ac magis sua patientia accendent, et senatus magnum lucrum sibi facere videbitur si illius improbitate ad exstinguendum evangelium et ecclesiam destruendam abutatur. Ergo aut nunc statim obviandum est tanto malo, aut nunquam in tempore fiet. Rem enim collapsam restituere nimis arduus ac difficilis erit labor.

Has rationes satis graves et iustas visum iri confidimus illustrissimis principibus eorumque foederatis, cur legationem illuc mittant, quae duo a senatu postulet: magis ordinatum et melius compositum ecclesiae statum quam nunc sit, prout visum iam arbitris fuerat, deinde locum adversus *Carolum* disputandi.

Sed de flagitando et constituendo meliori ecclesiae statu, relinquimus hoc prudentiae ill. principum et statuum. Quum autem et ill. Dominos protestantes omnesque eorum doctores et nos nominatim subinde proscindit, et falsis calumniis impudenter gravat, rogamus ill. principes ut illi et proinde nobis quoque audientiam impetrare contendant, quo liceat nobis innocentiam nostram legitima via purgare. Neque id velimus concedi nostris personis, sed tantum ut os illud impurum obstruatur, et cohibeantur eius blasphemiae, eoque modo sacrosancta Christi doctrina vindicetur in suum honorem. Inde

482. 1) *Nomen fortasse suppeditat Seckendorf* III. 400 *qui aliquem producit Vaultrinum postea m. Octobre urbe eiectum.*

autem procul dubio consequetur magnus fructus, sicuti magnum nunc est impedimentum et magna remora, quod ille improbus calumniator evangelium sic traducit et infamat. Nec videtur expedire, ipsum ablegari vel iuberi tacere, quum illi disputatio offeratur. Esset enim novum offendiculum si cogeretur tacere, neque admitteretur ad eorum quae dixit defensionem. His rationibus adducimur ut cupiamus disputationem vehementius flagitari.

Dicemus nunc de ratione quae nobis ad agendum apta et propria videtur, non praescribendi aut consulendi animo (id enim esset superbum), sed tantum ut clar. senatui obsequamur, qui nos iussit sententiam de hac re nostram exponere. Principio rogamus ut ad Metenses legatio mittatur quae nos illuc deducat, petatque nomine foederis, ut quod privato cuilibet atque ignoto daretur nobis non denegent: nempe quia palam nos et doctrinam nostram atrocibus conviciis et maledictis lacerat *Carolus*, et falsis criminibus nos onerat, nobis respondere liceat: ipse vero cogatur aut tueri quae dixit, aut culpam agnoscere. Sin nos convicti fuerimus, agant de nobis quod visum fuerit. Illi enim potius quam nobis volumus ignosci. Si recusent aut tergiversentur Metenses, prompta erit exceptio. Quod si quis concionator sub DD. protestantibus quempiam infamaret, illo postulante cogeretur ad reddendam rationem. Cur ergo non erit utrinque simile ius?

Quod autem causatur ipse *Carolus*, non licere sibi disputare de fide nisi in schola approbata per sedem romanam, nimis ridiculum est ac puerile. Nam semper fuit disputatum cum haereticis, ubicunque se locus offerebat. Sic Augustinus cum Manichaeis et Donatistis in parvis oppidis saepe disputavit. Et ne obiiciat, esse haec singularia exempla quae ad imitationem trahi non debeant, Ambrosius ordinarium esse ecclesiae morem ostendit in epistola ad Valentinianum imperatorem quae est numero 32, ubi scribit de fide in ecclesia coram populo debere disputari. Deinde minime consentaneum est ut in ecclesia Metensi clamet nos esse haereticos, et nos confictis criminibus accuset: quum autem ad defensionem causae nostrae nos offerimus ac sistimus, nos in Italiam vel Hispaniam per ludibrium revocet. Nihil ergo vel excusationis vel subterfugii habet, quum hanc conditionem quam deferimus recipiat. Nam aut impune cuique licet maledicere aut cogendi sunt calumniatores ad satisfaciendum.

Praeter disputationem rogandi quoque erunt Metenses ut, si innocentiae nostrae fidem fecerimus, locum nobis concionandi dare velint ad diluenda *Caroli* mendacia, sicut nos pro concionibus palam traduxit.

Quod ad circumstantias pertinet, non aliunde melius poterit capi consilium quam ex re praesenti. Ergo quid utile sit et operae pretium, aestimabunt legati quum illuc venerint. [2])

483.

CALVINUS VIRETO.

In quo statu res invenerit quoad Metense negotium, ita quidem ut pro tempore nihil agi posse videatur. Qua de re etiam magistratum Genevensem certiorem facere constituit. Carolus insolentior quam unquam adventante Caesare.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 90 cuius apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 74 et Cod. 111a, fol. 22 tum in Arch. Bern. Epp. T. VII, 483 et ap. Simlerum Vol. 53. Anglice legitur Tom. I. p. 363.)

Fideli Christi ministro, Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fratri et amico integerrimo.

S. Accidit quod solet, ut res minus hic maturas invenerim quam speraveram. Tametsi non magnopere, ut nosti, falsus sum. [1]) Ut Metim nos statim conferamus, Senatus hic neque consulit, neque permittit. Scribere illuc inutile ac frustraneum esse iudicat: quoniam literae suae contemptui nunc habeantur, aut saltem non ita curentur ut decebat. Nam papistis, qui apud Metenses nunc rerum potiuntur, animos inflat *Caesaris* adventus. [2]) Ergo Smalcaldiam, [3]) ubi nunc conventum habent protestantes, missuri sunt ut communem legationem postulent, quae magis urgeat istos qui nihil facturi sunt nisi stimulis adacti. Non credas quam voluntarios alioqui se nobis exhibeant. [4]) Nihil enim recusant prorsus, quatenus putant expedire. Summa etiam comitate nos exceperunt. Ubi responsum fuerit, protinus accingemur, teque advocabimus. Hoc enim tam ambiguo et suspenso statu quid impetrares? Interea dum Smalcaldiam itur, visum

---

2) *Epistola paucis diebus post* 24. *Iunii scripta est ipsa teste. Buceri manu subscriptum est:* Calvinus et Farellus ad senatum Argentinensem.

483. 1) I have found matters far more forward and advanced than I have expected. But, indeed, I am not very effectively supported.

2) *Qui nuper ex Hispania reversus mense Iulio vergente Spiram se contulit ad comitia agenda. (Sleidan. l. XV. p.* 315.)

3) Adventante ex Italia Caesare cum copiis protestantes qui literas eius Genuae datas nuper acceperant, ad 24. Iunii diem Smalcaldiae conveniunt etc. *(Sleid. l. l.)*

4) You cannot imagine how important our magistrates conceive this to be *(proximo commate omisso)*.

est senatui nostro [5]) indicare ubi essem, et quae exspectatio hic me teneret. Si nuntius hic redierit (quod spero) fac nos de omnibus certiores. De provocatione *Caroli* non est quod dubites. Habemus eius manum. Nuper meditabatur fugam, sed nunc propinquiore *Caesare* factus est aliquanto et audacior et insolentior, quia disceptationem impetrari a nobis non posse certo confidit. Petes ab hoc nuncio responsionem eius, [6]) quam perlectam reddes. Inde prospicies quam altos et tumidos habeat spiritus. Vale. Saluta omnes fratres, et Genevam, si erit commodum, aliquando invise. Vale iterum. Dominus te conservet. Argentorati Calend. Iullii circiter meridiem.

Ioannes Calvinus tuus.

484.

CALVIN AU SÉNAT DE GENÈVE.

Rapport préalable sur son voyage à Strasbourg et sur l'inaction forcée à laquelle il se trouve condamné pour le moment à l'égard de l'affaire de Metz.

(Archives de Genève. Pièces historiques N. 1250. On en trouve des copies à la Bibliothèque Cod. 111, fol. 76, aux archives de Berne Epp. VII. p. 491, et dans Simler Vol. 53. — Imprimée chez Bonnet en fr. I. 80, en anglais I. 357. — Au dos de l'original on lit: Receu ix de Iulliet 1543 de maistre Calvin estant estrabourg a cause de Caroly.)

A Magnificques puissantz et treshonorez Seigneurs Messeigneurs les Syndicques et conseil de Genesve.

Magnificques et treshonorez Seigneurs, iespere que Maistre Pierre *Viret* [1]) vous aura faict mes excuses de ce que ie ne vous escrivis point de Berne daultant que pour lors iestoie mal dispose. Estant venu a Basle ie presentay voz [2]) letres a Messieurs du conseil: lesquelz me donnerent letres de recommandations a Messieurs de ceste ville, les prians de me vouloir adresser tant de conseil que dayde en mon voiage.

En ceste ville, tant par le moien de voz letres et celles de Messieurs de Basle, que pour la bonne affection quon my porte, et singulierement en faveur de la cause, iay trouvé aussi bonne ayde comme ie pouvoye desirer. Messieurs se sont offert tresliberalement de faire ce qui seroit en leur puissance. Seulement que nous regardissions maistre *Guillaume* et moy les moiens dont il seroit expedient de user. Sur cela nous leur avons propose trois voies: ou de nous faire conduire tout droict a Metz, combien que ce ne fust sans dangier; ou derechef sommer le conseil de Metz de nous donner audience, ou bien d'envoyer en la ville de Smalcad, en laquelle maintenant est assemblee la ligue des protestans, et la requerir instamment les princes et ambassadeurs les villes de vouloir prendre la chose en main.

Quant au premier poinct, ilz ont respondu que voluntiers ilz envoiroient ambassade avec nous, pour nous mener en seurete, et soliciter que nous feussions ouys, et quilz ne se vouldroient pas espargner en cest endroict, nestoit quilz voioient cela ne se pouvoir faire sans dangier de noz personnes, et avec petite esperance de fruict. Aultant denvoier letres en leur nom prive, que ce seroit poine perdue. La raison est que les papistes se sont fortifiez par la venue de lempereur, daultant quil promect dappointer a ce voiage tous les differens de la religion, comme sil navoit aultre chose a faire pour le present. Ainsi quant on leur escrit de ceste ville, pour toute response et solution ilz remectent tousiours la. Le troizìesme poinct doncq a este trouve le meilleur, denvoier a Smalcad. Ce que desia ilz eussent faict, neust este quilz ont voulu avoir articles de nous, pour remonstrer tout ce que bon nous sembleroit. [3]) Mais demain au plaisir de Dieu, le Messaiger partira. Ilz nous ont promis [4]) de procurer laffaire en telle diligence, et si a bon escient que nous congnoistrons leur zele et couraige. Et comme ie les congnois, ie ne doubte pas quilz nen facent encor dadvantaige quilz ne promectent. Il y a six iournees iusque la, en telle haste, comme leur herault ira. Car communement on y en mect bien huict bonnes.

Or pendant que ce voiage se fera, pource quil me fault attendre icy, ie me suis advise, Magnificques et treshonorez seigneurs, de vous renvoier vostre herault present porteur, affin de vous signifier comme la chose alloit. Car ie craignois de faire si longue demeure en esperance, sans vous envoyer cependant de mes nouvelles. Et cela se peult faire, sans despendre beaucoup dadvantaige, que si ieusse retenu le messaiger avec moy. Au reste vous re-

---

5) *Genevensi, qui ipse nuper, i. e. d.* 16. *et* 18. *Iunii Calvinum cum literis Metim mittendum decreverat. Anglus senatum Argentoratensem innui putat, cui visum sit indicare nescio cui ubi esset Calvinus.*

6) *N.* 470.

484. 1) *V. Reg. du Conse l* 30 *Juin.* (*N.* 480.)

2) mes *Bt. fr. et angl.*

3) *Ces articles n'existent plus. Il en est fait mention au Conseil, le* 7 *Juillet.*

4) permis *Bt.* (allowed).

garderez quant a le renvoier ce qui vous en semblera bon. Ie luy ay baille a toutes adventures six escus, affin quil eust pour faire ses despens, en allant et retournant: avec trois testons que ie luy avoye delivre. Toutefois vous en ferez selon vostre bon plaisir. Ie le dis pource que si vous le vouliez renvoyer, quil fauldroit quil fust icy dedans quinze iours pour y estre a temps. Car adoncq il nous conviendra de partir pour aller a Metz, si cest le plaisir de Dieu de nous y donner entree.

Touchant de moy ie scay bien que ie ne puis estre si long temps absent de vous, sans defaillir aulcunement a vostre esglise. Mais pource que destre venu si loing pour men retourner sans rien faire, ceust este une chose trop ridicule, mesmes quant il y a bonne esperance en attendant encor un petit, iay bien voulu devant mon retour tenter si Dieu vouldra faire quelque chose. Pourtant ie vous prye de vouloir prendre patience iusque a tant que ce terme qui est brief soit passe. Adoncq le plustost quil me sera possible, ie me hasteray de retourner par devers vous. Cependant, Magnificques seigneurs, ie vous supplye davoir en recommandation lhonneur de Dieu comme vous avez, et dentretenir lesglise en bon estat et en bon ordre.

Affin que vous voiez quelle necessite il y a daller a Metz pour imposer silence a *Caroli*, ie vous envoye un double de ses responses dernieres, ou il se monstre plus fier et arrogant que iamais, daultant quil se confie quen la presence de lempereur on ne le contraindra poinct de venir a raison. Car au paravant il sen estoit voulu fuir.

Il y a icy force bruictz divers du pais bas; maintenant que le duc de *Cleves* a recouvert une forte ville quil avoit perdue, maintenant quil a este deconfit: mais pource que le tout est incertain encore, ie me deporte de vous en escrire.[5]) Toutefois les esmeutes sont telles que a deux lieues dicy il sest faict une course depuis deux nuictz, et a on vole cincquante chevaulx de marchantz.

Atant, Magnificques et tresredoubtez seigneurs, apres vous avoir faict les humbles recommandations de Maistre *Guillaume* et de moy, ie supplie le Seigneur Iesus de vous conserver et maintenir, vous faisant la grace de tousiours bien conduire vostre peuple en bonne paix a lhonneur de son nom. De Strasbourg ce premier de Iullet.

Vostre humble serviteur en nostre Seigneur,

Iehan Calvin.

---

5) *La guerre entre l'empereur et le roi de France, allié du duc de Clèves, avait éclaté dès Juillet* 1542. *Au printemps de* 1543 *l'électeur de Saxe avait cherché à amener un accommodement, mais le duc n'y avait pas consenti, et les hostilités allaient recommencer. (Sleidan, l. XIV. p.* 272; *l. XV. p.* 300. *Ranke IV.* 195. 230.)

485.

CALVINUS MINISTRIS GENEVENSIBUS.

Eadem refert quae et proxime praecedens.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 89. Quod descriptum exstat in Cod. 111, fol. 74 et hinc in Tom. VII. epp. Bernensium p. 480 unde sumpsit Simlerus Vol. 53. Anglice versa legitur in ed. Edinb. I. 361.)

Piis et fidelibus servis Domini nostri Christi pastoribus ecclesiae Genevensis fratribus et collegis meis carissimis.

Gratia vobis a Deo patre et Domino Iesu Christo, fratres mihi carissimi. Nihil habeo aliud in praesentia quod scribam, nisi quod adhuc suspensi exspectatione hic tenemur. Incidit enim adventus meus in tempus alienissimum et vehementer incommodum, quia Metenses papistae propinquo *Caesare* superbiunt et eius autoritatem praetexunt, ne quid nobis concedant. Negant enim convenire ut eo praesente et inconsulto de mutatione status sui decernant. Ergo quia periculosum erat illuc proficisci, et sine ullo fructu nunc fieret, literae etiam huius senatus contemnerentur, censuit senatus ipse mittendum esse Smalcaldiam, ubi nunc conventus agitur foederatorum protestantium, ut communi omnium nomine decernatur legatio quae nos deducat, et extorqueat a Metensibus quod non libenter alioqui daturi sunt. Porro Smalcaldiam hinc iter est octo dierum, sed nuncius celeriore cursu sex diebus conficiet. Nam quia non longa mora illic futura erat equos non disposuerunt. Responsum hic exspectare decrevimus, ne frustra mihi insumptus esset tanti itineris labor. Et videmur nobis non vulgare lucrum consequuti, si illuc nobiscum legati venerint, qui impium illum canem ad disceptationem, quam non modo fugitat, sed palam recusat, invitum pertrahant. Nunc enim, quia subterfugium illud nactus est in umbra praesentiae *Caesaris*, petulantius quam unquam insanit. Sed Dominus brevi, ut speramus, sacrilegam hanc ferociam reprimet. Dum absum, videte, obsecro, ut sitis ad officium attentiores et magis seduli. Multae enim sunt rationes quae vos excitare debent ne quid ex mea absentia vel incommodi vel mutationis in ecclesia sentiatur. Modo concordibus animis et serio studio sinceroque zelo incubueritis, dabit Dominus optimum successum. Interea precibus vestris commendate Domino et nos et hoc eius negotium in quo versamur, quod discrimine ac difficultate non caret, qualecunque ab hominibus subsidium contingat. *Farellus* vos plurimum salutat. Ego valetudinem meam non modo sustineo pro more, sed quasi restituo, ut iam aliquanto melior sit quam soleat. Valete, fratres dilectissimi, et

in ecclesiae aedificationem sedulo laborate. Adhibeatur etiam ad istarum lectionem Dominus *Bernardinus*, cui plurimam salutem meo et *Pirrhi*[1]) nomine dicetis. Salutate omnes pios. Dominus vos spiritu suo semper gubernet, ut cum fructu illi serviatis. Argentorati Calendis Iulii.

Calvinus frater vester.

486.

LE SÉNAT DE GENÈVE A CALVIN.

Accusé de réception de sa lettre de Strasbourg avec prière de revenir dès qu'il verrait que sa mission échouerait définitivement. En attendant les lettres de Farel contre Caroli sont livrées à l'impression.

(Autographe de la bibliothèque de Genève. Cod. 145, fol. 39.)

Monsieur Calvin nostre ministre estant a present a Strabourg.

Monsieur, nous amyables salutations premises, nous havons receu par nostre herauld vostre letre ensemble la seconde epistre de maystre Guillaume *Farel* et responce de *Caroli*[1]) dequoy voz mercions. Et sumes estes bien ioieulx de scavoyre de voz novelles, vous priant que si ne allez a Metz que le plus brief quil vous sera possible voz en revenes, pource que scavez bien que lon a besoieng de vous en leglise. Toutesfoys si estoyt le bon volloyer de Dieu qui fussies aoye contre ledict *Caroli* ne vouldryons rien espaignyer de nostre coste de rendre nostre debvoyre en tel affere ainsy quil sera neccessaire. Et pour aultant que havons entendu les bons recuyl que voz hont estes fayctes tam a la ville de Basle que a Strabourg, ne feres faulte de nostre part envers eulx fere nous amyables recommandations avecque les remerciacions et reoffres oppnes.[2]) Nous havons deslyvrees lespitre susrelatees a Iehan *Girard* pour icelle imprimer,[3]) comment maystre *Guillaume* avoyt escript; aulquell de nostre part feres nous recommandacions. Et sur ce pryons Dieu quil voz conserve. Actum xj Iull. 1543.

Les Scindicques et Conseyl
de Geneve.

Nous voz envoyons par nostre dit heraulx dix escus soley pour satisfayre a voz despens. Quant a ce que havyes deslyvres audit nostre heraulx cella luy est este laysse et tiendra compte avecques vous.

487.

MINISTRI GENEVENSES CALVINO.

Praemissis praemittendis se in officiis suis exsequendis sedulo perseverare affirmant: tum pluribus narrant quid actum sit cum Senatu de summario quodam in N. T. quod Boyssetus sub Calvini nomine edere instituerat.

(Ex apographo Bibl. Paris. Dupuy 102, fol. 106.)

Gratia et pax a Deo patre et D. Iesu Christo domino nostro.

Recepimus tuas literas[1]) quibus nihil iucundius nobis accidere potuit, eo maxime quod de tua valetudine nos reddideris certiores. Et utinam, ut optamus, semper bene valeas. Non possumus tamen non contristari ea ex parte quod ad gloriam Domini attinet, quum intelleximus res non succedere ex animi sententia. Nec propterea coeptis desistendum putamus. Solet enim Deus, quum opus suum agitur, tunc magis adesse ubi omnia videntur deplorata et simul desperata, eo fit ut confiteamur non nostra sed Domini manu superasse.

Quoad id quod hortaris nos ad sedulo exsequendam functionem nostram, hactenus quilibet nostrum pro viribus enisus est ut fungeretur suis partibus: nemo est qui subterfugiat a suo munere. Ita praestet nobis Dominus in futurum bene pascere oves nobis creditas. Nihil immutatum est a tua absentia: prosequimur continuo nostras congregationes nostrumque forum.[2]) In summa nulla res praetermittitur quae spectet ad ecclesiasticam politiam de iis quae ordinata reliquisti nobis. Proinde dabit Dominus in omnibus, ut speramus, successum optimum. Hinc certo scias non esse quempiam ex

---

485. 1) *Hoc nomine ipsum Farellum innui suspicatur Bonnetus. Sed quo pacto tali cognomento inter familiares fortassis usitato hic uti potuisset ad collegas scribens, maxime quum modo aliud et proprium usurparit, nos quidem non assequimur.*

486. 1) *N.* 481 *et* 470. *Du moins nous ne connaissons pas d'autre réponse de Caroli.*

2) *Nous croyons devoir lire ainsi une abbréviation autrement indéchiffrable* (opportunes).

3) *C'est la brochure décrite au T. IX. Proleg. p.* 65.

487. 1) *N.* 485.

2) *Forum dicunt consistorii conventus solennes. Congregationes vero ministrorum de quaestionibus theologicis disputantium coetus, singulis hebdomadibus die Veneris celebratos.*

nobis qui non moleste ferat privari tua praesentia, qua vellemus, si liceret, iugiter uti pro nostra et huius ecclesiae commoditate. Sed altera ex parte laetamur, dum ad oculum, quod aiunt, conspicimus tam strenue te laborare in ecclesia Domini construenda, quo fit ut nullus non videat te a Domino destinatum ut invites reliquos fratres ad verbum Domini recipiendum.

Superest hoc unum et praecipuum quod silentio praeterire non debemus, nempe quod, quum primum impostores quidam, ex quorum numero et illorum caput est ille Claudius *Boysset*,[3]) senserunt te abesse, mox protulerunt quaedam in lucem quae falso iactant argumenta seu iudicia suprascripta singulis capitibus Novi Testamenti quod novissime castigasti: quorum insania ac impudentia, nisi magno impetu et summa diligentia occurrissemus, deturpassent huius ecclesiae nomen. Statuerant enim, ut opinamur, inscribere tuum nomen in fronte, ea causa ut pluris venderent. Sed ubi deprehendimus rem, non cessavimus instanter eos accusare apud senatum velut calumniatores, falsarios, conspurcatores imperitos, qui talia ediderint, nec dignum esse librum qui prodeat ex officina ecclesiae nostrae. Subinde vocavit nos magistratus non semel sciscitando a nobis quid de huiusmodi negotio censeremus. Quibus saepius responsum est a nobis, haec quae ipsi vocant argumenta non posse vendi absque non modico scandalo et infamia suae ecclesiae ac civitatis. Et quum iterum rogarent ut recenseremus errores, postulavimus diem dari nobis. Tunc decretum est ab eis consignare tres dies quibus transactis significaremus errata. Nos quum ventum est ad consilium, protulimus singulatim nonnulla quae videbantur sufficere ad reprimendum eorum supercilium ac ad repellenda argumenta, aut ut vulgo dicitur summaria. Ipsi vero acriter instabant, incorrupta esse sua argumenta afferentes. Sed quum cernerent se clarissime convictos, tandem observarunt ut saltem alterum istorum illis concederetur, aut quod errata colligerentur a tergo libri more solito, vel quod alibi imprimerentur nullo nomine seu titulo apposito, scilicet tam tuo quam civitatis. Nos vocati publice apud senatum convenimus in hanc sententiam, nihil illorum quae proponebantur ab adversariis nostris iure fieri posse. In fine decretum fuit a Dominis quod privarentur omnino suis codicibus, aut quod tu cum M. Guilielmo *Farel* et M. Petro *Viret* indicaretis quid aequum vobis videretur. Quare mittimus ad te exemplaria. Nunc restaret nostros sugillatores accedere ad suos iudices suis expensis, ut definitum fuit, si eorum opera egeret: nec tamen credimus eos abituros.

Plura in praesentia non occurrunt scribenda quae tuto literis committamus, nisi quod a novilunio complures invasit pestis.[4]) Salutabis, si placet, nostro nomine Magistrum Guilielmum *Farel* ac caeteros fratres. Bene vale. Ex Genevensi civitate 11. Iulii.

Tui fratres
Philippus ab Ecclesia. David Champerellus.
Matthaeus Geneston. Abelus Pouppinus.
L. Treppereau.

3) *Hoc nomen in Commentariis senatus non occurrit, sed typographi Io. Michel, qui summarium, quod dicebatur, Novi Testamenti edidit, nomen Calvini autoris in titulo falso prae se ferens, et hoc nomine a ministris ad senatum delatum d.* 26. *Iunii. Qui postea d.* 3. *Iulii errores quosdam in eodem summario deprehensos scripto declararunt (Reg. du Conseil. Vol.* 37). *Res tandem sub finem Augusti ita confecta est ut typographo, suppresso nomine Calvini et Genevae, summarium suum edere liceret. — De N. T. nuper a Calvino edito ap. I. Girard, v. Gaullieur Typogr. Genev.: p.* 130. *Forma erat minima, exemplar nullum aetatem tulisse videtur.*

4) *Imo iam Nonis Iuniis de hac calamitate in Senatu agebatur.*

488.

MELANCHTHON CALVINO.

Sturmium vidisse, Calvinum legisse gaudet. Addit nonnulla de huius sententia circa praedestinationem.

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 141, cuius textum deficiente chartae margine ex parte mutilum, quantum potuimus ope coniecturae, restituere conati sumus. Quod eo minus facile exigi poterat quod autor pro more suo pauciora verba in unumquemque στίχον referre consuevit.)

Clarissimo viro et egregia eruditione et pietate praedito D. Ioanni Calvino amico suo carissimo.

S. D. Nihil in hac Rheni ripa congressu *Sturmii* nostri[1]) iucundius adhuc quidem mihi fuit: quem quidem eo libentius complexus sum quod te comitem adducebat. Videor enim legens tuam epistolam plenam eruditionis καὶ θεοσεβείας te ipsum audire. Utrique igitur gratiam habeo, *Sturmio* et tibi, quod in his occupationibus . . . . . . quas scis sollicitudinum plenas esse, [*me re*]spicitis. Peto etiam ut ecclesiam . . . . . . quod certe te facere scio, [*commende*]s filio Dei, quem Daniel inquit [*in ex*]tremo tempore dissipaturum ecclesiae [*devast*]atorem esse. Vides imperiorum . . . . . . tus, qui rebus humanis

488. 1) *Videtur is eo tempore patriam invisisse, fortasse Buceri et aliorum amicorum apud Coloniensem episcopum praesentia permotus. Calvinus ei literas ad Mel. perferendas transmiserat.*

ingentem . . . . . . sionem adferent. Nos interim . . . . utili doctrina foveamus . . . . Qua de re puto te sermones meos multos. . . . . . . Quod in parte disputationis edita[2]) refers ad peccatum seu morbum originis *τὴν ἀδυναμίαν*, mihi placet. Alteram partem *περὶ ἀνάγκης* ex divinae voluntatis perpetua sententia nollem addi: *τῶν ἀτοπωτάτων ἐστὶ* dicere, Neronis flagitia necessario facta esse. Tandem ergo abrumpamus illas quaestiones. Bene vale. 12 Iulii. Bonnae.[3])

Philippus Melanthon.

Salutem opto D. *Pharello*.

489.

LE SÉNAT DE NEUCHATEL A CELUI DE STRASBOURG.

Remerciments pour l'accueil fait à Farel et recommandation de celui-ci.

(Strasbourg, Archives de S. Thomas. Tiroir 22. Liasse 1.)

Aux magnifiques nobles pourveables saiges et tresvertueux seigneurs Le Maistre bourgeois et conseil de Strasbourg Nous singulliers et honnorez seigneurs et amys.

Nostre chrestienne et singulliere Recommendation et ce que pouvons en honneur et dilection vous soyent premis. Magnifiques nobles pourveables prudens saiges et discrets Seigneurs, Nous sumes tresassurez de la tresnoble plus que vertueuse assistance qu'avez faictz et faictes journellement a nostre fidele pasteur Me. Guille. *Pharelus* quest presentement en vostre cite, dequoy tresgrandement vous remercions et vous en rendons graces et louanges jmmortelles, vous supplians dy continuer de plus en plus.

Tresvertueux Seigneurs, jacoit que jcel Mre. *Guillaume* soit ung vray ministre de veritable doctrine menant vie evangelicque, dont par ses oeuvres chrestiennes jl est en exemple aux paovres brebis de nostre Seigneur et en horreur aux iniques (comme jl est tresmanifeste), Or puis quil est sans cause et raison par ce miserable P. *Caroly* estans a Metz quil a blasme son ministere laccusant dheresie (ce quil nest) et pource quil est plus que requis et tresnecessaire resister aux astuces et finesses malheureuses dudict *Caroly*, vous supplions et requerons luy en ce luy assister. Car le bien que luy ferez le reputons estre faitz a noz mesmes. Et nous pourrez admonester (sy vostre seigneurie le permetz) en quoy pourrions assister pour nostre dit pasteur mesmement pour ceste cause pour quoy Vous envoyons ceste presente que causera lavancement du sainct evangille. A tant vous disons a Dieu auquel prions vous donner lentier de voz nobles et excellens desirs. De nostre conseil Le xvjme jour de ce present moys de Iuyllet 1543.

Les entierement tous vostres prest a vous fayre plaisirs les quattres aministraulx et Conseil de Neufchastel.

490.

LE GOUVERNEUR DE NEUCHATEL AU SÉNAT DE STRASBOURG.

Même objet.

(Archives de St. Thomas. Tiroir 22, liasse 1.)

A Magnificques et noz treshonnorez Seigneurs Messeigneurs Lamantmeistre et Conseil de la Cite de Strasburg.

Magnificques et treshonnorez seigneurs. Nous avons entendu par la rescription de Mre. Guill. *Farel* nostre pasteur, lassistance quavez faict tant a son ministere comme a sa personne, dont grandement vous remercions vous priant de plus en plus perseverer. Car quant congnoistriez que auryons moyens pour scervir a lavansement de lhonneur et gloire de Dieu et pour la conservation du ministere de nostre dit pasteur pour avoir scertitude de doctrine pure et de bonne conservation noz nous vouldrions selon nostre pouvoir emploier, vous prians de recheff avoir nostre dit pasteur en singulliere recommandacion. Nous ouffrans en semblables cas ou plus grandz le vous revoyr et gratiffier en nous recomandans humblement a voz bonnes graces priant Dieu, Magnificques et treshonnorez seigneurs, vous donner bonne et longue vie. Escript a Neuf-

---

2) *Contra Pighium cf. N.* 447. 454. 467.
3) *ubi menses tres Maium Iunium et Iulium transegit* a. 1543.

chastel pres le lac le xvij^me jour de Iuillet lan mil cinq cens quarante et troys.

Voz humbles serviteurs
Le gouverneur et conseil de Madame de Longueville
En son contey de Neufchastel
Merveilleux.

491.

CALVIN AU SÉNAT DE GENÈVE.

Les affaires de Metz n'avancent guère; cependant sur l'avis de Messieurs de Strasbourg il s'est décidé à y rester encore pour attendre le résultat des nouvelles démarches qu'on attend des fédérés de Smalcalde. Nouvelles de Cologne et de la guerre dans les Pays-bas.

(Original autographe aux Archives de Genève. Pièces historiques N. 1250. Copies à la Bibl. Cod. 111, fol. 77, à Berne aux Archives Epp. VII. 499, à Zurich, Simler Vol. 53. Imprimé dans les Lettres françaises I. p. 84 et en anglais I. p. 364. L'original porte au dos: De M. Calvin receu ce ultimo Iullj. 1543.)

A Magnificques puissantz et treshonorez Seigneurs Messeigneurs les Syndicques et conseil de Genesve.

Magnificques et treshonorez Seigneurs, deux iours apres le retour de vostre herault [1]) seulement nous avons eu response de la iournee de Smalkald; que pour le present les princes et ambassadeurs des villes ne pouvoient rien vuider en l'affaire de Metz, mais que avant que partir ilz en feroient une bonne conclusion; cest de tenir nouvelle iournee pour achever ce qui a este commence, puis que ceux de Metz ne veulent aller oultre si on ne les poulse. Or leur intention est de demander saufconduict pour eux et ceux quilz vouldront la mener, et cela faict, venir sur le lieu, affin de presser d'advantaige. Ces nouvelles ouies, nous sommes allez, Maistre *Guillaulme* et moy, par devant Messieurs du conseil de ceste ville, les pryer de nous dire quil leur sembloit bon de faire, alleguant que nous craingnions que ce ne fust une chose trop longue dattendre la venue de leurs ambassadeurs, et mesme que iavoye receu lettres de vous par lesquelles vous me mandiez, sil ny avoit esperance de rien faire pour maintenant, que ie fisse diligence pour men retourner. Toutefois que sil leur sembloit bon, maistre *Guillaulme* pourroit encor attendre, de peur de rompre le couraige aux bons freres de Metz, silz nous voioient partir tous deux ensemble. Ainsi nous leur donnions a entendre que nostre desir eust este que maistre *Guillaulme* fust demeure, et que ie me fusse retire par dela, iusque a ce quon eust eu certaine resolution. Leur response a este, que sil y avoit cause trop urgente qui me contraignit de retourner par devers vous, quilz ne mosoient pas empescher, mais que sil estoit possible le meilleur leur sembloit de ne bouger devant le retour de leurs ambassadeurs, lesquelz ilz esperent debvoir estre dicy a huict iours en ceste ville.

Quant aux recommandations, remerciemens et offres que ie leur ay faict de vostre part, ilz ont respondu que comme iusque a ceste heure ilz se sont employe en ceste cause, aussi quilz ont bon couraige de poursuivre et perseverer a ladvenir: seulement quil leur faict mal de ny pouvoir donner meilleur ordre, et mont donne charge de vous faire leurs recommandations, promectans ne faillir a vous escrire par moy. Car ilz nestoient pas advertis davoir messaiger si propre. Ayans ceste response nous avons change propos, Maistre *Guillaulme* et moy. Et ne doubte pas que vous ne trouviez bon que iaye suivy le conseil de Messieurs de ceste ville, puis que la chose estoit ainsi doubteuse. Il est certain quilz ne meussent pas voulu retenir sans avoir bonne esperance. Nostre Seigneur vueille tellement conduire son oeuvre que l'issue soit encore meilleure. Les freres de Metz aussi de leur coste solicitent diligemment, car le Maistre Echevin ancien, [2]) avec quattre bourgeois a este a la iournee, et de present y ont encor homme. Incontinent que ie pourray il ne vous fault doubter que ie me hasteray de revenir, et si ce neust este que le terme est si brief, ie neusse failly a faire un voiage par dela, pour vous faire moymesme de bouche les excuses. Mais puis quainsi est, il ny avoit propos de laisser un ouvrage si bien commence. Parquoy, Magnificques seigneurs, ie vous prye que vostre plaisir soit avoir encor patience pour ce petit de temps, comme iespere bien quaussi aurez vous, Qui est la cause que ie ne vous en faiz plus longues excuses.

Pour nouvelles: Larchevesque de *Coulongne* est merveilleusement constant a mectre levangile en son pais, [3]) et est vrayement un miracle du zele

---

491. 1) *qui avait apporté le N. 486.*

2) *Gaspar de Huy. C'est sous l'administration de ce magistrat, favorable à la Réforme, que Farel avait été appelé à Metz. Il était remplacé maintenant par un zélé catholique, Richard de Raigecourt.* (*Meurisse* p. 88.)

3) *Hermann de Wied, avait appelé Bucer dès 1542, et d'autres encore plus tard, p. ex. Mélanchthon en Avril 1543*

quil a. Car quelque resistance que luy faict le clerge, luniversite et la ville de Coulongne, voire iusque a le menacer apertement de le deposer, il ne laisse pourtant de perseverer plus vifvement que iamais, priant les prescheurs qui sont avec luy de navoir aulcun esgard a sa personne, ny a son estat, que la reformation ne se face droictement, et comme il appartient: daultant que sa conscience le presse de sen acquiter devant que mourir.[4]) Il a maintenant assemble les estatz du pais[5]) pour conclurre de mectre ordre et police sur les esglises, et corriger lidolatrie. Car touchant la predication, il en avoit desia este resolu a laultre fois. Cest que tout le pais, excepte le clerge et la ville, ont accepte que levangile se preschat par tout.

Ce pendant lempereur faict ses appareilz pour defendre ses pais bas contre le Roy, ou bien se ruer sus le Duc de *Cleves*. On ne scait lequel. Combien quil nest pas encor fort avant en chemin. Et y a dangier quil ne se puisse pas trop fort haster. Car le *Turc* descend avec grosse puissance, et veult entrer de trois costes en lAlemaigne. Si cela ne le contrainct de reculer du tout, si luy seracе un retardement. Sil avoit loisir de donner sur le Duc de *Cleves*, chascun pense bien quil en viendroit au dessus.[6]) Touchant du *Roy*, il a este empesche par lespace quasi dun mois pour les pluies continuelles. Nous avons eu nouvelles depuis quattre iours quil se delibcroit de marcher pour venir rencontrer le Duc de *Cleves*. Mais hier nouvelles vinsrent au contraire quil recull oit. On ne scait si cest pource que l*anglois* le presse. Et aussi nest il pas certain que ainsi soit. L*empereur* demande des villes artilleries et munitions a emprunter. Mais il na pas partout le credit quil vouldroit bien.

A tant Magnificques et tresredoubtez seigneurs, apres mestre humblement recommande a vostre bonne grace, ie supplye nostre Seigneur Iesus de vous gouverner tousiours par son sainct esperit, vous donnant prudence et droicture pour faire lofflce quil vous a commis a son honneur et gloire, et au salut de vostre peuple, maintenant par sa saincte protection vostre ville et seigneurie en bonne prosperite. De Strasbourg ce xxiiij de Julliet 1543.[7])

Vostre humble serviteur en nostre Seigneur,

Iehan Calvin.

et Hédion, pour réformer les églises de son diocèse. En ce moment même Bucer et Mélanchthon échangeaient des pamphlets polémiques avec le clergé et l'université de Cologne. (Deckers, Hm v. Wied p. 78 *suiv. Corpus Ref. T. V passim.)*

4) *Il était né vers* 1476.

5) 22 *juillet. Le projet de réformation soumis aux états, a été imprimé s. a et l. sous ce titre:* Von Gottes Gnaden unser Hermans Ertzb. zu Cöln einfältiges Bedencken worauff ein chr. in dem Wort Gottes gegrünte Ref. an Lehr, brauch d. h. Sacramenten vnd Ceremonien, Seelsorge etc. anzurichten sey.

6) *Abandonné par le roi de France, le duc de Clèves fut accablé par l'empereur, réduit à implorer son pardon à genoux, et dépossédé d'une partie de ses états, notamment il dut céder Gueldre et Zutphen. (Sleidan. XV. p.* 322, *Ranke IV.* 231 *suiv.).*

7) *Le registre du Conseil mentionne l'arrivée de cette lettre le* 31. *juillet.*

492.

CALVIN AUX DÉPUTÉS GENEVOIS A BERNE.

Mêmes sujets que dans la précédente.

(Mêmes textes. Archives de Genève l. c. Cod. 111, fol. 77. Berne, Epp. VII. 506, Simler Vol. 53, Bonnet I. p. 89 et Constable I. 367. L'original porte au dos: Recepta a Berne 28 de Iulliet 1543 de M. I. Calvin de Estrabourg.)

A treshonorez Seigneurs Messieurs les Ambassadeurs de Genesve

A Berne.

Treshonorez seigneurs, aiant eu response de Smalkald, iestois en bonne devotion et desir de vous aller trouver a Berne pour men retourner de la a Genesve, si ie neusse este empesche de Messieurs de ceste ville. La response estoit quil falloit vuider quelques aultres poinctz en la iournee, devant que prouveoir a laffaire de Metz. Toutefois quil ny auroit faulte, que devant le deppart on concluеroit de tenir encore une aultre iournee, et sur le lieu mesme, affin de poursuivre plus vifvement. Et que devant que venir la, on demanderoit sauf conduict tant pour les arbitres deputez, que pour ceux quilz vouldroient amener en leur compaignie, sans nommer personne pour nous y conduire en meilleure seurete. Aiant ouy ceste response, iestoie dadvis de retourner incontinent iusque a ce quil fallut entrer dedans Metz: et ce pendant que Maistre *Guillaume* demourat icy, pour entretenir les freres de Metz et leur donner bon couraige de perseverer. Mais ladvis de Messieurs de ceste ville a este que nous attendissions tous deux iusque a la venue de leurs ambassadeurs. Qui sera, comme ilz esperent, dicy a huict iours. Iay bien voulu obtemperer a leur conseil, veu que tant fidelement ilz semploient en cest affaire. Ce pendant ie vous recommande de prier le Seigneur, quil ne permecte que ie men retourne sans faire quelque fruict: puis que iay desia tant attendu. Ie le prioray aussy de ma

part de conduire laffaire auquel vous estes, tellement que du tout il vienne a bonne issue: Et le remercieray de bon cueur quant ien ouiray quelques nouvelles, telles que ie les desire.

Ie nay point loisir de vous escrire des nouvelles tout au long. Et aussy ie ne vous en scauroie gueres mander que de maulvaises, excepte de Larchevesque de *Coulongne*, lequel monstre une merveilleuse affection a tousiours promoveoir levangile. Il est vray que la ville et universite de Coulongne avec le clerge y faict toute resistance quil peult, mais daultant plus a il de constance et fermete a proceder oultre. Cest auiourdhuy le premier iour quil commence de consulter avec les estatz du pais de mectre ordre et police en leglise. Ie diz pour en resouldre et executer ce qui sera accorde. Car la forme en est desia composee. Si le Seigneur luy faict ceste grace davoir le consentement des estatz, ce sera pour rompre la raige des adversaires.

L*empereur* faict tousiours ses apprests pour descendre vers Brabant, soit pour repoulser le *Roy* ou pour ruer sur le Duc de *Cleves*. Mais il ne se haste pas fort dapprocher. Et aussi il na pas son cas prest. Daultrepart il y a dangier que le *Turc* ne le retarde, lequel descend avec fort grosse puissance pour assaillir lalemaigne par trois costez. Sil pouvoit marcher, le Duc de *Cleves* ne le scauroit soustenir, sil navoit ayde du *Roy* lequel a este empesche des pluies dapprocher. Nagueres il avoit commence de ce faire, et estoit desia assez avant, mais le bruict est quil reculle. On ne scait si l*anglois* le retire [1]) par force. Quoy quil y ait, cest une chose fort pitoiable de voir une telle desolation par toute la Chrestiente. Nostre Seigneur par sa misericorde infinie vueille regarder les miseres ou nous sommes, et combien que nous soions tresdignes den porter dadvantaige, quil luy plaise de retirer sa main, nous donnant lesperit de recongnoistre noz pechez pour nous reduire a luy.

Sur ce, treshonorez seigneurs, apres mestre de bon cueur recommande a vostre bonne grace, ie prye le Seigneur de vous assister en laffaire auquel vous vacquez, vous maintenant en bonne prosperite. De Strasbourg, ce xxiiij Iulliet.

Vostre serviteur et bon amy,

Iehan Calvin.

---

492. 1) *M. Bonnet a lu:* se retire, *ce qui ne donne pas de sens* (the English are forced to withdraw.)

493.

BUCERUS HUBERTO.

Pauca excerpimus quae ad Calvinum spectant.

(Archiv. Thoman. Argent. Epp. Buceri T. III. N. 42. Autogr. Simler. Vol. 53.)

Optimo viro — [1])

S. Orate Dominum pro pace. De adventu in Hungariam Turcae certum est. Dirum interim bellum apparet in Germania. — — — — Promissa est dimissio: tum volente Domino properabo. Vale. 6 Augusti. *Hedio* recte valet cum suis.

M. Bucerus.

Si adhuc adest *Calvinus* [2]) officiose eum saluta. Scripsi ei et videtur literas non accepisse. Volebam nunc rursus scribere sed subito advenit navis cum qua hic tabellarius cupit solvere. Literas eius accepi cum illis ad Dominam de *Brerod* [3]) quae nunc est apud Comitem Wilhelmum de *Newenar*. [4]) Nunciavi illi missis literis, si quid velit renunciare ut ad me mittat. Salveat felicissime hic, et si *Farellus* adsit. Plus mihi non licet.

494.

CALVIN AU SÉNAT DE GENÈVE.

Les négociations relatives aux affaires de Metz traînent en longueur et n'aboutissent pas. Après un dernier délai de quelques jours, il quittera Strasbourg pour rentrer chez lui.

(Autographe des Archives de Genève. Pièces historiques N. 1250. Au dos on lit: De M. Calvin de estrabourg ce 22 Augusti 1543. — Copies Bibl. de Genève Cod. 111, fol. 78. Archives de Berne Epp. VII. 510, Simler. Vol. 53. — Imprimée dans les Lettres françaises I. 91 et angl. I. 369.)

A Magnificques puissans et treshonorez Seigneurs Messeigneurs les Syndicques et conseil de Genefve.

Magnificques et treshonorez Seigneurs, les huict iours que Messieurs de ceste ville nous avoient requis d'attendre, se sont convertis en trois sepmaines,

---

493. 1) *caett. desunt.*
2) *Rediit Genevam c. Idus Augusti.*
3) *Iolanda de Brederode, uxor Iac. de Burgundia alias Falesii.*
4) *non procul a Bonna in ditione Archiepiscopi Coloniensis. Hi comites, sicut Falesius reformationi favebant.*

et encor nen avons nous point resolution finale. Car leur principal ambassadeur nest pas encor retourne de la court de lempereur. Et cestoit celluy qui pouvoit declairer les choses, affin que sur son rapport on print conseil.

Toutefois ma conscience me presse de ne plus delayer. Car ie ne doibs pas estre mené tellement daffection de servir a la ville de Metz, que ie ne regarde le debvoir que iay envers vous pour y satisfaire. Iayme mieulx avoir perdu un voiage, que de si longuement vous defaillir. Pourtant iay propose du tout daller pour la derniere fois dedans trois iours par devant Messieurs du conseil, et leur declairer que ie ne puis plus attendre, et ce fait men retourner par dela, sinon quil [1]) lentree fust preste desia a Metz: ce qui nest point a esperer. Car le conseil de Metz, au lieu de respondre aux protestans, a envoie par devers lempereur, pour avoir une alonge, et mectera poine de reculler tousiours tant quil pourra. [2]) Il est vray que nostre Seigneur pourra bien rompre toutes leurs machinations et les dissiper. Et le principal est de le prier quil nous vueille adresser en son oeuvre. Car aultrement nous ne profiterons rien, nen consultant, nen faisant tout ce qui sera en nous. Mais iadviseray de suivre le plus prochain quil me monstrera. Cest a dire de memployer envers ceux de Metz, tellement que ie ne vous frustre point de mon service, puis quil ma specialement oblige a vous.

Atant Magnificques et tresdoubtez seigneurs, apres mestre humblement recommande a voz bonnes graces ie prye nostre bon Dieu de vous gouverner par son s. esperit en sa gloire et au salut de vostre ville, vous maintenant en bonne prosperite. De Strasbourg, ce xiij. daoust.

Vostre humble serviteur

Iehan Calvin.

---

494. 1) *sic.*

2) Literas ex conventu d. 19. Iul. duces foederatorum ad senatum *(Metensem)* dederunt, serio hortantes ut et maledicum illum compescerent et secundum pacta ipsorum rogatu inita concionatorem evangelicum tuerentur. Offerunt etiam, si senatus id peteret, theologos mittendos qui religionis evangelicae rationem redderent et cum adversae partis sacerdotibus disputationem instituerent. Responsum senatus non invenio. Praevaluit antiquae superstitionis studium et autoritas cleri. *(Seckendorf. III.* 400, *cf. Meurisse l. l.)*

495.

SENATUS ARGENTORATENSIS GENEVENSI.

Quid in negotio Metensi ipsi praestiterint et quam parum profecerint exponunt, simul Calvinum et Farellum, ne diutius ecclesiis suis deessent, dimittunt cum laude et commendatione.

(Exemplar authenticum exstat in Archivis Genev. P. H. 1308 in cuius tergo legitur: Destrabourg d. 16. Augusti 1543.)

Prudentibus et praeclaris amicis et vicinis suis carissimis Syndicis et senatui Genevensis civitatis.

Prudentibus et praeclaris amicis et vicinis suis carissimis Syndicis et senatui Genevensis civitatis Petrus *Sturm* magister et senatus Argentinensis S. P. D. amicitiam et benevolentiam suam paratam offerentes.

Amici carissimi, ad decimum octavum Iunii nobis epistolam misistis [1]) in qua rogastis ut Ioanni *Calvino* theologo et pastori vestro adsimus contra Petrum *Caroli* qui Metis doctorem agit, qui etiam, quo de principio cursui evangelii obstet, quum ministros omnes evangelii tum *Calvinum* praecipue calumniis gravat et accusat haereseos. Ac quemadmodum ex literis vestris intelleximus, ita sese res habet. Nam, ut etiam ex aliis cognovimus, *Carolus* apud Metenses iam menses aliquot suis criminationibus plurimum obstat et officit Christi evangelio. Qua indignitate etiam nos compulsi una cum religionis nostrae sociis nuper inter caetera postulata petivimus a Metensibus ut *Carolum* iuberent de his calumniis praesente *Calvino* atque *Farello* rationem reddere: eaque de causa ambo apud nos aliquamdiu haeserunt, ut, si conventus de hac re haberetur, pro evangelio et pro se ipsi sese defenderent. Sed quoniam a Metensibus nondum quidquam utque utrinque erat decretum responsum est, et quum socii religionis nostrae Smalkaldiae simul fuerint, rursus Metensibus scripserunt, [2]) ut facerent quemadmodum convenisset, et Petrus *Caroli* de suis criminationibus responderet et nostris providerent ut qui mitterentur legati tuto proficisci possent, id quod non solum ad defensionem personarum sed etiam ad utilitatem religionis plurimum conduceret. Sed adhuc nihil a Metensibus, quod nos quidem sciamus, responsum est. *Calvinus* vero atque *Farellus* suo officio atque voluntate rationibus religionis non defuerunt, et huc usque apud nos exspectarunt. Verum tamen quoniam ignoratur an responsuri sint Metenses aut quid sint responsuri, et fortassis in

---

495. 1) *N.* 479.

2) *d.* 19. *Iulii* (*Seckendorf*).

longum tempus haec causa extrahetur, aut nihil in eadem elaborabitur, consilium dedimus *Calvino* atque *Farello* quo ad suos redirent et ecclesias sibi commissas curarent. Quod si fortassis aliquando Metenses diem ad colloquium statuant, significabimus in tempore, quo sua religionisque causa adsint. Ac quia uterque, *Calvinus* atque *Farellus*, religiose et sancte apud nos versati sunt, quemadmodum decet eos qui studiosi sunt evangelicae doctrinae et veritatis, de qua re nos ipsis ultro et libenter testimonium damus, a vobis petimus ut *Calvinum* de hac mora atque exspectatione excusatum habere velitis, si in hac causa elaboratum non sit: isque vobis pro suo erga vos vestramque ecclesiam singulari officio sit commendatus. Nos etiam vicissim, si quid in huiusmodi rebus facere poterimus quod gratum vobis sit, sedulo id et fideliter suscipiemus. Datae xvj. Augusti Anno Domini M. D. XLIII. [3])

496.

ZELLIUS MYCONIO EIUSQUE COLLEGIS.

Commendat causam Galli cuiusdam qui Argentoratum venerat Calvinum et Farellum ἱστορήσων, nunc autem a praedonibus captus Brisaci detinetur.

(Ex autographo Bibl. civic. Turic. MSS. F. 82 olim Epp. Tom. 47, fol. 338. Simler. Vol. 53.)

Piis ac doctis viris D. Osvaldo Myconio caeterisque fratribus evangelion Christi Basileae annunciantibus dominis ac fratribus suis summe observandis.

Gratia vobis et pax sit per Iesum Christum. Venit huc ante dies aliquot, dilectissimi fratres, Gallus quidam Avenionensis, vir pietate et genere nobilis, cuius nomen nos fugit, ut de quibusdam religionis articulis cum *Calvino* et *Farello* conferret. Tandem hinc abiens incidit in praedones qui eum ablatis trecentis viginti quinque coronatis pro redemptione totidem petentes Brisacum [1]) duxerunt ubi adhuc in vinculis detinetur. Iam *Farellus*, qua est erga pios omnes sollicitudine, eam rem nobis indicavit [2]) ac diligenter rogavit ut pro nostra virili tentaremus si qua possemus ratione tam pium virum liberare. Quum autem fortassis etiam vobis sit notus, tam ex *Calvini* commendatione quam ex aliquot dierum conversatione (audimus enim eum aliquamdiu apud vos vitam degisse), non potuimus nunc meliorem rationem redimendi illius invenire, quam ut vobis fratribus nostris scriberemus. Petimus igitur a vobis ut propter Iesum Christum apud vestrum senatum, qua potestis diligentia agatis, quo illius boni viri nomine dignetur Brisacensibus scribere, ut eum liberum restituta omni pecunia dimittant aut iuri sistant. Nullam enim in eum causam habent iustam, cur eum bonis suis exutum diutius in vinculis detineant, nisi velint hoc allegare quod est Gallus: quanquam prorsus sit immunis a causa Caesaris et Regis Galliae de qua nunc litigant. Facietis in eo rem nobis longe gratissimam. Impetratum quoque est a nostris senatoribus ut hodie Brisacensibus in eandem sententiam serio scripserint. Oramus vos iterum atque iterum ut ita agere velitis, quemadmodum cuperetis nos pro vobis et vestris agere, quorum nomine nihil non et laboris et periculi parati sumus subire. Nos et ecclesiam nostram vobis et ecclesiae vestrae quam diligentissime commendamus. Vos enim nobis estis quam commendatissimi. Bene valete. Raptim ex Argentorato 20. Augusto anno Domini 1543.

V. Matthaeus Zellius
caeterique symmystae fratres.

497.

FARELLUS MINISTRIS TURICENSIBUS.

Redux ex itinere Metensi gratias iis agit de amicis quas recens accepit literis et omnia fausta apprecatur. Apud Metenses et Colonienses res eo devenisse videntur ut piorum precibus egeant.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 105 olim B. I. fol. 354. — Simler. Vol. 53.)

---

3) *Farellus totum annum, Calvinus duos menses huic Metensi negotio impenderat. Farelli indefessa studia de evangelio propagando senatus Genevensis collato munere pensavit*: M. Farel estant venu en ville avec de méchants habits, on lui en fait donner de neufs (*Grenus, Fragments*). *Farellus septuagenario maior, mense Maio 1565, rursus Metim profectus est, postquam triennio antea protestantes ibi templum et concionatorem obtinuerant.*

496. 1) *quod oppidum sub ditione archiducum Austriae erat qui Ensishemii in Alsatia superiore suum habebant provinciae gubernium.*

2) *Farellus et Calvinus paulo antea (inter 16 et 18 Augusti) Argentoratum reliquerant. Quos Gallus ille vel proxime praecessit vel sequutus est, ita ut antequam ipsi ultra Basileam proficiscerentur de fato hominis certiores fieri potuerint.*

Praestantissimis viris summa et pietate et eruditione Heinricho Bullingero et Theodoro Bibliandro claris ecclesiae Tigurinae luminibus

Tiguri.

Gratiam et pacem a Deo. Quam me carum habeat uterque vestrum abunde vestrae ostendunt literae quas ad me nuper dedistis, viri clarissimi. Sane non vulgaris est iste affectus quo adigimini inter tot occupationes et graviora in quibus estis toti ut ad me scribatis. Ego rubore suffundi deberem quod ausim meis ineptiis aliquid interrumpere vestri cursus tam utilis omnibus. Sed quid faciam ubi tam amicas accipio literas? Possumne continere incendium quo dudum meum in vos pectus ardet, ubi semper nova adduntur fomenta? Me amatis in Domino, et salvum rediisse gratulamini, et sancte petitis ut, quod plus quam vivere opto, apud Mediomatrices verbum conservetur crescat et multum fructum ferat: quod merito omnes magnis precibus flagitare debent, quum innumeri incumbant profligando prorsus verbo, et si vera narrant *Caesar* inprimis,[1]) et non tantum illic, verum etiam in ditione episcopi *Coloniensis*.[2]) Licet pius senex immanissime a plurimis infestatus tamen et principatum et vitam insuper potius statuit amittere quam desistere a coepto tam pio, quod aegre fert tam sero coepisse, et quidquid dicatur vel fiat pergit semper cum iis quos reliquit Bucerus idoneis concionatoribus in sex oppidis et aliis aliquot locis. *Monasteriensi* episcopo[3]) insuper dicuntur missae literae ut desistat a verbo. Laniena piorum fit et edicta diriora passim ab iis qui bestiam et adorant et potestatem quam habent ei tradunt. Quae omnia, cum iis quae videmus maximis bellis et saevitia qua fertur pontifex et hostis turcicus, maxime nos movere debent ad preces ardentiores.

Sed quo feror? Ego optarim mihi aliquando dari occasionem testificandi meum in vos amorem. Servator ille, qui per vos domi agentes efficit, ut qui procul sunt vos audiant pie et sancte quae salutis sunt tractantes, idem faxit ut semper purius et maiori fructu perficiatis, ut ipse cum aliis particeps sim fructus et vobiscum gestiens de Christi gloria et regno propagato latius gratulari possim magis et magis. Quam vobis referent gratiam parentes eorum qui istic agunt apud vos iuvenum: imo pastores qui hic magis se patres declararunt, vi tantum non extorquentes ut istic instituerentur, quo possent tandem evangelio servire? Nam pervidemus miram barbariem futuram nisi occurratur. Negligentes sunt parentes et sunt scelerati qui sponte cessantes a tam pio opere avocant, sed quamvis hac via et aliis ecclesiis obesse contendant. Vix enim credat aliquis quid tentent ii qui sunt soliti semper in cellulis aliquid excogitare mali. Tamen ecclesiae incipiunt hic melius formari et ad preces videtur propensio maior. Gaudemus plurimum secundo cursu omnia istic ad perfectionem progredi. Is qui in vobis coepit suum absolvat opus et vos servet diu in omnium aedificationem. Valete, et quem coepistis pridem tueri tam amice amplexi pergite, quod et facitis. Symmystae vobis et omnibus salutem dicunt, quam et *Megandro*, *Pellicano*, *Gualthero* et omnibus reliquis ex animo optamus. Vos plurimum salutat *Corderius*.

Heri nos omnes magno gaudio perfudit symmysta noster *Thomas*[4]) qui a vobis rediit, referens quae istic vidit et audivit de sancto ordine ac progressu in vestris sanctis coetibus. Cupimus omnes et perseverantiam et augmentum in omni bono, et vestram lucem ita faciat coram omnibus lucere, ut non tantum celebrent nomen Domini verum etiam imitentur et ad meliora provocentur. Salutati fratres iterum atque iterum vos resalutant et id quam officiosissime. Valete quam optime. Neocomi 5. Septembris 1543.

Vester totus Farellus.

---

497. 1) *Quae hic metuit Farellus, ea mox evenerunt promovente novo consule Richardo de Raigecourt.* Initio mensis Octobris Metim venit a Caesare missus Car. Bosetus Ictus et statim cum senatu monachisque communicato consilio alterum ex concionatoribus ad se vocatum acriter obiurgat, mandatque ut ante triduum excedat urbe, capitis denunciata poena si secus faciat. Post ad Idus Octobris recitatur edictum Caesaris quo senatui mandat ne quid novi dogmatis admittant et in sontes animadvertant. Itaque senatus edicit civibus ut antiquam religionem colant, ut suspectos et improbatos libros intra septimum diem proferant in medium, ut ecclesiae legibus pareant, ut diebus vetitis ab esu carnium abstineant, ut ordinis ecclesiastici viros reverenter habeant, ut qui propter diversam religionem sese dederunt in clientelam atque fidem protestantium intra certum tempus ei renuncient; qui secus fecerint iis et mulctam et exsilium et alias poenas pro cuiusque merito constituit. (*Sleidan. II.* 324, *cf. Meurisse p.* 89.)

2) *Caesar Augusti d. nono* Moguntia dat literas ad senatum Coloniensem: audire se concionatores quosdam in hoc esse totos ut ipsos ab antiqua religione dimoveant, quibus tamen ipsi fortiter adhuc restiterint. Id autem permagnae sibi voluptati esse et monere ut in eo permaneant et cives in officio contineant *etc.* (*Sleid. p.* 318.)

3) *Franc. de Waldeck, qui ut aperte reformationem in sua dioecesi inchoaret, tantum exspectabat ut Coloniensis collegae conamina ad aliquem finem perducerentur.* (*Ranke V.* 268.)

4) *Barbarinus.*

498.

FARELLUS CALVINO.

Narrat disputationem quam habuit cum Cortesio et Capunculo de divinitate Christi. Addit quaedam de Metensibus et de Gallo nuper in Alsatia a pontificiis in vincula coniecto.

(Ex autographo Cod. Gen. 115, fol. 79 cuius apographa leguntur ibid. Cod. 116, fol. 81, in Arch. Bern. Epp. p. 530 et Turici ap. Simlerum Vol. 53.)

S. Postquam abieras[1]) veniebant *Cortesius* et *Viretus*. Contuli cum *Cortesio* rogans quid causae esset quod absentem haereseos damnaret,[2]) quem coram pro fratre et Christi servo agnovisset, me, inquam, de se bene meritum. Respondit, accepta a fratribus iniuria se permotum, quia omnia contigissent propter meas literas quibus fratres admonebam ut desertores ecclesiarum vitarent: seque dicebat ecclesiam non deseruisse, sed ea privatum esse,[3]) perque iniquum occupatorem eam administrari. Iam ego: si ecclesiam non deserueris nihil de te scripsi, nec potes meas damnare literas, quae si tibi causa fuissent aliquid in me designandi, quid opus erat *Calvinum* notare et Metis traducere, quum is nihil unquam de te scripserit, ut ex suis ad te literis intellexi. Imo, inquit ille, damnavit me furti et latrocinii ob libros *Aneti*, scribens ad fratres. Et quum magis urgeretur addidit: se ita male divexatum fuisse et propter id quod in confessione habetur, Christum esse Iehova[4]) qui a se ipso habeat esse, quod non putat orthodoxum esse. Rogabam, putaretne Christi essentiam et divinitatem a se esse? nam si fateatur essentiam et divinitatem filii esse ab alio et non a se, patris quoque essentiam aliunde quam a se esse fateri necesse habeat, quum eadem sit patris et filii divinitas et essentia, quamvis alia sit patris et alia filii persona, ac aliud sit de essentia et aliud de personis loqui. Ille afferebat, hanc propositionem: Christus, in quantum Deus, habet esse a se ipso, reduplicativam esse, per quatuor quoque exponendam esse, quarum haec: Christus est a se ipso, est falsa, et quum Ioannis testimonio constet, sicut pater habet vitam in se ipso sic dedit filio habere vitam. Dicebam, non satis capere quid velimus dum dicimus Christum esse Iehova qui sit a se ipso: nos essentiam et substantiam absolute considerare et non ut ad patrem refertur. Aliquid addebam de praedicamentis, quod aliud sit considerare filium ut refertur ad patrem, ut ad aliud dicitur, et aliud in se, ut substantia est absoluta. Tunc is petiit ut liceret deliberare. Quam vellem, dixi, te et omnes deliberare diu, qui fratres in opere Domini laborantes damnant, priusquam definiant: haeretici sunt, absurda tenent. Demum post multa petiit quid censerem sibi faciendum esse. Ego respondi, primum ad Dominum confugiendum et hunc precibus invocandum ut quod optimum est inspiret sequique faciat. Agendum demum ut cum omnibus fratribus in gratiam redeat, quod fieri non possit nisi in doctrina sit consensus, et in studio gloriae Christi illustrandae. Primum igitur cum *Tussano* et aliis fratribus suae classis agendum, rursus cum Neocomensibus et tecum et cum *Vireto* ut plena concordia et firma stabiliatur, et ita sese committendo Domino peractaque sancta reconciliatione exspectaret quid bonitas patris statueret, cuius vocationem sanctam sequeretur, non anteverteret. Argentorato[5]) ad *Tussanum* concessit, a quo huic classi fuit commendatus ut saluti fratris prospiceretur. In qua re omnes *Cortesio* consultum recte cupientes *Tussano* assenserunt, sed visum fuit ut te adiret ac *Viretum* quoque, et quum rem totam constabit .compositam incumbemus omnes aspirante Domino reduci fratri adesse, in quo plene lucrifaciendo operam pro Domino impendes. *Capunculus* nonnihil ratiocinabatur, et quum id quod est substantiae colligeret ad id quod ad aliud dicitur, paucis (nam iam fatigati eramus longa mora consessus) dicebam falli accidente, quod in ignoratione contingit elenchi. Sed is: accidens nullum in Deo esse. Fateor, neque ea ratione dicere, sed quia quod essentiae esset, quae praedicamento est substantiae, ad personam, quae ad aliquid dicitur, vertat et contra. Nam nectebat multa ille, neque Deum neque patrem aut filium in praedicamento esse, quod oporteat finitum esse quod in praedicamento substantiae sit. Quod nusquam dixi apud Aristotelem exstare. Dixit se collecturum quae ad te mittat, modo boni consulas: quod scio te facturum ut decet. Pluribus

---

498. 1) *Videtur Calvinus ex Argentorato rediens Farello Neocomum usque se comitem addidisse. Caeterum constat iam ante Cal. Sept. Genevam pervenisse.*

2) *cf. N.* 473. 474 *etc.*

3) *Verbi minister fuerat in vico Villars prope Blamont in Comitatu Mombelgardensi: quando vero inde abierit, et an postea alicubi in agro Neocomensi pastoris vices egerit, accurate definiri nequit.*

4) *Hic et infra pro nomine literis latinis exscripto autographon habet vetus illud siglum trinitatis, nempe tria Iod hebraica, in forma pyramidali quam vocant posita, sive triangulari. — Accusatio, ut vides, eadem erat de qua iam a.* 1537 *cum Carolo decertatum fuerat, vide T. IX. p.* 703. *Kirchhofer Farel. I.* 227. 232. *Ruchat V. p.* 28. *(Opp. VII.* 322.*)*

5) *Farellus in his ordinem temporum non sequutus esse videtur. Fortasse Cortesius primum Argentoratum petierat, ex agro Mombelgardensi decedens, quo tempore ipse Farellus ibi commorabatur, postea demum in Helvetiam se recepit, novam conditionem quaesiturus. Omnia vero quae hic dogmatice transacta narrantur, Neocomi nuperrime praesente Capunculo fuerunt.*

non egimus, nam tardior erat hora. *Malingrius*[6]) etsi hic esset, coetui non interfuit, forte gravioribus occupatus. Hodie referebat *Capunculus* tragice quosdam divexare eos qui dicunt filium hominis nescire diem illum, et alios rursus qui dicerent scire. Sed odii plena pectora et malis affectibus scripturam torquentia, quum quid agant nesciant, faciet Christus ut sciant et experiantur verissime cruciatus iam instantes. Addebat et quosdam sacrilega voce dixisse, dum rogaret quid concionati essent, an de trinitate, horrenda subsannatione vocasse *la treyne gueyne*,[7]) et multos esse huius rei testes. Sed instanti ut scirem qui essent, respondit *Veconum*[8]) aliquid scire. Mirum si qui sint qui tam impie loquantur, et si verum non sit, quam est sacrilega mens quae talia confingit.

Carquinus hic fuit, ut puto te ex *Nicolao* audivisse. Suus adventus fuit valde utilis et omnibus gratus. Bene affecta est haec in Metensem ecclesiam, quam servet Dominus. Epistolam tuam cura prodire in lucem in omnium aedificationem. Nam video in grave offendiculum multos, et per suos quos emittunt ad pontificios et per alios, approbare idololatriam. Ne differas eam, et si quid habes quod sit e re ecclesiarum, pro quibus te servet Dominus, ita laborantem ut iuxta verbum Domini tui rationem habeas. Is qui iubebat modico uti vino vetita aqua propter stomachum, satis indicat valetudinis rationem habendam tibi esse. Cura igitur ut bene valeas, quo possis pluribus et diutius prodesse. Saluta omnes symmystas pios, non praeterito *Bernardino*, consules et sanctum senatum et quidquid est piorum, uxorem tuam cum pio *Davide*.[9]) Nostri omnes te tuosque salvos cupiunt. Frater nondum rediit Argentorato. *Nicolaum* et fratrem saluta. Neocomi 8. Septembris 1543.

Farellus tuus.

Heri frater rediit Argentorato. Mira narrat de piorum affectu Metis, quam ardeant omnes. Intellexisti legationem pontificiorum non bene exceptam ab Imperatore.[10]) Tristes redierunt duo, tertius adhuc in aula haesit, quum sanguine sit iunctus B . . . .[11]) Sperat per hunc aliquid se obtenturum ab Imperatore. Consul[12]) nondum rediit. Ensismenses quae captivus[13]) respondit ad Imperatorem miserunt, et Argentoratenses quoque scripserunt ad Caesarem. *Scherus* non solum ad Ensismenses ivit pro captivo cum literis senatus, sed voluit quoque fide iubere pro eo: et multa imo omnia egit summa fide ut bonum virum liberatum curaret. Verum Caesaris responsum exspectatur. Diligentissime et Argentorati et Basileae causam vincti commendavi. Vix puto aliquid tanta curatum diligentia. Has eram daturus *Cortesio*. Sed cum bona fide omnia agenti multa iam perfide in me fieri expertus, et quum ingratitudinem maximam in eo senserim, admonitus ab aliquo fratrum alteras dedi. Non est quod te admoneam quem te debeas praestare misero, qui bene meritos pessime, ut audio, divexare non erubuit. Si qua spes sit salutis reliqua videbis. Fac ut de iis quae iudicas certiores simus. Vale rursus. 10. Octobris.[14])

6) *Ebroduni minister.*
7) *triplicitas (?)*
8) *Nomen dubium: Cod.* 116 *habet: Vecenum. Fortasse legendum:* Veronum. (*Cf. Ep. Textoris* 1544 *fin.*)
9) *David de Busanton, seigneur du Hainaut, ex Gemeaux in Burgundia oriundus, propter religionem Genevam concesserat. Obiit* 1545. (*Haag II.* 88.)
10) *Ecce eum exoptata nimia credulitate amplexantem. Imperator legatum misit qui Metensium reformandi pruriginem brevi manu compesceret. Vide Meurisse p.* 89 *et supra N.* 497.
11) *Nomen dubium, sicut et quod proxime sequitur Scheri.*
12) *Metensis.*
13) *De hoc vide Ep. Zellii N.* 496. *Ensishemii in Alsatia superiore sedes erat praefecturae provincialis austriacae.*
14) *Turretinus et Simlerus hic errorem latere suspicantur quum non credibile sit Farellum literas suas per integrum mensem domi retinuisse.*

499.

VIRETUS CALVINO.

Cortesii adventum nunciat, quem ut bene excipiat rogat. Etiam Zebedaeum Genevam petiisse rescivit.

(Ex autographo Cod. Gen. 111ᵃ, fol. 129.)

Suo Ioanni Calvino fratri quam carissimo Genevae.

S. Arbitror te literas accepisse, quas *Nicolao* ad te dedi. Tuum responsum exspecto. Venit ad me *Cortesius* cum literis *Farelli*.[1]) Is tibi narrabit quid cum fratribus egerit. Hominem[2]) audies et excipies ut tuam decet humanitatem et christianam modestiam, dabisque operam ut in officio contineatur. Video hominem anxium admodum quo se vertat, et qui egeat solatio. Arbitror penitus pecuniis exhaustum: quid consilii sequatur plane nescit. Vide igitur qua ratione ei consuli possit, et quid res ipsa

499. 1) *Cf. praecedentem sub finem.*
2) *Si quid videmus, inter dissensiones Neocomi ortas loco suo pulsus fuit et novam aliquam sibi conditionem quaerebat.*

postulet. Multis verbis nihil opus est. Non deeris, opinor, tuo muneri. Hominem audies et cum eo conferes exactius. Diaconus noster hodie obdormivit in Domino post diuturnum morbum. Audio isthuc profectum *Zebedaeum* [3]), quocum conferas de ea re quam nuper ad te scripsi. Habebam alia quae ad te scriberem sed non satis vacat. Saluta fratres. Vale. Lausannae 14. Sept. 1543.

Tuus P. Viretus.

500.

VIRETUS MINISTRIS GENEVENSIBUS.

Commendat Ant. Franchesium a sinistro rumore se purgaturum.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a. fol. 130.)

Doctissimis ac fidelissimis ecclesiae Genevensis ministris fratribus et symmystis quam carissimis Genevae.

Gratia et pax. Antonium *Franchesium* [1]) vobis omnibus notissimum existimamus, ut qui isthic apud vos multos menses cum uxore versatus sit. Is ad vos proficiscitur fratrum consilio, ut diluat sinistrum quendam rumorem qui isthinc ad nos sparsus est, et crimina quorum insimulatur, utque literas a vobis impetret testes suae innocentiae, quo et nos certius ac verius aliquod de eius doctrina et moribus testimonium apud principes ferre possimus, quorum sumptibus hic cum uxore vixit tres menses. Itaque causam ipsius vobis optamus esse quam commendatissimam. Queritur se apud quosdam summo laborare odio et invidia. At nihil opus esse putavimus ut multis vos admoneremus ne hominem sineretis calumniis malevolorum opprimi. Scitis ipsi quid debeatis ecclesiae et quid denique fratribus singulis. Sicut non est leve piaculum ecclesiam prodere, ac dissimulare quae ei nocitura cognoscuntur, ita non caret gravissimo crimine famam cuiusquam immerito lacessere et impetere. Dabitis igitur operam ut ecclesiae et fratri, quoad eius fieri poterit, consulatis. Non ignoratis quales esse oporteat testes quos fide dignos iudicetis, et quam non sit temere cuivis homini et rumori fides adhibenda: quod vos minime facturos confidimus. Valete, carissimi fratres, et eam nobis hic operam praestate quam in pari negotio a nobis exigeretis.

Lausannae, 16. Septemb. 1543.

Voster P. Viretus
nomine colloquii Lausannensis.

501.

CALVINUS VIRETO.

Iudicium de sententia arbitrorum Basileensium. De Franchesio quid faciendum collegis propositurus sit indicat. De Zebedaei consilio, locum cum Philippo de Ecclesia permutandi, vix fore ut ad effectum spectet sperandum.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 91. Exstant apographa Ionvillaei Cod. 111a, fol. 31. Turretini Cod. 111, fol. 75, Bernense Epp. VII. 485. Simleri Vol. 53.)

Petro Vireto fratri et amico mihi carissimo Lausannensis ecclesiae pastori fidelissimo.

S. Literis tuis impetratum fuisse quod petebas, ut *Rodolphus* [1]) ex coeno illo extraheretur iam intellexisti. Mihi, antequam discederet, vale dixit egitque gratias de sua liberatione, quia sciebat, me tibi causam commendasse. Si perrexerit in hoc cursu, sicuti spero et cupio, non absque fructu laboravimus.

De sententia Basiliensium [2]) iactari et multos et sinistros rumores nihil est mirum. Nam et multi sunt, qui fingant rem male habere, quia sic cuperent: nec desunt qui libenter recipiant quod confictum est. Ut autem paucis dicam, superiori est non multum absimilis, quin etiam eadem fere, nisi quod in exsulum [3]) causa gratificatur nonnihil Bernensibus, sed eo usque tantum, ut illis extra

3) *Orba relicta in Genevense ministerium recipi cupiebat, scilicet cum Phil. de Ecclesia locum permutaturus. Qui tamen recusabat.*

500. 1) *Nomen hoc varie scriptum infra recurret (Frachet, Franchet?). Videtur fuisse aliquis theologaster vagabundus, scientia et dotibus ingenii non omnino destitutus, cui tamen postea Calvinus plane aliud horoscopium exhibuit ac classis Lausannensis specie decepta.*

501. 1) *Quis hic fuerit et ex quo discrimine liberatus, nescimus.*

2) *in causa Bernensium et Genevensium iam integro biennio de dominio et reditu abbatiae ad S. Victoris litigantium. (Cf. Ruchat V. 239. Roget II. 85 ss. 101 s.*

3) *qui inter turbas mense Iunio 1540 Genevae exortas urbe pulsi fuerant, et deinceps a Bernensibus sustentati. V. Ruchat V. 149.*

urbem cautum sit, in urbe omnia integra relinquit, deinde quod supremum in duas praefecturas dominium nostris abiudicat. Ego in consilium adhibitus, partim quia sic utile reipublicae esse iudicabam, partim quia contra tendendo nihil me profecturum cernebam, censui non simpliciter acquiescendum esse. Ut autem obiter hoc quoque dicam, dum venditare se quisque studet, certatim plausibilem sententiam singuli dicunt: nemo salutarem, nisi forte unus aut alter. Quanquam, etiamsi nemo restitisset, hoc tamen eram ultro suasurus, ut explicationem alicubi adiicerent. Scis cum quibus nobis sit negotium. Caeterum responsio talis, spero, futura est, quae si non satisfaciat per omnia ostendat tamen satis aequam moderationem. Si quando nos invises, melius et plenius intelliges omnia.

Quum haec scripsissem supervenit commodum nuncius, a Bernatibus receptam sententiam.[4]) Ego accitus in senatu longa et vehementi cohortatione impetravi, ut ad novam consultationem redirent. Factum est senatus consultum, ut septem mecum dispicerent de conficienda formula. Nisi aliunde Satan obturbaverit, bene spero. Certe multum mihi egisse videor, quod saltem ad concordiae studium animi sunt revocati, atque ita compositi, ut ad cedendum inclinent.

Non est cur *Ludovicus*[5]) de liberis in praesentia sit sollicitus. Filium Dominus ad se recepit, filia bene valet, sed non est extra periculum. De illis ablegandis nulla, quod sciam, mentio fuerat. Audisti autem, opinor, ptochotrophium nostrum peste tactum esse, sed quia omnes in agrum emissi sunt, iam non erit locus contagioni ut fuit. Priusquam adhiberetur remedium, sedecim aut circiter mortui sunt. A biduo nihil novi mali emersit.

De *Fraschesio*,[6]) hoc erat meum consilium, ut duos huc legaretis ex coetu vestro, qui coram de eius vita inquirerent. Nescio autem quid in mentem vobis venerit, ut illi potius committeretis istas partes. Nondum ad me venit: audiemus quid petat, et tunc, quod a vobis omissum est, duobus non suspectis mandabimus negotium, ut in vicinia inquirant. Saltem hanc rationem apud me constitui, quam aliis quoque probatum iri confido.

Quanquam *Zebedaeus* tibi quid mecum egerit referre ipse potest, tamen paucis indicabo. Quoniam *Philippum* satis idoneum iudicabat, quem in locum suum sufficeret, tentavimus eius animum, num ad commutationem adduci posset. Respondit breviter, se quidem, si ita iuberemus, fore in nostra potestate, sed sponte nunquam facturum. Ita spem abstulit privatim quidquam abs se impetrandi. Verum censebat *Zebedaeus*, alia via rem aggrediendam, nempe ut huc concederes, atque in consessu nostro proponeres quam iustis et necessariis causis cupiat ab Orbana ecclesia liberari, deinde adiiceres te pro patria merito esse sollicitum, ne bono et fideli ministro destitueretur, ad extremum peteres ut dispiceremus inter nos num posset fieri commoda permutatio, parsque[7]) huic consultationi interesses. Ego quidem, quoad coniectura assequi licet, magis vereor, ne primo statim verbo resiliant omnes mei collegae, quam aliquid extorqueri ab illis posse sperem: nam simulac mutationis facta erit mentio, sibi quisque eorum timebit, et nemo est qui libenter hinc moveat. Et tamen eiusmodi res est quae ipsorum arbitrio permitti debeat. Caeterum sive ut consilium inter nos capiamus, sive ut agamus aliquid, nihil melius foret, quam te huc semel commeare. Poteris autem absque invidia aut suspicione ulla, circiter quindecim abhinc dies. Id ut facias etiam atque etiam abs te peto. Citius si poteris, eo melius. Vale, mi frater. Saluta omnes amicos diligenter, *Coelium* praesertim, *Imbertum* et *Ribittum*, uxorem et materteram. De sublevandis pauperibus ubi veneris colloquemur.[8])

Ioannes Calvinus tuus.

502.

VIRETUS CALVINO.

Inquirit de epistola quadam quam deperditam suspicatur, et queritur de alia intercepta. Franchesii, Cortesii, Zebedaei negotia breviter attingit.

(Ex autographo Bibl. Rehdiger. Vratisl. MS. T. III. B. fol. 30.)

---

4) *Imo res tum temporis confecta nequaquam fuit, et lis demum sub finem Ianuarii* 1544 *diremta.*

5) *Utrum hic Trepperellus minister designetur, an civis aliquis Lausannensis cuius liberi Genevae educabantur, non apparet.*

6) *Hinc dies datae huius epistolae eliciendus, si cum caeteris conferas quae de eodem viro agunt.*

7) *Sic legimus vocem dubiam. Ionvillaeus habet lacunam, Turretinus et reliqui legerunt:* posteaque.

8) Quum secunda sententia arbitrorum Basiliensium, cuius hic fit mentio, missa fuerit m. Sept. 1543 Genevam, necesse est ut eo illius anni mense haec ep. scripta sit. Scriptam vero speciatim fuisse inter 18. et 30. Sept. patet ex ep. Vireti [N. 500] qua dicit se Franchesium Genevam mittere, hic vero C. eum iam Genevam venisse innuit, quamvis eum nondum viderit. Epistola vero data ad pastores Lausannenses [N. 504] quid de eo egerint exponit. (*Turretin. Cod.* 111.)

Suo Ioanni Calvino pastori vigilantissimo
Genevae.

S. Misi ad te literas die Saturni [1]) per viduam quandam mihi notissimam. Optarim ex te discere, acceperis nec ne. Quamvis ex tuis literis quas mihi *Zebedaeus* reddidit [2]) suspicor tibi fuisse redditas. Scribe tamen an acceperis ut certior fiam, ne mihi forte contigerit quod in literis meis ad *Farellum* quas *Tolosano* [3]) dederam. *Farello* dixit se in via amisisse, sed vereor ne retinuerit, ne ei accideret quod *Cortesio*. Scribebam enim idem de literarum apertione quod ad te, si modo literas meas acceperis. Suspicor hominem meas resignasse nec ausum reddere, veritum ne idem deprehenderet *Farellus* quod ego. Nam me orarat ut de se ad *Farellum* scriberem. Quum autem satis frigide a me exceptus esset et me scripsisse assererem, suspicor eum voluisse experiri quales ferret literas, quod mihi parum fideret homo male fidus. Rem omnino ita habere coniicio, et quidem probabiliter satis: cuius te volui admonitum, ut tu quoque diligentissime semper attendas quibus tuas literas committas.

De *Franchesio* aliter facere non potui. Vereor ne vobis sit molestus et valde importunus. Miror *Cortesium* nondum abs te visum, per quem ad te scripseram in eius gratiam. [4]) In literis quas se amisisse *Tolosanus* ait nihil erat quod me valde angat, nisi quod de apertione literarum addideram statim in frontispicio. De *Zebedaei* negotio et rebus reliquis brevi, ut spero, praesentes latius colloquemur, [5]) quamvis diem tibi praefigere non possim. Valde laboro in equis inveniendis. Saluta amicos. Gaudeo rem non tam deploratam de sententia Basiliensium, quam audiveram. Gaudeo etiam principes nostros publico edicto hortatos populum ad preces ob imminentem Dei vindictam, et choreis ac carminibus lascivis penitus interdixisse. Vale. Lausannae, 20. Septemb. 1543.

Tuus P. Viretus.

502. 1) 15. *Sept.*
2) *qui* 14. *Sept. Genevae fuerat.*
3) *Hoc non videtur nomen proprium Viri, sed gentilitium Galli cuiusdam qui Helvetiam percurrens ab alio ad alium commendatus ablegabatur.*
4) *N.* 499. 500.
5) *Fuit Genevae.* (504.)

503.

FRECHTUS BLAURERO.

Communicat cum eo quae nuperrime accepit nova de Calvino et Vermilio.

(Ex autographo Bibl. Vadian. Sangall. MSS. T. 34 al. V. fol. 216; legitur etiam in Cod. Bibl. civic. Turicensis F. 43 olim Arch. Hotting. VIII. p. 556 et ap. Simlerum Vol. 53.)

— — — — — — — — — — — — — — —

Accepi recens, Argentinae *Calvinum* nostrum convenisse *Farellum* et istic magna cum laude profitentem *Petrum Martyrem*, [1]) qui cum impudenti Antichristi mancipio Metensi quodam praedicatore [2]) (paedicatore, verbo sit venia, scribere volueram) disputare voluerit. Verum infecta re ad sua rediit opt. *Calvinus*. Qui in omnes Pauli epistolas commentarios edet, [3]) ut D. *Petrus* in omnes minores prophetas a se Argentinae praelectos. [4]) Sed forte tibi iam diu nota scribo. — — — — — Raptim Ulmae 23. Sept. 1543.

T. c. ex animo
Frechtus tuus.

504.

GENEVENSES MINISTRI LAUSANNENSIBUS.

Iudicium de Fracheto.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 96. Exemplaria praeterea exstant Ionvillaei ib. Cod. 196, fol. 84, Turretini Cod. 111, fol. 79, Bernense Epp. VII. 539, Simleri Vol. 53.)

Fidelibus Christi ministris pastoribus et doctoribus Lausannensis ecclesiae et agri vicini fratribus carissimis.

Gratia vobis et pax a Deo patre nostro et Domino Iesu Christo, fratres dilectissimi.

Biduo antequam huc adveniret frater noster

503. 1) *Qui in locum Capitonis suffectus iam totum fere annum Argentorati hebraica docebat.*
2) *Carolo sc. vel Fideli Franciscano, qui acerrime eo tempore ap. Metenses in protestantes invehebatur.* (*Meurisse p.* 69. 82.)
3) *Haec nimis praemature promissa.*
4) *Talis commentarius nunquam prodiit, et quae praelectiones eius exegeticae exstant eas post obitum demum autoris amici ediderunt.* (*Schmidt, Vermigli p.* 57. 293.)

Viretus, tandem literas vestras reddiderat Antonius *Frachetus*,[1]) hoc est, apud *Calvinum* deposuerat ut illi redderentur, neminem tamen nostrum alloquutus erat, et statuerat, quemadmodum confessus est, discedere nobis insalutatis, nisi forte *Vireto*, quum transiret per pontem Rhodani, obviasset, cui se ad nos venturum condixit. Loco excusationis ab expostulatione exorsus est, quod hic a nonnullis fuisset immerito vexatus, deinde post suum discessum traduceretur. Porro ad innocentiam suam asserendam protulit quorundam testimonia quibus nihil putabat opponi posse. Quod si quis illi crimen aliquod vellet intendere, illum in forum provocabat. Eo audito consultavimus breviter inter nos, et quid illi respondendum in praesentia, et quid postea in eius negotio agendum foret. Nam quia petieratis ut vobis bona fide perscriberemus de eius vita, quod pro certo apud principes vestros testari vobis tutum esset, censuimus morem in ea re vobis gerendum, utcunque ipse minime curaret. Caeterum quid responsi a nobis habuerit, quoniam melius coram referet *Viretus*, et fideliter id facturum scimus, supervacuum foret scribere. Quod ad vestrum postulatum spectabat, duobus ex conventu nostro negotium dedimus ut in vicinia de eius moribus inquirerent, simul tamen duo haec illis iniunximus mandata, ne promiscue quemlibet rogarent, sed deligerent suo iudicio graves et idoneos testes, alterum, ne dubios rumores et absque certo autore ortos colligerent, sed afferrent tantum comperta. Haec igitur ex eorum relatu accipite.

De usuris. Notarius, quo familiariter in scribendis pactionibus semper usus est, conveniri a nobis non potuit, partim quia anteverterat *Antonius* ne ab eo laederetur, partim quod statim post testimonium pro *Antonio* dictum ad vindemias profectus est. Alter vero homo locuples, qui domum illi suam locaverat, publicas literas conscripserat quibus rusticus pro centum florenis mutuo acceptis pollicebatur in singulos annos cuppas sex tritici. Addebat, per se tantum stetisse quominus plus apponeretur.

De iuramentis. Fuisse hoc illi perquam usitatum vitium, non tantum ut iuraret, sed etiam ut contumeliose deieraret per corpus, per sanguinem, per mortem Domini, complures testantur. Ex quibus duo sunt ex nostro coetu *Genistonius* et *Ludovicus*,[2]) qui eum ita deierantem ob res nihili et extra omnem contentionem audierunt.

De inconstantia. Quicunque eum noverunt et versati sunt cum eo pronunciant hominem esse levem et qui subinde mutet consilia. Atque hanc famam in tota vicinia etiam apud ignotos sibi comparavit.

De iurgiis domesticis. Qui aliquid habuerunt consuetudinis cum eo nobis dixerunt, supra modum et nimis saepe rixatum esse cum uxore, et fama est verberare eam solitum non maritali modo.

De maledictis et obtrectationibus. Alia levia praeterimus, unum est quod minime praeteriri decet. Conquestus est apud pium quemdam virum, esse in ordine nostro sectas pestilentissimas. Multos enim ex concionatoribus Christi divinitatem negare. Et Neocomum[3]) nomine exprimebat. Quanquam nec vobis parcebat, siquidem postquam iactaverat sollicitari se ut philosophiam istic profiteretur, negabat se id facturum, quia temperare sibi non posset quin errores illos libere reprehenderet. Idque etiamnum vir ille cui dixit, ut est simplex et facilis, persuasum habet, neque leviter offensus est quod audiat in ordine nostro tolerari qui papistas errorum pravitate superent.

Haec non malevolentia nec cupiditate ulla impulsi ad vos scribimus, sed tantum ut veritate ante oculos simpliciter posita vos praemuniamus ne quid statuatis cuius vos paulo post poeniteat. Scimus hominem esse non indoctum, nec obtusi ingenii. Satis etiam expendimus quantum et vultus gravitate et aetatis maturitate profuturus esset ecclesiae Christi, si reliquis dotibus perinde instructus foret quae in ministro requiruntur. Quanquam minime instituti nostri est praeiudicio aliquo vos occupare, ut in hanc vel illam partem iudicetis. Vobis integrum iudicium relinquimus: tantum quod postulastis praestitimus, ut vos diligentia fideque nostra in hac causa adiuvaremus.

Valete, fratres nobis in Domino carissimi, nosque in precibus vestris habete commendatos. Dominus Christus qui vos ad culturam vineae suae conduxit, vobis et animum et vires largiatur ut animis indefessis usque in finem in opere perseveretis. Genevae Calend. Octobr. anno 1543.

Ioannes Calvinus fratrum mandato.
Philippus ab ecclesia.
Matthaeus Genestonus.
Abelus Pouppinus.
L. Trepperau.[4])

504. 1) *De nomine vide N. 500.*
2) *Treppereau.*

3) *Habes hic ἦχω quandam eorum quae Capunculus et Cortesius contra Farellum et Calvinum iactabant. Ipsum vero Franchesium apud Neocomenses antea degisse inde non sequitur.*
4) *Nomina in apographis ex parte mire depravata.*

505.

POLLANUS FARELLO.

Petrum Bruly concionatorem Gallorum Argentoratensium contra iniquas criminationes candide et cordate defendit.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium, Epp. divers. N. 8. Exstat quoque Turici in Bibl. civic. Cod. B. 217, p. 119 et ap. Simlerum Vol. 53.)

Fidelissimo evangelii ministro D. Farello domino colendissimo

Neocomi.

S. P. Vir ornatissime. Etsi antea non defuit voluntas ad te scribendi, attamen quum deesset argumentum, vel tuis occupationibus atque autoritate dignum, vel meis studiis aptum, ideo hactenus abstinui, ne temere de rebus nihili, aut de quibus inter nos solemus iuniores ludere tuas aures obtunderem. Atque equidem cupiam argumento plausibiliore licuisse: verum eo magis impulsus sum ut ne amplius vel temere esse tibi molestus metuerem, vel meam inscitiam prodere vererer. Certe enim iustus dolor me ad scribendum nunc incitavit quem scilicet ex tuis ad D. *Cyprianum* literis cepi. Etenim non primum nunc experior quam nil usquam tutum sit a vitiligatorum telis venenatissimis. Id vero non parum mihi dolet, etiam inter eos qui se filiorum Dei nomine censeri volunt ea vitia regnare, quibus nil est quod magis nostrae adversetur professioni. Invidiam intelligo atque huius comitem, individuam maledicentiam. De quibus nil opus multis apud te, qui nimis multa semper ab istiusmodi passus es antea, ac nuper etiam eadem apud tuos expertus ob illam V.[1]) cum D. *Calvino* huc ad Metensium negotium profectionem. Certe optabile erat ut ecclesia Dei esset ab omni scelere vacua. Quod quia in praesenti vita vix datur, attamen id curandum est, ne hic regnent illa quibus res quaevis maxime lacerari ac distrahi solent. Ac non tantum hodie propter ambitionem atque invidiam ecclesia Dei misere laceratur, verum etiam destruitur, dum propter nimis corruptos nostrorum mores non tantum nos apud veritatis hostes et Antichristi angelos audimus male, verum etiam sacrosanctissimum Dei verbum non solum contemnitur sed vituperatur etiam. Maxime autem id fit quoties ea vitia in illis etiam conspiciuntur per quos videtur Dominus Iesus suam doctrinam orbi restitutam voluisse. Quos ideo dare operam est necesse ut, si non vita omnino doctrinae respondeat propter hanc infirmitatem, at saltem tecta habeant vitia, vel ne indulgere illis videantur. Quo ne facile ulla adversum ipsos sinistra exoriatur suspicio, ac proinde contemni ministerium incipiat.

Cui contemptui tantam nunc apertam rimam contra nostrum concionatorem *Petrum*[2]) non mediocriter doleo. Utinam ille, quisquis is est, vel siluisset, vel tu non usque adeo facile calumniae aurem utramque dedisses. Certe enim calumnia est quidquid de illo est ad te vel scriptum vel delatum. Turpe est velle ex alterius vituperio laudem aucupari, aut alterius exitio crescere. Video enim huic nostro ambitionis aut nescio cuius alterius criminis notam inuri. Certe animum ego suo iudici Deo relinquo. Verum hoc factum, quo te video contra illum utcunque animatum esse, audacter tuebor. Quid enim si insperato vel potius inopinato illi evenit ut ob privata negotia[3]) fuerit aliquo vel etiam illuc proficiscendum. Num ideo peccavit quod sibi tantillum temporis sumpserit? At non debuit iniussu ecclesiae. Fateor: in causa publica, uti religionis, vel alia huiusmodi. Quod neque facturum ipsum credo: tametsi fortasse aliquando causae incidant cur id liceat. Cuius rei non illi sunt defutura exempla. At neque etiam si privatas tantum causas habuisset debuit inscia ecclesia proficisci. Si ita est, certe multi, fere omnes peccant, qui toties ad sua negotia saepe ad non paucos dies secedunt. Sed quid ego excuso, quasi idem ille fecerit? Nemo fuit nostrum qui ignoraret, vel etiam profectionis causas: tantum propter malevolorum insidias noluit invulgari. Quid quod ante discessum concionatores etiam admonuit ut, si quid vellent ecclesiam Metensem scire, scriberent. Istaec ita esse testor qui ubique interfuerim, etiam apud concionatores. Nam quod ad conditionem aut stipendiorum splendorem (non valde invidendum) attinet, Dominus est qui eius cor novit. Tu etiam familiarius eum nosti, num in victus frugalitate ullam huius animi suspicionem det. Ac de caetero eius ministerio aut moribus frustra id ego apud te, virum acutissimi ac severissimi iudicii: ad quod accedit satis diuturna et familiaris cum illo consuetudo. Verum, quod nos omnes ad exemplum regis et capitis nostri Christi decere arbitror, ego illi facto, de quo eum accusari intellexi, volui et veritati testimonium ferre: non facturus hoc modo in cuiusvis causa. Idem factu-

505. 1) *Sub hac litera Viretum latere, autor est Simlerus, in quo sane fallitur. Pollanus enim Argentorati facillime discere potuit Viretum ibi non fuisse.*

2) *P. Bruly, qui Calvino successit in ministerio Argentoratensi. Quem absque venia presbyterii iter suscepisse ad Metenses ut sibi meliorem conditionem quaereret, nonnullorum ad Farellum delata criminatio fuisse videtur.*

3) *Scilicet ipse Metensis erat, et olim advocaturam exercuerat. Vide Haag, France prot. III. 54.*

rum D. *Cyprianus* est pollicitus. Sed magni referre putabam ab ipso omnem sinistram suspicionem procul abesse. Cui equidem ego in Domino omne obsequium uti debere me semper existimavi, ita hac occasione non praestare non potui, nisi mecum ipse pugnare vellem atque omni officio renunciare. Oro itaque atque obtestor fidem et caritatem tuam in Christo, ut si quam de illo sinistram opinionem ex hoc facto concepisti maturo deponas, nec temere cuivis calumniae aurem praebeas. Testor enim ego coram Domino, multos esse passim, nec deesse in hoc nostro tam pusillo grege, qui ex evangelio non Domini sed suam gloriam, non ovium sed sua commoda spectent. Ex quorum numero si quispiam haec vel ad te detulit, vel (ut sunt eiusmodi fucorum callida studia) alicuius ad hoc factum simplicitate abusus est, adeo ille audiendus non est, ut etiam abs te castigandum putem. Atque utinam primo ad ipsum privatim scripsisses et amice admonuisses. Nam ipse istorum inscius adhuc est, et posset se melius purgare quam ego excusavi. Quod meum factum, oro, aequi boni consulas: quod facturum non dubito si quam ille, quem excuso, personam sustineat, et meam caritatem et concordiae in ecclesia studium respicias. Si ad D. *Calvinum* scribes aliquando, oro meo nomine illi salutem scribas. Fratri tuo ac D. *Corderio* praeceptori meo salutem opto. Christus Optimus Maximus te sospitet suaeque ecclesiae diu servet. Haec incondita extemporanea ac vix relecta temporis parsimoniae imputato. Iterum vale. Ex aedibus Bucerianis vj. Octobris anno 1543.

Tuus clientulus Valerianus
qui et Valerandus Poullain.[4]

506.

CALVINUS MINISTRIS MONSBELGARDENSIBUS.

Sententiam suam declarat de nonnullis ritibus ad mentem Lutheranorum immutatis quos dux Christophorus eorum ecclesiis obtrudebat, maxime circa sacramenta et dies festos.

(Ex apographo Bibl. pastorum Neocomensium. — Edidit Beza Gen. p. 43, Laus. p. 98, Hanov. p. 110, Chouet p. 54, Amst. p. 25.)

Fidelibus Christi servis pastoribus Monbelgardensis ecclesiae in urbe et in agro fratribus mihi carissimis et in Christo colendis.

Gratia vobis et pax a Deo patre nostro et Domino Iesu Christo, fratres carissimi et observandi. Tametsi Neocomum duntaxat duo isti fratres missi a vobis [1]) fuerant, ad consulendos eius loci ministros, illorum tamen hortatu hucusque ad me profecti sunt, ut de quibus petebatis ab ipsis consilium meam simul sententiam ad vos perferrent. Ego vero non tantum mihi sumo, ut audeam non rogatus me in vestras consultationes medium ingerere, meamque interponere opinionem. Sed quia nominatim adiecerat in literis suis frater noster *Tossanus*, cupere vos meum et aliorum iudicium audire, minime sum veritus ne mihi arrogantiae aut temeritati daretur, si vobis simpliciter exponerem ac paucis, quid essem ipse facturus si personam vestram sustinerem. Iam quidem ante duos menses quid sentiam aliqua ex parte fratri meo *Tossano* privatim indicavi:[2]) nunc vero quoniam capita mihi recensuerunt fratres, de quibus ambigitis, aut de quibus saltem non nihil est inter vos controversiae an recipi a vobis debeant: de singulis quid mihi videatur, breviter respondebo.[3])

Ut se repraesentent ministro et offerant ad examen, qui coenae dominicae communicare volunt, adeo non displicet: ut potius id censeam ultro a vobis omnibus esse expetendum. Erit enim optimus piae sanctaeque in ecclesia disciplinae nervus. Verum quia proclivis inde lapsus foret ad corruptelam aliquam: ut obviam eatur periculis omnibus, utile erit simul praescribere limites, quibus legitimus usus definiatur: primum ut sit tanquam privata catechesis ad rudes familiariter edocendos, deinde ut usui sit ad eos monendos et obiurgandos, qui officio suo parum respondent, postremo ut ad trepidas conscientias erigendas et confirmandas valeat.

De coenae administratione ita sentio, libenter admittendum esse hunc morem, ut apud aegrotos celebretur communio, quum ita res et opportunitas feret, nec magnopere etiam repugnandum esse, quin maleficis detur qui plectendi sunt, siquidem postu-

---

4) *Hoc Valerandi Pollani nomine posthac frequentissime designabitur. Fuit nobili genere natus in oppido Insulae (Lille) aut vicinia. Quum se Corderii discipulum dicat, Burdigalae studiis operam navasse videtur. Religionis causa Gallia excessit et hoc ipso anno Argentoratum venit. unde a. 1547 in Britanniam transiit, denique cum aliis exsulibus Francofurti sedes fixit.* (*Haag VIII.* 308.)

506. 1) *Ed. Gen. perperam:* vobis missi a nobis.

2) *Neque Tossani, neque Calvini literae supersunt.*

3) *Ex quo Dux Christophorus comitatui Monbelgardensi praefectus fuit, ecclesiae eius ditionis, antea sub auspiciis Tossani et Georgii ducis Zwinglianismo magis addictae, Lutheranismi placita et ritus recipere debuerunt, procurante Io. Angelandro (Engelmanno) quem Schnepfius cum Cod. eccl Wirtembergico eo miserat.* (*Vide quos laudavimus ad N.* 457 *et* 459.)

lent, et ad receptionem satis comparatos esse appareat: hac tamen lege, ut sit vera communio, hoc est, ut panis in coetu aliquo fidelium frangatur. Coenam vero in ordinaria concione institui extra ordinem unius rogatu nimis absurdum est: neque enim decet proponi coram omnibus sacrum illud epulum, quod omnium commune est, sine solenni denunciatione, ut ad participationem se ecclesia comparet. Eo autem modo fieri quo princeps iubet, quid aliud foret quam subiicere uniuscuiusque libidini publicum ecclesiae ordinem? Et si necessitatem obiiciunt, non est cur recusetis frequentiorem usum, ne quis amplius necessitatem obtendat, qui in coetum modo convenire poterit.

Baptismum obstetricibus permittere impia et sacrilega est baptismi profanatio. Ergo hoc caput non tantum repudiandum iudico: verum, si urgere vos princeps ultra modum pergat, usque ad sanguinem resistendum potius quam huic non tolerandae superstitioni consentiatis. Rogabat Christus Pharisaeos undenam Ioannis baptismus foret: e coelo an ab hominibus? Nam si hoc secundum confessi essent, promptum erat colligere, vanum igitur esse et nullius momenti. Iam obstetricum baptismus unde erit? certe non ab eo qui hoc munus peculiariter apostolis mandavit. Superest igitur ut a contrario autore. Augustinus non de muliere sed de privato viro movet quaestionem, an si baptiset in necessitate peccet. Respondet demum dubitanter, ut excuset magis quam probet. Certe non asserit licere: quin potius fatetur subesse delictum. Verum si Christi regulam sequimur nullus restat locus dubitationi.

In sepultura mortuorum hanc moderationem vellem adhiberi ne in templum funus deferretur, sed recta in coemeterium. Illic quoque exhortationem haberi vellem, ut in re praesenti funeris comites cognoscerent quod diceretur. Haec ratio non admodum improbanda foret.

De campanae pulsu nolim vos pertinacius reclamare, si obtineri nequeat ut princeps remittat: non quia probem, sed quia rem contentione non dignam arbitror.

In festis non recipiendis cuperem vos esse constantiores, sic tamen ut non litigetis de quibuslibet, sed de iis tantum quae nec in aedificationem quidquam factura sunt, et superstitionem prima ipsa facie prae se ferunt. Et habetis plausibilem recusandi materiam. Nam in papatu magna celebritate conceptionem et ascensionem[4]) Virginis coluerunt. Quid habebit servus Christi quod dicat, si suggestum conscenderit illis diebus, nisi ut eorum stultitiam rideat qui tales ferias excogitarunt?

Breviter et nudis verbis sensum meum vobis explicavi. Argumentis agere vobiscum, vel supervacaneum, vel non adeo necessarium visum est, quando pro vestra prudentia sine alio monitore quae me rationes moveant, expendere potestis. Iam video quae et quanta in exorando principe vos difficultas maneat. Verum si modesta deprecatione ostenderitis vos non posse aliter, nisi velitis in eius gratiam Christo illudere, non dubito quin tam aequo postulato ad extremum cessurus sit. Hanc ob causam suadeo ne vos nimis difficiles ac morosos quoad licet, praebeatis. Nam ubi hanc vestram moderationem animadverterit, facilius adducetur ut nonnihil vobis ipse quoque vicissim concedat, praesertim ubi videbit vos non absque causa pugnare. Quod autem vos terret offendiculorum periculum, si quam novam agendi formam receperitis quae non sit nostris ecclesiis usitata, atque id quidem merito facitis: sed quia non eo ventum est perfectionis quin optemus adhuc progredi, hic timor vos impedire non debet ab iis ritibus admittendis, quos alioqui non liceat penitus improbare. Valete, optimi et mihi observandi fratres. Collegae mei diligenter vos salutant, qui ab hoc meo iudicio nihil prorsus dissentiunt. Dominus Iesus vos semper spiritu suo gubernet. Genevae. Nonis Octobr. 1543.

Ioannes Calvinus vester.

507.

BULLINGERUS CALVINO.

Internas dissensiones, qualis est illa inter Genevenses et Bernenses de S. Victore, eo magis vitandas aut componendas docet, quo maiora imminent a Caesare papistico pericula.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim B. Epp. T. 30, fol. 114. — Simler. Vol. 53.)

Praeclarae pietatis ac doctrinae viro D. Ioanni Calvino sanctae Gebennensis ecclesiae episcopo venerando suo et carissimo fratri.

Gratiam et vitae innocentiam a servatore Iesu. Commodum hunc nactus tabellionem, qui me tuo, *Calvine* vir doctissime piissimeque, salutabat nomine, non potui non paucula haec ad te praecipuum amicum et fratrem longe carissimum perscribere. Audio nonnihil dissidii aut saltem simultatis inter vestrates et Bernates nescio de quibus finibus atque terminis episcopi olim imperio subiectis gliscere.

4) *Ed. Laus. et seqq.* Assumptionem.

Quod si verum est quod dicitur, tuum[1]) sicut et Bernatium ministrorum fuerit vestros hortari ne ob fluxas istas instabilesque possessiones aut titulos dissideant, sed sequestrium aliquorum autoritate et iudicio interposito sancte iterum coalescant. Non est quod nos etiam de rebus maximis hoc nostro tempore litigemus et contendamus. Imminet cervicibus nostris papisticus ille *Caesar*, qui si *Galliarum regem* vel bello fregerit vel artibus ad insidiosam aliquam pacificationem pertraxerit, nihil aliud restat nisi ut Germaniam suae subigat libidini, inprimis autem *Sabaudum* et *Brunsvicensem* restituat. Et ante hunc, illum, quum quod affinitate ipsi cohaereat, tum quod *Gebennensis* et *Lausannensis* episcopi id efflictim postulent. Non ignoras, opinor, quid ad querelam et calumnias *Hildesheymensis* episcopi[2]) civitati scripto praeceperit mandato. Hoc ipsum praecipiet haud dubie Genevatibus et Lausannensibus, restitutionem in integrum Antichristi. Quod si interim nos inter nos ipsos simultatibus et dissidiis distracti nostras vires attriverimus, ianuam certe hosti, et crudelissimo et sacrilego, aperuimus. Proinde si ullo alio tempore ad summam pacem atque concordiam nostros hortati sumus, hoc nostro tempore periculosissimo hortari debemus. Praecipue vero nostrae fidei creditos urgere ad sinceram poenitentiam, ad solidam gratiae fiduciam et preces ardentissimas, si forte impendentia nostris capitibus mala avertere dignetur clemens Dominus, qui nunquam deest serio nomen eius invocantibus. Huius gratiae te una cum sancta Genevatium ecclesia et cum omnibus symmystis et tota domo tua commendo. Salutant te fratres *Megander*, *Bibliander*, *Pellicanus*, *Gualtherus*, et reliqui. 14 Octob. 1543.

H. Bullingerus tuus.

---

507. 1) *Actum agit. vide* N. 501.

2) Hildeshemenses proiecta religione pontificia venerunt in foedus protestantium. Episcopus autem eius civitatis Valentinus graviter eos et ad cameram et ad Ferdinandum regem et nunc etiam ad Caesarem accusabat quod veterem religionem et ecclesiae ritus mutassent, quod novos instituissent populi doctores, quod missam abrogassent, quod antiquae religionis sectatores mulctarent, templa diruerent, ecclesiasticorum bona mobilia vel amovissent vel detinerent, nuper etiam editis ludis B. Virginem reliquosque divos per ludibrium vulgo traduxerint, quod ipsius iurisdictioni se subtrahere cogitarent, quod in protestantium foedus se dedissent, quod monachos et alios ad suae religionis observationem vi cogerent, etc. His auditis Caesar d. 6 Augusti Wormacia dat literas quibus gravissime minatus mandat ut omnia in pristinum statum restituant donec publice aliquid decretum fuerit. *(Sleidan. II.* 317, *cf. Hortleder I.* 1178.

508.

CALVIN A M. DE FALAIS.[1])

Il lui parle en termes intentionellement vagues de son intention de s'expatrier pour cause de religion et cherche à l'affermir dans ses sentiments évangéliques et à lui rendre le sacrifice plus facile.

(Autographe de la Bibl. de Genève Cod. 194, fol. 8. — Imprimée dans les Lettres à Jaques de Bourgogne p. 1, dans les Lettres françaises de Bonnet I. p. 93, et en anglais T. I. p. 371.)

A mon bon seigneur et amy sire Iacques Le Franc.

Monsieur, combien que ce soit contre la facon acoustumee des hommes, que ie use de telle privaulte envers vous de vous escrire familierement, devant que vous estre beaucoup congneu, toutefois puis que ie me tiens asseure que mes lettres seront bien venues vers vous, ce seroit hypocrisie a moy d'en faire longues excuses, comme si ien doubtoye. Pourtant ie feray en cest endroict comme lun de voz amis, sans aultre preface.

La matiere dont iai a traicter avec vous requerroit bien que nous feussions ensemble, pour diviser au moins un demy iour. Et de faict, iai souventefois desire depuis quattre ou cincq mois, que ce fust le bon plaisir de Dieu nous donner ceste opportunite. Encor ai ie doubte a present, si pour meilleur conseil ie vous devoye prier dentreprendre un voiage, affin que nous peussions apres avoir veu et considere de plus pres, constituer ce quil seroit de faire. Car sil estoit question de mectre la chose en deliberation comme doubteuse, il y auroit bien a obiecter et replicquer devant que vous en pouvoir resouldre; il seroit quasi folie et inconsideration a moy de tenter a faire cela par lettres. Mais en la fin iay regarde daultrepart si nostre seigneur vous a desia donne le couraige de nous visiter a bon escient, pour vous reposer en nostre seigneur avec nous, que ce seroit poine perdue, et aultant dattarge et recullement de vous conseiller dy venir seulement voir quel il y faict, pour vous adviser sur cela. Parquoy ie ne seroye point de cest advis,

---

508. 1) *Sur M. de Falais voyez T. VIII. p.* 200 *et les Prolégomènes de la première partie du T. X. page xj. — C'est ici la première lettre que C. paraît lui avoir écrite. Il n'est pas aisé de dire comment il s'est établi des rapports entre eux. Il se pourrait que C. eût été rendu attentif à ce gentilhomme soit à Genève soit à Strasbourg par quelque compatriote de celui-ci. (D. de Busanton?) Il est cependant plus naturel de supposer que soit lui-même, soit sa femme (voir la lettre suivante) se serait adressé d'abord et directement au réformateur pour le consulter sur une si grave affaire. —* Iacques Le Franc *est naturellement un pseudonyme mis sur l'adresse pour le cas où la lettre tomberait en mauvaises mains. Falais était un fief de Brabant.*

que vous prinssiez ceste poine superflue pour en estre par apres a recommencer. Voire possible quant lopportunite ny seroit pas telle, comme elle est pour ceste heure.

Ie pense bien a la difficulte ou vous estes, si vous regardez le monde, et les considerations qui vous peuvent la retenir. Mais il vous faut faire une conclusion certaine pour repoulser tout ce qui vous viendra au devant pour y contredire. Il est vray quelle ne se doit pas prendre a la volee, cestadire sans fondement, et ne scachant pourquoy. Mais quant vous avez vostre conscience asseuree dun tesmoignage, qui est meilleur et plus ferme que tout le monde ne le vous scauroit donner, il vous faut acquiescer la du tout; et estimer que tous les empeschemens qui surviennent pour vous destourner, sont scandales que sathan vous presente pour vous rompre le chemin. Combien, a mon semblant, quil nest pas grant mestier dalleguer beaucoup de raisons pour vous monstrer ce qui est de faire selon Dieu. Ie repute que cela vous est desia tout liquide. Il y a seulement le regret de ce que vous laissez dune part, de laultre la crainte de ne rencontrer pas ce qui seroit a desirer. Mais tous les regretz du monde se peuvent vaincre par ceste pensee, quil ny a plus malheureuse condition que de vivre et trouble desprit, et avoir une guerre continuelle en soymesme, ou plus tost estre tormente dune gehenne interieure sans aulcune relasche.

Or advisez si vous pouvez avoir paix avec Dieu et vostre conscience, perseverant en lestat ou vous estes. Si lesperance de mieux vous retient, pour le premier vous voiez a loeil que labysme croist tousiours et que vous y entrez avec le temps plus profondement.

Secondement sil plaisoit a Dieu damender le desordre qui est apresent, quelle ioye vous seroitce de dire: ce pendant que mon maistre a este banny de ce pais, ie men suis bien voulu exclurre de mon bon gre pour laller servir; maintenant quil y est rentre, iy reviens luy rendre louanges. Combien quil ny a pas encor apparence que cela se doive faire en brief. Pourtant le plus expedient est de vous en retirer,[2]) devant questre plonge si avant en la fange, que de ne vous en pouvoir arrascher. Mesme le plus tost est le meilleur. Car en telle chose, il fault prendre loccasion quant elle soffre, estimant que quant le seigneur nous donne le moien, cest comme sil nous ouvroit la porte: ainsi il convient adoncq entrer sans plus dellayer, de paour quelle ne soit fermee, cependant que nous varions en consultant. Or la principalle occasion ie la prens en ce quil a rompu les lyens du cueurs, tant de vous que de vostre compaignie, en vous rendant facile par la bonne affection quil a esmeue en vous, ce qui semble autrement tant plein de difficulte. En tel cas, nous devons, selon lexhortation du sainct apostre, faire valoir les dons de lesperit, les mectans en effect et en execution, et ne les pas laisser amortir de paour quilz ne sesteingnent du tout par nostre nonchalance. Davoir iammais toute commodite a souhet, il ne le fault attendre. Car quant ainsi seroit, quelle experience de vostre foy y auroit-il? Il nest a doubter que nostre pere Abraham neust merveilleuse resistance quant il fallut desloger de son pais, et quil navoit pas toutes choses a son ayse; neantmoins il se depesche incontinent. Si nous sommes ses enfans, il le nous convient ensuivre. Nous navons pas revelation expresse de quitter le pais. Mais puis que nous avons commandement dhonorer Dieu et de corps et dame partout ou nous sommes, que voulons nous plus? Cest doncq aussi bien a nous que ces lettres saddressent: Sorts hors du pais de ta nativite, quant nous sommes la contrainctz de faire contre nostre conscience, et ne pouvons vivre a la gloire de nostre Dieu. Au reste, du moien nostre seigneur vous donnera la prudence de le disposer, et estes sur le lieu pour mieulx pouvoir discerner ce que voz affaires portent. Tant y a que ie desireroye bien que vous tendissiez a ce but de vous desvelopper tant quil vous sera possible: affin de pouvoir estre plus allegre et plus libre, apres vous estre deppetre des filles. Avec les bons amis que vous avez avec vous de pardela, qui sont pour vous ayder tant du conseil que de leur poine.

Le bon seigneur que vous avez tant desire pour vous prester la main[3]) sy en va, soffrant a faire tout ce quil pourra de son coste, affin de sacquitter de son devoir. Et certes le zele quil a vous doit bien inciter et estre comme un aguilon nouveau, pour augmenter et enflamber la bonne donation que desia vous avez.

Or pource que le reste ne se peult bonnement depescher par lettres, ie prieray ce pendant nostre bon pere celeste, quil luy plaise de vous ouvrir de plus en plus les yeulx pour pouvoir contempler ce que desia il vous a donne en partie, vous donnant aussi la force et constance de suivre la voye quil vous monstre. Finalement quil vous dirige en tout

2) *Ce passage donne la clef du reste, et sans lui il serait assez difficile de dire de quoi il s'agit au fond. Il paraît que C. avait été informé, de manière ou d'autre, du projet de M. de F. de s'expatrier pour cause de religion, et qu'il a été amené par quelque ami commun, à donner son avis sur ce projet.*

3) David de Busanton, seigneur du Hainaut, retiré à Genève. *(Bonnet.) Il est de fait qu'un seigneur David est plusieurs fois nommé dans cette correspondance. C'est peut-être le même que nous avons déjà trouvé à Genève dans le N.* 498.

et partout par son sainct esperit, vous conservant en sa protection. Sur ce ie me recommanderay humblement a vostre bonne grace, sans oublier la bonne compaignie des bons seigneurs qui sont avec.[4])

Vostre serviteur humble frere et entier amy,

Charles d'Espeville.

509.

CALVIN A MADAME DE FALAIS.[1])

Même sujet.

(Autographe. Bibl. de Genève, Cod. 194, fol. 10. — Imprimée dans l'édition de 1744 p. 7, chez Bonnet fr. I. p. 98, angl. I. p. 375.)

A Madame et bonne seur Madame Katerine Le Franc.

Madamoiselle et bien-aymee seur, ie nay pas grant matiere de vous escrire pour le present, sinon affin de vous faire scavoir que iay receu vos lettres, lesquelles me donnent bonne occasion de remercier nostre seigneur de tant de graces quil vous a faictes, et singulierement de ce quil vous a ainsi disposee a quicter et renoncer tout, pour vous adonner entierement a le servir. Cest bien une chose que nous devons tous faire sans contredict, et mesme est comme la premiere lecon de nostre Chrestiente. Mais la pluspart sen acquitent tresmal. Ie loue doncq nostre seigneur, de ce quil vous a faict sentir que vault la gloire de son nom, pour la preferer a tout le monde, et pareillement quelle felicite cest de le servir en conscience paisible, affin de reputer cela comme le plus grant thresor qui vous puisse advenir. Car de vous exhorter beaucoup, quant ie voy que vous estes desia ainsi pleinement resolue, ce seroit chose superflue, comme il me semble, sinon que ie mecte poine de vous confermer en ce sainct propos. Or iespere bien que nostre seigneur na pas allume un tel zele et desir en vous, quil ne vous vueille faire la grace de parvenir ou il vous poulse. Et dadvantaige il en a monstre desia de si bons commencemens, quil nous fault fier en luy, quil parfera.

Il est vray et que de nostre part vous avez de grans barres pour vous empescher, et le gentilhomme de la sienne encor plus. Mais en vous armant de la force de nostre seigneur, vous les surmonterez aussi aisement que festus, passant par dessus sans difficulte, non pas selon la chair, mais tellement que vous congnoistrez estre verifie en vous ce que dict le prophete: Le seigneur dispose mes pieds comme a un cerf. Seulement, gardez vous de laisser refroidir le zele que le seigneur vous a donne: mais plus tot estimez que cest luy mesme qui vous solicite et vous haste. Et quant il y auroit quelque infirmite en vous, priez le que premierement il la vueille corriger, et de vostre part employez vous a combattre alencontre, pour la surmonter. Secondement priez le quant il vous verroit estre trop tardifve a marcher, quil vous vueille plus tost tirer par la main et quasi par force vous delivrer. Il ny a nulle doubte que Sara fust un grant soullagement a nostre pere Abraham, quant il se deubt mectre en chemin. Ensuivez la comme une de ses filles. Car de regarder derriere, nous voions que cest, en lexemple de la femme de Loth. Combien que ie me tiens pour asseure que vous navez pas mis la main a la charrue, pour regarder derriere le dos.

Si ces lettres vous devoient estre presentees par un messaiger estrange ie seroye possible plus long. Mais quant le messaiger peut luy mesme supplyer au deffault de lettres, il ne luy fault pas faire ce deshoneur descrire tout ce quon veult faire scavoir, comme sil navoit point de bouche pour parler.[2]) A ceste cause ie feray fin a ces presentes, apres mestre affectueusement recommande a vostre bonne grace, et avoir prye nostre seigneur de vouloir poursuivre son oevre en vous, en vous conduisant par son sainct esperit, tant a la congnoissance qua lobeissance de sa bonne volunte, donnant aussi la force et la prudence a celluy qui doibt estre vostre guide, de vous preceder pour vous inciter par son exemple, et vous faisant aussi la grace destre son ayde comme il la ordonne. Iattenderay le retour du bon sieur present porteur, non sans grand desir de vous voir. Ce 14 doctobre.

Vostre serviteur, humble frere et entier amy,

Charles despeville.

4) *M. Bonnet a ajouté la date du* 14 *Octobre* 1543, *en supposant que cette lettre est de la même époque que la suivante, ce qui est d'autant plus probable que ni l'une ni l'autre ne contient des salutations pour l'autre époux.*

509. 1) *Iolande de Brederode, de la maison des comtes de Hollande, paraît avoir été attachée aux doctrines de la Réforme plus décidément encore que son mari, et l'avoir engagé à prendre la résolution de quitter la Belgique. Elle mourut en* 1557; *son mari épousa en secondes noces Elisabeth fille d'Adrien de Rymerswaal seigneur de Lodyk.*

2) *C'est évidemment le* bon seigneur *de la lettre précédente.*

510.

CALVINUS VIRETO.

De duobus Franciscanis qui literas commendatitias sibi dari postularunt, de quorum autem fide et dignitate pro tempore ambigit.

(Ex autographo Cod. Gen. 106, fol. 94. Exstant praeterea exemplaria Ionvillaei Cod. 111ª, fol. 39, Turretini Cod. 111, fol. 79 verso, Bernense Epp. VII. 545 et Simleri Vol. 53.)

Fideli Iesu Christi Domini nostri servo Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fratri mihi carissimo.

Nuper hac transierunt Franciscani duo qui quum Bernam proficisci in animo haberent literas a me commendatitias, quas sibi putabant magno adiumento fore, postularunt. Quia aderat pius frater quidam mihi notus, qui testimonium illis reddebat, promisi me aliquid scripturum. Verum quum propius eum urgerem qui me suo testimonio ad pollicendum induxerat, confessus est se nihil habere praeter auditum. Deinde comitem habebant alterum ex iis qui per *Godellarii* ianuam nuper ad vos obrepserant, et ipsos etiam *Godellarii* veteres amiculos esse postea intellexi. Quum mihi iure suspectum sit totum illud sodalitium, non committam ut conquerantur boni, fuisse meo patrocinio adiutos indignos. Verum quia istic iam aliquot dies fuisse iudico, si dignos commendatione nostra censueris, fac utriusque nomine. Vale. Dominus te conservet ac semper regat suo spiritu, una cum fratribus quos mihi salutabis. [1])

Ioannes Calvinus tuus.

511.

BUCERUS CALVINO.

Apud Metenses omnia deplorata. Ab Imperatore superstitionibus dedito nihil sperandum. Cui tamen nihilo minus publice scribendum de necessitate reformationis quo et aliis animus erigatur.

(Ex autographo Bibl. Rediger. Vratisl. MS. Tom. III. B., fol. 39. — Edidit Beza Genev. p. 366, Laus. p. 101, Hanov. p. 113, Chouet p. 503, Amst. p. 229.)

1) *De his Franciscanis et Godellario vide Ep. N.* 512 *ex qua et natales huius nostrae definiuntur.*

Fidelissimo servo Domini Io. Calvino pastori et doctori ecclesiae Genevensis suo in Domino colendo et observando symmystae et fratri. [1])

Gratia et pax. De ipso *Imperatore* quid nobis pollicear nec statuere ipse possum. Italorum et Hispanorum ei consuetudo placet. Imperii plenitudo aperte quaeri videtur. Puerilibus vel anilibus potius superstitionibus inhaeret. Dicit quotidie prolixas preces flexis genibus, dicit rosaria decumbens in terram, et defixum vultum in tabellam S. Virginis. [2]) Aperte nunc Christum ubique oppugnat. Meti depulit quod in ipso est. [3]) Edictum mittemus. [4]) Sic ergo quum habeat res dubitare ipse incipio a te monitus, an deceat ad ipsum scribi quod tamen scribi velim. [5]) Martyrum exemplum qui Apologeticos suos scripserunt ad principes palam idololatras me movet et maiestas imperii, consideratioque mirabilium mutationum quas effectas a Domino in magnis regibus ut Nabucadnezar, Cyro et aliis legimus. Tu itaque iudica quid putes facto opus. Ad ipsum *Imperatorem* scriptus liber in plurium lectionem veniet, [6]) plus videbitur ponderis habere, et urgeri aequitas scripto amplius poterit, quum publice tum privatim. Iam veritas clare et irreprehensibiliter [7]) obiecta etiam hostibus suis languere tamen [8]) facit eorum conatus contra ipsam, et mirabiliter consolatur et erigit studiosos sui, quum eius vident victoriam etiam in conscientiis adversariorum. Attamen [9]) si animus abhorret ab ipso Imperatore appellando, scribas ad reges in communi [10]) vel ad

---

511. 1) *Inscriptio abest ab edd.*
2) *Sic codex. Edd. emendant:* defixo vultu in tabella coram virgine.
3) Enfin la religion catholique ayant repris le dessus on se pourveut vers l'Empereur, qui au commencement du mois d'Octobre despescha à Metz le Iurisconsulte Ch. Boisot conseiller d'Estat avec lettres de creance au Magistrat. Aussi tost qu'il fut arrivé il manda chez luy l'apostat Watrin du Bois et après l'avoir tancé rudement il luy fit commandement de vuider la ville dans trois iours et luy deffendit de parler ny de communiquer ce pendant avec qui que ce fut, sur peine de la teste. Et en suitte il travailla si heureusement avec le Magistrat que par sa diligence et par son zele cette belle ordonnance fut faite publiée et exécutée contre les errants *(Meurisse p.* 89; *cf. Sleidan. II. p.* 324.) *L'édit transcrit par Meurisse est du* 13 *Octobre. Nous le joignons à la présente pièce.*
4) *In margine hic addidit:* Gerardus et ...... Bonnae professi sunt ...... nostram. Granvela nunquam non hostis fuit. *(Scriptura maxime dubia.)*
5) *Haec nobis in memoriam revocant quae de origine Supplicis exhortationis ad Caesarem diximus Tom. VI. prolegg. p.* 28.
6) incidet *Edd.*
7) incomprehensibiliter *Edd.*
8) etiam *Edd.*
9) Ac *Edd.*
10) in communi *om. Edd.*

principes conventuros in proximis comitiis.[11]) Spero etiam in tempore[12]) edere librum si ad finem Decembris adsit: quanquam enim indicta sint comitia ad finem Novembris,[13]) tamen ut adhuc apparent res et belli negotium habet videtur tempestive adfore[14]) si ad dimidium Decembrem vel finem Decembris adsit. Explicari mihi velim illud de exstirpatione masculae virtutis in Gallia. Non intelligo: nihil enim audivi. Sed te per Christum rogo: Ieremiam comitemur cum reliquiis populi sui . . . . .[15]) et verbo Dei illos prosequentem,[16]) dum ipsum lapidarent. Semper aliquos lucrifaciemus et ab isto incendio recipiemus. Dominus te et tuos confirmet. Bene vale. 25 Octobris 1543. Uxor valeat, et quidquid apud te, quam optime.

M. Bucerus tuus in Domino.

511bis.

ÉDIT CONTRE L'HÉRÉSIE.

(Voyez la pièce précédente note 3. Nous copions le texte dans Meurisse, l. c. Sleidan en place la publication aux Ides d'Octobre, ce qui pourrait faire croire qu'il se trouve en désaccord avec l'historien catholique ou plutôt qu'il n'a pas eu le texte sous les yeux. Car celui-ci porte la date du 13 Octobre. Nous admettrons facilement qu'en transscrivant la date en latin, il aura oublié qu'au mois d'Octobre les Ides ne tombaient pas sur le 13, mais sur le 15.)

Huchement[1]) Ordonnance et Edict faict en la Cité de Metz touchant l'extirpation de la nouvelle doctrine.

De l'ordonnance et commandement de la Tressacrée Imperialle Maiesté nostre souverain seigneur, ensemble des Seigneurs Maistre Eschevin et Treizes iurez du Conseil et des Parages de la Cité Imperiale de Metz, lesdicts Seigneurs Maistre Eschevin et Treizes iurez Conseil et Parages ayans veu les lettres closes de ladicte Tres-sacrée Imperialle Maiesté en datte du xxviij iour de Septembre dernier passé, Contenans credence sur Messire Charles *Boisot* son conseillier d'Estat et Maistre aux Requestes ordinaires de son hostel pour ce expressement envoyé en ceste dicte Cité: Et ayans entendu ce que ledit Seigneur *Boisot* leur a exposé de la part de ladicte Maiesté sur le faict de l'ancienne Religion et annullation des contracts et obligations, permission de precher et aultres promesses par eulx faictes au preiudice d'icelle Religion: Et desclairé tres acertes la determinée volunté de ladicte Maiesté, que nonobstant lesdits contracts, obligations, permissions et promesses, ladite ancienne Religion fust restaublie remise et reintegrée en son entier comme elle estoit paravant l'introduction des nouvelletés. Et que tous ceulx qui preschent aultrement, soit en privé ou publicque, directement ou indirectement, soient expulsez de ceste Cité, le tout ensuivant ce que sadicte Maiesté Imperialle leurs a enchargez quant elle passa par icy, et depuis leurs a escript de la ville de la Grongne en Espagne: Et aussi selon qu'il est commandé par les recés des diettes Imperiales: Et iusques par le Concile General ou Nationnal ou les Estats commis de l'Empire aultrement en sera ordonné et commandé: Lesdits Maistre Eschevin, Treizes iurez, Conseil et Parages de la dicte Cité, veuillans comme bons et loyaulx subiects à sadite Imperialle Maiesté et sainct Empire, obtemperer à sa tant saincte volunté, et connoissant par ce que ledict Seigneur *Boisot* leurs a dict de la part d'icelle, que ceulx qui les ont induyctz de admettre la predication selon la nouvelle doctrine leur ont eu donné à entendre que cela se feroit du consentement de sadicte Maiesté Imperiale et du Roy des Romains son frere, ce que n'a esté faict.

Pour ce est il que eulx et en nom que dessus ordonnent et commandent à tous les Citoyens Bourgeois Manans et Habitans de ceste dicte Cité, les hantans et conversans ou es borgs, pays et iurisdictions d'icelle, de quelque estat qualité ou condition qu'ils soient, que d'or en avant nulz, soit hommes ou femmes, Ecclesiastiques ou seculiers, s'avancent ou ingerent de prescher publicquement ou privé, ou dire ou desclairer choses qui directement ou indirectement soient contre et au preiudice de nostre ancienne Religion.

Et que nuls de nousdits Citoyens Manans ou Habitans voisent, habitent ou frequentent esdictes Predications. Et à ces fins deffendent et interdisent toutes assemblées ou conventicules, soit en public ou privé, de iour ou de nuict, où telles predications, amonitions ou exhortations se pourroient faire, ou aultres communications secrettes, ou monopoles contre ladicte ancienne Religion ou l'estat de cette republique. Et que nulz ne les soustiengnent ou donnent faveurs ou ayde dedans ou dehors ladite Cité. Aussi qu'ilz n'ayent à solliciter l'ung l'aultre

---

11) *Spirae habendis, quae primum in Novembrem indicta tandem* 20 *Februarii haberi coeperunt. (Sleidan. II.* 313. 328. *Ranke IV*. 236.)

12) in tempore *om. Edd.*

13) Novembris *om. Edd.*

14) id fore *Edd.*

15) *Vox plus quam dubia. Quod Edd. habent:* gementem, *omnino falsum est.*

16) persequentem *Edd.*

511bis. 1) Huchement, *proclamation*. Hucha, Hucagium *(Du Cange)*. Hucher, *appeler à haute voix (terme de chasse)*.

de faire, dire ou tenir oppinion que ce soit contre icelle Religion. Le tout sur painne de confiscation de corps et de biens.

Ordonnent aussy et commandent au nom que dessus, que nulz ayent en leurs maisons livres ou escript contenans maulvaises doctrines et reprouvées, ou contre les constitutions de nostre Mere saincte Eglise et ancienne Religion. Et ceulx qui les ont seront tenus les rapporter és mains de Iustice ou de leur Greffier dedans septz nuyctz prochienement venant, a peine de dix livres de Messains. Et de semblable et souz la mesme peinne commandent et ordonnent de estre faict des livres contenans l'interpretation des Psaulmes en François avec les notes des chants qui s'appellent vulgairement Marotines ou d'aultres semblables Pseaulmes ou chant.

Que nuls ayent a proferer parolles de blasphemes irrisions ou mesprisement contre Dieu, les Sacremens de l'Eglise, la Messe et service divin, la Vierge Marie ou les Saincts et Sainctes de Paradis, ou touche inreverement les ymages d'iceulx, sur painne imposée de droict contre les blasphemateurs et au regard de Iustice.

Deffendent et interdisent ou nom que dessus ausdictz Citoiens, Bourgeois, Manans et Habitans et conversants en ladite Cité, de manger chair és iours de Vendredy, Sabmedy, et aultres deffendus par les anciennes constitutions de l'Eglise, sur painne d'estre banis dix ans. Et encor estre pugnis au regard de Iustice.

Que nuls ne fassent iniure ou contumelies par faict ou par parolles aulx gens de Religion, Prestres seculiers ou aultres servans en l'Eglise, en public ou privé, en contempt de leurs Ordres ou Professions. Aussi que lesdicts de Religion, Prestres seculiers ou aultres servans en ladicte Eglise ne fassent et ne disent semblablement, par faict ou par parolles, a aulcuns ou aulcunes ayans adherez et tenus du passez de la nouvelle doctrine, aucunes iniures ou contumelies, sur painne d'en estre pugnis au regard de Iustice.

Que nulz se ingerent ou advancent sur painnes de dix livres de Messains de tenir escolles particulieres, soit pour enfanz ou aultres venus a plus grant eaige, sans le congé et licence de Iustice, et qu'ils soient congneuz et declarez par lesdicts Seigneurs de Iustice, ou ceulx qu'ilz commettront ad ce ydoines suffisans et qualiffiez pour ce faire.

Et pour ce que aulcuns pour mieulx soustenir leurs maulvaises opinions contraires a nostre dicte ancienne Religion et icelle pouvoir librement semoir et y attirer des aultres, se sont mis en la garde et protection d'aulcuns Princes, Citez ou Villes, ou prins aultres Bourgeoisies: lesdictz Maistre Eschevin, Treizes iurez, Conseil et Parages devant dicts leur ordonnent et commandent ou nom que dessus que dedans quarante iours prochain venans ilz se ayent a mettre hors desdictes protection, saulvegarde et Bourgeoisie, sur painne de lx. livres de Messains, et perdre le nom de Bourgeois de cette Cité, privez de leurs offices. Et encor au regard de Iustice.

Que les libraires ne ayent en leurs bouticles, ou vendent aulcuns livres de la nouvelle doctrine, contredisans a l'encienne Religion. A painne de confiscation desdits livres et au regard de Iustice.

Au surplus que chascun se reigle et maintiengne en l'observance de la Religion encienne de l'Eglise Catholique, sur painne d'estre pugnis au regard de Iustice.

Lesquelles Ordonnances du commandement expres de la Maiesté Imperiale, lesditz Seigneurs Maistre Eschevin, Treizes iurez, Conseil et Parages dessusdict, commandent et ordonnent estre gardées et observées precisement iusques ou Concil General ou National ou que par les communs Estatz de l'Empire aultrement en sera ordonné et commandé. Ce fut fait et publié le xiij iour d'Octobre l'an M. D. XLIII.

512.

VIRETUS CALVINO.

Neocomo redux quid ibi egerit et audierit narrat, ubi variorum res obiter attinguntur, item Lausannensium, ex parte nobis ignotae.

(Ex autographo Bibl. Paris. imper. Dupuy Vol. 102, fol. 88.)

Doctissimo Ioanni Calvino verbi ministro fidelissimo. Genevae.

S. Mitto ad te *Buceri* literas [1]) quas *Farellus* quum nuper essem Neocomi accepit. Ocyus ad te perferendas curassemus, si contigisset tabellarius cui tuto committi potuissent. At qui attulit, *Farello* non est visus. Nisi hic occurrisset nuncius, famulum meum missurus eram. Nam si manum admovere velis operi, quod abs te et *Farello* [2]) *Bucerus* exigit, maturandum est, quum iam instet comitiorum dies. Rogavi *Farellum* quando istam ecclesiam [3]) esset revisurus. Respondit, id se facturum, quum tibi

512. 1) *proxime praecedentes.*
2) *Fortasse in alia epistola simul allata etiam Farellum adierat ut tale aliquid scriberet. In epistola ad Calvinum data de eo tacet.*
3) *Metensem an Genevensem significet, tu videas.*

opportunum visum fuerit, ac ipsi significaris. Tu igitur quum expedire iudicaris, scribe. Quid cum eo egerim, et ut res illic habeant, paucis accipe. *Princeps* defuncta est.[4]) *Gaucherius*[5]) in Germaniam profectus est, quod literis admonitus sit commodam offerri occasionem sibi ad res conficiendas cum Gallo, postquam dux *Aurelianus* ambit foedus cum protestantibus, et se evangelium promoturum pollicetur. Ita nobis narratum est. Quam verum sit, haud satis habeo compertum. *Zebedaeus* mecum profectus est, at de eius negotio[6]) non licuit una cum *Farello* colloqui. Nam eo ipso die, quo eramus colloquuturi, ex insperato adest *Sultzerus,* qui se exspatiandi gratia eo profectum dicebat. Eo praesente negotium fratrum Mombelgardensium[7]) tractavimus, cuius gratia ad te concesserant. Quid ipse senserit satis tenes, opinor. Optarim quid ipsis responderis intelligere, ac tuam sententiam si scriptam dederis, ad me mitti. In quam sententiam descenderimus,[8]) satis per te coniicis. *Capunculus* in quibusdam a nobis eatenus dissensit ut sententiam suspenderit, sicut et *Sultzerus:* sed hic in baptismo obstetricum duntaxat. Coetu qualicunque fratrum dimisso, et prandio absoluto, *Sultzerus* Columbarium[9]) iter instituebat, cui se comitem ultro obtulit *Zebedaeus,* quem ipse non recusavit. Illic quidquid diei fuerat reliquum consumptum est, et subsequentis bona pars: quo factum est ut mihi ex eo non sit uterque visus. Nam mihi festinandum erat, atque ideo totum diem cum *Farello* consumpsi, cui causam *Zebedaei* narravi, et quid Orbae cum ecclesia egissem proximo dominico die. Postero die solvi ut me facturum praemonueram, quod ad diem Veneris[10]) cuperem Lausannam pervenire ut conventui fratrum interessem, qui nunc coire solet eo die. Quum Columbario transirem, *Zebedaeus* et *Sultzerus* cum *Watevilensi* colloquebantur, quorum nolui colloquium meo adventu interrumpere. Nam veniens ac illac iter faciens consulem salutaram, et paucis cum eo eram colloquutus, ut nihil superesset cuius gratia obtunderem. Spero *Zebedaeum* Neocomum rediisse ac cum *Farello* latius consilia communicasse. Quum Orbam adii, iam idem cogitarat de Geneva, quod nos:[11]) quo factum est ut non mihi longa oratione opus fuerit. Quid autem statuerit nondum certo potui deprehendere, aut quid arcani habeat consilii. Spem noluit confirmare fratribus Orbanis illic figendi pedis, nec penitus advenit, atque ita semper idem volvimus saxum. Quid *Cortesius* cum leprosis egerit, te audivisse puto. *Capunculus* parat ad te epistolam quam promiserat.[12]) Tu vide ut amice respondeas et tuae modestiae memineris. Spero non acerbum in te futurum. Admonuit amice mihi rursum a nostris parari insidias, et criminationem apud principes, atque ad hanc rem iam conscriptum adversum me libellum: idque se pro comperto habere ac didicisse a quopiam qui bene norit. Nolui urgere ut mihi hominis nomen exprimeret. Exspectabo eventum. Omnes se amicos fingunt: quales sint Dominus novit, quem spero mihi affuturum, nec valde moveor. Quum abessem *Franchesius*[13]) suam causam egit coram fratribus, quibus vestras literas reliqueram. Abiit tamen Bernam, opinor, sed sine ullo nostro testimonio. Duo illi Franciscani,[14]) qui *Godellarii* diaconi Nidunensis consilium sequuti sunt, quibus ipse dux ad Bernam fuit, opera *Sultzeri* et commendatione ministrorum admissi sunt ad scholasticam conditionem. Commendati a totis classibus contemnuntur: qui privatas habent commendationes, impetrant. Quod non dissimulavi apud *Sultzerum,* qui se eos senatui obtulisse narravit. Lausannae dies aliquot egerunt, venerunt ad me, pecuniam mendicatum. Rogavi num abs te aliquid accepissent. Negarunt. Respondi me aliud abs te audivisse. Negare perseverarunt. Velim igitur mihi abs te significari quantum eis numeraris, ut eos mendacii coarguam et convincam. Illi quos committebas ad reginam *Navarrae,* nondum Berna redierunt, sed propediem redituri sunt, nescio quales futuri nobis discipuli. *Richardus* Viviacensis magis atque magis insanit. *Farellus* iussit ut ad te scriberem de quadam pecuniae summa, quam recepisti, opinor, nomine *Gaucherii.* Rem haud satis teneo. Curato quod res exigit et te recepisse scribas et da operam ut *Gaucherius* chirographo deleatur, aut si quid est huiusmodi necesse. Nam, ut prius dixi, haud satis memini. Hic est vidua exsul ob evangelium, paupercula, atque eo miserior, quod delicatius vivere consueta sit, cui ne panis quidem suppetit. Si ad hanc pecuniolae aliquid mitteres, recte faceres. *Bellomontanus* rursum me consuluit, ut si quam ei conditionem fratres invenire possent, commendatum haberent. Nescio plane qua via ei consulatur. Bonus

---

4) *Iohanna de Hochberg, haeres comitatus Neocomensis, vidua Ludovici Aurelianensis ducis de Longueville, obiit* 21 *Sept. Successit ei dux Franciscus ex filio nepos.*

5) *Farelli frater, Comiti de Furstemberg a consiliis.*

6) *N.* 501.

7) *N.* 506. *Ipsum Tossanum adfuisse suspicatur Kirchhofer* (*Farel II.* 87) *quem tamen Viretus silentio vix praeteriisset.*

8) *Quam scriptam Monbelgardiam transmiserunt, eo nomine mox a senatu Bernensi citati et vituperati, v. Kirchh. l. l., Ruchat V.* 219.

9) *Colombier, prope Neocomum, quod erat Wattewillii feudum.*

10) 2 *Nov. nisi malueris ad* 9. *recurrere.*

11) *scil. se nihil impetraturum.*

12) *vide N.* 498.

13) *Cf. N.* 500. 501. 504.

14) *N.* 510.

vir penitus exhaustus est, et quo se vertat nescit. Quam mihi gravis crux imposita est hoc pauperum spectaculo. Dominus eos consoletur. Ego ita premor ut ne teruncium quidem supersit, et nulla mihi sit annona. At Dominus aderit. Mihi tamen dolet quod aliis pro voto adesse negatur. Salutant te nostri omnes. Saluta amicos. . . . . b.[15]) 1543.

Tuus P. Viretus.

513.

FARELLUS CALVINO.

Genevam non venit muneris officiis impeditus. Quae a Tossano audiit paucis exponit. Negotia privata quaedam tractat lectoribus huius saeculi minime perspicua.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 15.)

Insigni servo Christi Io. Calvino pastori Genevensi Genevae.

S. Quid me impedierit ne isthuc ad te venirem, quum ita statuissem, plane nescio. Est hic plus satis quod agam. Utinam partem aliquam officii praestarem. Condonet Dominus quod tam negligenter meo fungar munere. Nonnunquam aliqua spes nobis affulgere videtur, plebem hanc plene Christi iugum admissuram, sed statim oboritur aliquid quod progressum impedit. Dirum est venenum perditissima avaritia, quae adeo perdit omnia ut vix integrum aliquid restet. Crevit valde sacrilegio substantiae ecclesiasticae[1]) cui mederi solus potest Dominus. *Tossanus* laetior est factus tuus literis[2]) et nobis quoque gratias agit: sed dolet viro quod actum fuit in causa *Cortesii* et *Michaelis*. Nec iniuria, ut satis intelligis: non enim pro his ita cum classe agendum erat. Fratres quibus coronatum mutuo dederas ad me miserant ad te mittendum: per hunc accipies cui dedi. Caeterum frater ad Regem abiens nobis hic multum negotii reliquit sua imprudentia, non sine gravi iactura omnium nostrum. Multis se involvens alios intricat. Olim per *Sonerium*, ut dictum Argentorati fuerat, *Marii* pecuniam ad te miserat *Frelino* reddendam. Conscripsit frater apocham apud *Baptistam*: ea manet etiam dissoluta pecunia. Cupiebam ex te, ut fidem faceres acceptae pecuniae et *Frelino* traditae ut expungatur fratris nomen, ne suo more semper involutus maneat. Si hoc curaveris non facies rem malam fratri et huius liberis. *Tossanus* scribit, famam esse comitem *Guilielmum* Lutzenburgum petere collecto milite.[3]) Iam vicinior Mediomatricibus, nisi per potentiorem impediatur, poterit adesse, ut ratio habeatur tam impudentium calumniarum *Caroli*. Si visum fuerit ut admoneatur vel literis viro missis vel alia via indicato et vale. Et si quid est quod me velis, fac resciam. Adsit tibi Christus et tuis omnibus, piis quoque, tum symmystis, tum aliis. Neocomi 6 Novembris 1543.

Farellus tuus totus.

514.

CALVINUS FARELLO.

In labore a Bucero sibi imposito iam desudat sed invitus et fere taedio cedens. Amicum ut veniat, inspiciat, consulat, approbet, enixe rogat, quod nisi fecerit iam de absolvendo desperat.

(Ex autographo asservato in collectione V. Clar. Halmii directoris Bibl. Monacensis, cuius apographon humanissime nobiscum communicavit A. Gutenecker eiusdem bibl. praefectus.)

Fidelissimo Christi servo G. Farello Neocomensis ecclesiae pastori fratri mihi carissimo.

Hortaris me diligenter ut quem nobis laborem *Bucerus* iniungit suscipiam.[1]) Iam incepi et aliquamque * progressus sum: sed, mihi credo, non sine magna difficultate pergo. Saepe resisto, interdum etiam opus quasi desperatum paratus sum abiicere. Id inde accidit quod animus ad hoc genus scripti

15) *charta abscissa.*

513. 1) *Querelas Lausannensium similes de bonis ecclesiasticis divenditis iam supra legisti N.* 426 *et hoc ipso tempore novae inde disceptationes inter eos et senatum Bernensem ortae. V. Ruchat V.* 220. *Kirchhofer II.* 77.

2) *N.* 506.

3) *Sleidan. II.* 351 *narrat Caesarem a.* 1544 *Metim profectum esse et sub finem Maii Luceburgum deditione recuperasse.* Militabant, *inquit*, Caesari Mauritius Saxo, Albertus Brandeburgicus, Guilelmus Furstembergius et Seb. Schertelinus, protestantium religionis omnes. *Itaque Tossanus hanc expeditionem ex falso rumore anticipavit aut revera Guilelmus iam ineunte hieme militem prope Metim collegerat unde vana illa spes Farello.*

514. 1) *Vide Buceri ep. N.* 511 *et Prolegg. ad Supplicem exhortationem ad Caesarem* Tom. VI. p. 28, *tum etiam* N. 512 et 517.

propensus non erat. Itaque nondum incalui. Vides quid futurum sit nisi subito advenias, ut certo initio mihi persuadeas non male me operam collocare. Aiunt suum cuique esse pulchrum. Verum nisi tibi magis placuero quam mihi in hoc opere, incumbet in spongiam. Ergo si promoveri cupis, veni, aut saltem ut communicato inter nos consilio in hanc aut illam partem deliberemus. Si hac non succedet, alii studium meum transferam. Verum tu ad ordinem pertinere existimas, te non nisi ministrorum omnium et senatus rogatu accersituque venire. Ignosces mihi: sed in rebus istis minutis videris nonnunquam mihi nimis morosus. Non hoc agitur nunc ut derelicta una ecclesia ad alteram concedas, sed tantum ut invisas ecclesiam hanc citra ullam commutationem. Apud tuos habes honestam causam petendae missionis. Huc autem quum veneris non eris in aliena ecclesia, sed quae te primum suum fundatorem et institutorem semper agnoscit. At istud tamen, inquies, aliquanto magis deceret, omnes simul ministros id petere. Id quidem nullo negotio expediam si aliter nolis. Sed hactenus certo consilio abstinui. Et si mihi auscultes, non urgebis ut fiat. Gaudent quum te venturum audiunt: venisse te gaudebunt. Si literas ab ipsis postulem, libenter dabunt. Sed quid prodest iniicere aliquibus eorum suspicionem, quae frustra eos anxios habeat? Putabit enim procul dubio quispiam longius hoc pertinere. De senatu, nullo modo mihi videtur. Ad te enim si scripserit, non fiet sine vestrorum hominum offensione, si praeteriti fuerint. Si ad eos etiam scribi velis, quos sermones exorituros putas, quasi ob aliquam seriam necessitatem vocatus fueris? Simplicius igitur, et cito quidem, si tibi cordi est *Bucero* satisfieri. Frigebit enim opus donec tu me praesenti approbatione incitaveris.

De loco Pauli, [2]) ut tu lepide me derides, qui iudicio tribuis quod vel errore scribae vel mera hallucinatione factum est. Pro secundo enim capite tertium notatum est. Si qua de ea re calumnia emerget, nimis ieiuna erit, ideoque sua levitate evanescet. Nuptias domi vestrae iam esse celebratas intellexi ex *Fatino*. [3]) Dominus coniugio benedicat, sicuti futurum spero. Si mihi in tempore indicasses, et fuissem ab occupationibus liber, non impedissent me malevolorum linguae. Cave igitur ne tu viam alias expeditam tibi ipse vano timore obstruas. Sunt aliae causae cur utilis futurus sit tuus adventus: quas quum veneris audies. Vale, mi frater. Dominus te collegasque tuos omnes et familiam conservet semper ac gubernet. Saluta omnes diligenter. Iterum atque iterum vale et veni. [4])

Ioannes Calvinus tuus.

Hodie a *Myconio* literae, quibus se *Buceri* ad me literas *Sulzero* misisse indicat, quas nondum accepi. [5])

2) *Patet epistolam aliquam Farelli intercidisse ubi de hoc errore dixisse putandus est, sicut et iter Genevense negasse se suscepturum, nisi solenni modo vocatus fuerit.*

3) *quem saepius iam obvium habuimus cum Fatono non confundendum.*

4) *Alia manu et minoribus characteribus adscriptum legitur:* 10. Nov.1553. *De mense et die nulli dubitamus, quum hanc notam Farello ipsi deberi ex eius usu didicerimus. In anno autem error est, utrum Farelli an Viri D. supra laudati, nonnisi inspecto autographo definiendum.*

5) *Haec ep. non exstat: etiam quae proxime sequetur N.* 519 *non nisi impressa superstes est.*

515.

VIRETUS CALVINO.

Transmittit ei Zebedaei et Sulzeri literas, quorum ille usque de mutando loco cogitat, hic vero senatum Bernensem in ministros suos ob conventum Neocomi habitum male affectum nunciat. Exemplum insigne superstitionis muliebris.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a. fol. 131.)

Doctissimo ac fidelissimo Ioanni Calvino verbi ministro ac fratri quam carissimo.

Genevae.

S. Ne multis mihi tecum sit agendum tam gravibus obruto negotiis, quum mihi etiam non vacet prolixius scribere, mitto ad te *Zebedaei* et *Sultzeri* ad me literas, ex quibus plenius intelliges quae non nisi multis verbis explicari possent. Exposui tibi nuper summam nostrae peregrinationis, qua adiutus narratione reliqua facile coniicies et intelliges. Ex *Zebedaei* literis colliges quid de me sentiat, quoque animo exceperit *Farelli* monita et consilia, quae qualia fuerint non potui nisi ex *Zebedaei* literis coniicere. Vides in qua persistat sententia de mutando loco. Optarim tuum super hac re consilium, ac abs te intelligere num *Ferronus* [1]) aut alius quispiam ei ecclesiae aptus esset, et an expediret semel aliquem *Zebedaeo* offerre, ne perpetuo mihi patriae curam obiiciat. Tu mihi tuam sententiam significato. Arbitror *Philibertum*, [2]) iuvenem illum et doctum qui cum *Harlensi* [3]) illo

515. 1) *Io. Ferron V. D. M. Genevensis.*

2) *De hoc vide N.* 520.

3) *Quem aut quid hic significet ignoramus. Fuit tum temporis nobilis in Gallia familia de Harlay. (Cf.* 520.*)*

nobili captus fuit, sua omnia tibi communicasse. Cupiam abs te discere quid de ipso sentias et an putes nostris literis invitandum aut saltem admonendum, ne contemni se putet, si tibi aptus aliquando futurus videtur ecclesiae Christi, quod futurum spero. Ex literis *Sultzeri* disces quid Bernae agatur et ut cesserit habitum nobis Neocomi colloquium, ac mihi significabis quid agendum putes si forte eo vocer, quemadmodum ipse suspicatur.[4]) *Zebedaeus* illic est sed non vocatus hac causa, opinor. *Enardus* tibi de eius statu quae novit narrabit. Quod autem ad *Farellum* attinet,[5]) arbitror fratres non fuisse in ea sententia ut te inviseret, quod non videretur id necessarium. Nihil opus est ut te moneam quid tibi facto opus. Ex re praesenti capies consilium. *Enardus* narrabit de matre Amblardi *Cornuti*[6]) quae consuluit curionem Monteti ut sc.[7]) nutans caput confirmaret et reiuvenesceret. Exquiram rem diligentius quam tamen iam satis compertam esse puto. Tu dispice quid faciendum censeas et cogita quae iam hic promoverit eius adventus et filiae ipsius evangelii profectum dum audiunt honestas Genevensium matronas ita sapere. De *Coelii* morbo audies ex *Enardo*. Nostri te omnes salutant. Saluta amicos. Vale. Lausannae 11. Novemb. 1543.

Tuus P. Viretus.

4) *Neque id absque causa. Senatus enim Bernensis pridie Cal. Dec. ministros qui proprio motu Neocomi conventum egerant et scriptum publicum ad Monbelgardenses ediderant Bernam citavit in a. d. VI. Idus proximas ut de hoc re responderent. Vide Ruchat V.* 219 et N. 518.

5) *Quem C. ut Genevam veniret invitaverat.*

6) *Amblard Corne, senator Genevensis, et aliquando Syndicus.*

7) *Sic legimus. Fortassis aliquis potius* sc *legendum dixerit. Sane singulare superstitionis genus, quamlibet lectionem praetuleris.*

516.

CAPNIUS CALVINO.

Pro duobus libellis nuper acceptis gratias agit et amicum quendam enixe commendat.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 66.)

Dno. Domino Passelio.

A quo tempore cessavi ad te scribere, vir ornatissime, binas accepi tuas literas, priores circa Calendas Septembres, quibus multa de tua in Metensem agrum profectione, quae iam omnia ex aliis inaudieram, posteriores his proximis diebus cum duobus tuis libellis accepi, quorum omnium beneficiorum nomine tibi gratias habeo. Alter ex libellis iam antea factus erat communis omnibus amicis, illum dico quem optas ut me perbene pungat. De quo quid nostrorum magna pars sentiat, deinde quid ego quoque dicam: putant plerique miserrimum id esse quod praedicas. Te inclementem ac durissimum afflictis esse conqueruntur: hoc te illic facile et praedicare et monere posse, qui si hic sis aliter forte sentires. Denique iam alterius ex vestris consilium de hac re exspectatur. Ego vero longe antequam haec scriberes in iisdem versabar angustiis, neque illis remedium ullum sperabam. Sed de ea re multa habeo quae scribam. Habebis propediem longiores literas quibus quae coram te dicere per occasionem speraveram abunde audies. Ille ergo tuus libellus multis etsi invitis utilitati erit, alter delectabit.

Caeterum hic bonus vir, quum magno academiae vestrae desiderio teneretur, meas ad te literas commendatitias efflagitavit, quas homini studioso multisque nominibus mihi commendato denegare non potui. Peto igitur a te etiam atque etiam ut hunc meum amicum tibi quoque amicum adiungas. Quum id ille tantopere affectat, facies, velim, ut ille te benigno familiariter uti possit. Non erit ille tibi oneri. Audies illum et capies non gravate, ut spero et confido, et de caeteris rebus, de quibus ille te adibit, cum illo amicissime mea causa transiges. Fac, inquam, oro, ut ille hanc meam commendationem non vulgarem esse sentiat. Vale. Dominus Iesus te conservet ecclesiae suae incolumem. Scripsit

Tuus Capnius.[1])

516. 1) *De Capnio vide N.* 444. *Tempus scriptae epistolae haud ita difficulter definietur. Binas dicit se accepisse Calvini literas, priores circa Cal. Sept. in quibus de profectione Metensi (id est propter Metenses suscepta) ipsum certiorem faciebat. Iam mense Augusto* 1543 *rebus confectis sive potius infectis Genevam rediit: hanc ergo Argentorati propediem abiturus scripsisse videtur, posteriorem aliquanto post. Capnii responsione in annum vergentem detrusa vix a vero aberraverimus. Quod ad duos libellos attinet quos se accepisse dicit autor, facile de duobus minoribus tractatibus illo ipso anno editis intelliges, et Tomo Operum VI. insertis. Alterum, lectores delectaturum, coniicimus fuisse Tractatum de Reliquiis, alterum quo Capnium pungi optabat Noster illum qui inscribitur:* Petit traicté monstrant que c'est que doit faire un homme fidele *etc. Qui Parisiis cognitus esse potuit antequam exemplar Capnio missum in huius manus perveniret, neque est cur ad Epistolas illas duas a.* 1537 *editas recurramus quas Calvinus dudum vulgatas post tot annos amico non misisset. Ita omnia bene concinunt. Caeterum Capnius ipse ex eorum numero erat quos C. Nicodemitas dicebat, quum a.* 1559 *in celeberrima causa Annae du Bourg fidem suam abnuere non dubitaverit. (Mémoires de Condé I.* 245*).*

517.

CALVINUS VIRETO.

De Monbelgardensium negotio, de Frachetio et Cortesio, item de Franciscanis aliisque rebus in superioribus epistolis saepius tractatis.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 95. Apographa exstant Ionvillaei Cod. 111a, fol. 23 verso, Turretini Cod. 111, fol. 80, Bernense in Arch. Epp. VII. p. 546, Turicense Simleri Vol. 53.)

Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fidelissimo fratri meo carissimo.

S. Iam scribendis literis eram plane defessus quum mihi tuae [1]) sunt redditae. Et tamen ab ea hora non cessavi, et mihi adhuc quinae [2]) scribendae sunt antequam alio me convertam. *Bucero* morem gerere [3]) mihi perquam difficile erit. Utinam *Farellus* tecum venisset. Nam quid a me scire vult quando opportunum sit? Quoties veniet faciet nostris gratum officium. Itaque quum primum poterit, ut id faciat consulo. Hoc illi meo nomine indicabis. Neque me alia causa hactenus retardavit nisi quia verebar ne parum illi honestum esset petere tam cito a suis missionem. Verum tu nunc hortare ut festinet, quando sponte paratus est.

Fratres Monsbelgardenses [4]) parum fideliter defuncti sunt suis mandatis, ut video. Iusseram enim ut meas literas *Farello* exhiberent, ut si eas videret cum vestro responso convenire, mitteret ad *Tossanum*, sin minus apud se retineret. Ideo non obsignaveram. Exemplar nullum servavi. Summa tamen erat ut se accommodarent quoad liceret, ne si resisterent in omnibus sua morositate magis acuerent principem ad urgendum. In baptismo obstetricum iubebam fortiter reclamare, etiam si capite dimicandum foret. Coenam privato uno petente ne administrarent, suadebam. In ecclesia scilicet: nam de aegrotis, qui convenire in coetum nequeunt, diversa est ratio. In festis, ut aliquid concederent, aliquid peterent sibi remitti. Quantum ad sepeliendi caeremoniam non putabam recusandum quin si minister rogaretur funus ad sepulcrum deduceret, illicque in re praesenti hortatiunculam haberet in solatium amicorum etc.

Frachetius [5]) huc venit ac primum literis me convenit, quas ad te mitto. Deinde accersitus venit ipse: petiit ut diligenter inquirerem annon [6]) *Cortesium* et *Capunculum* cum tota secta designasset. Comperi omnino de illis intellexisse: quod velim ad fratres referas. Quanquam *Capunculum* nominare nihil opus erit. Sic quidem loquutus est ut continebant literae. Tantum hoc explicandum est quosnam taxasset. Non potuimus autem primum id divinare, sed quia res sic habet, ac ipse cupit fratribus exponi, dices tuis, fuisse te de hac re a me rogatum collegii nostri nomine. *Cortesius* nuper ad *Morandum*, ut audio, se contulerat. Nescio an adhuc abierit. Bene habet quod ex illa cohorte non multos reperiet gratuitos hospites. Scis enim omnes esurire, maiorem partem inopia, eos autem qui habent, avaritia.

De Franciscanis [7]) male intellexisti. Iusseram ut ad me redirent. Quod si fecissent, daturus eram. Quia autem in diversam partem eos abripuit *Godellarius*, puduit eos viaticum a me petere, ad conficiendum iter illud quod improbassem. Itaque risimus quod ita liberatus fuissem.

Pecuniam a *Gaucherio* [8]) missam recepi ac numeravi *Frellonio*, cuius chirographum si requiret faciam ut habeat. Non miror si acerbam crucem sustines ex pauperum miseriis. Mitto autem ad te quatuor coronatos quos ubi videbitur erogabis. Vale, optime frater. Saluta amicos omnes et familiam tuam. Dominus vos omnes conservet. [9])

Ioannes Calvinus tuus.

517. 1) N. 512.
2) *Nulla exstat Calvini mense Novembre scripta praeter hanc et N.* 520 *ad eundem Viretum.*
3) *de scribendo libro ad Caesarem.*
4) *De his vide N.* 506 et 513.
5) *N.* 500 *seq.* 504 *etc.*
6) *Apographa omnia exhibent:* an.
7) *N.* 510. 512.
8) *N.* 512.
9) *Natales epistolae ex collatione earum quas passim laudavimus constitui possunt. Omnino post* 513 *scripta videtur.*

518.

VIRETUS CALVINO.

Quid a Bernatibus ob conventum Neocomensem exspectandum significat.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a, fol. 182.)

Doctissimo ac fidelissimo verbi ministro Io. Calvino fratri quam carissimo.

Genevae.

S. Hodie huc appulsuri sunt legati Bernenses [1]) ad appellationes audiendas. Famulus Petronillae *Balthasaris* mihi significavit ex *Zebedaeo*, quem Berna redeuntem alloquutus est, fore ut propediem eo vocaremur ambo. Forte non omnino vanum

518. 1) *iuris dicendi causa Lausannam missi.*

erit quod praesagiit *Zultserus*.[2]) Comparo me si ita volet Dominus, speroque fore ut det successum. Miror quis tam cito detulerit. At nihil est cuius non sit in promptu ratio, modo alias nobis turbas non moveat Satan ut solet. Hoc tibi significatum volui. Vale. Lausannae, 15. Novemb. 1543.

Tuus P. Viretus.

Hic nuncius narrabit tibi quid responderim ei super consilio ..... *conditionem ecclesiae* ... a me requirebat.[3])

519.

MYCONIUS CALVINO.

Quae Caesar ubique terrarum contra evangelium et machinatur et perficit, ea evangelicos tandem aliquando ad concordiam permovere deberent.

(Manu scripta non exstat. Describimus ex edit. Bezae Genev. p. 44, Laus. p. 101, Hanov. p. 114, Chouet. p. 56, Amst. p. 26.)

Scis quid egerit *Caesar* in Germania inferiore contra Hildesheimenses,[1]) Antverpiae item contra bonos et doctos quosdam quos eiecit. Ut prohibuerit ne cibus detur aut hospitium infectis nova doctrina, sic enim vocat evangelicam. Ut Coloniensem civitatem corroborarit adversus Archiepiscopum:[2]) et tandem ut evangelium ac evangelicos homines Meti nuper profligarit, misso in hoc legato Carolo *Boisot* I. Doctore,[3]) hoste nominis Christi truculentissimo: id quod re ipsa probavit satis: eiecit enim D. Valtrinum *Sylvium* (qui illic iussu senatus et plebis aliquandiu praedicavit evangelium) non sine ignominia: vocavit enim haereticum, qui vi intrusus a Protestantibus, praedicarit Metensibus horum dogmata. De quibus, et de *Coloniensi* palam dixit, omnium impiorum et schismaticorum et haereticorum esse pessimos. Amputavit praeterea linguam mulierculae quae invecta erat in missam papae verius quam petulantius, et haec poena fuit ex gratia, nam sententia lata mergi debebat. Hodie cum multis aliis exsulibus Argentinae moratur. Articuli quos praeterea statuit servandos, tales sunt, ut ministrum Antichristi et Satanae non obscure intelligas. Talem hostem ergo quum in Germania habeamus cum exercitu saevissimo, quid non ad pacem omnibus viribus laboramus potius quam ad discordiam. Obliti credo sumus Deum pacis esse Deum, non dissensionis. Hoc enim si recto consideraremus animo, non dubium est quin, postquam evangelium eius profitemur, a nostris affectibus cessantes paci nos devoveremus. Oremus simul itaque, et imploremus Dominum, ut is finem contentioni tandem inveniat, postquam in nobis nihil eius reperiri licet. Ille adsit, quaeso, verbo et ecclesiae suae. Pergere dicitur Archiepiscopus *Coloniensis* plane sine terrore, similiter et *Monasteriensis* in proferendo evangelio quam latissime. Dominus adsit. Omnia praeterea nunc versantur in consultando, ut videlicet in annum futurum, Satanae fraenis permissis, omnia misceantur. Equidem dico, Domine fiat voluntas tua. Vale in Christo cum piis fratribus omnibus. Basileae 23. Novembr. Anno 1543.

Os. Myconius tuus.

520.

CALVINUS VIRETO.

Farellum frustra adhuc exspectatum proxime adfuturum sperat, Viretum ut simul adsit rogat. In negotio Neocomensi Zebedaeum delatorem egisse suspicatur. Castellioni munere se abdicaturo iam successorem quaerit.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 93. Alia exemplaria exstant Genevae Cod. 111a, fol. 35 verso Ionvillaei, Cod. 111, fol. 82. Turretini, Bernae in Arch. Epp. VII. p. 518 et Turici Simleri Vol. 58.)

Fideli Christi servo Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fratri mihi carissimo.

S. *Farello* nuper per legatos qui Basileam proficiscebantur[1]) iam tertio scripsi. Spero itaque brevi

---

2) *Cf. N.* 515. *Nomen Sulzeri h. l. a Vireto incogitanter scriptum. De causa ipsa v. Hundesh. p.* 181, *qui eam maxime contra Sulzerum ab aemulis et adversariis motam ostendit, quasi is novum papatum erigere studeret.*

3) *Hoc post-scriptum ex parte deletum vix microscopii ope erui poterat.*

519. 1) *Cf. Bullingerum N.* 507, *not.* 2.

2) *Pluribus haec confirmat Sleid. p.* 318 *epistolam afferens quam Carolus d.* 9. *Aug. ex Moguntia ad senatum Coloniensem scripsit. Ipse eodem mense urbem adiit et effecit ut Bucerus et Hedio re deplorata domum reverterentur.*

3) *Sic. Edd. Verum dubium non est, quin scribi debeat:* Iuris doctore. *Cf. Bucerum N.* 511, *not.* 3.

520. 1) *ut tandem aliquando lis cum Bernatibus de S. Victore componeretur.*

adfuturum. [2]) Excusaverat ante per literas, se ideo venire noluisse nisi publice accitum, ut ordinem et pacem servaret. Videtur mihi certe in rebus nihili interdum nimis esse vel superstitiosus vel morosus. Ego autem minime expedire censebam ut eum senatus accerseret, quin simul adderet ad praefectum et senatum Neocomensem literas quibus peteret missionem. Hoc nostros non libenter facturos animadvertebam. Et sane fuisset ἄτοπον, nullo praetextu adducto petere ut huc mitteretur. Porro levem aut nullam causam obtendere puerile erat. Quanquam disputatione opus non est. Quid enim laboramus in re supervacua? Nisi forte illud recipimus, dari improbis obloquendi occasionem, si ecclesiam invisat is qui primus eam fundavit. Quin potius videndum erat ne in ambitionis suspicionem incurrat qui pedem movere, nisi ritu solenni vocetur, recusat. Senatus tamen noster ad eum scripsit, me quidem non consulente. Vereor enim ne in malam partem accipiant Neocomenses se fuisse praeteritos. Nosti eorum pectora. Verum sibi imputet *Farellus* qui ita voluit, et a duobus legatis postulavit.

Quod tam subito delati estis, [3]) in eo vicem nostram miseror, eoque magis, quod nihil tam sobrie dici potest de quo non sit litigandum profano more. Ignoscat mihi Dominus si iniuriam facio *Zebedaeo* mea suspicione: [4]) sed temperare vix mihi possum quin ab eo manasse coniiciam. Id tamen ex eo praesenti melius iudicabis. Quanquam fieri potest ut non reos sed testes vos senatus vocet. Scribebas enim *Sulzerum* de obstetricum baptismo suspendisse iudicium. [5]) Id si indicatum fuit, merito potuit bonos offendere (quanquam id quoque mihi displiceret, si quis fratrem ob id detulerit). Ego pro ea re scribebam vel capitis periculo dimicandum esse. [6]) Ubi enim mulieribus dictum est: Ite, baptisate? Quod si veteris ecclesiae autoritas quaeritur, in concilio Aphricano quarto hoc interdicitur, sine aliqua exceptione. Quidquid erit, Dominus et consilium et animum tibi suppeditabit.

De matre *Cornei* exspecto quid tu scribas. Est enim res minime negligenda. Filius etiam a me petiit ut suo te nomine rogarem ut inquirere velis an aliquid tractaverit istic cum publicis notariis. Suspicatur enim aut donationem aliquam aut testamentum fuisse confectum. Hoc ut inquiras rogat. Sed absque strepitu. Satius enim foret nescire quam divulgare. *Philibertum* huc venire iussi. Poterit fortassis praefici scholis. Nam hanc provinciam diutius sustinere se posse negat *Sebastianus*. [7]) Ubi huc venerit *Farellus*, si quatriduum furari posses quod nobis dares, de omnibus consultaremus. Ego certe vehementer id cuperem. Vale, optime et mihi dilectissime frater. Habes pro ternis literis unas. Genevae. [8])

Ioannes Calvinus tuus.

---

2) *Cf. N.* 513.

3) *Haec diserte respondent ad epistolium Vireti N.* 518.

4) *Sane fecisse videtur: ipsi enim Z. non minus quam caeteris dies dictus fuit.*

5) *Vide supra N.* 512, *Ruchat V.* 225, *Hundeshagen p.* 180.

6) *N.* 506.

7) *Castellio a.* 1542 *scholis praefectus, simul in vico Vandoeuvre concionator. De suis cum eo contestationibus Noster h. l. nihil, quae tamen anno* 1544 *ineunte palam eruperunt.*

8) *Turretinus suo exemplari adnotationem addidit qua hanc mense Septembri* 1543 *scriptam vult, argumento ex legatione ad Basileenses petito. In quo fallitur vir doctus. Mensem Novembrem sistimus epistolae natalem ex iis quae supra not.* 3 *dicta sunt. Cf. etiam infra C. ad Farellum* N. 523.

521.

CALVINUS MINISTRIS NEOCOMENSIBUS.

Quid cum Cortesio transegerit de Christi αὐτουσίᾳ deque ipsius rebus, accurate exponit.

(Exemplar authenticum non exstat. Duo apographa, utrumque mendosum et dubiae fidei, possidet Bibliotheca pastorum Neocomensium. Asterisco notamus quae nobis suspecta videntur, alia tacite emendamus ipsi.)

Fidelibus Christi servis ministris comitatus Neocomensis fratribus carissimis. [1])

Venit ad me *Cortesius* sicuti a vobis admonitus fuerat. Contulimus inter nos περὶ αὐτουσίας Christi, et paulo plus fuit negotii quam putaveram, non quia * ad contentionem aliquam descenderit (fuit enim tota disputatione semper ad audiendum satis compositus et in respondendo placidus ac modestus), verum quia in re admodum perspicua haesitabat. In eo igitur falsus sum quod nihil fore difficultatis speraveram, ubi veritas mihi clara erat et expedita. Multa ultro citroque dicta sunt. Quum mihi vulgarem illam regulam, quam dialectici in scholis tradunt, de reduplicativis propositionibus obiiceret, respondi, id quod est, secundam quam vocant exponentem debere non simpliciter sed secundum quid intelligi: alioqui fallaciam accidentis fore si quis ab exponibili ad illam ratiocinetur. Protuli multa exempla quae tollendae controversiae sufficerent. Cuius generis sunt haec: Deus, quatenus in Christo nos

---

521. 1) *recentior manus adscripsit:* Calvinus Farello — Christophoro Fabritio. *Verum hic (Libertetus) post Capunculi demum mortem a.* 1546 *Thononio Neocomum vocatus est (Kirchh. II.* 81).

iustificat, non exercet iudicium adversus impios. Si quis hanc exagitare velit: Deus non exercet iudicium adversus impios, erit speciosus praetextus, sed nemo est sanae mentis qui verum hic non cernat. Recitabo duas adhuc aut tres similes. Christus, quatenus est mediator, non debet eo modo invocari quo pater. Christus, quatenus Deus est, nunquam fuit mortalis. Fidelis, quatenus regeneratus, non peccat. Homo, quatenus est creatura Dei, bonus est ac rectus. In his omnibus * simplex etsi nuda [2]) veritas in exponentibus, erit controversia si quis rixari velit. Verum semper solutio plana est, quod sufficit aliquo modo vel secundum aliquem intellectum veras esse.

Tum ad illum nodum ventum est quod non putabat posse nos loqui de Christi essentia praeterita personae mentione. Opposui primum Augustini autoritatem qui testatur nos bifariam loqui de Christo posse quatenus Deus est, secundum relationem scilicet et simpliciter. Et ne longior esset disceptatio, protuli quosdam Cyrilli locos, ubi disertis verbis id ipsum de quo ambigebatur * praeiudicat [3]) (in 14° in Ioannem v. 28): Quod a se ipso vitam non habet, quo modo corruptibile * non erit? Argumentatur ab absurdo, ut Christum a se ipso esse extorqueat. Locus est clarus. Similiter dialogo de trinitate (3): Quod vitam et immortalitatem possidet et a se ipso hoc non habet, omnino mortale * erit. Loquitur autem in sua persona, non adversarii libro 10. Thesauri cap. 2: Accipit a patre atque etiam a se ipso, quaecunque naturaliter habet ut deus. Dixerat autem statim ab initio libri: Nam si nihil habet filius a se ipso, neque etiam habebit pater a se ipso, ad illud Ioannis: Sicut pater habet vitam in semet ipso, ita et filio dedit vitam habere in se ipso. Respondi primum, neque in divinam neque in humanam Christi naturam simpliciter competere, sed in totam personam, quatenus Deus est et homo, simul mediator Dei et hominum, sicut multa similia quae eo capite continentur: quale est, officium et ius iudicandi illi datum esse a patre. Neque enim iudex mundi est simpliciter ut homo, neque simpliciter ut deus, sed ut deus manifestatus in carne. Deinde addidi, Christum illic minime de arcana sua essentia disserere, aut qualis intus in se ipso sit, sed de officio concionari, quod est vivificandi efficaciam habere ac virtutem.

Nihil opus est aut ordine enumerare omnia, aut ad verbum * enumerare [4]) singula recitare: praecipua tantum capita obiter notare volui. Quod si tumultuarie nimis factum est, festinationi, quaeso, ignoscite. Ad extremum de integro testatus est, se non ideo vocasse in dubium hanc quaestionem, quo * vellet sensum semel conceptum pertinaciter tueri, neque alio animo huc venisse quam ut disceret, seque paratum esse acquiescere rationi.

Hoc transacto ad alia transivimus. Admonui quanta potui lenitate ut, iam experimento doctus quam perniciosa res sit tumultuari in ecclesia Dei, ad pacis studium animum adduceret. Usus sum oratione quae ad eam rem apta videbatur. Multa asserui de temporum nostrorum miserrima conditione. Inprimis hortatus sum ut bona fide rediret in gratiam: hoc tamen fore demum si intelligeret non aliter se Christo servire posse, nisi concordiam et unitatem cum eius servis coleret. De vera scientia vel doctrina etiam admonui, qualis esset atque in quem finem et usum conferenda. Promittit se in officio ita futurum, ne quam occasionem de se conquerendi praebeat. Petit autem interea haberi sui rationem, ut si non videatur inutilis destinetur ad aliquam functionem, ubi oblata fuerit commoditas. Suam inopiam allegat. In summa obsecrat nos omnes per Dominum, ne praecisa hac sibi spe cogatur alio se conferre, ubi Deus pure non invocatur. Nisi mihi a vobis ultro commendatus * [5]), agerem de eo pluribus verbis vobiscum. Hoc tantum a vobis peto ut de ratione dispiciatis, qua possit eius saluti consuli. Dominus illum nonnullis dotibus ornavit: quas si ad ecclesiae aedificationem conferre in animum induxerit, quod facturum confido, non est negligendus. Eum ergo pro vestra caritate suscipite et amplectimini, abolitis offensis omnibus. Valete fratres dilectissimi. Dominus vos conservet semper unanimes ac spiritu suo dirigat. Genevae. [6])

Calvinus vester.

522.

SINAPIUS CALVINO.

Domestica et italica narrat.

(Ex autographo Cod. Genev. 112 fol. 22.)

---

2) *Fortasse legendum:* etsi simplex et nuda. *Alterum apographon sic habet:* In his omnibus, nisi simplex sit et nuda, veritas in exponentibus erit, controversia, si quis rixari velit.

3) *Exemplar alterum:* pronunciat (lib. 4 in Io. c. 18).

4) enumerare *deleatur. Codd. aliter interpungunt.*

5) *In altero apographo Farellus adscripsit:* fortasse: foret, *quod evidenter excidit.*

6) *in altero apographo Farelli manu adscriptum legitur:* 1543 post Augustum. *Nos post medium Novembrem scriptam putamus; quum enim C. ad Viretum scriberet N. 517 Cortesium nondum vidisse videtur.*

Integritate doctrina et eruditione summo viro Domino Ioanni Calvino Genevensium ecclesiastae amico suo bene merito.

S. P. Cur minus exoptatissimis tuis literis, Vir gravissime, decimo sexto Cal. Aprilis a me acceptis, [1]) illico ut par fuit et studium erga te meum exigebat responderim, in causa fuit, non quidem mea negligentia, qui singulas tuas (ut sane merentur) meis binis ac ternis pensare (si pensandi aliqua ratio esset) cupiam, verum uxoris primo puerperium, deinde nunciorum penuria, paulo post usque huc assiduus morbus obstitit. Affligor enim permissu Domini febribus epidemicis, quae bis me ad mortis discrimen, tanquam ad aciem (ut dici solet) novaculae adegerunt, ab initio Quintilis in praesentem usque diem, haud dubie non evasurus nisi piorum precibus adiutus, quorum quum tu antistes es opem tuam diligenter imploro, ut tu quoque, si Domino placeat hunc calicem a me avertere, mecum ores ut fiat voluntas Domini. Caeterum uxor et filiola, cui quinto domum anno [2]) et velut divinitus datae *Theodorae* nomen indidi, satis bene valent. Familia reliqua fere ut ego. Quae tu literis ad *κατηχουμένην* tuam [3]) vereris *περὶ τοῦ αὐτοκράτορος*, pridem timeri a principibus nostratibus ex scholaribus quibusdam audieram. Deus, in cuius manu corda regum sunt, det afflictissimae ecclesiae suae pacem. Bene vale, atque si potes frequenter ad nos scribe. Saluta vero plurimum verbis renatum velut *τῇ πειθαγορικῇ* [4]) *μετεμψυχώσει* Maronem ex Mantuano quondam nunc vestrum factum. [5]) Nec non si molestum non est, *Coelium Secundum*, ad quem scripsissem si quid certi de rebus eius mihi constitisset. Interim ad eundem has literas Basileam transmittendas, nisi melior aut prior tibi se offerat mittendi occasio, perferri quaeso cura (pudet quidem me huius appendicis, sed voluntas in gravioribus et tibi et ipsi serviendi me impellit, ut frontem perfricem et id oneris amicis imponam) ubi tamen commode id fieri poterit: aliter enim nolo. Iterum vale, vir integerrime. Salutat iterum te tuamque *γνήσιον σύζυγον* uxor mea quae nudius tertius ipsa quoque scripsit. Ex aula *τῆς πάνυ*. Ferrariae viij. eidus xbris MDXLIII.

Ioannes *ὁ Σινήπιος ὁ σός*.

522. 1) *Tales non exstant.*
2) *Cf. N.* 79 et 433.
3) *Nisi ipsam Ducissam hic innui dicas, facile de Anna de Parthenay cogitabis, quam in aula Ferrariensi versantem tibi occurrisse memineris in N.* 374.
4) *sic!*
5) *Quis hic lateat poeta italicus et quidem Mantuanus puriori fidei addictus et hanc ob causam Genevae aut in Helvetia degens, certo definire non ausimus. Cogitamus de ψευδωνύμῳ illo Marcello Palingenio* (Renato), *auctore poematis quod inscribitur: Zodiacus vitae. De vero autem eius nomine VV. DD. quantum scimus hodieque ambigunt.*

523.

FARELLUS CALVINO.

Novum Calvini opus accepit et consilium in edendo probat. Quid in negotio successionis Aneti actum sit inter collegas exponit. Vireti causa Bernae feliciter acta, item legatorum apud Basileenses.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium, Epp. Farelli fascic. II. N. 16.)

Christi servo Ioanni Calvino pastori ecclesiae Genevensis doctissimo et non minus pio.

Genevae.

S. Per *Christophorum* [1]) accepi opus tuum [2]) iam paene absolutum et excusum, teque partem librorum tuo nomine expresso, aliam tacito edere. Quod consulto factum faciet ut commodius currat et legatur opus. Si tuum nomen apud Caesarianos et ordines imperii potest aliquid operi conciliare favoris, servient libri cum tuo nomine: si invidiae aliquid pariant alii vitabunt. Sed in tempore dispiciendum erit quod te existimo cum *Bucero* [3]) iam tractasse. Christus, ut in labore astitit absolvendo, ita in successu et fructu laboris.

Quae fratribus tuo et collegarum nomine proposui quam gratissima fuerunt: tantum quod *Campinellum* [4]) attinet, *Capunculo* non adeo fuit gratum. Voluissent ea aliqui literis indicata, gratias tibi agunt et fratribus, et petunt quod vos petitis, crebras fieri a vobis admonitiones. Quum multa non sine stomacho diceret *Capunculus* et coetum detineret, demandata mihi fuit provincia cum quatuor illis qui decano adesse debent. Audivimus hominem, qui tandem dixit, se velle omnia *Aneti* ut bona fide pauperibus dentur, et quum *Thomas* suaderet ut istic aliquos deligeret qui omnia apud *Campinellum* componerent, hic me et *Thomam* delegit: et quamvis diceremus, expedire magis ut istic aut in loco nobis viciniore quos vellet eligeret, licet non valde ipsum ad hoc impellere tentaverimus, noluit in sententia perdurare. Fratres itaque voluerunt ad vos scriberem, *Capunculum* nolle impedire quominus iuxta testatoris voluntatem fiant omnia, et in hoc provinciam nobis dedisse. Deligat alter quos volet, omniaque inventario notentur: ipse quae habet producet et quod decretum fuerit sequetur,

523. 1) *Libertetum.*
2) *Supplicem exhortationem ad Caesarem.*
3) *qui Calvino ut talem librum ederet autor fuerat.* (*N.* 511.)
4) *Quae sequuntur obscuriora sunt et ex aliis epistolis minime illustrantur. Si quid videmus agitur de bonis Aneti cuiusdam ex testamento usui publico destinatis, et a Campinello (Champerello Genevensi pastore?) testamenti curatore repetendis. Quae de Capunculo dicuntur, quamvis eorum sensum minus attingamus, ostendunt eum usque Farello contrarium fuisse. De Aneto cf. N.* 498.

et ut sumptus vitentur. Si deligeret *Fatonum* [5]) vel eiusmodi pios alios, missis omnibus quae vult, daretur opera negotio componendo. Dispicite inter vos quae via commodior fuerit, et quid nos velitis indicate.

Viretus causam dixit, [6]) ut puto te rescire. Sed laetum dedit exitum Christus. Miro me recreavit spe pacis quam optimam scribit esse. Legati qui Basileam iverunt, dum mihi gratias agunt, et se meis literis adiutos aiunt, et velut obsequium magnum fatentur, data provincia uni ex civibus ut istorum nomine me salutaret et gratias ageret. Potes coniicere quam sibi et mihi prospiciant apud eos quibus hoc tantum petitur ut noceant. Quos ego vellem literas vidisse et quidquid scribo. Crederem eos sanctis hortatibus aedificandos, ubi dum intelligunt scriptum esse et nesciunt quid habeant literae offenduntur. Cuperem offensionem vitare, ad quod contulisset non iactatas fuisse literas. Ut videbis expedire commonefacias eos.

De sponsa *Alexandri* audies. Ferunt te nuptiis adfuturum ad quas adigar. Vale cum tuis omnibus, uxore et *Iudith*. Cupio scire nepos an neptis tibi sit. Si venerit frater et istius socer, totam saluta domum, *Genestonum* cum coniuge, pium *Bernardinum* et suos omnes, collegas tuos omnes, non praeterito *Abelo*. [7]) Cupio senatum sancte pergere et in Domino valere. Tibi omnes et symmystis salutem dicunt. Neocomi 15. Decemb. 1543.

Tuus totus Farellus.

524.

CALVINUS FARELLO.

Novissima circa legatos et litem cum Bernensibus. Vestem novam Farello a senatu Genevensi decretam, iam paratam significat.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 98. Apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 81. Bernae Epp. VII. p. 550 et ap. Simler. Vol. 53.)

Fideli Christi servo Guillelmo Farello Neocomensi pastori, fratri mihi carissimo. [1])

Quod serius aliquanto ad vos revertitur *Enardus*, ego sum in causa. Retinui eum circiter quinque dies, dum redirent legati. Retulerunt non contendere Bernates quin expungant arbitri particulam quae nos male habebat, nempe in urbe. De aliis etiam satis mite et moderatum responsum, nisi quod de novis foederibus faciendis postulato nostro non consentiunt. Unus ergo hic nodus restat, an resignare ius suum velint nostri simpliciter, cui iam certa lege renunciaverant, nempe ut relaxarent Bernates, quod facere detrectant. Si consilium meum valebit, acta res est: sed vereor ne ultra vires more nostro feroces simus. Brevi audies quorsum res ceciderit. [2])

Vestis apud me est, donec reperiatur qui ferat. Bene factum quod recusasti: sed nunc honeste accipere poteris. [3]) Nihil praeterea novi quod non referre *Enardus* possit. Vale, frater in Domino carissime. Dominus te conservet. Saluta fratres et amicos. Genevae.

I. Calvinus tuus.

525.

VIRETUS CALVINO.

Novae turbae Lausannenses. Acta Bernensia.

(Ex autographo Bibl. Genev. Cod. 111ᵃ, fol. 57 coll. c. apographis Cod. 116, fol. 78, Epp. Bernens. VII. 552, et Simler. Vol. 53.)

Doctissimo et fidelissimo verbi ministro Ioanni Calvino fratri quam carissimo.

Genevae.

Salutem. Sicut ansa ansam trahit, sic mihi ex negotio nascitur negotium. Quum Berna reversus [1]) sum suborta est mihi cum nostris nova litis occasio, adeo ut vocatus sim in ius pridie feriarum Nativi-

---

5) *Columbariae ministrum.*

6) *d.* 8. *Decembr. cum Zebedaeo Bernam vocatus ut rationem redderet de conventu Neocomensi, aliisque ad disciplinam spectantibus, de quibus adeas Ruchat V.* 225, *Hundesh. p.* 180 *et supra N.* 515. 520. *Senatus re cognita et expensa nihil severius statuendum censuit, monuit tamen ne quid temere innovare praesumerent.*

7) *Pouppino.*

524. 1) *Farellus adscripsit:* 23. Dec. 1543.

2) *Quas iam tandem aliquando ad felicem exitum spectabat post totum quadriennium in litibus consumptum v. Ruchat T. V. passim, maxime p.* 239 *seqq., Picot, Hist. de Genève p.* 382 *seqq. Roget, II.* 105.

3) *Farellus nuper Genevam venerat in Senatum satis sordida veste indutus. Cui novam et meliorem dandam decreverunt. (Grenus, fragments extraits des Reg. du Conseil* 26. *Nov.* 1543. *Cf. ibid.* 15. *Ian.* 1544.*)*

525. 1) *vide infra not.* 8.

tatis, [2]) sed nondum causa audita est coram iudice. Quis autem fons huius litis sit, [3]) paucis accipe: deinde quid Bernae actum sit audies. Veteres nostras querelas de scortationibus et adulteriis impunitis, non ignoras. Conquestus sum aliquando pro suggestu in publica concione, quod tam leprosi essent ut nihil sentirent prorsus, adeo ut viderentur obstupuisse. Saepe multa dixi magna libertate, et invectus sum acerrime in publica vitia et omne hominum genus, nemini parcens. At semper muta omnia. Nemo mihi verbum faciebat etsi animo ringerentur. Non deerant aculei acutissimi, sed frustra, donec propius ad rem ventum est. Curavimus, autoritate consistorii, additis etiam cum senatoribus consistorialibus civium magistro et e secretiori senatu praecipuis, scorta duo in carcerem detrudenda. Alterum quod iam in exsilium relegatum fuerat, redierat tamen in urbem, et domi apud matrem pristinum lupanar denuo erexerat, idque iam ante menses aliquot. Id nos non latebat, sed nemo curabat. Alterum nobis venerat in suspicionem malis artibus procurati abortus: nec deerant coniecturae et argumenta. Nam in consistorium vocata lupa, etsi venter valde intumuisset, ac omnium iudicio gravida censeretur, negavit tamen impudentissime se esse gravidam. Quid hic agas? Puerperium exspectandum est. Vetatur urbe excedere aut aliquo se recipere ante tempus praescriptum. Exspectamus tempus. Uterus apparet detumuisse certissimis notis, et longe alius quam prius. De puero nihil rescire possumus, donec insperato quodam miraculo in aures nostras pervenit quid accidisset, idque eorum nuncio qui in castris regiis audiverant ab iis qui cum scortis illis habuerant commercia, quibus explorata erant omnia, quique ob praeclara sua facinora non audent urbem intrare. Vides ut veritas latere non possit. Audimus abortiisse post balneum scortum, et, ut verisimile est, balneo procuratum abortum. Puer vivusne an totus mortuus editus sit in lucem, non satis constat. Sepultum constat. Alterum quoque scortum abortivos fere semper ediderat non sine eadem suspicione. Anxii sumus quid sit agendum. Si rem aperimus toti senatui, metuimus ne nobis accidat quod alias. Nam dum querimur de scortis et indicamus ubi sunt, quaeruntur quidem, et iis interdum hoc munus committitur qui fovere creduntur. Atque ita fit ut non inveniantur quaesita, a genio quopiam prius monita. Non enim quaeruntur nisi ubi inveniri non possunt, et priusquam liceat manum iniicere multis opus est caeremoniis, ut caveatur ne quas vocant urbis libertates et privilegia violentur. Postquam autem frustra quaesita non sunt inventa, culpa omnis reiicitur in ministros, qui ad levissimum quemque rumorem facile tumultuantur et incandescunt. Curavimus itaque secretius hoc tractari negotium, quod suspicaremur aliqua ex parte rem pertinere ad quosdam qui, si audirent hac de re deliberari, forte a consuetis artibus non destitissent. Placuit ergo consistorio rem intra paucos contineri, ut prius dixi. Horum consilio, inter quos non defuerunt aliquot cordati viri, iussus est viator ingredi scortorum aedes, et in consistorii carcerem primum detrudi, praetextu scortationis et adulterii, quorum convicta [4]) satis constabat. Deinde si quid esset aliud inquirendum magistratus civilis suas partes ageret. Sic res peragitur. Ubi hic rumor pervenit ad aures scortatorum et adulterorum quorundam, dictu mirum quas querelas, quas minas audivisses. Queruntur violata civitatis iura. Sodalitas quam vocant abbatiam, quae se dignos habet monachos, scilicet iuventutem et praesertim qui sunt insolentiores, convocatur. [5]) Iubetur populus convenire ad concilium maximum. Pulsatur, convenitur. Coniicis, opinor, quibus argumentis qui praecipui erant fabulae actores plebem dementarent praetextu libertatum. Non potuerunt tamen assequi quod cupiebant sed plus sunt assequuti quam oportuerit. Liberata sunt scorta. Alterum, quod prius exsulaverat, renovato exsilio ablegatum est. Alterum domi est. Postquam haec acta fuissent ego probe gnarus omnium dominico die proximo, quum se opportuna offerret occasio, inter alia descendi in hoc argumentum. Perstrinxi acerrime duces istos et autores istarum turbarum qui praetextu suarum consuetudinum vellent nobis pestes in urbe fovere. Admonui populum ut diligenter attenderet quos sequeretur. Ut paucis absolvam, talis fuit mea oratio, ut bonis omnibus audiam valde

---

2) *d.* 24. *Decembris.*

3) *inter consistorium et magistratum civilem de iure cognoscendi et puniendi obortae, deque ministrorum conatibus severiorem morum disciplinam exercendi. Qua tandem effectum est ut a.* 1559 *Viretus dimitteretur.*

4) *sic.*

5) Il y avoit de grands désordres à Lausanne . . . Il s'y voyoit entre autres une abbaye, comme on l'appelle dans ce pays, c. à d. une société de jeunes gens qui s'assembloient et faisoient leurs exercices militaires deux fois par an avec toutes sortes d'insolences. C'étoit un veritable carnaval. Ils couroient tout nus ou masqués par la ville représentant le dieu Bachus. Ils chantoient des chansons impudiques, dansoient en ronde en plaine rue, buvoient et ivrognoient ou répandoient le vin, et à la fin brûloient le tonneau qu'ils avoient vidé avec une infinité de singeries et d'extravagances. Ils protégeoient ouvertement les filles et les femmes de mauvaise vie et quand on en mettoit quelqu'une en prison, ils alloient l'en tirer par force ou bien boire et se divertir avec elle en prison. Ils maltraitoient les ministres lorsqu'ils prêchoient contre eux et les menaçoient. Le conseil et le consistoire de Lausanne voyoient tous ces désordres et soit par mollesse ou par crainte ou par conformité de moeurs ils n'en punissaient point les auteurs. (*Ruchat* V. 244.)

placuisse, sed malis non minus displicuisse. Senatui non fuit ingrata oratio, at paucis Thrasonibus valde molesta. Inter quos primas tenet Iacobus *Pratoromanus*, qui cum coniuratis aliquot me a prandio e catechismo egressum pro foribus templi aggreditur. Expostulant mecum de concione: conviciantur, asserunt se non esse Genevae, nec effecturum [6]) quae isthic solemus. Exprobrant quod laqueum velim collo ipsorum iniicere et plebem in ipsos armare, quamvis admodum modesta fuerit oratio mea pro argumenti indignitate. Tandem eo res pervenit ut satelliti [7]) iusserint mihi diem dicere in crastinum quo me iuri sisterem, quod gravissima iniuria se affecissem. Prohibet tamen senatus ius aperiri, qui valde gaudet hanc sibi oblatam occasionem deiiciendae abbatiae, et graviter dolet tam indignis modis me tractatum ab illis. Eramus de coena administranda solliciti, sed rebus omnibus consistorio et senatui communicatis et expensis non potuimus tamen supersedere a coenae administratione, postquam autores huius tragoediae se receperunt non adfuturos: nam alioqui reiecti fuissent.

Hactenus res processit. Exspecto diem quo ius aperietur, nam aliquot diebus erit iustitium. Quod ad me attinet, nihil est quod carpere possint in tota mea oratione, nisi quod se volunt magis prostituere. Facile mihi erit omnium reddere rationem, quamvis non decrevi in foro hanc causam agere. Comparebo tamen primo die ut audiam eorum postulationem. Nunc, si hactenus unquam, commoda se obtulit occasio redigendi in ordinem exleges istas et intractabiles feras, asserendi ministerii nostri, et hic erigendae alicuius disciplinae, praesertim in consistorio et publicis moribus. Nam etsi adversarii desistere velint, non patiar tamen ita conculcari autoritatem ministerii, quae pessum it nisi ista insolens arrogantia reprimatur serio ac mature. Alioquin me potius ministerio abdicaturus sum, si quorum interest, ut oportet, non prospexerint. Cuperem tuum consilium, si scribere liceret, quamvis non possum totam historiam sigillatim narrare: de qua latius alias.

Quod autem ad peregrinationem Bernensem attinet, [8]) si quando per otium licet coram colloqui, exponam latius omnia. Summa est: postquam intellecta fuit res ut gesta fuerat, facile composita sunt omnia. Suspicabantur multi, ac etiam (opinor) persuasi habebant, nos conciliabulum ex composito habuisse, ac decrevisse nostris ecclesiis eadem obtrudere. Responsum fuit nomine utriusque senatus, coram quo causa nostra acta est quae cum *Sultzero* coepta fuerat: Principes boni consulere et in meliorem partem interpretari quod actum fuerat, auditis quae nos movissent rationibus, quamvis prius ita offensi fuissent, ut putarint dignos qui a nostro ministerio supersederemus. Fere sensus erat responsi, additis etiam conditionibus ne quid huiusmodi nostro iure conaremur ecclesiis obtrudere, sed si quid desideraremus admoneremus: principes facturos quidquid iustum foret: interea pergeremus in nostro ministerio quo coepimus pede. Addebat etiam consul *Diebascius* [9]) (nam neque *Vattevillius* neque *Negelinus* interesse voluerunt) nobis mirum videri non debere si metuant principes turbas, quum videamus quibus motibus quotidie turbentur ministrorum causa. Non visi sumus nobis satis iustam habere causam qua nos opponeremus responso, quod non videretur praecludere viam ad meliora, sed tamen cavere ne quis sua sponte ac suo iure quidquam in ecclesia novaret, quod sane non censemus faciendum. Postquam admonendi locus relinquitur, et spes etiam nonnulla facta sit habendae synodi, non multum sumus refragati. Quamvis enim id consul non dixerit de synodo nec verbum fecerimus, ex privato tamen quorundam colloquio, qui hac in re multum possunt, deprehendi eo iam animos esse propensiores. Consul *Vattevillensis* Villarii [10]) erat, quem salutavimus euntes: quos secum prandere iussit et amicissime excepit, rogavitque ut redeuntes illac iter faceremus. Voluit autem a tota actione abesse, quod venisset in suspicionem nonnullis, rem non ignorasse, quod Columbarii tunc fuisset, et nos omnes cum eo colloquuti. *Negelinus* primo die adfuit, sequente abfuit. Forte licuisset nobis dicere plura in senatu, si alium habuissemus consulem. Sed nos statim iussit loqui per interpretem, quod negaret se posse nostra, ut oportet, germanice reddere. Nam hoc impetravit a senatu, ne cuiusquam esset interpres consul, sicut anno superiore mihi narrarat *Vattevillensis*.

Nescio an audiveris de motu excitato in *Beatum* [11]) propter quandam concionem, in qua de examine meminerat, quae animos valde exasperarat, et causam nostram. Sed de hac re alias, et reliquis

6) *sic.*

7) *sic.*

8) *quo Viretus in d.* 8 *Dec. evocatus fuerat, v. Ruchat V.* 219. *Hundesh. p.* 181.

9) *Lege:* Diesbachius. *E gente illa clarissima eo saeculo plures innotuerunt maxime in bellis Gallorum civilibus pro causa reformatorum militantes. Apographa nomen a Vireto iam corruptum varie depravarunt. De I. I. Wattevillio et Seb. Negelino, praefecto Lausannensi v. N.* 193, *not.* 18; 424, *not.* 11; 441, *not.* 4.

10) *Plura huius nominis oppida sunt de quibus hic cogitare possis. Fortasse innuit Münchweiler prope Moratum ubi est castellum domaniale.*

11) *Gerungium, diaconum olim Argentoratensem lutheranizantem, qui d.* 11 *Oct. concionabundus mendaces et filios diaboli dixerat eos qui ministros accusabant quasi novum papatum erigere conarentur. Caetera vide ap. Hundeshagen p.* 181, *et Stettlerum ad a.* 1543. *Viretus hic aliam causam motus illius indicare videtur, scil. de examine communicantium.*

omnibus. Utendum est his quae[12]) offert Dominus occasionibus, si meliores desint. Satis fuit hoc tempore animos sedare, parare ad meliora, sibi conciliare infensiores, et amicos[13]) in officio retinere, salva ministerii autoritate: quam non laesimus, nisi quid a nobis imprudentia peccatum est, quod non animadverterimus. Audio a *Christophoro* Ripalliensem[14]) praefectum dixisse, nos veniam precatos, si quid a nobis peccatum esset, et pollicitos nihil unquam tale facturos. Nescio quibus autoribus ista spargantur, aut quid nobis insciis dictum aut factum sit. Scio quid dixerim et responderim: nescio quae sint dictorum interpretationes. Rem ut habebat simplicissime duntaxat exposuimus, et consiliorum nostrorum rationem: praeterea nihil. Senatus consultum noluimus detrectare, nec frustra novos motus excitare et causam laedere pietatis quum vix aliud possemus.

Habes longam Iliadem et confusam, sed vix per negotia et taedia scribere licet. De causa *Corneae*[15]) nondum potuimus aliud rescire. Dabo operam ut ex pharmacopola discamus aliquid, quamvis iam fere intelligam ut res habuerit. Nam medicus est quidam in Aquiliensi praefectura, sed qui magicis carminibus et id genus maleficis artibus abutatur, quo hic pharmacopola aliquando usus est. Fuit propter illum magicum gravis contentio *Tornacensi*.[16]) Proinde expedit ut ad nos etiam perscribas quid cum illo egerit, ut *Tornacensem* admoneamus et principes. Saluta amicos. Nostri te omnes salutant, nominatim *Coelius*. Vale. Lausannae hoc die Nativitatis 1543.

Tuus P. Viretus.

Oblitus eram addere, *Sultzerum* gravissimo morbo laborare, quum Bernam appulimus: quo factum est ut nobis adesse non potuerit. Coeperat tamen revalescere priusquam rediremus.

12) *sic.*
13) *Simlerus perperam coniicit scribendum esse:* inimicos.
14) *Ripailles, castellum ducum Sabaudiae prope Tononium, hoc tempore sedes praefecti Bernensium, postea ab iisdem igne deletum a.* 1589, *deinde monasterium Carthusiani ordinis.*
15) *Cf. N.* 515, *not.* 6. *Cod.* 116 *nomen omittit, relicto spatio. Recentiora apographa ne hoc quidem servato lacunam celant.*
16) *N.* 404, *not.* 10.

526.

CALVIN A M. DE FALAIS.

Il l'exhorte à persister dans ses sentiments et à faire les sacrifices jugés nécessaires pour se dégager des liens qui enchaîneraient sa conscience.

(Autographe de la Bibl. de Genève Cod. 194, fol. 12. Ed. d'Amst. p. 11. Bonnet, lettres fr. I. 101. Trad. angl. I. 377.)

A mon bon seigneur et entier amy le seigneur Iacques le Franc.

Monsgr., pource que ie me confie en nostre bon Dieu, que comme il vous a conduict iusque icy, vous faisant la grace de surmonter beaucoup de difficultez, lesquelles vous pouvoient destourner du droict chemin, aussi pour ladvenir il vous donnera la force de resister a tous les assaulz que sathan pourra dresser contre vous, toutefois quant ie pense au danger ou vous estes maintenant, destre[1]) agite de beaucoup de tentations, selon que ie voy les choses disposees, ie ne me puis tenir de vous reduire en memoire que les biens que Dieu nous a faictz valent bien que nous preferions son honeur a toutes choses du monde, et que lesperance de salut que nous avons par son evangile est si precieuse que nous devons bien quicter toutes ces choses basses, en tant quelles nous empeschent de tendre a icelle, et que nous devons bien avoir un tel contentement en luy complaisant, quencor quil fust question de desplaire a tout le monde pour obeir a son plaisir, il ne nous en face pas mal. Non pas quil ne vous en souvienne, sans mes advertissemens. Car ie suis bien asseure quen prevoiant lapparence des tentations, vous navez garde faillir de vous armer et premunir en meditant toutes ces choses. Et ne vous en scaurois tant dire, que vous nen aies dadvantaige imprimo au cueur. Mais ie scay bien quencor vous profite il douir quelque mot dexhortation de vos amis, et que cela vous sert de grande confirmation. Car ie lay quelquefois experimente en moy mesme. Daultrepart quant il ny auroit que ce poinct, que par ce moien ie vous declaire la solicitude que nous avons de vous par deca, ce mest une raison suffisante. Or cela quant et quant vous doit estre un argument du desir que nous avons de scavoir de vos bonnes nouvelles, affin que nous ayons occasion de remercier Dieu, entendant quil vous aura espargne, ou bien quil vous aura tellement esprouve, que ce pendant il vous aura donne le couraige de surmonter toutes les machinations du Diable. Si vous avez a combattre, et que telle soit

526. 1) desia *Bt.*, already *C.*

la volonte de Dieu, estimez que cest un oraige qui passe, et pourtant quil vous fault retirer au couvert. Or navons nous point aultre retraicte que laisle[2]) de nostre Dieu. Cachons nous doncq la, et nous serons a seurete. Lesperance quon pourroit avoir de reformation par le moien des hommes, est encor bien petite. Ainsi ne nous repentons point de nous estre advance, et navoir point attendu de suivre Dieu, iusque a ce que tout le monde passat devant nous. Et encor maintenant ne recullons pas pour ceste consideration. Car celluy qui le fera sen trouvera abuse. Esperons hardiement que le seigneur aura en la fin pitie de son eglise. Mais que chascun aille selon quil est appelle, et que celluy qui a plus de grace, monstre le chemin aux aultres. Cest ce quil vous fault penser, assavoir que vous estes daultant plus oblige de courir plus viste que beaucoup daultres que nostre seigneur vous ayant donne la faculte, vous a aussi mene au lieu dont il ne vous est licite de reculler en arriere. Et de faict depuis quun homme sest une fois retire de ceste abysme de la captivite spirituelle, ou plustost en a este delivre par la main de Dieu, sil luy advient de sy envelopper de rechef, et seslongner de la liberte que Dieu luy avoit donnee, il est tout esbahy quant il se trouve en une confusion dont il ne luy est possible de sortir. Ie dis cecy non pas que ie craingne quil vous advienne, ou que ie deffie de vous. Car comme iay proteste du commencement, ie me tiens bien asseure que rien ne vous esbranlera. Mais nous ne pouvons faillir a nous inciter, quelque bonne affection que nous ayons. Et mesme daultant plus que nous sommes deliberez de nous mesmes, nous sommes ioieux que noz amis nous tiennent la main pour nous fortifier. En somme ie fais ce que ie desirerois mestre faict de vous, si iestois en vostre lieu, et ne doubte pas que ne le preniez de vostre coste de tel cueur quil procede.

Sur ce, Monsieur, apres mestre humblement recommande a vostre bonne grace et a celle de Madamoiselle, ie supplye nostre bon Dieu de se monstrer tousiours vostre protecteur et repoulser toutes les machinations de sathan, a ce quayant pleine esperance en luy vous naiez aultre esgard qua glorifier son nom, et quil vous remplisse tellement de constance que vous ne soiez esmeu de la crainte des hommes ny estonne du bruict quilz feront, mais que vous le sanctifiez, affin quil soit vostre palays et sanctification.[3])

Vostre humble frere et serviteur a iammais

Charles despeville.

2) celle *Amst. Bt.*, that *C.*

3) *D'après le contenu de cette lettre il paraît que M. de Falais n'avait point encore quitté la Belgique. Or comme il exécuta son projet d'émigrer pendant la session de la diète de Spire (20 Février — 10 Juin 1544) nous plaçons la présente à tout hasard sur la limite des deux années. C'est aussi le sentiment de M. Bonnet.*

MDXLIV.

527.

TOSSANUS MINISTRIS HELVETIAE ROMANICAE.

Queritur de motibus lutheranizantium in comitatu Monsbelgardensi.

(Ex apographo quod additum est epistolae Calvini ad Viretum data d. 11. Februarii (530), Cod. Genev. 106, fol. 99 verso.)

Farello, Calvino, Vireto ac caeteris fratribus mihi in Domino observandis.

S. Quanquam incertus sit hic nuncius, et nunc sim, ita volente Deo, et occupatissimus et afflictissimus, fratres in Domino observandissimi, volui tamen vos paucis de rebus nostris certiores reddere, quo nos piis ac sanctis vestris precibus apud Deum adiuvetis. Nos articulos illos, [1]) super quibus vos consulueramus, parati tandem eramus recipere, paucis quibusdam exceptis: sed his non contenti novatores nostri, [2]) qui omnem quaerunt occasionem omnemque movent lapidem quo et nobis negotium facessant et hunc populum ad superstitionem idololatriamque reducant, in dies aliquid novi excogitant quod nobis obtrudant. Sed quibus adeo cedere in ea re non statuimus, ut cervices nostras ipsis potius daturi [*simus*], quam ut hic quidquam nobis consentientibus instituatur, unde possit gloria Dei facile obscurari. Nuper petierunt sententiam nostram de coena Domini, nunc autem in hoc sunt toti ut Virginis, Apostolorum ac aliorum quorundam divorum festa non solum dierum observatione sed etiam consueto apud papistas campanarum pulsu restituant. Et ministrum germanum habent ex animi sententia, qui, quo principis ac suorum animos ad reponenda idola praeparet, palam in concionibus suis eorundem deturbatores improbat, docetque ut res medias esse ferendas, ac praeceptum de imaginibus tollendis caeremoniale esse. Sed de quibus ac caeteris aliis nostris rebus spero me ad vos brevi copiosius scripturum. Valete in Domino Iesu, et nostri in precibus vestris memores estote. Montbelgardi tumultuanter 15. Ianuarii 1544.

Vester Tossanus.

527. 1) *De ritibus ecclesiasticis quos ex constitutione ecclesiae Wirtembergicae desumptos tam theologi lutheranizantes quam ipse Comes ecclesiae Monsbelgardensi obtrudere volebant cf. Epp. Arquerii N. 459 et Calvini N. 506.*
2) *Quorum nomina erant Io. Engelmann et Blaesi.*

528.

MYCONIUS CALVINO.

Commendat Gallum quendam. Novissima de comitiis Spirensibus et alia ad rem publicam spectantia.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 10.)

D. Ioanni Calvino doctissimo ministro Domini fidelissimo pastori Genevatum fratri in Domino perquam observando suo.

S. Breve est quod, *Calvine* carissime, volo, nempe ut hunc qui has reddit [1]) habeas adhuc commendatiorem quam habuisti, quum habueris tamen commendatissimum semper. Negotium eius mihi

528. 1) *Fuit, ut videtur, Gallus aliquis evangelio addictus qui peculiarem ob causam in Germaniam venit. Quaenam vero haec fuerit ex verbis paulo obscurioribus autoris elicere plus quam difficile est.*

placet, placet consilium quia in Domino est. Rogo itaque adsis ut voti compos fiat. Ingenium tu nosti Gallorum: scis ergo ut persuaderi valeant qui possent pro adversariis in causa ipsius se opponere. Nam persuasionibus videtur penitus mihi agendum erga tales, non violenter. Imo violenter nihil fieri posset. Ille postquam venit in Germaniam evangelii gratia, et tam male exceptus est, posset in odium eius regionis devenire vehementissimum: verum posteaquam in proposito perseverat, video animum bene de Christo sentientem, animum probe compositum, et omnia in eo sana. Hinc non possum non diligere virum et pro virili promovere, quidquid instituit. Nescio si sit qui queat illum iuvare iuxta propositum eius aeque ut tu: quamobrem te quaeso per Christum, vires intendas ut consequi valeat quod honeste cupit.

De comitiis[2]) aliquid scribere non est, adeo sunt dubia quaecunque de iis dicuntur. Mihi sic videtur: etiamsi coeant, nihil tamen ob temporis brevitatem agi posse. De religione certum est nihil actum iri. Quare D. *Bucerus* scripsit pridem, domi sibi manendum,[3]) nisi Dominus aliquid instituat cuius ne species quidem nunc adpareat. Heinrichus *Ostheimerus*[4]) vir nobilis (credo te nosse) dixit hic: episcopum Coloniensem, Maguntinum, Trevirensem et Palatinum electores imperii foedus iniisse contra quemvis qui conaturus sit aliquid adversus Coloniensem.[5]) Miramur omnes. Hinc forsitan est cur Caesar inops consilii sic cesset. Scriptum est ad *Amorbachium*, papam veneno cardinales quosdam in una sedentes mensa necasse, et Anglicum nescio qua via evasisse: esse nunc apud ducissam quandam et nec edere nec bibere nisi quod manibus suis illa paret.

Arbitror te iam pridem recepisse epistolam *Buceri* quam misit ad Mombelgardenses fratres. Frater tuus detulerat ad me, ego misi Bernam, Bernenses rogavi ut mitterent ad *Farellum* et huic commendarent mittendam ad te. Puto omnia probe transacta. Tu vale in Christo cum legatis qui hic fuerunt et omnibus sanctis fratribus. Basileae raptim 16. Ianuarii anno 1544.

Os. Myconius tuus.

2) *Spirae a. d. 24. Februarii auspicandis, in quibus Caesar Imperii subsidia contra Regem Galliae Turcarum socium sollicitaturus erat. Cf. Sleidan. II.* 328. *Ranke, V.* 236.
3) *Qui tamen postea Spiram se contulit.*
4) *Patricius aliquis, ut videtur, Basileensis.*
5) *Hunc fuisse vanum rumorem, non est quod moneamus.*

529.

SULZERUS CALVINO.

Morbum quo nuper laboravit gravissimum describit, magis autem de turbis queritur Bernae eos distrahentibus qui ecclesiae disciplinam et ministerii autoritatem asserere et promovere cupiunt.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 84.)

Viro praestantissimo D. Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis antistiti fratri in Domino observandissimo suo.[1])

S. Recte de aegritudine mea scripsit *Viretus* tibi. Nam sub exitum tragoediae[2]) quam nosti apud nos ortam exercitamque sic habere res meae coeperunt, eam ut ultimum operum meorum mortalium fuerim arbitratus. Repentinus enim isque violentus morbus concutere subito totum corpus coepit, febri acutissima venis ac medullis infusa, viresque alioquin sive laboribus sive vexationibus assiduis aut alia aliqua intemperie convulsas debilitatasque penitus prosternente. Unde capitis dolores intentissimi, sudores frigidi, quos letales vocant medici mortisque nuncios, et λειποθυμίαι continuae, membrorum omnium languor et extrema lassitudo. Sola mens servata est incolumis Domini beneficio, qua me iam ceu ad emigrationem haud dubiam praeparabam, iamque caeteris amicis tibique nominatim, mi amantissime frater, vale meis verbis dicere iusseram, proque fide sinceraque in Domino caritate gratias agere, dum te rursum in conspectum Dei patris Iesuque Christi apud beatorum consortium ministerio laboribusque omnibus defunctum videre, veraque et perenni suavitate carum et venerandum pectus meum complecti daretur. Testes huius amici sunt, quorum studia sinceramque fidem, si antehac nunquam, tum sum maxime expertus. Adeo Dominus misericors afflictionum magnitudinem acerbitatemque consolationis variae dulcedine temperavit, idemque morbum citra medicamentum, quod propter summam infirmitatem nullum porrigere audebant medici, depulit et pristino me restituit ministerio, amplius nimirum exercendum, et gravioribus aerumnis pro ipsius nomine obiiciendum. Donet idem modo misello mihi et refractario organo huic militiae necessarias facultates, constantiam,

529. 1) *Adscriptum est manu Calvini, nempe alicui amicorum epistolam tradentis:* Quam primum ad me remitte.
2) *innuit causam ministrorum ad d.* 8. *Dec.* 1543 *Bernam citatorum de qua vide Viretum N.* 525.

prudentiam, et cumprimis abnegatam mentem, et ad omnes vitae paratam iniurias. Caetera curabit ipse qui ecclesiae suae praesens adsistit suaque sponte vigilat. Equidem manu Domini potente admonitus excitatusque non paulo mihi videor et promptior et alacrior ad omnia: sed idem toties iam ante infirmitatem meam expertus a me ipso mihi timeo. Quo intentius idem mihi precibus est adpellandus, quo sua ope identidem erigat fulciatque labascentem, idemque ut tu facias, mi frater, vehementer precor.

Videre enim mihi videor nihilo levius certamen nobis restare, si ministerii, quod sacrosanctum esse et haberi Christus voluit, autoritatem asserere et ecclesiae disciplinam urgere instituamus,[3]) quam fuerit pridem in locis multis in profligando papismo maioribus nostris. Et nescio an graviores etiam conflictus experiundi, quando ut vitiorum dominatus facinorosorumque hominum multitudo obtinet passim, sic omnium simpliciter studia iugo Christi renituntur. Unde non solum iudicia cerebrosa, suspiciones, odiosae calumniae et vociferationes insanae, quae ceu inauspicati animi garritus queant contemni, verum etiam periculosae clanculariaeque insidiae, et, si quod res est loquaris, vis etiam forte aperta. Novitas enim haec, si modo ita vocanda, gratiam nullam habet, ut illa personantis evangelii fama compendium multo minus, quum summos pariter et infimos in ordinem cogat, quumque apud multos pridem odium erga sacrificos favorem conciliaret evangelio, nunc ministrorum odio etiam causae gravatur invidia. Cordatorum autem, eorumque quos habemus optimos, zelus refrixit, qui pridem luctantibus in acie non parum et alacritatis adferebant et adiumenti. Verum ii, quum propter conscientiam et pietatem non reluctentur, tamen nec adiuvant etiam et malunt quieti adsidere actuum spectatores, quam cum sudore periculoque in arena certare. Adde quod est nocentissimum, non plena inter duces ipsos, quosque deceat ex officio συμμαχεῖν, consensio, et in quibusdam etiam animus praevaricator. Nam apud nos non desunt qui nec cognita quidem iudicent, et andabatarum more clausis oculis gladium ventilent. Sed paucos arbitror, eiusque plane generis, ut videas non temere a disciplinae ratione abhorrere.

Audio autem haec bonorum studia *Bullingerum*,[4]) non privatim modo aut tectim suggillare, sed publice et editis libris cavillari, novum papismum suis in Ioannem commentariis recens excusis appellare. Verum relatu tantum id aliorum accipio: mihi enim commentaria visa non sunt. Quare in hisce difficultatibus cernimus, quam nobis prudentia pariter et fortitudine opus sit: illa, ne quid intempestivo fervore committamus, christianae paci aedificationique ecclesiae obfuturum; hac, ne per pusillanimitatem veritatem prodamus, salutique desimus gregis commissi, olim rei sanguinis ipsorum. Caeterum quod anteactum paroxismum attinet, aliquam omnino sanitatem attulisse videmur. Nam *Beatus*[5]) quidem frater suam iam functionem habet confirmatiorem, posteaquam de communi causa suoque ministerio coram Diacosiis disseruit, occasionem etiam nolenti ea tragoedia suppeditante. Ego vero de ministerii sacri partiumque eius autoritate et usu, deque his cognata ecclesiae disciplina, ea sum publice idque tertio dicere coactus quae vix intra privatos parietes apud certos etiam amicos fuissem ausus proloqui: nimirum ea quae Neocomi a fratribus pie libereque adducta in medium fuerant,[6]) ex quibus et rationes consilii nostri, et quae in ecclesiis nostris desideraremus intelligi potuerunt. Ac quo minus satisfieri simplici veri narratione atque defensione quibusdam potuit, eo magis iterando publicandoque aequitas rei agnosci et novitatis absurditas evanescere coepit. Morbus autem et miserationem aliquam in hostium etiam quorundam animis excitavit, mihique idem certum propositum fregit, quo missionem, *Conzeno* etiam tacite assentiente, postulare decreveram, posteaquam ab agitato tam diu negotio *Viretum* demum atque *Zebedaeum* vocandos et rescriptum proferendum censuissent, et proinde fidem mihi a tertia etiam relatione habere non viderentur. Id vero, ut praeter caeterarum ecclesiarum exemplum fieri iudicabam, ita mihi minime robar esse ferendum.

Sed de his satis. Causam concordiae perficiendae[7]) inter vestrates et nostros ego privatim apud certos amicos egi, qui et spem fecerunt pleno tandem consensu hanc totam controversiam posse terminari. Verum quid hodie coram diacosiis definitum siet, nondum potui cognoscere. Pro libello misso[8]) gratias ingentes tibi habeo, laudoque et acrem defensionem communis doctrinae et fidei professionem ingenuam. Dominus Iesus sua in te dona confirmet, augeat et promoveat. Amen. Vale in

3) *Inter alia Bernae ministri gallici, a quorum partibus Sulzerus non alienus erat, de necessitate excommunicationis et ministerii dignitate saepius verba facientes papisticam aliquam hierarchiam instaurare velle credebantur.*

4) *Bullingeri, severioris disciplinae nequaquam patroni, commentarii in Ev. Ioannis primum editi sunt Turici* 1543 *in fol. et postea.*

5) *Gerung, V. D. M. Bernensis acerrimus disciplinae hyperaspistes, de cuius sermone d.* 11. *Oct.* 1543 *contra adversarios violentissimo v. Hundeshagen p.* 181. (*N.* 525 *n.* 11.)

6) *decem articulos eodem m. Octobre Neocomi a ministris propositos habes ap. Ruchat V.* 225.

7) *et paucis diebus post sc.* 28. *Ian. revera perfectae.*

8) *Supplice exhortatione ad Caesarem.*

Domino, vir eruditissime et frater mihi in Domino care et observande. Bernae, 17. Ianuarii Anno 44.

T. Sultzerus.

530.

CALVINUS VIRETO.

De Castellione, qui quum a senatu ut stipendium sibi augeretur impetrare non potuerit, alibi conditionem iam quaerit. Commendat eum amico sed satis ambigua laude ornatum.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 99. Contulimus exemplaria Ionvillaei Cod. 111a, fol. 35 v., Turretini Cod. 111, fol. 84. Bernense Epp. VII. 566 et Simleri Vol. 54. Anglice versa legitur Tom. I. p. 379.

Fideli Christi ministro Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fratri mihi carissimo.

Sebastianus [1]) ad vos cum literis nostris proficiscitur. Utinam aut ipse sibi melius consuleret, aut nobis aliqua esset ratio qua possemus illi sine ecclesiae incommodo consulere. Quum illi pristina conditio integra per nos maneret, manere in ea recusavit, nisi aliquid ad stipendium adderetur. [2]) Hoc a senatu non potuit impetrari. Mihi satius videbatur, causam cur ad ministerium non admitteretur subticere, aut subindicare esse aliquid impedimenti, et tamen simul obviam ire pravis suspicionibus, ut illi sua existimatio salva constaret. Eo spectabant mea consilia ut illi parcerem. Quod libenter facturus eram (quanquam non absque invidia) si ipse passus fuisset. Causa igitur, eo postulante, agitata est in senatu, sed citra contentionem. Me vehementer eius miseret, [3]) eoque magis quod vereor ne illic non reperiat quod cupit. Vos quoad poteritis, illi prospicite. Quale de me iudicium habeat, nihil moror. [4]) *Raymondus* [5]) certe quam potuit atrocissimis maledictis absentem me nuper lacerabat. Nihil opus est me tibi molestum esse illa referendo. Hoc unum habe: neminem hic esse tam protervum qui dimidium audeat. Fero tamen omnia ac dissimulo, nisi quod inter fratres expostulavi, esse qui de me non satis humaniter sentirent et loquerentur. Sed valeant ista. Scis Abbatem Sancti Victoris et *Cornei* matrem [6]) suo coniugio prolixam iocandi materiam nobis dedisse. Vale mi frater. Saluta *Coelium*, *Ribittum*, familiam tuam et reliquos omnes amicos. Dominus te et illos conservet. 11. Februar. [7])

Ioannes Calvinus tuus.

530. 1) *Castellioni non magnopere favisse Nostrum iam supra vidimus N.* 416 *et* 421. *Hic tamen eum satis comiter Lausannensibus commendat, fortasse non aegre ferens quod abire vellet; certe non adeo nigrum hoc tempore habuisse videtur quam eum ipse et Beza postea fecerunt.*

2) *Eius causa in senatu acta est dd.* 14. *et* 28. *Ian.* 1544. *Vide Henry II.* 385. *Bétant, Collége de Rive p.* 14. *Castellio augmentum stipendii postulans repulsam tulit, de rebus dogmaticis vero, quas Calvinus urgebat (descensum scil. ad inferos et interpretationem Cantici), prudens senatus eos audire noluit et haec inter se ipsos ventilare iussit. Caeterum munere suo demum m. Iulio se re vera abdicavit.*

3) *De stipendio quod merebatur, duo baccalaurei, id est iuniores collegae, remunerandi erant. Conditionem suam tolerabiliorem facere potuisset si Calvinus eum in ministrorum numerum recipere voluisset.*

4) *Metuit scil. ne Castellio de se apud Viretum queratur.*

5) *De Chauveto, V. D. M. Genevensi, non est quod cogites, vide infra Ep. Pollani* 26. *Maii.*

6) *Franc. de Bonnivard eo ipso tempore secundis nuptiis duxit uxorem Ioannem d'Armeis iam bis viduam, matrem Syndici Amblardi Corne, de qua v. supra N.* 515, *not.* 6, 520, 525, *not.* 15. (*Galiffe, notices gén. II.* 162.)

7) *De anno non dubitandum. Iam Turretinus bene observavit autographon Calvini quod solum exstat (non ipsa epistola ad Viretum missa) inscriptum esse tergo ep. Tossani N.* 527, *scilicet nuperrime Genevam allatae. Notitiae ex commentariis senatus haustae rem ad oculos demonstrant. Habent eundem annum Henry et Bonnet in vers. anglica. Hic tamen in Nouveaux récits p.* 68, *scribit* 1545 *et Maehly, Castellio p.* 12, *a.* 1543.

531.

MINISTRI GENEVENSES DE CASTELLIONE.

A moribus et fide in munere explendo conspicua eum laudant et omnino dignum habuissent qui ad ministerium promoveretur, nisi de Salomonis Cantico et Christi descensu ad inferos ita sensisset ut scandalum vulgo inde parari debuerit.

(Ex Apographo Basileensi MS. coll. 29, fol. 23, unde habuerunt Simlerus Vol. 54 et Athenae raur. a. 1778 p. 355. Ex Simlero descripserunt Henry T. II. app. p. 109 et Maehly, Cast. p. 110. Cf. etiam Castellionis defensionem p. 354.)

Quum Sebastianus *Castalio* scholae nostrae hactenus praefuisset, [1]) missionem petiit a senatu ac impetravit. Ista enim lege susceperat hanc provinciam ut sibi integrum foret eam relinquere, si post aliquod temporis spatium nimis sibi incommodam

531. 1) profuisset *H.*

esse ac gravem expertus foret. Nunc quoniam alio migrare habebat in animo, testimonium a nobis petiit anteactae vitae, quod illi non esse denegandum censuimus.[2]) Hoc ergo breviter testamur talem fuisse a nobis habitum ut nostro omnium consensu iam ad munus pastorale destinatus esset, nisi obstitisset una causa. Nam quum ex more inquireremus num in tota doctrinae summa inter nos et illum conveniret, duo esse respondit, in quibus non posset nobiscum sentire: quod Salomonis canticum sacris libris adscriberemus, et quod descensum Christi ad inferos acciperemus in Catechismo pro eo quem sustinuit conscientiae horrore, quum pro nobis sisteret se ad Dei tribunal, ut peccata nostra, poenam ac maledictionem in se transferendo, sua morte expiaret. Quantum ad hoc posterius spectat, quin pia esset ac sancta doctrina quam profitemur, non negabat: de eo tantum erat controversia, num sic intelligendus esset hic locus. Primum rationibus conati sumus eum adducere in nostram sententiam, quae contra obiecit argumenta refutavimus ut potuimus. Quum nihil hoc modo proficeremus, inita tandem a nobis fuit alia ratio. Ostendimus symbolum fidei non alio pertinere, neque in alium fuisse finem compositum, nisi ut exstaret brevis ac simplex christianismi summa, quae et sanam doctrinam contineret et populum doceret de rebus maxime ad salutem necessariis. Sufficere ergo illi debere, si non nisi sanam piamque doctrinam haberet nostra expositio et ad aedificationem apta esset. Neque enim nos improbare ecclesias quae secus interpretarentur. Tantum id nobis curae esse, ne quod ex variis expositionibus grave malum nasceretur. Respondit, nolle se recipere, quod praestare nisi repugnante conscientia non posset. Verum praecipuum nobis certamen de Cantico fuit. Existimat enim lascivum et obscoenum esse carmen, quo Salomo impudicos suos amores descripserit. Principio obtestati eum sumus, ut ne perpetuum universae ecclesiae consensum temere pro nihilo duceret. Nullum dubiae fidei librum esse, de quo non fuerit mota olim et agitata aliqua disceptatio. Quin etiam ex iis, quibus certam autoritatem nunc deferimus, quosdam non fuisse initio absque controversia receptos: hunc a nemine palam fuisse unquam repudiatum. Obtestati quoque sumus ne suo iudicio plus aequo arrogaret: praesertim quum nihil proponeret quod non omnes ante eum natum vidissent. Quod argumentum attinet, admonuimus formam esse epithalamii alteri non absimilem quae Ps. 45 habetur. Nec omnino quidquam interesse, nisi quod quae hic in genere breviter dicuntur, fusius et quasi minutatim explicantur in Cantico. Decantari enim in Psalmo Salomonis pulchritudinem et sponsae ornatum, ita ut res respondeat, discrimen in sola dictionis figura esse. Quum haec nullius apud eum momenti essent, consultavimus inter nos quidnam opus esset facto. Una omnium sententia fuit, periculosum et mali exempli fore, si ad ministerium cum hac conditione admitteretur. Bonos enim primum non leviter offensum iri, si audiant ministrum esse a nobis creatum, qui librum, quem in sacrorum librorum catalogo habeant omnes ecclesiae, respuere se ac damnare palam profiteatur. Malis et improbis, qui et infamandi evangelii et huius ecclesiae lacerandae occasionem captant, ita fenestram per nos apertum iri. Postremo hac lege nos obstrictum iri in posterum, ne cui alteri vitio vertamus, si aut Ecclesiasten, aut Proverbia, aut unum quemque librum ex reliquis repudiet: nisi forte in hoc certamen descendere libeat, quis spiritu sancto dignus sit aut indignus. Ne quis ergo aliud quidpiam causae esse suspicetur, cur a nobis discedat *Sebastianus*, hoc quocunque venerit testatum esse volumus. Scholae magisterio sponte se abdicavit. In eo ita se gesserat ut sacro hoc ministerio dignum iudicaremus. Quominus autem receptus fuerit, non aliqua vitae macula, non impium aliquod in fidei nostrae capitibus dogma, sed haec una quam exposuimus causa obstitit.[3])

Ministri ecclesiae Genevensis.
Ioannes Calvinus
omnium nomine ac mandato subscripsi.

2) Quaero cur, postquam deinde ei ludo circiter triennium praefui, tu mihi scriptum et tua manu subsignatum testimonium dederis innocenter actae vitae? Nam id testimonium ego adhuc habeo casu repertum domi. Antea enim non curabam quippe contentus innocentia mea, sed edito libello tuo gavisus sum illud testimonium adhuc exstare, idque multis ostendi nonnullis etiam concionatoribus etc. *Castellio l. c.*

3) *Sine die et consule. Henry adscribit* 17. *Febr.* 1554, *quod omnino falsum, et potius typographo quam autori tribuendum. Februarium tamen retinere poteris si quidem hoc testimonium eas ipsas literas fuisse dixeris quas Noster paucis ante diebus Castellioni Lausannam proficiscenti dedisse ait* (N. 530). *Sane hic mense demum Iulio scholam et Genevam revera reliquit impetrata missione; verum ipse Senatus hanc missionem sic describit:* suyvant le congé par avant demandé, *quod pridem factum fuisse patet; tum iter illud Lausannense et Calvini ep. ad Viretum ostendere videntur Castellionem missionem iam petiisse. Denique, quod maximi est momenti, successor ei iam designatus erat hoc ipso tempore ad pascha munus aditurus* (N. 538, *not.* 5). *Qui sane vocari et exspectari non potuisset nisi ille missionem iam impetrasset. Videtur ergo res aliquo modo pro tempore composita fuisse, ita ut m. Iulio Castellio iterum senatum adire debuerit.*

532.

CALVINUS BULLINGERO.

Litem illam diuturnam et operosam sibique ipsi molestissimam Bernenses inter et Genevenses tandem feliciter compositam esse nunciat.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 100. Exstat quoque ibid. Cod. 111, fol. 85 et ap. Simler. Vol. 54. Edita est in Hundeshagenii l. saepius laudato p. 367 et anglice in ed. Edinb. T. I. p. 381.)

Ornatissimo viro et eximia eruditione praedito D. Henricho Bullingero Tigurinae ecclesiae pastori fidelissimo fratri et amico colendissimo.

Nondum tuis literis [1]) respondi quibus me admonebas quantopere necesse esset controversias, quae tunc inter Bernates et nostros agitabantur, amica transactione componi, meque rogabas ut constanter, quoad liceret, me interponerem, ne dissidium utrique parti inutile tam alieno tempore ulterius serperet. Tametsi autem sponte currentem illic incitabas, non parum tamen me iuvit, quum hoc saxum diu frustra volvendo iam propemodum fatigatus essem, novo hoc stimulo impelli, ne prius desisterem quam res confecta foret. Atque ut melius scias quantum tuae et aliorum hortationes mihi profuerint, parum abfuit quin plus decies animum desponderem. Non sine magna difficultate fuerat effectum ut prior sententia [2]) quam tulerant Basileenses hic reciperetur: secunda [3]) plus mihi exhibuit molestiae. Nam et plus in ea concessum Bernatibus fuerat, et nostri, quia iam officio perfunctos se esse iudicabant, praestabant se aliquanto duriores. Itaque non leviter sudare me oportuit. Quanquam parum abfuit quin totus meus labor irritus caderet. Sed quum iam vix laetum exitum sperare auderem, Dominus ex insperato nobis mirabiliter affulsit. Nunc ergo Dei beneficio non pacem modo, sed summam quoque concordiam habemus, quam firmam fore confido. Vale, eruditissime vir et frater mihi in Domino carissime. Saluta reverenter D. *Pellicanum, Theodorum, Megandrum, Gualtherum* et reliquos fratres. Dominus vos omnes suo spiritu semper gubernet. Genevae, 17. Februar. 1544. Collegae mei vos omnes salutant.

Ioannes Calvinus tuus.

532. 1) *datas* 14. *Oct.* 1543 (*N.* 507).
2) *mense Augusto* 1541 *lata a Basiliensibus arbitris, quae tamen neutri parti placuit, vide Ruchat V.* 239.
3) *Idem p.* 240: Enfin, les seigneurs de Bâle réglèrent les prétentions des deux villes par une sentence qui fut acceptée de part et d'autre. Les seigneurs de Berne envoyèrent des députés à ceux de Bâle, le 28. Ianvier 1544, pour leur dire qu'ils acceptoient leur sentence avec un éclaircissement qu'on y avait ajouté, et pour les remercier des peines qu'ils avoient prises à cette occasion. Le traité conclu fut approuvé et ratifié à Genève par le Conseil général du peuple le 19. Février. — *Ipsos tractatus articulos hic referre non attinet. Conferri etiam possunt praeter Rogetum supra saepius laudatum Picot, hist. de Genève p.* 382 *ss.* 394 *ss. et Gautier, dans Spon hist. de Genève I. p.* 282.

533.

LIBERTETUS CALVINO.

Quid Bernae egerit in negotio de eleemosynarum administratione in praefectura Tononiensi minus legitime pridem facta, cum aliis quibusdam enarrat.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 36.)

Vigilantissimo ecclesiae Christi pastori D. Ioanni Calvino fratri et amico singularissimo.

Genevae.

S. Quid in hac profectione Dominus tandem effecerit accipe. A triennio mandatum a principibus exoraram, quo iubebatur praefectus solitas omnes eleemosynas aestimare rectoque ordine erogandas curare. Quamobrem superior noster praefectus Filliaci [1]) eleemosynam septuagesimae in 5 modia frumenti redegerat, quae iuxta singulorum ministrorum ex consilio seniorum compositos pauperum catalogos et ab ipso praefecto subsignatos dispertiebantur. Publicani vero post illius discessum hanc frumenti summam recusarunt, ac mox Bernam profecti mendaciis quod voluerunt effecerunt. Ego vero veritatem simpliciter proponens Dominum praefectum illum in confirmationem audiri rogavi, ac sic quod ab illis falso in nos iactatum fuerat huius testimonio confutatum est: 5 illa modia more solito eroganda dare iubentur, miro apud omnes sibi conciliato pudore quod passim vana multa impudenter iactarint. Dixerant enim nos propria autoritate catalogos mittere (nulla mentione facta huiusce aestimationis et ordinis) nostrumque aliquot, quod iussu nostro legatis nostris tradiderant frumentum, demum vendidisse. Secundo, quotidianas per annum eleemosynas 30 modiis Domini aestimarunt, et alio ordine quam hactenus illi fecerint, aliaque et praefecti et ministri loci circumspectione erogari iusserunt. Tertio, nullos pauperes in Ripalli esse xeno-

533. 1) *Filly vicus est in agro Tononiensi, sicut et Ripailles quod infra occurrit.*

dochium sese admissuros receperunt, nisi praefectorum, ministrorum et seniorum paroeciarum testimonio selecti atque missi fuerint: paralyticos vero et mutilos, et qui non possent Bernam concedere aut mittere, hoc testimonio intromittendos esse. Quarto, ex pauperibus ipsis, si qui convaluerint et ad laborem potentes facti, amandandos et in eorum locum alios languentes recipiendos. Quinto, viduis quibusdam et piis viris familia et aegritudine gravatis dimidiatae concedebantur praebendae, donec convalescentes suae providerent familiae. Hoc amplius non audebat pandocheus, sed nunc a Dominis confirmatum est. Sexto, reditus fraternitatum conviviis inter rusticos obliguriri solitos pauperibus suis singulae paroeciae iubentur distribuere, praefectoque quotannis rationem reddere. Septimo, rogavimus principes, si quando cum Rege pacisci contingat, nostri meminerint, si forte eorum, tanquam patrum nostrorum, medio facultates nostras e patria repetere valeamus, quo familiis nostris consultum sit, ab obitu nostro ipsis minus afferant et taedium et onus, et ut avaritiae ex familiae sollicitudine inter ministros auferatur occasio. Quod occasionem, ut brevi sperant, nacti sese curaturos receperunt. Postremo quaedam peculiaria aliquot ministrorum classis negotia satis feliciter expedita sunt, laudetur Dominus.

Neocomi transire neque tempus neque negotia patiebantur, sed *Vireti* consilio fasciculum literarum *Bruneto* tradidi,[2]) qui sequenti die eas tuto illuc misit. De *Feronii*[3]) nostri negotio ad *Farellum* scripsi, et eius misi literas servata apud me apocha quam tibi ad eum remitto, ne variis pressa manibus perdatur. Sed et *Fatinum*[4]) Argentinae esse accepi. De Michaele *Dubitato*[5]) cum *Vireto* egi, neque tantam habet conditionem quin alio avolare queat, si expedit. Exspectat tamen tragoediae illius Alsiensis nebulonis catastrophen, ex classe Morgiensi nonnulla spe sibi oblata. Paterniaci in reditu *Brunetum* Neocomum et in Gallias itineri se accingentem reperi, cui peregrinationis meae exitum, ut per temporis momentum licuit, narravi, ut et *Farello* nostro et aliis patefaceret, meque apud eos excusaret quod illac non transierim. Caeterum *Comes*, ut ex Bernensibus subolfecit, te commonefaciendum censet, ut quibuscunque honestis modis duos superstites illos nebulones exsules[6]) in urbem introducendos cures, saltem efficias ut Bernenses tibi id cordi esse nec per te stare intelligant. Non enim possis maius illis praestare obsequium. *Sultzerus* te accurate salutat. Si satis firma valetudine fuisset, animus erat ad te scribere. *Beatus*, *Erasmus*,[7]) uterque scriba,[8]) *Turterus*,[9]) plurimique alii te salutant, etiam Lausannenses atque Morgienses, uxor quoque mea mecum te, fratrem et vestras utriusque uxores. Dolemus ex puella a Domino sublata[10]) tibi ingentem sublatam et consolationem: verum Dominus aliam prolem vobis ac nobis excitabit ut opus fuerit. Praefectus noster Bernam solvit hodie, cui ad *Turterum* et *Farellum* literas tradere decrevi salutationibus tuis nequaquam omissis. Vale rursum. Tononii raptim 22. Febr. 1544.

Tuus si suus est
Christophorus Libertinus.

Varia de Rege nostro, Turca, Caesare et Venetianis illic audivi. Si quae in re ecclesiae audivisti verisimilia, ne nos celato, maxime istius cum Bernensibus confoederationis die dominico[11]) futuram celebrationem: cuius rei gratia superiori die Lunae delecti sunt D. consul *Negelli*, quaestor *Ausburgus* et Hans *Huober* legati, istic eo die appulsuri.

534.

FARELLUS CALVINO.

Nonnulla praefatus de rebus Monbelgardensium, de pace inter civitates sancienda aliisque minus etiam gratis, hortatur Calvinum ut contra libellum Anabaptistarum nuper gallice editum aliquid scribat.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 17. Nonnulla dubia asteriscis notamus.)

Doctissimo Ioanni Calvino pastori ecclesiae Genevensis vigilantissimo fratri carissimo

Genevae.

S. Accepisti, ut opinor, quae scribit *Tossanus*,[1]) cui adsit Dominus et omnibus qui in verbo labo-

---

2) *Videtur a Calvino fasciculum literarum Neocomum asportandarum accepisse. Brunetus ille vel Vadensis vel Gallus aliquis fuisse videtur.*
3) *Ferronius V. D. M. Genevensis.*
4) *Fatinus N.* 514, *not.* 3.
5) *N.* 459, *not.* 6.
6) *Fortassis ex iis qui solum verterant a.* 1540 *post turbas a. Io. Philippo motas.* (*Ruchat V.* 241.)

7) *Gerung et Ritter.*
8) *Quorum alter fuit Gironus* (*alias Zyro*).
9) *Hugo Turtaz, V. D. M. Orbae et Paterniaci postea Morati. Fortasse Vireti uxoris frater quae ipsa Orbana fuit e gente Turtaz.*
10) *Calvini filiola vix nata obiit* (*Bonnet, Récits p.* 93) *Non tamen eo tempore iam mortua erat nisi N.* 554, *not.* 16 *de alia dici perhibueris.*
11) 24. Febr.
534. 1) *N.* 527.

rant. Quantum desidero ne fiat quod arrogans ille[2]) cupit introducere, sensim adrepens ut ecclesiam vastet. Tantum cupio istam tandem absolvi pacem[3]) in qua tamdiu laborarunt pii. De qua nihil potui intelligere certi. Qui fratris literas Paterniaco huc attulit dicebat legatos Genevenses tanta festinatione domum redire, quasi nunquam tempestive satis eo perventuri essent. Quod me aliquid suspicari mali cogebat, nisi impendio ducalis * fuisset. Aliqui ex fratribus dixerunt rem peractam esse feliciter, sed nemo certi aliquid affert. Utinam vel sero tandem exoptatissima ista pax firmetur. De comitiis[4]) nihil possum intelligere, nec Argentoratensis aliquis scribit quum interea discupiam rescire fructum tui laboris,[5]) quem precor Dominum ut uberrimum esse faciat, prout spero futurum, nec frustrabor hac spe. Nosti ut habeant hic omnia, quis sit magistratus, quis pastorum status, nec te fugit quid miser ille,[6]) qui et apud Mediomatrices, et hic et istic, imo passim coenatus est, omnia evertere * in odium nostri, et ut posset magis obesse per leprosos voluit tragoediam agere. Vocabatur ex illis unus, qui petebat nescio quas sibi inducias dari, collegam arguens quod aliter loqueretur quam sentiret: nimirum quod mecum verbis faciens cum adversariis animo esset.

Demum prodiit liber que[*m ad*] te mitto,[7]) qui apparabatur non ignorante collega. Nam versor est huic intimus et quamvis libellus adeo inep[*tus*] sit, non solum interpretis vitio, verum etiam in ipsa qua fuit conscriptus lingua germanica, ut notat Zuynglius,[8]) tamen gestiunt ita miseri, qui omnia cupiunt eversa quae sunt Dei, de illo consensu perditissimorum hominum et de tam obstinata et pertinace perseverantia in pessima sententia, qua miser quidam ad mortem perduravit, ut putent omnia tanquam verissima oracula haberi debere. Pervadunt aedes leprosi aliqui corpore, et alii non minus animi lepra contaminati, et omnia libelli inculcant et non paucos seducunt, quia in nonnullis est verbi aliquis fucus. Quare fratres, quum videant opus esse aliqua responsione, non quod liber dignus sit, sed propter simplices in quibus aliquis est timor Dei, te rogant propter Dominum ut hanc suscipias provinciam, nec dedigneris propter miseros autores opus aggredi. Scimus omnes te supra modum occupatum, et alia habere tractanda in quibus plus videatur esse commodi, non tantum hic iam agentibus, sed posteris quoque, praecipue in scripturae enarratione. Sed non ignoras quam praesens venenum ecclesiae sit hoc hominum genus, et quam oporteat occurrere pestilentissimis doctrinis haereticorum. Deligeremus alium, sed dic, quaeso, quem inveniemus, qui multo labore, nunc addendo, nunc subducendo, nunc vertendo, et quid dicam omnia agendo, id tam facile praestet, quam tu vel ludendo possis. Quum igitur levi labore morem gerere fratribus possis, et rem tam necessariam absolvere, et omnibus valde utilem, te omnes orant ut te exorari patiaris, et hoc efficias, nec aggrediaris aliud priusquam absolveris. Si operi adiunxeris quod contra dormitionem fictam somno erroris sepultorum emisisti, versum prius gallice,[9]) ut praecipua perditissimae sectae capita conterantur, adiuvabis multos. Quod quaeso te nolis negligere. Si non cum fratribus, qui arcte iusserant ut ad te scriberem, comprehender, * et eorum petitionem non pluris esse apud te crederem quam meam unius, ego qui cum omnibus flagito et te obstestor ut hoc perficias obsecrandi finem non facerem, nec vererer quin obtinerem. Quod si me cum tali coetu non audis, quid sperare possum quod solus a te aliquid impetrem?

Causa captivi[10]) rectius fuisset curata, si nuncius ad quem nos remittit frater huc venisset, aut omnia intellexissemus ut acta fuerunt. Nam id scire cupiebant consul et senatus. Aliam non potuimus proponere nisi quam scribit frater. Si vacat, leges literarum exemplar et nuncio demum red-

2) *Hic vel ipsum Comitem vel eius theologum Angelandrum innuere videtur, nam haec etiam ad Tossani literas referri debere patet.*

3) *inter Bernates et Genevenses, d.* 19. *Febr. a populo solenni conventu sancitam, de qua F. nondum rescire potuerat. Ipsum pacis instrumentum Basileae conscriptum, unde iam legati domum rediisse dicuntur.*

4) *Spirae d.* 20. *Febr. inchoatis.*

5) *Supplicis exhortationis ad Caesarem.*

6) *supra linea scriptum legitur* Cortes. *Hunc vero etiam apud Metenses fuisse aliunde compertum non habemus, neque de leprosis illis quidquam.*

7) *Ruchat V.* 237: Un bourgeois de la Bonneville nommé le Peloux fit imprimer en Allemagne un livre qui contenoit la doctrine des Anabaptistes et en fit tirer 1500 exx. Il en débita un bon nombre dans le comté de Neuchatel. Les Bernois l'ayant su écrivirent le 28. Mars au conseil de la Bonneville pour les exhorter à remédier à ce mal et à supprimer ces livres. *Ex his intelligis cur Neocomensibus potissimum librum suum contra Anabaptistas scriptum dicaverit. Continebat iste libellus septem articulos contra quos iam Zwinglius a.* 1527 *suum* Elenchum in Catabaptistarum strophas *edidit, quem vide in ej. Opp. ed. Schulthess III.* 357 *seqq. Exemplar germanicum praeter illos articulos etiam diatriben longiorem de paedobaptismo comprehenderat. Cf. etiam Epp. Oecolampadii et Zwinglii f.* 81 *et Calvini Opp. T. VII. Iam habes quorum ope explices imo corrigas quae diximus in Prolegg. VII. p.* 19, *ubi ab ipso Calvino nos decipi passi sumus, qui, ut a Farello suspicionem averteret, sibi istum libellum missum dicebat:* de bien loin.

8) *l. l. p.* 361.

9) *Huic desiderio non respondisse videtur Noster, cuius Psychopannychia a. demum* 1558 *gallice versa prodiit.* (*Prolegg. T. V. p.* 38.) *Habet tamen libellus contra Anabaptistas ipse quae huc pertinent* (*VII.* 111 *seqq.*), *conf. Zwinglium l. l. p.* 433.

10) *Galli alicuius puta. De Gratianopolitano quaedam habent Acta senatus Genev.* 21. *Mart.*

des ut ad fratrem perferat. Vale, et omnes istic salvere iube, tuam coniugem, *Genestonum*, *Bernardinum* et symmystas omnes. Nostri te omnes salvum cupiunt. Neocomi, 23. Februarii 1544.

Tuus totus Farellus.

535.

POLLANUS CALVINO.

Evangelicorum in Flandria status et dubia, Calvini libellis tam excitata quam solvenda. Buceri novum opus. Negotia privata quaedam Genevae tractanda.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 215.)

Praestantissimo evangelii administratori magistro ac patri in Christo colendissimo Domino meo Ioanni Calvino

Genevae.

S. P. Magister et pater in Christo colendissime. Mirabere forsitan quod tam familiariter tecum agam. Verum id condonabis iusto dolori meo quem nuper accepi ex fratrum literis, qui in dispersione degunt in Flandria inferiori.[1] Primum ad me scripserunt de postremo illo tuo responso,[2] quis convictus esse possit Christianis Christum vere agnoscentibus cum iis qui in papatu sunt. Certe enim ego, qui quaecunque ibi scribis approbarem omnia, ac cuperem hoc semel omnibus esse persuasum, misi principio ad illos exemplar manu descriptum: deinde feci ut eo deferrentur plus quam ducenti libri impressi. Tametsi enim ego (ut ingenue fatear apud te a quo corrigi et castigari velim) semper eo fui ingenio, ut qui mihi non parcerem aliis parcendum putarem: ut dum se abstinerent ab iis omnibus quae scirent manifeste adversari verbo et voluntati Dei, in quibus praecipue regnat missa, caetera ipsi moderate agerent, darentque operam, ut familiam privatim instituerent doctrina et vita, caeteros saltem vita, si non doctrina auderent. Et memini interdum, quum adhuc illic essem,[3] coetus publicos illos commendasse propter Dei promissum, quod nullo hominum abusu scirem evacuari: maxime quum crederem (uti adhuc credo) in coetibus eiusmodi quantumvis superstitionibus deturpatis, imo oppressis, esse non paucos timentes Deum et confitentes Christum, qui quod caetera peccant id vere paulina ignorantia faciant. Attamen ego maluissem, si fieri potuisset, privatim fratres convenire, atque precibus communibus et verbo operam dare. Idque adeo faciebam quod vererer ipsos omnino fieri ἀθέους, quod iam in plerisque perspexeram. Haec eadem illi ad me scripserunt: deinde etiam testati sunt se graviter commotos, quod viderere omnem convictum et cohabitationem damnare acerbiusque vituperare. Non alium sibi nunc videri ecclesiae statum quam fuit iudaicae in captivitate. Deinde rogabant, si fugerent aut discederent, commonstrari illis locum ubi possent Christo securius vivere. Certe ego, qui statum ecclesiarum nostrarum iam conspexi, cuperem equidem omnes hic esse. Verum quum videam quam adversariam carnem circumferamus, quam aliquando multo magis expedit premi tyrannide quam libero campo frui, deinde non ignarus quam mihi ad hanc rem esset tenuis supellex: feci quod potui, hortatus illos sum ad constantiam et patientiam atque fidem in Christum. Admonui etiam ut sibi caverent ne falsis carnis praestigiis etiam forte pietate depictis se fallendo exponerent. Instituerent rectam viam Domini semper insequi, quaecunque se offerat afflictio. Neque ulla spe aut metu sinerent se dimoveri, ut vel minimum sua corpora, multo minus mentem sinerent ullo idololatriae scelere petere. Id quod oro, brevi aliquo scripto digneris ad eorum solatium facere.[4] De quibus ego hoc testor in Domino, pios esse plerosque et vere Deum metuere, omnique studio se ab omni idololatriae specie abstinere.

Postea venerunt a Tornacensibus et Vallencenensibus fratres duo nobis miserum statum ecclesiarum apud ipsos exponentes. Ad quas D. *Bucerus* exhortationem et consolationem scripsit. Plura de eo scribere non vacat per ipsum, qui nos ad operas libri sui adversus *Latomum* vocat.[5] Rem totam cognosces ex scriptis eorum quae ad te mitto, ut cognoscas fratrum nostrorum miseriam, ac misertus eorum aliquando illos scripto consoleris. D. *Vendel.*[6]

---

535. 1) *Unde ipse Pollanus oriundus erat, scil. Insulis natus. Ibi et Duaci et Tornaci aliisque in locis eo tempore magni motus fuerunt de religione emendanda et a Bucero petebantur qui ecclesias ordinarent.* (*Hist. des Martyrs* 127. 131. 158.)

2) Petit Traicté *etc. Opp. VI.* 537 *seqq.*

3) *Anno* 1543 *patria relicta Argentoratum fuga se recepit.*

4) *Quod et fecit altero libello edito:* Excuse à Messieurs les Nicodemites *etc.* (*Opp. VI.* 589 *ss.*) *cf. Pollani Ep.* 28. *Nov.* 1544.

5) *Barth. Latomus Luxemburgensis prof. humaniorum Coloniae Friburgi et Parisiis,* 1541 *Electori Trevirensi a consiliis contra Bucerum et reformationem Coloniensem scripsit. Cui hic respondit in libro:* Scripta duo adversaria D. B. Latomi et M. Buceri de dispensatione eucharistiae, de invocatione divorum etc. Arg. Rihel. *Praefationi subscripsit d.* 12 *Martii.*

6) *Vendelinus Rihelius typographus.*

iussit me tibi salutem precari, et scribere de quodam Simone *Du Bos* [7]) bibliopola apud vos, cuius libri sunt apud ipsum inclusi dolio, ut permittat illud aperire, et gallicos, si qui sunt, divendere. Saepe enim male habet nos, quando viris piis hac iter facientibus nil possumus praestare hac in re officii.

Ecclesiola nostra te salutat, nominatim concionator *Petrus*, et frater noster *Raymundus* [8]) et *Baptista*. Hodie hac hora discedit a nobis Spiram, versus Metenses qui iusserunt te salvere. Dominus illos dirigat suo spiritu, et tuum etiam et totius ecclesiae tuae ad orandum pro ipsis excitet. De comitiis supersedeo, id facturum D. *Bucerum* sperans, qui ad te scribit, crastino, ut opinor, die discessurus. [9]) Ego me tuae paternitati et precibus commendo. Christus optimus maximus tuos egregios conatus spiritu suo semper adiuvet, nobisque diu te servet incolumem. Raptim ex aedibus D. *Buceri* 7 Idus Martias a. 1544.

Tuus clientulus et filius in Christo obedientissimus

Valerianus Pollanus.

Mitto librum D. *Buceri* quamvis imperfectum. Sed reliquum accipies ubi absolverimus. Scripseram nuper, quum ad te librum Institutionum tuarum [10]) mitterem, de fratre nostro *Iacobo* qui *Nicolao* fratris tui socero chirographum M. *Iacobi* [11]) de Morges dedit, ut repetat ab ipso tres coronatos, cuius oro eum admoneas. Iterum Vale.

536.

FRECHTUS VADIANO.

Lutheri in Turicenses hostilis animus ne publice erumperet vix retentus. Quorum tamen formulam de sacramento ipse minime probat, Calvinum potius amplexurus.

(Excerptum ex autographo Bibl. civ. Sangall. MSS. Tom. 34 al. V. fol. 256.)

Clarissimo Domino D. Ioachimo Vadiano S. Gallensi consuli prudentissimo domino suo cumprimis observando.

— — — — — — — — — — — — —

Aegre *Lutherus* est a *Philippo* et *Bucero*, ut intelligo, retentus, [1]) ne in *Bullingerum* nostrum calamum stringeret. Tua autem Cl. scit ut *Bullingeri* vel Dares vel Entellus provocatus referire sit animatus. Certe si mihi pro mea tenuitate licet hac in re parrhesia uti, *Bullingerus* cum generali sua manducatione carnis Christi aut nihil aut parum efficiet. Unum *Calvinum* opponam illic ea de re, ut *Bucerum* taceam, solide omnia illorum argumenta, in Institutione sua scribentem, confutantem. — — — — — Raptim Ulmae, 10. Martii 1544.

T. Cl. obsequens

Martinus Frechtus.

537.

CALVINUS VIRETO.

Novissima de pace sancita. De consilio Vireti librum suum senatui Bernensi dicandi. Quid cum Ribitto de Castellione egerit.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 101 coll. c. Cod. 111a, fol. 32 Ionvill. et Cod. 111, fol. 86 Turret. Legitur etiam in Tom. VII. epp. Bern. 571 unde descripsit Simler. Vol. 54. Anglice versa T. I. p. 382. Archetypi fragmentum edidit Henry II. App. p. 112.)

Optimo et fidelissimo Christi servo Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fratri et amico carissimo.

Quum nullus fere dies praetereat quo non aliquis hinc ad vos nuncius proficiscatur cui literas dare possim, nolo excusando perdere operam, ne mea negligentia factum fuisse credas quod tamdiu nihil ad te scripsi, quum et de rebus nostris scire cuperes et id a me petiisses. Quanquam negligentiae imputare non debes quod aliquamdiu distuli. Quantisper hic fuerunt legati, [1]) quia nihildum peractum

---

7) Du Bois.

8) *Chauvet, v. Pollani ep. 26. Maii. Petrus Bruly saepius iam laudatus quem etiam significare videtur in proxime sequentibus.*

9) *Spirae adfuit d. 20. Martii, ut apparet ex altera subscriptione eiusdem libri adv. Latomum.*

10) *Cuius nova editio Argentorati nuper absoluta erat.*

11) *Iacobus Le Coq, s. Gallus Morgiensis pastor.* (N. 145. 193.)

536. 1) *Minime vero. Vide quae annotamus ad N. 555 et memento eum hoc ipso fere tempore quam suam vocat parvam confessionem contra Turicenses edidisse.*

537. 1) *Bernenses, v. infra.*

erat, nolebam frustra scribere. Nuper quum *Nicolaus* et *Guillelmus* abirent, vix breves in Germaniam literas scribere licuit. Praeter eos nemo se obtulit. Invenire potui si quaesiissem. In eo fateor me negligenter egisse. Quum autem *Godefridi* filio literas daturus essem, venit interea *Ribittus* [2]) cui breviter concordiae historiam narravi. Longum esset singula tibi enumerare. Satis est quod summam tenes. Finis actionis mihi bonam spem in posterum facit. Nam et legati Bernenses, rebus ex animi voto peractis, laeti domum rediere. Et nostri, tametsi non omnia consequuti sunt quae volebant, sibi tamen plurimum gratulantur. Quantum possum animadvertere, erit firma et certa non modo pax sed etiam amicitia.

Lambertus praefectus urbis privignam suam elocavit filio Amedaei *Pileorubri.* [3]) Ita vides initia quaedam ἀμνηστίας. Primi exsules, quum audiunt nostros iam adeo faciles esse factos ad patefaciendas portas, ad reditum adspirant. [4]) Iam de *Vanzio* agitatum est, et quantum licet coniectura assequi impetrabit. Pecuniae enim amoenus et pulcher aspectus. Illi ferociores animi iam ceciderunt. Unus iam restitutus est, gener Francisci *Fabri*, Amedaei *Perrini* rogatu, qui ei *Melchioris* tabernam, quam tutorio nomine tenet, vult committere.

Legatis de te sum loquutus. Volui enim praetentare num te illinc ad nos attrahere possemus. Negarunt quidem, sed ita ut non viderentur fore pertinaces, si insistant aliquando nostri. *Girardo* obtuli meam operam si res postulet. Opus Bernensibus dedicari mihi non placet, nisi ante ex secretario resciveris id officii neque illis ingratum neque tibi damnosum fore. [5]) Audieram te nonnihil adversus Sorbonicos articulos meditari, quod vehementer cuperem: verum *Ribittus* nihil se audisse respondit. Velim igitur facias, et mihi statim rescribas esse factum. Sunt enim in Gallia permulti qui id cupiunt. Rogatus eram a quibusdam. Potes me, si velis, hoc onere sublevare. [6]) Neocomenses aliud opusculum a me flagitant adversus libellum quendam Anabaptistarum. [7])

De *Sebastiano* quoque obiter mecum egit *Ribittus*, et videbatur omnino urgere, non debere a nobis praeteriri. [8]) Quum saepius mihi inculcaret hanc vocem, quid ergo vellem illum facere, respondi paullulum commotus, me cessurum libenter loco, sed mihi non debere vim fieri, ut eum reclamante conscientia admitterem. Obiiciebat, fuisse in ministerio. [9]) Negavi, et addidi quod absque ullo examine missus fuisset, me absente et inscio, ad concionandum: id mihi imputari aequum non esse. Non satis potui intelligere an luderet, [10]) quum in Cantici mentionem incidimus. Sed mihi videbatur ab illo non multum dissentire. De Christi descensu ad inferos tria duntaxat verba contulimus. Nam quorundam interventu abruptus fuit sermo. Nescio quid illud sibi velit quod *Sebastianus* iactat, [11]) amicos meos mirari et ridere quod psalmum quadragesimum quintum pro Cantici defensione obiiciam, et, quum descensus Christi ad inferos in symbolo subiunctus sit sepulturae, pro interpretatione mea confirmanda vocem illam adducam quam in cruce pendens edidit: Deus meus etc. Ego illius et aliorum sannas aequo animo feram. Non vereor tamen ne me ratione vincant. Hoc tantum a vobis impetratum velim: de *Sebastiano* ne mihi sitis molesti. Ille quantum ex eius sermone colligere potui, ita de me sentit ut difficile sit posse inter nos unquam convenire. Tibi dico quod aliis volo dictum: neque enim mihi hactenus fuisti molestus. Paulo post eius [12]) reditum volui scire quaenam illa essent de quibus utile mihi et ecclesiae foret me admoneri. Non nisi duo extorsi. Bernensem esse quendam qui de Cantico a me didicisset, quod in se tantopere improbarem. Refutavi hanc calumniam. Alterum erat, collegas mihi blandiri. Respondi quod visum est. Nihil praeterea habebat. Miseret me illius. Optarem illi bene alicubi sine offendiculo prospectum, et libenter pro mea virili manum ad eam rem porrigerem. Faveo ingenio et doctrinae. Tantum vellem illud coniunctum esse cum meliore iudicio, hanc prudentia temperatam et illam immodicam confidentiam, quam ex falsa doctrinae modicae persuasione concepit, ex animo eius penitus revulsam. Vale, carissime frater et amice integerrime. Salutem plurimam fratribus, uxori et materterae. Dominus vos omnes conservet. Uxor mea te et familiam tuam diligenter salutat. Genevae. [13])

Ioannes Calvinus tuus.

---

2) *prof. Lausannensis.*
3) *Aimé (Ami) de Chapeaurouge.*
4) Les députés de Berne intercédèrent pour les fugitifs (*N.* 533, *not.* 6) et obtinrent grâce entière pour eux, le pouvoir de rentrer dans la ville et même exemption d'amende, sous la condition qu'ils viendraient par requête devant le grand conseil *etc.* (*Ruchat V.* 241.)
5) *Viretus opusculum suum de quo Prolegg. IX.* 66 *diximus Senatui Bernensi dicare voluerat. Quod Calvino non placuit. Girardus illud excudebat.* (*Reg. du C.* 24. *Mart.*)
6) *Vides eum iam tum de suo Antidoto cogitasse, nondum tamen manum operi admovisse.* (*Opp. T. VII.*)
7) *V. Farellum N.* 534.

8) *i. e. a ministerio arceri.*
9) En 1542 Chastillon fut nommé maistre des écoles, avec charge d'aller de temps en temps prêcher à Vandoeuvre, paroisse qui à cette époquè n'avait pas de pasteur attitré. (*Bétant p.* 14.)
10) *Ribittus.*
11) *Iactasse Lausannae puta, iam Ribitto referente.*
12) *Castellionis qui medio fere m. Februario Lausannam se receperat.*
13) *Turretinus ad Cod.* 111 *nonnulla annotavit quibus efficeret ep. hanc sub finem Februarii aut c. initium Martii*

538.

CALVINUS FARELLO.

Contra Anabaptistas scribere incepit. Varia cuiusvis generis nova.

(Ex autographo Cod. Goth. 404, fol. 25. Edidit Bretschneider p. 16.)

Optimo et fidelissimo Christi ministro G. Farello Neocomensis ecclesiae pastori fratri et amico integerrimo.

S. Libello respondere his diebus incepi. Velim tamen mihi rescribas, placeatne vobis nuncupari praefationem.[1]) Quum id ex argumento melius licebit aestimare, exemplar ad te mitto. Typographo non committam donec responderis. Nuncius ut a senatu nostro literas mature haberet, curavi.[2]) Eas quoque scripsi meo arbitratu et iudicio, quanquam, ut verum fatear, totum mihi consilium hoc vehementer displicebat. Neque enim in his negotiis satagere semper expedit, sed tempus exspectandum est. Verum Dominus bene ac feliciter vertat.

Nuper *David* ex Germania rediit.[3]) Literas attulit a *Bucero* quibus indicabat se postridie Spiram iturum. Libellum meum[4]) sine exceptione laudabat. Ineptus sum qui capita refero, quum exemplar[5]) tibi mittere satius sit. *Gaucherius* tum Argentorati erat quum illinc solveret. Ab eo literas afferre multis de causis recusavit. *Claudium* dicit fuisse in Gallia.[6])

Concordiam,[7]) quantum coniecturis assequor, firmam ac stabilem fore confido. Nam et Bernatium legatis abunde satisfactum est, ut laeti domum redierint: et nostri sibi plurimum gratulantur, utcunque non omnia impetrarint quae volebant. Rex noster filiam elocare cogitat cardinali *Fernesio*.[8]) Ducatus Mediolanensis in dotem datur, ad quem recuperandum pontifex pecuniam suppeditat. Ita magna belli moles in Italiam transferetur. Annus hic valde cruentus erit, nisi Dominus mirabiliter succurrat. Vale, optime et mihi carissime frater. Saluta omnes symmystas. Nostri te omnes diligenter salutant, *Genistonius* praesertim, qui se tibi excusatum cupit. Mea etiam domus et *Nicolai*[9]) salutem tibi plurimam dicunt. Dominus te custodiat. Genevae 25. Martii.[10])

Ioannes Calvinus tuus.

539.

CALVINUS VIRETO.

De Vireti opusculo proxime edendo, de Castellione eiusque successore, de articulis sorbonicis et novis politicis.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 104. — Exstant praeterea exemplaria Ionvillaei ibid. Cod. 111a, fol. 35, Turretini Cod. 111, fol. 87. Bernense Epp. VII. p. 577 et Simleri Vol. 54.)

Fideli Christi Domini nostri servo Petro Vireto, Lausannensis ecclesiae pastori fratri et amico singulari.

Quum *Nicolaus* literas tuas attulit non eram domi. Nunc quum descenderem ad concionem habendam eum habui obvium. Petiit ut statim paratae essent literae. Itaque haec scribo nondum cum ipso colloquutus. De praefatione videris male intellexisse quod scripseram.[1]) Neque enim *Farelli* consilium improbo, nec impedio quin sequaris: modo ante exploraveris bene tibi, quoad Bernates, hoc cessurum. Quorsum enim attinet pro tali officio reportare malam gratiam? Ergo ex responso secretarii[2]) quid optimum futurum sit statues. Quum de opere ipso nuper sermo inter ambulandum haberi coepisset, collegae mei expedire censebant ut meo quoque elogio commendarem. Respondi me

---

scriptam esse. Colligit hoc ex iis quae de Castellionis itinere deque legatis dicuntur. Multo certius in eandem sententiam devenimus collata Calvini altera epistola ad Viretum d. 26. Martii scripta quam omnino haec nostra praecessit, quum illa de Ribitto, de Vireti opusculo, de Castellione talia habeat quae ad hanc ut a Vireto lectam provocant.

538. 1) *Innuit libellum contra Anabaptistas, non vero, ut Bretschneiderus vult, illum de necessitate reformandae ecclesiae. Et quod de praefatione dicit, intelligendum est de dedicatione nondum quidem scripta, sed scribenda. Cf. Farellum supra N.* 534 *et Calvinum ipsum infra Cal. Iun.*

2) *Haec aliquatenus illustrari posse videntur ex eadem Farelli ep. versus finem.*

3) *Vide N.* 508, *not.* 3. *Fortasse huius loci ope tempus scriptae a Calvino ad Fallesium ep. N.* 526 *accuratius definiri posset.*

4) Supplex exhortatio ad Caesarem, *quae comitiorum Spirensium occasione scripta fuerat.*

5) *literarum Buceri.*

6) *De fratribus Farellus anxius erat ob pericula quibus inter turbas Gallicas expositi erant, vide ej. epistolam N.* 540.

7) *inter Bernates et Genevenses.*

8) *Falsus hic rumor. Altera filiarum Francisci Magdalena nupsit Iacobo V. Scotiae regi, altera Margareta Emmanueli Philiberto duci Sabaudiae.*

9) *Nic. Picot Noviodunensis et Ant. Calvinus duas sorores duxerant.* (*Galiffe, Not. gén. III.* 412.)

10) *Farellus adscripsit* 1544. *Quo vel tacente de anno dubitari non potuisset.*

539. 1) *N.* 537, *not.* 5. *Intercidit ep. Vireti ad quam haec respondet.*

2) *Gironi puta, Bernensis.*

libenter facturum, nisi superbiae notam vererer si tantum mihi sumerem. Tu tamen dispice. Ego familiariter ago tecum ut debeo. Cave ergo ne mihi magis civiliter quam ex animi tui sententia respondeas. *Ribittus*[3]) quin sincero animo mecum sit loquutus, nihil dubito. Sed quia ambiguo sermone ludere interdum solet, perspicere non potui an ioco diceret quae dicebat.

De *Sebastiano*[4]) cuperem, sicut dixi, rationem inter nos initam qua illi consuleretur. Ego pro mea virili adiuvabo. Crede mihi, torqueor mirum in modum, quum prospicio quid illi immineat. *Episcopus* eius successor hic erit ad pascha.[5]) Ab Ioanne *Girardo* non est quod magnum stipendium exspectet nisi velit sanguinem exsugere.[6]) Tu ergo excogita num prospicere illi possumus. Scio hoc illi esse persuasum, me cupere eminere. Iurene an iniuria hoc de me sentiat, Domini esto iudicium. Mihi certe ego non videor ullam occasionem dedisse. Sed mihi causam praebuit cur illum et ambitiosum et contentiosum iudicare debeam. Sed doctrinam respicio et animum alioqui non malum.[7])

Articulos Sorbonicos[8]) apud me non habeo. Videbo an alicunde potero ut ad te mittam. Quam mihi serum est hoc pascha, ut te videam. Vale, frater et amice mihi carissime. Saluta diligenter fratres omnes. Genevae 26. Martii.[9])

Exemplar literarum *Buceri* ad te mitto. *Rex* filiam cardinali *Farnesio* dicitur elocare. Dos erit titulus ducatus Mediolanensis, ad quem recuperandum pontifex pecuniam suppeditat. Totam Europam hoc anno videbimus bello flagrare, nisi Dominus praeter spem e coelo appareat. Rumor huc allatus est, *Caesarem* obtinuisse ut rex hostis imperii iudicaretur. Ego tamen nondum adducor ut credam.

Ioannes Calvinus tuus.

3) *Vide omnino ep. Calvini not.* 1 *laudatam.*
4) *Vide N.* 530. 531. 537.
5) *Scimus tamen Castellionem mense demum Iulio Genevam reliquisse, quo tempore testibus senatus commentariis Calvinus alium quempiam qui ei succederet proposuit, non hunc Episcopum qui ergo munus hoc non adiit.*
6) *Et autogr. et Ionvill. praebent:* exuggere. *Videtur Castellio munere publico abdicatus in Girardi officina stipendia mereri voluisse.*
7) *Ex his colliges Castellionem tum temporis nondum in loco de praedestinatione a Calvino publice dissensisse: alioquin plane aliter hic de illo iudicasset. Caeterum semina discordiarum plura erant, et quidem hic in aperto posita.*
8) *De his v. Prolegg. T. VII. p.* 9 *seqq. Vides hunc Nostri libellum hoc tempore nondum editum fuisse, alioquin non diceret se illos articulos aliunde petendos amico missurum.*
9) *De anno non ambigendum. Vide et praecedentem similia tractantem. Pascha incidit in* 13. *Aprilis.*

540.

FARELLUS CALVINO.

Gratulatur ei de scriptis et editis et edendis. Congressum cum Anabaptistis fieri optat. Commendat quendam Claudium de Campis. Varia addit nova.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 18.)

Doctissimo et insigni pastori ecclesiae Genevensis Ioanni Calvino fratri et symmystae quam carissimo.

Genevae.

S. Habeo tibi gratiam de literis *Buceri*,[1]) et tibi gratulor quod opus tuum, ut par est, gratum tantis iudiciis habetur. Et quod te iam accinxeris ad perditissimos confutandos[2]) magnam tibi habeo gratiam, et sane cuperem videre quae iam egisti: non ut alicuius te admoneam, sed ut laetior factus de felici initio. Dominum precor ut tibi felicissimum et progressum et exitum det. Quod scribis te mittere, tabellio negavit se accepisse. Opus absolve, ut tibi Deus gratiam dedit, et cura omnia quantum scis ad aedificationem facere.

An possumus impetrare liberum congressum[3]) illis ter miseris, non satis scio. Omnia paene Bernensium fient arbitrio: quod mihi non molestum esset si probe intelligerent quam expediat illos audiri. Sed quum non norint, vereor ne magis ratio pontificia hic servetur quam apostolica. Nondum statutum est qua ratione sint hic perrecturi. Ubi conclusum fuerit curabo ut rescias.

Christus liberet vinctum,[4]) et alios quoque negligere fratres non debuimus, ubi senatum Bernensium et alios tam promptos experiebamur, hortante nos *Christophoro*. Faxit Dominus ut non prorsus male cedat conatus. Quo se nunc praecipitant qui Christum nolunt audire, imo qui curant modis omnibus exstinctum. Est apertissimum Domini iudicium in impiis ut sese totos perdant, et secum multos. Aegritudinum et morborum multa genera, et fames gravis, et tam horrenda bella non possunt saxea pectora movere ut ad Dominum convertantur.

Davidi et aliis cupio omnia felicia, et laetor quod pergat semper in Domino cum suis amicis. Hic habemus longe diversum ab isto. Quod de

540. 1) *iisdem, opinamur, quas et cum Vireto communicavit v. N.* 538 *et* 539. *In priore maxime attendas ad initium et not.* 4.
2) *Anabaptistas.*
3) *paulo post, ut videtur, Agathopoli habitum. Cf. Prolegg. Opp. VII. p.* 19.
4) *N.* 534, *not.* 10.

Christo novit ita est carne pressum ut suffocetur prorsus. Si posset aliquando literis serio hunc admonere, bene faceret. Uterque fratrum meorum iam in Gallia est, et non satis in tuto. Cuperem eos revocare, sed nescio qua via ad eos scribam. *Baptista* scribit, Germanos iam factos hostes Gallis,[5]) ut cogantur omnes e Germania Galli migrare: quumque Argentorati sit doctor Claudius de *Campis*,[6]) qui superiori aestate istuc quum abesses venisset ut te conveniret tuoque uteretur consilio, incidit in alios qui reditum in Galliam suaserunt, quod sane illi dolet. Rogat ut dispiciatur qua ratione illi consuli possit ut Christo servire possit. *Sturmius* in calce literarum *Baptistae* eundem quoque commendat, et ut ad *Sulzerum* scribam hortatur. Sed existimarem, istic apud te conditionem posse commodiorem inveniri, qua melius Domino servire possit. Verum quid possum tibi ignotum commendare, quum in re tanta vellem mihi etiam notissimum per te probari et diligentius inquiri an idoneus tanto esset muneri. Nam nihil agendum est quod non exactissima cura fiat. Sunt istic aliqui quibus ille notus est per quos potes rescire, si locus apud te sit, an merito excipi possit. Si Christo per vocationem illius aliquid accederet, vellem cum fructu evangelium gratificari *Sturmio*. Quod tibi videbitur, vel ad me vel ad *Sturmium* scribes. Quod de concordia ad *Viretum* scripseras, nuper mihi indicavit, magnoque affecit gaudio, et tu rursus confirmas. Christus Iesus faxit ut quam firmissima pax et concordia et vera perduret amicitia. Vale. Nam mihi fesso et ob abitionem tabellarii praeter solitum noctu scribenti plura non licet. Saluta omnes tuos et tui *Nicolai*, nec praetereas *Davidem* cum suis, *Bernardum* ac symmystas. Cum *Genestono* agetur apologia ubi otium fuerit, sed interea valeat securus. Nostri te omnes salutant. Neocomi pridie Calendas Aprilis 1544.

Farellus tuus totus.

541.

CALVINUS VIRETO.

Commendat ei iuvenem quendam nobilem qui de valetudine sua medicum Lausannensem consulturus erat.

(Autographon non exstat. Recentiora exemplaria habentur in Cod. Genev. 108, fol. 183 et 196, fol. 81 porro in Epp. Bern. VII. p. 42 et apud Simler. Vol. 54.)

Fideli Christi servo Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fratri et amico carissimo.

Hic bonus vir amicus noster sublevandae valetudinis causa istuc proficiscitur. Eum tibi cupio esse commendatum, ut illi officia humanitatis et benevolentiae exhibeas, quibus digni sunt quos optimos iudicamus. Sunt duo fratres ex nobili et antiqua familia nati, ambo vere pii, docti et mire studiosi: nec dubito quin hoc malum ex immodico studio contraxerit maiori ex parte. *Comitis* opera, nisi fallor, uti decrevit. Facies ut sentiat nos omnes esse amicos bonis. Vale, frater et amice integerrime. Dominus te conservet. Saluta diligenter omnes fratres, *Comitem*, *Coelium*, *Ribittum* et alios. Dominus vos omnes semper regat. Valete. Calendis Aprilis.[1])

Ioannes Calvinus tuus.

542.

VIRETUS CALVINO.

Libertini Lausannenses pro merito Bernae mulctati. Farelli et Marcurtii literas cum amico communicat sibi remittendas.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a, fol. 133.)

Eruditione ac pietate ornatissimo D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori vigilantissimo Genevae.

S. Nostri[1]) qui Bernam vocati sunt excepti sunt pro dignitate. Castigati sunt durissimis verbis, carcere et mulcta pecuniaria. Tribus mulcta est imposita 30 △, omnibus in genere 100 △.[2]) Abbatia deiecta. Redierunt deiectiores quam ierant, sed non sine magna mei invidia. At Dominus

---

5) *Spirae Imperator impetraverat ut principes sibi in bello gallico subsidia darent.* (*Ranke IV.* 236.)

6) *Des Champs* (?) *saepius iam laudandus, caeterum incognitus.*

541. 1) *Apographa vetera ad annum* 1544 *referunt, ex mera ut videtur coniectura. Posset etiam* 1545 *apponi. Ipsa epistola nihil praebet certi. Curio anno demum* 1546 *Basileae suos fixit penates. Beatus Comes qui hic salutatur, nondum a Vireto alienatus fuisse videtur, uti fuit antequam ministerio se abdicaret, ut medicam artem unice exerceret, quod fecit vergente a.* 1545. (*Ruchat V.* 297.)

542. 1) *Ironice dictum. Agit de libertinis quos depinxerat ep. N.* 525, *ubi vide maxime quae annotavimus de Abbatia quam vocabant. Cf. etiam Hundeshagen p.* 183.

2) *i. e. scutatos* (*écus*).

mutabit mentes. Malo offensos malos dum castigantur, quam bonos tanta malorum morum licentia et impunitate. Proderit, nisi fallor, hoc exemplum. Omnia peracta sunt sine ullo nostro taedio. Totam causam principes in se receperunt. *Farellus* scripsit ad me literas quas ad te mitto, quod ex his melius intelliges quid velit quam ego scribere possim, hoc praesertim tempore quo minimum suppetit otii. Mitto et exemplar literarum *Marcurtii* ad Neocomenses fratres,[2]) si forte nondum videris. Curabis ad me utrumque referri primo quoque tempore, ut respondere possim *Farello.* Si quid etiam habes consilii nobis indicabis. Saluta amicos. Vale. Hoc die paschatis 1544.[3])

Tuus P. Viretus.

Nihil accepi responsi a *Girono.*

543.

CALVINUS VIRETO.

Viretum, de quo Genevam vocando cum legatis Bernensibus acturus est, ut ipse propediem eo veniat invitat.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 103. Praeterea exstat Ionvillaei exemplar Cod. 196, fol. 82. Turretini Cod. 111, fol. 85 v. Bernense Epp. VII. 570 et Simleri Vol. 54.)

Fideli Christi servo Petro Vireto, Lausannensis ecclesiae pastori, fratri et amico singulari.

S. Omnino censeo expedire ut saltem ante pentecosten venias. Quanquam hoc tibi remitto ne te prius istinc moveas quam aut ego tibi significem quid egerimus cum legatis, aut illi iam ad vos redierint ac tibi retulerint aliquid. Quidquid illi concesserint,[1]) scio tibi ratum non fore, nisi accesserit fratrum consensus. Qua in re tibi assentior. Sed necesse est capita inter nos conferamus antequam eo veniamus. Flandrus ille, qui non ita pridem ad vos profectus fuerat, ut a ludi magistro Lustriacensi reciperet quod sibi debebatur, negotium tibi suum commendat, quod tibi curae fore recepisti. Vale. Festinanter, inter prandium et catechismum.[2])

Ioannes Calvinus.

544.

CALVINUS MELANCHTHONI.

Scribit occasione oblata et lubentissime quidem sed materia fere deficiente. Nonnullos de bello italico tam veros quam falsos rumores transmittit. Luthero se commendari cupit, cuius tamen nimiam in Turicenses acerbitatem notat.

(Ex autographo Bibl. Monach. cod. lat. 10,357. Mannh. 357, olim O. 75. 3, fol. 162 in nostrum usum benevolentissime descripsit V. Clar. A. Gutenecker, bibl. praefectus.)

Clarissimo viro D. Philippo Melancthoni amico mihi plurimum observando.

Quum vehementer ad te cuperem scribere, modo esset cui darem literas, commodum se mihi hodie a concione obtulerunt duo adulescentes Germani, qui propter bellicos istos tumultus domum se ex Gallia recipiebant. Quorum alter Witembergam se iter facturum promisit. Tametsi, ut verum fatear, quid scribam vix scio. Non quia desit argumentum, sed quia in tanta rerum copia et varietate, de quibus, si coram inter nos colloqueremur, prolixe tractare tecum liberet, nec principium nec finem invenio. Et multa sunt eiusmodi quae literis complecti non satis sit commodum. Accedit hoc quoque quod, quum tanto demum post intervallo ad te perveniant literae quam scriptae sunt, frustra ea scriberentur, quae potissimum implere amicorum epistolas solent, ubi propter locorum propinquitatem, ultro citroque inter se communicare possunt.

---

2) *Videtur munus in agro Neocomensi ambiisse.*

3) *d. 13. Aprilis.*

543. 1) *quantum ad Vireti missionem, Lausanna Genevam transituri. De qua mutatione inter ipsos conferendum esse dicit, antequam aliquid statuatur.*

2) *Turretinus haec addit:* Quum dicat in altera ep. (N. 537) se de Vireto cum legatis loquutum, et praetentasse num ipsum possent Genevam attrahere, suspicor hanc illam praecessisse et eodem mense esse scriptam, quum in ea innuat se de ea re cum legatis acturum. *Quae quidem specie non carent sed rem conficere non videntur. Nam quum dicat expedire ut Viretus* ante pentecosten *Genevam veniat, haud facile nobis persuademus, haec dudum ante pascha scripta esse, imo potius pascha (13 Aprilis) iam transactum crediderimus Legati Bernenses Genevae aderant mense Aprili, teste Ruchat* (V. 242) *qui dicit:* Au mois d'Avril les Bernois envoyèrent de nouveaux députés à Genève, pour terminer quelques affaires qui restoient encore à régler, *scil. ut pactionem m. Ianuario factam accuratius definirent. Si quid videmus, scripta est antequam praecedens Vireti Genevam pervenisset, postridie paschatis puta.*

Hic mediocriter valemus, nisi quod maxima est annonae caritas.[1] Et periculum erat ne magis ingravesceret, nisi advehendum undique frumentum nostri curassent. Quieti saltem sumus, quod est in hac tam turbulenta christiani orbis concussione singulare bonum. Dissidium enim, quod habebant nostri cum Bernatibus, compositum fuit. Sed exspectamus quorsum res vergant. Caeterum, etiam si Dominus nobis parcat, miserum est vel animo reputare quantae aliis calamitates impendeant. Bellum atrox et crudele terra marique hoc anno geretur. Quantum tamen assequi coniecturis licet, praecipua moles in Italiam transferetur. Neque enim *Caesari* iam integrum est illic cessare, et nihil efficiet nisi bonam roboris sui partem eo convertat. Aiunt commissum fuisse praelium, magnam stragem fuisse editam, exercitum *Caesaris* 18 millium partim stratum partim fugatum fuisse.[2] Ne quid Galliae desit ad extremam miseriam, Rex cum Pontifice foedus nuper pepigisse dicitur, idque duplici affinitate confirmasse. Filiam enim elocat cardinali *Fernesio*, filio dat uxorem unam ex neptibus Pontificis.[3] Hoc ut consequatur Petri villicus sacros omnes thesauros profundit. Veneti se illis adiungunt. Denique nullam rationem praeterit Rex noster, quo Italiam Caesari eripiat. Velit ergo nolit, convertat illuc magna ex parte vires suas necesse est. Turcae mare Ligusticum tenent. Genuenses, quia portu se vident inclusos Regi supplicare incipiunt, nec dubium quin leges sibi impositas sint recepturi. Pecunia certe quantumvis magna libenter se rediment. Donec totam Europam everterint istae duae beluae nullum insaniendi finem facient.

Interea in promovendo Christi regno frigemus, etiam ubi oblata est facultas. Quae acta sunt istis postremis comitiis[4]) indicio sunt, concidisse Germaniam. Scripseram, *Buceri* rogatu, libellum quendam quem ad te mitto,[5] quia spes erat temporum necessitate adduci posse Caesarem ut de religione impetrari a se nonnihil sineret. Sed quia apud eum periit haec opera, faxit Deus ut aliis prosit. Non excuso meam audaciam, quod tibi ausim mea scripta obtrudere. Quid enim hoc verear, quum ne publice quidem meas nugas tibi dicare dubitem. Quin etiam abs te petere audebo ut, quum dabitur opportunitas, mihi paucis verbis significes qualiter istic[6] acceptus fuerit. Scis quid velim. Nuper apud me conquestus est *Bullingerus*, atrociter laceratos fuisse omnes Tigurinos a D. *Luthero*: misitque exemplar epistolae[7] in qua ego quoque humanitatem desidero. Obsecro te, quantum potes, retine vel potius inhibe D. *Martinum*, ne suae vehementiae adversus illam ecclesiam indulgeat. Habet forte causam cur illis succenseat, sed viros pios et doctos mitius tractari convenit. Tu ergo pro singulari tua prudentia te medium interpone, ut illum paulo placatiorem reddas. Vale, ornatissime vir, fidelissime Christi minister, et amice mihi semper honorande. Dominus te semper spiritu suo regat diuque nobis et ecclesiae suae incolumem conservet. Genevae 11 Calendas Maii.[8]

Ioannes Calvinus tuus.

Saluta reverenter D. *Martinum*, D. *Crucigerum* et reliquos. Tuos in Danielem commentarios[9] legi. Testor hoc tibi, nullo me huius aetatis scripto hactenus ita fuisse delectatum.

---

544. 1) *De eadem querentem audies Viretum ep.* 5. *Sept. ad Gualterum.*
2) *Cerisolis prope Carignanum d.* 14 *Aprilis* 1544. *Cf. Sleidan. II.* 842.
3) *Hos rumores falsos iam supra notavimus.*
4) *Spirensibus.*
5) *Supplicem exhortationem ad Caesarem.*
6) *a Luthero scil.*
7) *ad Froschoverum cf.* N. 555.
8) *Recentiore manu* 1543 *adscriptum legitur in exemplari Monachensi. Verum ad* 1544 *pertinere ex rerum natura manifestissimum est.*
9) *Viteb.* 1543. 16.

545.

FARELLUS CALVINO.

Quid circa aegrotorum communionem instituerit non sine invidia collegae et multorum ex plebe. Praemittit nonnulla de libello contra Anabaptistas et praefationem ad eundem.

(Ex autographo Cod. Genev. 115, fol. 80. Descripta est ibid. Cod. 116, fol. 83. Bernae in Arch. Epp. VII. p. 581 et Turici ap. Simlerum Vol. 54. Fragmentum eius ed. Hundeshagen, Conflicte p. 386. Cf. etiam Kirchhofer II. 74.)

Doctissimo et vigilantissimo pastori ecclesiae Genevensis Ioanni Calvino fratri et symmystae carissimo

Genevae.

Non licuit per ea quae mihi contigerunt ad te scribere, et ubi erat scribendi facultas defuit tabellio. Quantum intelligo, quod fratribus visum fuit super praefatione tua,[1] iam tibi subindicatum fuit, nec prorsus displicet horum in ea parte iudicium, ne tam imprudentibus et improbis calumniatoribus nova detur calumniandi occasio, licet nulla detur:

---

545. 1) *libello contra Anabaptistas praefigenda* (*N.* 538, *not.* 1.)

sed tam sunt iniqui ut inde sumant. Te quaeso ne moleste feras unum aut alterum versum immutare, et quod olim rogabam[2]) de dormientibus, ut gallice curares reddi quod latine olim scripsisti, et tuae adiungeres responsioni, hoc optarem, nisi melius tibi occurrat iudicium, et aliter sentias, expedire.[3]) Nam videntur ex eodem fonte, quae tu oppugnas, in utrisque prodire. *Marcurtius*, ut istic[4]) praetextu pacis tentavit aditum sibi patere, ut si possit aliquid se dignum efficiat, ita huc se contulit, non ignarus earum quae hic fiebant rerum, quantum coniicio.

Habemus[5]) hic senes aliquot qui ab annis plus minus quinque vel quatuor domus non sunt egressi, quorum, dum hic non essem, magnus erat contemtus. Nemo invisebat, nemo de Christo verbum his faciebat, nec aliis aegrotis, nisi precibus aliquem[6]) vocassent ministrum: sed qui ad coenam veniebant panis frustulum retinebant[7]) quod senibus dabant, qui hac ratione putabant [*esse*] participes coenae. Hos quum inviserimus crebrius et panem non[8]) edentes arguerimus, boni viri petierunt coenam Domini. Ego cum fratribus, quo concordia aleretur, contuli: tempore coenae erogari posse, ut nonnulli inter nos faciunt,[9]) visum fuit. Solus collega[10]) rem nulla ratione admittendam dicebat, et veteres et novos et ecclesiae usum[11]) repugnare affirmabat. Nos contra. Paucos convenio, inter quos primum consulem. Probant dari coenam. Quamvis rescirem collegae non probari, tamen, ne iniquior essem petentibus, dedi in unis[12]) aedibus, et frequentiores fuerunt multo[13]) in aedibus quam fuissent apud leprosos. De leprosis collega verbum non fecit, sed de senibus tam amare ut nihil unquam amarius, et ut res esset gravior auribus graece maluit exprimere quum gallice ageret. Schismaticum ausus fuit vocare, idque dum domum repeteremus ex prandio, ad quod uterque nostrum vocatus fuerat. Praefectum[14]) adit, nobis ab ipso exordio praedicati evangelii parum amicum: quis nunc sit novit Dominus. Miscentur omnia. Turbae[15]) nunquam maiores. Iam sperat[16]) collega rerum potitum.[17]) Haec coenae administratio facit ut omnia congerantur, quasi studio contendam turbare omnia, mihi[18]) tantum indulgeam, nec possim ulla ratione moveri quin ingenii ductum sequar, nullis stem promissis, prolixior, asperior, et quid non? Hostes iam videntur triumphare. Pars ratione Tigurinorum haec moleste ferens parum mihi aequa. Iam[19]) acta et peracta sunt omnia. Sed Dominus facit ut praefecti et civium nomine mittantur qui in coetu agant et coram fratribus narrent quid petant,[20]) sed fratribus committant[21]) rem omnem componendam, quae[22]) per symmystas fuit composita. Quod nisi peractum fuisset, in ipsa occasione venerat *Marcurtius*, sed non succedet votis, quod dies aliquot praeterierint.[23]) Plenius haec audires, licet puto molestum tibi sit: tamen non ideo omitterem nisi nuncius urgeret. Si in tuis enarrationibus Pauli aliquid attingeres, ut iis qui immeritos volunt[24]) privare fieret satis, recte faceres.[25]) Sed vides quam tecum agam meo iure: non videor cogitare quanto tu melius noris quid expediat et quibus obruaris. Verum hac ratione te urgere volo ut liberius mecum agas.[26])

De doctore *Campensi*, de quo scripseram[27]) ut *Sturmio* haberem quod responderem, ex te nihil accepi. Fac intelligam quid sentias. Vale. Servet tuos Christus tecum, ut mente, ita et corpore sanos. Salutem omnibus dicito. Nostri te iubent salvum esse. Neocomi 22 Aprilis 1544.

Farellus tuus.

---

2) *N.* 534.
3) *Calvinum revera aliter sensisse ipse libellus qualis editus est demonstrat. Cf. tamen T. VII. p.* 111.
4) *Videtur alicubi in agro Neocomensi ministerium ambiisse. Qui tamen Nostris usque suspectus erat ex quo in eorum locum Genevam vocatus fuerat.*
5) *Hic incipit excerptum Hundesh. Agit de aegrotorum communione, Zwinglianis inusitata, de qua et C. ad Monbelgardenses N.* 506.
6) aliqui *H.*
7) *De hoc more Noster legendus Instit.* IV. 17, 39.
8) hunc *H.*
9) faciant *H.*
10) *Capunculus, Farelli et Calvini antagonista qui hic faustam iis contradicendi occasionem sibi invenisse videri poterat.*
11) veteres et novos ecclesiae usus *H.*
12) unius *H.*
13) multi *H.*
14) *G. de Rives dynastam de Prangins, Farelli adversarium cf. Epp. Sept.* 1541.
15) herbae *H.*
16) superat *H.*
17) potitus *H.*
18) metu *H.*
19) *Hoc comma om. H. Turicenses Zwinglianam traditionem sequebantur. Anno sequente etiam Bernae res agitata fuit, Hundesh. p.* 196. *Henry II.* 210.
20) expetant *H.*
21) Sed . . . . committunt *H.*
22) quo facto *H.*
23) *Totum hoc comma de Macurtio om. H. ut a suo instituto alienum.*
24) nolunt *H.*
25) *Calvinus pro tempore de hac re nihil. Ipse Farellus aliquid habet in recentioribus edd. Summarii sui. (Kirchhofer II.* 74.)
26) *Hic subsistit H.*
27) *N.* 540, *not.* 6.

546.

VIRETUS MINISTRIS MONSBELGARDENSIBUS.

Post Genevenses et Neocomenses etiam Lausannenses fratres suo consilio eos adiuvare gestiunt quo iure suo in caeremoniis instituendis aut recusandis libere simul et moderate utantur.

(Ex schedis Neocom. descripta exstat in bibl. civ. Turic. B. 217, p. 221 et ibidem ap. Simler. Vol. 54.)

Fidelissimis Christi ministris ac pastoribus ecclesiarum quae sunt in comitatu Monsbelgardensi fratribus quam carissimis ac plurimum observandis.

S. Non parum angit nos et exercet, carissimi fratres, ista vestra tentatio,[1]) qua Satan vos et ecclesias vestrae commissas fidei cribrare modis omnibus machinatur. Sed haec sunt perpetua eius studia, quibus Dominus sanctorum pastorum vult fidem constantiam atque patientiam probare. Vos igitur eius machinamentis, divino freti praesidio, infracto pectore obsistite. Quis enim non videt Satanam his artibus moliri ut veterem papismum velut postliminio paullatim restituat, aut transformet, aut novum invehat ecclesiae nocentiorem? Veremur enim ne, postquam omnia admiseritis quae nunc vobis obtruduntur, mox alia ac subinde nova ingerantur. Praestat igitur semel periclitari, ita tamen ut non ob quamlibet levem causam nobis creemus periculum. Expendendum est diligenter quid sana fide ac bona conscientia tolerari possit, quid non. Quae intolerabilia videbuntur nullo sunt pacto ferenda. At hic iudicio spiritus opus est. Quaedam enim sunt huius generis, ut in aliis nobis ferenda sint quae nobis tamen minime sunt admittenda, sed interdum dissimulanda, interdum prodenda et palam damnanda, ut expedire visum fuerit. Sed certam praescribere regulam admodum difficile est. Nam pro rerum locorum et temporum ratione spiritus suggerit se invocantibus quod facto opus erit.

Calvini et fratrum Neocomensium sententiam [2]) intellexistis, qui negotium temperarunt quam potuerunt commodissime et in rem vestrarum ecclesiarum. Audimus tamen vestra moderatione non esse satisfactum iis qui istas caeremonias urgent, sed mordicus ab ipsis omnia retineri, non secus ac si ipsissimum Dei verbum urgerent, aut dogmata quibus non posset ecclesia carere. Quam nos ludit Satan, et quam nimis sunt otiosi qui adeo negotiosi sunt in oneranda caeremoniis ecclesia, quibus quo magis gravatur eo magis degenerat et abscedit a Christi institutis et apostolicae ecclesiae imagine, quae pietatis quam caeremoniarum semper studiosior fuit. Videmus Turcam nostris cervicibus imminere, et minacem Dei manum extrema omnia toti orbi christiano intentare, quumque hoc unum omnes serio meditari debeamus, ut vera poenitentia et sincera religionis et morum reformatione numinis vindictam praevertamus et avertamus, velut pueruli nondum nucibus relictis digladiamur de tintinnabulis, de praeficiendis mulierculis evangelico ministerio, de saxis, otio [3]) et aliis id genus nugis, quibus non solum sine suo ullo incommodo ecclesia carere potest, sed quae pietatis minimum secum afferant, superstitionis vero plurimum, quam etiam augent et confirmant.

Non sumus itaque in hac sententia ut mulierecularum baptisma ullo pacto probetis, quod nullis nititur scripturae fundamentis, quamvis eam huius assertores in suam sententiam detorquere conentur. Videntur sane eorum argumenta nimium puerilia et indigna gravibus theologis. Si obstetrices tingant, non censemus habendos pro tinctis dum ad vos afferuntur: sed docendum, ubi se locus obtulerit, quatenus baptismus sit aut non sit ad salutem necessarius.

Si vobis tollitur conveniendi facultas et coeundi in coetus consuetos, id vobis ferendum erit, sicut alia plurima quae a nobis desiderantur in ecclesia, aut displicent, ita tamen ut non dissimuletis id vobis minime probari, sed reclametis fortiter, utpote quod ecclesiae libertati et ministerii autoritati plus iusto detrahat. Nam vix possit maior tyrannis excogitari in ecclesiam, quam ipsa nunquam nisi sub saevissimis tyrannis et hostibus religionis passa est. Quae enim est tam vilis societas, sodalitas aut ministerium, cui non sint sub quovis principe, quamlibet tyranno, sui conventus et sua concilia libera? Si diffidunt nobis principes de sua ditione, quo animo suam ipsorum et populorum salutem et ecclesias committere possint? An nos habent pro prodi-

546. 1) *Monsbelgardiae res iam in peius progressae erant, dum ministri lutherani a duce missi (Io. Engelmann et Pantaleon Bläsi) severius et doctrinam suam et caeremonias instituendas urgebant, ipso duce Christophoro, patris in comitatu administrando vicario, connivente. Iam ipsum Tossanum eiusque asseclas a sacra mensa arcere volebant nisi etiam indignos corporis et sanguinis Christi participes fieri profiterentur. Dux Ulricus filio quid facere deberet roganti d.* 23 *Maii rescripsit:* wann sie sich mit Reden vergehen sollt du ihnen uff die hauben greifen, sie strafen und ihr gar nit verschonen, *simul abdicationem et exsilium renitentibus minitans. (Heyd, Herzog Ulrich* III. 150.)

2) *N.* 506. — *Farelli epistolam non invenimus Neocomi. (Vide G. Goguel, réf. du comté de Montbéliard.* p. 44.)
3) oleo? *Nisi malueris de otio sabbatico cogitare.*

toribus? Sunt autem haec modeste et prudenter tractanda et vindicanda ecclesiae libertas.

In divorum feriis quaedam sunt quae vix tolerari possunt, quaedam aperte superstitiosa et indigna christiana ecclesia, praesertim feriae Conceptionis et Assumptionis Mariae, quae nullam habent imitationem veteris ecclesiae.

De tintinnabulis non putamus esse contendendum. Qui eorum tinnitu delectantur pulsent quantum volent, si a vobis secus persuaderi non possunt. Vestri tamen erit officii docere quid Christianos deceat, quando se offeret occasio, idque libere, et pugnate adversus superstitionem. Quae corrigi a vobis non poterunt relinquite Domino. Hoc solum cavete ne quid probetis repugnante veritate et sana conscientia.

Haec sunt, carissimi fratres, quae vobis non praescribimus, sed quae facturi essemus si eo loco res nostrae adductae essent. Non congerimus argumenta quibus vos armemus, aut diluamus quae vobis obiici possunt, quoniam ea locupletius suppeditat vobis spiritus ille coelestis, et assiduum scripturae sacrae studium, reliqui denique viri pii quos consulitis. Haec solum ad vos scribere voluimus, ut quae esset nostra sententia intelligeretis, postquam nos dignos iudicastis a quibus consilium peteretis: quo utinam tam iuvare possemus, quam ad id prompto sumus animo et voluntate. Hoc insuper addimus, videri nobis consultissimum, ut per D. *Bucerum* et reliquos pios ac doctos viros, quos vobis compertum est valere gratia et autoritate apud eos qui principi sunt a consiliis, et quorum suasu huiusmodi caeremoniae in vestras ecclesias comportantur, ut ipsi serio admoneantur,[4]) ut maiorem habeant rationem aedificationis, verae reformationis, ac infirmitatis eorum qui recens Christo accesserunt et accessuri sunt, quorum infirmiores sunt animi, quam qui citra gravissimum offendiculum tantam mutationem ferre queant. Meminerint praeterea quantum semper turbarint ecclesias studia caeremoniarum, quanta earum fuerit libertas in veteri ecclesia, illis etiam temporibus quibus ea iam plus nimio istiusmodi servilibus oneribus (ut Augustini verbis utamur) premebatur. Veniant in mentem quae hac de re scripta sunt ab Irenaeo ad Victorem et in ecclesiasticis historiis: ne scindantur ecclesiae aut pessum eant ob eas res quae citra dispendium abesse possunt. Hoc urgeant, ut quae ad veram poenitentiam et remissionem peccatorum pertinent non omittantur, reliqua quae non exigit Christus sint liberiora, ea tamen lege ut praecludatur via ad ἀταξίαν, qua nihil potest esse ecclesiae nocentius. Causam agant vestram apud principem: non accendant eius animum adversus ministerium vestrum, ne spolietur ecclesia suo iure et nova tyrannide opprimatur. Nam hoc non esset tyrannidem et papatum sustulisse sed mutasse, si ministris nulla esset in ecclesia Christi autoritas, sed cogerentur caeremonias et disciplinam ecclesiasticam ad principis praescriptum et nutum suscipere. Sunt ergo haec magna modestia et simplicitate indicanda ubi se offert occasio, sed sic sunt haec temperanda ut non ecclesiam a posteris prodidisse iure censeri possimus, neque rursum principibus affectatae in[5]) tyrannidis suspicionem praebuisse. Accipiamus verbi Dei regulam, a qua nos non patiamur abduci et abripi: unde principes et ministri suum discant officium. Absit a nobis contumacia, absit et nimia facilitas in rebus novandis: ne imprudentes rursum Antichristo viam sternamus ad mysterium iniquitatis, sicut veteribus accidisse ipsa nos rerum experientia docet. Experimur enim quantum excogitatis a se caeremoniis profecerint. Non frustra appellavit apostolus mysterium iniquitatis Antichristi opus: nam occultius est quam ut vel sanctissimi deprehendere queant. Sed prius radices agit et fructus producit suos quam animadverti possit a nobis. Postquam autem semel invaluit non facile tollitur. Sequamur ergo apostolicam regulam et moderationem, qua otiosas et vanas caeremonias reiiciamus, utiles vero ac necessarias et verbo Dei consonas studiose colamus. Valete, carissimi fratres. Lausannae 3 Maii 1544.

Vester ex animo
Petrus Viretus
reliquorum fratrum qui hic sunt
nomine et consensu.

547.

CALVINUS MINISTRIS MONSBELGARDENSIBUS.

Iterum eorum animos firmat, ne sibi contra conscientiam vim fieri patiantur, circa frivolas aut superstitiosas caeremonias, maxime ne obstetricum baptismum tolerent. Ubi tamen Lutherum ipsum ab assectarum intemperantia vindicat.

(Manu scripta non exstat. Edita est a Beza in supplementis Genev. 1576, p. 423. Chouet p. 590. Amst. p. 265.)

4) *Quod consilium secutus esse videtur Tossanus, si quae narrant Hartmann et Iaeger (Brentz II.* 135) *huc trahere velis et non ad a.* 1543. *Scilicet Brentium adiit literis qui Angelandro autor fuit ut paci potius studeret, ne nimis acriter emungendo, ut ait ille, pro pituita sanguinem eliceret. (Heyd l. l.)*

5) *sic!*

Literae vestrae,[1]) ut par erat, gravem acerbumque dolorem nobis attulerunt: quod ex illis intelleximus, novas subinde molestias vobis exhiberi, eorum hominum[2]) importunitate, qui tantum ad turbandam ecclesiam nati videntur. Verum sic statuite cum animis vestris, quum aliud propositum ipsi habeant, et alio consilio a Satana excitentur, servire tamen Domino, ut per eos exerceamur. Quantum hactenus potui aestimare ex re ipsa: sicut ex ecclesia Wittenbergensi fluxit hac nostra aetate evangelium: ita multi illinc emergunt non dissimiles iis, qui Hierosolyma olim profecti, quocunque venerant, negotium facessebant veris Christi servis, et tumultuandi occasionem captabant. Hoc facit κακοζηλία: dum praepostera affectatione quaerunt in quo similes haberi possint magnis viris, ut sibi quoque magnitudinem aliquam concilient. Verum hoc tantum consequuntur, ut sicuti sunt, ita appareant merae simiae. Hoc ideo dico, ne ab ecclesia Wittebergensi cuiusquam animus alienetur. Nam sicuti olim Petro, Iacobo, aliisque apostolis aut nesciis aut repugnantibus cursitabant inquieti illi spiritus ad impediendum inter gentes evangelii cursum: ita certo ausim asserere *Luthero* non minus quam nobis displicere ineptos istos Thrasones, qui Wittebergensis ecclesiae praetextu, ad res bene constitutas ex statu suo commovendas, abutuntur. Nam quid habet causae iste vester,[3]) ut rebus apud vos compositis ac pacatis certamen moveat? Litigat de frivolis nescio quibus ac nihili caeremoniis. Hoc tametsi iam et iniquum et alienum a christiano spiritu, tamen utcunque esset tolerabile: verum ulterius progreditur. Nam adigere vos conatur ad res prorsus vitiosas. Hic vobis fortiter resistendum est. Obtendat quantum volet magnorum virorum nomina: scitote eum fucum facere. Nam ea prudentia et gravitate praeditus est *Lutherus*, eo ingenii acumine, eo iudicio, eaque moderatione praeditum novi *Snephfium*,[4]) ut non dubitem manum vobis libenter porrecturos, ubi rem bene ac penitus cognitam habuerint. Primum tamen de rebus ipsis iterum dicam, quod videbitur. Nam semel iam vobis mentem meam exposui.

Infantes a mulieribus baptizari, ex pessimo errore natum est, quod de eorum salute actum putabant, si defuisset baptismus. Itaque in scholis definierunt, de necessitate salutis esse hoc sacramentum. Atqui nos eorum salutem scimus consistere in foedere Domini, quo recipiuntur et cooptantur in societatem populi eius. Hoc quidem foedus obsignari baptismo fatemur, sed ita ut per se satis firmitudinis habeat, etiamsi non accedat signum. Gravem ergo iniuriam faciunt promissioni Dei, qui infantibus non tinctis claudunt eius regnum, quos ipse suos pronunciavit antequam nascerentur. Et certe qui hac superstitione tenentur magicam incantationem faciunt ex baptismo. Verum Christus, inquiunt, renascentiam ex spiritu et aqua postulat. Ex simili ignorantia emersit haec interpretatio. Quidam ex veteribus nomine aquae mortificationem intelligunt. Alii volunt esse metaphoram. Ego simpliciter aquam et spiritum pro eodem accipio, hoc sensu, renasci nos oportere ex spiritu, qui aquae officio fungitur in nobis abluendis, sicut alibi ex spiritu sancto et igne. Caeterum ut demus fieri eo loco baptismi mentionem, an ideo tamen salutem alligabunt aquae? quum satis constet, nondum ita usitatum tunc fuisse baptismum, quin multi, aut sancti aut sanctorum filii, absque eo migrarent. Et qui fuerunt ex papistis deterrimi, hanc necessitatem martyribus remiserunt: quum baptismum sanguinis aquae vice substituerunt. Haec porro sana est doctrina, gratuita Dei acceptione in foedus salutis receptos esse fidelium liberos, idque Deum nobis testatum fecisse hac promissione: Ego sum Deus seminis tui. In hac ergo promissione acquiescendum nobis est. Huius quidem promissionis sigillum est baptismus: sed ita ut illa per se sufficiat, si contigerit huic accessioni non dari tempus et locum. Sed hoc quoque simul observandum est, mandatum esse baptismum ecclesiae, eiusque administrationem alligatam esse verbi ministerio: ita ut separet quae Deus coniunxit, qui eam ad mulieres transfert. Quibus enim, obsecro, dictum est: Ite, baptizate: nisi his quibus data iam erat docendi potestas et munus commissum? Nam quod, ut audio, conantur illa discerpere, nimis est puerile et ridiculum. Sic itaque constituo, baptismum obstetricum, impiam esse veri ac legitimi baptismi profanationem. Quod si veteris ecclesiae autoritas quaeritur, fateor equidem, de baptismo a viris privatis administrato Augustinum haesitare.[5]) Invaluerat enim iam consuetudo, qua pius vir, non secus ac bonus interdum nauta tempestate, abripiebatur a recto cursu. Neque tamen audet negare, quin peccatum sit, utcunque extenuet. Caeterum de mulieribus, absque ulla exceptione constitutum fuit in concilio Carthaginensi, ne omnino baptizare praesumant.[6])

547. 1) *Quae iam non exstant, scil. Helvetios de Lutheranizantium zelo certiores facientes indies ingravescente: nam ad ea quae Tossanus m. Ianuario scripserat* (N. 527) *responsum Noster non ad Maium usque retardare potuit.*

2) *N.* 506, *not.* 3. *Dux Christophorus scriptorum Lutheri lectione maxime delectabatur et sic Zwinglianos detestari didicerat. Cf. eius epistolas ap. Neudecker Beitr.* II. 90 *seqq.*

3) *Aut Engelmannum innuit, aut Blaesium. Cf. etiam N.* 527, *not.* 2.

4) *Plures Calvini ad Schnepfium literae de hoc negotio scriptae interierunt. Vide infra ad* 10. *Oct.* 1544.

5) libro 2 contra Epistol. Parmeniani, cap. 13.

6) Canone 100 concilii Carthag. 4.

Hoc decretum in rhapsodiis Gratiani corruptum legitur, suppositititia exceptione: sed inspicite volumen. Illic ad verbum habetur sicuti refero. Quanquam mihi plus satis est sacrosancta Dei veritas: etiamsi mors ob eam causam esset oppetenda. Consilium quod ipse caperem, non possum aliis non dare. Videte ergo, fratres, ne inter manus vestras polluantur sacra Dei mysteria, quae apud vos certa lege deposuit, ut reddenda sit vobis ratio, nisi sanguine potius vestro vindicetis purum eorum usum, quam adulterari ullo modo patiamini. Non carebit haec constantia periculo, sed insignem illam Cypriani sententiam bene ac penitus animis vestris insculptam esse convenit: Servos Domini fideliter eius mandatis obedientes vinci non posse, utcunque mori possint. Veniat etiam in memoriam altera memorabilis vox eiusdem sancti viri, quam Augustinus refert: In re tam sancta nullum esse deliberationi locum. Quae eo plus ponderis meretur, quod ipse eam in re praesenti edidit, quum iam eius cervicibus carnificis manus instaret. Quantum ad vos, nondum eo usque ventum est: quo diligentius est providendum ne otii tantum vestri causa, veritatem Dei prodendo, vestrum ministerium Satanae ludibrio prostituatis. Quaeretis, quidnam ergo vobis sit agendum. Haec mihi optima ratio videtur, ut Principi excusetis, ne vestras conscientias ultra urgeat quam ferre possint, ac rationes quidem proferatis quae vos retineant: ad extremum, si ille nihil mitescat, confugiatis ad illam Petri vocem: Obediendum magis esse Deo quam hominibus.

De pulsu campanarum et diebus festis ita sentimus, ferendas potius esse vobis has ineptias, quam stationem in qua estis a Domino collocati deserendam: modo ne approbetis, modo etiam liberum vobis sit reprehendere quae inde sequentur superstitiones, atque in eam rem diligenter incumbatis. Sunt autem tria potissimum capita: quod dies a die discernitur, quod cultus Dei constituitur in feriis, quod non in Dei tantum honorem, quod ipsum iam foret iudaicum, sed hominum quoque dies observantur.

Quod vos convenire prohibet Princeps, nullo modo est tolerabile. Quamobrem cessandum vobis non erit, donec tam iniquum interdictum abrogaverit. Quid enim, non dico tandem sed brevi, futurum est ecclesiae, si nulla sit communicatio inter ministros, nulla consiliorum societas, nullae communes deliberationes? Pereamus vero centies potius, quam in talem ecclesiae dissipationem consentiamus. [7])

Tantum constantia et fortitudine opus est, qua si Dominus vos instruxerit, quicunque erit eventus, bene habebit res. Ac ne modum non adhibere vobis videar, a longiori exhortatione supersedeo. Quod nisi ita persuasus essem, vos ad omnia subeunda paratos fore potius, quam minimum digitum a via deflexuros, diligentius ad vos confirmandos adniterer. At ne in re supervacua laborem, tantum Dominum precabor, ut vos spiritu fortitudinis ac fiduciae stabiliat, eoque vos invictos reddat adversus omnes Satanae machinationes. Hoc faciunt mecum uno consensu omnes mei collegae, de quorum sententia haec scripsi. Valete, fratres dilectissimi, ac pergite sicut coepistis: ne si rimam patefeceritis hosti, tanquam in urbe capta insultet. Genevae, 8. Idus Maii 1544.

548.

BULLINGERUS CALVINO.

Gratias ei agit de recens misso libello. Adolescentis cuiusdam nuper Turici in hospitium dati negotium ordinat.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim B. 30. fol. 302. Simler. Vol. 55.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino fideli apud Genevates Christi ministro Domino et fratri colendo Genff.

Gratiam et pacem a Domino. Accepi, *Calvine* doctissime idemque carissime frater, quem misisti libellum,[1]) sed propter urgentia negotia nondum licuit in ipso quidquam legere. Ago autem tuae humanitati gratias immortales. Tua mihi carissima sunt atque gratissima. Nam propter praeclara Dei dona te ex animo colo, veneror, exosculor. Dominus te ad gloriam nominis sui servet diu incolumem, quo plurimum scribendo prosis ecclesiae. Vereor autem ne operam perdideris et impensam apud *Carlum.* Avertit enim aures suas et a Deo ipso et ab aeterna Dei veritate. Superstitio, mendacium, idololatria et impietas obsederunt cor obstinatum. Dominus misereatur hominis. Si quam ipsi Dominus victoriam concesserit,[2]) abutetur illa ad persequu-

7) *Hic articulus, sic ut et caeteri, anno sequenti constitutione ecclesiastica peculiari praefinitus est, quae edita est Uraci* 29. *Nov.* 1545 *s. h. titulo:* Artikel darauf der Kirchen zu Mömpelgard Reformation neben und sambt Unser in Druck ausgegangenen Kirchenordnung gestelldt und fürgenommen werden soll. *Conventus ministrorum permissi, sub praesidio superintendentis habendi et praesentibus duobus consiliariis principis.* (*Heyd, H. Ulrich* III. 152, *Goguel, Réf. de Montbelliard p.* 44.

548. 1) *Supplicem exhortationem ad Caesarem.*

2) *a Francisco rege reportandam, contra quem status imperii protestantes Spirae auxilium suum promiserant.*

tionem nominis Dei. Ducibus belli utitur impiis, blasphemis et persequutoribus. Atque utinam rectius saperet rex Galliarum *Franciscus*. Utinam Christum in piis persequeretur minus. Metuo enim ne et ipsius regnum et exercitus iusto Dei iudicio aliquando premantur. Sunt enim qui de illo referunt satis atrocia. Verum orandum puto Dominum assidue, ut in his bellorum gravissimis tumultibus ecclesiam suam servet.

Adolescentem quem mihi commendasti excepi. Scriba urbis nostrae primus,[3]) vir clarus, recepit ipsum. Pretium in annos postulat coronatos 16. Interim vero et vestes et libri solvendi sunt. Ego fide iussi. Quo circa a te, mi carissime frater, postulo ut mercator ille cuius tu mentionem facis in literis tuis, mihi scribat, nomen suum det, fidemque obstringat. Vestes, libros et victum ministrabunt ipsi scriba et cives boni. Ego fidem meam illis obstrinxi: effice ergo ne mihi fraudi sit. Ac boni consule, oro, quod haec postulo. Semel enim atque iterum damnum per imprudentiam sensi rerum mearum. Vale, dilecte et plurimum mihi observande *Calvine*. Tiguri 16 Maii anno 1544. Salutant te fratres *Megander*, *Bibliander*, *Pellicanus*, *Gualtherus*, *Fabritius* etc.

H. Bullingerus tuus.

549.

SULZERUS CALVINO.

Varia breviter vel commemorat vel attingit, Claudii in Calvinum meliorem animum, Vireti vocationem Genevensem, bellicos motus in Alsatia, Myconium apud Turicenses male audientem etc.

(Ex apographo recentiore Bibl. imper. Paris. Coll. Dupuy. Vol. 102, fol. 80 verso.)

S. De fide sinceritateque tua erga omnes fratres nihil diffido, ut quampridem tot argumentis apud bonos innotuit, ut non possit ulla declaratione sinistra convelli. Sane vero nec *Claudius*,[1]) quo de scribis, nihil est magnopere, quum esset legatos subsequutus, apud me questus: adeoque etiam illustre testimonium doctrinae pietatisque tuae dedit, id solum se requirere dicens ut quendam fratrem commendatiorem habeas extrema necessitate laborantem.[2]) Eo enim officio totius suae classis fratres te demereri arctissimaque benevolentia tibi adiungere posse. Quod ut facias non est ut magnopere te adhorter, qui tua sponte et ad miserorum patrocinium et mutuam coniunctionem alendam et provehendam es incitatus. Hortatus sum *Claudium*, quemadmodum et caeteros, pro officio uti te complectatur in Domino, observet et colat, detque operam cum reliquis, uti quemadmodum iam tandem inter duas has respublicas pax amicitiaque dono Dei coaluit, ita inter ecclesiarum ministros omnes verus in Domino consensus amorque fraternus obtineat, idque se facturum ut et alii sancte recepit.

Viretum tibi συνεργὸν concessum esse[3]) gaudeo vehementer, et quod studiis tuis valetudinique impense faveo, quibus conferre *Vireti* opera, ut scribis, potest plurimum fidelis tibique grata, et quod ipsum etiam *Viretum* disturbiis quibusdam, quae non sine dolore accepi, eximi ad tempus iudicem expedire, donec pro cursu temporis, exstinctis nonnihil improborum quorundam odiis furiisque, meliore cum fruge queat praeesse reversus: quanquam per me quidem non stabit quominus diutissime etiam apud te haereat. Tuam ecclesiaeque tuae incolumitatem perinde ac nostrarum sartam tectamque cupio.

D. Claudio *de Campis*[4]) impetravi sustentationem Lausannae ad sex menses, eamque ad rem plurimum profuit commendatio tua ad consulem a *Wattenwil*. Pridem enim, hoc est priusquam ad te proficisceretur, id frustra tentaveram, quod quibusdam suspectus haberetur quia ab Argentorato venerat commendatus. Sic sunt quorundam hominum studia. Quod te scire volui, ut deinceps, si quos velis nobis commendatos, eos etiam tua autoritate commendes, quod pondus eam habituram esse norim.

De Germaniae statu sic scribit ad me *Myconius:* Bellum contra Gallum procedit. Nemo non currit. Hodie duo navigia militibus plena per Rhenum venerunt. Venerunt etiam Itali his diebus. Interim tamen de pace religionis ne verbum quidem audio. Nec audio quid Gallus contra instituat. Hinc coniecturam faciunt quidam, belli primarios, postquam omnia sint probe parata, pacem facturos esse et totis viribus conversum iri contra nos. In votis esse dicitur Caesari monarchiam moliri in Europa, id quod fieri nequit nisi domitis Helvetiis. Videant nostri quid agant. *Bucerus* nondum e Spira rediit.[5])

3) *Wernerus Bygelius.*

549. 1) *De quonam potissimum cogitemus ambigimus. Nomen frequentissimum. Habuimus aliquem Cl. de Glantinis in agro Bielensi et alium Cl. Clericum, pastorem in S. Albino; de utroque Farellus saepius a.* 1539.

2) *Cortesium?*

3) *Cf. N.* 537. 548 *ex quibus quid rei fuerit facile colliges. Etiam proximo mense Iunio semel et iterum in Senatu de eo Genevam vocando actum est.*

4) *N.* 540. 545.

5) *N.* 538.

Delectus fiunt Tabernae. Quamobrem Alsatia quidquid habet pecudum, vini, frumenti pecuniaeque convehit Argentinam. Nam a militibus nihil tutum est. Furta interim et latrocinia fiunt frequentia. Sed et Argentinam venturus dicitur,[6]) cuius utinam sit futurus adventus pacificus. Tigurini expostulationibus *Myconium* vexant[7]) ob conciones duas de eucharistia ab ipso habitas, perguntque suo more id doctrinae genus odiose traducere, bonorum studia suggillare: quibus precor ex animo mentem meliorem, magisque ad catholicam ecclesiarum consensionem inflammatam, plane hoc potissimum tempore necessariam, nisi necessarium non est provehere et tueri religionis professionem. Sed iam vale et me ama. Salvos iube meis *Beatique*[8]) verbis collegas tuos. Scripsi Bernae 19 Maii An. 44.

T. Sultzerus.

Italum hunc tibi unice commendo, virum ut adparet optimum et testimonia *Philippi* et *Buceri* ferentem.

550.

POLLANUS CALVINO.

Excusat se quod eius desiderio obtemperare nequeat Argentorati retentus. Commendat Chauvetum, hortatur ut scripto Flandros contra Quintinistas tueatur. Psalmos gallicos condi colligique cupit. Novissima refert de Metensibus.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 86.)

Ornatissimo viro Ioanni Calvino Christi vindici magistro ac patri in Domino colendo.

Genevae.

S. P. Magister ac pater in Christo colendissime. Tua illa humanitas ac prope singularis erga me benevolentia, quae me antea tui amantissimum incredibiliter magis ac magis tibi devinxit, eadem facit ut non parum me pudeat quod tam pio ac in me liberali tuo desiderio non liceat obtemperare.[1]) Ego enim id cupiebam ex animo, uti nuper tibi scripsi. Verum quum de eo ad D. *Bucerum* alterum meum parentem retulissem, is statim me ad aliam subeundam provinciam traduxit, de qua antequam abiret Spyram nonnulla fuerant acta, tametsi postmodum in desperationem paene eius rei iam veneram. Itaque non potui recusare quod ante ambiveram. Nunc ad comitem ab *Isseburg*[2]) proficiscor, huc filium eius cum nobilibus aliquot adducturus, illorum scilicet paedagogus futurus. Ago igitur gratias immortales pro istac tua humanitate. Oro etiam ut mihi condones si quid hic peccaverim, meque nihilo minus ut antea favore tuo prosequere. Invenies me semper filium. Oro ut mihi pater esse velis, quandoquidem indies audio illum qui est secundum carnem iam meditari abdicationem.

Vide autem, Domine ac pater amantissime, num hic me temeritatis accuses. Est hic frater quidam, antea tibi non incognitus. Is ita hic versatus est ut vita et doctrina sit omnibus spectatissimus, adeo ut illum alterum Pharellum iuniorem vocent quidam. Tanta est in viro pietas in admonendo et corrigendo. Illum ego cupiam ita tibi commendatum, ut hac seu alia ipsi prospiceretur. Scio, si propius noris, te illum ex animo complexurum. Nam hodie, quam laboretis invenire qui doctrinam evangelicam moribus exprimant, non ignoro. Hunc esse talem tibi coram Domino spondeo. Si ita videbitur D. *Bucero*, ad te ibit. Sin minus, oro ut eius memineris. Is est Raymondus *Chauvetus* qui olim fuit ordinis Franciscanorum, qui apud D. *Pharellum* erat, quum hic essetis.

Fratres nostri Vallencenenses,[3]) qui nuper ad nos quaedam scripta Quintinistarum[4]) attulerant, redierunt. Oro te per Christum ut, si ea quae misi legeris, velis ad ipsos scribere consolationem aliquam quae ipsos in tantis miseriis sustineat atque adversus pestes illas muniat et fulciat. D. *Bucerus* semel scripsit,[5]) atque id denuo facturum confido, sed nil ad illos errores. Satis est te monitum. Scio enim

---

6) *Caesar scil. Caeterum de lectione non dubitandum, quanquam codex pro:* dicitur *tantum exhibet:* dr. *lineola superinducta.*

7) *Mercatores nonnulli Turicenses inter nundinas Basileae Myconium concionabundum audiverant, eumque domi a Zwinglii formula descivisse renunciarunt, quod postea et Gastius diaconus confirmavit. Qua de causa Turicenses suos studiosos iuvenes eius hospitio uti et concionibus interesse vetuerunt. Exstant Myconii literae ad Vadianum et Melanchthonem de his suspicionibus querentis, quas ipse Bullingerus et Pellicanus penitus exstinguere non potuerunt. (Kirchhofer, Myc. p.* 354 *sqq.*)

8) *Gerungii.*

550. 1) *Videtur Calvinus ei conditionem aliquam alibi, fortasse Genevae, obtulisse.*

2) *Henricus ab Isenburg, archiepiscopi et electoris Trevirensis frater. Cui tres erant filii Ioannes, Valentinus et Antonius. A.* 1548 *Pollanus in Britanniam se contulit simili munere ap. Com. de Derby functurus.*

3) *Valenciennes.*

4) *De Quintino et Quintinistis v. Calvini tractatum contra Libertinos et Prolegg. nostra T. VII. p.* 20. *Quas hic cupit consolationes scribi a Calvino, non constat scriptas esse. Verum fortasse hortante Pollano stilum in adversarios vertit.*

5) *Quod scriptum significet nescimus: certe de N.* 125 *non cogitandum.*

quam ardeas zelo domus Dei. Quae acta sunt his comitiis, imo quae non acta, cognosces copiosius et certius ex D. *Buceri* literis. Itaque supersedeo: nam ad iter accinctus haec scripsi.

Insuper mihi in mentem venit quod nuper inter nos agebamus de quibusdam hymnis[6]) ac sententiis gravioribus sacrae scripturae vertendis in rythmum gallicum, ut ea in nostro templo subinde caneremus. Uti de agno paschali ac de eucharistia, de s. spiritu, de poenitentia, fide etc., de pace, pro bello, peste etc. Hic si poteris aliquid vel ab ipso D. *Maroto* vel alio aliquo impetrare, nobis eris gratissimus. Cupimus enim hanc ecclesiolam, quae indies augetur, habere omnia quae ad pietatem pertinere possint instrumenta. Et optarim ad nos aliquando scriberes, hortarerisque semper ad disciplinae cum pietate observationem. Ipse etiam intelligis quanti sint futurae consolationes, si quas abs te receperimus. Quae scribo, non ut officii, sed ut T. H. nostrae necessitatis commonefaciam.

Uxori cum universa familia et symmystis tuis omnibus, *Antonio* fratre, *Davide* et *Nicolao* bene opto. Christus Iesus te nobis atque ecclesiae suae diu servet incolumem. Raptim. Argentinae 7 Calendas Iunias 1544.

Tuus observantissimus filius in Domino
Valerandus Poullain.

Heri ex quodam Metensi cognovi urbem illam omni metu, qui paucis ante diebus impenderat, omnino liberatam gratia D. Iesu. Nam prorex Neap. ille altero adventus sui die improviso nuncio advocatus discessit, quem paulo post insequutus est comes *Guilelmus,* qui nunc Luxemburgum obsident. Si non ad ipsos veniat Caesar,[7]) gaudebo et desperare desinam. Quamvis a Domino pendeo, quem scio nunquam ecclesiam suam deserturum. Illam scio tibi esse cordi. Oro ut in omnibus tuis precibus memineris. Id adeo magis faciendum iam intellexi apud D. *Sturmium*, ubi quidam nobilis illinc iam veniens narravit, multos ibi esse Hispanos atque indies plures advenire. Nescio quid hic moliatur. Sed frustra erunt conatus Sennacherib contra Dominum. Ipse velit ecclesiam suam ab omnibus vitiis primum repurgatam, et tandem pacem aliquam fidelibus suis concedat.

D. *Baptista*, qui est apud D. *Sturmium*, te salutat, et *Petrus*[8]) noster concionator cum universa ecclesiola.

6) *Vides Gallos Argentorati degentes, exemplo Germanorum motos, multos fuisse in condendis et colligendis psalmis et canticis: neque abnuerimus si quis Pollanum, qui usque ad a.* 1547 *Argentorati mansit, in libro liturgico a.* 1545 *ibi a Garnerio edito* (*Proll. VI. p.* 15) *partes aliquas egisse coniecerit.*

7) *Venit Metim post comitia Spirensia absoluta (Sleid. II.* 351). *Caetera quae hic leguntur, de Metensium metu, deque prorege Neapolitano, illustrare ex nostris fontibus non possumus. Luxemburgum receptum est sub finem Maii deditione, Caesari adfuerant exercitus duces Mauritius Saxo, Albertus Brandeburgensis, Guilelmus Fürstenbergius et Sebastianus Schertlin, omnes protestantes.*

8) *Bruly.*

551.

FARELLUS CALVINO.

Plura raptim et succincte de rebus Neocomensium et Vireti, item de scriptis Calvini contra Anabaptistas et suis et suorum in Gallia negotiis.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 19.)

Doctissimo et non minus pio Ioanni Calvino pastori ecclesiae Genevensis fratri et symmystae quam carissimo

Genevae.

S. Is ad quem scripsit pius iste *David* totus flagrat, et utinam ita igne coelesti et se digno, ut vereor ne terreno et se indigno. Ambit, ut ferunt, non adeo expetendam. Hominem non conveni. Et hoc mihi accidit mali quod in coetu eramus dum tuas cum alteris frater tuus attulit, quem non vidi et non sum alloquutus. Forte magis fecissem officium. Gaudeo in *Marcurtio* non tantum fuisse mali quantum plerique omnes iudicabant.[1]) Augent eorum opinionem qui mihi in hoc venisse narrabant, colloquia tam arcta quae ad oscula usque veniunt, quamvis hic inusitata, cum iis qui me quiescere vellent et omnes caeteros * qui non sinunt vivere unumquemque pro nutu. Et sane non fiunt illae visitationes quin sentiamus aliquid, nimirum maiorem contradictionem et in collega[2]) studium maius nocendi. Verum Domino quidquid est totum committimus, cuius est pro suo arbitrio malos ferre et tollere. Olfacio nonnihil commotum collegam in te, licet palam nihil intelligam. Bene agitur cum servis Domini quod se student approbare ei a quo missi sunt, et bene mereri de male merentibus, ecclesias et aedificationem earum studiose curando.

Viretum intelligo exagitari ab improbis.[3]) Utinam qui restinguere incendium deberent non ad-

551. 1) *Cf. supra N.* 542 *not.* 2. *N.* 545 *not.* 4.
2) *Capunculo.*
3) *Plura habes N.* 525.

dant oleum. Cuperem quieti ipsius consultum citra ecclesiarum iacturam: sed quum hoc unum curet ut eas aedificet, nihil omittet, neque tu ei deeris consilio et precibus, quae pluris multo sunt quibuscunque conspirationibus non sine Bacho et Venere maligne factis. Gaudeo te uno opere[4]) instituisse rabidas beluas fugare, ne pergant simplicibus imponere, sed, si quae inter illas sunt sanabiles, redeant ad meliorem mentem. Adsit tibi Dominus, et quanto pestes illae sunt nocentiores et plures laedunt, tanto tu praesentiora admoveas pharmaca et praevenias salubribus antidotis: quod speramus Dominum per te facturum. Gratissimum fuit fratribus id intelligere quod proposuisti, et contra te salvum cupiunt, successum precantur. Vale bene et tecum tua uxor, frater cum sua sorore et socru. Cupio salvum *Bernardinum*, *Genistonum*, *Davidem* et omnes pios. Neocomi 27. Maii 1544.

Farellus tuus.

Claudius[5]) Gratianopoli literas obtulit quae admissae fuerunt, et decretum ut quae rex obtinebat restituerentur, aliisque dicta dies. Olfacit quid sint dicturi . . . . *[6]) Sua, non aliena, iure iam parta, elargiri posse veretur, ne multum negotii supersit. De eo pro quo laboravimus[7]) ait, nuncium, si petendo perseverasset, facile obtenturum fuisse ut liberaretur, qui gravius apud vicepraefectum premitur. Suaderem literas vel huius senatus mitti: ego aliorum optarem addi. Tuum consilium cuperem intelligere.

552.

CALVINUS MINISTRIS NEOCOMENSIBUS.

Champerellum collegam contra Cortesii calumnias defendit.

(Duo exstant huius epistolae exemplaria authentica, alterum Genevense Cod. 106, fol. 108 ipsius autoris manu exaratum, alterum Neocomense cui saltem propria manu subscripsit. Praeterea habuimus Turretini Cod. 111, fol. 90, Simleri Vol. 55, et Bernense Epp. VII. p. 585. Anglice versa exstat in ed. Edinb. I. 386.)

Ministris verbi Dei sub comitatu Neocomensi in urbe et in agro fratribus carissimis.[1])

Gratia et pax vobis a Deo patre et Domino Iesu Christo. Iam ante aliquot menses rumor hic vagatus erat, sed obscurus et dubius, *Cortesium Capunculi* generum multa illic maledicta sparsisse de *Champerello*[2]) collega nostro, quae non spectarent tantum ad unum hominem, sed in commune huius ecclesiae dedecus redundarent. Quia tamen nullo certo autore id ad nos delatum erat, tacendum censuimus, ne ex nihilo aut levi de causa videremur turbas movere. Illa quoque ratio nos tenuit, quod nullius pretii hominem vix dignum arbitrabamur,[3]) de quo refutando essemus solliciti: praesertim apud vos, quibus satis superque notam esse eius proterviam et impudentiam credibile erat. Nunc vero, quia tota res a fido nuncio nobis fuit ordine exposita, simul quia ipsum in sua rabie pergere audimus, veriti sumus ne id tandem socordiae magis quam patientiae tribueretur, si pateremur nulla opposita purgatione ita nos palam traduci. Porro nullo artificio utemur, sed historiam istam breviter, ut habet, ac simpliciter narrabimus, ex qua aestimare vobis promptum sit quam merito ecclesiam nostram laceret.

Quum a socero suo huc missus esset, aliquot dies transegit in urbe, antequam nobis indicaret, sibi quidquam esse cum *Champerello* negotii. Simul atque verbum fecit, tres ex collegio nostro destinavimus qui tentarent eorum controversias componere. Initium factum est a rationibus *Champerelli* quibus perscripserat quid domi suae expendisset *Agnetus*.[4]) Eos sumptus restitui sibi postulabat: quod restaret non recusabat fratrum arbitrio pauperibus distribui, sicuti *Agnetus* ipse mandaverat. *Cortesius* ad singula capita rationum aut movebat caput, aut exclamabat manifestam esse falsitatem. Quum subinde iurgiis et conviciis contenderent, ita tumultuando dimidius fere dies consumptus fuit. Iam quum iureiurando assereret *Champerellus* se bona fide retulisse id solum in rationes quod sibi deberetur, citaret etiam testes in nonnullis capitibus, an debuimus eum furti damnare? Nullum est tam iniquum iu-

---

4) *Scil. non separatim edita gallica Psychopannychiae versione.* (*N.* 534, *not.* 9.)

5) *Iam alibi de Farellorum rebus domesticis dictum est: Gaucherio a.* 1535 *in vincula coniecto, quum Claudius iam biennio antea in Helvetiam se recepisset, curia Gratianopolitana bona eorum fisco adiudicavit. De quibus recuperandis hic agitur. Cf. Herminj. III.* 88. 325. 388 *et supra N.* 538 *not.* 6.

6) *hic vocabulum dubium omittimus.*

7) *Cf. N.* 534, *not.* 10 *et* 538 *not.* 2.

552. 1) *Inscriptio nulla adest in exemplari Genevensi.*

2) *De Champerello v. N.* 362, *not.* 2. *N.* 384, *not.* 9. *N.* 416, *not.* 7. *N.* 523, *not.* 4. *Quem Noster in praesenti negotio insontem declarat, eum postea ob pravos mores removendum curavit. (Gaberel I.* 360.*)*

3) arbitraremur *N.*

4) *Agnetum aliquem iam apud Bituriges obvium habuisti inter Calvini familiares* (*N.* 14. 15), *fortassis eundem atque hunc praesentem. A.* 1539 *Agnetus fuit pastor in vico Prangins ad lacum Lemanum (Herm. II.* 417). *Expulso Sonerio per anni spatium praefuit scholae Genevensi, quem Bétant* (*p.* 11) *Aguetum nominat. De Aneti (sic) libris relictis dixerat Farellus N.* 498.

dicium ubi non soleat haberi fides eiusmodi rationibus. Tandem *Cortesius* ipse quoque litigando fessus concessit ut valerent. Ita discessum est ut videretur negotium inter eos bene compositum. Restabat ut officio suo in pauperes defungerentur. *Champerellus* totam dispensationem relinquere *Capunculo* contentus erat. *Cortesius* autem, quasi haereditas foret socero relicta, non autem distributio commissa, ita rapere ad se volebat. Utcunque admoneremus, esse bona pauperum, sic erat in praeda occupatus ut nihil aliud quam praedam somniaret. Postridie mirati sumus totam illam transactionem, quae nobis maximo labore molestiaque constiterat, per illum fuisse eversam. Sic omnino de bonis *Agneti* res habet. Neque vero consilium nostrum est aut collegae nostro patrocinari aut eius causam suscipere. Sed quantum purgationis nostrae ratio postulat rem in medium proferimus. Denunciamus autem vobis, fratres carissimi, furtum penitus fore, imo sacrilegium, si quis sibi ex *Agneti* bonis quidquam tanquam proprium usurpet. Nihilo enim meliori iure quispiam privatus in ea involabit quam praedones aliena rapiunt. Res enim satis testata est, *Agnetum* ne assem quidem aut *Capunculo* aut *Champerello* attribuisse, sed testamenti solum exsequutores nuncupasse, qui pauperibus sua omnia distribuerent.

Nunc ad *Cortesium* revertimur. Quum valediceret *Calvino* dixit in aedibus *Champerelli* esse continuum lusum aleae et chartularum. Nos sciscitando, inquirendo, percontando, nihil tale comperimus. Ergo quod criminatur nos ad tanta flagitia connivere, improba est calumnia, sicut crimen illud confictum ab eo fuit. Quamobrem vos obsecramus, quod iure nostro videmur facere, ne protervae linguae et perditae impudentiae hominem patiamini tantae turpitudinis notam huic ecclesiae inurere, quin nostro nomine constanter resistatis. Nam nos quod scribimus parati sumus et coram ecclesia et in iudicio tueri. Valete, fratres nobis dilectissimi. Dominus vos semper spiritu prudentiae et sapientiae dirigat ad opus suum. Genevae, 5. Calendas Iunias.[5]

Ioannes Calvinus
fratrum mandato et nomine.

Ita decretum fuit in conventu nostro.

5) *Annum adscribimus* 1544 *quia de Agneti morte m. Septembre* 1543 *scripsit Farellus, l. l. In eandem sententiam plura adfert Turretinus ad Cod.* 111.

553.

FARELLUS CALVINO.

Politicas tricas in Germania, persequutiones piorum in Gallia, alteras alteris tristiores deplorat.

(Ex autographo Bibl. pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 20. Margo passim lacerata.)

Doctissimo et vigilantissimo pastori Io. Calvino fratri et symmystae quam carissimo

Genevae.

S. Quae hic petit[1]) nunc facile impetrari sperant qui, quantum coniicere licet, colligunt ex iis quae ali[*quam*] faciunt spem. *Caesar* non est assequutus quod conabatur, et dum utrumque vult retinere,[2]) et pium et pontifi[*cium*], huic quum receperit omnia se eversurum et nihil passurum secus fieri quam hactenus, illi nonnihil iam concesserit et plura promiserit, quum ille urgeat concordatos articulos et reformationem camerae et id genus, al[*ia*] alter fieri * nihil horum possit, medii constituantur *Palatinus* et *Brandeburgensis*, ut utrumque inducant, aliqu[*id*] patiatur non praestari de promissis, offenditur uterque. Accedit Brunsvicensis[3]) causa, quam urgebat *Caesar*, quod n[*on*] debeat ducatus ab alio quam a pulso possideri, etiamsi grave sit peccatum, imo ubi gravius esset hoc [*esse*] *Caesaris*, cuius autoritas imminuitur, si fundus optimus maximus a protestantibus occupetur. Hinc fac[*tum*] est ut offensi abierint *Saxo* et *Lantgravius*, et alii non minus aegre ferant, et quae iam fuerant oblata quum addita conditione fuerint, nunc non stant. Tu ad *Bucerum* et senatorem *Stur*[*mium*] literas communes scribes, ut curent per quos poterunt tam principes quam urbes scribi pro piis,[4]) et ad Io. *Sturmium* et ad D. *Huldricum*,[5]) ut seorsim scribant, idque pluries, dum aliae apparantur literae. Quam male audiat *Rex* quod Turcis liberum fuerit in Gallia sua omnia servare licet impia, et vere piis, qui aliud non quaerunt neque curant quam Christi gloriam, dum huic incumbunt non solum

553. 1) *Quid hic petierit tabellarius ex obscuris Nostri verbis elicere non possumus.*

2) *In comitiis Spirensibus Imperator, ut sibi protestantes auxilium contra Gallum praestarent, concessiones aliquas iis se facturum receperat, ex. gr. de bonis ecclesiasticis et camera Wetzlariensi.* (*Ranke IV.* 240 *seq.*)

3) *Ducem Henricum e feudo pulsum restituere volebat, cuius ditionem status protestantes Caesari sequestri permittendam concesserunt ea conditione ut ne quid in religione ibi constituta mutaret.* (*Sleidan. II.* 351. *Ranke l. l.*)

4) *Gallis, praesertim Valdensibus, pro quibus status imperii, quum bellum cum Francisco immineret, iam non intercedere poterant.*

5) *Chelius s. Geiger.*

prohibentur, sed quam gravissime et saevissime cruciantur in regno et sub rege christianissimo. Inde fieri ut male audiat Rex. Ita consulent regno et regis non tantum honori sed etiam saluti. Sed tu, quod magis fecerit in salutem omnium, ut tenes, ita efficies. Dominus adsit piis: quantum audio, plures fuerunt combusti hoc paschate.[6]) Ita iram Dei provocant miseri, quibus Christus aliam det mentem. Vale, et omnes saluta. Neocomi, 30. Maii 1544.

Dominus Iesus non tantum piis pacem det verum impios omnes convertat et dissipatis bellis sanctam pacem donet. Mirum est, tantum sanguinis fundi, et nullum esse finem. Quam gravia sunt hominum peccata.

Farellus tuus.

554.

CALVINUS FARELLO.

Collegarum certamina, imo flagitia et periuria denunciat. Senatus irae. Castellionis declamationes. Varia nova Genevensia.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 113, cuius apographa exstant ibid. Cod. 111, fol. 89. Bernae in Arch. Epp. VII. 620 et Turici ap. Simler. Vol. 55. Excerpta dederunt Hundesh. p. 368 et Henry II. app. p. 111. Versio anglica T. I. p. 392.)

Carissimo fratri meo Guil. Farello Neocomensis ecclesiae pastori fidelissimo.

Nunc iterum discere incipio quid sit Genevae habitare. Versor enim inter mirabiles spinas. Iam duobus his mensibus inter collegas fuerant gravia certamina, et eo quidem usque progressa ut ex quatuor necesse esset duos peierare.[1]) Quod si commissi fuissent qui accusabantur, erat maximum flagitium.[2]) Erant autem diversae causae et temporibus diversis, ita ut bini inter se certarent. Quum nullis nec testibus, nec firmis argumentis veritas ostenderetur, coactus sum Dei iudicio causas ipsas commendare. Contentionem utramque composui. Quid enim fecissem? Ambo si eiicerentur, fiebat innocenti iniuria. Et exemplum erat minime probabile. Praeterea verebar ne, si res in hominum notitiam prodiret, non eiicerentur re incerta, interea vero infamia in ordine nostro resideret. Ecce autem ex transverso unus,[3]) qui et in monachatu fuerat quorundam contubernalis et hic apud eos vixerat, vitam eorum et aliorum quorundam sermonibus et scriptis sic traduxit, ut nobis nihil esset turpius si id latius manaret. Vocavi collegas. Invectus sum in omnes graviter quod illis imputandum hoc totum esset. Sciebam enim furiosum illum ab ipsis armatum esse, utcunque nunc, tanquam ad restinguendum commune incendium, conspirationem facerent. Dixi praeterea, urgeri nos manu Domini, vindicari illa periuria quae inter nos haererent, non esse mirum si ob tot scelera et exsecrationes in nos effervesceret ira Domini, quae ob unius hominis factum olim in totum israeliticum populum tantopere exarsisset. Denunciavi quoque, nullum fore finem, donec collegium nostrum sceleribus illis quibus pollutum esset purgaretur. Tandem hortatus sum ut quisque in se descenderet, ut agnoscerent merito se plecti. Atqui tantum abfuit ut me audirent, ut nihil aliud statim cogitaverint quam de ultione. Saltem quidam. Serviebat monachus ille duobus fratribus quos fuisse conscios, imo adiutores criminationis, magna suspicio erat. Clanculum ergo quidam detulerunt, ab altero eorum multa fuisse petulantius dicta in magistratum, et bonam partem senatorum fuisse multis loedoriis[4]) confixam. Iam nosti quam irritabilis sit senatus noster ubi attingitur. Simul atque mihi hoc fuit indicatum, vocavi omnes, praedixi quid futurum esset, ac minatus sum, si quid gravius contingeret, me non exspectaturum dum illis turbis implicarer: sensuros, me absente, quam validis essent humeris ad hoc onus sustinendum. Coniicitur in carcerem nobilis ille. Ut se purget, retorquet in *Ludovicum* collegam nostrum accusationem quae vix nisi capite aut saltem exsilio terminari possit. Habet ille plures testes, hunc dixisse, fuisse data opera syndicos anni superioris et quasi ex destinato creatos ut si quid delinquerent capite plecterentur, et multa eius generis.

Ex[5]) altera parte *Sebastianus* noster quanta

---

6) *Hist. eccl. I. 34 narrat, pharmacopolam quendam ob libellos haereticos passim sparsos a curia Rotomagensi capitis damnatum. Alios morte mulctatos hoc tempore legisse non meminimus.*

554. 1) *Haec omnia satis obscure dicta. Eo tempore in Lud. Treppereau et Phil. de Ecclesia inquirebatur. Quae an huc pertineant nescimus.*

2) *Hos paucos versus habet Hundesh. non multo plures infra additurus.*

3) *Trepperellus Syndicos aliosque cives ex praestantioribus foeneratores, papistas, sanguinarios appellasse dicebatur. Quem rus ablegarunt in vicum Céligny, postea in exsilium egerunt. Verum haec quoque ab hoc loco aliena videntur. Cf. potius not. 7.*

4) *sic autographon. Turr. habet:* ludicris, *quod S. emendat in:* ludibriis.

5) *Sequentia sola dedit Henry. — Agit de Castellione.*

maxima potuit atrocitate in nos debacchatus est. Aderant heri[6]) circiter sexaginta, quum in coetu scriptura tractaretur. Erat in manibus ille locus: Exhibentes nos tanquam Dei ministri, in omni tolerantia etc.[7]) Contexuit perpetuam antithesin, ut prorsus omni ex parte contraria omnia in nobis et Christi ministris ostenderet. Lusit ergo in hunc modum: Paulum fuisse servum Dei, nos servire nobis. Fuisse illum patientissimum, nos impatientissimos. Vigilasse illum de nocte ut ecclesiae aedificationi se impenderet, nos ludendo vigilare. Sobrium illum fuisse, nos ebriosos. Illum vexatum fuisse seditionibus, nos eas commovere. Illum fuisse castum, nos esse scortatores. Illum carcere fuisse inclusum, nos includere si quis verbo nos laedat. Illum usum fuisse potentia Dei, nos uti aliena. Illum ab aliis passum fuisse, nos persequi innocentes. Quid quaeris amplius? Fuit omnino sanguinaria oratio. Tacui in praesentia, ne accenderetur coram tot extraneis maior contentio: sed apud syndicos conquestus sum.[8]) Haec omnium schismaticorum fuerunt auspicia. Ego ut hominis intemperiem reprimere studerem, non tantum perversa agendi ratione et maledicentiae procacitate sum commotus, sed quia falsissimis calumniis nos infamaverat.

Vides[9]) nunc quibus premar angustiis. Iam vero ne quid deesset ad miseriam vel potius ad miserias meas, legati Bernatium *Neglius* et *Erlacensis* senior hinc nuper gravissime offensi discesserunt, quod de finibus nulla potuit inveniri ratio cum nostris transigendi, quod eo est indignius quod de nihilo propemodum litigabant. Et quidam importuni homines me in triviis, ut audio, tanquam sponsorem pacis appellant, quum obstinatione ipsi sua et insana ferocia pacem quoad in se est abrumpant.

Nunc vero ad tuas literas.[10]) *Marcurtium* eatenus excusaveram ne putares isthuc venisse ex composito. Sciebam enim aliud fuisse consilium profectionis, non tamen negabam quin et voluptatem cepisset ex turbis, et eas pro virili auxisset. Collegam tuum[11]) nihil miror fuisse in me commotum. Libere enim bilem meam tum apud *Marcurtium* tum apud alios evomui. De *Vireto* inita erat ratio me nesciente, quanquam id quidem quod gestum est procuraveram multo ante ut fieret. Sed quum Berna reversi essent legati nostri, subito praeter spem audivi impetratum, ut huc veniret ad sex menses noster futurus.[12]) Egi legatis Bernensibus gratias quod mihi datum prae se ferebant. Nunc restat ut fratres assentiantur, quod non difficulter obtinebitur, ut spero. Libellus[13]) iam excusus fuisset, nisi occuparetur prelum in Dialogis *Vireti.*[14]) Ab eo opere nolui typographos revocare, ne viderer mea pluris aestimare quam par esset. Brevi tamen exibit. Salutant te plurimum *Bernardinus*, *Genistonius* et reliqui, familia vero nostra etiam atque etiam: *Textor* quoque qui huc accersitus fuit a *Banderio*[15]) qui incidit in *ἀφωνίαν*. Morbus, ut video, erit incurabilis. *Textor* praesagit a suffocatione esse periculum, sin vero evadet, id malum brevi sequuturam *ἀτροφίαν* quae illum absumet. Pestis nos rursum lacessit et videtur vires collectura. Filiola mea febri continua laborat.[16]) Rumor huc nuper de soluto imperiali conventu allatus est.[17]) Caesarem aiebant Argentoratum cogitare, nunc ferunt Metim versus. Nihildum tamen certi. In Italia hactenus Galli prospere res gesserunt. Verum utriutri sint superiores, successus tamen coniunctus erit cum maxima orbis christiani calamitate. Dominus nos respiciat. Vale iterum, frater mihi carissime. Saluta omnes fratres et domum tuam. Dominus vos conservet omnes.[18])

Ioannes Calvinus tuus.

555.

BULLINGERUS VADIANO.

Queritur de Lutheri in re sacramentaria vix a catholicis discrepantis vecordia et hostili animo. Neque Calvinum sibi plane satisfacere innuit.

---

6) *d. Veneris* 30. *Maii. Coetus illi* (*quas congregationes dicebant*) *hoc die celebrabantur.*

7) 2. *Cor.* 6, 4.

8) *De Castellione scilicet alioquin inviso: non vero de tot aliis quot eodem tempore aut paulo post removeri oportuit, quorum nomina recenset Gaberel I.* 360. — M. Calvin a revelle que par cy devant il a heu plusieurs insolences contre quelques ministres et quil na este oze le reveller iusques maintenant pource que ne se apparessoit suffisamment. (*Reg. du Conseil* 31 *Mai* 1544.)

9) *Sequens comma, in autographo linea obducta damnatum transscripsit Hundesh. l. l.*

10) *N.* 551.

11) *Capunculum.*

12) *Quae spes eum fefellit, sed qua de causa memoirae non est proditum.*

13) *contra Anabaptistas.*

14) *N.* 587, *not.* 5.

15) *Io. Bandieres, eiusque filius Amadeus a.* 1525 *de vindicanda Genevensium libertate bene meriti. An de altero horum dicat, incertum. Filius obiit hoc anno* (*Galiffe I.* 22.)

16) *Quam Libertetus iam mense Februario mortuam deflebat* (533 *not.* 10).

17) *Falsus nempe, quum ille conventus demum* 10. *Iunii dimissus fuerit.* (*Sleid. II.* 347.) *Imperator revera postea Metim se contulit.*

18) *Farellus adscripsit* 30. *Maii* 1544, *sed in die erravit, vide not.* 6.

(Exstat in Archiv. Turic. olim Epp. T. I. scrinii C. nunc Plut. VI. Vol. 117a, fol. 254 per amanuensem scripta, sed ab autore ipso passim correcta. Habet Simlerus Vol. 55. Inscriptio adest nulla, neque subscriptio.)

— — — — — — — — — — — — —

Gervasius[1]) Memmingensis ecclesiae minister significavit se editurum aliquot de coena sermones germanica lingua. Hortatus sum hominem ne planam rem intricet, sicut *Lutherus*, qui dum alienam a papa sententiam videri vult asserere, prorsus eandem, excepta transsubstantiatione, defendit. Id quod ex confessione eius magna[2]) colligere licet, in qua approbat Berengarii damnationem. Hac re quid, obsecro, peccavi? De concordia[3]) quid, obsecro, somniant adhuc? Concordiae capita nunquam servavit *Lutherus*, qui postrema ad *Froschoverum* scripta epistola[4]) satis testatur quam studiosus sit concordiae. Hanc si qui nostrum fictam appellarunt, nihil peccarunt. Nam nos spe vana lactati exspectavimus concordiam. Nihil designavimus contra concordiam, ea praesertim capita quae in ultima synodo Tigurina constituta sunt. *Lutherus* autem nunquam cessavit publice et privatim *Zuinglium* et nos damnare. Scripsimus illi privatim,[5]) sicuti decretum erat, sed ille nihil respondit: contempsit nos, imo et proscidit. Quid quod postremo scribit nos esse seductores, cum quibus nulla possit coalescere ullumve consortium ulla habere ecclesia. *Vnnd so er vns den handell so klaar herus sagt, vnnd sine bücher vnnd bricht so heiter vorhanden, das er vnser äben gar nüt wil, wie lang will man vns bi der nasen herumb fürren, was sagt man nun von der Concordj die doch nüt ist dan wir werdent vnserenn glouben vnnd kylchenn von Luthers wägen nit übergäben oder syn Leer vnnd wys annemmen koennen*[6]) — — — — — — Quam ille specialem manducationem carnis Christi faciat, post eam quam scriptura veram per fidem in filium Dei docet, ipse viderit. Si quid ex se ipsis confingunt, fruantur illo. Filii Dei verbo Dei innituntur. Quid sit veram carnem Christi manducare, docuit Iesus salvator noster Ioannis VI. Nec ignorat ecclesia quid sit adiumento * symbolo, quod veteres sacramentaliter dixerunt manducare corpus Domini. Scio quid hic scripserit *Calvinus*. Relegi saepius. Expendi eius sententiam. Sed verbum Christi Ioannis VI. ita planum firmum certum est ut centum *Calvini* et *Buzeri* nihil contra id possint. Quanquam non male mihi cum *Calvino* conveniat. Neque *Lutherus* eius sententiam probabit, nisi revocatis iis quae olim edidit. — — — — — Mense Maio anno Domini 1544.

555. 1) *Gerv. Schuler (Scholasticus) Argentoratensis, in Helvetia educatus, Zwinglii per aliquod tempus hospes et contubernalis*, 1520 *diaconus Turici*, 1525 *V. D. M. in oppido Bischweiler in Alsatia*, 1528 *Bremgartiae in Helvetia*, 1533 *Memmingae, unde eum Interim expulit, denique Lenzburgi.* (*Culmann Skizzen aus G. Schulers Leben Strg.* 1855.) *Sermones illos hic autor iam* 1543 *editos fuisse Augustae Vind. asserit, quos tamen quum ipse non viderit, ei prae Nostro fidem habendam non putamus.*

2) *Bekenntniss vom Abendmahl Christi* 1528 *quod exstat ap. Walchium T. XX. p.* 1118. *Erl. XXX.* 151.

3) *Wittenbergensi.*

4) *Froschoverus Luthero Leonis Iudae Biblia latina transmiserat, cui ille d.* 31. *Aug.* 1543 *inter alia haec rescripsit:* Darumb dorft ihr mir nicht mehr schenken oder schicken was sie machen oder arbeiten. Ich will ihrs Verdammnuss und lästerlichen Lehre mich nicht theilhaftig sondern unschuldig wissen, wider sie beten und lehren bis an mein Ende. Gott bekehre doch etzliche und helff der armen kirchen dasz sie solcher falschen verführischen Prediger einmal los werde. Amen. (*De Wette V.* 587.)

5) *d.* 30. *Aug.* 1539, *quum Lutherus in scripto suo:* Von den conciliis und kirchen (*Erl. XXV.* 219) *Zwinglium Nestorianismi accusasset. Vide Hospin. hist. sacram. II.* 300. *Hess, Bullinger I.* 363. *Pestalozzi p.* 215.

6) *Quae hic brevitatis studio praetermittimus leguntur ap. Hess. l. l. p.* 443 *not.*

556.

CALVIN AUX MINISTRES DE NEUCHATEL.

Dédicace du traité contre les Anabaptistes.

(Imprimée dans notre édition Tome VII. page 49 suiv. Elle est datée du 1r Iuin 1544 et commence par ces mots: Si quelqu'un s'ebahit. Cf. supra N. 538.)

557.

BULLINGERUS CALVINO.

Commendat Hieronymum Franciscanum ob religionem ex Italia profugum. De rebus domesticis adolescentis cuiusdam a Calvino Turicum misso quaedam addit.

(Sumimus ex Simlero Vol. 55 ubi autographon Lutetiae exstare dicitur et quidem in Collect. Dupuy Vol. 268. In qua tamen nos frustra illud quaesivimus.)

Gratiam et vitae innocentiam a Domino. Frater *Hieronymus*[1]) qui has tibi offert, *Calvine* doc-

557. 1) *Hier. Marianus, unus ex pluribus Franciscanis, tam Italis quam aliis, qui sacris reformatis vel tacite vel publice calculum adiecerunt, quorum etiam nonnulli sanguine fidem suam obsignarunt. Caeterum haec epistola hactenus frustra scripta fuit quod neque Genevae per Calvinum, neque Lausannae per Curionem conditionem aliquam nancisci potuit miser ille. Postea ad Rhaetos se recepit, teste Curione ad Bull.* 29. *Iul.* 1544. *Ulteriora eius fata incognita. Cf. Meyer, die ev. Gemeinde zu Locarno I. p.* 159.

tissime idemque carissime frater, Italus est. Guardianus fuit in coenobio quodam Franciscanorum apud Mediolanum. Aufugit autem ne in vincula coniiceretur propter Christum. Excepit ipsum D. Hieronymus *Frickerus* 2) Bernas, qui nunc praesidem agit Mendrisii, 3) scripsitque ad D. *Pellicanum* literas quas hic attulit, 4) consilium a nobis atque auxilium postulans. Ego quum viderem et intelligerem hominem esse bonum, sed non perinde doctum, qui tamen gallicae et italicae linguae peritus esset, sed huius profecto magis quam illius, ita ut nullus eius usus esset futurus in ecclesia nostra, quae alioquin etiam onerata est, literis ac viatico instructum ad vos proficisci, ac ibi locum aliquem in quo haereat quaerere suasi. Nam non pauci referunt ecclesias in agro Bernensi et Genevensi inopia laborare ministrorum. Commendo itaque hunc fratrem tuae caritati, si forte locus ei certus daretur, ne perpetuo cogatur oberrare. Non ignoro res vestras admodum esse accisas: ideo veniam mihi dari oro. Non mitto illum ut onerem vos, sed tantum ut indicem, si forte eius aliquis esset usus. Si nullus erit, tum consolatione et commendatione aliqua instructum rursus licebit dimittere. Doleo profecto quod nobis non sunt tantae opes ut hunc et alios exsules recipere et alere possimus. Facimus ergo quod possumus, nec aliud postulamus a vobis. Dominus Iesus sit tecum.

Scribet adolescens, quem mihi commendasti, quomodo res eius habeant. Emit libros pro ursis, si bene memini, 29, id est, pretium duorum fere aureorum nostrorum, non coronatorum. Commodum autem foret si mercator scribae mitteret 6 aut 8 coronatos. Ita enim apud nos fieri fere solet, ut qui recipiunt convictores hospitibus mox ab initio aut circa initium bonam partem pactae adpendant pecuniae. Cura autem ut quae mittuntur non ad puerum solum, sed etiam ad scribam urbis aut ad me mittantur. Vale, colende et percare mi *Calvine*, frater in Domino venerande. Tiguri 8. Iunii 1544.

H. Bullingerus tuus.

2) *Filius secretarii civitatis Bernensis, Pellicani olim discipulus et convictor.*
3) *Oppidum est in pago Ticinensi qui nunc dicitur, non procul a lacu Lario.*
4) *Commendat eum ut* pietatis evangelicaeque veritatis fautorem atque maxime baptistarum osorem. (Fr. Pellicano 25. Mai 1544.)

558.

MYCONIUS CALVINO.

Eius librum ad Caesarem scriptum legit cum voluptate et aegre fert Basileae venalem non prostare. Ex Gallia rumores dubii et sinistri.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 9.)

D. Ioanni Calvino ministro Domini praestantissimo domino suo in Christo venerando.

S. A Gallo quodam, viro certe optimo, accepi librum tuum ad Caesarem et Status mutuo, et doleo quod eo carendum est mihi. Non est enim hic venalis. Mirum si legissent quibus destinasti, si non fuissent moti ratione aliqua. Quamvis constet ita *Caesaris* oculos obcaecatos cupiditate belli, ut ad divina prorsus sint nulli. Sed reliqui forsitan aliquid vidissent, quod fuisset e re Christi. Verum quum nihil sit actum de religione, verisimile est illos neque illum neque aliud quidpiam simile vel vidisse vel cogitasse. Habemus principes non bene christianos: quare videndum est nobis una cum plebe ut Deum recte intelligentes et adprehendentes nobis ipsis circa salutem non desimus.

De *Gallo*, si quid nosti, quaeso uno verbo exponas. Postquam enim *Caesaris* exercitus ita fervet, non audimus quid ille paret contra. Et inde certe sunt varia hominum consilia, nempe tanquam inter monarchas sit collusio adversum nos. Videat Dominus qui novit corda hominum, et nos adiuvet ut suo spiritu contemnere valeamus omnes inimicos nostros.

Contra Waldenses audio novos esse tumultus. 1) Frater *Farelli* cum literis eam ob rem Argentinam proficiscitur. Hinc et nos certiores aliquando de illis reddemur. Dominus et ipsis et nobis misericorditer adsit. Hisce paucis te salutare volui. Vale per Christum cum fratribus et tota ecclesia. Basileae raptim 10. Iunii anno 1544.

Os. Myconius tuus.

558. 1) *Incolae oppidorum Cabrières et Mérindol a.* 1536 *a curia Aquarum Sextiarum damnati, a.* 1540 *a Rege literas obtinuerant redhibitorias. Verum nuperrime novis minis et terroribus exagitati fuere et quod cervicibus eorum impendebat exitium, eos subinde auxilia et intercessionem modo ab his modo ab aliis quaerere cogebat.*

559.

BULLINGERUS MELANCHTHONI.

Amaras in sinum amici effundit querelas de Lutheri epistola ad Froschoverum contra Turicenses scripta, et generatim de eius vehementia et asperitate in Helvetios, dum sola concordia et mutua tolerantia ecclesia aedificari queat.

(Per Bullingeri amanuensem scripta exstat in Archiv. Turic. Plut. VI. vol. 117a, olim Scrin. C. Epp. T. I. fol. 257. Simlerus habet vol. 55. Inscriptio nulla adest. Germanice legitur ap. Hessium in Vita Bullinger. p. 402 seqq.)

— — — — — — — — — — — — — — — —

Hortaris[1]) ut, si quae ex vestris ad nos regionibus horridiores literae scribuntur, malum id obruamus silentio nostraque arte leniamus. Verum quid dices, mi *Philippe*, si literae huiusmodi sint ut difficile sit ad eas silere, nec ulla possint arte leniri? De D. Martini *Lutheri* literis loquor. Noris an nescias ignoramus, tales *Lutherum* ad *Froschoverum* nostrum scripsisse literas[2]) (quas haud dubie nos non ignorare minimeque latere voluit) ut non satis possint mirari qui eas legunt viri boni et docti,[3]) quid *Luthero* evenerit, quod tanta cum immodestia, ut ne quid dicam acerbius, tam diras in nos effuderit criminationes atque contumelias. Et quia forte ignoras quas scripserit, paucis in sinum amici et fratris effundam quidquid id est iniuriarum. Mox ab initio epistolae: Neque ego, inquit, neque ullae Dei ecclesiae ullam cum vestris praedicatoribus communionem habere possunt. Sumus itaque *Lutheri* iudicio resecti a consortio omnium sanctorum, veluti impii et pertinaces haeretici. Ergo nostra doctrina corruptissima est, ergo nostrae ecclesiae non sunt ecclesiae Christi sed synagogae satanicae. Ab huiusmodi enim communione iussit sanctos abstinere apostolus. His autem quid, oro, poterat in nos atrocius vel cogitari? Imo adiungit his protinus: Doleo illos tantopere laborare et tamen damnatos esse atque perditos. Careremus itaque vera in Christum fide: quidquid enim ex fide non est, peccatum est. Et qui non credit in unigenitum Dei filium iam iudicatus est. Rursus: Satis admoniti sunt, inquit, ut resipiscant ab errore et ne secum miseros homines rapiant ad inferos, sed nullas habent aures ad sana consilia etc. Quis, oro, mi *Philippe*, unquam nos admonuit? Quis de errore in doctrina convicit? Imo obtulerunt Helveticae ecclesiae confessionem fidei suae *Luthero*, submiserunt eidem et declarationem articulorum de ministerio verbi et vi sacramentorum. In iis tamen omnibus nihil damnavit *Lutherus*, nullius nos erroris convicit, nulla admonitione ab ullo falso dogmate retraxit. Scripsi privatim ego quoque *Luthero* et obtestatus sum, si quid erroris in nostra doctrina esse norit, amice et fraterne indicet. Scripsi denique omnium fratrum et ministrorum, qui Tigurinae ecclesiae ministramus, iussu et nomine. Caeterum ille ne verbum quidem respondit. Nunc satis admoniti nullas ad sana consilia aures habemus, ac homines nostrae fidei creditos nobiscum abripimus ad tartara. Atrocia sunt haec, verum sequuntur atrociora. Nolo, inquit, esse particeps damnationis eorum ac blasphemae doctrinae, imo orabo et docebo contra illos ad finem usque vitae meae. En omnia nostra damnationem nuncupat, doctrinam nostram blasphemam appellat. Publicum se hostem nostrum fore apud Deum et homines promittit. Apud Deum precibus, apud homines doctrina. Nec spes est illum aliquando rediturum in gratiam nobiscum, quum se pugnaturum contra nos spondeat ad finem usque vitae. Insuper et illud appendit: Deus adsit miserandis ecclesiis, ut liberentur tandem a falsis illis praedicatoribus et seductoribus. Quid, oro, contra nos unquam vel ipse papa horribilius intonuit? Sumus iam et *Luthero* pseudoprophetae et seductores, digni nimirum qui obruamur lapidibus, et in quos animadvertat iustissimi cuiusque iudicis gladius, quibus interdicatur igni et aqua. Atque his omnibus nondum impotenter satis animi sui aestum contra nos effudit, nisi sub finem literarum etiam illud superadderet: Rident haec nostra, sed plorabunt, ubi invenerint iudicium Zuinglii quem sequuntur. Deus servet innocentium corda ab eorum veneno! Non ridemus, *Philippe*, imo dolet nobis non mediocriter, virum tantum sibi ipsi ereptum furere sic contra immerentes, et semetipsum dedecorare turpissime. *Zuinglium* beatae memoriae de pietate et literis optime meritum ad inferos detrudit: eodem nos colligat iudicio, quorum doctrinam non aquam vitae, sed venenum et poculum mortis aeternae esse iudicat. Qua iam, obsecro, arte possumus tantum lenire malum, et malum quidem *Lutheri* iudicio incurabile? Nec est quod dubites de literis. Manum et signum *Lutheri* novi, quum prius etiam illius acceperim literas. Non credimus autem illum in plane impios et manifestos verbi Dei hostes atrociora effundere potuisse. Ut autem maxime concedamus nos errare in negotio eucharistiae, an ita eramus abiiciendi, damnandi, conculcandi? Iam vero quum sincera et pura sit in ecclesiis nostris doctrina de poenitentia et gra-

---

559. 1) Si quae scribuntur ex his regionibus epistolae horridiores ab aliquibus, nos tamen reliqui foveamus consensum et amicorum coniunctionem inter nos, nec magis divelli nostras ecclesias sinamus *etc. Melanchthon Bullingero* 25. *Mart.* 1544. (*Corp. Ref. V.* 342.)

2) *N.* 555, *not.* 4.

3) *Hessius l. l. excerpta promit ex literis Bibliandri, Myconii, Buceri, Blaureri de eadem ep. Lutheri querentium.*

tuita remissione peccatorum in nomine Iesu Christi, quum in dogmatibus non dissideamus vel latum pilum, quod dicitur, a dogmatibus apostolicae et primitivae ecclesiae, quum sanctus et legitimus nobis usus sit sacramentorum, denique quum vita nostra, Deo iuvante, imo operante per nos, inculpata sit, et sanctissimae nobis ecclesiae sint, nostri ministerii sancti et iusti testes, et vera apostolatus legitimi signacula, cur vir tantus tantis immeritos adobruit conviciis atque contumeliis? Exstant praeterea libri nostri fidei et doctrinae nostrae locupletissimi testes. Certamus contra Epicureos, contra impios et sceleratos, contra infideles et antichristianos, pro orthodoxa fide et disciplina christiana. Magnis cum laboribus et curis studia et rempublicam reparamus. Multi nostrorum propter Christum sanguinem suum effuderunt et animas suas tradiderunt pro testamento Dei. Cur ergo *Lutherus*, et eos qui feliciter obdormierunt in Domino, et nos qui hodie adhuc pro modulo nostro et gratia nobis a Christo data laboramus in vinea Domini, tanquam bipedum nequissimos damnat, abiicit atque conculcat? Redundat ista iniuria qua nos affecit in sanctas Christi ecclesias, quarum ministri, et legitime quidem vocati ministri sumus. Redundat contumelia illa et in ipsum Dominum Iesum, caput, regem et pontificem nostrum, cui credimus, adhaeremus atque servimus.

Haec apud te, *Philippe*, amicum et fratrem coram Domino, querimur, et apud fidelem et iustitiae amantissimum haec deponimus, ut ex iis intelligas quales literae sint quae ex vestris regionibus ad nos perscribuntur. Possemus et huius generis alias quoque exhibere, quas per christianam patientiam hucusque devoravimus atque concoximus. Dubitatur autem inter nos et de aliorum apud vos eruditorum iudicio, quum is qui primatum apud vos obtinet de nobis tam maligne iudicat. Quod si alii quoque eruditi et ecclesiarum praesides per Saxoniam eo in nos animo fuerint quo constat affectum esse *Lutherum*, quis non intelligat quanto cum ecclesiarum scandalo, quanto cum bonorum et simplicium hominum dolore ac detrimento hoc ulcus aliquando erupturum sit? Nam si isti ita perrexerint, cogemur tandem nostram et nostrarum ecclesiarum innocentiam, veritatem integritatemque tueri.

Caeterum si tu, humanissime piissimeque *Melanchthon*, vires ingenii et humeros admoveris rei alioqui satis periculosae, ut nihil non capescis alacriter quod pro gloria Dei et ecclesiarum incolumitate facit, lenire apud tuos hoc malum poteris: nempe si pro tua autoritate, qua merito apud tuos polles plurimum, te interposueris, tuosque et graviter et frequenter modestiae, aequitatis ac iustitiae admonueris, ut scilicet nostra diligentius legant atque expendant priusquam nos damnent, cogitent item nos quoque vocatione sancta et legitima ad hoc ministerium sanctum vocatos ministros esse Christi Domini, qui per nostrum et eorum qui obdormierunt iam dudum in Domino ministerium barbaros et indomitos, adde et Antichristo addictissimos populos ad se convertit, inque Helvetiis permultas ecclesias certe illustres constituit, quae propter Christum multa et magna fecerunt ac pertulerunt, quae Christum vera fide amplectuntur et invocant, vera item religione, caritate vitaeque innocentia colunt, Antichristum contra et omnem superstitionem et impietatem fugiunt. Apud nos nullo opus est hortatore, quum omnium animi ad pacem et sanctam concordiam proclives sint, teque inprimis, *Philippe* piissime, deinde alios omnes tui similes pios doctos et modestos diligant ex animo. Efficiet autem haec moderatio et animorum coniunctio inter nos mutua ut si quae videntur in ecclesiis nostris adhuc doceri et geri dispari ratione a vestris, cuiusmodi est sacrae coenae, confessionis et privatae absolutionis, denique simulacrorum negotium, dilectione et studio gliscente mutuo, tempore item et cognitione rerum exactiore, tum et experientia magistra intercedente, singula et rectius ab utrisque intelligantur, et de iis iudicetur, sepositis affectibus, purius. Recte enim mones ex Basilio, non tam sinistrae opus esse dextra quam ecclesiae concordia docentium.[4]) Ergo quod promittis te curaturum, ne magis dilabantur ac divellantur nostrae ecclesiae, sed ut magis constringantur, hoc ipsum et de nobis tibi tuisque polliceberis. Astringemus enim et nos nostram coniunctionem, non dissipabimus. Atque haec est mea et reliquorum symmystarum voluntas, de qua rescribi a me volebas. Haec autem simplici et sincero animo coram Domino scribo. — — — — — — Tiguri 22. Iunii anno Do. 1544.

Heinrichus Bullingerus
tuus ex animo.

560.

VIRETUS CALVINO.

Bernam propediem profecturus de itinere amicum facit certiorem, ut una eant si placuerit. Varia nova obiter commemorat.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a, fol. 134.)

4) *Etiam haec et sequentia Melanchthonis sunt verba.*

D. Ioanni Calvino fratri quam carissimo Genevae.

S. Verebar, quod accidit, ne nostri aegre ferrent si nullo a vestris humanitatis officio exciperentur. Audivi enim ab amicis alicubi quosdam conquestos. Quod autem tibi quaestor de vino misso respondit ridiculum esse arbitror, neque aliud in causa fuisse suspicor quam istorum contemptum. Caeterum statui die Lunae abhinc octavo, aut ad summum perendie, hinc solvere Bernam profecturus. An te expediat mecum proficisci, tuae prudentiae committo. Vereor ne calumniatoribus praebeamus ansam calumniandi, quasi inter nos colludamus et omnia fiant de composito. Rem apud te expendes. Exposui nostrum consilium fratribus, de profectione Bernam. Annuerunt, sed ut hinc pedem moveam aut concedam me vestris, rarissimus est qui assentiatur: sed uno ore omnes dissuaserunt, et se nonnihil indigne ferre indicarunt, quod vestri id petierint inconsultis fratribus omnibus, praeter omnem ecclesiasticae disciplinae ordinem. Si venturus es aut scripturus, fac sciam in tempore. Non differam profectionem ultra diem Martis proximae hebdomadis nisi aliud gravius obstiterit praeter spem.[1])

Diaconus noster[2]) Berna rediit abdicatus suo ministerio in tota nostra classe, post trium dierum carcerem in quo Bernae detentus fuit. Iussus est praeterea hac urbe excedere. Scriptum est ad praefectum a consistorio de uxore *Beati*,[3]) sed nondum intelleximus quid literae contineant, nisi quod *Hymbertus*[4]) audivit Bernae, voluntatem esse consistorii ut ea quoque poenas luat quas meruit. Sed nosti praefecti in rebus omnibus tarditatem, quo fit ut nobis incertum sit quorsum res sit evasura. *Hymbertus Perroto* se nihil posthac amplius numeraturum respondit nisi iure cogatur. Vide quid *Perroto* respondere debeas. D. *de Campis* Morgensibus missus est quum isthic essem, a quibus est admissus.

Saluta amicos, et mihi quod facto opus esse iudicaris significato, priusquam hic solvam. *Gruanus*[5]) mecum, nisi fallor, venturus est: propterea quod, dum apud vos essem, missae sunt literae a senatu Bernensi ad fratres, ut de eius migratione et mutatione cogitent et deliberent in tempore, quoniam ab eo decretum est ut peracto hoc semestri inde alio migret. Causam aliam non putamus esse quam suffecti cuiusdam querelas. Nam praefectus ei favet. Vides quam debeamus sperare disciplinam. Saluta uxorem, *Davidem*, *Danielem* et tuos symmystas. Vale. Lausannae 23. Iunii 1544.

Tuus P. Viretus.

---

560. 1) *Haec omnia satis obscure dicta. Videtur tamen Calvini consilium fuisse Bernam proficisci ut Vireti missionem impetraret Genevensibus concedendi. Certe de huius vocatione hoc ipso mense (Idibus) in senatu Genevensi actum fuerat.*

2) *Cuius neque nomen neque culpam nobis innotuisse fatemur.*

3) *Comitis, ministri Lausannensis, qui anno sequente munere se abdicavit ut medicam artem unice exerceret. Quid eius uxor peccaverit non apparet. Obiit ea paulo post 3. Augusti. (Vide Vireti ep. 4. Aug.)*

4) *prof. linguae hebr.*

5) *Fuit aliquis Io. Le Grus ludimagister Aquileiae in agro Vadensi. (Herminj. II. 433.)*

561.

CALVINUS MYCONIO.

Novissima de bello inchoato petenti tradit. Vota nuncupat pro armis Gallorum et protestantes principes vituperat quod se Caesari adiunxerint. Mittit eidem exemplar Supplicis exhortationis ad Caesarem.

(Autographon non exstat. Simlerus Vol. 55 sumpsit ex Arch. Bernens. Epp. VII. p. 626 quod fluxit ex Turretini apographo Cod. Genev. 111, fol. 95. Haec omnia praecessit vetus exemplar Cod. 106, fol. 115. Anglice legitur T. I. p 397.)

Praeclaro viro D. Osualdo Myconio Basiliensis ecclesiae fido pastori amico et fratri colendissimo Basileae.

S. Quod me rogasti[1]) ut de *Galli* apparatu certiorem te facerem, iam id te minime desiderare arbitror. Nam et Helvetios vides festinare, nec dubito quin istic sit pervulgatum quidnam habeat consilii. Est oppidulum in Campania quod Castalionem[2]) vocant. Eo copias omnes suas contrahit, ut illic in adventum usque *Caesaris* subsistat. Praesidia interim habet satis firma in urbibus aliquantum munitis. Si vires utriusque aestimemus, magno in periculo versatur regnum Galliae.[3]) Verum ex manu Domini pendet eventus. Ut hodie res habent in mundo, sanis omnibus optandum est ut nimia *Caesaris* ferocia cohibeatur. Nam si quid gravius patietur Gallia, in nos, crede mihi, redundabit.

---

561. 1) *N.* 558.

2) *Chatillon prope Epernay. De huius belli discriminibus si quid accuratius discere velis te ad historicos ablegamus. Hic sufficiat dixisse oppidum illud d. 6. Sept. a. Caesarianis captum fuisse.*

3) *Caesar secum habebat viginti millia militum ex Germania superiore, septies mille et quingentos ex inferiore, Hispanos sexies mille et quadringentos, praeterea et Italos. (Ranke IV. 245.)*

Nam si fracta fuerit ac subacta, victricia arma in nos conversum iri certo certius est. Sin ad pactionem aliquam ventum fuerit, vereor ne rex, quo iniuriam sibi factam ulciscatur, Germanos praedae ac libidini *Caesaris* exponat. Quod merito facturum esse, quis neget? Et sane illo die excaecavit Deus oculos nostris,[4]) ut in suum exitium ruerent, quum *Caesari* se ad perdendam Galliam adiunxerunt, quae illis hactenus fuerat et libertatis et salutis propugnaculum. Ergo tanquam in ultima desperatione discamus in Dominum respicere.

Quoniam libello meo non libenter cares, ego exemplar unum ad te mitto. Vale, optime vir et frater integerrime. Dominus te cum ecclesia et symmystis conservet, quos salutabis meo et omnium nostrorum nomine. Genevae 24. Iunii 1544.[5])

Ioannes Calvinus tuus.

562.

CALVIN A M. DE FALAIS.

Il lui envoie un ministre pour lui servir de chapelain, regrette de ne point le voir à Genève comme il l'avait espéré et l'exhorte à rester fidèle à ses convictions actuelles.

(Autographe de la Bibl. de Genève Cod 194, fol. 14, Copie dans le même volume fol. 36. Imprimée dans l'éd. de 1744 p. 15, dans les Lettres fr. I. 104 et en anglais T. I. p. 398.)

A Monsgr. et bon amy Monsgr. Iacques Le Franc.

Monseigneur, ie commenceray par vous faire noz excuses de ce que nous avons si long temps differe a vous faire scavoir de noz nouvelles. Ie vous asseure que si le temps vous a semble long, ce na pas este sans languir de nostre coste, a cause que nous ne pouvions pas nous acquiter envers vous selon vostre desir. Si les passages eussent este ouverts,[1]) nous neussions pas este en ceste difficulte. Mais il ne vous fault ia advertir quel a este le temps depuis le retour du bon seigneur *David*.[2]) De vous envoier homme de nostre[3]) nation, pendant que les choses estoient ainsi enflambees, nous ny voions pas grant propos. A ceste cause nous advisasmes denvoier querir un homme demeurant a Strasbourg, lequel estoit vostre voisin;[4]) considerant aussi quil vous seroit plus propre quun aultre a cause du pais. Or pource quil estoit alle faire un voyage, nous neusmes pas si tost response de luy. Depuis en nous escrivant il nous remist au retour de *Bucer*, lequel estoit encor pour lors a Spire.[5]) Voila comme le temps sest passe a nostre grant regret, daultant que nous navions pas entre mains de quoy vous contenter. Or comment il sest faict que nostre esperance ait este encor frustree touchant cestuy la, vous le pourrez voir par ses lettres et par un extraict des lettres de *Bucer* que ie vous envoye.

Le present porteur nous a este envoye au lieu,[6]) oultre nostre opinion. Toutefois nous nen sommes pas marris. Car nous esperons bien, sire *David* et moy, quil ny aura rien de perdu en leschange. Il est seur en la doctrine qui est utile a edification. Car oultre ce quil la pure et saine, il y est bien exerce pour en respondre. Au reste, il est modeste, pour ne sadvancer point oultre sa mesure. Oultre plus, il nest point adonne a gloire, ny a cupidite de se monstrer, qui est une maulvaise peste en beaucoup. Il monstre un zele dadvancer le regne de nostre seigneur Iesus, tel quil doit estre en ses ministres. Il a quant et quant une vie pour approuver sa doctrine. Et quant a sa facon, vous le trouverez traictable. Or affin de vous advertir de ce qui pourroit defaillir en luy, il est vray quil nest pas fort ruse aux sciences humaines, et nest pas garny de la congnoissance des langues: mesmes en la langue latine il nest pas des plus disertz, combien quil y soit instruict aultant que mestier est pour son estat. Ce qui suffit. Sa langue maternelle ne vous sera possible fort plaisante du commencement, mais ie me tiens asseure que cela ne vous empeschera a prendre plaisir a ses predications. Daultant que la substance recompensera bien ce deffault. Il craingnoit de nestre pas assez bien aprins en civilite humaine. Mais nous luy avons dict que ce ne seroit pas crime mortel envers vous. Il y a un bien, que vous le pourrez

4) *Quos ergo maiori perspicacia usos iste dixisse putandus est, quum Henrico Regi magnam Lotharingiae partem paucis post annis proditione tradiderint.*

5) *in Cod.* 106 *additum legitur:* Non videtur bonum excudi hanc.

562. 1) *La guerre avait éclaté entre le Roi de France et l'Empereur.*

2) *N.* 538, *not.* 3.

3) vostre *Amst. Bt. — M. de Falais paraît avoir demandé un chapelain pour sa famille.*

4) *Peut-être s'agit-il du ministre Bruly, originaire de Metz. Il est question d'un voyage quil fit en automne* 1543 (*N.* 505, *note* 2). *Dans ce cas l'expatriation de F. aurait eu lieu à cette époque déjà.*

5) *On ne sait pas quand il en revint. La diète fut close le* 20. *Iuin.* (*Sleid. II.* 347.)

6) *probablement un réfugié français envoyé de Strasbourg à Genève.*

admonester privement de tout ce qui vous semblera, sans doubter quil en soit offense. Et iespere quil se rendera ductile. Brief il nous trompera bien, ou il fera tellement que nous naurons pas occasion de nous repentir de lavoir envoye, et nen aurons point de plainte de vous.

Touchant du traictement, nous ne luy en avons point parle, scachant bien que ce nest pas cela ou il sarreste. Car aussi, quant il se chercheroit, son voiage ne scauroit venir a profict. De mescontentement il ny a nul dangier quil y en ait de sa part. Et de vous, ie me tiens plus que certain que vous ne luy en donnerez occasion. Seulement, ie vous prye, Monsgr., de le recevoir comme serviteur de Dieu, pour vous servir de ce que le seigneur luy a donne avec vostre famille, a ce que son ministere ne soit pas inutile.

De lordre et facon de proceder en predications, et en administrant les sacremens, nous en avons consulte. Mais ce sera a vous den conclurre ensemble sur le lieu. Toutefois il vous declairera ce qui nous a semble advis bon, affin que sur cela vous preniez conseil. Quant a cela nous avons nostre reigle infallible, d'accommoder le tout a edification. Or pour discerner ce qui est propre a edifier, cest au seigneur de nous donner la prudence, auquel vous aurez recours.

Maintenant, Monsgr., pour response de vos lettres, ie rens graces a nostre seigneur, de ce quil vous a fortifie en constance, pour vous faire surmonter toutes les tentations qui estoient pour vous empescher et distraire de vous venir rendre en lieu ou vous le peussiez adorer purement, et na pas permis quavec la plus part de ceux quil a illumine en la congnoissance de son nom, vous aiez prefere le monde a son honeur, vous endormant en la fange, qui eust este pour vous suffocquer en la fin. Or si ceste vertu de vous oublier et destourner vostre consideration de toutes choses qui estoient a lentour de vous, et de rompre les lyens dont vous estiez detenu, a este une singuliere grace de nostre bon pere celeste, comme il a commence en cela loevre de sa misericorde envers vous, aussi la il poursuivy, en vous mectant au cueur que ce nestoit pas assez de vous estre retire des pollutions ou vous estiez, sinon que vous eussiez iournellement sa parole, pour vous confermer a perseverance, et vous inciter a marcher tousiours plus oultre.

Nous experimentons bien nostre fragilite estre telle que si nous ne sommes poulsez dheure en heure, nous sommes incontinent refroidis de nostre zele. Et cest la cause pourquoy il y en a tant qui cheminent en escrevices, pource questans deceus par faulse imagination que cest assez davoir une fois entendu la verite, ilz sanonchalissent, mesprisant lexercice quotidien qui nous est tant necessaire a tous. Ainsi nous estans instruicts tant par leur exemple que par nostre experience propre, combien il nous est mestier davoir tousiours sainctes exhortations de la parole de nostre Dieu comme un esperon pour nous picquer, guardons bien de nous en reculler.

Nous voions comme David estant entre les Philistins, combien quil ne se contaminat pas en idolatrie, regrette quil ne se peult trouver au temple en Ierusalem, pour sedifier tant par la predication de la loy et les sainctes ordonnances de Dieu. Comme ce sont confirmations pour ayder et subvenir a nostre foiblesse. Ie prye doncq le seigneur de vous maintenir tousiours en ce propos, affin que soiez pleinement conforme a nostre pere Abraham, lequel non seulement abandonna le pais de sa nativite pour suivre Dieu, mais estant venu en la terre de Chanaan dressa incontinent un autel, pour sexercer au service et en ladoration de Dieu.

Quant a ce que vous craingnez que ie trouve estrange le changement de vostre deliberation,[7]) ie serois trop inhumain, si ie ne vous concedois duser dun tel et si bon moien, puisque nostre seigneur vous la offert oultre vostre esperance. Non pas que ie neusse desire de vous voir, pour iouir de la consolation et ioye que iattendois de vostre presence, et quil ne me face mal destre privé dun tel bien. Mais ie regarde daultre coste que vous seriez comme ingratz a Dieu, en nacceptant point la condition, laquelle vous est presentee de luy plus que des hommes.

Au reste, ie vous asseure bien que si iestois en ma liberte, et que le seigneur ne meust point lye icy, ou quil me donnat conge pour un temps, que ie ne vouldrois faillir a vous aller visiter,[8]) pour satisfaire a vostre desir et au mien.[9]) Quant a vous voir, encor nen ay ie pas perdu lesperance. Non pas que iy voye grande aysance de mon coste, mais pource que ie me confie que nostre seigneur en ouvrira quelque moien. Comment quil en soit, le principal est que nous soions tousiours conioinctz ensemble en celluy qui est pere de toute unite, comme ie men tiens pour asseure: et non seulement pour trois iours que nous avons a vivre en ce monde, mais eternellement en son Royaulme.

Pour faire fin, Monsieur, apres mestre humblement recommande a vostre bonne grace, ie supplye ce bon Dieu de vous avoir tousiours en sa protection avec vostre famille, vous acroissant les dons

---

7) *M. de Falais avait donc d'abord eu l'intention de se retirer à Genève.*

8) *On peut conclure de ce passage que C. croyait qu'il le trouverait déjà à Strasbourg.*

9) *Falais écrit en marge:* O captatorem non piscium ut illi sed etc.

quil a mis en vous, iusque a ce quil vous ait mene a la derniere perfection de ses enfans. Ce xxiiij. de Iuing.

Vostre serviteur, humble frere et entier amy a iamais,

Charles Despeville.

563.

CALVIN A MADAME DE FALAIS.

Mêmes sujets.

(Original autographe. Bibl. de Genève. Vol. 194, fol. 16. — Ed. de 1744 p. 23. Lettres fr. I. 109 angl. I. 403.)

A Madamoiselle et bonne seur, Madamoiselle Katerine le Franc.

Madamoiselle et bien aymee seur, combien que iaurois un desir singulier de vous voir, et quil me face bien mal destre frustre de lesperance que ien avoye conceu, toutefois ie rens graces a nostre seigneur de louverture quil vous a faicte, que sans vous eslongner des vostres, [1]) il vous est permis de ladorer en pure conscience, et hors des pollutions de lidolatrie en laquelle vous avez este captive. Il y a laultre benediction que vous pourrez dresser forme deglise pour linvocquer en assemblee Chrestienne, estre consolee par sa parole, et recevoir la saincte cene pour gaige de sa bonte,[2]) faisant aussi par icelle protestation de vostre foy. Daultant que vous aviez moins attendu une telle faculte, vous avez occasion de vous en resiouir, quant elle vous est donnee.

Iespere que lhomme que nous vous envoions, le seigneur *David* et moy, sera selon vostre cueur. Car tant en doctrine quen meurs il a une vraye simplicite Chrestienne.

Au reste, ce pendant, le desir me demeurera de iouir quelque fois de vostre presence et nen perderay point lespoir. Mais il y a ce bien questans absens les uns des aultres nous ne laisserons point de nous entrevoir en esperit, estans unis en celluy qui conioinct les choses eslongnees. Pource que le porteur servira de lettres en partie, ie ne vous fascheray de plus long propos. Et ainsi, Madamoiselle et tresaymee seur, apres mestre humblement recommande a vostre bonne souvenance en voz prieres, ie supplye le pere de toute misericorde deslargir de plus en plus sa main pour vous departir de ses graces, faisant que vous continuiez destre un instrument esleu de sa gloire iusque en la fin.

Ie ne scay pas la compaignie qui est presentement avec vous. Mais si ceux que le seigneur *David* y laissa avec celluy quon attendoit y estoient, ie souhaiste destre recommande a leur bonne grace, aultant affectueusement quil est possible. Non pas que ie vous vueille donner ceste poine, mais eux mesmes pourront bien recevoir les recommandations que ie desire leur estre presentee. De rechef ie prye nostre seigneur de vous guider tousiours comme il a faict iusque icy. Ce xxiiij. de Iuing.

Vostre serviteur et humble frere a iammais

Charles Despeville.

563. 1) *D'après la fin de la lettre on est peut-être autorisé à supposer que Made. de Falais était provisoirement restée en Belgique. Cependant cela ne s'accorderait guère avec le fait de l'envoi à tous les deux d'un seul et même ministre.*

2) Coena loco pignoris. (*Note de M. de Falais.*)

564.

CALVINUS STURMIO.

Bello instante, quid sperandum, quid metuendum sit piis, ambigit. Dummodo sacrum amicitiae vinculum non solvatur, caetera Deo permittenda.

(Ex autographo Cod. Genev. 107a, fol. 306. — Legitur etiam in Cod. 108, fol. 166 in Epp. Bern. VII. p. 26 et ap. Simler. Vol. 55.)

D. Sturmio.

Si verus est rumor qui repente apud nos sparsus est, non procul iam ab armorum strepitu abesse vos oportet. [1]) Utinam saperet mundus. Nam ad pacem sub Dei auspiciis colendam pridem assuefactus foret. Sed quia bonam partem bellum cum Deo nimis delectat, qui pacis autori placide se submittere recusant, omnes inter se tumultuando misere confici aequum est. Haec saltem, ut in malis, consolatio iuvare nos debet, quod turbulenti isti motus aliquas ecclesiae Dei inducias afferent. Antiochi potentia fraenabitur. Pharao vicinus noster alio violentos suos impetus convertens aliquid forte de intestina saevitia remittet. Nonnihil etiam mitigari

564. 1) *Communis omnium opinio erat bellum in ipsa Alsatia gestum iri. Qua de causa hoc ipso mense Iunio episcopus Argentoratensis Sturmium ad Regem misit ut hoc discrimen averteret. V. Sturmii ep. ad Melanchthonem d. 11. Iul. 1544. Corp. Ref. V. 442.*

a novis amicis poterit. In quas partes ut incumbas hortari te supersedeo, quia satis voluntarium esse mihi persuasi. Caeterum sive extrema dissipatio immineat, sive, quod magis ominari libet, Dominus terram miscendo in coeleste suum regnum eos qui nunc dispersi misere vagantur colligere statuerit, bona fide amicitiam foveamus, cuius sacrosanctum est vinculum. Ego novas tabulas [2]) hac lege recipio et vicissim consigno, ut veterum memoria non intercidat, neque fides ac vigor aboleatur.

565.

BULLINGERUS CALVINO.

Puerum ei commendat Turicensem Genevae commoraturum. Tum de Genevensi puero scribit a Calvino olim commendato, pro quo ipse fidem obstrinxit hospiti, cui hucusque nihil condicti pretii a pueri patre solutum est.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim Epp. B. t. 30, fol. 121. Simler. Vol. 55.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino fratri suo longe carissimo

Genevae.

Gratiam et pacem a Domino. Orat te, *Calvine* doctissime, D. Erasmus *Fabricius*, [1]) ecclesiae nostrae minister fidelis ac doctus, et eius nomine ego quoque te oro, ut hunc filium eius commendatum habeas. Manebit apud mercatorem Genevae. Mercatoris nomen excidit, quod tamen ex puero discere poteris. Et quanquam de illo bene speret, voluit tamen hunc tibi quoque commendari. Neque ingratam patri rem feceris, si dominum pueri adhortatus fueris ut bona erga ipsum fide utatur. Sentiet ille patrem non ingratum. De puero autem Gallo, quem mihi commendasti literis tuis mense Maio, semel et iterum scripsi: [2]) quoniam vero nihil respondes, suspicor meas tibi non esse redditas. Summa fide et diligentia annixus sum quo puer ille in aedes scribae urbis nostrae reciperetur. Nam nemo est qui illo purius germanice scribat. Receptus est, sed ea lege ut pro victu in annum numerem coronatos sedecim. A me enim uno pecuniam numerari voluit, neque alios fideiussores se recepturum dixit. Obstrinxi fidem meam fretus tuis literis. Restat ergo ut tu me liberes. Comparavit praeterea libros sibi quibus opus habet in ludo. Pretium ascendit fere ad duos aureos. Iam vero mos est apud nostros ut dimidiatam partem pro victu numerandam mox ab initio appendant. Proinde nisi parum commodum esset mercatori, cuperem ut 8 coronatos mitteret, ubi fidelem inveniret nuncium qui illos ad me perferret, una cum illis quoque pecuniis quas pro libris debet *Froschovero*. Caeterum rem maxime necessariam feceris si puero scripseris, diligentior sit porro et tractabilior. Queritur scriba urbis D. Wernherus *Bygelius*, dominus eius, puerum esse negligentem, praefractum et animi elati. Ego pro meo officio illum admonui ac spero ipsum aures habere ad consilia. Vale, doctissime mi *Calvine*, et me ama. Salutant te fratres omnes, *Megander*, *Pellicanus*, *Bibliander*, *Gualtherus*, *Gesnerus*, pueri huius pater E. *Fabricius* ac reliqui. Tiguri 20. Iulii anno 1544.

H. Bullingerus tuus.

566.

VIRETUS CALVINO.

Mavult coram quam per literas quae ipsi maxime cordi sunt cum amico communicare. Novissima de Castellione.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a, fol. 135.)

Carissimo fratri suo Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori fidelissimo

Genevae.

S. Ex quo Berna redii [1]) ne literam quidem a quoquam Genevatum accepi. Scio quibus obruaris. Optarim tamen certius aliquid discere de vestro statu, et quo animo exceptae sint

---

2) *Cave hanc elegantioris latinitatis* φράσιν, *et simul sincerae amicitiae professionem inter turbas politicas inconcussae, de opere aliquo Sturmii accipias quod inscribitur:* Tabulae partitionum oratoriarum Ciceronis *etc. quod a. demum* 1547 *prodiit. Scilicet Sturmius Germanus a partibus Caesaris stabat, Calvinus Gallus Francisco magis favebat.*

565. 1) *qui proprio suo nomine Schmidius vocabatur, et olim i. e.* 1535 *et seqq. aliquot annis Richevillae in Alsatia superiore sub auspiciis Georgii Comitis Wirtembergici ecclesiae reformandae praefuerat, postea Turici munere ecclesiastico non ita diu defunctus iam* 1546 *obiit.* (*Cf. N.* 213.)

2) *Cf. N.* 557.

566. 1) *quo se contulerat cum senatu de sua vocatione Genevensi acturus deque aliquo in suum locum sufficiendo. Cf. Vireti ep. N.* 560.

Bernatium literae,[2]) et quid continerent. Si licet per otium, scribe paulo fusius de rebus omnibus. Nihil scribo ad te de his quae hic aguntur aut quae Bernae vidi, quoniam eius sint generis ut malim coram narrare quam literis committere. Hac nocte uxor *Comitis* obiit.[3]) Saluta amicos, praesertim domesticos. Nostri te salutant omnes. Redditae sunt mihi *Farelli* literae quibus meminit de *Sebastiano*, qui fuit Neocomi et qui multa conquestus est.[4]) Vide ne quis quidquam moliatur adversum te. Sed Dominus conficiet aemulos. Vale. Lausannae 4. Augusti 1544.

567.

VIRETUS CALVINO.

De Castellione et Zebedaeo praefatus ministri cuiusdam vicini desideria exponit quibus ipse minus favet. Tossani quaestionem de muliere in ecclesia docente profert.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a, fol. 136.)

Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori vigilantissimo fratri quam carissimo

Genevae.

S. Nihil ad te scribere decreveram, sperans fore ut aliquando occasionem captares hucusque et Neocomum exspatiandi.[1]) Nam nisi te negotiis eximas vix unquam respirare licebit. Quum ergo nondum hanc mihi spem praecideris, differo multa donec coram colloqui liceat. Intellexisti, opinor, de *Sebastiano*, quem audio Basileam se ad *Oporinum* recipere.[2]) Miror autem quod nec iens nec rediens nunquam hac iter fecerit. Multa conquestus est etiam apud *Zebedaeum* suo more. *Zebedaeus* hic est, cui parum bene cum suis Orbanis convenit.[3]) Quum Berna rediens Orba iter facerem, nonnihil aegre tulit quod veteres querelas audire noluerim. Dabo tamen operam ut, quoad eius fieri poterit, in officio contineatur.

Minister Linirolius[4]) (*Manilerus* ni fallor vocatur), qui cum Puliaco locum commutare cupit, ad me rediit ac valde institit ut in hac ei causa faverem, et multis conatus est meam sententiam mihi extorquere, ut quid animi haberem exploraret. Remisi ad classes, quamvis spem adimere penitus noluerim, ne viderer classibus et fratribus omnibus praeiudicare ac meo omnia arbitrio moderari. Negavi tamen nos scripturos hac de re, honesto praetextu, quod scilicet ego et tu videremur classibus praeire et confirmare opinionem quam multi de nobis conceperunt, aut, ut verius dicam, calumnias, quod velut pontifices velimus omnia peragere ex animi nostri sententia, et in reliquos fratres imperium assumere. Nullam esse viam commodiorem quam ut fratribus omnibus negotium proponeretur. Tunc Dominus suggeret cuique quod visum fuerit. Horum te velim admonitum ut, si ad te concederet aut scripto tecum ageret, responderes ita ut tua oratio a mea non discreparet. Nolui ei aperire quod sentiebam quia non videbatur expedire. Senator non debet ante consultationem privatam ferre sententiam.

Saluta amicos. Nostri te omnes salutant. De rebus nostris nuncius plura referet. Migro in aedes de quibus hactenus tamdiu certatum est. Vale. Lausannae 9. Augusti 1544.

Tuus P. Viretus.

Tossanus a me petit ut respondeam num mulier possit necessitate urgente verbum ministrare, nunciare remissionem peccatorum et absolvere, ut scilicet inferat quod, si hoc quod maius est licet, cur quod minus, scilicet tingere,[5]) non licebit? Velim, si posses, tuam super hac re sententiam audire. Nam hoc a me eius nomine rogat *Farellus*. Nihildum respondi, quia non fuit in manu tabellarius. Priusquam respondeam optarim, si fieri posset, tuas audire rationes.

---

2) *de quibus in commentariis senatus nihil legimus. Videntur tamen Viretum Genevensibus negasse, ita ut hoc ipso die* 4. *Augusti Calvinus duos alios vocandos proponere debuerit, Gallasium nempe et Petrum Nynault.*

3) *De qua vide Viretum l. l.*

4) *Castellio tandem pridie Idus Iulii a Senatu dimissus est postquam iam d.* 12. *Iunii a ministerio remotus et saepius ei a Calvino etiam in munere scholastico successor quaesitus fuit.*

567. 1) *Eo ipso tempore revera C. Bernam se contulit sed a Senatu missus, non exspatiandi causa.* (*Reg. du C.* 8. *Aug.*)

2) *scil. correctoris partes suscepturus et satis misere, imo in tristissima paupertate victurus. Caeterum ex hoc loco patet et Mählium et Bonnetum errasse quum Castellionem exeunte demum anno, vel adeo medio a.* 1545 *Basileam petiisse dicunt. Cf. Castellionis Defens. p.* 349. *Bonnet, Nouveaux récits p.* 67.

3) *Cf. N.* 499. 501. 502.

4) *Nomen dubium. Fortasse designat eum qui erat in vico Lignerolle prope Orbam. Puliacum hodie Pully ad ripam lacus prope Lausannam.*

5) *Vides eos saepius agitatam quaestionem de obstetricibus baptisantibus recoquere.*

568.

BULLINGERUS CALVINO.

Iterum de puero sibi commendato, cuius fideiussor factus est, pro quo nihildum pecuniae solutum est a patre. Calvini silentium miratur et priores literas deperditas suspicatur.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim Epp. B. t. 30, fol. 123. Simler. Vol. 55.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevatium concionatori fratri carissimo suo.

Gratiam et vitae innocentiam a Domino. Saepius te, *Calvine* doctissime idemque mihi carissime et colendissime frater, re admodum vili obturbo. Verum quia nihil a te responsionis accipio quum toties scripserim,[1]) cogor hoc facere quod facio. Suspicor enim meas tibi non esse redditas. Adolescens quem mihi commendasti Gallus agit apud scribam urbis nostrae primum, hominem magnae autoritatis et peritissimum in ea arte. In annum solvit scribae aureos coronatos 16. Ego pro 8 coronatis me debitorem obstrinxi. Debet ille praeterea aliquot pecunias pro libris aliquot *Froschovero,* pro quibus item fidem meam obstrinxi. Moris est autem apud nos ut dimidiatam partem totius summae in annum solvendae pendant mox ab anni principio ac diserte dicant quid de residua anni parte decreverint. Oro itaque, mi *Calvine,* ut mercatori haec indices et per hunc urbis nostrae cursorem publicum respondeas et pecunias mittas. De adolescente proximis ad te literis quaedam dedi. Ea non repeto quia eas tibi certo redditas puto.

Mitto tibi libellum de antiquitate fidei christianae olim a me scriptum germanice,[2]) nunc autem versum a studioso quodam, quamvis non omnino feliciter. Quaeso munusculum hoc boni consulas. Amo te ex animo. Vale. Tiguri 23.[3]) anno 1544. Salutabis fratres.

H. Bullingerus tuus.

---

568. 1) *N.* 557. 565.
2) Der alt gloub. Das der Christen gloub von anfang der wält gewärt habe, der recht waar alt vnnd vngezwyfelt gloub sye. Zürich. 1539. 8. *Versio latina quae ad manus non est nobis, Diethelmum Cellarium autorem agnoscit* 1544.
3) *mensem adscribe Augustum, quem tibi et proxime sequens Calvini responsum et quas antea de eodem puero Bullingerus scripsit commendant.*

569.

CALVINUS BULLINGERO.

Cur prius de puero illo non responderit, quem iam Genevam remitti iubet. Alterum Turicensem bene habere affirmat.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 166, olim 24, fol. 58. Apographa exstant in Bibl. Genev. Cod. 107b, fol. 100, satis mendose descriptum ex quo fluxerunt alia duo in Arch. Bern. Epp. VI. p. 341 et VII. p. 100 et ex his ap. Simlerum Vol. 55.)

Ornatissimo viro D. Henricho Bullingero ecclesiae Tigurinae fido pastori fratri in Domino carissimo et colendo.

S. Quod serius opinione tua tibi nunc demum respondeo, doctissime *Bullingere*, eo factum est quod hactenus exspectavimus dum pater pueri, qui Taurini est, pecuniam, sicut pollicitus fuerat, huc mitteret. Nunc vero, quum tamdiu distulerit, consilium cepimus, ego et amicus ille meus cuius rogatu puerum tibi commendaveram, non esse ultra nobis differendum quin eum statim revocaremus. Primum sex coronatos tibi mitto unde bibliopolae solvas et ex parte scribae vestro de pretio victus satisfacias. Deinde rogo ut, quum primum has literas receperis, contrahas libros quos emit, et ex illis quantulumcunque poteris pecuniae saltem in viaticum illi conficias, et simul huc eum ad nos remittas. Peto etiam abs te ut paucis verbis rationes colligas quae nos doceant quantum scribae debebitur. Ego vero quod restabit curabo in tempore numeratum. Verum nolim ullam in literis mentionem facias sex coronatorum. Eos enim de meo solvo. Itaque malo et patrem, et eum in cuius gratiam ego fidem meam interposui, existimare adhuc istic deberi, quo sint ad reddendum promptiores. Inprimis autem rogo ut me excusatum habeas quod hanc tibi molestiam exhibuerim. Puerum, sicut iam dixi, fac ut statim remittas, ne mihi maiori sit fraudi longior mora.

Puer autem quem tu mihi commendasti, praeterquam quod habet hospitem probum virum et humanum, mihi etiam curae erit. Ego et cum ipso, et cum paedagogo quem domi suae habet, diligenter egi. Et quoties opus erit utrumque commonefaciam. Vale, eruditissime vir et amice integerrime ac mihi observande. Saluta diligenter meo nomine fratres omnes. Dominus vos semper regat diuque nobis servet incolumes. Genevae 6. Calend. Septemb.[1])

Ioannes Calvinus tuus.

---

569. 1) *Probabiliter haec scripta fuit antequam praecedens Bullingeri Genevam pervenisset, vel saltem nulla intercedente mora.*

570.

GESNERUS CALVINO.

Commendat iuvenem patruelis filium qui Genevam ut gallicam linguam ediscat a patre mittitur. Simul tradit opus suum recentissimum, nondum tamen absolutum.

(Ex autographo Cod. Gothani 404, fol. 784.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino domino suo colendissimo ecclesiae ministro fideli

Genevae.

S. Mercator quidam Genevensis filium suum huc ad nos missurus est linguae discendae gratia, et in eius locum recepturus patruelis mei itidem mercatoris filium. Sed quoniam et mercatoris illius nomen ignoro, et gallice nihil aut pessime scribo, tibi molestus esse cogor. Rogo te igitur ut civem illum vestrum, cuius nomen ex illo audies qui has tibi tradit et puerum nostrum secum adducit, nostro nomine convenias et horteris ut curae sibi habeat filium patruelis mei, quum alias, tum in addiscenda lingua gallica. Latina enim opus non habet. Et si tu forte per occasionem aliquam magistrum scholae ad quam mittendus est noveris, ei quaeso puerum commendato. Patruelis meus, qui bonus et honestus vir est, vicissim non patietur quin vestri mercatoris filio modis omnibus prospiciatur.

Haec hactenus. Ecclesia nostra Dei gratia non quidem optime sed mediocriter bene habet, saltem non deterius quam antehac, quod sciam. De vestra multorum bona testimonia libenter audimus, et Deum opt. max. oramus ut continuo in honorem suum vos tueatur et promoveat. Vale. Tiguri 28° die Augusti 1544.

Tuus ex animo Conradus Gesnerus.

Mitto specimen laboris nostri [1]) cuius iam bona pars excusa est, et cupio abs te rescire tuas lucubrationes, si quae sunt, quas ignoremus adhuc, et quas brevi editurus sis, ut illas suo loco commemoremus.

---

570. 1) Bibliotheca universalis s. Catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis latina graeca et hebraica exstantium et non exstantium veterum et recentiorum. Tiguri Froschover. 1545 fol.

571.

VIRETUS GUALTHERO.

Quos Turicenses commendarunt, ii Lausannae non multum profecerunt, quam pestis et annonae caritas vexant, belli rumores suspensam tenent. Ex Gallia meliora nunciantur. In Germania inferiore Libertini quos dicunt exstiterunt novum et detestabile hominum genus, contra quos Calvinus scripturus est.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. vol. 166 olim Epp. t. 24, fol. 229. — Simler. Vol. 55.)

Singulari eruditione ac pietate ornatissimo D. Rodolpho Gualthero ecclesiastae Tigurino fidelissimo fratri et amico suavissimo

Tiguri.

S. Non potuimus piis fratribus quos nobis commendastis multum conferre. Praestitimus quod potuimus, plura praestituri si quid apud nos fuisset eximium atque aptum operi quod vir ille bonus [1]) in lucem emittendum parat. Ab eo audies quid inveniri potuerit. Vix usquam vidisti nostris hominibus ullos negligentiores aut magis bonarum artium contemptores. Si praefectus in urbe fuisset, forsan plura et certiora inventa fuissent.

De rebus nostris nihil est quod valde dignum scriptu censeam. De bellis multi audiuntur rumores sed omnes varii et incerti. Quisque sibi fingit quod ipse optat, et libenter credit quod cupit: quo fit ut pauci inveniantur digni quibus fides habenda sit. Pestis, quae nobis inducias dederat, recrudescit. Faxit Dominus ut tandem tot plagis admoniti resipiscamus. Valde pressi fuimus hoc anno caritate annonae, [2]) nec multo foecundiorem spem nobis proximus pollicetur. Urgent penuria et pestis, imminent atrocissima bella et vix tamen expergiscimur. Gallus inter hos bellicos motus multa concessit fratribus Provincialibus, [3]) inter quos plurimi sunt ex veteribus Valdensibus. Vetuit persequi ob religionem quemquam, sed iussit ad privatum suum

---

571. 1) *Loquitur de Io. Stumpfio Bruchsaliense, qui a.* 1500 *natus, Landaviae, Durlaci, Colmariae et Argentorati variorum scholas adiit quamvis summa paupertate oppressus, postea Heidelbergae et Friburgi altioribus studiis deditus et maxime historicis, tandem vix praetextatus pastor factus in vico Bubicon pagi Turicensis, inter primos reformationem amplexus est. Chronicon helveticum edidit a.* 1548, *postea ab ipsius filio et Wasero continuatum et saepius iteratum. Obiit a.* 1566. *Cf. Hottinger KG. III* 83. *Ruchat I.* 100.

2) *Mémoires de Pierrefleur p.* 225.

3) *et quidem iam anno superiore, teste Hist. eccl. I.* 43 *ubi tamen diserte docetur concessiones illas vanas fuisse, siquidem a procuratore regio mense Ianuario* 1545 *literae missae fuerunt priora et severiora edicta confirmantes, cuius rei prae caeteris promotor fuit Cardinalis de Tournon.*

consilium huiusmodi causas deferri, ac sibi uni cognitionem, et quibus committere voluerit, reservavit. Iussit praeterea captivos omnes fidei causa liberari et restitui cuique suas facultates, ac omnibus quibus religionis praetextu ademptae sunt, donec omnia probe cognorit. Saltem respirabunt tantisper pii. Interea Dominus aliqua ratione suae ecclesiae prospiciet.

Audimus in Germania inferiore esse quoddam novum Catabaptistarum genus quos Libertinos vocant,[4]) turbare pias mentes et evangelium remorari supra quam cuiquam sit credibile: idque didicimus a fido dignissimis testibus oculatis et auritis, qui ea potissimum gratia huc ad nos se receperunt, ut gallicis libellis succurreremus vicinis, quales sunt Leodienses, Tornacenses, Valentiani et alii id genus, inter quos pestis illa plurimos inficit. *Calvinus* iam scripsit libellum in eos quos propie Catabaptistas vocamus, ac se mox, si licet, in Libertinos scripturum pollicetur. Longum esset eorum haereses persequi. Haeresis est ex omnibus, ut videtur, haeresibus iisque absurdissimis consarcinata. Occupavit et in Gallia multorum animos detestanda ista lues. Hominum genus periculosissimum, quibuscum collati Catabaptistae viri boni merito haberi possunt. Si nondum vobis compertum sit quidquam de huiusmodi pestibus, poteritis aliquando certius intelligere. Sed arbitror vos non omnino latere quale sit hoc hominum genus. Dominus nos varie ad preces et studia excitat, quem precor ut eam nobis mentem suggerat qua strenue eius operi incumbamus.

Salutant te amici omnes, praesertim quibus salutem tuis literis nunciari iussisti. Salutabis meo nomine D. *Bullingerum*, ad quem scripsissem si quid scriptione dignum occurrisset, aut si meas literas aliquid allaturas voluptatis aut utilitatis sperassem. Saluta reliquos symmystas tuos et viros doctos qui sunt isthic meo nomine, praesertim D. *Casparem*,[5]) *Bibliandrum*, *Pellicanum* et *Gesnerum*. *Coelius* et *Ribittus* vos omnes salutare iubent. *Comitem* puto ad te scribere et suis verbis te salutare. Vale. Lausannae 5. Septemb. 1544.

Tuus P. Viretus.

4) *De his vide Bullingeri librum qui inscribitur:* Der Widertöuffer Ursprung *etc.* Zürich 1561 *pag.* 61 *seqq. et omnino Calvini Opp. T. VII. ibique prolegomena nostra p.* 27.
5) *Megandrum.*

572.

BULLINGERUS CALVINO.

Accepit pecuniam pro pueri diaeta solvendam, puerum ipsum Genevam remittit, sed invitum, quid sibi amplius debetur significat.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim B. Epp. t. 30, fol. 122. — Simler. Vol. 55.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae ministro fidelissimo fratri longe carissimo.

Gratiam et vitae innocentiam a Deo patre per Christum Dominum nostrum. Literas tuas[1]) una cum sex coronatis accepi a te, colendissime mi *Calvine*, per publicum urbis nostrae cursorem. Ac obsecundassem tibi libentissime nisi cursor in pueri conspectu coronatos proferens mihi tradidisset. Itaque non ignorat puer coronatos sex mihi a te esse missos. Imo priusquam ad me veniret ad scribam diverterat, cui iterum puero praesente dixerat se a *Calvino* sex coronatos afferre *Bullingero*. Si quid ergo hic peccatum est non mea culpa peccatum est. Rationem collegi quam papyro illitam simul hic tibi mitto, sicuti a me postulasti. De reliquis omnibus rationem reddet puer. Pro libris nihil expendit. Nam per meam intercessionem factum est ut minister bibliopolae et typographi *Froschoveri* libros receperit pro pecunia. Praeterea coronatos 4 dedi scribae, 2 puero pro debitis solvendis et viatico, sicuti ipse referet. Ego praeterea de meo scribae dedi 5 talenta tigurina, id est, batzones vestrates 40 vel duos coronatos, minus 10 batzonibus. Hos tu mihi debes, vel pueri pater. Ego scribae dedi, quominus succenseret etc. Curabis ergo, mi *Calvine*, ut aliquando eam pecuniam recipiam. De puero non est quod multa scribam. Maluisset hic manere. Non admodum diligens fuit in visitando ludo. Quid profecerit in lingua germanica qui germanice norunt intelligunt. Arbitror autem puerum non malum alioqui et inertem esse. Bene ergo feceris si illum non deserueris.

Nihil praeterea quod scribam habeo, nisi quod gratias ago tuae humanitati, qui adolescentis abs me tibi commendati res tam diligenter curas. Dominus Iesus servet te nobis diu incolumem. Salutant te fratres. Salutabis nobis omnes fratres. Tiguri 12. Septembris anno 1544.

Heinrychus Bullingerus tuus.

572. 1) *N.* 569.

573.

CALVINUS VIRETO.

Qui factum sit ut nuper eum in itinere non convenerit. De Stephano accuratius inquirendum quum eius fama iam olim dubia etiamnum suspicionibus obnoxia sit. Synodi urgenda convocatio.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 116. Exemplaria alia exstant Ionvillaei Cod. 111a, fol. 4 verso, Turretini Cod. 111, fol. 96, Bernense Epp. VII. p. 628, Turicense Simleri Vol. 55.)

S. *Farellus* vero te decepit. Nam quia certo te exspectabam substitimus aut lente equitavimus, [1]) etiam aliquanto postquam *Sonerius* [2]) nos assequutus erat, donec coniicere potuimus te non venturum. Nunc ea quae sermone tractare debuimus literis explicare difficile est. De *Stephano* dicam, non sicut postulas. Videris enim testimonium petere quod coram fratribus proferatur. Ego autem potius consulo, ut fratribus tanquam audita referas, et ad inquirendum eos horteris. Existimo te scire quid me ex *Coraldo* audiisse semper testatus sim. Quum purgare se apud me vellet impudentissimis calumniis *Coraldum* gravavit. Constat etiam ipsum Lugduni familiarissimum *Doleto* fuisse, et tertio nescio cui eiusdem farinae. *Petrus* hic noster [3]) tibi narrabit quid ex eius hospita audierit. Ad haec omnia respondent *Sulzerus* et *Beatus*, [4]) fieri posse ut resipuerit. Ego quum ineptias illas refutassem, dixi me pessimum exitium omnibus imprecaturum qui eum promovendum curaverint. Verum si privatim rogetur *Annonius*, [5]) plura ex eo audietis. Non vult quidem, ut est plus aequo timidus, sustinere invidiam. Quantum tamen intelligo, si serio interpellabitur, unus vos liberabit omni molestia. Tantum opus erit prudentia. Si cui ex fratribus dederitis hoc mandatum, qui secum aliquem adhibeat, res absque negotio conficietur.

De convocanda synodo [6]) instabis, ut vides esse plus quam necesse. Exemplar epistolae prioris, quam fratribus Monsbelgardensibus scripseram, [7]) habere te puto. Si ita est, velim ad me mittas, una cum formula quam aliquando de controversia sacramentaria rogatu tuo composueram. Hanc formulam inprimis desidero. [8]) Vale. Cogor finem facere. Dominus te conservet incolumem, uxori sanitatem plenam restituat. Fratres omnes saluta diligenter. Vale iterum. 23. Septemb. 1544.

Ioannes Calvinus tuus.

573. 1) *Haec ad conventum aliquem spectare videntur de quo inter amicos convenerat, fortasse Orbae habendo (vide seq.). Deinde ex Commentariis Senatus d. 9. Sept. discimus tunc temporis denuo de Vireto Genevam arcessendo actum fuisse.*

2) *qui Geneva pulsus Lausannae collegio instituendo operam navaverat, postea Rollae verbi ministerium suscepturus (Bétant p. 11.)*

3) *An P. Ninaux, minister Genevensis, vel P. de l'Ecluse, vel ignotus quispiam?*

4) *Gerung.*

5) *Froment (?).*

6) *quae coacta non fuit ante a.* 1546. *Vide Vireti ep.* 7. *Febr.* 1545.

7) *N.* 506.

8) *Et nos desideramus.*

574.

FARELLUS CALVINO.

De Zebedaei cum Orbanis, Turicensium cum Lutheranis dissensione pacanda, de Capunculi et Libertinorum turbis pauca quasi ἐν παρόδῳ.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium Epp. Farelli fascic. II. N. 21.)

Doctissimo et eximie pio Io. Calvino fratri et symmystae quam carissimo

Genevae.

S. Quid Orbae egerim a vobis relictus [1]) (nemo enim putavit negotium tanti esse ut pluribus esset committendum quam mihi) hoc fuit. Egi cum sanioribus. Licet inter eos essent aliqui non satis sani, tamen non infeliciter succedebat actio, donec vocatus fuit hospes *Zebedaei*, qui tragice omnia totus, ut nihil non probaret in *Zebedaeo*. Sed is cum eo qui contendebat egressus omnia nobis reliquit pacatiora. Commendavi ministerium ut valui, et iussi eos memores esse gratiae Dei. Et quantum video, si *Zebedaeus* sese pastorem et patrem gerat, oves et filios habebit. Sed is suas habet rationes, quibus modo aliis satisfaciat, rem bene putat habere. Quam pauci sunt patres. Admonui tamen eum aliquorum et nonnihil spei habeo. Sane non erat occasio negligenda. Quod coram nemo vestrum non egit, uterque agito per literas, ut tollat *Zebedaeus* offendicula. [2])

574. 1) *Vide ep. praecedentem ex qua efficies paucis diebus antea Calvinum et Sonerium cum Farello Orbae aut in vicinia convenisse.*

2) *Quid rei fuerit Zebedaeo cum suis Orbanis ex h. l. non clare patet. Verum etiam ex aliis locis discimus eum hac statione relicta alibi pedem figere cupivisse. Caeterum etiam cum catholicis scil. Friburgensibus non semel disceptaverat, qui cum Bernatibus Orbae condominium exercebant eumque mense Maio 1542 in vincula coniectum Dei Virginis et sanctorum veniam implorare coegerunt eique urbe sua et agro interdixerunt. Plura dabunt Mémoires de Pierrefleur d'Orbe p.* 209 *ss.*

Caeterum de pace et bello quid dicam non habeo. Cuperem te iter suscipere ad Tigurinos,[3]) et id res posceret te digna, imo ecclesia, imo Christo. Quod cupio ut quam diligentissime efficias, et quidquid poteris pervidere quod factu sit opus, quaeso te proper Christum ne negligas, imo omnes horteris ad incendium hoc restinguendum. Ego te idoneum magis non video, nec qui magis norit quantum illi Thrasones quum in Gallia tum in Germania et passim noceant.

De spadone nostro[4]) non est quod scribam. Christus Iesus repurget templum suum et faxit ut qui intrant puri sint et mundi et pure litent Domino. Quintinistae factio,[5]) quae ex Simonis magi discipulis ortum sumpsit, si Epiphanio credimus, utinam per te funditus exstirpetur. Dominus Iesus te servet ac tuam uxorem, *Bernardinum*, *Genestonum*, et quidquid est piorum. Vale. Omnes salvere iube. Nostri tibi salutem dicunt. Neocomi 2. Octobris 1544.[6])

Farellus tuus totus.

---

3) *in re sacramentaria nimis contra Lutherum eiusque formulam animosos, ut nimirum conciliaret aliquatenus utramque partem Vide quoque Calvini ep. proxime sequentem, et Ruchat V.* 205. *Hess, Bullinger's Leben I.* 432. *Pestalozzi p.* 221.

4) *Capunculum satis insulse sic appellat.*

5) *Peloux eiusque asseclae, v. N.* 534. 538 *et Calv. ctr. Anabapt.*

6) *In ipsa epistolae inscriptione exteriore legitur Calvini manu scriptum:* Remitte per primum nuncium utrasque.

575.

CALVINUS SCHNEPFIO. [1])

Monsbelgardensium libertatem in ritibus sacris tuendam ei commendat, Angelandri intolerantiam notat et sententiam suam de quaestione, num impii corpus Christi in coena recipiant, exponit.

(Ex apographo coaevo bibliothecae pastorum Neocomensium. Aliud exstat in Bibl. Basileensi G. I. 22, fol. 39. Edita est in supplem. Bezae Gen. 1576, p. 425, Chouet p. 592, Amst. p. 266.)

Ornatissimo viro et eximio Christi ministro D. Eberhardo Scenephio amico et fratri observando et carissimo Stucardiae.[2])

S. Quum iam ante quatuor menses intellexissem fratres nostros Monsbelgardenses ob nescio quos ritus immerito vexari, quia non libenter quidquam in suis ecclesiis cum gravi plebis offendiculo innovari patiebantur, petieram abs te per literas[3]) ut ad illos molestia sublevandos autoritatem tuam interponeres. Postea audivi missum illuc a principe fuisse doctum quendam et pium virum qui omnia statim pro sua prudentia et aequitate composuit. At quum fratres tranquillo in statu esse existimarem et hoc illis nomine gratularer, ecce iterum derepente affertur tristis nuncius: novum certamen illis ab *Angelandro*[4]) excitatum esse. Quanquam ignotus est mihi *Angelander* ille, fretus tamen amoris erga te mei conscientia et vicissim fiducia tuae erga me benevolentiae, iam ante prioribus literis simpliciter tibi exposui quid de eo sentirem. Certe quum fratribus, quos ego modestos esse et quietos pacisque amantes scio, negotium exhibere non desinat, quasi perpetuum illis bellum indixerit, quum deinde et rixandi cupidum et in sustinendis malis causis pertinacem esse videam, non possum aliter de eo iudicare quam hominem esse importuni ingenii et qui ad impediendum Domini opus quam ad promovendum sit aptior. Antehac[5]) de sacramento coenae litigavit. Fratres, ut se purgarent ab eius calumniis, confessionem ediderunt,[6]) brevem quidem et simplicem, sed meo iudicio piam et orthodoxam, et quam tibi quoque probatum iri confido. Nunc quaestionem hanc exagitat, num impii Christi corpus in coena recipiant.[7]) Scio te, eruditissime Scenephi,[8]) a supervacuis contentionibus, sicuti gravem et moderatum virum decet, prorsus abhorrere. Quo liberius, quid de hac controversia sentiam, apud te profitebor. Ego quidem axioma illud constanter tenendum censeo: qualiscunque sit vel sacramenti minister vel is qui accipit, nihil tamen eorum impietate derogari sacramenti vel naturae vel efficaciae. Itaque constitutum hoc habeo, offerri in coena Christi corpus dignis simul et indignis. Verum ab infidelibus ita recipi ut eius communione fruantur, persuaderi nequeo. Nec puto meam sententiam a tua discrepare. Nisi enim Christum a suo spiritu velimus separare, non faciemus eos Christi participes qui illius spiritu penitus sunt vacui. Si ergo capax Christi non est nisi qui eius spiritum admittit, quid de infidelibus sentiendum erit, qui spiritui

---

575. 1) *De Erhardo Schnepfio, cuius nomen Gallis istis negotium facessebat, v. Schwarzium in Herzogii Encycl. T.* 13. *Hartmann, Erh. Schnepf. Tüb.* 1870.

2) *nomen urbis Farelli manu additum, qui hoc apographon Neocomense faciendum curavit quum ei Calvinus epistolam misisset. Vide seq. not.* 8.

3) *de quibus vide N.* 547, *not.* 4.

4) *ab ipso quidem Schnepfio Monsbelgardiam misso, rogante duce Christophoro qui eius consiliis in re ecclesiastica constituenda uti cupiebat. (Heyd, Herzog Ulrich III.* 149.)

5) *Anno* 1543 *vergente.*

6) *m. Ianuario* 1544 *(Goguel, Réform. de Montbéliard p.* 44), *fortasse ab ipso Calvino conscriptam, v. ej. Ep. ad Viretum N.* 573, *not.* 8.

7) *De eadem scripsit Brentius ad Angelandrum cf. Hartmann und Jaeger, Brenz. II.* 134.

8) Snephi *Amst.*

Christi non modo viam omnem praecludunt ne locum apud se habeat, sed etiam, quoad in se est, ipsum procul arcent? Atqui sic videtur fieri Deo iniuria, perinde ac si eius veritas ab hominis arbitrio penderet. Id vero nequaquam inde sequitur. Neque enim efficiunt impii sua pravitate quin sacramentum Domini vim suam retineat, quin illis sub panis symbolo offeratur, quin denique verax in suis promissis maneat Christus: sed aliud est mutare rei naturam et in nihilum redigere, aliud respuere oblatum donum ne ad eum usque perveniat cui offerebatur. Atqui reclamat Paulus quum testatur: omnes qui indigne manducant iudicium sibi manducare, quia non diiudicent corpus Domini. Ego vero nihil dico quod non optime cum his Pauli verbis congruat. Iure enim rei sacrilegii pronunciantur qui datum sibi Domini corpus repudiando contumelia afficiunt. Quanquam ut nihil futurum incommodi video si quis dicat, recipere etiam quodammodo ipsos sed intus non percipere, ita facile id concederem. Verum fingamus de eo non convenire inter nos per omnia, quaestionem tamen eiusmodi esse arbitror quae maiore cum fructu sopiatur quam usque ad contentionem protrahatur in medium. Quid enim, obsecro, hoc ad plebem, num ab impiis manducetur Christi corpus? Neque vero me latet veteres sic interdum solere loqui. Sed quo sensu ita loquantur, quum ex multis aliis Augustini testimoniis constat, tum vero ubi dicit[9]) sacramentum hoc sumi ad vitam aliis et aliis ad exitium, rem vero non nisi ad vitam iis qui eius participes fuerint. Quo etiam pertinet altera eius sententia: Iudam cum apostolis edisse quidem panem Domini, illos vero edisse panem Dominum. Verum, sicut dicere coeperam, quorsum hac dissertatione[10]) opus, modo constet impiorum malitia nihil sacramenti naturae et efficaciae deperire, nisi quod in eorum usque animas non penetrat propterea quod clausus est aditus? Ubi, inquam, de hac re convenit, an convenit ob quaestiones spinosas et intricatas inter nos tumultuari? Ubi pacis studium? Ubi cura aedificationis, quum nulla in re dissentientem ferre possimus,[11]) quin mox prorumpamus in hostile certamen? Quando autem videmus *Angelandrum*, ut solent homines indocti, ferocia et intemperie sua abripi, ut susque deque et Domini gloriam et ecclesiae aedificationem habeat, obsecro te optime *Scnephi*, ut eum autoritate tua coerceas, ne ulterius sanctis et eruditis hominibus pergat molestus esse. Sic enim agendum est cum indomitis istis capitibus, quae ratione se regi non patiuntur. Neque mireris asperius aliquanto me de ipso loqui. Nimium enim diu patientia nostra abusus est, nos simul omnes et nostras ecclesias petulanter impetendo. Quod hactenus tacuimus, in eo habuimus non tam ipsius quam christianae unitatis rationem. Nunc vero fratrum nostrorum, non Monsbelgardensium sed Neocomensis ecclesiae[12]) et huius nostrae, rogatu ac mandato te per Dominum obtestor, ut fraenum illi iniicias, antequam eius stultitia (ne quid dicam gravius) longius innotescat magno eius dedecore. Quis est enim *Angelander* ut nunc *Bucerum*[13]) allatret, nunc istum mordeat, nunc illum laceret, atque ita pro sua libidine quemlibet arripiat ex iis qui utiliter desudant in promovendo Christi regno, ut omnibus simul maledicat? neque id modo, sed universas quoque ecclesias furiose suae censurae subiiciat? Plus satis est quod hoc impune illi hactenus licuit: tuum vero est, observande frater, tantam hominis audaciam reprimere, ne ulterius erumpat. Ego, quia certo sum persuasus me abs te amari, minime dubito quin haec in bonam partem accipias, atque etiam facile ignoscas sicubi mihi aliquid nimis durum exciderit. Porro, ut finem epistolae faciam, non aliud abs te peto, nisi ut fratres amore tuo dignos in optima causa commendatos habeas. Quod nullo negotio me impetraturum confido. Vale, ornatissime *Scnephi*, amice carissime et colende in Christo frater. Dominus Iesus te spiritu suo gubernet perpetuo in ecclesiae suae salutem.[14])

Ioannes Calvinus tuus.

---

9) Homil. 26. in Ioann. *(Farellus in margine)*
10) disputatione *Edd.*
11) *Edd.* Cur nulla in re .... possumus *caett.*

12) *Tossanus maxime Farellum respiciebat, scil. Monsbelgardiae reformatorem. Cf. proxime sequentem.*
13) *Etiam Bucerus apud Wirtembergenses pro Monsbelgardensibus intercesserat. Cf. N.* 546 *not.* 4 *et Hartmann l. l.*
14) *Farellus adscripsit:* 10. Oct. a. 44. *Eiusdem manus in apographo Neocomensi hinc inde emendationes factas deprehendes.*

576.

CALVINUS FARELLO.

De itinere Turicum versus suscipiendo ad componendam fratrum cum Luthero litem plane alia ipsius est sententia ac Farelli.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 117. Descripsit Turretinus Cod. 111, fol. 97 unde exemplar Bernense Epp. VII. p. 630, ex quo sumpsit Simlerus Vol. 56. — Edidit Henry T. II. App. p. 108. Anglice legitur in ed. Edinb. T. I. p. 404.)

Fidelissimo Iesu Christi servo Guillelmo Farello fratri mihi carissimo et amico singulari. [1])

S. Quod nuper [2]) consulebas ut Tigurum me conferrem ad fratres admonendos, non video quid hoc sit profuturum. Primum nescio quid peccaverint illi, quum nec libros eorum nec literas unquam legerim, quibus inflammatus est *Lutherus*. Iam teneo [3]) quid mihi responsuri sint. Iactabunt miram patientiam qua demulcere hactenus hominem conati fuerint. Nam et *Bullingerus* ante aliquot menses, quum apud me per literas [4]) expostularet de *Lutheri* inhumanitate, suam et suorum lenitatem mirabiliter commendabat. Deinde ut illuc veniam instructus omnibus quae ad causam pertinebunt, ut etiam ipsos contineam, ne quid moveant [5]) in posterum, parum hac ratione profecero. Non enim iam ab ipsis est periculum, sed a *Luthero*. [6]) Mitigandus ille foret. An hoc extorquebitur a Tigurinis ut suppliciter *Lutherum* deprecentur? [7]) Caveri multo ante oportuit ne camarinam moverent. Sed quis nostrum id potuit praevidere? Ergo Dominum interpellemus qui unus mederi huic malo potest. Erit certe grave et exitiale incendium. Sed exspectemus quis futurus sit finis. Leges quae ad *Scnephium* [8]) scripsi, et *Tossano* scribes quum [9]) mittere literas tuo iudicio expediat. Vale mi frater. Dominus te conservet. Saluta omnes amicos.

Ioannes Calvinus tuus.

577.

POLLANUS CALVINO.

Varia Argentoratensia.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 219.)

Praestantissimo viro D. M. Ioanni Calvino evangelii Christi praeconi ac vindici praecipuo magistro ac patri in Christo colendissimo.

Genevae.

S. P. Quum puer hic venisset ad nos tua commendatione instructus, nihil nobis fuit antiquius quam illi in tuam gratiam aliqua ratione prospicere. Itaque impetraveram a D. *Velsio* [1]) ut illum ad se reciperet. Nam antea illi etiam servulum dederam, quem etsi eram repetiturus, tamen id huius causa feci paulo citius. Sed nescio quid acciderit. Nam, uti ex ipso cognosces, tam multis obruor negotiis ut non licuerit doctorem convenire. Heri dimissa concione puer ad me venit questum de studiorum iactura. Certe non potui sic cum illo agere ut omnino literarium otium aliquod ipsi procurarem. At apud doctorem sperabam omnino aliquid illi posse impetrare. Sed victus impatientia non sustinuit. Quid facerem? Certe illius causa doleo. Nec minus aegre fero quod abs te commendato non aliter iuverim. Ipse doctor iam sine servo est.

Literas tuas reddidit 9 Octobris Hungarus quidam vir gravis, quem tamen adhuc non licuit convenire. Quum enim vellem eum ad prandium mecum ducere, recusavit, eo quod D. *Bucero* condixisset. Quod adversus Quintinistas [2]) accingeris gaudeo, et tibi plurimas ecclesiae nomine gratias ago. *Raymondus* frater meus [3]) scripsit horrenda nunc spargi in inferiore Germania a quodam *Davide* et *Eligio*. Summam eorum doctrinae nondum misit, uti erat pollicitus. Ubi miserit ad te transmittam. Videor ex eius literis aliquem contemptum ipsius olfecisse, fortassis ideo quod nostri hodie sapientiam mundi magis quaerunt quam virtutem evangelii Christi. Sed malo te ex eius ad me literis ea cognoscere, ut pro tua prudentia medearis, sine tamen illius invidia.

Frater noster *Emmanuel* [4]) ducit in uxorem *Elisabetham* illam repudiatam M. *Dominici*, quibus proxima feria 4 benedicemus in Domino.

Vix credas quas hic nobis Satan turbas excitarit, partim a nostris quos statim tamen compes-

---

576. 1) *Farellus adscripsit:* 10. Oct. 1544.
2) *N.* 574 *not.* 3. *De Lutheri in Turicenses hostili animo v. N.* 536 etc., *tum Hess, Bullinger I.* 432. *Pestalozzi p.* 221.
3) timeo, *Apographa et Anglus.*
4) *deperditas, quarum tamen argumentum ex N.* 555 *et* 559 *refingere poteris.*
5) moveam *Turr.* moneant *B. S. H.*
6) *qui initium fecit controversiae recrudescentis et nuper in Comm. in Genesin Zwinglium Münsero et Anabaptistis aequiparaverat.*
7) *Turicenses Luthero non responderunt, satis habentes Zwinglii opera cura et studio Rud. Gualtheri eius generi edenda curasse, quod vel ipsum Bucerus dissuadebat.* (*Pestalozzi p.* 223.)
8) *lege:* Schnepfium. *Anglus habet:* Scriffius.
9) *sic autogr. Caeteri nescio quo autore:* ni (unless you judge). *H. add.* meas.

577. 1) *Medicus Haganus fuit Iustus Velsius (Welsens) qui e manibus inquisitionis Lovaniensis aegre elapsus Argentoratum venit ubi inter alia edidit Novae christianaeque philosophiae descriptionem, commentarium in Cebetis tabulam, de studiorum et artium et scientiarum abusu et corruptela etc. Francofurti c. Calvino postea de libero arbitrio disceptavit (Bayle).*
2) *Opp. T. VII. max. p.* 160 *et Prolegg. et infra Calv. ad Reginam Navarrae* 28. Apr. 1545.
3) *N.* 535, *not.* 8.
4) *Tremellius, cf. Pollani ep.* 14. *jan.* 1545.

cui, partim a Metensibus[5]) ad quos iam scribo. Oro te ut quum dabitur occasio respondeas ad proximas meas literas. Iam enim ita mihi populum hunc seu ecclesiam, quae est frequens ad 200 et amplius, devinxi, ut nihil non ausim sperare. Accedat modo tua prudentia quae nos ad aliquam hic disciplinae restaurationem adiuvet.

Ecclesia universa te salutat et tuae precibus se commendat. Nos fratres nostros *S. Andreae*, [6]) et si qui sunt quos Dominus visitaverit, pro concione Domino commendavimus. Ipse te suo spiritu regat ac diu nobis servet incolumem. Raptim Argentinae 3. Id. Octob. 1544.

T. observantissimus discipulus et filius in Domino
Valerandus Pollanus.

Comites [7]) agunt tibi gratias quod illorum memineris, et te plurimum salvere optant. Ego D. *Davidi*, *Nicolao*, et fratri tuo, ac DD. *S. Andreae* et *Maldonade*[8]) cum uxoribus et universa ecclesia salutem opto in Domino. Frater noster D. *Baptista*[9]) abhinc sex aut septem dies in Galliam profectus est. Frater noster *Antonius* cum uxorcula salvere te iubet.

578.

FARELLUS CALVINO.

Quid fecerit ut ei qui has tradet sedem apud Bernates occupandam commodaret. In quo tamen spes eum fefellit.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fascic. II. N. 23.)

Doctissimo et fidelissimo pastori ecclesiae Genevensis Io. Calvino fratri et symmystae
Genevae.

S. Heri tribus verbis ad te per fratres meos [1]) scripsi quum verbis coram quae oportet sint dicturi. Huic literas dederam amplissimas ad Senatum, ad pastores et *Gironum*, sed nihil effectum fuit. [2]) Quantum cupio recte formari iuventutem et gloriam Dei illustrari, et pro affectu quo in Bernenses feror hunc commendabam ut necessarium, et si abesset aliunde expetendum, quem ideo praesentem non negligerent. Mirum est illum qui nullum unquam boni viri specimen edidit tam facile admissum fuisse et hunc ita dimissum. Si id mea fuerit causa factum nescio: tamen non est quod vel saepius commendans aliquos vel male meritos huic obesse debuerim. Nescio an alium a multis iam annis eo meis literis miserim. Sperabam me non vulgariter mereri de senatu, quod viderer idoneum offerre, qui ornamentum esse posset, quamvis spe magis et nonnullis argumentis ita colligerem quam certa scientia. Petebat ex me consilium, cui quum inops prorsus sim nihil habui: tantum hoc si forte Lausannae agens illinc posset notior factus maiori fructu Bernam mitti. Sed hic hyemem causatur praeter tenuitatem. Galliam quum petere instituerit, uxori dixit se utcunque prospecturum. Istic qui egent quam commode fieri poterit indicant. Hic in saxis quam molliter excipietur satis patet. Christus omnibus adsit. Rumusculi audiuntur quod non laeta satis icta pax sit et aliquid alat monstri, et haerent suspensi non pauci. Verum exigua est vitae emendatio, neque terra quae fructum iustum non dedit, neque pestis quae nos vicinius admonet, neque bella possunt nos movere ut serio ad Dominum convertamur. Dominus meliora det omnium innovata mente. Vale et omnes salvere iube. Nostri salutem tibi dicunt. Neocomi 21. Octob. 1544.

Farellus tuus.

579.

FARELLUS CALVINO.

Disciplinae inter fratres exercendae exemplaria ad diversas ecclesias missa, invito Capunculo. Sic intra privatos parietes bella ut extra.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fascic. II. N. 22.)

5) *quorum multi gallico coetui Argentoratensium adscripti erant. Quas significat turbas, eae de instauranda disciplina ortae videntur.*

6) *Si Io. de S. André innuit qui m. Aprili* 1546 *in vico Moing pastor fuit, postea Genevae, et quem Haagius Bisuntinum, Bonnetus ex inferioribus provinciis oriundum dicit, iam hoc tempore Genevae fuisse oportet, quod tamen aliunde non constat.*

7) *quorum praeceptor erat Pollanus.*

8) *vir nobilis ex Hanovria, si Bonnetum audieris. Verum nos potius Belgam crediderimus ex Hennegovia, cf. Galiffe, II.* 601. *III.* 860.

9) *Bacinetus, v. Pollan.* 14. *Ian.* 1545.

578. 1) *Claudium et Gaucherium qui rursus in Galliam se contulisse videntur per Genevam iter facientes.*

2) *Agitur de quodam viro docto qui Bernensibus commendabatur ut Lausannae (si quid videmus) scholae praeficeretur. De qua adeas Ruchat IV.* 480. *Caeterum de admisso et dimisso quos hic dicit nihil certi habemus. Vide tamen ep. seq. initio.*

568.

BULLINGERUS CALVINO.

Iterum de puero sibi commendato, cuius fideiussor factus est, pro quo nihildum pecuniae solutum est a patre. Calvini silentium miratur et priores literas deperditas suspicatur.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim Epp. B. t. 30, fol. 123. Simler. Vol. 55.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevatium concionatori fratri carissimo suo.

Gratiam et vitae innocentiam a Domino. Saepius te, *Calvine* doctissime idemque mihi carissime et colendissime frater, re admodum vili obturbo. Verum quia nihil a te responsionis accipio quum toties scripserim,[1]) cogor hoc facere quod facio. Suspicor enim meas tibi non esse redditas. Adolescens quem mihi commendasti Gallus agit apud scribam urbis nostrae primum, hominem magnae autoritatis et peritissimum in ea arte. In annum solvit scribae aureos coronatos 16. Ego pro 8 coronatis me debitorem obstrinxi. Debet ille praeterea aliquot pecunias pro libris aliquot *Froschovero*, pro quibus item fidem meam obstrinxi. Moris est autem apud nos ut dimidiatam partem totius summae in annum solvendae pendant mox ab anni principio ac diserte dicant quid de residua anni parte decreverint. Oro itaque, mi *Calvine*, ut mercatori haec indices et per hunc urbis nostrae cursorem publicum respondeas et pecunias mittas. De adolescente proximis ad te literis quaedam dedi. Ea non repeto quia eas tibi certo redditas puto.

Mitto tibi libellum de antiquitate fidei christianae olim a me scriptum germanice,[2]) nunc autem versum a studioso quodam, quamvis non omnino feliciter. Quaeso munusculum hoc boni consulas. Amo te ex animo. Vale. Tiguri 23.[3]) anno 1544. Salutabis fratres.

H. Bullingerus tuus.

1) N. 557 [illegible]
[illegible] der Christen gloub von anfang [illegible] alt [illegible] gewärt [illegible] acht waar alt vnnd vngezwyfelt [illegible] Zü[illegible] *Versio latina quae ad manus* [illegible] *llorium autorem agnoscit* 1544. [illegible] *ustum, quem tibi et proxime* [illegible] *quas antea de eodem puero* [illegible]

569.

CALVINUS BULLINGERO.

Cur prius de puero illo non responderit, quem iam Genevam remitti iubet. Alterum Turicensem bene habere affirmat.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 166, olim 24, fol. 58. Apographa exstant in Bibl. Genev. Cod. 107b, fol. 100, satis mendose descriptum ex quo fluxerunt alia duo in Arch. Bern. Epp. VI. p. 341 et VII. p. 100 et ex his ap. Simlerum Vol. 55.)

Ornatissimo viro D. Henricho Bullingero ecclesiae Tigurinae fido pastori fratri in Domino carissimo et colendo.

S. Quod serius opinione tua tibi nunc demum respondeo, doctissime *Bullingere*, eo factum est quod hactenus exspectavimus dum pater pueri, qui Taurini est, pecuniam, sicut pollicitus fuerat, huc mitteret. Nunc vero, quum tamdiu distulerit, consilium cepimus, ego et amicus ille meus cuius rogatu puerum tibi commendaveram, non esse ultra nobis differendum quin eum statim revocaremus. Primum sex coronatos tibi mitto unde bibliopolae solvas et ex parte scribae vestro de pretio victus satisfacias. Deinde rogo ut, quum primum has literas receperis, contrahas libros quos emit, et ex illis quantulumcunque poteris pecuniae saltem in viaticum illi conficias, et simul huc eum ad nos remittas. Peto etiam abs te ut paucis verbis rationes colligas quae nos doceant quantum scribae debebitur. Ego vero quod restabit curabo in tempore numeratum. Verum nolim ullam in literis mentionem facias sex coronatorum. Eos enim de meo solvo. Itaque malo et patrem, et eum in cuius gratiam ego fidem meam interposui, existimare adhuc istic deberi, quo sint ad reddendum promptiores. Inprimis autem rogo ut me excusatum habeas quod hanc tibi molestiam exhibuerim. Puerum, sicut iam dixi, fac ut statim remittas, ne mihi maiori sit fraudi longior mora.

Puer autem quem tu mihi commendasti, praeterquam quod habet hospitem probum virum et humanum, mihi etiam curae erit. Ego et cum ipso, et cum paedagogo quem domi suae habet, diligenter egi. Et quoties opus erit utrumque commonefaciam. Vale, eruditissime vir et amice integerrime ac mihi observande. Saluta diligenter meo nomine fratres omnes. Dominus vos semper regat diuque nobis servet incolumes. Genevae 6. Calend. Septemb.[1])

Ioannes Calvinus tuus.

569. 1) *Probabiliter haec scripta fuit antequam praecedens Bullingeri Genevam pervenisset, vel saltem nulla intercedente mora.*

570.

GESNERUS CALVINO.

Commendat iuvenem patruelis filium qui Genevam ut gallicam linguam ediscat a patre mittitur. Simul tradit opus suum recentissimum, nondum tamen absolutum.

(Ex autographo Cod. Gothani 404, fol. 784.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino domino suo colendissimo ecclesiae ministro fideli
Genevae.

S. Mercator quidam Genevensis filium suum huc ad nos missurus est linguae discendae gratia, et in eius locum recepturus patruelis mei itidem mercatoris filium. Sed quoniam et mercatóris illius nomen ignoro, et gallice nihil aut pessime scribo, tibi molestus esse cogor. Rogo te igitur ut civem illum vestrum, cuius nomen ex illo audies qui has tibi tradit et puerum nostrum secum adducit, nostro nomine convenias et horteris ut curae sibi habeat filium patruelis mei, quum alias, tum in addiscenda lingua gallica. Latina enim opus non habet. Et si tu forte per occasionem aliquam magistrum scholae ad quam mittendus est noveris, ei quaeso puerum commendato. Patruelis meus, qui bonus et honestus vir est, vicissim non patietur quin vestri mercatoris filio modis omnibus prospiciatur.

Haec hactenus. Ecclesia nostra Dei gratia non quidem optime sed mediocriter bene habet, saltem non deterius quam antehac, quod sciam. De vestra multorum bona testimonia libenter audimus, et Deum opt. max. oramus ut continuo in honorem suum vos tueatur et promoveat. Vale. Tiguri 28° die Augusti 1544.

Tuus ex animo Conradus Gesnerus.

Mitto specimen laboris nostri [1]) cuius iam bona pars excusa est, et cupio abs te rescire tuas lucubrationes, si quae sunt, quas ignoremus adhuc, et quas brevi editurus sis, ut illas suo loco commemoremus.

---

570. 1) Bibliotheca universalis s. Catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis latina graeca et hebraica exstantium et non exstantium veterum et recentiorum. Tiguri Froschover. 1545 fol.

571.

VIRETUS GUALTHERO.

Quos Turicenses commendarunt, ii Lausannae non multum profecerunt, quam pestis et annonae caritas vexant, belli rumores suspensam tenent. Ex Gallia meliora nunciantur. In Germania inferiore Libertini quos dicunt exstiterunt novum et detestabile hominum genus, contra quos Calvinus scripturus est.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. vol. 166 olim Epp. t. 24, fol. 229. — Simler. Vol. 55.)

Singulari eruditione ac pietate ornatissimo D. Rodolpho Gualthero ecclesiastae Tigurino fidelissimo fratri et amico suavissimo
Tiguri.

S. Non potuimus piis fratribus quos nobis commendastis multum conferre. Praestitimus quod potuimus, plura praestituri si quid apud nos fuisset eximium atque aptum operi quod vir ille bonus [1]) in lucem emittendum parat. Ab eo audies quid inveniri potuerit. Vix usquam vidisti nostris hominibus ullos negligentiores aut magis bonarum artium contemptores. Si praefectus in urbe fuisset, forsan plura et certiora inventa fuissent.

De rebus nostris nihil est quod valde dignum scriptu censeam. De bellis multi audiuntur rumores sed omnes varii et incerti. Quisque sibi fingit quod ipse optat, et libenter credit quod cupit: quo fit ut pauci inveniantur digni quibus fides habenda sit. Pestis, quae nobis inducias dederat, recrudescit. Faxit Dominus ut tandem tot plagis admoniti resipiscamus. Valde pressi fuimus hoc anno caritate annonae, [2]) nec multo foecundiorem spem nobis proximus pollicetur. Urgent penuria et pestis, imminent atrocissima bella et vix tamen expergiscimur. Gallus inter hos bellicos motus multa concessit fratribus Provincialibus, [3]) inter quos plurimi sunt ex veteribus Valdensibus. Vetuit persequi ob religionem quemquam, sed iussit ad privatum suum

---

571. 1) *Loquitur de Io. Stumpfio Bruchsaliense, qui a.* 1500 *natus, Landaviae, Durlaci, Colmariae et Argentorati variorum scholas adiit quamvis summa paupertate oppressus, postea Heidelbergae et Friburgi altioribus studiis deditus et maxime historicis, tandem vix praetextatus pastor factus in vico Bubicon pagi Turicensis, inter primos reformationem amplexus est. Chronicon helveticum edidit a.* 1548, *postea ab ipsius filio et Wasero continuatum et saepius iteratum. Obiit a.* 1566. *Cf. Hottinger KG. III* 83. *Ruchat I.* 100.

2) *Mémoires de Pierrefleur p.* 225.

3) *et quidem iam anno superiore, teste Hist. eccl. I.* 43 *ubi tamen diserte docetur concessiones illas vanas fuisse, siquidem a procuratore regio mense Ianuario* 1545 *literae missae fuerunt priora et severiora edicta confirmantes, cuius rei prae caeteris promotor fuit Cardinalis de Tournon.*

D. Ioanni Calvino fratri quam carissimo Genevae.

S. Verebar, quod accidit, ne nostri aegre ferrent si nullo a vestris humanitatis officio exciperentur. Audivi enim ab amicis alicubi quosdam conquestos. Quod autem tibi quaestor de vino misso respondit ridiculum esse arbitror, neque aliud in causa fuisse suspicor quam istorum contemptum. Caeterum statui die Lunae abhinc octavo, aut ad summum perendie, hinc solvere Bernam profecturus. An te expediat mecum proficisci, tuae prudentiae committo. Vereor ne calumniatoribus praebeamus ansam calumniandi, quasi inter nos colludamus et omnia fiant de composito. Rem apud te expendes. Exposui nostrum consilium fratribus, de profectione Bernam. Annuerunt, sed ut hinc pedem moveam aut concedam me vestris, rarissimus est qui assentiatur: sed uno ore omnes dissuaserunt, et se nonnihil indigne ferre indicarunt, quod vestri id petierint inconsultis fratribus omnibus, praeter omnem ecclesiasticae disciplinae ordinem. Si venturus es aut scripturus, fac sciam in tempore. Non differam profectionem ultra diem Martis proximae hebdomadis nisi aliud gravius obstiterit praeter spem.[1])

Diaconus noster[2]) Berna rediit abdicatus suo ministerio in tota nostra classe, post trium dierum carcerem in quo Bernae detentus fuit. Iussus est praeterea hac urbe excedere. Scriptum est ad praefectum a consistorio de uxore *Beati*,[3]) sed nondum intelleximus quid literae contineant, nisi quod *Hymbertus*[4]) audivit Bernae, voluntatem esse consistorii ut ea quoque poenas luat quas meruit. Sed nosti praefecti in rebus omnibus tarditatem, quo fit ut nobis incertum sit quorsum res sit evasura. *Hymbertus Perroto* se nihil posthac amplius numeraturum respondit nisi iure cogatur. Vide quid *Perroto* respondere debeas. D. *de Campis* Morgensibus missus est quum isthic essem, a quibus est admissus.

Saluta amicos, et mihi quod facto opus esse iudicaris significato, priusquam hic solvam. *Gruanus*[5]) mecum, nisi fallor, venturus est: propterea quod, dum apud vos essem, missae sunt literae a senatu Bernensi ad fratres, ut de eius migratione et mutatione cogitent et deliberent in tempore, quoniam ab eo decretum est ut peracto hoc semestri inde alio migret. Causam aliam non putamus esse quam suffecti cuiusdam querelas. Nam praefectus ei favet. Vides quam debeamus sperare disciplinam. Saluta uxorem, *Davidem*, *Danielem* et tuos symmystas. Vale. Lausannae 23. Iunii 1544.

Tuus P. Viretus.

560. 1) *Haec omnia satis obscure dicta. Videtur tamen Calvini consilium fuisse Bernam proficisci ut Vireti missionem impetraret Genevensibus concedendi. Certe de huius vocatione hoc ipso mense (Idibus) in senatu Genevensi actum fuerat.*
2) *Cuius neque nomen neque culpam nobis innotuisse fatemur.*
3) *Comitis, ministri Lausannensis, qui anno sequente munere se abdicavit ut medicam artem unice exerceret. Quid eius uxor peccaverit non apparet. Obiit ea paulo post 3. Augusti. (Vide Vireti ep. 4. Aug.)*
4) *prof. linguae hebr.*
5) *Fuit aliquis Io. Le Grus ludimagister Aquileiae in agro Vadensi. (Herminj. II. 433.)*

561.

CALVINUS MYCONIO.

Novissima de bello inchoato petenti tradit. Vota nuncupat pro armis Gallorum et protestantes principes vituperat quod se Caesari adiunxerint. Mittit eidem exemplar Supplicis exhortationis ad Caesarem.

(Autographon non exstat. Simlerus Vol. 55 sumpsit ex Arch. Bernens. Epp. VII. p. 626 quod fluxit ex Turretini apographo Cod. Genev. 111, fol. 95. Haec omnia praecessit vetus exemplar Cod. 106, fol. 115. Anglice legitur T. I. p 397.)

Praeclaro viro D. Osualdo Myconio Basiliensis ecclesiae fido pastori amico et fratri colendissimo Basileae.

S. Quod me rogasti[1]) ut de *Galli* apparatu certiorem te facerem, iam id te minime desiderare arbitror. Nam et Helvetios vides festinare, nec dubito quin istic sit pervulgatum quidnam habeat consilii. Est oppidulum in Campania quod Castalionem[2]) vocant. Eo copias omnes suas contrahit, ut illic in adventum usque *Caesaris* subsistat. Praesidia interim habet satis firma in urbibus aliquantum munitis. Si vires utriusque aestimemus, magno in periculo versatur regnum Galliae.[3]) Verum ex manu Domini pendet eventus. Ut hodie res habent in mundo, sanis omnibus optandum est ut nimia *Caesaris* ferocia cohibeatur. Nam si quid gravius patietur Gallia, in nos, crede mihi, redundabit.

561. 1) *N.* 558.
2) *Chatillon prope Epernay. De huius belli discriminibus si quid accuratius discere velis te ad historicos ablegamus. Hic sufficiat dixisse oppidum illud d. 6. Sept. a. Caesarianis captum fuisse.*
3) *Caesar secum habebat viginti millia militum ex Germania superiore, septies mille et quingentos ex inferiore, Hispanos sexies mille et quadringentos, praeterea et Italos. (Ranke IV. 245.)*

Nam si fracta fuerit ac subacta, victricia arma in nos conversum iri certo certius est. Sin ad pactionem aliquam ventum fuerit, vereor ne rex, quo iniuriam sibi factam ulciscatur, Germanos praedae ac libidini *Caesaris* exponat. Quod merito facturum esse, quis neget? Et sane illo die excaecavit Deus oculos nostris,[4]) ut in suum exitium ruerent, quum *Caesari* se ad perdendam Galliam adiunxerunt, quae illis hactenus fuerat et libertatis et salutis propugnaculum. Ergo tanquam in ultima desperatione discamus in Dominum respicere.

Quoniam libello meo non libenter cares, ego exemplar unum ad te mitto. Vale, optime vir et frater integerrime. Dominus te cum ecclesia et symmystis conservet, quos salutabis meo et omnium nostrorum nomine. Genevae 24. Iunii 1544.[5])

Ioannes Calvinus tuus.

562.

CALVIN A M. DE FALAIS.

Il lui envoie un ministre pour lui servir de chapelain, regrette de ne point le voir à Genève comme il l'avait espéré et l'exhorte à rester fidèle à ses convictions actuelles.

(Autographe de la Bibl. de Genève Cod 194, fol. 14, Copie dans le même volume fol. 86. Imprimée dans l'éd. de 1744 p. 15, dans les Lettres fr. I. 104 et en anglais T. I. p. 398.)

A Monsgr. et bon amy Monsgr. Iacques Le Franc.

Monseigneur, ie commenceray par vous faire noz excuses de ce que nous avons si long temps differe a vous faire scavoir de noz nouvelles. Ie vous asseure que si le temps vous a semble long, ce na pas este sans languir de nostre coste, a cause que nous ne pouvions pas nous acquiter envers vous selon vostre desir. Si les passages eussent este ouverts,[1]) nous neussions pas este en ceste difficulte. Mais il ne vous fault ia advertir quel a este le temps depuis le retour du bon seigneur *David.*[2]) De vous envoier homme de nostre[3]) nation, pendant que les choses estoient ainsi enflambees, nous ny voions pas grant propos. A ceste cause nous advisasmes denvoier querir un homme demeurant a Strasbourg, lequel estoit vostre voisin;[4]) considerant aussi quil vous seroit plus propre quun aultre a cause du pais. Or pource quil estoit alle faire un voyage, nous neusmes pas si tost responce de luy. Depuis en nous escrivant il nous remist au retour de *Bucer*, lequel estoit encor pour lors a Spire.[5]) Voila comme le temps sest passe a nostre grant regret, daultant que nous navions pas entre mains de quoy vous contenter. Or comment il sest faict que nostre esperance ait este encor frustree touchant cestuy la, vous le pourrez voir par ses lettres et par un extraict des lettres de *Bucer* que ie vous envoye.

Le present porteur nous a este envoye au lieu,[6]) oultre nostre opinion. Toutefois nous nen sommes pas marris. Car nous esperons bien, sire *David* et moy, quil ny aura rien de perdu en leschange. Il est seur en la doctrine qui est utile a edification. Car oultre ce quil la pure et saine, il y est bien exerce pour en respondre. Au reste, il est modeste, pour ne sadvancer point oultre sa mesure. Oultre plus, il nest point adonne a gloire, ny a cupidite de se monstrer, qui est une maulvaise peste en beaucoup. Il monstre un zele dadvancer le regne de nostre seigneur Iesus, tel quil doit estre en ses ministres. Il a quant et quant une vie pour approuver sa doctrine. Et quant a sa facon, vous le trouverez traictable. Or affin de vous advertir de ce qui pourroit defaillir en luy, il est vray quil nest pas fort ruse aux sciences humaines, et nest pas garny de la congnoissance des langues: mesmes en la langue latine il nest pas des plus disertz, combien quil y soit instruict aultant que mestier est pour son estat. Ce qui suffit. Sa langue maternelle ne vous sera possible fort plaisante du commencement, mais ie me tiens asseure que cela ne vous empeschera a prendre plaisir a ses predications. Daultant que la substance recompensera bien ce deffault. Il craingnoit de nestre pas assez bien aprins en civilite humaine. Mais nous luy avons dict que ce ne seroit pas crime mortel envers vous. Il y a un bien, que vous le pourrez

4) *Quos ergo maiori perspicacia usos iste dixisse putandus est, quum Henrico Regi magnam Lotharingiae partem paucis post annis proditione tradiderint.*

5) *in Cod.* 106 *additum legitur:* Non videtur bonum excudi hanc.

562. 1) *La guerre avait éclaté entre le Roi de France et l'Empereur.*

2) *N.* 538, *not.* 3.

3) vostre *Amst. Bt. — M. de Falais paraît avoir demandé un chapelain pour sa famille.*

4) *Peut-être s'agit-il du ministre Bruly, originaire de Metz. Il est question d'un voyage quil fit en automne* 1543 (*N.* 505, *note* 2). *Dans ce cas l'expatriation de F. aurait eu lieu à cette époque déjà.*

5) *On ne sait pas quand il en revint. La diète fut close le* 20. *Iuin.* (*Sleid. II.* 347.)

6) *probablement un réfugié français envoyé de Strasbourg à Genève.*

admonester privement de tout ce qui vous semblera, sans doubter quil en soit offense. Et iespere quil se rendera ductile. Brief il nous trompera bien, ou il fera tellement que nous naurons pas occasion de nous repentir de lavoir envoye, et nen aurons point de plainte de vous.

Touchant du traictement, nous ne luy en avons point parle, scachant bien que ce nest pas cela ou il sarreste. Car aussi, quant il se chercheroit, son voiage ne scauroit venir a profict. De mescontentement il ny a nul dangier quil y en ait de sa part. Et de vous, ie me tiens plus que certain que vous ne luy en donnerez occasion. Seulement, ie vous prye, Monsgr., de le recevoir comme serviteur de Dieu, pour vous servir de ce que le seigneur luy a donne avec vostre famille, a ce que son ministere ne soit pas inutile.

De lordre et facon de proceder en predications, et en administrant les sacremens, nous en avons consulte. Mais ce sera a vous den conclurre ensemble sur le lieu. Toutefois il vous declairera ce qui nous a semble advis bon, affin que sur cela vous preniez conseil. Quant a cela nous avons nostre reigle infallible, d'accommoder le tout a edification. Or pour discerner ce qui est propre a edifier, cest au seigneur de nous donner la prudence, auquel vous aurez recours.

Maintenant, Monsgr., pour response de vos lettres, ie rens graces a nostre seigneur, de ce quil vous a fortifie en constance, pour vous faire surmonter toutes les tentations qui estoient pour vous empescher et distraire de vous venir rendre en lieu ou vous le peussiez adorer purement, et na pas permis quavec la plus part de ceux quil a illumine en la congnoissance de son nom, vous aiez prefere le monde a son honeur, vous endormant en la fange, qui eust este pour vous suffocquer en la fin. Or si ceste vertu de vous oublier et destourner vostre consideration de toutes choses qui estoient a lentour de vous, et de rompre les lyens dont vous estiez detenu, a este une singuliere grace de nostre bon pere celeste, comme il a commence en cela loevre de sa misericorde envers vous, aussi la il poursuivy, en vous mectant au cueur que ce nestoit pas assez de vous estre retire des pollutions ou vous estiez, sinon que vous eussiez iournellement sa parole, pour vous confermer a perseverance, et vous inciter a marcher tousiours plus oultre.

Nous experimentons bien nostre fragilite estre telle que si nous ne sommes poulsez dheure en heure, nous sommes incontinent refroidis de nostre zele. Et cest la cause pourquoy il y en a tant qui cheminent en escrevices, pource questans deceus par faulse imagination que cest assez davoir une fois entendu la verite, ilz sanonchalissent, mesprisant lexercice quotidien qui nous est tant necessaire a tous. Ainsi nous estans instruicts tant par leur exemple que par nostre experience propre, combien il nous est mestier davoir tousiours sainctes exhortations de la parole de nostre Dieu comme un esperon pour nous picquer, guardons bien de nous en reculler.

Nous voions comme David estant entre les Philistins, combien quil ne se contaminat pas en idolatrie, regrette quil ne se peult trouver au temple en Ierusalem, pour sedifier tant par la predication de la loy et les sainctes ordonnances de Dieu. Comme ce sont confirmations pour ayder et subvenir a nostre foiblesse. Ie prye doncq le seigneur de vous maintenir tousiours en ce propos, affin que soiez pleinement conforme a nostre pere Abraham, lequel non seulement abandonna le pais de sa nativite pour suivre Dieu, mais estant venu en la terre de Chanaan dressa incontinent un autel, pour sexercer au service et en ladoration de Dieu.

Quant a ce que vous craingnez que ie trouve estrange le changement de vostre deliberation,[7] ie serois trop inhumain, si ie ne vous concedois duser dun tel et si bon moien, puisque nostre seigneur vous la offert oultre vostre esperance. Non pas que ie neusse desire de vous voir, pour iouir de la consolation et ioye que iattendois de vostre presence, et quil ne me face mal destre privé dun tel bien. Mais ie regarde daultre coste que vous seriez comme ingratz a Dieu, en nacceptant point la condition, laquelle vous est presentee de luy plus que des hommes.

Au reste, ie vous asseure bien que si iestois en ma liberte, et que le seigneur ne meust point lye icy, ou quil me donnat conge pour un temps, que ie ne vouldrois faillir a vous aller visiter,[8] pour satisfaire a vostre desir et au mien.[9] Quant a vous voir, encor nen ay ie pas perdu lesperance. Non pas que iy voye grande aysance de mon coste, mais pource que ie me confie que nostre seigneur en ouvrira quelque moien. Comment quil en soit, le principal est que nous soions tousiours conioinctz ensemble en celluy qui est pere de toute unite, comme ie men tiens pour asseure: et non seulement pour trois iours que nous avons a vivre en ce monde, mais eternellement en son Royaulme.

Pour faire fin, Monsieur, apres mestre humblement recommande a vostre bonne grace, ie supplye ce bon Dieu de vous avoir tousiours en sa protection avec vostre famille, vous acroissant les dons

---

7) *M. de Falais avait donc d'abord eu l'intention de se retirer à Genève.*

8) *On peut conclure de ce passage que C. croyait qu'il le trouverait déjà à Strasbourg.*

9) *Falais écrit en marge:* O captatorem non piscium ut illi sed etc.

quil a mis en vous, iusque a ce quil vous ait mene a la derniere perfection de ses enfans. Ce xxiiij. de Iuing.

Vostre serviteur, humble frere et entier amy a iamais,

Charles Despeville.

563.

CALVIN A MADAME DE FALAIS.

Mêmes sujets.

(Original autographe. Bibl. de Genève. Vol. 194, fol. 16. — Ed. de 1744 p. 23. Lettres fr. I. 109 angl. I. 403.)

A Madamoiselle et bonne seur, Madamoiselle Katerine le Franc.

Madamoiselle et bien aymee seur, combien que iaurois un desir singulier de vous voir, et quil me face bien mal destre frustre de lesperance que ien avoye conceu, toutefois ie rens graces a nostre seigneur de louverture quil vous a faicte, que sans vous eslongner des vostres, [1]) il vous est permis de ladorer en pure conscience, et hors des pollutions de lidolatrie en laquelle vous avez este captive. Il y a laultre benediction que vous pourrez dresser forme deglise pour linvocquer en assemblee Chrestienne, estre consolee par sa parole, et recevoir la saincte cene pour gaige de sa bonte,[2]) faisant aussi par icelle protestation de vostre foy. Daultant que vous aviez moins attendu une telle faculte, vous avez occasion de vous en resiouir, quant elle vous est donnee.

Iespere que lhomme que nous vous envoions, le seigneur *David* et moy, sera selon vostre cueur. Car tant en doctrine quen meurs il a une vraye simplicite Chrestienne.

Au reste, ce pendant, le desir me demeurera de iouir quelque fois de vostre presence et nen perderay point lespoir. Mais il y a ce bien questans absens les uns des aultres nous ne laisserons point de nous entrevoir en esperit, estans unis en celluy qui conioinct les choses eslongnees. Pource que le porteur servira de lettres en partie, ie ne vous fascheray de plus long propos. Et ainsi, Madamoiselle et tresaymee seur, apres mestre humblement recommande a vostre bonne souvenance en voz prieres, ie supplye le pere de toute misericorde deslargir de plus en plus sa main pour vous departir de ses graces, faisant que vous continuiez destre un instrument esleu de sa gloire iusque en la fin.

Ie ne scay pas la compaignie qui est presentement avec vous. Mais si ceux que le seigneur *David* y laissa avec celluy quon attendoit y estoient, ie souhaiste destre recommande a leur bonne grace, aultant affectueusement quil est possible. Non pas que ie vous vueille donner ceste poine, mais eux mesmes pourront bien recevoir les recommandations que ie desire leur estre presentee. De rechef ie prye nostre seigneur de vous guider tousiours comme il a faict iusque icy. Ce xxiiij. de Iuing.

Vostre serviteur et humble frere a iammais

Charles Despeville.

564.

CALVINUS STURMIO.

Bello instante, quid sperandum, quid metuendum sit piis, ambigit. Dummodo sacrum amicitiae vinculum non solvatur, caetera Deo permittenda.

(Ex autographo Cod. Genev. 107a, fol. 306. — Legitur etiam in Cod. 108, fol. 166 in Epp. Bern. VII. p. 26 et ap. Simler. Vol. 55.)

D. Sturmio.

Si verus est rumor qui repente apud nos sparsus est, non procul iam ab armorum strepitu abesse vos oportet. [1]) Utinam saperet mundus. Nam ad pacem sub Dei auspiciis colendam pridem assuefactus foret. Sed quia bonam partem bellum cum Deo nimis delectat, qui pacis autori placide se submittere recusant, omnes inter se tumultuando misere confici aequum est. Haec saltem, ut in malis, consolatio iuvare nos debet, quod turbulenti isti motus aliquas ecclesiae Dei inducias afferent. Antiochi potentia fraenabitur. Pharao vicinus noster alio violentos suos impetus convertens aliquid forte de intestina saevitia remittet. Nonnihil etiam mitigari

563. 1) *D'après la fin de la lettre on est peut-être autorisé à supposer que Made. de Falais était provisoirement restée en Belgique. Cependant cela ne s'accorderait guère avec le fait de l'envoi à tous les deux d'un seul et même ministre.*

2) Coena loco pignoris. (*Note de M. de Falais.*)

564. 1) *Communis omnium opinio erat bellum in ipsa Alsatia gestum iri. Qua de causa hoc ipso mense Iunio episcopus Argentoratensis Sturmium ad Regem misit ut hoc discrimen averteret. V. Sturmii ep. ad Melanchthonem d. 11. Iul. 1544. Corp. Ref. V. 442.*

a novis amicis poterit. In quas partes ut incumbas hortari te supersedeo, quia satis voluntarium esse mihi persuasi. Caeterum sive extrema dissipatio immineat, sive, quod magis ominari libet, Dominus terram miscendo in coeleste suum regnum eos qui nunc dispersi misere vagantur colligere statuerit, bona fide amicitiam foveamus, cuius sacrosanctum est vinculum. Ego novas tabulas [2]) hac lege recipio et vicissim consigno, ut veterum memoria non intercidat, neque fides ac vigor aboleatur.

565.

BULLINGERUS CALVINO.

Puerum ei commendat Turicensem Genevae commoraturum. Tum de Genevensi puero scribit a Calvino olim commendato, pro quo ipse fidem obstrinxit hospiti, cui hucusque nihil condicti pretii a pueri patre solutum est.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim Epp. B. t. 30, fol. 121. Simler. Vol. 55.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino fratri suo longe carissimo

Genevae.

Gratiam et pacem a Domino. Orat te, *Calvine* doctissime, D. Erasmus *Fabricius*, [1]) ecclesiae nostrae minister fidelis ac doctus, et eius nomine ego quoque te oro, ut hunc filium eius commendatum habeas. Manebit apud mercatorem Genevae. Mercatoris nomen excidit, quod tamen ex puero discere poteris. Et quanquam de illo bene speret, voluit tamen hunc tibi quoque commendari. Neque ingratam patri rem feceris, si dominum pueri adhortatus fueris ut bona erga ipsum fide utatur. Sentiet ille patrem non ingratum. De puero autem Gallo, quem mihi commendasti literis tuis mense Maio, semel et iterum scripsi: [2]) quoniam vero nihil respondes, suspicor meas tibi non esse redditas. Summa fide et diligentia annixus sum quo puer ille in aedes scribae urbis nostrae reciperetur. Nam nemo est qui illo purius germanice scribat. Receptus est, sed ea lege ut pro victu in annum numerem coronatos sedecim. A me enim uno pecuniam numerari voluit, neque alios fideiussores se recepturum dixit. Obstrinxi fidem meam fretus tuis literis. Restat ergo ut tu me liberes. Comparavit praeterea libros sibi quibus opus habet in ludo. Pretium ascendit fere ad duos aureos. Iam vero mos est apud nostros ut dimidiatam partem pro victu numerandam mox ab initio appendant. Proinde nisi parum commodum esset mercatori, cuperem ut 8 coronatos mitteret, ubi fidelem inveniret nuncium qui illos ad me perferret, una cum illis quoque pecuniis quas pro libris debet *Froschovero*. Caeterum rem maxime necessariam feceris si puero scripseris, diligentior sit porro et tractabilior. Queritur scriba urbis D. Wernherus *Bygelius*, dominus eius, puerum esse negligentem, praefractum et animi elati. Ego pro meo officio illum admonui ac spero ipsum aures habere ad consilia. Vale, doctissime mi *Calvine*, et me ama. Salutant te fratres omnes, *Megander*, *Pellicanus*, *Bibliander*, *Gualtherus*, *Gesnerus*, pueri huius pater E. *Fabricius* ac reliqui. Tiguri 20. Iulii anno 1544.

H. Bullingerus tuus.

566.

VIRETUS CALVINO.

Mavult coram quam per literas quae ipsi maxime cordi sunt cum amico communicare. Novissima de Castellione.

(Ex autographo Cod. Genev. 111^{a}, fol. 135.)

Carissimo fratri suo Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori fidelissimo

Genevae.

S. Ex quo Berna redii [1]) ne literam quidem a quoquam Genevatum accepi. Scio quibus obruaris. Optarim tamen certius aliquid discere de vestro statu, et quo animo exceptae sint

---

2) *Cave hanc elegantioris latinitatis* φράσιν, *et simul sincerae amicitiae professionem inter turbas politicas inconcussae, de opere aliquo Sturmii accipias quod inscribitur:* Tabulae partitionum oratoriarum Ciceronis *etc. quod a. demum* 1547 *prodiit. Scilicet Sturmius Germanus a partibus Caesaris stabat, Calvinus Gallus Francisco magis favebat.*

565. 1) *qui proprio suo nomine Schmidius vocabatur, et olim i. e.* 1535 *et seqq. aliquot annis Richevillae in Alsatia superiore sub auspiciis Georgii Comitis Wirtembergici ecclesiae reformandae praefuerat, postea Turici munere ecclesiastico non ita diu defunctus iam* 1546 *obiit.* (*Cf. N.* 213.)

2) *Cf. N.* 557.

566. 1) *quo se contulerat cum senatu de sua vocatione Genevensi acturus deque aliquo in suum locum sufficiendo. Cf. Vireti ep. N.* 560.

Bernatium literae,[2]) et quid continerent. Si licet per otium, scribe paulo fusius de rebus omnibus. Nihil scribo ad te de his quae hic aguntur aut quae Bernae vidi, quoniam eius sint generis ut malim coram narrare quam literis committere. Hac nocte uxor *Comitis* obiit.[3]) Saluta amicos, praesertim domesticos. Nostri te salutant omnes. Redditae sunt mihi *Farelli* literae quibus meminit de *Sebastiano*, qui fuit Neocomi et qui multa conquestus est.[4]) Vide ne quis quidquam moliatur adversum te. Sed Dominus conficiet aemulos. Vale. Lausannae 4. Augusti 1544.

567.

VIRETUS CALVINO.

De Castellione et Zebedaeo praefatus ministri cuiusdam vicini desideria exponit quibus ipse minus favet. Tossani quaestionem de muliere in ecclesia docente profert.

(Ex autographo Cod. Genev. 111a. fol. 186.)

Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori vigilantissimo fratri quam carissimo

Genevae.

S. Nihil ad te scribere decreveram, sperans fore ut aliquando occasionem captares hucusque et Neocomum exspatiandi.[1]) Nam nisi te negotiis eximas vix unquam respirare licebit. Quum ergo nondum hanc mihi spem praecideris, differo multa donec coram colloqui liceat. Intellexisti, opinor, de *Sebastiano*, quem audio Basileam se ad *Oporinum* recipere.[2]) Miror autem quod nec iens nec rediens nunquam hac iter fecerit. Multa conquestus est etiam apud *Zebedaeum* suo more. *Zebedaeus* hic est, cui parum bene cum suis Orbanis convenit.[3]) Quum Berna rediens Orba iter facerem, nonnihil aegre tulit quod veteres querelas audire noluerim. Dabo tamen operam ut, quoad eius fieri poterit, in officio contineatur.

Minister Linirolius[4]) (*Manilerus* ni fallor vocatur), qui cum Puliaco locum commutare cupit, ad me rediit ac valde institit ut in hac ei causa faverem, et multis conatus est meam sententiam mihi extorquere, ut quid animi haberem exploraret. Remisi ad classes, quamvis spem adimere penitus noluerim, ne viderer classibus et fratribus omnibus praeiudicare ac meo omnia arbitrio moderari. Negavi tamen nos scripturos hac de re, honesto praetextu, quod scilicet ego et tu videremur classibus praeire et confirmare opinionem quam multi de nobis conceperunt, aut, ut verius dicam, calumnias, quod velut pontifices velimus omnia peragere ex animi nostri sententia, et in reliquos fratres imperium assumere. Nullam esse viam commodiorem quam ut fratribus omnibus negotium proponeretur. Tunc Dominus suggeret cuique quod visum fuerit. Horum te velim admonitum ut, si ad te concederet aut scripto tecum ageret, responderes ita ut tua oratio a mea non discreparet. Nolui ei aperire quod sentiebam quia non videbatur expedire. Senator non debet ante consultationem privatam ferre sententiam.

Saluta amicos. Nostri te omnes salutant. De rebus nostris nuncius plura referet. Migro in aedes de quibus hactenus tamdiu certatum est. Vale. Lausannae 9. Augusti 1544.

Tuus P. Viretus.

Tossanus a me petit ut respondeam num mulier possit necessitate urgente verbum ministrare, nunciare remissionem peccatorum et absolvere, ut scilicet inferat quod, si hoc quod maius est licet, cur quod minus, scilicet tingere,[5]) non licebit? Velim, si posses, tuam super hac re sententiam audire. Nam hoc a me eius nomine rogat *Farellus*. Nihildum respondi, quia non fuit in manu tabellarius. Priusquam respondeam optarim, si fieri posset, tuas audire rationes.

---

2) *de quibus in commentariis senatus nihil legimus. Videntur tamen Viretum Genevensibus negasse, ita ut hoc ipso die 4. Augusti Calvinus duos alios vocandos proponere debuerit, Gallasium nempe et Petrum Nynault.*

3) *De qua vide Viretum l. l.*

4) *Castellio tandem pridie Idus Iulii a Senatu dimissus est postquam iam d. 12. Iunii a ministerio remotus et saepius ei a Calvino etiam in munere scholastico successor quaesitus fuit.*

567. 1) *Eo ipso tempore revera C. Bernam se contulit sed a Senatu missus, non exspatiandi causa.* (*Reg. du C.* 8. *Aug.*)

2) *scil. correctoris partes suscepturus et satis misere, imo in tristissima paupertate victurus. Caeterum ex hoc loco patet et Mählium et Bonnetum errasse quum Castellionem exeunte demum anno, vel adeo medio a. 1545 Basileam petiisse dicunt. Cf. Castellionis Defens. p. 349. Bonnet, Nouveaux récits p. 67.*

3) *Cf. N.* 499. 501. 502.

4) *Nomen dubium. Fortasse designat eum qui erat in vico Lignerolle prope Orbam. Puliacum hodie Pully ad ripam lacus prope Lausannam.*

5) *Vides eos saepius agitatam quaestionem de obstetricibus baptisantibus recoquere.*

568.

BULLINGERUS CALVINO.

Iterum de puero sibi commendato, cuius fideiussor factus est, pro quo nihildum pecuniae solutum est a patre. Calvini silentium miratur et priores literas deperditas suspicatur.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim Epp. B. t. 30, fol. 123. Simler. Vol. 55.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevatium concionatori fratri carissimo suo.

Gratiam et vitae innocentiam a Domino. Saepius te, *Calvine* doctissime idemque mihi carissime et colendissime frater, re admodum vili obturbo. Verum quia nihil a te responsionis accipio quum toties scripserim,[1]) cogor hoc facere quod facio. Suspicor enim meas tibi non esse redditas. Adolescens quem mihi commendasti Gallus agit apud scribam urbis nostrae primum, hominem magnae autoritatis et peritissimum in ea arte. In annum solvit scribae aureos coronatos 16. Ego pro 8 coronatis me debitorem obstrinxi. Debet ille praeterea aliquot pecunias pro libris aliquot *Froschovero*, pro quibus item fidem meam obstrinxi. Moris est autem apud nos ut dimidiatam partem totius summae in annum solvendae pendant mox ab anni principio ac diserte dicant quid de residua anni parte decreverint. Oro itaque, mi *Calvine*, ut mercatori haec indices et per hunc urbis nostrae cursorem publicum respondeas et pecunias mittas. De adolescente proximis ad te literis quaedam dedi. Ea non repeto quia eas tibi certo redditas puto.

Mitto tibi libellum de antiquitate fidei christianae olim a me scriptum germanice,[2]) nunc autem versum a studioso quodam, quamvis non omnino feliciter. Quaeso munusculum hoc boni consulas. Amo te ex animo. Vale. Tiguri 23.[3]) anno 1544. Salutabis fratres.

H. Bullingerus tuus.

---

568. 1) *N.* 557. 565.

2) Der alt gloub. Das der Christen gloub von anfang der wält gewärt habe, der recht waar alt vnnd vngezwyfelt gloub sye. Zürich. 1539. 8. *Versio latina quae ad manus non est nobis, Diethelmum Cellarium autorem agnoscit* 1544.

3) *mensem adscribe Augustum, quem tibi et proxime sequens Calvini responsum et quas antea de eodem puero Bullingerus scripsit commendant.*

569.

CALVINUS BULLINGERO.

Cur prius de puero illo non responderit, quem iam Genevam remitti iubet. Alterum Turicensem bene habere affirmat.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 166, olim 24, fol. 58. Apographa exstant in Bibl. Genev. Cod. 107b, fol. 100, satis mendose descriptum ex quo fluxerunt alia duo in Arch. Bern. Epp. VI. p. 341 et VII. p. 100 et ex his ap. Simlerum Vol. 55.)

Ornatissimo viro D. Henricho Bullingero ecclesiae Tigurinae fido pastori fratri in Domino carissimo et colendo.

S. Quod serius opinione tua tibi nunc demum respondeo, doctissime *Bullingere*, eo factum est quod hactenus exspectavimus dum pater pueri, qui Taurini est, pecuniam, sicut pollicitus fuerat, huc mitteret. Nunc vero, quum tamdiu distulerit, consilium cepimus, ego et amicus ille meus cuius rogatu puerum tibi commendaveram, non esse ultra nobis differendum quin eum statim revocaremus. Primum sex coronatos tibi mitto unde bibliopolae solvas et ex parte scribae vestro de pretio victus satisfacias. Deinde rogo ut, quum primum has literas receperis, contrahas libros quos emit, et ex illis quantulumcunque poteris pecuniae saltem in viaticum illi conficias, et simul huc eum ad nos remittas. Peto etiam abs te ut paucis verbis rationes colligas quae nos doceant quantum scribae debebitur. Ego vero quod restabit curabo in tempore numeratum. Verum nolim ullam in literis mentionem facias sex coronatorum. Eos enim de meo solvo. Itaque malo et patrem, et eum in cuius gratiam ego fidem meam interposui, existimare adhuc istic deberi, quo sint ad reddendum promptiores. Inprimis autem rogo ut me excusatum habeas quod hanc tibi molestiam exhibuerim. Puerum, sicut iam dixi, fac ut statim remittas, ne mihi maiori sit fraudi longior mora.

Puer autem quem tu mihi commendasti, praeterquam quod habet hospitem probum virum et humanum, mihi etiam curae erit. Ego et cum ipso, et cum paedagogo quem domi suae habet, diligenter egi. Et quoties opus erit utrumque commonefaciam. Vale, eruditissime vir et amice integerrime ac mihi observande. Saluta diligenter meo nomine fratres omnes. Dominus vos semper regat diuque nobis servet incolumes. Genevae 6. Calend. Septemb.[1])

Ioannes Calvinus tuus.

---

569. 1) *Probabiliter haec scripta fuit antequam praecedens Bullingeri Genevam pervenisset, vel saltem nulla intercedente mora.*

570.

GESNERUS CALVINO.

Commendat iuvenem patruelis filium qui Genevam ut gallicam linguam ediscat a patre mittitur. Simul tradit opus suum recentissimum, nondum tamen absolutum.

(Ex autographo Cod. Gothani 404, fol. 784.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino domino suo colendissimo ecclesiae ministro fideli

Genevae.

S. Mercator quidam Genevensis filium suum huc ad nos missurus est linguae discendae gratia, et in eius locum recepturus patruelis mei itidem mercatoris filium. Sed quoniam et mercatoris illius nomen ignoro, et gallice nihil aut pessime scribo, tibi molestus esse cogor. Rogo te igitur ut civem illum vestrum, cuius nomen ex illo audies qui has tibi tradit et puerum nostrum secum adducit, nostro nomine convenias et horteris ut curae sibi habeat filium patruelis mei, quum alias, tum in addiscenda lingua gallica. Latina enim opus non habet. Et si tu forte per occasionem aliquam magistrum scholae ad quam mittendus est noveris, ei quaeso puerum commendato. Patruelis meus, qui bonus et honestus vir est, vicissim non patietur quin vestri mercatoris filio modis omnibus prospiciatur.

Haec hactenus. Ecclesia nostra Dei gratia non quidem optime sed mediocriter bene habet, saltem non deterius quam antehac, quod sciam. De vestra multorum bona testimonia libenter audimus, et Deum opt. max. oramus ut continuo in honorem suum vos tueatur et promoveat. Vale. Tiguri 28° die Augusti 1544.

Tuus ex animo Conradus Gesnerus.

Mitto specimen laboris nostri [1]) cuius iam bona pars excusa est, et cupio abs te rescire tuas lucubrationes, si quae sunt, quas ignoremus adhuc, et quas brevi editurus sis, ut illas suo loco commemoremus.

570. 1) Bibliotheca universalis s. Catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis latina graeca et hebraica exstantium et non exstantium veterum et recentiorum. Tiguri Froschover. 1545 fol.

571.

VIRETUS GUALTHERO.

Quos Turicenses commendarunt, ii Lausannae non multum profecerunt, quam pestis et annonae caritas vexant, belli rumores suspensam tenent. Ex Gallia meliora nunciantur. In Germania inferiore Libertini quos dicunt exstiterunt novum et detestabile hominum genus, contra quos Calvinus scripturus est.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. vol. 166 olim Epp. t. 24, fol. 229. — Simler. Vol. 55.)

Singulari eruditione ac pietate ornatissimo D. Rodolpho Gualthero ecclesiastae Tigurino fidelissimo fratri et amico suavissimo

Tiguri.

S. Non potuimus piis fratribus quos nobis commendastis multum conferre. Praestitimus quod potuimus, plura praestituri si quid apud nos fuisset eximium atque aptum operi quod vir ille bonus [1]) in lucem emittendum parat. Ab eo audies quid inveniri potuerit. Vix usquam vidisti nostris hominibus ullos negligentiores aut magis bonarum artium contemptores. Si praefectus in urbe fuisset, forsan plura et certiora inventa fuissent.

De rebus nostris nihil est quod valde dignum scriptu censeam. De bellis multi audiuntur rumores sed omnes varii et incerti. Quisque sibi fingit quod ipse optat, et libenter credit quod cupit: quo fit ut pauci inveniantur digni quibus fides habenda sit. Pestis, quae nobis inducias dederat, recrudescit. Faxit Dominus ut tandem tot plagis admoniti resipiscamus. Valde pressi fuimus hoc anno caritate annonae, [2]) nec multo foecundiorem spem nobis proximus pollicetur. Urgent penuria et pestis, imminent atrocissima bella et vix tamen expergiscimur. Gallus inter hos bellicos motus multa concessit fratribus Provincialibus, [3]) inter quos plurimi sunt ex veteribus Valdensibus. Vetuit persequi ob religionem quemquam, sed iussit ad privatum suum

571. 1) *Loquitur de Io. Stumpfio Bruchsaliense, qui a.* 1500 *natus, Landaviae, Durlaci, Colmariae et Argentorati variorum scholas adiit quamvis summa paupertate oppressus, postea Heidelbergae et Friburgi altioribus studiis deditus et maxime historicis, tandem vix praetextatus pastor factus in vico Bubicon pagi Turicensis, inter primos reformationem amplexus est. Chronicon helveticum edidit a.* 1548, *postea ab ipsius filio et Wasero continuatum et saepius iteratum. Obiit a.* 1566. *Cf. Hottinger KG. III* 83. *Ruchat I.* 100.

2) *Mémoires de Pierrefleur p.* 225.

3) *et quidem iam anno superiore, teste Hist. eccl. I.* 43 *ubi tamen diserte docetur concessiones illas vanas fuisse, siquidem a procuratore regio mense Ianuario* 1545 *literae missae fuerunt priora et severiora edicta confirmantes, cuius rei prae caeteris promotor fuit Cardinalis de Tournon.*

consilium huiusmodi causas deferri, ac sibi uni cognitionem, et quibus committere voluerit, reservavit. Iussit praeterea captivos omnes fidei causa liberari et restitui cuique suas facultates, ac omnibus quibus religionis praetextu ademptae sunt, donec omnia probe cognorit. Saltem respirabunt tantisper pii. Interea Dominus aliqua ratione suae ecclesiae prospiciet.

Audimus in Germania inferiore esse quoddam novum Catabaptistarum genus quos Libertinos vocant,[4]) turbare pias mentes et evangelium remorari supra quam cuiquam sit credibile: idque didicimus a fido dignissimis testibus oculatis et auritis, qui ea potissimum gratia huc ad nos se receperunt, ut gallicis libellis succurreremus vicinis, quales sunt Leodienses, Tornacenses, Valentiani et alii id genus, inter quos pestis illa plurimos inficit. *Calvinus* iam scripsit libellum in eos quos propie Catabaptistas vocamus, ac se mox, si licet, in Libertinos scripturum pollicetur. Longum esset eorum haereses persequi. Haeresis est ex omnibus, ut videtur, haeresibus iisque absurdissimis consarcinata. Occupavit et in Gallia multorum animos detestanda ista lues. Hominum genus periculosissimum, quibuscum collati Catabaptistae viri boni merito haberi possunt. Si nondum vobis compertum sit quidquam de huiusmodi pestibus, poteritis aliquando certius intelligere. Sed arbitror vos non omnino latere quale sit hoc hominum genus. Dominus nos varie ad preces et studia excitat, quem precor ut eam nobis mentem suggerat qua strenue eius operi incumbamus.

Salutant te amici omnes, praesertim quibus salutem tuis literis nunciari iussisti. Salutabis meo nomine D. *Bullingerum*, ad quem scripsissem si quid scriptione dignum occurrisset, aut si meas literas aliquid allaturas voluptatis aut utilitatis sperassem. Saluta reliquos symmystas tuos et viros doctos qui sunt isthic meo nomine, praesertim D. *Casparem*,[5]) *Bibliandrum*, *Pellicanum* et *Gesnerum*. *Coelius* et *Ribittus* vos omnes salutare iubent. *Comitem* puto ad te scribere et suis verbis te salutare. Vale. Lausannae 5. Septemb. 1544.

Tuus P. Viretus.

---

4) *De his vide Bullingeri librum qui inscribitur:* Der Widertöuffer Ursprung *etc.* Zürich 1561 *pag.* 61 *seqq. et omnino Calvini Opp. T. VII. ibique prolegomena nostra p.* 27.
5) *Megandrum.*

572.

BULLINGERUS CALVINO.

Accepit pecuniam pro pueri diaeta solvendam, puerum ipsum Genevam remittit, sed invitum, quid sibi amplius debetur significat.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129 olim B. Epp. t. 30, fol. 122. — Simler. Vol. 55.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae ministro fidelissimo fratri longe carissimo.

Gratiam et vitae innocentiam a Deo patre per Christum Dominum nostrum. Literas tuas[1]) una cum sex coronatis accepi a te, colendissime mi *Calvine*, per publicum urbis nostrae cursorem. Ac obsecundassem tibi libentissime nisi cursor in pueri conspectu coronatos proferens mihi tradidisset. Itaque non ignorat puer coronatos sex mihi a te esse missos. Imo priusquam ad me veniret ad scribam diverterat, cui iterum puero praesente dixerat se a *Calvino* sex coronatos afferre *Bullingero*. Si quid ergo hic peccatum est non mea culpa peccatum est. Rationem collegi quam papyro illitam simul hic tibi mitto, sicuti a me postulasti. De reliquis omnibus rationem reddet puer. Pro libris nihil expendit. Nam per meam intercessionem factum est ut minister bibliopolae et typographi *Froschoveri* libros receperit pro pecunia. Praeterea coronatos 4 dedi scribae, 2 puero pro debitis solvendis et viatico, sicuti ipse referet. Ego praeterea de meo scribae dedi 5 talenta tigurina, id est, batzones vestrates 40 vel duos coronatos, minus 10 batzonibus. Hos tu mihi debes, vel pueri pater. Ego scribae dedi, quominus succenseret etc. Curabis ergo, mi *Calvine*, ut aliquando eam pecuniam recipiam. De puero non est quod multa scribam. Maluisset hic manere. Non admodum diligens fuit in visitando ludo. Quid profecerit in lingua germanica qui germanice norunt intelligunt. Arbitror autem puerum non malum alioqui et inertem esse. Bene ergo feceris si illum non deserueris.

Nihil praeterea quod scribam habeo, nisi quod gratias ago tuae humanitati, qui adolescentis abs me tibi commendati res tam diligenter curas. Dominus Iesus servet te nobis diu incolumem. Salutant te fratres. Salutabis nobis omnes fratres. Tiguri 12. Septembris anno 1544.

Heinrychus Bullingerus tuus.

---

572. 1) *N.* 569.

573.

CALVINUS VIRETO.

Qui factum sit ut nuper eum in itinere non convenerit. De Stephano accuratius inquirendum quum eius fama iam olim dubia etiamnum suspicionibus obnoxia sit. Synodi urgenda convocatio.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 116. Exemplaria alia exstant Ionvillaei Cod. 111a, fol. 4 verso, Turretini Cod. 111, fol. 96, Bernense Epp. VII. p. 628, Turicense Simleri Vol. 55.)

S. *Farellus* vero te decepit. Nam quia certo te exspectabam substitimus aut lente equitavimus, [1]) etiam aliquanto postquam *Sonerius* [2]) nos assequutus erat, donec coniicere potuimus te non venturum. Nunc ea quae sermone tractare debuimus literis explicare difficile est. De *Stephano* dicam, non sicut postulas. Videris enim testimonium petere quod coram fratribus proferatur. Ego autem potius consulo, ut fratribus tanquam audita referas, et ad inquirendum eos horteris. Existimo te scire quid me ex *Coraldo* audiisse semper testatus sim. Quum purgare se apud me vellet impudentissimis calumniis *Coraldum* gravavit. Constat etiam ipsum Lugduni familiarissimum *Doleto* fuisse, et tertio nescio cui eiusdem farinae. *Petrus* hic noster [3]) tibi narrabit quid ex eius hospita audierit. Ad haec omnia respondent *Sulzerus* et *Beatus*, [4]) fieri posse ut resipuerit. Ego quum ineptias illas refutassem, dixi me pessimum exitium omnibus imprecaturum qui eum promovendum curaverint. Verum si privatim rogetur *Annonius*, [5]) plura ex eo audietis. Non vult quidem, ut est plus aequo timidus, sustinere invidiam. Quantum tamen intelligo, si serio interpellabitur, unus vos liberabit omni molestia. Tantum opus erit prudentia. Si cui ex fratribus dederitis hoc mandatum, qui secum aliquem adhibeat, res absque negotio conficietur.

De convocanda synodo [6]) instabis, ut vides esse plus quam necesse. Exemplar epistolae prioris, quam fratribus Monsbelgardensibus scripseram, [7]) habere te puto. Si ita est, velim ad me mittas, una cum formula quam aliquando de controversia sacramentaria rogatu tuo composueram. Hanc formulam inprimis desidero. [8]) Vale. Cogor finem facere. Dominus te conservet incolumem, uxori sanitatem plenam restituat. Fratres omnes saluta diligenter. Vale iterum. 23. Septemb. 1544.

Ioannes Calvinus tuus.

573. 1) *Haec ad conventum aliquem spectare videntur de quo inter amicos convenerat, fortasse Orbae habendo (vide seq.). Deinde ex Commentariis Senatus d.* 9. *Sept. discimus tunc temporis denuo de Vireto Genevam arcessendo actum fuisse.*

2) *qui Geneva pulsus Lausannae collegio instituendo operam navaverat, postea Rollae verbi ministerium suscepturus (Bétant p.* 11.*)*

3) *An P. Ninaux, minister Genevensis, vel P. de l'Ecluse, vel ignotus quispiam?*

4) *Gerung.*

5) *Froment (?).*

6) *quae coacta non fuit ante a.* 1546. *Vide Vireti ep.* 7. *Febr.* 1545.

7) *N.* 506.

8) *Et nos desideramus.*

574.

FARELLUS CALVINO.

De Zebedaei cum Orbanis, Turicensium cum Lutheranis dissensione pacanda, de Capunculi et Libertinorum turbis pauca quasi ἐν παρόδῳ.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium Epp. Farelli fascic. II. N. 21.)

Doctissimo et eximie pio Io. Calvino fratri et symmystae quam carissimo

Genevae.

S. Quid Orbae egerim a vobis relictus [1]) (nemo enim putavit negotium tanti esse ut pluribus esset committendum quam mihi) hoc fuit. Egi cum sanioribus. Licet inter eos essent aliqui non satis sani, tamen non infeliciter succedebat actio, donec vocatus fuit hospes *Zebedaei*, qui tragice omnia totus, ut nihil non probaret in *Zebedaeo*. Sed is cum eo qui contendebat egressus omnia nobis reliquit pacatiora. Commendavi ministerium ut valui, et iussi eos memores esse gratiae Dei. Et quantum video, si *Zebedaeus* sese pastorem et patrem gerat, oves et filios habebit. Sed is suas habet rationes, quibus modo aliis satisfaciat, rem bene putat habere. Quam pauci sunt patres. Admonui tamen eum aliquorum et nonnihil spei habeo. Sane non erat occasio negligenda. Quod coram nemo vestrum non egit, uterque agito per literas, ut tollat *Zebedaeus* offendicula. [2])

574. 1) *Vide ep. praecedentem ex qua efficies paucis diebus antea Calvinum et Sonerium cum Farello Orbae aut in vicinia convenisse.*

2) *Quid rei fuerit Zebedaeo cum suis Orbanis ex h. l. non clare patet. Verum etiam ex aliis locis discimus eum hac statione relicta alibi pedem figere cupivisse. Caeterum etiam cum catholicis scil. Friburgensibus non semel disceptaverat, qui cum Bernatibus Orbae condominium exercebant eumque mense Maio* 1542 *in vincula coniectum Dei Virginis et sanctorum veniam implorare coegerunt eique urbe sua et agro interdixerunt. Plura dabunt Mémoires de Pierrefleur d'Orbe p.* 209 *ss.*

Caeterum de pace et bello quid dicam non habeo. Cuperem te iter suscipere ad Tigurinos,[3]) et id res posceret te digna, imo ecclesia, imo Christo. Quod cupio ut quam diligentissime efficias, et quidquid poteris pervidere quod factu sit opus, quaeso te proper Christum ne negligas, imo omnes horteris ad incendium hoc restinguendum. Ego te idoneum magis non video, nec qui magis norit quantum illi Thrasones quum in Gallia tum in Germania et passim noceant.

De spadone nostro[4]) non est quod scribam. Christus Iesus repurget templum suum et faxit ut qui intrant puri sint et mundi et pure litent Domino. Quintinistae factio,[5]) quae ex Simonis magi discipulis ortum sumpsit, si Epiphanio credimus, utinam per te funditus exstirpetur. Dominus Iesus te servet ac tuam uxorem, *Bernardinum*, *Genestonum*, et quidquid est piorum. Vale. Omnes salvere iube. Nostri tibi salutem dicunt. Neocomi 2. Octobris 1544.[6])

Farellus tuus totus.

575.

CALVINUS SCHNEPFIO.[1])

Monsbelgardensium libertatem in ritibus sacris tuendam ei commendat, Angelandri intolerantiam notat et sententiam suam de quaestione, num impii corpus Christi in coena recipiant, exponit.

(Ex apographo coaevo bibliothecae pastorum Neocomensium. Aliud exstat in Bibl. Basileensi G. I. 22, fol. 39. Edita est in supplem. Bezae Gen. 1576, p. 425, Chouet p. 592, Amst. p. 266.)

Ornatissimo viro et eximio Christi ministro D. Eberhardo Scenephio amico et fratri observando et carissimo Stucardiae.[2])

S. Quum iam ante quatuor menses intellexissem fratres nostros Monsbelgardenses ob nescio quos ritus immerito vexari, quia non libenter quidquam in suis ecclesiis cum gravi plebis offendiculo innovari patiebantur, petieram abs te per literas[3]) ut ad illos molestia sublevandos autoritatem tuam interponeres. Postea audivi missum illuc a principe fuisse doctum quendam et pium virum qui omnia statim pro sua prudentia et aequitate composuit. At quum fratres tranquillo in statu esse existimarem et hoc illis nomine gratularer, ecce iterum derepente affertur tristis nuncius: novum certamen illis ab *Angelandro*[4]) excitatum esse. Quanquam ignotus est mihi *Angelander* ille, fretus tamen amoris erga te mei conscientia et vicissim fiducia tuae erga me benevolentiae, iam ante prioribus literis simpliciter tibi exposui quid de eo sentirem. Certe quum fratribus, quos ego modestos esse et quietos pacisque amantes scio, negotium exhibere non desinat, quasi perpetuum illis bellum indixerit, quum deinde et rixandi cupidum et in sustinendis malis causis pertinacem esse videam, non possum aliter de eo iudicare quam hominem esse importuni ingenii et qui ad impediendum Domini opus quam ad promovendum sit aptior. Antehac[5]) de sacramento coenae litigavit. Fratres, ut se purgarent ab eius calumniis, confessionem ediderunt,[6]) brevem quidem et simplicem, sed meo iudicio piam et orthodoxam, et quam tibi quoque probatum iri confido. Nunc quaestionem hanc exagitat, num impii Christi corpus in coena recipiant.[7]) Scio te, eruditissime Scenephi,[8]) a supervacuis contentionibus, sicuti gravem et moderatum virum decet, prorsus abhorrere. Quo liberius, quid de hac controversia sentiam, apud te profitebor. Ego quidem axioma illud constanter tenendum censeo: qualiscunque sit vel sacramenti minister vel is qui accipit, nihil tamen eorum impietate derogari sacramenti vel naturae vel efficaciae. Itaque constitutum hoc habeo, offerri in coena Christi corpus dignis simul et indignis. Verum ab infidelibus ita recipi ut eius communione fruantur, persuaderi nequeo. Nec puto meam sententiam a tua discrepare. Nisi enim Christum a suo spiritu velimus separare, non faciemus eos Christi participes qui illius spiritu penitus sunt vacui. Si ergo capax Christi non est nisi qui eius spiritum admittit, quid de infidelibus sentiendum erit, qui spiritui

---

3) *in re sacramentaria nimis contra Lutherum eiusque formulam animosos, ut nimirum conciliaret aliquatenus utramque partem Vide quoque Calvini ep. proxime sequentem, et Ruchat V.* 205. *Hess, Bullinger's Leben I.* 432. *Pestalozzi p.* 221.

4) *Capunculum satis insulse sic appellat.*

5) *Peloux eiusque asseclae, v. N.* 534. 538 *et Calv. ctr. Anabapt.*

6) *In ipsa epistolae inscriptione exteriore legitur Calvini manu scriptum:* Remitte per primum nuncium utrasque.

575. 1) *De Erhardo Schnepfio, cuius nomen Gallis istis negotium facessebat, v. Schwarzium in Herzogii Encycl. T.* 13. *Hartmann, Erh. Schnepf. Tüb.* 1870.

2) *nomen urbis Farelli manu additum, qui hoc apographon Neocomense faciendum curavit quum ei Calvinus epistolam misisset. Vide seq. not.* 8.

3) *de quibus vide N.* 547, *not.* 4.

4) *ab ipso quidem Schnepfio Monsbelgardiam misso, rogante duce Christophoro qui eius consiliis in re ecclesiastica constituenda uti cupiebat. (Heyd, Herzog Ulrich III.* 149.*)*

5) *Anno* 1543 *vergente*

6) *m. Ianuario* 1544 *(Goguel, Réform. de Montbéliard p.* 44*), fortasse ab ipso Calvino conscriptam, v. ej. Ep. ad Viretum N.* 573, *not.* 8.

7) *De eadem scripsit Brentius ad Angelandrum cf. Hartmann und Jaeger, Brenz. II.* 134.

8) Snephfi *Amst.*

Christi non modo viam omnem praecludunt ne locum apud se habeat, sed etiam, quoad in se est, ipsum procul arcent? Atqui sic videtur fieri Deo iniuria, perinde ac si eius veritas ab hominis arbitrio penderet. Id vero nequaquam inde sequitur. Neque enim efficiunt impii sua pravitate quin sacramentum Domini vim suam retineat, quin illis sub panis symbolo offeratur, quin denique verax in suis promissis maneat Christus: sed aliud est mutare rei naturam et in nihilum redigere, aliud respuere oblatum donum ne ad eum usque perveniat cui offerebatur. Atqui reclamat Paulus quum testatur: omnes qui indigne manducant iudicium sibi manducare, quia non diiudicent corpus Domini. Ego vero nihil dico quod non optime cum his Pauli verbis congruat. Iure enim rei sacrilegii pronunciantur qui datum sibi Domini corpus repudiando contumelia afficiunt. Quanquam ut nihil futurum incommodi video si quis dicat, recipere etiam quodammodo ipsos sed intus non percipere, ita facile id concederem. Verum fingamus de eo non convenire inter nos per omnia, quaestionem tamen eiusmodi esse arbitror quae maiore cum fructu sopiatur quam usque ad contentionem protrahatur in medium. Quid enim, obsecro, hoc ad plebem, num ab impiis manducetur Christi corpus? Neque vero me latet veteres sic interdum solere loqui. Sed quo sensu ita loquantur, quum ex multis aliis Augustini testimoniis constat, tum vero ubi dicit[9]) sacramentum hoc sumi ad vitam aliis et aliis ad exitium, rem vero non nisi ad vitam iis qui eius participes fuerint. Quo etiam pertinet altera eius sententia: Iudam cum apostolis edisse quidem panem Domini, illos vero edisse panem Dominum. Verum, sicut dicere coeperam, quorsum hac dissertatione[10]) opus, modo constet impiorum malitia nihil sacramenti naturae et efficaciae deperire, nisi quod in eorum usque animas non penetrat propterea quod clausus est aditus? Ubi, inquam, de hac re convenit, an convenit ob quaestiones spinosas et intricatas inter nos tumultuari? Ubi pacis studium? Ubi cura aedificationis, quum nulla in re dissentientem ferre possimus,[11]) quin mox prorumpamus in hostile certamen? Quando autem videmus *Angelandrum*, ut solent homines indocti, ferocia et intemperie sua abripi, ut susque deque et Domini gloriam et ecclesiae aedificationem habeat, obsecro te optime *Scnephi*, ut eum autoritate tua coerceas, ne ulterius sanctis et eruditis hominibus pergat molestus esse. Sic enim agendum est cum indomitis istis capitibus, quae ratione se regi non patiuntur. Neque mireris asperius aliquanto me de ipso loqui. Nimium enim diu patientia nostra abusus est, nos simul omnes et nostras ecclesias petulanter impetendo. Quod hactenus tacuimus, in eo habuimus non tam ipsius quam christianae unitatis rationem. Nunc vero fratrum nostrorum, non Monsbelgardensium sed Neocomensis ecclesiae[12]) et huius nostrae, rogatu ac mandato te per Dominum obtestor, ut fraenum illi iniicias, antequam eius stultitia (ne quid dicam gravius) longius innotescat magno eius dedecore. Quis est enim *Angelander* ut nunc *Bucerum*[13]) allatret, nunc istum mordeat, nunc illum laceret, atque ita pro sua libidine quemlibet arripiat ex iis qui utiliter desudant in promovendo Christi regno, ut omnibus simul maledicat? neque id modo, sed universas quoque ecclesias furiose suae censurae subiiciat? Plus satis est quod hoc impune illi hactenus licuit: tuum vero est, observande frater, tantam hominis audaciam reprimere, ne ulterius erumpat. Ego, quia certo sum persuasus me abs te amari, minime dubito quin haec in bonam partem accipias, atque etiam facile ignoscas sicubi mihi aliquid nimis durum exciderit. Porro, ut finem epistolae faciam, non aliud abs te peto, nisi ut fratres amore tuo dignos in optima causa commendatos habeas. Quod nullo negotio me impetraturum confido. Vale, ornatissime *Scnephi*, amice carissime et colende in Christo frater. Dominus Iesus te spiritu suo gubernet perpetuo in ecclesiae suae salutem.[14])

Ioannes Calvinus tuus.

576.

CALVINUS FARELLO.

De itinere Turicum versus suscipiendo ad componendam fratrum cum Luthero litem plane alia ipsius est sententia ac Farelli.

(Ex autographo Cod. Genev. 106, fol. 117. Descripsit Turretinus Cod. 111, fol. 97 unde exemplar Bernense Epp. VII. p. 630, ex quo sumpsit Simlerus Vol. 56. — Edidit Henry T. II. App. p. 108. Anglice legitur in ed. Edinb. T. I. p. 404.)

9) Homil. 26. in Ioann. *(Farellus in margine)*
10) disputatione *Edd.*
11) *Edd.* Cur nulla in re .... possumus *caett.*

12) *Tossanus maxime Farellum respiciebat, scil. Monsbelgardiae reformatorem. Cf. proxime sequentem.*
13) *Etiam Bucerus apud Wirtembergenses pro Monsbelgardensibus intercesserat. Cf. N.* 546 *not.* 4 *et Hartmann l. l.*
14) *Farellus adscripsit:* 10. Oct. a. 44. *Eiusdem manus in apographo Neocomensi hinc inde emendationes factas deprehendes.*

Fidelissimo Iesu Christi servo Guillelmo Farello fratri mihi carissimo et amico singulari. [1]

S. Quod nuper [2]) consulebas ut Tigurum me conferrem ad fratres admonendos, non video quid hoc sit profuturum. Primum nescio quid peccaverint illi, quum nec libros eorum nec literas unquam legerim, quibus inflammatus est *Lutherus*. Iam teneo [3]) quid mihi responsuri sint. Iactabunt miram patientiam qua demulcere hactenus hominem conati fuerint. Nam et *Bullingerus* ante aliquot menses, quum apud me per literas [4]) expostularet de *Lutheri* inhumanitate, suam et suorum lenitatem mirabiliter commendabat. Deinde ut illuc veniam instructus omnibus quae ad causam pertinebunt, ut etiam ipsos contineam, ne quid moveant [5]) in posterum, parum hac ratione profecero. Non enim iam ab ipsis est periculum, sed a *Luthero*. [6]) Mitigandus ille foret. An hoc extorquebitur a Tigurinis ut suppliciter *Lutherum* deprecentur? [7]) Caveri multo ante oportuit ne camarinam moverent. Sed quis nostrum id potuit praevidere? Ergo Dominum interpellemus qui unus mederi huic malo potest. Erit certe grave et exitiale incendium. Sed exspectemus quis futurus sit finis. Leges quae ad *Scnephium* [8]) scripsi, et *Tossano* scribes quum [9]) mittere literas tuo iudicio expediat. Vale mi frater. Dominus te conservet. Saluta omnes amicos.

Ioannes Calvinus tuus.

577.

POLLANUS CALVINO.

Varia Argentoratensia.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 219.)

Praestantissimo viro D. M. Ioanni Calvino evangelii Christi praeconi ac vindici praecipuo magistro ac patri in Christo colendissimo.

Genevae.

S. P. Quum puer hic venisset ad nos tua commendatione instructus, nihil nobis fuit antiquius quam illi in tuam gratiam aliqua ratione prospicere. Itaque impetraveram a D. *Velsio* [1]) ut illum ad se reciperet. Nam antea illi etiam servulum dederam, quem etsi eram repetiturus, tamen id huius causa feci paulo citius. Sed nescio quid acciderit. Nam, uti ex ipso cognosces, tam multis obruor negotiis ut non licuerit doctorem convenire. Heri dimissa concione puer ad me venit questum de studiorum iactura. Certe non potui sic cum illo agere ut omnino literarium otium aliquod ipsi procurarem. At apud doctorem sperabam omnino aliquid illi posse impetrare. Sed victus impatientia non sustinuit. Quid facerem? Certe illius causa doleo. Nec minus aegre fero quod abs te commendato non aliter iuverim. Ipse doctor iam sine servo est.

Literas tuas reddidit 9 Octobris Hungarus quidam vir gravis, quem tamen adhuc non licuit convenire. Quum enim vellem eum ad prandium mecum ducere, recusavit, eo quod D. *Bucero* condixisset. Quod adversus Quintinistas [2]) accingeris gaudeo, et tibi plurimas ecclesiae nomine gratias ago. *Raymondus* frater meus [3]) scripsit horrenda nunc spargi in inferiore Germania a quodam *Davide* et *Eligio*. Summam eorum doctrinae nondum misit, uti erat pollicitus. Ubi miserit ad te transmittam. Videor ex eius literis aliquem contemptum ipsius olfecisse, fortassis ideo quod nostri hodie sapientiam mundi magis quaerunt quam virtutem evangelii Christi. Sed malo te ex eius ad me literis ea cognoscere, ut pro tua prudentia medearis, sine tamen illius invidia.

Frater noster *Emmanuel* [4]) ducit in uxorem *Elisabetham* illam repudiatam M. *Dominici*, quibus proxima feria 4 benedicemus in Domino.

Vix credas quas hic nobis Satan turbas excitarit, partim a nostris quos statim tamen compes-

---

576. 1) *Farellus adscripsit:* 10. Oct. 1544.

2) *N.* 574 *not.* 3. *De Lutheri in Turicenses hostili animo v. N.* 536 etc., *tum Hess, Bullinger I.* 432. *Pestalozzi p.* 221.

3) timeo, *Apographa et Anglus.*

4) *deperditas, quarum tamen argumentum ex N.* 555 *et* 559 *refingere poteris.*

5) moveam *Turr.* moneant *B. S. H.*

6) *qui initium fecit controversiae recrudescentis et nuper in Comm. in Genesin Zwinglium Münzero et Anabaptistis aequiparaverat.*

7) *Turicenses Luthero non responderunt, satis habentes Zwinglii opera cura et studio Rud. Gualtheri eius generi edenda curasse, quod vel ipsum Bucerus dissuadebat.* (*Pestalozzi p.* 223.)

8) *lege:* Schnepfium. *Anglus habet:* Scriffius.

9) *sic autogr. Caeteri nescio quo autore:* ni (unless you judge). *H. add.* meas.

577. 1) *Medicus Haganus fuit Iustus Velsius (Welsens) qui e manibus inquisitionis Lovaniensis aegre elapsus Argentoratum venit ubi inter alia edidit Novae christianaeque philosophiae descriptionem, commentarium in Cebetis tabulam, de studiorum et artium et scientiarum abusu et corruptela etc. Francofurti c. Calvino postea de libero arbitrio disceptavit* (*Bayle*).

2) *Opp. T. VII. max. p.* 160 *et Prolegg. et infra Calv. ad Reginam Navarrae* 28. Apr. 1545.

3) *N.* 535, *not.* 8.

4) *Tremellius, cf. Pollani ep.* 14. *jan.* 1545.

cui, partim a Metensibus[5]) ad quos iam scribo. Oro te ut quum dabitur occasio respondeas ad proximas meas literas. Iam enim ita mihi populum hunc seu ecclesiam, quae est frequens ad 200 et amplius, devinxi, ut nihil non ausim sperare. Accedat modo tua prudentia quae nos ad aliquam hic disciplinae restaurationem adiuvet.

Ecclesia universa te salutat et tuae precibus se commendat. Nos fratres nostros *S. Andreae*, [6]) et si qui sunt quos Dominus visitaverit, pro concione Domino commendavimus. Ipse te suo spiritu regat ac diu nobis servet incolumem. Raptim Argentinae 3. Id. Octob. 1544.

T. observantissimus discipulus et filius in Domino

Valerandus Pollanus.

Comites [7]) agunt tibi gratias quod illorum memineris, et te plurimum salvere optant. Ego D. *Davidi*, *Nicolao*, et fratri tuo, ac DD. *S. Andreae* et *Maldonade*[8]) cum uxoribus et universa ecclesia salutem opto in Domino. Frater noster D. *Baptista*[9]) abhinc sex aut septem dies in Galliam profectus est. Frater noster *Antonius* cum uxorcula salvere te iubet.

5) *quorum multi gallico coetui Argentoratensium adscripti erant. Quas significat turbas, eae de instauranda disciplina ortae videntur.*

6) *Si Io. de S. André innuit qui m. Aprili* 1546 *in vico Moing pastor fuit, postea Genevae, et quem Haagius Bisuntinum, Bonnetus ex inferioribus provinciis oriundum dicit, iam hoc tempore Genevae fuisse oportet, quod tamen aliunde non constat.*

7) *quorum praeceptor erat Pollanus.*

8) *vir nobilis ex Hanovria, si Bonnetum audieris. Verum nos potius Belgam crediderimus ex Hennegovia, cf. Galiffe, II.* 601. *III.* 860.

9) *Bacinetus, v. Pollan.* 14. *Ian.* 1545.

578.

FARELLUS CALVINO.

Quid fecerit ut ei qui has tradet sedem apud Bernates occupandam commodaret. In quo tamen spes eum fefellit.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fascic. II. N. 23.)

Doctissimo et fidelissimo pastori ecclesiae Genevensis Io. Calvino fratri et symmystae

Genevae.

S. Heri tribus verbis ad te per fratres meos [1]) scripsi quum verbis coram quae oportet sint dicturi. Huic literas dederam amplissimas ad Senatum, ad pastores et *Gironum*, sed nihil effectum fuit.[2]) Quantum cupio recte formari iuventutem et gloriam Dei illustrari, et pro affectu quo in Bernenses feror hunc commendabam ut necessarium, et si abesset aliunde expetendum, quem ideo praesentem non negligerent. Mirum est illum qui nullum unquam boni viri specimen edidit tam facile admissum fuisse et hunc ita dimissum. Si id mea fuerit causa factum nescio: tamen non est quod vel saepius commendans aliquos vel male meritos huic obesse debuerim. Nescio an alium a multis iam annis eo meis literis miserim. Sperabam me non vulgariter mereri de senatu, quod viderer idoneum offerre, qui ornamentum esse posset, quamvis spe magis et nonnullis argumentis ita colligerem quam certa scientia. Petebat ex me consilium, cui quum inops prorsus sim nihil habui: tantum hoc si forte Lausannae agens illinc posset notior factus maiori fructu Bernam mitti. Sed hic hyemem causatur praeter tenuitatem. Galliam quum petere instituerit, uxori dixit se utcunque prospecturum. Istic qui egent quam commode fieri poterit indicant. Hic in saxis quam molliter excipietur satis patet. Christus omnibus adsit. Rumusculi audiuntur quod non laeta satis icta pax sit et aliquid alat monstri, et haerent suspensi non pauci. Verum exigua est vitae emendatio, neque terra quae fructum iustum non dedit, neque pestis quae nos vicinius admonet, neque bella possunt nos movere ut serio ad Dominum convertamur. Dominus meliora det omnium innovata mente. Vale et omnes salvere iube. Nostri salutem tibi dicunt. Neocomi 21. Octob. 1544.

Farellus tuus.

578. 1) *Claudium et Gaucherium qui rursus in Galliam se contulisse videntur per Genevam iter facientes.*

2) *Agitur de quodam viro docto qui Bernensibus commendabatur ut Lausannae (si quid videmus) scholae praeficeretur. De qua adeas Ruchat IV.* 480. *Caeterum de admisso et dimisso quos hic dicit nihil certi habemus. Vide tamen ep. seq. initio.*

579.

FARELLUS CALVINO.

Disciplinae inter fratres exercendae exemplaria ad diversas ecclesias missa, invito Capunculo. Sic intra privatos parietes bella ut extra.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fascic. II. N. 22.)

Pastori tum fidelissimo tum doctissimo Io. Calvino fratri et symmystae quam carissimo Genevae.

S. Per *Franciscum*, qui una cum uxore istuc se recipiebat, scribebam id quod contigerat huius gratia, et eo die quo hinc solvit *Gerardus Michaelis* filius, cui tu testimonium dederas, rediit Argentorato, nulla usquam conditione literaria inventa. Solus medicus volebat eum apud se habere, sed ita ut gymnasium non intraret, sed semper sequeretur medicum. Attulit is literas quas mitto per nuncium non adeo celerem, sed alius non occurrit. Boni id consules. Ad ecclesias mittemus rationem censurae quam observamus.[1] Ἀντίδικος[2]) quaedam congessit se digna: nos noluimus nisi nudum factum proponere, quod ita habet. Censendus egredi iubetur: quo egresso petit decanus a vicinis censendi quid norint in fratre quod palam offendat ecclesiam, et unde impediatur aedificatio ecclesiae, et pastoris ministerium vilipendatur, tum propter ipsum tum propter suos. Demum generatim ab aliis petitur quid putent dignum cuius frater admoneatur. Ubi omnes suffragium tulerint vocatur frater, et secundum conclusa per fratres candide et amice admonetur ut sancte officium faciat et ecclesiam aedificet. Non habeo[3]) quae מסטן[4]) conscripsit: tamen si nuncius occurrerit ad te mittam. Vix potuimus impetrare, tantum potest sua pervicacia, ut Germanicae consulerentur ecclesiae.[5]) Gallicas tantum volebat, et nisi prius ultro acquievisset, non verebatur sine fronte reiicere. Istuc mittemus et ad alios. Recte feceris si tuos praemonueris. Quamvis res tam sit aperta ut non existimem quemquam secus sensurum, imo plura admissurum in usum ecclesiae. Tamen si qua sit pestis, non dissimilis iis qui Christum crucifigi petierunt et in hoc plebem induxerunt, ut video esse hos larvatos, non malum fuerit bono malum praevertere. Dominus Iesus a malis nos liberet. Is gestit ut video quod facessat negotium, Herostrati morbo laborans. *Christophorum* iam puto te omnium admonuisse, quem et alios, ut expedit, praemonere velis. Nihil possum intelligere quo pie evasura sit, an bene coniungentur corda (sed quid fieri potest sine Christo?), an incendium maius inde excitabitur. Praeter bella quae non sunt sopita, et famem[6]) quae lente agit, et pestem quae serpit, bestias immittit Dominus quae parvulos aliquot devorarunt. Et quidquid agamus aut loquamur, non possumus impetrare ut in Dominum convertatur plebs et vere resipiscat. Quam vereor ne tantum sit plebis culpa sed pastorum quoque. Precemur eum qui solus mederi potest, ut nobis adsit omnibus et benignus succurrat. Vale. Neocomi 24. Octobris 1544. Saluta *Bernardinum, Davidem, Genestonum* et reliquos omnes, ne praeteream uxorem.

Farellus tuus.

579. 1) *Vide documentum quod proxime sequetur. Cf. Kirchhofer Farel II. p.* 76.

2) *Capunculus, de quo plurimae iam agent epistolae hanc sequuturae.*

3) *Neque nos habemus, siquidem de alio scripto agi dixeris, atque eo quod mox ipse Farellus cum Bullingero communicabit.*

4) *sic.*

5) *Nempe Helveticae, et maxime Turicensis (vide N.* 580), *tum etiam Argentoratensis (cf. N.* 597) *et Basileensis* (N. 594).

6) *N.* 571 *not* 2.

580.

CENSURA ECCLESIASTICA CLASSIS NEOCOMENSIS.

Cuius exemplaria ad varias ecclesias missa fuisse docet epistola Farelli ad Calvinum quam modo legisti. Adduntur hic observationes criticae Capunculi.[1])

(Exstat in Archivis Turic. Plut. VI. Vol. 114 olim B. Epp. t. VII. P. poster. fol. 2701. Rubricae et pars posterior ipsius Farelli manu scriptae, qui huius documenti exemplar Turicum misit addita inscriptione: *Doctissimo et pari pietate insigni Heinricho Bullingero ecclesiae Tigurinae pastori plurimum observando, Tiguri.* — Simler. Vol. 56.)

Classis Neocomensis.

Admonitio et correctio inter verbi ministros in hunc modum tractatur. Qui admonendus est egredi iubetur: quo egresso quaerit decanus ex vicinis et familiaribus eius si quid norint in eo fratre quod palam offendat ecclesiam, unde impediatur eius aedificatio et pastoris ministerium vituperari possit, tum propter ipsum tum propter ipsius familiam. Deinde singulatim ex caeteris quaeritur quod omnino dignum putent de quo ille admoneatur. Ubi singuli sententiam dixerint vocatur frater, et ex omnium consilio atque iudicio candide et amice admonetur ut sancte officium faciat ecclesiamque aedificet.

Adversarius classis.[2])

1. Correctio fraterna est actus caritatis sub Dei praecepto cadens, a cuius obligatione neminem eximendum ducimus.

580. 1) *Cf. etiam ep. Farelli ad Bullingerum* 20. *Dec* 1544 *et* 22. *Febr.* 1545 *et Argentoratensium ad Neocomenses* 29. *Dec* 1544. *Censurae huius modum et consuetudinem olim (ante a.* 1538) *Caspar Megander Neocomi instituerat.*

2) *Capunculus.*

2. Praeceptum fraternae correctionis, quum sit affirmativum, non pro quolibet tempore obligat.

3. Licebit igitur correctionem, cuius finis est fratris delinquentis emendatio, non solum differre, sed et nonnunquam prorsus ab ea abstinere.

4. Iuxta Christi praeceptum: Si peccaverit in te frater tuus, monitio secreta publicam debet praecedere denunciationem.

5. Quisquis christiana caritate erga fratrem afficitur, vel notorio peccato laborantem, sancte fecerit, si eum primo clam monuerit, deinde non audientem praesente uno atque altero teste iuxta ordinem a Christo praescriptum iterum admonuerit, ac tandem iteratis monitionibus non cedentem ecclesiae denunciaverit.

6. Non est quaevis ecclesia apud quam facienda est denunciatio, sed ea cuius membrum est qui sic contumax perseverat.

Fratres[3]) aiunt, correctionem quam servant sanctam esse et utilem, ut aedificetur ecclesia et doctrina cum moribus ecclesiam non offendant, sed utraque puriora conserventur.

Adversarius ait, omnino contrariam esse censuram verbo Domini, sed admonendum quemvis pastorem primo seorsim, demum apud plebem quam docet, et nunquam in fratrum qui docent coetu. Et mirum quod quae vidit non inducant ut aliter sentiat: siquidem duo fuerunt qui male intrarunt et peius egerunt in ecclesia, et neque hortantibus fratribus neque iubenti magistratui parere voluerunt, freti plebe per eos dementata, quae nunc pestes odit quas prius volebat perdite amando.[4])

581.

RIHELIUS CALVINO.

Novam Institutionis editionem typis mandare coepit et ut continuari possit autorem rogat.

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 184.)

Domino Iohanni Calvino Genevae, domino et amico suo praecolendo.

S. P. D. Si cum familia tua vales, optime Domine *Calvine*, gaudeo: nam ego cum meis adhuc, gratia Domino, bene valemus. Proxime misisti partem Institutionis christianae, per Dominum *Crispum*, unum ex praeceptoribus nostrae scholae, de qua re valde gaudebam: et quum nunc iterum aliquid in eo opere perfeceris[1]) commode per hunc nostrum civem mittere poteris. Ego volenti Domino pergam. Vale semper felicissime. Argentorati 5. Novembris 44.

Tuus Rihelius.

582.

CALVINUS MINISTRIS NEOCOMENSIBUS.

Genevensium ministrorum declaratio de Censurae instituto et adversarii exceptionibus.

(Authenticum exemplar exstat in bibliotheca pastorum Neocomensium Vol. lig. A. fol. 12; Apographon Myconii in bibliotheca civica Turicensi MSS. F. 62, fol. 193, aliud ibidem B. 217 p. 199. — Edita est a Beza ed. Genev. p. 47, Laus. p. 107, Hanov. p. 120, Chouet p. 61, Amst. p. 28.)

Fidelibus Domini nostri Iesu Christi servis decano et reliquis ministris Neocomensis ecclesiae in urbe et agro fratribus carissimis.

Caritas Dei et gratia[1]) Christi, et communicatio spiritus sancti vobis semper augeatur, fratres in Christo dilectissimi.

Quum *Enardus* frater noster scriptum illud vestrum[2]) de modo exercendae in fratres censurae[3]), et simul contrarium fratris cuiusdam scriptum[4]) attulisset, nemo fuit qui non iudicaret, responderi in promptu ad utrumque posse. Sed quia non omnes aderant, in hodiernum conventum distulimus. Re iterum proposita, hoc omnes uno consensu respondendum censuimus. Primum quum ministri certa quadam inter se disciplina opus habeant, non hoc quaerendum est qualiter sine legibus vivamus, sed ineunda potius oeconomiae et ordinis ratio, quae apta sit ad nos in officio retinendos, et aedificationi serviat. Nunquam autem sic comparatae erunt res hominum, ut aliquid perfectum reperiatur. Ad hunc

3) *Quae sequuntur usque ad finem ipsius Farelli manu adiecta sunt.*

4) *Documentum istud hoc potissimum loco reponendum esse, non vero demum post N. 594 patet ex praecedente.*

581. 1) *Quid Noster eo tempore in sua Institutione perfecturus erat, nos quidem non bene assequimur, quum editio Rihelii tertia* (1545) *a secunda* (1543) *diversa non sit.*

582. 1) pax *edd.*
2) N. 580.
3) disciplinae *edd.*
4) scriptum *om. edd.*

tamen scopum tendere semper debemus, ut coniunctis studiis, et communi, quantum fieri potest, consilio serviamus ecclesiae. Iam vero in hac nostra infirmitate fieri nequit quin aliqua in nobis desiderentur, de quibus admoneri nos convenit et utile est. In aliis corrigenda sunt certa vitia, alii sunt antevertendi, quum videmus periculum imminere, ne imprudentia labantur: alii ad maiorem zelum incitandi, alii obiurgandi, in alios inquirendum si quis de illis sinister rumor, et tamen dubius, emersit. Nunc quaeritur, an omnino necesse sit, singulos a singulis privatim admoneri, an vero interdum expediat, habita inter fratres deliberatione, hoc fieri a toto coetu? Atqui saepe contingit, ut a multis admoneri nos oporteat, de quo nemo unus nos admonere potest. Exempli gratia: Erit, sicuti nuper dictum est, exortus rumor aut querimonia de fratre quopiam: id vicini scient: non potest occurri meliori remedio, quam si fratres, re inter se communicata, ipsum de quo agitur admoneant. Si falsa est criminatio, sic providebunt ne latius spargatur: sin vera, non ab uno tantum admoneri debuit ille, sed a fratrum coetu corrigi. Sit aliud exemplum: Erit aliquid in fratre quod displicebit aliquibus vel ex plebe, vel ex collegis. Hic vertitur quaestio, num illud quod desideratur pro vitio habendum sit et corrigendum? Ergo collatis capitibus opus est.[5]) Multa quotidie incidunt eius generis. Atque huc spectabant ex parte provinciales synodi, quae bis olim quotannis habebantur. Nam ubi[6]) tractatum erat de doctrina, tum querimoniae de cuiusque vitiis audiebantur, et censura exercebatur in singulos.

Vestrum ergo institutum, quale describitis, sanctum et legitimum esse iudicamus. Et sane[7]) nimiae esset impudentiae, id ipsum improbare in vobis, quo nos tanquam bono et salutari utimur. Adhibeatur modo aequitas primum et candor, deinde prudentia et moderatio. Candorem quum requirimus et aequitatem, hoc intelligimus, ne quis maligno animo fratrem sugillare studeat. Prudentiam et moderationem sic accipimus, ne quis vitium arcanum deferat, quo nota fratri inuratur: neve quis immodica austeritate exaggeret quae alioqui leviucula sunt. Quare si quando contingat, vel a morosis et importunis fratribus in medium proferri quae tacenda potius erant, vel accusatorio animo proferri arcana vitia, non modo nequaquam audiendi sunt indices aut delatores, sed etiam severe reprimendi. Quin etiam ut obviam eatur his periculis, quum agendae sunt censurae, utile est diligenter praefari, cavendum esse ab his omnibus quae salubrem censurae medicinam vertunt in venenum. Nos certe statim ab initio praemonemus, ut si quae sint obscurae simultates, aperiantur: si frater offensus a fratre fuerit, expostulet antequam agantur censurae, ne haec simul permisceantur. His ergo vitiis,[8]) quoad licet, praecludenda est via ne obrepant: et si forte obrepserint rescindenda sunt. Censurae vero disciplina, quam non modo sanctam sed etiam necessariam experimur, non est propterea negligenda aut omittenda. Fratrem vero illum qui hactenus a vobis dissensit, obsecramus in Domino, ne ulterius pertinacia contendat ad repugnandum. Meminerit inter alia quae Paulus in pastore requirit, hoc esse non postremum ne sit *αὐθάδης*, hoc est, proprio iudicio addictus. Et certe haec una est ex praecipuis virtutibus boni pastoris, sic exhorrere toto pectore contentiones, ut nunquam a fratribus, nisi ob causas maxime necessarias, dissideat. Caveat etiam ne qui hoc audiunt suspicentur ipsum aut litigandi studio aut odio disciplinae impedire, quominus de nostris moribus fiat censura: non quia velimus hac eum invidia gravare, aut ulla prorsus macula ipsum aspergere: sed ideo simpliciter haec iudicamus, quia cupimus eius honori bene consultum. Quantum ad eius scriptum attinet, quo impugnare morem vestrum conatus est, quod bona eius venia dictum sit, quum fraternam correctionem actum caritatis vocat,[9]) a quo nemo sit eximendus: non videtur nobis animadvertisse quod erat in primis cognitu necessarium, plures esse species fraternae correctionis. Ut alias omittamus, haec de qua disputatur, distinctam et propriam rationem habet. Est enim pars ecclesiasticae politiae. Ergo cum illa generali correctione confundi non debet, quae omnibus indifferenter mandatur. Proinde non concedimus illi, esse simplicem et nudum caritatis actum: siquidem iudicium est ordinis et disciplinae causa institutum, quod communem[10]) aedificationem pro fine propositam habet. Neque etiam concedimus neminem ab eius obligatione eximi. Tametsi ambigua est loquutio haec, quia tam passive quam active accipi potest. Sed utroque modo negamus omnes hac lege obstringi quae specialiter ministris est destinata. Sicut enim quae ad ordinem habendi senatus spectant leges plebem non ligant, ita disciplinam inter nos observare convenit cui subiecti sint soli ministri. Quod in eadem propositione habetur, sub praecepto Dei cadere fraternam correctionem, si intelligit autor formam[11]) cuiusvis correctionis expresse verbo Dei contineri, hoc vero nequaquam illi confitemur. Substantiam ecclesiasticae disciplinae exprimit disertis verbis scriptura: forma autem eius exercendae, quoniam

5) *Edd. add.* indicare.
6) quum *edd.*
7) certe *edd.*

8) initiis *edd.*
9) *Vide N.* 580 *thesin primam adversarii (Capunculi).*
10) quod tamen unam *edd.*
11) formam *om. edd.*

a Domino praescripta non est, a ministris constitui debet pro aedificatione. Qua ratione etiam negamus, solam delinquentis emendationem intuendam hic esse: respectus enim ordinis publici et communis aedificationis habetur. Cuius rei sumere exemplum ex scripturis licet. Quum Paulus Hierosolymam venisset, admonetur ab Iacobo et senioribus quam male audiat inter Iudaeos, simul etiam qualiter purgare se illis debeat. Non dubium quin praecesserit deliberatio inter fratres, et habita [12]) fuerit Paulo absente. Cur hoc? quia scilicet communis aedificationis intererat. Similiter quum Petrum reprehendunt fratres quod ad gentes divertisset, non legimus quidquam illi ante [13]) in aurem clam fuisse ab uno dictum: quia scilicet offensio manarat ad plures, aequum fuit communiter ipsum a fratribus admoneri. Tametsi autem immerito hac de causa arguebatur, non tamen peccasse legimus fratres in modo agendi, sed in ipsa causa: modum enim tenebant usitatum et ordinarium. Christi praeceptum, quod Matth. 18 habetur, accipimus de occultis vitiis, quemadmodum etiam verba sonant. Ergo si quid frater, te conscio, deliquerit, nec alios habeat testes, iubet Christus te ipsum privatim convenire: quanquam non vetat, quin idem facias, etiam si qui alii tecum conscii sint. Fieri enim potest, ut tu hoc ignores, vel expedire non putes coram pluribus eum reprehendi. Quod postea subiungit: Si nihil hac via profeceris, ut tecum duos aut tres testes adhibeas, hoc nostro iudicio intelligendum est non de testibus delicti, sed admonitionis, quo scilicet plus momenti habeat: porro hoc nihil ad impediendam censurae rationem, de qua nunc controversia est. Neque enim hoc agitur, ut occulta delicta in medium proferantur, ad irrogandam fratribus infamiam, sed tantum quae eiusmodi sunt, ut aliquid offendiculi genuerint, aut non procul absint a gignendo. Huius speciei exemplum habemus in Petri reprehensione: neque enim testes abegit Paulus, ut clam omnibus ipsum admoneret, sed hoc fecit coram ecclesia. Nec tamen res omnibus nota erat: sed quia imminebat periculum antevertere voluit. Quintam propositionem recipere sine exceptione non possumus: pronunciat enim, nos scite facturos, si fratrem etiam peccato notorio laborantem admoneamus privatim. Atqui Paulus, ubi prohibuit recipi adversus presbyteros accusationem nisi sub idoneis testibus, ex adverso presbyteros peccantes coram omnibus argui vult, ut caeteri timorem habeant. Si interdum convenit publice argui peccantes, etiam presbyteros, quibus habenda est maior reverentia, idque pertinet ad exemplum, non scite nec prudenter faceret si quis abstinere vellet a tali reprehensione. Quid ergo? Certe, quantum iudicamus, ex re praesenti et tempore capiendum est consilium. Semper autem haec duo prospicienda, ne a tristitia absorbeatur qui peccavit, et ne videamur ad peccata connivere. Sextam propositionem cur addiderit frater miramur: satis enim convenit, ecclesiae nomine, in Christi verbis, eam proprie designari, cuius membrum est ille, cuius contumacia denunciatur. Caeterum duo hic sunt observanda, sic publicandam esse contumaciam peccatoris obstinati coram una ecclesia, ut si ea per contemptum relicta alio migret illic quoque denuncietur. Atque hoc sibi volunt antiqui canones quum extraneum ad communionem recipi prohibent, nisi testimonium attulerit. Ubi enim ecclesiae communio, si ab una damnatus ab altera recipitur? Ubi disciplina, si qui unam ecclesiam contempsit in aliam migrando impune talem fert superbiam? Alterum quoque observandum est, ut unius ecclesiae ministros esse sentiamus, qui in unum collegium adunati, corpus unum efficiunt. Quorsum enim decanus? quorsum alia omnia? nisi tanquam unius corporis membra inter nos coalescamus? Haec ab autore propositionum in bonam partem acceptum iri, sicut sincero animo a nobis scripta sunt, confidimus. Nostrae sane omnium partes sunt, non tantum cedere veritati, sed ultro eam et obviis, quod aiunt, protensisque [14]) manibus accipere. Valete fratres in Domino dilectissimi. Dominus spiritum sapientiae et prudentiae in dies vobis adaugeat in ecclesiae suae aedificationem, et ministerium vestrum quam fructuosissimum reddat. Genevae, ex conventu nostro. vii. Idus Novemb. 1544.

Ioannes Calvinus fratrum
omnium nomine. [15])

583.

SULZERUS CALVINO.

Rerum ecclesiasticarum in civitate Bernensi ancipitem statum exponit, synodum futuram exoptat, Calvini consilium petit.

(Manu scripta non exstat. Edidit Beza Gen. p. 51, Laus. p. 110, Hanov. p. 124, Chouet p. 66, Amst. p. 30.)

12) habita *om. edd.*
13) ante *om. edd.*

14) manibus protrusisque *edd.*
15) *Subscripsit manu propria. Myconius suo exemplari addidit haec:* Descripsi nobis, nam sic voluerunt fratres Neocomenses. Autographon dimisi Argentoratum. Os. Myconius vester.

Salve mi amantissime frater. Res nostrae in ancipiti statu sunt, [1]) nec quid sperem magnopere, nec etiam quid desperem habeo. In spem tamen magis propendeo, siquidem synodo controversia (ut par est) examinanda diiudicandaque committatur: eamque ut impetremus studio acerrimo incumbemus: quanquam reluctaturum pro virili antagonistam esse coniiciam, qui ad caetera, omnem ecclesiae autoritatem atque oeconomiam ad tribunal tantum forense revocat, coramque iis indubie hanc cupit potissimum decidi causam, quorum animos iam ante blandiloquentia praeoccupavit, aut praeoccupasse videtur potius, actor futurus idcirco non ingratus, quod pro ipsorum placitis, ceu pro aris ac focis depugnet, pro disputationis habitae autoritate, tanquam Dianae illius magnae Ephesiorum, clamoribus indesinentibus vociferetur. Nos quanquam bonorum voluntates a nobis non alienas esse cognoscimus, tamen Domini beneficio nullus adeo applausus humanus sic nobis oculos perstrinxit, ut non potius causae bonitatem, quam suffragia potentum respiciamus. Neque ullorum mortalium reformidamus iudicium: donet modo nobis Christus, uti qua par est aequanimitate, prudentia, constantiaque stare pro veritate atque pugnare possimus. Statum controversiae hunc nos urgebimus. Primum ut quae sit scripturae canonicae prae omnibus omnium mortalium scriptis autoritas intelligatur, deinde ut prophetiam religionisque dogmata non ullis hominum pronunciatis, sed canonis solius lydio examinari conveniat: postremo quam non fuerimus nos hactenus, neque nunc simus ullius non necessariae novationis autores. Qua in re licet abunde nobis et scripturae et veterum autoritas exemplaque suffragentur, tamen negotii erit non exigui eam veritatem etiam probabilem auditori efficere, praeposteramque et nimiam placitorum humanorum admirationem, et affectationem constantiae animis eximere, maxime quando eam φιλαυτίαν noster ille mirabili lenocinio incendit et auget. Quocirca te rogo, mi amantissime frater, uti tuo nos consilio velis instruere, idque copiose et prolixe, quibusque haec potissimum rationibus agi a nobis placeat docere: eo enim officio nec gratius neque magis necessarium praestare nobis potes. Scribas autem rogo quamprimum, [2]) ne intempestiva actione obruamur prius, quam tuo aliorumque consiliis praeparemur. De eucharistia deque ministerii sacri autoritate et usu, oeconomia item ecclesiae, quatenus agendum disserendumque sit, in ipsa (arbitror) arena discemus.

Sed de his satis. De *Philippi* et *Lutheri* reconciliatione, [3]) deque nova apud Brabantos haeresi, [4]) mitto, quae ad me ex Witteberga Ambrosius noster *Blaurerus* scripsit, quod sciam ea non ingrata fore tibi. Dominum laudo eos motus salubriter consopitos, nec dubito sanitatem aliquam ecclesiae allaturos esse: adeo novit is etiam mala nostra ad sui nominis gloriam electorumque salutem convertere. De pace inter *Caesarem* et *Gallum* varia narrantur. [5]) Sunt qui dissiliisse rursum putent, quanquam id vix verisimile mihi sit. Helvetios non reverti miramur, adeoque nec nunciis nec literis significari, ubi sint et quid agant. Fama tristis licet non publica fert ab Anglorum rege caesos esse memorabili gravissimaque strage, eamque nonnihil probabilem facit repentinus et improvisus legati regii a Salodoro discessus. Sed iam vale et nos precibus consiliisque tuis iuvare perge. Salutat te amanter et reverenter *Beatus* [6]) carus et venerandus collega. Symmystas tuos utriusque nomine salvere iube. Bernae, 7. Novembr. 1544.

T. Sultzerus.

583. 1) *Post mortem Conzeni, qui diem suum obiit m. Februario huius anni Sulzerus cum Gerungio Lutheranizantium antesignanus factus, usque cum Zwinglianis acriter decertabat, quamvis senatus pro virili pacem promovere studeret. Eius primario antagonistae Rittero iam Conzeni successor Io. Weberus adsistebat. (Ruchat V.* 226, *Hundeshagen p.* 187.) *Disceptabant maxime de Disputatione Bernensi a.* 1528 *cui symbolicam autoritatem vindicabant Zwingliani, Sulzero cum Gallis Vadensibus synodum novam petente, Rittero rem potius Senatui s. tribunali forensi permittente, utroque scilicet illorum arbitrium invocante quos suae causae patrocinaturos credebat.*

2) *Si revera scripsit, quod sane maxime probabile est, responsum eius aetatem non tulit.*

3) *Rumor exortae inter duumviros illos dissensionis eo tempore totam Germaniam pervaserat et multorum animos agitabat. Vide Landgravii ep. ad Brückium cancellarium in Corp. Ref. V.* 501. *Quid quod ipse Melanchthon aliquamdiu de exsilio et migratione sibi instante ad amicos scribens cogitabat, inter alios ad Musculum m. Augusto (ibid. p.* 464) *et Myconium (p.* 499) *m. Octobre, ubi tamen meliora exspectari posse significat.*

4) *Libertinorum v. N.* 571.

5) *Quae pax nomen habuit ab oppido Crespy et sancita fuit postridie Idus Septembris.*

6) *Gerung.*

584.

VIRETUS CALVINO.

Varia in novissimo suo itinere comperta paucis amico tradit, inter alia Marcurtii sententiam de baptismo obstetricum et negotium Carmelitae cuiusdam.

(Ex autographo Cod. Gen. 111a, fol. 59 cuius apographa extant ibid. Cod. 111, fol. 108, Bernae Epp. VII. 631, Turici in Simlerianis Vol. 56.)

Fideli Christi servo D. Ioanni Calvino verbi ministro
Genevae.

S. Quem mihi commendasti fratrem lubens invissem si qua potuissem ratione. Quod scribis de *Ferraria* [1]) audiveram aliqua ex parte, scilicet *Franciscum* [2]) esse in vinculis, praeterea nihil. Dominus suo spiritu piam principem ita dirigat ut non ei accidat quod aliis plerisque evangelium professis, a quo se penitus alienarunt. Isthinc rediens cum *Nicolao* diu sum colloquutus. Spero fore ut ei accedat aliquid ex tua vicinia. Dabis operam, quoad eius fieri poterit, ut hominem in officio contineas, et ut intelligat te sentire de religione et eius sacramentis quod verum ecclesiae pastorem decet.

Postero die interfui conventui Morgiensium a quo abfuerunt plurimi eius classis, decanus et alii non pauci qui primas fere tenere videntur. Ex iuratis duo tantum aderant. Aberat *Morandus* uxoris causa quae dicebatur animam agere. Quid obtinuerit *Enardus* ab eo, te arbitror intellexisse. Quod ad negotium *Carmelitae* [3]) attinet, placuit sententia quam mihi tuis literis significabas. Eam primum proposui quasi meam priusquam tui interiecta esset mentio. Quum autem quidam ex iis quos tibi putabam minus favere audirem tuam quoque reiicere, tum palam indicavi eandem esse cum ea quam a me audierant.

In via *Marcurtium* salutavi [4]) a quo cupiebam audire quod se mecum velle communicare isthuc venienti dixerat. At aliud erat quam quod exspectabam. Narravit se meos dialogos [5]) legisse, quos valde probabat, enumerans virtutes quas in eo scripti genere sibi placuisse dicebat. Pauca esse in quibus aliquid desideraret, in quinto duntaxat dialogo, ubi de animarum felicitate ago et angelorum, quod viderer angelis moerorem tribuere super malis nostris, sicut et scriptura testatur nostra conversione gaudere. Paucis huic obiectioni satisfeci. Alterum erat de infantium et obstetricum baptismo, quem tantopere improbarem: in qua tu quoque sententia es, repugnante iis quae in libro caeremoniarum Wittobergensium [6]) hac de re scripta sunt. Hanc nostram sententiam ait valde pugnare cum sententia Augustini et totius veteris ecclesiae. Proinde dicebat se collegisse quaedam adversus mea argumenta quae ad me missurus esset, non repugnandi sed exercitandi gratia, et eius generis quae solvi non possent. Egi gratias: id ut perficeret vehementer oravi. Exspecto scriptum, cui spero nos facilius responsuros quam opinetur. Haec sunt quae in praesentia te scire volui. Saluta amicos. Nostri te et tuos omnes salvere iubent. Vale. Lausannae 9. Novemb. 1544.

Tuus P. Viretus.

585.

FARELLUS CALVINO.

Calvini ad Neocomenses literae quem effectum habuerint. Metensium res deploratae.

(Ex autographo bibliothecae pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fascic. II. N. 24.)

Doctissimo gregis Christi pastori Ioanni Calvino fratri et symmystae in Domino observando
Genevae.

S. Utinam tam possem vitare et emendare ea quorum me admones et de quibus corripis quam exopto et mihi gratum esse fecisti. Novi hoc mihi et amicis obesse plurimum, dum non intelligor [1]) quum existimem me omnia apertissime indicasse. Iam sapere dolerem, impingens semper in eundem lapidem. Festinantius quum abierit *Einardus* possem aliquid praetexere. Nam *Fatonum* peste laborantem procul [2]) invisebam, et *Thomam* [3]) aegrotum. Gaudeo, quod a nobis peccatum fuit, per te plenius emendatum tuis tam appositis literis, [4]) quae supra modum fratres omnes confirmarunt, cum doctrina non vulgari gaudio multo perfundentes. Solus torquebatur qui graviter in *Bulingerum* invehi volebat, quod tam male ὑποστασὶν [5]) apud Chrysostomum convictionem dicat esse ac legat, quum secus habeat,

---

584. 1) *A.* 1543 *Paulus III. curiam Ferrariensem inviserat μετὰ πολλῆς φαντασίας* (*Muratori, antich. Est. II.* 382), *et fortasse haec prima fuit occasio in illum ducatum mox introductae inquisitionis, de qua v. Raynaldi Annales ad a.* 1545.

2) *Quis hic fuerit nescimus. Tu fortasse de illo concionatore cogitaveris quem C. ipse olim notaverat N.* 374.

3) *De hoc postea non semel. Quis vero fuerit non bene perspectum habemus. Simlerus de Bolseco cogitat, quod absurdum est.*

4) *Nempe Neoduni ubi Marcurtius ecclesiae minister erat inde ab a.* 1540. (*Ruchat, IV.* 480.)

5) Disputations chrestiennes, *de quibus iam saepius. Cf. Opp. T. IX. p.* 863 *et Prolegg. p.* 66.

6) *Imo Wirtembergensium, de quibus supra saepius ex quo Monsbelgardensibus obtrudi coeperunt.*

585. 1) *scil. pro more confuse scribens.*

2) *Minister erat Columbariae (Colombier).*

3) *Fortasse Th. de la Planche, ministrum in finibus Neocomensium.*

4) *N.* 582 *(?) Ex sequentibus tamen collegeris potius de controversia dogmatica cum Capunculo agi.*

5) *sic.*

pace tanti viri, interpres, nimirum coniunctionem. Sed quo supercilio haec? Hic nihil dicam ut videar affectibus indulgere, et res ipsa loquatur de iudicio et aliis dotibus tanti viri. Mox petiit literarum exemplar et sese responsurum affirmavit. Habui orationem de pace et caritate, de non insultando fratri neque perdendo aliquo, de omnium aedificatione. Quum minime mihi placeam, et nulli minus quam mihi satisfaciam, tamen hic non tantum aliorum iudicio, verum etiam meo expertus sum, ex Domino prodiisse orationem quae saxa debebat permovere. Sed neque tuae literae, quibus nisi iuratissimus Christi hostis non potest non assentiri, et eas non excipere ut ex Domino, neque oratio habita, eum vel tantillum moverunt. Dominus Iesus ecclesiam suam intueatur, detque ut qui docent et vera ac pura doceant et vita inculpata plebem Christi sanguine emptam forment, lucrifaciendis et non perdendis omnibus incumbant. Sed haec levia sunt si aliis componantur de quibus scribis, quae iratum Deum plane indicant, quum tam immaniter utrinque affectis leges caritatis, quibus omnes de hostibus bene mereri tenentur, hic violentur, et inter fratres qua possit ratione effici ut aequi bonique pars aliqua impetretur, non video. Hoc tantum superest ut precibus agamus.

De Metensibus [6]) te quaeso propter Christum ut, si qua possit illis via succurri, totis viribus contendas, et aliis sis hortator ut strenue omnes incumbant. Dici non posset quam angar super illa ecclesia: semper mihi ob oculos versatur et cogor scribere quaedam quae tuo iudicio mittam aut retinebo. *Bertrangius* heros, cui sua apud Lucemburgum restituta fuerunt, scribit illos bona esse spe, quod in his comitiis sint aliquid obtenturi. Utinam spe non frustrentur. Ego iuxta hominem omnia video deplorata. Unus mihi tantum posse aliquid Deus videtur, quem confido insigni miraculo illic acturum: quod ut petas, et ista ecclesia tecum, flagito ex te. Audio Germanos petituros synodum. Nescio an impetraris a Gallis. Quantum intelligo ego is sum quem omnes aversantur. Utinam ita essem omnibus ut portentum, quod solus esset omnia Christus, et ecclesiae bene haberent. Quam esset felix haec deiectio, et meum nihil cum tanta exaltatione et tam illustri esse.

Vale, et perge nugari tam serio, ut facis, in tam pia tractatione Nicodemitarum, [7]) quam tu nugas vocas. Habeo tibi gratiam quod me participem feceris. Saluta omnes, coniugem, *Bernardinum*, *Davidem*, *Genestonum*, cum aliis piis. Neocomi 23. Novembris 1544. [8])

Farellus tuus totus.

6) *Per integrum iam annum res eorum, ad edictum* 13. *Oct.* 1543 *conformatae, in eodem usque statu remanserant.*

7) *Opp. T. VII. p.* 589 *seqq.*

8) *Apud Kirchhoferum* (*Farel. II.* 76 *not.* 15) *anno* 1543 *tribuitur, fortassis ex errore typothetae.*

586.

CALVINUS BULLINGERO.

De rebus Neocomensium et Capunculo. De piis fratribus in Provincia vana promissione indigne delusis et omni studio adiuvandis. De Lutheri recentissima invectiva silentio potius sepelienda quam scriptis compescenda.

(Ex apographo Bezae manu nisi fallimur scripto in Cod. Gen. 106, fol. 118. — Edita est in ed. Genev. p. 382, Laus. p. 112, Hanov. p. 125, Chouet p. 524, Amst. p. 239. Gallice ed. Col. p. 61. Anglice ap. B.-C. I. 405.)

Ab hoc fratre, qui meas tibi literas reddidit, coronatum et duos capitatos argenteos accipies. Haec enim summa, nisi memoria me fallit, restabat. [1]) Peto ut me excusatum habeas, quod non citius miserim. Caeterum qua de causa mittatur istuc frater hic a Neocomensibus, ipse coram referet. Nihil, aut parum, meo iudicio, difficultatis est in causa. Sed unius hominis pervicacia et importunitas eos cogit, vobis et nobis molestos esse. [2]) Habent in suo coetu unum ex eo doctorum grege ex quo nemo hactenus vir bonus prodiit, [3]) qui non cessat aliquid subinde illis negotii exhibere. Sunt autem duae causae, quae ipsum impellunt. Nam et natura factus est ad contradicendum: et quia non tanti aestimatur ab aliis, quanti se ipsum facit, hoc se modo ulciscitur. Si esset in hac ecclesia, facile cohiberetur. Ratio enim eius domandi nobis esset ad manum. Illic vero habet Principis legatum, [4]) a quo sustinetur. Sic enim malorum [5]) se praesidiis munire solent eiusmodi fuci, ut impune noceant. Quod vos omnes sponte facturos scio, peto tamen a vobis, ut in causa tam sancta fratribus porrigatis manum: hoc est, vestra autoritate adiuvetis eos et instruatis, quo Ismaelem illum compescant. Hoc,

586. 1) *Vide supra N.* 565. 568. 569.

2) *Scil. Capunculi, qui censuram detrectabat N.* 580. *Farellus aliquem de hac re iterum ad Turicenses misisse videtur.*

3) *Monachus fuerat in Abbatia S. Ambrosii Biturigensium et doctor* (*ut videtur*) *Lovaniensis. Cf. N.* 474.

4) *Georges de Rives Seigneur de Prangins.*

5) hominum *edd.*

non quia putarem esse necessarium, sed ut fratri morem gererem, scripsi.

Est aliud praeterea, quod te summopere oratum velim. Sunt in Provincia fratres,[6]) pro quibus scis nos semper laborasse. Neque id immerito. Sunt enim ea pietate innocentiaque praediti, ut bonis omnibus commendata ipsorum salus esse debeat. Ante triennium iam eo usque progressi fuerant, ut curiae Aquensi confessionem ediderint puram ac simplicem,[7]) qualis inter nos ederetur. Ac ne subito fervore, qui statim evanuerit, factum id putes: quoties fuerunt interpellati, constanter in ea perstiterunt. Interea crudeliter fuerunt vexati. Quum saevam hostium tyrannidem pertulissent, tandem impetrarunt a Rege, ut iudices daret, qui de tota causa verius cognoscerent. Rex duobus inquirendi partes mandavit: cognoscere ipse ac pronunciare voluit. Hoc continent literae, ut de eorum doctrina et moribus publice et clam diligenter sciscitentur qui mittendi sunt. Hoc fratres non reformidant. Nam ita se gesserunt apud omnes, ut singulare probitatis testimonium habeant etiam ab adversariis. Quod ad doctrinam spectat, confessionem Regi edituri sunt sicuti postulavit, claram et sinceram: quae distincte plus complectitur, quam dici in eos possit. Nunc totis viribus renituntur et episcopi et praefecti et curia ipsa, ne regio diplomati sit locus. Si non admittitur, expositi erunt leonibus et lupis, ut efferatam rabiem in eos exserant. Hoc enim captant illi, ut sibi impune adversus miseros grassari liceat. Si admittitur, ne sic quidem evaserint periculum. Nam et in oppidulis tribus, et in compluribus pagis puram evangelii doctrinam profitentur. Et in oppidulo uno templum inquinamentis omnibus repurgarunt, coenamque illic et baptismum nostro more celebrant. Quo praesentius illis utrinque periculum imminet, eo maiore studio adiuvandi sunt a nobis: praesertim in hac admirabili constantia, cui nos deesse summo flagitio non careret. Adde quod hic eorum causa non agitur: sed aut patefacta per eorum cladem erit via crudelitati impiorum in toto regno, aut evangelium hoc modo perrumpet. Quid ergo superest, nisi ut nervos omnes intendamus, ne cessantibus nobis pii fratres opprimantur, et occludatur Christo ianua in longum tempus? Huius rei volui te praemonitum, ut si quando ad vos confugerint, paratos habeas vestrorum animos ad opem illis ferendam. Alterum autem ex his duobus agendum erit: vel enim petendum erit a Rege, ut concesso semel beneficio frui eos sinat: vel mitigandus eius furor,[8]) si adversus eos excanduerit.

6) *De his vide Hist. des Martyrs f.* 141 *seqq.*
7) *Hist. eccl. I.* 39 *sqq.*
8) animus *edd.*

Audio *Lutherum* tandem cum atroci invectiva[9]) non tam in vos, quam in nos omnes prorupisse. Quum[10]) per se id sit luctuosum, nos qui pauci sumus numero et undique hostibus obsessi intestinis inter nos bellis confligere, hoc quoque magis alieno tempore accidere non potuit. Proinde non aliud habeo quod dicam nisi Dominum Satanae fraena laxasse. *Lutherus* quidem ipse, praeter immodicam illam ingenii violentiam et proterviam, habet a consiliis *Amsdorphium*,[11]) hominem prorsus insanum et nullius cerebri, a quo se regi vel potius abripi sinit. Sed utile nobis est agnoscere nos hoc flagello a Domino instigari, quo moderatius feramus quod alioqui acerbissimum foret. An fuerit aliquo vestro scripto lacessitus nescio: ut levi de causa tale ingenium non irritabile modo sed etiam acerbum impellitur, certe nulla illi ita insaniendi, vel saltem tumultuandi, satis iusta ratio esse potuit. Nunc vix audeo a vobis petere, ut taceatis:[12]) quia neque aequum est sic vexari immerentes et illis negari sui purgandi locum: et statuere difficile est, num id expediat. Sed haec cupio vobis in mentem venire: primum quantus sit vir *Lutherus*, et quantis dotibus excellat, quanta animi fortitudine et constantia, quanta dexteritate, quanta doctrinae efficacia hactenus ad profligandum Antichristi regnum et simul propagandam salutis doctrinam incubuerit. Saepe dicere solitus sum: etiam si me diabolum vocaret, me tamen hoc illi honoris habiturum, ut insignem Dei servum agnoscam: qui tamen ut pollet eximiis virtutibus, ita magnis vitiis laboret. Hanc intemperiem, qua ubique ebullit, utinam magis fraenare studuisset. Vehementiam autem, quae illi est ingenita, utinam in hostes veritatis semper contulisset, non etiam vibrasset in servos Domini. Utinam recognoscendis suis vitiis plus operae dedisset. Plurimum illi obfuerunt adulatores, quum ipse quoque natura ad sibi indulgendum nimis propensus esset. Nostrum tamen est, sic reprehendere quod in eo est malorum, ut praeclaris illis donis aliquid

9) *Kleines Bekenntniss v. Abendmahl.* (*Hospinian p.* 326. *Ruchat V.* 233. *Hess, Bullinger. I.* 430.)
10) *Quae sequuntur usque ad verba:* ratio esse potuit, *absunt ab Edd. et Verss.*
11) *Quod Noster sine dubio a Bucero acceperat cui Mel. a. d. V. cal. Sept. scripserat:* Scripsi tibi de nostro Pericle qui rursus tonare coepit vehementissime *περὶ δείπνου κυριακοῦ*. Fuit his diebus hanc ipsam ob causam apud Amsdorfium, quem unum ad huius consilii societatem adhibet habetque unum laudatorem huius impetus.
12) *quod petierunt et Bucerus et Myconius, sed frustra. Nam anno* 1545 *ineunte prodiit latine et germanice Turicensium libellus:* wahrhafte Bekanntnisz der Diener der Kirche zu Z. was sie aus Gottes Wort mit der heil. allg. chr. Kirche glauben u. lehren mit gebürlicher Antwort auf das unbegründet ärgerlich Schmähen Verdammen und Schelten D. M. Luthers etc. (*Hess* 445, *Pestalozzi* 229.)

concedamus. Hoc igitur primum reputes, obsecro, cum tuis collegis, cum primario Christi servo, cui multum debemus omnes, vobis esse negotium. Deinde nihil vos hostiliter in eum confligendo profecturos, quam ut lusum impiis praebeatis, ut non tam de nobis quam de evangelio triumphent. Si mutuo nos proscindimus, plus satis habent nobis fidei. Quum autem uno consensu et ore uno praedicamus Christum, eo abutuntur ad fidem nobis derogandam, in quo plus quam par sit nobis credunt. Haec potius intueri et cogitare te velim, quam quid sua intemperie promeritus sit *Lutherus*. Ne ergo nobis eveniat quod denunciat Paulus, ut invicem mordendo nos et lacerando consumamur: etiam si ille nos provocaverit, abstinendum potius a certamine, quam ut communi ecclesiae iactura vulnus augeamus.

Causam [13]) non attingo de qua tum tecum tractare vehementer cuperem: quia vereor ne quid in mea docendi ratione desideretis. Ego quod sentio simpliciter et absque fuco profiteor: nihil in hominum gratiam involvo aut dissimulo. Sentire autem mihi videor quod verbo Dei nobis traditur. Quanquam si colloqui dimidium tantum diem liceret, facile conveniret, spero, inter nos, non de re modo sed etiam de loquendi forma. Interea non impediat hic scrupulus quominus fraternam amicitiam colamus in Domino. Quod et faciam ipse et vos certe facturos confido. Vale frater mihi in Domino plurimum honorande, et amice carissime. Saluta reverenter symmystas omnes meo nomine. Dominus vos conservet, et sua in vobis dona magis ac magis augeat. Genevae, 25. Novemb. 1544. [14]) Collegae mei vos plurimum salutant.

Ioannes Calvinus tuus.

587.

POLLANUS CALVINO.

In disciplina instituenda hucusque Argentorati parum profecit. Libellus de Nicodemitis omni laude dignus. Petri collegae triste fatum. Coloniensis episcopus ambagibus circumventus. Res Metensium incertae, maxime matronae cuiusdam quam commendat. Varia domestica.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 211.)

Ornatissimo viro ac evangelii Christi vindici primario D. M. Ioanni Calvino magistro ac patri in Christo colendissimo ecclesiastae Genevensi.

S. P. Immortaleis ago tibi gratias, ac dum vivam agam, pro tantis erga me tuis officiis: quibus quum respondere nunquam possim id postulabo abs te gratiae ut, dum memoria istaec tua beneficia teneam ac consiliis optimis parere studeam, tu me satis fecisse putes. Certe quod ad postremas tuas literas attinet peropportune illae mihi redditae fuerunt, quae non solum ob discordias illas populares, quae subinde emergere solent, ambiguum animum confirmarent, verum etiam ob alia prope iacentem erigerent. Illud quum valde me pupugit, quod disertissime ac gravissime admones, id quod ipsa experientia etiam me docet: in frequentia maxima vix dimidiam partem digne communicare. In quo quantum ego vos felices iudico qui hanc rationem monendi ac reiiciendi obtineatis, tanto nos miseriores puto, qui in tantis ecclesiae malis vix tandem assurgimus ad ineundam rationem aliquam his morbis curandis utilem. Tandem tamen opera D. *Buceri* [1]) impetravi a senioribus ecclesiae nostrae, ut quotquot antea idem professi essent aut deinceps profitebuntur nomina dent, quo possimus distributis decuriis et inspectionem ac correctionem meliorem instituere, et pastori deinceps labor ita minuatur et invidia, ut idque summo ecclesiae commodo fiat. Ita sensim in re admodum gravi proceditur. Vestrae prudentiae fuerit nostros conatus non solum precibus verum etiam consilio iuvare.

Excusatio illa ad Nicodemistas [2]) piis omnibus supra modum placuit. Mihi vero peropportune accidit, quum iam aliquid tale instituissem. Aliquot enim ex Gallia viri scripserant ad nos ut *Lutherum*, *Philippum*, *Bucerum* consulerem [3]) num quid de tua illa severitate (sic enim vocant) remitti posset. Quasi vero aut tu sis qui illos damnes, ac non potius sua ipsorum conscientia, aut illi excusare iudicante ac damnante Domino possint. Verum ut ingenue verum fatear, tametsi is non sum cui hoc iudicium deferri debeat, dicam tamen quod sentio. Libellus ille per omnia placuit: et quamvis humanius, ac prope dixerim indulgentius, quaedam dicta videbantur in gratiam infirmiorum, ego tamen facile, pro antiqua illa ac consueta mea humanitate aut lenitate vinci me a prudentioribus patior. Iussi itaque statim exemplaria mihi duo describi, quorum

---

13) *Sequentia usque ad verba:* facturos confido *adhuc inedita.*

14) *diem et annum add. Beza in sua editione.*

587. 1) *qui ipse cum collegis fere nihil tale perficere potuit renitente senatu populoque.*

2) *Ipso Pollano hortante scripta cf. N.* 535 *not.* 4.

3) *Talia consilia subiecta sunt libello modo laudato cf. Tom. VI. p.* 617 *et Prolegg. p.* 31.

alterum Metensibus nostris,[4]) alterum meis civibus[5]) misi. Archetypon quod mihi miseras Gallis illis mellitulis, opportunum forte nuncium nactus, misi. Ita nihil apud me nisi quantum memoriae commendavi remansit. Iudicabam enim illum utiliorem illis fore quam nobis, qui iam consiliis optimis paruimus: utinam omnes ac omnino dicere possim.

De *Petro*[6]) cognoscis ex his literis quas ad te mitto. Incredibilem certe dolorem ex illo nuncio cepi, non solum illius causa, in quo habemus quod illi gratulemur (qui quum in fossa illa esset nec posset ob fractum crus aufugere, nunquam auditus est nisi laudans Dominum. Adeo ut etiam peccatum suum confiteretur de instituta fuga, et gratias Domino ageret quod ita retineretur. Nec imparem in eius uxore constantiam sum expertus), verum etiam illius ecclesiae nomine, cui semper veritus sum ne ex hoc nostro incepto periculum ita crearetur. Ac etiam ecclesiae nostrae, cui non video quem idoneum pastorem praeficiamus. Utinam ita rationes tuae postularent ut ad nos venires. Certe multa video in quibus tua praesentia utilis ac necessaria admodum foret. Ecce nuper Metenses invisi, apud quos reviviscere evangelium sum expertus. Nihil tamen consilii adhuc Dominus dedit qui possit illis succurri. Non dubium tamen est, si aliquis idoneus adesset, quin illi alio quam antea spiritu tam sanctum negotium prosequerentur.

Mox ubi nuncium hoc accepissem de *Petro* per D. *Bucerum* literas impetravi ab senatu,[7]) quas illi perhumaniter et graviter ad D. *d'Oignyes* arcis praefectum scripserunt, obtestantes ut si forte vel in potestate Imperatoris is iam sit velit ipse omni studio intercedere ut liber remittatur. Quo vero res magis serio geri videatur, certum nuncium dederunt qui et verbis apud ipsum et magistratum instet pro sui civis liberatione. Crastino die spero illum Tornaci futurum. Nam hodie octavus est dies ex quo discessit.

D. reverendissimo *Coloniensi*[8]) tragoediam excitarunt adversarii. Sed posteaquam id ingratum esse *Caesari* intellexerant, iam sua postulata interpretantur: ad exemplum scilicet aliarum civitatum Lutheranarum ipsis potestatem fieri alium episcopum eligendi, qui apud ipsos spiritualia (ut vocant) administret, isti interim relicto temporalium usu. Sed neque id impetrabunt. Aiunt *Gropperi* ac *Heyldii* opera defecisse ab ipso duas urbes. Ita nobis retulit noster *Dionysius*, qui iam apud vos est. Altera est Reis,[9]) alterius nomen non tenet ipse. Nos et pro illo et pro nostro pastore ac ecclesiarum omnium pace et ecclesiastarum concordia non desistimus publice et privatim Dominum orare. Vos idem facere et facturos confido.

Si aliquando vacabit non inutile erit nobilem illam heroida *De Millin*[10]) per literas abs te confirmari. Ego quantum possum me illi impendo. Et Dei verbo est obsequentissima. His diebus quum multa a filiis sit passa, tandem etiam saevis verbis revocare ab hoc evangelio (ut blasphemi ausi sunt dicere) canino conati sunt. Sed frustra. Illa, ut matrem christianam decuit, graviter eos admonuit, deinde hic obfirmatum sibi animum declaravit, ut nunquam a fide discedat. Et quamvis illis odiosa sit vulgarium hominum consuetudo, sibi tamen gratam esse omnium illorum familiaritatem, a quibus Christum plenius possit discere. Brevi filius natu minor uxorem ducturus est. Illa negat se adfuturam missae. Hinc illae lacrymae. In caeteris tamen iubet illos omnia de se sperare quae ad matrem pertineant. Haec quum audissem statim ad ipsam scripsi, ac quantum Dominus dedit illam sum consolatus eamque ad constantiam hortatus. Non desino etiam ad ipsam ecclesiam Metensem scribere: aliquando ad universos, aliquando ad viduas, subinde ad alios. Sed ego solus et spiritu et doctrina destitutus quid faciam? Ergo vos decet, qui spiritum Dei plene hausistis, aliquando illius ecclesiae reminisci.

De *Imperatore* nil comperi certi, nisi diebus superioribus exspectatum Coloniae. Sed quantum audio iam consilio mutato rediit Antwerpiam, non venturus ad nos ante Februarii Cal.

Sed quid pergo tibi meis ineptiis obstrepere,

---

4) *Videntur illi clam magistratu fidem suam servasse vel etiam coetus celebrasse, plus minus Nicodemitarum more.*

5) *in Flandria, tum temporis misere ob religionem vexata, v. Hist. des Martyrs f.* 131 *et Pollani ep. modo laudatam.*

6) *Petrus Bruly minister Argentoratensis suadente Bucero in Flandriam se contulerat ut ibi ecclesias ordinaret, et iam Duaci, Valentianae et in Insulis (Lille) rem peregerat quum Tornaci e muro urbis demisso dum manibus inquisitorum se eripere volebat, lapis illapsus crus frangeret.* (*Sleid. II.* 368, *Hist. des Martyrs fol.* 158 *ss.*)

7) *vel nimis tarde missas vel a Granvella interceptas ut fama ferebat. Tales etiam Principes in comitiis Wormatiensibus congregati addiderant. Supplicio affectus est Valentianae d.* 19. *Febr.* 1545. *De literis Senatus Argent. v. Roehrich II.* 70.

8) *archiepiscopo, contra cuius studia reformandae ecclesiae dicata clerus dioeceseos c. universitate Caesaris autoritatem provocarunt* (*Deckers, Hm. v. Wied.* 121, *Ranke IV.* 283) *contradicentibus statibus laicis.* (*Sleidan. II.* 364)

9) *Nomen ita scriptum ut nobis ipsis quoad lectionem diffidamus. Alibi de hoc facto nihil relatum invenimus. Fortasse legendum* Rheins *aut* Rhens, *quod oppidum prope Rhenum situm, in finibus provinciae cuius caput hodie est Confluentia, olim in historia Imperatorum propter electiones ibi factas clarum.*

10) *Metensem, si coniecturam facere licet.*

quum praesertim alio vocent negotia. Iam enim iubente viro D. Comite[11]) rem familiarem procurabimus. Quum enim iudicassent D. *Bucerus* et *Sturmius* iniquam summam 558 aureorum persolvi nostro *Antonio*, atque ille minoris se posse nos alere negaret, ita visum est D. Comiti. Ergo potes ipse coniicere quantum nunc sit mihi turbarum, quum in comparanda suppellectile, tum ob tam sancti viri dissociationem. Dominus illi det conditionem etiam ista lautiorem. Pueri aliquantulum (ut scis esse istis hominibus solenne non admodum literas curare) proficiunt. In moribus et pietate sic satis: nam omnino faciles hic experior. Alter totus linguae gallicae incumbit, alter cum gallicis etiam latina studia coniungit. Ego illis ostendi tuas literas. Ipsi plurimum te iubent salvere. Dionysius etiam *Roverus*, qui hic est, tibi salutem optat. Uxorem, D. *Davidem*, fratrem, *Nicolaum*, *Sanctandreanum*, *Maldonade* cum coniugibus plurimum salvere iubeo. Dominus totam ecclesiam servet. Nostra te salutat, ac pro te etiam publice diebus dominicis orat. Iesus Christus te sospitet ac spiritu suo auctum diu suae servet incolumem ecclesiae. Raptim Argentinae 4° Cal. Decemb. 1544.

Tibi in Christo devotissimus filius et discipulus

Valerandus Pollanus.

11) *Illum dicit apud cuius filios paedagogi officio fungebatur.*

588.

FARELLUS CALVINO.

De rebus propediem Bernae tractandis pessima quaeque auguratur. De fratribus suis in Galliam profectis nihildum audivit. Quid de nebulone quodam Morgienses turbante statutum sit rescire cupit.

(Ex autographo Bibliothecae pastorum Neocomensium. Epp. Farelli fasc. II. N. 25.)

Doctissimo et vigilantissimo pastori ecclesiae Genevensis Ioanni Calvino fratri et symmystae quam carissimo

Genevae.

S. Scripsit huc aliquis ad amicum, diem Bernae dictam esse ad diem Iovis quartam huius mensis, in qua agetur de causa eucharistiae.[1]) Quis exitus sit exspectandus non video. Nisi Dominus sui verbi rationem habeat, ne male audiat, et pro vindicta quam meremur omnes misericordiam et opem ferat, plane cum ecclesia misere agetur. Nam sincerum pietatis studium non video in multis, sed affectus plene humanos. Res est pessimi exempli et mire avocat a verbo, facitque ut quam plurimi haereant et nutent super doctrina quae proponitur. Si dissidium pastorum in una ecclesia tantum potest, quid incendium illud quod flagrat? Existimo Satanam ab irato Deo hoc permissionis habere, ut passim scindat eos qui omnium coniunctissimi esse deberent, et contra Pilatos et Herodes reddat amicos ut Christum perdant.

Cuperem ex te rescire quid consilii captum fuerit super iis quae perditus nebulo[2]) ad Morgiensem classem scripsit de missa et aliis, ubi tui meminit, et te in certamen vocat cum aliis, ut fucum faciat miseris seductis. Quod non videtur esse negligendum: quamvis tam scelestus nebulo indignus sit colloquio. Sed aliorum aedificatio nobis cordi esse debet. Si palam posset agi cum illo de iis quae se scripsit tuiturum, non parum faceret ad aedificationem multorum. Dispicies si iam non feceris.

De fratribus meis[3]) non nihil angor, quum nihil prorsus audiam et ii a multo tempore iam absint. Si quid audieris, fac resciam, et precibus eos adiuva. Ego alterum eorum tantum volebam omnia expedire, sed impetrare non potui. Is cui literas ad *Myconium* dedisti accepit tuas ad *Bucerum*:[4]) nam diutius apud *Einardum* reservari non visum fuit expedire. Hodie ad *Sultzerum* alteras misi. Vale et omnes salvere iube, uxorem, *Davidem*, *Genestonum*, non praesente *Bernardino*. Neocomi 1. Decembris 1544.

Farellus tuus.

588. 1) *D.* 20. *Nov. quinque classium (Bernensis, Thunensis, Burgdorfensis, Burensis et Thunstettensis) legati convenerant de componenda discordia inter Zwinglianos et Lutheranizantes acturi, et ea de re senatum adire decreverant. Is autem disceptantes ministros ad nonas Dec. citavit, et decretis a.* 1542 *in memoriam revocatis denuo ne dissidia sua coram plebe concionabundi tractarent vetuit. (Hundesh. p.* 189 *seqq.)*

2) *Dum meliora edoceamur hic Carmelitam illum innui suspicamur de quo supra Viretus N.* 584 *et mox Calvinus ipse ad Farellum N.* 591.

3) *N.* 578 *not.* 1.

4) *neutra exstat.*

589.

MYCONIUS BULLINGERO.

Transmittit literas Calvini et Farelli de negotio Neocomensium et Capunculi.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. vol. 155 olim Tom. 33. fol. 207. Aliud exemplar ab amanuensi scriptum ibid. in bibl. civic. MSS. F. 81 olim 46 fol. 392 et apud Simler. Vol. 56.

D. Heinricho Bullingero doctissimo antistiti Tigurinorum fideli domino in Christo observando suo.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Mitto literas *Calvini* et *Farelli* in hoc mihi commendatas. Scriptum quoque *Calvini*, imo iudicium de fratre plus satis contentioso apud Neocomenses. Quid petant ex literis cognosces. Equidem fratrum nomine scripsi eadem de re ante menses aliquot ad *Farellum*, sed parum, ut video, profeci, dum ille, quisquis est, perstat in concepta duritie [1]). Sic Satan nos tentat ubique. Miserum quod non resistimus quum arma habeamus parata. — — — — — Basileae 5. Dec. anno 1544.

Os. Myconius tuus.

590.

CAPUNCULUS CALVINO.

Praemissis nonnullis de Cortesio a Genevensibus non ut decebat excepto, longam, diffusam, taedioque plenam inchoat ventilationem scholasticae quaestionis an Christus dicendus sit a se ipso esse nec ne.

(Ex duobus apographis coaevis in Bibliotheca pastorum Neocomensium, quorum alterum (α) Vol. A. fol. 13, alterum (β) separatim. Variant illa passim inter se, sed paucioribus locis discrepantes lectiones notasse satis habebimus. Ubi nullam varietatem indicamus posteriorem textus formam exhibemus).

Ioanni Calvino viro quum eruditione tum pietate insigni

Genevae.

Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae ministro Ioannes Capunculus Neocomensis ecclesiae minister gratiam et pacem in Christo.

Ante menses aliquot, vir de christiana religione optime merens, nostris in comitiis perlecta est epistola [1]) quam vix ante meditatam mihi persuasissem, ni ea quae sub finem appendebatur ursisset subscriptio. Admodum enim mihi dentata visa est, et plus fellis habere quam deceret epistolam a Christi ministro vel mille conviciis lacessito emissam. Si quid a *Cortesio* in te aut in hominem [2]), cuius causam non sine forsan tui nominis iactura tuendam suscepisti, admissum fuerat, pro tuae functionis ratione debueras declarantem *Cortesium* (sic enim ni fallor vocas) blande ac leniter bonae menti restituere lapsumque erigere, non absentem saevis dictis proculcare. Haud egregiam laudem referes si sic deserta (quod aiunt) causa velle vincere perrexeris. Istic erat, atque te arbitro cum *Campello* [3]) ratio ponebatur subque tua omnia transigebantur praesentia. Protulit inprimis *Campellus* suarum rationum codicellos, quos habeo domi reconditos, fraudis (nescio an debueram dicere) plenos: sed tantum apud te caeterosque arbitros, quorum iudicio nolim meis verbis aliquid detractum, imperiosa valuit loquacitate ut vestram vicerit aequitatem. Hoc satis modeste, ut audio, non tulit *Cortesius*, neque bona conscientia erat laturus, quandoquidem a me destinabatur quo fideliter de legatis ab *Anneto* transigeret [4]). Pro qua re iam dudum vel frequentissime non sine magno impendio miseram, non literariae suppellectilis congerendae gratia (gratia enim Dei codicum inopia non laboramus) sed exercendae pietatis studio: quanquam aliam de me, quantum ex literis tuis subodoravi, videris induisse opinionem. Nam posteaquam *Cortesium* satis reum egisti, tuae eloquentiae flumen in me retorquens latenter capti testamenti, ni fallor, incusas monesque ut ad legata fideliter dispensanda advigilem. Quae etiamnum eo animo accepi quo quae hic a me ad te scribuntur excipi cupio.

Inter autem caetera quibus animum tuum exulceravit *Cortesius* atque ad scribendum impulit, illud unum esse putarunt fratres, quod iactarit se a *Campello* sex cubis ac aliis fortuiti ludi armamentis exceptum. Hoc Genevam mox egressurus, ne hominem perditum (sic enim teste conscientia loquebatur) alea perderet, tibi misericorditer indicavit, sperans ab effrenata ludendi libidine fraterno tuo hortatu

---

589. 1) *Plures literas de hoc negotio scriptas interiisse patet. Neocomenses censurae suae formam cum caeteris ecclesiis communicarant adprobandam, et variorum consilia de ea edita, ut Calvini, postmodo itidem transmisisse videntur. Illud tantum passim rem paulo obscuriorem reddit quod praeter censuram illam etiam de trinitate eodem tempore cum Capunculo certabatur, neque ubivis de utra controversia agatur clare dictum est.*

590. 1) *N.* 552.
2) *Farellum.*
3) Capello (α) *et sic quoque infra. Lege:* Camperello.
4) *Cf. praeter supra laudatam N.* 498.

revocandum. Cui rei investigandae tuam testaris non defuisse operam, nihilque compertum quale a *Cortesio* imponebatur. Hoc sane tantum testimonium illa quam iamdudum de te concepimus opinio irritare non patitur. Ego vero illa, quam tibi irrogatam putas, contumelia, si contumelia dicenda est, te percitum nequaquam putavi. Alio quippe oestro agebaris, sed huic libuit scribendi praetexere excusationem, ne propriae videreris vindex iniuriae.

Quam utique a *Cortesio* tibi irrogatam putasti genuinis paradoxis quae quibusdam conclusionibus [5]) (quas fatribus intempestive satis obtruserat nihil de te cogitans) inseruit: de quibus si tecum literis amice, ut sum pollicitus, conflixero, non spero me fore tibi molestum. Non enim, ut coniecto, tantum de tua tibi persuasisti eruditione, ut me ex ea quasi ex divinis oraculis pendere putes. Tametsi intelligam plerosque ita tibi addictos, ut vel a cuiusvis eruditissimi potius sententia se ferant abduci, quam ab unius *Calvini* deflectant censura. Horum qui volet laudet affectum, ego usquequaque non sum probaturus. Nec hoc a me dictum putes quo nomini tuo ac gloriae detraham, aut homini invideam quem Deus egregiis dotibus ampliter cumulavit. Ad hoc me solus veritatis amor impellit, pro qua dum vivam totus stabo in acie propugnator. Quae si vixerit ego pariter vixero etiamsi vixeris. [6]) Qui volet, pro laureis corollis ac myrteis certet, ego pro ea sola, non solum cum mei nominis sed et capitis periculo, si res exegerit, vel mordicus decertabo. Dabo autem interim operam ne quid tumultus me autore in ecclesia suboriatur, feramque vel aequanimiter te tuo interim frui iudicio. Odi siquidem tumultus, qui nihil fructus ecclesiae afferre possunt, incommodare autem plurimum. Tu quoque vicissim curato ut quod scis me tecum agere nescias.

Itaque alteram propositionum qua te percitum [7]) ut sic scriberes, hanc esse putavi. Christus, in quantum Deus, (sic enim loquor) est a se ipso. A qua tantum abest ut velis discedere, ut pergas eam novis rationibus dietim stabilire, ac ascitis undequaque veterum sententiis quae tibi obiecta sunt argumenta eludere. Unde vero tam pervicacem animum hauseris nescio, nisi quod omnes eo paene sumus praediti genio ut semel admissi nos raro vel nunquam poeniteat. Turpe enim ducimus funem reducere, idque tum maxime quum literariis monumentis semel nostrae eruditionis, nedum popello, sed et viris emunctae naris fidem fecimus simulque eorum ora demeruimus. Illud autem inprimis satis mirari non potui quod in vestibulo epistolae *Cortesio* ad nos datae de propositionum reduplicativarum expositione scribebas, eoque diligentius expenso (si res pro qua controversamur seria non fuisset) te nobiscum ludere voluisse putassem. Pudebat siquidem, quum in comitiis legeretur epistola, ferre hominis impense docti in re tam levi hallucinationem, in qua puer totos sex menses in dialecticis versatus haudquaquam hallucinaretur. Si haec tua epistola [8]) in nostrorum Gallorum manus pervenerit, eam quam de te induxerunt opinionem facile exuent. Et quibus rixandi studium adlubescit quod hactenus horruerunt, posthac nobiscum de religione non detrectabunt inire [9]) certamen. Miratusque sum quod hanc: Christus in quantum Deus, est a se ipso, pro vere reduplicativa duxeris [10]), quandoquidem nonnihil tropicae loquutionis habet, quo fit ut ab ea argumentum ducere non liceat, sicut nec ab hac: Christus in quantum homo, est creatura. Quum vero eam pro vere reduplicativa exceperis, fatearis oportet ex hac recte inferri: Christum a se ipso esse. Nemo enim tam stupidus, qui a vere reduplicativa affirmativa ad exponentes acervatim coactas, atque ad earum [11]) quamlibet seorsim sumptas, bonam esse illationem non intelligat. Quis, obsecro, ex aequivalente aequivalentem colligi posse negaverit? At exponentes propositionis reduplicativae exponibili aequipollent: alioqui vere exponentes nemo dixerit. Proinde, si quis sic intulerit: Christus, in quantum Deus, est a se ipso, ergo Christus est a se ipso, et Christus est Deus, et Deus est a se ipso, et si aliquid est Deus ipsum est a se ipso — ex tua hypothesi recte intulerit. Sic enim de reduplicativarum expositione qui dialectice norunt vel ab uno sentiunt.

Quorum sententia, quando assertioni tuae praeiudicabat, tantum abest ut tibi arriserit, ut mox ad novas artes, quo tibi pateret effugium, deflexeris inquiens: Quum mihi vulgarem illam regulam quam dialectici in scholis tradunt de reduplicativis propositionibus obiiceret, respondi id quod est, secundum quam vocant exponentem debere non simpliciter sed secundum quid intelligi, alioqui fallaciam accidentis fore. Quis hic, vel agelastus, risum contineat? Profer, quaeso, vel unum qui sic desipiat, ut ab hac colligendi lege aliquando abhorruerit, si a vere reduplicativa, qualem hanc vis esse, fuerit ratiocinatus atque ab ea argumentum duxerit. Sic enim ex admisso artificiose colliget dialecticus: Chris-

5) *De Cortesii articulis loquitur Calvinus N.* 474.

6) *Boni viri latinitas ea est, quae hic fortasse librarium a suspicione corrupti textus liberet. Quidquid sit, omnino legendum:* vicerit, vicero *et* viceris.

7) *Deest verbum.*

8) *Quae hic attingit et perstringit, quum verbo tenus in N.* 474 *non occurrant, fortasse de alia quadam deperdita cogitandum. Verum et alibi ultra scripta verba digreditur.*

9) iure (α).

10) dixeris (α).

11) *sic in utroque exemplari.*

tus, in quantum Deus, est a se ipso, ergo Christus est a se ipso. Haec enim exponentium prima est. Deinde: Christus, in quantum Deus, est a se ipso, ergo Christus est Deus. Haec exponentium (si me receptissima dialecticorum regula non fefellit) secunda est, quam nescio quo afflatus spiritu asseris non simpliciter, sed secundum quid debere intelligi. Profer, obsecro, intellectum illum secundum quid, et eris nobis magnus Apollo: summopere enim illum expenduli desideramus audire. Articulus fidei est: Christus est Deus, quem nobis boeoticis aenigmatibus hoc novo commento pergis reddere obscuriorem, quem apertissimum esse conveniebat. Uti enim scientiarum prima principia obscuritatis nihil circumferant oportet, alioqui prima principia esse non possunt, sic et fidei articulos ab omni amphibologia oportet esse alienos.

Verum forsan hic in exponentium ordine falsus sum. Nam quam secundam voco, tu primam vis esse in ordine. Feram quem voles ordinem, modo me iuxta dialecticorum praescripta patiaris colligere: ex reduplicativa affirmativa exponentes coacervare et exponentium quemlibet inferre. Quod si tuleris sequitur: Christus, in quantum Deus, est a se ipso, ergo Christus est a se ipso. Consequens est falsum, falsum igitur erit antecedens, quod hactenus verum esse defendisti. De consequentis falsitate neminem puto haesitaturum praeter te, qui, dum rimas quibus elabereris quaereres, verum esse secundum quid non autem simpliciter videris asseruisse, quod rursus tui oblitus simpliciter ipsum verum esse fateri non dissimulas. Cyrilli siquidem (cuius mentem meo iudicio oscitanter satis advertisti, ut paulo post a me audies) autoritate prolata sic attexuisti: Argumentatur ab absurdo ut Christum a se ipso esse extorqueat, locumque Cyrilli apertum ais. Unde hoc facile collectum iactas? Hic tibi unum, quo ad id quod iam coeperam mox revertar, dicam: Si ex eo Cyrilli quod protulisti testimonio Christum a se ipso esse intuleris, ego longe rectius ex hac: Christus, in quantum Deus, est a se ipso, Christum a se ipso esse intulero. Nihil enim habet habitudinis cum hoc pronunciato Cyrilli autoritas. [12])

Verum extra oleas (quod aiunt) currens hic fallaciam accidentis citra rationem inesse pronuncias. Tolerabilius forsan fuerat dicere: a dicto secundum quid ad simpliciter rationem fuisse concinnatam, tametsi neutram hic inesse sum admissurus, quod propositionem pro qua controversamur pro vere reduplicativa receperis. Tandem vero, quo hunc ratiocinandi modum probe a te prorsus elusum persuaderes, adiecisti: Protuli multa exempla quae tollendae controversiae sufficerent. Cuius generis sunt haec: Deus, quatenus in Christo nos iustificat, non exercet iudicium adversus impios etc. O novam consequentias eludendi rationem! De affirmativa controversamur et interim nobis negativas aliquot obtrudis. Putasne nos tam infeliciter in dialecticis versatos, ut a te tam facile nobis sinamus imponi?

Nedum in proferendis exemplis hallucinaris, sed et exponendorum exemplorum aequas leges non assequeris. Nec enim ea lege qua eam pro qua controversamur [13]), prolatas a te recte exposueris. Deinde cogita, huiusmodi perplexas propositiones nonnunquam gratia causalitatis, nonnunquam gratia concomitantiae exponi, de quarum expositione, si liceret repuerascere, multa a me tibi scribenda forent, non quo hominem melioribus studiis occupatum remorarer, sed ut veritatem plerumque sine huiusmodi levium rerum cognitione periclitari intelligeres. Itaque post prolata exempla, quibus tibi victoriam polliceris, adiecisti: In his etsi nuda veritas, in exponentibus erit controversia, si quis rixari velit: verum semper solutio plana est. Si cum homine, cum quo nihil mihi unquam fuisset commercii, negotium esset ac concertatio, excandescerem ac hominem tam intempestive respondentem in Anticyras relegarem. Qui fiet, obsecro, vir erudite, ut in exemplis plana sit veritas et in exponentibus perplexitas? Pergemus, ut video te autore aperta tenebris involvere et lucem nubibus obducere atque ignotum per ignotius exponere. Addisque tandem: Sufficit eas aliquo modo vel secundum aliquem intellectum veras esse. Indigna quidem te huiusmodi responsio, qua dum mihi uti licebit vel Gordium (quod aiunt) nodum quasi Tenedia bipenni sum discissurus. Audivi olim Sorbonistas (ut vocant) in Sorbona rixantes: verum eorum nemo tam intempestivam attulit responsionem, qui ab arena protinus non discesserit exsibilatus. Da utram voles contradictionis partem, facile illam, si me hoc responsionis genere uti tuleris, pergam defendere.

Sed quid hic a te sim auditurus, satis intelligo. Nempe rixosus hic garrit sophista, nihil praeter puerilia afferens. Non est tibi apud me praefata venia, etiamsi me mille probris aut scommatibus insimulaveris, modo integrum christianae caritatis vinculum perseveret, quod spero. Interim autem, quo illud tuum paradoxum assereres, ad antiquorum praesidia, praeter meam exspectationem, confugisti. Nam aut fidei articulus est, aut articulis haerens. Quod si pro articulo duxeris, inprimis divinarum scripturarum ambienda erant suffragia, quandoquidem iuxta Dionysii sententiam non est audendum dicere de substantiali divinitate praeter ea quae divinitus nobis ex sacris eloquiis expressa sunt. Si

12) *Cyrillum in hunc finem laudaverat Noster in sua Confessione de Christo Iehova, ad quam Capunculus passim respicit (vide infra).*

13) *Deest aliquid et textus corruptus videtur.*

vero nec articulum nec haerens articulis, cur tam anxie in huius assertione sudaris nescio. Quod vero rem sic fueris aggressus, gaudeo. Nam ea lege qua istud tuum paradoxum licuit defendere, mihi quoque invadere, aut a te immissa iacula excipere exceptaque in te retorquere licebit. Sic igitur rem syllogismo aggrediar: Nihil quod ex alterius substantia est, a se ipso vere esse dicetur. Nam esse a se, et ex alterius substantia esse, apertissime pugnant. At Christus, in quantum Deus, ex alterius substantia est, Christus igitur, in quantum Deus, a se ipso non erit. Vides hic ut coniecto epicherema quod ne quidem Chrysippus ipse eluserit. Sed minoris forsan a me probationem eris exacturus. Addam ex Athanasii symbolo, qui de Christo loquens inquit: Deus est ex substantia patris ante saecula genitus, et homo ex substantia matris in saeculo natus. Quid ad haec felicis ingenii tui perspicacitas dictura sit, ne suspicari quidem possum. Quisquis enim recte dialecticari novit, syllogismum hunc a vitio prorsus assertum intelliget. Proinde qua tibi pateat effugium non video, nisi quod portentosum mihi nescio quid cornicans inquis: Tum ad illum nodum ventum est, quod non putabat nos loqui de Christi essentia praeterita personae mentione [14]). Quibus in verbis duo admodum mihi perplexa exquirenda visa sunt. Prius, quid per essentiam Christi, quem suppositum in duabus naturis nemo non agnoscit, cupias intelligi. Aut enim per essentiam divinam naturam ac substantiam (quae summa essentia est), vel aliquid ex divina et humana natura confuse conflatum intelligis. Posterius a te dicendum nequaquam putaverim: sed quid hinc praesidii tibi allatum putes nescio. Quum enim a posse ad esse nulla formalis sit illatio, quo modo colliges: de Christi divinitate loqui possumus, praeterita personae mentione, ergo Christus est a se ipso? Si sic tibi licuerit colligere, mihi quoque citra pudorem quodlibet ex quolibet inferre licebit.

Caeterum loquere de illa ineffabili essentia, eamque [15]) summa cogitatione versa dum voles ac quantum voles, huiusmodi loquutio aut versatio in gratiam tuae assertionis nihil est effectura. Probanda a te haec erat: Christus, quatenus Deus est, est a se ipso. Cuius aperte contradictoriam intulimus, eandemque rursum expositorio syllogismo, iuxta aequas ratiocinandi leges, sic inferemus: Filius Dei est a patre, Christus in quantum Deus, est filius Dei, ergo Christus, in quantum Deus, est a patre. Subsumam: Christus, in quantum Deus, est a patre, ergo non est a se ipso. Quo modo ex his se fraudulenta laqueis ereptura sit vulpecula, non intelligo, imo ne quidem ipsa intelligit, nisi forsan confessionis olim emissae non oblita inquiat: Illud autem est divinitatis elogium quod non minus patrem et spiritum quam filium complectitur [16]). Dubio procul eadem patris filii ac spiritus sancti substantia, divinitas et essentia, quae et de qualibet persona vere enunciari potest. Pater enim essentia divina est, est et filius, itidem et spiritus sanctus. Ipsa enim essentia eadem personis est ac relationibus personas constituentibus rursumque relationes id [17]) ipsum quod essentia secundum rem. Differunt tamen secundum intelligentiae rationem, quandoquidem relatione respectus ad suum oppositum importatur, essentiae vero nomine nihil huius generis significatur. At propter illam realem identitatem id de persona dici, quod de essentia vere affirmatur, nequaquam foremus. Neque enim sequitur: Divinitas est a se ipsa, ergo filius est a se ipso. Nam filium, quum nulla res se ipsam gignat, ab alio genitum esse oportuit, tametsi in tua christiana Institutione pro absurdo non duxeris filium a se ipso esse, quo istud tuum paradoxum astute assereres. Locus sic habet: [18]) Nunc enim patrem filii principium esse tradunt, nunc filium esse a se ipso et divinitatem et essentiam habere asseverant. Ex quo rursum loco, si quis concinne fuerit ratiocinatus, citra laborem te in redargutionis nassam facile ostendet prolapsum. Sequitur enim: Pater est filii principium, filius igitur a se ipso non est. Deinde: [19]) Filius a se ipso vitam et essentiam habet, ergo filius a se ipso est. Quid, obsecro, est a se ipso esse, quam vitam et essentiam a se ipso habere? Tum maxime in Deo, in quo idem sunt esse et essentia! Iuxta quod Hilarius septimo de Trinitate ait: Esse non est accidens in Deo, sed subsistens veritas. Vide, frater, in quae te coniicias discrimina. Nullibi periculosius erratur, nec quidquam fructuosius investigatur. Sed ne celtica (quod aiunt) audacia id quod mordicus tenes tueri pergas.

Addam adhuc unum atque alterum syllogismum. Prior hic erit: Omnis divina persona vel est generans, vel genita, vel spirata. At Christus, in quantum Deus, divina persona est. Christus igitur, in quantum Deus, persona est vel generans, vel genita, vel spirata. Eludat hoc genus illationis, si potest, *Calvinus*. Non est autem generans nec spirata, erit igitur persona genita: quod si genita, eat *Calvinus* ac vociferetur, Christum, in quantum Deus, a se

14) *Cf. Calvini verba in Confessione de Christo Iehova Opp. IX.* 708. *Cf. VII.* 322.

15) eam quoque (α).

16) *Ipsissima haec sunt Calvini verba l. l. et quidem, quod probe notandum, qualia praebent libri manu scripti. Vide Opp. IX.* 708 *not.* 9 *et diatriben contra Carolum (VII.* 322) *ubi eadem leges.*

17) *ad* (α)

18) *Ex edit.* 1539 *vel* 1543. *Opp. T. I.* 491.

19) *Hoc comma abest ab altero exemplari* (α).

ipso esse. Quod si fecerit, videat quo sit dolo summam ignominiam evasurus.

Praeterea: Nullus habens vitam et essentiam ab alio communicatam ac datam, a se ipso esse dicetur. Christus, in quantum Deus, vitam et essentiam ab alio communicatam ac datam habet, a se ipso igitur non erit. Hoc argumentum, quale est, ex tua posteriore epistola[20]) a *Cortesio* tibi aliquando fuisse obtrusum intelligo, ipsumque, sed frustra, nisus es eludere. Admissa quippe maiore (quam nemo citra notam haereseos reiecerit), minori autoritate Ioannis firmatae, qua ait: Sicut pater habet vitam in semet ipso, sic dedit filio vitam habere in semet ipso (Ev. 5, 26), respondes: Primum neque in divinam neque in humanam Christi naturam simpliciter competere, sed in totam personam. Bella quidem, sed non usquequaque tuta, neque admodum apposita responsio. Hic enim ingenue tibi fatebor, patrem, qui vitam a semet ipso habet, qui non participatione vivit, sed incommutabiliter vivit et omnino vita est, dedisse filio vitam habere in semet ipso: sicut habet, sic et dedit. Quid interest, nisi quod dedit pater, filius accepit? Quomodo enim dedit ut esset sic, dedit ut vita esset in semet ipso. Quum autem dicitur: dedit filio vitam in semet ipso habere, tale est ac si diceretur: genuit ab aeterno filium, generando enim dedit, dumque gignitur filius accipit. Hinc Augustinus: Pater vitam habet in semet ipso quam nemo ei dedit, filius autem vitam in semet ipso habet quam pater dedit. Itaque quum verbum a patre genitum haesitet nemo, fatearis oportet, seclusa humana natura ipsum Dei filium ab aeterno vitam a patre naturaliter accepisse. Huic nostrae sententiae subscribit[21]) Hilarius octavo de Trinitate inquiens: Donantis autoritate pater maior est, sed minor non est filius cui unum esse donatur. Afferam et hic Cyrilli, qui ut video tibi minus est suspectus[22]), sententiam ex libro Thesauri quarto: Filius, inquit, dante patre, qui ipsum esse dat, vitam habet in semet ipso. Libro quoque decimo ait: Dum filius a patre nascitur, omnia naturaliter, ipsum etiam esse, a patre habet et ideo dicitur a patre accipere. Non igitur quum non habet accipere aliquid a patre scribitur. Habet enim omnia naturaliter, quum verbum et splendor lucis paternae sit, uno solo excepto, quod pater non est: accipere autem a patre se dicit, ut futuras haereticorum opiniones radicitus everteret. Nam quis omnia in filio prospiciens propter incommutabilem similitudinem atque identitatem, eundem putet patrem et filium esse (quod Sabellio accidit), necessaria a patre accipere quae ab eo naturaliter habet, ut quum alter det, alter accipiat. Adde quod Augustinus libro quarto de Trinitate ait: Pater est principium totius deitatis. Id autem esse oportet aut generando aut spirando. Nemo sane, praeter generationem et spirationem, alium in patre notionalem actum constituet. Quidquid igitur ad intra pater ut principium operatur, vel gignendo vel spirando agit: at divinam naturam pater neque generat neque spirat, se ipsum quippe generaret. Nulla autem res (ut idem Augustinus libro primo de Trinitate ait) se ipsam generat. Pater igitur filio aeterna generatione, spiritui vero spiratione vitam communicat. His astipulatur Ambrosius in secundum caput ad Ephesios. Voluptas, enim inquit, carnis est visibilibus oblectari, ut elementa quae Deus gubernacula instituit deos appellet, quum hoc nomen uni Deo debeatur ex quo sunt omnia, ut sicut nullum participem habet ex his in virtute, ita nullum habeat consortem in nomine. Christo autem idcirco hoc nomen non negatur, quia sicut eis communis natura est ita erit et nomen. Hoc tamen inter patrem et filium interest, quia pater a nullo accepit, filius autem per generationem omnia patris accepit, ut in virtute et substantia et nomine nihil distet filius a patre. Ad haec rursum quae in primum caput idem scripserat Ambrosius facere videntur. Claritatis tamen, inquit, patrem vocat et Christi deum, quum verus Christi pater sit Deus et deus creaturae. Deinde paulo post: Totius ergo claritatis pater est, quia ab ipso est omnis claritas et potestas et dignitas, non generando aut spirando sed totam communicando naturam. Nemo enim proprie naturam divinam genitam aut spiratam dixerit. Ex his, ni fallor, syllogismi minor adeo aperta est, ut neminem posthac sine summa ignominiae nota putem refragaturum.

Sed ut rem magis illustrem, a te mihi in tuam responsionem examinandam mox descensuro unum responsum optarim. Quum inquis: Christus, in quantum Deus, a se ipso est, aut Deus pro ipsa essentia absolute considerata, sive non suppositata, aut pro verbi persona accipi intelligis. Utrum voles elige. Si pro natura non suppositata, vide quae hinc sequentur inconvenientia atque quid hinc inferri possit. At si Deum pro verbi persona (quemadmodum et veritas urget) accipi tuleris, Christum, quatenus Deus est, non esse a se ipso fatearis oportet. Quod vero Deus pro persona verbi, quum dicitur: Christus in quantum Deus a se ipso est, accipiatur, nemo non videt, nisi qui nimis in theologia versatus est infeliciter. Hoc quippe concretum Deus ex suo significandi modo (ut theologi aiunt) ut pro persona supponat habet, sicut et hoc nomine habetur. Unde vere in symbolo dicitur: Deum de Deo, lumen de lumine. Tametsi nonnunquam pro essentia accipi videamus, ut quum dicitur: Deus creat, quod sub-

20) *quanam?*
21) ascribit (α).
22) *Testis adducitur a Calvino in locis supra laudatis.*

iecto competit ratione formae significatae, quae est deitas.

Sed redeo ad illam tuam insignem responsionem qua asseris, Ioannis autoritatem neque in divinam neque in humanam Christi naturam simpliciter competere, sed in totam personam, ut iam sum tibi praefatus: Pater filio vitam dedit, nam ab aeterno filium ex sua substantia genuit. Hoc enim est filio vitam dare, quod ab aeterno generare. Non autem divinae naturae vitam dedit. Nemo quippe concessurus est: Sicut pater vitam habet in semet ipso, ita dedit naturae divinae vitam habere in semet ipsa. An vero haec in humanam competant naturam accipe. Idque inprimis ex Cyrillo, qui in illud Ioannis: Sicut pater habet vitam in semet ipso etc. sic scribit: Nolite mirari si, quum me hominem esse videatis, suscitaturum tamen mortuos me pollicear et in iudicium deducturum miniter: dedit enim vivificandi virtutem pater, dedit iudicandi potestatem. Sed ut lubricam Iudaeorum mentem hic retinere studuit, sic aliorum quoque curam non parvam habuit. Quapropter causam, quare haec a patre sibi data dixerit, illico subiecit dicens: quia filius hominis est, ut intelligamus omnia sibi data fuisse ut homini, qui quum creatura sit nihil habet a se ipso. Quam sententiam in libello, quem[23]) adversus eos qui animas corpore exutas dormire contendunt, expressisti, inquiens:[24]) Quum autem dicimus Christum, quatenus homo est, vitam habere in semet ipso, non ipsum sibi causam esse vitae dicimus, sed hoc tantum, omnem vitae plenitudinem a Deo patre effusam in Christum hominem, qui utique homo creatura est. Adverte[25]), obsecro, ne in re tam seria ludamus aut ludamur, perpenditoque quid Cyrillus, cuius te video sequacissimum, velit quum inquit Christo omnia data fuisse ut homini qui creatura est. Nomine quippe hominis qui creatura est, alteram a verbo assumptam oportet intelligas naturam. Qui enim fiet ut hominis nomine, qui creatura est, personam in duabus naturis quis recte intelligat, quum nemo fassurus sit Christum creaturam esse. Pater igitur in hominem qui creatura est vitam effudit. Nec pater hoc solus, sed verbum cum spiritu fecit. Quippe quum eorum una sit natura, citra impietatem divisas nemo dicet operationes. Sed quod ab una persona factum dicitur, id totius trinitatis opus, quisquis recte sentit sine ullius personae iniuria fatebitur. Quum enim consubstantialitate unum sit trinitas, una procul dubio est virtus eius atque potentia. Omnia enim ex patre per filium in spiritu sunt. Hinc et Christus ait: Quaecunque enim pater facit, haec eadem filius similiter. Communicant igitur pater filius et spiritus sanctus homini, qui est creatura, vitam quam a se non habet.

Possem hic tibi multa ex Augustino atque Hilario congerere, sed praestiterit ex Cyrillo, cuius meo iudicio receptior tibi futura est sententia, id ipsum moliri. Agedum locum proferamus. Scribit Cyrillus libro decimo Thesauri: Habet semper omnia pater quae filio dedit, et filius similiter semper habet quae semper accipere ut hominem ait, ut ipse dicit: Pater diligit filium et potestatem dedit ei iudicium facere quia filius hominis est. Si ergo iudicandi potestatem datum sibi ait, non alia quadam de causa sed quia factus est homo, perspicuum est quia non ut verbum Dei et Deus ipse accipit sed ut homo. Ex quibus ac caeteris praefatis, si boeotico hoc[26]) sue stupidior non sum, mihi duo adversum te colligere licebit. Prius: verbum ipsum, dominum ab aeterno genitum[27]), vitam datam a patre accepit. Alterum: Christus secundum hominem (quum autem hominem dico, naturam non personam, ne quis tetradam in divinis nos putet constituere, velim intelligi) nedum iudicandi sed et vivificandi[28]), donante patre filio ac spiritu sancto, accipit. Quae ubi stabiliero, artificiosa mox illa tua fatiscet solutio. Id autem facile ac citra laborem sum effecturus. Sequitur enim semper: omnia habet pater quae filio dedit, dedit igitur vitam. De antecedente non es haesitaturus, si Cyrillo refragari non perrexeris, imo, ut verius dicam, scripturae. Si vero hoc illationis genus, quo te ex hoc laqueo eripias, reiiciendum duxeris, habeo pedicas quibus molientem fugam mox remorer. Ex opposito siquidem consequentis id quod cum antecedente pugnat colligere haudquaquam fuerit operosum, ac breve hoc enthymema in syllogismum necessario concludentem reducere. Contradictorium quippe illati est: Pater non dedit filio vitam, ad quod id quod cum antecedente stare nullo modo potest sequitur. Nempe omnia quae semper habet pater non dedit filio: at vita aliquid eorum est quae semper habet pater, vitam igitur dedit filio. Forsan hic rursum, quod a me satis elusum putavi, es obiecturus, filium scilicet hic pro persona in duabus naturis accipi. Ego his tuis prolatis citra rationem aut autoritatem facile non assentior. Profer, obsecro, vel unum, si potes, qui huic tuae responsioni patrocinetur. Dicat quisquam Ioannis autoritatem (de antiquis loquor): Sicut pater habet vitam in semet ipso etc. in totam convenire personam, quae geminas in se naturas complectitur. Mox ego huic catholicae veritatis propugnatorum numerosam op-

23) *deest verbum.*
24) *Opp. V.* 192.
25) *Sequentia usque ad verba:* homini qui creatura est, *absunt ab altero exemplari* (*a*).
26) hoc *om a.*
27) *sic.*
28) *supple:* potestatem.

ponam phalangem, meam adversus te sententiam defensurus: Hilarium scilicet, Augustinum, Ambrosium, ut interim de te ac Cyrillo taceam. Sic enim Hilarius libro nono de Trinitate scribit: Quod enim pater dedit potestatem, in hoc filium genuit quod filius accepit. De verbo loquitur, nativitatem consummat. Dedit enim ei pater potestatem omnis carnis, et ad id dedisse[29]) ut det eis vitam aeternam. Habet in dante quod pater est, et in accipiente quod Deus est, quum et in eo significetur pater esse quod dederit, et in eo filius deus maneat, quod vitae aeternae dandae sumpserit potestatem. Moxque sententiam collecturus infert: Naturalis igitur filio Dei et congenita omnis potestas est, quae quum data sit non alienata est per id ab autore quia data est, quum quod est autoris hoc datum, dare scilicet vitam aeternam. Tum paucis interpositis adiungit: Dedit itaque pater omnia et accepit filius omnia. Nec multo dissimilia[30]) apud eundem passim lector sedulus offendet, ac tum maxime in eo quem de Synodis scripsit libello. Augustinus vero huiusmodi sententiis totus scatet, quas nulli praeterquam summe desidi colligere fuerit operosum. Et ut fidem tibi faciam unam atque alteram ex eius tractatibus proferam sententiam. In tractatu enim 22 in Ioannem sic scribit: Dedit illi ergo vitam habere in semet ipso, dedit ei tanquam verbo suo, tanquam ei qui in principio erat verbum. Alibi quoque idem apertissime insinuans ait: Hoc inter patrem solum interest et filium, quia pater vitam habet in semet ipso quam nemo ei dedit, filius autem vitam in semet ipso habet quam pater dedit. Praeterea in illud: Pater quod dedit mihi maius omnibus est[31]). Filius de Deo Deus, de aeterno aeternus. Pater autem non de filio Deus, ideo pater filio gignendo dedit ut Deus esset, gignendo dedit ut sibi coaeternus esset. Glaucoma, qui hic non videt, patitur, aut obiectos veritatis radios excipere subterfugit. Verum ne tam apertae veritati probatio desit, Ambrosii addam suffragium. Post crucem, inquit, manifestatur quid a patre quum generaretur accepit. Non enim tunc accepit quum a creatura coepit sciri illius divinitas, illius maiestas. Homini non est datum nomen Dei quod est supra omne nomen, non solum appellatione sed et natura, sed ei qui aequalis, qui se exinanivit, cuius omnia a patre sunt. Nec hanc sententiam adversatur Cyrillus, versans illud: Sicut pater habet vitam in semet ipso etc. . . Examinate porro, inquit, singula evangelii verba diligenter atque ponderate, quoniam magnus latet in ipsis sensus. Scribitur enim quod pater vitam in semet ipso habet. Hoc autem: in semet ipso, nihil aliud significat quam essentialiter. Sed filius quoque dante patre, qui esse ipsum dat. Rursum libro Thesauri 10. capite primo verbis apertioribus idem insinuans inquit: Quum ex substantia patris prodeat filius, omnia aeternaliter patris habet, aeternaliter etiam hac ratione ex eo accipit omnia quae ipsius patris sunt. Alio quoque loco scribit: A patre enim necessario accipere quae ab eo naturaliter habet, ut quum alter det alter accipiat. De verbo ab aeterno genito, non de assumpto homine loquitur. Is enim vitam naturaliter non habet, sed per gratiam.

Quod et tu, divino tibi suggerente spiritu, in libello tuo quem supra citavimus non tacuisti. Sic enim ais:[32]) Quum Christus sit Dei filius et hominis, quod est natura ut Deus, id est gratia ut homo. Nemo igitur nisi mentis oculis orbatus non videt verbum ineffabili modo a patre genitum vitam habere communicatam, Christumque secundum hominem vitam accepisse a patre verbo ac spiritu sancto donatam. Quum vero hominem dico, naturam assumptam intelligo, non personam. Nemo quippe verbum (ut iam sum praefatus) personam assumpsisse sine religionis iniuria asseveraverit. Tametsi hanc sententiam tua Institutio alicubi prorsus non adversetur. De qua re, dum per otium licebit, a me nonnihil audies. Non est tamen hic cur mireris aut obstupescas. Nihil enim a tua et Cyrilli sententia alienum dicitur. Verum quo donationis genere vitam verbo communicatam, quo deinde assumpto homini, velim hic inprimis intelligas. Verbo quidem naturali donatione vita ab aeterno donata est, homini vero assumpto ex tempore gratuita. Varium hoc donationis genus si, ut conveniebat, attendisses, *Calvine,* non tam turpiter dissipuisses[33]), neque Ioannis autoritatem, quae te pressius urgebat, tam misere torsisses, nec tam longa mihi pro hac re tecum opus fuisset concertatione.

Ne vero quod a me tibi hic occinitur ex theologorum (quos nonnunquam tua Institutio auritos asellos vocat) lacunis haustum putes, aut a me ex industria confictum, ex ipso Cyrillo istud ipsum aperire tentabo, sperans me rem tibi facturum multo gratissimam. Sic enim Cyrillus libro Thesauri 4 fidem tibi facturus loquitur, adversus eos qui filium patre posteriorem (quod ex ipso multa recepisset) impudentissime asserebant. Non enim filius prius non exsistens nihil ex patre habuit, deinde ex eo aliquid accepit, sed naturaliter natus ex patre omnia nascendo quae patri naturalia sunt naturaliter consequitur. Quemadmodum si quis lucem quae prodit ex sole accipere aliquid ab eo ideo diceret, quum omnia quae sunt in luce, et ipsa lux, ex sole sunt. Deinde post pauca adversus eos qui

29) *Etiam hic lacuna.*
30) dissimiliter (*a*).
31) *Sic nempe patres latini legebant Io.* 10, 29.
32) *Psychopannychia. Opp. V.* 191.
33) *sic.*

ita argutabantur: Si ergo pater essentialiter vita est, et filio vitam dedit, non habet ergo aliquando filius vitam: quomodo ergo similis erit patri qui ab eo recipiat quod ipse non habeat? Respondet: Hoc autem, in se ipso vitam habere, nihil aliud significat quam essentialiter. Hoc de homine assumpto nemo recte intellexerit. Scribitur autem: dedit, ut naturaliter ac essentialiter ex patre filius significaretur. Non enim pater aliquid dedit filio quasi a se ipso auferens secundum locales ac divisibiles corporis incisiones, sed quemadmodum planta fructui, qui ex ipsa est, naturaliter suam qualitatem dat, sic et filio pater omnia sua dat. Deinde paulo post: Solus, inquit, ea pater habere dicitur, in quantum a nullo habet, sed omnia quae sibi naturaliter insunt filius suus, ex eo prodiens, consequitur naturaliter. Possem in huius sententiae suffragium infinitos paene locos producere, verum haec mihi sufficere videntur.

Homini vero assumpto qui creatura est, unde et vitam naturaliter habere non potuit, gratuita donatione vitam datam accipere scribit Cyrillus. In quintum Ioannis de Christo loquens ait, omnia data fuisse ut homini, qui quum creatura sit, nihil habet a se ipso: unigenitus vero Dei filius non vitae particeps, sed vita naturaliter ut pater est. Idem in illud Ioannis: Caro non prodest quidquam, Natura, inquit, carnis ipsa per se vivificare non potest: quid enim maius natura divinitatis haberet? [34]) Nec sola in Christo esse intelligitur, sed habet filium Dei sibi coniunctum, qui consubstantialiter vita est. Quando igitur vivificam Christus ipsam appellat, non ita illi ut sibi sive proprio spiritui vim vivificandi tribuit. Ad haec accedunt quae in decimum septimum Ioannis caput ab eodem scribuntur, ubi de Christo loquens multo apertissimae distinctioni nostrae patrocinatur. Quae ut Deus, inquit, naturaliter habet semper, ut homo in novissimis accepit temporibus. Tum paucis interiectis inquit: Quod filio adesse dicimus naturaliter quidem ut ex patre est, datum autem ut homo est: homo enim natura deus non est, Christus autem natura Deus est, licet etiam homo esse intelligatur propter id quod a nobis assumpsit. Denique, ut tam prolixae tuae responsionis impugnationi addam colophonem, attende quod libro 4 Thesauri idem scribit: Quia vita secundum naturam filius est, accipere a patre dicitur, non in quantum verbum aut imago patris, sic enim quoque ipse naturaliter vita est, sed in quantum homo factus est. Ita enim pater et tota trinitas vitam filio et homini praestat. Ecce hic Cyrillus vitam assumpto homini a tota trinitate praestitam fatetur ingenue, idque gratuita donatione intelligit, quod nemo infitiabitur. Dum vero verbum a patre vitam accipere negat, non de naturali sed gratuita donatione intelligit: alioqui apertissime secum pugnantia scriberet, atque sententiam Hilarii, Augustini ac Ambrosii (quam ubi de divinis disserendum est nemo non praetulerit) everteret.

Haec animum tuum adactura ad sententiam mutandam satis esse putarem, si eam gladiatorio (quod aiunt) animo tueri non pergis. Porro, ut nihil eorum quae a te in novissima tua epistola producta sunt inconcussa relinquamus, adverte quemadmodum tui oblitus adversum te pugnes. Fateris Ioannis autoritatem, qua dicitur: Sicut pater habet vitam in semet ipso sic dedit filio vitam habere in semet ipso, in humanam nequaquam competere naturam, quod nedum alieno, verum et tuo probavimus falsum esse testimonio. Deinde rimam reperturus affirmas in totam competere personam. Quid, obsecro, est persona illa de qua loqueris, nisi unus Christus? Nempe post incarnationem unus est et unus manet, absque divisione ulla, praeterquam quod Dei patris verbum et templum a virgine sumptum idem natura non sunt. Non enim est eiusdem substantiae verbo Dei homo assumptus, unus tamen est cum illo coniunctione ineffabili, ratio tamen personae (sic enim loqui cogor) Christo, ratione verbi naturam assumentis, non naturae assumptae competit. Proinde hanc: Christus secundum quod Deus persona est, nemo non admiserit, tametsi hanc: Christus secundum quod homo persona est, catholicus citra impietatem non sit admissurus. Qui igitur fit ut Ioannis autoritatem in verbum competere, ad quod spectat carnis assumptio, fateri detrectes, non satis assequor, quum id apud veteres videas esse testatum.

Videor hic meo iudicio abunde satis adversum tuam responsionem evertendam sudasse [satis]. Ad reliqua tui paradoxi eludenda praesidia redeundum est, quo tandem nihil supersit quod hinc in posterum te haerere permoveat. Protulisti autem inter caetera Cyrilli sententiam qua ait: Quod a se ipso vitam non habet quo modo corruptibile non erit. Tum ais: Argumentatur [35]) ab absurdo, ut Christum a se ipso esse extorqueat. Deinde, quasi iam hic fossam et vallum comperisses, adiecisti: Locus est clarus. Me miseret tui, *Calvine*, qui ob ignoratam colligendi rationem Cyrillum, qui tibi prora et puppis est, haereseos nota impudenter pergis insimulare. Quid, obsecro, est Christum a se ipso esse extorquere, quam certa colligendi lege, Christum a se ipso esse, tanquam verum inferre? At quis pronunciatum hoc: Christus est a se ipso, nisi summe impius, pro vero duxerit? Quid est, rogo, Christum a se ipso esse asserere, quam Christi aeternam a patre generationem negare? Et ut tandem quod

34) Quid enim naturae divinitatis haberet? (*a*).

35) Argumentabor (*a*).

sentio te non celem, accipe: Quisquis Christum a se ipso esse fatetur, Christum filium Dei non esse fateatur oportet. Qui igitur fiet ut Cyrillus, qui istud ipsum (te autore) extorquet, ab haereseos nota asseratur? Videris sane mihi in hominem, cuius passim uteris suffragio, haud parum iniurius, dum quod ei nunquam venit in mentem citra rationem adscribis. Quod tandem te intellecturum existimo, si eius sensum penitus mecum coeperis explorare, quidque velit toto illo capite 18 libri quarti in Ioannem, in quo nihil aliud extorquere contendit (tuo verbo utor) quam filium secundum naturam vitam esse, contra eos qui alienae vitae dicebant participem. Cuius rei ut tibi fidem faciam attende verba quae id quod intempestive protulisti praecedunt ac sequuntur. Tandem enim post longam satis concertationem attexuit: Si vitam secundum naturam patrem esse conceditis, probe id quidem, sed vita etiam secundum naturam filius est. Id enim ex verbis etiam vestris sequitur. Quid enim in filio, quum in ipso sit, pater operabitur? An suam vitam, tanquam indigenti nec a se habenti et donabit? Et quomodo non erit absque vita filius? Et sequitur: Quod aiunt, a se ipso vitam non habet, quomodo corruptibile non erit? Sed non largitur vitam filio pater: vitam enim genuit, atque ideo ipse filius per se ipsum vita est, hoc est, naturaliter. Deinde sub finem capitis colligens: Qui ergo, inquit, immaculata ecclesiae sequitur dogmata, fugiat ab istis et ad simplicem veritatis pulchritudinem vias dirigat suas, et sicut patrem vitam esse naturaliter credit, sic quoque filium vitam esse substantialiter non dubitet. Ut enim lumen de lumine est, sic et vita de vita. Et quemadmodum quae luce indigent per filium pater illuminat et sapientes per eum facit, sic qui vita egent per filium, ut per vitam suam quae ex ipso emanat, vivificat. Hic vides, *Calvine*, si limosus non es prorsus, mentemque cimmeriis tenebris non habes circumfusam, quam turpiter colligendo erraveris, atque quam turpi calumnia Cyrillum conspurcaveris. Non ero tamen condonando hoc lapsu admodum difficilis. Scio namque a te maturius quam res exigeret fuisse responsum, nec attendisse quid toto illo capite venaretur Cyrillus. Nec me parum offendit quod deinde extra chorum (quod aiunt) saltans ex dialogo de Trinitate tertio attexis inquiens: Quod vitam et immortalitatem possidet, et a se ipso hoc non habet, omnino mortale erit. Quibus rursum errori tuo nescio an debeam dicere patrocinaturus: Christum a se ipso esse extorquere contendis, verum frustra, quandoquidem hoc nunquam sis effecturus. Quis, obsecro, falsum (quid dico falsum?) imo impium ex vero colliget? At Christum a se ipso esse falsum est: ex vero igitur colligi nequit. Verum autem est quod ex Cyrillo protulisti. Nempe quod vitam et immortalitatem possidet, et a se ipso hoc non habet, omnino mortale erit. De verbo quidem loquitur Cyrillus, quod vitam naturaliter habet, non per participationem, ut garriebant haeretici, adversum quos passim bellum adornat. Nec tamen hinc colliges: Filius per se ipsum vita est, id est naturaliter ac substantialiter, ergo Christus est a se ipso, vita quidem naturaliter filius, sed vita de vita, uti passim Cyrillus inculcat. Hic, *Calvine*, tuum excepturus telum commentor nihil quod facile deprehendes, si ea, quae verbis a te obtrusis in tuae sententiae defensionem attexuntur, adverteris diligentius. Addit quippe post pauca: Quum igitur in medium prodeat et clamet (de filio loquitur): Ego sum resurrectio et vita, coniectandumne vitam esse ab immortalitate destitutam, vel quomodo? Ad quae respondet interloquutor Hermias: Non destitutam, absit, etenim vita est secundum naturam immortalitas. Deinde colligens: Itaque quum unus Deus pater habeat immortalitatem (sic enim alicubi divinum habet eloquium), quo pacto etiam haberet filius? Sed opinor omnino quod vocabulum unitatis facile in utroque ostendat substantialem vitam et insitam immortalitatem, non adventitium bonum. Tandem vero, quo te adversantem Cyrilli autoritatibus obrueres, ex decimo Thesauri libro protulisti testimonium: Accepit a patre atque etiam a se ipso quaecunque habet naturaliter ut Deus. Accepit quidem gratuita donatione a patre ut homo, atque a se ipso ut Deus, nomen quod est super omne nomen. Sane hoc infitiabitur nemo. Verum haec quid ad tuam assertionem? Huic sane sunt praeiudicatura, tantum abest ut quidquam subsidii afferant. Proinde tuam non potui non mirari oscitantiam qua mox paene diversum adiecisti inquiens: Dixerat autem statim ab initio libri: Nam si nihil habet filius a se ipso, neque etiam habebit pater a se ipso. Quum hic tam tibi argutus videaris tuae assertionis defensor, miror cur ea quae mox attexuntur non adverteris, quo intelligeres quo sensu haec protulerit. Sequitur enim Cyrillus et ait: Patris enim sunt omnia quae filii sunt. Quod si omnia naturaliter habet pater, ea ipsa filius quoque naturaliter habet. Quare necesse erit consequenter hunc ipsum defectum quem filio imponere conantur, scilicet quod vitam naturaliter non habeat, patri quoque imponere, ne quid eorum quae filii sunt non esse in patre videatur. Id si impium est, ut certe est, necesse erit confiteri omnia patris in filio naturaliter esse, et omnia filii similiter in patre. Nec tamen sequitur: Ergo Christus est a se ipso. Verum hinc sequitur: Pater habet vitam naturaliter, habet igitur et filius naturaliter, qui tametsi naturaliter habeat a patre tamen accipit. Pater enim, qui naturaliter vita est, filium vitam naturaliter habentem ab aeterno genuit. Haec mea non sunt sed Cyrilli,

qui eodem in loco scribit: Nam dum filius a patre nascitur omnia naturaliter, ipsum etiam esse, a patre habet, et ideo dicitur a patre accipere. Non igitur quum non habet accipere a patre scribitur: habet enim omnia naturaliter, quum verbum et splendor lucis paternae sit, uno solo excepto quod pater non est. Accipere autem se a patre dixit, ut futuras haereticorum opiniones radicitus everteret. Deinde haec apertius insinuans post pauca subvertit: Nam quum ex substantia patris prodeat omnia patris aeternaliter habet, aeternaliter etiam hac ratione ex eo accepit omnia quae ipsius patris sunt. Vitam igitur accipit. Hic vides, si prorsus caecus non es vel limosus totus, quid velit Cyrillus quum inquit: Si nihil habet filius a se ipso, neque etiam habebit pater a se ipso. Si haec tibi non sunt satis, lege quae mox appenduntur: tum agnosces quam oscitanter Cyrillum inspexeris, quem tuae sententiae falso fingis assertorem. Longe quippe discedens a te diversum sentit quam putes, quod quisquis, nisi levibus argutiis ducitur, facile intelliget.

Videor igitur abunde satis strophis tuis ex Cyrilli autoritatibus temere detortis respondisse. Proinde hinc finem eram facturus: verum aliquot argumenta tuae priori epistolae inserta non siverunt. Quibus fratres nostros sic inescasti ut a tua sententia divelli non possint. Quos crebro oravi ut integra mihi redderetur, sed non exoravi. Hactenus hanc me celarunt. Quod qua ratione factum sit ne quidem intelligo. Tandem vero a fratre nostro *Mulotio*[36]) fragmentum nescio quod precibus extorsi. Sic autem habebat: Quum Pauli expressa sint verba quod in Christo habitet omnis plenitudo divinitatis, aliundene an a se ipsa sit illa divinitatis plenitudo, nemo est qui neget. Si tibi cum fungis esset negotium, *Calvine,* forsan eiusmodi argutiarum strophis ludere licuisset. At quum cum his, qui aliquando in scholis manum ferulae subduxerunt praeceptorumque opera usi sunt, licet tibi eruditione sint impares, negotium sit, miratus sum cur tam parum apposite ratiocinatus fueris. Deinde cur hanc Pauli sententiam quae tuo nihil inservit proposito induxeris, nisi quod intellexi, te undequaque furtim pro semel asserta opinione venari suffragia. Et mihi videris facere quod rabulae forenses, qui, dum iniquam causam defendendam susceperunt, ne ab ea excidant, solent leges invertere easque in susceptae causae defensionem, vel reclamante conscientia, saepe torquere. Non displicet quod citas. Imo citatum veneranter excipimus, tantum abest ut displiceat. Fatemur quippe in Christo omnem divinitatis plenitudinem manere. Nam omnia semper potest, ut nihil exceptum sit quod non per eum praestari queat, ut faceret ac reformaret, et lapsa erigeret, et mortua vivificaret. Unde ait: Sicut pater habet vitam in semet ipso, sic dedit filio vitam habere in semet ipso. Sicut enim pater suscitat mortuos et vivificat, sic et filius quos vult vivificat. Neque enim pater iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit filio. Quid tam iustum nisi ut horum quae fecit per illum ipsi daret iudicium, ut omnis divinitatis plenitudo habitaret in ipso. Per id autem quod diximus, omnem illam potestatem et divinitatis plenitudinem in se habere, hoc est, Deum esse perfectum (qui enim haec omnia non habet, non est Deus), num continuo Christum, in quantum Deus, a se ipso esse fatebimur? Minime. Qui hoc admittant alio quaerendi sunt. Ut vero quod defendendum suscepisti stabilias, ex producta autoritate ansam nactus interrogas: Aliundene an a se ipsa sit illa divinitatis plenitudo? Tum ad interrogationem, cui una reddenda non erat responsio, respondes: Nemo est qui neget. Qua utique responsione te ipsum prodis, atque quam parum sis in disserendo argutus manifestas. Alterum siquidem interrogatum de divinitatis plenitudine asserendum, alterum vero negandum fuerat. Tu vero, quasi oleum nunquam vidisses, adiecisti: Nemo est qui neget. Deinde, quo aurem eorum qui tuam adversantur sententiam pervelleres, addidisti: Est tamen in quo aliqui falluntur, quia non considerant nomen filii dici de persona, ideoque in praedicamento relationis contineri. Nemo, meo iudicio, nisi Sabellii errore fascinatus, filium de secunda persona in divinis, id est de verbo, dici negaverit, aut personae non fuerit assequutus rationem. Cuius generis sunt non pauci quorum nomina hic tibi prudens dissimulo. Filius quippe Dei persona est, et persona est filius Dei. Verum quid haec ad susceptam causam faciant non video. Non enim sequitur: Filius de persona enunciatur, Christus igitur, quatenus Deus est, a se ipso erit. Quin potius sic licebit colligere: Filius Dei de persona genita, ad quam spectat carnis assumptio, dicitur. Ergo Christus, quatenus Deus est, non est a se ipso. Nam Christus, quatenus Deus, secunda in divinis persona est, id est verbum, ratione cuius Christo in duabus naturis personae nomen convenit, non ratione susceptae naturae. Subinde infers: ideoque in praedicamento relationis filium Dei contineri. O insignem dialecticum, qui nobis patrem, filium, spiritum sanctum, Deumque ipsum tandem totum in categoriarum aristotelicarum coordinationibus, id est in genere, concludet, quod nemo mentis compos concesserit. Genus quippe prius est secundum intellectum eo quod in genere continetur, at Deo nihil est prius, nec secundum rem nec secundum intellectum: manifestum est igitur Deum in nullo genere

---

36) *olim ludimagistro Monsbelgardensi (N. 95. 135. 136) nunc ministro in comitatu Neocomensi (N. 255).*

contineri. Adde quod quidquid in genere continetur, aut simpliciter et proprie, quemadmodum species et quae sub eis continentur, aut per reductionem, uti principia. sicut punctum et unitas quoad genus quantitatis, ut principia reducuntur, caecitas autem omnisque privatio ad genus sui habitus. At neutro modo Deum patrem filium ac spiritum sanctum in categoriarum cancellos citra impietatem theologus concluserit. Quod vero per reductionem Deus pater etc. in genere non contineatur, patet ex eo quod principium, quod in aliquod genus reducitur, extra genus illud nequaquam extenditur. Sicut punctum nisi solius quantitatis continuae principium esse potest, unitas vero discretae, Deus autem totius esse principium est. Quare per reductionem in genere non erit. Caeterum si plurium deorum possibilitatem nolis admittere, simpliciter ac proprie Deum in genere non es conclusurus.

Fatebor quidem duo in divinis praedicamenta, scilicet substantiam et ad aliquid i. e. aliqua ad se dici, alia vero respective: Deum vero, qui absolute dicitur, aut patrem aut filium qui relative, in neutro concluserim. Interim autem dum sic ludis, vel ut verius dicam luderis, Augustinum citas, quem tuae sententiae fingis assertorem, qui in Ps. 68 scribens interrogat, idemne sit pater quod filius? Ad quam interrogationem Augustini verba paulo diversius quam habeant profers. Sic enim habent: Secundum substantiam tibi dixi hoc esse filium quod pater, non secundum id quod dicitur ad aliud, i. e. secundum quod relative dicitur. Hoc enim modo Augustini responsum accipiendum duxerim. Tu vero longe diversam attexuisti responsionem, scilicet secundum substantiam idem esse, non secundum quod aliud ad aliud. Quum filius ad patrem dicitur, non aliud ad aliud dicitur. Aliud quippe patrem a filio, nec filium aliud a patre dixerit nemo, quandoquidem pater et filius unum sunt, nullamque inter eos nisi haereticus essentialem (quam tamen aliud denotat) protulerit assignari distinctionem. Non gravaberis, dum per otium licebit, quid per aliud ad aliud, dum filium ad patrem refers, intellexeris. Huiusmodi loquutio admodum mihi aliena visa est, dicendumque alius ad alium putavi. Nempe alius pater, alius filius: non aliud, qui nolit in Arianismum incidere, dicere conveniet. Tum quasi Iopaeam [87]) canens adiungis: Ista distinctione adhibita, quid ambigui amplius manet? Hoc sane superest quod respondendo nihil respondisti, et probando nihil probatum est, vilique (ut dicitur) lenticulae unguentum immiscuisti. Postremo quae ex trigesimo nono tractatu Augustini in Ioannem citas, quibus patrem et filium unum esse principium asseverat, neque tuae neque meae inserviunt causae, neque incommodant. Nihil sane habitudinis cum paradoxo pro quo controversamur habent.

Caetera autem quae tuae priori epistolae inserebantur, ubi semel reddita fuerint, diluenda (si Dominus donaverit) curabimus diligentius. Interim autem haec accipe, atque omnia boni consule, condonaque quidquid in te dictum est amarulentius quam deceat. Hoc enim feci liberius [88]) tuo provocatus exemplo. Percurrens quippe tuae Institutionis locos aliquot multa tuae incivilitatis argumenta offendi, quae ad hoc me moverunt. Vale. Haec ad te scripsi ut docear.

591.

CALVINUS FARELLO.

De Carmelita illo quale consilium Vireto dederit. Magis etiam stomachum ei movet Capunculi epistola ad quam fratrum responsum iam paratum est, et libellus, cui num et quomodo respondere debeat ipse ex amico quaerit.

(Manu scripta non exstat. Legitur in ed. Genev. p. 91, Laus. p. 199, Hanov. p. 223, Chouet. p. 122, Amst. p. 55.)

De *Carmelita* [1]) quum ego consultus essem a *Vireto*, statim quid sentirem respondi: ne amplius fratribus molestus esset. Alia omnia frustra mihi tentari videbantur. Nam ut accerseretur fide publica, neque expedire censebam: nec unquam Bernatibus fuisset persuasum. An tu illis consuleres, ut tam proiectae impudentiae cani darent maledicendi impunitatem? Nam si addita aliqua exceptione vellent restringere eius licentiam, negaret sibi esse tutum. Quin etiam non petit quia venire cupiat. Verum si posset obtinere, circumferret huc et illuc et se iactaret apud imperitos, qui inde coniecturam facerent eum esse aliquem. Si nosses eius impudentiam, statueres etiam procul dubio magis hinc arcendum esse, quam fide publica evocandum, ut impune cum magno supercilio Christum blasphemaret. Nam centies victus, sine fronte tamen triumphum canet. Insistere, ut fide publica tutum illi accessum cures, nimis est ridiculum. Quo enim loco talem nebulonem esse putas? Haec in meis

---

87) *lege:* Io paean.

88) lubentius (*a*).

591. 1) N. 584, not. 3. *Calvini responsum non exstat. Ex sequentibus colliges negotium fuisse nescio quid in ditione Bernensium peractum aut peragendum, speciatim Carmelitam illum in ius vocandum fuisse, quod Noster ne fieret Vireto autor fuerat.*

ad Viretum literis et similia longius sum prosequutus. Facile autem fuit in meam sententiam eum adducere, quum iam sponte huc propenderet. Fratres etiam omnes libenter assensi sunt.

Caeterum quid *Carmelitam* moramur? quum nihilo mitius se gerat *Capunculus* vester. Quum hostes tam procul quaeris, videris nullos habere domi. Atqui potius hoc contenderem, ut iste insanus alio abigeretur. Tales si sint hostes professi, non adeo nocent. Nunc vero quum bellum intus gerant, hac laboramus difficultate, quod illis resistere non possumus, quin concutiatur ecclesia. Scripsit ad me nuper epistolam, cuius exemplar brevi ut spero, ad vos mittetur, una cum fratrum nostrorum expostulatione [2]): unde intelliges nihilo mitius me ab eo provocari quam a *Carmelita.* Verum ea epistola nihil ad libellum, quem tandem e manibus emisit, ut me ulcisceretur, quod non ex eius sententia vobis consilium dedissem. Non exponam tibi fusius quale sit argumentum, et quanta dexteritate tractetur. Tantum propone tibi *Capunculum* illic loqui: nam tibi iam notus esse debet. Ego certe nunquam credidissem tam insulsum hominem esse, nisi ipse testimonium, et quidem re ipsa, de se reddidisset. Si e claustro suo [3]) veteri sic ineptiret, ego suaviter riderem, quod professi Christi hostes suam stoliditatem pueris quoque ipsis ita proderent. Nunc vero quum cogito, eiusmodi monstra incubare ecclesiae Dei, et quasi in sinu nostro dormire, temperare stomacho meo non possum, quin ebulliat. Quamquam priusquam aliquid aggrediar, tuum consilium super ea re audire optarim: num expediat querimoniam deferre ad fratres. Certe eiusmodi probra in eo scripto continentur, de quibus si iure egero, nemo tam iniquus erit iudex, qui non vindicandam publica ignominia talem petulantiam censeat. Utinam daretur colloquendi facultas. Sed quia hoc non est, rescribas mihi quamprimum velim, num censeas expedire, ut ego fratrum literis meas privatim adiungam. Iam communes illae scriptae sunt. [4]) In conventu decrevimus mittendas esse. Ego meas incepi. Quamquam ego acriter pugno, fratres tamen nihilo sunt blandiores: sic tractandus est ille asinus. Nisi enim bene pungatur, qua est stupiditate, non sentiet: si tibi non contigerit fidus nuncius, nos tamen prima occasione mittemus. Tuum postea erit consilium, num illo praesente recitari debeant.

Libellus meus de Coena in latinam linguam versus est a collega nostro Parisino. [5]) Ioannes *Girardus* eum excudere statuit. Ego tamen nondum annui, amabo te, significes num utile censeas hoc tempore publicari. Scis ut prudens nominatus ita incedam, ne graviter impingam in hanc aut illam partem. Fieri poterit, ut neutris satisfaciat. At causa non erit, cur asperius quisquam accipiat, quae scribo.

Omnes nostri reverenter te salutant. Collegae, familia nostra, et *Nicolai,* quae aucta est nuper fratris mei filiola. *Bernardinus* quoque. *David* noster scire cupit, num vetus sodalis redierit, et quid de coniugio speretur. Vale, frater mihi amicissime. Saluta meo nomine fratres et amicos omnes cum tota familia. Genevae, 13. Decembris. [6])

2) *Capunculi epistolae responderunt Genevenses d.* 19. *Dec. Porro illam epistolam distinguit a libello eiusdem, ita ut alterum scriptum deperditum esse tibi facile persuaseris. Nec immerito. Epistolam Genevenses in suo responso sic describunt ut eam in nostris non reperiri pateat. Libellus vero ille est quem exhibemus N.* 590.

3) *N.* 586, *not.* 3.

4) *Sed nondum missae, quia antea Farelli responsum expetebat.*

5) *Gallasio. Vide Opp. T. V. Prolegg. p.* 51.

6) *De anno* 1544 *dubium oriri nequit. Capunculus enim m. Dec.* 1545 *diem suum iam obierat, et quae de Carmelita dicuntur cum aliis proxime praecedentibus aut sequentibus literis concinunt.*

592.

CALVINUS VIRETO.

Varia nova, domestica et publica. Capunculi insulsus libellus.

(Autographon exstat in Cod. Genev. 106, fol. 120. Exemplar Ionvillaei manu scriptum habes ibid. 111ᵃ fol. 5, Turretini Cod. 111, fol. 98, Bernense Epp. VII. p. 634, Simleri Vol. 56.).

Fideli Domini nostri Iesu Christi ministro Petro Vireto Lausannensis ecclesiae pastori fratri et amico carissimo.

S. Non scripsi tibi per *Merlinum* [1]) quod verebar ne te domi in reditu inveniret. Deinde nihil habebam quod tibi scribi, meo quidem iudicio, magnopere interesset. Consilio non indigebas. Bernam nihil volebam: quid inter vicinos nostros, hoc est in classe Gaiensi, actum esset, putabam ab aliis tibi indicatum. Caeterum si priores literas quarum facis mentionem recepissem, omnino scripturus eram. Sed vide cui eas commiseris, nam mihi non fuerunt redditae. Interea *Capunculus* libellum tandem illum, quem ante biennium minitabatur, tanquam fulmen aliquod in me vibravit. Nihil unquam insulsius vidisti, nec puerilius. Unum tantum habet virile, quod me atrociter proscindit. Statui ipso praeterito,

592. 1) *Io. Raymond Merlin Delphinas, prof. hebr. Lausannae post Himbertum. (Ruchat* IV. 185. *Haag.)*

ad fratres scribere, et de tanta petulantia apud eos graviter expostulare. Talem enim bestiam responso qui dignarer?

Quidnam Bernae impetraveritis,[2]) et quo in statu sit ecclesia scire exspecto. Ex Germania nihil hoc toto mense ad me perlatum est. Hic frater, qui meas tibi reddidit, iam ante biennium hic fuerat. Quoniam vero tunc satis inconsiderate se gessit, nunc culpam deprecatur, cupitque hoc totum ita sibi ignosci, ne quid in posterum recordatio sibi noceat. Habet in matrimonio sororem *Franciscae*[3]) puellarum magistrae, quam scis honestissimam esse mulierem adeoque ex selectioribus. Eius quoque soror, quae huic nupsit, mulier est, quantum intelligo, sorore non indigna. Quum hic nuper esset *Iendronius* optabat Lausannae esse idoneam aliquam matronam quae ludum aperiret. Hac de causa, et simul ut videat num qua istic ratione possit vivere, hic ad vos proficiscitur. Colloquetur tecum: admonebis ut videbitur. Quum a me commendationem flagitaret *Antonius Franciscae* maritus, ego de eius levitate et illis actionibus parum decoris, quas memoria tenes, conquestus sum. Ad extremum scripturum me recepi in hunc tantum finem, ut se tibi reconciliaret. Dixi quod res erat, te implacabilem non esse: si recto pede incedat, te illi fore adiutorem quoad poteris. Vale, mi frater et amice integerrime. Nostri omnes te diligenter salutant cum familia, quam meo etiam nomine salutabis. Genevae, 15. Decemb. 1544.

Ioannes Calvinus tuus.

593.

MINISTRI GENEVENSES NEOCOMENSIBUS.

Contra Capunculi epistolam nuper allatam in qua occasione prioris responsi de censura fratrum instituenda contra Calvinum deblateraverat.

(Exemplar authenticum manu scribae nitide exaratum cum subscriptionibus pastorum Genevensium autographis exstat in bibliotheca pastorum Neocomensium Vol. A. N. 14.)

Fidelibus Domini nostri Iesu Christi servis qui in comitatu Neocomensi Christum annunciant fratribus et symmystis carissimis.

Caritas Dei et gratia Christi et communicatio spiritus sancti vobis semper augeatur, fratres in Christo dilectissimi.

Quod a fidelibus ecclesiae Dei ministris fieri oportuit, nos in vestra causa nuper a vobis rogati praestitimus,[1]) non aliter quam in nostra fieri cuperemus. Deliberavimus enim non semel, et quamvis in promptu responderi posse iudicaremus, tamen maluimus in conventus nostri diem id differre, ut omnium, si fieri posset, sententia rogaretur. Re iterum proposita et ultro citroque disceptata ac versata in omnes partes, nemo fuit omnino qui eam censurae formam,[2]) quam ad vos scripsimus, ut sanctissimam non vehementer approbaret. Hactenus enim ita usi sumus non sine magno fructu, eamque adeo necessariam putamus ut sine ea diu non possit status ecclesiae consistere. Ac vobis idem videri et scripta nostra probari non dubitamus: praeterquam ab uno a quo intelligimus totam hanc tragoediam commotam esse.

Legimus enim literas[3]) quas nuper ad *Calvinum* fratrem nostrum dedit, quibus protervioe ac temeritatis suae insigne documentum praebet. Nam non solum consilia nostra fastuose reiicit atque improbat, sed nos etiam aut pro pueris habet, aut *Calvinum* accusat falsi.[4]) Eum porro tam stupido esse ingenio non existimamus, ut putet *Calvinum* suo arbitrio, non omnium nostrum consensu et voluntate scripsisse. Ut enim *Farellus* vestro omnium nomine scripsit, sic *Calvinus* nostro et consensu et mandato respondit. Stolidissimi esset hominis, id cuius manifestissimum apud se exemplum videt, in aliis non agnoscere. Quo fit ut perspiciamus nos omnes sub *Calvini* nomine peti et accusari. Qua vero impudentia etiamnum bonus ille vir hiscere audet, nec potius culpam suam agnoscit? Quum ecclesiarum iudicio sese submiserit, audetne adversus eas sic insurgere? Improbitatis forte suae a nobis approbationem et confirmationem requirebat. Annon intelligebat nos tales esse qui hominum protervioe et insolentiae suffragari nec possimus nec debeamus, sed potius repurgandam talium errorum veneno ecclesiam iudicemus? An putabat nos assentatores, non Dei ministros esse, ut unius hominis vanitatem sancto ecclesiae instituto praeferremus? At clariora scripturae testimonia desiderat. Quid vero clarius quam quod de reprehensione Petri et Pauli protulimus, de presbytero coram omnibus arguendo? Nonne haec sunt scripturae

---

2) *N.* 588, *not.* 1.

3) *Si haec eadem est atque illa de qua N.* 237, *not.* 5, *quae ibi proposuimus ex h. l. corrigenda erunt.*

593. 1) *N.* 582.

2) *Ordonnances ecclés. Vol. X. P. I. p.* 18.

3) *N.* 591, *not.* 2.

4) *quasi ipse de suo lata sententia collegarum nomen et consensum falso praetendisset. Nihilominus utriusque epistolae verum auctorem nemo sane est qui non agnoscat primo statim obtutu.*

exempla? Si ecclesiae veteris usum et approbationem requirit, videat quid in synodis provincialibus agebatur. Sed homini obstinato et contumaci nihil omnino satisfacere potest. Imbutum errore ingenium omnia posthabere solet. Eius pertinacia nunquam eum recte iudicare sinet, aut intelligere quae necessaria sunt in ecclesia gubernanda. Nonne turpissimum est pastori iam aetate provecto, qui se inter primos haberi vult, non animadvertere quantum fraterna correctio, quae omnibus sine discrimine mandatur, ab ea differat quae pars est ecclesiasticae politiae? Minime quidem arbitramur ipsum ita ignorantem esse ut haec non intelligat: sed aperte malitiam hominis reprehensionem ferre nolentis intuemur. Arrogantiam eius et superbiam perspicimus: dum existimat aliquid de sua existimatione deperire si a fratribus admoneatur. Quanta vero stultitia aut potius insania est, nolle a fratribus et collegis placide hortantibus audire, quod postea a vulgo cum summo dedecore et ignominia, nec sine insigni ecclesiae detrimento audire cogamur. Videmus hunc ex eorum esse numero qui blando moniti fiunt deteriores, et in eos qui ipsis bene cupiunt totis viribus quasi furore perciti nituntur irruere. Quum enim ipsum amice ac fideliter monuissemus ut resipisceret, atque essemus conati lenibus eum verbis in viam reducere, non tantum arroganter nos reiicit et se obstinatiorem praebet sed etiam nos petulanter lacessit, verborumque artificio ludere ait, quod firma scripturae testimonia non habeamus. Comparationes Hieronymi in Vigilantium adducit, ac si contendere potius quam fidele consilium praebere voluissemus. Qualis vero est haec hominis importunitas? An coetum nostrum rhetorum aut sophistarum scholam, non ecclesiam Dei putat? An levis est haec iniuria adversus pastores ecclesiae Dei, ut malam causam verborum lenociniis tueri et defendere[5]) nitantur potius quam quod verum est docere? Non certe ita edocti sumus. Non ita spiritus ille veritatis, quo nos regi confidimus, nos aberrare sinit. Verum causa ipsa aequissima satis se ipsam tuebatur, nec verborum ornatum aut orationis leporem requirebat. Satis ipsi perspicitis, *Calvinum* nostrum non in eo studuisse ut scriptum illud verbis ornaret, nec enim simplicius aut nudius scribi potuit, sed ut quam apertissime fieri posset rem omnem patefaceret, distingueret, explicaret. Quod etiam ut faceret maiorem in modum ab eo petieramus. Sed vester ille bonus vir, aequissimus forte eloquentiae aut facundiae iudex, vult nos aut prorsus barbaros esse, aut turgidis illis verborum ampullis et vocabulis sesquipedalibus uti, quibus scripta sua consarcinare solet.

Queritur etiam quod ipsius nomen subticuerimus, nosque ex industria dissimulasse ait. Quasi vero tanta sit fama ipsius, ut nobis omnibus possit notus esse, aut non potius, quum nonnulli e fratribus illum nossent, parcere tamen ipsius nomini et famae maluerimus quam cum dedecore et ignominia nominare. An ulli unquam sano homini iucundum fuit nominari quum, de errore aut scelere reprehenditur? Nisi forte hic eorum sit similis qui, quum praeclaris facinoribus famam sibi conciliare non possunt, rebus perperam gestis aut flagitiis nomen quaerunt.

Lenius profecto et humanius, quam indocilem hominem decebat, ipsum tractavimus. Severiore et acerbiore obiurgatione ei opus fuit. Sed ea a vobis proficisci debet. Veremur enim ne nimium ei ob senium indulseritis, eoque sit insolentior factus. Satis perspectum vobis arbitramur, quo magis tales homines sibi indulgeri vident, eo maiores spiritus ducere, et ita animo efferri, ut tandem sint intolerabiles. Nulla perniciosior in ecclesia pestis est, quam superborum eiusmodi hominum, qui ita se amant, tantum sibi indulgent, ut prae se nihili faciant omnes. Volunt eminere, aestimari, in pretio haberi. Interim errorum suorum venena spargunt, nova moliuntur, ecclesiam Dei conturbant. Utinam, ut optat Paulus, tales abscindantur. Non dubitamus quin iste multum vobis facessat negotii, nec ei fidem adhibemus quum scribit, servata unitate in vinculo pacis (sunt enim eius verba) vos controversari. Potestne is pacem servare qui adeo contentiosus est ut neminem audire velit, solamque opinionem suam omni et scripturarum et ecclesiarum autoritati anteponat? Num animadvertit, quid Paulus quum in omnibus Dei servis tum maxime in pastoribus requirit, ne sint litigiosi? Non sic fortasse illum docuit superba illa et arrogans doctorum schola quae omnia dissensionibus implet, coelum et terram commovet. Contumaces et fastidiosos illorum mores, quibus et suapte natura et disciplina imbutus est, non facile deponit.

Quod quum ita sit, non possumus aliter de tali homine quam arroganti et protervo, et de ecclesiae perturbatore pernicioso iudicare. Quamobrem haec ad vos scripsimus ut eius pervicaciam et proterviam retundatis, atque ita reprimatis ut se ipsum agnoscere et in viam redire cogatur. Desinat ecclesias lacessere et intelligat eas plus ipsi sapere quam ipsum sibi. Ne faeces suas amplius commoveat: alioqui futurum ut ipse sibi perniciem exitiumque paret. Ne nos amplius, quod minatur, scriptis suis fatiget. Satis enim ipsum novimus, neque opus est ut abundantius virus suum effundat. Ne *Calvinum* nostrum maioribus negotiis, ut scitis, occupatum sua importunitate avocet aut impediat. Nunc serio cum hostibus Dei pugnandum et fortiter ob-

5) *Haec scilicet Capunculi verba videntur fuisse, Genevenses in sua epistola accusantis.*

sistendum esse perspicitis. Videte ne intestinis dissidiis avocemur. Quod si apud nos talis esset, aut certe mores mutaret, aut minime eum tolleraremus.[6]) Valete, fratres in Domino carissimi. Deus vos gratia sua perpetuo tueatur et protegat, donisque suis cumulet, ut vestro ministerio ipsius ecclesia conservetur et indies augeatur. Genevae, 14. Cal. Ianuarii 1544.[7])

P. Nynaudt.
Edmundus Megret.
Sorellus.
Lodoicus Cogneus.
Regalis.
Iacobus Bernardus.
Ioannes Calvinus.

Nicolaus Gallasius.
Edmundus Champerellus.
Henricus a Mara.
Philippus ab Ecclesia.
Abel Pouppin.
Petrus Scluzanus.
Matthaeus Genestonus.
Ferron.
Petit.[8])

594.

FARELLUS BULLINGERO.

Commendat ei negotium censurae fraternae de quo Neocomenses ad alias ecclesias suffragia petituri scripserunt.

(Ex autographo bibl. civicae Turic. MSS. F. 62. olim tom. 27, fol. 241. Simler. Vol. 56.)

S. Nuper ad *Megandrum* scribebam[1]) ut pro conservanda hic inter fratres disciplina nobis adesset istius ecclesiae suffragio, cuius autoritas non parva nobis est, et quod bene erexit multo labore non pateretur ruere. Scio enim quam difficile fuerit statuere aliquem ordinem, ut confusio et turbatus conventus non esset pro sancto conventu, fierentque omnia debite. Displicuit nonnullis, qui tantum proprio ferri volebant arbitrio, aliquid statui quo in ordinem cogerentur, et multo magis usus eorum quae statuta fuerant, ut *Megander* coram vidit, sed ut par erat noluit ob reclamantes impediri quod bonum erat. Cuniculis tentatum est ut abrogarentur quae faciebant ad aedificationem ecclesiae. Introducti fuerunt aliqui in ministerium indebite, et aliquamdiu per malos adiuti haeserunt, non sine damno ecclesiarum. Sed tandem propitio Christo turpius eiecti fuerunt quam intraverint. Ambitione conati sunt alii occupare ecclesias. Vix crederet aliquis tanta potuisse excogitari et tentari ut pateret ostium ecclesiae suae malis. Sed hic quoque Christus nobis adfuit. Demum alia et alia conantibus id visum est facilius si correctione sublata et admonitione sopita qui continentur in officio, et veluti unum pergunt corpus, moribus ac vita, imo doctrina etiam dissidentes, dissiparentur. Quare unus e nostro coetu contradicere coepit: utinam tam vehemens et tanto studio ferretur in vitia damnanda et eradicanda, quam est in bona re nobis si possit auferenda, quam omnes servant classes gallicae, ut fratres omnes corripiantur, si quid peccarint in tam sacra functione, si quid egerint in ruinam ecclesiae et detrimentum verbi. Hic noster adversarius, nullo facto inter eum qui personam gerit publicam et privatum discrimine, inter secretum et apertum peccatum, inter unius et multorum ruinam, non sine multorum damno nobis reluctatur, et dum male scripturam torquet, non tantum nobis verum etiam apostolis, imo ipsi quoque Christo est iniurius, dum nullam patitur correctionem piam esse nisi secretam: nulla officii, nulla aetatis, nulla potestatis, nulla ruinae aut aedificationis hic habebitur ratio, sed tantum personae, quasi in admonendo ministro non potius ecclesiae quam ministri ratio habeatur, et non magis ecclesiae aedificatio quam unius curetur. Sed ita oportet eiusmodi ingenia ferri, quae non ecclesiis sed personis volunt prospicere. Si quidem hoc videtur tantum, vivet ille istic commode: amicus est, fiat ergo. Existimo *Megandrum*, qui novit eos intus et in cute viros qui gravate iugum pontificium tulerunt et iam videbantur supra leges omnes esse assequuti, cum nomine cellas illas caritatis tibi et collegis indicasse, si redditae isti fuerint literae. Quod si non factum fuerit, dispicite quaeso cum symmystis quid secundum Christum iudicaveritis agendum. Et quum multa isti debeamus ecclesiae, quo tamen officio non adiuti sumus a vobis? Hoc addetis propter Christum qui, ut causa fuit initii omnium officiorum et perdurare fecit nos hactenus, ita efficiet ut nos memores grati vobis exoptemus ac precemur semper optima, et quamvis in referendo pares nunquam esse possimus, tamen, ut Christus novit, de tanta ecclesia bene mereri cupimus, quum tam bene, imo quam optime de nobis semper merita sit. Hoc composito pacem speramus nos habituros, in qua nos servet is qui pax nostra est, et inter nos et cum omnibus, in omnium aedificationem et evangelii progressum. Vale, mi *Bullingere* doctissime, et tecum omnes qui

---

6) *Farellus aut mitius de collega sentiens eum tolerabat, aut invitus tolerare cogebatur. Certe hic ei stimulus additur.*

7) *i. e.* 19. *Dec.* 1544 *ante Cal. Ian. sequentis anni* 1545 *quod probe notandum est et dubium esse nequit.*

8) *Cogneus al. Cugnies in vico Russin; Scluzanus, s. d. p. De l'Escluse in Neidens; Sorellus ignotus; Champerellus alibi Aimé non Edmundus; caeteri saepius occurrerunt.*

594. 1) *Epistola non exstat. Caeterum ad hanc illustrandam conferenda not.* 1 *ad N.* 580 *cuius inscriptio ad Bullingerum quam codex praebet huc pertinere videtur.*

ministrant in verbo et qui literis praesunt. Neocomi, 20. Decembris 1544.

Farellus tuus totus.

595.

MYCONIUS FARELLO.

Basileensium et ipsius sententia de censura fraterna et refutatio articulorum Capunculi.

(Autographon exstat in bibl. pastor. Neoc. Vol. A. 15 et in bibl. civica Turicensi MSS. F. 81, olim tom. 46 Arch. Hottingeri, fol. 391. Aliud exemplar recentius ibid. F. 58 ol. 23 fol. 697. Descripsit Simlerus vol. 56. Versio gallica Farelli manu scripta Neocomi l. c. Vol. B.)

S. Satis foret responsum a *Calvino* [1]) et Argentinensibus [2]) ad controversiam quae movetur a fratre quodam apud vos inquietiore quam par est, nisi tu tantopere urgeres ut praeter responsum alias datum, adhuc respondeamus clarius. Liceat verum dicere. Commovit hoc verbi, quod probat turbatori non satisfactum, nonnihil fratres meos. Imo in tantum movit ut iusserint me nihil aliud scribere quam: si nequeat esse contentus bona consuetudine, quam usurpemus in ecclesia nostra, acceptam a D. *Oecolampadio* viro doctissimo atque piissimo, valeat. Non enim competere ut cuiusvis duritiei praesertim in negotiis pietatis occurratur pro voto. Nam scriptum esse: Si contuderis stultum in pila quasi ptisanam feriente desuper pilo, non auferetur ab eo stultitia eius. Adiecerunt: si absque motu graviore fieri possit, excommunicandum esse, ut qui resistendo palam doceat, non aptum esse promulgando evangelio. Haec est sententia fratrum. Quae sequuntur ergo, mea sunt.

Morem nostrum in prosynodis et synodis explicatum satis epistola nuper missa [3]) plane puto: quamvis in prosynodis feramur liberius, eo quod in synodis deputati laici de senatu, praefecti quoque rurales adsunt, coram quibus non omnia fratrum vitia sunt exponenda, nisi pertinacia privatim monitorum cogeret. Libere dico: displicuit ante aliquot annos prosynodorum mos mihi, propter hanc causam quod videbatur minus fraternus, ut cui locus non erat per totum annum, nisi mox ante synodum. Interim autem vel doctrinae scandalum, vel peccatum aut rumor peccati promanare ad ecclesiam totam et ad vicinas ecclesias poterat, non absque gravi iactura evangelii. Sic igitur agendum mihi videbatur, ut quum primum sinistri aliquid rumoris de fratre (quisquis ille tandem) exsurgeret, frater qui istud audisset in aurem protinus monendo insusurraret ei de quo rumor esset: non quidem ob aliud nisi ut is rumor mox in exortu periret nec deveniret ad laicos. Admonitioni si daret reus locum, efficiens ut evanesceret quidquid fuisset exsuscitatum, sive verum sive falsum, bene quidem. Si non daret locum, ut tum coram fratribus accusaretur et emendaretur. Quod si ad hunc modum tractatus inveniretur contemptor, tunc tandem sisteretur toti synodo, et corriperetur minis additis, si nihil acta forent profutura, excommunicandum esse. Hic quia cavere tentabam ne evangelica doctrina male propter praesides eius audiret, existimabam me non aberrare. Verumtamen ubi fratribus consuetudo vetus accepta ab *Oecolampadio* magis placebat, equidem facile cedebam, ut cuius non est aliquid tentare contra collegas, nisi compellar a Domino. Atque ita manet adhuc institutum fraternae censurae vetustius.

Intra synodos autem, dum aliquid accidit censura properiore dignum, sic agere solemus. Convenimus parochi, praesertim si ex parochis est qui aliquid designavit aut contra morem aut contra honestatem, et deliberatione aliqua proponit unus aliquis e nobis quod devenit ad aures nostras, rogatque res ita habeat annon? Si respondet non ita habere atque id rationabiliter persuadet, monemus ut speciem caveat mali, unde suspicio et rumor sint exorta. Sin compertum ex ore fuerit accusati, non sine causa rumorem exsuscitatum, corripimus amice et desistat obsecramur in posterum, ne nomen Dei male propter ipsum audiat. Si morem gerat, inquimus, pro fratre simus agnituri: si non gerat, pro nebulone, membro putrido et a corpore Domini amputando. Ut agamus ad hunc modum Paulinum illud in causa est: omnia ad aedificationem fiant. Et paulo post: omnia decenter et secundum ordinem fiant. Nam si haec diligenter fuerint observata, potestatem habent episcopi traditiones in ecclesia faciendi, quae pertinent ad bonos mores et fidei non sunt contrariae.

Atqui rogabit forsitan ille vester adversarius: Cur hic non potius utamur instituto Domini quod est Matth. c. 18? Breviter respondeo: Quod Christus tradidit generale est, ad ecclesiam totam pertinens. Quo nos utimur speciale est, ad ministros solos spectans, quorum conversatio talis esse debet ut vel

595. 1) N. 582.

2) *Habemus Argentoratensium responsum datum 29. Decembris. Quod quum Myconius respicere non potuerit, aut aliud scriptum eorum deperditum praecessisse statuas oportet, aut fortasse, quod nobis vero similius videtur, Myconium quum a Farello accepisset, Neocomenses etiam Genevensium et Argentoratensium consilia expetiisse, haec sufficere ratum, si darentur, suum et Basileensium iam inutile et supervacaneum ducere.*

3) *deperdita.*

specie careat mali. Quamobrem in tempore dum est occurrendum ad rumores peccatorum, ne dicam ad peccata, non est tamdiu connivendum ut ad flagitia reliquorum, atque id quidem ne contaminetur aliquo modo doctrina. In ratione Domini praeterea censores adhibentur laici: quanto igitur melius sit ut fratres inter se invicem corrigant illis non adhibitis, quis nescit? Et veluti praevenimus speciali hac correctione, aut saltem praevenire studium est formam Domini praescriptam, ne quando publice sit denunciandus qui praefuit evangelio Christi, Pauli exemplum recte *Calvinus* adaptat in reprehensione Petri: qui quidem, dum esset reprehensibilis coram omnibus reprehendebatur, statim ubi id Petrus fuerat commeritus. Quod Paulus igitur fecit, annon licebit etiam nobis, si idem finis cum eo fuerit propositus, cavendi videlicet periculum. Hic autem munit nos Paulus, ne quis dicat, num Christo velimus esse prudentiores: postquam corripiendo Petrum, tam magnum apostolum, de Christi mandato ne cogitat quidem. Puto hic nihil habere vestrum illum quod obiicere possit praeter pertinaciam, qua tamen si voluerit uti, coram Domino dico, non dignum esse qui frater adpelletur.

Ad obiectionem eius postquam *Calvinus* respondit satis, nescio si opus est ut aliquid adiiciam. Quanquam interim est, quod non tam exacte rimor ut fecit *Calvinus*, vir naris emunctissimae. Articulus enim primus[4]), uti dicit correctionem fraternam actum esse caritatis, si positus est ut generalis, non habeo quod contradicam. Ut enim fratrem, id est christianum, dehorter a malo et adhorter ad bonum, nihil est quod vere me exstimulet, si caritatem exceperis. Atque ita quae sequuntur etiam negare non possum: correctionem illam esse praeceptum Dei, atque melius esse corrigere fratrem quam vel cibare vel vestire. Quod si praeceptum est, constat quod neminem non obligat. Articulus secundus praeteritur a *Calvino*, sicut etiam a me posset praeteriri. Nam ingenue fateor, ignorare me eius dialecticen. Contrarium ego dicerem: Adfirmativum est, igitur pro omni tempore obligat, id est, quotiescunque frater opus habuerit. Articulum tertium ex praecedenti infert, quo negato et illatam falsam esse palam est. Errat autem in fine correctionis statuendo fraternae, sicut *Calvinus* adserit: nam non sola fratris emendatio, sed etiam ecclesiae quaeritur utilitas, nempe ne scandalum a fratre cuius peccatum adhuc latet ponatur. Vel si palam est peccatum, ut eadem gaudeat de correcto et emendato, et inde magis etiam sibi in posterum caveat. De articulo quarto satis *Calvinus* et ego paulo ante sententiam meam exposui. Articulus quintus de peccato fratris notorio videtur plane positus inconsiderate, ne quid aliud dicam. Quis enim de correctione unquam sic audivit ut videlicet quis admoneatur ob peccatum iam notum? Annon Paulus scribit: Si quis quum frater appelletur fuerit scortator aut avarus etc., cum eiusmodi ne cibum quidem capiatis? Quamobrem ego cum fratribus in hac sententia semper fuimus: Peccata notoria excommunicanda esse. Et nisi magistratus sua poena vel mulcta nos interdum praeveniret, ius ecclesiae prosequeremur. Verum poena irrogata non vult ut duabus, quod dicitur, virgis aliquis caedatur. Quamvis interim mulctatus, si voluerit ad coenam admitti, cogatur cum ecclesia reconciliari. In ultimo articulo vir ille oblitus eius quod nemo christianus nescit, non scribit prudenter. Videtur enim ignorare velle unum corpus, unam sanctam esse ecclesiam catholicam. Quod si vero particulares ecclesiae multae sunt, communio tamen est sanctorum. Hinc frater denunciatus in una ecclesia particulari denunciatus est in tota universali. Quid igitur velit, non satis compertum est.

Haec sunt quae quanta potui brevitate ad petita rescribo. Aliorum scripta, ut sunt copiosiora, ita et elegantiora et efficaciora et nimirum utilitatis maioris. Nos damus quae possumus. Tu boni consulas. Vale cum fratribus. Basileae Thomae[5]) a. 1544.

4) *Capunculi:* N. 580.

596.

CALVINUS VIRETO.

Varia raptim attingit nova et praesentia in quibus lector nunc haeret.

(Autographon reperies in Cod. Gen. 106, fol. 122. Exemplaria Ionvillaei ibid. Cod. 196, fol. 82, Turretini Cod. 111, fol. 99. Bernense Epp. VII. p. 689, Simleri Vol. 56.)

Petro Vireto Lausannensis ecclesiae fido pastori fratri et amico integerrimo.

Promiserat quidem *Christophorus* hic se die Lunae proxime elapso futurum. Nescio quid obstiterit quominus veniret. Adhuc eum exspecto. Ubi venerit audiam ex eo quae mihi ab eo narrari maluisti quam ipse scribere. Ubi audiero, si operae pretium videbitur,

5) 21. *Dec. non* 23 *ut legitur ap. Kirchhoferum, Farel* II. 76.

ad te scribam. Quanquam alioqui omnino scripturus sum: vel hac una causa ut fratrum nomine vobis de *Stephano*[1]) respondeam. Simul mittam libellum *Capunculi*[2]) una cum literis, ut Neocomum vel ipse in reditu perferas, vel per alium mittendas cures. Verum audito *Christophoro*, si quid erit cuius te admonendum censuerimus, faciam in tempore. Vale, mi frater et amice integerrime. De nuptiis *Comitis*[3]) rumor hic manavit, nescio an falsus, certo mihi bonisque parum iucundus. Cupio equidem vanum esse. Saluta fratres diligenter et tuam familiam. 25. Decemb.[4])

Ioannes Calvinus tuus.

597.

MINISTRI ARGENTORATENSES NEOCOMENSIBUS.

Consilium de censura inter ministros exercenda.

(Authenticum exemplar cum subscriptionibus autographis et correctionibus Buceri exstat Neocomi in bibliotheca pastorum Vol. A. n. 16.)

Venerandis et optimis fratribus Christum Neocomi docentibus.

Gratiam et pacem a Domino, observandissimi et carissimi fratres. Quanquam nostro vos responso opus non habeatis, tamen quum debeamus vobis omnia hoc rogati detrectare officiolum indignum nostra mutua caritate existimavimus. Morem instaurandi et confirmandi quum studium collegarum in sacro munere, tum etiam existimationem eorum apud ecclesias, de quo inter vos disputatis, vidimus observari etiam apud alia quam ministrorum ecclesiae collegia, tum Tiguri, Bernae et aliquot aliis in ecclesiis in synodis. Fatemur sane ea, quibus is frater qui morem hunc non probat moveri videtur, facile incidere posse, si non sincera obtineat regatque omnia caritas. Facile enim vel excludentur a fraterna admonitione erga ministros qui ex plebe ad eam rem idonei sunt, et cleri ordo a laica communione nimium alienabitur, vel imperitiores ex ministris ad contumeliam vel etiam calumniam abutentur hac iudicandi reprehendendique licentia, et quod institutum est ad sacri ministerii instaurationem valebit ad eius destructionem. Atque ideo Satanae, ne vel alterutra vel utraque via irrepat, diligenter providendum est. Attamen dum omnia coram Domino quanta possumus diligentia, omni personarum respectu secluso, consideramus et expendimus, non possumus non probare morem illum fratres sacro ministerio deputatos ita subinde probandi perficiendique. Verbum Domini quod huc nos deducit est id quod requirit religiose probare qui administrandis ecclesiis debent praefici, esseque ipsos inculpatos et bonis testimoniis ab omnibus commendatos, esse in omni pietate exempla gregis, atque in his ita proficere quotidie ut progressus eorum manifestus fiat omnibus. Attende, inquit apostolus, lectioni, exhortationi, doctrinae: ne negligas donum quod datum tibi est per prophetias cum impositione manum presbyterii. Haec cura, in his esto, ut progressus tuus manifestus fiat omnibus. Iam certum est studium hoc admonitione fratrum et collegarum in sacra functione excitari multum posse, et fratres singulos hoc sibi officium caritatis invicem debere, quod Paulus praestitit discipulis et collegis suis, Timotheo, Tito et aliis, de quibus sollicitus fuit ut proficerent, in quos inquisivit, quos etiam exploravit. Ad Corinthios misit Timotheum et Titum ut cognoscerent et emendarent si quid vitii obrepsisset, et urgerent pietatis officia in quibus illos deprehendissent cessare. Ipse de suo adventu Corinthiis scribens, Veniam, inquit, cito si Dominus velit et cognoscam non sermonem eorum qui inflati sunt, sed virtutem. Unde vero cogniturus erat? Indubie eo quod animadversurus erat in tales virtute spiritus sancti aliquanto severius, at non nisi in convictos inflationis suae. De his vero quum delationem a familia Chloes absens admisisset, quis dubitet etiam praesentem postea in eos inquisivisse? Precabatur idem apostolus a Domino ut videret faciem Thessalonicensium quo suppleret ὑστερήματα πίστεως αὐτῶν, quae deerant fidei illorum: orabat ipsis augescentem et redundantem caritatem, ut et ipsi sua invicem et omnium corda confirmarent, quo essent irreprehensibiles in sanctitate coram Deo. Eadem de causa miserat ad eos Timotheum, hocque officii illis coram ipse ante ita praestiterat, ut tanquam pater filios suos adhortatus fuerit et consolatus et obtestatus, quo versarentur digne coram Domino. Haec quidem, quia officia caritatis sunt, omnium Christianorum sunt: at quia a ministris Dominus requirit ut cunctis se in omnibus quae pietatis sunt exempla praebeant populo, id etiam in hoc genere officii studere debent, ut piam scilicet gerant sollicitudinem omnium quidem, hoc autem magis sui

---

596. 1) *N.* 578.
2) *Hic non de negotio censurae agitur, verum de scripto N.* 590.
3) *cuius prior uxor non ita pridem mortua erat. N.* 566.
4) *Quae hic dicit de libello Capunculi et literis ad Neocomenses scribendis, ostendunt hanc ad a.* 1544 *pertinere (Turret.)*

ordinis, ministrorum et collegarum, quo illos praeire magis et praelucere caeteris in omni genere virtutum et officiorum necesse est, eamque sollicitudinem, ut studiose etiam inquirant, si quis infirmetur, si quis aliquid peccarit, aut in periculo peccati versetur, si in officio suo cesset. Quis enim pater non ita inquirat de filiis, quae nutrix non de alumnis suis? Atqui nullus pater, nulla mater, nulla de natis et infantibus suis, nulla nutrix de alumnis suis ita potest sollicite inquirere ut res illorum habeant, quid valeant, quid periculi impendeat, ut id fratres, ut membra in Christo decet, etiam quaelibet, nedum primaria, uti sunt ecclesiarum pastores. Et quoniam nemo non cerebri, non cordis, non oculorum maiorem gerat sollicitudinem quam musculorum vel digitorum, quibus laesis tamen non ita magno corpus incommodo afficitur, ita quis rectae fidei non agnoscat ministros ecclesiae talem sollicitudinem et de se ipsis invicem inquisitionem cumprimis debere, ut quibus cessantibus tantum in sua functione, nedum contra eam peccantibus totum corpus ecclesiae, corpus Christi, laedi graviter oporteat. Nec certe verendum ut haec mutua inquisitio et cura aliquid incommodet, ubi ea inter veros Christi ministros exercetur. Quis enim vivens in caritate et vera membrorum Christi communicatione tam praeclarum germanae caritatis officium non gratissimo animo exciperet? Quis enim sibi uni sufficiat? quis in suis delictis et morbis non caecutit? quis non perpetuis monitoribus et excitatoribus indiget? Si morbo aliquo vel calamitate affligimur et fratres nos solatio inspectionis et admonitionis de remediis, si quid possint, destituant, certe excusationem illam non recipimus: Nesciebam te laborare, ignorabam te ita premi. Eam scilicet, inquimus, curam mei geris, sic me amas, tam sollicite de me et rebus meis inquiris. At quis morbus, quae infirmitas, quae calamitas gravior et perniciosior, quam detineri peccato, quam cessare in officio nostro, quam facere contra officium? Sed secreto et privatim moneri fratres Dominus iubet. Recte, si quid illi secreto et privatim in te scilicet peccarint. Quid autem si frater nondum quidem peccavit, sed impendeat ei periculum peccati, id quod aliis notum sit tibi notum non sit, aut non aeque notum? Quid etiam si peccatum iam non tantum in te, ut tu unus eius conscius sis, sed in multos commissum sit, hoc est, etiam aliis consciis, et forsan aliis magis consciis? Atqui vim singularem habet reprehensio quae fit coram fratribus omnibus et ab omnibus. Nostis exemplum Pauli reprehendentis Petrum, et praeceptum iubentis incestum Corinthium increpari ab omnibus. Item praeceptum eius ad Timotheum, reprehendendi eos qui peccarunt coram omnibus. Latissime patet cura illa pastoralis descripta ab Ezechiele, quaerere quod periit, reducere quod aberravit, obligare quod fregit aliquid, confirmare quod infirmum est, pascere quod sanum est. Sed ut nulla sit causa corrigendi et instaurandi fratres et ad proficiendum eos incitandi, ob quas causas talis in fratres facienda sit inquisitio (quae tamen causae in nullo quamlibet sancto collegio unquam defuerint), tamen causae abunde satis fuerit, cur omitti talis inquisitio non possit, comprobatio sacri ministerii et progressus cuiusquam manifestatio mutuaeque caritatis ex hoc officio caritatis corroboratio, quae omnino ista mutua inquisitione et admonitione perficitur, ubicunque verorum ministrorum Christi coetus coit. Ethnici tamen agnoverunt eiusmodi in amicos inquisitionem et mutuam admonitionem esse germanae amicitiae proprium ac praecipuum officium. Quam indignum igitur sit illud negligi ab iis qui soli veram amicitiam norunt et colunt, a Christianis, indignissimum autem a ducibus et magistris Christianorum, et ut hi singulariter sese invicem agnoscant, suaque inter se concilia propria habeant, nemo non dubitabit esse in officio huius ordinis, qui considerarit hoc et prophetas, qui suos peculiares choros habebant, et apostolos atque presbyteros apostolicos tam studiose observasse, tum maxime Dominum ipsum primum huius singularis et auctioris societatis in Levitis exemplum et praeceptum dedisse. Cavendum modis omnibus est ut cleri et laicorum ea discretio fiat, ut laicis aliquid subtrahatur doni Christi cuius queant capaces esse, ut ulla ab actione et iudicio ecclesiae, ad quam praestare aliquid possunt, submoveantur, ut fecerunt antichristi: rursus autem ea etiam caveatur cleri cum plebe confusio, ut per plebis imperitiam affectusque crassiores exactiora impediantur in clero spiritus sancti consilia et necessariae de rebus Domini deliberationes et iudicationes. In Actis videmus ut graviores causas apostoli cum senioribus primum excutiebant antequam ad reliquam ecclesiam eas referrent, et habebant tamen longe instructiorem spiritu plebem quam nunc habemus.

Summa nostrae fidei de hac quaestione est: quicunque fratris vel ipsum peccatum vel periculum etiam peccati occultum cognoverat, is fratrem secreto admoneat et instauret. Interim tamen, quia non satis observare nos ipsos invicem possumus, et nostrum ministerium tam multa requirit, habeantur tempestivi conventus, inquiratur exacte in singulos, indicent etiam singuli quidquid existiment in fratribus emendandum, adhibeatur correctio ab omnibus, vindicetur etiam innocentium fratrum existimatio, comprobetur ministerium omnium. Quod certe mutua haec inquisitio et admonitio fratrum egregie praestabit, siquidem ex caritate vera omnia fiant, quae arcebit omnem et contumeliam et calumniam, etiam omnem intempestivam fratrum contristationem. Et si quid etiam, ut multa est omnium infirmitas, in his non

fiat satis candide aut non satis prudenter ad aedificationem institutum, hoc emendent fratres cordatiores: opus vero hoc tam sanctum et salutare ecclesiis propterea ne intermittant neve fastidiant. Institutum hoc pervetus est, imo dum ecclesiae rite administrabantur perpetuum, in omnibus synodis et visitationibus ecclesiarum religiose observatum, quare a spiritu sancto profectum dubitare irreligiosum sit, praesertim quum tam clare pateat quantum ad aedificationem pietatis conferat. Dici profecto non potest quam salutare sit fratres in Domino saepe convenire et agere id quod agere semper debemus, ut instaurent se in pietate, in vita Dei, quod certe sine acri excussione conscientiarum et vitae cuiuslibet fieri non potest. Cogitemus quae sit et quid valeat communicatio membrorum Christi, quam etiam simpliciter in conspectu Domini in talibus coetibus praesidentis agere oporteat, quam nuda et retecta esse omnia nostra conveniat. Dominus det vobis, optatissimi fratres, et in hac et in rebus omnibus Christi idem et sentire et loqui, et sentire atque loqui quae sint certae aedificationis et sincerae caritatis, quae ita complectitur commembra Christi omnia, ut cuique tamen suum actum tribuat et conservet. Coniuncta enim esse debent, confusa esse non debent. Orate pro nobis et nostro ministerio. Optamus vos optime valere. Datum 29. Decembris anno 1544.

D. Caspar Hedio.
D. Martyr Florentinus professor theologiae.
Theobaldus Nigri parochus S. Petri sen.
Paulus Fagius pastor S. Petri iunioris.
Ioannes Lenglinus pastor S. Wilhelmi.
Valerandus Pollanus minister eccl. gallic.
M. Bucerus.

USUS ECCLESIAE.

(Appendix est praecedentis documenti, cuius duo exstant exemplaria in Bibl. Neocomensi, alterum l. l. sub N. 17 manu amanuensis exaratum ita ut singulis textus particulis quas habuisti supra N. 580 sed paulo aliter conceptas et hic typis cursivis expressas, addantur Buceri annotationes autographae, alterum manu Farelli scriptum ad calcem praecedentis epistolae.)

Censura ita peragitur. Censendus egredi iubetur: quo egresso petit decanus a vicinis censendi quid norint in fratre quod palam offendat ecclesiam, unde impediatur aedificatio ecclesiae et pastoris ministerium vilipendatur, tum propter ipsum tum propter suos.

Hoc non dubitamus esse proprium officium verae caritatis et communionis praestantiorum membrorum in corpore Christi, administrantium scilicet religionem Christi et recte zelantium pro ecclesia, ut ministretur ei ad aedificationem.

Demum generatim ab aliis petitur quid putent dignum cuius frater admoneatur. Ubi omnes suffragium tulerint, evocatur frater et iuxta conclusa per fratres candide et amice admonetur ut sancte officium faciat et ecclesiam aedificet.

Christus Dominus est in medio eorum qui suo nomine conveniunt, quare non dubitamus istam admonitionem nomine omnium imo Christi factam magnopere efficacem esse.

Adducta per contradicentem. *Correctio fraterna est actus caritatis* etc. Verum: sed duces populi Dei debent in praestando hoc officio caritatis quum erga omnes tum maxime erga se invicem, quos omnium inculpatissimos esse oportet, aliis praeire.

Praeceptum fraternae correctionis etc. Verum: tamen adeo diligenter adhibendum est hoc caritatis officium ut plerique sint et importune et opportune obiurgandi.

Licebit igitur correctionem etc. Haec consequentia quomodo valeat: non est necesse fratrem quolibet tempore monere, ergo licebit nullo? Dum frater est et peccat recte monendus est, et quam primum id cum spe aliqua emendandi facere licet. Quae spes etiam magis in Dei iussu quam fratris commoditate ponenda est. Quaerere quod periit et servare opus est, quod differre vera caritas non patitur. Finis quoque huius admonitionis non sola fratris emendatio est, verum etiam disciplinae communis conservatio.

Iuxta Christi praeceptum etc. Verum in occultis. Talis tamen sancti et arctioris coetus, cuius esse debet una anima nedum unum cor, admonitio a vere pio fratre non potest aliter quam ab ipso Christo profecta excipi, gratior tanto qualibet privata.

Quisquis christiana caritate afficitur etc. Hic cogitetur quid dicat spiritus sanctus: peccantes coram omnibus reprehende. Tamen caritas et privatim conabitur fratrum manifesta vulnera sanare. Talem tamen et tam propriam primariis membris in Christi corpore admonitionem, quae per cleri coetum fieri debet, nisi plane correctum sit quod peccatum fuit ac ecclesiae quoque satisfactum, nemo vero diligens Christum, ecclesiam, fratrem, non pia sua delatione adhibendam curabit.

Non est quaevis ecclesia etc. At cuius ecclesiae vere Christianus membrum non est, collegium ministrorum ecclesiae utique ecclesia est. Partes ecclesiae homogeneae sunt. Collega collegis membrum est, et quis neget ad eos commodissime delationem fieri qui prae aliis iudicare valent?

Fratri qui has propositiones posuit optamus rerum intellectum pleniorem et zelum ardentem

communionis spiritus sancti et membrorum in corpore Christi, deinde dignam existimationem sacri ministerii et rectum studium ut illud irreprehensibile et fructuosum ecclesiis praestetur: postremo agnoscere quam necessarium et salutare sit in nos fratres quovis modo inquirere et animadvertere, nos corrigere, instruere, quibus remediis iis fere semper maxime opus est qui ea minus expetunt. Dominus ipse vos doceat et apud vos conservet religionem communionis suae et mutuae aedificationis. Amen.

M. Bucerus nomine fratrum Argent. in prioribus subscripsit.

598.

TEXTOR CALVINO.

Quaerit quid rei sit, quidque credendum et iudicandum quoad negotium Michaelis typographi Genevensis, cuius liber aliquis proximo anno excusus ex senatus autoritate suppressus fuit, ita quidem ut Calvinum ipsum fama instigatorem vel saltem laudatorem edicti diceret.

(Ex autographo Cod. Genev. 117, fol. 13.)

A Monsieur Calv.

A G.

Quum *Lobatius* monachus nuper istinc rediens obiter nos inviseret, accidit ut me absente ab eo salutatus D. *Eligius Vergerius* [1]), ludimagister huius urbis doctissimus iuxta ac fidelissimus, tibi ni fallor amicus et tuorum operum admirator pie curiosus, quondam ut scis praeceptor meus, inter alia hominem rogavit de statu Ioannis *Michaelis* typographi, cui nupsit cognata ipsius *Eligii*. Atque ut incidit mentio de iactura cuiusdam libri [2]) anno proximo vixdum ab eo excusi, quum videlicet te foras profecto una cum *Farello* [3]) edicto magistratus supprimeretur, D. *Eligio* causam anxie sciscitanti *Lobatius* egregius, ob unum atque alterum verbulum quod nonnullos primatum offendebat, respondit. Tum *Eligius:* Quid igitur *Calvinus* reversus? Acceperat enim nihil istic mandari prelo citra tuum calculum. Cui *Lobatius* in haec fere verba: *Calvinus* rem se indignam fecit, qui tam levi ex causa tam graviter obfuerit misero typographo, quum in Novo Testamento gallico a se converso ipse *Calvinus* haud obscuram admiserit haeresim, Ioannis capite primo circa initium: [4]) cuius quidem criminis palam convictus a Claudio *Veron* [5]): Num ita, inquit, conviciaris spiritui sancto? Hactenus tuus eximius encomiastes. Scilicet hoc pacto tibi mutuum dat testimonium, utpote neutiquam gravato serio chirographo laudibus mirum ni immeritis hominem extollere. Mihi fieri non potest quin in eo colloquio una multo plura talia deblaterarit quae me latent, et quorum aut non meminit *Eligius*, aut quae piget eum referre. Is tamen quem paulo post conveni affirmabat, sibi eum non fuisse visum iniquo ac malevolo in te animo. Caeterum quo affectu ista effutierit, vel clam me est, vel in praesentia pronunciare non libet, apud te praesertim qui hominem, quod aiunt, intus noris et in cute. Profecto ut ei largiar ista esse vera, quemadmodum amici erat ea prudenter tacere, id quod longe malim, ita hominis est parum circumspecti, nimium loquacis ac plane futilis, ne quid addam acerbius, ea ipsa prodere, adeoque viro nihil tale exspectanti. Sed plus satis explorata habeo eorum ingenia qui per inanem gloriam omnia gerentes summo honori sibi esse ducunt, si quod mordeant ac suggillent in praestantissimis quibusque viris queant deprehendere, aut qui vana spe elusi eousque amentiae prolabuntur ut etiam debacchentur in bene merentes. Quasi vero in alios quam ipsos refundenda sit culpa qui eam sibi fabam ipsimet intriverunt. Sic, sic a nostris confodimur. Quin potius isti Zoili sui ipsorum carnifices, quibus visum est Domino in nostrum abuti bonum, tandem nihil aliud quam suo se iugulant gladio, et iuxta prophetam incidunt in foveam quam foderunt. Porro quam male me habeat haec calumnia, si tamen exprimi satis possit, certe testabantur et sermo et facies apud *Eligium* tibi in hoc patrocinantis, cui non infitiabar quidem te ut hominem labi posse, mihi tamen non esse credibile ut in hisce rebus tuis, in quibus sic excellis ut nemini facile cedas, adeo pueriliter caecutire contingat. Quanquam apud amicum, cuiusmodi se esse *Eligius* noster nunquam negabit, non opus habe-

---

598. 1) *De hoc Eligio Vergerio idem Textor iam antea cum Calvino egerat. Vide* 440, *not.* 3.

2) *De libro ipso et actis senatus et ministrorum circa eum, plura habuisti supra N.* 487. *Calvinus ex itinere redux pridie Cal. Sept.* 1543 *in senatu verba fecit de hoc libro et ut videtur mitius iudicavit quam collegae, ita ut senatus edi permitteret. Suum tamen nomen ab editore temere usurpatum operi negavit. Lobatius ergo vero consentanea non retulerat.*

3) *Quod tu cum grano salis, ut aiunt, intelligas. Farellus dudum Metenses adierat quum tandem C. eum sequi statuerit.*

4) *Quid haec sibi velint et quamnam haeresin h. l. Noster admiserit, nos quidem non assequimur. Ex antiquissimis N. T. Genevensis exemplaribus quae nobis ad manus sunt nihil tale vel Argus eliciat.*

5) *Cf. N.* 498, *not.* 8.

bam pluribus refellere quo nomine utrique nostrum gratularer, nisi metuerem ne ad plures propagetur tristis rumor. Etenim licet istiusmodi ganeones nihilo plus proficiant quam si titanio fulgori conentur tenebras offundere, attamen ut homines ad sinistra magis vergunt, praeterea quum Galli simus, qui fiet ut non plerumque falsa amplectamur pro veris, idque magno sane imbecillium discrimine, et ad quoscunque tandem perventura erant tua opera, qui te adhuc plane non norunt? Eo magis mihi inclinat animus quod huius rei non semel in me ipso fecerim periculum.

Haec sunt, frater et amice inculpatissime, quorum nostra referre ratus ne esses nescius, oro ne graveris posthac per otium epistola tum maiorem nobis fidem facere calumniae, et id non tam mea quam aliorum gratia, tum moerorem meum lenire simulque tempestive occurrere istiusmodi diabolis, quibus tu tuique similes undique obsepti estis ad vestri probationem ac experimentum. Itaque eugo, *Calvine*, serve fidelis, strenue Christi miles, infracto animo persiste, pugna indefessus sub hoc duce nostro, pro brabeo corona immortali potiturus. Huius tanti principis tantis armis instructus, hac ceu rupe munitus, hoc tanto robore fultus ac omnino tutus, ne expavesce ad ullos insultus. Quidquid minetur Satanas, quidquid moliatur universa eius phalanx ac foedissima colluvies, quidquid caro et mundus tentent, confide, sta contra intrepidus. Adest tibi perpetuo ille Hercules qui haec monstra semel debellata quotidie in te vincet ac prosternet. Huius praesidiis illaesus pervades telorum omne genus. Proinde tuarum partium fuerit iis terriculamentis te non aliter moveri atque musca elephantem.

Caetera commodius a tabellario didiceris. Ut autem dictis finem imponam, ardentibus precibus mutuo nos iuvemus oportet, hac maxime tempestate ita ubique terrarum exaestuante Domino. Huic vos omnes commendatos saluto, uxorem tuam primum, deinde *Davidem* contubernalem tuum, et nobilem alterum cuius nomen non occurrit modo, item fratris tui et socerum D. *Nicolaum* et socrum, fratrem tuum et fraterteram et caeteros amicos quibus D. *Eligius* et uxor mea salutem plurimam impertiunt. Matisconi.

B — — — tuus.[6])

Habeo tibi gratiam pro libello ad nos misso adversus articulos thelog.[7])

---

6) *Nomen atramento deletum. Lege:* Bened. Textor. *De autore minime dubitandum, nec magis de anno. Michaelis typographi negotium incidit in a.* 1543 *qui hic proxime elapsus dicitur; idem dicendum de Calvini et Farelli itinere. Libellus adv. Sorbonistas, quem in Post-scripto sibi missum dicit Textor, sub finem Martii* 1544 *nondum conscriptus nedum excusus fuit (N.* 537 *not.* 6, 539 *not.* 8*). Alioquin eo ipso tempore scriptam hanc epistolam diceremus, quum Textor ipse ante finem Maii Genevae fuisse videatur* (*Calv. Farello* 30. *Maii N.* 554*). Verum tam exiguum temporis spatium non id est cui et autoris et typographi labores et missionem libri Matisconem usque, et Textoris epistolam, denique huius iter tribuas. Epistolam ergo recentiorem dicamus oportet, sed ad finem anni relegamus, utpote accuratius non definiendam.*

7) *sic.*

599.

FRANCHETUS CALVINO.

Se falsis criminibus invidiose ab adversariis exagitari queritur et meliorem apud Calvinum famam sibi vindicare conatur.

(Ex autographo Cod. Gen. 113, fol. 137.)

A mon treshonore Seigr. Mons. Calvin
a Geneve.

Doctissimo nostrique saeculi lumini I. Calvino
Franchetius.[1])

Iam dudum nihil ad te scripseram quod te iniquiore animo factum esse adversum me, quanquam nullo peccato meo, nulla culpa, intellexeram, idque ab iis ipsis quibus domi tuae inter prandendum, ut asserebant, me periculosum hominem dixeras. Sed cuiusmodi aut quaversum istud periculosum capias, nisi quod undique mihi parentur pericula, mehercle assequi non poteram. Dolebam tamen te tantum virum, tamque omni virtute abditaque eruditione praeditum, vulgari modo et plebeio istos adfectus admittere, vixque, imo non credo te esse tali animo, ut nisi audita quod aiunt parte nimis praeceps iudicium funderes. Destiti tamen a scribendo, confidens fore ut si quem stomachum adversum me cepisses, eum tandem leniisset diuturnus temporis processus. Quippe dies, ut inquit quidam, hominibus adimit aegritudinem, neque in sapientis pectore residere potuit tamdiu ira, ne si iustissime quidem

---

599. 1) *Hunc iam saepius nominatum et accusatum habuisti anno superiore* (N. 500, 501, 504, 517). *A quibus autem criminibus se hic vindicat, ea omnino alia fuisse videntur quam quae olim in medium prolata fuerant, neque nobis constat de eorum natura, quum scienti res notas hic ita exposuerit ut nescientibus densissima nocte involuta maneant. Satis debilia ergo sunt argumenta quibus moti hanc ad a.* 1544 *referendam censuimus, et quidem vergentem, quia scil. Calvino dudum non scripsisse dicit, eumque sibi iniquum factum intellexisse.*

concepta fuisset. Neque ego unquam in te peccavi, nec peccare vellem, nisi quid forte humane magis quam malitiose exciderit, propter quod vel nequissimus furere debeat, vel lenissimus irasci.

Sed ad rem. Profecit mirum in modum nostrorum adversariorum odium, adeoque fructus suos prodere connixum. Me advocati uxorem, omnemque asportasse illius facultatem. Insaniuntne illi magis qui dicunt an qui credunt? Tam elumbem fuisse, tam fracto animo advocatum illum, qui me diu et procul sequutus sit, tandemque labore et sequendi taedio victus domum suam redierit, fructumque et uxoris suae et facultatum biennio toto nobis permiserit? Sed nepos uxoris nostrae omnia revelavit, inquiunt. Qui, quaeso, dormiebat advocatus ille noster? Nam satis constat nepotem illum iam ab anno toto discessisse. Dormiebat, inquam, et exspectabat ut ego novum consilium iniens, vel poenitentia affectus rei ablatae uxorem facultatesque reducerem. Nae ille strenue fallitur, neque valde odorus est canis ille, quamvis et bene mordeat neque male latret. Neque enim apud me decretum est ut reddam nisi rem prius repostulatam. Proinde maturet commentor istarum nugarum accersere advocatum, ut sua consilia perficiat. O parum sagacem, atque in comminiscendo, ut in aliis omnibus rebus, imperitum! Saltem inter se coeuntia et convenientia fingere debebat. Sed qua in schola eruditus est opilio ille, ut dextre atque ex usu quidquam possit? Nec fecerit ille impune. Exspectet sibique promittat, quandoquidem movit mihi stomachum, atque sua vesica pisis plena perterrere me commolitus est. Non sum tam stupidus, non sum tam plumeus, qui ad tam leves auras evolem. Moliatur graviora et veriora, qui me concutere instituerit. Sed audio id factum, quo, si non noceret, saltem pudore repleret. Verum nihil profecit, quando conscientia bene actae vitae, ut nihil metuit, ita nullo pudore suffundi debet. At finem facio si commonefecero nebulonem illum, ut prius obiecta sibi purget quam mendacia sua aliis obiiciat, quorum ipse intra breve tempus aliquid exspectet. Tu interim, doctissime vir et huius saeculi palma, valebis, et si quam de nobis talem opinionem concepisti, non prius residere permittes quam omnia plene atque exacte exploraris. Quod ut facias tua te virtus rogat. Lausannae.

600.

CAPNIUS CALVINO.

Praemissa notitia de variis discriminibus in quibus versantur fideles Galli et maxime Parisienses, petit ut consilium suum iis patefaciat, quo sciant quatenus sacrorum papisticorum participes fieri possint sine peccato, utque Lutherum aliosque de eadem re adeat.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 69.)

(Initium desideratur).

— — cogaturque hominum inventis factisque pudendis nonnunquam maioris spe boni subservire. In his ego nomen profitebor meum. Plerisque enim in rebus seriis magnumque pondus habentibus nomen Iesu Christi eiusque sinceram doctrinam notam ac testatam facere datum est, et quod nos munusque nostrum tangit palam facimus. Libere sentimus, nullum insontem in iudicio opprimi sinimus: quin accusatos de religione absolvimus, quantumque possumus, et quantum inter homines plane religioni verae adversantes licet, iustificamus: nostros nostrique ordinis homines facto, exemplo, doctrina, nonnunquam monemus. Convictus noster ab impiis segregatus, familiae nostrae in verbo Domini tandem edoctae sunt et educatae. Tamdiu ab impiis ac nefariis illorum ritibus abstinemus quamdiu latere possumus, nec illis nisi profecto perraro visimur, ac tum demum quum amplius effugere insanorum hominum furorem non possumus, et tandem illuc compulsi vultu gestuque id nobis minime placere protestamur, et forte, nisi revocaret vocatio sacerque politicus ordo, nonnunquam id quantum displiceat ostenderemus. Videmur quoque in hac republica nonnihil profecisse, ac magis magisque in dies posthac bene agendi et consulendi spes maior invecta est. Caeterum Dominus novit si non hodie facultates omnes, amicos, parentes, sodales, patriam ipsam, et reliqua quaecunque dicuntur hominum bona, propter illum relinquere parati sumus, atque eo ire expediti et alacres quo ille vocaverit, si modo per te aliosque fideles quos nosti, nempe M. *Lutherum*, *Melanchthonem* et *Bucerum*, verbi Dei ministros, nobis indixerit Dominus, quod quondam fideli Abrahae, nempe id: Egredere tu de terra tua et de cognatione tua, si modo manifeste citraque omnem ambiguitatem perstrinxeritis. Id certe toto animo atque pectore tanquam verbum Dei amplectemur ac perficiemus, et si illis, quae modo dixi, neglectis reiectisque tanquam indignis nos aufugere hinc suadetis, profecto facile dicto audientes erimus: modo etiam haec non ad nos privatim sed ad ecclesias omnes quotquot hic sunt spectantia sedulo ac diligenter consideretis. Quod ut non gravate faciatis vos orant obtestanturque iterum fideles ecclesiae per nomen Domini Iesu. Praeterea hic vos monitos velim ut quam longe manet et ad quam plurimos spectet haec discessio consideretis. Primum quidem publicas personas gerunt ex his

aliquot, nec quasvis publicas personas, sed summos magistratus gerunt, quorum nulla neque dicta neque facta in obscuro esse possunt. Qui tali discessione multos certe commovebunt, conturbabunt ac torquebunt. Rex ipse, proceres illi sui assertores, nostri necessarii summi viri, hanc rem graviter decernent, denique ipse etiam miserrimus popellus, quo nos in ore quotidie versamur, indigne factum clamitabit, perstrepet ac obturbabit et tandem turbam tantam propter nos misere fieri pudet miseretque. Deinde si quis horum, ut est aliquis, patrem aut matrem adhuc sustinet, illi hac inopinata discessione attoniti luctu moeroreque contabescent, cognati amici vicini aliique necessarii permulti hoc incoepto (quorum aliquot conversatione nostra viam evangelii ingredi incipiebant) obstupescent ac pedem forte retrahent, nosque tantum pro contracta diuturna amicitia perpetuo lugebunt, denique omnia tumultu moerore luctuque, seditionibus forte, miscebimus. Sunt praeterea et viri probi multi, qui latent tanquam in latebris, qui cum multa pace magnaque cum gratia nomen Domini quotidie provehunt, vigiliis, lectionibus, admonitionibus instantes, gregemque Domini verbo uberrimo pascentes, qui denique nullum orandi finem faciunt, quo in diem lux Domini maior nobis affulgeat, quo pure et sincere verbum Domini praedicetur et crescat in universum. Illi tamen ignoranter ritibus illis sese contaminant, inter quos plerique qui, quod in conspectu patrum liberos instituunt, effugere, si velint, non possunt. Qui si semel inaudierint illud non licere, atque ab illis adeo abhorrere debere, ut propterea patria cedere et loco, statim illi quoque relicta vocatione relictoque grege vos sequentur, nullius cuiusquam rei habita ratione, praeter verbi Domini quo solo nituntur vivunt ac sperant. Non detinet nos, mihi crede, vel magnitudo vel difficultas, nec haec eo dicimus (omnia enim possumus in eo qui nos sustentat): sed ecclesiarum quae nobis videtur posthac magna futura conturbatio, multarum conscientiarum metus, horror, consternatio. Neque hoc ipse tanti facio aut pluribus vobis explico, quo vos a vero sinceroque nobisque consultissimo iudicio absterream. Quin hoc omnibus animi viribus expetimus, ut per vos Dominus divinam suam mentem hactenus non intellectam aperiat, nobisque cum nefandis tot hominibus ac ritibus viventibus certam tutamque legem aliquam ac formam vivendi (nam id demum est quod votis omnibus a vobis exposcimus) praescribat. Aut si id tuto citra animae discrimen non licet, alio nos revocet ac plane aperteque hinc migrandum pronunciet. Quod ut melius obtineri possit, hoc unum te maxime rogo, et ecclesiarum nostrarum nomine te obtestor, ut quam primum fidelem aliquem et hoc munere maxime dignum ad *Martinum*, cuius sententiam plerique inprimis literis consignatam videre cupiunt, *Melanchthonem* et *Bucerum*, quibus merito omnes multa tribuunt, cum his tuisque literis deleges, quos summopere horteris, ut vitae salutique nostrae, multarum nostrarum ecclesiarum, quam fidelissime ac attentissime consulant, sciantque nos non de parte fortunarum, honoribus ac facultatibus ambigere, sed de toto vitae salutisque nostrae ac liberorum et familiarum sollicitos esse, illosque nos tanti facere, ut eorum certo responso non minus quam prophetarum oraculis teneri non dubitent. Sed hoc maxime ab illis quaerimus, apertum, firmum ac omnibus commune responsum: Num liceat missae interesse, et utrum potius patriae carendum quam illi aliquoties interesse? An etiam illa mensa spernenda ac contemnenda sit, in qua nec verbum Dei aperte pronunciatur, sublataque Christi institutione alteram tantum speciem habere liceat, et an illi assidere liceat, aut quoad in nobis erit vitanda sit? Utrum parocho confiteri, vespertinis eorum orationibus interesse liceat? Utrum pueros nostros ritibus illius baptismi tingi recte patiemur, et mortuos nostros ut hic moris est humari? Et quia haec nisi morte effugere non possumus, utrum potius, quam in horum alterutrum incidamus, patria carendum sit? Non ignoramus quod illi viri sancti sacrique de eis omnibus scripserint, et ubique cum illis sentimus: sed nobis hic scrupulus restat, quem adhuc tu ipse magis auxisse videris quam imminuisse aut dissolvisse: et praeterea hoc nos maxime movet quod audivimus de hac re non satis adhuc inter vos omnes convenire. Et nihil est quod magis audire ac videre velim quam perpetuum in ecclesia consensum, maxime autem in hac re et quaestione tanti ponderis tantique momenti, quae in hoc consistit: an ecclesiam alienorum quam tamen esse aliquam in libris vestris fatemini, ita fugere debeamus, ut eorum sacris, maxime missae, interesse non possimus, nisi nos mera et manifesta polluamus idolatria, quod nec pro vita faciendum sit, sed potius tunc fugiendum et emigrandum, licet hic nati, hic nutriti, hic vocati simus, licet etiam interim calamitatem nostram et captivitatem deploremus, coramque Domino lugeamus ac quavis alia bona voluntate praediti simus.

Interrogatio ista minus forte praecisa tibi videbitur, sed talis ut, nisi plane ac simpliciter respondeatis, certaque forma praescribatis, si hic manendum sit, multorum conscientiae tranquillae reddi non possunt. Vide itaque ut illos summos viros theologosque sacrosanctos reverenter ecclesiarum nostrarum nomine salutes, hocque quod summopere desideramus responsum quam primum poteris implores, et instanter roges. Et hoc credo ab illis, quae est eorum in omnes ecclesias propensa benignitas, facile impetrabis, quod quam sit necessarium ipsi cogitare possunt. Ut id accurate ac summo studio fiat,

velim illis spatium dari ad cogitandum, et ne illos nimis urgeat aut interpellet nuncius. Non parcas sumptibus, et id omne quod impenderis resarciam et reddam quantum iusseris, atque ita me abunde facturum meam fidem do.

Vale igitur, amantissime mihi in Domino, et hoc non minus (ut te facturum non dubito pro veteri nostra consuetudine) diligenter cura, et quod illi viri boni, ad quos velim protinus his literis acceptis mittas, responderint, fac ut obsignatum ab illis quam primum mihi per hominem idoneum reddatur. Cupimus enim semper, quoad eius fieri poterit, facta nostra quam plurimis comprobare. Etsi enim de hac quaestione non plane pronuncias, video tamen satis quam in partem in libello tuo vergat ac inclinet oratio ac sententia. Nihilo minus reliquos a quibus responsum exspectamus non aliter excitabis literis tuis nisi ut diligenter rem considerent, ac in Dei et suo spiritu libere quid sentiant pronuncient, quod tamen te facturum non dubito. Hoc te praeterea summopere oratum velim, ut haec secreta apud te contineas, neque huic (quem huiusce negotii nullo modo feci participem) aut alteri cuipiam istic commiseris. Sed haec quam maxime fieri potest fideliter expedita per idoneum ac probatum virum remitte. Vale iterum. *Εὖ ἔστω καὶ ἀεὶ ἔστω.*

Tuus Capnius. [1])

600. 1) *Si vel cursim hanc ep. inspexeris, facile tibi persuadebis eam ipsam esse quae Calvino occasionem praebuit Consilia Lutheri, Melanchthonis et Buceri petendi de vitandis pontificiorum superstitionibus (Vide Prolegg. nostra Opp. T. VI. p.* 31*). Ergo etiam epp. illae ad calcem opusculi calviniani impressae, non vero manu scriptae exstantes (ibid.* VI. 631 *seqq.) sine dubio ad eundem Capnium scriptae sunt. Et quum iam m. Ianuario* 1545 *Wittenbergenses de ea re adierit, hanc incunctanter ad finem anni praecedentis reponimus.*

BRUNSVIGAE, TYPIS M. BRUHNII.

BOSTO
40, WINTER STR

3 2044 020 663 613

